**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

ІСТОРІЯ В ТЕРМІНАХ І ПОНЯТТЯХ

ДОВІДНИК

КИЇВ - 2014

УДК 901.161.2-1
ББК.63.5 (4УКР.)
ISBN 978-966-2911-60-2

Видання підготовлено до 180-річного ювілею Київського національного університету імені Тараса Шевченка колективом історичного факультету

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 26 червня 2014 р. (протокол № 11).

Керівник авторського колективу
д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України В.Ф.Колесник.

Р е ц е н з е н т и: д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України В.М.Даниленко;
д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України О.С.Падалка;
д-р іст.наук, проф. А.Г.Філінюк.

За загальною редакцією д-ра іст. наук, проф. Т.В.Орлової.

На основі новітніх підходів і з урахуванням останніх досягнень соціогуманітарних наук даються пояснення широкому спектру термінів і понять, з якими зустрічаються бажаючі вивчати історію від давнини до сучасності. Майже тисяча статей довідника висвітлюють тенденції і явища політичної, економічної, соціальної, військової історії, історії міжнародних відносин, релігії, науки, культури, що мали і мають місце в усіх регіонах планети. Широко представлені основні визначення із сфери спеціальних історичних дисциплін.

Видання пропонується увазі студентів, аспірантів, викладачів вищої і середньої школи, а також усіх, хто цікавиться історією.

ЗМІСТ – С. 1081 – 1101.

А

АБОЛІЦІОНІЗМ (abolitionism, від лат. abolitio – скасування, знищення.

1. Суспільний рух у США в першій половині XIX ст. за скасування рабовласництва в південних штатах (у північних штатах до початку XIX ст. рабовласництво було заборонено). А. очолювали представники радикально-демократичної інтелігенції, які сміливо підняли голос протесту проти рабства. В перші десятиріччя існували лише розрізнені групи прихильників А., але пізніше А. перетворюється у впливову політичну силу. Визначний діяч А.В. Ллойд Гаррісон, заснувавши в 1831 р. у Бостоні щотижневик «Ліберейтор» («Визволитель»), поклав початок нового етапу А., який став масовим рухом, різноманітним за ідеями і методами боротьби. Гаррісон став учасником створення Американського антирабовласницького товариства і його незмінним головою до початку 1865 р. Товариство друкувало памфлети із закликами до плантаторів негайно звільнити рабів, щоб уникнути повстання. (Антирабовласницькі повстання мали місце в 1831 р. під проводом Н. Тернера, в 1859 р. – Дж. Брауна). З 1836 р. товариство сприйняло ідеї, а також тактику священика Т.Д. Уельда, який у бесідах, проповідях доводив несумісність рабства з християнством, після чого слухачі підписували петиції про заборону рабства і подавали їх у Конгрес США.

У 1838 р. прихильники А. створили для допомоги неграм-утікачам організацію «Товариство підземної залізниці». За допомогою мережі підпільних пересильних «станцій» і численних провідників («кондукторів»), які ризикували своїм життям, товариство переправляло на Північ тисячі рабів. Першою загальнонаціональною партією аболіціоністської орієнтації стала створена в 1848 р. партія фрісойлерів (від слів «free soil» – вільна земля, вільна від рабства і яка вільно, безплатно розподілялася). Фрісойлери вимагали недопущення рабства на нові території, які входили до складу США. Роман письменниці Г. Бічер-Стоун «Хатина дяді Тома» (1852 р.) широко використовувався в пропаганді А. Республіканська партія США, заснована в 1854 р., об'єднала політично активних аболіціоністів. А. відіграв значну роль у розв'язанні громадянської війни 1861–1865 рр., під час якої мети А. було досягнуто скасуванням рабства.

2. А. у Великій Британії, Франції та деяких інших країнах – рух за знищення рабства в колоніях.

3. Суспільний рух, спрямований на припинення дії певного закону, скасування урядового рішення, керівної посади.

Борис Гончар

АБОРИГЕН (лат. aborigines; ab origine – від початку) – представник будь-якого тубільного місцевого етносу, що володів певною територією раніше за прийшлі панівні етноси чи нації, і мав соціальну систему, відмінну від аналогічних систем сусідніх чи прийшлих панівних етносів і націй. Синонімами, але не повними, слова А. є «автохтони», «тубільці», «корінний народ». Термін А. має таку дефініційну парадигму: 1) стародавні мешканці Середньої Італії – згідно з римськими легендами – окремий народ, який жив на Апеннінах. Витіснені

сабінянами, А. оселилися у гирлі Тібру, їх стали називати латинянами; 2) корінні мешканці Австралії, Тасманії, Північної та Південної Америки, Тайваню, значної частини Північної Євразії та Далекого Сходу.

В загальновживаному значенні А. – народи (етноси), що історично склались і проживають на певній території. У вузькому значенні – суспільства, що перебувають на стадії розпаду первісності (або більш низькому рівні, ніж панівні спільноти), але залучені до загальної економічної та політичної системи сучасних державних утворень. Мова йде про такі етнічні спільноти, які відстали в цивілізаційному розвитку і ведуть традиційний спосіб життя, збереження якого потребує захисту території їхнього проживання від припливу іншого населення та сучасної індустрії. Проблемними є два питання, які можуть бути врегульовані правовим способом: чи можуть ці народи зберегти етнічну самобутність та чи піддаються вони дискримінації на своїй історичній етнічній території. Збереження традиційного способу існування відбувається шляхом створення окремих територій, резервацій чи автономних областей з елементами самоуправління різного ступеня, що передбачає право на самовизначення у формі національно-територіальної автономії; забезпечення в її межах права власності на землю та інші природні ресурси, формування альтернативних владних структур. Наприклад, спеціальні території аборигенів Австралії, резервації індіанців США, спеціальний статус територій саамів у Фінляндії, автономні округи Російської Федерації.

В історичній науці термін А. часто використовується для позначення представників синполітейних первісних суспільств, що стали відомі європейцям від часів Великих географічних відкриттів і до XVIII ст., зберегли здебільшого традиційні форми господарства, соціального устрою та світоглядних уявлень. Збереженість первісних суспільств пояснюється нерівномірністю та багатоваріантністю розвитку людської культури, особливими природними умовами, віддаленістю від центрів утворення цивілізацій та тривалою ізоляцією. Саме тому суспільства А. вважаються цінним джерелом для реконструкції історії первісного суспільства, а етнографічні дані щодо них широко використовуються для відтворення економічних, соціальних та світоглядних явищ у первісну епоху, починаючи з др. пол. XIX ст. (Г. Спенсер, Е. Тайлор, Л. Морган та ін.). Так, А. Австралії розглядаються світовою наукою як еталон первісного суспільства на одному з ранніх етапів його розвитку, що за археологічною періодизацією відповідають пізньому палеоліту та мезоліту. Залучення етнографічних даних щодо А. для відтворення найдавніших етапів розвитку людської культури базується на положенні, що рівень розвитку виробничих сил суспільства є стимулом чи обмеженням для розвитку суспільних явищ. Тому етнографічні суспільства з привласнювальною формою економіки наочно демонструють форми соціальних стосунків та світоглядних уявлень, характерних для загальноісторичного типу первісних мисливців-збирачів. До таких етнографічних суспільств, що донедавна зберегли форми первісної економіки, належать А. Тасманії, Австралії, Південно-Східної Азії, Південної та Центральної Африки, Північного Сходу Євразії, Північної та Південної Америки, корінне населення островів Тихого океану.

Література: Галушко К. Народи, етноси, нації… Знайди відмінності. – К., 2008; Таран О.Г. Аборигени Тайваню: маловідомі сторінки історії кінця XIX – першої чверті XX ст. // Сходознавство. – 2009. – № 48; Головачев В.Ц. Политика покорения аборигенов в ранний период голландской колонизации Тайваня (1624–1636) // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2010. – № 5; Погадаев В. Аборигены в Малайзии : интеграция или ассимиляция? // Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 2; Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество. – М., 1989; Файнберг Л.А. Охотники Американского Севера (индейцы и эскимосы). – М., 1991.

Павло Шидловський

АБСОЛЮТИЗМ (від лат. absolutus – безумовний, необмежений) – форма правління державою, за якої верховна влада цілковито належить одній особі (царю, імператору, королю). Процес становлення А. – тривалий і складний. Передумовами виникнення А. були: розклад середньовічних феодальних станів, послаблення їхньої політичної ролі, міжстанова, внутрішньостанова і класова боротьба. У Росії перехідним етапом до А. була станово-представницька монархія (серед. XVI – друга пол. XVII ст.). У першій чверті XVIII ст. тут було створено централізовану державну систему – А., яка проіснувала до другої пол. XIX ст. В історії А. можна виокремити три основних періоди: перша чверть XVIII ст. – формування та утвердження А.; друга пол. XVIII – поч. XIX ст. – «освічений А.»; 1815–1861 рр. – завершення розвитку А. і перетворення його на гальмо суспільного прогресу. Головні принципи ідеології А. в Західній Європі знайшли своє теоретичне оформлення в політичній концепції Т. Гоббса. В Росії ідеологія А. найповніше відобразилася у творах Ф. Прокоповича («Правда о воли монаршей», «Духовний регламент»). Основні риси А.: уявлення про монархічну державу як найвищий етап політичної організації суспільства, коли тільки й можливий повний добробут усіх підданих, незалежно від їхнього суспільного становища; ототожнення держави з верховною владою, монархом, воля якого не може бути ніким і нічим обмежена; віра у всемогутність монарха та його законодавчу діяльність. Утвердження цих принципів, як панівної системи поглядів, нетерпимість до вільнодумців, введення одноманітності в системі державних органів призвели до того, що держава намагалася регламентувати побут, звичаї, все суспільне життя й культуру. Характерною рисою А. є політика національного гноблення народів, що входять до багатонаціональних абсолютистських держав. Негативні риси А. особливо яскраво виявилися в період кризи феодалізму. В Англії, Франції А. знищено під час буржуазних революцій; у Німеччині та Австрії відбувалася поступова еволюція феодально-абсолютистської монархії до монархії буржуазно-поміщицької. В Росії А. ліквідовано лише в 1917 р. в ході Лютневої революції.

В’ячеслав Мордвінцев

АВАНГАРД, АВАНГАРДИЗМ (фр. avant-gardisme – передовий загін, сторожа) – рух в художній культурі ХХ ст., що пориває з існуючими нормами і традиціями, своєрідний протест, який потребує нового бачення світу; умовний термін на означення загальних новаторських напрямів. А. закономірно повторюється на різних історичних етапах розвитку мистецтва. А. часто порівнюють із більш усталеним – модернізмом. А. розглядають також як найбільш радикальне, новаторське і навіть епатажне крило модернізму. В А. знайшли своє відображення гострі соціальні проблеми епохи, розгубленість і відчай перед очікуваністю і невідворотністю соціальних потрясінь та катастроф, намагання віднайти нові способи естетичного впливу на реальне життя.

Мистецький розвиток кінця ХІХ – початку ХХ ст. позначився кардинальними змінами, викликаними науково-технічною революцією, що призвело до усвідомлення інтелігенцією поняття динаміки руху та нових ритмів. Значний вплив на формування та розвиток нових мистецьких напрямів мали також філософські ідеї А. Бергсона, Ф. Ніцше, З. Фрейда.

Термін А. з’явився у критиків 20-х рр. ХХ ст. і утвердився в мистецтвознавстві (в тому числі і радянському) в 50-х рр. ХХ ст. Однак він не набув ще чіткого наукового визначення, і різними істориками, літераторами, мистецтвознавцями, філософами в нього вкладається різний зміст. В історичному аспекті витоки А. сягають (як і загалом модернізму) до німецького експресіонізму та французького фовізму, а також до кубізму на початку ХХ ст. Розвиток А. – процес багатовекторний. В історії А. назва чергового напряму – лише зовнішній момент. Він розвивався поза стилістичними нормативами і номінальній класифікації не підлягає. Головний рушій А. – концентрація ідей. Напрями А. – кубізм, експресіонізм, абстракціонізм, футуризм, супрематизм, конструктивізм та ін. Представники А. – Ж. Брак, П. Пікассо, Ф. Леже, А. Глез, Г. Аполлінер, В. Кандінський, Ф.Т. Марінетті, А. Матісс та ін.

У 1973 р. французький мистецтвознавець А. Наков у рецензії до художньої виставки «Мрія Татліна» (Лондон), на якій були представлені роботи О. Богомазова і В. Єрмилова, уперше ввів в обіг поняття «український А.». Наприкінці 1980-х рр. сформувалися нові концепції походження авангардного мистецтва в Україні, важливе місце серед яких посідає ідея національних витоків А.

Український А., будучи тісно пов’язаним із загальноєвропейським, не наслідував його, більше того, породив різноманітні стильові напрями та розвивався паралельно з європейськими авангардними течіями. Вітчизняні митці-авангардисти, сприйнявши новації західних колег, створили власні естетичні концепції, обґрунтували нові авангардні напрями у мистецтві (архипенктура О. Архипенка, кубофутуризм О. Богомазова, неовізантинізм М. Бойчука, супрематизм К. Малевича, конструктивізм А. Петрицького).

Література: Левчук Л. Західноєвропейська естетика ХХ століття. – К., 1997; Національні традиції українського авангарду (ілюстрована хрестоматія) / Укладачі Петасюк О., Сморжевська О. – К., 2006.

Оксана Сморжевська

АВАНТЮРА – (грец. aventure) –
1. Пригода, ризик.
2. Сумнівний, непевний захід, розрахований на випадковий успіх; дія, що робиться без урахування реальних можливостей і в більшості випадків приречена на провал. Авантюризм політичний – діяльність у сфері політики, що проводиться без урахування суспільних закономірностей, реальної обстановки і співвідношення сил, яка призводить до провалу, поразки. Прикладом трагічного авантюризму в політиці є гітлерівський режим у Німеччині в 1933–1945 рр., ідеологія і практика якого обґрунтовувалася расовою ознакою винятковості, переваги панівної нації й нетерпимості до інших націй і національних меншин. Нацистська расова теорія та ідеологія тоталітаризму стали основним знаряддям терору й диктатури, у тому числі для забезпечення «життєвого простору» та використання війни для утвердження світової гегемонії, що загрожувало самому факту існування людства та цивілізації. Міжнародний судовий Нюрнберзький процес 1945–1946 рр. над головними воєнними злочинцями гітлерівської Німеччини засудив ідеологію нацизму й заснований на ній режим як злочинний.

Література: Великий тлумачний словник української мови. – Х., 2005; Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х т. – К., 2004. Т. 2.

Юрій Сорока

АВСТРОСЛАВІЗМ – громадсько-політичний рух серед слов’янських народів Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщини), який набув розповсюдження у другій половині XIX ст. Його метою стало здобуття рівноправності та автономії слов’янськими народами й перевлаштування імперії у федеративну державу під егідою династії Габсбургів. Кордони суб’єктів федерації мали б збігатися з етнокультурними межами національних спільнот. Прихильники А. відкидали політику сепаратизму та ідеї панславізму. Вони не заперечували існування монархії як такої, однак передбачали надання автономії чехам та іншим слов’янським народам у межах Австрійської імперії. Виникнення А. у 40-х роках XIX ст. стало реакцією на угорський та німецький націоналізм, на спроби приєднати слов’янські землі до Німецького союзу. Найбільшу популярність А. здобув серед чехів, тому часто розглядається як чеська програма перебудови Австрійської імперії. Чеські політики вважали, що вони зможуть очолити слов’янську більшість імперії, а Чеське королівство має стати ядром нової федералізованої Австрії. Вперше основні принципи А. були висловлені чехом К. Гавлічеком–Боровським у 1846 р. на сторінках газети «Празькі новини» («Prazske noviny»), що виходила під його редакцією, у статті «Слов'янин і чех» («Slovan a Cech»). Головними ідеологами А. були лідери чеського буржуазно-ліберального табору Ф. Палацький та Ф.Л. Рігер. У період революції 1848–1849 р. Ф. Палацький виступив із розгорнутою програмою А. у «Листі у Франкфурт» («Psani do Frankfura»), 1848 р. та «Промови в конституційному комітеті Кромержижівського парламенту» («Reci na ustavnim vyboru v Kromerizi»), 1849 р. Також ідеї А. було підтримано на Слов’янському з’їзді 1848 р. у Празі й покладено в основу ухвалених на ньому документів – «Звернення до слов’янських народів Австрії» та «Маніфест до європейських народів».

У 60-х р. XIX ст. ідеї А. не підтримувалися та піддавалися критиці з боку революційно налаштованих політичних сил. Уже в 90-х роках XIX ст., А., який певною мірою відповідав національним інтересам молодої чеської буржуазії, зацікавленої у використанні широких ринків Австро-Угорщини, було замінено політичними ідеями радикально налаштованих младочехів. Як політична концепція, набуваючи різних форм, А. проіснував до Першої світової війни.

Література: Ратнер Н. Д., Программа и тактика чешской буржуазии в 1860–1867 гг. //Ученые записки Института славяноведения. – 1956. – Т. 14; Удальцов И.И. Очерки по истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848 г. – М., 1951.

Ірина Малацай

АВТАРКІЯ (грец. αυτάρκεια – самодостатність, самозабезпечення) – в економічній сфері – створення замкненої, незалежної економіки, здатної забезпечити себе усім необхідним, ізоляція від зовнішньоекономічного впливу; в політичній сфері – сукупність заходів і засобів, що використовуються державними і політичними суб’єктами, спрямована на відособлення політичних інститутів з метою створення замкненої політичної системи. В сучасній західній політології під А. часто розуміють, перш за все, розрив торговельних зв’язків із рештою світу.

Першопочатково А. означала незалежність особи від зовнішнього світу або інших людей, самодостатність (Платон, Арістотель) і була життєвим ідеалом стоїків. Німецький економіст Ф. Ліст (1783–1846), висунув теорію „А. великих просторів”, яка пов’язує економічний розвиток із територіальним та демографічним чинником. Згідно з нею, господарський розвиток країн, що вступають у ринкове середовище, найбільш ефективний лише в тому випадку, коли це здійснюється на основі державного контролю процесу реформ, штучного заохочення розвитку внутрішніх промислових та торговельних інституцій. Ф. Ліст виступав за введення високих митних тарифів для захисту національного ринку, вітчизняного виробника, німецьких робітників, постійно підкреслював потребу прискорення індустріалізації та модернізації. В сучасній політичній теорії принцип А. і пов’язаний з ним „закон просторової прогресії” сформулювали: в Європі – Ж. Тіріар, в Росії – О. Дугін. Вони розглядають її як альтернативу капіталістичному шляху розвитку та глобалізації. На думку О. Дугіна, від якості реальної А. напряму залежить суверенітет держави, суспільства, блоку.

А. є прикметною рисою традиційного суспільства з домінуванням натурального господарства. В умовах товарного господарства досягнення повної А. неможливе, натомість мають місце лише автаркійні тенденції. Вони проявлялися в політиці колоніальних імперій, які намагалися створити замкнений виробничий цикл. Найвище піднесення автаркійних тенденцій виявилося в 1930-х рр., коли внаслідок світової економічної кризи 1929–1933 рр. існуючі торговельні та економічні зв’язки було зруйновано. А. була невід’ємною частиною корпоративної доктрини фашистської Італії. В нацистській Німеччині вона оформилась як офіційна економічна політика в 1936 р. Але спроба досягти

повної А. не вдалась. Окремі дослідники вбачають автаркійні тенденції у внутрішній політиці СРСР та Китаю за часів Мао Цзедуна. Яскравим прикладом втілення політики А. є ідея Чучхе в КНДР.

Література: Короткий оксфордський політичний словник / [Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К., 2006; Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1970. Т. 1; Внешнеэкономический толковый словарь / Под ред. И.П.Фаминского. – М., 2000; Румянцев Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. М., 2005.

Юрій Латиш

АВТОБІОГРАФІЯ (від грецьких слів «autos» – сам, «bios» – життя, «grapho» пишу). А. належить до літератури так званих жанрів людського документа – щоденники, спогади (мемуари), листи, сповіді. А. також відносять до мемуарного жанру, літератури документального жанру. А. є різновидом документальних джерел у тому випадку, коли вона є складовою частиною особистої справи. Як різновид довідкових документів А. має певну форму, несе чіткі відповіді на конкретні питання. А. може належати до оповідних джерел, коли її автор усі відомості про себе викладає у розповідній довільній формі від першої особи в хронологічній послідовності. Літературна А. як послідовний опис автором реальних фактів власного життя характеризується довільним способом викладу, її текст охоплює елементи художнього та офіційно-ділового стилів, дається осмислена картина минулого її автора. Мова викладу емоційна, експресивна, у тексті – велика кількість складних речень, можливі відступи від стандартів. «Сповідь» св. Августина (IV ст.) стала однією з перших книг, яку можна назвати автобіографією. А. – цінне джерело з історії суспільно-політичного, культурного, наукового життя України XIX–XX ст. Серед відомих істориків свої автобіографії залишили М.О. Максимович, М.І. Костомаров, М.Д. Драгоманов, Н.Д. Полонська-Василенко та ін.

Англійський вчений В. Шпенгеман, виділяє три види А.: історичну, філософську, поетичну (художню) і зазначає, що А. з раннього середньовіччя до сьогодення пройшла еволюцію від історичної через філософську до художньої. Кожному виду А. притаманні власні засоби репрезентації людини – самоопис, самоусвідомлення, самомоделювання, самопізнання, самовираження.

У наш час великої популярності набула так звана А. «online» (розміщена в мережі Інтернет). Характерною рисою подібної А. є абсолютна розкутість змісту та довільна форма викладу.

Література: Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998; Сердимічук Л.П. Автобіографія як спосіб самопрезентації мовної особистості [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://studentam.net.ua/content/view/8546/97/.

Юрій Сорока

АВТОГРАФ (гр. autos – сам і grafo – пишу) – власноручний підпис або напис; власноручний авторський рукописний текст. Серед них виділяють рукописи політичних, публіцистичних, літературних, наукових, мемуарних, епістолярних творів видатних політиків, військових, діячів науки та культури. Окрім того, неабияку історичну цінність мають власноручні правки та підписи на документах, дарчі написи, маргіналії тощо. Значні комплекси А. визначних осіб та пересічних громадян зберігають практично всі державні архіви України.

З А. можна ознайомитися не лише в оригіналі. Значна кількість публікацій документів і матеріалів, наукових історичних досліджень, навчальних та популярних видань супроводжується їх факсимільним відтворенням у спеціальних додатках або ілюстраціях. Завдяки цьому кожен може ознайомитися із підписами, почерком, особливостями письма широкого кола відомих історичних осіб України: гетьманів, митрополитів, письменників, науковців тощо. А., окрім наукового, викликають інтерес як об'єкти колекціонування. Це призводить до помітних втрат історично цінних документів або їх фрагментів у фондах архівів та бібліотек.

Література: Архівознавство. – Вид. 2-е. – К., 2002.; Боряк Г. Архівні документи на аукціонах світу як нова загроза національній архівній спадщині. – К., 2006; Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998.

Світлана Павленко

АВТОКЕФАЛІЯ (від грец. αυτός – сам та κεφαλή – голова) – це статус самоочолюваної помісної православної церкви, яка є незалежною, самостійною в управлінні і не може ні ієрархічно, ні адміністративно бути частиною іншої православної церкви. Право на А. визнається Вселенською Церквою за кожним православним народом, здатним до церковного самоуправління. Всі автокефальні церкви мають самостійну ланку апостольської спадкоємності і їхні єпископи, в т.ч. і предстоятелі призначаються архієреями цих самих церков.

Перші А. виникли у Візантії після поділу Римської імперії. Законодавчо принцип А. започаткований імператором Юстиніаном І і покладений в основу пентархії (від грец. πέντε – п'ять, ἀρχή – початок), моделі колегіального церковного управління, що відбувається за згодою п'яти головних патріархів давньої Церкви – Римського, Александрійського, Антиохійського, Константинопольського патріархатів та Єрусалимської митрополії. Статус патріархату їй надано рішенням IV Вселенського собору, до того ж, його 12-м правилом зазначено, що світська влада не має права проголошувати церковну А., хоча насправді його часто не виконували. Із середини V ст. існують автокефальні архиєпископії, незалежні від митрополитів, які підкоряються безпосередньо патріарху. Пізніше, А. визнавалися й за помісними Церквами. Першою такою стала Церква Кіпру, А. якої визнав І Ефеський собор (431 р.)

Першою «національною А.», в сучасному розумінні, за межами грецької ойкумени була Іверська (Грузинська) церква, яка отримала визнання з 487 р. У XIX ст., після приєднання Грузинського царства до Російської імперії, Петербурзький Синод підпорядкував собі й Грузинську церкву. Болгарська

церква тричі отримувала А. (і відповідно двічі втрачала); Сербська церква – двічі. Російська православна церква проголосила А. 1448 р., і лише через 141 рік, 1589 р. було визнано самостійність Російської православної церкви, проголошенням Московського патріархату. Українську автокефальну православну церкву створено у 1920 р., ліквідовано більшовиками у 1930 р., відновлено під час німецької окупації 1941–1944 рр., потім вона діяла в еміграції. В Україні почалося служіння 1990 р. на чолі з митрополитом Мстиславом (С. Скрипником).

А. проголошується за умови, якщо існують у церкві внутрішні можливості діяти незалежно від іншої церковної влади, а саме, наявність щонайменше трьох єпископів, два з яких, у разі смерті одного з ієрархів, можуть поставити його наступника; достатня кількість пастирів і пастви для того, щоб звершувалося її служіння; визнана політична незалежність народу, серед якого відповідна церква несе своє служіння. Визначним фактором проголошення А. є спільна воля єпископату, духовенства і мирян, виражена через постанову Помісного Собору. А. не надається, а визнається іншими помісними церквами. Право проголошення А. належить собору церкви, яка заявляє про свою А., а право першою визнати статус належить матері-церкві, а потім іншим помісним православним церквам. Відсутність канонів, які визначають власне спосіб проголошення А., свідчить про те, що порушити їх неможливо. Тому кожна автокефальна церква діє канонічно, якщо проголошення її А. відбулося згідно із тими канонічними правилами, які опосередковано стосуються питання А., а також у відповідності до історичної традиції.

Очолюються автокефалії патріархами або митрополитами. Автокефальна церква самостійно обирає свого главу, скликає собори, освячує для себе святе миро, канонізує святих, створює власний церковний суд, зберігає традиції у богослужінні та обрядах тощо. При цьому А. не означає самодостатності та самоізоляції – Віровчення є одне й те ж саме, і зберігається воно Вселенською Церквою.

На початок XXI ст. у Вселенському православ'ї існує п'ятнадцять автокефальних церков, проте статус Американської не визнається Константинопольським та деякими іншими патріархами. Патріархи очолюють Константинопольську, Олександрійську, Антиохійську, Єрусалимську, Грузинську, Російську, Сербську, Румунську та Болгарську церкви, архієпископи стоять на чолі Кіпрської, Грецької, Албанської та Американської церков, митрополити – Чехословацької та Польської.

Література: Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1. – К., 2003; Єленський В. Автокефалія //Людина і світ. – 1997. – №10; Киридон А. Постання Української автокефальної православної церкви в постреволюційно-радянських умовах існування (1917–1920 рр.) //Київська старовина. – 2011. – № 4; Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004.

Галина Коцур

АВТОКРАТІЯ (від грец. autos – сам і kratos – влада, самовладність) – форма правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі – самодержавному правителю, діяльність якого не контролюється жодним представницьким органом (деспотії Стародавнього Сходу, імперії Риму, Візантії, абсолютистські монархії, а також політичні режими фашистського типу).

Борис Гончар

АВТОНОМІЯ (від грец. Αυτος – «сам», νομος – «закон», autonomia – самостійність, незалежність) – форма територіально-політичної організації державності в межах унітарної або федеративної держав, самоуправління, що здійснюється в межах загальнодержавної конституції. У римлян – привілеї деяких міст мати свої закони, самим обирати міську владу та карбувати свою монету.

За характером А. буває національно-державною, національно-територіальною, адміністративно-територіальною (регіональною) та національно-культурною (персональною). Національно-державна А. передбачає надання окремій частині держави широкої самостійності та певних атрибутів державності (власної системи органів державної влади, що формуються незалежно від центру, конституційних актів, законодавчих компетенцій, офіційної мови, громадянства, державних символів). Прикладом національно-державної А. є Автономна Республіка Крим в Україні.

Національно-територіальна А. встановлюється на території компактного проживання якої-небудь етнічної групи та передбачає надання певної самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя (як в адміністративній, так і в культурно-мовній сфері). Суб'єкти національно-територіальних А. самостійно формують виконавчі та законодавчі органи влади, які діють під наглядом центральних органів. До національно-територіальної А. належать союзні території й автономні округи в Індії; А. німецького населення в Італії (область Трентино-Альто-Адидже), в Іспанії (Країна Басків, Каталонія, Галісія тощо), Аландські острови у Фінляндії (заселені шведами), Гренландія у Данії (заселена ескімосами).

Адміністративно-територіальна А. утворюється з урахуванням історичних, географічних, господарських та інших умов у державі. Суб'єкти адміністративно-територіальної А. не мають ознак державного утворення. Вони можуть формувати виконавчі та законодавчі органи влади, які контролюються центром, та самостійно вирішувати питання в адміністративній сфері. Прикладами адміністративно-територіальних А. є Азорські острови та острови Мадейри (Португалія); Шотландія та Північна Ірландія (Великобританія).

Об'єктом національно-культурної А. є етнічна група, яка не обов'язково проживає компактно. А. щодо її прав застосовується на території всієї країни. Характерною ознакою є персоналізм, а саме – добровільність етнічної самоідентифікації. Представляти та захищати специфічні інтереси національних меншин уповноважуються національні співтовариства, які визнаються колективними суб'єктами права. Концепція національно-культурної А. набула цілісного вигляду в поглядах австрійських соціал-демократів К. Реннера та О.

Бауера наприкінці XIX – на поч. XX ст.

В історії України ознаки А. мало козацьке самоврядування у Запорізькій Січі. Відповідно до Зборівського договору 1649 р. в межах Речі Посполитої створювалася автономна область. У Березневих статтях 1654 р. Московське царство визнавало українську А. – Гетьманщину, яка проіснувала до 1764 р. Після прийняття в 1860 р. конституції Австрійської монархії Галичина та Буковина отримали автономні права. У 1919–1938 рр. в складі Чехословаччини існувала автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна). А. України було проголошено Першим універсалом Центральної ради від 10 червня 1917 р. У 1923–1939 рр. в УСРР функціонувала система національно-територіального районування – створювалися національні райони, селищні та сільські ради. З 1924 р. до 1940 р. у складі радянської України перебувала Молдавська АСРР.

У широкому розумінні слова, А. – певний ступінь самостійності будь-яких органів, організацій, територіальних та інших спільнот у питаннях їх життєдіяльності. А. може бути фінансовою, адміністративною, економічною. Вона надається банкам, підприємствам, релігійно-церковним спільнотам, науковим і освітнім установам тощо у зв'язку зі специфікою їх діяльності, що потребує прийняття оперативних і компетентних рішень.

У психології та педагогіці А. розглядається як індивідуальна позиція людини, що характеризується самостійністю та незалежністю під час вибору мотивів, цілей, стилю поведінки тощо.

Література: Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини: навч.посібник / За ред. В.С. Кульчицького. – Львів, 2002; Болдижар М., Мосні М. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі). – Ужгород, 2002; Гуцало Л. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні в 20-х роках XX століття // Волинські історичні записки. – 2008. – Т.1; Історія держави і права України. У 2-х томах. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – Т.1. – К., 2003; Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996; Онищенко К.О. Витоки та перші спроби застосування інституту національно-культурної автономії // Держава і право. – 2009. – Вип. 44; Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Академічний курс: підручник. – К., 2008.

Віктор Колесник, Оксана Чеберяко

АВТОРИТАРИЗМ (від лат. autoritas – влада, вплив) – політичний режим однієї особи або невеликої групи людей, у руках яких зосереджено необмежену владу, що спирається на військово-каральний апарат та антидемократичні засоби і форми управління соціальним життям. Характеризується обмеженням політичних прав і свобод громадян, суспільно-політичних організацій, суворою регламентацією демократичних інституцій, беззаперечним підпорядкуванням владі всіх соціальних структур. На відміну від тоталітарного режиму **А.** припускає певні елементи демократизму: вибори до парламенту, боротьбу політичних партій. В умовах зруйнування старих соціальних структур, у процесі досягнення у країні індустріального рівня розвитку авторитарні режими можуть сприяти формуванню громадянського суспільства, підпорядкованого владі й

закону (Чилі, Південна Корея 1970–1980-х рр.).

Література: Бушанський В.В. Авторитаризм: pro et contra // Держава і право. – Київ, 2007. – Вип. 36; Чернов В. Еволюція авторитаризму // Народний депутат. – 2008. – № 9; Васильев Л.С. Человек и власть в истории (Авторитаризм или свобода?) // Общественные науки и современность. ОНС. – 2009. – № 1.

Борис Гончар

АВТОХТОНИ (дав.-грец. αυτοχθων – місцевий, корінний, тубільний, дослівно – «ті, які мають власну землю») – в історії та етнології – група населення (популяція з точки зору біології, етносоціальний організм із точки зору етнології), ґенеза та розвиток якої відбувалися в межах певної території без значного припливу населення ззовні. З поняттям А. споріднені такі поняття, як автохтонні культури та автохтонні мови, тобто культури та мови, притаманні автохтонному населенню.

Вже в античні часи термін А. був неоднозначним. Елліни визначали ним не лише власне тубільне населення, яке споконвіку мешкало на певній території, а й тих, хто прибув до тієї чи іншої місцевості в досить віддалені часи. В останньому випадку термін А. вживався в тому разі, коли декілька поколінь колишніх мігрантів безперервно проіснувало на засвоєній у давнину території, тобто були А. з точки зору сусідів-сучасників. У пізньоантичний період грекомовний термін А. було витіснено близьким за змістом латиномовним «аборигени», що залишається більш уживаним і зараз.

Певний ренесанс терміну А. та похідних від нього відбувається в радянській мовознавчій, етнологічній та історичній літературі у зв'язку з поширенням теорії стадіальності академіка М.Я. Марра (1864–1934). За цією теорією, будь-які зміни в культурі, мові, етнічній свідомості населення певної місцевості спричинялися насамперед соціальними перетвореннями всередині суспільств, а не зовнішніми впливами та/або міграціями. Відповідно, населення певної території могло змінюватися у всіх зазначених аспектах, залишаючись, по суті, А. Маррівські ідеї набули надзвичайного поширення у 1930-х рр. з огляду на те, що протиставлялися поглядам, які панували в історичній науці нацистської Німеччини. Згідно з останніми, народи поділялися на «творчі» та «нетворчі», а особлива увага приділялася культуртрегерській, цивілізуючій ролі «арійців» по відношенню до навколишніх «нетворчих» народів. Поступ останніх пов'язувався насамперед із благотворним впливом «арійців»; основним механізмом зазначеного впливу були міграції, насамперед у формі завойовницьких походів. Актуальним на той час політичним підґрунтям тих псевдонаукових дискусій було з'ясування «історичного права» певних народів на їхні території мешкання. З огляду на це не дивно, що автохтоністські погляди, зокрема – у питаннях щодо етногенезу слов'ян, набули поширення не лише в радянській, а й у польській та чеській історіографії міжвоєнного періоду.

Результати Другої Світової війни певною мірою знівелювали політичну гостроту суперечок між автохтоністами та аллохтоністами (від грец. αλλος — «інший» та χθον — «земля», тобто дослівно «ті, які походять з іншої

місцевості») – прихильниками провідної ролі міграцій у культурних та етногенетичних процесах. Наприкінці 1940-х рр. було відкинуто й теорію стадіальності. Проте сам термін А. міцно закріпився в історіографії, а пошуки «глибини історичного коріння», насамперед – слов'ян, стали однією з провідних настанов досліджень не лише в історії, а й в археології та інших суміжних дисциплінах. Багато науковців, декларуючи на словах безглуздість «історичного права», на практиці намагалися довести укоріненість певних народів на тій чи іншій території, апелюючи до історичних повідомлень та/або археологічних матеріалів, лінгвістичних даних тощо. Досить показово, що в іноземній історичній літературі термін А. вживається вкрай рідко. Винятком є лише історіографія країн Центральної і Східної Європи, насамперед – посткомуністичних. Натепер вважається, що ступінь автохтонності певного населення визначається його проживанням на тій чи іншій території протягом кількох поколінь, а також урегульованністю існування цього населення на даній території в рамках міжнародного права.

Література: Галушко К. Народи, етноси, нації… Знайди відмінності. – К., 2008.

Євген Синиця

АГІОГРАФІЯ (від грец. αγιοξ – святий, γραφο – пишу) –
1. Літературний жанр, присвячений життєпису святих, одна з основних форм церковної словесності. А. зображує подвиг віри історичної особи або групи осіб, що шануються Церквою як святі. Витоки А. як літературного жанру сягають міфів про богів та героїв, античного жанру евкомії (похвального заупокійного слова) і біографій (наприклад, життєпис Плутарха, I ст.). Смислове навантаження А. склалося під безпосереднім впливом Євангелія і Діяння апостолів (одна з книг Нового Завіту, в якій мовиться про проповідницьку діяльність Петра і Павла). Пам’ятки А.: мартирії – розповіді про те, як християни засвідчували свою вірність Христу власною кров’ю і мученицькою смертю (пам’ятки II–III ст. «Страждання Полікарпа», «Послання Діонісія Александрійського до єпископа Фабіана Антіохійського про гоніння в Єгипті при Деції» та ін.); записи нотаріїв із числа християн, на яких наприкінці I ст. папа Климент Римський наклав обов’язок щоденної фіксації того, що відбувається з мучениками за віру на місці страти (акти св. Іустина Філософа, II ст., акти Карпа, II ст. та ін.); апокрифи (легендарні сказання про діяння апостолів); мартирологи (з’явилися у IV ст., разом із практикою урочистої канонізації святих) – списки мучеників, із розповідями про їхні подвиги, життя, діяльність, упорядковані по днях їхньої кончини (на основі цих списків формується річне коло церковного богослужіння); «житіє-біос» – опис не поодиноких епізодів із життя святих, а виклад усього життєвого шляху (житіє св. Антонія Афанасія Александрійського, 357 або 365 р., Лавсаїк Палладія, IV–V ст. та ін.).

Розквіт А. у Візантії припадає на VIII–X ст. У цей час православне богослів’я напряму пов’язує шанування ікон із шануванням святих та їхньої пам’яті (твори Симеона Метафраста). З XI ст. візантійська А. занепадає, відродившись наприкінці XIII–XV ст. (твори Костянтина Акрополита, Никифора

Григора, патріарха Костянтинопольського Фелофея).

А. ранньосередньовічного Заходу характеризується більшою суворістю порівняно з візантійською. Римська церква до VI ст. ставилася негативно до поширення А. На італійському грунті А. розвивалася слабко; інші західні церкви з VI ст. вводять до богослужбового кола житія святих. Каролінгське відродження VIII–IX ст. прагнуло покласти край легендарній А. та культу сумнівних святих. Однак фантастичні мотиви, привнесені зі Сходу хрестовими походами, продовжують розвиватися в західноєвропейській А. (житіє Варлаама та Іосафа, з 1200 р.). Тематика А. популярна в латинській поезії (поеми про святих писали Павлин Ноланський, Венанцій Фортунат, Павлин Перигорський), із X ст. жонглери складають поеми про святих старофранцузькою та старонімецькою мовами, в XII–XIII ст. з'явилися романи на основі А. (Гартман фон Ауе, Рудольф фон Емс), у XIV–XV ст. житійні сюжети активно використовуються в міраклях і містеріях народного театру. На X–XI ст. припадає розквіт західної аскетичної А. (абатство Клюні у Франції). Акценти переносяться на психологічну витонченість образу святого, неповторність містичність переживань. У Європі в цей час популяризується написання А. самими святими (Одкровення св. Анджели, XIV ст.). Із православної точки зору, опис власних містичних переживань – прояв гордині. Таким чином, на XIV ст. вочевидь визначилися принципові розбіжності між католицьким Заходом і православним Сходом у розумінні святості і, відповідно, розбіжності в агіографічних традиціях. У XVI ст. в Європі розпочався науково-критичний підхід до А. як до списку пам'яток, що потребує ретельного дослідження з метою підготовки до публікації виважених текстів. Роботу цю розпочав чернець-єзуїт із Антверпена Гериберт Росвейд, продовжив із 1624 р. єзуїт Іоанн Болланд та його послідовники «болландісти». Протягом XVII–XX ст. «болландісти» видали понад 70 томів житій святих.

На територію України А. потрапляла з Візантії, Болгарії, Сербії. Основні жанри А., поширені в Україні: житія, мінеї (християнські богослужбові книги з текстами церковних служб річного циклу), прологи (або синаксари – збірки скорочених житій святих, повчальних оповідей, розміщених за церковним календарем), патерики (біографічний матеріал святих та вислови отців-сподвижників). Найперші давньоруські А. – «Житія Бориса і Гліба», «Києво-Печерський патерик».

2. Наукова дисципліна, яка вивчає документи і літературні пам'ятки, що стосуються святості і святих. Розрізняють агіографічні пам'ятки, в яких мовиться про життя святих і святість (практична А.), і праці, присвячені науковим дослідженням цих пам'яток (критична А.). Агіографічні пам'ятки можуть вивчатися з історико-богословського, історичного, соціально-культурного, літературного, філософського аспектів.

Література: Енциклопедія історії України. – Т. 1. / Редкол. В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. – К., 2003; Піддубна С.М. Розвиток християнської писемної культури в Україні: етно-конфесійна специфіка. – К., 2003; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998.

Оксана Сморжевська

АГРАРИЗМ (лат. agrarius – позв'язаний із землею) – суспільна доктрина, яка виникла в Німеччині у другій половині ХІХ ст., саме під її впливом у ХХ ст. розвинувся відповідний рух. А. проголошував: основою економічного розвитку є землеробство, а головною верствою суспільства – селянство. Висувалась також концепція нового, особливого суспільного устрою; пропагувалась кооперація.

Політична доктрина А. – справжній феномен першої третини ХХ ст., вона стала оригінальним продуктом східноєвропейських соціально-економічних проблем. Саме тут значну частину населення становило селянство, що й спричинило появу оригінальної ідеології. У центрі вчення А. стояла теза про те, що селянство – землеробська верства – зосереджує в собі найважливіші цінності суспільства, є фундаментом стабільності держави й зберігачем національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

А. виник як реакція на модернізаційні зміни в аграрних країнах Європи. Поширенню його ідей сприяли німецькі та французькі вчені А. Шефе (автор терміна), Г. Руланд, Ж. Мелін. Ідеологію А. прийняли Польське стронництво людове, Чеська аграрна партія, Болгарська землеробська народна спілка та ряд ін. Відомими ідеологами А. були А. Швегла, М. Годжа (Чехо-Словаччина), А. Стамболійський (Болгарія), Я. Домський (Польща), Ю. Маніу (Румунія).

В Україні аграристські за змістом ідеї з'являються у працях В. Липинського, який був автором доктрин Української демократичної хліборобської партії (1917 р.). У „Нарисі програми УДХП" він виклав як ціннісні орієнтири хліборобського руху, так і його програму дій та політичну тактику. Один із напрямів роботи В. Липинського – створення „хліборобської ідеології", вироблення власного окремого шляху розвитку України – „третього типу організації громадського життя" „не запозичуючи чужих універсальних схем". Хліборобський аспект ідейних пошуків українського соціального теоретика безсумнівно належить до системи ідей східноєвропейського А..

А. був поширений у середовищі української науково-освітньої еміграції міжвоєнної доби (Український вільний університет, Прага; Українська господарська академія, Подєбради; Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Прага).

Література.: Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т. 1.; Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.; УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія. – К. 2003.

Анатолій Коцур

АГРЕСІЯ (лат. лат. aggressio — напад) – застосування збройної сили однією або кількома державами проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави, народу (нації), застосування збройної сили будь-яким іншим чином, несумісне зі Статутом ООН.

А. може бути збройна (пряма), опосередкована та співучасть в А. Існують також поняття економічна А. та ідеологічна А. Акти прямої А. – вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави; військова окупація, що є результатом такого вторгнення; бомбардування або інше використання зброї

проти іноземної держави; блокада збройними силами портів або берегів іншої держави; напад збройних сил держави на сухопутні, морські або повітряні сили іншої держави; порушення встановлених Статутом ООН умов військової присутності на території іншої держави.

Опосередкована А. – застосування збройної сили потай, напр., шляхом використання озброєних банд найманців, нерегулярних військових формувань. Співучасть в А. – надання державою своєї території для А. проти іншої держави.

Виходячи зі Статуту ООН, Рада Безпеки ООН може кваліфікувати як А. й інші дії, всебічно врахувавши відповідні обставини. У визначенні А. закріплено принцип міжнародної відповідальності за її вчинення, подано перелік дій, що кваліфікуються як А. Рада Безпеки ООН уповноважена ухвалювюати рішення про застосування до країни-агресора як військових, так і невійськових заходів.

Література: Гороховська О.В. Агресія як міжнародний злочин: генеза поняття // Держава та регіони: науково-виробничий журнал / Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2012; Редколіс О.М. Деструктивна агресія як феномен соціально-філософського осмислення (в контексті гуманітарної та політичної безпеки держави) // Totallogy – XXI. – 2011. – Вип. 25.

Юрій Слюсаренко

АКТИ ІСТОРИЧНІ (лат. actus, від ago – приводжу в рух, дію) – вид документальних джерел, в яких у певній юридичній формі фіксуються правові норми, угоди, договори між приватними особами, між особами та державою, між державами, між державою та церквою, між церквами, між іншими суспільними інституціями. У широкому значенні під актами розуміють усі офіційні документи, що мають юридичну, правову основу та службове призначення: законодавчі акти, розпорядження верховної влади, центральних установ, діловодна документація (записи, протоколи, формуляри) тощо. А. І. прийнято також називати визначні історичні події (урочисті народні збори, засідання тощо), які супроводжувалися затвердженням і проголошенням документів, мали важливе значення для подальшої долі держави та народу.

А. І. класифікують за певними ознаками. За походженням акти поділяють на публічно-правові (законодавчі акти, акти органів державного управління, інших державних та суспільних інституцій) та приватні (укладені приватними особами). Окремі різновиди А. І. виділяють за їх місцем у суспільному житті та значенням у вивченні певних історичних явищ і процесів. Серед таких важливими є акти з історії політичного, економічного, соціального, культурного розвитку, державного управління, судової системи, церковного права, зовнішньої політики. Залежно від змісту А. І. поділяються на пожалування, привілеї, заповіти, шлюбні, мирні та інші договори, акти купівлі-продажу, передачі в оренду, розподілу майна. За формою це можуть бути укази, закони, декрети, статути, маніфести, універсали, конституції тощо, які представлені у вигляді грамот, листів, дипломів, кодексів тощо.

А. І. складають вагому частку джерельної бази вітчизняної історії. Вони пройшли складну еволюцію від княжої доби до новітнього часу. За часів Київської Русі певного розвитку набули акти зовнішньополітичних зносин

(договори Русі з Візантією X ст.), міжкнязівські угоди періоду роздробленості, акти з історії взаємин держави із церквою (устави), князівські заповіти та розпорядження. Нечітке розмежування між державним та приватним правом призвело до появи документів, які не тільки формували певні стосунки у приватних питаннях, але й створювали правові норми. Еволюціонувала й форма актів, яка дістала в актознавстві назву формуляра. Відповідно до певних, загальноприйнятих у європейській середньовічній практиці правил укладалися княжі грамоти, приватні акти, документи у «Метриках», магдебурзьких «Привілеях». Закони створення актів виявилися дуже стійкими в часі й збереглися з незначними видозмінами до наших днів. Порушення або неточності у певних частинах формуляру акту для дослідників, а також під час судових розглядів є підставою сумніватися у справжньості документа. Оскільки акти регулювали чимало майнових питань, широкого поширення набула підробка цих документів. Саме практична необхідність підтвердження справжньості акту привела до впровадження стандартизації форми та стилю викладу основних частин і положень, форми й змісту актів, до формування дипломатики (актознавства, актового джерелознавства) – наукової дисципліни, що спеціально досліджує А. І. Значні комплекси А. І. опубліковано у численних наукових археографічних виданнях: серійних, тематичних, монопублікаціях.

Література.: Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2002.

Світлана Павленко

АКУЛЬТУРАЦІЯ – етнокультурний міжетнічний процес взаємовпливу культур у ході тривалого безпосереднього контакту між ними, а також результат цього процесу, що виявляється у засвоєнні однією з культур елементів іншої або утворенні нової культури. Первинно концепція А. розглядала цей процес як взаємодію більш розвиненої донорської та менш розвиненої реципієнтської культури, яка засвоює нові елементи культури. Згодом почали робити акцент на обопільності А., яка змінює обох учасників процесу культурних змін. Концепція А. розроблялася переважно американськими антропологами (Ф. Боас, Р. Редфілд, Р. Лінтон, М. Херсковіц), які досліджували викликані тиском «цивілізації» культурні зміни у середовищі корінного населення США. Як різновид А. виділяють також транскультурацію – процес індивідуальних змін у культурі особи, викликаних тривалим перебуванням у іноземному середовищі. Концепція А. широко використовується в археології та інших суміжних дисциплінах.

Література.: Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.

Геннадій Казакевич

АЛІЯ (з івриту – «сходження») –
1. Основна ідея сіонізму, яка закликає євреїв до переселення в Ізраїль на постійне місце проживання;
2. Групи євреїв, що прибули до Ізраїлю в певний проміжок часу.
Це слово вживається в Торі для позначення переселенців-євреїв з Єгипту та Вавилонії. Очевидно, що термін А. використовувався через те, що Палестина в топографічному відношенні лежить вище від цих країн. Однак з часом переїзд до Святої землі став сприйматися у єврейській традиції як духовне сходження і моральне піднесення. Першим закликом до А. вважається указ перського царя Кіра 538 р. до н. е., який дозволяв євреям повернутися в Єрусалим після 70-літнього Вавилонського полону. З виникненням сіоністського руху А. означає особисту участь у справі відродження єврейського народу на Батьківщині і передбачає елементи жертовності власними інтересами на користь втілення в життя національних ідеалів. А. продовжувалась майже безперервно протягом усієї єврейської історії, але сам термін став широко вживаним з часів появи значного притоку репатріантів (80-ті рр. XIX ст.). До проголошення держави Ізраїль виділяють п’ять основних її потоків.
Перша А. (1882 – 1903 рр.) нараховувала близько 25 тис. осіб і складалася з окремих осіб та невеликих груп ортодоксальних євреїв, в основному зі Східної Європи. Вони прибули переважно в 1882 – 1884 і 1890 – 1891 рр. і заснували низку перших єврейських поселень у країні (Рішон-ле-Ціон, Реховот, Рош-Піна, Зіхрон-Яаков).
Друга А. (1904 – 1914 рр.) була спричинена спалахом єврейських погромів у Російській імперії. Переселенці в основному спочатку були найманими робітниками. Вони заснували перші робітничі партії, кібуци, товариства взаємодопомоги і першу організацію самооборони для захисту єврейських поселень. Ця А. нараховувала понад 40 тис. репатріантів і була перервана Першою світовою війною. В цей час було засновано Тель-Авів, а також поширився відроджений іврит, на якому стали видаватися газети й література.
Третя А. (1919 – 1923 рр.) стала наслідком захоплення Палестини Великою Британією та Декларації Бальфура (1917 р.), яка схвалювала створення в Палестині «національного осередку для єврейського народу». За цей період прибуло понад 35 тис. репатріантів, які працювали на будівництві шляхів, створили багато кібуців та перші мошави, а також заснували федерацію профспілок (Гістадрут) і підпільну організацію самооборони (Хагана).
Четверта А. (1924 – 1928 рр.) нараховувала близько 67 тис. осіб і включала значне представництво «середнього класу»; понад половину з них становили вихідці з Польщі. Близько 4/5 з них поселилися в містах, де заснували малі підприємства торгівлі й громадського харчування, майстерні й невеликі фабрики.
В період п’ятої А. (1929 – 1939 рр.) в Палестину переселились понад 250 тис. євреїв, з них понад чверть – з нацистської Німеччини. Німецькі репатріанти привезли з собою значні кошти, цінні трудові навики, господарський досвід і високу кваліфікацію в різних галузях науки, культури і мистецтва. Значні обмеження, накладені британською владою, зробили цю А. нелегальною «А.

Бет» (1933 – 1948 рр.). В 1939 р. в результаті арабського тиску, напередодні Другої світової війни, британська влада видала «Білу книгу», згідно з якою єврейська імміграція на найближчі 5 років обмежувалась 75 тис. осіб, після чого мала припинитись взагалі. Крім того, на 95% території Палестини заборонялось продавати землю євреям. Нелегальна імміграція організовувалась підпільними єврейськими організаціями Хагана та Іргун. В 1940 – 1948 рр. прибуло ще біля 100 тис. осіб. Ще понад 50 тис. євреїв були інтерновані на Кіпрі і допущені в Ізраїль тільки після проголошення незалежності.

Держава Ізраїль негайно скасувала всі обмеження А. і прийняла «Закон про повернення» (1950 р.), котрий гарантував кожному єврею право переселитися до країни і отримати громадянство негайно по приїзді. Переселення набуло масового характеру, деякі єврейські громади (з Болгарії, Ємену, Іраку) майже повністю переселились до Ізраїлю. За перші 20 років існування Ізраїлю в країну прибуло понад 1,25 млн. євреїв, переважно зі Східної та Центральної Європи, Північної Африки і арабських країн Близького Сходу. Потік репатріантів досяг максимуму в 1948 – 1951 рр. (684 тис. осіб). Після Шестиденної війни 1967 р. спостерігається зростання А. з Західної Європи, Північної та Південної Америк, а в 1971 – 1974 рр. – великий потік репатріантів з СРСР. Радянським євреям довелося вести боротьбу, щоб отримати право на виїзд (подача петицій в органи влади, звернення до міжнародних організацій, самвидав, підпільне вивчення івриту, акції протесту, а в 1970 р. група радянських євреїв навіть здійснила спробу угону літака). Із загальної кількості 261 тис. переселенців, що прибули до Ізраїлю в 1967 – 1974 рр., близько 100 тис. приїхали з Радянського Союзу. Після піку еміграції в 1979 р. політика радянської влади щодо виїзду євреїв стала жорсткішою, і в 1983 р. репатріація майже припинилась.

Після проголошення курсу на перебудову і початку нормалізації радянсько-ізраїльських відносин, з 1989 р. розпочалася масова репатріація з СРСР. Впродовж 1989 – 1990 рр. в Ізраїль прибуло понад 200 тис. радянських євреїв. Розпад СРСР, економічна розруха в країнах СНД призвели до високого рівня репатріації. За даними Міністерства абсорбції Ізраїлю, в 1990 – 1994 рр. з країн колишнього СРСР прибуло 540 тис. переселенців. В подальшому внаслідок вичерпання демографічного ресурсу рівень репатріації з країн СНД скоротився. Усього за період «Великої А.» до Ізраїлю приїхали понад 1,6 млн. репатріантів з СРСР та пострадянського простору. Російськомовні євреї склали 17% населення країни.

Література: Очерки по истории еврейского народа / Под ред. С. Эттингера. – Тель-Авив, 1972; Алия: карманный справочник репатрианта. 9-е изд. – Минск, 1998; Гуревич А. М. Мотивация эмиграции. – СПб., 2005; Электронная еврейская энциклопедия //http://www.eleven.co.il; Алия – история восхождения евреев в Эрец-Исраэль /Сост. Н. Кадири // http://www.jafi.org/JewishAgency/Russian/Education/Jewish+State/Aliyah.

Юрій Латиш

АЛОД (нім. – alod, франкське – alodis, від давньо-верхньонімецького al – повний, весь і od – володіння) – індивідуально-сімейна земельна власність у германських племен, а потім у ранньофеодальних державах Західної Європи, що сформувались на території колишньої Західної Римської імперії. Розрізняють ранній і пізній, або повний, А. Ранній А. – власність на рухоме майно і обмежене право успадкуваня (по чоловічій лінії) на нерухоме майно (орна земля). Звідси заборона «Салічної правди» (титул 59) (найбільш рання згадка терміну) передавати земельну спадщину у власність жінці. Земля перебувала у спадковому приватному користуванні, однак право розпоряджатися нею належало общині. Ці обмеження втратили силу після прийняття едикту франкського короля Хільперіка І (561–584 рр.), що послужило поштовхом до появи пізнього А.. Пізній А. – це повна, вільно відчужувана земельна власність малих сімей, коли земля могла заповідатись, даруватись, а потім стала об'єктом купівлі-продажу. Пізній А. сформувався спочатку у вестготів і бургундів (початок VI ст.), потім у франків – до кінця VI ст., пізніше за всіх – у саксів і фрізів (початок IX ст.). Пізній (повний) А. – це компактна земельна ділянка, що складається зі смуг, розташованих упереміж зі смугами сусідів. Власники А. не могли довго зберігати свою самостійність, через різні причини А. подрібнювався, відчужувався на користь більш заможних землевласників. Із розвитком феодальних відносин переважну більшість алодистів було втягнуто у феодальну залежність, а їхні алоїдальні землі перетворились у залежні держання. А. великих і середніх землевласників поволі поступався місцем умовній феодальній власності – спочатку бенефіцію, а потім феоду. Проте алоїдальна власність деякою мірою зберігалась в Англії, Італії, Іспанії, Німеччині (головним чином у Саксонії) і особливо у Південній Франції та Скандинавії.

Література.: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. із фр. – К., 2002; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3-х т. – М., 1985. – Т.1; Мильская Л.Т. Аллод в системе феодального землевладения // Средние века. – М., 1987. – Вып. 50.

Микола Рудь

АМЕРИКАНІЗАЦІЯ – вплив США на поп-культуру, бізнес-моделі, мову і політику інших країн. Термін було винайдено в 1907 р. і спочатку стосувався зростання популярності американського способу життя в Канаді. У самих США термін застосовується до процесу асиміляції іммігрантів, у той час як за межами США термін використовується найчастіше в негативному контексті, засвідчуючи втрату традиційної культури та звичаїв.

Претендуючи на панівне становище у світі, США намагалися нав'язати іншим країнам свою ідеологію, свою культуру, свій спосіб життя. Масова культура, створена за американськими стандартами, має тенденцію стати наднаціональною, підпорядковуючи духовне життя народів світу своєму ідейному впливу. Звабливість і доступний зміст американської масової культури, що поширюється домінуючими у світі американськими ЗМІ, створюють підґрунтя для А. культури народів світу.

Голівуд і американська кіно- і ТБ-індустрія є головними джерелами, з яких люди, які живуть за межами США, дізнаються про американську культуру та звичаї. Американські фільми популярні в усьому світі, 20 усіх найбільш касових фільмів у історії знято у США, в тому числі «Аватар» і «Віднесені вітром».

Америка – батьківщина таких музичних напрямів, як джаз, блюз, блюграс, реп і хіп-хоп, які мають велику популярність. Американські групи і виконавці завоювали мільйони шанувальників в усьому світі. Такі виконавці, як Е. Преслі і М. Джексон визнані у всьому світі, і їхні твори навіть після смерті продаються величезними тиражами. Зокрема, продано понад 100 млн. дисків альбому М. Джексона «Thriller», який є найбільш тиражованим альбомом в історії. Поширений також вплив американських молодіжних традицій, у тому числі стилю одягу або молодіжних субкультур.

7 із 10 найпопулярніших світових брендів походять зі США. Деякі з них, будучи символами американської культури, часто стають символом А., як наприклад Кока-Кола. Часто з А. пов'язують культуру фастфуду і, особливо, мережу закладів Mc Donald's, яка налічує понад 30 тис. ресторанів у 119 країнах світу. Провідні компанії в галузі ІТ-технологій – Macrosoft, Apple Inc. та IBM заполонили увесь світовий ринок своєю продукцією.

А. пов'язана з використанням Інтернету, переважну більшість сайтів якого викладено англійською мовою, тим більше, що батьківщина Інтернету – США. Англійська мова, як мова міжнародного спілкування, повсюди проникає в масову культуру, сприяючи поширенню американських цінностей.

Борис Гончар

АМЕРІНДИ (скор. від **амер**иканські **інд**іанці) – умовна узагальнена назва тубільного населення Америки, корінних мешканців Нового світу доколумбової епохи та їхніх нащадків, за винятком ескімосів і алеутів. Антропологічно америнди належать до так званої червоної раси, якій притаманні чорне пряме волосся, доволі смуглява (часом навіть темна) шкіра, слабко розвинений епікантус. А. є нащадками першої (30– 40 тис. років тому) та другої (11–12 тис. років тому) хвиль залюднення Америки, предки яких прийшли до Нового світу через суходільну Беринґію (тоді ще перешийок, а не протоку), що по завершенні льодовикової епохи пішла під воду внаслідок масштабного підняття рівня світового океану через танення криги. У процесі кількатисячолітньої етно-територіальної експансії (що тривала у стратегічному напрямку з півночі на південь) А. розселилися по всій Америці (до мису Горн включно), розшарувавшись при цьому на понад 1200 етно-мовних груп, які філологи зводять до близько 160 лінгвістичних сімей. До відкриття та подальшої колонізації Нового світу європейцями більшість амеріндських народів не змогли вийти за своїм розвитком на рівень цивілізації і перебували в соціоеволюційному відношенні на етапі різного рівня первісних суспільств. Проте значна частина народів Мезоамерики, Центральних і Північних Анд, зони тихоокеанського узбережжя Південної Америки (Коста) і Колумбійського нагір'я на момент контакту з європейцями досягли етапу відносно розвинених

цивілізацій, що перебували в технологічному плані на рівні пізнього неоліту, енеоліту або мідно-бронзового віку. Внаслідок колоніальної експансії європейців усі автохтонні цивілізації амеріндів були знищені, а значна частина самих індіанців загинула в ході Конкісти, насильної колоніальної експлуатації та поширення занесених до Нового світу європейцями хвороб, до яких у аборигенів Америки не було імунітету. Тому нині серед майже 900 млн. мешканців американського континенту доля А. становить не більше 8% (50–75 млн. осіб).

Література: Америка после Колумба: взаимодействие двух миров. М., 1992; Ершова Г.Г. Древняя Америка: полет во времени и пространстве. Северная Америка. Южная Америка. М., 2002; Керам К.В. Первый американец. Загадка индейцев доколумбовой Америки / Пер. с нем. – М., 1979; Нерсесов Я.Н. Тайны Нового Света. От древних цивилизаций до Колумба. – М., 2006; Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки. – К., 2005.

Вадим Рубель

АМЕРІНДОЛОГІЯ (друга назва – індіаністика) – комплексна наука, що займається вивченням амеріндських мов – тобто мов американських індіанців, а також усебічним дослідженням історії та культури аборигенного населення Америки. Істотне зростання обсягу знань щодо мов, історії та культури індіанців сприяло поглибленню предметної спеціалізації окремих галузей індіаністики та вичленуванню в її рамках самостійних наук, що спеціалізуються на поглибленому дослідженні окремих цивілізаційних конгломератів доколумбової епохи (мезоамериканістика, майяністика, астекознавство, інкознавство тощо). Водночас, враховуючи стратегічну несхожість цивілізаційного розвитку доколумбових народів Америки порівняно з Європою, поява означених галузевих наук не відміняє самого феномену індіаністики, в системній сукупності якого поряд із поглибленням регіонально-галузевої спеціалізації досі функціонують наукові напрями надгалузевого, надрегіонального, міжпредметного і узагальнювального амеріндологічного масштабу, спрямовані на комплексне вивчення історії та культури індіанських народів, їхніх мов і літератур, археологічних пам’яток доколумбової епохи тощо.

В системі української гуманітарії А. як комплексна наукова галузь перебуває у стадії становлення.

Література: Ершова Г.Г. Древняя Америка: полет во времени и пространстве. Северная Америка. Южная Америка. – М., 2002; Кнорозов Ю.В. Письменность индейцев майя. – Москва; Ленинград, 1963; Нерсесов Я.Н. Тайны Нового Света. От древних цивилизаций до Колумба. – М., 2006; Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки. К., 2005; Encyclopedia of Latin America / General editor Thomas M. Leonard: In 4 v. – N. Y., 2010. V. I. Amerindians through Foreign Colonization (Prehistory to 1560).

Вадим Рубель

АНАРХІЗМ – (від грецьк. αναρχω – від ἀν, ан, «без» + ἄρχή, архе, «влада» – безвладдя) ідейна течія й суспільний рух, які прагнуть до максимально можливого визволення особистості, заперечують виправдання існування держави в будь-якій формі, виступають за негайну чи поступову її ліквідацію й

заміну інститутами суспільного управління. Метою А. є анархія (безвладдя), тобто суспільство без держави, вільна організація суспільства, що не потребує влади людини над людиною. А. заперечує виправдання існування держави її корисною для суспільства діяльністю, вважаючи, що негативні наслідки її діяльності перевищують позитивні. Ключовим поняттям в А. є свобода як можливість реалізації здібностей людини, обмежена лише такою ж можливістю інших людей. А. інколи плутають із нігілізмом, який заперечує будь-який політичний і соціальний авторитет. Сучасними дослідниками (Р. де Джордж, Д. Макінтош, Е. Картер та ін.) доведено, що А. визнає необхідність у суспільстві певного авторитету, а об’єктом анархістського заперечення постає лише держава.

Анархістські ідеали (висока повага до людини, до її гідності та свободи, прагнення створити справедливе суспільство без насилля та примусовості, побудувати взаємини між людьми на засадах добровільної злагоди тощо) завжди приваблювали ту частину суспільства, яка мріяла про краще життя, ніж забезпечувала держава. Разом із тим, протиставлення основам організації сучасного суспільства, всім політичним ученням, що виступають за ті чи інші форми державності, давало підстави противникам А. стверджувати, що він є нездійсненною мрією або ідеалом далекого майбутнього. Деякі теоретики анархізму і навіть учені висловлюють думку, що А. як вчення більшою мірою належить майбутньому. Так, Жозеф Дежак у праці „Світ людства, анархістська утопія” (1858 р.) описав анархістський стан суспільства в 2858 р., тобто через 1000 років.

Поява терміну „А.” пов’язана з подією, коли Афіни впродовж року залишалися без найвищої посадової особи – архонта. Протягом багатьох наступних століть цей термін не використовувався. У роки Французької революції кінця XVIII ст. анархістами певний час неправомірно називали жирондистів. У 1840 р. термін „А.” вжив П.Ж. Прудон у праці „Що таке власність?”. Широкого поширення термін „А.” набув із часу розколу в Міжнародному Товаристві Робітників (І Інтернаціонал). Анархістами називали прихильників М. Бакуніна, які вийшли з марксистської Головної Ради Інтернаціоналу й організували федеративний союз. У сучасному світі поняття „А” втратило первісний смисл, набуло переважно негативного забарвлення і часто тлумачиться як безглуздий і нещадний бунт, як синонім хаосу, дезорганізації, безладдя, беззаконня тощо. Відповідно, надзвичайно гострою є проблема об’єктивності в дослідженні та висвітленні історії А.

А. виник як закономірна реакція на появу держави. Німецький дослідник П. Ценкер наголошує: „Анархізм... – ідея така ж давня, як і вся людська цивілізація, оскільки вона походить із могутнього культурного фактора в людині”. Вже Платон визнавав, що функціонування держави спричинило безліч негативних явищ у суспільстві. Ідеї А. містяться у працях деяких стародавніх і середньовічних мислителів. Автором першого анархістського вчення вважається давньогрецький філософ-софіст Антифонт. Приблизно в 425 р. до н. е. він написав, по-суті, анархістський маніфест, трактат „Про істину”. Саме в державі та законах Антифонт убачав головну перешкоду на шляху до здійснення

суспільного ідеалу. Демокрит, Антисфен, Аристіпп, Діоген, Зенон та інші відомі грецькі мислителі, вважаючи державу перешкодою для нормального життя, доводили, що мудрець повинен бути вище державних законів і керуватися власним ідеалом. У Стародавному Китаї недоліки держави гостро критикував найвидатніший представник даосизму Чжуан-Цзи. Даоси доводили, що держава шкідлива в принципі, оскільки відбирає свободу і поневолює. Різні вчення та рухи поставали носіями анархістських ідей у Середньовіччя (вірменські раціоналісти IX ст., амальрикани XIII ст., анабаптисти XVI ст. тощо). Анархістські думки висловлювали деякі вчені XVII–XVIII ст. Так, І. Фіхте у „Лекціях про призначення вченого" пише: „Життя в державі не є абсолютна мета людини... Держава... є лише засіб, який має тенденцію до самоліквідації". Вільгельм фон Гумбольт у „Думках про спробу визначити межі дій держави" наголошував, що „державний устрій... завжди допускається лише як необхідний засіб, а оскільки він завжди пов'язаний з обмеженням свободи — як необхідне зло". Першим теоретиком сучасного А. став англійський учений Уїльям Годвін. У 1793 р. у праці „Дослідження стосовно Політичної Справедливості та її впливу на загальну моральність і щастя" він сформулював поняття „суспільство без держави", виклавши політичні й економічні положення А. Теоретичне обґрунтування сучасного А. пов'язане з іменами П.Ж. Прудона, М. Штірнера, М. Бакуніна, П. Кропоткіна, Л. Толстого та ін. У новітній історії А. представлений різними течіями: анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-гуманізм, анархо-універсалізм, анархо-капіталізм, анархо-фемінізм, анархо-християнство, зелений анархізм та ін. У XIX–XX ст. А. розповсюджувався у Греції, Італії, Іспанії, Великій Британії, Франції, Росії, Україні, США, Китаї, країнах Латинської Америки та ін. У 1918–1921 рр. в Україні та в 1930-ті рр. в Іспанії було здійснено невдалі спроби реалізувати соціальний експеримент із метою встановлення анархії. Сучасний А. поширений у багатьох країнах світу і певною мірою досі впливає на розвиток людства.

Література: Запорожець С.А. Анархізм: основні риси та визначення поняття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2011. – Вип. 104; Анархизм. Сборник. – М., ГПИБ, 1999. (Переиздание сборника статей по теории и практике анархизма, 1907 г.); Бакунин М.А. Кнуто-германская империя и социальная революция // Бакунин М.А. Анархия и Порядок: Сочинения. – М., 2000; Кропоткин П.А. Анархизм: Его философия и его идеал /пер. с фр. – Б.м., 1900; Joll, J, The Anarchists. – London, 1964; Miller, D. Anarchism. – London-Melbourue, 1984; Runcle, G. Anarchism. – N.-Y., 1972.

Сергій Пивовар

АНЕКСІЯ (лат. annexio – приєднання) – насильницьке приєднання (загарбання) однією державою частини або всієї території іншої держави чи народності; насильницьке утримання народності в кордонах чужої держави.

За А. державні кордони (див. Кордон державний) встановлюють насильницьким шляхом, всупереч волі її населення, що несумісно з основними принципами сучасного міжнародного права і Статутом ООН. Відповідно до

Статуту ООН (ст.1; 2) члени цієї організації повинні дотримуватися принципу рівноправності й самовизначення народів і утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності і політичної незалежності будь-якої держави. А. є грубим порушенням сучасного міжнародного права, зокрема на самовизначення народів і націй, територіальної недоторканності.

Юрій Слюсаренко

АНАФЕМА (від грец. ana – далеко; tihein – ставити; αναθημα – проклятий, відлучений, вигнаний) від початку – жертва богам за даною обітницею, посвята божеству, пізніше – відокремлення, вигнання, прокляття.

Першим прикладом А. може служити факт вигнання Адама і Єви з Едему як кара за порушення закону. Гомер, Софокл, Геродот пояснюють А. як те, що присвячене богу, принесене до храму, тобто заборонене для щоденного вжитку. Слово «А.» використано в Септуагінті як відкинуте людьми і приречене для знищення, а отже й прокляте.

Практично всі релігії застосовували для окремих осіб принцип недопущення, відлучення, заборони, відокремлення. Так, наприклад, єгиптяни забороняли перебувати у храмах свинопасам; скіфи не визнавали жертви тих, хто не вбив жодного ворога; греки відсторонювали від спільного жервопринесення особливих злочинців, а їхні імена, як найганебніше покарання, викарбовували на кам’яних стовпах для пам’яті нащадкам; у юдаїзмі аналогом А. можна вважати відлучення від синагоги, що активно практикувалося для покарання тих, хто сповідував Христа як Месію.

А. широко практикується у християнстві. У православ’ї А. це – соборно проголошене відлучення християнина від спілкування з вірними, від святих таїнств, заборона відвідувати церкву і претендувати на християнське поховання. Застосовується як найбільша церковна міра покарання за тяжкі гріхи, особливо за зраду православ’я і проповідування єресі або розколу. На сторінках Нового Завіту відлучення наводяться у значенні осуду або прокляття того, хто не любить Бога (1 Кор. 16:22). Слово «А.» вперше вжито в канонах Ельвірського собору (не раніше 300 р.), а після прийняття 20 анафематизмів на Гангрському соборі (прибл. 340 р.) остаточно утвердилося у християнстві. У правилах Вселенських і помісних соборів, а також святих отців термін «А.» читаємо 31 раз. У Новому Завіті – 6 разів.

Історія християнства свідчить, що найдраматичнішим випадком використання А. було взаємне анафемування папських легатів, кардиналів Фрідріха, Гумберта, архієпископа Амальфи Петра і константинопольського патріарха Михаїла Кируларія 1054 р., що призвело до остаточного розколу й утворення Західної (католицької) і Східної (православної) християнських церков. Чимало випадків застосування А. знає українська та російська історія. Так, було анафемовано київського митрополита Григорія Цамблака, обраного 1415 р. всупереч волі константинопольського патріарха. 1667 р. піддано А.старообрядців, у XVII–XVIII ст. – керівників селянських і козацьких повстань І. Болотнікова, С. Разіна та О. Пугачова, 1708–1709. рр. – гетьмана І. Мазепу, 1901 р. – письменника Л. Толстого, 1970 р. – В. Леніна, 1997 р. – Філарета

(Денисенка) та ін. Часто причиною накладання анафеми служили політичні мотиви. Так 8 березня 2014 р. афонські старці наклали А. – за гріховні грабежі, обман та прагнення війни – на деяких українських і російських священиків, а також на російських чиновників: на президента РФ В.Путіна, лідера Комуністичної партії Російської Федерації Г. Зюганова, лідера Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновського та інших політиків, патріарха Кирила Гундяєва та низку російських священиків. Під А. потрапив цілий список "українських зрадників віри православної", серед яких першим було названо митрополита Одеського та Ізмаїльського Агафангела (Саввіна).

А. може скасувати орган, який її наклав, за умови покаяння анафемованого або після смерті покараного. Найвідомішим прикладом є взаємне скасування А. патріархом константинопольським Афінагором і Папою Римським Павлом VI 1964 р. у Єрусалимі на основі взаємних політичних домовленостей. Свого часу блаженний Августин учив, що таїнство Хрещення унеможливлює абсолютне відлучення людини від церкви, тому навіть А. не може закрити шлях душі до спасіння.

Література: Колодний А.М. Іван Мазепа – анафемований патріот України // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 15; Ясь О.В. Анафема // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.– К., 2003; Кострюков А. Ленин: забытая анафема //http://rusk.ru/st.php?idar=113753; Православная энциклопедия. /Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. – М., 2000–2013. // http://www.pravenc.ru/text/115026.html

Галина Коцур

АНІМІЗМ (від лат. anima – душа, animus – дух)

1. Віра в надприродні єства, що існують в якомусь матеріальному тілі (душа), або відокремлено (дух).

2. Одна з форм первісних релігій, яка передбачає віру в існування душі людини, надприродних двійників; одухотворення природи. З уявлень про безсмертя двійників виникли уявлення про потойбічне життя та віра в переселення душ у нові тіла. А. виявляється також у вірі в привидів.

Термін «первісний А.» вперше в науковий обіг ввів англійський етнолог Е. Тайлор в праці «Первісна культура» (1871), в якій на основі широких етнографічних даних обґрунтовується анімістична теорія походження релігії. За Е. Тайлором, А. є віра в духовні сутності, яка склала початковий «мінімум релігії» – зародок всіх наступних явищ релігійного світогляду. За його думкою, первісні люди, замислювалися над таким явищем як стан сну, хвороби, смерті, перебування у трансі, і результатом спостережень над цими фізіологічними та психологічними людськими станами став висновок про наявність в кожної людини особливої субстанції, душі, яка може тимчасово або назавжди полишати свою тілесну оболонку. З уявлень про душу, пов’язану з людиною, розвинулись уявлення про окремо існуючих духів, які ставали уособленням природних стихій, рослин та тварин. Звідси іде пряма лінія до політеїстичних уявлень про пантеон богів, що уособлюють сили природи, і нарешті, до монотеїстичної віри в єдиного бога. Автор наводить значну кількість фактів про зв’язок А. з іншими

релігійними уявленнями первісності – фетишизмом та тотемізмом, тим самим він показав, що різні види релігійних уявлень не ізольовані, а тісно переплетені між собою. Особлива сторона анімістичної теорії проявляється також в її проекції на пізніші розвинуті релігійні вірування та культи. В подальшому анімістичну теорію розвинув в своїх працях англійський етнолог Дж. Фрезер.

Анімістична теорія була піддана критиці французькими антропологами Е. Дюркгеймом та Л. Леві-Брюлем. Так, за думкою Е. Дюркгейма, висловленою в праці «Первісні форми релігійного життя» (1925 р.), релігія, в тому числі і первісна, повинна виражатися у «колективних уявленнях» які безпосередньо відбивають соціальні форми буття. А., що випливає з індивідуального досвіду спостереження за станами людини, не міг бути такою релігією, і є тільки системою галюцинацій. Початковою формою релігійних уявлень, що цілковито відповідає характеру первісного суспільства і переносить соціальні явища на загальну картину світу, він називав тотемізмом.

Л. Леві-Брюль критикував анімістів за спрощений підхід до проблеми появи релігійних явищ. В своїй основній праці «Первісне мислення» (1922 р.) він стверджував, що в основі анімістичних уявлень лежать певні психологічні закони «паралогічного мислення» первісних людей, які передбачали, що кожне оточуюче явище та предмет, окрім фізичних властивостей, має цілий комплекс «містичних» якостей, що випливало з нерозрізнення первісним мисленням об’єкту та уявлень про нього, емоційного навантаження тощо.

За думкою сучасних вчених (В.П. Алексєєв), А. не міг бути початковою формою релігії, оскільки вчення про душу та духів передбачають високий рівень абстрактного мислення, якого ще не було у ранніх представників роду Хомо. Початки релігійного світогляду вбачають у аніматизмі – вірі в надприродну безособову силу, що впливає на життя людини, але при певних обставинах, людина сама може впливати на цю субстанцію (магія).

С.О. Токарєв взагалі відмовляється вбачати в А. первісну форму релігії, адже, за його думкою, віра в «душу» та «духів» характерна для будь-якої релігії взагалі. Його критика полягає в тому, що дослідники ХІХ ст. часто різні за походженням та навантаженням слова тубільних мов – «дух», «подих», «вітер», «кров», «серце» – виражали в термінах, характерних для більш високого розвитку релігійної думки – «душа», «дух». З іншої сторони, всі форми первісної духовної культури апріорі передбачають наділення явищ та предметів містичними властивостями, що виражається в уявленнях про «двійників», «душах», «господарях» тощо. Тому А. неможливо виділити в окрему форму первісної релігії. Він присутній в різній мірі і в різний спосіб проявляється в усіх явищах первісної релігії.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. – К., 2002; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. – М., 1930; Тайлор Э.Б. Первобытная культура /Пер. с англ. – М, 1989; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990.

Михайло Гладких, Павло Шидловський

АНКЛАВ (франц. enclave, лат. inklavo – зачиняю на ключ) – державне утворення або частина території держави, оточена територією іншої держави (наприклад., республіка Сан-Маріно, оточена територією Італії; Ватикан – держава-місто, резиденція глави католицько церкви, розташована на території столиці Італії Рима; королівство Лесото, оточене територією ПАР). Анклав з морським берегом називають напіванклавом (наприклад, князівство Монако у Франції; Гібралтар – британська територія в Іспанії; Калінінградська область Російської Федерації, оточена територіями Литви та Польщі; Бруней на території Малайзії.). У правовому відношенні територія анклава є невід'ємною частиною держави, якій вона належить. Зв'язок між територією анклава та метрополією регулюється відповідними угодами між зацікавленими державами. Питання відносин із державою, територією якої анклав оточений, регулюються на основі угод між ними. Режим кордонів, транспортних сполучень та інші питання двосторонніх відносин між ними вирішуються відповідно до загальноприйнятих норм міжнародного права.

Література: Анклавістика : збірник наукових праць /Редкол.: В.І. Теркулов, Н.О. Тупікова, В.М. Калінкін та ін. – Горлівка, 2010.

Борис Гончар

АННАЛИ (лат. annales, від annus – рік) – записи по роках найважливіших подій у Стародавньому Римі й деяких країнах Західної Європи за середніх віків. Перші давньоримські історики, які описували події у хронологічній послідовності – за роками – отримали назву анналістів. Термін «А.» може використовуватися як у прямому значенні певного історичного твору доби античності, так і в образному – для позначення важливості для долі певного суспільства або й усього людства конкретної події або особи. В такому випадку застосовуються вирази на кшталт «навічно записаний до анналів історії» або «пам'ять про це назавжди залишиться в анналах минулого».

Найбільш відомими серед творів античних анналістів є «А.» Корнелія Тацита (бл. 55 – 120 рр.), у яких викладено римську історію від смерті Августа до смерті Нерона. Серед відомостей, що містяться у творі Тацита, є згадки про народи, які населяли у той час терени сучасної України. Так, він розповідає про вторгнення роксоланів до римської провінції Мезії близько 70-го р., а також про інші сарматські племена. Є у Тацита згадки й про ранніх слов'ян – венедів. Продовженням «А.» Тацита вважається праця Амміана Марцелліна (бл. 300 – бл. 400 рр.) «Діяння». В основі цього твору лежать писемні джерела, особисті спостереження автора та свідоцтва очевидців подій. Дослідники історії України підкреслюють значення відомостей Марцелліна про гунів та інших народів Північного Причорномор'я. Таким чином, давньоримські А. є цінним джерелом не лише з історії Риму, але й сусідніх земель, зокрема Сарматії.

Важко переоцінити значення А. для подальшого розвитку історичних знань у Європі. Під їх впливом створювалися середньовічні хроніки, хронографи та літописи, вони були взірцем для європейських хроністів, давньоруських літописців.

Література.: Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998.

Історичне джерелознавство. – К., 2002.
Макарчук С. Джерелознавство історії України. – Львів, 2008.

Світлана Павленко

АНОМІЯ (з франц. anomie – відсутність норм, законів) – стан соціальної дезорієнтації індивідів чи груп, пов'язаний з браком загальновизнаних стандартів поведінки та моральних норм, цілей та ідеалів. Термін походить з грецької мови, де він означав стан без закону, мав конотації несправедливості, беззаконня і безпорядку. В модерній Європі, зокрема в Англії, це поняття вживалося з XVII ст. в значенні неповаги до закону Божого. В XIX ст. у Франції в філософських текстах поняття А. почали вживати і в позитивному значенні моральної А., що означала відсутність абсолютних, фіксованих і універсальних правил, та релігійної А. – свободи індивіда від домінування релігійної віри.

В соціальних науках вживання поняття А. започаткував Еміль Дюркгейм (в 1897 р.), який надав цьому поняттю негативного забарвлення. Термін походить з його досліджень суїциду. Крім психологічних причин суїциадної поведінки Е. Дюркгейм намагався виявити також соціальні корені стресу в суспільстві, що штовхає людей на подібні дії. Він дійшов висновку, що головним фактором була індустріалізація, яка руйнувала традиційне суспільство, з його груповою солідарністю і стабільними соціальними зв'язками. Спричинена модернізаційними змінами дерегуляція суспільства послаблювала обмеження, що регулювали людські бажання, а відтак породжувала невдоволеність і моральне спустошення. Крім того, для більшості людей робота в умовах індустріалізації і механізації перетворювалася на рутинне заняття, позбавлене сенсу. З того часу в дослідженні суспільства термін А. заступив більш вживаний до того, зокрема і в марксизмі, термін відчуження.

В роки, наступні після публікаціїй Е.Дюркгейма, соціологи розвинули вживання поняття А. Роберт Мертон в статті «Соціальна структура і аномія» (1938 р.) зробив висновок, що аномія є результатом невідповідності між цілями, що диктуються суспільством, і доступними легальними засобами їх досягнення. Грошовий успіх є ціллю, що широко поділяється у модерному комерціалізованому суспільстві, однак далеко не всі індивіди можуть його досягнути прийнятними засобами. Блокування досягнення продиктованих суспільством цілей є шляхом до девіантної поведінки. Теорія Р. Мертона стала найбільш впливовим формулюванням політико-економічних і соціальних коренів кримінальних злочинів поза межами марксистської традиції.

Мертонівський підхід виявився продуктивним також для аналізу культурних відмінностей між суспільствами різного типу. Науковець дійшов висновку, що більш секуляризовані, матеріалістичні культури, які схильні визначати життєвий успіх в монетарних категоріях, виявляються більш схильними до А., а звідси й до поширення кримінальної поведінки на всіх рівнях, не лише на рівні відносно незадоволених нижчих класів.

Сьогодні теорія А. в різних її варіаціях використовується в історичних дослідженнях повсякдення, зокрема різних проявів девіантної поведінки – кримінальної злочинності, алкоголізму, наркоманії, проституції тощо.

Література: Головаха Е. И., Панина Н. В. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине //Общественные науки и современность. – 2008. – № 6; Laufer W. The Legacy of Anomie Theory // The Social science encyclopedia. – 1985; Likies S. Anomie // The Blackwell dictionary of modern social thought / Ed. W. Outhwaite. Oxford, 2003; The Blackwell dictionary of political science: a user's guide to its terms / Frank Bealey. – Oxford, 2000.

Микола Боровик

АНТИГЛОБАЛІЗМ (АНТИГЛОБАЛІСТСЬКИЙ РУХ) є одним з варіантів реакції людства на дію глобалізації. Його склад – надзвичайно різнорідний. Не менш різні його оцінки. Найпоширеніша думка вважає антиглобалістів бешкетуючими елементами, які влаштовують дебоші під час саммітів керівників провідних держав світу. Інша думка розглядає їх як нових «луддитів», які намагаються запобігти розвитку незворотних глобалізаційних процесів. Однак при цьому визнається, що А. як мінімум дав привід і стимули для пошуків дієвих альтернатив імперському глобалізму, що проповідується впливовими колами США, організаціями і структурами на кшталт Міжнародного Валютного Фонду (МВФ), Світової Організації Торгівлі (СОТ), транснаціональних корпорацій (ТНК). Третя точка зору головною в цьому русі вважає заздрість громадян і відсталих, і розвинених країн до представників еліти інформаційного суспільства, що все більше відокремлюється від них. Разом із тим існують й інші оцінки.

Ідейно-політична система А. дуже широко інтерпретується організаціями і групами, які беруть участь у ньому і які дотримуються одного з основних напрямків. Перший – це повне неприйняття глобалізації як об'єктивного і закономірного етапу історії людства, явища, що прийшло з Заходу і пов'язаного з розвитком науково-технічного прогресу капіталізму. Другий – критика окремих тенденцій в процесах глобалізації, методів, використовуваних суб'єктами цих процесів, напрямків, що ними задаються. Якщо представників першого напряму доречно називати «антиглобалістами», то другого – «альтерглобалістами». Вони не заперечують об'єктивності інтеграції сучасного світу, однак не приймають негативних наслідків нинішньої моделі її здійснення. Вони виступають за альтернативну глобалізацію – іншу, ніж та, котру здійснюють центри наднаціональної фінансово-економічної влади. Рухи, близькі до першого напряму, більше представлені в країнах, що розвиваються, до другого – у розвинених. Понад 3/4 відповідних організацій виникли і знаходяться в державах саме такого рівня. Типовий портрет активістів керівної ланки неурядових організацій, що складають головну силу руху, виглядає так: найчастіше це чоловіки (хоча частка жінок у русі постійно збільшується), які мають високий рівень освіти (2/3 закінчили університет, а 49,1% продовжили навчання і після одержання диплому), причому небідні. Країни, де вони проживають, займають верхні рядки в таблицях світових оглядів ціннісних орієнтацій за такими параметрами, як толерантність і альтруїзм.

Роком виникнення руху вважається 1996-ий, коли на території мексиканського штату Ч'япас, контрольованого повстанцями, відбулася перша всесвітня зустріч супротивників глобалізації, яка приносить вигоди ТНК і лиха – народам країн, що розвиваються. Свою «наочність» виступи супротивників глобалізації набули зі стотисячною маніфестацією в Сієтлі в 1999 р., що зірвала міністерську конференцію СОТ. Виступи антиглобалістів часто носять масовий характер. Наприклад, у заключній антивоєнній маніфестації у Флоренції в листопаді 2002 р. взяло участь майже півмільйона людей. Тоді ж там же працював Європейський соціальний форум, у 400 семінарах якого взяли участь представники 500 різних організацій з більш ніж 100 країн. Ця статистика відбиває широкий соціальний і політико-ідеологічний склад руху.

Від самого початку в ньому активну роль грають «зелені» різних країн і відтінків (від борців проти хижацького ставлення до природи до пропагандистів «здорового харчування»). Від витоків руху в ньому бере участь «Вія кампесіна» - організація безземельного селянства, що виникла спочатку в Мексиці, а нині має філії в 60 країнах з чисельністю зареєстрованих членів, більш ніж 50 млн. осіб. Важливу роль виконують організації, що домагаються реальних заходів допомоги відсталим країнам. Своє місце зайняли численні організації захисту громадянських прав (феміністські, молодіжні, боротьби проти расової дискримінації, захисту прав споживачів і т. ін. Однією з найвідоміших є правозахисна асоціація «Міжнародна амністія», яка нараховує понад 1 млн. постійних членів і співчуваючих у 140 країнах). Треба також додати більш-менш політизовані течії й організації, переважно лівого спрямування (антивоєнні, антиавторитарні, анархістські, такі, що відстоюють права меншин та ін.). Все більшу участь у русі беруть профспілки. Новим компонентом став рух за Інтернет, «вільний від прав власності на програмне забезпечення». До речі, саме Інтернет значною мірою уможливив настільки масову участь різнорідних груп у русі, що демонструє значні здібності до самоорганізації. Парадокс полягає в тому, що сам Інтернет є одним з базових елементів глобалізації. Тепер же він використовується як засіб боротьби проти неї ж (точніше, проти сучасної її форми втілення). Маються на увазі не тільки широкі можливості комунікації учасників, але і комп'ютерні атаки на своїх супротивників.

Арсенал засобів боротьби анти/альтерглобалістів дуже широкий. У ньому також організуються маніфестації, демонстрації, марші протесту, пікетування, бойкоти, газетні викриття й інші акції. Часом використовуються звернення до офіційного правосуддя. Показовим прикладом може служити спільна ініціатива американської профспілки швейників і декількох правозахисних організацій США. Вони домоглися порушення судового процесу проти 18 ТНК, що розмістили свої підприємства на Маріанских островах у західній частині Тихого океану. Ця територія є протекторатом Сполучених Штатів. Тому американському федеральному суду довелося прийняти позови, у яких найбільші будинки мод («Донна Каран», «Дж.Крью» та інші) обвинувачувалися у порушенні законів, що забороняють примусову працю, перевищення рівня понаднормових годин роботи тощо. Були також висунуті обвинувачення в поширенні хибної реклами (на ярликах продукції вказувалося, що вона

«зроблена на підприємствах, вільних від потогінних систем»), а це також карається законом. Рішення суду зачіпали інтереси 30 тисяч працівників швейних фабрик. В основному це були жінки з Китаю, Філіппін і Бангладеш, які перебували на положенні напівкріпачок. Після винесення вироків фірми були змушені піти на компенсаційні виплати і моніторинг умов праці на своїх підприємствах. У розвинутих країнах до подібних речей ставляться дуже серйозно.

Протестуючи проти глобалізації в її нинішньому вигляді, альтерглобалісти віддані традиційній гуманітарній системі цінностей, заснованій на гуманістичних ідеалах, уявленнях про необхідність солідарності і прагненні до справедливості. Однак саме у цих високих мотивах руху криється найбільш серйозне протиріччя боротьби за подолання нерівності між розвиненими і нерозвиненими країнами, обумовлене внутрішньою суперечливістю «модернізації, яка підштовхується». «При самих найкращих намірах проголошувані на Півночі гасла захисту прав жителів – і особливо трудящих Півдня – можуть часом істотно розходитися з першочерговими інтересами останніх, – визнають керівники Глобального Альянсу – міжнародної організації, що займається таким захистом. – Скажімо, кампанія проти надексплуатації тубільної робочої сили скоріше спонукає фірму згорнути виробництво, ніж змусить її змінити свою практику; навіть якщо трудящі даного підприємства хочуть поліпшити своє становище, це буде означати для них втрату роботи, яку вони страшенно потребують. Дійсно, як показують проведені дослідження, пріоритети жертв потогінних систем не завжди збігаються з вимогами північних демонстрантів».

У реальному житті виникає безліч питань, на які дуже не просто дати однозначну відповідь. Наприклад: чи повинна родина бідняків у якому-небудь африканському місті вмирати з голоду, втративши заробіток своєї дванадцятирічної дитини в результаті протестів європейських демонстрантів проти експлуатації дитячої праці? Або: хто може вимагати від жителів тубільного села не вирубувати ліс, якщо продаж дров або заготівля деревини є для них єдиним джерелом прибутку? Спираючись на розуміння західного раціоналізму, можна легко перейти межу, що відокремлює благі наміри від логіки колонізаторів, які вважали, що «несуть цивілізацію дикунам».

Література: Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / антиглобалізація. – К., 2004; Недайнова І.В. Антиглобалістський дискурс: тенденції розвитку // Мовні і концептуальні картини світу. – 2011. – Вип. 34; Сакович В. Антиглобалізм: стан і перспективи //Політичний менеджмент. – 2005. – № 1; Альтерглобализм: теория и практика "антиглобалистского" движения / А. В. Бузгалин (ред.). – М., 2003; Денчев К. Феномен антиглобализма: Учеб. пособие для студ. вузов. – М., 2005; Хачатурян М.В. Антиглобализм – альтернативные модели глобализации // Международная экономика – 2011. – № 5.

Тетяна Орлова

АНТИКОМУНІЗМ – ідейно-політична доктрина, спрямована проти комуністичних ідей, відповідних політичних рухів і методів правління, а також проти марксистсько-ленінської ідеології. А. виник в середині XIX ст. разом з формуванням комуністичного руху в Німеччині та інших країнах Західної Європи. Концептуально оформився та отримав широке розповсюдження після жовтневого перевороту в Росії 1917 року. А. реалізується як у вигляді простого неприйняття комуністичної ідеології, так і у вигляді активної протидії її розповсюдженню та боротьби з її носіями. А. може виступати як у формі світоглядної концепції, так і бути ідейною основою політичних організацій й рухів. А. являє собою поєднання різних суспільних рухів та сил, які заперечують теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію ідеалів комунізму. Джерелом антикомуністичного світогляду є індивідуалізм у всіх його проявах та заперечення пріоритету колективного над індивідуальним, що простежується у формі визнання індивідуальних прав і свобод особистості як вищої цінності. Але на практиці сьогодні світоглядний А. часто набуває рис політичної доктрини та складає ідеологічну платформу суспільно-політичних рухів. А. як центральний елемент ідеології лежав в основі російського Білого руху, починаючи з 20-х років XX ст. він був взятий на озброєння Ватиканом, а також був офіційною ідеологією країн «Західного блоку» в період холодної війни. Зокрема, на початку 1950-х років антикомунізм став складовою американського внутріполітичного життя, що мало наслідком звільнення з державних установ всіх, кого підозрювали у симпатіях до комунізму. Серед напрямків, які дотримувались антикомуністичної ідеології були фашизм, націонал-соціалізм, націоналізм, деякі течії анархізму, традиційний авторитарний консерватизм, монархізм, лібералізм, а також переважна більшість релігійних вчень. Одним із проявів А. є «антисовєтізм» як політико-ідеологічний рух в 1917 – 1991 рр. проти СРСР, його політики та ідеології. Оскільки комуністична ідеологія асоціювалася перед усім з СРСР, то і «антисовєтізм» як ідеологія визнавався тотожним А. В Радянському Союзі терміном «антисовєтізм» позначалась будь-яка незгода з діями КПРС та уряду СРСР. В СРСР А. трактувався як крайній правий і реакційний прояв ідеології і політики імперіалізму, пов'язаний з профашистськими елементами. Після краху комуністичних режимів в СРСР та Східній Європі в 1989-1991 рр. більшість компартій перейшли на позиції соціал-демократії, тому А. як політична доктрина в значній мірі втратив свою актуальність. Сучасні теоретики А. виступають з гаслами «смерті марксизму» та несумісності комуністичної ідеології із загальнолюдськими та демократичними цінностями побудови гуманного суспільства. В А. можна побачити як помірковані, так і радикально-екстремістські течії. Окрім войовничого А., можна виділити деяких західних вчених, які ставили своїм завданням поглиблене вивчення теорії і практики комунізму, відзначаючи при цьому певні позитивні сторони названої ідеології, але врешті решт приходили до висновку про його архаїзм та непридатність комуністичних підходів до вирішення сучасних проблем людства

Ростислав Конта

АНТИТРИНІТАРІЇ (грец. αυτι – проти, лат. – trinitas) – одна з течій християнства, що заперечувала догмат триєдності Бога, визнаючи абсолютним Богом лише Бога-Отця; виступали за вільне тлумачення Біблії та заперечували деякі догмати (про первородний гріх, спокутну жертву Христа); не визнавали церковної ієрархії, інституту чернецтва, святих, ікон; проповідували майнову рівність. Напрям виник наприкінці II – початку III ст., посилившись в нових формах в період Реформації (анабаптисти, социніани). Інша назва А. – унітарії. В більш вузькому сенсі унітаріями називають лише деякі протестантські течії, які разом з догматом про Трійцю відкидали церковне вчення про гріхопадіння, таїнства, в тому числі й ті, що визнаються протестантами. До Нікейського собору 325 р., в період формування основних догматів християнської церкви, велика кількість християн була А. – аріани, монархіани, саббеліани, присцилліани та ін. Халкідонський собор 451 р. остаточно окреслив догматичні межі ортодоксального християнства, зафіксував глобальні інституційні зрушення у християнстві. Собор започаткував відокремлення від Вселенської церкви більшості А. Потрапивши до Аравії, А. вплинули на формування ісламу. В період Середньовіччя погляди А. сприймалися як вільнодумство, єресь. Поглядів А. дотримувалися П'єр Абеляр (1079 – 1142 рр.), Іоахім Флорський (1132 – 1202 рр.). Переслідувалися католиками та ортодоксальними протестантами. З Італії були вигнані інквізицією. Один з перших ідеологів А. в XVI ст. іспанський філософ, вчений, лікар Мігель Сервет (1509 або 1511 – 1553 рр.) був звинувачений Жаном Кальвіном (1509 – 1564 рр.) в єресі й спалений на повільному вогні. Через переслідування чимало послідовників М.Сервета емігрували в середині XVI ст. до Королівства Польського та Великого князівства Литовського, розгорнувши активну пропаганду своїх ідей серед місцевих кальвіністів, створюючи громади А. і на теренах України. А. значного поширення набув на Київщині та Волині. Спочатку проповіді А. в Україні були радикально-критичними, без чіткої догматики. Гасла майнової, віросповідної та соціальної рівності, обов'язкової загальної фізичної праці захоплювали переважно селян, ремісників, дрібне міщанство. А. намагалися створити ідеальну християнську громаду. З цією метою в 1569 р. до містечка Ракова прибули прихильники А. з різних земель Речі Посполитої. У 1572 р. раківська громада, після тривалих дискусій щодо соціального устрою суспільства, розпалася, проповідники покинули Раків. Представники цієї течії не зуміли знайти підтримки серед демократичних шляхетських кіл, взявши курс на примирення зі шляхтою. Деяка частина шляхти виявилася готовою до сприйняття окремих ідеологічних настанов А. З другої половини 1570-х рр. зміцнилися позиції поміркованого крила течії, спостерігається інтенсивний приплив шляхти в громади А. Наприкінці XVI ст. шляхта стала основною рушійною силою руху, закликаючи до бойкоту державних інститутів, але провідні ідеологи Григорій Павло із Бжезін (1526 –1591 рр.) та Мартин Чеховіц (1532 – 1612 рр.) почали розробку філософсько-етичного вчення, в якому заклики до заперечення існуючого ладу замінялися на прагнення до особистого самовдосконалення в дусі євангелічних заповідей. Подальшого розвитку прагнення до примирення з існуючою феодальною дійсністю набуло в

социніанстві, центром якого став Раків. В 1600 – 1638 рр. тут проходили синоди А., діяла Раківська академія, серед учнів якої було багато вихідців з України, працювала одна з найкращих друкарень у Європі. Соцініанство здобуло чимало прихильників серед української шляхти. В 1638 р., після ліквідації раківського центру зусиллями католицького духовенства, значна частина лідерів социніанського руху переїхала на Волинь, отримавши підтримку шляхтичів Юрія, Андрія та Олександра Чапличів. Социніанські школи діяли в кінці XVI – першій половині XVII ст. в Киселині (тепер Волинська обл.), Гоші (тепер Рівненська обл.), Ляхівцях (тепер Хмельницька обл.), Чернякові (тепер Житомирська обл.). В школах великої уваги надавали полеміці з католицизмом, викладанню філософії. математики, латини, риторики. Працювали в школах Яків Гриневич-Гіжановський (Ян Трембицький), Лука (Іоахим) Рупневський, Матвій Твердохліб, Стефан Немирич, Петро Стегман. Інтелектуали-дисиденти принесли в Україну раціоналістичні засади мислення, поширили реформаційну ідеологію з її культом розуму і критичним ставленням до офіційних догм. В 1658 р. школи ліквідовані в зв'язку із забороною в Речі Посполитій социніанства. Социніанські теологи знаходили прихисток в маєтках волинських магнатів, проводили активну пропаганду серед українських міщан. У цілому А. сприяв прилученню української шляхти й частково міщан до польської культури, тобто його можна розглядати як фактор полонізації. Але водночас в А. спостерігається позитивне ставлення до української культури (переклад і видання релігійної літератури українською мовою). На середину XVII ст. в Україні А. опинився в стані кризи, як і в цілому протестантські течії західноєвропейського зразка. Його елітарність у культурному аспекті стримувала поширення серед широких селянських мас. Розпорошеність А. не спряла його популяризації. Певну роль у ліквідації А. та інших протестантських течій відіграла визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, яка також велася під гаслами захисту православ'я. А. на українських землях зазнавали переслідувань і з боку католиків: 10 липня 1660 р. було оголошено останнім днем перебування А. на території Речі Посполитої. Більшість социніан емігрувала до Німеччини, Франції, Англії, Голландії. У XVIII – XIX ст. А. мали значний вплив у Англії та США.

Література.: Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. – К., 1999; Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцьного. – К., 1999; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна України). – К., 1993.

Оксана Сморжевська

АНТИФАШИ́ЗМ – сукупність усіх політичних ідеологій від ультраправих до ультралівих, які знаходяться в опозиції та/або ведуть активну боротьбу з будь-якими фашистськими, нацистськими й іншими людиноненависницькими урядами, політичними партіями та громадськими організаціями, а також з їхніми ідеологічними засадами. Прийнято розрізняти А. як політичний рух і А. як свідомий вибір окремо взятої людини. В широкому розумінні, антифашистом можна назвати будь-яку людину, яка незгодна з фашистською або нацистською

ідеологією; у більш вузькому – це людина, яка безпосередньо бере участь в антифашистських акціях прямої дії. Вперше термін «А.» виник в Італії на початку 20-х рр. ХХ ст. і об'єднував усіх, хто виступав проти фашистського руху на чолі з Беніто Муссоліні. Перша антифашистська організація виникла в Німеччині у 1923 р. спочатку на базі «Союзу червоних фронтовиків» – військової організації Комуністичної партії Німеччини; згодом об'єднала усіх, хто поділяв демократичні цінності Веймарської республіки. В цілому, від 20-х років ХХ ст. А. умовно поділяється на наступні напрямки у відповідності до політичних поглядів його прихильників: 1) лівий А. об'єднує противників фашизму, які сповідують ліві політичні погляди (комуністи, соціалісти, соціал-демократи, лейбористи, ліві радикали, анархісти); 2) ліберальний А. з позицій класичного лібералізму перш за все опонує фашизму та нацизму як одним з найгірших форм тоталітаризму; 3) релігійний А. (його нерідко називають християнським, однак антифашистські погляди поділяють й інші основні релігійні конфесії) виступає проти фашизму здебільшого з позицій захисника традиційних моральних цінностей суспільства. Неспростовним фактом є те, що починаючи з 30-х років ХХ ст., включаючи історію Руху Опору фашистській окупації в Європі в 1939 – 1945 роках, і до сьогодення, найбільш активним та непримиренним опонентом фашизму був і є лівий А. Крім того, впродовж останніх десятиліть до традиційних складових лівого А. долучилася більшою чи меншою мірою ціла низка сучасних, здебільшого молодіжних субкультур (як правило, споріднених культурі панк), які борються проти того, що вони вважають фашистськими тенденціями. До останніх різні угрупування відносять націоналізм, расизм, неонацизм, антисемітизм, ксенофобію, шовінізм та інші різновиди дискримінації. Саме завдяки ним відтепер замість слова «антифашист» нерідко вживається слово «антифа», причому не тільки стосовно противників фашизму з молодіжного середовища. Оскільки рух антифа неоднорідний, кінцеві цілі можуть бути різними в залежності від групи або особистості. Деякі з груп антифа вдаються до позазаконних засобів боротьби, які включають зрив акцій націоналістичних або неонацистських організацій насильницькими методами, знищення їх символіки та атрибутики. З 1964 р. за рішенням Генеральної Асамблеї ООН 8 лютого щорічно відмічається День юного антифашиста на честь страчених фашистами в цей день 1943 р. членів підпільної антифашистської організації «Молода Гвардія» О. Кошового, У. Громової, В. Земнухова, С. Тюленіна, Л. Шевцової та інших, яка діяла в окупованому німецько-фашистськими військами Краснодоні (Україна) в 1942 – 1943 рр., і після викриття й ліквідації якої більше 100 юнаків та дівчат були страчені гітлерівськими окупантами; а також школярів Д. Ф'єрі (Франція) та Ф. Джамаля (Ірак), які загинули під час участі в антифашистських маніфестаціях.

Література.: Політичний словник: 4-е вид. /За ред. В.К. Врублевського, Л.М. Кравчука, А.В. Кондрацького. – К., 1987; Антифа: куда и зачем? – Владивосток, 2010; Большая историческая энциклопедия /Под ред. В.В. Славкина. – М., 2003;

Олександр Комаренко

АНТИЧНІСТЬ (від лат. antiqiutas –старовина) – термін, що означає класичну греко-римську стародавність – цивілізація Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Історія А. вивчає зародження, розквіт і кризу суспільних і державних структур, які виникли на території Стародавніх Греції і Риму. Вона починається з рубежу III – II тис. до Р. Х. (з виникнення перших державних об'єднань на о. Крит), а закінчується 476 р. по Р. Х. (падінням Західної Римської імперії).

Вперше термін «А.» з'являється в період Відродження, коли виник надзвичайний інтерес до давньої історії. Спочатку цей термін вживався до всієї стародавності загалом. Але з часом, за доби Просвітництва, стала очевидна різниця між історією Стародавнього Сходу, з одного боку, та історією Стародавньої Греції та Стародавнього Риму – з іншого. Вчені запропонували використовувати термін «А.» виключно для визначення історії Стародавніх Греції та Риму.

Дослідження історії А. проходило в контексті основних підходів до вивчення історії людства: історико-матеріалістичного та цивілізаційного.

Історико-матеріалістичний (або формаційний) підхід був домінуючим у Радянському Союзі. Його розробниками були К. Маркс та Ф. Енгельс. Основні його постулати викладені в книзі К. Маркса «До критики політичної економії». Відповідно до цього підходу, основою суспільства визначається матеріальне виробництво. В основі історії людства лежить прогресивний розвиток. Зміни способу виробництва спонукають людство до прогресивного розвитку шляхом поступового проходження п'яти основних формацій. Це: первісне суспільство; рабовласницьке суспільство; феодальне суспільство; капіталістичне суспільство та комуністичне суспільство (його прихід тільки передбачався). Кожна формація характеризувалася поєднанням базису та надбудови. Базис вважався основою всіх процесів, які відбувалися в суспільстві. Це – економічна характеристика, яка включала в себе рівень розвитку виробничих сил, характер виробничих відносин, характер власності на засоби виробництва і т.п. Надбудова вважалася похідною від базису. Вона представлялася як сукупність політичних, ідеологічних, юридичних умов, які тільки оформлюють базис. Відповідно до цього підходу А. була частиною рабовласницької формації, більш того, вважалася вищою стадією розвитку цієї формації. Рабство визначалося як основна типологічна особливість цього періоду.

Зі зникненням Радянського Союзу історико-матеріалістичний підхід втратив своє домінуюче становище у вітчизняній науці. Все більшу популярність став набирати цивілізаційний підхід до історії людства. Його творці О. Шпенглер (автор праці «Присмерк Європи») та А. Тойнбі (автор праці «Осягнення історії») визначали історію людства як ряд унікальних цивілізацій. Кожна з цивілізацій проходить ряд стадій: зародження, розвиток та занепад. Виділення цивілізацій А. Тойнбі здійснював за двома основними ознаками: територіальна ознака та релігія з формами її організації. Кількість цивілізацій у прибічників цієї концепції різниться і варіюється між 12 та 24. Відповідно до цього підходу А. представляє собою окрему цивілізацію. Причому, її типологічною ознакою є не рабство, а свобода – адже основною рушійною

силою цивілізації був вільний власник та вільний громадянин. Рабство існувало, але не було визначальним фактором.

Щоб краще зрозуміти типологічні особливості Античної цивілізації варто її порівняти з цивілізаціями Стародавнього Сходу. Адже вони мають багато спільного. Це і хронологічна паралельність існування, і спільній географічний простір (цивілізації постійно знаходилися в контакті, відчували взаємовпливи), і спільне підґрунтя формування – родоплемінне, общинне суспільство. При цьому античне суспільство має ряд унікальних особливостей в економічній, соціальній та політичній сферах.

В економічній сфері на Сході найбільшим власником, в тому числі землі, є держава. Приватна власність існує, але у відсотковому відношенні значно поступається державній. Виробник в таких умовах не є вільною людиною, він завжди є підневільним, експлуатованим. В А. домінуючою формую власності є общинно-приватна. Для класичної А. власником землі є община, яка передає землю громадянам цієї общини. Ті часто користуються землею де-факто як своєю власністю. Звичайно, це призводить до свободи приватної ініціативи, свободи підприємництва та торгівлі.

В соціальній сфері на Сході суспільство є чітко стратифікованим. Обсяг прав та свободи людини залежить від її місця у цій соціальній піраміді. Абсолютно вільною, незалежною людиною є той, хто знаходиться на вершині піраміди – правитель. Всі інші відчувають своє залежне становище. Така людина в будь-який момент може втратити особисту свободу та стати рабом. В А. в кожній громадянській общині її члени користуються приблизно рівним набором прав та свобод. Повноправний громадянин не може потрапити в рабство за будь-яких умов (наприклад, в Афінах боргове рабство ліквідовано за законами Солона 594 р. до Р.Х., в Римі – за законами Петелія 326 р. до Р.Х.).

В політичній сфері на Сході держава як сукупність органів управління є похідною від волі володаря. Основна форма правління – монархія, схильна до деспотії. Вважається, що монарх отримає владу від Бога, часто правитель стверджує, що він і є богом на землі. Поняття «громадянин» в цивілізаціях Стародавнього Світу невідоме. Державні чиновники призначаються монархом та виконують виключно його волю. В А. в класичному вигляді основною формою держави є громадянська община (поліс – в Греції, цивітас – в Римі). Як такий, бюрократичний апарат в ній відсутній. Джерелом влади в общині є народ (демос), весь громадянський колектив. Найвищі посади займають представники общини. Як правило, вони обираються на невеликий строк (один рік). Після того, як вони складають свої повноваження, вони є підзвітними общині, в тому числі можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Всі члени громадянської общини користуються політичними правами і свободами: правом бути обраним на будь-яку посаду, свободою слова, рівністю всіх перед законом. Звідси і формується поняття держави як республіки – «суспільної справи», справи всього громадянського колективу.

Звичайно, ці типологічні особливості не завжди реалізовувалися в період А. повною мірою. Інколи суспільство було дуже близьким до них (наприклад, в період розквіту Афін за доби Перікла). Інколи суттєво від них відходило

(наприклад, в Крито-Мікенський період, або в період Пізньої Римської імперії). Але в будь-якому випадку, А. заклала основи Європейської цивілізації, її духовної культури. Спільна антична історія дала європейцям відчуття спільності один з одним.

Література: Ставнюк В.В. Становлення Афінського полісу.– К., 2005; Тойнби А. Дж. Постижение истории: Сборник /Пер с англ. – М., 2001; Meier C. A Culture of Freedom: Ancient Greece and the Origins of Europe. – Oxford, 2011; Morris I., Scheidel W. The Dynamics of Ancient Empires.. – Oxford, 2009.

Дмитро Пуховець

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. ανθρωπος – людина, γενεσις – виникнення) – розділ фізичної антропології, що вивчає розвиток і становлення людини сучасного антропологічного типу, в рамках якого розглядається низка питань, пов’язаних із важливими аспектами історичного минулого людства, а саме: місце людини в природі; найдавніші еволюційні витоки людства; грань між людиною і твариною; чинники А.; фізичний тип первісних людей; час і місце появи Homo sapiens; першопочатки трудової діяльності первісних людей і технологічні прийоми виготовлення знарядь праці; основні етапи розвитку мислення та мови; шляхи й напрями освоєння первісної ойкумени; вплив природних чинників на життєдіяльність первісних людей; найдавніші форми соціальної організації; зародження релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо. Висвітлення цих питань вимагає взаємодії з іншими напрямками природничих та гуманітарних знань: геологією третинного і четвертинного періодів, первісною археологією, фізіологією, генетикою, психологією, історією первісного суспільства. Важливими напрямками А. є: приматологія – вивчення еволюційного розвитку ряду приматів, появи давніх антропоїдних мавп, біології та поведінки сучасних антропоїдних мавп; палеоантропологія – дослідження кісткових решток представників роду Homo, відтворення їхнього зовнішнього вигляду та системи поведінки.

Взагалі, А. є процесом переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної. Питання А. неможливо вирішити без розуміння соціальної та культурної складової процесу олюднення, адже формування людини є передусім становлення сукупності суспільних відносин. Внаслідок того, що поняття А. значним чином виходить за рамки суто фізичної антропології і, розглядаючи людину як біосоціальну істоту, використовує крім природничих гуманітарні методи досліджень, цей процес в багатьох випадках називають антропосоціогенезом. Така назва в більшій мірі відповідає суті наукових розробок, адже сучасні антропологічні дослідження в галузі лінгвістики, психології, етології, вивчення розумових процесів, дослідження генетики людини – сприймають людину як істоту, в котрій культурне та біологічне нерозривно пов’язане одне з одним і знаходяться в постійному взаємовпливі.

Становлення концепцій А. пов’язано з теоріями філософів-натуралістів XVIII – поч. XIX ст. (Ж. Б. Ламарк, Ж. Л. Бюффон). Великого значення для розуміння біологічної суті процесу А. мала теорія Ч. Дарвіна про походження видів шляхом природного добору та праці представників дарвінізму (Т. Гекслі,

Е. Геккель). Проте дарвінівська теорія А. визнавала виключно біологічні чинники цього процесу. Першим, хто звернув увагу на соціальні фактори в процесі олюднення був Ф. Енгельс, висунувши трудову теорію А.

Конкретний вираз теорія А. отримала в науковій концепції «теорії двох стрибків». За цією теорією, в еволюції людини мали місце два переламних моменти. Перший та основний з них – перехід від стадії тваринних попередників людини до стадії людей, які формуються (архантропи та палеоантропи). Другий стрибок відбувся при переході до пізньопалеолітичної епохи з поширенням людей сучасного фізичного типу (неоантропи). Перший стрибок полягав у появі перших штучних засобів виробництва – знарядь праці, що знаменувало перехід до якісно нової форми пристосування до довкілля – культурної адаптації. Другий стрибок пов’язується з кардинальними змінами, що відбувались в сфері суспільної організації первісних людей – формуванні родової общини. Обидва стрибки значною мірою позначились на морфологічній будові людини і зіграли вирішальну роль у становленні Homo sapiens.

Останні дослідження стверджують, що розвиток представників роду Homo не був рівномірним поступальним процесом від примітивних до більш розвинених істот. Різні людські види та популяції, асимілюючи або витісняючи одне одного, тривалий час співіснували, конкуруючи за природні ресурси. Тож процес становлення сучасної людини уявляється досить складним та багатоваріантним. В результаті такої конкуренції, безперечно, вигравали спільноти з більш складною та водночас гнучкою соціальною організацією. Отже, серед рушійних сил процесу А. слід бачити як природні, так і внутрішні, соціальні чинники. Велике значення у появі перших людей відігравали фактори природного та статевого відбору, біологічна адаптація – перехід до всеїдності, прямоходіння. Проте ці процеси неможливо зрозуміти без становлення соціальних факторів, таких як поява праці, ускладнення її процесів, необхідність передачі колективного досвіду наступним поколінням, формування родової організації, основними характеристиками якої є екзогамні стосунки та взаємодопомога.

Література: Сегеда С. Антропологія: Навч. посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів – К., 2009. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ – М., 1986.

Павло Шидловський

АНТРОПОЛОГІЯ (від грец. ανθρωπος – людина та λόγος – слово, знання) – комплексна наука про людину, що має на меті вивчення її біологічної історії, життєдіяльності первісних людей, ранніх етапів розвитку людського суспільства, матеріальної і духовної культури сучасних народів світу, світоглядних проблем, питань психології, мовознавства тощо.

Вважається, що термін А. в обіг увів давньогрецький мислитель IV ст. до н.е. Аристотель в якості позначення науки про духовні та фізичні властивості людини. На різних етапах розвитку А. її зміст і місце в системі наукових знань

оцінювались та й нині оцінюються по-різному. Становлення А. як самостійної науки пов'язується з першими еволюціоністичними школами Західної Європи, США та Росії. Одним із перших А. наукових інститутів було французьке товариство (П. Брока, Топінар). Одним з головних результатів діяльності цієї школи було розробка антропологічних методик та підходів для опису та класифікації населення землі. Наступний етап розвитку цієї школи (Е. Дюркгейм, М. Мосс, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс) характеризується вивченням соціальних, психологічних, лінгвістичних та світоглядних аспектів діяльності людини, переважно як суспільної істоти (соціальна А.). Засади теоретичних реконструкцій розвитку суспільства були розроблені представниками англійської А. школи (Г. Спенсер, Е. Тайлор, Т. Гекслі). В подальшому розвитку британська А. стала осередком формування міфологічного (Дж. Фрезер) та функціонального напрямку (Б. Маліновський). Фундатором американської школи А. став Л.Г. Морган, основна праця якого «Давнє суспільство» суттєво вплинула на формування тогочасних суспільствознавства та археологічної науки. Подальший розвиток американської А. пов'язаний з розробками Ф. Боаса та його учнів основних засад культурної А. Серед напрямків цієї школи слід назвати біхевіоризм (Р. Бенедікт), культурну екологію (Дж. Стьюард), культурний матеріалізм (М. Харріс), неоеволюціонізм (М. Салінз) та ін.

Для радянської та пострадянської науки характерне вузьке розуміння А., як науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі. Для більшості зарубіжних дослідників, таке визначення підходить тільки для одного з напрямків антропологічних досліджень – антропології фізичної, що обіймає три великі розділи – морфологію та фізіологію людини, антропогенез та расову А. Загальна ж А. розглядається ними як широкий комплекс природничих та гуманітарних дисциплін про біосоціальну природу людини та її розвиток і включає в себе, крім «фізичної» такі складові, як «антропологію культурну», «антропологію соціальну», «антропологію історичну», «психологічну», «лінгвістичну» та інші «антропології».

Може скластися враження, буцім то існує певне методологічне протиріччя між двома підходами у вивченні людини – з одного боку, як істоти біологічної, що належить до світу тварин з притаманними для кожного виду біологічними особливостями, з іншого боку – як істоти соціо-культурної, що стала творцем нової «другої» природи і тим самим перейшла від біологічної до якісно вищої, соціальної форми руху матерії. Проте насправді, в сучасних антропологічних дослідженнях такого протиставлення не існує. Так, лінгвістичні, психологічні та етологічні дослідження, вивчення розумових процесів, дослідження генетики людини – сприймають людину як істоту, в котрій культурне та біологічне нерозривно пов'язане одне з одним і знаходяться в постійній взаємодії.

Такі уявлення були характерними для перших антропологічних шкіл, і української зокрема. Так, за Ф. Вовком та представниками палеоетнологічної школи, А. мала включати: зоологічну, анатомічну, фізіологічну, статево-вікову А. (фізичну А.); доісторичну А., первісну археологію та історію первісного суспільства (антропосоціогенез); етнологію (питання походження, побутово-

культурних та психологічних особливостей сучасних народів); соціологічну А. (суспільні відносини людських колективів).

Переважна більшість сучасних дослідників розуміють А. в якості комплексної науки про біосоціальну природу людини. Сучасні антропологічні дослідження концентрують свою увагу на вивченні загальних законів поведінки людини, які безпосередньо пов'язані з психологією, етологією, генетикою. Такі напрямки значно розширюють межі антропологічних досліджень і виводять А. на рівень комплексної науки, джерелами якої стають як природничі, так і гуманітарні дисципліни.

Література.: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. – К., 2008. Сегеда С. Антропологія: Навч. посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів – К, 2009; Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. – М. 2004.

Павло Шидловський

АНТРОПОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА – напрямок антропологічних досліджень, завданням якого є висвітлення історії давніх та сучасних народів на основі використання антропологічних джерел. Існує два напрямки А.І.: перший пов'язаний з дослідженнями проблем етногенезу через вивчення як антропологічних решток, так і морфологічних особливостей представників сучасних народів (етнічна антропологія); другий напрямок має на меті відтворити певні аспекти історичного минулого за даними антропології – демографічну ситуацію, середній вік населення, епідемії та хвороби, дієту та спосіб життя, зовнішній вигляд як пересічних учасників історичних подій, а атсож реконструкцію зовнішнього вигляду видатних історичних постатей.

Антропологічні ознаки жодним чином не впливають на хід історичних та етногенетичних процесів, але вони дають змогу визначити ступінь спорідненості народів та їхні генетичні зв'язки; реконструювати шляхи міграцій давніх племен; з'ясувати роль місцевого та прийшлого населення у формуванні етнічних спільностей. Іноді антропологічні ознаки мають переваги перед іншими категоріями історичних джерел – археологічними, етнографічними, лінгвістичними. Це пояснюється тим, що мова та культура можуть поширюватись шляхом запозичення, в той час як зміна фізичного типу є безперечним доказом контактів з іншими етносами. Антропологічні дані зберігають свої інформативні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Тому антропологічні ознаки дають змогу визначити ступінь генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями. Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівняти з генним потоком через століття. Вона не зводиться до поступального біологічного відновлення поколінь. Це складний суперечливий процес взаємодії багатьох, часто різних за походженням компонентів.

А.І. спирається переважно на палеоантропологічні джерела, за допомогою яких відтворюються біологічні та расові характеристики давнього населення. Палеоантропологія, як і фізична антропологія сучасної людини, працює з груповими характеристиками, тобто описує не окремих людей, а групи,

пов'язані біологічною спорідненістю, які отримали назву популяцій. Антропологічні типи являють собою групи популяцій, кожна з яких окреслюється локально колом шлюбних зв'язків, від проникненості яких залежить гомогенність – однорідність, чи навпаки, гетерогенність – різнорідність популяцій. Морфологічні та фізіологічні особливості окремих людей відрізняються значною мінливістю, яка нівелюється на груповому рівні та зводиться до локально-типологічних комплексів.

В якості історичного джерела, А.І. важлива для отримання демографічних даних про первісні та історичні суспільства. Антропологічне вивчення могильників та некрополів дає можливість отримувати такі дані про суспільство, що реконструюється, як середній вік людини в популяції, рівень дитячої смертності, характерні хвороби та епідемії, фізичні навантаження, типова дієта та ін. Часто могильники виступають практично єдиним джерелом для відтворення таких моментів суспільного життя, як збройні сутички серед населення, фіксації майнового розшарування суспільства, статево-вікового складу, соціальної нерівності та ін. Поховальні пам'ятки несуть цінну інформацію про медичні знання стародавнього населення, світоглядні уявлення про потойбічний світ та ін. Таким чином, А.І. виступає цінним історичним джерелом для відтворення економічної та соціальної історії народів, демографії населення, для вивчення розвитку складних світоглядних уявлень тощо.

Використання палеоантропологічних та антропологічних даних наряду з лінгвістичними, етнологічними, археологічними та ін. в якості історичних джерел дозволило перейти від «подієвої» історії до більш глибокого розуміння історичних процесів, що цілком характерно для культурно-антропологічної історії.

Література.: Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К. 2001; Сегеда С. Антропологія: Навч. посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів – К., 2009; Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». 5-е изд.– М. 2001.

Павло Шидловський

АНТРОПОЛОГІЯ КУЛЬТУРНА – дисципліна, що вивчає закономірності формування людської культури, на відміну від антропології фізичної, як науки про мінливість фізичного типу людини.

У вузькому значенні – наукові дослідження, що займаються вивченням загальних проблем культурного розвитку людства і з цією метою залучають дані великого кола наукових дисциплін. Метою А.К. є розкриття типових можливостей поведінки людини, щоб тим самим скласти уявлення про сутність людини. А.К. цікавить абстрактна «людина», що постулює себе, передусім, через культурний оточуючий простір.

Такий погляд на людину бере свій початок у XIX ст. і пов'язаний з теорією образу В.Дільтея. За цим вченням, кожна культура має певний, виключно їй притаманний характер, яким були пронизані всі її елементи. Засновниками А.К. по праву можуть вважатись представники еволюціоністичних шкіл другої пол.

XIX ст. (Е. Тайлор, Л.Г. Морган). Для цих дослідників притаманне перенесення законів біологічної еволюції на процеси розвитку людської культури. Людина та її культура сприймались як частина біологічної історії живої матерії.

Наступний етап розвитку А.К. пов'язаний з представниками американської антропологічної школи, передусім Ф. Боаса. Цей дослідник одним із перших звернув увагу на «надбіологічний» характер людської діяльності, тим самим стверджуючи неможливість використання біологічної термінології для пояснення соціальних явищ. Характерною особливістю американської А.К. була критика загальноісторичних концепцій розвитку культури та концентрація уваги на проблемах взаємодії людського колективу та оточуючого середовища. Для цієї школи цілком є прийнятним розуміння культури в якості системи позабіологічної адаптації до навколишнього середовища, що включає в себе адаптацію економічну, соціальну, психологічну та світоглядну (Л.Уайт). А.К., в якості одного із напрямків ставить об'єктом досліджень поведінку людини і робить на основі її вивчення висновки про наявність загальних ідей, які визначають характер тої чи іншої культури. Залучаючи основні ідеї аналітичної психології З. Фрейда (особливо теорію підсвідомого), прихильники біхевіоризму вважають, що з допомогою досліджень психології індивідуума можливо зробити висновки про основну орієнтацію цілих культур. Біхевіоризм стимулював вивчення національного характеру.

Характерною особливістю А.К. є принцип культурного релятивізму, основними положеннями якого є рівноцінність культур, неможливість інтерпретації культури через призму власних моральних та етичних засад.

Література.: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. – К., 2008; Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. – М., 2004; Boas F. The Limitations of the Comparative Method of Anthropology // High Points in Anthropology. – N.Y.. – 1973.

Павло Шидловський

АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА – наука, що вивчає народи світу з метою виявлення особливостей їхньої соціальної організації. Термін А.С. вперше був використаний Дж. Фрезером, а формування цього напрямку відноситься до кінця XIX ст. В рамках більш широкого поняття «науки про людину» А.С. протиставлялась антропології фізичній.

Серед соціальних антропологів слід назвати англійського дослідника польського походження Б.Маліновського та француза Е.Дюркгейма. Спільність їхнього підходу полягала в тому, що вони розуміли людське суспільство як певну систему, в якій органічно поєднувались господарство, суспільна поведінка та світоглядні уявлення. Функціональний метод Б. Маліновського передбачав дослідження соціальних структур аборигенних суспільств через призму вивчення базових біосоціальних потреб людини. Суспільна організація уявлялась в якості системи, що забезпечує такі потреби як споживання, розмноження, захист, дозвілля, колективна солідарність тощо. За Е. Дюркгеймом, антропологія взагалі не повинна займатись вивченням індивідуальних, особистісних фактів, а об'єктом цієї науки є соціальні організми

та схеми людської поведінки.

Протягом тривалого часу основним об'єктом дослідження А.С. вважались «примітивні» суспільства. При цьому культура розглядалась як аспект суспільного життя, і як складова частина предмету А.С. На відміну від антропології культурної, яка склалась переважно в американській науці, А.С. отримала поширення в європейських антропологічних школах. На відміну від етнології та етнографії, А.С. не розглядає етнічні спільності в якості об'єкта досліджень, але в ряді випадків А.С. близька до соціології, та в багатьох випадках ототожнюється з нею.

А.С. під певним кутом зору розглядає всі основні види соціальної діяльності людей. Предметною областю А.С. досліджень є передусім соціальна структура етнічних та давніх спільностей, соціальні явища в їхній культурі, в тому числі мові, соціонормативній культурі, повсякденній поведінці, психології народів.

Сучасна А.С. приділяє значну увагу дослідженню загальних та національно-особливих, традиційних та сучасних рис в культурі народів. Основними напрямками є дослідження соціальної структури етносів, зміни в їхньому соціальному складі, соціальної мобільності; дослідження соціальних аспектів мовного життя народів; вивчення етнопсихологічних явищ та процесів, психології міжнаціонального та внутрішньо національного спілкування.

Література.: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М., 1986; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М., 1988. Durkheim E. Rules for the Explanation of Social Facts // High Points in Anthropology. – N.Y. 1973.

Павло Шидловський

АНТРОПОЛОГІЯ СТРУКТУРНА (від лат. structura – побудова; також **структуралізм**) – школа соціо-культурної антропології, що виникла після Першої світової війни та отримала поширення у Франції, Великій Британії і США. В своїх дослідженнях представники А. С. виходять з ідей про наявність впорядкованих взаємозв'язків між окремими соціальними інститутами. Ступінь розвитку суспільства розуміється як складність його структури.

А. С. виникла у Великій Британії, де в 20-ті рр. ХХ ст. її засновник А. Радкліф-Браун розробив її методичні засади. На той час структуралістські погляди не були абсолютно новими. Ще в другій половині ХІХ ст. їх можна було прослідкувати в працях Г. Спенсера, К. Маркса та Е. Дюркгейма. Так, Е. Дюркнейм вважав, що різні культури різняться за числом, характером та способом комбінації соціальних інститутів. Тим самим він висловив основні положення А. С. Для К. Маркса та Ф. Енгельса питання полягало в наявності закономірних зв'язків, якими передусім визначалось відношення між базисом та надбудовою в суспільстві. Крім того, у засновників історичного матеріалізму структурний підхід був підпорядкований історичному. Згідно їхньої точки зору, структури існували тільки в часовому контексті, і їхня наявність завжди пов'язана з відповідними конкретними об'єктивними умовами, що постійно

змінюються. Зі зміною цих умов повинні змінюватись і структури суспільної організації.

А. Радкліф-Браун виходив з принципів біології: оскільки кожний живий організм існує завдяки тому, що кожний його елемент виконує покладені на нього функції, людське суспільство також базується на аналогічному внутрішньому взаємозв'язку окремих елементів. Завдання полягало у виявленні цих взаємозв'язків індуктивним методом та з використанням математики та статистики. Структури виявлялись не тільки в суспільній організації, але і в свідомості людей, включаючи міфологію та релігію. В цьому відношенні структуралізм мав спільні позиції з функціоналістичною школою, розвиваючи ідеї взаємозв'язку структури і функції.

Представник французької А. С. К. Леві-Строс також виходив з позицій Е. Дюркгейма про суспільство як структуру. На відміну від британського структуралізму, К. Леві-Строса менше цікавили емпірично встановлювані структурні взаємозв'язки між окремими областями суспільного організму. Він більше цікавився структурою процесу пізнання. Його основна теза полягала в тому, що завданням науки є виявлення структур, прихованих за зовнішньою картиною явищ і неусвідомлених людиною.

Американський неоструктуралізм (політична антропологія) концентрував свої дослідження навколо політичної діяльності як аспекту соціальних відносин. Політична система розглядалась як різноманітна мозаїка відносин авторитету в суспільстві. Політичні відносини виявлялись повсюдно в сім'ї, союзах племен, релігійних спільнотах. Важливішими областями досліджень політичної антропології були структура застосування авторитету та влади, форми та причини зміни владних структур, шляхи прийняття рішень та регулювання конфліктів, проблеми утворення державної влади. Політична антропологія розглядалась як намагання подолати синхронний метод А. Радкліфа-Брауна та претендувала на встановлення зв'язку між А. С. та динамічним аспектом аналізу.

З структуралізмом пов'язана також «теорія систем» – напрямок досліджень, що виник в 70-ті рр. XX ст., коли мікроелектроніка дала потужний імпульс для розвитку кібернетичної думки. На відміну від більшості структуралістів, які розглядають переважно статичні стани, прихильники цієї теорії досліджують динамічні процеси, що відбуваються в конкретних системах.

Література: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М.: Наука, 1988;
Levi-Strauss C. Social Structure // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). – N.Y., 1973.

Павло Шидловський

АНТРОПОСФЕРА (соціосфера, ноосфера) (від грец. ανθρωπος – людина) – сфера життєдіяльності людини. Поняття, визначене В. І. Вернадським, відбиває ідею розвитку Землі та життя на ній. Земля як геологічне явище складається з літосфери (твердої оболонки), гідросфери (водяної оболонки) та еосфери (повітряної оболонки). На контакті цих сфер зародилося органічне

життя, що у процесі розвитку склалося у двох формах: рослинного та тваринного світу, які утворили біосферу. Розвиток біосфери зумовив появу людини, яка завдяки здатності до виробничої діяльності утворила трансформоване середовище свого існування (культуру), або А. Утворення А., на думку філософів, ознаменувало перехід від біологічних до соціальних форм розвитку матерії. А. характеризує співіснування природних законів розвитку матерії (навколишнє середовище) та соціальних законів розвитку суспільства. Найважливішим рубежем у розвитку А. був перехід від привласнювального до відтворювального господарства, який підготував умови для появи цивілізації. Цей перехід стався в різних регіонах (Середземномор'я, Південносхідна Азія, Мезоамерика) в різний час. У цих регіонах виникли умови до самостійного розвитку цивілізації, отже, А. розвивалася в різних регіонах відокремлено, самостійно. В історичній перспективі здійснюється формування єдиної А. людства.

Розвиток людства в різних центрах А. свідчить про спільність основних законів розвитку суспільства — всі цивілізації пройшли етап переходу від первісного до класового суспільства з певними особливостями цього процесу в різних регіонах. Як одну з періодизацій для середземноморського блоку А. можна розглядати періодизацію розвитку суспільства у формі суспільно-економічних формацій.

Література: Гладких М. І., Орлова Т. В. Формация, цивилизация, антропосфера //Археологический альманах. – 1995. – № 4; Шиян Т.А. Биосфера – антропосфера – ноосфера: проблемы логического определения // Творческое наследие В.И. Вернадского и проблемы формирования современного экологического сознания (Вернадские чтения). Доклады и сообщения 5-й Международной конференции 26-27 апреля 2007 года в г. Донецке – Донецк, 2007

Михайло Гладких

АПАРТҐЕЙД (мовою африкаанс apartheid – відособлення, відокремлене існування, проживання, робота тощо; в українських і російських виданнях цей термін частіше транскрибується не зовсім точно – „апартеїд”) – офіційна політика расової дискримінації, сегрегації та пригноблення, яку впродовж 1948—1991 рр. застосовували правлячі кола Південно-Африканської Республіки (до 1961 р. Південно-Африканський Союз – домініон у складі Британської співдружності націй) проти чорношкірого африканського населення, а також переселенців з Азії.

Британська імперія ще в ХІХ ст. обмежувала права на переселення чорношкірих африканців з їхніх земель на території, заселені європейцями. У цьому зв’язку термін „А.” вперше використав у своїй промові в 1917 р. Ян Християн Сметс, який у 1919 р. став прем’єр-міністром ПАС. Однак поняття А. прийнято пов’язувати з політикою, запровадженою після приходу до влади Націоналістичної партії (1948).

В основу політики А. було закладено ідею про відособлений розвиток європейського та неєвропейського населення Південної Африки. Основою А.

став прийнятий у 1950 р. закон про групові області (Group Areas Act), на основі якого створювалася система політичного та соціального поділу. Країну поділили на кілька областей, кожна з яких належала певній расовій групі. Стверджувалося, що кожна расова група може нормально розвиватися лише окремо, за умов відсутності асиміляції, зведення до мінімуму контактів між ними. У 1953 р. було прийнято закон про окремі послуги (Separate Amenities Act), згідно з яким африканців позбавили майже всіх громадянських прав: їм заборонялося користуватись спільними з європейцями житлом, навчальними закладами, лікарнями, транспортом, місцями відпочинку, обіймати деякі службові посади тощо. У багатьох громадських місцях знаходилася вивіска з написом „Тільки для білих”. Африканцям заборонялося без спеціального дозволу проживати чи відвідувати міста «білих». Уряд почав створювати спеціальні резервації (так звані бантустани – „національні вітчизни”) – райони компактного ізольованого проживання окремих етнічних груп африканців. Для 20-мільйонного африканського населення ПАР було виділено територію, що становила лише 12% загальної площі країни. Внаслідок застосування цих заходів більшість населення ПАР була зведена до положення безправного стану.

Африканці чинили активний опір політиці А., але він жорстоко придушувався владою. У 1961 р. Африканський національний конгрес (АНК) і Компартія ПАР утворили збройне формування „Імконто ве сізве” («Спис нації"). Однак після масових арештів її діяльність була припинена, а керівник Нельсон Мандела засуджений на довічне утримання у в’язниці „Роббен-айленд” – символі А., де перебували тисячі політичних ув’язнених.

Разом із тим, А. дискредитував уряд ПАР перед світовою громадськістю. Починаючи з 1950-х рр. ООН засуджувала расизм і расову дискримінацію. День 21 березня 1960 р., коли влада ПАР розстріляла мирну демонстрацію у Шапервілі, передмісті Йоганнесбургу, ООН оголосила Міжнародним днем боротьби проти расизму. У 1973 р. сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла Міжнародну конвенцію щодо припинення злочинів А. і покарання за нього (набула чинності у 1976 р.). Конвенція надала право міжнародному співтовариству запровадити проти ПАР санкції з метою змусити уряд змінити політику. За цих умов правлячий режим опинився в дипломатичній ізоляції.

Завдяки тиску масової народної боротьби, очолюваної АНК, деяке обмеження апартґейдних норм відбулося в 1988 р. Послаблення політики А. обумовлювалося також зменшенням чисельності білого населення з 21% у 1940 р. до 11% у 1990 р. Проте остаточна ліквідація системи А. почалась після відставки президента Пітера Боти і приходу до влади в ПАР у вересні 1989 р. президента Фредеріка де Клерка, який вирішив покласти край міжнародній ізоляції країни і відмовитися від А. Головна причина зміни курсу полягала у послабленні, а згодом ліквідації СРСР. ПАР вже не розглядалася державами Заходу як важливий партнер у глобальному протистоянні з комунізмом, а збереження політики А. суперечило умовам „нового світового порядку”, проголошеного президентом США Дж. Бушем.

У травні 1990 р. відбулася зустріч лідерів АНК і Компартії ПАР з урядом Республіки, в результаті якої було прийнято угоду про проведення амністії та

реабілітації політичних в'язнів. У 1991 р. було скасовано закони про розселення мешканців за расовою ознакою, про расову сегрегацію, випущено з в'язниці Нельсона Манделу. Проте становище в ПАР різко погіршувалося, країна опинилася на порозі громадянської війни. За цих умов уряд організував вибори, які відбулися в квітні 1994 р. Перемогла АНК, набравши 63% голосів виборців. У травні 1994 р. Національна асамблея обрала президентом ПАР Нельсона Манделу. Боротьба за скасування проявів А. вийшла на новий рівень.

Література.: Бруз В.С. З історії боротьби ООН за права людини: уроки боротьби проти апартеїду // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2005. – Вип. 53, ч. 1.; Таиров Т. Ф. Апартхейд – преступление века, М., 1968; Тетекин В.Н. Апартеид и протестное движение в Южной Африке // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 11; Тетекин В.Н. Изменения в социальной структуре черного населения ЮАР как фактор ликвидации апартеида // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность . – 2011. – № 5; Balicki J., Apartheid, Warszawa, 1967.

Сергій Пивовар

АПАТРИДИ (від грец. а – заперечення і patris – батьківщина) – особи, які не мають громадянства будь – якої держави (особи без громадянства). А. мусять дотримуватись законів країни перебування. Вони позбавлені виборчих прав (таким чином на державному рівні їх права не захищають обрані представники), не можуть користуватись дипломатичним захистом, мають складності із влаштуванням на роботу, не можуть займати керівні посади у державних та приватних установах, виключені із процесів приватизації тощо. Прикладом складного становища А. може бути ситуація, що склалася в нових незалежних державах Балтії – Латвії, Естонії, Литві,– у російськомовного населення, яке не пройшло процес натуралізації. Процедура натуралізації можлива лише за умов складання стандартних іспитів з державної мови та історії. Кандидати на одержання громадянства повинні пройти процедуру доказу лояльності державі. Закони, які передбачають надання громадянства через проходження процесу натуралізації гостро засуджується багатьма міжнародними організаціями, які відстоюють права людини.

Конвенція про статус апатридів була прийнята ООН 28 вересня 1954 р. і набула чинності 6 червня 1960 р. Цей документ дає визначення А. і встановлює загальні підстави, на яких має бути наданий статус А. Конвенція забороняє будь-яку дискримінацію по відношенню до А. Передбачається надання А. всіх прав, які гарантовані у даній державі для іноземців або для громадян (в залежності від категорії прав). Разом із тим документ визначає загальні зобов'язання А. перед державою, у якій вони перебувають. Насамперед – додержання законів і нормативних актів країни перебування, а також заходи для підтримання громадського порядку. Конвенцією визначаються випадки, коли А. може бути висланий з країни.

Правовий статус А. в Україні визначається законом України "Про

правовий статус іноземців" (1994 р.). 11 січня 2013 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про статус апатридів.

Література: Конвенция о статусе апатридов. Принята 28 сентября 1954 года Конференцией полномочных представителей, созванной в соответствии с резолюцией 526 А (XVII) Экономического и Социального Совета от 26 апреля 1954 года [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/apatride.shtml

Юрій Слюсаренко

АПОКРИФИ (від грец. ἀπόκρυφος – таємний, прихований) – релігійні твори, близькі за жанром до біблійних, але які не увійшли до канону – Святого Писання. Це не визнані церквою твори, які розповідають про події, що у Св. Писанні згадані побіжно і не представлені у Біблії. Перші А. виникли на рубежі нашої ери у давньоєврейській та давньосирійській літературі, а також на християнському Сході.

До Київської Русі А. прийшли в XI – XII ст. з Візантії та Болгарії, а також через переклади з грецької та усні перекази, які розповсюджували паломники, що ходили в Палестину. Апокрифічні легенди можна знайти в пам'ятці паломницької літератури XII ст. «Ходіння ігумена Даниїла», де розповідається про відвідання Даниїлом Палестини між 1106 і 1108 рр. У XVI – XVII ст. А. побутували завдяки поширенню західноєвропейської літератури.

А. поділяють за кількома групами: старозавітні (про створення світу, Адама та Єву, про Ноя, Мойсея, про царів Давида та Соломона, всесвітній потоп тощо); новозавітні (про Ісуса Христа, хресні муки, кінець світу тощо). В Україні поширеними були апокрифічні Євангелія Іакова, Хоми та Нікодима. А. знаходимо в багатьох фольклорних і оригінальних творах: літописах, житіях святих та ін. Вважається, що для А. характерними є три ознаки: а) їхній сюжет пов'язаний з біблійною історією та особами євангельської оповіді; б) їхні тексти не увійшли до Св. Писання; в) ці твори в той або інший час претендували на роль джерел віри або сприймалися такими. Твори апокрифічної літератури (Євангелія, діяння апостольські, одкровення, житія мучеників) відрізняються наявністю легенд, гіпотетичністю сюжету і, водночас, високою поетичністю, що спричинило їхню популярність.

Найвідоміші апокрифічні твори «Ходіння Богородиці по муках», «Слово о Лазаревім воскресінні», «Слово про збурення пекла», «Ходіння апостола Андрія» тощо. За змістом А. розподіляються на: 1) тексти, що доповнюють Біблію, Євангелія, легендарні сказання про Христа; 2) житія мучеників (Георгія Победоносця, Феодора Тирона та ін.); в) сказання про Рай (легенди про Макарія, Зосиму, Агапія); г) питання-відповіді (загадки): «Бесіда трьох святителів» та ін.; д) тексти есхатологічного характеру: «Плач Ієремії», «Ходіння Богородиці по муках» тощо. В цих творах розповідається про потойбічний світ, про рай і пекло, про майбутню долю людства і про останній «страшний» суд. Образи потойбічного світу втілили мрію про розплату за кривди, які люди чинили або отримували за життя. А. широко відображені не тільки в творах давнього

українського письменства, а й у фольклорі та образотворчому мистецтві. Апокрифічні сюжети обробляли І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, який опублікував п’ять томів «Апокрифів і легенд з українських рукописів» (Львів, 1896 – 1910 рр.).

Література: Дзира Я.І. Апокрифи // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003; Історія української літератури. – Т. 1. – К., 1967; Адрианова-Перетц В.П. Апокрифы // История русской литературы. – М.-Л., 1941. – Т. 1; Литература Древней Руси: биобиблиографический словарь / Под. ред. О.В. Творогова. – М., 1996.

Ірина Войцехівська

АПОЛОГЕ́Т (грец. απολογεομαι — захищаю) – захисник тих чи інших учень, теорій або течій. Запальний прихильник якоїсь ідеї, напряму, вчення.

Спочатку апологетами називали захисників християнського богослов'я і релігії; у переносному розумінні – беззастережні захисники певних ідейних течій або систем, які ними завзято вихваляються.

У ІІ – ІІІ ст. апологетами називали людей, які захищали християнство від критики і, в свою чергу критикували греко-римську культуру. Вони писали невеликі твори, які за формою нагадували службові листи, як правило адресуючи їх римським імператорам. Їх метою було захистити християнство від різних звинувачень, які висувалися у ІІ ст., разом із тим твори апологетів не віддзеркалювали повну картину раннього етапу християнства, тощо вони писалися у відповідь на конкретні звинувачення їх противників. Серед грецьких апологетів слід відмітити Юстіна мученика, Татіана, Арістида, Аполінара, Феофіла, Теофіна і Климента Олександрійського. Латинськими апологетами ІІ ст. були Мінуцій Фелікс і Тертуліан.

У сучасній культурі цей термін поширюється на кожну людину, яка впевнено захищає ту або іншу думку, переконання, при цьому послідовно відстоюючи і пропагуючи ці переконання.

Валерій Павленко

АРАБІСТИКА – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням арабської літературної мови та її розмовних діалектів, історією, економікою, етнографією, політичним та культурним розвитком арабських країн і народів в усіх проявах. Як самостійна наукова галузь зародилася в Європі у XVI ст. Є складовою частиною орієнталістики, галузевою складовою семітології і водночас самостійною науковою галуззю знань.

В системі української гуманітарії А. як комплексна наукова галузь вперше оформилася в першій третині XX ст., проте в ході сталінських репресій вона була ліквідована, а більшість її представників знищені. Відбудова української А. почалася в 1990-х рр. і триває донині.

Література: Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. N. Y., 2009;

McLoughlin L. J. In a Sea of Knowledge: British Arabists in the Twentieth Century. – L., 2002.

Вадим Рубель

«АРАБСЬКА ВЕСНА» – термін ввів в обіг американський президент Б. Обама для позначення подій кінця 2010 – початку 2011 р. на Арабському Сході. Для її опису використовуються різні терміни-кліше: революція, бунт, політичне цунамі, повстання, переворот, пробудження, рух «фейсбуківської» молоді, громадянська війна тощо. Різнобій у термінології віддзеркалює не тільки інтелектуальну збентеженість, але й різнорідну суперечливу дійсність, яка стоїть за процесом глибоких змін арабського суспільства, кожне з яких і схоже, і не схоже на інші.

В арабському світі мали місце три види повстань. Перший – це такі повстання, що злегка зачепили режими (заворушення та антиурядові маніфестації мали місце в Алжирі, Марокко, Мавританії, Йорданії, Іраку, Бахрейні, Судані, Лівані, Саудівській Аравії, Джибуті). Другий – це повстання, які призвели до повалення лідерів (Туніс, Єгипет, Ємен). Третій вид – ті, які призвели до громадянської війни (Лівія, Сирія).

Все почалося з того, що 17 грудня 2010 р. 26-річний безробітний випускник університету Мохаммед Буазізі спалив себе перед адміністрацією туніського міста Сіді. Акт відчаю став відповіддю на те, що напередодні поліція через відсутність ліцензії на торгівлю конфіскувала у нього намет, де він продавав овочі і фрукти. Спроби поскаржитися владі закінчилися тим, що його викинули із муніципалітету. У відчаї молодий чоловік вкоротив собі віку (іслам забороняє самогубство, якщо це не заради «священної війни проти невірних», самогубець потрапляє до пекла). Така жахлива смерть призвела до соціального вибуху у туніському суспільстві, що пізніше назвали «жасминовою революцією». Впродовж наступних двох тижнів ще 6 молодих тунісців здійснили акти самоспалення на знак протесту проти тяжкого життя простих людей. Пізніше подібні акції мали місце і в інших арабських країнах. Продовженням стало те, що молодь почала трощити в столиці Тунісу та інших містах магазини, банки, а також вілли корумпованих чиновників та бізнесменів. Події у Тунісі розгорталися по висхідній, в результаті чого президент Зін аль-Абідін бен Алі, який правив країною 23 роки, мав тікати за кордон.

Туніський вибух виявився тою іскрою, яка підпалила вогнище народних виступів практично у всіх країнах Арабського Сходу. Не дивлячись на деяку схожість, некоректно ставити знак рівняння між тим, що пізніше відбулося в Єгипті, Лівії, Сирії, Ємені, Бахрейні та інших країнах. В одних це – революційний рух молоді і середнього класу, як це найяскравіше виявилося у Тунісі та Єгипті. В інших, таких як Лівія та Ємен – повстанська активність племен, в третіх – бунт конфесійної групи (невдоволення шиїтської більшості правлячим сунітським режимом у Бахрейні). Інколи мало місце поєднання наведених факторів (протиріччя між фундаменталістським крилом ісламу та антимусульманськими настроями берберійських племен у Марокко). До цієї мішанини обставин додалися дії осіб під анархо-синдикалістськими гаслами та з

лівацькими настроями, релігійних шейхів та культурних діячів, хитання армії між офіційною владою та революційними натовпами.

Тим не менш, усі масові протестні рухи спричинилися через соціально-економічні причини, серед них: низький рівень життя незаможних верств населення; зростання цін на продукти харчування і предмети першої необхідності, що особливо позначилося через світову фінансово-економічну кризу; безробіття, від чого найбільше в арабських країнах страждає молодь, велика частина якої з вищою освітою; нерівність; непотизм; багаторічне засилля правлячих еліт та їх очільників, які повністю окупували вищі щаблі соціальної ієрархії і позбавили молодь можливості самореалізуватися, підвищувати свій статус навіть у сфері малого і середнього бізнесу. Ситуація погіршується корумпованим чиновництвом. Разом із тим правляча верхівка, зосередивши в своїх руках усі важелі влади, розпоряджалася колосальними ресурсами країн, небачено збагачуючись на тлі невисокого рівня життя своїх народів. Та економічна модель, яку обрали правлячі режими, виявилася неефективною, що яскраво висвітила світова криза. Навіть в країнах із досить високим рівнем життя громадян, що забезпечується завдяки колосальним запасам енергоносіїв, виявилися підстави для невдоволення. Серед політичних причин – застій, архаїчність системи управління, її пристосовуваність під інтереси тих самих еліт, які монополізували доступ до влади та ресурсів, жорсткий авторитаризм, відсутність представництва, що давала б людям змогу відстоювати свої інтереси легальним шляхом.

Протестні рухи не мали чіткої структури, єдиного керівництва, програми та плану дій. Вимоги повсталих: покращення умов життя; створення робочих місць; відсторонення від влади диктаторів, які засиділися при владі, їхніх кланів і родин, найближчого оточення; реформування контрольованих ними інститутів (урядів, парламентів, партій, керівництва силових структур). Загальний настрій добре характеризується гаслом: «Ми хочемо змін!». Східними рисами подій у різних країнах стали інструменти мобілізації і форми соціального та політичного активізму.

«А. В.» інколи називають «мережевою революцією» через те, що в організації рухів були задіяні найновіші інформаційно-комунікативні технології: Інтернет і соціальні мережі, такі як «Фейсбук», «Твіттер», «Ю-Тьюб». Створені на Заході, де найпершою цінністю виступає індивідуалізм, особистість і приватні інтереси, на Сході, де сильні общинні настрої, соцмережі та блоги у повній мірі розкрили свій потенціал, а саме можливість пошуку однодумців, організації акцій та виступів в обхід влади. Тепер не треба по конспіративних квартирах збирати революційно налаштованих соратників у боротьбі. Достатньо лише запостити на своєму мікроблозі відповідний заклик, і ті, кому він адресований, обов’язково його одержать. Свою роль також відіграв стільниковий зв’язок. Неабияке значення мала та обставина, що люди в арабських країнах завдяки телебаченню та Інтернету побачили, як живе решта світу із вражаючими відмінностями побуту та політики. Виявилося, що набагато краща ситуація склалася в деяких державах, які не так давно також вважалися відсталими (країни Азіатсько-тихоокеанського регіону, наприклад).

Але не треба надто перебільшувати значення новітніх комунікацій. При тому, що наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. середньосвітовий показник доступу до Інтернету складав 29%, так в Іраку, Ємені, Мавританії та Джибуті він становив лише 1 – 3 %, в Алжирі, Сирії, Єгипті – 14 – 20 %, в Тунісі, Марокко, Кувейті, Саудівській Аравії, Омані – приблизно 33%. Молода генерація, озброєна новітніми комунікаційними технологіями, радше виступила як запал, а масовий вибух забезпечили маси бідноти, яка доступу до Інтернету не мала. Набагато більшу роль відіграли традиційні механізми, в першу чергу консолідація протестної маси, яка за звичай збирається на п'ятничну молитву у мечетях.

У зв'язку із «А. В.» виявилися досить сильними дві конспірологічні концепції. Перша стосовно активної участі Заходу, зокрема США у підготовці і проведенні акцій протесту за допомогою новітніх технологій, того ж Інтернету. Безумовно, робота із дестабілізації ситуації в арабських країнах велася і продовжує вестися. В ній використовуються різні засоби. Міжнародні оглядачі особливо відзначають активність в цьому плані вашингтонської неурядової організації під назвою Національний фонд на підтримку демократії, що фінансується урядом США. Друга концепція стосується організуючої ролі ісламістських сил. Проте і для перших і для других революційний вибух в арабських країнах виявився цілковитою несподіванкою, що ще раз довело: влаштувати революцію із-зовні неможливо, якщо до неї немає передумов і настроїв в середині країни. Найсильнішим спонукальним мотивом стало прагнення до справедливості, що передбачало демонополізацію влади. При тому, що в деяких арабських країнах, особливо з нафтовими ресурсами, рівень матеріального добробуту був вищим, однак навіть за таких умов відбувається застій у політиці.

Арабський Схід показав, що мають бути відкриті «соціальні ліфти» не тільки для синів та родичів правителів, а для всієї молоді. Рушійною протестною силою виступив середній клас, значною мірою освічений і вестернізований (торговці, юристи, інженери, лікарі, педагоги – ті, хто зміг самореалізуватися у професії, а більше ті, хто тільки одержав відповідну освіту). Свою роль відіграла «революція претензій». В арабському світі на хвилі модернізації мало місце зростання очікувань у освіченої молоді, яка вважала, що сучасна освіта надасть їй можливість вести гедоністичний образ життя, пропагований західними ЗМІ. Однак сподівання більшості молодих освічених людей не справдилися. Виник феномен, який американський соціолог Т. Гурр назвав «відносним знедоленням» – невідповідністю між очікуваннями і реальними можливостями людей.

Події кінця 2010 – 2011 рр. мали різні наслідки, як найближчі, так і віддалені. Позначилося декілька сценаріїв стосовно подальшого розвитку: збереження позицій правлячих режимів (деякі монархії спромоглися здійснити певні заходи політичного і соціального плану, що пом'якшили напругу – незначні реформи, виділення коштів на соціальні програми тощо); нова (часом, військова) диктатура, ісламістський режим, демократичний режим, некерованість і хаос. Нестабільність політичної ситуації не може не впливати на економічне становище і навпаки. За оцінками експертів Міжнародного

валютного фонду, економічні збитки від революцій в арабських країнах становили понад 55 млрд. доларів. Події на Арабському Сході уповільнили вихід із світової фінансово-економічної кризи для інших країн. В цілому ж проблеми впливу модернізаційних і глобалізаційних процесів на регіон залишилися гострими.

Література: Аксененок В. Восстание арабов //http://www/globalaffairs.ru /number/Vosstanie-arabov-15100; Долгов Б. «Взрыв» в арабском мире: внутренний и внешний контекст//http://www/perspektivy.info/oykumena/vostok /vzryv_v_arabskom_mire_vnutrennie_i_vneshnij kontekst_2011-04-15.htm; Наумкин В. Снизу вверх и обратно: «Арабская весна» и глобальная международная система //http://www/globalaffairs.ru/number/Snizu-vverkh-i-obratno-15277; Труевцев К. М. «Арабская весна» – ход, акторы, технология и промежуточные итоги //Полития. ru. – 2012. – № 1.

Тетяна Орлова

АРЕАЛ (лат. area – площа, простір, ділянка) – територія поширення якого-небудь об'єкта або явища.

А. – економіко-географічне поняття, що означає територію, у межах якої спостерігаються певні явища або характерні риси, не властиві іншим регіонам. А. культурний – територія природного поширення племен, етносів, культур, зони територіального розміщення певних локальних культурних типів і рис. Як правило, А. культурний – це зони розміщення етнічних спільнот, певних елементів спеціалізованих культур (наприклад, А. трипільської культури, або індо-буддійської, чи народів політично-правової культури на базі традицій римського права). Головним завданням теоретиків А. культурного є встановлення центру його виникнення, шляхи його локалізації, часові межі, тощо. Концепція А. культурного була розроблена американськими етнологами О.Мейзоном, Е.Сепіром, К.Уісслером на прикладі локалізації зон розміщення, а також культурно-господарських особливостей індіанських племен.

Початково даний термін використовувався в біологічних дисциплінах. Згодом застосування терміну А. поширилось і в інших науках. Так, наприклад, в географії цей термін застосовується для опису розповсюдження на Землі корисних копалин, сільськогосподарських культур, галузей промисловості, типових атмосферних явищ. В лінгвістиці термін А. використовується для позначення територій, на яких поширені певні мови, наріччя, говірки, діалекти (першу карту українських діалектів уклав К. Михальчук у 1872 р.), побутують мовні групи, і т. ін. Енокультурний А. окреслює межі поширення окремих явищ матеріальної і духовної культури. В історичній науці термін А. вживається, зокрема, для позначення поширення археологічних культур.

Інна Заболотна

АРІАНСТВО – ранньохристиянська єресь, що виникла на початку IV ст. й названа по імені засновника — олександрійського пресвітера Арія. Останній висловив думку, що Ісус не був народжений Богом, але створений ним. Отже,

він не єдиносущен Богу-отцю, а подібносущен йому. У грецькій мові різниця в цих словах полягає лише в одній літері «і». Але і в цю різницю було закладено дуже велике смислове значення: чи є Ісус Христос Богом? Адже він був лише подібний Богу. Ісус Христос спочатку не існував як Бог, – стверджували аріани, – він з'явився у наслідок народження, став Богом після хрещення і хресної смерті, або воскресіння. Йшлося про долю християнства. Арій знайшов спільників: сім пресвітерів і дванадцять дияконів стали його послідовниками. Поступово аріанство стало масовим рухом. Імператор Костянтин для подолання його створює і скликає вищий орган церковної влади – собор, який отримав назву Вселенського. Арій був засуджений І Нікейським собором (325 р.) і відправлений на заслання.

Почалися утиски аріанців як церквою, так і державою. Незабаром під впливом сестри імператора Костянтина Констанції Арій та його прихильники були повернені з заслання. Арій покаявся, але згодом порушив клятву.

Після смерті Арія в 336 р. і наступної смерті Костянтина Великого в 337 р. А. розпалося на кілька напрямків, які почали активно пручатися християнської ортодоксії: євдоксіанство, євноміанство, євсевіанство та ін. Боротьба між ортодоксальним (нікейським) напрямком і аріанським тривала до 355 р., коли аріани на соборі в Мілані здобули повну перемогу. В 361 р. новий імператор Юліан Відступник взагалі відмовився від християнства, надав свободу всім партіям, і дозволив всім вигнанцям повернутися на свої кафедри. Спроба нікейців у 362 р. взяти реванш над аріанами провалилася через протидію з боку імператора. В 364 р. до влади прийшов імператор Валент, який також зайняв сторону аріан, і всі спроби нікейцев здобути духовну перемогу виявлялися марними. Надалі, завдяки політиці імператора Феодосія І Великого, аріанство було остаточно засуджено на ІІ Константинопольському Вселенському соборі (381 р.), і було сформовано богословське положення «одна-єдина божественна субстанція в трьох особах».

Незважаючи на свою поразку, А. до VI – VII ст.. було популярно серед «варварських народів»: готів, вандалів, лангобардів. У дещо зміненому вигляді А. відродилося у Польщі XVI ст., існувало також в Україні. Пізніше, деякі теологи повертались до вчення аріан. Так у XVIII ст. У. Уістон вів пропаганду їх вчення, а у І. Ньютона дослідники вбачають багато аріанських ідей.

Література: Християнськие ереси і секты I – XXI веков. Словарь. – М., 2003; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; Християнство: навчально-методичний комплекс для студентів філософів-релігієзнавців. – К., 2006.

В'ячеслав Мордвінцев

АРМІЯ (від французького armee та латинського armare – озброювати)
1. Сукупність збройних сил та інших збройних формувань держави.
2. Частина збройних сил держави (без військово-морського флоту).
3. Сухопутні війська (без інших видів збройних сил).
4. Оперативне об'єднання з кількох з'єднань одного чи кількох родів військ, призначене для ведення операцій.
5. Частина збройних сил держави, що розгорнута і діє на театрі воєнних дій

(діюча А., експедиційна А.), або призначена для забезпечення кордонів від несподіваного вторгнення агресора (А. прикриття), або для несподіваного вторгнення на територію противника (А. вторгнення).
6. Збройна організація крупних соціальних груп (народів, націй, класів тощо), керівництво яких на певній території бере на себе виконання політичних функцій (повстанська, партизанська, революційна, національно-визвольна А. тощо).

А. як суспільно-політичний інститут зі своєю специфічною структурою й призначенням виникла разом з державою. Якісними ознаками А. є державна визначеність, специфічне функціональне призначення, чітка організація, озброєння. А. – це орган держави, якою вона створюється й утримується. Держава – єдиний суб'єкт політики, що має монопольне право на легітимне збройне насилля. Це закріплюється внутрішнім законодавством та визнається міжнародним правом.

А. – основний засіб ведення війни й має для цього необхідну бойову могутність. В залежності від політичного характеру й цілей держави, на А. покладаються завоювальні, оборонні, визвольні, каральні, миротворчі завдання.
Для А. характерна внутрішня дисциплінарна система, стабільна, чітка й гнучка структура, пристосована для ведення війни. Вона поєднує людину й військову техніку, забезпечує взаємодію величезних мас людей, підпорядкованих єдиній волі. Ар. є відносно автономним інститутом, здатним до самостійних і оперативних дій по виконанню воєнних завдань.

А. споряджається озброєнням – технічними засобами для придушення опору противника на полі бою. Зброя призначена для ураження людей та військової техніки, руйнування інших матеріальних об'єктів.

Виділяють різні типи А.: за системою організації – регулярні, кадрові, масові, міліційні, змішані тощо; за соціальним складом – рицарські, шляхетські, селянські, козацькі, народні тощо; за способом комплектування – наймані, рекрутські, добровольчі, сформовані на основі призову тощо: за основним призначенням – колоніальні, національно-визвольні, повстанські тощо.

А. є продуктом й інструментом політики, її створення й утримання охоплює всі сторони життя держави. Ці обставини визначають сам образ і силу А. Водночас саме існування А. справляє зворотній вплив на суспільство, крайнім виявом якого є мілітаризація економіки й усього суспільного життя країни.
А. як оперативне об'єднання складається зі з'єднань та окремих військових частин різних родів військ, спеціальних військ і тилу, призначається для вирішення оперативних завдань (ведення операцій). В залежності від належності до виду збройних сил розрізнять загальновійськові (польові), кінні, танкові, повітряні, ракетні тощо А. В історії військового будівництва відомі ударні, механізовані, повітряно-десантні, кінні, саперні, запасні, резервні, трудові, продовольчі тощо А. Кожна А. звичайно має присвоєний їй порядковий номер, рідше – власну назву (12 армія, Окрема армія). Органом управління армією є польове управління.

Як оперативні об'єднання А. виникли на початку XIX ст. в Росії, Франції, а згодом – у інших державах.

Олег Божко

АРТІЛЬ (тат. – ортак, ортак-ель, тюрк. – орти – спільний, народ, громада) – форма добровільного об'єднання людей для здійснення спільної господарської діяльності. Найдавнішою формою А. були А. побутові – тимчасові (сезонні) трудові об'єднання невеликого числа людей (5 – 50 осіб) на основі усного договору, що існували у багатьох народів світу в період феодалізму і формування капіталізму. А. побутовы давали можливість колективно виконувати роботи (вантаження, збирання врожаю, заготівля лісу) або вести промисли (рибальство, полювання тощо), які були не під силу одній людині.

У східних слов'ян ще в XII – XIII ст. існували риболовецькі і мисливські ("ловчі дружини") А. В Україні в XVI ст. відомі А. землеробські, скотарські тощо. А згодом (XVIII ст.) значного поширення набули А. чумаків ("валки"), звіроловів, рибалок, лоцманів на дніпровських порогах; у XIX ст. – косарів, мулярів, вантажників та ін. Ефективнішою була кооперація, яка набула помітного розвитку в Україні перед Першою світовою війною, особливо в західних областях. За радянської влади, з кінця 1920-х рр., кооперування стало примусовим. Офіційна назва колгоспів – "сільськогосподарська артіль" (за статутом 1935 р.). Старі риболовецькі А. були перетворені на відповідні колгоспи. Однак А. за радянських часів втратила найважливішу ознаку цієї форми громадської праці – добровільність, перетворившись на засіб цілковитого підпорядкування людини інтересам держави. В СРСР до 1960 р. існували промислові А., що виробляли головним чином товари народного споживання і припинили свою діяльність у зв'язку з повною передачею цього виробництва державній промисловості. З розбудовою в Україні ринкової економіки добровільні об'єднання людей для спільної праці набувають інших форм і мають відмінні назви, наприклад, акціонерне товариство, кооператив тощо. Форми власності й матеріальна відповідальність у них різні.

Геннадій Черевичний

АРХАНТРОП (людина найдавніша, від грец. αρχαιος – стародавній та ανθρωπος – людина) – перші справжні люди, які з'явились на Землі близько 2 млн. років тому, представники видів Homo erectus (людина прямоходяча) та Homo ergaster (людина працююча). Досі тривають суперечки з приводу віднесення до перших людей представників Australopithecus/Homo habilis (австралопітека чи людини вмілої, 2,5 – 1,5 млн. років тому) до роду Homo – творця першої олдувайської культури. Більшість вчених вказують на морфологічну близькість цих істот до прямоходячих гомінідів – грацильних австралопітеків і вважають їх перехідними істотами між вищими мавпами та справжніми людьми. При вирішенні питання морфологічної грані між людиною і твариною в еволюції гомінідів вирішальну роль мають відігравати ті морфологічні особливості, які є наслідком культурної адаптації до умов зовнішнього середовища і, зокрема, наслідком трудової діяльності, виготовлення знарядь праці.

Перші знахідки решток А. були відкриті у 1891 р. голландським анатомом Є. Дюбуа на о. Ява в Південно-Східній Азії. Ним було виявлено масивну черепну кришку і стегнову кістку істоти, яку названо пітекантропом

(мавполюдина, від грец. πίθηκος – мавпа та ανθρωπος – людина). Згодом, рештки А. були виявлені в Європі, Азії та Африці. Серед найдавніших представників А. слід назвати африканські форми «олдувайських пітекантропів», Homo ergaster (Східна Африка) та подібні рештки, що походять з Кавказу (Дманісі, Грузія) – 1,8 – 1,2 млн. років тому. Місцезнаходження А. відомі й у Північно-Західній Африці на території сучасних Алжиру та Марокко – атлантропи – 700 тис. років тому. В Південно-Східній Азії, крім яванського пітекантропа, відомі рештки інших форм (людина з Моджокерто, людина з р. Соло, явантропи), що мають досить широке датування в межах 1,8 млн. – 100 тис. років тому. Ще одним осередком антропогенезу була територія Китаю, де в печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь з 1921 по 1937 рр. було виявлено кісткові рештки понад 40 осіб А. – синантроп пекінський, а згодом, на півдні країни відкрито лантьянську людину та юньнанську людину. Рештки синантропів датуються 400 – 500 тис. років тому.

У Європі А. з'являються близько 1 млн. років тому. Першою серед європейських знахідок стало відкриття у 1907 р. «гейдельберзької людини» в Німеччині. В подальшому, рештки А. були відкриті у Франції (печера Араго), Іспанії (Атапуерка), Греції (печера Петралона), Угорщині (Вертешселлеш) тощо. Судячи з географії археологічних пам'яток, 450 – 200 тис. років тому, А. досить широко освоїли Південь, Центр та Схід Європи. Більшість дослідників відносить європейських А. до виду Homo Heidelbergensis, який характеризується мозаїчним комплексом архаїчних, сапієнтних та неандерталоїдних ознак.

Від своїх попередників – хабілісів та австралопітеків – А. відрізнялись значно більшими розмірами тіла (середній зріст чоловіків становив близько 160 – 170 см) та об'ємом мозку (середнє значення – близько 1000 куб. см.) Крім того, їм були властиві масивна будова черепа зі спадистим чолом, сильно розвиненим надочним та потиличним рельєфом, прогнане, тобто випнуте вперед, обличчя із пласкими носовими кістками, важка нижня щелепа без підборідного виступу та масивні зуби.

Серед А. Африки, Близького Сходу та Європи виділяють «архаїчних сапієнсів», в будові яких простежується поєднання архаїчних та сапієнтних рис (Homo erectus seu sapiens), і з якими пов'язують становлення перших Homo sapiens. Найбільш ранні рештки архаїчних сапієнсів походять з Африканського континенту – Бодо (Ефіопія) – близько 600 тис. років тому.

З А. пов'язана ашельська археологічна культура або ашельський період кам'яного віку – ранній палеоліт, який для території Африки та Європи розпочався близько 1,5 млн. і завершився близько 150 тис. років тому. Хоча на території України рештки А. відсутні, найбільш давні свідчення перебування людей відносяться до ранньоашельського часу.

Література: Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. – К., 2009.

Павло Шидловський

АРХЕОЛОГІЯ (від грец. грец. αρχαιος – стародавній, λογος — вчення, наука) – галузь історичної науки, що вивчає розвиток людського суспільства в докласовий і ранньокласовий періоди на підставі досліджень археологічних пам'яток – матеріальних свідчень давніх культур. Розрізняють два рівні А.: 1) емпіричний – археологічне дослідження у вузькому розумінні (польові розкопки та лабораторні дослідження); 2) теоретичний – історична реконструкція минулого суспільства з усією можливою повнотою. Головним засобом упорядкування археологічних джерел є їх періодизація, що будується відповідно до змін сировини, яку використовували для виготовлення знарядь праці. Залежно від цього виокремлюють такі археологічні епохи або віки: кам'яний, міді — бронзи, залізний.

До археологічних пам'яток належать стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси тощо. Основний спосіб виявлення і вивчення археологічних пам'яток – археологічні розкопки. А. виникла за доби Відродження (XV – XVI ст.). Перші систематичні археологічні розкопки на території України припадають на XVII ст.

Методами археологічного дослідження є: типологічний, трасологічний, експериментальний, картографічний, порівняльний, стратиграфічний. А. використовує також методи природничих і технічних наук.

Типологічний метод в А. є конкретизацією загальнонаукової методики класифікації об'єктів дослідження. В А. розрізняють типи різних категорій знахідок (кераміка, кам'яні знаряддя, озброєння тощо) та об'єктів дослідження (поселення, поховання і т. ін.). Типологічний метод доповнюється статистичним аналізом об'єктів із застосуванням обчислювальної техніки.

Трасологічний метод передбачає вивчення функції стародавніх знарядь за слідами спрацьованості, що дає змогу відрізняти, наприклад, ножі для обробки риби від інших ножів.

Експериментальний метод має на меті моделювання первісних виробничих процесів (виготовлення кераміки, знарядь праці) та експериментування з їх використанням (жнива крем'яними серпами, технологія обробки каменю, металу тощо).

Картографічний метод полягає в картографуванні археологічних типів та об'єктів для вивчення археологічних культур і комплексів.

Порівняльний метод від XIX ст. – порівняння археологічних знахідок зі зразками етнографічних джерел для визначення функцій археологічних артефактів. А. тісно пов'язана з етнографією, антропологією, лінгвістикою, історичною географією.

Література: Археологія України : Курс лекцій: Навч. посібник для студ. історичних спеціальностей вищ. навч. закл. / За ред. Л.Л. Залізняка. – Київ, 2005.

Михайло Гладких

АРХЕТИП (грец. ἀρχή (arche) – початок і грец. τυπος (typos) – тип, образ; прототип) – найдавніша початкова форма чого-небудь. Зокрема, у лінгвістиці – найдавніша форма слова, у біології – початкова, найпростіша за будовою форма

організму тощо. Буквально архе, тобто першоджерело культури, менталітету, в цілому становлення і розвитку культурних та соціальних моделей, що оформлюють людське буття. У платонізмі і схоластиці А. – це божественний першообраз (ідея) речі, блідою подобою якої є певна реальна річ.

У філософській культурі ХХ ст. поняття архетипів утвердилося завдяки працям видатного швейцарського психіатра, психолога та мислителя Карла Густава Юнга. Він позиціонував А. як форму, з одного боку, колективного несвідомого (надособистісного початку людської психіки), що визначає існування будь-якої нації, раси. За думкою К. Г. Юнга, у несвідомому розрізняються два відділи: несвідоме особисте й колективне несвідоме (надособисте). Несвідоме особисте включає весь психічний зміст, що набувається людиною впродовж життя. Його сліди постійно залишаються у несвідомому. Натомість зміст надособистого належить щонайменше цілій групі осіб; він є надбанням цілого народу або людства. Його зміст складають природжені інстинкти й первісні форми осягнення – так звані архетипи. У зв'язку з цим, мозок – це органічний результат психічних і нервових функцій усіх пращурів певного суб'єкта. Таким чином дитина, на погляд К. Г. Юнга, входячи у життя, вже має орган, який готовий діяти саме так, як діяли подібні йому органи у минулі роки. У процесі дослідження мислитель розрізнює поняття душі та психіки. Під психікою він розуміє сукупність усіх психічних процесів, як свідомих, так і несвідомих, під душею – певний відмежований комплекс функцій, який найкраще за все можна було б охарактеризувати як «особистість». Оскільки людський досвід накопичується у формі архетипів (первинних образів та ідей), то вони є універсальними субстанційними формами мотивації та поведінки людини. Вони фатально визначають структуру моральної, естетичної та пізнавальної діяльності людини. Виявами архетипів витупають релігійні вчення, міфи, казки. Архетипи знаходять свій вираз у магії, алхімії, астрології тощо. За К. Г. Юнгом, Аю – це безпрецедентна, успадкована несвідома форма або образ. Як складова психічної структури, він може спонтанно проявляти себе в будь – який час, але як форма набуває змісту тільки за умови наповнення її матеріалом свідомого досвіду.

Аналіз архетипів, стверджує сучасний український дослідник С. Кримський, становить досить адекватний метод дослідження менталітету, праісторії та майбутнього суспільства. Він пов'язує архетипи культури із фундаментальними символічними формами, які існують в усі часи, трансформуючись у різні образи та поняття. Хоча архетипи з'являються у далекому минулому, ми можемо побачити в них і майбутнє. Дослідники історії людської цивілізації неодноразово помічали явище багаторазового повторення історичних подій в інтервалах кількох сотень років. На підставі цих фактів навіть робляться припущення про те, що численні описи історичних подій – це описи дублікатів короткої хроніки людства. Виявлену періодичність людської історії можна співставити із феноменом вічного життя архетипів К. Г. Юнга і їхнім періодичним проявленням у сфері як індивідуальної, так і колективної свідомості. Він підкреслював: архетипи колективного несвідомого час від часу зникають і з'являються. Саме цим можна пояснити розквіт і падіння культур та вірувань.

На переконання українських науковців О. Донченко та Ю. Романенка, універсальні синхроністичні архетипи структурують історичні події, історичний час і простір за законами, які вченим ще не відомі. Але саме тут, на їх думку, криється відповідь на вічний запит людства: чому ми йдемо саме цим шляхом і яким чином рухатися далі. Щодо майбутнього українців, то дослідники пропонують за допомогою свідомого розуму згадати знання, які існували до того, як з'явилася свідомість, згадати архетипи власного народу.

Відомий український філософ Н. Хамітов вважає, що національна культура значною мірою є процесом виявлення та осучаснення архетипів особистісно, у творчості людей. А, національної культури являє собою розвиток та конкретизацію архетипу колективного підсвідомого у царині культуротворення і того буття, яке це культуротворення продукує. А. національної культури – це світоглядна основа, на якій базується культурно значуща творчість будь-якого представника нації, а також її переживання. В А. національної культури промовляє те загальнолюдське, яке вийшло за межі позасвідомого в усвідомлений світ культури. Показовою є думка О. Кульчицького, який зазначає, що загальнолюдське існує насправді у конкретних постатях національних чи епохальних типів. Щодо архетипів української культури, то найсуттєвішими з них виступають персоналізм, світоглядна толерантність, глибинний оптимізм.

Цікавим аспектом проблеми архетипів є юнгівське вчення про інтеграцію свідомого і несвідомого на основі автентичного тлумачення символів колективного несвідомого у психіці людей. Архетипи несвідомого як компонент психіки в залежності від браку знання і виховання можуть приховувати загрозу для індивіда і суспільства. Вона можлива через придушення колективно-несвідомої сутності психіки науково-практичною експансією європейського «Я». Загрозливі і крайнощі у поширенні східних релігійно-містичних культів, які розчиняють особистісне начало «Я». Тому психоаналіз як адекватне тлумачення архетипічної символіки здатен урівноважувати усі компоненти психіки людини.

Так, перехідний збентежений духовний стан XIX – XX ст. К. Г. Юнг намагався пояснити вторгненням архетипів у життя суспільства. На його думку, наслідком цього стали як расизм фашистів, так і комуністичний догмат про загальну рівність. Факельні процесії, масовий екстаз, полум'яні промови «вождів», символіка (свастика, червона зірка та ін.) – усе це свідчить про вторгнення у культурне життя людей таких сил, які набагато переважають людський розум. Подібне колективне безумство виступає закономірним результатом людського прогресу в оволодінні світом за допомогою науки і техніки.

Література.: Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001; Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. – К., 2003.

Олена Петасюк

АРХІВ – (лат. archivum, з грец. – archeion – присутнє місце). У стародавній Греції і стародавньому Римі вживалися й інші поняття для позначення місця зберігання документів: «скарбниця», «рундук», «скринька», «табулярий» (від слова «tabula» – «дощечка для письма») тощо. В українських землях архіви, як окремі установи виникли у XVI ст., коли були започатковані архіви при магістрах і судах.

1. Установа або його частина, що зберігає документи.

2. Сукупність документів, утворених в результаті діяльності установ, підприємств і окремих осіб.

3. Спеціалізована установа (структурний підрозділ), призначена для забезпечення потреб суспільства у ретроспективній документальній інформації, що організує зберігання архівних документів та користування ними. Існують проміжні архіви, зі змінним складом документів, що зберігаються протягом встановлених строків, після чого частина їх підлягає передаванню у відповідний постійний А., а також – архіви постійного зберігання документів, що стосуються їх профілю. Архівні установи, підпорядковані Державному комітету архівів України, становлять 9 центральних архівів: Центральний державний А. вищих органів влади і управління України, Центральний державний А. громадських об'єднань України, Центральний державний А. зарубіжної україніки, Центральний державний електронний А. України, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного, Центральний державний науково-технічний А. України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, а також 25 державних архівів Автономної республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Крім того, існують галузеві державні архіви ряду міністерств і відомств. Нині для постійного або тимчасового зберігання документів, що не належать державі та територіальним громадам, створюються також архіви й архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, підприємств, установ і організацій, засновані на колективній і приватній формах власності. У перспективі систему архівних установ можуть поповнити архіви, засновані фізичними особами з приватною формою власності, на основі ст. 33 Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи».

Література: Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви. /Редкол. Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В. Папакін. – 2-е вид. доп. – К., 2005; Українська архівна енциклопедія. – К., 2008.

Юрій Сорока

АРХІВОЗНАВСТВО - (від лат. archivum – сховище або місце зберігання документів, давній, першооснова) – спеціальна галузь історичної науки комплексно-інтегративного характеру, яка вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, принципи формування й використання архівних комплексів, технологію зберігання та реставрації документальних матеріалів. Найдавніші архіви виникли близько 3 тис. років тому. Були відомі в Стародавньому Єгипті, Вавилоні, Греції та Римі. На

території сучасної України перші архіви існували в Київській Русі, діяли в Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах (Литовська метрика, Коронна метрика). У ХІ – ХУ ст. при дворах давньоруських князів, відтак у воєводствах створювалися і відкладалися важливі документи державного значення, проте з різних причин більшість з них не дійшли до наших днів. Документи козацько-гетьманської доби зберігалися у Генеральній та полкових військових канцеляріях. У 1852 р. у Києві, а в 1880 р. у Львові були створені архіви давніх актів (історичні). На західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини функціонували крайові та гродські архіви, земський архів у Львові.

Сучасна система архівів і організація архівної справи в Україні склалася з часів Української революції 1917-1921 рр. Нині існує широка мережа центральних, обласних, міських, районних, а також галузевих архівів, діяльність яких регламентується прийнятим у 1993 р. законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2-га ред. 2001 р.) і скеровується Державним комітетом архівів України.

Як наука, А. почало формуватися в Європі у другій половині ХУІІ і тривало упродовж ХУІІІ ст., а його конституювання як науки і навчальної дисципліни відбулося наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Поняття «архівна наука» («Archivwissenschaft») започаткував німецький дослідник Й.А.Егг у праці «Теоретичні основи архівознавства» (1804 р.). Розвиток А. в Україні пов'язаний з іменами М. Максимовича, М. Костомарова. П. Куліша, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, О.Грушевського, В. Веретенникова, В.Барвінського, В.Модзалевського, В. Романовського, Ф.Шевченка, І.Бутича, В. Стрельського та ін.

Плідну роботу в галузі А. проводили Київська археографічна комісія, Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т.Шевченка, Архівна комісія Міністерства народної освіти УНР, а також губернські архівні комісії, створені в Україні у другій пол. ХІХ ст., відігравши важливу роль як у збиранні та збереженні архівних документів, створенні місцевих архівів, так і в нагромадженні досвіду і знань про архіви та архівні технології. З 1944 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка функціонує архівознавча кафедра, забезпечуючи підготовку фахівців з архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Подібні кафедри нині діють у низці інших університетів. У 1994 р. засновано Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства як центр, що координує наукові дослідження з А. У Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського працює Інститут архівознавства.

Як комплексна наука про архівну справу, її історію і сучасну практику, А. має свій предмет і об’єкт, відповідну дослідницьку методологію. Предметом А. виступають провідні тенденції та закономірності розвитку архівної справи, функціонування архівних установ, архівознавчої науки і освіти. До об’єктів А. відносять архівні, наукові, навчальні та управлінські установи у сфері архівістики, їх інформаційний та кадровий потенціал, державну політику в галузі архівної справи. Основними функціями А. є дослідження Національного архівного фонду, історії та теорії архівної справи, узагальнення досвіду архівних установ, їх міжнародних зв’язків, вироблення наукових рекомендацій щодо

удосконалення архівної системи, мережі архівів, підвищення ефективності усіх напрямів їх діяльності, підготовка наукових кадрів архівознавців, поширення архівних знань. Методологічну основу А. становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системного підходу, а також низка загальнонаукових і спеціальних дослідницьких методів: аналізу та синтезу, історико-хронологічний, логічний, джерелознавчої критики, архівної евристики, наукової експертизи, класифікації та типологізації, порівняльний та ін.

А. тісно пов'язане з іншими науками і навчальними дисциплінами: історією, правом, джерелознавством (див. Джерелознавство історичне), документознавством, археографією, палеографією, сфрагістикою, геральдикою, хімією, фізикою та ін. А. широко використовує надбання історії державних установ та громадських об'єднань, бібліотеко- та музеєзнавства, інформатики тощо, застосовує їх методи пізнання. Результати архівознавчих досліджень публікуються на сторінках наукових збірників та архівної періодики («Архіви України», «Студії з архівної справи та документознавства», «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», «Архівіст», «Археографічний щорічник» та ін.).

Література.: Архівістика. Термінологічний словник. /К.Є.Новохатський (кер. автор. кол.) – К., 1998; Архівознавство: Підручник. 2-ге вид., випр. і доп. / За заг. ред. Я. С. Калакури та І.Б.Матяш. – К.,2002; Калакура Я.С. Архівознавство: наука чи система наукових знань? // Студії з архівної справи та документнтознавства. – 1997. – Т. 2; Матяш І.Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. – К., 2012; Нариси історії архівної справи в Україні /За заг. ред. І.Матяш, К.Климової. – К., 2002; Автократов В.Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения – М.,2001.

Ярослав Калакура, Микола Щербак

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. assimilatio – уподібнення, злиття, засвоєння) – злиття, пов'язане з уподібненням будь-чому/кому. Поняття «А.» почало використовуватися наприкінці XIX ст. головним чином в американській соціальній науці. Серед перших, хто дав визначення терміну, були Р.Парк та Е.Берджес. Під А. вони розуміли процес взаємного проникнення та змішання, під час якого індивідуми або групи набувають історичної пам'яті, почуттів та установок інших індивідів та, поділяючи їх досвід й історію, інкорпоруються разом з ними до загального культурного життя. У XX ст. продовжувалося теоретичне осмислення феномену А. Дж. Ван дер Занден виділяв односторонню А., коли культура меншості повністю замінюється домінуючою культурою, та культурне змішання, під час якого з елементів обох культур утворюються нові стійкі комбінації, які стають основою нової культури. А. може бути як етнічною, так і соціальною. М.Гордон почав виділяти ступені А., відзначаючи, що повна А. зустрічається дуже рідко.

Вирізняють натуральну А., яка виникає під час контактів етнічно, соціально, конфесійно різнорідних груп населення, змішаних браків тощо, та примусову А., яка є результатом відповідної політики держави.

У вказаному значенні поняття «А.» використовується в етнографії,

етнології, антропології, історії, культурології, соціології та інших соціогуманітарних науках. Більш загально, в соціології, А. – це об'єднання груп або особистостей з радикально відмінними даними в одну групу із спільними властивостями. Термін широко застосовується в інших науках. В біології А. – це утворення в організмі складних речовин з більш простих; засвоєння організмом поживних речовин, їх перетворення в результаті біохімічних реакцій в структурні частини клітин і тканин. В психології термін використовується у концепції розвитку інтелекту Ж.Піаже для характеристики засвоєння нового матеріалу за допомогою вже існуючих когнітивних схем; в теорії К.Юнга А. – це процес зміни об'єктів, подій або ідей з тим, щоб вони відповідали потребам індивіда. В лінгвістиці А. – це уподібнення одного звуку іншому.

Процеси А. є характерним явищем в історії України. Кочові племена, що захоплювали територію Північного Причорномор'я та Приазов'я, асимілювали попередніх мешканців. Так, після створення Сарматії, скіфи, які залишилися на її території, асимілювалися серед місцевих племен. У Київській Русі відбувалася А. кочових племен – печенігів, половців та ін. Активно процеси А. проходили в часи перебування українських земель у складі Польщі та Росії. Вищі українські стани асимілювалися серед польської та російської еліти. Примусова А. – мадяризація, відбувалася в XIX ст. на землях, що входили до складу Угорщини. Після Першої світової війни асиміляційні процеси продовжувалися на українських землях, що увійшли до складу Польщі та Румунії, де мали місце полонізація та румунізація. Активно проходила А. в радянській Україні. Не дивлячись на проголошення політики коренізації та українізації, проводилася масова русифікація, яка поширювалася на різні верстви населення. В процесі урбанізації відбувалося переселення сільських мешканців до міст та їх подальша А. в новому середовищі.

Література: Варзар І.М. Політична етнологія. – К., 2011; Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К. , 1998; Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2-х т. – Т.2. – К., 2011; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К., 1996; Політична система для України: історичний досвід і виклики счасності / Під ред. В.М.Литвина. – К., 2008; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008.

Віктор Колесник

АССИРІОЛОГІЯ – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням мов і писемностей, археологічних та літературних пам'яток, історії та культури старосхідних народів і цивілізацій Месопотамії в усіх проявах. В широкому розумінні – комплекс наук, що спеціалізуються на всебічному вивченні старосхідних цивілізацій, писемність яких базувалася на різних варіантах клинопису. А. є складовою частиною орієнталістики і водночас самостійною науковою галуззю знань. Як багатопрофільна самостійна наукова галузь європейського інтелектуального простору А. склалася в XIX ст. в ході поступового дешифрування більшості клинописних писемних систем та введення зафіксованих ними текстів у науковий обіг. Свою назву А. отримала

внаслідок того, що першими найбільш дослідженими в археологічному відношенні пам'ятками месопотамського минулого стали залишки міст Стародавньої Ассирії. В процесі всебічного дослідження минулого інших народів Месопотамії, враховуючи їхню надзвичайну мовну різноманітність та строкатість їхньої політичної історії, всередині А. почали формуватися самостійні наукові дисципліни, спеціалізовані на поглибленому вивченні окремих старосхідних цивілізацій Передньої Азії, що спричинило появу в рамках А. наук вужчого профілю – шумерології, еламістики, хеттології, хурритології, урартознавства тощо. Водночас, враховуючи стратегічну пов'язаність цивілізаційного розвитку старосхідних народів Передньої Азії, поява означених галузевих наук не відмінила самого феномену А. як комплексної науки, в системній сукупності якої поряд з поглибленням регіонально-галузевої спеціалізації продовжуються дослідження узагальнюючого масштабу, спрямовані на комплексне вивчення цивілізаційної історії Стародавньої Месопотамії та всіх дотичних з нею регіонів.

В системі української гуманітарії А. як комплексна наукова галузь перебуває у стадії становлення.

Література: Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. – К., 2009; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; Holloway S. W. Orientalism, Assyriology and the Bible. L., 2006; Weisberg David B. Leaders and Legacies in Assyriology and Bible. – Warsaw, 2012.

Вадим Рубель

АТЛАНТИЗМ (вживається також «євроатлантизм») – теорія і практика політичного, економічного і військового зближення держав Північної Америки і Західної Європи на основі спільних цінностей демократії, індивідуальної свободи і верховенства закону. Ідеї А. набули поширення серед політичних еліт США і Великої Британії ще в роки Другої світової війни. У «Атлантичній хартії», яку 14 серпня 1941 р. підписали президент США Ф. Рузвельт і прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчілль, сформульовані основні принципи зовнішньої політики цих держав під час війни та бачення ними післявоєнного світу. Зокрема йшлося про відмову від територіальних загарбань, остаточно знищення нацистської тиранії, визнання права народів обирати собі форму правління, рівні можливості в торгівлі й доступу до сировини, післявоєнне економічне співробітництво, відмову від застосування сили в міжнародних відносинах, роззброєння та створення системи загальної безпеки. Основоположником теорії А. вважається англійський географ геополітик Хелфорд Маккіндер. Важливим кроком у зміцненні атлантичних зв'язків стала економічна допомога США країнам Західної Європи після Другої світової війни (план Маршала 1947 р.). Концепція і практика **А.** були реалізовані у створенні в 1949 р. військово-політичного Північноатлантичного союзу (НАТО), метою якого стало запобігання поширенню радянського впливу на території Західної Європи. До складу НАТО увійшли США, Канада і спочатку 10 і пізніше ще 4

західноєвропейські держави. Трансатлантичне співтовариство на чолі з визнаним лідером – США – стало могутньою силою «холодної війни» в біполярному світі. В 1961 р. була створена неурядова організація Атлантична Рада США з метою розвитку і поглиблення А. за допомогою стимулювання політичного та суспільного діалогу між США й Західною Європою, проведення наукових досліджень та розробки рекомендацій державним і приватним організаціям, організації освітніх програм. В XXI ст., коли первісна причина А. вже не існує, ця теорія набула нового відтінку у світлі війни США проти міжнародного тероризму. З 1991 р. НАТО розрослася з 16 до 26 учасників, через те що практично усі держави організації Варшавського договору після її розпаду увійшли до Північноатлантичного союзу. В постбіполярну епоху, незважаючи на посилення в країнах Західної Європи панєвропейської ідеї і періодично виникаючі суперечності в євроатлантичних відносинах у зв'язку з війнами проти тероризму, ідеї А. залишаються консолідуючим елементом взаємовідносин США і Європи.

Література.: Яковенко Н.Л. Атлантизм як чинник розвитку багатосторонньої дипломатії //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2008. – Вип. 74, ч. 1; Данилов Д. Новая геополитика атлантизма // Политический журнал: будущая история уже сегодня. – 2007. – №27; Уткин А.И. Доктрины атлантизма и европейская интеграция. – М., 1979.

Борис Гончар

АТРИБУТИКА (від лат. attributo — наділяти, давати)

1. Спеціальна історична дисципліна, що вивчає зовнішні ознаки влади (державні символи), які є свідченням її легітимності, а також речові, писемні, зображальні (іконографічні, кіно- і фотографічні тощо) види джерел, що передають сутність, традиції державності в різні часи, дають уявлення про діяльність різних державних служб (структур), організацій, товариств тощо.

А. досліджує регалії посадової особи держави та державні символи – герб, прапор, гімн, нагороди, іноді штандарт глави держави, державну печатку, окремі святкові дати, девіз держави, які зараховують до державної А. А. тісно пов'язана з іншими спеціальними історичними дисциплінами – вексилологією, геральдикою, емблематикою, символікою, сфрагістикою, фалеристикою тощо.
А. вивчає також всі види супутніх документів (від матеріалів державного походження до приватного листування, спогадів, щоденників, подорожніх записок), у яких зафіксовано особливості становлення та розвитку атрибутів державності в різні часи.

У сфері вивчення А. перебувають регалії (від лат. rega1is – царський) – особливі предмети, які символізують образи, поняття, ідеї. Атрибути влади виконують функцію носія державницької ідеї та є невід'ємною частиною ідеологічної доктрини державної влади. Атрибути супроводжують дії влади як функціональні предмети, допомагають розрізняти й ідентифікувати державу та її вищих посадовців (зокрема керівників дипломатичних відомств). Атрибути змінюються лише законодавчими актами, а використання їх не за призначенням і підробка караються статтями Карного кодексу.

Атрибути державної влади залежать від типу та форми державності (кочові союзи, осілі імперії, міста-поліси, патримоніальні, династичні, станові, національні, теократичні держави). У різних країнах вони мають свою традиційну форму. Держави з монархічною формою правління, наприклад, мають такі регалії: велика та мала корони, скіпетр, «держава», трон, церемоніал, зброя та ін.

Виділяють три загальновизнані найважливіші державні символи: герб, прапор і гімн.

Поняття "державний герб" означає невід'ємний атрибут, законодавчо затверджену, геральдично оформлену емблему держави, що символізує її в офіційних ситуаціях і на міжнародній арені. Герб є зовнішньою ознакою суверенітету і міжнародного визнання. Його зображення міститься на печатках, бланках, монетах, грошових знаках, фасадах будівель головних державних установ, посольств, інколи на державному прапорі. Мета герба – дати умовне, символічне уявлення про країну, її народ та суспільний устрій. Державний герб походить від зображень на військових знаменах. Кольористика гербів – забарвлення поля щита, фігур, прикрас – затверджується державними законами. Окрім державного герба, як атрибути виступають й герби земельні (міст, областей, губерній, провінцій, департаментів та ін.); корпоративні (середньовічних цехів, братств, пізніших об'єднань); родові (династичні, дворянські, козацької еліти, буржуазних родів, фінансистів) тощо. Відповідно до форми і кількості складових фігур є великі, середні і малі герби. Малим Гербом сучасної незалежної України є тризуб.

Обов'язковим А-том держави є прапор – полотнище певного кольору й розміру. Прапори в Україні за різних часів переважно були малинові, жовто-сині, жовто-блакитні, сині, червоні. У період національно-визвольних змагань XX ст. уряди УНР та Української Держави затверджували історично-національні кольори прапорів. В УРСР державний прапор спочатку був червоним, а згодом складався з двох смуг – червоної і блакитної. У незалежній Україні як державний прапор прийнято синьо-жовте полотнище.

Важливим атрибутом є також державна печатка (сфрагіс) із зображенням основного елемента Малого Герба (в Україні – тризуба) і відповідним написом-легендою. Функції печатки полягають у засвідченні найважливіших документів держави. Використовується тільки визначеними законом вищими державними посадовцями та урядовими установами.

Державний гімн з відповідно затвердженими текстом патріотичного змісту і урочистою мелодією теж є офіційним атрибутом суверенної країни. Виконується на урочистостях державного рівня, на парадах, спортивних змаганнях тощо, під час візитів керівників держави за кордон. Національні гімни з'явилися у другій половині XVIII – XIX ст., проте у XIX ст. країни, у яких були герб і прапор, гімну не мали. Державним Гімном України є гімн на музику М. Вербицького і слова першого куплета і приспіву пісні П. Чубинського зі зміненою першою строфою – "Ще не вмерли України ні слава, ні воля...", затверджений Законом «Про Державний гімн України» від 2003 р.

До основних атрибутів царської, королівської, імператорської влади

належать корона, скіпетр, держава. Корона походить від вінка переможців у змаганнях в античні часи, що згодом став службовою відзнакою воєначальників або посадових осіб (імператорський вінець), яка перетворилася на корону, що з раннього середньовіччя набула поширення як атрибут влади в країнах Європи та Сходу. При виготовленні корони використовують золото найвищої проби, діаманти та перли.

З античності веде походження такий атрибут влади як скіпетр, що спочатку вважався необхідним елементом при зображенні богів, пізніше використовувався як знак гідності античних правителів та окремих посадових осіб. В якості обов’язкової регалії влади скіпетр виступає при коронації монархів Європи.

У XVI ст. крім скіпетра з’явився ще один атрибут монаршої влади – держава ("яблуко", "яблуко державне"), що мала сферичну форму, була прикрашена смарагдами, алмазами та рубінами, і увінчувалась оздобленим коштовним камінням хрестом.

Крім затверджених законодавчими актами спадкових атрибутів влади у монархічних державах існують атрибути особистого королівського вжитку – власна печатка, жезл, трон, перстень-печатка, дзвіночки, письмове приладдя, спеціальний папір з династичним гербом тощо.

За часів Козацької держави в Україні існувала традиція застосування цілої низки клейнодів (інсигній). Головні з них – корогви (прапор), булава, бунчук, гербова печатка, литаври, тростинові палиці з срібними кулями, сурми, гетьманська шабля, бердиш та ін. Державними атрибутами УНР в екзилі були Мандат державного центру УНР в екзилі, державна печатка УНР, державна відзнака президента УНР – клейнод, нашийний обладунок гетьмана І. Мазепи, передані останнім президентом УНР в екзилі М. Плав'юком першому президентові незалежної України Л. Кравчуку. Це свідчить про спадковість атрибутів влади.

Від часу здобуття нашою державою суверенітету та незалежності бере початок традиція заснування офіційних символів влади Президента України. Нині в Україні офіційними атрибутами Глави держави є: гербова печатка Президента України, булава, нашийна прикраса (з'єднані між собою медальйони із вкритими емаллю та визолоченими гербами українських земель тих часів, коли Україна мала свою державність) та Штандарт Президента України із зображенням посередині головного елемента Малого Державного Герба України – тризуба. На древку Штандарта кріпляться планки з прізвищем та ім'ям кожного з наступних президентів (із зазначенням часу його перебування при владі). Штандарт має варіанти – кабінетний, переносний для урочистостей та у вигляді прапорця для розташування на машині глави держави. Всі або окремі атрибути офіційно функціонують на таких урочистостях, як інаугурація Президента, прийняття ним послів, його публічні виступи тощо.

Згідно закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" різні гілки влади місцевого рівня (голови рад усіх рівнів, мери міст тощо) мають свої атрибути. Набір атрибутів, їх дизайн, емблематична частина завжди узгоджуються з емблематикою та символікою держави. Формування атрибутів

держави за різних форм устрою відбувається шляхом врахування історичного досвіду; на основі наявного типу та форми державного ладу, що зафіксовані Конституцією; міжнародних правових норм.

Питання А. завжди перебували в полі зору дослідників державних інституцій, насамперед в країнах Європи. Серед наукових робіт дореволюційної Росії, присвячених вивченню атрибутів князівської, царської та імператорської влади відзначались праці П. Вінклера. Історію національної А. досліджували українські вчені М.Грушевський, І.Крип'якевич, А. Лий та ін. У нових політичних умовах незалежності України питання української державної А. знайшли відображення в працях Д. Яневського, В. Гломозди, В. Замлинського, В. Сергійчука, М. Дмитрієнко, В. Литвина, Д. Табачника, Л. Яковлєвої, Я. Калакури, Ю. Савчука, І. Сварника та ін. Важливу роль в активізації досліджень з А. відіграє засноване в 1994 р. в Інституті історії України НАНУ наукове періодичне видання "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики".

2. У мистецтві атрибут – характерна речова ознака міфологічного або історичного персонажа (групи), а також алегоричні образи (кіфара – Аполлона, пернач – козацького полковника, серп – селянства, пальмова гілка – миру).

3. У геральдиці атрибут широко вживається як емблема певного змісту.

Література: Атрибутика // Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-покажчик: атрибутика, емблематика, медальєріка, символіка, фалеристика / М.Ф. Дмитрієнко (ред.), Л.П. Маркітан (упоряд.). – Ч. 1. – К., 1997; Дмитрієнко М. Атрибутика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: Навч. Посібник для студентів вищ. навч. закл. /І.Н. Войцехівська, В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2008. – С. 47–53; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К, 1992; Українські символи та священні знаки // М. Дмитрієнко, Л. Іванникова, Г. Ложо та ін. – К., 1994.

Інна Заболотна

АУТОДАФЕ (порт. auto da fe, ісп. auto da fe, лат. actus fidei – акт віри) – в середні віки в Іспанії та Португалії урочиста релігійна церемонія, до якої були включені процесії, богослужіння, виступ проповідників, публічне каяття засуджених єретиків, оголошення їм вироків, пом'якшувальних обставин, передача засуджених світській владі, виконання вироку (спалення на вогнищі або шмагання батогами). А. почали застосовувати після створення за ініціативи германського імператора Фрідріха ІІ та папи Григорія ІХ в 1232 р. спеціального розслідувально-судового органу, – інквізиції – з метою систематичного й остаточного викорінення єресі. Перше А. відносять до ХІІІ ст., останнє – у Валенсії (Іспанія) в 1826р. через повішення (без спалення на вогнищі). Перше масове А. відбулося в Севільї (Іспанія) в 1481р. (спалено 6 осіб). В Португалії, де інквізиція була затверджена в 1536 р., А. не мали такого масового характеру, як в Іспанії. А. проводилися також в Мексиці, Бразилії, Перу, Гоа, Індії. А. влаштовувалися на головній площі міста за великої кількості людей, в присутності вищого духівництва та світської влади, інколи самого короля та його сім'ї. Для А. призначався спеціальний день, вирок виносився відразу по

кількох справах; засуджених виводили одягнутими у «санбеніто» (одяг блазнів) з погашеними свічками в руках; виголошувалася проповідь, молитва, після якої присутні присягалися коритися й допомагати інквізиції. Після оголошення вироків та каяття єретиків ті з них, хто відмовився від зречення своїх переконань, передавалися в руки світської влади. Інквізиція смертних вироків не виносила; вона могла відлучити від Церкви й передати засудженого світській владі, яка й оголошувала та виконувала смертний вирок. По тогочасним світським законам, вперта єресь і зречення віри розцінювалося як державна зрада й каралося на смерть. Число жертв А. достеменно невідоме. За різними джерелами, їх кількість сягає від кількох сотень до майже мільйона осіб.

В переносному значенні А. – знищення чого-небудь або кого-небудь шляхом спалення (наприклад, під час демонстрацій протесту учасники можуть спалювати фотографії або опудала політичних й державних діячів, з політикою яких вони незгодні тощо). В іронічному значенні А. означає публічне покарання кого-небудь, не завжди обґрунтоване.

Література: Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. – К., 1999; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; Словари и энциклопедии на «Академике» [Електронний ресурс] – Режим доступу: – http://dic.academic.ru/.

Оксана Сморжевська

АФРИКАНІСТИКА – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним дослідженням історії, археології, економіки, етнографії, мов і літератур, соціально-політичного та культурного розвитку народів Африки. Як багатопрофільна самостійна наукова галузь виокремилася наприкінці XIX ст. – першій третині XX ст. із комплексу сходознавчих дисциплін в ході поглиблення предметно-галузевої спеціалізації досліджень, спрямованих на вивчення специфічних особливостей соціоеволюційного розвитку африканських народів. У вузькому розумінні – комплекс наук, що спеціалізуються на всебічному вивченні минулого і сьогодення тубільних спільнот Субсахарської Африки – тобто Африки південніше від Сахари. Акцентуючи увагу на якісних відмінностях Субсахарської Африки етно-мовного та расового характеру не лише від Заходу, а й від цивілізацій Класичного Сходу, в середовищі африканістів все більшої популярності набуває точка зору про повну відокремленість А. (у вузькому її розумінні) від сходознавства, концептуальними основами чого частково виступають ідеї панафриканізму і негритюду. Проте в руслі концепції глобальної східно-західної дихотомії світового історичного процесу соціоеволюційний розвиток Субсахарської Африки маркував собою здебільшого східно-колективістський варіант реципрокно-редистрибутивної трансформації, а її цивілізаційна еволюція доколоніальної доби виказала рельєфну тенденцію до розбудови політичних інститутів східно-деспотичного характеру. Тому значна частина наукового загалу небезпідставно продовжує вважати А. однією із галузей орієнталістики, а історію Субсахарської Африки – невід’ємною складовою історії Сходу.

Література: Африка: энциклопедический справочник / Гл. ред. А..А.

Громыко: В 2 т. – М., 1986-1987; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; The Cambridge History of Africa: In 8 v. / General editors: J.D. Fage and R. Oliver. – Cambridge, 2008.

Вадим Рубель

АЯТОЛЛА (араб. «знамення Аллаха», перс. аятолла) – вищий титул в системі шиїтських учених богословів, носій якого має право виносити самостійні рішення щодо фундаментальних норм і правил поведінки справжнього мусульманина та оформляти їх офіційним рішенням – фетвою, котра не може ставитися під сумнів і має жорстко виконуватися кожним істинно віруючим мусульманином-шиїтом. Поява в ієрархії шиїтського духовенства перших аятолл фіксується в 1840-х рр., коли означений титул присвоювався найповажнішим шиїтським богословам в результаті визнання за ними означеного статусу членами їхньої релігійної громади та після його підтвердження іншими видатними імамітськими богословами. В середині XX ст. один із діючих в тогочасному Ірані аятолл Саїд Хусейн Боруджерді був проголошений його прихильниками «найвеличнішим аятоллою» (перс. аятолла оль-озма), за яким в системі імамітського шиїзму була визнана прерогатива на одноосібне присвоєння «достойним» та позбавлення «недостойних» усіх вищих духовних звань. Після смерті Хусейна Боруджерді «найвеличнішим А.» став Рухолла аль-Мусаві аль-Хомейні, визнаний у такому статусі усіма іншими аятоллами, кількість яких в Ірані на момент ісламської революції 1979 р. не перевищувала трьох десятків осіб. Вшановуючи після смерті Хомейні його велич і заслуги перед ісламом, представники шиїтських громад дійшли до висновку, що особи, яка б могла самостійно продовжити його справу, зараз не існує, тому від тих часів спочатку в Ірані, а потім і в інших країнах, де мешкають потужні шиїтські громади (Афганістан, Ірак, Ліван, Пакистан), почали обиратися не лише власні А., а й свої великі А. Своєрідним «лідером» за кількістю великих А. залишається Іран, де наразі їх нараховується близько сорока. Другим за кількістю великих А. став в умовах американської окупації Ірак, де відтоді в межах місцевої шиїтської громади офіційно діє понад два десятки великих А. В інших шиїтських громадах кількість офіційно визнаних великих А. не перевищує однієї-двох осіб на країну.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009; Harmon D. E. Ayatollah Ruhollah Khomeini. – N. Y., 2005; Hoveyda Fereydoun. The Shah and the Ayatollah: Iranian Mythology and Islamic Revolution. –Westport, 2003.

Вадим Рубель

Б

БАЗИЛЕВС (грец. βασιλεύς, також басилевс, басилей, базилей, василевс) у найбільш вживаному значенні – цар, монархічний спадковий правитель.

Вперше термін зустрічається в табличках мікенської доби, написаних лінійним письмом Б (XV – XII ст. до н.е.). Згідно сучасним уявленням, мікенські Б. були правителями територіальних округів, походили з місцевої родової знаті і посідали підпорядковане положення по відношенню до ванаксів/ванак – одноосібних володарів мікенських державних утворень.

В гомерівський час та архаїчний період (XI – VI ст. до н.е.) терміном Б. позначали насамперед осіб, що мали спадкову монархічну владу. Проте, в самому епосі зазначається, наприклад, значна кількість Б. на батьківщині Одисея Ітаці, тобто термін, ймовірно, зберігав також значення, близьке до попереднього періоду – очільник родової знаті певної околиці. Влада гомерівських царів-Б. була деякою мірою обмежена народними зборами (загальними зборами повноправних чоловіків-воїнів). Б. виконували насамперед військові, адміністративні та дипломатичні функції, здійснювали судочинство та культові відправи, зокрема, відігравали провідну роль під час жертвопринесень.

За часів високої архаїки та у класичний період (VI – IV ст.) зміст терміну вже значною мірою варіювався. Зокрема, Б. називали й спартанських царів, влада яких успадковувалася виключно представниками двох царських родів, й виборних посадових осіб в інших полісах. В останньому випадку Б. набував значення «правитель». Зокрема, в Афінах існувала посада архонта-Б., члена колегії 10 архонтів, який виконував жрецькі та судейські обов'язки. Виконання цієї магістратури, як і решти, було обмежене терміном в один рік і не успадковувалося. Аристотель, даючи визначення терміну Б. («Політика», кн. 3), зазначає, що це правитель, обраний народом або прийнятий народом добровільно, на відміну від тиранів, які захоплюють владу силою. Про спадковість влади Б. як необхідну верифікаційну ознаку не йдеться. Навпаки, відносячи до Б. спартанських царів Аристотель зазначав, що їх влада визнана громадою добровільно, а також обмежена владою ефорів, які слідкували за дотриманням царями законів. Необхідність успадкування влади навіть в цьому випадку не обумовлювалася. Судячи по всьому, в цей період зберігалосяся й друге, найдавніше значення терміну Б. – очільник територіально-родової громади. В Афінах голова роду-філи мав титул філобасилей, причому цей титул зберігся і після того, як філи втратили значення власне родової інституції і перетворилися на територіально-адміністративні одиниці в результаті реформ Клісфена (самий кінець VI ст. до н.е.). Як Б. позначали не лише еллінських можновладців. Наприклад, перський цар титулувався «басилей басилейон» – дослівний переклад з перської «шаханшах» – цар царів.

За доби еллінізму (кінець IV – I ст. до н.е.), починаючі від Олександра Великого та його найближчих наступників-діадохів, титулом Б. позначали монархів елліністичних держав. Саме у цей період запозичуються зі східного придворного регламенту наочні ознаки статусу монарха-Б. – пурпурне вбрання та взуття, діадема. Від еллиністичних правителів ці ознаки монархічної

влади (інсигнії) переходять на початку нової ери в практику римського імператорського двору. Щоправда, титул Б. не мав статусу офіційного щодо римських імператорів, які в ранній імперії титулувалися принцепсами, а в пізній – домінусами. Проте як неофіційний титул Б. досить широко вживався, особливо у східній частині Імперії, де грецька мова була більш вживаною, ніж латина.

Офіційний статус титулу Б. у Східній Римській імперії був повернутий лише за імператора Іраклія (610 – 641 рр.). Відтоді і до остаточного розгрому Візантії терміном Б. (в дещо зміненій фонетично формі василевс) позначалися виключно константинопольські монархи. Решта одноосібних правителів, з якими підтримували стосунки візантійці, позначалися як «регас» (похідне від лат. «rex» – цар, король), байдуже, йшлося про монархів могутніх держав, наприклад, франкських королів, або ж про військових вождів племен, що знаходилися ще на додержавній стадії розвитку. В середньовіччі провідне значення у змісті терміну Б. знов набуває спадковий характер влади, легітимність її передання. На практиці імператорську владу досить часто отримували не прямі нащадки попереднього імператора «за кров'ю», а призначені спадкоємці. Обов'язковою була також процедура затвердження нового Б. «кращими», хоча в багатьох випадках вона мала суто формальне значення. Тим не менш, візантійська енциклопедія X – початку XI ст. «Суда» зазначає: «Б. – той, хто отримав владу у спадок від предків з певними обмеженнями, а тиран – той, хто узурпував владу силоміць».

Література: Бартонек А. Златообильные Микены. – М., 1991; Словарь античности. – М., 1989.

Євген Синиця

БАЗИЛІКА (від грец. βασιλική στοά – царський будинок, в лат. переданні basilica domus) – тип архітектурної споруди, характерний для античного періоду та середньовіччя. Прямокутна в плані будівля складалася з непарної (три або п'ять) кількості нефів (фр. nef від лат. navis – корабель, що відбиває характерні пропорції нефів – значне переважання довжини порівняно з шириною). Нефи відокремлювалися один від одного рядами опор (колон або стовпів); кожен з нефів мав окреме перекриття. Центральний неф відрізнявся від бічних більшою площею (з огляду на більшу, порівняно із бічними, ширину) та висотою. За рахунок вікон, розташованих на другому ярусі центрального нефу (він височів над бічними нефами), забезпечувалось природне освітлення центральної частини споруди. Торець центрального нефу, протилежний входу, оформлювався у вигляді апсиди (від гр. αψις – склепіння) – напівкруглого або багатокутного в плані виступу, що перекривався напівкуполом або зімкненим склепінням. Сам вхід зазвичай оформлювався у вигляді поперекового об'єму – нартексу (пізньогрец. νάρθηξ – скринька). Нартекс міг перекривати лише центральну частину фасаду, дорівнювати ширині останнього й навіть бути ширшим (в цьому випадку нартекс зазвичай перекривав не лише власне фасадну стіну, а й кутові частини бічних стін). Іноді крім нартексів вибудовували ще один різновид поперекових об'ємів –

трансепти (transeptum від лат. trans – поза, septum – букв., огорожа), які іноді називають поперековими нефами. Довгі вісі трансептів були перпендикулярні довгим вісям нефів. Зазвичай кількість трансептів не перебільшує двох, а найрозповсюдженішим типом Б. є споруди з одним трансептом, що розташований перед апсидою. В останньому випадку центральний неф та трансепт утворюють хрестоподібну в плані структуру.

Як тип архітектурної споруди Б. з'явилися в Давній Греції. В Афінах Б. була місцем засідання вищого посадовця, який відповідав за культову сферу, а також виконував судові функції – архонта-басилея, трон якого розташовувався в апсиді (звідси й назва). Згодом цей тип будівель був запозичений римлянами. Найраніші римські базиліки споруджені у 180-170-х рр. до н.е. (зокрема, найдавніша, що зберігалася до нашого часу – Б. Емілія, датується 179 р. до н.е.). В пізньоантичний час Б. стає найпоширенішим архітектурним рішенням для християнських храмів. Саме в храмовій архітектурі Б. як тип планування використовується до тепер. Початково, як у Давній Греції, так і в Давньому Римі, Б. виконували функцію громадських будівель, причому саме в Римі вони набули поліфункціональності. В Б. відбувалися торги, проводилися судові засідання та політичні збори. Всі ці дії за умови сприятливої погоди відбувалися на площах – форумах, в разі ж негоди – переносилися під дах Б. Відповідно, Б. зазвичай зводилися саме поруч з форумами, створюючи з ними єдиний архітектурний ансамбль. В апсидіальній частині римських Б. зазвичай розташовувався трибунал – підвищення для ораторів; перед апсидою встановлювався вівтар, адже жертвоприношення були необхідною складовою будь-яких громадських заходів, укладання угод тощо. Апсида досить часто відділялася від решти приміщення Б. колонадою, адже в апсиді могла розглядатися, наприклад, судова справа, а в нефах одночасно здійснювалися комерційні операції. Значна площа базилікальних споруд, витонченість й, одночасно, утилітарність архітектурного рішення, досить швидко зробили їх найпопулярнішим типом громадських будівель в римських володіннях.

Базилікальний тип планування став провідним для християнських храмів від самого початку розповсюдження цієї релігії. Сам термін Б. тепер асоціюється насамперед з християнськими культовими спорудами. Призначення та символіка окремих частин Б. були приведені у відповідність до ідеологічних настанов християнства. В апсиді розташовується вівтар (від початку – просто столик, на якому розміщували необхідні для літургії предмети). За вівтарем знаходилися єпископський трон та крісла інших священнослужителів. Колонада, що відгороджувала апсидальну частину, стає вівтарною огорожею (в православних храмах цю функцію виконує іконостас), входити за яку дозволялося виключно клірикам. Згодом визначення «вівтар» перенесли на всю апсидальну частину споруди. Центральний неф призначався для ритуальних процесій, в бічних нефах розташовувалися прочани (за ранньохристиянськими канонами чоловіки – в правому нефі, жінки – в лівому). Нартекс також набуває символічного значення; він призначався для тих, хто бажав спостерігати службу, але не мав права входити до храму, оскільки не

сповідував християнства. Саме в храмових спорудах набувають розповсюдження трансепти. Додатковий об'єм, розташований перед вівтарем, дозволяв значно більшій кількості віруючих спостерігати богослужіння у безпосередній близькості. Символічне ж навантаження хрестоподібної структури, яку утворювали центральний неф та трансепт, цілком зрозуміле. Слід зазначити, що і у середньовіччі (особливо за часів Ренесансу) базилікальне планування використовували для створення не лише культових, а й світських громадських споруд.

Література: Словарь античности. – М., 1989; Всеобщая история архитектуры. – М., 2008.

Євген Синиця

БАЛАНС СИЛ (від франц. balance – терези) – 1). Зовнішньополітична концепція розвитку відносин між державами на принципах взаємодії сили-контрсили, коли жодна з них не може набути або використати таку могутність, що загрожуватиме незалежності будь-якої іншої держави; 2). Дипломатична політика досягнення сталого співвідношення сил (рівноваги сил) між державами.

1. Концепція Б. С., витоки якої сягають античності та середньовіччя найповніше була сформульована американським теоретиком міжнародником Г. Моргентау в 1950-ті роки – у період формування біполярної системи. Б. С., за Г. Моргентау, є системою міжнародних відносин, що складаються внаслідок прагнення певної держави підтримати чи змінити міжнародний статус–кво. В умовах суперництва великих держав за гегемонію на регіональному чи глобальному рівні завданням політики Б. С. є використання в боротьбі зі своїм суперником третьої сили, приблизно рівної могутності, самому залишаючись поза цим протистоянням, зберігаючи для себе свободу дій. Той, хто створює і контролює рівновагу сил (держава – балансир), той і володіє ключовою позицією в системі Б. С., оскільки він визначає своє домінування. Б. С. став розглядатися як засіб перевірки сили держави в системі міжнародних відносин за допомогою контрсили. В умовах постбіполярного світу Б. С. залишається чинником міжнародного життя, але в гарантуванні стабільності провідна роль належить встановленню багатополярного балансу сил трьох або більше держав, що «балансують» між собою.

2. Б. С. є типом дипломатичної політики, націленої на збереження миру і стабільності, особливо в Європі, таким чином щоб не допустити надмірного зростання військовій могутності будь-якої однієї держави чи групи держав, яка могла б поставити під загрозу незалежність і свободу інших держав. Традиційно політику Б. С. здійснювала Велика Британія, протидіючи протягом кількох століть Франції. За допомогою підтримки то однієї, то іншої держави або групи держав. Причому Британія не перебувала в постійному союзі з якоюсь однією стороною і керувалась лише своїми інтересами. Проте було підтримано англо-французьку Антанту, коли на початку XX ст. військова могутність Німеччини почала ставати домінуючою. На початку 20-х рр. XX ст. Велика Британія сприяла відродженню Німеччини в якості противаги на зверхність Франції, яка

була продемонстрована в Рурській кризі 1923 р. Після Другої світової війни сформувалась біполярна структура міжнародних відносин і світовий Б. С. забезпечувався двома наддержавами/супердержавами – СРСР та США. Так званий "баланс страху", за якого потенційні суперники дотримувалися миру через страх, що їх власна ядерна атака викличе у відповідь спустошливий ядерний удар, не залишав свободи дій, що дозволяв старий Б. С.

Література: Каренин А. Теория и практика «баланса сил» // США: политическая мысль и история. – М., 1976.

Борис Гончар

БАЛКАНІЗАЦІЯ (від назви Балканського півострова) –
1. Поділ багатонаціональної держави на нові, досить часто вороже налаштовані один до одного державні чи автономні утворення, сформовані за етнічною ознакою, з подальшою їх фрагментацією, внаслідок послаблення центральної (імперської) влади, зростання національної свідомості, поглиблення релігійних, мовних, етнічних, економічних та інших суперечностей.

Термін «Б.» став загальновживаним після статті прем'єр-міністра Великої Британії Г. Брауна, яка вийшла у травні 2007 р. і була присвячена трьохсотліттю об'єднання Англії та Шотландії й створенню, таким чином, Об'єднаного Королівства. Г. Браун запевнив, що не допустить балканізації Великої Британії. З того часу «Б.» вживається переважно для позначення небезпечного для існування держави сепаратизму та негативних наслідків її розпаду.

«Б.» іноді вживається як термін протилежний «глобалізації» чи «американізації». Антонімом «Б.» також є термін «скандинавізація», тобто вирішення політичних чи етнічних проблем мирними, компромісними, цивілізованими методами.

Менш відомим випадком застосування терміну стало звернення колишнього лідера Білого руху генерала А. І. Денікіна з меморандумом до урядів Великої Британії та США у 1946 р. з приводу початку «холодної війни». Він закликав боротися з радянською владою, а не російським народом, із СРСР, а не Росією, й не домагатися її «Б.», тобто відокремлення її територій.

Поняття «Б.» виникло внаслідок політичних, етнічних, міждержавних конфліктів на Балканському півострові у XX ст. – на поч. XXI ст. Цьому сприяли етнічна та релігійна строкатість, різноманітність, природна ізоляція окремих етнічних груп в умовах гірського рельєфу, низька міграційна мобільність, високий природний приріст населення, використання великими державами суперечностей народів стратегічно важливо розташованого Балканського півострова у власних інтересах.

На початку XX ст. саме Балкани називали «пороховим льохом» Європи. Під час Першої балканської війни (жовтень 1912 р. – травень 1913 р.) Болгарія, Сербія, Греція, Чорногорія спільними зусиллями звільнили значні балканські території від османського гноблення та поділили їх між собою. Крім того, було створено незалежну державу Албанію. Під час Другої балканської війни (червень – серпень 1913 р.) розгорнулася боротьба між з одного боку Болгарією та з іншого боку Сербією, Чорногорією, Грецією, Румунією, Османською

імперією за перерозподіл територій. Боротьба завершилась втратою Болгарією попередніх завоювань. Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) розпочалася з військового конфлікту, викликаного суперечностями на Балканах між Сербією та Австро-Угорщиною. Під час війни балканські держави вели між собою військові дії, воюючи у складі ворожих коаліцій (Болгарія на боці Четверного союзу, а Сербія, Чорногорія, Греція та Румунія на боці Антанти).

Особливо виразно означилися суперечності на Балканах у 1990-х рр. – на поч. XXI ст. під час розпаду Югославії на незалежні держави Хорватію, Словенію, Македонію, Боснію та Герцеговину, Чорногорію, Косово, що супроводжувалось військовими конфліктами, етнічними чистками, агресивним войовничим шовінізмом передусім з боку сербської правлячої еліти на чолі з С. Мілошевичем, який безуспішно намагався за допомогою військової сили утримати єдність країни.

Крім Балкан феномен Б. виразно означився на Кавказі, зокрема поширенням сепаратизму в Грузії (Абхазія, Південна Осетія), Російській Федерації (Чечня, Дагестан та ін.), Ірані (Іранський Азербайджан). Подібні процеси, хоча в менш гострій формі, помітні на Піренеях (баски, каталонці).

2. Термін «Б.» вживається також для позначення етнічно-соціальних процесів у США та країнах Західної Європи, в результаті яких за короткий час виникли чисельні громади емігрантів переважно з Азії та Африки, які зберігають свою окремішність, дуже повільно асимілюються, не адаптуються до західного суспільства. В результаті виникають расові, етнічні, політичні конфлікти між цими громадами та корінним населенням чи навіть державними інституціями. Зокрема Б. зазнали мегаполіси Нью-Йорк, Лос-Анжелес, штати Каліфорнія, Флорида, Техас, Нью-Джерсі. В Німеччині чисельність емігрантів з Туреччини перевищила 3 млн. осіб. Вони звинувачуються пресою та ксенофобськими політиками у Б. країни.

3. «Б.» ще називають популярний напрям сучасної музикальної культури, в основі якого – народна музика східноєвропейських й передусім балканських народів, що стрімко набуває популярності на Заході. Цим терміном позначають вечірки зі східноєвропейською музикою.

Література: Гончар Б. М. Балканські війни // Українська дипломатична енциклопедія. – К., 2004; 2. Коллинз Р. «Балканизация» или «американизация»: геополитическая теория этнических изменений // Логос. – 2005. – № 1 (46). //http://www.ruthenia.ru/logos/number/46/02.pdf; Пономарева Е. Глобализация versus балканизация //Свободная мысль. – 2008. – № 7.

Олег Машевський

БАНАЛІТЕТ (франц. banalite, від banal – належний сюзеренові) – у середньовічній Західній Європі феодальна монополія, завдяки якій сеньйор-феодал, володіючи правом власності на будь-яке майно суспільного значення, міг примусити своїх селян до обов'язкового користування цим майном за плату. До Б. відносили обов'язок селян молоти зерно у млині сеньйора, випікати хліб у його пекарні, використовувати його виноградний прес, ваги і т. ін.; селяни не могли продавати своє вино доти, доки сеньйор не продасть свого.

Плату за Б., як правило, довільно встановлював сам феодал. Селяни при цьому розраховувались частиною свого продукту або грошима. За порушення Б. сеньйор вимагав від селянина штраф або конфісковував його продукти. Б. відносився до числа особливо обтяжливих для селян феодальних привілеїв. Найбільшого поширення Б. набув у середньовічній Франції, де він відомий з X ст. (саме тут це монопольне право отримало свою назву).

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3-х т. – М., 1986. – Т.2; Сказкин С.Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. – М., 1968.

Микола Рудь

БАРОКО (від порт., ісп. barrueco та фр. baroque – перлина неправильної форми; італ. barocco – вибагливий, химерний) – стиль у європейському мистецтві – живописі, скульптурі, музиці, літературі та архітектурі кінця XVI – середини XVIII ст., для якого характерні підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції, прагнення до синтезу мистецтв – архітектури, скульптури, живопису й декоративного мистецтва. Батьківщина Б. – Італія та її визначні мистецькі центри Рим, Мантуя, Венеція, Флоренція, де зберігаються перші європейські зразки Б. в архітектурі, скульптурі, живописі. Засновником Б. вважають видатного італійського митця Мікеланджело Буонаротті, який творив наприкінці XV – у XVI ст.

До найбільш відомих представників стилю Б. можна віднести – в живописі: П. П. Рубенса, А. ван Дейка (Фландрія), Караваджо (Італія); в архітектурі: Л. Берніні (Італія), В. Растреллі (Росія); в літературі: П. Кальдерона (Іспанія), А. д'Обіньє (Франція), М. Ломоносова (Росія); в музиці: К. Монтеверді, А. Вівальді (Італія), Й.С. Баха, Ґ.Ф. Генделя (Німеччина).

Характерними ознаками Б. є пишнота, парадність, яскравість кольорів, асиметрія. В бароковій архітектурі панують сильні контрасти об'ємів, перебільшена пластика фасадів, ефекти світлотіні та кольору. Вона відрізняється просторовим розмахом, плавністю й складним поєднанням криволінійних форм, злиттям об'ємів у динамічну масу, багату на скульптурний декор. Часто зустрічаються розгорнуті колонади, пілястри. Куполи набувають складних форм, стають багатоярусними. Характерні деталі архітектурного Б. – атланти, каріатиди, маскарони.

Живопис і скульптура Б. відзначаються декоративно-театральними композиціями, тонкою розробкою колориту і ефектів освітлення, ускладненою пластикою, парадністю. У музиці ця доба була відзначена появою опери, розвитком вільного поліфонічного стилю, який особливо яскраво проявився у творчості Й. С. Баха.

Б. було не лише мистецьким стилем, але й стилем життя тогочасного суспільства. Воно виникло на хвилі кризи гуманізму і народження маньєризму. Великого значення в цей час набули церемоніали, етикет, ушляхетнення образу життя й зовнішнього вигляду людини. Популярними стають життєствердне сприйняття дійсності та просвітництво.

Украї́нське Б. або Коза́цьке Б. – назва мистецького стилю, що був поширений в українських землях Війська Запорозького у XVII – XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського Б.. Його розквіт в Україні співпав із розбудовою козацької держави в ході Визвольної війни середини XVII ст. та після закінчення періоду Руїни. Українські гетьмани, представники козацької старшини, міські та сільські громади докладали великих зусиль і вкладали чималі кошти у відбудову українських міст, містечок, монастирів. У цей період нового вигляду набуває Київ, йде інтенсивне будівництво барокових споруд на Лівобережжі, зокрема у Чернігові, Ніжині, Харкові, на західноукраїнських землях, особливо у Львові. До цінних історичних пам'яток цього часу належить церква святого пророка Іллі в Суботові, споруджена коштом Богдана Хмельницького впродовж 1651–1656 рр., а також Успенський собор Почаївської лаври, собор св. Юра у Львові, Будинок митрополита та Брама Заборовського Софійського монастиря у Києві, собор св. Георгія Видубицького монастиря у Києві, Покровський собор у Харкові та ін. Ця доба була відзначена й народженням української національної архітектурної школи, яка представлена такими відомими майстрами як І. Григорович-Барський, С. Ковнір, І. Зарудний. До пам'яток пізнього Б. в Україні можна віднести Андріївську церкву та Маріїнський палац, збудовані в Києві за проектом російського архітектора В. Растреллі наприкінці 1740-х – на початку 1750-х рр.

Історія поширення та побутування стилю Б. в Європі та Україні, барокові пам'ятки як цінне історичне джерело є постійним об'єктом дослідження вітчизняних істориків.

Література: Історія українського мистецтва: у 5 т. / голов. ред. Г. Скрипник. Т. 3. Мистецтво другої половини XVI – XVIII ст. – К., 2011;Макаров А.М. Світло українського бароко. – К., 1994.

Світлана Павленко

БАРОН (франц., англ., нім. – baron, від пізньолатин. – чоловік**)** – у Західній Європі в епоху розвинутого середньовіччя безпосередній васал короля. У більш пізній період – дворянський титул. Баронський титул у Франції і Німеччині був нижче графського, у Англії – нижче віконтського і займав п’яте місце у феодальній ієрархії. У Німеччині титул Б. спочатку надавався таким членам рицарських родин, котрі, не маючи жодних власницьких прав, користувалися ленами безпосередньо від імператора. З XV ст. цей титул став надаватися також і дворянським родинам, що перебували у васальній залежності від другорядних володарних домів. У Англії титул Б. був запроваджений у період нормандського завоювання і означав васала, який отримав лен безпосередньо від корони в обмін на зобов`язання військової служби. «Велика хартія вольностей» (1215 р.) внесла відмінність між «ленним» баронством, яке скликалось на Велику раду королівства за загальним списком, і «великим» баронством, котре запрошувалось особистими посланнями короля, що означало закріплення за адресатом спадкового титула пера. З середини XV ст. це нововведення було уже

звичною практикою, узаконеним принципом, згідно якого титул пера міг бути наданим спочатку посланням із запрошенням на раду, а пізніше – патентом. Титул Б. присвоювався в Англії також членам суду казначейства (Exchequer). Крім того, баронами титулувалися вельможні міщани Лондона, Йоркшира та інших великих міст, які користувалися різними привілеями, а також до 1832 р. і парламентські депутати від п'яти портових міст: Дувра, Гастінгса, Гейта, Ромнея, Сандвіча. Такі барони, котрі не належали до вищої аристократії Англії, називались Mr. Baron (містер Б.). У Японії Б.– один з п'яти дворянських титулів, встановлених законом 1884 р. У Росії титул Б. було запроваджено Петром I для прибалтійського дворянства німецького походження; відмінено у 1917 р.

Література: Блок М. Феодальне суспільство /Пер. з франц. – К., 2002; Дюби Ж. Европа в средние века /Пер.с франц. – Смоленськ, 1994; Колесницкий Н. Ф. Феодальное государство (VI – XV). – М., 1967.

Микола Рудь

БАРТЕР (від англ. barter – товарообмін) – прямий безгрошовий обмін товарами або послугами. Виник в період розкладу первіснообщинного ладу і був першою формою торгівлі. Передбачає надання права власності на товар без платежу грошима, тобто обмін одного чи кількох товарів на еквівалентну кількість іншого товару. Б. операції властиві переважно країнам з нестабільною економікою, в яких відчутний дефіцит як власної, так і іноземної валют, наявна інфляція. Вважається, що Б. підриває стійкість грошової одиниці, призводить до зменшення надходження податків до бюджету. В Україні особливого поширення набув на початку 90-х рр. XX ст.

Сьогодні в більшості країн Б. існує паралельно з грошово-кредитною системою в дуже обмеженому обсязі. Перша система обміну (WIR) була заснована в 1934 р. в Швейцарії через брак валюти внаслідок обвалу фондового ринку у 1929 р. До неї могли приєднуватись лише малі та середні підприємства. Сьогодні понад 350 тис. компаній у США беруть участь в заходах Б. обміну. Великі промислові групи: Національна асоціація торговельних обмінів (NATE) та Міжнародна асоціація взаємної торгівлі (IRTA) створили власний еквівалент грошей, за допомогою якого їхні члени можуть займатись Б. торгівлею. В деяких країнах поширені Б. ринки, на яких люди можуть обміняти непотрібні речі.

Література.: Румянцев Е. Е. Новая экономическая энциклопедия. – М., 2005; O'Sullivan A., Sheffrin S. M. Economics: Principles in Action. – Pearson Prentice Hall, 2005.

Юрій Латиш

БЕЗПЕКА в загальному плані означає стан, за яким не загрожує небезпека будь-якого виду будь-кому або будь-чому. Потреба у Б. – це один із основних мотивів діяльності людей і світового співтовариства, а також головна умова нормального функціонування держави. Система Б. розвинутих країн включає такі елементи: наукова теорія (філософія); доктрина (концепція); політика, стратегія і тактика забезпечення Б.; сукупність міжнародних, державних і

громадських інститутів, які забезпечують Б. особи та суспільства; засоби, способи і методи забезпечення Б.. Оскільки Б. – багатогранний феномен, то її потрібно розглядати як 1) суспільно – державну проблему, пов'язану з національними інтересами (національна Б. як стан, де забезпечується баланс національних інтересів); 2) складний і багатогранний процес; 3) державну політику.

Відповідно Б. має цілу низку складників, як за рівнем суб'єктності, так і за суспільними сферами. Розрізняють Б. державну, особисту, суспільну, колективну та політичну, економічну, соціальну, культурну, військову. В умовах зростання глобальних проблем світового співтовариства виникають нові види Б.: енергетична, сировинна, продовольча, інформаційна, технологічна, екологічна, епідемічна, психологічна, гуманітарна та роззброєння. Багатокомпонентний характер Б. – це ознака нового розуміння даної проблеми. У наш час питання Б. перемістилися із галузі оборони у бік політики, і, навіть, більше – економіки. За цього характеру суто військові чи зовнішньополітичні аспекти Б. вже не є домінуючими для держави, яка існує у системі складних взаємовідносин глобального і регіонального рівнів. В сучасних умовах зростає значення невоєнної групи факторів Б. (природно-економічні умови, геополітичне становище, соціальні фактори тощо).

Стан держави, що дозволяє їй зберігати власну цілісність і виступати самостійним суб'єктом міжнародних відносин, називають національною Б. Згідно Концепції національної Б. України, головним об'єктами Б. виступають людина, громадянське суспільство, держава, а також масова свідомість. Справа в тому, що духовні цінності суспільства закріплені у консервативній складовій масової свідомості, а держава з усіма її атрибутами – це соціально-політична система, яка є кінцевою метою при проведенні атак на масову свідомість. Держава у той же час є і основним суб'єктом Б.. Вона виконує функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової влад. Основними принципами забезпечення Б. у нашій країні виступають: верховенство права, пріоритет договірних заходів розв'язання конфліктів, своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів потенційній загрозі, раціональне розмежування повноважень державних органів. Сили забезпечення Б. нашої держави становлять Збройні Сили, Прикордонні війська, Служба безпеки, Внутрішні війська, пожежна служба, сили Міністерства з надзвичайних ситуацій, митні служби, податкова інспекція тощо.

У 1992 р. в Україні було створено Раду національної безпеки – своєрідний мозковий центр при Президентові України, бо забезпечення Б. є однією із найголовніших функцій голови держави. Її наступницею, згідно Конституції, стала Рада національної безпеки та оборони(РНБО). Оскільки сучасний світ відмовився від одномірного сприйняття Б. як суто військово-стратегічної проблеми, то РНБО зобов'язана вирішувати питання не тільки усунення воєнних загроз, але і питання фінансового та житлового забезпечення військовослужбовців, обігу тіньових капіталів, міграційної політики – аж до вирішення проблеми стану цілих галузей економіки і пріоритетів зовнішньої політики.

Справі національної Б. України покликана служити гнучка зовнішня політика, спрямована на використання геополітичного становища. Україна разом з іншими європейськими країнами повернулася до природного стану, коли суттєвими чинниками формування Б. світових відносин виступають не ідеологічні, а геополітичні фактори, які у свою чергу є обґрунтуванням національних інтересів та міждержавних союзів.

Література: Політологія: Посібник для студ. вищих навч. закладів /За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 1998; Халипов В. Ф., Халипова Е. В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. – М., 1996.

Олена Петасюк

БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ (**БЕЗДЕРЖАВ'Я, НЕДЕРЖАВНІСТЬ**) – стан суспільства, який характеризується відсутністю державних інститутів. На це поняття натрапляємо в давніх актах для позначення безладу й безвладдя, наприклад: «В земле русской великая мятежь и безгосударство», і замість «міжцарів'я» — «безгосударственное время». М. Грушевський у своїх працях для характеристики бездержавного стану українського суспільства вжив термін «недержавність», а для визначення періоду, коли Польща залишалася без верховної влади — «безкоролів'я».

Абсолютно більшу частину свого минулого, починаючи з первіснообщинного ладу, людство прожило в бездержавному стані. Період до появи бл. 40 тис. років тому Homo sapiens (кроманьйонців) був власне лише передісторією людства. У наступні тисячоліття люди також знали лише одну форму співіснування – первісний лад. Проте в той час відбувалися істотні зрушення в житті людей: винайдення землеробства і скотарства, створення штучних матеріалів тощо. За 3 – 4 тис. років до появи держав культура деяких народів досягла певного рівня розвитку людської спільноти, який суттєво відрізнявся від стану дикості та варварства і визначався не наявністю та впливом державних інститутів, а рівнем розвитку самого суспільства. Власне це були ранні міські культури, які засвідчили початок історичної епохи. Задовго до появи перших державних утворень існували міста. Одне з найдавніших міст відомих ученим – Єрихон у Палестині (на території сучасної Йорданії), яке виникло у VIII – VII тис. до н. е. і проіснувало кілька тисячоліть. У місті, оточеному кам'яною стіною з вежами, ровом з водою, у круглих будиночках з глиняної цегли проживало 2 – 3 тис. осіб, які, крім землеробства, мисливства, розведення домашніх тварин, займалися торгівлею, будівництвом, воювали тощо. 7 – 6 тис. років до н. е. у Малій Азії процвітало місто Чатал-Гююк (на території сучасної Туреччини). Його жителі проживали в однокімнатних прямокутних будинках, займалися торгівлею, ремеслами, виплавляли мідь, у землеробстві використовували серп. Проте жителі цих міст не об'єднувалися з іншими й не утворювали держав. Археологічні знахідки ставлять питання про структуру тогочасного суспільства, адже виникнення міст, нових форм співіснування людей, діяльність великих суспільних груп передбачає наявність загальноприйнятого авторитету, центрального керівництва. Однак учені не розглядають названі та інші тогочасні міста як

державні чи навіть протодержавні утворення. Пізніше деякі людські спільноти перетворилися із племінних груп на родові клани, а згодом – на держави. Поступово первісний лад змінився державним, що характеризувався появою диференційованого суспільства – розшарування на різні професійні верстви, в тому числі людей, які нічого не виробляли, але користувалися більшими повноваженнями, – правителів, професійних воїнів, тих, хто займався розвитком писемності, укладенням збірників законів тощо.

Перші міста-держави виникли приблизно на межі IV – III тис. до н. е. в Месопотамії (на території сучасного Іраку) і майже одночасно в Єгипті. Пізніше держави виникли в долині р. Інд на території сучасних Індії та Пакистану. Життя великого міста й організація виробництва вимагали управління. Ці функції виконували правитель разом із чиновниками, які складали державний апарат. Однак міста-держави являли собою певні осередки цивілізації. Їх оточувало первісне населення, яке продовжувало жити бездержавним життям, постійно здійснюючи напади на квітучі міста з метою пограбування.

Найдавніші держави були надто недосконалими, їхня діяльність супроводжувалася війнами, жорстокою експлуатацією населення. Водночас їх поява значно прискорила прогрес цивілізації, ознаменувавши новий ступінь у розвитку суспільства. З того часу сталися кардинальні зрушення в історії людства, відбулася культурна еволюція, невпізнанно змінилася наша планета. Однак і після цього в різних регіонах і в різний час люди обходилися без держав. До появи європейців їх не було на значних територіях Американського континенту, Австралії, Африки. Навіть сьогодні в Азії, Африці та Австралії є народи, які живуть первісним, бездержавним життям. Для суспільств, куди не проникав вплив держави, характерним є спрощений спосіб життя. В історичному розвиткові деяких народів (український, польський та ін.) чергувалися державні та бездержавні періоди, що обумовлювалося насамперед їх підкоренням іншими державами. Окремі вчені-історики вважали, що деякі народи взагалі не здатні до державного будівництва. Так, польський вчений І. Лелевель обґрунтовував думку про неспроможність слов'янських народів створити власну державу; український учений В. Антонович доводив, що вроджена нездатність і нелюбов до державного життя притаманні українському народові. Г. Гегель і Ф. Енгельс називали народи, які не створили власних держав, «народами без власної історії». За Гегелем всесвітня історія розгортається передусім як поступ державних форм. Не заперечуючи необхідність певного авторитету, ідеальним устроєм суспільства вважали Б. теоретики анархізму.

Література.: Брентьес Б. От Шанидара до Аккада /Пер. с нем. – М., 1976.

Сергій Пивовар

БЕНЕФІЦІЙ (від лат. beneficium – благодіяння).
1. У Стародавньому Римі – податкові пільги, привілеї, встановлені для окремих осіб.
2. У Західній Європі раннього середньовіччя – одна з форм земельної власності, отримуваної від короля чи великого земельного власника за виконання певних обов'язків – придворних, адміністративних, найчастіше – кінної військової служби; звідси під Б., як правило, розуміють військове (лицарське) умовне земельне держання. Б. надавали у довічне користування. Невиконання умов одержувачем Б. спричиняло ліквідацію цього привілею власником землі. У разі смерті одержувача або надавача Б. повертався власникові чи його спадкоємцям. Потім Б. міг бути переданий на основі нової угоди. Поява Б. – один з проявів аграрного перевороту, що відбувся у Франкській державі у VIII ст., коли алоди, дарування у повну безумовну власність, були замінені наданнями у пожиттєве користування. Змінилась соціальна структура франкського суспільства, з'явився новий військовий прошарок бенефіціаріїв, пов'язаний з королівською владою поземельними відносинами. У IX – X ст. Б. набуває рис спадкового умовного лицарського держання – феоду (лену). Б. сприяв появі професійних воїнів – лицарів, а також виникненню відносин особистої вірності і покровительства (васалітету) між сеньйором і бенефіціарієм. Б. роздавали не лише королі, але й великі феодали. Незабаром багато хто з бенефіціаріїв став могутнішим за короля.
3. Бенефіцій церковний – у Західній Європі епохи середньовіччя, документ про привілеї для духовних осіб, у тому числі звинувачених у злочині. Так, згідно Б. Ц. вони звільнялись від світського суду і підкорялись лише церковним судам, котрі, як правило, поводилися з ними більш м'яко. Це була система, відкрита для зловживань. В Англії Б. Ц. став головною причиною суперечки між архієпископом Кентерберійським Томасом Бекетом і королем Генріхом II, а після убивства Бекета у 1170 р. цей привілей був у значній мірі урізаний королівською владою. Пізніше застосування Б. Ц. було обмежено різними актами парламенту, а у 1827 р. остаточно скасовано.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Бартошек М. Римское право. Понятия, термины, определения / Пер. с чешск. – М., 1989; Средневековая Европа глазами современников и историков / Под ред. А.Л.Ястребицкой. – М., 1995. – Т. 2.

Микола Рудь

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА – територія вільна від виробництва, розміщення, випробування і використання атомної та ядерної зброї. Створення Б.З. проголошується та здійснюється окремими державами, групами держав або міжнародними організаціями і є однією з форм підтримання миру і безпеки відповідно до принципів і вимог Статуту ООН. Ідеї створення Б.З. вперше з'явилися в середині 50-х років XX ст. У 1956 р. СРСР запропонував створення в Європі зони обмеження озброєнь, у якій, зокрема, заборонялось розгортання «атомних військових з'єднань і будь-яких видів атомної та водневої зброї». У 1957 р. польський міністр закордонних справ А. Рапацький висунув ідею

проголошення Б.З. Центральну Європу. До Б.З. належать Антарктида (від 1959 р.), Латинська Америка (від 1967 р.), південна частина Тихого Океану (від 1967 р.), Африканський континент (від 1996 р.). Створення Б.З. у різних районах світу стало важливим заходом для зменшення загрози виникнення ядерної війни, обмеження поширення ядерних озброєнь, зміцнення безпеки окремих країн і регіонів.

Україна як незалежна держава з самого початку заявила себе активним учасником глобального процесу роззброєння. У Декларації про державний суверенітет України 1990 р. було проголошено три неядерні принципи: не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю. Потім це прагнення було неодноразово підтверджено у документах Верховної Ради: Заяві від 24 жовтня 1991 р. про намір України приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава, у Зверненні до парламентів і народів світу від 5 грудня 1991 р., у Постанові від 9 квітня 1992 р. та ін. 14 січня 1994 р. було підписано Тристоронню заяву президентів України, США та Росії про вивезення з території України ядерної зброї, успадкованої від попередньої політичної системи. Конституція України містить положення про статус її території як Б.З.

Література: Давыдов В.Ф. Безъядерные зоны и международная безопасность. – М., 1988.

Борис Гончар

БИЛИНИ (також **СТАРИНИ**) – народні речитативно-мелодійні епічні твори соціально-побутового та героїчного характеру. Б. складають героїчний епос східнослов’янських народів. Перші Б. були записані у другій поллвині XVIII ст. переважно на території Півночі та Сходу Росії, серед російських поселенців, що значним чином зберегли традиційну культуру. Найвідоміші оповідачі Б.: Т Г. Рябінін, М. Д Кривополєнова, В. П. Шегольонок, М. С. Крюкова. В українському та білоруському фольклорі билинні сюжети зустрічаються в казках і легендах.

Вважається, що Б. складались в якості усної традиції в XI-XVI ст. Б. та їхні герої поділяються дослідниками на певні цикли за характером місця та часу дії сюжету: Київський цикл, Новгородський цикл, героїчний цикл, Б.-скоморошини та ін. Таким чином, основа Б. – усна народна творчість, що бере свої витоки від часів Київської Русі.

Серед героїв Б. виділяються два типи: старші та молодші богатирі. Старші – Святогор, Волх Всеславич, Михайло Потик, Вольга та Мікула – являють собою титанічні образи, які зберегли прямі відлуння язичницьких уявлень, міфів та легенд. Найголовніші богатирі героїчного циклу – Ілля Муромець, Добриня Нікітич, Альоша Попович, Микула Селянович. Молодші богатирі – всі інші герої Київського та Новгородського циклів. Час виникнення Б. Київського та Новгородського циклів хронологічно співпадає з часом розквіту цих держав. Саме у період розквіту Київської Русі (XI – XIII ст.) відбулась переробка архаїчного пласту міфів та легенд як у твори усної народної літератури, так і в ранні зразки писемної традиції, що цілком відображено у «Повісті времінних літ». В цьому відношенні, Б. Київського циклу можуть виступати цінним

історичним джерелом нарівні з іншими – літописними та літературними. Складання Новгородського циклу відноситься до XII – XIII ст.; його герої (Садко, Василій Буслаєв) та сюжети значно відрізняються від інших билинних циклів. На думку відомого російського вченого Д.С. Ліхачова, Б. – не залишок минулого, а художньо-історичний твір про минуле. В них в більшій мірі відбиті історичні погляди народу, ніж історична пам’ять. Б. відображають воєнні й трудові подвиги народу, розкривають його високі моральні якості.

Билинні сюжети часто зустрічаються в українських казках та легендах (наприклад, сюжет про Микиту Кожем’яку). На українських землях наступницею епічних творів часів Київської Русі, як за характером виконання, так і за героїчним сюжетом, виступає народна дума.

Література: Былины / Сост., автор предисл. В.И. Калугин. – М., 1986.

Павло Шидловський

БІБЛІОПЕГІСТИКА або бібліопегія (в гр. βιβλίον – книга та πηγια, утвореного від дієслова πηγονύναι – скріплюваті з'єднувати) займається науковим описом й дослідженням походження і розвитку, технології і мистецтва оздоблення оправ рукописних книг та стародруків.

Предметом дослідження Б. є оправи рукописних книг та стародруків, а об'єктом – техніка оправлення, конструктивні особливості виготовлення та оздоблення книжкових оправ. Основне завдання Б. полягає у відтворенні історії розвитку інтролігаторства та палітурництва від найдавніших часів до появи машинних технологій оправлення книг, у визначенні національних тенденцій та їхніх взаємовпливів.

Основними компонентами опису зовнішнього вигляду оправи є: її розмір; загальнотехнологічний тип оправи (м'яка, жорстка); розмір, матеріал, конфігурація кришки; покриття кришки або блока (для м'яких оправ); блок (форма корінця, вид капталу, спосіб шиття, оздоблення обрізів); наявність чи відсутність, вид форзаца; фурнітура (застібки, зав'язки, розміщення і техніка виконання накладних елементів); характер та різновиди оздоблення оправи.

Остаточною метою опису структурно-матеріальних складових оправии є з'ясування даних змістовного характеру – датування, походження, класифікація, стиль оздоблення тощо.

Всебічне дослідження оправ можливе лише завдяки об’єднаним зусиллям фахівців різного профілю: кодикологів, книгознавців, мистецтвознавців, матеріалознавців, реставраторів та ін.

В середині XVIII ст. у Німеччині та Франції з’явились перші праці, присвячені вивченню книжкової оправи. Як науковий термін слово "Б." ("бібліопегія") було запроваджено англійськими дослідниками в першій половині XIX ст., який ввизначався як галузь книгознавчої науки, що займалась вивченням історії мистецтва оздоблення західноєвропейських оправ. Предметом дослідження Б. стало вивчення оздоблення оправ у XV – XVII ст. як твору мистецтва. Цілеспрямоване вивчення оправ різних часів починається в Західній Європі з другої чверті XIX ст. Значний внесок у розвиток цієї справи зробили Дж. А. Арнетт, Дж. В. Ніколсон, В. С. Брасінгтон, С. Давенрорт, Дж. Кундал, М.

М. Мітчел, Р. Адам, Х. П. Хорн, Е. Тойман та ін. Слід відзначити, що термін «Б.» не набув значного поширення серед книгознавців і наприкінці XIX ст. практично вийшов з ужитку в науковій літературі. Загальновживаним стало словосполучення "мистецтво книжкової оправи".

Вивчення історії оправи починалося в рамках книгознавства та палеографії. Основна увага в цих дослідженнях приділялася вивченню оздоблення оправ від часу появи книгодрукування та оправ, оздоблених золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, що були пам'ятками давнього книжного мистецтва і являли собою насамперед зразки ювелірної майстерності. Перші дослідники оправи цікавились переважно художнім аспектом її виготовлення, а саме: використанням середньовічними інтролігаторами таких прийомів художньої обробки шкіри, як гравірування та сліпе тиснення. Метя полягала у з'ясуванні дати та місця створення кодексу, автентичності писемної пам'ятки.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Б. формується як окремий розділ книгознавства. Якщо XVIII – XIX ст. були етапом інтенсивного нагромадження матеріалу про книгу як про явище культури, то у XX ст. відбулась систематизація знань про особливості і техніку виготовлення й оздоблення оправи, історію розвитку інтролігаторства та палітурництва. Оправу почали сприймати як історичне джерело та пам'ятку матеріальної культури, що несе інформацію про естетичні смаки та уподобання певного суспільства. Уже у 20 – 50-х рр. XX ст. з'являються спеціальні наукові праці, присвячені західноєвропейським середньовічним оправам в контексті загального книгознавства, зокрема кодикології. У першій половині XX ст. Б. стає складовою частиною книгознавства та кодикології, а в подальшому дослідження істориків книги, кодикологів та реставраторів розвиваються паралельно, взаємодоповнюючись.

Слід відзначити дослідження, присвячені загальній історії оправи (Г. Луб'є, П. Наманова), і окремим типам оправи (Д. Кокерелл, Дж. Д. Хобсон, Б. ван Регемортер). Більшість праць щодо оправ опублікована реставраторами книг Дж. Д. Хобсоном, Б. ван Регемортером, Т. Петерсеном, Ж. Грінфілдом, Ж Хіллі, Я. Везіном, Е. Ділем, Г. Поллардом, С. Федерічі, К. Хоулісом та ін. Важливе місце серед видань з історії оправи можна назвати альбоми та каталоги з ілюстративним матеріалом, найвідомішими з яких є альбоми-довідники У. Уейла, К. Хеблера, Дж. Д. Хобсона, Дж. Олдмана.

У другій половині XX ст. за кордоном, насамперед у Німеччині та Великій Британії, почали виходити періодичні видання з історії та різних аспектів вивчення оправи ("Archiv fur Buchbinderei", "Einband Forschung"). У журналах, призначених для бібліофілів, також часто вміщуються дослідження та статті про оправи (найвідоміші серед них – англійські журнали "The Library", "The Book Collector"). Особливо багато місця для публікацій з різних питань середньовічної оправи надають на своїх сторінках фахові періодичні видання та щорічники, присвячені вивченню книг у різних країнах ("Scriptorium", "Libri", "Gazette du livre medieval", "Bulletin du Bibliophile", "Gutenberg Jahrbuch", "Книга"). Значну увагу питанню реставрації середньовічної оправи приділяють періодичні

видання з проблем збереження та реставрації архівних і бібліотечних матеріалів ("Restauro", "Restaurator", "The Paper Conservator", "The New Bookbinder", "Archiv fur Geshichte des Buchwesens" та ін.).

В той час як західноєвропейські оправи є найбільш вивченими з погляду мистецтва оздоблення і конструкції, оправи східнослов'янських кириличних рукописів та стародруків залишаються менш дослідженими, хоча їх вивчення почалось ще наприкінці XIX ст. російськими та українськими вченими. Одним із перших серед російських учених, хто вказав на необхідність вивчення давньоруських оправ, був дослідник та збирач пам'яток писемності В. Ундольський. Слід відзначити, що перші публікації були присвячені окладним оправам, в той час як ужиткові оправи майже не досліджувалися. На початку XX ст. П. Симоні створив правила з переліком питань, на які треба звертати увагу при описі давньоруських оправ. У працях радянських учених 20 – 30-х рр. XX ст. Б. визначалася як галузь книгознавства, котра вивчає історію мистецтва (оздоблення) оправи, але її предмет, завдання і методи дослідження детально не розглядалися. В середині XX ст. в СРСР відродження інтересу до історії інтролігаторства слід пов'язувати з ім'ям російського дослідника рукописної книги та джерелознавця С. Клепикова. З останньої третини XX ст. різні аспекти Б. розвивалися у публікаціях таких російських кодикологів, книгознавців та реставраторів книги, як В. Калугін, О. Шварц, І. Мокрецова, Е. Смирнова, Ю. Сєров, І. Полонська, Ю. Грінберг, Є. Крушельницька, Е. Стриженко, Л. Белова та ін., що сприяло оформленню Б. як окремої спеціальної історичної дисципліни.

В Україні початок вивчення історії вітчизняної оправи припадає на перше пореволюційне десятиліття, коли в республіці активізувався інтерес до власної культури і національних традицій. Наукові дослідження з історії книги та інтролігаторства пов’язувались зі створенням ВУАН і зокрема Українського наукового інституту книгознавства. Біля витоків української Б. стояли такі відомі історики, як В. Модзалевський, К. Широцький, П. Курінний і ін. Поновлення досліджень з історії національної оправи, перерване внаслідок репресій 1920 – 1930-х рр., почалося у 1980-х рр. насамперед завдяки діяльності відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (нині – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Розробка теорії, історії та практики середньовічної оправи рукописних книг, а також стародруків і наукове оформлення Б. пов’язано з іменами дослідників О. Гальченко, С. Зінченко, С. Прудникова. Планомірне дослідження західноукраїнських оправ XV – XVIII ст., зокрема галицьких та львівських, ведуться у відділі рукописів та стародруків Національного музею ім. Андрея Шептицького у Львові. Питання Б. розглядаються у періодичних збірниках наукових праць "Рукописна та книжкова спадщина України" (НБУВ), "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" (ІІУ НАНУ) та "Записки Наукового товариства ім. Шевченка".

Література: Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні / Ін-т рукопису НБУВ. – К., 2005; Зінченко С. В. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових

оправах) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4; Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису /Дубровіна Л. А., Гальченко О. М., Іванова О. А. – К., 1992; Мокрецова И. П. Средневековый книжный переплет: история, материалы и техника, принципы реставрации: Учеб. пособие. – М., 2005; Шварц Е. М. О византийском влиянии на русский переплет //Вспомогательные исторические дисциплины. – 1991. – № 23;

Інна Заболотна

«БІДНА РЕЛІГІЯ» – термін, запропонований М. Епштейном у статті «Пост-атеїзм, або бідна релігія» (1996 р.) для позначення однієї з тенденцій сучасної ситуації в релігійній сфері, особливо в тих країнах, в яких тривалий час насаджувався атеїзм. Після того, як пішов в історичне небуття лад, складовою якого було безвір'я, посилилося прагнення деяких людей у вірі. Але прихильники «Б.Р.» не називають себе християнами або мусульманами, не носять натільного хреста, не ходять до храмів і не відзначають релігійних свят, часто навіть не знають змісту священних книг. Разом із тим вони визнають існування Бога, вірять у життя після смерті, у кару за гріхи, у торжество справедливості. Вони на свій лад вірять в Бога, однак не розуміють, навіщо ходити в церкву. Вони вважають себе віруючими, називають релігію необхідною умовою існування, однак не беруть участі у релігійній практиці. Кажуть: «Якщо молитва йде від серця, вона обов'язково буде почута». Можливо, для таких людей зустріч з церквою не відбулася і через складності, пов'язані з цим. Не так просто сприйняти разом незвичну обрядовість, не завжди зрозумілою є мова богослужіння, суворі життєві правила, які треба виконувати. Увійшовши до храму, дехто зіштовхується із зовсім новою, незнайомою культурою, із зовнішньою атрибутикою, часом не зовсім співзвучною власним духовним переживанням. У всякому разі, налаштованість адептів «Б. Р.» являє новий тип релігійності, що відрізняється від традиційного і формального типів.

Література: Эпштейн М. П. Постатеизм, или бедная религия //Октябрь. – 1996. – № 9 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://magazines.russ.ru.october/1996/9/epsh.html

Тетяна Орлова

БІЖЕНЦІ – особи, які, не маючи громадянства сторони, що надала притулок, вимушені/змушені залишити місце свого постійного мешкання на території іншої сторони, внаслідок здійснених щодо них або членів їх родин насильства або переслідування в інших формах чи реальної небезпеки стати жертвою переслідувань за ознакою расового або національного походження, релігійного вірування, мови, політичних переконань, а також належності до певної соціальної групи у зв'язку з воєнними та міжнаціональними конфліктами.

Важливим міжнародно-правовим документом, регулюючим питанням захисту Б., є Конвенція про статус Б. 1951 року. Конвенція була спрямована на регулювання стану Б. – жертв подій Другої світової війни і вирішення

головного завдання того часу – їх повернення на батьківщину. Цей документ стосувався політичних Б. Після його прийняття в 1951 р. у світі сталося багато подій, що призвели до появи великої кількості Б., певні категорії яких виходили за межі визначення „ Б.”, яке надавалося в Конвенції 1951 р. Тому вже у 1967 р. була прийнята додаткова угода до Конвенції – Протокол, який стосувався статусу Б.

Держави – учасниці Протоколу (СРСР не приєднався) взяли зобов’язання співробітничати з Управлінням Верховного Комісара ООН у справах Б. та будь-якою іншою установою ООН, до якої може перейти виконання його функцій. Протокол виключив з поняття „Б.”, застосованого у Конвенції про статус біженців, слова „у результаті подій, що відбулися до 1 січня 1951 року.” Крім того, було зазначено, що він буде застосовуватись ”без будь-яких географічних обмежень”.

Конвенція про біженців, прийнята Організацією Африканської Єдності у 1969 р., також розширила поняття ”Б”. В ній, зокрема, визначаються Б. як жертви не тільки переслідувань, але й зовнішньої агресії, окупації, іноземного домінування або подій, що суттєво порушили громадський порядок.

У документах європейського співтовариства також підіймаються питання біженців усіх категорій. У Підсумковому документі Віденської зустрічі 1986 р. представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі зафіксовано намагання держав поважати право кожного на вільне пересування та вибір місця проживання в межах їх кордонів, а також право залишати будь-яку країну та повертатися у свою країну. Зважаючи на це, учасники Наради наголосили на тому, що вони будуть дозволяти усім Б., які виявлять таке бажання, безпечно повертатися додому.

Питання, що стосуються Б., знайшло своє відображення і в документах Співдружності Незалежних Держав, що утворилася після припинення існування Радянського Союзу. 24 вересня 1993 р. була підписана Угода про допомогу біженцям та вимушеним переселенцям, яка врахувала сучасні категорії біженців у понятті „Б.”. Угода не визнала в якості Б. осіб, які скоїли злочини проти миру, людяності або інші навмисні карні дії.

Крім міжнародно-правових норм, регулюючих статус „Б.”, Україна, як і багато інших держав, на рівні національного законодавства намагається врегулювати дане питання. Зокрема, в ній діє Закон України „Про біженців”, прийнятий у новій редакції 21 червня 2001 року.

Література: Конвенция о статусе беженцев. Принята 28 июля 1951 года Конференцией полномочных представителей по вопросу о статусе беженцев и апатридов, созванной в соответствии с резолюцией 429 (V) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1950 года [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml; Развитие Определения Беженца в Международном Праве Беженца [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Женевская_конвенция_о_статусе_беженцев

Геннадій Черевичний

БІЛЬШОВИЗМ – течія політичної думки, що оформилась у 1903 р. внаслідок боротьби російських марксистів за створення політичної партії. На II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (1903 р.) марксисти, які згуртувалися навколо Володимира Леніна, під час виборів до центральних органів партії й затвердження статутних норм дістали більшість голосів, і тому почали називатися «більшовиками», їхні противники, які при голосуванні залишилися в меншості – «меншовиками» (див. Меншовизм). Дві течії були російськими варіантами соціалістичної ідеології: перша – радикальним – революційним, друга – поміркованим – реформістським.

Б. втілювався в теоретичній, політичній і практичній діяльності партії більшовиків. Історія Б. – це історія Комуністичної партії Радянського Союзу. У 1917 – 1952 рр. до офіційних назв партії входило слово «більшовиків»: Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків), Російська комуністична партія (більшовиків), Всесоюзна комуністична партія (більшовиків). На XIX з'їзді партії (1952 р.) було ухвалено називати партію КПРС (Комуністична партія Радянського Союзу).

Література: Ахиезер А.С. Давыдов А.П. Большевизм – социокультурный феномен (Опыт исследования) // Вопросы философии. – 2001. – № 12, 2002. – № 5; Смертин А.М. Истоки большевизма в России // История государства и права. – 2007. – № 23.

Анатолій Слюсаренко

БІПАТРИДИ (від грец. bi – два і patris – батьківщина) – особи, що мають одночасно громадянство двох або більше країн. Подвійне громадянство є результатом неузгодженості законів про громадянство різних держав. Воно може виникнути при народженні дітей від батьків, що мають різне громадянство, при шлюбі жінки з іноземцем, при натуралізації тощо. Проблеми з приводу прав та обов'язків Б. в Україні знаходяться у стані вивчення: порядок сплати податків, виконання військового обов'язку, відбування покарання за порушення закону і т. ін. Законом України "Про громадянство України" (1991 р.), "за особою, яка є громадянином України, не визнається належність до громадянства іноземної держави", тобто вона не може бути Б.

Юрій Слюсаренко

БІПОЛЯРНИЙ СВІТ (лат. bi… – дво + полярний – двополюсний) – світ в умовах “холодної війни”, поділений на два ворожі воєнно-політичні табори на чолі СРСР і США, котрі репрезентували дві суспільні системи – соціалізм і капіталізм. Часто-густо Б. С. ототожнювався з поділом світу на Схід і Захід.

Обидві сторони вели запекле змагання за зверхність у гонці озброєнь, особливо у сфері ракетно-ядерної зброї, боролися за сфери впливу в різних частинах земної кулі. Усі міжнародні події вони розглядали через призму протистояння між двома таборами. Це призводило до виникнення гострих конфліктних ситуацій, локальних війн, які породжували загрозу безпосереднього збройного зіткнення двох ядерних наддержав, що могло викликати взаємне знищення і загальнопланетарну катастрофу. Небезпека

взаємного ядерного знищення створила "рівновагу страху" між двома "полюсами", що стало підґрунтям відносної стабільності Б. С. СРСР і США дотримувалися неформальної взаємної угоди не порушувати лінію розмежування між Північноатлантичним альянсом (НАТО) і Організацією Варшавського договору (ОВД) в Європі і утримуватися від безпосереднього втручання в події в країнах і регіонах з іншого боку цієї лінії. Боротьба за розширення і перерозподіл сфер виливу у Б. С. змістилася на колишню колоніальну периферію – "третій світ", країни якого розглядалися як резерв для зміни співвідношення сил між Сходом і Заходом. Б. С. давав можливість багатьом країнам не входити до воєнних блоків, використовуючи суперництво наддержав на міжнародній арені у своїх інтересах.

Крах соціалістичної системи і ОВД, розпад СРСР на рубежі 1980-х – 1990-х рр. призвели до зникнення "східного полюсу" та Б.С., що не могло не змінити характер розвитку міжнародних відносин. Світ перетворився на монополярний (однополюсний), коли Сполучені Штати Америки за економічними, технологічними і військовими характеристиками переважають решту акторів системи міжнародних відносин. У той же час, зростання нових світових центрів сили (Європейський Союз, Китай, Індія, Японія, Росія) визначає тенденцію до формування багатополярного (багатополюсного) світу, в якому кілька провідних держав переважають решту за своїми статусними характеристиками, водночас, є однорангoвими одна відносно іншої.

Борис Гончар

БЛАГОДІЙНІСТЬ – добровільна безкорислива пожертва фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи іншої допомоги. Б. – невід'ємна частина людського буття, що ґрунтується на загальнолюдських та релігійних цінностях. Саме моральна необхідність допомоги нужденним, підкріплена постулатами християнської віри, часто була головною передумовою підтримки нужденних.

Поняття „ Б." трактувалося в різні періоди історії по-різному. Так, у словнику В. Даля під „ Б." розуміється жалісливість, сердолюбність, співчуття, любов на ділі, готовність робити добро кожному, м'якосердість. Б. – властивість, риса доброчинця. Благодійник – про людину – схильну до благодійництва, готову робити добро іншим, допомагати бідним; про установи, заклади: спрямовані на піклування про дряхлих, калік, хворих, злиденних. Благодійна діяльність – це цілеспрямована увага до людей, які з різних причин не можуть власними силами забезпечити собі хоча б мінімальні умови існування; надання їм посильної допомоги у збереженні й організації своєї життєдіяльності, матеріальна й духовна підтримка.

Під „Б." також розуміють надання приватними особами і організаціями підтримки і матеріальної допомоги бідним, сиротам, інвалідам та ін. Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона визначає Б. „як прояв жалісливості до ближнього і моральний обов'язок заможного поспішати на допомогу бідному". „Словник української мови" – як надання „приватними особами матеріальної допомоги, підтримка бідних, сиріт та ін.". Інші словники

та енциклопедії, що дають визначення цього поняття, а іноді й короткі історичні нариси розвитку Б., переважно розглядають останню окремо від відповідної історичної епохи та тогочасних суспільно-політичних відносин, підкреслюючи її моральне значення. У XIX – на початку XX ст. домінуючою була теза про безпосередній зв'язок Б. з християнством, яке розглядалося як її ідейне джерело. Хоча практика благодійної допомоги та наукові дослідження останніх років доводять, що моральні засади Б. аж ніяк не суперечать релігійним канонам жодної з світових релігій. Поняття „Б." утвердилось у суспільній свідомості як гуманістичний поклик людини йти на допомогу нужденним, незалежно від релігійної, національної, расової, соціальної приналежності чи політичних або світоглядних переконань.

Б. – багатоаспектна діяльність людини з метою надання певної допомоги, це соціальний, психологічний та економічний феномен, що має своє глибоке коріння. Початковою формою Б. вважається подання милостині жебраку, що зустрічається вже в давні часи і згодом зведене до релігійного обов'язку. Світові релігії мають спільні риси: вчення про милостиню, милосердя, Б. є основою релігійної моралі й обумовлює виникнення мотивації допомоги нужденним, а також служить обґрунтуванням різних видів Б..

Активне використання „ Б." у понятійному просторі відбувається в 70 –90-ті рр. XIX ст., коли утверджується суспільна опіка як вид не лише соціальної практики, але й науково-теоретичної думки. Причому примітно, що коли в офіційних джерелах (укази, постанови, урядові рішення) відбувається однозначне розкриття поведінки як суспільної опіки, то в науковій мові використовуються її різні трактовки. Співвідношення „Б. – суспільна опіка" існує у вигляді термінологічної системи, у якій виділяють такі понятійні моделі: термінологічної однорідності, термінологічного доповнення, термінологічної опозиції. І Б., і суспільна опіка також означають відносини спорідненого типу, тобто ідентифікують одну систему соціально спрямованої поведінки. Як вид суспільної діяльності вони мали різні форми і номінації в різні історичні епохи та в різних культурах. Так, у Стародавній Греції соціальна допомога була відома як філантропія, в Римі – як народні традиції. Це поняття зазнає суттєвих змін у багатьох країнах Західної Європи. У Франції з XI по XVII ст. діяльність по наданню допомоги визначається як charité – „Б.", з XVIII по XX ст. як assistance – „сприяння". У СРСР Б. була визнана соціальним явищем класового, насамперед буржуазного, суспільства.

З огляду на особливості історичного розвитку України, традиції національного благодійництва прикметні своєрідністю, навіть унікальністю і включає народні, успадковані з дохристиянських часів; княжі (державні) й церковні – з часів прийняття християнства у Київській Русі; козацькі, гетьманські – в період козацької держави й Гетьманщини; купецько-підприємницькі (громадські і приватні); у XIX – на початку XX ст. поширене серед шанованих, багатих і не дуже, знаних українців; відроджується у незалежній Україні, засновано чимало благодійних фондів та організацій.

Література: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь: 2002.; Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як

атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994 – №6; Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2009; Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1979. – Т. 2.

Анатолій Коцур

БЛАНКІЗМ – політична течія, пов’язана з ім’ям французького революціонера, комуніста, організатора низки таємних товариств і змов, активного учасника революцій 1830 і 1848 рр., одного з лідерів французького робітничого руху Луї Огюста Бланкі (1805 – 1881 рр.). Б. був закономірним явищем європейської революційності, оскільки спирався на тенденції змовництва, що виникли в період Французької революції кінця XVIII ст., у діяльності Бабефа, у змові «В ім'я рівності». Появу Б. обумовила криза просвітницької філософії, на основі якої формувалася загальноєвропейська визвольна думка. Озброївшись постулатом «світом править розум» революційна меншість вважала за можливе змінювати хід історії за своєю волею. Це обумовило виникнення тенденції до розриву між об'єктивними історичними умовами і можливим вирішенням існуючих у суспільстві проблем. Прихильники Б. (переважно у Франції), на відміну від марксистів, вважали, що успішну соціальну революцію можна здійснити за відсутності революційної ситуації вузьким колом змовників, яких у вирішальний момент підтримають маси. Під час Паризької комуни 1871 р. бланкісти входили до складу «більшості» Ради Комуни, обстоювали необхідність рішучих революційних заходів. 31 жовтня 1870 р. паризькі робітники і частина національної гвардії повстали і, захопивши міську ратушу, створили орган революційної влади – Комітет громадського порятунку – на чолі з Бланкі. 22 січня 1871 р. з ініціативи бланкістів відбулася демонстрація паризьких робітників і національної гвардії, які вимагали повалення уряду й створення Комуни. Після падіння Комуни деякі керівники бланкістів увійшли до складу Держради І Інтернаціоналу, виступаючи на боці К. Маркса в боротьбі з прихильниками М. Бакуніна. Після Гаазького конгресу, восени 1872 р., п'ятеро бланкістів вийшли з Інтернаціоналу і утворили групу «Революційна комуна». У 1880 р. вони заснували Центральний революційний комітет, який у 1898 р. перетворився на Революційно-соціалістичну партію. У 1901 р. бланкісти разом з Робітничою партією, очолюваною Ж.Гедом, утворили об’єднану Соціалістичну партію Франції. Після Першої світової війни бланкісти зійшли з політичної арени.

Один із теоретиків та ідеологів народництва, прихильник прямої революційної дії Петро Ткачов, на відміну від класичного Б., розробив і обґрунтував особливий напрям у народництві — російський Б. («ткачевізм» – термін, введений Г.Плехановим). За умов кризи революційного руху, викликаної невиправданими сподіваннями на політичну активність селянства («нецивілізованого натовпу»), у П. Ткачова сформувалося переконання в потенційній можливості, абсолютній необхідності й законності революції в будь-який історичний момент («теорія стрибка»), незважаючи на історичні умови та наявність реальних сил для її здійснення. Визначаючи роль

особистості в історичному процесі, П. Ткачов стверджував, що особиста діяльність може зруйнувати те, що створювалося століттями і прокласти шлях для подальшого розвитку людства. Гіпертрофуючи й абсолютизуючи роль революційної меншості («цивілізованого натовпу»), російський бунтар вважав, що вона має право визначати момент повстання, закликати народ до революції, встановлювати диктатуру революціонерів-змовників після перевороту, монополізуючи державну владу в своїх руках. Адже народ – це лише «м'ясо революції», це «косна, рутинна більшість», яка не розуміє необхідності революції, її цілей та завдань. Фактично політична революція зводилася до антидемократичної, аморальної, насильницької революції-змови, яка розглядалась як єдиний можливий засіб вирішення соціальних проблем. Перебуваючи в еміграції, П. Ткачов та його прихильники зблизилися й співробітничали з французькими бланкістами. Самого Бланкі П. Ткачов називав натхненником і вождем російських революціонерів у «великому мистецтві змови». Незважаючи на заперечення багатьох революціонерів, у тому числі провідних ідеологів народництва М. Бакуніна й П. Лаврова, Б., розроблений П. Ткачовим, вплинув на весь подальший революційний процес у Росії, на сформування бланкістської установки щодо можливості соціалістичної революції в Росії, на практику суспільного перевлаштування в Радянській Росії та СРСР. Не випадково деякі дослідники вважають П. Ткачова попередником В. Леніна, який називав Жовтневий більшовицький переворот «пролетарсько-якобінським переворотом». Нині інтерес до творчої спадщини П. Ткачова пояснюється саме намаганням осмислити й інтерпретувати історію Російської революції 1917 р. і більшовизму. Водночас ткачевізм потрапив до арсеналу «нового лівого» руху в Європі та США, а його елементи прослідковувалися в доктринах лідерів деяких країн, що розвиваються.
У широкому розумінні термін «Б.» використовується для позначення змовницької тактики повстання, яка не враховує конкретної обстановки.

Література.: Молчанов Н.Н. Огюст Бланки. – М., 1984.

Сергій Пивовар

БЛІЦКРИГ (нім. blitzkrieg, від blitz – блискавка, і krieg – війна) – теорія, стратегія і практика ведення «блискавичної», тобто швидкоплинної війни, за якою перемога досягається у мінімальні терміни (від кількох днів до кількох місяців) ще до того часу, як противник відмобілізує та розверне свої основні військові сили. Фактично першу спробу застосувати Б. було здійснено німецькими військами на Західному фронті під час Першої світової війни. За планом Шліффена передбачалося завдати блискавичний удар по французьким військам і впродовж 1,5 – максимум 2 місяців, переможно завершити війну з ними і переключити всі сили на Східний фронт проти Російської імперії. Проте Б. зразка 1914 року зазнав поразки завдяки успішному опору французьких та бельгійських військ, відсутності танків та недостатньому розвитку тодішньої авіації, відволікаючому наступу російських військ у Східній Пруссії. Німецькі війська були змушені загальмувати наступ, армії країн Антанти підтягнули сили і виграли битву на Марні в вересні 1914 р., перетворивши розпочату Першу світову війну на затяжну. Основні теоретичні засади Б. були розроблені на початку 30-х

років XX ст. офіцером французької армії Ш. де Голлем (майбутнім генералом, лідером французького Руху Опору і Президентом Франції), а також групою військових теоретиків радянської армії на чолі з В. К. Тріандафілловим. Основою Б. стало використання мобільних моторизованих піхотних та танкових частин та з'єднань за підтримки авіації замість нескінчених військових колон, які за часи Першої світової війни або проходили по кілька кілометрів за день, або, зарившись в землю, осипали один одного артилерійськими снарядами. Сутність Б. полягала в тому, що танкові частини за підтримки піхоти здійснювали глибокі прориви в тили противника, проходячи в день десятки й більше кілометрів і оточуючи укріплені позиції. Оточені з'єднання противника, відрізані від тилу, комунікацій і постачання боєприпасами, технікою тощо набагато легше ліквідовувалися або примушувалися до здачі у полон. Ключовим завданням Б. було не стільки знищення основних сил противника, скільки позбавлення його можливості вести успішні бойові дії не зважаючи на наявність у нього резервів живої сили і техніки. Першочергово за Б. передбачалося виведення з ладу або захоплення командних пунктів, транспортних вузлів, системи постачання. Схема застосування Б. в цілому була наступною: а) спочатку розвідка та «п'ята колона» проводили підготовчу роботу у тилу майбутнього противника, дезорганізуючи його дії та збираючи необхідну інформацію; б) наносився масований бомбовий удар, під час якого спочатку знищувалися військово-повітряні сили противника ще на землі, виводилися з ладу його транспортні засоби і комунікації, а після цього бомбардуванню піддавалися масові скупчення військ противника; в) до бою вводилися мобільні підрозділи – моторизовані частини піхоти, легкі танки, самохідна артилерія; г) в бій вступали підрозділи важких танків; д) до бою вводилися регулярні піхотні частини за підтримки польової артилерії. Вперше на практиці Б. успішно був здійснений німецькими військами в Європі в 1939 – 1941 рр. проти Польщі, Данії, частково Норвегії, Бельгії, Нідерландів, Франції, частково Греції та Югославії і на початковому етапі Великої Вітчизняної війни проти СРСР, а також японськими військами в азіатсько-тихоокеанському регіоні в кінці 1941 – весною 1942 рр. Так, менш ніж за місяць на кінець вересня 1939 р. Польща фактично припинила існування, хоча в країні ще залишалося більше мільйона немобілізованих чоловіків призовного віку. Аналогічна ситуація була й у Франції впродовж травня – червня 1940 р., яка, до того ж, в цілому мала більше танків, ніж Німеччина, однак трохи більше ніж за місяць зазнала краху. На початку Великої Вітчизняної війни впродовж перших тижнів літа 1941 р. стратегія Б. дозволила Німеччині дезорганізувати й знищити значні сили радянських військ до 250-300 км на схід від кордону. Однак, починаючи з вересня 1941 р., німецькі війська були змушені втрачати все більше часу на ліквідацію радянських військ, які опинилися в оточенні. Постійно зростаючий опір Червоної Армії, втрата та зношення бойової техніки й необхідність залишати частини на окупованій території поступово призвели до провалу стратегії Б. на радянсько-німецькому фронті, жирною крапкою для якої стала поразка вермахту під Москвою в кінці 1941 – початку 1942 рр.

Література.: Большая историческая энциклопедия /Под ред. В.В. Славкина. – М., 2003; Дипломатический словарь: В 3 т. – Т.1. – М., 1984;

Энциклопедия Третьего Рейха. – М., 1996.

Олександр Комаренко

БОДГІСАТТВА (санскр. बोधिसत्त्व: «побуджена істота») – центральна постать реформаторського буддизму-магаяни. Відлюдник, масштаб святості якого уже дає йому право на власну нірвану, проте, наслідуючи приклад Будди Шак'ямуні, Б., здобувши індивідуальне просвітлення, продовжує жити серед людей у стані «пограничної реальності» – «бгутакоті», чим заробляє за життя трохи більше святості, аніж треба йому самому для нірвани. Як наслідок, в системі новаторського буддизму магаяни право на нірвану отримують не лише сам Б., а й ті люди, які продовжують жити у пристрасному світі сансари, та при цьому дбають про Б., забезпечуючи останнього матеріальними засобами для життя.

Література: Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Пер. с фр. – Екатеринбург, 2007; Древняя Индия: Страна чудес / Пер. с англ. – М., 1997; Индийская мифология: Энциклопедия / Сост. К.М. Королев. – Санкт-Петербург, 2004; Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц. – М., 2009; Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. – М., 1996.

Вадим Рубель

БОЙКОТ (англ. boycott) – відмова держави встановлювати або підтримувати торгові, фінансові чи інші відносини з іншою державою; спосіб політичної або економічної боротьби, протест проти певних дій, що припускає повне або часткове припинення стосунків з якою-небудь державою, організацією, установою або окремою особою. Наприклад, організована відмова найматися на роботу, купувати продукцію даного підприємства.

Б. може виявлятися в різних формах і застосовується: 1) в економічній і політичній боротьбі людей за свої права; 2) в боротьбі проти недобросовісної конкуренції; 3) як засіб втручання у внутрішні справи інших країн; 4) як протест проти зовнішньої політики певної держави, організації, особи.

Заходи як економічне явище виникли у XVIII ст. Отримали назву «Б.» від імені англійського управителя маєтку капітана Ч. К. Бойкота, який утискав фермерів і відносно якого у 1880 р. було застосовано таку форму економічної боротьби за жорстоке ставлення до ірландських орендарів. Авторитетні ірландські організації прийняли рішення щодо заборони ірландцям працювати на його ланах. Для охорони півсотні англійських «штрейкбрехерів» Велика Британія змушена була задіяти війська. Як наслідок, управитель після одного такого збору врожаю повернувся назад до Англії, а подібна боротьба стала називатися Б.

У міжнародних відносинах, за Статутом ООН, – один із примусових заходів (без застосування збройних сил) для підтримки миру. Полягає у відмові держави підтримувати стосунки з якою-небудь державою або групою держав.

Економічний Б. у практиці міжнародних економічних відносин – форма економічної боротьби, засіб економічного впливу на інші країни, а також

знаряддя втручання у їхні внутрішні справи, припинення відносин на знак протесту. У переносному значенні найчастіше вживається як припинення відносин з ким-небудь на знак протесту проти чого-небудь.

Б. інколи використовувалися національно-визвольними рухами і учасниками боротьби щодо захисту громадянських прав. Наприклад, у першій половині ХХ ст. китайські націоналістичні рухи (Рух 4 травня, Гоміньдан та ін.) регулярно організовували Б. японських товарів на знак протесту проти політики Японської імперії по відношенню до Китаю. Махатма Ганді в 1921 р., під час боротьби за незалежність Індії закликав індійців бойкотувати британські фірми і навчальні заклади. Б. місцевого рівня (проти конкретних організацій, дискримінації за расовою ознакою) були одним з основних способів боротьби за громадянські права афроамериканців у США в 1950-1960-х рр.

Відомі Б. Олімпійських ігор. Наприклад, США і деякі з їхніх союзників бойкотували літні Олімпійські ігри 1980 р. в Москві через введення радянських військ до Афганістану в 1979 р. У відповідь СРСР і більшість соціалістичних країн бойкотували літню Олімпіаду 1984 р. в Лос-Анджелесі.

Один з наймасштабніших Б. недавнього часу був організований в арабських країнах проти датських продуктів харчування в 2006 р. через карикатурний скандал з релігійним підтекстом.

Література: Ворожейкин И. Е., Кибанов А. Я., Захаров Д. К. Конфликтология: Учебник. – М., 2000; Ложкин Г. В., Повякель И. И. Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. – 2-е изд., стереотип. – К., 2002.

Леонід Могильний

БОНАПАРТИЗМ (від прізвища Наполеона Бонапарта) – одна з форм диктатури буржуазії, яка спирається на армію, реакція та прогресивні перетворення в суспільстві в умовах буржуазної революції, використовується для агресивних зовнішньополітичних авантюр. Б. – це сильна, одноособова диктаторська влада, яка часто здобуває підтримку народу (наприклад, шляхом плебісциту і закріплення у державному законодавстві). Б.спирався на харизматичну легітимність, а тому потребував лідера. Виник у період Французької буржуазної революції (1789 – 1799 рр.), коли до влади прийшов Наполеон Бонапарт в якості консула (1799 – 1804 рр.). Бонапарти – імператорська династія, засновником якої у 1804 р. став Наполеон I Бонапарт. Члени його сім’ї були посаджені на престоли в різних країнах Європи. З 1792 по 1812 р. карта континенту і система європейських держав зазнали значних змін. Французька революційна армія запровадила територіальні та політичні зміни. Вони значно збільшили територію самої Франції, безпосередньо анексуючи великі частини Нідерландів, Німеччини, Швейцарії та Італії. Виникла ціла мережа нових держав, тісно пов’язаних із Францією, кожна зі своєю формальною конституцією та врядуванням. Єдиними регіонами Європи, що уникли революційної перебудови під тиском наполеонівського деспотизму, були Скандинавія, Росія, Англія. Наполеонівські війни показали агресивний і антинародний характер бонапартистського режиму. Водночас у деяких землях

(німецьких, італійських, австрійських, іспанських) вони сприяли підривові феодальних порядків та розвитку капіталістично-індустріального суспільства, стали могутнім стимулом для піднесення національних почуттів в Італії та Німеччині, де керівництво цими рухами належало дворянсько-монархічним урядам, лібералам. З крахом наполеонівської імперії (1814 р.) Бонапарти втратили корону. Після революції 1848 – 1849 рр. у Франції знову була встановлена диктатура Луї Бонапарта – Наполеона III, який у 1852 р. став імператором Франції, спираючись на банківську та промислову буржуазію, армію, застосовуючи демагогічну тактику лавірування між різними станами, вдаючись до підкупу, терору. Парламентська система була зведена нанівець. Після встановлення Третьої Республіки Бонапарти, як нащадки попередніх династій, були вигнані за межі Франції. Однак за участь у русі Опору в роки Другої світової війни, Луї Наполеон Жером Віктор одержав право повернутися до Франції.

Б. – характерне явище для багатьох країн Європи XIX – XX ст., наприклад, період канцлерства О. фон Бісмарка у Німеччині (1871 – 1890 рр.); буланжизм у Франції (1886 – 1889 рр.), що став проявом реваншистських настроїв французького суспільства, яке так і не змирилося з приниженням у франко-прусській війні 1870 – 1871 рр., втратою Ельзасу й Лотарингії, виявленням схильності французького суспільства до сильної особистості при диктаторській владі типу Б. та прагненням до відновлення величі Франції; гітлеризм в Німеччині.

Бонапартизмові притаманні авторитаризм, запровадження сильної президентської влади, обмеження ролі парламенту, не підзвітність президента законодавчому органу, який проявився в діяльності генерала Ш. де Голля, якого звинуватили у прагненні встановити військову диктатуру. У сучасній політиці звинувачення у Б. може одержати той чи інший діяч, який прагне максимальної влади.

Література: История Европы с древнейших времен до наших дней: в 8-ми томах /Под ред. Удальцова З. В. – Т. 5. – М., 2000; Монархи Европы. – М., 1996; Туган-Барановский Д. Наполеон и власть. – Балашов, 1993; У истоков бонапартизма: происхождение режима Наполеона I. – Саратов, 1996.

Наталія Папенко

БОНІСТИКА (фр. bonistique; франц. bon – талон, чек; лат. bonne – добрий, зручний) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає паперові грошові знаки (бони) та інші цінні папери (чеки, талони, купони, облігації, акції, ордери, сертифікати, боргові зобов'язання, векселі тощо, які перебували в обігу нарівні з паперовими грошима), як джерела вивчення історії функціонування та еволюції грошової системи. Об'єкти вивчення Б. можна розглядати як політико-економічні документи та культурні пам'ятки минулого.

Термін «bon» виник у XIX ст. у Франції для означення окремих видів цінних паперів: чеків, талонів тощо. Пізніше як збірне поняття набув поширення для позначення всіх грошових знаків, що вийшли з ужитку. Б. виникла в XX ст. і тісно повязана з нумізматикою. На відміну від нумізматики, яка вивчає металеві

гроші, Б. вивчає гроші, виготовлені на папері, шкірі, тканині тощо.

Б. як наука в СРСР виникла в першій половині 20 ст. У радянські часи Б., була напівзабороненою. Широкого розвитку набула у 80-90-і рр. 20 ст, коли в Україні, РФ та ін. країнах СНД госпрозрахункові, місцеві та приватні випуски грошей з'являлися десятками тисяч і було знято негласну заборону публіного аналізу грошової справи у державі.

Б. досліджує як загальнообов'язкові гроші державних емісій (банкноти, державні та банківські білети, у т. ч. розмінні, розрахункові, кредитні грошові знаки, казначейські білети, зобов'язання державної скарбниці тощо), так і тимчасові місцеві та приватні грошові випуски, які перебували в обігу паралельно з національною валютою та надходили в обіг на регіональному рівні і випускалися від імені владних структур міст, органів місцевого самоврядування, банків, підприємств, корпорацій тощо під забезпечення матеріальними цінностями. Б. вивчає також грошові знаки, що ніколи не були випущені і не були в обігу (наприклад, незакінченні банкноти, ескізи, пробні екземпляри), а також спеціальні випуски, призначені для колекціонерів, «фантастичні» гроші неіснуючих держав, а також спеціальні банкноти для колекціонерів, гроші-шаржі. Крім названих цінних паперів Б. вивчає знаки казино, лотерейні білети, контрамарки та ін.

Характерними для бон є такі ознаки, за якими їх вивчає Б.: емблематична (герби, емблеми, символічні знаки); палеографічна (шрифти, монограми, підписи); сфрагістична (печатки, штемпелі); хронологічна (дати); метрологічна (номінали); орнаментально-мистецька (прикраси); філігранологічна (водяні знаки, матеріал виготовлення); епіграфічна (наддруки пізнішого походження); дипломатична (формуляр документа, зміст написів); орфографічна (орфографія тексту); іконографічна (портретні зображення); маргіналістична (написи від руки пізнішого походження).

У процесі дослідження історії різних паперових грошей та їх конкретних різновидів як історичних джерел суттєвим є встановлення і вивчення їх емітентів (від лат. emittens – той, хто випускає) тих держав, банків, установ, організацій і підприємств, які їх випустили, запровадили й контролюють грошовий обіг. Необхідно також визначити причини, час та обставини випуску грошових знаків та їх емісії. Історія емісії державними чи приватними підприємствами як грошових знаків, так і цінних паперів (акцій, облігацій тощо) містить інформацію стосовно суспільних процесів, що відбуваються в різних державах на окремих етапах їхнього існування. Б. допомагає з'ясувати економічні, соціально-політичні та культурно-мистецькі особливості певної епохи. Зовнішнє оформлення паперових грошових знаків відображає культурні традиції доби та ідеологію емітентів за допомогою емблем, гербів, девізів, текстів, малюнків, печаток, орнаментів та інших ознак. Бони є також об'єктом вивчення графіки, історії бонової технології поліграфії і водяних знаків тощо.

Література: Дмитрієнко М. Боністика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська, В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2008. – С. 104 – 113.

Інна Заболотна

БОРГ ДЕРЖАВНИЙ – загальна сума заборгованості держави за непогашеними займами і несплаченими по ним відсоткам. Складається із заборгованості центрального уряду, регіональних та місцевих органів влади, державних організацій, підприємств. Розрізняють два типи Б.Д.: внутрішній (заборгованість держави власникам державних цінних паперів, виражена в національній валюті) та зовншній (заборгованість держави іншим державам та міжнародним економічним організаціям, виражена в іноземній валюті). За строками погашення розрізняють Б.Д. капітальний (заборгованість, за якою не настав строк сплати) та поточний (строк сплати настає в цьому або наступному бюджетному році). Абсолютний розмір Б.Д. є не дуже показовим макроекономічним індикатором, оскільки борг зростає в міру збільшення ВВП, і на його величину впливає інфляція. Більш змістовними є відносні показники заборгованості: відношення боргу до ВВП; відношення суми обслуговування боргу до ВВП.

Б.Д. формується під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До перших з них можна віднести несприятливий інвестиційний клімат, трансформаційний склад виробництва і звуження на цій основі податкової бази, від'ємне сальдо торговельного балансу, переважання застарілої технологічної бази із значною мірою морального старіння і фізичного спрацювання основного капіталу, уповільнені темпи виробничого відтворення. Суб'єктивні фактори пов'язані з ситуативними прорахунками у тактиці впровадження реформ і фактичною відсутністю стратегії щодо розвитку фінансового ринку. Безпосередньою причиною зростання Б.Д. є дефіцит бюджету.

В Російській імперії систематичне зростання Б.Д. ґрунтувалось на випуску численних державних і приватних займів. На 1 січня 1914 р. він складав 8811,2 млн. крб. Після Жотвневої революції 1917 р., згідно з декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 3 лютого 1918 р., усі борги царського та Тимчасового урядів було анульовано. В СРСР поява Б.Д. зумовлювалась використанням державних займів задля залучення грошових ресурсів населення. Часто підписка на облігації державного займу здійснювалась примусово. В роки Перебудови СРСР активно позичав кошти у західних кредиторів (Міжнародного Валютного Фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Паризького клубу).

Упродовж XX ст. надзвичайно стрімко зростав Б.Д. США. Якщо в 1914 р. він складав 3,3 % національного доходу, то в 1969 р. – 63 %. На 1 вересня 2009 р. він складав 11,8 трлн. дол. (83 % ВВП). Значна частина Б.Д. США перебуває в руках іноземців. Основними іноземними утримувачами Б.Д. США є Китай і Японія. До накопичення Б.Д. на пострадянському просторі призвели ринкові реформи, що проводились в 1990-х рр. Б.Д. Росії в 1998 р. складав 146,4 % ВВП. До початку 2007 р. він скоротився до 5 % ВВП (52 млрд. дол.). В країнах, що розвиваються Б.Д. складається переважно з зовнішніх займів.

Формування Б.Д. в Україні почалося з кінця 1991 р. Незбалансованість державного бюджету, дефіцитність торговельного балансу, прийняття державою боргів підприємств і невиважена політика державного запозичення вкрай

загострили цю проблему в 1990-х рр. На 1 січня 1999 р. зовнішній Д. б. України становив 11,5 млрд. дол. із тенденцією до зростання.

В 1992 р. прийнято Закон „Про державний внутрішній борг України", яким визначено, що внутрішнім Б.Д. України є строкові боргові зобов'язання уряду України в грошовій формі, які гарантуються усім майном загальнодержавної власності. До складу внутрішнього Б.Д. України належать позики уряду України й позики, здійснені при безумовній гарантії уряду для забезпечення фінансування загальнодержавних програм. Внутрішній Б.Д. України складається із заборгованості минулих років та заборгованості, що виникла за борговими зобов'язаннями уряду України. До боргових зобов'язань уряду належать випущені ним цінні папери, інші зобов'язання у грошовій формі, гарантовані урядом України, а також одержані ним кредити. До внутрішнього Б.Д. України відносяться залишки вкладів населення в колишньому Ощадбанку СРСР у сумі понад 136 млрд. грн. До 1996 р. внутрішній борг України формувався переважно внаслідок отримання прямих позик Національного банку для фінансування дефіциту державного бюджету. Заборгованість за такими кредитами, включаючи нараховані за ними відсотки, на 1 січня 1996 р. становила 7,7 млрд. грн. або 96,3 % від суми внутрішнього Б.Д. Ця заборгованість була списана 23 січня 1997 р. Із 1996 р. основний вплив на динаміку внутрішнього Б.Д. мав випуск облігацій внутрішніх державних позик (ОВДП), які поступово заміщували прямі кредити Національного банку як джерело фінансування дефіциту державного бюджету України.

Обслуговування зовнішнього Б.Д. України здійснюється в процесі виконання державного бюджету. Розрахунки належних до сплати сум із погашення та обслуговування зовнішнього боргу виконуються в доларах США. Безпосередньо оплату здійснює державне казначейство. Обслуговування внутрішнього Б.Д. здійснюється Міністерством фінансів України за допомогою банківської системи України проведенням операцій із розміщення ОВДП, інших цінних паперів, їхнього погашення та виплати доходу за ними у вигляді відсотків тощо. За весь час функціонування ринку державних запозичень в Україні не з'явилось альтернативного джерела для фінансування бюджетного дефіциту.

Література.: Макроекономіка /За ред. А. Г. Савченка. – К., 1995; Мікроекономіка і макроекономіка / За заг. ред. Е. Будаговської. – К., 1998; Семюелсон П., Нордгауз В. Макроекономіка. – К., 1995; Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 7.

Юрій Латиш

БОРОТЬБА КЛАСОВА – у марксистсько-ленінській теорії неминуча боротьба між великими групами людей – класами, інтереси яких несумісні або суперечні; головний зміст і рушійна сила історії всіх антагоністичних класових суспільств.

З найдавніших часів розрізнялися дві функції держави – забезпечення загального блага й здійснення організованого примусу/насилля. Панування в політичній думці тієї чи іншої з них обумовлювалося конкретними історичними обставинами розвитку суспільства. Тому на стадії розвитку капіталізму, коли

суспільство мало яскраво виражену класову структуру, коли в ньому існували антагоністичні класові протиріччя, сформувалося вчення про класову боротьбу як основу уявлень про державу.

За К.Марксом і Ф.Енгельсом, будь-яка історична боротьба насправді є лише «виявленням боротьби суспільних класів». К.Маркс доводив, що Б.К. обов'язково веде до «диктатури пролетаріату», яка становить «перехід до ліквідації будь-яких класів і до суспільства без класів» (комунізму). Джерелом Б.К.. вважалися суперечності між інтересами класів. Залежно від характеру цих суперечностей розрізнялися класи антагоністичні та неантагоністичні. Б.К. вважали рушійною силою розвитку всіх «антагоністичних суспільно-економічних формацій». Вона приводить до соціальної революції – найвищого вияву Б.К. – внаслідок якої здійснюється перехід від однієї формації до іншої. Капіталізм – «остання антагоністична формація», яка має бути остаточно ліквідована внаслідок Б.К. Згідно з марксизмом-ленінізмом, пролетаріат проводить Б.К. з буржуазією в трьох головних формах: економічній, політичній, ідеологічній. Найвища форма Б.К. – політична боротьба, спрямована на повалення влади буржуазії та встановлення влади пролетаріату. Засоби й методи Б.К. – страйки, демонстрації, бойкотування виборів, парламентська боротьба, збройне повстання тощо.

Надмірне наголошування класового начала в політиці спричиняло вороже ставлення до інших світоглядів, політичних сил, призводило до спотворення політичного єства суспільства, домінування в політичному житті екстремізму.

Найяскравішими виявами Б.К. у XIX ст. марксисти вважали чартизм в Англії, червневе повстання 1848 р. у Парижі, Паризьку комуну 1871 р. Утвердження «диктатури пролетаріату», за марксизмом-ленінізмом, означає не припинення Б.К., а її продовження в нових формах і за новими методами. Оскільки пролетаріат захоплює державну владу й перетворюється на панівний клас, зникає необхідність використання деяких форм Б.К. (напр., повстання), натомість з'являються нові, вже державні, форми (наприклад., громадянська війна, масовий терор, «соціалістичне перевиховання селянства» тощо). Найжорстокіші форми Б.К.застосовувалися в РСФРР (1918 – 1921 рр.) і СРСР (1930 –1940 рр.), внаслідок чого було знищено чи ув'язнено мільйони людей («класових ворогів»).

Після, утворення соціалістичної держави, Комінтерну Б.К.. жовтневого більшовицького перевороту проти капіталізму здійснювалася в глобальному масштабі. Її головним питанням стало: хто переможе у всесвітньому масштабі – соціалізм чи капіталізм. Будь-які взаємовідносини двох протилежних соціальних систем, у т. ч. їх «мирне співіснування» й «економічне змагання соціалізму з капіталізмом», розглядалися лише як специфічні форми Б.К. Керівництво СРСР до кінця 1980-х рр. продовжувало розглядати Б.К. як складову частину «світового революційного процесу», здійснюючи відповідну політику на міжнародній арені. Водночас стверджувалося, що Б.К.відбувається в усіх капіталістичних державах, які є «ареною класових боїв».

Марксистсько-ленінська теорія Б.К.мала велике методологічне значення для функціонування суспільних наук в СРСР, оскільки вважалося, що вона

допомагає зрозуміти «реальний класовий зміст ідеологічної та політичної боротьби в усіх її формах». Радянські ідеологи намагалися довести, що в ході «соціалістичного будівництва» йде процес зближення класів і груп, зникають відмінності між ними. Передбачалося, що становлення «безкласової структури суспільства» відбудеться вже в період т. зв. розвиненого соціалізму. Концепції про затухання Б.К., зглажування соціальних суперечностей, створення суспільства «класового миру», втрату робітничим класом розвинених держав революційності тощо в СРСР розглядались як «буржуазні», «ревізіоністські», «реформістські» теорії, ворожі марксизму-ленінізму.

Марксистському розумінню історії суспільства як історії Б.К. протилежних класів протистоїть розроблена історичною школою «Анналів» ідея тотальності, глобальності предмету історії, визнання необхідності вивчення ментальності як сфери, в якій втілено нероздільну єдність усіх (як матеріальних, так і ідеальних) елементів, що складають історичний процес.

Література: Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 гг. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. –М., Т. 7; Ленин В.И. О либеральном и марксистском понятии классовой борьбы // Полн. собр. соч. –М., Т. 23; Плеханов Г.В. Первые фазы учения о классовой борьбе // Соч. – Т. 11. – М.-Л., 1928.

Сергій Пивовар

БОРОТЬБИЗМ – течія українського комунізму, представлена лівим крилом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яке в травні 1918 р., після розколу УПСР на IV з’їзді, утворило УПСР (боротьбистів). Назва походить від назви центрального друкованого органу партії – газети «Боротьба». На I (V) з’їзді 3 – 11 березня 1919 р. партія прийняла нову назву: УПСР (комуністів). 6 серпня 1919 р., після об’єднання з УСДРП (незалежними-лівими), партія стала називатися Українською комуністичною партією (боротьбистів). Це була наймасовіша комуністична самостійницька партія (близько 15 тисяч членів). Лідери – В. Еллан-Блактиний, Г. Гринько, Л. Ковалів, П. Любченко, М. Полоз, Г. Михайличенко, В. Чумак, О. Шумський.
Боротьбисти входили до складу Центральної Ради, де виступали проти підписання Брестського миру. В січні 1918 р. готували радянський переворот проти Центральної Ради, за що керівників було арештовано. Влітку – восени 1918 р. переходять від парламентаризму до визнання влади Рад. Відіграли помітну роль в ході повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Через незадоволення малоземельного і безземельного селянства аграрною політикою Директорії боротьбисти пішли в підпілля. Вважали, що Директорія «заганяє українську революцію в глухий кут національної дрібнобуржуазної контрреволюції». Утворили Центральний ревком (Г. Михайличенко, В.Еллан-Блакитний, М. Шинкар, В. Лашкевич, О. Шумський, М. Литвиненко). Разом з більшовиками брали участь в організації Житомирського та Ржищівського повстань проти Директорії (січень–лютий 1919 р.).

Боротьбисти були союзником і конкурентом більшовиків в Україні одночасно. Союзником тому, що в обох партій збігалися програмові засади організації соціально-економічного та політичного устрою. Як більшовики, так і

боротьбисти, були беззастережним прихильниками радянської форми організації влади, диктатури пролетаріату, сподівалися на світову революцію та вірили в прогресивність і науковість комуністичних ідей. Ідейна близькість була наскільки очевидною, що вже на початку 1919 р. розглядався проект злиття обох партій, а Київська організація боротьбистів усім своїм складом вирішила вступити до лав КП(б)У. Однак в лавах КП(б)У березні 1919 р. взяла гору позиція заборони вступу до лав партії цілими організаціями. 17 грудня 1919 р. було укладено угоду про міжпартійну співпрацю КП(б)У й УКП(б) у Всеукраїнському революційному комітеті. Входили до складу РНК УСРР (М. Литвиненко, М. Полоз – наркоми фінансів, Г. Гринько, О. Шумський – наркоми освіти, М. Лебединець – нарком юстиції).

Водночас боротьбисти позиціонували себе виразниками передусім інтересів «сільського пролетаріату» – малоземельного і безземельного селянства. На їх думку, революція в Росії та Україні йшла різними шляхами: в Росії вона відбувалася в містах, а в Україні було «дві паралельні революції» – у місті та на селі. Коли партія боротьбистів діяла як ліве крило УПСР, її керівництво вважало, що земельна реформа в Україні має проводитись на засадах соціалізації, тобто рівного розподілу землі серед селян. Однак після встановлення в Україні радянської влади, аграрна програма боротьбистів почала поступово еволюціонувати до націоналізації землі, метою якої було усуспільнення засобів і продуктів сільського господарства, створення колективних господарств. Однак націоналізація передбачалася в їх програмі як віддалена мета, а поки виступали за рівноправне існування на селі таких форм господарств, як державні маєтки, колективні, кооперативні та окремі селянські господарства.

Боротьбисти відстоювали утворення незалежної української радянської республіки з власним центром управління народним господарством. Вимагали створення сприятливих умов для розвитку української мови та культури. Розглядали революцію як складову частину світового революційного процесу й висували ідею створення всесвітньої республіканської федерації. Запропонований боротьбистами проект Конституції Федерації Радянських Республік суттєво обмежував повноваження федерального центру (не передбачав єдиного громадянства, судової системи, бюджету, залишав у компетенції республік питання освіти і культури, детально розписував процедуру виходу республік зі складу об’єднання). По суті це був проект децентралізованого конфедеративного об’єднання.

В січні 1919 р. боротьбисти зробили спробу сформувати власний уряд – «Раду головних революційних емісарів», яка існувала паралельно з харківським Тимчасовим робітничо-селянським урядом. Виступали за створення Української Червоної Армії (УЧА), яка мала б незалежне командування і координувала дії з Червоною Армією через Третій Інтернаціонал. Організовували власні селянські партизанські загони, маючи на меті поставити більшовиків перед фактом існування незалежних від КП(б)У прорадянських українських збройних формувань. Однак після заколоту отамана М. Григор’єва (травень 1919 р.), який був членом партії боротьбистів, відмовились від ідеї створення окремої УЧА,

виступали за регулярне військо з суворою дисципліною, проти партизанщини.

В 1920 р. УКП(б) намагалася вступити до Комінтерну. 26 лютого Виконком Комінтерну остаточно відмовив боротьбистам у прийнятті до міжнародної спілки комуністів як окремій партії. Заявлялось, що УКП(б) «відступає від принципів комунізму в низці найважливіших питань» і, що «бажання створити в Україні іншу, паралельну партію В.К. Комуністичного Інтернаціоналу не може розглядати інакше, як спробу розколоти лави трудящих». Натомість містився заклик щодо ліквідації УКП(б) та вступу «справжніх комуністів» до лав КП(б)У. Після відмови Виконкому Комінтерну загальна партійна конференція 14 – 20 березня 1920 р. ухвалила постанову про саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У, яку лідери боротьбистів сподівалися українізувати зсередини. На IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) було оголошено про приєднання УКП(б) до КП(б)У. Це мало надзвичайно важливе значення для українізації та утвердження радянської влади, адже, як наголосив у виступі на конференції представник ЦК РКП(б) Й. Сталін, «боротьбисти – це така партія, яка живиться соками села», а селяни становили більшість населення України. На IX з'їзді РКП(б) (29 березня – 5 квітня 1920 р.) В. Ленін заявив: «Всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер в нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми отримали завдяки правильній лінії ЦК, блискуче проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було в середовищі боротьбистів, увійшло в нашу партію». Однак за партійним переписом 1922 р. лише 116 боротьбистів були членами КП(б)У. Протягом 1920-х рр. вихідці з УКП(б) обіймали низку керівних посад у Раднаркомі УСРР і відіграли значну роль в українізації (П. Любченко, А. Хвиля, О. Шумський).

У 1930-х рр. більшість із них було репресовано. 27 – 28 березня 1935 р. у Києві було проведено сфабрикований процес «контрреволюційної боротьбистської організації», на якому було засуджено 17 осіб, в тому числі Л. Коваліва, літераторів М. Куліша, Г. Епіка, В. Поліщука, В. Підмогильного, Є. Плужника, О. Ковіньку. В 1937 р. у справі «антирадянської націоналістичної організації колишніх боротьбистів» буде знищено Г. Гринька, П. Любченко (покінчив самогубством), А. Хвилю.

Література: Гірік С. Централізація без центру? Боротьбистський проект «Федерації Радянських Республік» // Київська старовина. –2012. – № 4; Maistrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of the Ukrainian Revolution / Ed. by Chris Ford. – Stuttgart, 2007.

Юрій Латиш

БОЯРИ (від старосл. бой — воїн, великий або тюрк, бояр – багатий, знатний) – верхівка панівного класу феодального суспільства в Київській Русі, Росії, Молдавії та Румунії.

Термін «боярин» спочатку вживався лише стосовно багатих і знатних служивих людей; з часом став позначати, крім служивої знаті, членів дружини й місцеву неслуживу знать. Уже в XI ст. Б. диференціювалися на «великих» та «менших». Консолідація боярства та зростання його економічної могутності в

X—XIII ст. супроводжувалися значними грошовими накопиченнями. Суспільний вплив Б. зумовлювався також існуванням у них дружин, що складалися із воїнів та слуг-отроків.

Економічна могутність і високе соціальне становище сприяли активним виступам Б. проти князівської влади в Новгороді наприкінці XI – на поч. XII ст., в Ростовсько-Суздальському та Галицько-Волинському князівствах у другій пол. XII ст., що було виявом внутрішньокласового антагонізму, який загострювався мірою становлення боярства як класу-стану. В Росії під час правління Івана IV була підірвана політична роль боярства, а на поч. XVIII ст. Петро I остаточно ліквідував цей інститут.

Після захоплення українських земель литовськими та польськими феодалами в другій пол. XIV ст. деякі великі Б. перейшли на бік завойовників, а інші отримали князівський титул. Середні Б. перетворилися на військових слуг, урядовців, а також дістали шляхетські привілеї та землі в дарунок. Так у XV – XVI ст. боярство втратило своє привілейоване становище. В Румунії клас феодалів (з XIII – XIV ст.) було ліквідовано лише в 1945 р. внаслідок аграрної реформи.

Література: Свердлов М. Б. Генезис й структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983.

В’ячеслав Мордвінцев

БРАТЕРСТВО – політична ідея Б. означає такі стосунки між громадянами або членами окремих груп, що, як і ідеальні стосунки між родичами, характеризуються почуттям любові й спільності та спрямуванням на досягнення спільних або подібних цілей. Б. вимагає приборкувати братовбивчі пориви і керуватися спільними моральними цінностями та позитивними емоціями. Вирішальним чинником для Б. є вільне волевиявлення. Стародавні і сучасні ритуали братання підтверджують, що хоча Б. і виникає на основі спільного походження та виховання, реальний вступ до Б. залежить від доброї волі і прийняття на себе певних обов’язків.

У цьому сенсі Б. схоже на дружбу. І в братських відносинах, і в дружбі люди виступають в однаковій ролі (на противагу стосункам між батьками і дітьми). З огляду на це передумовою Б., як і дружби, є рівність. Проте, на відміну від дружби, Б. засновується на однаковому ставлення до влади і вимагає такого ставлення. Братерські стосунки виникають частіше між суб’єктами ієрархічного суспільства, ніж між громадянами чисто егалітарної держави.

Література: Братерство // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Новейший философский словарь. – Минск, 2003; Философский энциклопедический словарь. – М., 1997.

Іван Патриляк

БРАТСТВА РЕЛІГІЙНІ – об’єднання кліриків і світських осіб, відомі на християнському Сході (Єгипет, Константинополь) з IV ст. Засновувалися переважно для взаємних послуг щодо поховання померлих, спільних молитов та інших релігійних обрядів. Історики припускають, що попередниками

християнських Б.Р. були колегії та інші «братерські» об’єднання Стародавнього Риму. З кінця XI–XII ст. у країнах Західної Європи поширилися Б.Р. світських осіб. Такі Б.Р. мали писемні статути, їхні члени обирали старшин, збиралися для молитов, спільно ховали померлих братчиків і були зобов’язані замовляти за них жалобні богослужіння, займалися благодійницькою діяльністю, опікувалися святинями або власними каплицями, влаштовували банкети, відзначаючи дні патрональних святих. Більшість організаційних форм Б.Р. перейняли з міського самоврядування; обрядова сфера, наприклад, присяга нових членів, сформувалася під впливом монастирських правил. Зовнішні організаційні форми (вибори старшин, їх підзвітність зборам членів, наявність писемних статутів, урочиста присяга при вступі до братства) були подібні і у православних, і у католицьких Б.Р. Однак у католиків при одному храмі часто виникало кілька Б.Р., пов’язаних зі специфічними формами культу. Відомі «архібратства», які об’єднували кілька однотипних Б.Р. з різних населених пунктів. У православних в парафії могло бути лише одне Б.Р., інколи – два: «старше» для одружених, молодше – для нежонатих. Пізніше з’являються сестринства, які обмежувалися збором коштів для парафій. У католиків з середини XVI ст. діяльність Б.Р. носила контрреформаційний характер, отже, була повністю підпорядкована кліру, а ті православні Б.Р., які починають виникати з 80-х рр. XVI ст., були виявом реформаційних тенденцій і прагнули перебрати до своїх рук управління церковним майном і освітню діяльність.

Б.Р. – національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у XV-XVIII ст. Відігравали значну роль у суспільно-політичному та культурному житті, в боротьбі проти національних і релігійних утисків, які проводили шляхетська Польща та католицька Церква на території України та Білорусі. В др. пол. XVII-XVIII ст. Б.Р. діяли в більшості міст і деяких селах Галичини, Волині, в багатьох містах Наддніпрянщини. Створювалися навколо парафіяльних церков, використовуючи організаційні форми, властиві цехам. Витрати Б.Р. покривалися за рахунок членських внесків, прибутків від нерухомого майна, відсотків від позик. Захищали соціальні інтереси ремісників і торгівців. В Б.Р. виявилися соціальні суперечності між різними групами міщанства, між міщанами, шляхтою і вищим духівництвом. Б.Р. вели боротьбу проти уніатства в Україні та Білорусі, відкривали школи, друкарні. На базі Київської братської школи 1632 р. було створено Києво-Могилянську колегію (згодом – академію). З братських шкіл вийшла плеяда письменників, учених, політичних діячів, освітян, книговидавців, митців. В др. пол. XVII–XVIII ст. у зв’язку з подальшим зміцненням феодальних відносин, роль Б.Р. в суспільно-політичному житті зменшилася. В Галичині й на Правобережжі вони підпадали під вплив духівництва, на Лівобережжі виконували переважно релігійно-побутові функції. У XIX ст. Б.Р. не займалися громадсько-політичними і культурницькими справами, хоча зберегли деякі обряди і звичаї, властиві Б.Р. XVIII ст. Наприкінці XIX – початку XX ст. створювалися православні клерикальні організації, які, окрім назви, не мали нічого спільного з колишніми

Б.Р., хоча посилалися на їх традиції. Деякою мірою цілі і завдання Б.Р. перебрали на себе українські католицькі та православні братські організації в еміграції.

З джерел відомо про перші православні Б.Р. на українських теренах: статут братства кушнірів у Вільні 1538р., статути 1542р. братства Благовіщенської парафії в передмісті Львова, 1544 р. – братство церкви при парафії Миколая на Львівському Підзамчі. Найбільші Б.Р. – Львівське Успенське Ставропігійне братство (засноване близько 1453р.), Київське братство при Богоявленському монастирі (засноване 1615р.).

В сучасній Україні Б.Р. засновуються релігійними управліннями (центрами) або утворюються у порядку та діють згідно чинного законодавства для релігійних громад. Мета діяльності: залучення віруючих до участі в роботі по підтримці культових споруд в належному стані, до благодійності, релігійного просвітництва й виховання.

Література: Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2002; Ісаєвич Я.Д. Історія української культури. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Ізборник. - http://litopys.org.ua/; Історія православних братств на Україні / Київське православне молодіжне братство святих князів страстотерпців Бориса і Гліба. - http://kyivbratstvo.org.ua/**:** Православное христианство. Каталог православных ресурсов сети Інтернет. – http://www.hristianstvo.ru/

Оксана Сморжевська

БРАХМАНІЗМ – комплекс релігійних вірувань, що домінував у Стародавній Індії ведичної (добуддійської) епохи (сер. II – сер. I тис. до н.е.) та зберігав статус найпоширенішої серед індійців світоглядної системи у добу буддійської класики (сер. I тис. до н.е. – сер. I тис. н.е.). Термін «Б.» з’явився в європейській індологічній традиції в середині XIX ст. для найменування та ідентифікації релігійно-світоглядної системи вірувань, яка сформувалася в Індії після приходу туди аріїв-ведистів внаслідок змішування сповідуємих ними ведичних культів з елементами релігійних комплексів тубільних дравідійських народів Південної Азії. Базові основи Б. зафіксовані у дарованих «небесними» богами-девами його священних книгах, зміст яких століттями зберігався і передавався жерцями-брахманами (звідси сам термін брахманізм) наступним поколінням в усній формі, тому самі адепти Б. іменували означену систему вірувань просто «шруті» («почуте»). Головними священними текстами Б. виступали «нестворені людьми, а даровані богами» та передані людству через посередництво семи найдавніших «великих мудреців» (магаріші) носії вищої мудрості Веди («знання, мудрість, повчання») – збірки сакральних мантр (молитов), із яких збереглися чотири – «Веда гімнів» Ріґведа, «Веда про правила жертвопринесень» Яджурведа, «Веда ритуальних пісень» Самаведа і «Веда давніх мудреців» Атхарваведа. Пізніше навколо Вед склалася солідна коментаторська традиція сакральних текстів меншого рівня святості, оскільки їхніми авторами вважаються вже не боги, а люди. Найповажнішими із них визнані «приналежні жерцям» брахмани, «лісові» араньяки, «записані тими, хто сидів поряд з великими вчителями» упанішади,

«давні билини» пурани та «[настанови], завчені напам’ять [прародителем людства] Ману» Манусмріті, до яких з часом долучилися два епоси – «Подорож Рами» Рамаяна і «Велике сказання про нащадків [царя] Бгарати» Магабгарата.

Істотних змін порівняно з ведизмом зазнав пантеон богів брахманізму. По-перше, до переліку арійських божеств ведичного походження (Аґні, Вішну, Індра, Рудра, Мітра, Сур’я тощо) додалися численні дравідійські божества (зокрема, «всемилостивий» Шива, «темно-синій красень» Крішна, мавподібний бог «з розбитою щелепою» Хануман, богиня «[жіночої] сили» Шакті, богиня статевої насолоди Ума, «гірська» богиня жіночої творчої енергії Дурґа, «чорна» богиня пристрасної ярості Калі, богиня добробуту Лакшмі та ін.). По-друге, зберігаючи успадковані від ведизму традиції політеїзму, Б. відкинув ведичну практику генотеїзму, реорганізувавши пантеон визнаних божеств у доволі чітку ієрархічну структуру на чолі з тріадою верховних божеств Тримурті (досл. «Три морди»), яку утворювали «найвищий» бог-творець Брахма, «всюдисущий» бог-охранитель Вішну та «всемилостивий» бог-руйнівник Шива. За ними йшли боги рангом нижче, загальну кількість яких оцінюють в десятки чи навіть сотні мільйонів. По-третє, заселивши Індію, арії стикнулися з суттєвою етно-демографічною проблемою: чисельність аріїв-прибульців була спочатку явно меншою від кількості тубільного темношкірого населення країни. Способом збереження за собою статусу племінної групи, домінуючої в етно-культурному, культовому, владному та мовному відношенні, арії обрали формування чітко ієрархізованої системи варн, збудованої на засадах жорсткого фізичного незмішування трьох вищих варн (жерців-брахманів, «шляхетних» вояків і повелителів кшатріїв та повноправних «відданих» працівників вайшиїв), що складалися виключно зі світлошкірих аріїв, з четвертою найнижчою варною безправних «прислужників» шудрів, яку утворювали принижені в усіх відношеннях темношкірі нащадки дравідомовних тубільців. Онтологічним обґрунтуванням означеної ієрархії стала доктрина перманентного переселення безсмертних душ (атман), після смерті чергової фізичної оболонки у наступну фізичну тілесність належної ієрархії, у відповідності до карми, заслуженої за підсумками здійсненого нинішнім вмістилищем атману протягом усіх його попередніх перероджень.

Освячена брахманізмом варнова система істотно гальмувала процеси державної імперської консолідації Індії, тому в середині I тис. до н.е. ідейним фундаментом подальшої політичної централізації в Південній Азії стали релігійні системи, які показово відкинули авторитет Вед і заперечили варнову нерівність людей. Найуспішнішою серед них в питаннях політичної консолідації виявилась система буддизму, який став державною релігією в більшості давньоіндійських імперій епохи класики (зокрема, в імперіях Маурьїв, Кушан і Ґуптів). Увесь цей час Б. залишався найпоширенішою системою вірувань в середніх і нижніх прошарках індійського суспільства, проте втратив статус офіційно домінуючого культу та зазнав дроблення на шість ортодоксальних (вайшешика, йоґа, санкх’я, міманса, ньяя і веданта) шкіл «споглядання» (даршан). Занепад індійського буддизму у другій пол. I тис. н.е. спричинив відновлення офіційних позицій брахманських культів, на базі чого сформувалася

релігійно-ідеологічна система індуїзму.

Література: Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Пер. с фр. – Екатеринбург, 2007; Индийская мифология: Энциклопедия / Сост. К.М. Королев. – Санкт-Петербург, 2004; Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц. – М., 2009; Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. – М., 1996; Encyclopedia of India: In 4 v. / S. Wolpert, Editor in Chief. – Detroit; New York; San Francisco; San Diego; New Haven, Conn., Waterville, Maine; London; Munich, 2006.

Вадим Рубель

БРОНЗОВИЙ ВІК (також **ДОБА БРОНЗИ**) – історичний період, який прийшов на заміну енеоліту. Характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці і зброї, появою кочового скотарства, поливного рільництва (кінець IV — початок I тис. до н. е.). Змінився залізною добою у I тис. до н. е.

Метал починає відігравати у житті людини дедалі важливішу роль, принципові зміни настають з відкриттям бронзи (сплаву олова і міді) та її широким розповсюдженням (II тис. до н. е.). Видобуток і обробка металу вимагали великого вміння та спеціалізації. Тому ливарна справа, як і гончарна, а пізніше ткацька стають самостійними галузями. Значення бронзи виявлялось також у тому, що вона вимагала організації торгівлі сировиною для виробництва сплаву. Така торгівля згодом призвела до поширення технологічних інновацій. В Азії Б.В. співпадає з періодом поширення писемних джерел, розвитку держав, тому часто його археологічна назва не використовується. В Європі центри металургії знаходились в Егейському басейні, Центральній Європі (Унетицька культура), Іспанії (Ель-Аргар), Британії (уесекська культура).

В Україні Б.В. починається від перших століть II тис. до н. е. й закінчується на поч. I тис. до н. е. з поширенням залізних виробів у Східній Європі. Виділяють три періоди розвитку Б.В.: ранній – XVIII – XV ст. до н. е.; середній – XV – XII ст. до н. е.; пізній – XII – IX ст. до н. е. Перші бронзові вироби потрапили на нашу територію з Балкан, Прикарпаття та Кавказу. В середній та пізній період Б.В. в середовищі носіїв катакомбної, багатоваликової кераміки, зрубної культур виникають місцеві осередки бронзоливарного виробництва, що використовували як місцеву, так і імпортну сировину. Особливість Б.В. Північної України полягає в широкому використанні кам’яних знарядь і в меншій мірі – бронзових.

Серед історико-культурних спільностей раннього періоду Б.В. слід назвати ямну, катакомбну, шнурової кераміки. Середнього періоду – тшинецько-комарівську, багатоваликової кераміки, зрубну. Історико-культурні спільності періоду пізньої бронзи представлені носіями сабатинівської, білогрудівської та білозерської археологічних культур.

У Б.В. завершилися процеси першого суспільного поділу праці. З розвитком орного землеробства відбулась подальша інтенсифікація виробництва. В середовищі скотарських племен виділився напрям кочового

скотарства, що був пов'язаний з прирученням коня в енеоліті. Спостерігається чітке розмежування населення на землеробські та скотарські культури. В Б.В. відбувся і другий суспільний поділ праці, пов'язаний з виділенням ремесла. Складність технологічних процесів потребувала спеціалізації у виробництві знарядь праці та зброї. Археологічним свідченням цих процесів стала поява спеціалізованих майстерень, поховань ремісників, скарбів. У військовій справі значний вплив справило використання упряжного коня та колісниці, винайдення вершництва.

З винаходом бронзи значно розширився обмін і контакти між окремими районами. Археологічним свідченням військових зіткнень за оволодіння худобою, ріллею, металом виступають поховання з значною кількістю зброї в інвентарі. В суспільному плані Б.В. характеризується відокремленням племінної верхівки та встановленням вождівств. Особливе ставлення до вождя як до героя зберігається після його смерті. Саме в епоху металу входять в звичай великі поховальні споруди – кургани. Розміри курганів, кількість і якість вміщених в них речей кажуть про особливе положення померлого в суспільстві, про його майнову перевагу.

Одним з основних видів творчості стає художня обробка металів. Досить швидко людина оволоділа різними її видами: кування, лиття, карбування, гравіювання. У великій кількості починають виготовлятися металеві прикраси: браслети, кільця, сережки, підвіски, обручі, бляшки, які нашивалися на одяг, пояси, пряжки, фібули. Особливе значення надавалося декоративному оздобленню зброї. Характерна деталь, що відображає зміни в суспільному устрої – зникнення жіночих зображень, натомість поширення скульптурних чоловічих зображень (стел), які передають образ пастуха, воїна чи вождя. В орнаментах, дрібній пластиці, прикрашенні предметів практичного призначення одне з головних місць й надалі посідають зооморфні мотиви (зображення тварин або окремих частин їхніх тіл). Складається напрям в декоративно-прикладному мистецтві, що отримав назву «звіриний стиль».

Література: Клочко В. І. Озброєння та військова справа даванього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.). – К. 2006; Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры епохи бронзы на территории Украины – К. 1986; Klochko V. Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle // Baltic-Pontic Studies. – 2001. – vol. 10.

Павло Шидловський

БУДДИЗМ – одна з трьох світових релігій, поряд із християнством та ісламом, що виникла в Індії в середині І тис. до н.е. Засновником Б. вважають Сіддхартху Гаутаму, який пізніше отримав ім'я Будди (Будда у перекладі з санскриту означає «Просвітлений вищими знаннями»). За легендою, Будда після нескінченних перероджень з'явився на землю, щоб вказати людям шлях до спасіння. Народився він незвичайним способом — вийшов із боку матері. Батько оточив його розкішшю, намагався вберегти від негативних впливів життя. Проте якось Сіддхартха таки побачив з вікна колісниці хворого, немічного старця, похоронну процесію та аскета, що поринув у думи. Після

цього Сіддхартха залишив оселю і вирушив мандрувати. Одного разу йому явилась істина, і він став Буддою. Суть Б. він окреслив у першій проповіді, в якій стисло виклав своє вчення про чотири «святі істини»: 1) жити – означає страждати; 2) причина страждань – бажання; 3) щоб звільнитися від страждань, треба позбутися бажань; 4) шлях позбавлення бажань – дотримуватися вчення Будди, адже воно може привести віруючого до головної мети буття – нірвани, стану цілковитого подолання людських почуттів, до вічного блаженства в житті з божеством і абсолютного спокою.

Література: Эррикер К. Буддизм / Пер.с англ. Л.Бесковой. – Москва, 1999.

В'ячеслав. Мордвінцев

БУДДОЛОГІЯ – сукупність сходознавчих дисциплін, що займаються всебічним вивченням історії, філософії, доктринальних основ і релігійної практики буддизму. Як складова частина модерної європейської науки Б. сформувалася в першій половині ХІХ ст. Є складовою частиною орієнталістики та релігієзнавства і водночас самостійною науковою галуззю знань. Як комплекс наук включає орієнтовані на буддійську проблематику складові таких наук як індологія, тибетологія, бурятологія, монголознавство, китаїстика (синологія), кореїстика, японістика, санскритологія тощо.

В системі української гуманітарії Б. як комплексна наукова галузь розвивається з 1990-х років.

Література: Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; Торчинов Е.А. Введение в буддологию. – Санкт-Петербург, 2000; Encyclopedia of Buddhism / Edited by R. E. Buswell. – L., 2004.

Вадим Рубель

БУНЧУК (тур. boncuk або кримськотат. boyuncaq – "намисто") – один із почесних символів влади у східних країнах, а також головних клейнодів польських та українських гетьманів, запорозьких кошових отаманів.

Як владний символ використовувався в Османській імперії, а звідти набув поширення у Польщі та козацькій Україні. Мав вигляд держака, увінчаного голівкою (куля з міді або коштовного металу, у османів міг використовуватися півмісяць), з-під якої звисав кінський хвіст. Для прикрашення або як відголосок невідомих нам давніх ритуалів використовувалися також заплетені косиці кінського волоса обабіч кінського хвоста. На місці кріплення хвоста дрівко перетягувалося тканиною (у османів – тканина з кінського або верблюжого волосу). За описом відомого дослідника запорозької старовини Д. Яворницького, козацький Б. виготовлявся та виглядав так: «…проста, пофарбована чорною фарбою палиця, довжиною чотири з половиною аршина (бл. 3,2 м – О. Н.), на верхній кінець якої набивалася мідна, подеколи позолочена куля, а під саму кулю вкладалося фарбоване біле та чорне волосся з кінського хвоста з чотирма або шістьма косами зверху волосся». Зберігся також опис Б. останнього українського гетьмана Кирила Розумовського – «Б. старий срібний з позолотою

та бахромою срібною і золотою, в середині кінський волос, на блакитній стрічці при ньому два кільця з гайкою срібних».

В Україні, в ході формування козацтва, зовнішньої атрибутики цього стану й ознак влади козацьких воєначальників – кошових отаманів і гетьманів, усталюється традиція вручення гетьману або кошовому отаману Б., як символу владарювання і козацької звитяги над військами східних правителів. Після укладення 1578 р. польським королем Стефаном Баторієм «Постанови з низовцями», яка передбачала формування підрозділу реєстрового козацтва на чолі з гетьманом, на знак приналежності цього війська короні реєстровцям були надані клейноди. Зрештою, факт надання королем Стефаном Баторієм клейнодів козакам дозволяє нинішнім історикам припускати, що цим монархом було вперше офіційно надано і Б.

Звичай використання такого клейноду як Б. передбачав його носіння перед запорозькими кошовими отаманами або гетьманом Війська Запорозького. Б. гетьман міг мати кілька, а булава використовувалася лише одна. Б. були обов'язковим атрибутом при виїздах та виходах гетьмана, їх ставили перед гетьманським наметом у поході. Почесний обов'язок охорони та церемоніального використання Б. на офіційних заходах за присутності кошового отамана чи гетьмана мав бунчужний. На Запорозькій Січі бунчужний був одним із представників військової старшини.

Після ліквідації гетьманського правління в Україні в листопаді 1764 р. та знищення Запорозької Січі 5 (16) червня 1775 р. відійшли в минуле і клейноди кошових отаманів та гетьманів. Відомо, що запорозькі клейноди разом із військовим скарбом, майном та цінностями січової Святопокровської церкви потрапили до рук Г. Потьомкіна і за його наказом були вивезені до Петербурга. Частина козацьких клейнод 1788 р. була передана новоствореному Чорноморському козацькому війську, яке з 1850 р. отримало назву Кубанського. З часом більшість козацьких клейнод опинилася в російських музеях. Серед іншого відомо, що до Свято-Преображенського собору всієї гвардії в Санкт-Петербурзі потрапили клейноди Задунайської Січі (1775–1828 рр.), зокрема Б., надані кошовим отаманам турецькими султанами. На початок XX ст. чимало козацьких клейнод перебувало у приватних колекціях О. Поля, В. Тарновського та Г.Алексєєва. Більшість із них зникла в роки російсько-українських війн 1917–1920 рр. За періоду Української революції 1917–1921 рр. уряд УНР порушував питання про повернення козацьких клейнод до України, але безуспішно. В роки громадянської війни в Росії 1918– 1920 рр. клейноди Кубанського козацького війська були вивезені емігрантами до Сербії, де в роки Другої світової війни більшість із них зникла. Серед тих козацьких клейнод, які зберігаються в музеях України, Б. XVII ст. в Національному музеї історії України (м. Київ) та Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

Література:Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. – Т. 7; Коробов О. І. Клейноди козацькі // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – Т. 4; Савчук Ю. К. Бунчук // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1; Чабаненко В. А. Бунчук //Українське козацтво: Мала енциклопедія /

Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відповід. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ, Запоріжжя, 2006; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1.

Олександр Надтока

БУРАКУМІН (япон. 部落民: «опущена частина народу») – специфічний соціальний прошарок сучасної Японії, вихідці із сімей, предки яких у системі традиційного суспільства спадково займалися виконанням найнепрестижніших занять (зокрема, скотобійними або шкіряними промислами). Попри проголошену в період «Великих реформ Мейджі» 1867 – 1912 рр. формальну ліквідацію усіх станових обмежень і привілеїв Б. продовжують зазнавати негласної дискримінації в питаннях доступу до престижної освіти та при прийомі на відповідну роботу, практично не мають шансів потрапити на державну службу, до них ставляться зверхньо, і з ними майже не одружуються представники усіх інших страт і прошарків сучасного японського суспільства. Кількість Б. в Японії початку XXI ст. становить близько 1 млн осіб.

Література: Ханин З. Я. Парии в японском обществе. – М., 1980; Amos Timothy D. Embodying Difference: The Making of Burakumin in Modern Japan. – Honolulu, 2011; The Cambridge History of Japan: In 6 v. / General editors J. W. Hall, M. B. Jansen, M. Kanai and D. Twitchett. – Cambridge, 2005. –V. 6.

Вадим Рубель

БУРГ (пізньолат. burgus, нім. Burg) – особливий тип фортифікаційних споруд, поширений в пізній античності та середньовіччі. Характерною рисою Б. було органічне поєднання власне фортифікаційної та житлової функцій. Протягом тривалого періоду існування видозмінювалися конструкції та планувальні схеми Б., а також їх основне призначення.

Початково зведення Б. було частиною заходів римлян щодо зміцнення кордонів Імперії, створення т.з. лімесів (ліній прикордонних укріплень), що з'явилися у І ст. н. е. Основною функцією Б. було спостереження за переміщеннями супротивника та своєчасне сповіщення про небезпеку. Б. являли собою окремі сторожові вежі, що розташовувалися вздовж лінії кордону між сусідніми фортецями на відстані візуального контакту одна від одної. Ланцюжки таких Б. археологічно відомі на Верхньому Рейні (в районі сучасного Базеля), на дунайському кордоні в районі Залізних Воріт та на вигині Дунаю між Аквінком (сучасний Будапешт) і Сольвою (сучасний Естергом) тощо. Римські Б. являли собою зазвичай двохярусні, квадратні у плані муровані вежі, які слугували одночасно й опорним пунктом, й помешканням для гарнізону. В значній кількості випадків вежа оточувалась додатково лінією дерев'яно-земляних укріплень (вал з палісадом та рів) та/або мурованою стіною. Популярність Б. як різновиду укріплень визначалася відносною простотою та дешевизною їх будівництва. В період пізньої Імперії Б. зводилися вже не лише безпосередньо на лінії кордону, а й у глибині імперської території. Такі Б. призначалися для контролю гірських перевалів, переправ та інших стратегічно важливих пунктів.

Від початку середньовіччя терміном Б. позначали будь-який невеликий укріплений пункт. Найраніші власне середньовічні Б. були дерев'яними баштами, оточеними дерев'яно-земляними укріпленнями. З Х ст. починається будівництво мурованих Б., ускладнюється структура укріплень: центральну башту-донжон оточували вже муровані стіни, посилені додатковими вежами. Призначення Б. у середньовіччі варіювалося значно більше, порівняно з античністю. Продовжувалася римська традиція Б. як різновиду прикордонних укріплень. Зокрема, на узбережжі Британії значна кількість Б. побудована для захисту від набігів вікінгів-датчан. Часто Б. були резиденціями представників центральної адміністрації в певній місцевості або церковних ієрархів (єпископів). Проте найчастіше Б. будувалися як центри феодальних володінь, помешкання родини сеньйора та його найближчого оточення, а також підлеглих, які їх обслуговували. Саме в останніх випадках термін Б. досить часто вживається як синонім поняття «замок».

За будь-якого призначення та конструктивних особливостей середньовічний Б. залишався, як і в античності, багатофункціональною спорудою. Башта-донжон була одночасно житлом для мешканців Б., мала комори для припасів, арсенал тощо, але насамперед виконувала військові функції. Середньовічні Б. в разі військової небезпеки досить часто ставали укриттями для навколишніх мешканців.

Насамперед з огляду на міркування захисту у безпосередній близькості до Б. оселялися ремісники та торговці. Йшлося не лише про фізичний захист в разі військової небезпеки, а й певну економічну протекцію з боку володарів Б. Не останнє значення мало, вірогідно, й те, що для багатьох ремісників та торговців представники еліти, які мешкали в Б., були основними споживачами продукції та товарів. Складання міських осередків навколо саме Б. добре засвідчене назвами значної кількості європейських міст, в яких слово Б. є складовою частиною. Термін Б. в його середньовічному значенні поступово виходить із вжитку протягом XVI ст., але й досі в Шотландії міські адміністративно-територіальні одиниці називаються Б. (burgh).

Література: Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. – М., 2000; Шуази О. Всеобщая история архитектуры. – М., 2008.

Євген Синиця

БУРЖУАЗІЯ (фр. bourgeoisie від фр. bourg – укріплене місто) – від французького bourgeoisie – термін, який від початку позначав вільних городян середньовічного французького міста, але пізніше використовувався стосовно середнього класу у Франції та інших країнах. Чи не вперше слово "Б." зустрічається у французькому документі, датованому початком XI ст. Воно позначало мешканців міста і вже тоді передрікало активну роль буржуазії, бо поява документа була викликана необхідністю привести особливий статус мешканців міст у відповідність з феодальною системою, чия структура мала бути врешті решт цілковито зруйнованою у зв'язку із зростанням міст та впливом міського населення. З піднесенням міст та торговельної активності у Західній Європі наприкінці середніх віків Б. охоплювала купців, банкірів та

інших заможних підприємців. Їхні особливі інтереси – безпека власності, свобода, сприяння їхнім підприємствам – зробили Б. ворогами безладної феодальної аристократії та союзниками нових національних монархів. Пізніше, однак, буржуа повернули проти абсолютизму та стали на захист парламентських інституцій, які дали їм політичну владу, співставну з їх економічною важливістю. В Англії участь Б. була необхідною для встановлення верховенства парламенту та принципу конституційного уряду під час англійської громадянської війни. У Франції буржуа виступили рушійною силою революції. Якщо виключити Венецію, Флоренцію та інші італійські міста, які радше були містами-державами, ніж містами держави, набуття державної політичної влади буржуазією вперше мало місце у Нідерландах впродовж XVII ст. Там голандські бюргери, які спиралися на величезні торговельні капітали та духовно надихалися своєю вірністю кальвінізму, подолали намагання іспанців підкорити їх, встановили власний уряд та продовжували будувати соціальну систему, яка не тільки знищила феодальні соціальні відмінності, але й створила нову класову структуру.

По всій Європі впродовж XVШ та XIX століть Б. ставала все чисельнішою та сильнішою. До неї належали, як і раніше, найбільш заможні городяни: банкіри, торговці, мануфактурники, суднобудівники та ін. В усьому західному світі у цей період Б. або приходить до політичної влади, або створюються держави, влада в яких відправляється значною мірою в інтересах Б. Від часів К.Маркса Б. найчастіше ототожнювалася з особами, які володіють або контролюють засоби виробництва, а звідси – з класом, якому належить найбільша матеріальна частка у суспільстві та який виявляє найбільш характерні консервативні риси. Проте в міру того, як все більше людей піднімалося на вищий економічний рівень життя, справжня Б. ставала частиною ширшого середнього класу, який включав фахівців, чиновництво та невласників, але відносно добре оплачуваний найманих управляючих. Сьогодні у розвинутих країнах велика кількість високооплачуваних кваліфікованих працівників є власниками, інвесторами, акціонерами і часто мають економічний рівень життя значно вищий, ніж у багатьох представників так званого середнього класу. Таким чином у провідних країнах Заходу термін «Б.» втратив більшу частину свого початкового значення.

З сучасною Б. асоціюється характерна політична ідеологія, сформована у ті століття, коли вона боролася за політичну владу з феодальною аристократією та абсолютними монархами. Вона досягла успіху у XVII–XVIII ст. із встановленням парламентських інституцій у США, Англії та Франції і займала оборону у XIX–XX ст. перед нападами нових ідеологій, які з нею суперничали. Характерна буржуазна політична доктрина – це доктрина природних прав, з якої виводиться найвища цінність особи та її права на політичне представництво, рівні з будь-якою іншою особою, а також право максимальної особистої економічної та політичної свободи. За словами В. Зомбарта, буржуазний дух "складається з розрахунку, обережної політики, раціоналізму та економії". Хоча той самий В.Зомбарт піддавав буржуазне промислове суспільство критиці за втрату гуманістичних цінностей. Масштабність, швидкість, новизна та

абсолютна раціональність витіснили моральні міркування. Протилежні ідеології, як лівого, так і правого спрямування, вироблені під час політичних та економічних криз минулих століть, надавали найвищої цінності колективізму – державі у правих вченнях, класу – у лівих вченнях – порівняно з особою. Політична еволюція більшості західних “буржуазних демократій” орієнтує на певного роду прагматичний компроміс, який дозволяє масштабні заходи демократичного громадського контролю, водночас зберігаючи якомога більші особисті свободи.

На межі другого і третього тисячоліття становище буржуазії залишається двоїстим. В більшій частині західного світу критика буржуазного суспільства призвела до значного поліпшення становища багатьох трудящих. У переважній більшості індустріальних країн (так званий «золотий мільярд») ці покращення виявилися настільки значними, що дозволили багатьом працівникам – як “синім”, так і “білим комірцям “– сприйняти хоча б і напівсвідомо, цінності буржуазного суспільства. Але цей світ становить меншість. І в цьому полягає двозначність. Майбутнє його залежить від спроможності поширити поліпшення та цінності до тієї більшої частини світу (решта населення – понад п’ять з половиною мільярдів), яка не зазнала вказаних досягнень.

Література: Оссовская М. Рыцарь й буржуа: Исследования по истории морали. — М., 1987; Социальный облик современного западного общества. – М., 1993; Хоцей А. С. Теория общества. Философская проза. В 3-х т. – Казань, Т.3. , кн. 2. Генезис буржуазии. – 2002.

Тетяна Орлова

БУРЖУАЗІЯ ДРІБНА (з франц. petite bourgeoisie) – поняття марксистської соціології та політичного аналізу для позначення прошарків суспільства, що займають проміжну соціоекономічну позицію між пролетаріатом і буржуазією. Поняття було введене в обіг К.Марксом у середині XIX ст.

Найчастіше в марксистській традиції до кола Б.Д. включають ремісників, дрібних торговців. З кінця XIX ст. до їх числа російські марксисти почали зараховувати й селян, залежних від дрібної трудової власності та власної праці. Вони не підпадали під категорію пролетаріату, але й не могли вважатися капіталістами, оскільки, як правило, не використовували найманої праці, а отже не й не брали участі в системі експлуатації. Разом з тим, певні групи Д.Б. могли сприймати себе як справжню «буржуазію» і в своїй більшості прагнули до буржуазного способу життя.

Марксів аналіз суспільних процесів прирікав Д.Б., яка була вразливою до зубожіння та розорення, на зникнення і розчинення, більшою мірою, у лавах пролетаріату. К. Маркс також відкидав можливість самостійної ролі Д.Б. в політиці, вважаючи її долею хитання між революційними й контрреволюційними силами. У своїх працях, зокрема у «Маніфесті комуністичної партії» (1848 р.) та «Громадянській війні у Франції» (1850 р.), К.Маркс застерігав комуністів проти явища дрібнобуржуазного соціалізму, котрий за фасадом революційності приховує свою контрреволюційну сутність.

Подібна позиція була реалізована в політиці та політичній риториці

більшовиків щодо партій есерів, меншовиків, груп анархістів, які розглядалися як дрібнобуржуазні, а відтак ворожі ідеї соціалістичної революції й диктатури пролетаріату.

На противагу марксизмові, консервативні політичні мислителі схильні розглядати нижчі прошарки буржуазного класу, поряд із аристократією і селянством, як одну з основних опор стабільності і порядку. Політична позиція цих соціальних верств у модерній Європі підтверджувала такі оцінки. В останні десятиліття XIX ст. Д.Б. відмовляється від ліберальних цінностей на користь соціального і політичного протекціонізму. Пізніше подібна тенденція виллється у підтримку фашизму і нацизму.

Більш вживане у XIX ст., поняття Д.Б. у XX ст. зберігалося у лексиконі політиків та політичних теоретиків. Це поняття залишається вживаним також і в історичних дослідженнях й використовується насамперед авторами марксистського спрямування. Поряд з терміном Д.Б. в сучасній історіографії найчастіше вживається поняття «середній клас».

Література: Маркс К. Гражданская война во Франции. – Соч., изд. 2. – Т. 17. – М., 1960; Bechhofer F., Elliott B., The petite Bourgeoisie comparative studies of an uneasy stratum. – London, 1981; Crossick G. The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914: enterprise, family and independence. – London, 1998.

Микола Боровик

БЮРГЕРСТВО (від нім. Bürger – городянин) – у широкому розумінні слова: всі жителі західноєвропейських середньовічних міст, які були членами міської громади та міського патриціату. Б. у вузькому розумінні – середній прошарок середньовічного міста, що охоплював переважно самостійних ремісників, об'єднаних у цехи, та купців. Б. виникло з феодально-залежних селян та ремісників, які, уникаючи надмірних податків, переселялися до міст. Формування Б. припадає на час визвольної боротьби мас проти феодалів-сеньйорів (XI – XIII ст.). Для захисту своїх прав ремісники об'єднувалися в цехи, купці — в гільдії. У XVI – XVIII ст. із заможної частини Б. формується буржуазія, зубожілі поповнюють міське плебейство.

На українських землях у цей період ремісників та купців називали **міщанами.**

На ранніх етапах розвитку міста (до XV ст.) громада вільно приймала бажаючих до складу Б., допомагаючи цим феодально залежним селянам здобути особисту свободу. Б. підтримувало королівську владу в її боротьбі проти заможних феодалів. З виникненням монархії Б. долучається до управління державою. Воно сприяє розвиткові товарно-грошових відносин, готує грунт для виникнення гуманістичного руху за доби Відродження, створює свою культуру. У XVI – XVIII ст. Б. бере активну участь у формуванні капіталістичних методів виробництва а також буржуазії.

Наталія Папенко

БЮРОКРАТІЯ (франц. фр. bureau – бюро, канцелярия и грец. κράτος – панування, влада, букв. – панування канцелярії) – привілейований прошарок у суспільстві, що спеціалізувався на управлінні державою. Виникнення Б. пов'язане з утвердженням абсолютизму і подальшим виходом на політичну арену дворянства. Відміними рисами бюрократизму того часу були: систематичний та ієрархічний розподіл функцій між різними сферами державного управління, а в середніх відомствах – між окремими чиновниками; впровадження принципів комплектування та проходження служби чиновниками залежно від особистої вислуги, здібностей та освіти, а не за належністю до певного прошарку феодалів; зміна матеріального забезпечення чиновників, що виявилося в заміні помісного матеріального утримання постійним грошовим окладом. Однією зі специфічних рис формування російської Б. було те, що вона мала виразний становий дворянський характер: значна частина чиновників були дворянами або ставали ними, перебуваючи на державній службі, дістаючи разом із посадою певного класу особисте майно, а потім і таке, що можна передавати у спадок. Одержання чину, а з ним і дворянського статусу робило Б. відданою абсолютній монархії, сприяло зближенню інтересів верхнього та середнього прошарків Б. з інтересами панівного класу.

Неухильне зростання ролі грошового утримання для різних категорій чиновників, незалежно від їхнього соціального походження, було важливим показником проникнення буржуазних рис в організацію управління за абсолютизму. Участь окремих прошарків Б., особливо її верхівки, у торгах, промислах, відкупах, поряд з іншими причинами, посилювала буржуазний характер Б., зумовлювала швидку її реакцію на розвиток капіталістичних відносин. Російська Б. з часу свого виникнення була тісно пов'язана з правлячим класом, через що еволюція абсолютної монархії в Росії в буржуазному напрямку відбувалася повільно і супроводжувалася усілякими «кріпосницькими» зигзагами та поступками перед дворянами-кріпосниками.

У сучасних умовах Б. існує у вигляді розгалуженої мережі чиновників, силового апарату та адміністрації. Досвід показує, що чиновники прагнуть збільшити кількість своїх підлеглих, а не конкурентів чи суперників і створюють роботу один для одного (закон С. Н. Паркінсона). Адміністративна еліта суспільства постійно оновлюється за рахунок чиновників державного апарату. Нагромадження неелітних елементів в еліті щоразу призводить до якісних змін – «верхи» втрачають здатність керувати державою, підтримувати прогрес. З особливою гостротою це виявляється в періоди природних та соціальних потрясінь.

Література: Лукашевич М.П.. Слющинський Б. В. Бюрократія: від минулого до сучасності // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – 2003. – Вип. 15/16; Некита А.Г. Бюрократическая онтология власти и ее социальные экстремумы // Практична філософія. – 2009. – № 3; Анурин В. Ф., Садулина А. М. Бюрократия: взгляды «извне» и «изнутри» //Социологические исследования. – 2010. – № 2.

В'ячеслав Мордвінцев

В

ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ (ВВП) – економічний показник, що обраховується як сукупна ринкова вартість товарів і послуг, вироблених в межах країни за певний період. На відміну від валового національного продукту, при обрахунку ВВП береться до уваги вартість товарів і послуг, вироблених на території країни, безвідностно до національної приналежності підприємств-виробників, тоді як при обрахунку ВНП не враховуються товари і послуги підприємств-нерезидентів, але враховуються товари і послуги, вироблені за межами країни її підприємствами. Вперше це поняття було запропоноване в 1934 р. американським економістом С. Кузнецом. З середини ХХ ст. ВВП став одним з основних показників для обрахунку обсягів національного виробництва та рівня економічного розвитку тієї чи іншої країни.

Микола Боровик

ВАЛОВИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОДУКТ (ВНП) – один з розповсюджених макроекономічних показників, що представляє собою обраховану в ринкових цінах вартість виробленого країною впродовж року кінцевого (готового) продукту. На відміну від валового внутрішнього продукту (ВВП), який відображає сукупну вартість усіх благ, створених на території країни, ВНП відбиває сукупну вартість благ, створених лише її резидентами, незалежно від їх географічного розташування. Цей показник стали використовувати в колишньому СРСР, у тому числі в Україні, з 1987 р. Він характеризує кінцеве споживання матеріальних благ і послуг, кінцеві результати економічної діяльності у сфері матеріального і нематеріального виробництва; позбавлений повторного рахунку (на відміну від показника валового суспільного продукту, який до 1987 р. використовувався в СРСР), а отже, дає змогу зіставити обсяг перенесеної та новоствореної вартості у складі річного продукту. ВНП може бути обрахований методом сумування доданих вартостей, методами потоку витрат і потоку доходів. Згідно з рекомендаціями ООН щодо розрахунку системи національних рахунків від 1993 р. показник ВНП було замінено показником «валовий національний дохід», і відтоді цей термін рідко вживається в статистичній практиці, існуючи лише в підручниках з макроекономіки. Якщо весь вироблений в країні продукт реалізовано, тобто продано й оплачено, то ВНП дорівнює валовому національному доходу. ВНП часто визначається як сума чистого національного доходу (щойно створеної вартості) і амортизаційних відрахувань на реновацію зношених основних засобів. За темпами зростання ВНП судять про динаміку економіки. Разом з тим, зростання ВНП не завжди свідчить про збільшення фізичного обсягу продукції. Нерідко бувають такі ситуації, коли вартісна величина ВНП зростає при зменшенні фізичного обсягу продукції. Так буває, якщо ціни зростають швидше, ніж виробництво товарів. Якщо ВНП обраховувати в поточних цінах, то в суспільстві складається не зовсім правильне уявлення про стан економіки й життєвий рівень населення. Виходить, начебто ВНП зростає і, відповідно, життєвий рівень має зростати, а він фактично падає. Щоб отримати реальну картину динаміки виробництва, необхідно при розрахунку ВНП виключити

вплив на нього інфляції. Тому в економічній теорії та практиці обчислюють «номінальний (розрахований в цінах, що склалися на момент його обрахунку) та реальний (в незмінних цінах) ВНП. Оскільки реальний ВНП відображає ринкову вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні за рік і виміряну у постійних цінах (грошах, які мають незмінну купівельну спроможність), він є точнішим (порівняно з номінальним ВНП) показником функціонування національної економіки.

Література: Базилевич В., Базилевич К., Баластрик Л. Макроекономіка: Підручник. 3-тє вид., випр. – К., 2006; Базилевич В. Д., Базилевич К. С. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: Навчальний посібник. – К., 2006; Борисов А. Б. Большой экономический словарь. – М., 2003; Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 5-е изд., перераб. и доп. –М., 2007.

Юрій Латиш

ВАНДАЛІЗМ (від лат. Vandali(i) – назва одного з давньо-германських племен, відомого жорстокими війнами із Римом) – безглузде нищення культурних та матеріальних цінностей, що здійснюється свідомо або в силу неосвітченості. Зазвичай у В. вбачають насамперед порушення етичних та естетичних норм, а також підкреслюють ірраціональність, подекуди – невмотивованість таких дій. Терміном «В.» значно частіше визначають нищення творів мистецтва, архітектурних споруд, книг, тобто предметів, що мають насамперед художню, естетичну цінність. Проте, останнім часом саме як В. також порівняно часто визначають нищення та псування предметів, механізмів та споруд, що мають суто утилітарне, вжиткове призначення.

Вперше поняття «В.» було використане абатом Анрі Грегуаром, який будучи членом Конвенту Генеральних Штатів, брав активну участь в подіях Великої Французької революції (зокрема, саме він висловив думку про можливість й навіть необхідність суду над королем Людовиком XVI). У 1794 р. А. Грегуар виголосив «Доповідь про руйнування, що творяться вандалізмом, та про засоби їх відвернення». У доповіді йшлося про неприпустимість руйнування архітектурних пам'яток, а також нищення творів мистецтва, в яких солдати революційної армії вбачали насамперед предмети розкоші, що прикрашали побут знаті. Окремо обумовлювалася необхідність збереження храмових споруд, церковного начиння та книг, що також досить часто потерпали через запал антирелігійних настроїв. Доповідь підкреслювала культурну та художню цінність таких споруд і предметів, що відтепер належали всьому народові, а не окремим верствам або особам. Тому необхідними проголошувалися захист та збереження національного надбання. З легкої руки А.Грегуара термін «В.» швидко та міцно увійшов в обіг.

Своїм походженням поняття «В.» завдячує назві східногерманського племені вандалів, які у червні 455 р. на чолі з королем Гейзеріхом захопили та пограбували Рим. Грабунок, що тривав два тижні, дав вандалам величезну здобич, яка разом з великою кількістю полонених (серед них були й представники імператорської родини) була вивезена до Карфагену – столиці

Королівства вандалів у Північні Африці.

Вандали були не першими варварами-германцями, які грабували «Вічне місто». Однак, вандальский погром вирізнявся своєю тривалістю й системністю. Крім звичайної здобичі – коштовностей та полонених, вандали вивезли з Риму статуї, деталі архітектурних споруд тощо (щоправда, про це повідомляють не очевидці та сучасники подій, а більш пізні автори). Слід також зважати на те, що вандали, які були за сповіданням аріанами, всіляко утискали ортодоксальне християнське духовенство у своїх африканських володіннях. З огляду на це не дивно, що саме за ними, а не за візіготами, у подальшій – доволі упередженій – історіографії закріпилася недобра слава найбільш жорстоких, диких та безбожних невігласів серед варварів. Така вкрай негативна характеристика вандалів вже у XVIII ст. стала основою для утворення поняття «В.»

Література: Скороходова А.А. Вандализм // Социологический журнал. – 1999. – № 3–4. Vandalism: Behavior and motivation / Ed. by C. Levy-Leboyer. – Amsterdam, 1983.

Євген Синиця

ВАРВАРСТВО (грец. βάρβαρος – чужоземець, варвар).

1. У давніх греків і римлян варвар – будь-який чужинець.

2. Нині у переносному значенні – невіглас, жорстока людина.

3. Другий ступінь трирівневого поділу історії суспільства (дикість – В. цивілізація), обгрунтованого еволюціоністами в XVIII – XIX ст. Ступінь В. відповідає етапові розпаду первіснообщинного ладу й утворення ранніх держав. На цьому етапі, наприклад, перебували східнослов'янські племена під час формування Київської Русі. В Євразії В. асоціюється великою мірою із суспільним станом військової демократії та епохою великого переселення народів. Характерною рисою варварського суспільства були постійні загарбницькі війни із сусідами. Так, військові напади варварів на рабовласницьку Римську імперію поглиблювали її кризовий стан, прискорили її руйнування. На теренах колишньої Римської імперії та її варварської периферії сформувалася феодальна середньовічна Європа.

Михайло Гладких

ВАСАЛІТЕТ (франц. vassalite, пізньолат. vassalus – ленник, від кельт. gwas – слуга) – у середі віки система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів). Сформувався у Західній Європі у VIII – IX ст., найбільшого розвитку набув за часів феодальної роздробленості у X – XII ст. Матеріальним підгрунтям В. були поземельні відносини. За службу в сеньйора васал одержував від нього земельний наділ (спочатку довічний – бенефіцій, а пізніше спадковий – феод). Васальна залежність оформлялась особливим обрядом (оммажем), за яким васал присягав сеньйорові на вірність, публічно визнаючи себе його людиною. При цьому він складав клятву вірності сеньйору, котра у французів називалася «фуа». Обсяг обов’язків васала залежав від величини держання (лену, ф’єфу). Головним видом служби була військова або

сторожова: васал був зобов'язаний виконувати її за власний рахунок особисто, а також надати і спорядити деяку кількість воїнів (у залежності від розмірів лену, ф'єфу) на певний строк (зазвичай 40 днів на рік) для захисту земель сеньйора. Крім того, васал був зобов'язаний входити до складу почту сеньйора, брати участь у засіданнях його суду та його ради (курії феодальної), як правило, три рази на рік – на Різдво, Великдень, П'ятидесятницю. Нарешті, васал брав на себе зобов'язання надавати сеньйору фінансову допомогу (утримувати замок, приймати сеньйора та його почет, сплачувати певні суми у суворо визначених випадках: посвята старшого сина сеньйора у рицарі, заміжжя старшої дочки, викуп сеньйора з полону, оплата його участі у хрестовому поході). Зі свого боку, сеньйор був зобов'язаний, окрім надання васалу землі у держання, забезпечити захист його особи та майна, не завдавати йому збитків. В. не обмежував особистої свободи васала і був вигідний обом учасникам договору. Порушення відносин В. тягло за собою розірвання договору, відібрання ф'єфу, а нерідко й війну.

Виникнення, становлення і розвиток системи В. у середньовічній Західній Європі відрізнялось суттєвою регіональною специфікою. Особливості нормандського завоювання Англії обумовили виникнення на її території прямого В., для якого характерна залежність васалів безпосередньо від короля (Солсберійська присяга, 1086 р.). У континентальній Західній Європі збільшення земельних держань викликало ускладнення системи В.: один васал був пов'язаний з кількома сеньйорами, що ставило під загрозу виконання ним обов'язків В. у випадку конфлікту сеньйорів. У зв'язку з цим виникла система поділу ф'єфів за принципом значимості і поява «тісного оммажу», тобто переважних прав В. щодо одного сеньйора у порівнянні з рештою.

У період територіальної роздробленості В. становив основу політичного ладу західноєвропейських монархій і був єдиною формою зв'язку соціальної верстви феодалів, що забезпечувала її єдність. З утворенням станової монархії і формуванням централізованих національних держав В. поступово втратив своє значення. У XIII – XVI ст. військова служба васалів поступово замінюється платежами, армія стає найманою, а потім професійною. У цю епоху розширення прав на землю зробило можливим її відчуження і наступне скуповування вихідцями з неблагородних прошарків. В. як інститут був скасований у ході європейських революцій XVIII – XIX ст.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Дюби Ж. Европа в средние века / Пер. с фр. – Смоленск, 1994; Ле Гофф Ж. Цивилизация Средневекового Запада / Пер. с фр. – М., 1992.

Микола Рудь

ВАХХАБІ́ЗМ (араб. الوهابية) – одна з релігійно-політичних течій в ісламі, що сформувалася у XVIII ст. у Центральній Аравії. Назва В. вживається, як правило, опонентами цієї течії, самі вони називають себе салафітами (салафія (араб. سلف – предки, попередники). Салафія передбачає трактуваня ісламу у його первинному вигляді – так, як його розуміли Мухаммед і його сподвижники.

В сучасній українській мові слово «В.» часто вживають як синонім до

ісламського екстремізму й тероризму, проте це – лише журналістське кліше, поширене переважно на пострадянському просторі.

Назва «В.» походить від імені Мухаммеда ібн Абд аль-Ваххаба ат-Тамімі (1703 –1792 рр.), що був послідовником вчення Ібн Таймія (1263 –1328 рр.) – відомого ісламського вченого, послідовного агностика, критика ісламської метафізики та релігійних нововведень.

Мухаммед ібн Абд аль-Ваххаб був переконаний, що справжній іслам сповідували лише перші три покоління послідовників пророка Мухаммеда, і протестував проти всіх нововведень, вважаючи їх привнесеними ззовні єресями.

Головним догматом В. є віра лише в єдиного Бога (таухід). Своїм основним завданням ваххабіти вважають боротьбу за очищення ісламу від різних чужорідних, з їх точки зору, нашарувань, що були привнесені в результаті культурних, етнічних та будь-яких інших особливостей різних мусульманських народів. Ваххабіти заперечують можливість посередництва між Богом і людиною, відкидають суфізм. Вони засуджують паломництво до могил святих, яке трактують як поклоніння померлим. Не святкують дня народження пророка Мухаммеда. Типологічно В. нагадує європейський християнський протестантизм.

В. сформувався за специфічних політичних умов. Центральна Аравія була роздрібнена на низку еміратів – над нею нависла загроза завоювання турками або іранцями. За цих умов виникла потреба в об’єднавчій ідеї. Так як тогочасний світогляд був релігійним, об’єднавчою ідеєю стала одна з ісламських течій – ваххабізм. Абд аль-Ваххаб закликав до очищення ісламу від залишків язичництва та нововведень (до яких він зараховував відхід від строгого єдинобожжя, спорудження гробниць, що шанувалися у різних оазах, процвітання магії та ворожіння), строгих дотримань основних заповідей ісламу (п’ятикратна молитва, паломництво до Мекки, зак’ят – податок на користь бідних та ін.), відмови від надмірних розкошів, лихварства, проституції та гомосексуалізму. Нова релігійна доктрина не містила прямих політичних вимог, але непрямі були очевидними. Строге єдинобожжя, що передбачало відмову від культу місцевих святих, сприяло єдності аравійських еміратів. Засудження розкошів, проституції та гомосексуалізму автоматично зараховувало турків та іранців до числа «неправовірних», а отже дозволяло вести проти них «священну війну» («джихад»).

Аравійські еміри зрозуміли політичні вигоди В. не одразу. Абд аль-Ваххаб тривалий час подорожував різними еміратами, доки нарешті правитель одного з них Мухаммед ібн Сауд Дарійський не уклав з проповідником союз, згідно з яким вони урочисто зобов’язались спільно боротися за перемогу «чистого єдинобожжя». До сусідніх оаз і племен були розіслані місіонери для проповіді нового віровчення.

Процес збирання аравійських земель суттєво прискорився за правління сина і наступника Мухаммеда ібн Сауда, Абд-аль-Азіза I, під владою якого опинилась вся Центральна і Східна Аравія. Ваххабітські воїни здійснювали вторгнення до Іраку. Набіги на захоплені турками арабські землі продовжувались і за правління третього Саудівського еміра, який підпорядкував собі Західну Аравію. Його

суверенітет поширився на священні міста ісламу – Мекку і Медину.

Вже до кінця XVIII ст., після смерті засновника В. Мухаммеда ібн Абд аль-Ваххаба, Саудити присвоїли собі не лише світську, але й верховну духовну владу, залишивши за нащадками Абд аль-Ваххаба лише функції вчителів віри і суддів.

Перша держава Саудитів була розгромлена об'єднаними турецько-єгипетськими силами у 1817 р. Друга держава Саудитів була заснована у 1824 р. Її релігійним і політичним прапором знову став В. Ця держава проіснувала 67 років і була знищена давніми ворогами Саудитів – династією Рашиді. 1932 р. прибічники ідей Абд аль-Ваххаба, очолювані Саудитами, в результаті тривалої боротьби створили незалежну арабську державу – Саудівську Аравію.

За чистоту ісламу почали виступати численні угруповання в Індонезії, Африці та Індії. Антиколоніальний рух проти англійського панування в Індії очолив Саїд Ахмед Барелві. Відвідавши Мекку, він ознайомився з вченням Абд аль-Ваххаба. Повернувшись до Індії, разом зі своїми прихильниками оголосив у 1824 р. джихад колоніальній владі. 1830 р. вони захопили Пешавар і проголосили там свою державу. Незважаючи на придушення англійцями цього та низки інших повстань, послідовники Абд аль-Ваххаба стали постійною загрозою англійській присутності в Індії і впродовж тривалого часу очолювали антиколоніальну боротьбу.

Ідеї В. набули популярності в Індонезії, де на острові Суматра прихильники цього вчення боролись з голландськими колонізаторами. Ідеї мусульманського реформаторства суттєво вплинули на антиколоніальні рухи в Лівії, Судані та інших країнах.

Наприкінці XX ст. ідеї В. поширилися на території республік Північного Кавказу, що входять до складу Російської Федерації – Дагестані, Чечні, Інгушетії та Кабардино-Балкарії. Значна частина ваххабітів веде збройну боротьбу за утворення на території Північного Кавказу незалежної ісламської держави (Кавказький Емірат).

Література: А. Али-заде. Ваххабизм. Исламский энциклопедический словарь [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://islam-slovar.ru/books/v.html; Васильев А. М. История Саудовской Аравии (1745 – 1973). – М., 1982; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; А. Першиц, Х. Дзуцев. Ваххабиты на Северном Кавказе – религия, политика, социальная практика [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://scepsis.ru/library/id_1121.html.

Іван Патриляк

ВЕДИЗМ – система релігійних вірувань аріїв (праіндоєвропейців), в основі яких були покладені ідеї обожнювання сил природи, полі- і генотеїзм (богів багато, а головний бог – той, якому я зараз молюся) та надзвичайно розвинена ритуалістика магічних обрядів. Назва походить від найменування священних текстів Вед («знання»), які за віруваннями аріїв були даровані людям «небесними» богами-девами через посередництво семи «великих мудреців» (магаріші) і в яких містився необхідний людям комплекс знань щодо феномену

створення світу, принципів соціального життєустрою та параметрів його ритуального супроводження. Найпопулярнішими божествами ведичного пантеону, найпоширенішим елементом вшанування яких виступали різноманітні (здебільшого криваві, в тому числі людські) жертвопринесення, були: бог дощу, грому і війни Індра, бог-творець і руйнівник Рудра, бог-охранитель Вішну, божественна першоістота Пуруша (із окремих частин тіла якої був створений Всесвіт), бог вогню Аґні, караючий за гріхи бог потойбічного світу Варуна, слідкуючий за справедливістю і доброчесністю бог порядку Мітра, бог смерті Яма (котрий в обмін на право насолоджуватися чуттєвими втіхами першим відмовився від безсмертя і приніс сам себе у жертву), даруючий здоров'я бог оп'яняючих речовин та жертовних церемоній Сома, бог Сонця Сур'я та ін. Після приходу світлошкірих аріїв-ведистів до Індії (середина II тис. до н.е.) їхні культові системи зустрілися там з культовими системами темношкірих дравідомовних народів. В результаті синтезу і часткового поглинання доарійських культових систем ведизмом сформувалася система релігійних вірувань брахманізму.

Література: Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: Мифы и история. – М., 1983; Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Пер. с фр. – Екатеринбург, 2007; Индийская мифология: Энциклопедия / Сост. К.М. Королев. – Санкт-Петербург; Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц. – М., 2009; Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. – М., 1996.

Вадим Рубель

ВЕКСИЛОЛОГІЯ (від лат. vexillum – прапор і грец. logos – слово, вчення) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає види прапорів, корогв, бунчуків, стягів,знамен, штандартів, транспарантів, вимпелів, їх форми, структурні компоненти, композиції кольорів, встановлює та інтерпретує їх походження, історичну роль, зміни з плином часу, міграцію прапорової символіки і кольорів.

Об'єктом дослідження В. є не лише форма, кольори прапорів, їх співвідношення, пропорції, а також форма, колір, розмір навершшя та держална. Прапори та всі їх різновидності розділяють на такі групи: приватних осіб, родинні, родові, професійні, корпоративні, конфесійні, військові, етнічні, національні, територіальні (міст, земель, провінцій), загальнодержавні, міжнаціональні, інтернаціональні та ін.

Прапори як засоби сигналізації відомі з античних часів. Первісно роль прапора виконували підняті на довгій жердині чи на ратищі списа шматок тканини, гілля дерев, жмут трави, кінський хвіст чи щось інше, що давало змогу побачити здалеку означене таким чином місце. Найдавніші прапорні полотнища були трикутно-клинової форми. На зламі XIII і XIУ ст. на українських землях з'являються чотирикутні прапори з клиновидними полотнищами на вільному кінці. У часи Галицько-Волинської української держави прапор набуває вже того значення, яке і утвердилося за ним на майбутнє.

В. виокремилась з геральдики і перебуває у тісному зв'язку з

іконографією, емблематикою, фалеристикою і сфрагістикою. Хоча перша вексилологічна праця була віддрукована у Києві ще 1709 р. („Таблица флагов"), становлення української В. як наукової дисципліни відбулося лише у ХХ ст. і пов'язане насамперед з дослідженнями І. Крип'якевича „Прапор Хмельницького" („Неділя",1911, №6), М.Макаренка „Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви" (К.,1924), Я. Ісаєвича „Бойові прапори козацького війська (середина ХУІІ ст.)" („УІЖ", 1963, №1) та ін.

Література: Савчук Ю.К. Вексилологія // Енциклопедія сучасної України.– К.,2005.–Т.4; Січинський В. Український тризуб і прапор. – Вінніпег, 1953; Скотинський Г. Український герб і прапор. – Львів, 1935; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К.,2008.

Валерій Капелюшний

ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ – (від лат.depressio – пригнічення, зниження) – поширена назва світової економічної кризи 1929 – 1933 рр. В. Д. розпочалася у жовтні 1929 р. з краху на нью-йоркській біржі. Хоча американські банки намагалися послабити катастрофічні тенденції, їм це не вдалося. Впродовж першого ж місяця від початку обвалу біржі сукупні втрати інвесторів склали 16 млрд. доларів (ддля перерахунку у сучасний масштаб цін треба множити цю цифру грубо на 12). Реакція державної економічної політики періоду президентства Герберта Гувера виявилася малоефективною. Вважалося, що необхідно дати можливість ринку самостійно провести необхідні коректування пропорцій та цін. Лише згодом прийшло усвідомлення необхідності відходу від ідеології дерегулювання.

Криза у США мала негативні наслідки для Європи. Окрім усього іншого і через анулювання всіх американських кредитів. Величезна заборгованість Великої Британії перед США, яка виникла внаслідок Першої світової війни, призвела до небезпечної фінансової та політичної нестабільності. Без американських кредитів сильно погіршалося становище Німеччини. У 1931 р. Німеччина і Австрія розпочали переговори про митний союз. У травні того ж року Франція, яка вбачала в цьому перший крок до повного об'єднання, відкликала свої активи з великого австрійського банку Кредит Анштальт, що призвело до його банкрутства. Банк проголосив неспроможність виконувати свої зобов'язання, і незабаром змушені були закритися інші австрійські та німецькі банки (у Німеччині збанкрутували 800 банків). Крах Кредит Анштальт став першою ознакою поглиблення світової економічної кризи. Вкладники почали "тікати з банків", забираючи свої гроші, що мало наслідком закриття все більшої кількості банків. У США за три роки збанкрутували два з кожних п'яти банків. Національний прибуток Сполучених Штатів зменшився майже на 50% (42 млрд. доларів).

Криза охопила всі галузі економіки. Фермери не могли продати свої врожаї, підприємствам і промисловим концернам не вдавалося одержати кредити, і вони мали закриватися, робітники втрачали роботу, розорювалася роздрібна торгівля, держава була неспроможна здійснити заходи, спрямовані проти безробіття. Чисельність безробітних в світі досягла рекордної позначки: у

Німеччині – понад 6 млн., у Великій Британії – 4 млн., у США – понад 15 млн. Безробіття стало найгострішим проявом світової економічної кризи.

У Європі, де після Першої світової війни процес демократизації послабив класові протиріччя, йшла політична радикалізація мас і міцнішав політичний екстремізм. Посилився вплив комуністичних і соціалістичних партій. Набувало поширення прагнення "сильної руки" і наведення порядку. Воно було використано нацизмом, що підіймав голову. Пізніше Третій Рейх знайшов свої засоби відродження німецької економіки. У Сполучених Штатах восени 1932 р. президентом обирається Франклін Делано Рузвельт. Проведення його Нового курсу допомогло подолати наслідки кризи.

Про скрутні часи В.Д. знов заговорили у зв'язку із світовою фінансово-економічною кризою, що набула такого розмаху у 2008 р. Проте, якщо грандіозні кризи минулого були результатом кризи перевиробництва матеріальних ресурсів, остання виявилася наслідком того, що джерелами одержання надприбутків стала фінансова сфера, де відбулося «надвиробництво» грошей без реального забезпечення. Але, як і за часів В.Д. , на порядок денний висунулися питання перегляду тих принципів, які вважалися за основні у функціонуванні економічної системи.

Література: Гринин Л. Е. Великая депрессия 1929 – 1933 гг. // Философия и общество. – 2009. – № 2; Рид Л. Великие мифы о Великой депрессии [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.inliberty.ru/library/study/565/; Хенке С. Снова Великая депрессия? [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.inliberty.ru/system/78/&tags=великая%20депрессия.

Тетяна Орлова

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ – умовна назва сукупності етнічних переміщень у Європі (IV – VII ст.) – германських, слов'янських, сарматських та інших племен на територію Римської імперії (західні історики називають його ще етнічною революцією). Причини масової міграції: зростання чисельності племен, виснаження та нестача сільськогосподарських угідь, розклад первіснообщинних і становлення феодальних відносин, прагнення воєнної знаті до захоплення нових земель і здобичі, тиск з боку сусідів. Безпосереднім поштовхом до В. П. Н. стало масове переміщення гунів у серед. IV ст. з Центральної Азії, де вони зазнали поразки від Китаю. У 375 р. гуни розгромили остготів, які проживали в пониззі Дніпра, почали витісняти вестготів, які займали територію між Дністром і Дунаєм. Прагнучи врятуватися від гуннів, племена вестготів домовилися з імператором Риму про поселення на Балканському п-ові на правах федератів. У 376 р. кількасот тисяч вестготів перейшли кордон і оселилися на території Римської імперії на південь від Дунаю. Вони повстали проти Риму і разом із аланами та гунами 9 серпня 378 р. розбили римське військо в битві під Андріанополем. На поч. V ст. вестготи проникли на територію Італії, а 24 серпня 410 р. захопили й спустошили Рим, у 418 р. перейшли до Південно-Західної Галлії (Аквітанії), де в 419 р. створили перше на території Римської імперії германське королівство (Тулузьке) зі столицею в м. Толозі (нині Тулуза, Франція). Згодом вестготи захопили

північно-східну частину Піренейського п-ва. Його північно-західну частину на початку V ст. захопили германські племена свевів, утворивши Свевське королівство.

Вандали, які проживали в басейні річки Одер, також оселилися на Піренеях, але в 429 р. переправилися в Північну Африку, де в 439 р. заснували германське королівство зі столицею в м. Карфагені. Побудувавши піратський флот, вони грабували міста середземноморського узбережжя. У 455 р. вандали захопили й пограбували Рим, знищивши велику кількість його жителів та унікальні античні пам'ятники. Германські племена англів, саксів і ютів, які жили на п-ві Ютландія, а також у пониззях Ельби та Везера, в середині V ст. почали переселення в залишену римлянами в 407 р. Британію, утворивши там наприкінці VI – VII ст. кілька королівств. У середині V ст. племена гунів на чолі з Аттілою перекочували з Чорноморських степів на Дунайську рівнину. Об'єднавшись з остготами, вони намагалися захопити Галлію та Італію, однак були розбиті на Каталаунських полях (451 р.). Племена бургундів у 457 р. захопили землі на південному сході сучасної Франції (де й нині є область Бургундія), утворивши ще одне германське королівство зі столицею в м. Ліоні. У 476 р. вождь племені скирів германський воєначальник Одоакр, який перебував на службі в римлян, скинув останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула, що знаменувало падіння цієї частини могутньої держави (Східна Римська імперія – Візантія – продовжувала існувати до 1453 р.). Одоакр став королем першого «варварського» королівства на території Італії. У 488 р. остготи вторглися до Італії, а в 493 р. створили на захопленій території (від Центральної Італії до Дунаю) свою державу. Зі своєї прабатьківщини Скандинавії на нижню Ельбу, а звідти в Моравію перемістилися племена лангобардів. Вони заснували державу в басейні Дунаю, спільно з аварами знищили державу гепідів. У 568 р. лангобарди вторглися до Північної Італії, заснувавши королівство зі столицею в м. Павії (від лангобардів походить назва історичної області Італії – Ломбардія). Племена франків, які розселилися на території східної Галлії, очолювані Хлодвігом, наприк. V ст. розширили свої територіальні завоювання й утворили королівство, що стало найбільшою з усіх варварських держав. На завершальному етапі В. п. н. у VI–VII ст. відбувалося переселення різних племен (переважно слов'янських) на території Східної Римської імперії. У 578 р. велика група слов'янських племен, переправившись через Дунай, проникла до Фракії, Македонії, Іллірії, Фессалії, Еллади. Внаслідок нового вторгнення в 589 р. слов'яни дійшли до Пелопонесу. Зрештою слов'янські племена оселилися на величезній території від Чорного та Егейського морів до Адріатики. У 30 – 50-х рр. VI ст. Східній Римській імперії вдалося відвоювати у варварів Північну Африку, Італію і частину Іспанії.

В. П. Н. стало однією з причин падіння Західної Римської імперії, занепаду римської культури. Натомість воно сприяло соціальному розвитку самих мігрантів, призвело до створення в їх середовищі великих етнічних утворень. У Західній Європі з'явилися германські держави, чим було закладено основи сучасної політичної та етнічної карти Європи.

Література: Буданова В.П. и др. Великое переселение народов.

Этнополитические и социальные аспекты. – М., 1999; Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М., 2000.

Сергій Пивовар

ВЕЛИКИЙ СТРИБОК – 1. – Назва особливого курсу Китайської Народної Республіки часів Мао Цзедуна. На засіданні Політбюро ЦК Комуністичної партії Китаю (КПК) у серпні 1958 року Великий Керманич проголосив новий політичний курс, який передбачав прискорене будівництво комунізму. Ця політика одержала назву курсу «трьох червоних знамен»: нова генеральна лінія, "В.С." і створення народних комун. Передбачалося, що протягом 7 – 10 років Китай зможе випередити СРСР та США і стати супердержавою. Основними засобами вважалися не економічно обумовлені фактори, а ентузіазм мас, який мав виявлятися в процесі побудови комунізму. Ставка робилася на виснажливу екстенсивну працю багатомільйонного народу, який мусив у величезних масштабах збільшити обсяги виробництва. Одним із найважливіших показників вважалося формальне досягнення високого рівня виплавки чавуну і сталі. Зростання кількісних показників виплавляння металів забезпечувалося маленькими кустарними печами, які побудували чи не у всіх селянських подвір'ях, а в якості сировини йшли не тільки руда і вугілля, але й різні металеві предмети, аж до каструль. Звичайно, якість подібної продукції була дуже низькою і непридатною для подальшого використання.

У сільському господарстві розгорнувся всезагальний перехід 500-мільйонного селянства до народних комун, де усуспільнювалося все, навіть предмети домашнього вжитку. "Державі належить все, окрім зубної щітки," – таким був девіз. Селян позбавили особистого господарства, відбувалася реквізиція продовольства. Було запроваджено зрівнялівку у розподілі і безкоштовне харчування (коли ділили жменю рису на п'ятьох). У комунах встановили палочну дисципліну. По суті це були трудові табори, де працювали за пайку. В комунах йшов процес воєнізації праці, створення трудових армій. Передбачалося, що комуна невдовзі пошириться і на міське населення, тобто стане універсальною виробничою й побутовою одиницею існування кожної людини під жорстким контролем влади.

Однак невдовзі стала відчутною гостра нестача продовольства та іншого необхідного для життєзабезпечення. Проголосивши причиною поганих врожаїв горобців і майже винищивши їх, країну довели до екологічного лиха, оскільки колосально збільшилася маса шкідників, які нищили врожаї. Сильно занепав життєвий рівень, зросла смертність: від голоду і виснаження за чотири роки «В. С.» померло близько 38 млн. осіб. Слід звернути увагу на те, що за радянське постачання промисловим обладнанням, будівництво підприємств, допомогу спеціалістів Китай розплачувався продовольством, якого самому не вистачало (аналогія із ситацією часів голодомору 1932 – 1933 рр. в СРСР, від якого найбільше постраждала Україна). На питання: «Що робити, коли бракує продовольства?» Голова Мао відповідав: «Нічого страшного, треба просто менше їсти». Він вважав, що селяни їдять надто багато, і їх треба навчити їсти менше. На засіданні політбюро він заявив: «Держава перебуває у стані війни із

населенням. Це війна із виробниками продовольства, а також з його споживачами». Великий Керманич також вважав, що бідність – це добре: чим народ бідніший, тим він революційніший. Проте в країні почалися селянські заворушення, втеча з комун, руйнування будинків на паливо. Доходило до того, що люди зумисно чинили дрібні правопорушення, аби сісти до в'язниці. В такий спосіб вони сподівалися одержати якусь їжу і звільнити родину від зайвого рота. Почалися хвилювання в армії.

До 1960 р. "В.С." поставив економіку країни на межу катастрофи. З квітня 1959 р. Мао Цзедун відходить на другий план у керівництві країни, йде з посади Голови КНР (глави держави), хоча і залишається лідером партії.

Відкритого визнання помилковості курсу не було, хоча фактично політика змінилася: у 1961 р. приймається курс на "врегулювання" рівня усього народного господарства, який проводили такі лідери, як Лю Шаоці і Ден Сяопін. Поступово впорядковувалося виробництво. Основою став принцип простого соціалістичного господарського розрахунку. Були зроблені деякі поступки приватному сектору: часткове відновлення у сільській місцевості одноосібних господарств, почалося відродження кооперативного виробництва. Селянам поверталися підсобні господарства, домашній скарб, усуспільнені раніше. До 1965 р. ціною неймовірних зусиль наслідки "В.С." вдалося ліквідувати. Проте Мао Цзедун у 1966 р. вирішив нагадати про себе: повернувся до активного управління країною і проголосив "велику культурну революцію", яка мала реалізувати ідеї "казарменого комунізму", насправді завдавши країні ще більшої шкоди, ніж «В.С.»

У 1981 р. пленум Центрального Комітету КПК прийняв документ під назвою «Рішення з деяких питань історії КПК від часів утворення КНР», що й досі визначає офіційну версію історії партії та країни. У цьому документі «В. С.» і «культурна революція» віднесені до помилок Мао Цзедуна, хоча й відзначено, що помилки у його діяльності займають другорядне місце у порівнянні з досягненнями.

2. В радянській історії також мав місце період В. С. Це були 1928 – 1933 рр., коли відбувався інтенсивний розвиток економіки на основі прискореної індустріалізації, колективізації та культурної революції.

3. В наш час термін "В.С," часто використовується для позначення авантюрного намагання прискореними темпами кількісного зростання розв'язати ту чи іншу масштабну проблему.

Література: История Китая. – М., 1998; Китай: история в лицах и событиях. – М., 1991; Лукин А. «Большой скачок» отбросил китайскую экономику назад [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.mgimo.ru/news/experts/document118910.phtml

Тетяна Орлова

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ – доба відкриттів європейськими мореплавцями невідомих раніше морів і океанів, островів і континентів, здійснення першої навколосвітньої морської подорожі, колонізації заморських територій (кінець XV – середина XVII ст.). Нові географічні відкриття

зумовлювалися насамперед бурхливим розвитком продуктивних сил, прагненням європейців задовольнити постійно зростаючі потреби в дорогоцінних металах і прянощах (встановлення турецького мита на арабську посередницьку торгівлю призвело до подорожчання товарів зі Сходу), відповідно, пошуками морських шляхів до Китаю та Індії. В. Г.В. стали можливими завдяки значному прогресу в розвитку науки і техніки.

Португальці, які ще в першій половині XV ст. організовували морські експедиції вздовж африканського узбережжя, у 1471 р. досягли Гвінеї, в 1473 р. перетнули екватор, і в 1484 р. допливли до Конго. Просуваючись ще далі, у 1486 – 1487 рр. експедиція на чолі з Бартоломео Діасом досягла півдня Африки. Мис, який обігнув Б. Діас, португальський король велів назвати мисом Доброї Надії, сподіваючись, що це є шлях до Індії. У той час, як португальці шукали східний шлях до Індії, Христофор Колумб вирішив знайти його на заході. 3 серпня 1492 р. експедиція на чолі з Колумбом, підтримана іспанськими королем Фердинандом і королевою Ізабеллою, вирушила з іспанського порту Палос. До складу флотилії входило 3 кораблі — «Санта Марія», «Пінта» і «Нінья», екіпаж яких становив 120 осіб. 12 жовтня того ж року Колумб досяг Американського континенту (одного з Багамських о-вів, пізніше названого Сан-Сальвадор), помилково вважаючи його Азією. Тоді ж були відкриті о-ви Куба, Гаїті та деякі ін. Згодом Колумб здійснив ще три подорожі до Америки (1493 – 1496, 1498 – 1500, 1502 – 1504 рр.), під час яких були відкриті частина малих Антільських о-вів, Пуерто-Ріко, Ямайка, Тринідад та ін. Відкриття Америки Колумбом (останнім часом термін “відкриття Америки” історики замінюють також іншим – “зустріч культур”) змусило португальців активізувати пошуки східного шляху до Індії. Влітку 1497 р. з Лісабона відправилася нова експедиція, очолювана Васко да Гамою. Обігнувши Африканський континент з півдня, він спрямував кораблі вздовж східного узбережжя Африки, дістався Мозамбіку, а 20 травня 1498 р. досяг індійського міста Калікут (суч. Калькутта). Так було відкрито морський шлях до Індії, яким відтоді щорічно плавало до 20 португальських кораблів. Продовжуючи морські експедиції, португальці у 1500 р. відкрили узбережжя Бразилії, у 1516 р. досягли берегів Китаю, а в 1542 р. Японії. З Іспанії після смерті Колумба (1506 р.) продовжувалися морські експедиції. Мореплавець і географ Амеріго Веспуччі висловив гіпотезу, що Колумб відкрив не Індію, а новий континент, який і було названо його іменем (Америка). Прагнучи прокласти західний шлях до Азіатського континенту, експедиція іспанців на чолі з Фернаном Магелланом у 1519—1522 рр. здійснила першу кругосвітню морську подорож (з Іспанії через Атлантичний океан до південного краю Америки, далі через Тихий океан до Філіппінських о-вів), яка підтвердила гіпотезу Веспуччі, а також те, що Земля має форму кулі. У XVI – першій половині XVII ст. іспанці проникли на території центрально- і південноамериканських держав (майя, ацтеків, інків). Шукаючи багатства, вони здійснювали важливі географічні відкриття. Організовуючи тихоокеанські експедиції, іспанці відкрили Соломонові о-ви (1568 р.), Південну Полінезію (1595 р.), Меланезію (1605 р.).

У 1497 – 1498 рр. англійські мореплавці досягли північно-східного

узбережжя Північної Америки, відкривши о-ви Ньюфаундленд і Лабрадор. Продовжуючи здійснювати експедиції в XVI ст., вони, зокрема, прагнули відкрити північно-західний шлях із Атлантичного океану до Тихого, а також – північно-східний шлях до Індії. Англійці заснували свою колонію на узбережжі Північної Америки, захопили Гвіану, Бермудські острови, Ямайку, частину Антільських островів. В 1535 р. французький мореплавець Жак Картьє висадився на північних землях Американського континенту, названих Новою Францією (узбережжя сучасної Канади). Наприкінці XVI – на початку XVII ст. на шлях нових колоніальних загарбань стала Голландія. Голландці оселилися на островах Малайського архіпелагу, відкрили західне і східне узбережжя Австралії, Нову Зеландію, острови Фіджі й Тонго. І все ж на початку XVII ст. було відомо лише приблизно 49% Землі.

В. Г. В. мали епохальне значення для розвитку Європи: виникли економічні зв’язки між найвіддаленішими континентами; відбулося переміщення торгових шляхів і центрів, що призвело до різкого падіння ролі Генуї, Венеції та інших міст Північної Італії в транзитній торгівлі; почалося формування світового ринку; відбулася так звана “революція цін”; виникла колоніальна система; міграції викликали поступове змішування рас; розпочався процес європеїзації світу.

Література: Гуляев В.И., Юров Ю.Г. Кто открыл Америку. – М., 1993; Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. – М., 1983; Яброва М.М. Великие географичеие открытия и начало колониальных захватов. – Саратов, 1987.

Сергій Пивовар

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ (англ. western, від west – захід) – поняття, що вживається для позначення процесу зростання впливу культури і політики західних країн на життя сучасного світового суспільства. Назва цього процесу запозичена у виняткового явища американської масової культури – вестернів, популярного різновиду художніх фільмів про життя Дикого Заходу США та його освоєння в другій половині XIX ст. і героями яких є ковбої. Зміст терміну “В.” досить умовний, оскільки “Захід” – не стільки географічне, скільки соціально-політичне, цивілізаційне поняття, яке охоплює різноманітні західні країни. Зважаючи на домінуючу позицію США в житті західної цивілізації, В., як правило, ототожнюють з “американізацією”, поширенням особливостей американського способу життя на решту світу. Найяскравіше процес В. проявився в розповсюдженні американської “масової культури”, розрахованої на прищеплення стандартних смаків і культурних запитів, вироблення американських стереотипів масового мислення. В. – суперечливий процес, який має позитивні й негативні моменти. Поширення досвіду використання високих технологій, розвитку демократичних інститутів, залучення широких верств населення до здобутків культури супроводжується пропагандою цінностей і стандартів “суспільства масового споживання”, що веде до відвернення населення від серйозних соціальних, політичних і моральних проблем, появою нових форм відчуження людини в суспільстві. Експансія американської “масової

культури” наштовхується на опір в Західній Європі і в мусульманському світі. Одночасно, в умовах сучасної глобалізації – посилення взаємозалежності держав у міжнародній системі, вплив В. на соціально-політичне життя народів різних країн постійно зростає.

Література: Лубська В.В. Глобалізація та вестернізація: взаємозв’язок, взаємозалежність чи тотожність понять? [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vuzlib.com/content/view/2648/74/; Сербіна Н.Ф. Вестернізація та експорт західних цінностей // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 35, ч. 2; Гаджиев К. С. Вестернизация или особый путь модернизации? // Политические исследования. – 2008. – № 4; Гранин Ю. Д. "Глобализация" или "вестернизация"? // Вопросы философии.– 2008. – № 2.

Борис Гончар

ВЕТО (лат. veto – забороняю) – заборона особи або групи осіб, яка накладається в односторонньому порядку для заблокування прийняття того чи іншого рішення певним державним органом. В сучасних державах право В., як правило, надається главі держави щодо законів, які приймає парламент.

1) У державному праві абсолютна чи умовна заборона, яку накладає один державний орган на рішення іншого органу. Право В. в більшості сучасних країн надається голові держави щодо рішень парламенту, а також верхній палаті парламенту щодо законопроектів прийнятих нижньою палатою; 2) У міжнародному праві застосування В. часто називають за відсутності одноголосної позиції постійних членів Ради Безпеки ООН.

У Стародавньому Римі право В. належало народним трибунам, які могли його застосувати щодо актів римських консулів або Сенату. У Польщі XVII – XVIII ст. цим терміном з епітетом liberum veto – вільне В.) окреслювалося право кожного члена сейму накласти заборону на прийняття будь-якого законодавчого або міжнародного акту.

Абсолютне (остаточне, резолютивне) В. надає голові держави право відмовити в затвердженні ухваленого парламентом законопроекту безумовно; умовне (відкладне, суспензивне, відносне) В. – право голови держави відправити законопроект на доопрацювання до парламенту або за відповідних умов для повторного схвалення конституційною більшістю голосів.

Серед відносного В. розрізняють «сильне» і «слабке» В.

При слабкому В. парламент зобов’язаний лише повторно розглянути законопроект. Для його подолання достатньо звичайної більшості голосів. Іноді сильне В. може бути подолане лише кваліфікованою (конституційною) більшістю за дотримання певної процедури.

Потрібно зазначити, що В. дозволяє блокувати прийняття рішень, виступає механізмом збереження статус-кво у прийнятті політичних або економічних рішень.

Для здійснення права В. необхідна владна і правова субординація, ієрархія. Більш повноважні суб’єкти влади можуть мати право впливати на політичний процес прийняття рішень. Право В. в обов’язковому порядку повинне бути закріплене в законах держави, оскільки В. – дієвий механізм

впливу на владу, воно часто передбачається основним законом (конституцією) держави.

Література: Права вето: історія, міжнародний досвід та „українська специфіка” //http://www.parlament.org.ua/content/print.php?action=publication&ar_id=1336; „Президентське вето в сучасних демократичних системах”. Аналітична записка //http://www.niss.gov.ua/articles/282/; Конституционное право зарубежных стран/ Под общ. ред проф. Баглая. М., 2001; Конституции государств Европы : В 3-х т. / Под общей ред. Л.А. Окунькова. – М., 2001. – Т. 1; Паречина С.Г. Институт президентства: история и современность / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. – Минск, 2003.

Леонід Могильний

ВІЗАНТИЗМ – (від Візантія – назва держави IV – XV ст., що утворилася в наслідок розпаду Римської імперії). Насамперед, цим терміном позначається великосяжний культурно-історичний комплекс релігійних, державно-політичних, філософсько-моральних, художньо-естетичних ідей і відповідних форм соціальної практики, що генетично походять від візантійських зразків і зумовлюють відмінності російської (православної) цивілізації від європейського Заходу. Інколи в даному контексті використовується термін «візантинізм». Ним позначають манери, думки, стиль життя, літературу, мистецтво, архітектуру, наукові досягнення, які походили з міста Візантія і Візантійської імперії, особливо за часів її розквіту. Мається на увазі певний архітектурний, художній, музичний стилі. Так для архітектури характерною стає поява рельєфу, у малярстві – вільне використання золочення, особливо у фоні. У літературі і філософії візантійська цивілізація не дуже відрізнялася своєю оригінальністю, бо перекладала і зберігала класичні грецькі та латинські тексти. Пізніше величезна їх частина збереглася саме через могутність цього міста у період, коли решта Європи перебувала у темряві варварства. У середні віки це місто було знане як найбільш багате і красиве у всій Європі, справжній центр мистецтв і знань, а також провідний теологічний центр, головне місто православної церкви. Хоча в цілому, масштаби самовираження візантійської цивілізації в сфері культурної творчості виявилися вельми незначними, особливо у порівнянні із античністю, європейським Відродженням і Новим часом. Її культуротворча місія була локалізована насамперед у сфері релігійної творчості. Історичне призначення Візантії історики вбачають в адаптації християнства до соціальних та духовних особливостей народів, що заселяли землі на схід від Риму.

Якщо поняття візантинізму використовується в якості категорії культурологічної, то В. трактують здебільшого у соціально-політичному ключі, особливо стосовно держави. Найголовніше він репрезентує відмову від незалежності духовної влади, а також переконання, що втручання світської влади у справи релігії є виправданими. Така теорія і традиція запанувала відтоді, коли Русь прийняла християнство як офіційну і державну релігію, а грецька церква перетворилася майже на додаток до держави. На відміну від Заходу, де провідним був дуалізм церковної і світської влад при намаганні Пап здійснювати зверхність над європейськими правителями, у Візантії, а потім у

тих країнах, які зазнали впливу В., церква опинилася під державою (одна з головних системних характеристик, що відрізняє східний тип християнської цивілізації від західного).

Значну роль у зміцненні тісного союзу між православною церковною та російською державою відіграв релігійно-церковний рух, очолюваний Йосипом Волоцьким,у руслі чиїх настроїв сформувалася ідея «Москва – третій Рим», яка передбачала зростання авторитету держави як оплоту православної віри, що прийняла естафету зниклої Візантії. Суть ідеї полягала у тому, що тільки Московія має все необхідне для того, аби відродити колишню славу першого Риму і другого – Константинополя і стати охоронцем православ'я на всій землі. Для цього московський князь повинен проводити релігійну політику навернення у нього тих народів в його землях, які ще не мали істинної віри, а також зберігати у цілісності церкви та монастирі. Таким чином значний тягар турбот перекладався на плечі світського правителя, владі якого надавалая божественна природа. Разом із тим В. підштовхував державу до того, аби вона практикувала неправові форми управління, порушувала природні права і свободи громадян.

При тому, що Русь прийняла християнство ще до його розділення на західну і східну гілки (1054 р.), однак впродовж чотирьох з половиною століть (від 988 до 1453 р. – взяття Константинополя турками) вона була пов'язана тільки із східною церквою, в результаті слідом за Візантією увійшла до тихого історичного затону, надто відмінного від бурхливого океану різноманітних рухів, що вирував у Європі. Найголовнішим серед них була і залишається інтенція (прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, яку висловлено в ідеї прогресу, невпинного удосконалення людини, суспільства і структур влади). Таким чином сформувалися значні психологічні, метафізичні та інші відмінності Заходу і Росії, де відсутнє яскраво виражене прагнення до самовдосконалення. Видатний російський філософ В. Розанов наголошував, що саме успадкований В. відокремив Росію від Заходу.

Сучасний російський соціолог В. Бачинін вважає, що головним соціальним продуктом В. є тип індивідуальної свідомості, якій притаманні схильність мислити поза меж природно-правових категорій, відсутність критичного ставленні до неправових акцій державної влади, піддатливість маніпулятивному тиску пануючих ідеологем, покірливість силі автократичного правління, здатність пристосовуватися до вимог жорстоких політичних режимів. Носій подібної свідомості, який перебуває у рамках жорскої дисциплінарності, здатен з легкістю переходити від мовчазної покірливості до протилежного стану і перетворюватися у «людину беззаконня». Звичка підкорюватися зовнішньому диктату робить його самого після перерозподілу влади схильним до диктату і насильства. Російська історію переповнена прикладами такого роду.

Ще значення терміну «В.» у сучасному політичному лексиконі – тонка дипломатія, хитрощі, підступність, інтриги. Важка міжнародна обстановка, у якій існувала візантійська держава впродовж майже всієї своєї історії, викувала витончену і майстерну дипломатію, що не гребувала ніякими засобами. У її арсеналі були підкуп іноземних правителів, інтриги при іноземних дворах, залякування і нацьковування одних народів на інші, розпалення племенної або

релігійної ворожнечі. Її гаслом залишався перевірений принцип політики римлян: "Розділяй і володарюй". Підступність і виверткість, вміння плести найхитромудріші тенета, розігрувати багатоходові комбінації були основним нервом візантійської дипломатичної системи.

В наш час інколи про того чи іншого політика як з України, так і з інших країн можна сказати, що він – "справжній візантієць", хоча сам віг може про це не здогадуватися. Найчастіше це з'ясовується із спеціальної історичної і політологічної літератури, в якій міститься аналіз й оцінки його діяльності.

Література: Бачинин В. А. Византинизм и византизм [Електронний ресурс] – Режим доступа: //http://credonew.ru?content/view/509/30/; Гийу А. Византийская цивилизация /Пер. с франц. – Екатеринбург, 2007; Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М., 1998.

Тетяна Орлова

ВІЗИР (араб. вазір – «помічник») – у системі традиційної ісламської державності офіційний титул вищого керівника адміністративного чиновницького апарату. Вперше з'явилася в системі державної служби Халіфату в правління багдадського халіфа Абу-Джафар Абдаллах ібн Мухаммед аль-Мансура (754 – 775 рр.) із династії Аббасидів. Повноваження В. визначалися халіфом, який одноосібно призначав того на посаду і на власний розсуд визначав коло обов'язків і повноважень В., делегуючи йому в такий спосіб частину своєї влади (система вілая). Зазвичай, В. відповідав за організацію та ефективність адміністративної служби і кадрову чиновницьку політику, податкові збори та фінанси, але дуже рідко допускався до управління армією та лише в крайніх випадках здобував право контролювати судочинство. Щоб не допустити надмірної концентрації влади в руках В. та уникнути можливої узурпації ним влади в окремих мусульманських державах часом практикувалося призначення одночасно не одного, а двох чи навіть більшого числа візирів, проте така політика халіфів, султанів і емірів спричиняла дезорганізацію централізованого державного управління, розмивала відповідальність чиновників і тому виявилась не надто ефективною, через це великого поширення в ісламській державній традиції не набула. Отже навіть коли в системі мусульманської імперії допускалося існування кількох візирів одночасно (так було, зокрема, у державі турків-османів імперських часів), верховним керівником адміністративного чиновницького апарату все одно ставав один із «помічників» правителя, який отримував титул «великого візира» (улу-вазір). Після краху Османської імперії (1918 р.), ліквідації інститутів султанату (1922 р.) і халіфату (1924 р.) та утворення Турецької республіки (1923 р.) інститут візирату як елемент традиційної мусульманської державності також був скасований. Відтоді титул В. як ознака державного службовця високого рангу часом використовується в політичній традиції ісламського державотворення, але його повноваження і статус є майже тотожними європейському поняттю «міністр» або «прем'єр-міністр», хоча і мають підкреслювати в такий спосіб відданість відповідної мусульманської держави власним (а не запозиченим із Заходу) політичним

традиціям.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. Пер. с тур.: В 2 т. – М., 2006; Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.). – М., 2006; Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Пер. с англ. – М., 2010; Campo Juan E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ВІЙНА – соціально-політичне явище, крайня форма вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, територіальних та інших суперечностей між державами, народами, націями, верствами і соціальними групами засобами збройного насильства.

Що стосується ставлення людства до В., то тут історія показує широкий спектр позицій: від своєрідної ейфорії відносно перспектив зникнення воєн з життя світового співтовариства до беззастережної відданості відомій формулі " В. всіх проти всіх", що розглядається як основоположний принцип. У всі часи людські спільноти зовсім не розглядали мир як найвище благо. Хтось прагнув підкорити своєму пануванню чужі країни і народи, інші бажали воїнської слави, треті вважали, що краще вмирати стоячи, ніж жити на колінах. У будь-якому випадку виправдання В. завжди знаходили найпереконливіші, оскільки людина, якщо судити за її діяннями, наче підсвідомо керувалася мефістофелівською настановою – немає в світі речі, вартої пощади. Не випадково, що з найдавніших часів скептики не припиняли стверджувати, що homo homini lupus est. Більш того, за всіх епох людині була притаманна схильність романтизувати й оспівувати В. та її героїв.

Здавна, від часів давньогрецького філософа Демосфена (IV ст. до н. е.), війни поділялися на справедливі і несправедливі. Перші, на думку філософа, ведуться заради захисту батьківщини від розорення і знищення ворогом, в ім’я справедливості. Несправедливими є ті війни, які ведуться заради користі, вигоди, порушуючи принципи справедливості. Однак, що вважати справедливим, а що несправедливим, як правило, входило у прерогативи самих ініціаторів війни.

Окрім поділу на справедливі і несправедливі існують й інші підходи у класифікації війн. Класифікація, як відомо, проводиться за тими чи іншими параметрами. Серед таких параметрів можна виокремити: характер В. за масштабом (локальні, регіональні, міжцивілізаційні, світові); за мотивом (оборонні і агресивні); за юридичним оформленням (офіційні і “таємні”, “неоголошені”); за складом учасників (двосторонні і багатосторонні); за складом союзників або складом супротивників (односторонні і коаліційні); за типом ведення бойових дій (наступальні, оборонні, змішані – оборонно-наступальні, наступально-оборонні); за характером ведення бойових дій (позиційні, мобільні, змішані); за місцем ведення бойових дій (на своїй території, на чужій території, змішані); за використанням техніки і технологій (зокрема, за засобами знищення і засобами пересування); за задіяними видами збройних сил; за стратегію і

тактикою; за підсумками В. (перемога, поразка, співвідношення втрат і набутків).

Якщо виходити із історичних реалій, то не може не виникнути підозра, що В. – це невід'ємна, вроджена складова самої людської природи, так само, як потяг до гри, наприклад. Видатний німецький філософ І.Кант небезпідставно вказував, що історія в цілому аж ніяк не свідчить про людську мудрість, скоріш вона є літописом людської недосконалості, безумства, марнославства і пороку. Можливо, слушними є аргументи і тих авторів, які вважають притаманні людині від народження зле начало, ірраціональні і руйнівні потяги, агресивність, войовничість, почуття ворожнечі до чужих, схильність до непокори, заздрість, прагнення панувати, владарювати, підкорювати інших, гордощі, пиху і користолюбство не останніми за значенням мотивуючими факторами суспільно-історичного розвитку, важливим компонентом якого є В.

Звичайно, було б абсурдом зводити всі фактори, що породжують В. до однієї тільки людської агресивності, войовничості та почуття ворожнечі до чужих. Таких факторів набагато більше. Але їх можна звести до декількох основних. Серед них найголовнішими можна вважати: експлуататорський спосіб виробництва, несправедливість, нерівність, насильство; екстремістські соціальні класи, групи, партії, владу; переважаючу військову могутність країни або блоку (наддостатні для оборони і підтримання миру військові потенціали); войовничі духовно-моральні настанови і норми; панування мілітаризму. Серед нових найголовніших факторів, які будуть важливими у XXI ст., слід назвати боротьбу за поклади сировини, енергоносії, водні ресурси, ліси, родючі землі, збереження власної екології і перетворення на звалища виробничих відходів території слабко розвинених країн. Врешті решт вся історія людства – це боротьба за ресурси.

Витоки В. активізуються діяльністю великих мас людей під цілеспрямованим керівництвом державно-політичних інститутів (урядів, партій, політичних і військових діячів та ін.) Їх зусиллями створюються вогнища воєн і військових конфліктів, умови і приводи для їх розв'язування. Кожна В. і військовий конфлікт – результат зацікавленості в них впливових і владних соціально-політичних груп і верств. Без рішучості цих груп воювати не може бути військових зіткнень. У недалекому минулому ті, хто розпочинав В., діяли відкрито. Тепер, коли агресивна В. визнана світовим співтовариством найтяжчим злочином проти людства, ініціатори баталій діють, як правило, не так відверто, висуваючи "справедливі" аргументи на користь того, щоб покарати "лиходіїв".

Як підкреслював англійський філософ Т.Гоббс, вигода, безпека і репутація складають три головні мотивуючі мети людини. Людина прагне високої репутації, бо є істотою, наділеною гордістю та егоїстичним інтересом. Гордість змушує її бути заздрісною через побоювання, що її товариші будуть вважати її/його менш гідним, ніж вони самі, штовхаючи тим самим вдаватися до певних дій. Такий спосіб не менше, ніж окремим індивідам, притаманний також народам і державам. Звідси – велике значення, яке у міжнародній політиці

надається категорії "національна честь". "Національна честь", яка втілюється у понятті "престиж", визначається насамперед економічними і політичними можливостями держави. Але часто престиж досягається за допомогою сили, особливо успішної, переможної В., в результаті якої одна держава нав'язує свою волю іншій країні.

Сила і могутність держави впродовж всієї історії оцінювалася у термінах її можливостей вести і вигравати В.. З цієї точки зору одна з головних функцій В. полягає у тому, аби визначити міжнародну ієрархію за шкалою престижу і таким чином з'ясувати, які саме держави є головними акторами міжнародної системи. Як правило, домінуючі актори стверджували свої права на панівне положення і нав'язували норми і правила гри слабкішим членам цієї системи. Так було після Першої світової війни, коли встановилася Версальсько-Вашингтонська система. У сучасному світі те, що зветься міжнародним правом, розроблено і затверджено західною цивілізацією і в цілому відбиває насамперед її інтереси і цінності.

Література: Гаджиев К. С. О природе конфликтов и войн в современном мире //Вопросы философии. – 1997. – № 6; Манохин В. Подходы к классификации войн и вооруженных конфликтов //Политические конфликты: от насилия к согласию. – М., 1996; Серебрянников В. В. Социология войны. – М., 1998.

Тетяна Орлова

ВІЙНА ГРОМАДЯНСЬКА – збройна боротьба між класами соціальними, етнічними, релігійними та іншими спільностями всередині держави задля досягнення певних політичних цілей, головною з яких є завоювання державної влади. Виникнення В. Г. пов'язане з загостренням соціальних конфліктів, протиріч між інтересами різних верств населення, які державна влада, при існуючій політичній системі, не в змозі подолати. Умови, котрі породжують В. Г., визначаються як розстановкою політичних або соціальних сил всередині держави, так і міжнародними умовами, тому В. Г. можуть поєднуватися з війнами між державами, з боротьбою проти іноземної інтервенції, національно-визвольною боротьбою. У більшості випадків В. Г. ведуться між пригнобленими і пануючими верствами населення, але вони можуть відбуватися і в результаті зіткнення однорідних соціальних чи політичних угрупувань населення (наприклад, війна між Червоною та Білою трояндами в Англії, релігійні війни в XVI і XVII ст. у західних країнах Європи, громадянська війна Півдня та Півночі у США у 1861 – 1865 рр.). Історичні типи і форми В. Г. різноманітні: повстання рабів (наприклад, повстання Спартака у Стародавньому Римі); селянські війни (селянська війна 1525 р. у Німеччині, селянські війни в Мексиці під час революції 1910 – 1917 рр.); партизанські війни за незалежність чи за владу (дії партизан – за об'єднання В'єтнаму в 60-70-і роки XX ст., війна проти диктаторського режиму на Кубі в 50-і роки). Наприкінці XX ст. спалахи В. Г. виникали на території Югославії, Молдови, Росії, деяких латиноамериканських і африканських країн. В. Г. характеризуються жорстокістю і безкомпромісністю; у них гине велика кількість цивільного

населення. Хоч у деяких країнах сучасного світу зберігається соціально-економічна і політична напруженість, що може привести до внутрішнього збройного протистояння, В. Г. як засіб політики, в умовах посилення міжнародних зв'язків і світової взаємозалежності, втрачає практичну цінність. Тому проблема усунення причин, що можуть спровокувати В. Г. у будь-якій країні, залишається актуальною для міжнародного співтовариства.

Література: Гражданская война 1918 – 1921. – М.-Л. 3. – 1930; Гражданская война в России: события, мнения, оценки: Памяти Юрия Ивановича Кораблева / Науч. ред. Н.А. Ивницкий. – М., 2002; Маркс К. Громадянська війна у Франції. – К., 1982; Посадский А.В. Гражданская война в России под углом зрения политической конфликтологии // Политические исследования. – 2002. – № 3.

Борис Гончар

ВІЙНА ІНФОРМАЦІЙНА – це комплексний вплив (сукупність інформаційних операцій) на систему державного та військового управління протидіючої сторони, її військово-політичне керівництво, який би ще за мирних умов призводив до прийняття сприятливого для сторони-ініціатора інформаційного впливу рішення, а під час конфлікту повністю паралізував би функціонування інфрастуктури управління противника Вперше термін "інформаційна війна" застосував Т.Рона у звіті "Системи зброї та інформаційна війна" (1976 р.).

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., саме В. І. вважається найперспективнішим способом ведення військових дій. Як зазначають військові фахівці, сьогоднішня війна – це В. І., і її виграє той, чиї інформаційні системи більш досконалі. Неодмінною умовою її ведення є захист власної інформації і своїх інформаційних систем. Основні зусилля зосереджуються не на знищенні особового складу і військової техніки супротивника, а на виведенні з ладу його "нервової системи" – комп'ютерних мереж і мереж зв'язку головних штабів. Справжня В. І., таким чином, передбачає використання збройними силами комп'ютерних і телекомунікаційних технологій як засобу нищення супротивника у війні шляхом дезорганізації його управління, внесення хаосу у роботу обчислювальних центрів і мереж зв'язку, знищення пунктів військово-політичного керівництва і командування військ, дезінформації і морально-психологічного тиску на особовий склад його армії, а також населення. Кровопролиття при цьому не відміняється повністю, а лише зводиться до можливо мінімального рівня, особливо у своїх військах.

Першою повномасштабною В. І. вважають бойові дії армій США та їх союзників у 1991 р. у Перській затоці проти Іраку. Широке використання сучасних інформаційних та автоматичних систем управління забезпечили їх високу ефективність. По військах та інших об'єктах Іраку були нанесені високоточні вогневі удари, американські мобільні генератори перешкод "Сендкребс" внесли повний хаос у довгохвильовий зв'язок, що значною мірою паралізувало управління військами Іраку. Він був змушений припинити війну і погодитися на всі умови, які висунули західні держави. Під час війни,

розв'язаної проти Іраку в березні 2003 р., були застосовані аналогічні методи.

Література: Шайнога М.А., Присяжнюк Д. М. Аналіз досвіду використання ЗМІ в сучасних локальних війнах та збройних // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2011. – Вип. 30.

Тетяна Орлова

ВІЙНА ЛОКАЛЬНА (лат. localis – місцевий) – війна, в якій на відміну від світової бере участь порівняно невелика кількість держав обмеженого географічного регіону. У сучасній історичній науці поняття «В. Л.» є протилежним поняттю «глобальна війна». До становлення глобальної системи міжнародних відносин у XIX ст. всі війни вважаються локальними, навіть якщо вони охоплювали великі регіони (наприклад, наполеонівські війни). Як синонім терміна «В. Л.» інколи вживають термін «обмежена війна». В. Л. у XX ст. були: японсько-китайська війна (1937 – 1945 рр.), війна в Іспанії (1936 – 1939 рр.), радянсько-фінляндська війна (1939 – 1940 рр.), війна в Кореї (1950 – 1953 рр.), американо-в'єтнамська війна (1965 – 1973 рр.), радянсько-афганська війна (1980 –1989 рр.), війна в Перській затоці (1991 р.), війна в Югославії у 1990-х рр. та ін. Лише СРСР так чи інакше реагував на 130 військових конфліктів у різних регіонах планети. У 88 конфліктах використовувалася радянська зброя, боєприпаси, військове спорядження. Лише в 1955 – 1982 рр. СРСР поставив іншим країнам зброю та бойову техніку на суму 49,9 млрд. дол. Упродовж 1946 – 1991 рр. радянські військовослужбовці брали участь у 37 В. Л. Найбільша кількість радянських військовослужбовців (понад 620 тис осіб) взяла участь у воєнних діях в Афганістані.

Ґрунтовні дослідження історії В. Л., в яких брав участь СРСР, нині не можливі. Адже, значна кількість джерел зберігається в закритих фондах державних архівів Росії. Наприклад, документи Центрального Архіву Міністерства Оборони Російської Федерації, що стосуються угорських подій 1956 р., можуть бути розсекречені лише після 2035 р.

Література: Локальные войны XX века: Роль СССР // Отечественная история. – 1992. – № 4; Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века. – М., 2000.

Сергій Пивовар

ВІЙНА ПАРТИЗАНСЬКА – різновид війни, бойові дії поза лінією фронту, одна з найважливіших форм боротьби населення проти іноземних загарбників на окупованій ними території. В. П. охоплює найрізноманітніші дії – збройні і незбройні, організовані і стихійні, систематичні і епізодичні, спрямовані на підрив ворожого режиму. Само поняття виникло в XVIII ст. і позначало «самостійні дії окремих від армії легких загонів, що направляються переважно в тил і на фланги противника». Такі загони, яким ставилося завдання порушувати комунікації, носили французьку назву partie, звідки і слово «партизан», а від нього – «партизанська війна». Під час Наполеонівських воєн «партизанами»

стали називати також нерегулярні загони з цивільних осіб, які вели боротьбу в тилу ворога. Тоді ж народилося й іспанське позначення для В. П. – «герілья» (ісп. Guerrilla, «мала війна»). У той час найбільш сильні партизанські рухи діяли на окупованих французькими військами територіях Іспанії і Російської імперії. Правомірність В. П. була визнана Гаазькою конвенцією про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. та закріплена в ст. 1 і 2. Додатку до неї. (Положення про закони і звичаї сухопутної війни).

Активними були партизанські дії загонів Томаса Едварда Лоуренса в Аравії і німецького генерала Пауля фон Леттов-Форбека в Східній Африці під час Першої світової війни. Друга світова війна була однією з небагатьох війн в історії людства, де партизансько-повстанські дії в тилу окупованих військ відіграли роль стратегічного фактора. В Україні, як і в деяких інших країнах Європи і Азії, партизани і повстанці воювали під різними прапорами, належали до різних політичних напрямів. У другій половині ХХ ст. партизанські рухи діяли в основному в країнах Азії, Африки, Латинської Америки. У багатьох з цих країн В. П. велися впродовж десятиліть. Британський історик Джон Елліс в своїй праці «From the Barrel of a Gun» переховує більше 160 партизанських воєн, які мали місце в різних країнах світу від з VI ст. до нашої ери по 1995 рік.

Література: Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. – К. , 2001; Арцибасов И.Н., Егоров С.А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. – М., 1992; [Електронний ресурс] – Режим доступу:http://uk.wikipedia.org/wiki.

Юрій Сорока

ВІЙНА ПСИХОЛОГІЧНА – форма підривної діяльності, здійснюваної однією державою проти іншої цілеспрямованими специфічними засобами і методами впливу на цивільне населення й (або) військовослужбовців з метою зміни у бажаному напрямі їх психологічних властивостей (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів і стереотипів поведінки), а також групових і масових настроїв, суспільної свідомості загалом заради досягнення своїх політичних, а також чисто військових цілей. В.П. здійснюється за допомогою засобів масової інформації, підривних пропагандистських акцій, політичних і економічних санкцій тощо.

У повсякденному розумінні термін «В.П.» позначає використання засобів спілкування і механізмів соціально-психологічного впливу одними людьми проти інших людей з метою підпорядкування їх собі або створення сприятливих умов для своєї діяльності. Термін «В.П.» може характеризувати політичну діяльність окремих осіб, угрупувань, партій, рухів; виборчі кампанії кандидатів на виборні посади тощо.

Література: Валевська І. А., Удод А. Психологічні та інформаційні війни в сучасних міжнародних відносинах //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2008. – Вип. 78. – Ч. 2; Дзюба М. Т. Психологічна війна, як засіб досягнення політичних цілей //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Військово-спеціальні науки». – 2006. – Вип. 12/13.

Борис Гончар

ВІЙНА СВІТОВА – глобальне протиборство коаліцій держав із застосуванням величезних армій та військових арсеналів. На відміну від локальної, обмеженої війни, що охоплює велику кількість учасників і обмежений географічний район (наприклад, російсько-японська війна 1904 – 1905 рр.), В. С. охоплює більшість держав і населення планети, величезні сухопутні, морські і повітряні простори і є надзвичайно руйнівною і винищувальною. У XX ст. людство пережило дві світові війни.

Перша В. С. 1914 – 1918 рр. точилася між утвореними наприкінці XIX – на початку XX ст. військово-політичними союзами: центральним європейським державам Німеччині, Австро-Угорщині, яких підтримала Туреччина і Болгарія з 1915 р., протистояла Антанта (Велика Британія, Росія, Франція) та її союзники (Бельгія, Сербія, Чорногорія, з 1915 р. Японія, Італія, з 1916 р. Португалія, Румунія, з 1917 р. США, британські домініони та 11 інших держав, переважно в Латинській Америці). Війна закінчилася поразкою Німеччини та її союзників. У першій В. С., яка продовжувалася понад 4 роки, брали участь 33 із 59 незалежних на той час держав, в яких було мобілізовано близько 70 млн. осіб. Активні бойові дії відбувалися в Європі, Азії, Африці та на усіх океанах. За самими скромними підрахунками під час першої В. С. загинуло 10 мільйонів і поранено 20 млн. осіб. Наслідком війни стали революційні політичні події, в результаті яких з карти світу зникли Російська, Німецька, Австро-Угорська й Османська імперії.

Друга В. С. (1939 – 1945 рр.) велась між Німеччиною, Італією, Японією та їхніми союзниками, з одного боку й державами антигітлерівської коаліції (Велика Британія, СРСР, США, Китайська республіка та інші) – з іншого; була розв'язана Німеччиною нападом (1 вересня 1939 р.) на Польщу (за потурання СРСР). 3 вересня 1939 р. Велика Британія та Франція оголосили війну Німеччині. До червня 1940 р. Німеччина окупувала Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Францію. 22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. Період війни СРСР проти Німеччини під час Другої В. С. отримав назву Велика вітчизняна війна Радянського Союзу. 7 грудня 1941 р. нападом на Перл Харбор Японія розв'язала війну проти США. Війна в Європі завершилася розгромом Німеччини та її сателітів; 8травня 1945 р. представники німецького командування підписали акт про беззастережну капітуляцію. Успішні бойові дії американських і радянських військ проти Японії, американське атомне бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі змусили Японію 2 вересня 1945 р. підписати акт про беззастережну капітуляцію.

Друга В. С. стала найбільшим збройним конфліктом в історії людства. В ній взяла участь 61 держава, на території яких проживало близько 80 % всього населення світу. Військові дії велися в Європі, Азії, Африці, Океанії та на всіх чотирьох океанах. До збройних сил було мобілізовано близько 110 млн. осіб. Кількість людських втрат в результаті війни – доволі приблизно оцінюються у 67 млн. осіб, оскільки ніде, крім США та країн Британської співдружності, не велося точного підрахунку загиблих. Матеріальні збитки під час війни склали близько 4 трильйонів доларів США. Друга В. С. призвела до кардинальних змін у сфері міжнародних відносин та внутрішньому житті багатьох держав світу.

Після Другої В. С., коли ядерне протистояння СРСР і США створювало небезпеку взаємного знищення, війна між супердержавами перестає бути засобом політики, бо стає ірраціональною. Ракетно-ядерна війна, можливість якої зменшилася після закінчення «холодної війни», але не зникла повністю, мала б глобальні масштаби та, напевно, означала загибель людства.

Література: Проэктор Д.М. Европа – век XX. Войны. Их уроки. Воля к миру. – М., 1984; Проэктор Д.М. Мировые войны и судьбы человечества. – М., 1988.

Борис Гончар

ВІЙНА «ХОЛОДНА» – термін, який означає період міжнародної напруженості, ідеологічного та політичного протистояння внаслідок загострення відносин після Другої світової війни між СРСР і США. З 1945 р. керівництво СРСР стало на шлях силової політики, територіальної експансії, створення сфер впливу. Це зумовило занепокоєння на Заході й спричинило конкретні жорсткі заходи щодо стримування радянської експансії. Адміністрація президента США Г. Трумена застосовувала у відносинах з СРСР політику т. зв. "атомної дипломатії", розробляла плани його знищення. У березні 1947 р. Г.Трумен висунув зовнішньополітичну доктрину, яка передбачала надання військової та економічної допомоги країнам, що протистоять комунізмові й розбудовують вільні демократичні суспільства (політика «стримування комунізму»). Отже, обидві сторони не виявили готовності до усвідомлення та прийняття реалій повоєнного світу. Навпаки, СРСР і США зробили ставку на військову силу як знаряддя вирішення міжнародних проблем. У червні 1947 р. держсекретар США Дж. Маршалл запропонував європейським країнам економічну допомогу. Проте СРСР прагнув встановити власний контроль у Східній Європі й не допустити впливу США. Відмова СРСР та його сателітів взяти участь у "плані Маршалла", а також активна протидія його реалізації значно загострили відносини між СРСР і Заходом, фактично означали поділ Європи на два протилежні табори і початок відкритого суперництва між ними. З цього часу, тобто з середини 1947 р., почався період "Х. в.", який характеризувався тенденцією до дедалі більшої напруженості між Заходом і Сходом. Обидві сторони підтримували своїх ставлеників у різного роду конфліктах між комуністичними і антикомуністичними угрупованнями у світі, здійснювали підривну та розвідувальну діяльність, залякували народи загрозою нової війни з використанням атомної та іншої зброї масового знищення. «В. Х.» викликала кілька локальних воєн і збройних конфліктів у різних регіонах світу, в яких безпосередньо чи опосередковано брали участь СРСР і США. Конфронтація між Заходом і Сходом переросла в небачену гонку ракетно-ядерних озброєнь і поставила під загрозу саме існування людства. «В. Х.» прирікла народи багатьох країн на безглузду розтрату своїх матеріальних багатств. Різко скоротилися нормальні економічні зв'язки між державами з різних протиборствуючих блоків, а також контакти у сфері культури та науки. У 1970-ті рр. відбулися позитивні зміни – спроби перейти від політики конфронтації до розрядки міжнародної напруженості, але в першій половині наступного десятиріччя сторони знову повернулися до політики «В. Х.». Кардинально ситуація почала змінюватися з

приходом до влади в СРСР нового керівництва на чолі з М. Горбачовим. Крах комуністичного блоку в Східній Європі, об'єднання Німеччини, припинення існування Організації Варшавського Договору, розпад СРСР засвідчили зникнення радянської загрози і завершення «В. Х.». Ці події дали президенту США Дж. Бушу підставу наприкінці 1991 р. привітати американський народ з перемогою у «В. Х.».

У широкому значенні вислів «В. Х.» використовується для визначення стану ворожості та недовір'я, взаємної підозрілості між державами і народами, характеристики гострого протистояння на міжнародній арені.

Література: Пошедін О. І. Коли закінчилася «холодна війна»? // Наукові записки НаУКМА. Серія «Історичні науки» – 2012. – Т. 130.

Сергій Пивовар

ВІЙСЬКО – історична назва армії. Виникла з появою перших державних утворень. Зі створенням у більшості держав регулярних армій (XVII – XVIII ст.) термін «В.» замінений терміном «армія».

В низці слова'янських держав (Україні, Польщі, Росії) він зберігався. Там він вживався як щодо збройних сил в цілому, так і щодо її складових частин: кварцяне В., В.Запорізьке. У XIX – першій третині XX ст. застосовувався щодо нерегулярних козачих військ: Донське, Кубанське та інші козачі війська.

Сучасні збройні сили Польщі називаються Військом Польським.

Олег Божко

ВІЙСЬКОВА ДЕМОКРАТІЯ – термін, введений у науковий обіг Л.Г. Морганом («Давнє суспільство», 1877 р.) для позначення організації влади на стадії переходу від родового ладу до держави. Пізніше почав використовуватись для визначення не тільки форми організації влади, але і заключної епохи історії первісного суспільства.

Визначення доби розкладу первісного суспільства як епохи В.Д. пов'язане з тим, що поява в цей час надлишкового продукту викликало розвиток грабіжницьких воєн за багатства, рабів або данини та земель, які, у свою чергу, стимулювали появу й початковий розвиток класів та державних інститутів. Війни збагачували та посилювали військових ватажків, що дозволяло останнім захоплювати владу в органах первісного народовладдя, які тим самим поступово відривались від народу. Ще зберігались інститути демократії – народне зібрання, рада старійшин та племінний вождь, який спирався на традиційний авторитет. Проте це була вже інша демократія: народне зібрання перетворювалось на зібрання тільки озброєних воїнів, а військовий ватажок та його старші дружинники отримували все більше влади за рахунок інших вождів.

В процесі розкладу первісного суспільства, коли ведення війн все частіше ставало військовим промислом з метою збагачення, дружина перетворюється на постійний військово-грабіжницький інститут. Військові ватажки примножували свої багатства та посилювали свою владу, в свою чергу винагороджуючи

дружинників за заслуги, що викликало їхнє перетворення в окремий привілейований прошарок. Дружині належала важлива роль у формуванні союзів племен, а згодом і держави та політичної влади, особливо за військового варіанту встановлення останньої. З суто військового організму, заснованого на засадах добровільного визнання авторитета військового ватажка та особистих зв'язках (побратимстві) між вождем та дружинниками, дружина перетворювалася на ієрархізовану систему, що стала зародком державного апарату. Крім військових функцій дружина виконувала вже також й адміністративно-управлінські (наприклад, керівництво суспільними роботами), фіскальні (збирання данини, східнослов'янське полюддя та інші форми подібних «кормлінь» у інших народів тощо), дипломатичні (зокрема, укладання воєнних союзів через побратимство з іншими дружинами).

Більш чи менш виразна система В.Д. була властивою багатьом народам, що переживали перехід від родового суспільства до державного ладу. Історично та археологічно вона зафіксована у давніх греків, етрусків, римлян, скіфів, сарматів, кельтів, германців, норманів, арабів та ін.; етнографічно вона добре вивчена у банту, а її ранні форми – у деяких племен Північної й Південної Америки, а також Сибіру.

В сучасній історичній та етнографічній науці звертається увага на те, що В.Д. переростала в державу не безпосередньо, а через проміжні військово-ієрархічні та олігархічні структури. В ряді випадків такі структури ототожнюються з вождівствами. Постає також питання про універсальність В. Д., що була характерною для багатьох, але не для всіх народів світу. Проте це питання пов’язане з більш широкою проблемою критеріїв історичної універсальності. Сучасна наука про первісні суспільства використовує різні, крім В.Д., терміни для позначення процесу розкладу родової організації і становлення держави – протополітархія, чіфдом, вождівство.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М., 1986; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 21; Price T.D., Feinman G.M. Foundations of Social Inequality. – N.Y., London, 1995.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ВІРТУАЛЬНИЙ (від лат. virtualis – сильний, здібний) – можливий, здатний; той, який може або повинен виявитися за певних умов. В якості віртуальних розглядають певні фізичні явища, які складно відтворити в реальності. Існує спеціальне поняття «віртуальна реальність» (штучна реальність, електронна реальність, комп’ютерна модель реальності). Під ним розуміють світ, створений технічними засобами, який сприймається людиною у звичайний спосіб, через органи сприйняття – зір, слух та інш. Об’єкти віртуальної реальності повинні діяти як реальні об’єкти матеріального світу. У віртуальному світі створюється фізика, що відповідає реальності (наприклад, діють закони гравітації, враховано властивості води й т.ін.), однак часто з розважальною метою користувачі віртуальних світів отримують додаткові можливості, яких вони позбавлені в реальності, приміром, здатність літати, створювати певні предмети тощо.

Сьогоді в якості синонімів часто використовують поняття «віртуальний світ» і «віртуальна реальність». Утім, між ними є певна відмінність. Перший з них запропонував один з піонерів комп'ютерної графіки Іван Сазерленд для опису подій, які людина бачила на екрані дисплею, тобто певного штучного світу. Інший запровадив у 1989 р. автор концепції віртуальної реальності Джарон Ланьєр. Він обгрунтував можливості користувача активно взаємодіяти, впливати на комп'ютерний світ.

Одним з найбільш популярних і перспективних напрямів розвитку сучасної історичної інформатики вважається комп'ютерне моделювання історичнх процесів. Як відомо, об'єктами дослідження істориків є події, явища, люди, які сьогодні вже не існують. Тому вчені мають справу з певними знаковими заступниками реальних об'єктів – знаковими моделями або «віртуальними реальностями». Поняття «віртуальної реальності» часто пов'язують з технологіями multimedia, трьовимірної графіки й анімації, що дозволяють об'єднати в одному інформаційному носії різноманітні форми кодування інформації та моделювати на комп'ютері процеси і об'єкти з реального життя, створювати об'ємний комп'ютерний досліджувальний простір. Користувач комп'ютера сприймає і відчуває цей простір як реальний через власну активну участь у «подіях», які пропонуються інформаційною системою. Комп'ютерні (В.) моделі історичного дослідження, таким чином, це неіснуючі об'єкти і процеси матеріальної або ідеальної природи, створення яких дозволяє вивчати реальні історичні об'єкти минулого та їх властивості шляхом перетворення інформації про реальні об'єкти на знання про них. При цьому поняття «віртуальна реальність» може бути застосоване і до традиційних уявлень про зміст і результати історичного дослідження.

Література: Дмитриева В.А., Святец Ю. А. Реконструкция прошлого в познавательном пространстве «виртуальных реальностей» step by step [Електронный ресурс] – Режим доступа: http://kleio.asu.ru/aik/krug/3/15.shtml; Подгаецкий В.В. Компьютерное моделирование и философия истории как совокупность интерпретаций «imaginary gardens with real tods in them»? (вариант на тему Марианны Мур) [Електронный ресурс] – Режим доступа: http://kleio.asu.ru/aik/krug/2003/507-520.pdf

Олена Ляпіна

ВІЧЕ – 1) збори вільних людей у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві, на яких обговорювались і вирішувались важливі громадські справи. Це було явище звичаєвого права, прямого народоправства, самоуправління та суду, аналогічне до зібрань у давніх грецьких містах і середньовічних західноєвропейських містах.

У літописі термін „В." вперше згадується в Бєлгороді під 997 р., у Новгороді – під 1016 р., у Києві – під 1068 р. У джерелах XII – XIII ст. слово „В." вживали стосовно князівської ради, а також нарад знаті. Однак, є підстави вважати, що зародження В. у формі народних зібрань дорослих членів племені відбулося ще за часів давніх слов'ян. Вперше такі зібрання східних слов'ян згадуються візантійськими істориками VI ст. Так, Прокопій писав, що слов'яни

„здавна живуть за народоправства", а „будь-які справи, добрі чи злі, вони вирішують громадою". Отже, В. не були породженням державного ладу, а функціонували в додержавні часи, будучи альтернативою державній владі. З появою та посиленням впливу княжої влади цей інститут народовладдя поступово набуває нових форм і змісту. Особливо суттєво на цей процес вплинула поява на Русі представників династії Рюриковичів. На відміну від "племінного" В. часів родового ладу, за умов створення князівського адміністративно-судового апарату відбувалось відокремлення влади від народних мас, посилювався вплив княжої влади. І все ж В. надавало народним масам певну можливість впливати на політичне життя. Завдяки вічовим традиціям на Русі не було безумовного підкорення княжій владі, що обумовлювало прагнення князів до повної ліквідації В. У головних містах Русі вічові збори набули характеру одного з органів влади, який конкурував у своїх компетенціях з княжою владою та боярською радою. У менших містах роль В. обмежувалася розглядом справ місцевого самоуправління.

В. збиралося на княжому чи церковному подвір'ї, на торговищі (наприклад, у Києві, спочатку на Подолі, згодом у дворі храму Софії). Це відбувалося спонтанно, за ініціативою народу, князя чи бояр. Крім представників народу у вічових зборах брали участь також князь, дружинники, бояри, заможні купці, церковні ієрархи. Керував В. здебільшого князь або єпископ. Ухвали приймалися згідно з точкою зору більшості присутніх. Рішення „старшого" міста було обов'язковим для виконання населення всієї землі. Знать не мала засобів для підкорення В. і також не могла ігнорувати його рішень. Збори, зокрема, вирішували питання війни та миру, земельні та фінансові (наприклад, збір коштів для ополчення чи найму війська), долі княжого столу (обрання чи вигнання князя), укладання договору з князем („ряду") чи іншими землями та князівствами, приймали закони (наприклад, Новгородська і Псковська судні грамоти), домагалися зміни небажаних представників княжого оточення тощо. Отже, прерогативи князівської влади та В. часто співпадали, що свідчить про їх співіснування та співправління. В. були своєрідною „третьою владою", забезпечуючи представництво народу, його вплив на хід політичного життя в бажаному для нього напрямку. Однак, дослідники не з'ясували остаточно, чи В. мали певну періодичність і регулярно вирішували зазначені проблеми, чи були органом надзвичайним, адже джерела зафіксували лише виняткові випадки їх проведення, пов'язані з кризовими ситуаціями. У період удільної роздробленості Русі політична роль міських громад і В. посилювалася, що свідчило про прагнення міст вийти з-під підпорядкування великого київського князя.

Найвпливовішим В. було в Новгороді, Полоцьку та Пскові, але в процесі зміцнення великокнязівської влади вже до кінця XIV ст. у Північно-Східній Русі В. припинили свої існування. Однак під час масових повстань народні збори у містах неодноразово набували форми В. (наприклад, у Москві в 1382, 1445, 1547 рр.). Найдовше В. проіснувало у Новгородській (до 1478 р.) і Псковській (до 1510 р.) республіках.

У князівствах Південно-Західної Русі В. деякий час зберігало роль

рівноправного органу. У Галичині В. згодом поступилося боярській раді. В. почали зникати в часи монгольської навали, а остаточно припинили існування в процесі переходу українських земель під владу Польщі та Великого князівства Литовського. У XVI – XVШ ст. діяли В. копних судів.

В.Антонович вважав: у виробленні вічового принципу втілився загальнонародний ідеал українців, це властива саме йому „провідна ідея”. Історик доводив, що українцям „ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; довелося йому інстинктивно лишень до неї простовати: в давнину за часів княжих устроєм вічовим, громадським і виборно-церковним; перегодом – устроєм судовим у так званих судах копних; нарешті-ж отся провідна ідея вельми релієфно визначилася в козаччині, а ще виразніш з погляду запровадження і зреалізованя її в життю – Січи Запорожської”.

2) В. – одна з форм суспільно-політичного життя в Галичині у 1880 – 1930-х рр., пов’язана з активізацією українського руху у цьому регіоні. Перше В. відбулося в 1880 р. за ініціативи лідера народовського руху В. Барвінського. В. відбувалися у різних формах: „всенародні”, місцеві (повітові), партійні та ін. Ухвалені на В. резолюції доводилися до відома австрійської та польської адміністрації. У 1920 – 1930-ті рр. В. набули виразного партійно-пропагандистського характеру.

3) В. – найменування палат представницьких органів Югославії – скупщин. Розрізнялися загальнополітичні В. скупщин, які представляли все населення і В. трудових співдружностей, що представляли громадян, які працювали на виробництві чи в установах і організаціях. В общинних скупщинах було два В. – общинне і трудових співдружностей, у крайових, республіканських і Союзній скупщині – по два загальнополітичних В., які спільно вирішували питання, і по три спеціалізованих В. трудових спідружностей (господарське, соціальне та охорони здоров’я, культурно-просвітницьке), які брали участь у вирішенні питань, що входили до компетенції скупщини лише згідно зі своєю спеціалізацією. У союзній скупщині було також В. національностей, що представляло республіки й автономні краї. Одне з загальнополітичних В. посідало провідне становище, вирішуючи всі питання, які розглядала скупщина. Друге вважалося представництвом общин, а В. національностей — республік і автономних країв.

Література: Котляр М. Ф., Мудрий М. М. Віче // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003; Алексеев В. Народовластие в Древней Руси. – Ростов на Дону, 1904; Довнар-Запольский М. В. Вече // Русская история в очерках и статьях. – М., 1909; Линниченко И.А. Вече в Киевской области. – К., 1881; Сергеевич В. Древности русского права. – Т. 2. Вече и князь. – СПб., 1908.

Сергій Пивовар

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» – державна політика надзвичайних заходів, запроваджених більшовицьким урядом Радянської Росії в період з 1918 по 1921 рр. Складалася з багатьох елементів: витискання з економіки капіталістичних відносин; зосередження промисловості і транспорту в руках держави; спроб перейти до соціалістичних і навіть комуністичних засад виробництва й

розподілу; продрозкладки як основного методу забезпечення продовольчих потреб держави; заміни торгівлі державним розподілом за класовою ознакою; згортання товарно-грошових відносин, натуралізації господарських зв'язків і заробітної плати; загальної трудової повинності тощо. «В. К.» забезпечував переважно військові потреби, але загалом був неефективним і посилював деградацію економіки. Сприймаючи «В. К.» як здійснення цілеспрямованої програми соціалістичного перетворення суспільства, більшовики не відмовилися від нього й після завершення громадянської війни. Однак катастрофічний стан економіки призвів до масового невдоволення цією політикою, що спричинило виступи проти більшовицького режиму. Для збереження влади В. Ленін ініціював прийняття рішення (у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б)) про заміну продрозкладки продподатком, що означало перехід від «В. К.» до нової економічної політики (непу).

Література: Дерев"янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918 – 1928 рр.) // Економіка України. – 2008. – № 12; Кульчицький С.В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917 – 1920 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії – Київ, 1994.

Юрій Слюсаренко

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ВПК) – сукупність державних, військових, промислових, наукових і політико-ідеологіч-них структур, пов'язаних між собою участю у виробництві зброї і воєнного спорядження, проведенні політики мілітаризму. За допомогою ВПК держава здійснює матеріально-технічне оснащення збройних сил, регулює масштаби структур і розміщення воєнного виробництва, забезпечує підготовку економіки та населення до військових дій. Термін «ВПК» уперше вжив президент США Д. Ейзенхауер у 1961 р.

Об'єднуючи великий економічний, військовий і науковий потенціал країни, ВПК впливає на її внутрішню і зовнішню політику. Поштовхом для створення й розвитку ВПК стала «холодна війна», розв'язана між Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом у другій половині 40-х рр. XX ст.

З діяльністю ВПК органічно пов'язані мілітаризація економіки, загострення міжнародної напруженості, підготовка і проведення агресивних воєн, втручання у внутрішні справи суверенних держав. Найвищого ступеня ВПК досяг у США і СРСР у 1970 – 1980-х рр. В умовах капіталістичних країн ВПК об'єднує інтереси воєнно-промислових монополій і мілітаристських кіл державного апарату, власників військових підприємств, вищих військових і державних діячів, апарат мілітаризованої науки, політиків та ідеологів відповідних кіл. У країнах із соціалістичним устроєм ВПК утворює сукупність правлячих політичних партій, генералітету, державних установ, міністерств і підприємств оборонної промисловості. ВПК негативно впливає на розвиток подій у світі – вдосконалення зброї, особливо масового знищення, її розповсюдження посилюють небезпеку регіональних конфліктів і спричинюють міжнародну напруженість.

Література.: Быстрова И.В. Военно-промышленный комплекс СССР на

международной арене // Отечественная история. – 2006. – № 2; Военно-промышленный комплекс. – М., 1987.; Цаголов Г.Н. Военно-промышленный комплекс США. – М, 1984.

Борис Гончар

ВОЛОКА, УВОЛОКА

1. Поземельна міра в Україні, а також у Польщі, Литві, Білорусії в другій половині XV – XVII ст. Відома на Підляшші з XIV ст. Протягом першої половини XVI ст. вона як одиниця виміру земельних площ набула поширення в шляхетських та великокнязівських помістях. Офіційно запроваджена «Уставом на волоки» 1557 р., що її затвердив польський король Сигізмунд II Август. Площа В. не була сталою. Литовська В. дорівнювала 21,36 га (рівна 30 моргам або 20 десятинам), старохолмська – 16,8 га (23,5 морги), новохолмська – 17,36 га (24,5 морги), старопольська – 17 (25 моргів), 95 га, новопольська – 16,79 га. На Правобережній Україні застосовували старохолмську і новохолмську В. У переважній більшості земель Великому князівстві Литовському побутувала 33 моргова В. (23 га), саме її використання рекомендовано «Уставом на волоки» 1557 р. В Україні XVI ст. переважала 36 моргова В. (в Кременецькому повіті) і, як виняток 52 моргова (бл. 37 га). На Лівобережжі України XVII – XVIII ст. побутували литовські і польські В., а їх розмір коливався від 19 до 22 га.

2. Одиниця обкладення податком або відробітком у Великому князівстві Литовському. Запровадження волочної системи у шляхетських маєтках супроводжувалося закріпаченням селян. Вважається, що перехід до волочної міри був однією з причин селянсько-козацьких повстань наприкінці XVI – першій половині XVII ст.

3. Вовняний мотузок або ремінець, яким зав’язують постоли та обв’язують онучі на нозі.

Література: Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / А. С.Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К., 2003; Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. – К., 2006; Устав на волоки (1 квітня 1557 р.) (Витяг) http://textbooks.net.ua/content/view/880/17/

Леонід Могильний

ВОЛЮНТАРИЗМ (від лат. voluntarius – залежний від волі)

1. Політика, яка не рахується з об‘єктивними законами історичного процесу, з реальними умовами й можливостями і визначається суб‘єктивною волею і довільними рішеннями людей, які її здійснюють.

2. Позиція суб‘єкта політики, згідно з якою головним фактором досягнення поставленої мети є воля, особисті прагнення та політичні наміри.

3. Термін радянського політичного життя, пов‘язаний з обставинами вимушеної відставки М.Хрущова з посад першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу і голови Ради Міністрів СРСР у жовтні 1964 р., коли його звинуватили у небажанні прислухатися до «колективної думки партії», тобто у волюнтаризмі.

Термін «В.» ввів до наукового обігу Е.Тенніс у 1883 р. Однак ще раніше в

загальнофілософському сенсі його підґрунтя було розроблене у працях І.Канта, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, П.Лаврова, М.Михайловського та ін.

Валерій Капелюшний

ВОТЧИНА – рід феодальної земельної власності (князівська, боярська, монастирська В.), що перебувала у спадковому володінні. З XVI – XVII ст. В. належали й дворянам, яким їх жалували великі князі, а пізніше – царі. Володіння В. пов'язувалося зі службою князеві або царю. В. можна було продати, обміняти, подарувати тощо (звідси князівська, жалувана, родова, куплена В.). Указом Петра I від 23 березня 1714 р. В. була об'єднана з помістям в один нерухомий вид майна.

У Західній Європі В. відповідала сеньйорія. Одним з видів В. є фільварок, що був поширений на українських і білоруських землях, які входили до складу Польської держави.

В'ячеслав Мордвінцев

Г

ГАЙДАМАКИ (тур. haydamak – розбійник) – учасники національно-визвольних рухів на Правобережній Україні в XVIII ст.; мали підтримку у селян, козаків Лівобережної України, внаслідок чого царизм придушував виступи Г. Найзначнішим було повстання Г. у 1768 р. (Коліївщина). Уперше Г. згадуються в історичних документах 1717 р. Під час національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. за історичними традиціями було створено Національні військові гайдамацькі формування (Червоні, Чорні гайдамаки та ін.).

Література: Грабовецький В. Національно-визвольні змагання гайдамаків на правобережній Україні в середині 18 ст. // Наукові записки Прикарпатської історичної школи. – Івано-Франківськ, 2004; Халимоненко Г.І. Гайдамацтво як ланка інституту козацтва (історико-філологічний аспект) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Літературознавство. Мовознавство. Фолькльористика». – 1995. – Вип. 3; Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки, "бомжі" чи "вурдалаки"? : полеміка // Сучасність : політика, історія, література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 2010. – № 3.

Анатолій Слюсаренко

ГАНДИЗМ – соціально-політична та релігійно-філософська доктрина, що стала ідеологією національно-визвольного руху Індії в період її боротьби за незалежність у 20 – 40-і рр. XX ст. Дістала назву за іменем засновника вчення, ідеолога та лідера індійського національно-визвольного руху Мохандаса Карамчанда Ганді (1869 – 1948 рр.). Найважливішими ознаками Г., які випливають з його тісного зв’язку з традиціями індійського суспільства (головним чином селянства), є його соціальний ідеал – «сарводайя», тобто «суспільство загального добробуту», та метод його досягнення – «сатьяграха», тобто «наполегливість в істині». Основні політичні принципи і характерні риси Г.: досягнення незалежності Індії мирними засобами, шляхом залучення до визвольного руху широких народних мас; об’єднання у боротьбі за незалежність індійців будь-якої релігії, національності, касти під керівництвом партії Індійський національний конгрес; утвердження можливості досягнення загального миру і врегулювання конфліктів шляхом арбітражу; ідеалізація патріархальних відносин, заклики до відродження сільської громади, кустарних ремесел, апеляція до релігійних почуттів народних мас. Стрижнем Г. став принцип ненасилля, сутність якого полягала у проведенні кампаній громадянської непокори, мітингів, демонстрацій, голодувань, харталів (припинення будь-якої ділової активності), відмові від співробітництва з англійськими колонізаторами – бойкотуванні колоніальних установ, навчальних закладів тощо.

Після досягнення Індією незалежності у 1947 р. серед послідовників М. К. Ганді спостерігалися суттєві розбіжності щодо розуміння сутності Г., шляхів і методів його застосування для розв'язання актуальних проблем політичного, економічного і соціального розвитку Республіки Індії.

Література: Гальтунг Ю., Несс А. Політична етика Ганді / Пер. з норв. Н. Іваничук. – Л, 2001; Мартышин О.В. Политические вгляды М.К.Ганди. – М.,

1970; Намбудирипад Е.М. Махатма Ганди и гандизм. – Пер. с англ. – М., 1960; Яковлева Е.Я. Идеи и образ М.К.Ганди в политической жизни Индии // Вестник Московского университета им. М.В.Ломоносова. Серия 13. Востоковедение. – 2007. – № 3.

Сергій Пивовар

ГЕГЕМОНІЯ (грец. hegemonia – панування, першість) – керівництво, переважання, домінуюче становище певного суспільного прошарку, угрупування чи класу (для марксистів) щодо інших подібних прошарків, угрупувань чи класів (наприклад Г. буржуазії, пролетаріату); може бути Г. однієї держави щодо інших держав. Г. є не владою як такою, а поєднанням двох чинників – домінуючого впливу і зверхності, що може призвести до панування однієї суспільної сили чи держави над іншою. Г. у політиці призводить до гегемонізму – прагнення політичних угрупувань, держав, партій до встановлення силою свого диктату, нав'язування іншим партіями, державам, народам своєї політики і волі. Гегемонізм суперечить принципам рівності, свободи демократії, проголошених у Декларації прав людини і громадянина, у статуті ООН. Досвід XX ст. свідчить, що Г. спричиняє порушення балансу сил на світовій арені, призводить до загострення міжнародної напруженості, породжує регіональні і глобальні кризові ситуації. Незліченні втрати і руйнування стали наслідком Г. в політиці фашистської Німеччини, комуністичного СРСР, мілітаристської Японії тощо. У сучасному світі подолання Г. у зовнішній політиці окремих держав можливе через зміцнення міжнародного рівноправного співробітництва, формування загальної глобальної безпеки. Посилення глобалізації системи міжнародних відносин, подальша демократизація суспільних відносин поступово обмежує Г. тоталітарних режимів щодо суспільних прошарків, партій, угрупувань в цих країнах.

Борис Гончар

ҐЕЙША (япон. ґейшя: 芸者 – «майстриня витіюватості») – представниця специфічного соціально-професійного прошарку японського жіноцтва, обов'язок якої полягає в тому, щоб за викликом привітних господарів розважати гостей на домівках, офіційних заходах, у ресторанах, казино та інших місцях для відпочинку або надавати відповідні послуги у спеціально відведених для цього будовах і кварталах японських міст. Перші свідчення про появу в середовищі традиційного японського суспільства прошарку спеціальних жінок-розважальниць датуються XI ст., проте в нинішньому розумінні цього терміну інститут ґейш склався в Японії лише у XVIII ст. Основне завдання Ґ. – створювати у відповідному товаристві приємну та привітну обстановку, для чого вони мають вправно носити традиційний японський одяг з відповідною зачіскою з перукою, уміти танцювати, співати, грати на національних японських інструментах, підтримувати розмову на різні теми, володіти мистецтвом проведення чайної церемонії та ікебани. Робота Ґ. вимагає серйозної тривалої підготовки, тому Ґ. стають після підготовки у спеціальних школах, де навчання дівчат починається, зазвичай, з дитинства і триває роками. Нерідко, професія Ґ. і

досі є спадковою. Надання послуг інтимного характеру є в середовищі Ґ. явищем мало поширеним і вважається атрибутом або низькопробних малопрофесійних Ґ., або прерогативою жінок, які лише прикидаються Ґ., а насправді є звичайними повіями.

Література: Cobb Jodi. Geisha: The Life, the Voices, the Art. – N. Y., 1998; Dalby L. Geisha. – Berkley and Los Angeles, 2008; Downer L. Geisha: The Secret History of a Vanishing World. – L., 2001; Gallagher J. Geisha: A Unique World of Tradition, Elegance, and Art. – L., 2003.

Вадим Рубель

ГЕНДЕР – одне з центральних та фундаментальних понять сучасного суспільного життя. Його можна визначити як соціокультурну категорію і колективні уявлення, за допомогою яких біологічні розходження статей переводяться на мову соціальної і культурної диференціації.

Саме слово не має в українській мові адекватного перекладу – його написання та вимова скальковано з англійського «gender», що позначає «рід» у лінгвістичному сенсі цього слова (наприклад, граматичний рід), а також «класифікація статі; стать». На відміну від англійського «sex» – «біологічна стать», гендер – «соціальна стать», тобто репрезентація кожної індивідуальності в термінах специфічних соціальних відносин. Такого значення «гендер» набув у західній науковій думці на межі 1960 – 1970-х років, чому сприяло піднесення потужної хвилі жіночого руху.

Як показує історичний досвід, проблеми статі актуалізуються тоді, коли цивілізація стикається з принциповими труднощами, не розв'язаними в рамках функціонуючих норм, культурних настанов. Саме неблагополуччя в підвалинах індустріальної цивілізації, що виявилися у різних формах, змусило суспільство звернутися до гендерної проблеми. Характерним є те, що проблема статі стала соціально усвідомленою відносно нещодавно, за історичними мірками, – в останні 100 – 150 років.

У 1968 р. у суспільствознавчому значенні цей термін вперше вжив американський вчений Роберт Столлер у своїй праці «Стать і гендер: про розвиток чоловічості та жіночності». Існує суттєва різниця між біологічною статтю, яка є вродженою даністю, та соціальною статтю, яка розглядається в значній мірі як суспільний конструкт, тобто засвоєння та виконання чоловічих і жіночих ролей, що формуються переважно під впливом суспільно-культурного середовища, є продуктом культурно-історичного розвитку.

Якщо вести мову про Г. у широкому розумінні слова, так даний термін обіймає складну систему – це конструкція концептуальна і базується на досвіді, індивідуальна і суспільна, крос-культурна і специфічно культурна, фізична і духовна, а також політична. Тобто вона є віддзеркаленням життя у світі, створеному не просто людьми, а завжди чоловіком або жінкою, яким приписуються певні соціальні ролі. Статево-рольова, тобто гендерна, диференціація виявляє себе у статево-віковому поділі праці, специфічних процесах гендерної соціалізації, сімейній статевій стратифікації, особливих моделях (нормах) поведінки, розподілі реальних прав і обов'язків. В решті решт,

гендерні відносини – це відносини влади, бо суспільство стратифіковане і за гендерним принципом.

Оскільки гендерні моделі «конструюються» суспільством, тобто визначаються інститутами соціального контролю і культурними традиціями, відтворення гендерної свідомості підтримують системи відносин панування і підкорення, що склалися, а також розподіл праці за гендерною ознакою. У такому контексті гендерний статус виступає як один з конструюючих елементів соціальної ієрархії й системи розподілу влади, престижу і власності, разом із етнічною та класовою приналежністю.

Література: Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів, 2003; Кіммел М. Гендероване суспільство /Пер. з англ. – К., 2003; Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. /За ред. В. Агеєвої. – К., 2004; Абубикирова Н. И. Что такое «гендер»? //Обществернные науки и современность. – 1996. – № 6; Словарь гендерних терминов /Ред.. А. А. Денисова. – М., 2002.

Тетяна Орлова

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – вищий центральний орган виконавчої влади Гетьманщини XVII – XVIII ст., який виник як канцелярія при гетьманові Богдані Хмельницькому в умовах початку національно-визвольної війни проти Польщі та формування козацької держави Військо Запорозьке. Діяла в Чигирині, а згодом в Гадячі, Батурині, Глухові, де розміщувалися почергово ставки українських гетьманів. Предтечею Г. В. К. у межах традицій козацького самоврядування був уряд військового писаря на Запорозькій Січі, який відав усіма письмовими справами Запорозького Війська. При писареві діяв помічник – виборний військовий подписарій та кілька осіб канцелярських служителів.

Г. В. К. виконувала розпорядчі та контрольні функції, а також відала державним і військовим діловодством Гетьманщини у внутрішній та зовнішній політиці. Діловодство велося староукраїнською мовою. За участі цієї урядової установи гетьман здійснював управління військовими, адміністративними, судовими та фінансовими справами держави.

У Г. В. К. зосереджувалася військова, політична та міжнародна інформація з України та з-за кордону. Звідси відправлялися посольства та гінці. Тут вироблялися та зберігалися державні акти, велося діловодство з усіх сфер внутрішнього та міжнародного життя України. Внаслідок неодноразових змін у межах прерогатив та структури цієї установи протягом другої половини XVII–XVIII ст. Г. В. К. перетворилася в самостійну інституцію, до якої перейшли функції ради генеральної старшини, залишаючись, однак, урядовим органом при гетьманові.

Після виступу гетьмана Івана Мазепи проти російського царя Петра I новою столицею Гетьманщини став Глухів (з 1708 р.), в якому розташовувалася Г. В. К. до скасування гетьманства 10 (21 листопада) 1764 року. На цьому етапі канцелярія складалася з двох частин – розпорядчої та виконавчої. До розпорядчої входили гетьман, генеральний писар та суддя, а також генеральний

обозний та осавул. За тимчасової відсутності гетьмана Г. В. К. керувала Гетьманщиною від його імені.

У періоди тимчасової ліквідації гетьманства Г. В. К. підлягала імперським установам – Першій Малоросійській колегії (1722 – 1727 рр.) та «Правлінню гетьманського уряду» (1734 – 1750 рр.). Серед генеральних старшин з'явилися російські члени канцелярії, яку очолювали вже царські генерали О. Шаховськой, а з 1736 р. І. Барятинський.

Під час воєнних дій, зокрема в ході російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Г. В. К. відала комплектуванням, озброєнням та забезпеченням козацького війська, керувала мобілізацією козаків. Отримуючи від російського командування наряди на все козацьке військо, розподіляла їх серед десяти козацьких полків Гетьманщини. Під час походу Г. В. К. здійснювала загальне керівництво козацьким військом. Безпосереднє керівництво похідним військом, без командних функцій, передавалося спеціально створюваній на цей час Похідній Г. В. К.

На виконавчий персонал канцелярії, кількість якого протягом XVIII ст. зросла майже до 200 осіб, було покладено безпосереднє діловодство. Штат канцелярії складався зі старших військових канцеляристів, військових канцеляристів, просто канцеляристів і служителів: підписків, протоколістів, регістраторів, копіїстів, товмачів (перекладачів). Існувала також позаштатна група без посад і без оплати, яка зараховувалася для навчання письму і діловодству. Старших військових канцеляристів було двоє і вони вважалися начальниками канцелярського персоналу. Правителем або головою усього персоналу був реєнт Г. В. К.

Г. В. К. була своєрідною вищою школою підготовки знавців канцелярської справи, які володіли досконалою технікою письма та знали формуляри різних типів документів, володіли кількома іноземними мовами, зналися на дипломатичній та військовій справах тощо. Ці інтелектуали та еліта виконавчого персоналу Г. В. К. – військові канцеляристи, комплектувалися з вихованців Києво-Могилянської академії.

Література: Апанович О. Генеральна військова канцелярія // Неопалима купина. – 1995. - № 1–2 (6–7); Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930; Лях С. Р. Генеральна військова канцелярія // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відповід. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ, Запоріжжя, 2006; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т.– К., 1990. – Т. 1.

Олександр Надтока

ГЕНОЦИД (від грец. genos – рід і лат. caedere – вбивати, буквально – знищення роду, племені) – сукупність дій, або політика, спрямовані цілковито або частково на винищення національної, етнічної, расової, релігійної або соціальної спільності людей. Здійснюється через убивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень або спричинення розумового розладу, навмисне створення життєвих

умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення певної групи населення, запобігання народженню дітей тощо. Прикладом Г. може бути політика правлячих кіл США щодо корінного населення Америки –індіанців, винищення вірменської меншини в Туреччині наприкінці XIX – на початку XX ст. Г. органічно пов'язаний з фашизмом та аналогічними людиноненависницькими теоріями. Політика Г. притаманна тоталітарним режимам – гітлерівському в Німеччині, під час якого було знищено мільйони євреїв і слов'ян в окупованих країнах, правлінню «червоних кхмерів» у Камбоджі, сталінській диктатурі в СРСР (необґрунтовані репресії та депортації, штучний голодомор в Україні) та ін. Відповідальність за Г. встановлено статутами міжнародних військових трибуналів (Нюрнберзького й Токійського), а також Конвенцією ООН від 1948 р. «Про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього».

Відповідно до ст. 2 Конвенції під Г. розуміють такі дії, що вчиняються з наміром знищити повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) зумисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне її знищення; г) заходи, розраховані на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи; д) насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої. Це визначення увійшло також до статутів міжнародних кримінальних трибуналів для покарання винних у воєнних злочинах на території колишньої Югославії та в Руанді, а також до Римського Статуту міжнародного кримінального суду. Національне законодавство держав може містити аналогічні або дещо відмінні визначення Г. Так, ст. 442 Кримінального кодексу України від 2001 р. майже буквально повторює конвенційне визначення Г., встановлюючи за його вчинення покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі. У сучасному міжнародному праві визнано, що будь-яка держава може претендувати на юрисдикцію стосовно злочину Г. незалежно від того де він вчинений, і незалежно від національності злочинців та їхніх жертв. Як негативне явище у розвитку людської цивілізації, Г. корінним чином суперечить принципам гуманізму і правам людини, а отже має бути повністю усунений із суспільно-політичного життя й розвитку як міжнародного співтовариства, так і кожної окремої держави.

Література: Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. – Київ, 2008; Шепелєва Н.В. Позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи як ознака геноциду // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 1; Барсегов Ю.Г. Геноцид армян – преступление против человечества. – Ереван, 1990; Геноцид и массовые репрессии. – Минск, 1996.

Борис Гончар

ГЕОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА – (від грецького «geo» – «земля», та «grapho» «пишу») – землеопис. На відміну від географії – науки про Землю, Г. І. є спеціальною історичною дисципліною, яка вивчає наукові питання, що лежать на межі історії, географії, демографії, краєзнавства та картографії.

Предметом вивчення Г. І. є конкретна географія історичного минулого. Г. І. досліджує створену суспільством географію населення і господарства, розміщення окремих об'єктів та їх комплексів на конкретній території в різні історичні періоди – від виникнення людського суспільства до наших днів, а також взаємовплив суспільства і природи.

Об'єкти досліджень Г. І.можуть відноситись до галузі: 1) фізичної історичної географії: зміни природного ландшафту або його окремих компонентів протягом часу; 2) етнічної історичної географії: розміщення народів і племен на окремій території протягом часу, етнічні кордони і їх зміни, демографічні дані по населенню конкретних територій і населених пунктів, його етнічного складу; 3) економічної історичної географії: процесу створення економічних регіонів з взаємодоповнюючими галузями виробництва, землеволодіння і землекористування, географія розташування промислів, ремесел, підприємств важкої і легкої промисловості, шляхи сполучення, розвиток міст, економічні зв'язки між окремими місцевостями і країнами;
4) політичної історичної географії: поступове утворення території окремих країн, приєднання і відторгнення окремих регіонів, політичні кордони та їх рухливість, адміністративний поділ території, найважливіші історичні події в їх зв'язку з конкретними місцевостями і населеними пунктами (війни й бойові операції, народні повстання та ін.); 5) історичної географії культури: розташування наукових, культурних і освітніх установ, культурні зв'язки між народами і державами.

Таким чином, коло питань, якими займаються Г. І., окреслене практичними завданнями, які стоять перед історичною наукою. Дослідження з Г. І. можуть всеохоплююче продемонструвати, як історично склалася політична, економічна, екологічна географія конкретної країни чи території.

Г. І., локалізуючи у просторі явища і процеси історичного розвитку, допомагає конкретизації й поглибленню уявлень про історичний процес, дозволяє виявити та пояснити місцеві особливості у його розвиткові. Найголовнішим є те, що дослідження в галузі Г. І. допомагають виявити зв'язок між природою і розвитком людського суспільства, тобто окреслити людську цивілізацію як складову систему у Всесвіті.

Застосовуючи загальноприйняті в історичній науці методи – аналітичний, синтезу джерел, картографічний і т.ін., в історико-географічних дослідженнях передусім звертають увагу на роль географічних факторів в історичному процесі.

Дослідження з Г. І. вимагають залучення великого обсягу джерел, вдосконалення методики їх аналізу. Історико-географічні праці мають велике значення для подальшого розвитку історичної науки, оскільки дозволяють розмістити величезний фактичний матеріал у просторі і часі. Г. І. допомагає визначити засоби раціонального природокористування і сприяє краєзнавчим

дослідженням.

Відомості з Г. І. містять в своєму складі різноманітні історичні джерела. Насамперед це картографічні джерела, а також географічні твори. Цінну інформацію дає археологія, топоніміка та лінгвістика. Поряд з джерелами, які зазвичай використовуються в історичних дослідженнях, Г. І. іноді користується не дуже звичайними джерелами інформації. Мова йде про реконструкцію фізичної географії минулого (клімату, рослинного і тваринного світу та ін.) за даними природничих наук.

В середині XVIII ст. з'являються праці українських вчених по окремим питанням історичної географії України. Зокрема, це твори П. Симановського, В. Рубана, В. Григоровича-Барського, С. Зарульського. Питань Г. І. України у XVIII – початку XX ст. торкалися Д. Бантиш-Каменський, О. Бодянський, І. Срезневський, М. Закревський, П. Куліш, М. Максимович, А. Скальковський, О. Лазаревський, В. Антонович, Д. Пащенко, Л. Похилевич, В. Ляскоронський, О. Русов, Л. Падалка.

В першій половині XX ст. публікувалися праці і статті з Г. І. С. Рудницького. Його працю в енциклопедичних виданнях продовжив В. Кубійович. Економічна географія України була розглянута в працях К. Воблого, етнічна географія – в працях Д. Яворницького, Д. Багалія, О. Андріяшева, О. Барановича, С.Шамрая.

В другій половині XX ст. дослідження в галузі Г. І. вели В. Яцунський, І. Бутич, Я. Ісаєвич, Л. Безкровний, І. Гуржій. Історико-демографічними проблемами займалися О. Компан, О. Перковський. Політична географія України досліджена в працях І. Кріп'якевича, О. Апанович.

Література: Трубчанінов С.В. Історична географія України: Навч. посібник. – Кам'янець-Подільський, 2003; Максаковський В.П. Историческая география мира: Учеб. пособие. – М., 1999; Яцунский В.К. Историческая география. История её возникновения и развития в XIV – XVIII вв. – М., 1955.

Андрій Зубко

ГЕОПОЛІТИКА (від грецької geo – земля, politikos – державні, суспільні справи) – наука, що вивчає закономірності, принципи, механізми контролю над географічним простором, територією, морськими та суходільними ресурсами, стратегічними комунікаціями.

Г. основну увагу звертає на вивчення можливостей активного використання державами, політикою, правлячими елітами, зовнішньополітичними відомствами факторів географічного розташування, природних ресурсів, клімату. Береться до уваги кількість, густота та етнічний склад населення, історія та менталітет народу, військовий, економічний, науково-технічний потенціал, зовнішньополітичні традиції як власної країни, так й інших держав для вироблення ефективної зовнішньої стратегії.

Г. має такі основні функції:

- пізнавальна функція, яка полягає у вивченні основних геополітичних тенденцій за допомогою методів порівняння, аналогій, екстраполяції, а також за необхідності емпіричних досліджень;

- прогностична функція, яка полягає у використанні накопичених знань для прогнозування розвитку геополітичних сил, конфігурації формування міждержавних союзів, визначення зовнішньополітичних пріоритетів, розвитку етнічних відносин, попередження міжнародних та локальних конфліктів;

- управлінська функція виявляється у збиранні та аналізі оперативної актуальної інформації для вироблення конкретних управлінських рекомендацій політичним лідерам, керівникам зовнішньополітичного, військового, економічного та інших відомств;

- ідеологічна функція є в обґрунтуванні зовнішніх, іноді часто експансіоністських, агресивних устремлінь. Зокрема в СРСР вважали Г. псевдонаукою (як і кібернетику, генетику), яка начебто створювала ідеологічне підґрунтя імперіалізму, гітлерівського нацизму.

Витоки Г. сягають ще античного періоду. Зокрема давньогрецькі мислителі Гіпократ, Аристотель, Полібій стверджували, що саме географічне середовище зумовлює державний устрій, звичаї, традиції, характер як окремих осіб, так і цілих суспільств. Арабський історик XIV – XV ст. Ібн Хальдун наголошував на значенні клімату для формування способу правління, фізичних та моральних особливостей населення, зовнішньополітичної активності народів. Французький учений XVI ст. Ж. Боден підкреслював визначальний вплив географічних, зокрема кліматичних умов, поряд з божественною волею на країни та народи, силу і вплив держав. Він звертав увагу на перевагу гірських народів над долинними, північних над південними. Ш. Монтеск'є пояснював характер, звичаї, державний лад народів природними, географічними умовами й передусім кліматом. Німецький мислитель І. Гердер вважав, що важливим чинником розвитку цивілізації є географічне положення, ґрунт та клімат. Прихильник географічного детермінізму англійський історик та соціолог Г. Бокль аналізував вплив на зовнішню та внутрішню політику умов географічного середовища, клімату, транспортних комунікацій тощо.

Основи Г. заклали вчені кінця XIX – першої половини XX ст. Ф. Ратцель, Р. Челлен, Ф. Науман, Х. Макіндер, А. Мехен, роботи яких вважаються класичними для цієї науки.

Батьком Г. називають німецького географа Ф. Ратцеля, хоча він і не вживав цього терміну. Він розглядав держави як живі організми й вважав їхню експансію природним процесом, подібним зростанню живих істот. Зокрема німецький експансіонізм кайзерівської Німеччини обґрунтовувався потребою зростання молодої німецької нації та держави. На його думку, рух історії обумовлений територією, грунтом, рельєфом держав, які відображаються, усвідомлюються за допомогою політики.

Першим вжив поняття «Г.» шведський історик та політолог Р. Челлен. За його визначенням «Г. – це наука про державу як географічний організм, втілений у просторі». Р. Челлен розвинув геополітичні принципи Ф. Ратцеля стосовно конкретної міжнародної ситуації напередодні та в період Першої світової війни. Він запевнив, що Німеччина є континентальною, осьовою державою, яка покликана структурувати навколо себе решту європейських країн й відтак геополітичне ототожнення Німеччини з Європою невідворотне, навіть

не зважаючи на тимчасову поразку у Першій світовій війні. Ф. Науман розвинув ідеї Р. Челлена, наголошуючи: аби витримати конкуренцію з такими організованими геополітичними утвореннями як Британська імперія, США і Російська імперія, народи центральної Європи мають об’єднатися і організувати нове інтегроване утворення, віссю якого будуть, природно, німці.

Найбільш яскравою постаттю поміж геополітиків першої половини ХХ ст. був британський вчений та політик Х. Макіндер, який узагальнив здобутки попередників та висловив ключові для цієї науки постулати. Він зокрема стверджував, що для держави найбільш вигідним є серединне, центральне положення. За його думкою, в центрі світу лежить Євразійський континент, а в його центрі – серце світу («heartland»), який є найбільш вигідним плацдармом для контролю над рештою світу: хто контролює Східну Європу, той володіє heartland й має можливість тиснути на весь Світовий Острів (World Island), що включає Європу, Азію та Африку. Весь хід історії детермінований тиском «розбійників суходолу» із центра heartland на периферію (скіфи, гунни, монголи, росіяни). Із зовні на Світовий острів здійснюється тиск «розбійників моря» (Фінікія, Карфаген, Велика Британія, США). Х. Макіндер вважав завданням англосаксонської політики не дозволити згуртування континентальних держав навколо Росії, а пізніше СРСР, й намагатися поставити під контроль якомога більше приморських територій чи країн, щоб тиснути з усіх сторін на свого геополітичного суперника. Таким чином, в Г. було закладено принцип боротьби, змагальності сил суходолу (телукратія) та моря (таласократія), як головного рушія розвитку історії.

Засновник французької школи Г. П. де ла Бланш розробив концепцію, за якою політична історія має два аспекти – географічний й історичний. Він вважав, що саме людина відіграє провідну роль в активізації простору, й не погоджувався з Ф. Ратцелем, який абсолютизував роль географічного чинника.

Американський учений Н. Спайкмен увів до наукового обігу одне з ключових понять Г.– «берегова зона» (Rimland). На його думку, той, хто нею володіє, той має стратегічну перевагу, оскільки саме Rimland, а не Heartland (як вважав Х. Макіндер), є ключем до світового панування. Н. Спайкмен також сформулював поняття «серединного океану», маючи на увазі Атлантичний океан, по обидва боки якого розташовані найбільш розвинута західна, атлантична цивілізація.

Американський військово-морський теоретик А. Мехен заклав основи геополітичної морської стратегії, яку зокрема вдало використовували США в ХХ ст. На його думку, головним інструментом Г. є торгівля, й завдання військових та дипломатів полягає у забезпеченні найбільш вигідних для неї умов. Він вважав «морську силу» найбільш ефективним типом цивілізації й тому визначеним для світового домінування. Для виникнення планетарної торгової цивілізації, уособленням якої стануть США, на думку А. Мехена, необхідно створити три умови: виробництво; навігацію, тобто торговий флот та для його захисту військово-морський зі стратегічними базами по всьому світу; колонії чи залежні держави, що забезпечать ринки збуту. А. Мехен та Н. Спайкмен вважаються авторами концепції атлантизму.

На противагу західним мислителям російський геополітик П. М. Савицький висловив тезу, що Росія, оскільки займає серединне положення на континенті, складає самостійний світ, особливу духовно-історичну, геополітичну реальність, яке не є ні Європою, ні Азією, а є особливою цивілізацією – «Євразією».

Література: Алехин Э. В. Геополитика: Учебное пособие. – Пенза, 2005; Гольцов А. Г. Геополітика та політична географія. Підручник. – К., 2012; Дугин А. Основы геополитики. – М., 1999; Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика: підручник. – К., 2004; Мэхэн Л. Г. Влияние морской силы на историю. 1660-1793. – М.-Л., 1941.

Олег Машевський

ГЕРАЛЬДИКА (від лат. heraldus – оповісник, глашатай, кликун; herb — герб та нім. erbe – спадщина) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби як історичне джерело. Герб – символічний розпізнавально-правовий знак, конвенційний за суттю, складений за визначеними законами і правилами, який містить у собі особливі фігури або символічні зображення – емблеми, створені на підставі точно визначених правил, і який служить постійним розпізнавальним знаком окремих осіб, родів, товариств або установ, міст, адміністративно-територіальних утворень, держав. У відповідності до цього віддавна склалося кілька типів гербів: особові, родові, цехові (гільдій, братств), орденські (духовно-лицарських орденів), конфесійні, міські (муніципальні), територіальні (земельні) і державні. Їх визначенням займаються відповідні галузі Г.: дворянська (родова), територіальна, корпоративна і державна.

Особливістю герба є його спадковість. Основною ознакою герба є щит. Його контур утворює гербове поле, на яке наносяться символи, емблеми, фігури, що мають характеризувати гербовласника. Герб набуває легітимності при затвердженні його державною владою. Прототипами гербів були зображення племінних тотемів, майнових знаків, тамг, які з'явилися ще у первісні часи і відігравали роль знаків влади, релігійних символів і позначок власності.

У мові багатьох народів Європи слово «герб» є близьким або ідентичним слову «зброя». Так, нім. waffen – зброя, wappen – герб; франц. larme – зброя, l'armoire – герб; англ. – arm – і герб, і зброя; ісп. arma – і герб, і зброя. Це є свідченням того, що герб початково був військовим атрибутом, і тому герби як струнка символічно-знакова система виникли у Західній Європі в період хрестових походів та лицарських турнірів XI –XIII ст. Згодом почали з'являтися герби окремих міст, країн та їх провінцій. У першій половині XIV ст. з'являється найдавніші гербівник («Цюріхський»), а також перші письмові правила геральдики італійського юриста Бартало.

Українська Г. почала розвиватися водночас з європейською. Широко відомий тризуб князя Володимира Святославовича часів Київської Русі – знак князівської влади і державний знак. У добу литовсько-польську головними геральдичними знаками українських земель стали архангел Михаїл (герб головного воєводства східної України – Київського) і «руський лев» – герб західноукраїнського Руського воєводства, поєднання яких символізувало боротьбу за злуку українських земель в єдину незалежну державу. Великий

пласт геральдичних пам'яток дало Козацько-гетьманська доба української історії. Утворення гербів на Україні тривало і в умовах Австро-Угорської та Російської імперій XVIII – поч. XX ст. Відродження національних геральдичних традицій пов'язане з періодом Української революції 1917 – 1921 рр. У період радянської влади в УРСР до 1991 р. існував майже без змін круглий за формою герб. Після здобуття Україною незалежності її Малим Державним гербом став золотий тризуб на синьому полі (ухвалено 19 лютого 1992 р.). Конституція України від 1996 р. (ст. 20) закріпила його центральною фігурою майбутнього Великого Державного герба України, до якого мають долучити і герб Війська Запорізького.

Література: Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998; Спеціальні історичні дисципліни: довідник: Навчальний посібник. /І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.). – К., 2008.

Юрій Сорока

ГЕРІЛЬЯ (з іспан. guerilla – «загін стрільців», «війна невеликими загонами», «стрілянина»; зменшене від guerra – «війна»; літ. «мала війна») – різновид війни, яку ведуть нерегулярні (частіше нелегальні) збройні формування проти регулярних військ. Г. полягає в ухилянні від повномасштабної військової конфронтації, націлена на тримання ворога у постійній напрузі. Це досягається шляхом малих («точкових») операцій, скерованих проти конкретних об'єктів ворога, прийомами психологічної війни, включаючи саботаж і тероризм. Г. найбільш ефективна в лісистій (у т. ч. джунглі) та гористій місцевості, де можна використати такі важливі переваги малих загонів, як мобільність та фактор раптовості. Натомість регулярні збройні сили не можуть тут скористатися своїми перевагами у повній мірі – чисельністю та потужною вогневою підтримкою. Загони «герільєрос» часто не мають уніфікованої форми військового одягу, стандартів зброї та військового спорядження.

Хоча цей різновид війни відомий із давніх часів, втім сам термін «Г.» уперше з'явився під час Піренейської військової кампанії герцога Веллінгтона у 1809 – 1814 рр., що стала елементом національно-визвольної війни іспанського та португальського народів проти французької окупації (1807 – 1814 рр.). У цій кампанії Веллінгтону допомагали численні мобільні озброєні загони із місцевих жителів.

Г. може бути викликана як національним обуренням проти іноземних загарбників, так і реакцією на зловживання правлячого режиму, і у такому значенні вона є дієвим знаряддям народного протесту. Інколи Г. є спланованою складовою частиною повномасштабної війни, яку ведуть регулярні збройні сили як на ворожій території, так і на своїй, захопленій ворогом. Г. також може бути формою іноземної інтервенції, здійснюваної підготовленими найманцями (командос).

Помітну роль Г. починає відігравати після Другої світової війни як інструмент революційних (повстанських) рухів. З цього часу, традиційно, Г. починають ототожнювати із успішною війною «лівих» сил. Однак, в Індонезії, Алжирі, на Кіпрі була ефективною Г., яка велася не прокомуністичними силами,

а у Малаї та на Філіппінах прокомуністичні повстанські рухи зазнали поразки. У Китаї, Індокитаї (В'єтнам) та на Кубі загони «герільєрос» перетворилися на легальні збройні сили опозиції правлячому режиму та іноземній інтервенції, а після перемоги стали ядром формування національних збройних сил.

З Іспанії використання терміну «Г.» поширилося на Латинську Америку, звідти і на США. В англійській мові Г. вживається як частина словосполучення «guerrilla warfare», де Г. підкреслює «локальність» та «нерегулярний» характер війни. Синонімом до Г. є «партизанська війна» (походження терміну пов'язують із рухом опору під час Наполеонівської навали на Росію у 1812 р.), а для «герільєрос» – «інсургенти» (від англ. isurgent – «бунтівник», «повстанець»). Обидва ці терміни також активно почали використовувати від часів Другої світової війни. Термін «наркогерілья» вживається для позначення злочинних «розборок» наркоторгівців із використанням нелегальних озброєних бандформувань. Термін «міська Г.» вказує в першу чергу на її локалізацію та ресурсний потенціал.

Теоретичне осмислення тактики і стратегії Г. викладено в працях Е. (Че) Гевари, Р. Дебре, К. Марігелли. Че Гевара систематизував власний досвід Г. в сільській місцевості (на прикладі партизанської війни на Кубі під проводом Ф. Кастро у 1956 – 1958 рр.). К. Марігелла був розробником тактики «міської Г.», яку сам втілював в Бразилії у 60-х рр. XX ст. (його ідеї були використані терористичними організаціями, такими як «Червоні бригади», ІРА, ЕТА та ін.).

Література: Маригелла К. Бразильская герилья. Краткий учебник городского партизана. – pdf. // Библиотека НБП. – [Електронний ресурс] –Режим доступу: http://www.nbp-info.ru/new/lib/mar_bg; Че Гевара Э. Партизанская война // Че Гевара Э. Эпизоды революционной войны / Пер. с исп. – М., 2005; Debray R. Revolution in the Revolution? Armed Struggle and Political Struggle in Latin America. – Harmondsworth, 1968.

Наталія Шевченко

ГЕРОНТОКРАТІЯ (від грец. geron – старик і kratos – влада) – принцип управління, за якого влада належить найстарішим особам. Термін Г. було запроваджено на початку XX ст. в етнографії, а в подальшому застосовувався для аналізу структур влади в первісному суспільстві, згодом – у класових суспільствах. Вважалося, що за ранньої форми суспільного устрою влада нібито належала старійшинам. Насправді впливове становище найстаріших членів первісної общини – лише один із елементів верховної влади у деяких народів за первісної доби.

В історії інколи виникали ситуації, коли політичні лідери приходили до влади в пізньому віці, або, коли вони залишалися при владі, незважаючи на похилий вік. Так, на початку 1980-х рр. СРСР управляли люди, які вийшли на політичну арену ще в сталінські часи. Політбюро ЦК КПРС, яке вирішувало всі доленосні питання життя народів СРСР, перетворилося на партійну кліку немічних старих. На початку 1982 р. М.Суслову було 79 років, Л.Брежнєву 76, Д.Устинову – 74, А.Громико – 73, К.Черненко – 71, Д.Кунаєву – 70, Андропову – 68. У зв'язку з цим радянське керівництво називали «геронтократією», в

суспільстві поширювалися анектоди, пов'язані зі станом їх здоров'я.

Сергій Пивовар

ГЕРЦОГ (нім. Herzog, від давн. верхньонімецького herizogo – полководець, воєвода) – у давніх германців виборний військовий вождь племені. У період розкладу родових відносин і виникнення феодальних – вождь із спадковою владою. У Франкській державі і королівстві лангобардів – призначений королем чиновник, який управляв певною територією і мав, головним чином, військову владу. В результаті завойовницьких походів Г. стає племінним Г. (старше племінне герцогство). Карл Великий (768 – 814 рр.), борючись з місцевим племінним сепаратизмом, скасував герцогську владу і замінив племінних Г. намісниками. Після припинення династії Каролінгів і в зв'язку з послабленням центральної влади у Східно-Франкській державі сформувалися нові герцогства зі спадковою владою (Саксонія, Франконія, Баварія, Швабія, Лотарінгія, Нижня Бургундія), котрі, однак, за винятком Баварії, виявилися недовговічними (молодші племінні герцогства). Їх змінили територіальні герцогства, очільник яких – Г., крупний територіальний власник, що займає у системі військово-ленної ієрархії друге місце після короля. Близько 1180 р. у Священній Римській імперії існували наступні герцогства: Карінтія (рік заснування –748), Саксонія (843 р.), Лотарінгія (895 р.), Богемія (895 р.), Баварія (907 р.), Швабія (917 р.), Шлезвіг (1115 р.), Брабант (1128 р.), Померанія (1152 р.), Австрія (1156 р.), Штірія (1180 р.). До 1806 р. у Священній Римській імперії виникли ще герцогства Брауншвейг (1235 р.), Мекленбург (1348 р.), Юліх (1472 р.), Вюртемберг (1495 р.), Пруссія (1525 р.), Саксонія (Ернестинська лінія, 1552 р.) і Ольденбург (1777 р.). У 1806 р. – Нассау – Узінген, Ангальт – Бернбург, у 1807 р. – Ангальт-Дессау і Ангальт-Кетен, у 1816 р. – Нассау-Вайльбург. У Священній Римській імперії титул Г. надавався також без територіальних володінь представникам вищого дворянства, що належали до стану імперських князів. У Франції з другої половини IX – початку X ст. на чолі герцогств, які продовжували зберігати свої етнічні особливості, стали найбільш крупні феодали; у подальшому вони перетворились у найбільш значних територіальних володарів (герцоги Аквітанські, Бургундські, Бретонські та ін.). З ліквідацією феодальної роздробленості Г. став означати у Франції вищий дворянський титул. В Італії із посиленням політичної роздробленості герцогствами почали називатись багато щойно утворених територіальних володінь. У період пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу титул Г. в Італії мали сеньйори деяких великих міст (Мілану, Флоренції та ін.). У скандинавських країнах, Англії, Іспанії і Португалії, де не існувало племінних герцогств, титул Г. надавався представникам вищої знаті, насамперед членам королівської родини та споріднених їй сімейств.

Література: Блок М. Феодальне суспільство /Пер. з франц. – К., 2002; Колесницкий Н. Ф. Феодальное государство (VI – XV). – М., 1967.

Микола Рудь

ГЕТТО – термін для позначення відокремленої частини міста, заселеної членами релігійної або етнічної меншини. Слово "гетто"– італійське (ghetto), походить від давньоєврейського "get", що позначає "відокремлення", під чим розуміється відокремлене проживання. Вперше воно було використано у 1516 р. для позначення єврейського кварталу у Венеції. Пізніше використовувалося для ізольованих територій єврейського помешкання по всій Європі. Хоча термін "Г." виникає у XVI ст., єврейські квартали існували ще за часів античності у містах на території сучасної Європи та Середнього Сходу, куди євреї проникали з Палестини. Від початку вони були частиною загальної системи існування окремих етнічних груп, яка мала місце у всіх великих космополітичних центрах. Така модель створилася скоріш звичаями, ніж законами.

Із зміцненням християнства як офіційної релігії Римської імперії за часів імператорів Констянтина та Юстиніана, євреї перетворилися на людей другого сорту. В середні віки, починаючи з XIII ст., були запроваджені сегрегаційні закони, які періодично підтверджувалися аж до XVIII ст. Єврейські райони являли собою міста в містах. Нерідко вони оточувалися мурами із брамами, що зачинялися вночі. Г. підпадали під особливі закони та оподаткування. Окремий юридичний статус французьких євреїв був ліквідований Великою Французькою революцією. Під впливом її ідей, особливо Декларації прав людини і громадянина, гетто почали зникати і в інших країнах.

Під час Другої світової війни гітлерівці по всій Європі переміщували євреїв у Г. Найбільшим було варшавське, у якому у певний період утримувалося до півмільйона осіб. Ці Г. були об'єктами жорстоких обмежень і знущань. У 1943 р., коли варшавське було скорочено до 40 тисяч, спалахнуло антиокупаційне повстання. Г. було вщент зруйновано, а населення після мужнього опору у квітні – травні 1943 р. майже повністю знищено. Зараз на тому місці – музей.

В наш час Г. існують у Сполучених Штатах Америки, особливо на Півночі, часто під назвою Inner City (внутрішнє місто) або Central City (центральне місто). Це – місця помешкання представників певної етнічної групи, найчастіше негрів. Зазначені райони переповнені, мають погані житлові умови і високий рівень безробіття. Люди належать до найнижчих соціоекономічних категорій, не користуються реальним політичним впливом. Американське Г. не має єдиної комунальної організації, яка б опікувалась внутрішніми справами району і представляла б інтереси у зовнішніх справах, як це було в Г. єврейських.

Г. у тому чи іншому вигляді наявні і в інших країнах, які мають етнічно диференційовані за матеріальним становищем і політичними можливостями спільноти.

Література: Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. – К., 2003; Стародинский Д. З. Одесское гетто: Воспоминания. – Одесса, 1991.

Тетяна Орлова

ГЕТЬМАН (ческ. "hejtman", польськ. "hetman", від нім." hauptmann" – воєначальник, отаман) – ватажок козацького загону з самого початку зародження українського козацтва, а згодом воєначальник козацького війська і правитель України. Гетьманами називались також керівники деяких селянсько-козацьких повстань в Україні. Слово "Г." прийшло до нас з німецького через Чехію і Польщу. У Польщі, наприклад, у ХУ – ХУIII ст. головнокомандуючий називався "гетьман великий коронний". У цей час у Литві ті самі функції виконував Г. великий литовський, їхні заступники, або ж ті, хто очолювали прикордонні війська, називалися Г. польними. Начальник найманого війська при королівському дворі у Польщі називався надвірним Г. У Молдавії в ХУII ст. Г. називався вищий воєначальник. В період гуситських війн в Чехії (перша пол. ХУ ст.) Г. називався керівник таборитів.

Першими козацькими ватажками – Г. в Україні були Венцеслав Светольдович (1401 – 1439 рр.), Предслав Лянцкоронський (1506 – 1512 рр.), Євстафій Дашкевич (1506 – 1536 рр.), Венжик Хмельницький (1534 р.), Дмитро Вишневецький (1530 – 1563 рр.), з ім'ям якого пов'язують заснування Запорізької Січі. Першим Г. реєстрового козацтва вважається Богдан Ружинський. На відміну від Б.Ружинського, Петро Конашевич-Сагайдачний був одночасно Г. запорізького і реєстрового козацтва.

Богдан Хмельницький започаткував назву "гетьман України". Його гетьманство зумовило перелом у суспільно-політичному житті Європи, на терені якої з'являється, хоч і ненадовго, але вже суверенна Україна з усіма атрибутами політичної та економічної влади. Ознаками влади Г., її формальними атрибутами були бунчук та булава. Резиденція Г. у різний час розмішувалася в Чигирині, Гадячі, Батурині та Глухові.

В історії України були особи, які тимчасово обіймали посаду Г., і називалися наказними Г.. Деякі наказні Г. очолювали державу по кілька років: Яким Сомко (1660 – 1663 рр.), Павло Полуботок (1722 –1724 рр.). Курс російського царату на обмеження самоврядування України призвів до остаточного скасування гетьманства у 1764 р. Останнім Г. України був Кирило Розумовський.

В 1917 – 1920 рр. Україна робить нові кроки до побудови незалежної суверенної держави. Через століття на чолі народу, як і в далеких ХУII – ХУIII ст., стає Г., що засвідчило спадкоємність історико-політичних реалій. Г. Павло Скоропадський очолював Українську державу впродовж квітня – грудня 1918 р., його влада виявляла виразні ознаки монархічного типу.

З Г. України пов'язана боротьба українського народу за свій суверенітет, історія становлення незалежності України, багато інших важливих історичних подій. Усього українська історія зберегла імена близько ста осіб, котрі іменувалися Г. і зробили свій внесок у народження України.

Література: Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К.,1993; Гетьмани України: історичні портрети. – К.– 1991; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К.,1999; Капелюшний В.П. Гетьман // Енциклопедія сучасної України.– К.,2006. – Т.5.

Валерій Капелюшний

ГЕТЬМАНАТ – 1. Правління гетьмана Павла Скоропадського в Україні з 29.04.1918 р. по 14.12.1918 р. Попри значні успіхи в зовнішній політиці, фінансово-економічній стабілізації, національно-культурному будівництві режим гетьманату не здобув широкої підтримки. Гетьман зрікся влади і залишив Україну. Офіційною назвою гетьманату П.Скоропадського була Українська Держава.
2. Окремі дослідники вживають цей термін для назви української козацької держави ХУІІ – ХУІІІ ст., але такий підхід не утвердився в історичній науці.

Валерій Капелюшний

ГЕТЬМАНЩИНА – 1. Усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, що існувала впродовж 1648 – 1786 рр. (частина дослідників відносить остаточне поглинання царизмом Г. до 1782 р.).

2. Іноді цим терміном називають Українську Державу 1918 р., безпідставно вживаючи терміни «Гетьманат» та «Гетьманщина» як синоніми, що веде до розбіжностей в термінології і розмиває сутність двох різних за змістом, характером, хронологічною протяжністю явищ в історії українського державотворення.

Валерій Капелюшний

ГІЛЬДІЯ (від нім. от старо-нем. – gilda, gelda, gildomia – плата) – асоціації періоду раннього західноєвропейського середньовіччя (Х ст.) у формі духовних чи світських (оборонних, політичних, економічних) об'єднань населення. Г. у давніх германців – бенкет на честь укладення шлюбу чи жертвоприношення. Релігійні Г. збиралися для проведення обрядів, трапез, обирали старійшину, який керував, чинив суд і розправу. У слов'ян різновидом таких Г. були громадські бенкети «братчини», церковні братства. Г. захищала своїх членів перед громадським судом. Оборонні Г. набули найбільшого розвитку в Данії (XI – XII ст.). Перші купецькі Г. (ганзи) утворювали купці (які вели зовнішню торгівлю) для забезпечення свого правового статусу в інших країнах (Ганзейський союз). У Росії та Україні купецтво було поділене (залежно від обороту зовнішньої та внутрішньої торгівлі) на три (1775 р.), а потім на дві (1865 р.) Г. Гільдіями ремісників були цехи. В Україні певний час (XVIII – XIX ст.) були поширені своєрідні Г. – парубоцькі братства.

Григорій Савченко

ГІМН (від гр. ΰμνος – hýmnos – хвалебна пісня, оспівую).

1. Урочиста пісня, прийнята як символ державної або соціальної єдності, виконання якої пов'язане зі святковими урочистостями, офіційними державними заходами, військовими парадами, політичними подіями, церковно-культовими ритуалами тощо.

2. Музичний твір, пісня урочистого хвалебного характеру на честь кого- , або чого-небудь.

3. У переносному значенні – захоплена хвала кому-, чому-небудь. Розрізняють Г. державні, національні, військові, патріотичні, релігійні та ін.

Вважають, що Г. походить від архаїчних ритуальних обрядів, виконуваних для прославляння богів та героїв. Відомі давньоєгипетські Г. (присвячені богам Осірісу, Атону й ін.), шумерські (Енлілю, Нанні і ін.), вавилонські (Шамашу, Мардуку, Іштар і ін.), давньоіндійські (у «Ріґведі») арабські (Мухаммеду, суфійські). Значного розвитку досягло творення Г. в античній Греції, де їх виконували хори під акомпанемент кіфари, наприклад, на честь Аполлона (пеан), Діоніса (дифірамб). У євреїв Г. зустрічаються у зібраннях псалмів Давида. У християн – хвалебні пісні Богу чи святим – ведуть початок від часів перших християн. Релігійні Г. досягли широкого розвитку після утвердження християнства. Відомими візантійськими авторами Г. були Роман Солодкоспівець, Іоан Дамаскин та ін. У Київській державі виконувалися величальні Г. – кондаки, а в середньовічній Західній Європі католицькі Г. – хорали. Відомими представниками латинської гімнографії були: Амвросій Медіоланський Авґустин Блаженний, Франциск Ассизький і ін. На хвилі соціально-релігійних рухів у XV – XVI ст. з’явилися протестантські Г. – гуситські пісні у Чехії, протестантський хорал у Німеччині. Розквіт мистецтва створення Г. пов'язаний із німецькою літературою (М. Лютер, П. Герхард, Ф. Шіллер, Й. Ґете).

З початку доби романтизму Г. стає світським жанром, зберігаючи патетику, емоційність при оспівуванні реальних подій, людей і речей. Такими є цикл «Гімни до ідеалів людства» Ф. Гельдерліна, «Гімн ночі», революційні гімни Г. Гейне («Гімн», «Сілезькі ткачі»), Ю. Словацького («Гімн»). На початку XX ст. увага поетів до жанру Г. посилюється, зокрема серед польських («Гімн до любові» К. Тетмайєра, «Гімн до поезії» Міріама, «Гімн до машини мого тіла» І. Чижевського, «Гімн алхіміків» Ю. Тувіма), російських («Хвала людині» В. Брюсова, «Гімн судді», «Гімн вченому», «Гімн критику» В. Маяковського), українських («Гімн» С. Черкасенка, «Гімни труду і сонцю» М. Рильського та ін.) авторів.

Більшість сучасних державних Г. європейських країн зародились у XVIII – XIX ст. Це польський національний Г. «Єще Польска не згінела», чеський – «Де є батьківщина моя», французький – «Марсельєза» та ін. Державні Г. існують у всіх сучасних державах і разом із гербом та прапором становлять державну символіку.

Упродовж XIX – XX ст. на українських землях як національні Г. виконувалися: у Центральній і Східній Україні – «Заповіт» Т. Шевченка; у Західній Україні – «Дай же, Боже, в добрий час» (сл. Ю. Добриловського), «Мир вам, браття, всім приносим» (сл. І. Гутшалевича, муз. Д. Січинського), який у 1848 р. був проголошений Головною руською радою як Г. галицьких українців. Цю ж роль виконували твори «Не пора» (музика Д. Січинського, сл. І. Франка), «Вічний революціонер» (слова І. Франка, музика М. Лисенка), на Закарпатті – «Я русин бив, єсьм і буду...» і «Подкарпатськії русини» (сл. О. Духновича). Останній, зокрема був офіційним Ґ. краю у роки його входження до складу Чехо-Словаччини (до 1938 р.). Церковним Г. України є твір «Боже Великий

Єдиний» (сл. О. Кониського). На поч. XX ст. найвживанішим став Г. «Ще не вмерла Україна». Уперше його слова (автор П.Чубинський) були опубліковані у львівському журналі «Мета» (1863 р., № 4). Твір з нотами (музика М.Вербицького) був надрукований у 1865 р. Цей Г. поширився у роки визвольних змагань 1917 – 1921 рр., однак державним Г. не став. Пісню «Ще не вмерла Україна» своїм офіційним Г. ухвалила Карпатська Україна (березень 1939 р.).

У зв'язку з виходом УРСР на міжнародну арену у 1945 р. був офіційно затверджений Г. УРСР – «Живи, Україно, прекрасна і сильна» (муз. авт. колективу під керівництвом А. Лебединця, сл. П. Тичини й М. Бажана). Після прийняття Конституції УРСР у 1978 р. державний Г. зазнав редакційних змін.

Указом Президії Верховної Ради України від 15 січня 1992 р. державним Г незалежної України було затверджено пісню «Ще не вмерла Україна» (муз. М Вербицького, сл. П. Чубинського), що знайшло своє відображення у Конституції України. 6 березня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Державний гімн України» (ст. 20), запропонований президентом Л.Кучмою зі словами тільки першого куплету і приспіву пісні П. Чубинського і заміною першої строфи гімну на «Ще не вмерла України і слава, і воля». 20 червня 2001 р. ухвалено текст Г. АР Крим (музика А. Караманова, сл. О. Голубєвої). Порядок використання держ. Г. регулюється законом.

Література: Трембіцький В. Національний гімн «Ще не вмерла Україна» та ін. українські гімнові пісні. – Л., 2003; Античные гимны. – М., 1988; Hymny średniowieczne. – Warszawa, 1934.

Інна Заболотна

ГЛАСНІСТЬ (від рос. гласность) – максимальна відкритість у діяльності державних установ і широке інформування про неї населення. Найчастіше Г. ідентифікують з політичною практикою М. Горбачова і часто помилково ототожнюють зі свободою слова. Завдяки популярності М. Горбачова поняття «glasnost» увійшло у західні мови.

Термін «Г.» почав вживатися в Росії наприкінці 1850-х рр. в контексті широкого обговорення земельної реформи і означав ослаблення цензури та відкритість у прийнятті рішень окремими органами влади. Наприкінці 1890-х рр. в енциклопедії Брокгауза та Ефрона стверджувалось, що в Росії Г. набула небаченого до того розвитку і забезпечена законодавчо й адміністративно.

Велику увагу Г. приділяла марксистська теорія. К. Маркс писав, що завдання преси – «перетворити державу з таємничої жрецької справи та ясну, всім доступну мирську справу, яка стосується всіх…». На його думку, за допомогою Г. встановлюється взаємодія між верхнім рівнем державного управління та широкими верствами населення. В. Ленін вважав, що без Г. «смішно було б говорити про демократизм…».

В СРСР пік Г. припав на початок 1920-х рр., коли для всіх бажаючих були відкриті засідання губернських виконкомів та сільських Рад, для участі у роботі виборних органів влади запрошувались представники громадських об'єднань і профспілок. Преса широко висвітлювала діяльність правлячої партії,

профспілок, комсомолу, армії. В центральних та губернських виданнях публікувались не лише прийняті ЦК рішення, але й звіти усіх його відділів, інформація про з’їзди та засідання, плани роботи вищих керівних органів, навіть поіменні списки виключених з партії та відновлених у ній. В наступні роки прагнення влади до відкритості проявлялось усе слабше і часто лише декларувались, але не здійснювались. Це породило вимоги відновлення Г. з боку дисидентів, які вилилися в «мітинг гласності» на Пушкінській площі в Москві (1965 р.) з вимогою відкритого суду над А. Синявським та Ю. Даніелем та заклики О. Солженіцина (1969 р.).

В добу правління М. Горбачова поняття «Г.» увійшло в широкий обіг як один з ключових напрямів здійснюваних перетворень («гласність – перебудова – прискорення»), широко відомих під загальною назвою «Перебудова». Вирішальну роль в цьому зіграла XIX конференція КПРС (1988 р.). Основними складовими горбачовської Г. стали: відкритість у діяльності державних і громадських організацій; відкритий доступ до статистики; існування розвинених соціологічних служб, які дозволяють оперативно з’ясовувати громадську думку, прогнозувати можливі наслідки прийняття чи неприйняття того чи іншого рішення; доведення через ЗМІ до відома громадськості широкого спектру думок та ідей, в тому числі й альтернативних; відкритість не лише стосовно сучасного, але й минулого (вільний доступ до архівів, публікація документів органів влади тощо). Сам М. Горбачов вважав Г. «головною рушійною силою перебудови», «основною гарантією незворотності перебудови». У той час державні установи ставали більш доступними для громадян, а влада демонструвала прагнення враховувати громадську думку. Відкритість у діяльності влади мала продемонструвати практика обговорення у трудових колективах звітів виконкомів, їх відділів та управлінь, доповідей на сесіях Рад, проектів рішень з важливих питань місцевого життя. Зокрема, звіти облвиконкомів до винесення їх на сесії Рад у 1986 р. були обговорені на 2,6 тис. зборах у трудових колективах та за місцем проживання населення. В тому ж році у сільській місцевості відбулось понад 100 тис. сходів, у роботі яких взяли участь 17 млн. осіб. На них обговорювались питання благоустрою, підвищення дисципліни, боротьби з пияцтвом та самогоноварінням тощо. Однак політика Г. стикалась з опором консервативною частини номенклатури. Особливо це проявилось під час Чорнобильської катастрофи, коли влада намагалася приховати масштаби трагедії.

Досить швидко Г. перетворилась на інструмент політичної боротьби, який спочатку використовувався М. Горбачовим проти консервативного крила КПРС, зокрема у протистоянні з Є. Лігачовим, а пізніше Б. Єльциним та його прибічниками проти самого М. Горбачова і КПРС. Деякі дослідники вважають, що момент для проголошення Г. був обраний невдало, адже в умовах, коли падіння цін на нафту та втрати від антиалкогольної кампанії розбалансували бюджет, а перші реформи М. Горбачова в економіці не дали швидкого ефекту, втрата контролю над ЗМІ сприяла зростанню напруги в суспільстві. На думку творця сінгапурського економічного дива Лі Куан Ю, Горбачов «здійснив фатальну помилку, розпочавши кампанію гласності до перебудови економіки,…

Ден Сяопін проявив куди більше мудрості, вчинивши у Китаї навпаки».

Г. сприяла розгортанню широких дискусій з актуальних суспільних проблем (захисту національних мов і культур, екології, відновлення історичної правди). Правда про минуле проголошувалася однією з важливих умов успішного просування у майбутнє.

Поступово центр ваги Г. змістився з органів влади до ЗМІ, де розгорнулась безпрецедентна і необмежена критика правлячої партії та радянського ладу, причому найжорстокішій критиці піддавалось усе те, що було сакральним для радянської людини. По суті відбувалась руйнування колективної пам'яті та радянської ідентичності, деморалізація населення. Як наслідок, у суспільній свідомості відбулася переоцінка цінностей, коли герої та негідники в політичному пантеоні помінялися місцями, відбулася ідеалізація західного суспільства та демонізація радянського ладу. На початку 1990-х рр. у суспільстві почала домінувати орієнтація на західні цінності, демократію, вільний ринок.

Література.: Бойко О. Д. Україна 1985 – 1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002; Гласность и журналистика. 1985 – 2005 / Под ред. Я. Н. Засурского, О. М. Здравомысловой. – М., 2006; Горбачев М. Понять перестройку… Почему это важно сейчас. – М., 2006; Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. – М., 2010; Gibbs, J. Gorbachev's Glasnost: The Soviet Media in the First Phase of Perestroika. Texas A&M University Press, 1999.

Юрій Латиш

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (від англ. global – світовий, всесвітній) – процес поширення взаємозалежності всього світу внаслідок інтернаціоналізації політичних, соціально-економічних, науково-технічних та інших зв'язків різних країн. Процес Г., на який звернули увагу ще наприкінці 1960-х років учасники Римського клубу, набув значного прискорення у 1990-і. Це було викликане кількома планетарними подіями: по-перше, крахом соціалізму в країнах Східної Європи; по-друге, утворенням значних інтеграційних торговельно-економічних зон; по-третє, технологічною революцією, пов'язаною із швидким розповсюдженням нової інформації і комунікаційних технологій. Втратила значення сама концепція "третього світу", в якому вели суперництво великі держави. Країни, що розвиваються, вже не є однорідною групою відсталих країн. Їх місце у світовому господарстві визначається економічним потенціалом, роллю в міжнародному поділі праці, здатністю прилучатися до нових технологій, а не близькістю до тієї чи іншої великої держави. Зникли політичні перешкоди для формування нового типу світової економіки – глобальної. Нові комп'ютерні інформаційні технології створили необхідні технічні передумови для прискорення цього процесу. Активізація міжнародної взаємодії національних економік веде до Г. господарського життя людства. Поступово вона охоплює усе більшу кількість країн, поширюючись на різноманітні сфери життя суспільства, формує небачений за обсягом ринок капіталів, товарів і послуг. Під впливом Г. активізуються процеси формування єдиного економічного простору на регіональному і глобальному рівнях світової

економічної системи. Поступово розмиваються межі національної компетенції, внаслідок чого більш прозорими стають кордони національних держав у різних галузях – економіці, соціальної взаємодії тощо. Г. – це багатосторонній процес, що обіймає розширення фінансових ринків, формування міжнародних інтегрованих виробництв на базі транснаціональних корпорацій (ТНК), поширення технологій, інформації та знань за межі національних кордонів, створення спільного споживчого ринку і загальносвітових стандартів якості, лібералізацію світової економіки (зменшення державної опіки над економікою), обмеження самостійної політики національними державами. Г. охопила і світовий ринок; для вироблення спільних принципів у міжнародній торгівлі і усунення багатьох митних перепон у 1995 р. було створено Світову організацію торгівлі.

Г. як об'єктивно неминучий і незворотній процес, має досить складний і суперечливий характер Г. впливає з різною швидкістю і глибиною на різні країни і регіони. У процесі Г. дослідники зазначають як позитивні, так і негативні риси і наслідки. Позитив вбачається передусім у зростанні ефективності економіки, збільшенні можливостей для задоволення потреб людини, піднесенні ролі знань, комунікації, інформації тощо. Г. світової економіки усе більше відіграє роль стабілізатора світової політики і сфери безпеки. Зростаюча економічна залежність нових незалежних країн від світових ринків, інвестицій, технологій змушує їх коригувати свої позиції з політичних і воєнних проблем міжнародного життя. До негативних наслідків Г. відносять: тотальне поширення споживацьких нахилів, зростання прибутковості капіталу лише для індустріально розвинутих країн, зростаюче збіднення населення країн, що розвиваються, безконтрольна діяльність ТНК, що призводить до загострення екологічних проблем. Інколи під Г. розуміють розповсюдження західної або американської моделі розвитку на решту регіонів світу. Географічна нерівномірність розвитку Г. та бажання подолати її негативізм сприяли виникненню та поширенню руху опонентів і супротивників Г. – антиглобалістський рух. Незважаючи на різні оцінки, Г. відображає глибоку трансформацію в економічній, науково-технічній, інформаційній, соціокультурній сферах життя людства.

Література.: Глобалізація і безпека розвитку /За ред. О.Г. Білоруса; – Київ, 2001.; Економічна глобалізація : підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. А.С. Філіпенка. – Київ, 2009; Делягин М. Мировой кризис: Общая Теория Глобализации. – 2-е изд., переработанное и дополненное. – М., 2003; Добрынина Л. А, Глобализация начала XXI: мегатренды мирового развития //Вестник МГИМО – Университета. – 2011. –№ 1.

Борис Гончар

ГЛОБАЛІЗМ (з англ. global – глобальний, світовий) – принцип підходу до розвитку світу (в теорії й політиці) як цілісної системи. За ним світ розглядається не як проста сукупність окремих країн і народів, а як єдине ціле, всі структурні елементи котрого перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності, що постійно поглиблюються.

Г. вважається наслідком об'єктивних процесів глобалізації, обумовлених інтернаціоналізацією усіх сторін життя країн і народів. Його виразом є спільні проблеми суспільного розвитку (глобальні проблеми сучасності); досягнення такого рівня єдності людства, за якого існування і успішний розвиток кожної держави все більшою мірою перебуває в залежності від стану і змін у світі в цілому, водночас успіх у вирішенні проблем усього людства все більше залежить від становища в кожній країні, від узгодженості дій кожної з них.

Часто термін “ Г.” вживають в негативному значенні, при цьому розуміючи: 1) національну політику на основі ставлення до усього світу як до сфери власного політичного впливу, що частково співпадає з поняттям “імперіалізм”; 2) неоліберальну ідеологію розвитку, що пропагує ліберальні цінності держав-світових лідерів і обслуговує політичну практику, спрямовану на їх культурне домінування в світі; 3) систему абсолютної економічної і політичної влади нових глобальних транснаціональних корпорацій, які вийшли з-під контролю держав свого походження і базування, розглядають національно-державне існування як меншовартісне, нівелюють будь-які культурні цінності. Г. в такому тлумаченні сприяє уніфікації світових соціальних структур, економіки та культури, обмежує локальні соціокультурні цінності і традиції, обумовлює загострення в периферійних країнах етнополітичних, соціальних і екологічних проблем, є причиною виникнення “антиглобалізму” – руху, спрямованому на протидію Г.

Політолог з Гарварда Дж. Най, співавтор неоліберальної теорії міжнародних відносин, характеризує термін “ Г.” як такий, що описує всі взаємозалежності сучасного світу, виокремлює зв'язки, що їх пояснюють, у той час як термін “глобалізація”, за його оцінкою, відображає швидкість, з якою ця взаємозалежність збільшується чи зменшується, зосереджуючись на силах, динамізмі чи швидкості цих змін. Хоч Г., на його думку, є феноменом з давнім корінням, прикладом чого є древній “Шовковий шлях” зі Східної Азії до Європи, його нинішній стан характеризується не лише зростанням інтенсивності зв'язків і зміцненням мережі взаємозалежності, але й зміною суті відносин взаємозалежності. При цьому Г. не передбачає універсальності, гомогенності. Зв'язки, що формують мережі взаємозалежності і визначають Г., можуть відчуватися в деяких частинах світу сильніше, ніж в інших; глобалізація може підкреслювати і посилювати відмінності в світовому масштабі, що примушує людство краще розуміти оточуючі відмінності.

Виокремлюють чотири виміри Г. – економічний, військовий, соціальний, енвіронталістичний (стосується стану навколишнього середовища). Економічний Г. залучає потоки товарів, послуг, капіталів та інформації, що супроводжує ринковий обмін, до мереж світового (глобального) масштабу. Військовий Г. відноситься до світових мереж, в яких використовується військова сила чи загроза використання військової сили. Прикладом є військове балансування між США і СРСР під час “холодної” війни. Терористичні атаки на Нью-Йорк і Вашингтон 11 вересня 2001 р. засвідчили його новий характер. Соціо-культурний Г. залучає рух ідей, інформації і людей, які несуть з собою ці ідеї й інформацію. Його рушійним чинником є Інтернет, який глобалізує

комунікацію, роблячи потік ідей незалежним від інших форм глобалізації. Г. в сфері навколишнього середовища відноситься до викидів шкідливих матеріалів в атмосферу і океан, що впливають на здоров'я й безпечне існування людей. Прикладом глобалізації в сфері навколишнього середовища є прискорене руйнування озонового шару Землі або поширення вірусу СНІД з Центральної Африки всім світом, починаючи з 1970-х рр.

Виокремлення різних вимірів Г. свідчить: зміни в різних напрямках не відбуваються одночасно і паралельно. Тож для правильного розуміння світових процесів потрібно аналізувати підйом чи занепад не Г. загалом, а різних його напрямків.

Література:Білорус О. Г. Економічна система глобалізму. – К., 2003.; Nye J. Globalism versus globalisation [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.theglobalist.com/StoryId.aspx?StoryId=2392; Polyarchy: essays on statism. Globalism/Antiglobalism [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.polyarchy.org/essays/english/globalism.html#newfad

Наталія Городня

ГЛОБАЛІСТИКА (англ. global – глобальний, світовий) – це міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності і тенденцій процесів глобалізації, інших глобальних процесів і проблем, на пошук шляхів утвердження позитивних і здолання негативних для людини та біосфери наслідків цих процесів.

Г. склалася під впливом інтеграційних процесів, характерних для сучасної науки, і являє собою сферу дослідження і пізнання, де різні наукові дисципліни взаємодіють між собою з позиції власного предмету й методу для вивчення різних аспектів глобалізації і глобальних проблем, включаючи практичну діяльність з реалізації отриманих результатів в економічній, соціальній, політичній сферах. В основі Г. – підхід до розвитку світу як цілісної системи, погляд на людину як інтегральне планетране утворення, частину біосфери.

У витоків Г. в той час, коли вона ще не сформувалася як галузь наукового знання, стояли В.Вернадський, П. Тейар де Шарден, Е.Леруа, А.Бергсон та ін. Ними було висунено і розвинено ідеї про біосферу і ноосферу. В.Вернадський створив цілісне вчення про біосферу, вперше відвівши живим організмам роль головної перетворюючої сили планети Земля в сучасності та в минулому.

Початок формування Г. як самостійного наукового напрямку відноситься до кінця 1960-х рр., що пов'язано з погіршенням стану навколишнього середовища та усвідомленням науковцями екологічної проблеми як глобальної. Почалося дослідження й деяких інших глобальних проблем, проте ще не об'єднане в цілісну систему. Визначення об'єкту дослідження, формування окремих його напрямків відбулося в другій половині 1970-х рр. У 1980-х рр. спостерігалися спроби застосування отриманих результатів на практиці під гаслом “Думати глобально, діяти локально”. На рубежі 1980 – 1990-х рр. активно розвивалася політична Г. Важливою віхою формування Г. як міждисциплінарної галузі наукових досліджень стала Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), на якій було висунуто

концепцію сталого розвитку.

В Україні основні положення Г. як загальносистемної науки про світогосподарську діяльність та розвиток, фундаментальні чинники і механізми системного управління світовими процесами, розроблені в Інституті світової економіки і міжнародних відносин НАНУ (Ю.Пахомов, О.Білорус, Ю.Мацейко, В.Гура, Є.Камінський, ін.).

Література: Білоус О.Г., Мацейко Ю.М. Глобальна перспектива і сталий розвиток. – К. 2005; Скаленко О. Глобалістика – наука про фундаментальні чинники і механізми системного управління світовими процесами [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.iweir.org.ua/doclidgenya_ctatti.htm

Наталія Городня

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – проблеми, що торкають існування сучасного людства як цілого, усі країни та народи, незалежно від їхньої цивілізаційної належності та рівня розвитку. Розв'язання Г. П. вимагає стільки коштів і узгоджених заходів, що це під силу тільки колективним зусиллям усього людства, хоча, звісно, найбільший внесок мусять робити найсильніші в економічному плані держави.

Серед глобальних проблем, які потребують нагального вирішення для подальшого продовження існування людського роду, слід вказати на наступні: 1) демографічну, яка вимагає прийняття міжнародним співтовариством узгоджених заходів із уповільнення і, можливо, навіть заморожування темпів зростання чисельності населення земної кулі; 2) екологічну, що потребує різкого скорочення техногенного впливу на біосферу, спроможність якої до відтворення своїх ресурсів катастрофічно скорочується; 3) енергетичну; 4) продовольчу; 5) бідності; 6) виключення можливості світових війн із використанням ядерної зброї та інших засобів масового знищення людей; 7) боротьбу з міжнародним тероризмом тощо.

Як показали перші аналітичні розрахунки можливостей вирішення названих проблем, зроблені вченими – учасниками Римського клубу у 1970-х рр., прогнози в цілому песимістичні. Постійний моніторинг стану цих проблем, що здійснюється щорічно незалежними експертами з різних країн, поки що не дає підстав для розумного оптимізму.

Література: Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). – К., 2002; Гезалов А.А. Глобальные проблемы и их место в концепции устойчивого развития // Вестник Московского университета им. М.В. Ломоносова. Серия 7. – «Философия» – 2009. – № 4.

Тетяна Орлова

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ – термін для позначення органічного поєднання процесів глобалізації та локалізації. Вихідним пунктом даної теорії є той факт, що глобальні тенденції в сфері культури видозмінюються під впливом локального контексту, інакше кажучи, локалізуються; паралельно з цим локальні культурні цінності і сенси також переосмислюються в масштабі глобального світу.

Термін «Г.» бере початок з японської бізнес-лексики. В японській мові існувало поняття «дочаку» – «жити самому на своїй землі». У 1960 – 1970-х рр., під час успішної експансії японських корпорацій на світових ринках, серед японських менеджерів з'явився термін «дочакука» – «робити щось по-туземному», тобто підлаштовуватися до специфіки локальних умов. Часто це виявлялося більш ефективним, ніж уніфікація, способом ведення справ і сприяло утвердженню японських компаній на нових ринках. Таким чином, заради досягнення успіху в глобальному масштабі Г. прагне не до уніфікації та асиміляції локального, а до його інтеграції та адаптації до глобального контексту.

Хоча японські науковці вважають, що лексичне новоутворення було запропоноване керівником японської корпорації «Соні» Акіо Моріта, остаточно сформувалося і набуло прихильників на XXII Всесвітньому соціологічному конгресі у Мадриді (1990 р.), загально визнано, що теорію Г. розробив сучасний англо-американський аналітик професор Р. Робертсон. В процесі багаторічних досліджень наслідків глобалізації в нього з'явився серйозний сумнів щодо правомірності тези про глобалізацію як процес «применшення, попрання й асиміляції локального». На думку науковця, якщо глобалізація є завершенням «проекту модерну» і переходом його у нову якість, так слід визнати, що модерність діє по-різному у різних «локальностях». Тобто локальне – це часто-густо не відстале, регресивне, а похідне від транснаціонального або супер-локального. Глобалізація не може зняти протиріччя між «гомогенним – гетерогенним», «універсальним – партикулярним» на користь гомогенного і універсального. Навпаки, вона може досягти успіху лише через адаптацію до локальних форм буття культури, до місцевих традицій і навіть за рахунок їх «експорту» до інших країн та регіонів. Тому Г. – невідворотний зворотний бік глобалізації.

В економіці Г. реалізує себе у політиці протекціонізму і посиленні ролі держави, що особливо виявляється за часів світових економічних криз. Водночас економічна діяльність транснаціональних корпорацій набуває певної специфіки у різних локальних контекстах, що виявляється в адаптації продукції до національних ринків, до специфіки реклами та до методики просування товарів. У політичній сфері Г. стає природною реакцією на виклики глобалізації, що постають перед національними державами. В якості відповіді можуть бути посилення націоналістичних тенденцій або прагнення до регіональної і субрегіональної інтеграції. Найбільш яскраво Г. виявляється у сфері культури, що фіксується терміном «мультикультурність». Всупереч поширеним прогнозам щодо уніфікації, повної вестернізації і гомогенізації культури в наш час, навпаки, спостерігається диверсифікація у сфері культури, чому сприяє культурна політика національних держав.

Російська дослідниця Л. Г. Кирьянова виокремила п'ять основних видів локальних реакцій на глобальні виклики, що виявилися у різних культурах: 1) максимальна відкритість і некритичність локальної культури по відношенню до дії глобальних потоків та інститутів (наприклад, країни Африки, які не мають достатньо потужної історико-культурної традиції для спротиву глобалізації за

сценарієм вестернізації); 2) співіснування локальної культури з глобальними культурними формами без будь-якого значного взаємовпливу та інтеграції (наприклад, «керована глобалізація» в Китаї); 3) адаптація і трансформація глобальних потоків в результаті сильної локальної реакції (наприклад, Росія, яка йде видозміненим західним шляхом «капіталізму та демократії на російський лад»); 4) захист локальної культури від глобалізаційних процесів, боротьба і заперечення (приклад – Північна Корея); 5) регіоналізація (приклад – Європейський Союз, який являє собою втілення проекту наднаціональної інтеграції і у якому достатньо органічно поєднуються національний і регіональний європейські типи ідентичності).

До недавнього часу було поширене уявлення про так звану однополярну або атлантичну глобалізацію, яка виявлялася насамперед у поширенні американської мас-культури і відповідної системи пріоритетів, цінностей, способу життя та духовних ідеалів. Це визначалося як об'єктивними причинами, насамперед, економічним і політичним лідерством США у світі, так і суб'єктивними, а саме цілеспрямованістю цього процесу. Деякі дослідники навіть відкрито говорили, що глобалізація виступає у формі «американізації». Але сучасна реальність пропонує інший розклад сил і нову конфігурацію культурної глобалізації, пов'язану із посиленням інших, дрібніших спеціалізованих, регіональних та іншого роду центрів. За думкою Р. Робертсона, ера домінування американської культури підходить до завершення. Бойовики та гамбургери поступаються місцем іншим предметам і символам. Масову культуру XXI ст., впевнений науковець, будуть формувати вже не США, а відразу кілька країн, серед яких зростаючу роль він відводить Китаю. В цілому, у сучасному світі мають місце складні процеси, зрозуміти які допомагає теорія Г.

Література: Олійник О. М. Концептуалізація глокалізації: методологічні аспекти //Гуманітарний вісник ЗДІФ. – 2009. – Вип. 38; Бауман **З.** Глокализация, или кому глобализация, а кому локализация //Глобализация: контуры XXI века. – М., 2002; Донских С. В. Теория глокализации и проблема сущности локальной культуры //Философия и социальные науки. – 2012. – № 1 / 2; Кирьянова Л. Г. Общество в контексте глобально-локальных отношений. – Томск, 2007; Понарина Н. Н. Глокализация: общий вектор мирового развития XXI в. //www/teoria-practica.ru/-4-2011/philosophy/ponarina.pdf; Хан Е. И. Сущность и социальные функции теории глокализации //iph.ras.ru/uplfile/root/biblio/school_young_ph/15_Khan.pdf

Тетяна Орлова

ГОЛОДОМОР (голодний мор) – штучний голод в Україні у 1932 – 1933 роках, організований у величезних масштабах злочинною владою проти власного народу.

На думку авторитетного дослідника даної проблеми С. Кульчицького, Г. визначається сьогодні як наслідок терору голодом, здійсненого сталінською командою шляхом реквізиції всього виявленого обшуком у селянських садибах продовольства. Тоталітарний комуністичний режим свідомо спланував і здійснив проти українського народу терор голодом (за різними підрахунками,

загинуло від 7 до 10 млн. осіб). В історії хліборобської України подібне відбувалося вперше.

Загалом написано понад 6 тисяч праць про голод, проте лише за останні роки відбулися якісні зміни в осмисленні цього соціального катаклізму, який мав далекосяжні наслідки. Маючи на увазі морально-психологічні наслідки даного явища, його зовнішня хронологія уявляється набагато ширшою.

Г. призвів не тільки до фізичного винищення людності українського села, а й завдав тяжкого удару по традиційних морально-етичних й інших етнокультурних засадах його життєдіяльності. Руйнувалися сім’ї, родинні зв’язки, давня солідарність родинної громади. Саме ретельна організація екзекуції українських селян надала Г. в Україні характеру геноциду. Про голод не дозволялося говорити у пресі чи деінде. Сільрадам було дано розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину від голоду. Р. Конквест наводить цифру у близько 3 млн. малих дітей, що померли від голоду. Вони, у першу чергу, ставали жертвами канібалізму. На вересень 1933 р. дві третини сільських шкіл вже не дорахувалися учнів (в деяких районах не залишилось жодної дитини віком до семи років).

У СРСР фактично впродовж всього його існування тривав економічний терор проти власного населення: націоналізація, воєнний комунізм, згортання нової економічної політики та кооперативного руху, колективізація, голодомори, перманентний дефіцит товарів та продуктів (для простого народу), грошові реформи, карткові системи, знецінення грошових внесків радянських громадян тощо. Усе це дало підстави деяким дослідникам говорити про здійснення політики перманентного Г., який давав змогу більшовикам дозувати забезпечення продуктами у країні на найнижчому рівні прожиткового мінімуму. Це, в першу чергу, стосується штучного мору як найбільш економічного способу залякування, знищення, не пов'язаного з великими бюджетними витратами. Радянська командно-адміністративна система керування економікою стала ідеальним підґрунтям для тоталітарного політичного режиму, а тому була запрограмована на постійні «кровопускання». З іншого боку, Г. 1932 – 1933 рр. в Україні став наслідком терору голодом, застосованого з метою утримати в Радянському Союзові розташовану на кордоні з Європою національну республіку. Загалом репресії 1930-тих років затопили у крові національне відродження попередніх 20-тих років.

Проте український народ зміг перенести усі випробовування історичної долі. Слід віддати належне тим, для кого сила традиції і почуття любові до рідної землі та свободи стали імперативом виживання в екстремальних умовах. На жаль, урбанізаційні процеси з кожним роком невблаганно маргіналізують село. Але не в останню чергу до цього прилучилися репресії проти селянства та терор голодом, що деморалізували українське село у 1930-тих рр. Знання про цю українську трагедію допомагатимуть зміцненню законності та моралі у сучасних соціумах. Для народу, який втратить свою пам'ять, як національне, так і духовне відродження неможливе.

Література: Кульчицький С. В. Голод в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків – К, 2008.; Петасюк О.І. Морально – психологічні

аспекти голодомору як тоталітарного методу – К., 2008; Соловей Д. Ф. Сказати правду. Три праці про голодомор1932 – 1933 років. – Київ – Полтава, 2005.

Олена Петасюк

ГОМІНІДИ (лат. – Hominidae) – сімейство ряду приматів (Primates) підряду антропоїдів (Anthropoidae). Антропоїди – вищі людиноподібні мавпи, що відносяться до вузьконосих мавп Старого світу, включають як вимерлі, так і існуючі сьогодні види. В порівнянні з іншими приматами, антропоїди виділяються за такими морфологічними рисами як збільшення розмірів тіла, зокрема – збільшенням черепної коробки; скорочена будова зубної системи (зубна формула 2-1-2-3, тобто: 2 різці, 1 ікло, 2 премоляри, 3 моляри з кожної сторони на кожній щелепі, як і в людини;) фронтальне розташування очей; широка грудна клітина; відсутність хвосту; наявність різниці між стопою та рукою. В більшості сучасних видів антропоїдів обличчя та груди не вкриті волоссям. В поведінці ці істоти часто приймають вертикальне положення тіла, вони здатні сидіти, висіти, пересуватись брахіацією, стрибати та підводитись на задні кінцівки. Серед сучасних антропоїдних мавп слід назвати горилу (2 види), шимпанзе (2 види) – Африка; орангутанга (2 види) та гібона – Південно-Східна Азія.

Близько 5 млн. років тому в рамках підряду антропоїдів виділяється сімейство Г., до якого відносяться всі представники роду Homo, а також вимерлі види прямоходячих мавп. Одна з основних морфологічних ознак представників цього сімейства – біпедія (двонога хода), вертикальна постава тіла зумовила значну різницю між стопою та кистю, значно більший в порівнянні з іншими антропоїдами об’єм мозку, зменшення лицьового відділу черепу тощо. Перші рештки викопних гомінідних мавп були знайдені у Південній Африці професором Р. Дартом у 1924 р. Він дав назву цим істотам австралопітеки (південні мавпи), а також зробив спроби реконструкції їхньої поведінки. За знахідками з печер Таунг, Штеркфонтейн, Сварткранц, Кромдраай та Макапансгат (ПАР, 3-2 млн. років тому) було відновлено зовнішній вигляд двох видів Australopithecus africanus (африканський) та Australopithecus robustus (масивний). Між обома видами існували анатомічні, а можливо й поведінкові відмінності. На думку Р. Дарта, австралопітеки були творцями першої «остеодонтокератичної культури», тобто використовували кістки та щелепи померлих тварин в якості примітивних знарядь праці.

Наступні знахідки викопних Г. мавп пов’язані з іменем Л. Лікі, який у 1959 р. в Олдувайській ущелині (Танзанія) відкрив залишки схожих істот, назвавши їх Australopithecus boisei.

На сьогоднішній день всі викопні Г. мавпи поділяються на дві великі групи – масивних та грацильних австралопітеків. Вважається, що грацильні австралопітеки, на відміну від масивних, були всеїдними і часто використовували м’ясну їжу в раціоні, що збільшило їхні адаптивні можливості. Саме з грацильними австралопітеками пов’язується подальший розвиток процесу антропогенезу.

Крім австралопітекових мавп до сімейства Г. відносять також і перехідну

до людини форму Homo / Australopithecus habilis, а також всі види представників роду Homo – архантропів, палеоантропів та неоантропів.

Література: Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. – К., 2009; Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982.

Павло Шидловський

ГОМРУЛЬ (анг. Home Rule, букв. – самоврядування)

1. Вимога, що висловлювалася американськими просвітниками, такими як Д. Отіс, Т. Пейн, Б. Франклін, С. Адамс, під час Війни за незалежність північноамериканських колоній Англії (1775 – 1783 рр.). Д. Отіс у памфлеті «Виклад і обґрунтування прав Британських колоній» (1764 р.) одним із перших запропонував теорію Г., в якій заперечував зверхність одного народу над іншим, відстоював ідею рівних прав колоністів і мешканців метрополії. Щоправда, вирішення Г. вбачалося в інтеграції колоній та метрополії в єдину конституційну монархію. Головний аргумент – етнічний чинник, зокрема «кровна спорідненість» мешканців англійських колоній та метрополії, спільність мови та культури, способу життя та звичаїв. Т. Пейн в статті «Серйозна думка» ставить питання про Г., оскільки «у будь-який час громадяни можуть позбавити державу своєї довіри і встановити нову систему правління». Б. Франклін запропонував концепцію Г., яка полягала в наданні колоніям прав державного суверенітету в рамках Британської імперії. Це була концепція обмеженого національного суверенітету, тоді ж він почав називати англійських колоністів – американцями, а самі колонії – «державами». Ідеї Г. стали основою змісту памфлета С. Адамса «Право колоністів» та Т. Пейна «Здоровий глузд». За Конституцією США у 1787 р. створювалася федеральна держава, у штатах зберігалося широке самоврядування та свої окремі конституції. Виконавча влада – президента, законодавча – конгресу (Палата представників та сенат), судова – Верховному суду.

2. Г. – програма представників ліберально-поміркованої течії ірландського національного руху 70-90-х рр. XIX ст., які створили організацію «Національна земельна ліга» на чолі з Ч. Парнеллом. Саме він прагнув об’єднати всі течії національно-визвольного руху Ірландії з метою відновити автономію країни, виступав за повний розрив з Великою Британією. Ч. Парнелл був обраний до англійського парламенту (1875 р.), використовував усі можливі парламентські методи – обструкцію, позови, запити, аби тільки привернути увагу громадськості до проблем Ірландії. Натомість в Ірландії встановлюється воєнний стан, діяльність Ліги під забороною, Ч. Парнелл втрачає право депутатської недоторканості і його ув’язнено. У 1886 р. уряд У. Гладстона вніс до парламенту законопроект Г. За нього в палаті громад проголосувало 313 депутатів, проти – 343. Проект був відхилений. Другий білль (1893 р.) У. Гладстона про Г. був прийнятий лише палатою громад. Мова йшла про відновлення автономного двопалатного ірландського парламенту, який існував ще з XVIII ст.

На початку XX ст. ситуація в Ірландії загострилася. Радикальна частина ірландського національно-визвольного руху створила партію «Шин фейн» («Ми

самі») на чолі з А. Гріффітом. Вона виступила за самостійну Ірландську державу під гаслом «Ірландія для ірландців». Щоб уникнути розширення конфлікту, 1912 р. до парламенту знову було внесено закон про Г. Прийнятий двічі палатою громад, він був відхилений палатою лордів. У самій Ірландії розгорнулася боротьба між прихильниками союзу з Англією та борцями за незалежність. У 1914 р. палата громад утретє схвалила законопроект і він став законом, але його дія не поширювалась на шість північних графств, населених переважно протестантами. У 1921 р Ірландія отримала статус домініону у складі Британської імперії, а шість протестантських графств Північної Ірландії – право проголосувати за вихід зі складу Ірландської республіки. Однак вони прийняли рішення залишитися частиною Сполученого королівства.

Література.: Американские просветители. Изб. произведения: В 2 т. – М., 1968 –1969; История Европы. – Т. 5. – М., 2000.

Наталія Папенко

ГОНКА ОЗБРОЄНЬ – процес прискореного нагромадження запасів зброї та військової техніки, зокрема ракетно-ядерних арсеналів, їх удосконалення на базі мілітаризованої економіки і широкого використання у військових цілях досягнень науково-технічної революції; якісне та кількісне суперництво у військовій силі між країнами, які протистоять одна одній. Г.О. стала найбільш небезпечною внаслідок «холодної» війни. Атомна монополія США, що здійснили атомні бомбардування Хіросіми і Нагасаку в серпні 1945 р., стала викликом для СРСР, який зумів за короткий термін створити атомну бомбу (1949 р.) і водневу бомбу (1954 р.). В наступні десятиріччя СРСР та США нарощували кількість ядерних зарядів, розміщених на міжконтинентальних ракетах (МБР) і балістичних ракетах, що базуються на підводних човнах (БРПЧ) та на бомбардувальниках, а також вдосконалювали їх якісні показники. СРСР поступово ліквідував існуючий розрив і вже на початку 1970-х рр. досяг паритету з Сполученими Штатами в ракетно-ядерних озброєннях, коли кожна із держав могла гарантовано знищити одна одну кілька разів.

На початку 1970-х років різке зростання загрози війни змусило уряди СРСР і США погодилися на певне обмеження озброєнь, що привело до розрядки міжнародної напруженості. Але протистояння СРСР і США в конфліктах «третього світу», зокрема військова авантюра СРСР в Афганістані з кінця 1979 р., спровокували новий виток Г.О. На кінець 1980-х років СРСР володів 1356 МБР з 6450 боєголовками, 930 БРПЧ з 5642 боєголовками і 160 бомбардувальників з крилатими ракетами. На озброєнні США знаходилося 1000 МБР з 2450 боєзарядами, 592 БРПЧ з 5100 боєголовками і 350 стратегічних бомбардувальників, які несли 4500 ядерних боєзарядів. Американська адміністрація Р. Рейгана для досягнення зверхності в Г.О. ініціювали «Стратегічну оборонну ініціативу» (СОІ) – розміщення ракетно-ядерної зброї в космосі.

З приходом до влади в СРСР М.С. Горбачова радянські війська були виведені з Афганістану, розпочалися активні переговори відносно ліквідації в Європі радянських і американських ракет середньої та малої дальності,

скорочення МБР. Радянський Союз, економічно виснажений Г.О., йшов на значні поступки, щоб зменшити рівень ракетно-ядерних озброєнь, а США відмовилися від СОІ. Г.О. мала катастрофічний вплив на економіку СРСР і стала одним із вирішальних чинників дезінтеграції СРСР.

Російська Федерація, як правонаступник СРСР, і США значно обмежили кількість ракетно-ядерної зброї, загальмували Г.О., але таємно продовжують вдосконалення якісних показників цієї зброї. США, намагаються отримати певні переваги у співвідношенні ракетно-ядерної зброї, розробляють різноманітні програми протиракетної оборони (ПРО).

Г.О. залишається надзвичайно інтенсивною на півдні Азіатського континенту, де Індія і Пакистан, створивши ядерну зброю, нарощують її кількісні та якісні параметри, на Далекому Сході, де КНДР, у протистоянні з Республікою Корея, розробляє і випробовує ракетно-ядерну зброю.

Обмеження, призупинення і подолання Г.О. є найважливішим пріоритетом світового співтовариства, Організації Об'єднаних Націй.

Література: Гневушев А. Н. Гонка вооружений и проблемы развития освободившихся стран. – М, 1985; Гонка вооружений в странах НАТО / Фарамазян Р.А. – М., 1988; Фарамазян Р.А. Гонка вооружений и конверсия военной экономики. – М, 1985.

Борис Гончар

ГОРОДИЩЕ (слов'ян. «городити» – огороджувати, оточувати перепоною) – один з різновидів археологічних пам'яток, характерною ознакою якого є наявність штучних укріплень. З точки зору археології байдуже, йдеться про рештки невеличкого укріпленого пункту чи-то про величні руїни античного або середньовічного міста. Так само не має значення й характер укріплень – земляні, дерев'яно-земляні, кам'яні або всі можливі комбінації зазначених різновидів фортифікаційних конструкцій. У будь-якому випадку подібна пам'ятка підпадає під категорію Г.

Досить часто Г. визначають як рештки давнього поселення, оточеного захисними спорудами, що не зовсім вірно. Поруч із Г., де постійно мешкали люди (тобто різновидом поселенських пам'яток), існувала специфічна категорія Г.-сховищ, на яких постійне населення було відсутнє, і лише в разі військової небезпеки переховувалися мешканці навколишніх відкритих (тобто позбавлених укріплень) поселень. Відсутність на Г.-сховищах постійного населення археологічно засвідчується відсутністю культурного шару. Притулок навколишньому населенню в разі військових негараздів у більшості випадків надавали й ті Г., що мали постійних мешканців. Для останніх характерна забудова по периметру майданчика (ділянки, оточеної захисними спорудами); вільний простір в центральній частині майданчика міг бути використаний для тимчасового розміщення мешканців навколишніх поселень та їхнього майна.

Для побудови Г. зазвичай обирали ділянки місцевості, що мали природний захист, наприклад, оточені ярами висоти, підвищення у заболоченій заплаві тощо. Побудова та підтримання у належному стані навіть найпростіших укріплень потребувала значних трудовитрат. З огляду на це, переважна

більшість Г. порівняно невеликі за площею, адже фортифікаційні роботи намагалися звести до мінімуму. В усі епохи Г. найчастіше розташовували на мисах – високих виступах корінного берега, висунутих у заплаву. За такого розташування майданчик Г. щонайменше з двох сторін (з боку заплави) обмежувався стрімкими схилами мису, тобто мав природній захист. Потреба ж у побудові штучних укріплень існувала лише з напольної (повернутого в бік корінного берега, «поля») сторони. Досить часто, щоправда, фортифікаційними спорудами також доповнювали й природні перешкоди з боку заплави. Зазвичай укріплення із заплавного боку були менш потужними (а отже, й менш витратними), ніж ті, що захищали майданчик Г. з напольної сторони.

Невеликі розміри Г. досить часто не дозволяли розмістити під захистом укріплень навіть всіх членів однієї громади, тому частина общинників оселялась на майданчику Г., а частина – поблизу укріплень ззовні. Пам'ятки, що мають таку подвійну структуру (Г. – відкрите поселення буквально впритул до фортифікаційних споруд) відомі від початку будування Г. Ця структура зберігалася до Нового часу (оточене укріпленнями місто – незахищене фортифікаційними спорудами передмістя).

Найраніші Г. належать до доби енеоліту, наприклад, Михайлівка на Херсонщині, Жванець на Поділлі, але на той час вони були поодинокими. Досить поширеною ця категорія пам'яток стала у ранньому залізному віці, особливо – у скіфський період. Зокрема, саме до скіфського часу належить найбільше у Європі Більське Г. на Полтавщині, площа якого складає близько 4000 га. Одночасно зі скіфськими Г. на чорноморському узбережжі будуються перші повноцінні муровані укріплення, якими оточували свої осередки колоністи-елліни. Фортечний мур другої половини VI ст. до н.е. у Мірмекії (околиці сучасної Керчі) є чи не найстаршим у всій еллінській ойкумені. Численні Г. будувалися східними слов'янами напередодні утворення Русі. Що ж до власне давньоруських Г., то їх налічується тисячі, адже дерев'яно-земляні укріплення мали не лише великі і малі міста та прикордонні фортеці, а й зовсім невеличкі осередки (насамперед, феодальні замки).

Література: Словник-довідник з археології. – К., 1996; Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1956. – Вип. 52.

Євген Синиця

ГОСПОДАРСТВО ВІДТВОРЮВАЛЬНЕ – форма господарства, що грунтується на рослинництві та тваринництві, тобто на одержанні продуктів шляхом застосування спеціальних технологій, які спрямовують і прискорюють природні процеси репродукції рослин та тварин. Г. В. виникло внаслідок подолання кризи мисливського господарства під час переходу від льодовикового періоду (плейстоцену) до сучасного міжльодовикового періоду (голоцену) приблизно 10 тис. років тому. Г. В. дало можливість одержувати надлишковий продукт, що створило умови для експлуатації чужої праці, появи приватної власності і зрештою — для переходу від первісного суспільства до цивілізованого. У різних регіонах впродовж розвитку людства Г. В.

формувалося на грунті місцевих генофондів рослинного та тваринного світу, що сприяло появі відмінностей між окремими цивілізаціями.

Література: Шнирельман В.А. Происхождение производящего хозяйства. – М., 1989.

Михайло Гладких

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНЕ – рівень розвитку господарства, який відповідає первіснообщинному ладу. Базувалося на привласнювальних формах господарства (див. Господарство привласнювальне), таких, як мисливство й збиральництво. На базі Г. П. залежно від навколишнього середовища сформувалося кілька варіантів господарсько-культурного типу мисливців-збирачів. Яскравим прикладом Г. П. були мисливці прильодовикової зони пізньопалеолітичного часу, які досліджені, зокрема, на території України. Вони жили полюванням на мамонтів, бізонів, північних оленів та інших тварин т. зв. мішаного льодовикового комплексу фауни.

Внаслідок різкої зміни екології під час переходу до сучасної міжльодовикової епохи (голоцену) виникла криза льодовикового мисливського господарства. В процесі подолання цієї кризи людство перейшло до відтворювальних форм господарства (див. Господарство відтворювальне) та спеціалізованих форм привласнювального господарства типу інтенсивного рибальства або морського звіробійного промислу. Відтворювальне господарство поступово зумовило появу додаткового продукту та зрештою руйнування первіснообщинного ладу.

Література: Шнирельман В.А. Происхождение производящего хозяйства. – М.: Наука. – 1989.

Михайло Гладких

ГОСПОДАРСТВО ПЛАНОВЕ – форма організації суспільного життя, у якій економічна діяльність планується та контролюється централізованим адміністративним апаратом. Основою Г. П. є державна або суспільна власність на матеріальні ресурси. За допомогою планування держава управляє процесом суспільної праці, організовує та регулює виробництво, здійснює розподіл та обмін матеріальних благ. Планування поділяється на три види – довгострокове, середньострокове та поточне. Довгострокові плани (зазвичай на 10 – 15 років) виражають генеральні напрями економічного, технічного і соціального розвитку суспільства, намічають черговість вирішення найважливіших проблем. Середньострокові плани (в основному 5-річні) передбачають вирішення комплексних завдань економічного і соціального характеру, які випливають з довгострокової планової перспективи. Поточне (річне) планування уточнює завдання середньострокового плану в залежності від ходу його виконання, потреб суспільства, розвитку науки і техніки. Під час планування поєднуються галузевий і територіальний аспекти.

Теоретичну розробку засад функціонування планової економіки здійснили К.Маркс, Ф.Енгельс та В.І.Ленін. Вперше ідею планового господарства втілили в життя в СРСР. У лютому 1920 р. було створено Державну комісію по електрифікації Росії (рос. ГОЭЛРО – Государственная комиссия по электрификации России). У

грудні 1921 р. IX Всеросійський з'їзд рад затвердив план електрифікації Росії – перший перспективний план економічного розвитку післяреволюційної країни, розрахований на 10 – 15 років. План складався з двох частин – в програмі А намічалися шляхи використання вже діючих електричних станцій; в програмі Б обґрунтовувалася необхідність будівництва нових електроцентралей і ліній електропередач. Передбачалася докорінна реконструкція на основі електрифікації усіх галузей господарства та пріоритетний розвиток важкої промисловості. План був розроблений по 8 основним економічним районам.

На основі комісії ДЕЕЛРО в лютому 1921 р. створили Державну загальнопланову комісію РСФРР, яку в 1923 р. перетворили на Державну планову комісію (Держплан) СРСР. Існували також республіканські та місцеві (обласні, районні, міські тощо) планові комісії. В УСРР Державна планова комісія була створена 28 вересня 1921 р. Починаючи з 1923 р. Держплан СРСР видавав журнал – «Бюллетени Госплана», перейменований у 1924 р. в «Плановое хазяйство. Бюллетени Госплана СССР», а в 1925 р. – в «Плановое хозяйство». На початку Держплан займався вивченням становища в економіці, координував плани союзних республік, а з 1925 р. почав формувати «контрольні цифри» – річні плани розвитку народного господарства СРСР. Одночасно здійснювалася розробка першого п'ятирічного плану розвитку економіки країни, чим займалася створена у грудні 1927 р. Центральна комісія перспективного планування Держплану та Вища рада народного господарства. Вони підготували два варіанти плану – відправний та оптимальний. Не дивлячись на завищенні показники, уряд у квітні 1929 р. прийняв оптимальний варіант плану, а в травні 1929 р. його затвердив V Всесоюзний з'їзд рад. В СРСР остаточно утвердилося Г. П. До 1991 р. було розроблено 12 п'ятирічних планів та один семирічний.

Г. П. було характерним і для інших соціалістичних країн. Після Другої світової війни воно стало основою економіки в країнах Центральної та Східної Європи. Стратегічне планування та програмування було одним із головних важелів державного управління в Китайській Народній Республіці. Планова економіка була запроваджена у Північній Кореї. У 1952 р. перший п'ятирічний план почав реалізовуватися в Індії. У 1960-х рр. централізоване планування ввели на Кубі. Наприкінці соціалістичного періоду правлячі партії окремих країн, зокрема Угорщини і Польщі, вдалися до обмежених реформ, серед яких передбачалося пом'якшення директивності у плануванні. Після «оксамитових революцій» на зміну Г. П. прийшла ринкова економіка.

Література: Богомолова Е. В. Управление советской экономикой в 20-е годы: опыт регулирования и самоорганизации. – М., 1993.; Всемирная история экономической мысли. В 6-ти томах. – Т.6. Экономическая мысль социалистических и развивающихся стран в послевоенный период (40-е – первая половина 90-х годов). – Кн. 2. Зарубежная экономическая наука. – М., 1997; План электрификации РСФСР. Доклад VIII съезду советов государственной комиссии по электрификации России. – М., 1955; Рогачевская Л.С. Как составлялся план первой пятилетки // Вопросы истории. – 1993. – № 8; Экономическая история России. XIX – XX вв.: Современный взгляд. – М., 2000.

Ірина Адамська

ГОСПОДАРСТВО ПРИВЛАСНЮВАЛЬНЕ – форма господарства, що грунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створенних природними процесами (мисливство, рибальство, збиральництво). Г. П. властиве ранньому первісному суспільству. Існує також як спеціалізована форма господарства в цивілізованих суспільствах (промислове мисливство та рибальство, збиральництво лікарських рослин, китобійний промисел та ін.).

Михайло Гладких

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП – комплекс господарства та культури, типовий для різних за походженням народів, що існують у подібних екологічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Термін ввели в науковий обіг радянські науковці М.Г. Левин та Н.Н. Чебоксаров у статті "Хозяйственно культурные типи и историко-этнографические области: к постановке вопроса", надрукованій у четвертому номері журналу «Советская Этнография» за 1955 р.

Підґрунтям формування Г.-К. Т. є фізико-географічні пояси земної кулі. Відповідно до них в умовах господарства привласнювального формуються Г.-К. Т. морських звіробоїв арктичного узбережжя, мисливців-збирачів арктичної зони тундри та лісотундри, холодної зони тайги та ін. Розмаїття клімату, ландшафтів, рослинного і тваринного світу різних регіонів Землі сприяють виникненню різних моделей адаптації людини до навколишнього середовища (господарський цикл та обрядовість, прийоми полювання, типи жител та одягу тощо), що зумовлює формування різних моделей культури. З розвитком суспільства на зміну Г.-К. Т. привласнювального господарства приходять типи господарства відтворювального. У помірній зоні лісостепу та степу вони утворюють генетичний ряд: господарство мисливців-збирачів (палеоліт – мезоліт), ранніх мотикових землеробів (неоліт), розвинутих землеробів-орачів, скотарів (доба міді –бронзи).

У розвитку цивілізацій велику роль відігравав спеціалізований Г.-К. Т. зрошувального землеробства заплав великих річок: Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Хуанхе та Янцзи. Внаслідок різноманітності навколишнього середовища та нерівномірності історичного розвитку суспільства в різні епохи співіснували різні Г.-К. Т., а в одного й того самого народу (етносу) – різні форми Г.-К. Т., напр., у тундрових чукчів – кочове оленярство, у чукчів осілих – морське звіроловство.

Г.-К. Т. справив значний вплив на розвиток різних етнічних формувань.

Література: Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы мира. Расы. Культура. 2-е изд. – М., 1985.

Михайло Гладких

ГРАД (давньослов'ян. «укріплення» від «городити» – огороджувати, оточувати перепоною) – загальнослов'янська назва фортифікованого осередку. Археологічні залишки Г. мають назву «городище».

Найраніша згадка про слов'янський Г. міститься у так званій «Хроніці Фредегара». Під час франкського нападу на слов'янську «державу Само» у 631 –

632 рр. один із загонів взяв у облогу слов'янську фортецю (castrum) Вогастибурк (Wogastisburc). В результаті триденної облоги франки зазнали нищівної поразки від слов'янського гарнізону. Назва найпершого відомого нам слов'янського Г. досить промовиста, адже вона містить складову -бурк (бург). Термін «бург» у ранньосередньовічній латині за змістом відповідає слов'янському Г., тобто Вогастибурк є, ймовірно, латинською калькою слов'янської назви фортеці, що містила складову Г.

Археологічні матеріали засвідчують, що для слов'ян доби Великого розселення (V-VII ст.) укріплені осередки непритаманні. Городища, що датуються цим часом, такі як Зимне на Волині або Шеліги у Малопольщі, поодинокі. Проте від рубежу VII – VIII ст. на теренах, опанованих на той час слов'янами, спостерігається справжній бум будівництва Г. Укріплені пункти стають невід'ємною частиною культури слов'янства. В польській історіографії період від кінця VII до середини IX ст. (до утворення першої держави) навіть має назву «городищенський». Показово, що так званий «Баварський географ», джерело IX ст., зазначає наявність у слов'янських землях сотень міст. Скандинавські саги називають Русь Гардаріки, тобто «країна міст». Для середньовіччя обов'язковою зовнішньою ознакою урбаністичного осередку була наявність укріплень. Отже, вже на IX – X ст. слов'янських Г. налічувалися сотні.

Взаємозв'язок між поняттям «Г.» та «місто» (порів. руське та сучасне російське «город») цілком логічний. Значна кількість ранньослов'янських Г. були зародками майбутніх міст. Захисна функція Г. від самого початку спонукала концентрувати на них військову силу, в тому числі – професійних воїнів-дружинників. Яскраві археологічні свідчення цього містять, наприклад, матеріали городища Зимне. Саме на Г. або в їх найближчих околицях оселялися ремісники, що також добре засвідчено археологічними знахідками. Розташування Г. на стратегічно важливих ділянках (поблизу бродів, на перехрестях торгівельних шляхів) сприяли розвитку торгівельних відносин. Зрештою, на значній кількості Г. зафіксовані рештки культових споруд. Зокрема, на Прикарпатті відома серія слов'янських городищ, де відсутні сліди постійного мешкання людей, натомість зафіксовані залишки поганських капищ, а також так званих «довгих будинків», призначених для общинних зібрань та ритуальних бенкетів – братчин. Таким чином, протягом раннього середньовіччя Г. поступово ставали військово-адміністративними, ремісничо-торгівельними та культовими центрами, тобто набували всіх ознак урбаністичних осередків.

Одночасно із соціально-економічною еволюцією Г., ускладненням їх структури відбувалися й зміни у їх зовнішньому оформлені. Практично всі без винятку ранні Г. мали дерев'яно-земляні укріплення – рови та вали, останні зазвичай посилювалися дерев'яними конструкціями різної складності – від доволі примітивного тину до досить складних за устроєм стін. Починаючи з X – XI ст. на землях південних та західних слов'ян поступово розповсюджується мурована фортифікація. Виключенням було лише найзахідніше відгалуження слов'янства – полабські та поморські племена, які дотримувалися попередньої традиції фортифікаційного будівництва. Дерев'яно-земляні конструкції захисних споруд залишалися пануючою формою укріплень аж до пізнього середньовіччя

й на східнослов'янських теренах. Тут муровані споруди були лише елементами укріплень, як, наприклад, Золоті ворота у Києві, до кінця XIII ст.

Варто зазначити, що первинне загальнослов'янське значення терміну Г. збереглося у деяких сучасних слов'янських мовах. Зокрема, чеське «hrad» визначає насамперед замок-фортецю або найбільш укріплену частину міста – зазвичай, резиденцію володаря (аналог східнослов'янського дитинця).

Література: Давня історія України. – Т. 3. – К., 2000; Словник-довідник з археології. – К., 1996. Археология УССР. – Т. 3. – К., 1986.

Євген Синиця

ГРАМОТИ (від грец. γράμματαε – письмо) – найпоширеніша форма актових, справочинних, особових документів часів середньовіччя. За змістом Г. можуть бути договірними, жалуваними, духовними, купчими тощо. За походженням розрізняють княжі, монастирські, приватні Г. Вони є цінним джерелом історії, зокрема України, починаючи з давньоруських часів. Оригіналів XII—XIII ст. залишилося небагато, серед них – жалувана грамота Мстислава Володимировича (бл. 1130 р.). З XIV ст. збереглися оригінали Г. князів Лева Даниловича, Кейстута, Любарта, Ольгерда, польських королів Казиміра, Владислава, ярлики хана Тохтамиша, молдавських воєвод та ін. Договірні Г., а також Г.-присяги XV – XVI ст. дають змогу дослідити історію стосунків між Україною, Литвою та Польщею. Наприкінці XV – на поч. XVI ст. замість терміна «Г.» в Україні починає вживатися термін «лист».

Кожна з Г. залежно від змісту мала свою назву. У книгах Литовської метрики понад 40 назв різних документів і Г.: привілей, оренда (жалувана Г. на оренду), вольность (звільнення від зобов'язань), данина (пожалування), осаження (грамота на заснування міста), тестамент (заповіт), угода, присяга, цедула тощо. Важливими джерелами з історії України є королівські та гетьманські універсали, папські булли й послання, маніфести й жалувані Г. російських самодержців.

Нині багато офіційних, справочинних, правових документів зберігають зміст Г. Це міжнародні заяви, комюніке, декларації, законодавчі акти, а також нотаріально оформлені документи, що регулюють майнові, громадські відносини між державними установами, підприємствами, товариствами, приватними особами тощо.

Світлана Павленко

ГРАФ (нім. Graf, лат. comes, франц. comte, англ. earl) – у раннє середньовіччя у Західній Європі королівська посадова особа. У Європі цей титул з'явився у другій половині VI ст. у франкській державі Меровінгів. Г. володів адміністративною, судовою, військовою і фіскальною владою у своєму окрузі – графстві. Він мав право накладати штрафи. У його розпорядженні був озброєний загін, і він у будь-який час міг застосувати насильство. Г. повинен був насамперед займатися фіскальними справами – збирати податки, штрафи та інші надходження і відсилати їх королю. Третина зібраних штрафів залишалася йому у якості винагороди за службу. Меровінський Г. головував на суді. Г. мав також

поліцейську владу, у його віданні перебували в'язниця і військова охорона. У розпорядженні меровінзького Г. був цілий апарат виконавчої і примусової влади: посланці, начальник поліцейського загону, озброєні охоронці, набрані з рабів і вільновідпущеників. Г. командував ополченням свого округу і штрафував тих, хто ухилявся від військової служби. Однак при всіх своїх широких повноваженнях і значній владі меровінзький Г. залишався слугою короля, що вільно призначався і зміщався. Випадки зміщення і адміністративного покарання графів були частими за часів Меровінгів. Проте вже в цей період помітні симптоми перетворення Г. на великого землевласника. Едиктом Хлотаря II (614 р.) встановлювалося, що Г. округу міг призначатись тільки землевласник даного округу. За Каролінгів Г. з державної посадової особи поступово перетворився у сеньйора свого округу, привласнивши землі, доручені йому в управління, і перетворивши вільних селян у залежну категорію населення. З IX ст. влада Г. набула спадкового характеру (вперше відображено у Керсійському капітуляції 877 р.). З розвитком васально-ленних відносин Г. у якості васалів короля набули один із вищих дворянських титулів (нижче герцога [у Франції, Великобританії, Італії та Іспанії також нижче маркіза], але вище барона), що надавався королем, у тому числі за заслуги перед державою. Титул Г. дарувався, як правило, з доменом (у Франції з другої половини XVI ст. без домену). У якості титулу зберігається понині у країнах Європи з монархічною формою правління. У Росії титул Г. було запроваджено у XVIII ст. Петром I, скасовано у 1917 р.

Література: Блок М. Феодальне суспільство /Пер. з франц. – К., 2002; Колесницкий Н. Ф. Феодальное государство (VI – XV). – М., 1967.

Микола Рудь

ГРАФІТІ – (від грецького «grapho» – пишу), дослівно – «надряпані», написи, нанесені гострим предметом або фарбою на камені, дереві, металі, цеглі, тинькуванні, кості, гончарному посуді.

В античні часи на терені Північного Причорномор'я ці написи звали «gramata», в добу середньовіччя на Русі їх називали «печатіями», «знаменіями». Значення Г., як історичної пам'ятки велике. На відміну від давніх літературних, юридичних, релігійних текстів Г. безпосередньо відображають повсякденне життя різних прошарків суспільства (ливарників, ювелірів, духовних осіб, видатних історичних діячів).

Серед українських дослідників першим Г. почав вивчати відомий вчений-мандрівник В. Григорович-Барський, який у 1727 – 1730 рр. дав опис давньоєгипетських написів. Найдавнішими Г. на території України є грецько-латинські пам'ятки, виявлені в Криму. В 1885 – 1916 рр. була виданна праця академіка В. Латишева «Корпус грецьких і латинських написів північного узбережжя Чорного моря». За радянських часів великий внесок у розробку цієї тематики зробив академік С. Жебелєв.

Серед давньогрецьких Г., знайдених на території України, найрідкіснішими і дуже цікавими є написи на свинцевих платівках. Першу таку пам'ятку знайшов священик Левицький з Очакова наприкінці XIX ст. Подібні

пам’ятки були виявлені у 80-х рр. XX ст. на території давньогрецького Ольвійського полісу. Вони отримали умовні назви: «лист Артікона», «лист Ахіллодора». «лист Апатурія» та ін. Давньогрецькі написи на свинцевих платівках переважно датовані V ст. до н.е. Ці та інші античні Г. досліджені в працях Є. Соломоник «Графіті з хори Херсонеса»1984 р., та «Давні написи Криму» 1988 р. Найбільшими зібраннями грецьких і латинських написів в Україні є епіграфічні лапідарії у Херсонському, Бахчисарайському, Керченському та Феодосійському музеях.

Цінними і змістовим історичними джерелами є написи на стінах Софійського собору в Києві, наукове дослідження яких почалося ще у XVIII ст. У 50-х рр. XX ст. було відкрито найдавніший розпис Софії початку XI ст. Дешифрування цих Г. розпочав у 60-х рр. XX ст. академік Б.О. Рибаков. Велику роботу по вивченню київських Г. провів С.О. Висоцький.

Деякі із вказаних Г. мають велике історичне знання. Так, на одному з них, відкритому в нижній частині фрески XI ст., котра зображує св. Пантелеймона, повідомляється число місяця і день тижня, коли помер Ярослав Мудрий. Крім того, в цьому джерелі Ярослава Мудрого названо царем, що свідчить про вживання царського титулу правителям Київської держави.

В деяких випадках Г. місить конкретний історичний матеріал, відсутній у всіх інших джерелах. Зокрема розташоване в південній галереї біля порталу Софійського собору Г. повідомляє про «мир на Желяне» між князями Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем. Академік Б.О. Рибаков вважав, що за даними джерел союзницькі відносини між князями охоплюють період між 1104 – 1107 рр. Імовірно, в 1104 р. був укладений мир на річці Желянь, яка знаходиться на південь від Києва. Про цю подію немає згадки в «Повісті минулих літ». Вочевидь, внесенню цієї події на сторінки давньоруського літопису згодом завадили певні політичні міркування.

Г. Софії Київської не лише доповнюють відомі історичні дані, але навіть ілюструють епічні джерела. Так, на стіні Софійського собору є напис, зроблений в 1118 р. бояриним Ставром Городятиничем. Боярин Ставр є прототипом головного героя відомої давньоруської билини про Ставра Годиновича і його дружину Василису Микулишну. Таким чином це Г. є автографом відомого персонажу билинного епосу Київської Русі.

Вивчення Г. на стінах Софійського собору дає можливість встановити час різних історичних подій, здобути інформацію про життя населення давнього Києва.

Цікаві Г. знаходиться на стінах печерних лабіринтів, виритих християнськими ченцями. Написи на стінах печер Києво-Печерської Лаври та інших монастирів робилися протягом століть. Вони є цінною пам’яткою, яка ілюструє розвиток вітчизняної писемності.

Г. на стінах печер Звірінецького печерного монастиря дослідив палеограф І. Каманін. Аналіз змісту написів виявив імена ігуменів Звіринецького монастиря XI ст. та інші історичні дані. Крім того, палеографічний аналіз зразків писемності ченців Звіринецького печерного монастиря дозволив встановити, що саме цей монастир був головним осередком писемності Київської Русі X – XI ст.

до заснування Києво-Печерської Лаври. Правонаступником Звіриницького печерного монастиря згодом став Видубецький монастир.

Історичні відомості, які містять Г., зовні обмежені за обсягом тексту, але в багатьох випадках є унікальним джерелом інформації. На відміну від більшості давніх писемних джерел, вони є безпосередніми свідками подій, а не їх пізнім відображенням.

Література: Висоцький С.О. Про що розповіли давні стіни? – К., 1992; Рыбаков Б.А. Русские датированные записи XI – XIVвеков. //Свод археографических источников. – М., 1964; Соломоник Э.И. Графити с хоры Херсонеса. – К., 1984.

Андрій Зубко

ГРОШІ (від назви монети – грош, яка походить від лат. grossus – великий) – особливий товар, що є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів. Г. виконують функції мірила вартості, засобу обігу, платежу та нагромадження капіталу. В різні історичні періоди та на різних територіях Г. могли мати різний вигляд та функції.

Найдавнішими в історії людства є товарні Г. – це різновид грошей, які самі є товаром. Наприклад, на теренах України – це худоба, зерно, хутра, тобто предмети, які можна безпосередньо використовувати у побуті та господарській діяльності, проте одночасно, вони виступають і як еквівалент вартості інших товарів. Купівельна спроможність товарних Г. ґрунтується на вартості, властивій конкретному товару, який виступає в ролі Г.

Металеві Г. спочатку з'явилися як злитки металу різної форми та ваги. В Україні подібні злитки срібла існували у формі гривень. З часом вони трансформувались у форму монет. Монета – це грошовий знак, виготовлений з металу (золота, срібла, міді або сплавів) встановлених законом ваги, форми і змісту, що використовується як засіб грошового обігу та платежу. Монети іноземного походження (римські, візантійські, арабські) поширились на теренах України на межі ери від Різдва Христового. Але довгий час вони використовувалися переважно як засоби накопичення багатства, а не грошового обігу та платежу. Перші монети власного виробництва були виготовлені за часів правління київських князів Рюриковичів. Найбільш відомі з них – срібляники та златники Володимира Святославича і Ярослава Мудрого X – XI ст. Після монголо-татарської навали монетне виробництво припинилося. Ненадовго відновлено було монетну справу на теренах України в Києві та Львові на початку XIV ст. Однак переважно в Україні впродовж XIV – XX ст. мали поширення литовські, польські, чеські, російські та інші іноземні монети, що було спричинено довгою відсутністю власної держави.

Паперові Г. – це грошові знаки, що не мають самостійної вартості, або ця вартість не співмірна з номіналом. Вони випускаються державою для покриття своїх бюджетних витрат і наділяються нею примусовим курсом, визнаються законним платіжним засобом на всій території. В Україні, землі якої входили до різних держав, були поширеними паперові гроші Росії та Австро-Угорщини. Власні паперові гроші почали випускатися за доби Української Народної

Республіки й припинили своє існування після поразки українських визвольних змагань. Найбільш відомими серед них були гривні, червінці та карбованці. Відновлено було випуск паперових та металевих Г. в Україні після здобуття нею незалежності в 1991 р.

За різними ознаками та критеріями розрізняють декілька груп Г., зокрема, за сферою застосування: національні, загальноєвропейські, світові. Національні Г. забезпечують розвиток внутрішнього ринку, товарообігу, розвитку економіки держави. З утворенням загальноєвропейського ринку національні Г. країн, що ввійшли до нього, поступово були замінені на загальноєвропейські. З утворенням світового ринку, європейські та деякі національні Г. почали виконувати функції світових. Функція світових Г. – обслуговувати рух вартості в міжнародному економічному обороті і забезпечувати реалізацію взаємовідносин між країнами.

За критерієм матеріального змісту розрізняють дві групи носіїв грошових властивостей: повноцінні і неповноцінні. Повноцінні – це Г., номінальна вартість яких відповідає вартості товару або благородного металу, що міститься в них. До повноцінних відносять товарні та металеві Г.. Неповноцінні Г. – це ті, що не мають власної матеріальної вартості. До них відносяться паперові, кредитні Г. та білонна монета. Кредитні Г. існують у вигляді кредитних білетів, векселів, банкнотів, чеків, облігацій, а в сучасному світі окрім того представлені електронними Г. та кредитними картками. Існували й змішані форми Г., якими користувалися під час переходу від повноцінних до неповноцінних Г..

Металеві грошові знаки – злитки, гривні, монети, а також історію грошового обігу вивчає спеціальна історична дисципліна – нумізматика.

Паперові грошові знаки – банкноти, купюри, акції, векселі, чеки, купони, талони та ін. є об'єктом дослідження спеціальної історичної дисципліни – боністики.

Література: Дмитрієнко М. Боністика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник; навч. посіб. – К., 2008; Козубовський Г. Нумізматика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник; навч. посіб. – К., 2008; Тхоржевський Р.Й. Нариси історії грошей в Україні. – Тернопіль, 1999; Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. – М., 2001; Майзингер Р. Тайны банкнот. Легенды и факты. – М., 2013; Тульев В. История денег. – М., 2013.

Світлана Павленко

ГРУПА ЕТНІЧНА – сукупність представників певного етносу, які мешкають поза межами своєї етнічної території й розселені компактно чи дисперсно (розсіяно) на території іншого народу. Основними причинами виникнення етнічних груп є переселення частини народу на територію іншого народу, а також захоплення, включення чи передання частини етнічної території до складу іншої держави. Для Г. Е. характерне збереження цією спільнотою етнічної самосвідомості, мови, релігії, культурно-побутових традицій.

Валерій Капелюшний

ГУБЕРНІЯ (від лат. Gubernator від грец. κυβερνήτης – «кормчий») – вища адміністративно-територіальна одиниця державного, місцевого, поліцейського і фінансового управління Російської імперії, яка з'явилася у 1708 р. при Петрі І в процесі формування абсолютистської держави. Г. (ляні) є також адміністративною одиницею Фінляндії.

Указом Петра І від 18 (29) грудня 1708 р. територія Московського царства була поділена на 8 губерній: Азовську, Архангельську, Інгерманландську, Казанську, Київську, Московську, Сибірську, Смоленську. Г. не поділялись на повіти, а складалися з міст і прилеглих до них земель, а також розрядів і приказів. У 1710–1713 рр. вони були поділені на паї.

Друга Петровська реформа відбулася відповідно до указу від 29 травня (9 червня) 1719 р. За ним були скасовані паї, губернії були поділені на провінції, а ті – на дистрикти; була відновлена Нижегородська і створена Ревельська Г. Астраханська і Ревельська губернії не ділилися на провінції, інші 9 губерній були поділені на 47 провінцій. На чолі Г. стояв губернатор, провінції – воєвода, дистрикту – земський комісар.

До початку царювання Катерини II кількість губерній було збільшено з 20 до 40, із населенням 300 – 400 тисяч ревізьких душ в кожній (до кінця царювання за рахунок приєднаних територій була 51 Г.). Губернії об'єднувалися в намісництва (в основному по дві-три губернії), поділялися на округи або повіти з 20 – 30 тисяч осіб (по 12 – 15 на одну губернію, всього було близько 500 повітів). Намісники і губернатори були підвідомчі Сенату і прокурорському нагляду, очолюваному генерал-прокурором. На чолі повіту стояв капітан-справник, який обирався раз на три роки повітовими зборами дворян. Найближчим помічником губернатора був віце-губернатор.

У XIX ст. відбувається розмежування адміністративно-територіальних організацій на 2 групи: на основній території Європейської Росії зберігається загальногубернська організація (у 60-ті роки – 51 Г.), на національних околицях створюються генерал-губернаторства. Відбувається спрощення місцевого апарату з посиленням його прямого підпорядкування особисто губернатору.

Губернський апарат місцевого самоврядування залишався в силі до XX ст. Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд зберіг усю систему губернських закладів. Губернатори були замінені губернськими комісарами (у повітах – повітовими комісарами), проте з переважанням дворянсько-поміщицького складу. Одночасно з цим формувалася система Рад, яка протистояла місцевій владі Тимчасового уряду. Після приходу до влади більшовиків було ліквідовано весь старий губернський апарат і встановлено нові органи радянської влади на чолі з губернськими виконкомами, які обиралися на губернських з'їздах Рад. Губернсько-територіальний поділ ліквідовано у 1924 – 1929 рр. у зв'язку з районуванням СРСР і замінений поділом на області, краї та округи.

Література: Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування – У 2-х ч. – К., 2009. – Ч. 1; Терлюк І. Я. Історія держави і права України: Навч. посібник – К., 2011; Краткая история административного деления Украины

//http://www.nashkray.kiev.ua/istoriaadmindelenia.html

Леонід Могильний

ГУМАНІЗМ (лат. humanus — людяний, людський)

1. Прогресивний напрям культури і суспільної думки, що виник в Італії за доби Відродження і потім поширився в багатьох країнах Європи. Представники Г. боролися за утвердження поваги до гідності й розуму людини, її право на земне щастя, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

2. Система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, захист її права, свободи і щастя, створення необхідних умов для всебічного розвитку кожної особистості і найширшого вияву її здібностей. Вища мета гуманістичного світогляду – слугувати основою для всебічного розкриття позитивних сутнісних сил кожної людини, її можливостей та здібностей. Це вимагає створення у суспільстві матеріальних та духовних умов для всебічного розвитку особистості та примноження в ній позитивного людського потенціалу. У сучасному суспільстві реалізація цієї мети покликано, зокрема, створення гуманітарних наукових технологій. Зрозуміло, втілення високих ідеалів Г. у суспільстві не може не бути тривалим еволюційним процесом через, по-перше, недостатню зрілість суспільства (до теперішнього часу), що сповнене соціальних протиріч та антагонізмів інтересів різних країн та еліт, а, по-друге – наявність негативного потенціалу у самої особистості (темні сили та інстинкти, що дрімають у ній і час від часу дають про себе знати). Тому одним із найважливіших ресурсів ствердження Г. у суспільстві є самовдосконалення кожної людини. Ствердження ідеалів Г. потребує наполегливої, тривалої, терплячої і копіткої роботи із поступового вдосконалення суспільства і кожної особистості.

Література: Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). – Вид. 2-ге, доп. – Житомир, 2008; Дорожинська Н. Ідеї гуманізму на зламі тисячоліть //Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. Серія «Філософські науки». – 2001. – Вип. 3; Д"яченко І. М. Сутність гуманізму та форми його прояву // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія» – 1999. – Вип. 29.

Юрій Слюсаренко

ГУРІЇ (араб. гур – «білі») – в ісламській релігійній традиції райські діви, які будуть дружинами праведників у потойбічному світі. Назва походить від поширеного серед арабів уявлення про особливу красу жінки, у якої білки очей різко контрастують з чорнотою її зіниць. Характеризуються як вічні діви (стають такими знову і знову після кожного статевого контакту з нагородженим ними праведником) з прозорими тілами, «яких не торкався ані чоловік, ані джин», з вписаними на грудях іменами Аллаха та свого судженого чоловіка, для якого вони завжди будуть «ровесницями» та вірними щиро люблячими коханками.

Література: Коран. /Дослідження, переклад (фрагмент), коментарі В.С. Рибалкіна. – К., 2002; Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со

слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. Н.А. Гайнуллина. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Коран / Пер. с араб. и коммент. И.Ю. Крачковского. – М., 1990; Campo Juan E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ГУСИЗМ – складне, багатопланове явище суспільно-політичного життя середньовічної Чехії, результат як внутрішнього розвитку, так і впливу зовнішніх чинників загальноєвропейського значення. В його основі були боротьба за реформу католицької церкви, криза якої загострилася за часів «Великої схизми» 1378 – 1417 рр., спроби змінити суспільний устрій, рух національного характеру проти засилля німців в країні. Свою назву Г. отримав від імені знаного діяча чеської реформації, мислителя, проповідника Яна Гуса (1371 – 1415), спаленого за рішенням церковного собору в Констанці. Смерть Гуса стала каталізатором революційного вибуху та стимулювала процес розділення гуситів на два крила – чашників або утраквістів, калишників, подобоїв (бюргерсько-лицарське) та таборитів (селянсько-плебейське). Якщо поміркований табір проголосив своїми головними завданнями введення причастя з чаші й для мирян (звідси його назва), а також секуляризацію церковного майна («Чотири празькі статті»), то радикальне крило (назва від м. Табор, де сформувався головний центр руху) вимагало більш глибоких реформ, встановлення суспільного ладу згідно Біблії («Таборитські статті»).

Г., основи наукового дослідження якого заклали в XIX ст. чеський вчений Франтішек Палацький та історики-позитивісти, були притаманні наступні риси: виразна, чітко сформульована ідеологія, спрямована проти церкви, світської знаті та короля; боротьба одночасно проти соціального та національного гноблення; співпраця міського та сільського населення; загальнонародний характер; більша тривалість, порівняно з іншими виступами. Згідно новій концепції, Г. охопив 1400 – 1471 рр. та пройшов у своєму розвитку через декілька етапів. Перший, підготовчій етап, датується 1400 – 1419 рр. Це – доба реформації, розстановки політичних сил, формування основних напрямів Г. Другий етап, 1419 – 1471 рр., це – гуситська революція, яка перемогла в поміркованому, утраквістському варіанті («Базельські компактати»). У внутрішній динаміці революції виділяються три фази: 1) 1419 – 1421 рр. – найвищого розмаху революції, ініціативи радикальних прошарків; 2) 1422 – середина 1430-х рр. – боротьби в межах Чеського королівства, а також переходу гуситів у наступ проти декількох країн Європи, спроби надати рухові міжнародного значення, поразки таборитів; 3) середина 1430-х рр. – 1471 р. – розвитку трансформованого чеського суспільства та його внутрішніх відносин, пошуку шляхів до компромісу з оточуючим світом, боротьби за утримання досягнутих рубежів, правління «гуситського короля» Їржі з Подебрад (1458 – 1471).

Особливістю Г. було те, що він не обмежився рамками однієї країни. Його впливів зазнала вся католицька Європа, яка виступила проти чеських «єретиків». Протягом 1419 – 1434 рр. тривали гуситські війни. У 1420 – 1431 рр. гуситська

армія на чолі з Яном Жижкою та Прокопом Голим (Великим) відбила п'ять хрестових походів. Г. призвів до суттєвих змін в усіх сферах життя чеського суспільства та його ізоляції від європейської спільноти.

Література: Гуситское движение в освещении современников. – М.,1992; Лаптева Л.П. Гуситское движение в Чехии XV века. – М., 1990; Лаптева Л.П. История Чехии периода феодализма (V – середина XVII вв.). – М., 1993.

Світлана Мотрук

Д

ДАНИНА – натуральний або грошовий податок із підкорених племен і народів. У Київській державі – найдавніша форма податку, що регулярно збирався з підданих східнослов'янських та південнослов'янських племен. Відповідно до історичних передумов Д. була або воєнною контрибуцією, або прямим державним податком, чи феодальною рентою. Князь стягував Д. шляхом «полюддя», об'їжджаючи свої землі. У 974 р. княгиня Ольга встановила постійні пункти збирання Д. та призначила збирачів. Відтоді Д. стала постійним державним податком, що його сплачували спершу продуктами сільського господарства або промислів, а пізніше грошима. Одиницею оподаткування в княжу добу були дим – двір, рало, тобто хліборобська одиниця – родина. У XIII ст. монголо-татари після перепису населення встановили нову одиницю оподаткування – від душі. Особи, які були зобов'язані сплачувати Д., називалися данськими людьми або данниками, їх вписували в данські книги за волостями. Д. ханові Золотої Орди збиралась як контрибуція, а місцевим князям – як державний податок; сплачувалася грошима або натурою (хліб, мед, худоба, хутро білки або куниці). За литовсько-руської доби Д. платили князям і великим князям, а з XV ст. – землевласникам. Крім грошової і натуральної Д. населення відбувало трудову повинність. Із посиленням феодально-кріпосницького гноблення на українських землях у XVI – XIX ст. Д. набувала характеру натуральних і грошових повинностей, які, крім панщини, виконували кріпаки-селяни та міщани. Вона надходила до царської скарбниці, у гетьманську адміністрацію та самоврядувальні органи.

В'ячеслав Мордвінцев

ДАОСИЗМ (кит. дао цзя – школа дао) – одна з головних течій китайської філософії та релігії. Виник одночасно з вченням Конфуція у середині I тис. до н. е. як самостійна філософська доктрина. Д., конфуціанство та буддизм склали філософсько-релігійну тріаду течій, які впродовж тривалого часу співіснували й суперничали між собою. Сутність і головні принципи Д. викладені в трактаті «Дао-де цзин» («Книга про шлях до доброчестя»), авторство якого приписують легендарному філософові Лао Цзи (VI—V ст. до н. е.). Проте найвидатнішим даоським мислителем вважається Чжуан Цзи (бл. 369—286 pp. до н. е.). Він розвинув учення, написав коментарі, які стали складовою частиною канонічного тексту «Дао-де цзин». Провідною ідеєю доктрини є вчення про Дао – сутність і першооснову світу, основний, універсальний закон природи, шлях, яким мають прямувати всі люди. Пізнати Дао, дотримуватися його принципів, злитися з ним

– у цьому сенс, мета і щастя життя.

Розглядаючи людину як частину природи, Д. з недовірою ставився до держави як протиприродної структури. Вважалося, що для забезпечення свободи, порядку, успіху необхідно надати свободу природнім якостям Всесвіту. Влада правителя сприймалась як частина зовнішнього світу, піддавалася критиці. Тому мудрий правитель не повинен здійснювати штучних заходів, щоб управляти країною. Навпаки, вона буде процвітати, якщо він не втручатиметься у життя народу. В ідеальному суспільстві немає ані царів, ані слуг. Найвидатніший представник школи даосів Чжуан-цзи вважав суспільство, культуру, державу – злом, оскільки вони сковують людину зайвими і хибними обов'язками, що призводить до втрати свободи, стримує її природній розвиток. Водночас політика, прагнення влади розбещують слуг держави. Однак, засуджуючи державу, Чжуан-цзи і всі даоси не виступали за її ліквідацію, визнавали необхідність імператора за умови, що він дотримуватиметься принципу «недіяльності», тобто непорушення природних законів суспільного розвитку.

Д. змушував своїх прихильників прагнути до аскетизму, що призвело до його перетворення в I – III ст. у релігію, основою якої стала магія. Проповідь довголіття та безсмертя забезпечила Д. популярність серед мас і підтримку імператорів. Нова релігія стала прапором пригнічених під час повстання «жовтих пов'язок» (184 – 204 рр.). Близько 2 млн. повстанців боролися проти існуючого ладу та заміну його державою благоденства – царством Великої Рівності. Після придушення повстання частина людей пішла на захід Китаю, де приєдналася до даоського угруповання, очолюваного Чжан Лу. Незабаром ця секта перетворилася на самостійне теократичне утворення, яке проіснувало до серед. XX ст. Це була «держава» даоських пап, які передавали владу в спадок. У 1949 р. 63-й даоський папа з роду Чжанів переїхав до Тайваню. В епоху Тан (VII – X ст.) даоси перетворилися на впливову релігію ранньосередньовічного Китаю, створили монастирі по всій країні. Загалом Д. справив значний вплив на розвиток китайської культури та філософії й зберігся до наших днів. У КНР існує Асоціація Китайських Даосів з центром у Пекіні. Разом із тим офіційно в Китаї даоські ритуали заборонені. На початку 1990-х рр. кількість даосів становила майже 31,3 млн. осіб. Останніми роками громади даосів виникли в деяких містах України.

У III – IV ст. виник неодаосизм, який до середини I тис. посідав панівне місце в ідеологічному житті Китаю. Спираючись на ідеї класичного Д., неодаосисти поєднували їх з конфуціанством. Головна мета неодаосизму – досягнення стану вільного невимушеного життя у згоді з самим собою та природою. На відміну від класичного Д. його нова інтерпретація ігнорувала Дао. Згодом неодаосизм припинив своє існування.

Література: Малявин В.В. Чжуан-цзы. – М., 1985; Торчинов Е.А. Даосизм : опыт ист.-религиоведческого описания.– Санкт-Петербург, 1993; .Ян Юн-го. История древне-китайской идеологии /Пер. с кит. – М., 1957; McNaughton W. The Taoist vision. – Ann Arbor, 1971; Welch H. Taoism. The parting of the way. – Boston, 1966;

Сергій Пивовар

ДАР АЛЬ-ГАРБ (араб. «земля війни») – в ісламській цивілізаційній традиції узагальнена назва сукупності немусульманських країн і народів, які не мають офіційного договору про виплату данини мусульманам за право мирно жити поряд з «землею ісламу» (дар аль-іслам), а отже в нормах традиційного мусульманського правознавства визнаються спільнотами, що перебувають у стані війни з мусульманами. Відсутність реальних воєнних дій мусульман з сукупністю Д. А.-Г. вважається лише тимчасовим перемир'ям, вихід із якого формально не вимагає від ісламської сторони ніяких додаткових пояснень чи обґрунтувань.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. Н.А. Гайнуллина. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. Пер. с тур.: В 2 т. – М., 2006. Т. 1-2; Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Пер. с англ. – М., 2010.

Вадим Рубель

ДАР АЛЬ-ІСЛАМ (араб. «земля ісламу») – в ісламській цивілізаційній традиції узагальнена назва сукупності країн, які перебувають під владою мусульманських правителів, а стратегічні базові аспекти соціального буття організуються на основі регулюючих норм шаріату.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. Н.А. Гайнуллина. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. Пер. с тур.: В 2 т. – М., 2006; Campo Juan E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ДАРВІНІЗМ – еволюціоністична школа в біології та антропології, що склалась в другій пол. XIX ст. під впливом ідей англійського дослідника Ч. Дарвіна (1809-1882). Одним з основних постулатів Д. є теза про морфологічну та поведінкову несталість біологічних видів. Другою тезою є висновок про можливість перетворення одного виду в інший або розподіл двох популяцій одного виду на два окремі біологічні види. Базуючись на власних спостереженнях біологічного світу під час навколосвітньої мандрівки та використовуючи дані про селекцію людиною тварин і рослин в процесі доместикації, Ч. Дарвін створив концепцію природного відбору як рушійного чинника біологічної еволюції, яку виклав у 1859 р. у найбільш відомій праці «Походження видів шляхом природного відбору». Серед ранніх дарвіністів слід назвати також Р. Уоллеса, Т. Гекслі, Е. Геккеля, Г. Спенсера та ін.

Попередником Ч. Дарвіна виступає Ж.-Б. Ламарк, який ще у 1800 р. відмовився від ідеї постійності видів, і підкреслював, що вони не просто

змінюються, а розвиваються в сторону ускладнення. Другим джерелом для дарвінівської теорії природного відбору був мальтузіанський принцип, згідно з яким живі організми народжують значно більше потомків, ніж може вижити. За тенденції народжувати більше, ніж це дозволяє природне середовище, відбувається постійна конкуренція між особинами, в якій виграють ті істоти, які найбільш пристосовані до зовнішніх умов, а відповідно мають здатність відтворити себе в майбутніх поколіннях.

Для Ч. Дарвіна основний постулат теорії еволюції полягає у тому, що організми, котрі здатні виживати й розмножуватись у відповідному природному середовищі, роблять це за рахунок інших – тих, які позбавлені такої здатності. Проте в наслідок постійної зміни зовнішніх умов процес природного відбору може відбуватись в різних напрямках, що стимулює як зміну біологічних ознак конкретного виду, так і появу нових видів від попередніх популяцій. Так, Д. розрізняє «спрямований природний відбір», коли якась ознака, що не є основною для всього виду, виявляється життєво важливою в нових природних умовах. З покоління в покоління, при процесах відбору, ця ознака виявляється домінантною для всіх особин. Інша форма – «диверсифікуючий природний відбір», за якого в результаті змін зовнішніх умов існування різні популяції одного виду виявляються ізольованими в різних екологічних нішах. При адаптації до нових умов в наступних поколіннях їхні представники будуть набувати все більше і більше різних адаптивних ознак, що може призвести до появи двох відокремлених біологічних видів.

Важливим висновком теорії Д. було визнання того, що конкуренція за ресурси відбувається не стільки між різними близькими видами, скільки всередині кожного виду, й навіть всередині кожної популяції. Найяскравішим прикладом такої конкуренції є статевий відбір, за якого тільки певні, найбільш адаптовані, особини мають можливість відтворити себе у потомстві, а менш пристосовані позбавлені цієї можливості або значно в ній обмежені. Статевий відбір базується на принципі того, що самиця інстинктивно обирає найбільш сильного та пристосованого шлюбного партнера, а самці, в свою чергу, змагаються між собою за право на цю самицю. Таким чином, відбувається постійна селекція, в якій з покоління в покоління передаються переважно прогресивні ознаки, що забезпечує виживання виду та його постійну зміну на тлі мінливих природних умов.

З точки зору Д., ті самі чинники відігравали і в процесі еволюції людини на ранніх етапах антропогенезу. Порівнюючи етапи розвитку зародку у людини і тварин та аналізуючи рудиментарні елементи в будові тіла людини, Ч. Дарвін дійшов висновку, що давніми попередниками людей були людиноподібні мавпи, що мешкали в лісистій місцевості якоїсь теплої країни. Такі якості, як розвиток мозку, пряма хода, моральні якості також походять із селективної та спадкової бази. Так, Д. стверджує, що такі якості, як дружба, цікавість, увага та взаємодопомога, в зародковому стані спостерігаються у багатьох вищих ссавців, і ці здібності можуть закріплюватись спадково. Тобто названі якості можуть відігравати роль адаптивних ознак у давніх попередників людей і сприяти загальному виживанню виду.

Д. набув широкого поширення не тільки в біологічних, але і в суспільних науках кінця XIX – початку XX ст. Так, англійський антрополог Т. Гекслі спільно з Г. Спенсером намагались перенести закони біологічної еволюції на пояснення етапів розвитку суспільства, використавши термін «груповий відбір». Зміст цього терміну можна пояснити як винесення біологічної конкуренції за межі групи первісних людей, що призводить до відбору не між особинами всередині групи, а між найбільш адаптованими групами первісних людей, що спричиняє загальний прогрес суспільства від найпримітивніших форм до більш складних. Д. значно посилив увагу дослідників до палеоантропологічних знахідок і викликав інтерес до їх пошуків. Слід відзначити, що слабкою стороною Д. було визнання переважно біологічних чинників і нехтування соціальними факторами в якості рушійних сил в процесі антропогенезу.

Література: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. – К.:, 2008; Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. – К., 2009.

Павло Шидловський

ДАТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНЕ – принцип датування археологічних пам'яток. В археології застосовуються дві системи датування: відносна хронологія та абсолютна.

Відносна хронологія: за принципом «старше – молодше» досліджується на підставі стратиграфії, науки, що вивчає послідовність залягання гірських порід. За нормальних умов накопичення археологічних культурних шарів – що глибший культурний шар, то він давніший. Відносна хронологія встановлюється також на підставі вивчення поступового розвитку типів речей.

Абсолютна хронологія визначається за писемними джерелами (якщо на речах є дата) або за допомогою методів природничих наук. Останніми роками широко застосовуються такі методи, як дендрохронологічний та радіокарбоновий. Дендрохронологічний метод дає змогу визначити дату за підрахунками річних кілець на розрізах стовбурів дерев. Він використовується в тих місцях, де є сприятливі умови для зберігання деревини, наприклад, болотяний грунт давнього Новгорода з його багатошаровими дерев'яними мостовими. Теоретичні можливості методу дають змогу датувати археологічні об'єкти давністю 7 тис. років. Недоліком методу є його локальне застосування та труднощі в кореляції дат, одержаних з віддалених регіонів, не пов'язаних єдиним банком даних. Радіокарбоновий метод дає змогу надійно датувати археологічні пам'ятки давністю до 40 тис. років. У його основу покладено визначення кількості радіоактивних ізотопів вуглецю, який починає розпадатися після того, як органічна речовина (дерево, кістка) припиняє своє існування. Труднощі методу зумовлені тим, що вміст радіоактивного вуглецю в минулому відрізнявся від сучасного. На точність визначення віку зразка істотно впливають також якість обладнання лабораторій та рівень кваліфікації фахівців. Тому для однієї пам'ятки може бути запропоновано кілька «абсолютних» визначень віку. Дати, старші за 400 тис. років, встановлюються калій-аргоновим методом, який за принципом близький до радіокарбонового.

Михайло Гладких

ДВОРИЩЕ – в українській та білоруській мові – назва господарського двору з усіма забудуваннями. Існувало в Русі–Україні ще в передісторичну добу. У росіян в XIV – XVI ст. існувало під назвою «печище», у південних слов’ян – «за друга».

Д. було основою сільської общини. В давньоукраїнському праві Д. – господарська одиниця, заснована на кровному спорідненні та спільній власності і спільному відбудуванні повинностей. За литовсько-руської доби Д. було визнано державою за одиницю оподаткування. До складу Д., крім родичів, як рівноправні члени могли входити сторонні селяни – потужники, поплічники, або як економічно залежні люди – половиники, дольники, підсусідки.

Члени Д. спільно володіли орними землями та угіддями. По відношенню до феодала Д. виступало як сукупна податкова одиниця. Д. збереглося на Поліссі, Волині, подекуди в Галичині і на Поділлі до волочного переміру в XVI ст., коли Д. було замінено індивідуальною власністю. У південних слов’ян проіснувало у формі «задруги» до XIX ст.

Література: Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк; 2000; Косвен М.О. Семейная община и патронимия. – М., 1963.

В’ячеслав Мордвінцев

ДВОРЯНСТВО – стан світських землевласників, які мали спадкові привілеї; разом із духовенством становили панівний клас у феодальному суспільстві. Спочатку в північно-східних та північно-західних князівствах Русі XII – XIII ст. так називалися слуги князівського двору, члени князівської адміністрації, озброєні слуги князя. Це було пов'язано з посиленням тенденції до поєднання військових і служилих функцій, що виявилося в переродженні дружини, широкому залучені слуг князівського двору до апарату адміністративно-судового правління і наділенні їх військовими функціями. Іншими формами злиття князівського двора й державного управління в XII – XIII ст. були призначення на адміністративні посади в доменіальні міста, в міське й волосне керівництво тиунів, керуючих князівським господарством, — надання військових та адміністративно-судових посад князівським годувальникам, мечоносцям, печатникам та ін. В XIII ст. зміцнення ролі Д. у системі державного управління позначилося і на зміні його соціально-економічного становища. Джерела свідчать про придбання дворянами в XIII ст. земель та використання у своєму господарстві праці феодально-залежного населення. Починаючи з XV ст., уряд надавав дворянам за місцем їхньої служби земельні володіння — помістя. Ось чому ця категорія Д. у XV – на поч. XVIII ст. називалася поміщиками. В XVII ст. Д. становило основну масу класу феодалів. Привілеї його в Росії були закріплені в «Жалуваній грамоті дворянству» 1785 р. На українських землях Д. складалося з української шляхти та козацької старшини. Після реформи 1861 р. позиції Д. були значно ослаблені, але воно залишалося головною опорою самодержавства. В Росії Д. як стан було ліквідоване в ході жовтневого перевороту 1917 р.

В’ячеслав Мордвінцев

ДЕКАДЕНТСТВО (пізньолат. decadentia – занепад, фр. decadent – занепадницький) – занепад, культурний регрес; термін спочатку використовувався як історичний для позначення культурних явищ Римської імперії кінця II – IV ст. Потім позначення мистецького явища використали критики, згодом запозичили і самі автори. Також цим терміном позначають модерністський напрямок в образотворчому мистецтві, музиці, літературі та архітектури, в творчої думки, самовиражений наприкінці XIX – початку XX ст., що характеризуються витонченим естетизмом, індивідуалізмом. Його засновники виступали перш за все як противники старих течій мистецтва, головним чином, академізму. Проголошені ними принципи мали спочатку формальний характер: декаденти вимагали створення нових форм у мистецтві, більш гнучких і більш відповідних ускладненому світовідчуттям сучасної людини.

Традиційне мистецтвознавство розглядає Д. як узагальнююче визначення кризових явищ європейської культури другої половини XIX – початку XX ст., позначених настроями зневіри, песимізму, хворобливості, безнадійності, неприйняття життя, крайнього суб'єктивізму (при подібних, близьких до тенденційним, епатуючих формулах і штампах – стилістичних прийомах, пластику, композиційних побудовах, акцентуаціях і т. п.). Це складне й суперечливе явище у творчості взагалі, має джерелом кризу суспільної свідомості, розгубленість багатьох художників перед різкими соціальними контрастами, – самотність, бездушність і антагонізми дійсності. Відмова мистецтва від політичної і цивільних тем художники-декаденти вважали проявом і неодмінною умовою свободи творчості. Постійними темами є мотиви небуття і смерті, заперечення історично сформованих духовних ідеалів та цінностей.

Основним питанням позначення меж Д. стає поділ його з символізмом. Відповідей існує досить багато, але панівних з них дві, перша говорить про відмінність цих течій в мистецтві, великим прихильником і винахідником її був Ж. Мореас, друга – про неможливість їх поділу або відсутність потреби як такої.

К. Бальмонт у статті «Елементарні слова про символічну поезію» говорить про триєдність декадансу, символізму та імпресіонізму, називаючи їх «психологічною лірикою», яка змінюється «в складових частинах, але завжди єдина у своїй сутності. Насправді, три ці течії то йдуть паралельно, то розходяться, то зливаються в один потік, але, в усякому разі, вони рухаються в одному напрямку, і між ними немає тієї відмінності, яка існує між водами річки і водами океану». Він характеризує декадента як витонченого художника, який «гине в силу своєї витонченості», що існує на зміні двох періодів «одного закінченого, іншого ще не народилися». Тому декаденти розвінчують все старе, віджиле, шукають нових форм, нових смислів, але не можуть їх знайти, тому що виросли на старому ґрунті.

Ф. Сологуб називає Д. методом для розрізнення символу, художньою формою для символістського змісту, «світогляду»: «Д. є найкраще, мабуть єдине, знаряддя свідомого символізму».

Іноді термін «Д.» вживається також в біологічному сенсі, означаючи патологічні ознаки психофізичного виродження в галузі культури (М. Нордау та ін.) З соціологічної точки зору цей термін застосовують для позначення проявів соціально-психологічного комплексу, властивого кожному суспільного класу, що знаходиться в стадії занепаду, особливо ж низхідному панівному класу, разом з яким приходить в занепад ціла система суспільних відносин (Г. Плеханов «Мистецтво і суспільне життя»). «Виродження» стало модним слівцем епохи.

У XIX ст. європейська і особливо французька література була названа декадансом спочатку вороже налаштованими критиками, а потім цей термін був використаний і самими авторами. Даний термін застосовувався до авторів кінця XIX ст., які були пов'язані з рухами символізму та естетизму і які також поєднували у своїй творчості елементи більш раннього руху романтизму з його кілька наївним поглядом на природу.

Ідея декадансу виходить з XVIII ст., від Ш. Л. де Монтеск'є, а далі від Д. Нізара – французького письменника і критика. Вона була підхоплена критиками як термін для образи В. Гюго і романтизму в цілому. Більш пізніше покоління письменників-романтиків, як наприклад Т. Готьє і Ш. Бодлер, використовували цей термін як знак пошани, як символ заперечення того, що вони вважали «банальним прогресом». У 1880-х рр. група французьких письменників називала себе декадентами. У Великій Британії головною фігурою декадансу був О. Уайльд.

Як літературний рух декаданс – це перехідний етап між романтизмом і модернізмом.

Часто символізм плутають з декадансом. Кілька молодих авторів були іронічно віднесені до декадансу в пресі середини 1880-х рр. Значна частина маніфесту Ж. Моро була присвячена саме цій проблемі і суперечкам з цього приводу. Деякі з тих авторів взяли його, а деякі ні.

Вважається, що Д. не може бути віднесений цілком до одного певного чи декількох напрямів у мистецтві. Світогляд Д. прослідковується у творчості значної частини художників кінця XIX – початку XX ст., серед них і відомих майстрів мистецтва, творчість яких в цілому не може бути зведена до Д. Характерними рисами Д. зазвичай вважаються: суб'єктивізм, індивідуалізм, імморалізм, відхід від громадськості, taedium vitae (лат. "Відраза до життя") і т. п., що проявляється в мистецтві відповідною тематикою, відривом від реальності, поетикою мистецтва для мистецтва, естетизмом, падінням цінності змісту, переважанням форми, технічних хитрувань, зовнішніх ефектів, стилізації тощо.

Найбільш чітко мотиви Д. проявилися в поезії французького символізму – П. Верлена, А. Рембо, С. Малларме. Їх ідеї отримали продовження у П. Валери, П. Клоделя, П. Фора та ін. У Великій Британії риси Д. помітні в творчості Д. Г. Россетті, Х. Ханта та близьких до них О. Бердслі і А. Суїнберна. В Італії Д. проявилося у творчості Дж. Пасколі, А. Оріані, Г. Д'Аннунціо.

Найбільш яскравими представниками Д. в західній культурі були О. Уайльд, Ш. Бодлер, М. Кореллі, П. Верлен, М. Метерлінк, Г. Гофмансталь,

Р. М. Рільке, М. Пруст, С. Пшибишевський, Т. Манн, Р. Мартен дю Гар, У. Фолкнер та ін. До групи російських декадентів так званого «старшого покоління» в 1880 – 1890-х рр. входили такі поети і белетристи, як К. Бальмонт, Ф. Сологуб, Д. Мережковський, З. Гіппіус, М. Арцибашев, А. Каменский, а також «ранній» В. Брюсов.

Радянська офіційна ідеологія негативно ставилася до Д., відносячи до нього все, що не вкладалося у її розуміння естетики.

Українська культура кінця XIX – початку XX ст. у деяких своїх особистостях подає елементи Д. Різке відмежування І. Франка від дефініцій його як декадента не приховує, однак песимістичні інтонації його поетичних збірок «Зів'яле листя», «Із днів журби», які певною мірою відповідають мотивам тогочасної європейської лірики. Творчість літературної групи «Молода муза» (1906 – 1909 рр.), за якою критично стежив І. Франко, чи не цілком вписується у європейський Д. Проте доцільніше говорити саме про фрагменти Д., елементи якого поєднували з творчими пошуками інших напрямів. Так, М. Вороний і В. Винниченко сполучали занепадницьку семантику зі своєю політичною активністю. Часопис «Українська хата» (Київ, 1909 – 1914 рр.) систематично реферував згаданий європейський мистецький простір і робив це з метою осучаснення молодого українського суспільства. Так Леся Українка у драматургії використала певні здобутки європейського сценічного модерну. Проза М. Коцюбинського також містить мотиви і поетику «нового мистецтва». Подальші політичні зміни призупинили розвиток Д. в українському мистецтві.

Література: Грабович Г. До історії української літератури. – К., 2003; Декаданс, або чужі тут не ходять // www.guelman.ru/maksimka/n3/decad.htm; Толмачев В. М. Декаданс: Опыт культурологической характеристики // Вестник Московского университета. – Сер. 9. Филология. – 1991. – № 5.

Леонід Могильний

ДЕКЛАРАЦІЯ (від лат. declaro – заявляю, сповіщаю)

1. Офіційна заява одного чи кількох урядів, політичних партій, міжнародних або громадських організацій про головні принципи зовнішньої та внутрішньої політики держави, програмні акти, важливі міжнародні події, закони тощо. Міжнародні організації, в тому числі ООН, закріплюють у вигляді Д. основні положення діяльності в конкретній галузі міжнародних відносин.

2. Заява платника податку про характер і розмір доходів.

3. Документ, що додається до грошових і цінних пакетів, які надсилаються поштою за межі країни.

4. Заява до митниці від особи, що переїздить кордон, про наявність і кількість у неї речей, грошей, цінностей тощо.

Юрій Слюсаренко

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ (лат. colonia – поселення) – термін, що поширився наприкінці 1950-х рр. для позначення процесу звільнення країн і народів "третього світу" від колоніального гноблення і набуття ними державного суверенітету. Термін винайшов М. Ю.Бонн і використав його у своїй статті

“Імперіалізм” в “Енциклопедії суспільних наук” (1932 р.). Спочатку термін Д. стосувався лише процесу, через який азіатські і африканські народи виборювали політичну незалежність від колоніального правління. Пізніше його зміст було розширено на всі аспекти звільнення неєвропейських спільнот від зовнішнього контролю, домінування, експлуатації – політичні, економічні, культурні і навіть психологічні, – як до, так і після одержання незалежності. Виходячи з ширшої точки зору, Д. є частиною сучасного всесвітнього руху народів з небілим кольором шкіри за припинення експлуатації і панування білих, чим визначалися міжнародні відносини новітніх часів.

Якщо у 1939 р. деякі європейські країни все ще володіли значними колоніальними територіями, що займали більшу частину Азії, Африки, островів Тихого океану і Карибського моря, то в період з 1947 до 1975 р. практично всі колоніальні імперії припинили своє існування. Процесу Д. сприяло серйозне послаблення головних метрополій в результаті двох світових війн. Водночас зростав організований опір іноземному пануванню, що спирався на зміцнення національної самосвідомості пригнічених народів. Значну роль у цьому відігравали місцеві буржуазія та інтелігенція, які використовували західні ідеї для активізації народних мас у боротьбі за незалежність. Поширення ліберальних, соціалістичних та комуністичних ідей приводило до усвідомлення того, що західні країни розглядають “третій світ” виключно як об’єкт експлуатації. З іншого боку, відбувалися зміни у громадській свідомості самих метрополій: ситуація, коли одна країна встановлює свої порядки і диктує свою волю іншим народом, вже не здавалася нормальною та виправданою.

Визвольний процес набував різних форм: від звуження сфери співпраці з колоніальною владою, вимог більш широких прав, ненасильницького опору, як це було в Індії, до відкритої боротьби, яка найчастіше набувала характеру партизанської війни (В’єтнам, Алжир).

Видатною подією стало проголошення незалежності Індії у 1947 р., що поклало початок розвалу найбільшої в світі Британської імперії. У 1949 р. Нідерланди визнали незалежність Індонезії, у 1954 р. Франція мусила звільнити від своєї опіки Індокитай. Першою незалежною державою Чорної Африки у 1957 р. стала Гана, за нею до кінця 1960 р. свободу вибороли ще 18 країн.

Процес Д. – тривалий і тяжкий. Він супроводжувався багатьма кривавими війнами, як антиколоніальними, так і міжусобними, коли різні угрупування билися за владу після залишення їхніх земель колонізаторами. Особливо запеклими були війни в Алжирі (1954 – 1962 рр.), Індокитаї (1946 – 1954 рр.), Анголі та Мозамбіку (1961 – 1975 рр.). Незважаючи на те, що після набуття колоніями незалежності спочатку там встановлювалися демократичні режими, пізніше в багатьох країнах починалася смуга переворотів, що часто призводило до встановлення диктатур.

Залишаючи свої колонії, уряди метрополій виходили не з гуманних засад, а керувалися реалістичними міркуваннями. Перш за все враховувався досвід силової політики, який показав свою безперспективність (приклад: колоніальна війна Франції в Індокитаї). Водночас існувало сподівання на збереження своїх домінуючих позицій в економіках колишніх колоній, а також їх непряму

залежність. З іншого боку, на тодішній «третій світ» було перенесено протистояння двох супердержав – Радянського Союзу і США, кожна з яких на чужому прикладі намагалася довести вищість власної суспільної системи. Кожна нав'язувала свої політичні інститути, які часто були неорганічними для місцевих умов.

Д. мала різні наслідки для звільнених від іноземного панування народів. Якщо Південна Корея – частина колишнього володіння Японії – показала неабиякі успіхи на шляху модернізації, цього ніяк не можна сказати про Північну Корею. Так само не змогли вписатися у реалії сучасного світу країни Африки, які донині знаходяться у глибокій кризі: економічний занепад, вкрай низький життєвий рівень майже всього населення, колосальна зовнішня заборгованість при неефективному використанні фінансових надходжень (корупція, витрати на озброєння), відсутність внутрішньої стабільності, міждержавне і міжетнічне протистояння, яке часто переростає у криваві війни, демографічна проблема в умовах пандемій, екологічні проблеми тощо. Найгостріші проблеми Чорного континенту підкреслила глобалізація, яка водночас посилила демонстраційний ефект досягнень розвинених країн і сприяла поширенню настроїв «афропесимізму». Знаковою стала поява ідей видного африканського політичного діяча А. Мазруї про реколонізацію Африки колишніми метрополіями, але вже на гуманітарній основі. Пізніше він видозмінив свою позицію, закликавши африканців до «самоколонізації» та об'єднання з метою відродження континенту. Роль авангарду у цих процесах відводиться ПАР – країні, де висунуто нову стратегію «африканського ренесансу». В ній – новий стимул для пробудження африканської думки і водночас залучення світової наукової громадськості до проблем розв'язання гострих проблем континенту.

Література: Денисов А.В., Урнов А. Ю. СССР и деколонизация Африки // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 12.

Тетяна Орлова

ДЕКРЕТ (лат. decretum – постанова, від лат. decernere – постановити) – правовий акт, постанова органу влади або посадової особи.

1. У вітчизняному побуті Д. називається відпустка по вагітності та пологах. Це значення слова не є термінологічним.

2. У Стародавньому Римі Д. називалися акти колегіального органу влади, зокрема Сенату і постанови претора по судових справах: decretum augurum – рішення колегії авгурів щодо правильності ходу ауспіцій; decretum pontificum – думка колегії жерців щодо суперечливої справи; d. gentilicium – постанова приватного характеру для певного кола осіб; d. senatus – кожна стаття постанови Сенату проголосована окремо; d. decurionum – постанова муніципального сенату. Д. називалося рішення справи самим претором, прийняте без участі сторін. В імператорський період так називалися акти імператора – вирок імператора за судовою справою (d. principis бо principale); тлумачення закону, викладене в імператорському Д., вважалося обов'язковим в аналогічних випадках;

3. В Німеччині Д. називалися переважно судові рішення (до введення загальноімперського статуту цивільного судочинства 1877 р.), існували різноманітні види Д.; потім Д. називається будь-яке волевиявлення державної влади і її органів, в особливості укази про призначення і звільнення з посаду;

4. У Франції після Великої Французької революції Д. називали акти Конвенту та інших законодавчих органів республіки. Найбільш відомі Вантозькі декрети.

За діючим у Франції законодавством, всі постанови і розпорядження голови держави або міністрів називаються Д. (décrets). Розпорядження видані для виконання закону, називаються «décrets réglementaires», коли вони видані міністрами, і «décrets portant règlement d'administration publique», коли вони видані Державною радою і затверджені головою держави.

5. Згодом і в інших країнах Д. стали називати укази голови держави щодо порядку управління і тлумачення виконання закону. Зазвичай Д. мають силу закону і часто його заміняють (наприклад, Декрети Кабінету міністрів України). В радянський період Д. називалися деякі законодавчі акти з'їздів Рад, ВЦВК, РНК РСФРР. Відомі Д. про землю, мир, про сухий закон, про суд, про восьмигодинний робочий день, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, про скасування станів і чинів, про введення нового правопису, про здачу зброї, про архіви та ін. Конституція СРСР до 1936 р. надавала право видачі Д. ЦВК СРСР, Президії ЦВК СРСР і РНК СРСР.

У деяких країнах Східної Європи у післявоєнний період Д. називалися правові акти вищих органів державної влади. Зокрема в Польщі це були акти Державної ради. У багатьох сучасних країнах Д. – правовий акт, рівнозначний закону, який видає голова держави або уряду без затвердження парламентом. Д. як голови держави передбачено конституціями низки держав Африки, де була запозичена французька система права. За Конституцією Білорусії (1996 р.), президент республіки отримав право видавати Д. за певної необхідності. Такий Д. може замінити собою закон. Окремі конституції інших держав допускають прийняття Д. у чітко визначених ситуаціях (наприклад, при надзвичайному стані).

Декрети-закони діють у Італії, Іспанії, Південній Кореї, Словенії та ін. державах, де мають силу тимчасових актів, що приймаються в силу необхідності і терміновості урядом під його відповідальність і які мають силу закону. У випадку прийняття подібного Д. уряд зобов'язаний негайно передати його парламенту для затвердження. Якщо ж парламент не затвердить такий Д., він втрачає свою юридичну силу (наприклад, в Італії протягом 60 днів від опублікування).

6. У країнах англосаксонської правової системи Д. називають деякі види судових рішень.

Література: Гриценко А.П. Декрет Всеросійського ЦВК про об'єднання радянських республік 1919. Постанова Всеросійського виконавчого комітету // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т.2; Капелюшний В.П. Декрети радянської влади //Енциклопедія сучасної України. – К., 2007. – Т.7; Декреты Советской власти. Т.5. – М., 1971.

Леонід Могильний

ДЕЛІМІТАЦІЯ (від лат. delimitatio – встановлення кордонів) – один із двох основних етапів встановлення державного кордону з описом його проходження й нанесення на карту відповідно до укладеного договору. Ще навіть у XIX ст. в Європі державні кордони подекуди не були чітко визначені. У міжнародних відносинах існували природні та штучні кордони. Для визначення їх застосовували теорію етнічних або мовних кордонів. У проведенні сучасних державних кордонів етнічний чинник почав відігравати важливу роль. Так, на Версальській мирній конференції (1918 р.) під час вирішення суперечливих прикордонних питань широко використовувався принцип встановлення державних кордонів відповідно до етнічних. Цим принципом керувалися, наприклад, у 1948 р., коли визначали кордон між Пакистаном та Індією.

Геннадій Черевичний

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ (від де… і лат. militaris – воєнний) – повне або часткове роззброєння, скорочення чи ліквідація озброєнь і збройних сил, ліквідація воєнних споруд і укріплень на території певної держави чи певного регіону, а також заборона мати на ній військову промисловість, утримувати збройні сили і військові бази. Д., як правило здійснюється у відповідності з міжнародними договорами між зацікавленими державами. Д. буває повною, частковою або ж передбачає застосування обмежень на окремі види озброєнь або на рівень чи кількість певних озброєнь. Д. буває глобальною, регіональною або національного рівня, може поширюватися на окремі зони, зокрема на прикордонні території. Так, Версальський мирний договір 1919 р. передбачав повну Д. німецьких територій біля східного кордону Франції (лівого берега і 50-кілометрової зони на правому березі Рейну). Повна Д. поширюється на Антарктику, Аландський архіпелаг, небесні тіла, включаючи Місяць, тощо. За засобами реалізації Д. буває примусовою, змушеною, добровільною, односторонньо-ініціативною, колективно-договірною або синхронною в рамках світового співтовариства. Загальна Д. є одним із завдань світового співтовариства, проголошених Організацією Об’єднаних Націй. Керівництво України також оголосило Д. суспільства одним із головних напрямків своєї політики.

Література: Пархомчук О.С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі. – К., 2004.

Борис Гончар

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИБУХ – поняття для позначення різкого зростання чисельності населення Землі. Термін з’явився у 1960-х рр., коли щорічний приріст людності досяг свого піку – 2%. На початку нової ери людство складало приблизно 200 млн. осіб. Перший мільярд був досягнутий у 1804 р., другий – у 1922 р. У 1959 р. – 3 млрд., у 1974 – 4 млрд., у 1987 р. – 5 млрд., у 1999 р. – 6 млрд. 31 жовтня 2011 р. народився 7-мільярдний житель планети. Хоча у 1990-х рр. приріст знизився до 1,6%, однак демографічна проблема залишається однією із найгостріших глобальних проблем. За прогнозами ООН, у 2030 р. кількість землян сягне 8,5 млрд. осіб, а у 2100 р. може перевищити 14,4 млрд.

Головна причина Д. В. – різке зниження смертності у всіх вікових групах завдяки розвиткові медицини і поліпшення соціальних умов. Народжуваність же або збереглася на незмінному рівні (у багатьох слабко розвинених країнах), або знизилася, проте не у такій мірі, як смертність. В першу чергу це стосується селищ у країнах, що розвиваються, де висока народжуваність зберігається через низку причин. Люди спокон віку вважали її природною і не бачили реальної альтернативі, а пропаганда переходу до свідомого планування сім'ї важко доходить до їх свідомості. Свою роль відіграє консервативна позиція по відношенню до народжуваності практично всіх релігій світу – індуїзму, християнства, ісламу, іудаїзму, буддизму у всіх їх напрямках. Можна сказати, що досі церква (будь-яка) є фактором, який суттєво гальмує нормалізацію глобальної демографічної ситуації.

Сьогодні так званий «показник родючості» становить по планеті в середньому 3,1. У розвинених країнах цей показник дорівнює приблизно 1,6 – дві дитини на родину. А в країнах, що розвиваються – 3,5 (чемпіонами є африканські країни на південь від Сахари, насамперед, Нігерія, де показник родючості досяг 6, 2). Деякі країни, наприклад, Китай, намагаються знизити рівень народжуваності, однак інші, такі як Сирія, Лівія, Саудівська Аравія та ін., вітають зростання рівня народжуваності. Кожна дитина там зветься «стрілою в око ворога», а ісламською «атомною бомбою» називають матку арабської жінки.

Велике значення має зміна демографічної географії. Між 1950 – 1955 рр. на регіони, що розвиваються, припадало 79% світового приросту населення, а між 1990 і 1995 рр. – вже 95%. Між 2045 – 2050 роками весь приріст світового населення прийдеться на найменш розвинені країни, а частка світового населення, що мешкатиме у розвинених країнах, буде постійно зменшуватися. Розкол світу на багату меншість і бідну більшість виявиться ще гостріше. В країнах розвиненої Півночі до 2050 р. житиме приблизно теперішня кількість жителів, а у решті світу – від 8 до 9 млрд. осіб. У наступні десятиріччя основний приріст прийдеться на країни, де щоденний заробіток складає менше 2 дол. в день на особу. У 1950 р. у розвинених індустріальних країнах проживала третина людства, у 2000 р. – менше чверті, у 2020 р. буде менше однієї п'ятої. У 2020 р. в Азії буде жити більше половини людства, що значно збільшиться до того часу. На початку XXI ст. більшість слабко розвинених країн подвоюють свою людність кожні 35 – 45 років. За підрахунками демографів, в світі додається Нью-Йорк кожного місяця, Мексика кожного року, Індія кожне десятиріччя.

Наявні дві демографічні кризи – перенаселення (особливо в Індії, Африці, мусульманських країнах, Латинській Америці) і депопуляція (у Західній Європі, Японії, Росії, Україні). У розвиненому світі – на відміну від того, що розвивається, – відбувається зростання чисельності людей похилого віку. Їх кількість у XXI ст. значно збільшиться, що призведе до загострення низки проблем, з цим пов'язаних. Але набагато складніші проблеми зумовлені зростанням населення країн, що розвиваються. Цей процес загострює насамперед проблему масової бідності. Аби прогодувати населення планети, що зростає, необхідно до 2020 р. збільшити виробництво зерна на 40%. Однак

сучасні темпи приросту дозволяють розраховувати лише на одну п'яту необідного збільшення. Деякі науковці вказують на можливість виникнення мальтузіанської загрози поєднання швидкого зростання населення і різкого скорочення продовольчих і сировинних ресурсів. Спроможність планети прогодувати своїх мешканців їм здається обмеженою. Відомий американський соціобіолог Е. Вілсон стверджує, що резерви біосфери Землі є обмежені, тому планета зможе витримати населення максимум у 10 млрд. Крім вичерпуваних ресурсів існують також екологічні небезпеки, зокрема, допустима кількість фосфору в природі і рівень вмісту вуглецю в атмосфері регулюють межі витривалості планети. З іншого боку, деякі науковці впевнені, що людство спроможне прогодувати себе шляхом освоєння досягнень науково-технічного прогресу і значного підвищення продуктивності праці. В якості аргументів наводяться досвід Китаю, нових індустріальних країн Азії, «зеленої революції» в Індії тощо. Проте більшості жителів країн, що розвиваються, поки що не вдалося зробити надбанням минулого застарілі проблеми голоду або хронічного недоїдання, елементарної злиденності, непосильної фізичної праці, неможливості одержати освіту тощо. Найважливішою демографічною обставиною, яка вирішальним чином вплине на світ XXI ст., буде протистояння умиротвореного і постарілого світу розвинених країн і вируючого океану молодого, обуреного бідністю світу, що розвивається. Головним подразником невдоволеної молоді буде глобалізація комунікацій. Телевізійний світ багатих країн генеруватиме гостре класове почуття знедоленої частини населення планети. Наслідки Д. В. можуть бути жахливими: занепад світової економіки, злиденність, голод і вичерпання всіх доступних людству ресурсів Землі.

Деякі вчені вважають, що людство на своєму шляху може здійснити певні зміни. Статистика, дані якої збиралися по 230 країнах світу, вказує на деякий спад рівня народжуваності (на одну жінку припадає 2 дитини), що говорить про глобальні тенденції. Народжуваність виходить на так званий рівень заміщення, коли кожне наступне покоління буквально замінює попереднє, діти приходять на зміну батькам. Якщо коефіцієнт народжуваності протримається на цьому рівні до кінця століття, зростання населення Землі зупиниться на цифрі 9 – 10 млрд. Завдання людства – підтримувати сталість.

Література: Крисаченко В. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005; Демографический взрів: его причины и последствия http://www.globaltrouble.ru/demograficheskaya_problema /demograficheskiy_vzryv_ego_prichiny_i_posledstviya.html; Капица С. П. Глобальная демографическая революция и будущее человечества // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4; Максаковский В. П. Демографический взрыв в современном мире http://geo.1september.ru/view_article.php?id=200101907

Тетяна Орлова

ДЕМОКРАТІЯ (грец. demos – народ, kratos – влада) – означає народовладдя, що передбачає участь усіх громадян в управлінні суспільними та державними справами; форму державного устрою. коли різні суспільні групи беруть участь в управлінні; фактичну свободу для всіх. Зміст Д. складають права і свободи

людини, рівність, соціальна справедливість, солідарність.

Автором поняття «Д.» вважається Геродот. Перші прояви демократичних форм організації суспільних відносин мають витоки ще за первісно-общинного ладу, а саме: родоплеменна Д. ґрунтувалася на кровнородинних зв'язках, спільній власності, відносній нечисельності населення, простій системі господарювання.

Встановлення демократичного устрою в стародавній Греції пов'язано із проведенням реформ Солона у VI ст. до н.е., з'являються демократичні держави, першою серед яких була Афінська республіка. (V ст. до н.е.).

З XVII ст. в Європі поширюються ідеї про поділ влади, про загальне виборче право для чоловіків, про ротацію посадових осіб. Спочатку в Англії, а потім в Північній Америці та Франції формується класична ліберальна модель (демократії), однією з головних складових якої стають вибори. Хоча, варто зауважити, що тільки у XX ст. запанувала формальна норма всезагального й рівного виборчого права, без будь-яких цензів та обмежень. Цьому сприяли реформи Бісмарка в Німеччині (80-ті роки XIX ст.), прогресивні перетворення 1900 – 1914 рр. у США, соціальні реформи 1906 – 1914 рр. у Великій Британії тощо.

Основними цінностями ліберальної Д. стають: визнання особи первинним і головним джерелом влади; пріоритет прав і свобод індивіда в суспільному житті: права особи закріплюються в конституції, контроль за дотриманням якої покладається на незалежний суд; розподіл влади, створення системи стримувань і противаг; обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної та групової автономії. Викликами ліберальної Д. є: індивідуалізм, применшення держави як регулятора економічного та політичного життя.

Існують такі різновиди (форми) Д.: пряма – право прийняття політичного рішення здійснюється усіма без винятку громадянами, тобто у прямій відповідності із діючими правами більшості; представницька – громадяни реалізують свої права не особисто, а за допомогою своїх представників. вибраних ними і відповідальних перед ними; плебісцитарна – можливості політичного впливу громадян обмежені і зводяться до голосування «за» чи «проти» певного законопроекту чи рішення; ліберальна, або конституційна – влада більшості реалізується в межах конституційних обмежень, що мають за мету гарантувати меншості умови для здійснення певних індивідуальних чи колективних прав (свободи слова, віросповідання тощо).

Критеріями наявності демократичної системи є: можливість змінити уряд мирним шляхом; легітимність опозиції; вільна преса, відсутність цензури; можливість висловлення різних ставлень, оцінок, критики органів державної влади та місцевого самоврядування; високий рівень участі громадян у політичному процесі; гарантовані права та свободи людини та громадянина; регулярні, чесні вибори за участю всіх груп населення; конкурентна боротьба за владу. Названі засади демократії знайшли своє відображення у низці міжнародно-правових документів, зокрема, у Загальній декларації прав людини (ст. 21).

Серед принципів Д. можна виділити наступні: принцип більшості; право

меншості на опозицію; принцип компромісу та консенсусу; принцип активної участі громадян у політичному житті суспільства.

Сучасна модель Д. перш за все плюралістична, що передбачає багатоманітність ідей, теорій, багатопартійність. Це система представницького правління, за якою уряди обираються народом і є відповідальними перед ним.

Література: Андрійчук Т. Сучасна демократія: проблеми та перспективи розвитку //Політичний менеджмент. – 2012. – № 4-5; Чихарев И, А. Масштабы и ритмы демократизации //Полис. – 2009. – № 3.

Володимир Литвин

ДЕМОНОЛОГІЯ (д.-грецьк. – daimon – надприродна істота, дух та logos – знання) – у традиційних культурах комплекс уявлень про надприродні істоти, їхнє походження, функції, взаємодію з людьми тощо. Під Д. прийнято розуміти насамперед вірування у злих духів – демонів. У більш широкому значенні може вживатися термін «нижча міфологія», введений до наукового вжитку німецьким етнографом В. Маннгардтом. Водночас, в історіографії обидва поняття нерідко вживаються як синонімічні. Виникнення Д. пов'язане із анімістичними віруваннями первісного населення, згідно яких люди (як живі, так і померлі), предмети живої та неживої природи мають своїх духів. Відносини між ними носять діалектичний характер: перебуваючи у взаємній залежності, духи, водночас, борються одне з одним, можуть принести користь або зашкодити людині. Поняття «демон» походить з грецької міфології, де воно позначало невизначену й неоформлену божественну силу (як добру, так і злу), що визначала долю людини, її характер та вчинки (синонімом поняття «демон» у ранній римській релігії був геній). У міфологічних традиціях більшості народів світу зберігалися уявлення про духів домашнього господарства, громади, предків, певної місцевості тощо. У християнських світоглядних уявленнях поняття «демон» почало асоціюватися виключно зі злими силами. У сучасному релігієзнавстві даний термін у широкому сенсі позначає надприродних персонажів, які не є богами й займають нижче по відношенню до них положення в ієрархії, у вузькому – злих духів. В українській традиційній культурі до демонології або нижчої міфології відносять переважно уявлення про лісовиків, домовиків, водяників, русалок, людей, наділених надприродними властивостями (знахарів, ковалів, мірошників та ін.), дворушників – людей, які мають людську та демонічну душу (відьом, вовкулаків, чарівників), заставних небіжчиків, деяких християнізованих персонажів (Св. Параскева-П'ятниця, Св. Неділя), бісів, чортів, привидів тощо.

Література: Українська етнологія : Навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. – К., 2007; Буйських Ю. Традиційні вірування українців у надприродні істоти: проблема наукових дефініцій // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 24. – 2008. – С. 75-81; Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах /Под. ред. С.А. Токарева. – Т.1. – М., 1987; Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М., 2000.

Геннадій Казакевич

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. de...; франц. de... des… – відміна, відсутність, усунення; франц. nationalisation – націоналізація) – передача державного майна у приватну або колективну власність. Зазвичай Д. проводиться у зв'язку з низькою ефективністю використання ресурсів державними підприємствами. Першочергове право на придбання раніше націоналізованого майна мають, як правило, колишні власники. Д. може мати на меті підтримку приватновласницького сектору і бути формою фінансування великих монополій. В даному випадку вона реалізується шляхом продажу державного майна за заниженими цінами. Д. може бути частковою, коли продається тільки частина акцій державної компанії, яка стає змішаною власністю.

В УСРР, після проголошення нової економічної політики у 1921 р., почалася Д. економіки. Дрібні та середні підприємства переходили до приватних власників, дозволялася приватна торгівля, організовувалася приватна сфера послуг. Проте приватизація не здійснювалася. Господарські об'єкти лише передавалися в оренду або концесію.

Політика Д. характерна для правих сил. Уряд консерваторів Великобританії денаціоналізував у 1953 – 1955 рр. чорну металургію. У 1980-ті рр., з приходом до влади консервативного уряду на чолі з М.Тетчер, розгорнулася нова хвиля Д., яка тривала майже 10 років. У приватну власність перейшли компанії оборонної та авіаційної промисловості, телекомунікації, електроенергетика, низка великих корпорацій, зокрема «British Petroleum».

Масштабна Д. майна почалася у Франції в 1986 р., коли уряд сформували праві партії на чолі з Ж.Шираком. Згідно закону про Д., у приватну власність передбачалося передати 66 підприємств, банків та страхових компаній. Серед них були фірми, націоналізовані не тільки в 1982 р., але й ті, що виникли як державні або були націоналізовані ще в 1945 р.

В іншому значенні Д. – втрата народом власної державності або національних особливостей (мови, культури тощо).

Політика щодо Д. українців здійснювалася у Російській імперії. Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. мали на меті витіснення української мови з культурної сфери. Діяльність, спрямована на Д., була характерною для радянської влади. Вона ґрунтувалася на теорії злиття націй та ідеї створення нової спільноти – радянського народу. Активна Д. проводилася починаючи з кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Реалізація цієї політики здійснювалася через державні органи, громадські установи, культурні та освітні заклади.

Література: Дмитренко Н.М. Політика денаціоналізації культурного життя в Україні: місцеві музеї Північного Лівобережжя – співучасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-ті роки XX ст.) // Сіверщина в історії України. – К. – Глухів, 2010. – Вип.3; Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – № 11; Трубайчук А.Ф., Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 2; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. – Т.1. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко

О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004; Асллэн Ж.-Ш. Экономическая история Франции с XVIII века до наших дней. – М., 1995.

Віктор Колесник, Оксана Чеберяко

ДЕНДРОХРОНОЛОГІЯ (від грец. δένδρον – дерево, χρόνος – час, λόγος – слово, знання) – один з методів датування, що використовується в сучасній археології.

Метод базується на вивченні річних кілець деревини, яка зустрічається під час розкопок (колод та плах, що використовувались як конструктивні елементи споруд, дерев'яних виробів тощо). Товщина річних кілець залежить від кліматичних умов, насамперед, температурно-вологістного режиму, що визначає тривалість періоду вегетації протягом певного року. Отже, відносна товщина річних кілець дерев однієї породи, що ростуть в одній місцевості, однакова. Порівняння груп річних кілець таких дерев (оперують проміжками мінімум у 10 років), дозволяє з високою вірогідністю встановити, протягом якого проміжку часу певні дерева співіснували. Ґрунтуючись на відомостях про специфіку річних кілець сучасних старих дерев, вік яких відомий, а також порівнюючи ці спостереження із зразками деревини з матеріалів розкопок, вибудовують дендрохронологічні шкали від сучасності у глиб минулого. Протяжність таких шкал залежить лише від того, наскільки наявні зразки дозволяють продовжити безперервну послідовність. Дендрохронологічні шкали, що мають відправною точкою сучасність, й дозволяють визначити час існування та загибелі (зрубання) певного дерева з точністю до року, називаються абсолютними.

В низці випадків стан матеріалу дозволяє лише констатувати, що певні зразки належать деревам, які існували синхронно або протягом діахронних періодів. Відсутність хоча б однієї ланки не дозволяє вибудовувати дендрохронологічний ланцюжок аж до сучасності. Такі шкали називають відносними. Вони дозволяють встановити відносну послідовність побудування споруд або виготовлення предметів з дерева в межах певного регіону, але не можуть слугувати для їх абсолютного датування.

З точки зору археологічного датування навіть абсолютні дендрохронологічні шкали дають підстави лише для відносних дат. Д. дозволяє встановити рік, у який було зрубано певне дерево. Якщо згодом колода, виготовлена з цього дерева, була використана, наприклад, для будівництва тієї чи іншої споруди, то можна лише констатувати, що дана споруда побудована не раніше певного року (так званий terminus post quem). Щоправда, датування, яке базуються на абсолютних дендрохронологічних шкалах, однаково мають перевагу порівняно із датами, отриманими за допомогою як інших природничо-наукових (наприклад, радіовуглецевого), так і суто археологічних методів. В останніх випадках дати мають вигляд часових інтервалів протяжністю мінімум 20 – 25 років (зазвичай – значно більше), причому не виключається можливість як «постаршення», так і «омолодження» цих датувань. В разі ж дендрохронологічних дат, рік, в який було зрубано дерево, встановлюється з абсолютною точністю, а можливість «постаршення» певного дерев'яного

предмету, виготовленого з деревини цього дерева, повністю виключається.

Метод Д. був обґрунтований американським астрономом Ендрю Е. Дугласом, який почав дослідження в цій царині ще у 1894 р., коли встановив взаємозв'язок між шириною річних кілець дерев та циклами сонячної активності. З другої половини 1910-х рр. Е. Дуглас вивчав зразки деревини з археологічних пам'яток південного заходу США. Накопичення зразків протягом 1920-х рр. дозволило науковцю створити хронологічну шкалу, що давала змогу встановлювати дати з точністю до року. У 1930-х рр. Е. Дуглас починає викладати Д. як окрему дисципліну в Університеті Аризони, а у 1937 р. засновує при цьому закладі першу у світі спеціалізовану «Лабораторію з дослідження річних кілець», що залишається одним з провідних наукових центрів у галузі Д. до теперішнього часу.

На тепер в світі працює близько 60 дендрохронологічних центрів, з них понад 20 – у Європі. Сучасні дендрохронологічні шкали для Західної Європи охоплюють період понад 7 тис. років (за дубом), для Центральної Європи – понад 8 тис. років (за дубом) та понад 11 тис. років (за сосною). В Східній Європі відносно широка дендрохронологічна шкала (близько 1200 років) існує лише для Новгорода Великого. В Україні дендрохронологічні шкали, наприклад – для давньоруського Києва, мають лише відносний характер й охоплюють порівняно нетривалі періоди.

Література: Словник-довідник з археології. – К., 1996; Колчин Б.А., Черных Н.Б. Дендрохронология Восточной Европы. – М., 1977; Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М., 1972.

Євген Синиця

ДЕНОМІНАЦІЯ – (лат. denominatio – найменування, позначення) – зменшення номінальної вартості паперових грошових знаків, обмін усіх старих грошових знаків на нові у певній пропорції з одночасним перерахунком у цій же пропорції цін, заробітної плати, платіжних зобов’язань тощо. Д. зазвичай здійснюється державою-емітентом у випадку значного падіння купівельної спроможності грошей внаслідок інфляції. Д. дозволяє різко зменшити грошову масу, що перебуває в обігу, спростити і здешевити всі розрахунки, зменшити витрати на забезпечення грошового обігу. Підвищення номіналу обмінного курсу грошової одиниці щодо інших валют зазвичай має також позитивний психологічний ефект, створюючи враження зміцнення національної валюти. В Україні Д. була здійснена у 1996 р. під час проведення грошової реформи у пропорції 100 тис. карбованців за 1 гривню. В СРСР Д. проводилася у 1922, 1923 і 1961 рр. Впродовж XX – початку XXI ст. Д., подекуди неодноразово, проводилася в багатьох країнах Європи і світу.

Микола Боровик

ДЕПОПУЛЯЦІЯ (від лат. depopulatio – спустошення, пограбування, розорення) – стійке скорочення абсолютної чисельності населення певної території або країни, яке є наслідком звуженого режиму відтворення людності, коли чисельність наступних поколінь суттєво менша за попередні. Причинами

Д. зазвичай є висока смертність, що перевищує народжуваність, еміграція. Прикладами Д. у світовій історії можуть слугувати знелюднення багатьох регіонів Європи в під час та після пандемії чуми у 1346 – 1353 рр., подій Тридцятилітньої війни 1618 – 1648 рр., Великого голоду в Ірландії 1846 – 1848 рр. тощо.

В історії України явище Д. спостерігалося в період Хмельниччини та Руїни у другій половині XVII ст., під час Голодомору 1932 – 1933 рр. та Другої світової війни, після Чорнобильської катастрофи 1986 р. (в окремих районах Полісся). Процеси Д. характеризують демографічний розвиток сучасної України. Так, згідно комплексного демографічного прогнозу Державного комітету статистики України до 2050 року населення держави може скоротитися до 36 158,4 тис. осіб. Передумовами Д. є глибокі зміни у статево-віковій структурі населення України, спричинені світовими війнами, трьома голодоморами (1921, 1932 – 1933, 1947 рр.), прискореною урбанізацією, переходом до сучасного типу відтворення населення (скорочення народжуваності на тлі прогресуючого старіння населення) тощо. З другої половини 60-х рр. XX ст. народжуваність в Україні припинила забезпечувати просте заміщення поколінь (сумарний коефіцієнт народжуваності став менше 2,0). До кінця 1980-х рр. зростання населення було обумовлене його сприятливою віковою структурою. У подальші роки Україна вступила у фазу відкритої Д., яка поглиблювалася системною економічною кризою. Тією чи іншою мірою Д. в сучасній Україні проявляється у низькій народжуваності на тлі високого рівня смертності; низькій, у порівнянні з розвиненими країнами світу, тривалості життя населення; високому рівні еміграції; підвищенні середнього віку населення. Найвищий середній вік притаманний населенню Чернігівської, Сумської, Полтавської, Черкаської областей (46,2–50,7 р.). Наймолодшим є населення в Закарпатській, Івано–Франківській, Волинські, Рівненській та Чернівецькій областях (35–37,1 р.). За етнічними групами населення України, Д. найбільше загрожує білорусам та росіянам, у загальній чисельності яких питома вага осіб у віці молодшому за працездатний складає 5,5% та 13,3% відповідно. Аналогічний показник у кримських татар складає відповідно 25,6%, у румунів 24,5%, в угорців 20,5%, в українців 19,3%, що до певної міри забезпечує природне відтворення населення. У міських поселеннях найбільш стрімкі темпи Д. спостерігаються у Донецькій та Луганській областях, у сільській місцевості – у Чернігівській, Черкаській, Сумській областях. За останні роки динаміка Д. в Україні поступово знижується: у 2002 р. вперше з 1986 р. було досягнене зростання народжуваності; у 2008 р. народжуваність вперше за десятиліття перевищила смертність одразу у кількох регіонах. Разомі із тим за темпами депопуляція Україна входить до п’ятірки світових «лідерів».

Література: Демографічна криза в Україні: причини та наслідки / С.І. Пирожков (ред.). – К., 2003; Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050р. /Власенко Н. С., Лібанова Е. М. та ін. – К., 2006; Мельник І. Депопуляція в Україні: національна специфіка та регіональні особливості // Часопис соціально-економічної географії. – Вип. 13(2). – 2012; Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні,

економічні, етнічні аспекти /Власенко Н. С., Курило І. О. та ін. – К., 2004; Ливи Баччи М. Демографическая история Европы /Пер. с. итал. – СПб., 2010.

Геннадій Казакевич

ДЕПОРТАЦІЯ (від лат. deporto – засилаю, виселяю) – вигнання, заслання.

1. Вислання з країн іноземного громадянина у випадку втрати або припинення законних підстав для його перебування (проживання) в даній державі.

2. Примусове переселення окремих осіб, груп, народів з місця постійного проживання, як правило під конвоєм. Виселення окремих національностей практикували ще в царській Росії, однак вони не мали масового характеру. Так, у XIX ст. з Литви було вивезено 20 тис. осіб. Однак, ці виселення не були настільки жорстокими, як у наступний радянський період (зокрема, чоловіки не відокремлювалися від жінок і дітей). В період масових репресій 1920 – 1940-х рр. Д. підлягли не лише окремі групи осіб, а й цілі народи й народності СРСР. В кінці 1930-х рр. десятки тисяч китайців і корейців були переселені з Приморського краю до Середньої Азії. В період Другої світової війни «переселення народів» набуло масового характеру. В Сибір, в степи Казахстану, в Середню Азію були вислані сотні тисяч німців Поволжя (в жовтні 1946 р. в засланні знаходилося більше 895 тис. осіб німецької національності), 183 тис. кримських татар, 496 чеченців та інгушів, а також представників інших народностей. Для більшості цих народів вислання продовжувалось до 1957 р., коли в часи «хрущовської відлиги» було дозволено повернутися в місця історичного проживання чеченцям, інгушам, калмикам, балкарцям, карачаївцям. Проте, реабілітація фактично не торкалась кримських татар, месхів, німців Поволжя, корейців, яким було заборонено повернення на малу Батьківщину (до кінця 1980-х рр.).

Масовому примусовому переселенню за радянської доби були піддані громадяни України внаслідок придушення патріотичного руху супротиву, насильницької колективізації, в результаті так званої «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» (масових репресій кінця 1930-х рр.) та інших каральних акцій. З метою забезпечення тотального контролю над західноукраїнським населенням із регіону у східні райони СРСР в період 1939 – 1941 рр. було примусово переселено 1.173 тис. осіб. В результаті повоєнних зовнішньополітичних акцій СРСР було депортовано 482 українців з їх етнічних земель і переселено 789 тис. поляків з території УРСР. Остаточна депортація українців з їх етнічних земель відбулася в результаті операції «Вісла» (1947 р.). Масові депортації стали однією з основних складових репресій, які чинилися проти населення західноукраїнських земель у 1940 – 50-ті роки. В результаті їх з території Західної України у віддаленні райони півночі і сходу СРСР (Урал, Сибір, Середня Азія) було виселено 228 тис. осіб. Багато переселенців вмирали, не витримуючи важких умов перевезення і голодного існування в «спецпоселеннях» (намети, землянки і т. ін.).

До Д. цілих етнічних груп вдавались і західні держави. У 1942 р. уряд США депортував понад 100 тис. американців японського походження до «пересильних

центрів», де вони пробули майже до кінця Другої світової війни. У законодавствах демократичних держав, як правило, забороняється Д. власних громадян (ст. 25 Конституції України).

Література: Винниченко І.І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939 – 1950-ті роки). – К., 2007.; Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 1.

Юрій Сорока

ДЕПУТАТ (лат. deputatus – визначений, посланий, уповноважений) – особа, уповноважена колективом, виборцями для виконання відповідальних завдань, доручень, виступів від його імені, для репрезентації та відстоювання його інтересів. Д. обирають, як правило, в законодавчі та виконавчі органи влади. Д. можна стати при виборах за партійними списками або при виборах із списку кандидатів в територіальних округах. Основна задача Д. – репрезентація та відстоювання інтересів своїх виборців у владних структурах, захист їхніх прав, закріплених законодавчо.

В багатьох країнах Д. отримують недоторканість, тобто право на захист від кримінального і/або адміністративного переслідування із-за ускладненого порядку притягнення до відповідальності. В деяких країнах Д. називають лише законодавців, які працюють в парламенті.

Володимир Литвин

ДЕРВІШ (перс., тюрк. «жебрак») – в ісламській культурній традиції представник прошарку здебільшого мандруючих аскетів-містиків, який показово не має особистого майна, задовольняючи лише свої мінімальні матеріальні потреби, завдяки чому повністю віддається роздумам щодо справжньої істини та передає знання, що йому відкрилися, усім, хто цього прагне і потребує – від владик до простих мирян. Не завжди, але дуже часто дервішами були члени суфійських «братств» (турук), тому в ісламській тлумачній традиції поняття «Д.» і «суфій» були майже синонімами.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. Пер. с тур.: В 2 т. – М., 2006; Ambrosio A. F. Dervisci: storia, antropologica, mistica. – Roma, 2011; Campo Juan E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

«ДЕРЖАВА ЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕНСТВА» (не зовсім точний переклад англ. вислову «welfare state», однак саме такий термін вживається в літературі) – соціологічна теорія держави та права, яка надає перевагу економічній та соціальній діяльності держави; модель державного розвитку в індустріально розвинутих країнах у другій половині XX ст., яка означає досягнення високого рівня життя і характеризується передусім масовим споживанням і соціальним

захистом.

Творцем теорії «Д. З. Б.» вважається англійський економіст Джон Кейнс (1883-1946). Учений доводив, що в умовах державно-монополістичного регулювання економіки спостерігається процес подолання класових антагонізмів, держава втрачає класовий характер і функціонує в інтересах усіх членів суспільства, зокрема, реалізує основну функцію – соціальних послуг – з метою забезпечення вищого рівня життя всього населення. На основі міркувань Дж. Кейнса було створено чимало варіантів концепції «Д. З. Б.».

Практична реалізація моделі «Д. З. Б.» припала на 1940 – 1950-ті, а розквіт – на 1960-ті – поч. 1970-х рр. За цей час в усіх країнах Заходу значно зросли прибутки населення, що зумовило зростання споживчих витрат; було створено ефективні системи соціального забезпечення, які передбачали надання громадянам соціальної допомоги і соціального страхування, гарантуючи державну підтримку протягом усього життя. У 1960-ті рр. «Д. З. Б.» стала офіційною доктриною США. У другій половині 1960-х – першій половині 1970-х рр. зростання соціальних витрат набуло найвищих темпів за всю історію США.

У середині 1970-х рр. «Д. З. Б.» стає об'єктом критики, що було пов'язано зі світовою кризою 1974 – 1975 рр. і падінням темпів економічного розвитку, зростанням інфляції та безробіття. Виник політичний рух (т. зв. «консервативна хвиля»), учасники якого, пов'язуючи зростання інфляції з надмірними державними витратами на соціальні потреби, виступали за ліквідацію «Д. З. Б.». На цій хвилі у 1980-ті рр. у більшості країн Заходу до влади прийшли неоконсерватори. «Д. З. Б.» була приведена у відповідність з економічними можливостями, що послабило державне втручання й сприяло вільному розвиткові конкуренції та ринку.

Радянська історична наука розглядала «Д. З. Б.» як новий варіант теорій «вростання капіталізму в соціалізм», як сучасну «буржуазно-реформістську і ревізіоністську теорію», покликану заперечувати класовий характер буржуазної держави і доводити, що ця держава забезпечує інтереси всього суспільства.

Література: Павроз А.В. Государство всеобщего благосостояния: сущность политики и фундаментальные противоречия // Политика и общество. – 2011. – № 11.

Сергій Пивовар

«ДЕРЖАВА ЗАГАЛЬНОНАРОДНА» – термін, який у СРСР означав т. зв. «державу соціалістичного типу», що, як доводилося, висловлювала «інтереси та волю всього радянського народу і слугувала знаряддям побудови комунізму». Згідно з офіційною теорією, «Д. З.» виникла в процесі формування «розвинутого соціалістичного суспільства» і виступала як наступниця держави «диктатури пролетаріату», як новий етап у розвитку соціалістичної держави, як головний інтрумент побудови комунізму. Якщо держава «диктатури пролетаріату» вирішувала завдання «будівництва соціалізму і розвинутого соціалістичного суспільства», то «Д. З.» була покликана «зміцнювати розвинутий соціалізм і будувати комунізм». Загальнонародний характер держави пояснювався тим, що в результаті її утвердження розширювалася соціальна база соціалістичної

держави: вона «висловлювала інтереси та волю робітничого класу, селянства, інтелігенції, усіх націй та народностей країни», тобто всього «радянського народу». Разом із тим, «Д. З.», що існувала в СРСР, вважалася класовою, оскільки здійснювала «класову політику в інтересах усіх трудящих», хоча й зберігала провідну роль у державі за робітничим класом. Доводилося, що тепер примус застосовується не до класів і соціальних груп, а лише до окремих порушників законів соціалістичного суспільства. Декларувалося, що «Д. З.» ознаменувала «новий етап розвитку соціалістичної демократії і політичної системи», які забезпечували ефективне управління суспільством, активну участь усіх громадян у державному житті. «Керівною й спрямовуючою силою» «Д. З.», основою (за офіційною термінологією — «ядром») її політичної системи, всіх державних і громадських організацій офіційно проголошувалася Комуністична партія Радянського Союзу.

Конституція СРСР 1977 р. визначили найголовніші завдання соціалістичної «Д. З.»: «Створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин та їх перетворення в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального та культурного рівня життя трудящих, забезпечення безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва».

Оскільки, марксистсько-ленінське вчення наполягало на тому, що існування держави обмежується певними історичними рамками, комуністичні ідеологи в СРСР розглядали «Д. З.» як певний етап на шляху відмирання держави в «процесі комуністичного будівництва» і поступового переходу до комуністичного суспільного самоуправління – найвищої мети радянської держави. Високий рівень виробничих сил, здійснення принципу «від кожного за здібностями, кожному – за потребами», перемога соціалізму в світовому масштабі мали призвести до остаточного відмирання держави.

Сергій Пивовар

ДЕРЖАВА НАЦІОНАЛЬНА – тип держави, яка є формою самоорганізації, самовизначення і самовираження певної нації на певній суверенній території. Д.Н., з урахуванням ролі етнічного чинника в її утворенні і функціонуванні, може бути моноетнічною (це скоріше виняток, ніж правило) чи поліетнічною. Остання має можливість забезпечити належний рівень розвитку як корінної (титульної) нації, так і національних меншин, що проживають на її території і лише в цьому випадку дістає підтримку світового співтовариства.

Концепція Д.Н.тісно пов'язана з розвитком націоналізму у Європі XVII – XVIII ст., колоніалізмом та національно-визвольними рухами XIX – першої половини XX ст. Як політико-правова реальність Д.Н. фактично відома з часів Великої французької революції (республіканська Франція). Ідеї свободи особи, рівності і братерства людей, ідеї суверенності народу та справедливих для нього форм державного правління закладали основи для появи й утвердження Д.Н. як політико-правового явища. Однак, лише на початку 20-х років XX ст. у політико-правовій практиці, в теорії міжнародного публічного права, конституційного права приблизно утвердилося розуміння Д.Н. як держави,

утвореної нацією на виключно своїй етнічній території у результаті реалізації нею (цією нацією) свого природного права на самовизначення. У ХХ ст. Д.Н. держави стали домінуючими формами державної організації більшості світу; вони замінили династичні й класові держави. В більшісті міжнародних організацій, таких як ООН, саме Д.Н.виступає основною політичною одиницею в усіх міжнародних процесах.

Д.Н. часто протиставляються наднаціональні утворення імперського-інтегрального типу як минулого – СРСР, Британська імперія, так і сучасні – Європейський Союз тощо. Наприкінці ХХ ст. пророкувався занепад Д.Н., проте розвал соціалістичного табору в Центральній та Східній Європі наприкінці 1980-х років та зникнення з політичної карти світу Радянського Союзу на початку 1990-х дали могутній поштовх для реального повноцінного відновлення, а в окремих випадках – створення заново Д.Н. у цій частині Європейського континенту. Це безпосередньо стосувалося і України, яка проголосила свою незалежність.

Новітня концепція Д.Н. звернена не тільки в минуле, а й у сучасне та майбутнє, оскільки на шляху самовизначення націй, утворення ними окремих держав зустрічається чимало труднощів і протиріч, для врегулювання яких людство поки що не виробило загальноприйнятих механізмів. Ідея Д.Н. та необхідність й правомірність існування самої Д.Н. як політико-правової реальності обґрунтовується її прихильниками потребою доповнення до ідеї правової держави. Така постановка питання зумовлюється тією обставиною, що ліберально-демократична концепція правової демократичної держави, яка стала домінантною в останній третині ХХ ст., віддаючи перевагу розв’язанню проблеми рівності громадянських прав людини, практично залишила поза увагою питання про рівність прав кожного народу, зокрема його право на державне самовизначення. Натомість цивілізована національна ідея передбачає вирішення не тільки проблеми правової рівності людей різних національностей, але й проблеми рівності націй в розумінні їхнього права на самостійний економічний, політичний і культурний розвиток. Національна держава, виступаючи провідником і захисником територіальної єдності, економічної, політичної, культурної цілісності нації і народу, гарантуючи розвиток національного ринку, збереження культури, духовності, є водночас правовою демократичною державою, захищає інтереси особи, її політичні права і свободи, тобто є гарантом суверенітету особи.

Олександр Гончаров

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНА – це держава, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, забезпечує рівні умови вільного розвитку окремої особистості, гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві. У соціальній державі діяльність органів державної влади має бути спрямована на створення реальних стандартів матеріального добробуту, освіти, охорони здоров'я тощо і забезпечення таких стандартів для усіх громадян

(індивідів), а також на мінімізацію фактичної соціальної нерівності з її економічними наслідками та створення системи соціальної підтримки (захисту) тих, хто цього потребує. Тим самим поняття «Д. С.» поєднується із відповідно трактованими ідеями соціальної справедливості і соціального захисту.

Поняття " Д. С. " було запроваджено до наукового обігу Л. фон Штайном у 1850 р., проте активна теоретична розробка даної проблеми розпочалася в першій половині XX ст. Ідеологічною основою Д. С. стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами.

Термін «Д. С.» як складова інструментарію конституційного регулювання на доктринальному рівні був сформульований ще у міжвоєнний період значною мірою під впливом змісту Конституції Німеччини 1919 р. – найбільш «соціалізованої» з нових основних законів того часу. За наслідками Другої світової війни соціальна проблематика у конституційному регулюванні об'єктивно стала ще більш витребуваною, що було одним з чинників використання терміну «Д. С.» в ст. 20 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини (1949 р.). Надалі термін «Д. С.» вживався в конституціях таких європейських держав, як Болгарія, Іспанія, Румунія, Словенія, Хорватія, Франція та ін. Термін «Д. С.» також є надбанням конституційної практики в окремих країнах Латинської Америки (Венесуела, Еквадор, Колумбія, Парагвай). Про соціальну державу йдеться і в конституціях, прийнятих у більшості франкомовних країн Тропічної Африки (Габон, Гвінея, Конго, Нігер, Руанда, Сенегал, Того, Чад). У Гаїті та Мавританії на конституційному рівні вжито термін «соціальна республіка», а в Марокко — «соціальна монархія». Соціальний характер держави прямо задекларовані у ряді основних законів, прийнятих у пострадянських країнах (Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстану, Російської Федерації, Таджикистану та України).

Зазвичай соціальну державу визначають у перших статтях Основного закону, хоча іноді вона декларується лише в його преамбулі. Згідно із ст. 1 Конституції Україна є не тільки демократичною і правовою, але й соціальною державою. Конституційне закріплення соціального принципу державного устрою України підтверджує факт висунення соціальної функції в ряд пріоритетних. Соціальна цінність індивіда закріплена у частині першій ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в державі найвищою соціальною цінністю. У ст. 46 зафіксоване право громадян на соціальний захист, визначений його загальний зміст і встановлені гарантії реалізації права на соціальний захист. Відповідно до ст. 48 Конституції України, якою визначене право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Обов'язки держави здійснювати заходи у забезпечення ідей соціальної справедливості і соціального захисту, по суті, передбачені й іншими статтями розділу II Конституції України.

У сучасний період вивчення Д. С. становить предмет зацікавленості представників різних суспільних наук: правознавців, істориків, політологів, економістів, соціологів, філософів. Специфічними функціями, в яких виявляється соціальність сучасної держави, дослідники називають: соціально-активізуючу (сприяння економічній активності працездатних верств населення); соціально-правозабезпечувальну (забезпечення реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян); узгоджувальну, "консенсусну" функцію (зміцнення соціального миру в суспільстві). Науковці запропонували класифікації соціальних держав за різними критеріями, як-от: місце соціальної політики серед національних пріоритетів; розподіл соціальних функцій між державою, громадянським суспільством та підприємницьким сектором; "питома вага" державного сектору; особливості соціальної політики щодо цілей та інструментів здійснення останньої (за цим комплексом критеріїв виділяють континентальну, англосаксонську, середземноморську та скандинавську моделі); рівень доходів членів суспільства (егалітарний тип, "роулсіанський", утилітарний типи, тип соціальної держави, орієнтованої на "класичну" модель ринку).

Література: Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм. – К., 2010; Пасько Я.І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. – К., 2008; Соціальна держава (проблеми теорії, методології, практики) / За ред. В.І. Куценко. – Київ, 2003; Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. – К., 2005.

Андрій Пижик

ДЕРЖАВА ФЕДЕРАТИВНА (від лат. federatio – союз) – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі і, як правило, судові органи. Нині у світі налічується 24 федерації: Російська Федерація, Австрійська Республіка, Королівство Бельгія, Республіка Індія, Австралійський Союз, Південно-Африканська Республіка, Канада, Сполучені Штати Америки та ін.

Геннадій Черевичний

ДЕСЯТИНА

1. Різновид церковного податку, відомий на Україні в княжу і середньовічну добу; десята частина доходів, яку сплачувало залежне населення церкві у феодальний період в європейських країнах. Первісно Д. давав князь єпископові як десяту частину своїх річних прибутків.

У Київській Русі Д. вперше встановив київський князь Володимир Святославич після хрещення Русі для збудування та утримання Десятинної церкви в Києві. Пізніше Д набула характеру повсюдного феодального податку, який збирали церковні установи. В період монголо-татарського іга на Русі Д. називалася данина, яку татари стягували з населення руських земель. У Польщі та почасти на загарбаних нею в XIV – XVIII ст. українських землях Д. збирали у вигляді «снопової Д», яку часто брали поряд із загальною Д. (з зерна та інших продуктів). Д. призначалася на утримання місцевих храмів, священиків та

вищого духовенства і була одним із засобів феодальної експлуатації селянства. В XVII – XVIII ст. вона зникла, залишаючись у формі тільки деяких постійних оплат від громади та парафіян для духовенства. Як місцевий звичай ці оплати грішми й натурою під назвою Д. збереглися до Першої світової війни в Закарпатті.

2. Старовинна міра земельної площі в Київській Русі, а пізніше в Україні, Росії і Білорусії. Розмір Д. не був сталим. Спершу Д. вважався квадрат землі, сторона якого дорівнювала 50 сажнів, тобто 0,1 версти (звідси й назва). Межовою інструкцією царського уряду 1753 р. встановлювався розмір Д. в 2400 кв. сажнів (1,0925 га). Крім цієї, т.зв. казенної Д., застосовувались: господарська коса Д. (3200 кв. сажнів), господарська кругла Д. (3600 кв. сажнів), сотенна Д. (10000 кв. сажнів) і бахчова Д. (800 кв. сажнів). Після запровадження у 1918 р. метричної системи десятина вийшла з ужитку.

Література: Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология; Шостин Н.А. Очерки истории русской метрологии XI-XIX века. – М., 1975; Герасименко Н.О. Міфи земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1998.

В’ячеслав Мордвінцев

ДЕТЕРМІНІЗМ ГЕОГРАФІЧНИЙ – комплекс теорій про взаємодію суспільства, в тому числі етнічних спільностей, з природним середовищем. Перші концепції, сутність яких зводилась до того, що особливості природного оточення визначають матеріальну та духовну культури, психічний склад та форми політичного ладу народів світу, з’явились в кінці XVIII ст. (теорія середовища). Своїми коренями Д. Г. сягає праць французького філософа Ж. Бодена, який в XVI ст. першим зробив спробу розглянути питання про значення географічного оточення в формуванні суспільних та політичних відносин. У XVIII ст. його послідовником був Ш. Монтеск’є, завдяки студіям якого ця теорія пізніше стала широко відомою.

В етнологію Д. Г. увійшов в першу чергу завдяки антропогеографічній школі, заснованій німецьким географом Ф. Ратцелем на початку XX ст. Ф. Ратцель в подальшому розробляв цю теорію та форми її застосування, розглядаючи її в якості основи етнологічних досліджень. За думкою Ф. Ратцеля, «на однаковому ґрунті складаються подібні явища в житті народів та держав, які можливо класифікувати за географічним принципом». Завдяки цій основній тезі географічний фактор став найважливішим пунктом наукових досліджень та інтерпретацій. З науково-історичної точки зору, анропогеографічна школа являла собою перехід від еволюціонізму до теорії культурних кіл. За цією школою, поширення культурних явищ відбувається подібно колам по воді, а співвідношення «людина – природа», яке пояснювало географічне поширення цих кіл, складало принцип причинності. У Великій Британії XIX ст. ця теорія базувалась на працях Г. Бакля та його послідовника Е. Хантінгтона, у Франції її традиції продовжив П. Сентюв.

Теорія Д. Г. знайшла певне продовження у вигляді теорії культурних

ареалів серед представників культурної антропології США (К. Уіслер, Е. Сепір, А. Кребер) у 20-30-х рр. ХХ ст. Основною теоретичною засадою цього напряму стала теза про нерозривний взаємозв'язок між географічним середовищем та розвитком культури, а також твердження, що поширення культури можливо лише в тому самому або в аналогічному середовищі. Хоча ці вчені і не бачили в географічному середовищі причину конкретного формування будь-якої культури, вони тим не менш шукали в ній пояснення меж її поширення.

Представники культурно-екологічного напрямку в культурній антропології другої половини ХХ ст. (Дж. Стьюард, Д. Форд) відкидали загальний Д. Г. і допускали локально обмежені впливи географічного середовища на розвиток культури. Так, Д. Форд вважав, що «якщо фізичні умови можуть обмежити можливості економіки, то економіка виступає обмежуючим або стимулюючим фактором по відношенню до розміру, щільності та стабільності людських поселень та суспільних груп». В культурно-екологічних дослідженнях центром уваги стає локальна група у взаємозв'язку з природним оточенням, види експлуатації певних екологічних ніш різними колективами. А. Хоулі зазначає, що природне оточення не тільки справляє певний вплив на характер існування групи, але й це існування є результатом та невід'ємним компонентом середовища.

Дж. Стьюард намагався порівняти екологічні умови та щільність населення, розмір груп, шлюбні правила в суспільствах мисливців-збирачів. На думку цього дослідника, типовість у поведінці різних первісних колективів пояснюється використанням ними однакових природних ресурсів. Для характеристики суспільств він використовує термін «культурний тип», який виникає внаслідок культурної адаптації до навколишнього середовища. У своїх конкретних дослідженнях автор наводить приклади варіабельності мисливських суспільств в залежності від типів флори та фауни, що вони використовують.

В концепції «культурного еволюціонізму» Л. Уайта культура розглядається як спосіб позабіологічної адаптації людини до навколишнього середовища. В складі культури виділяється три компоненти: технологічний, соціальний та ідеологічний. Культура постає як цілісна система, всі складові якої взаємопов'язані та взаємозалежні одне від одного. Проте первинну роль у формуванні культури має саме технологічна сфера, що передбачає використання певного природного середовища. На думку вченого, технологія є тією ланкою, що пов'язує людське суспільство з навколишнім середовищем і завдяки якій суспільство здатне існувати та відтворюватись.

Прикладом подальшого розвитку ідей Дж. Стьюарда та Л. Уайта в американській антропологічній школі є праці М. Салінза, який поєднав екологічну спрямованість у вивченні первісних суспільств з ідеєю культурної еволюції Л. Уайта. Культурну варіабельність людства М. Салінз пояснював різницею еволюційного розвитку в різних природних зонах. Для пояснення культурної варіабельності автор використовує термін «специфічна еволюція» (на відміну від «загальної»), який розкриває поняття адаптації певної культури до її середовища.

Література: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические

субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М., 1988; Sahlins M. Evolution: Specific and General // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). – N.Y., 1973.

Павло Шидловський

ДЖАЙНІЗМ – неортодоксальна індійська релігія, адепти якої не визнають священного авторитету Вед і заперечують варнову нерівність людей, хоча і визнають існування безсмертних душ (атман) та теорію їхнього перманентного колообігу народжень і смертей (дгармачакра) в рамках періодичних тілесних перероджень у матеріальному світі страждань. На думку джайнів, такі душі спроможні переселятися у будь-які живі істоти в залежності від карми усіх попередніх народжень, проте не можуть перероджуватися у неживі предмети. Враховуючи, що тілесний світ джайни вважають вмістилищем постійних страждань, вищою метою кола перероджень душі має стати її відрив від матеріального світу та «звільнення» (мокша) від усіх пов’язаних з тілесним буттям страждань і обмежень. Істота, яка досягла означеної мети, іменувалася «переможцем» (джина), що і дало назву релігії – Д. Проте стати джиною, на переконання джайнів, може лише людина, оскільки тварини і рослини позбавлені розумових можливостей для розуміння сутності мокші.

Своєрідним празасновником релігійно-філософського вчення Д. вважається позашлюбний син одного із правителів царства Варанасі (Північно-Східна Індія) на ім’я Паршаванатха (877 – 777 рр. до н.е.), який провівши перші 30 років свого життя як багатий мирянин, раптово усвідомив, що тілесний світ наповнений постійним стражданням живих істот, став аскетом-самітником, а на своє сторіччя спромігся переконати свою душу не просто покинути бренне тіло, а ще й не переселятися після тілесної смерті у нову фізичну оболонку, ставши в такий спосіб першим джиною. Остаточним кодифікатором Д. як цілісної релігійно-філософської доктрини вважається Вардгамана Магавіра – законний син демократично обраного правителя східноіндійської державиЛіччгава, який жив у VI ст. до н. е. В молоді роки Вардгамана Магавіра уславився як хоробрий воїн і реально претендував на право стати наступним правителем Ліччгави, але в 30-річному віці після смерті батька й матері (остання здійснила прилюдне самоспалення саті на погребальному багатті разом з тілом померлого чоловіка) пережив духовну драму, відмовився від усіх щедрот матеріального світу і став аскетом та проповідником ідей, які з часом оформилися в доктрину Д. Головними методом досягнення мокші був проголошений принцип тотальної ахімси («ненасилля») у зносинах з будь-якими живими істотами, включаючи вегетаріанство, показове невбивання та непричинення ніякого зла жодній людині, тварині чи рослині з метою викорінення інституту зла в світі. Усталеної системи богів Д. не знає, а в центрі культового поклоніння джайнів перебувають постаті тіртханкарів («будівників броду») – найвеличніших аскетів, які своїм аскетичним життям здобули мокшу і цим показали іншим приклад того, як безсмертна душа може вирватися із тілесного світу страждань.

В Середні віки в середовищі джайнів стався розкол на «одягнених у повітря» діґамбарів і «одягнених в біле» шветамбарів. Перші вважали, що

справжній аскет не повинен носити одяг, оскільки користування одягом може пробудити власницькі почуття і тим утримати особу від мокші. Проте цим діґамбари заперечували право жінок на мокшу, оскільки визнавали, що голе тіло жінки неодмінно породжує бажання і не дає людині стати джиною. Більш демократичні шветамбари визнали припустимим для претендента на статус «переможця» одягатися у простий одяг, чим визнали за жінками право на здобуття мокші.

У сучасній Індії джайнів небагато (менше піввідсотка населення), але в матеріальному відношення їхня громада є одною за найбагатших та найвпливовіших, оскільки під її контролем у всеіндійському масштабі перебуває значна частина внутрішньої торгівлі, ювелірна справа та майже вся інфраструктура лихварства (займатися іншими формами трудової активності джайнам забороняє релігія: навіть проста обробка землі може нашкодити диким рослинам, комахам чи черв'якам, не кажучи вже про рибальство, мисливство чи скотарство, які прямо суперечать доктрині ахімси).

Література: Гонтківський Ю.М. Джайнізм в історії давноіндійських вірувань //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2003. – Вип. 54/55; Индийская мифология: Энциклопедия / Сост. К.М. Королев. – Санкт-Петербург, 2004; Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц. – М., 2009; Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. – М., 1996; Келим Л. Индия. Джайны приспосабливаются к глобализации // Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 1.

Вадим Рубель

ДЖЕРЕЛА АРХЕОЛОГІЧНІ – різновид історичних джерел, що визначаються об'єктами археологічної науки та джерелом її пізнання. Якщо об'єктом археології як історичної науки є минуле суспільство, то джерелом його вивчення в археології є рештки предметного світу минулих суспільств. Від давніх суспільств залишається нетлінний компонент колишньої культури, який і є основним джерелом археологічних досліджень з метою історичної реконструкції колишнього суспільства. Д. А. поділяються на такі типи: поселення, поховання, культові місця, скарби, поодинокі знахідки тощо. Для вивчення кожного з цих типів джерел застосовують спеціальні методи дослідження.

Література: Гладких М.І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). – К., 1991.

Михайло Гладких

ДЖЕРЕЛА ВЕРБАЛЬНІ (лат. verbalis, від verbum – слово) – тип історичних джерел, інформація у яких зафіксована словесно. Друга назва – словесні. До Д. В. належать лінгвістичні, усні, писемні джерела, а також вербальні звукозаписи, документи на електронних носіях.

Лінгвістичні джерела (від лат. lingua – мова), або пам'ятки мови, є найдавнішими серед вербальних, оскільки починають утворюватися одночасно із виникненням людської мови у первісні часи. Вони є предметом дослідження

історичної та філологічної ономастики, лінгвістичного джерелознавства та інших наук. Велике історико-джерельне значення мають такі групи лінгвістичних джерел, як омоніми (власні імена людей, назви природних, географічних об'єктів), комплекси професійних, наукових, господарських та інших термінів, окремі лексичні групи, слова іншомовного походження тощо. Інформація пам'яток мови дозволяє отримувати цінні відомості з історії етногенезу, проблем переміщення та взаємовпливу народів у різні історичні епохи.

Усні джерела є творами усної народної творчості, тому до них вживають ще такі назви як фольклорні, народні тощо. Виникають усні джерела також у первісні часи, фіксуючи найдавніші міфологічні уявлення наших предків. Вони є важливими у процесі дослідження процесів міфотворення, формування суспільного світогляду та світосприйняття від найдавніщих до новітніх часів. Характерною їх особливістю є те, що довгий час вони, як і лінгвістичні побутували виключно в усній формі, але згодом почали фіксуватися писемно у літописах, хронографах, історичних повістях, а з розвитком краєзнавства, етнографії та фольклористики – в процесі систематичних польових досліджень. За змістом їх поділяють на історичні, соціально-побутові, господарські, жартівливі, сатиричні, ліричні, магічні, фантастичні тощо. Поширеною є класифікація усних джерел на прозові та віршовані. До перших відносять такі види, як казки, перекази, легенди, оповідання, чутки, анекдоти. До других – билини, думи, пісні, замовляння, а також віршовані рефрени у складі прозових творів, приміром, казок, народних драм тощо.

Дослідження лінгвістичних та усних джерел базується одночасно на вивченні та збиранні пам'яток мови та фольклорних творів у сучасному мовно-міфологічному просторі та на опрацюванні записаного протягом останніх століть етнографічно-лінгвістичного матеріалу. Таким чином, писемні джерела поруч із живим мовно-фольклорним простором часто виступають носієм цінних відомостей щодо поширення та побутування у різні історичні епохи лінгвістичних та усних джерел.

У новий час із розвитком науки та техніки виникли додаткові можливості фіксації вербальної інформації: різні системи звукозапису, комп'ютерні технології. Серед Д. В. даного виду можна згадати такі цінні пам'ятки як радіодокументи (новини, репортажі, інтерв'ю, спогади), фонозаписи виступів державних, політичних діячів, представників наукової та творчої інтелігенції, електронні документи тощо.

Важливою групою Д. в. є писемні джерела. Про них докладніше див. у статті "Джерела писемні".

Література: Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість. – К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2002; Калинова сопілка. Українська народна прозова творчість. – К., 1998; Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К., 2001; Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 1996.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА ВТОРИННІ – група джерел, які містять вторинну джерельну інформацію. Інші назви: історична традиція, історична література, історіографічні джерела.

Під вторинною джерельною інформацією прийнято розуміти таку, яка отримана дослідником із джерел первинних, в подальшому опрацьована, осмислена, інтерпретована та використана ним у власних наукових історичних працях, які поповнюють історіографічну базу історичної науки. Тому вони й отримали назву історіографічних джерел.

Довгий час, від часів античності до кінця середньовіччя, історичні твори мали ознаки як первинного, так і вторинного джерела. Це було зумовлено тими завданнями, які стояли перед логографами, анналістами, хроністами та літописцями. З одного боку, вони зобов'язані були відобразити у своїх творах події минулих часів, для чого їм доводилося відбирати та використовувати різноманітні джерела – писемні, легендарні тощо. З іншого – зафіксувати для нащадків усе важливе в сучасному для них політичному, суспільному, релігійному житті, у перипетіях якого вони інколи самі брали безпосередню участь, були свідками, або отримували відомості від своїх сучасників, які були безпосередніми учасниками подій (інформація «з перших рук»), або від осіб, які переповідали почуте від когось (інформація «з других рук»). Тобто, вони одночасно виступали в якості істориків та мемуаристів, що призводило до відкладення у ранніх історичних творах як вторинної, так і первинної інформації.

Згодом, із розвитком історичної науки в новий час, ці завдання були розділені. Основним завданням історика-науковця стає дослідження минулого, тобто створення Д. В., але як і будь-яка особа він міг фіксувати й події своєї сучасності, але не в історичних працях, які поповнювали історіографію певних історичних проблем, а у власних щоденниках, епістоляріях, мемуарах (джерелах первинних), які з часом ставали надбанням джерельної бази історичної науки.

Д. В. складають вагому частку наукової бази сучасного історичного дослідження. Вони дозволяють з'ясовувати ступінь вивченості, актуальності певної історичної проблеми, визначати основні напрями пошуку та приблизний інформативний потенціал первинних джерел із обраної теми, шляхи вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Література: Історичне джерелознавство. – К., 2002;
Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004;
Колесник І.І. Українська історіографія. ХУШ – початок ХХ ст.: Навч. пос. – К., 2000; Кульчицький С.В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу. – К., 2003; Медушевская О.М. Источниковедение: теория, история и метод. – М., 1996.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА ЗОБРАЖАЛЬНІ – тип джерел історичних, характерною ознакою яких є фіксація інформації у вигляді зображення. Друга назва – джерела іконографічні, оскільки вони спеціально досліджуються історичною дисципліною – іконографією (від. гр. ikon – зображення, образ та grafo – пишу).

Перші Д. З. виникли за доби палеоліту у вигляді наскельних малюнків (петрогліфів) у печерах і гротах – місцях перебування первісних людей. Тоді ж були створені й перші скульптурні (антропоморфні) та графічні зображення. Д. З. дають можливість простежити розвиток духовної культури – світогляду, вірувань, обрядів, смаків первісної людини. На території сучасної України відомі знахідки з Мізина на Чернігівщині та Межиричя поблизу Канева на Черкащині (розмальовані червоною вохрою кістки мамонта, браслети з меандровим орнаментом, фігурки жінок). У Межиричі знайдено перший в Європі малюнок на кістці із зображенням поселення, який дехто з учених інтерпретує як пейзаж або перше відоме дослідникам картографічне зображення. Наскельні малюнки знайдено на узбережжі Азовського моря, поблизу с. Терпінне (зображення птахів, звірів, лінійно-геометричні орнаменти).

Із розвитком матеріальної та духовної культури Д. З.. зазнали великих змін, вдосконалювалися прийоми та засоби їх створення, збільшувалася кількість різновидів, жанрів. Досліджуючи Д. З., історики звертаються до класифікації, що побутує у мистецтвознавстві. За нею художні твори поділяють на: живописні, графічні, скульптурні; монументальні та мініатюрні; портрети, пейжажі, натюрморти, жанрові сцени; твори ужиткового мистецтва, народні картини, орнаменти тощо.

Своєрідною групою мініатюрних Д. З. є геральдичні, сфрагістичні, семіотичні (знакові) емблеми та символи, екслібриси, клейма тощо, які містять цінну інформацію з політичної, соціально-економічної, особистісної, культурологічної історії. Часто вони бувають незамінними в процесі атрибуції та датування інших різновидів джерел – писемних та речових.

З-поміж сучасних різновидів Д. З. слід назвати й ті, що створені за допомогою технічних засобів – фотоапарату, кіно та відеокамери, цифрових технологій. Це фотографії різних жанрів, змісту, призначення, поштові й художні листівки, аматорські та професійні кіно та відеофільми, репортажі, кіножурнали тощо. Особливістю фотокіновідеодокументів є те, що вони фіксують певні історичні події, факти та явища безпосередньо в момент, коли ті відбуваються. Окрім того, кіновідеодокументи, на відміну від інших Д. З., можуть фіксувати події у динаміці, русі, розвитку. В цьому полягає особлива наукова та історична цінність цього джерельного комплексу. З його допомогою вчені можуть унаочнити історію, представити її в обличчях, певному топографічному та соціальному середовищі, у русі, що дозволяє не тільки відчути або уявити минуле, але й побачити його таким, яке воно було в дійсності.

Водночас слід пам’ятати, що Д. З. так само підлягають науковому критичному дослідженню. Вивчаючи їх слід провести атрибуцію, встановити справжність, оригінальність пам’яток, відповідність часу створення тощо.

Д. З. містять цінну історичну інформацію, доповнюють та уточнюють відомості історичних джерел інших типів – писемних, речових, лінгвістичних та ін. Завдяки Д. З. – малюнкам, кресленням, планам, картам, фотографіям, кінодокументам історики можуть грунтовніше досліджувати історію культури,

мистецтва, архітектурних та природних пам’яток, проблеми краєзнавства, етнології, українознавства, події давнього та новітнього часу, життя та діяльність видатних осіб. Окремі їх різновиди спеціально досліджують такі наукові дисципліни, як історична іконографія, символіка, семіотика, геральдика, сфрагістика, медальєрика та ін.

Література.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Репр. – К., 1992; Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2002; Макарчук С. Історичні неписемні джерела. – Львів, 2002; Макарчук С. Джерелознавство історії України. – Львів, 2008; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНІ – комплекс пам'яток минулого, носіїв історичної інформації, що складає джерельну базу історичної науки в цілому та її окремих розділів (історії Стародавнього світу, Середніх віків, Нового та Новітнього часу, історії окремих суспільств, держав тощо), а також конкретно-наукових досліджень (монографій, статей, дисертацій тощо). Д. І. є предметом дослідження спеціальної галузі історичних знань – джерелознавства, яке розробляє основні теоретичні та практичні засади їх вивчення й використання в наукових дослідженнях. Розробкою теорії, методики та практики пошуку, відбору, класифікації, принципів вивчення та використання Д. І. в наукових дослідженнях упродовж XIX – XX ст. займалися провідні вітчизняні вчені, зокрема В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, В. Стрельський, М. Варшавчик, А. Санцевич та багато інших.

Серед основних теоретичних понять, що пов'язані із поняттям «Д. І.», джерелознавство особливу увагу приділяє розробці таких, як джерельна інформація, репрезентативність джерела, адекватність відображення минулого в історичному джерелі, класифікація джерел, джерелознавча критика та ін. Специфіка історичного знання полягає у тому, що історики здобувають його не дослідним шляхом, не безпосередньо, а опосередковано, з допомогою Д. І. Тому протягом століть багато уваги приділялося визначенню основних критеріїв оцінки інформативних можливостей різних груп джерел., ступеня їх цінності для історичної науки. Тривалий час панувала думка, що джерелами можуть бути лише писемні пам'ятки історичного змісту – хроніки, літописи, історичні твори античних та середньовічних авторів. Вважалося, що історія починається лише з появою писемних джерел, а попередній період у розвитку людства прийнято було називати доісторичним. За доби Просвітництва у XVIII ст. європейська історична наука починає усвідомлювати, що неможливо обмежити джерельну базу лише писемними переважно історіографічного характеру джерелами. Особливого значення набуває використання документальних писемних джерел, насамперед актових, а також археологічних, нумізматичних, геральдичних, етнографічних та інших груп пам'яток минулого, що зумовлює формування комплексу спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого характеру – дипломатики, нумізматики, геральдики, сфрагістики та ін., а також спеціальних галузей історичної науки – археології, етнографії та ін.

У сучасному джерелознавстві склалося уявлення про Д. І. як про пам'ятки минулого, що виникли в результаті людської діяльності в духовній, матеріальній, природній сферах і несуть у собі інформацію про будь-які аспекти минулого. Відповідно до цього визначення до Д. І. можна віднести не лише власне продукти людської діяльності, а й природні об'єкти, що містять інформацію про неї. Крім того, до Д. І. належать і такі різновиди археологічних пам'яток, як антропологічні, палеозоологічні, палеоботанічні тощо.

В цілому, комплекс Д. І. складається із чотирьох основних груп (виокремлені за ознакою способу фіксації інформації у джерелі) – речових, зображальних, вербальних та поведінкових. У межах груп джерела класифікуються за часом та місцем походження, формою й змістом, історичною цінністю та іншими класифікаційними ознаками.

Вивчаючи Д. І., кожен дослідник має усвідомлювати, що вони не лише свідчать про певні явища чи події минулого, тобто містять історичні факти. Значна їх частина сама є історичними фактами, їх поява була важливою подією у житті суспільства, історія функціонування – значним явищем минулого. Вивчення історії створення, функціонування та історичної долі окремих Д. І. постійно перебуває в полі зору істориків. Вони є предметом спеціальних чисельних наукових досліджень. До таких джерел належать видатні пам'ятки літописання – Повість минулих літ, Галицько-волинський літопис, Густинський літопис, літописи козацької доби, пам'ятки вітчизняної правничої думки – Руська правда, церковні устави, конституційні акти, видатні твори українських полемістів, архітектурні пам'ятки, комплекси унікальних історично цінних зображень, фотокінодокументи, звукові записи тощо. Проблеми виявлення, дослідження, публікації, використання в наукових дослідженнях та організації сучасних технологій зберігання Д. І. постійно вирішуються фахівцями різних спеціальностей: археографами, архівознавцями, джерелознавцями, що сприяє інтенсифікації наукового процесу, залученню до наукового обігу маловідомих або невідомих досі джерел, заповненню прогалин у джерельній базі вітчизняної історії.

Література: Антонович В. Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк., 2003; Джерелознавство історії України: Довідник. — К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2003; Макарчук С. Джерелознавство історії України. – Львів, 2008.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА ІСТОРІОГРАФІЧНІ – спеціальна група джерел, які містять відомості про історіографічний процес, тобто про хід розвитку історичної науки, про діяльність наукових історичних установ та окремих істориків, відбивають факти з історії нагромадження історичних знань, тенденції їх збагачення від найдавніших часів до сучасності. Ці джерела дають змогу з'ясувати вплив суспільних умов на розвиток історичної науки, на формування історичної свідомості людей. Водночас вони дозволяють простежити місце, роль і вплив історичної науки на суспільно-політичне та культурно-духовне життя. За своєю природою Д. І. мають об'єктивно-суб'єктивний характер, оскільки з

одного боку, віддзеркалюють об'єктивний процес розвитку історичної науки, продукування і приросту історичних знань, а з другого боку, вони створюються людьми, науковими та іншими установами, відбивають суб'єктивні погляди істориків – авторів історичних праць. Д. І. невіддільні від історичних, вони тісно пов'язані з іншими джерелами: лінгвістичними, культурологічними, правничими, соціологічними, літературознавчими. Нерідко історичні джерела можуть виступати як історіографічні: все залежить від того, яке дослідження проводиться – історичне чи історіографічне. Системне залучення Д. І. з урахуванням відомостей інших свідчень відкриває можливість осягнути історико-науковий процес в усій його повноті, цілісності, суперечностях та складнощах.

Комплексний підхід до системи історіографічних джерел передбачає їх класифікацію як наукового методу поділу на певні групи за спільними ознаками з метою якомога повнішого і об'єктивнішого дослідження та використання почерпнутої з них історіографічної інформації. За формою кодування інформації ці джерела поділяють на писемні, зображальні, звукові та речові. Домінуючу групу Д. І. становлять писемні. Спираючись на видовий принцип класифікації, вироблений історичним джерелознавством, виділяють наступні їх групи: а) безпосередні носії історичних уявлень та знань: міфи, легенди, перекази, аннали, літописи, хроніки, узагальнюючі історичні праці, монографічні дослідження, дисертаційні роботи, наукові статті, науково-популярні, навчальні й довідкові видання; матеріали наукових конференцій, з'їздів, симпозіумів; критико-бібліографічна література, огляди, рецензії тощо; б) документальні джерела, які опубліковані або ті, що зберігаються в архівах, музейних і бібліотечних колекціях і відклалися в результаті діяльності органів державної влади, політичних і громадських об'єднань, наукових, навчальних, видавничих та інших установ і відбивають політику та організаційно-наукову роботу у сфері історичної науки. Ця група джерел дуже важлива для вивчення історіографічного процесу в певні епохи, періоди, для аналізу впливу на них політичних та ідеологічних документів на історичну науку, нав'язування зідеологізованих схем, директивне нав'язування оцінок, напрямів й характеру історичних досліджень. в) джерела особового походження, які відображають життєвий і творчий шлях та досвід науково-дослідницької роботи відомих істориків. Йдеться про їх автобіографії, щоденники, мемуари, спомини, особисте листування та ін. До Д. І. з проблемної історіографії відносять журнальну та газетну публіцистику як первісне відображення й узагальнення явищ історичної науки. Кожна з названих груп Д. І. має своє специфічне пізнавальне та змістовне навантаження і може бути поділена на підгрупи за спільними ознаками. Крім того, з урахуванням конкретної теми дослідження можуть застосовуватись й інші моделі класифікації.

В роботі з Д. І. враховуються особливості епохи, періоду, доби, в яких розвивалися історичні уявлення, знання, думка, наука, працювали історики. Слід враховувати, що трансформація історичних знань у науку відбулася у XVIII ст. під впливом епохи Просвітництва. Відтоді пріоритетну роль у розвитку історичної науки почали відігравати монографії, за якими найбільш повно

можна простежити шлях розвитку історичної науки від постановки і розв'язання однієї пізнавальної проблеми до іншої. Саме на основі монографічних розробок (книг, дисертацій, статей) створюються повноцінні узагальнюючі праці, навчальні посібники, інші література. Разом з тим, стан історичної науки на певний період розвитку, її місце в суспільному житті можна простежити лише за історіографічними джерелами, взятими у сукупності на основі комплексного та системного підходів.

Література: Варшавчик М.Я. Джерела історіографічні // Джерелознавство історії України: Довідник. – К.,1998; його ж. Джерела історіографічні //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.,2002; Калакура Я.Українська історіографія: курс лекцій. Вид. 2-е, доп. – К., 2012; його ж. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – Тернопіль, 2012; Колесник І.Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013.

Ярослав Калакура

ДЖЕРЕЛА МАСОВІ (лат. massa – шматок, брила) – умовна назва групи історичних писемних джерел, переважно документальних, які вирізняються з-поміж інших ординарністю обставин походження, аналогічністю чи повторюваністю змісту, однотиповістю форми, що спрямована до стандартизації, та масовістю поширення й побутування переважно у нові та новітні часи. Особливістю даної джерельної групи є те, що лише у сукупності вони дозволяють з’ясувати стан та закономірності розвитку різноманітних історичних явищ та процесів, передусім соціально-економічного характеру.

Вперше термін «Д. М.» з’явився в роботах статистиків у 20-х рр. ХХ ст. Історики зацікавилися проблемами розробки теорії та практики їх дослідження в середині ХХ ст. Серед російських вчених значний внесок у джерелознавство масових документів зробили Б. Литвак, С. Воронкова, І. Ковальченко, Л. Бородкін, у вітчизняній історичній науці проблемами їх дослідження займаються М. Ковальський, В. Підгаєцький, Ю. Святець та ін.

Традиційно до Д. М. відносять актові, діловодні, статистичні документи, матеріали соціологічних обстежень. При цьому слід із застереженням ставитися до вживання терміну Д. М. до будь-яких різновидів кількісно чисельних джерел, зокрема таких нарративів, як періодична преса, мемуаристика, епістоляристика. Справа полягає у тому, що окремий одиничний документ із групи Д. М. сам по собі має обмежений інформативний інтерес. Скажімо, статистична анкета перепису населення містить дуже обмежену інформацію стосовно певного громадянина даної держави (так звані анкетні дані). Лише обробивши повну сукупність усіх анкет можна отримати цінні відомості щодо кількості та якості населення певного регіону в певний історичний час. Натомість, окремий примірник періодичного видання, або спогади певної особи, її приватний лист можуть мати велику історико-інформативну цінність самі по собі, поза межами своєї джерельної групи. Тому в кожному конкретному випадку слід розрізняти Д. М. та джерела чисельні, оскільки віднесення тих чи інших джерел до масових має бути зумовлене їх якісними, а не кількісними показниками.

Інформація масових джерел добре формалізується, тому їх дослідження здійснюється як з допомогою традиційних джерелознавчих методів, зокрема джерелознавчої критики, так і з використанням різноманітних кількісних (математичних) методів. Серед них найбільш поширеними є регресійний, факторний та кластерний аналіз.

Поняття масовості може використовуватися не лише до писемних джерел. Скажімо, чисельні групи речових пам'яток також виготовлялися масово (так зване «масове виробництво»), мали стандартну форму та однорідність походження й використання. Це, передусім, знаряддя праці, посуд, побутові речі тощо. Розробкою методики дослідження таких різновидів джерел переважно займаються археологія та ті розділи історії, які досліджують виробничу сферу життєдіяльності суспільства.

В історичному джерелознавстві на противагу Д. М.. та джерелам чисельним сформувалося уявлення про джерела одиничні та джерела унікальні, тобто такі, що збереглися до нашого часу в обмеженій кількості, або створювалися навіть у новітній час не масово, а одинично. Це, приміром, оригінальні середньовічні грамоти, літописні пам'ятки, хроніки, діаріуші, конституційні акти, публіцистичні твори, політичні трактати, окремі спогади, кінодокументи тощо.

Література: Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст. – Дніпропетровськ, 2000; Романюк. О. Методи економіко-статистичного аналізу. – К., 1997; Святець Ю.А., Доорн П.К. Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти. – Дніпропетровськ, 1998; Источниковедение массовых источников. – Москва, 1988; Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации. – Москва, 1979.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ – група писемних оповідних джерел, виділених із джерельного масиву за ознакою їх походження (від певної особи). Можуть бути створені з офіційною, службовою або приватною метою. Їх особливість та інформативний потенціал полягає в тому, що вони не лише зберігають цінні, часто унікальні відомості про різноманітні історичні факти, події, явища суспільного та приватного життя, а й відображають особисту позицію автора, його світогляд, ставлення до подій, персоналій тощо. Серед них розрізняють твори державних, політичних, військових діячів, представників козацтва, міщанства, духовенства, науковців, письменників, музикантів, художників, записки іноземців.

Серед Д. О. П., створених з офіційною метою, виділяють особисті листи – звернення, адресовані до офіційних осіб, державних діячів, органів влади, державних установ, суспільних організацій, періодичних видань тощо. У XVIII – XIX ст. поширеним різновидом Д. О. П. були «Записки», в яких автори намагалися довести необхідність реформ, висловлювали свої міркування з того чи іншого важливого питання. Ці джерела за змістом близькі до публіцистики, оскільки їх автори розраховували на певний суспільний резонанс. Із службовою метою, скажімо під час влаштування на роботу, а також на замовлення часописів писалися автобіографії, які могли створюватися й з власної ініціативи автора.

Цінність автобіографій полягає у тому, що вони, подібно до інших документів, мають певну стандартну форму, яка передбачає наявність обов'язкових елементів змісту, таких як справжнє прізвище, ім'я, по-батькові, час та місце народження, соціальний стан, освіта, вчені звання, місця роботи, нагороди тощо. Водночас, слід пам'ятати, що навіть в офіційних автобіографіях, не кажучи вже про літературні, їх автори з різних причин (політичних, кар'єрних, сімейних, особистих) могли вказувати неточні дані, або такі, що взагалі не відповідали дійсності.

Більш особистими, інтимними різновидами Д. О. П. можна вважати мемуари (спогади, записки), щоденники (діаріуші), епістолярії (особисті листи). Мемуари зазвичай писалися з метою залишити пам'ять (звідси назва джерельної групи) про себе та свій час для нащадків. Їхні автори прагнули розповісти про свої враження від важливих подій, зустрічей з видатними особами, про власне життя, побут та звичаї певних суспільних прошарків тощо. Вивчаючи мемуарні джерела слід особливо ретельно перевіряти достовірність їх відомостей, оскільки вони мають дві суттєві властивості: по-перше, кожна людина має власну точку зору щодо навколишніх історичних реалій та осіб, яка яскраво відображається у спогадах й не завжди відповідає дійсності, хоча є цінною для дослідників життя та діяльності автора спогадів; по-друге, людська пам'ять часто буває недосконалою, події, що давно минули, можуть не лише підзабутися, але й зазнати видозмін у свідомості певної людини. Часто люди добре пам'ятають якісь дрібні деталі навіть із свого дитинства, але не можуть згадати важливих подробиць визначних подій, точних дат, імен учасників тощо. Тому автори мемуарів часто не покладалися лише на свою пам'ять, залучали додаткові джерела: історичні твори, періодику, власні щоденники.

Особисті щоденники та листи, на відміну від мемуарів, писалися переважно для себе або для дуже вузького кола читачів з найближчого оточення. Це призводить до певних труднощів під час дослідження таких джерел, оскільки в них нерідко вживаються скорочення, замість імен – ініціали або прізвиська, частина інформації подається в закодованому вигляді. Але водночас, їх інформація є дуже наближеною в часі до зафіксованих фактів, тому вона відрізняється точністю відтворення історичних реалій та датування. Щоденники та епістолярії також яскраво змальовують особистість авторів, їх переконання, ставлення до оточуючих, життєві та світоглядні пріоритети, особливості психології та світосприйняття. Важливим різновидом Д. О. П. є подорожні записи, в яких автори розповідають про враження від подорожей до інших країн з офіційною або приватною метою.

В Україні Д. О. П. мали давню традицію. Дехто з дослідників вважає, що першими зразками пам'яток даної джерельної групи можна вважати вміщені до літопису Листи та Повчання дітям Володимира Мономаха. Нам відомі поодинокі Д. О. П. ХУП ст., але значного поширення вони набули, починаючи з ХУШ ст. (діаріуші П. Орлика, Я. Марковича, М. Ханенка, П. Апостола). Чудові зразки мемуарів, щоденників, епістолярій нам залишили діячі XIX – XX ст. – В. Григорович-Барський, М. Костомаров, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Винниченко, П. Скоропадський та ін.

Д. О. П. є цінними історичними джерелами, які активно використовуються вітчизняними істориками при вивченні різноманітних аспектів політичної, соціальної, культурної, побутової, фамільної, особистісної історії.

Література: Грушевський М. С. Спомини // Київ. – 1988. – № 9 – 12; Грушевський М.С. Щоденник (1888 – 1894). – К., 1997; Історичне джерелознавство. – К., 2002; Макарчук С.А. Джерелознавство історії України. – Львів, 2008; Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА ПЕРВИННІ – група історичних джерел, які містять первинну інформацію про різноманітні факти, події та явища минулого. Інші назви – історичні рештки, артефакти, історичні джерела.

Під первинною джерельною інформацією прийнято розуміти відомості про певні історичні факти, події та явища політичного, соціального, економічного, культурного, приватного та іншого характеру, які зафіксовані у джерелах безпосередньо в момент їх здійснення, або у близько віддаленому від нього часі дійовими особами, свідками, сучасниками цих подій. До первинної інформації прийнято відносити й усі перші згадки у джерелах про різноманітні факти минулих часів.

Традиційно до Д. П. відносять усі різновиди пам'яток, які були створені людством до появи писемності та в пізніші часи, але здобуваються в процесі археологічних досліджень. Вони мають відповідну назву – археологічні джерела. Серед них за способом фіксації інформації розрізняють дві великі групи – джерела речові та джерела зображальні. Перші переважно відносяться до пам'яток матеріальної культури, другі – відображають розвиток духовної культури ранніх суспільств. З плином часу ці джерельні групи не припинили свого існування, продовжували вдосконалюватися та побутувати у різних сферах людської життєдіяльності. Їх особлива джерельна цінність полягає у тому, що вони фіксують історичну інформацію безпосередньо в момент свого створення. Серед них є такі різновиди, які взагалі не зазнавали в подальшому ніякого додаткового втручання з боку людини з метою редагування, підробки тощо, могли бути лише певною мірою пошкоджені в результаті тривалого використання, під впливом часу та природних обставин. До таких можна віднести знаряддя праці, зброю, посуд, споруди, пам'ятки ужиткового мистецтва, прикраси, одяг, скульптурні та графічні зображення тощо. Окремі різновиди речових і зображальних джерел досліджуються такими спеціальними історичними дисциплінами, як зброєзнавство, уніформістика, нумізматика, вексилологія, іконографія, геральдика, сфрагістика та ін.

Первинна джерельна інформація широко представлена й у писемних джерелах. Найбільш наближеними до відображення подій у момент їх здійснення вважаються документальні джерела. Це, передусім, численні різновиди актів: законодавчі акти, публічно-правові та приватні, міжнародні договори, угоди та ін. Чимало первинної інформації міститься у діловодних документах, географічно-статистичних описах, матеріалах статистичних та соціологічних обстежень. Цінна первинна інформація представлена у ранніх

історичних творах, у джерелах мемуарного характеру – особистих щоденниках, спогадах, записках, епістоляріях тощо. Ці різновиди джерел є об'єктом дослідження таких дисциплін як джерелознавство, дипломатика, документознавство, літописознавство, мемуаристика та ін.

Вивчаючи та використовуючи в наукових дослідженнях Д. П. дослідники мають дотримуватися основних засад джерелознавчої критики та методологічних принципів тлумачення первинної інформації з метою отримання достовірного історичного знання.

Література: Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2003; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА ПИСЕМНІ – група вербальних (словесних) історичних джерел, інформація у яких зафіксована з допомогою різних систем письма. Інші назви – пам'ятки писемності, документи, нарративи.

За часом виникнення Д. П. поступаються джерелам речовим та джерелам зображальним, а також таким різновидам джерел вербальних, як лінгвістичні та усні. Єдиної думки щодо точного часу виникнення писемності серед сучасних дослідників не існує. Водночас усі сходяться на тому, що рання піктографічна писемність з'явилася на межі переходу давніх суспільств від первісно-общинного ладу до протодержавних утворень на зразок військової демократії, а процес утворення сформованих систем письма відбувався одночасно із становленням ранніх держав Стародавнього Сходу. На території України протописемність у вигляді сталих піктографічних знаків імовірно зароджувалася у пізніх трипільців, але зникнення трипільської культури припинило цей процес.

Д. П. є надзвичайно різноманітними за формою. За графікою письма їх поділяють на піктографічні, ієрогліфічні, клинописні, буквенні тощо. Важливою класифікаційною ознакою для Д. П. є мовна. За нею виділяють, приміром, грекомовні, латиномовні, тюркомовні, україномовні та інші групи джерел. Залежно від матеріального носія розрізняють написи на камені, глині, стінах споруд, металі, склі, папірусі, пергаменті, папері тощо. За формою Д. П. можуть представляти собою лист, диплом (лист, складений удвоє), сувій, зошит, книгу. Писемні тексти створювалися з допомогою різних приладів та пристосувань (пензлів, стилів, гусячих, згодом металевих, пер, друкарської машинки, поліграфічного устаткування), різноманітних фарб, туші, чорнил, а також вибивалися, відтискалися, прошкрябувалися, випалювалися тощо.

Д. П. поділяються на рукописні (манускрипти), машинописні, друковані. Рукописи могли бути виконані власноручно автором (автографи), зроблені на замовлення за певну плату іншими особами (писарями), із приватною та службовою метою. Особливо важливі документи за доби Середньовіччя та в Нові часи писалися на високоякісному матеріалі (пергаменті, гербовому папері), з використанням різних систем каліграфічного письма, оздоблювалися золотом, високохудожніми орнаментами, могли бути скріплені вислими золотими печатками тощо. Розкішне оформлення ззовні та всередині мали й окремі зразки

рукописних та друкованих книг, які створювалися, як правило, на замовлення володарів та можновладців.

За змістом Д. П. поділяються на документальні та нарративні (оповідні). Документи створювалися з офіційною, службовою метою й регулювали взаємини у всіх сферах життєдіяльності суспільства та між приватними особами. Це позначилося на стандартизації форми джерел цієї групи та формуванні спеціально для них призначеної канцелярської, ділової, правничої мовної термінології та стилістики. Нарративи, натомість створювалися відповідно до уподобань їхніх авторів, хоча й для них існували певні закони жанру та стилю.

У складі джерельної бази історії України Д. П. представляють важливу й вагому частку. Цей джерельний комплекс охоплює пам’ятки, починаючи від поем Гомера, в яких вперше згадуються кіммерійці, що проживали на теренах Північного Причорномор’я, й закінчуючи новітнім часом. Процес створення цього джерельного комплексу продовжується й у наш час. Серед найдавніших автохтонних Д. П. можна згадати греко та латиномовні написи на каменях (епіграфічні джерела) з Ольвії, Херсонесу, Пантікапею та інших грецьких міст-колоній на півдні сучасної України.

Складним є питання походження слов’янської писемності та поширення її на східнослов’янських землях. Відомо, що в 60-х рр. IX ст. св. Кирило винайшов глаголицю, обриси літер якої, можливо, були запозичені з візантійського уставу УІ – УШ ст. Але вона не отримала широкого розповсюдження. На початку Х ст. у м. Преславі за болгарського царя Сімеона офіційним стало протокирилівське письмо, яке згодом після певного вдосконалення отримало назву «кирилиці» та поширилося й на теренах Київської Русі. Кирилицею (церковнослов’янською, українською, російською, білоруською мовами) написано переважну більшість історичних пам’яток з історії України. Водночас, оскільки на українських землях завжди проживало поліетнічне населення та ними подорожували численні іноземці, серед Д. П., які висвітлюють різні аспекти вітчизняної історії, є чимало написаних латиницею (латинь, польська, чеська, німецька, французька та інші мови) та з використанням інших систем письма та мов (грецька, вірменська, єврейська та ін.). З другої половини ХХ ст. помітною стала тенденція поступового переходу від традиційних форм створення Д. П. за допомогою ручки, друкарської машинки або верстата до використання електронних технологій. Це викликало потребу у створенні спеціальних архівосховищ електронних документів, які з часом імовірно витіснять з ужитку джерела на паперових носіях.

Окремі комплекси Д. П. досліджуються такими спеціальними історичними дисциплінами, як епіграфіка, берестологія, папірусологія, дипломатика, книгознавство, кодикологія, літописознавство, пресознавство та ін. Серед наук, які вивчають та розробляють методику аналізу та наукового використання Д. П. можна назвати палеографію, текстологію, археографію, евристику, герменевтику.

Література: Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2003; Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999.

Світлана Павленко

ДЖЕРЕЛА СТАТИСТИЧНІ – вид джерел, представлених різноманітними за змістом та формою носіями відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку людських і матеріальних ресурсів та відповідної звітності. Їх різновиди зумовлюються призначенням статистичних замірів: етнічні, демографічні, економічні, соціальні, культурні, адміністративні, військові, торгівельні тощо. Джерелознавство відносить Д. С. до масових джерел і розглядає їх інформаційний потенціал як ефективний засіб пізнання історії суспільних процесів.

Масове відкладання Д. С. у світі, а відтак і в Україні, почалося з XVI ст., коли в Європі та на теренах Речі Посполитої були запроваджені люстрації – періодичні описи державних маєтків, міст, замків з метою оцінки господарсько-фінансового стану маєтностей для встановлення податку. Матеріали проведених генеральних люстрацій дають уявлення про категорії населення, стан міст і сіл, промисли, забезпечення населення землею, містять відомості про ліси, ставки, млини, сіножаті, організацію ярмарок тощо. Частина цих матеріалів надрукована Київською археографічною комісією і Науковим товариством ім. Шевченка. Каталогізацію люстрацій здійснив Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського.

На наддніпрянській Україні після включення до складу Росії проводилися інвентарні описи господарств: ревізії (переписи населення податкових станів), компути (переписи дворів козаків), генеральні слідства (перепис маєтностей) та інші, що заклали основи демографічної статистики. Цінним Д. С. є матеріали генерального слідства про маєтності, проведене у 1729 – 1730 рр. в усіх 10 полках Лівобережжя України, частина яких опубліковані. Низка Д. С. відклалася від т. зв. «Румянцевського опису» 1765 –1769 рр. у фондах ЦДІА України у Києві. Збереглися також матеріали опису Малоросійської губернії (1796 р.), Чернігівської та Полтавської губерній (1802 р.). У ХУІІІ ст. була започаткована й промислова статистика.

Масового характеру Д. С. набули у ХІХ-ХХ ст. завдяки діяльності статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, а відтак Центрального і губернських статистичних комітетів, а також земської статистики. У 1877 р. проводився перепис землеволодінь, у 1882 р. – військово-кінний перепис, у 1882 – 1895 рр. здійснено обстеження промисловості, а у 1897 р. був організований загальний перепис населення Росії, матеріали якого видані по кожній губернії, включаючи й українські. На початку ХХ ст. проводились ще три промислові переписи, були опубліковані «Списки фабрик и заводів Российской империи» (1912 р.).

Великий пласт відомостей залишили відомча статистика, земельні переписи у губерніях, матеріали вибіркового обстеження господарств Київської, Подільської та Волинської губерній, публікації «Статистического временника Российской империи» («Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел»), збірників «Статистика Российской империи»,

«Статистика поземельной собственности и населенных пунктов», «Списки населенных мест Российской империи» та ін.

Специфіку мають Д. С., створені на українських землях у складі Австро-Угорської імперії, зокрема Центральною статистичною комісією у Відні та Статистичним бюро Галицького крайового відділу у Львові, яке видавало часопис «Wiadomosci statystyczne ostosnukach krajowych» та довідник «Podrechnik statystyki Galicyi» («Статистичний щорічник Галичини»). На теренах Австро-Угорщини раз на 10 років проводилися переписи населення (1870, 1880, 1890, 1900 рр.), матеріали яких опубліковані і досліджувались Статистичною комісією Науковим товариством імені Шевченка (НТШ) у Львові. Статистичні відомості Закарпаття збиралися і публікувалися Угорським статистичним відомством (м. Будапешт).

Доба визвольних змагань 1917 – 1921 рр. залишила мало Д. С., хоча уряди УНР, Гетьманату та ЗУНР зробили ряд кроків для організації збору статистичної інформації на місцях.

Д. С. радянських часів створювалися централізовано на основі обов'язкової річної статистичної звітності. Були започатковані промислові та сільськогосподарські переписи, а із створенням колгоспів практикувалося їх обстеження. З 1920 р. почалися переписи населення: регіональні, а з 1926 р. загальносоюзні (1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр.). Централізований характер мало видання статистичних матеріалів під егідою Центрального статистичного управління СРСР та його відділення в Україні (збірник «Статистика України»). Щорічно з деякими пропусками видавалися статистичний щорічник «Україна», збірники «Народне господарство УСРР», а також галузеві та місцеві збірники: в округах та містах. Проте статистичні дані нерідко фальсифікувалися, подавалися у спотвореному вигляді з метою доведення «переваг» соціалізму, особливо щодо виконання п'ятирічок, розвитку сільського господарства, соціальної сфери, чисельності населення, які приховували наслідки масових репресій і голодоморів. На матеріали перепису 1937 р., визнаними «дефектними», було накладено арешт, проводився повторний перепис у 1939 р.

Д. С. міжвоєнних років по західноукраїнських землях, які входили до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, відклалися в архівах та виданнях відповідних держав. У роки Другої світової війни статистичні відомості в СРСР не публікувалися. Протягом перших 10 післявоєнних років статистичні дані засекречувались, і лише з кінця 1950-х рр. після розвінчання культу особи Сталіна відновилося видання статистичного щорічника «Народне господарство Української РСР» (З 1984 р. – «Народне господарство України»), а також матеріали переписів населення.

З відновленням незалежності України зросла увага до проблем статистики та науково-обґрунтованої публікації статистичних даних. У 1992 р. був прийнятий Закон України «Про державну статистику». Функціонує централізована система збирання, опрацювання, аналізу, поширення, збереження, захисту та використання статистичної інформації. Продовжено випуск щорічника «Народне господарство України», засновано нові видання,

зокрема багатопрофільний «Статистичний щорічник України», демографічний щорічник «Населення України», журнал «Статистика України».

Отже, Д. С. посідають важливе місце в інформаційному потенціалі з української та зарубіжної історії. За умови їх критичного опрацювання та залучення вони відкривають додаткові можливості для створення ґрунтовних історичних досліджень.

Література: Бородкин Л.И. Многомерный статистический анализ в историчечких исследованиях. – М., 1986; Історичне джерелознавство: Підручник /За ред. Я.С. Калакури. – К., 2002.

Ярослав Калакура

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРИЧНЕ – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає закономірності походження джерел, з'ясовує їх автентичність, достовірність, інформаційний потенціал, визначає склад і структуру джерельної бази, опрацьовує теорію й методику її використання в наукових дослідженнях. Воно належить до давніх галузей знань, а його історія невіддільна від зародження, становлення і розвитку історичної науки загалом. Починаючи з античних вчених Геродота, Фукидіда, Тацита, Страбона та інших, закладався фундамент створення історичних праць на основі джерельних свідчень – міждержавних договорів, законодавчих актів, листів, щоденників, спогадів та власних спостережень. У Середньовіччі, особливо під впливом Відродження, розгорнулися археологічні розкопки, збирання і колекціонування антикварних пам'яток матеріальної й духовної культури. З використанням джерел і поважним ставленням до них пов'язана традиція давньоукраїнських літописів часів Нестора та Сильвестра, літописних пам'яток українських монастирів, збагачена козацько-старшинськими літописцями.

Наукові засади Д. І. почали складатися в добу Просвітництва, завдяки чому, з одного боку, історія постала як наука і виокремилась у самостійну систему знань, а з іншого, було розширено розуміння самого поняття «джерело», його взаємозв'язку з історичним фактом. Д. Дідро не тільки вперше поділив історичні факти на три класи – божественні діяння, явища природи та дії людей, але й обґрунтував необхідність критично ставитися до свідчень про них. Ця епоха справила великий вплив на збагачення джерельної основи історичних знань, сприяла виокремленню джерелознавчих студій і в Україні. Вчені Острозької та Києво-Могилянської академій, їхні вихованці, зокрема Ф. Прокопович, С. Калиновський, П. Симоновський, В. Рубан та інші приділяли значну увагу документалізації своїх праць.

Наукові підходи до виявлення і використання джерел були опрацьовані у західноєвропейських університетах (А.Тьєрі, К.Гізо, Л. фон Ранке, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос), а відтак отримали поширення в Польщі (М.Бєльскі, Ян Длугош, Б.Зиморович) та Росії (М. Каченовський, М. Карамзін, В. Ключевський, Г. Міллер, М. Новиков, М. Погодін, В. Соловйов, В. Татищев, О. Шахматов, А. Шльоцер, М. Щербатов), в університетах у Львові, Харкові, Києві, Одесі, а згодом і в Чернівцях. Було підхоплено надбання західноєвропейських, російських дослідників істориків-джерелознавців, у працях яких досить широко

використовувалися документальні свідчення з української історії (хоч їхня інтерпретація мала здебільшого великодержавну спрямованість).

Фундатором українського Д. І. по праву вважають М. Максимовича – першого ректора університету Св. Володимира в Києві, ініціатора заснування Київської археографічної комісії, навколо якої сформувалася ціла плеяда українських джерелознавців: М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, П.Куліш, М. Іванишев, В. Іконников, І. Срезнєвський, М. Грушевський, Д. Багалій, М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, О. Гермайзе, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, О. Лазаревський, О. Левицький, В. Біднов, І. Каманін, Ф. Фортинський, М. Петров, В. Романовський, В. Веретенников, Д. Яворницький та ін. Під керівництвом В. Антоновича в другій половині XIX ст. в Київському університеті склалася потужна наукова школа істориків-документалістів, багато традицій якої підтримуються і в наш час. Колосальну роль у пошуку, виявленні, дослідженні та публікації джерел відіграли в дореволюційний час Київська та губернські археографічні комісії, Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті, часопис “Киевская старина”, церковно-історичне та археологічне товариства при Київській духовній академії, архівні установи та музеї.

Важливими осередками джерелознавчих та археографічних досліджень на західноукраїнських землях були «Руська трійця» (І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич) та Наукове товариство ім.Т. Шевченка у Львові, в якому плідно працювали О. Барвінський, І. Франко, М. Зубрицький, В. Гнатюк, М. Грушевський, С. Томашівський, І. Крип’якевич, М. Кордуба, Ю. Целевич та ін., а також створена при ньому Археографічна комісія. Національні традиції українського Д. розвивали вчені Українського наукового товариства, організованого М. Грушевським у Києві, а також історичних установ Української Академії наук, вищих навчальних закладів, археографічних комісій, архівів та музеїв. З гідністю зберігали, розвивали і збагачували ці традиції наукові установи української діаспори: Український вільний університет, Українська вільна академія наук, Український науково-дослідний інститут, українознавчі кафедри західних університетів, часопис «Український історик», історики Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, І. Лисяк-Рудницький, Т. Мацьків, Л. Винар, Т. Гунчак, О. Домбровський, В. Дубровський, А. Жуковський, В. Косик, П. Мірчук, О. Субтельний та ін.

Незважаючи на ідеологізацію джерелознавства в радянські часи, воно нагромадило значний досвід пошуку, виявлення, дослідження та опублікування джерел з історії України і зарубіжних країн. Праці О. Апанович, В. Базилевича, В. Борщевського, М. Брайчевського, І. Бутича, А. Введенського, І. Гуржія, К. Гуслистого, Я. Дзири, О. Касименка, С. Королівського, І. Крип’якевича, М. Марченка, Ф. Шевченка, М. Варшавчика, В. Стрельського, А. Санцевича, К. Петряєва, М. Дмитрієнко, В. Довгопола, В. Замлинського, Я. Ісаєвича, М. Ковальського, М. Литвиненко, Р. Ляха, О. Мацюка, Ю. Мицика, Г.Швидько, І. Шермана, П. Шморгуна та інших відіграли важливу роль у збагаченні теоретичних і прикладних засад дослідження джерел, виявленні та виданні

документальних збірників.

Новий етап джерелознавчих досліджень в Україні почався з відновлення її незалежності в 1991 р. і пов'язаний з відродженням національних традицій української історіографії, її деідеологізацією та поверненням їй статусу науки. Солідні напрацювання з Д. І. мають учені академічних установ: інститутів історії України, української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, українознавства ім. І. Крип'якевича, політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, а також Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, інститутів рукопису, архівознавства та біографістики Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, джерелознавчих та архівознавчих кафедр Київського, Дніпропетровського, Львівського, Харківського, Чернівецького, Одеського, Ужгородського, Кам'янець-Подільського, Запорізького, Прикарпатського та інших університетів, національних університетів «Києво-Могилянська академія» та «Острозька академія».

У структурі загального Д. І. виокремлюють два основні компоненти: теорію і практику. Перший включає в себе сукупність систематизованих теоретичних знань про предмет, об'єкт, методологічні засади, завдання і функції джерелознавства, тобто його загальну теорію, а також теорію джерелознавства окремих галузей і дисциплін історичної науки, а другий — аналітико-інформаційне та прикладне джерелознавство, пов'язане з безпосередньою практикою пошуку, виявлення і вивчення окремих джерел, їхніх груп або комплексів із метою визначення їхньої інформативної цінності, здобуття і використання почерпнутих відомостей у конкретних історичних дослідженнях. Теоретико-методологічний компонент Д. І. спирається на надбання філософії й теорії історії і водночас збагачує їх своїм узагальненим джерелознавчим досвідом.

У прикладному Д. І. вирізняють джерелознавство окремих галузей історичної науки (наприклад, археології, всесвітньої історії, історії Європи) або історичних епох (античні та середньовічні джерела). З огляду проблемності і тематичної спрямованості джерел можна говорити про джерелознавство історії держави і правових систем, міжнародних відносин, військової справи, культури, релігії тощо.

Складовою частиною загального джерелознавства є джерелознавство з історії окремих континентів, регіонів, країн, у т. ч. історії України та українського народу. Джерелознавство історії України виступає як розділ загального Д. І. і як компонент чи спеціальна галузь знань з української історії, яка вивчає відповідні джерела. Виправданим є застосування терміна «українське історичне джерелознавство», під яким розуміють той розділ Д. І., що його опрацювали та опрацьовують українські джерелознавці.

Предметом Д. І. є закономірності формування джерел і відображення в них відомостей про реальний історичний процес, про явища і події минулого, їх учасників, а також про принципи, методи і способи дослідження джерел, виявлення достовірної інформації та її використання в науковому пізнанні. В якості ж об'єкта джерелознавчого дослідження виступають безпосередні

свідчення про події, особи, зафіксовані в усній пам'яті, в зображеннях, на письмі чи на інших носіях інформації, тобто історичні джерела, на основі яких реконструюється конкретно-історичний процес.

Як і будь-яка інша галузь знань, Д. І. виконує низку функцій, зокрема пізнавальну, методологічну, евристичну, інформативну, світоглядну (аксіологічну), конструктивно-критичну та прогностичну. З їх урахуванням реалізуються дидактичні функції Д. І. як навчальної дисципліни, покликаної сприяти професійній підготовці істориків у сфері пошуку, виявлення, опрацювання джерел та використання наявної в них інформації.

Усі функції Д. І. ґрунтуються на комплексному використанні джерел і слугують реалізації його теоретичних, методологічних та прикладних завдань. Серед теоретико-методологічних завдань пріоритетними є розроблення загальної теорії й методології джерелознавства, постійне збагачення теоретичних знань про природу і характер історичних джерел, їх класифікацію, особливості формування джерельної бази, її структуру. Йдеться також про оновлення методологічних принципів та методів наукового дослідження джерел, оптимізацію шляхів здобуття та використання джерельної інформації. Визначальними принципами (правилами) джерелознавчого пізнання є історизм, об'єктивність, всебічність, системний і критичний підхід та ін. У сучасних умовах, коли пострадянське джерелознавство долає стереотипи абсолютизованого матеріалістичного та формаційного розуміння історії, партійно-класової інтерпретації джерел, дуже важливо забезпечити їх вивчення з культурологічних та цивілізаційних засад, які дають змогу глибше осягнути закодовані в них відомості про менталітет нашого народу, його національний розвиток і культурно-духовне життя на різних етапах етногенезу.

Д. І. послуговується як загальнонауковими, міждисциплінарними, так і специфічними методами дослідження, тобто найрізноманітнішими способами та засобами наукового пізнання. Ефективними є методи джерелознавчого аналізу та синтезу, історичний, конкретно-хронологічний, логічний, порівняльний, ретроспективний, евристичний, метрологічний, діахронічний, статистичний, типологізації, а також кількісні методи. Важливу роль у Д. І. відіграють унікальні методи дипломатики, сфрагістики, палеографії, геральдики, іконографії, біографістики та ін.

Серед прикладних завдань Д. І. домінує пошук і осучаснення методичних прийомів і засобів виявлення та дослідження джерел з урахуванням надбань науково-технічного прогресу, новітніх інформаційних та інноваційних технологій, удосконалення методики джерелознавчої критики як головного методу з'ясування вірогідності відомостей, аналітико-інформативне вивчення окремих груп або різновидів джерел, їх походження, авторства, часу і мотивів створення, автентичності, повноти і достовірності почерпнутої з них інформації, її цінності для відповідної галузі знань. Кінцевим завданням прикладного джерелознавства є його взаємодія з археографією з метою оприлюднення джерел, забезпечення історичних досліджень комплексами вірогідних фактів як основи реконструкції історичного процесу і створення правдивої та наукової історії.

Важливе місце в методології Д. І. посідає класифікація джерел, котру трактують як поділ їх на групи і підгрупи за певними спільними або спорідненими ознаками з метою вибору оптимальних методів і прийомів систематизації і дослідження джерел. За способами кодування та відтворення інформації джерела ділять на речові, вербальні, або словесні (усні та писемні), зображальні, звукові (фонічні), поведінкові, конвенціональні (умовні позначення, символи). Залежно від предмета і мети дослідження класифікація може провадитись і за іншими схемами, зокрема за походженням і авторством (особові, групові), формою (літописи, хроніки, картини, будівлі, зброя, фотографії), змістом (політичні, соціально-економічні, дипломатичні, військові, правничі, культурологічні, релігійні тощо), а також за хронологічними і географічними ознаками, за способом і місцем зберігання. У суто джерелознавчих дослідженнях практикують класифікацію джерел за родовим та видовим критерієм. У межах речових джерел виділяють органічні рештки людей та інших істот, знаряддя праці і побуту, прикраси, зброю і т. д., серед писемних фігурують акти і документи органів влади, службових та приватних осіб, літературні та наукові праці, листи, спогади тощо. Звукові джерела репрезентовані грамофонними і магнітними записами, лазерними дисками, електронними носіями. Родово-видовий принцип класифікації застосовують і до зображальних джерел, вирізняючи фотографії, кіно- і відеофільми, картини, портрети та ін.

Оскільки в історичних дослідженнях, зокрема з історії України, домінують писемні джерела, наведемо орієнтовну схему їх родо-видової класифікації: а) документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші документи органів влади і управління, політичних партій, громадських об’єднань); б) оповідні джерела (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика); в) масові джерела (періодика, газети, журнали, листівки); г) джерела особового походження (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо), матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Основні зусилля сучасних джерелознавців, у т.ч. й українських, зосереджені на трьох головних напрямах: осмислення нових теоретичних і методологічних проблем Д. І.; засвоєння новітніх методів опрацювання джерел, з’ясування їх автентичності та достовірності інформації; пошук, виявлення і дослідження досі невідомих пам’яток, нове прочитання вже опублікованих документів і матеріалів, усунення спотворень і фабрикацій джерельних свідчень з української та зарубіжної історії. Вивчення теорії і практики Д. І. є неодмінною умовою фахової підготовки нової генерації істориків, а відтак подальшого підвищення наукового рівня історичних досліджень, їх суспільного значення.

Література: Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк, 2003; Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998; Історичне джерелознавство: Підручник / За ред. Я. С. Калакури. – К., 2002; Воронов В. І. Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003; Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. – Х., 2008; Макарчук С. Джерелознавство історії України: навч. посібн. – Львів, 2008.

Ярослав Калакура

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА КРИТИКА – поетапне і системне опрацювання історичних джерел з метою встановлення їх автентичності та достовірності джерельної інформації шляхом застосування сукупності відповідних методів, прийомів і засобів. Методику Д. К. давньоруських літописів уперше опрацював А.Шльоцер, який виділяв наступні етапи: а) нижча або мала критика («критика слів»), тобто встановлення приналежності тексту певному автору і виявлення привнесеного іншими авторами (продовжувачами або переписувачами); б) лексичне, граматичне та історичне тлумачення тексту, тобто з'ясування того, що хотів сказати автор; в) вища критика або критика змісту, перевірка достовірності висвітлення подій і фактів у літописі. Французькі історики Ш.Сеньобас та В.Ланглуа поділили Д. К. на дві стадії: зовнішню та внутрішню. На першій стадії здійснюється попереднє, зовнішнє дослідження джерела (письмо, мова, форма тощо), на другій – з'ясовується достовірність інформації шляхом аналогії та її порівняння з іншими джерелами. Деякі історики, зокрема В.Ключевський, виокремлював дві сторони Д. К.: філологічну, спрямовану на встановлення справжності тексту, і фактичну – доведення достовірності змісту і межі відступу від правди. Спроби систематизації методів Д. К. належать О.Лаппо-Данилевському, В.Антоновичу, О.Левицькому, які віддавали пріоритет методам інтерпретації джерел з погляду їх психологічного наповнення, покликаного встановити тотожність і розбіжність між змістом, вкладеним творцем джерела, і сприйняттям його дослідником. Було запропоновано два основних методи інтерпретації: типологізація (визначення місця джерела в середовищі створення) та індивідуалізація (персоніфікація) – встановлення індивідуальних особливостей автора джерела та бачення ним змісту.

Вагомий внесок у збагачення методів Д. К. зробили українські джерелознавці в 1970-х – 1980-х рр. В.Стрельський зосереджувався на урізноманітненні способів зовнішньої (походження, авторство, форма) та внутрішньої (аналіз змісту) критики, а М.Варшавчик запропонував поділити Д. К. на аналітичну та синтетичну. Перша передбачає поділ джерела на окремі компоненти і дослідження кожного окремо, а друга покликана синтезувати отримані результати і створити цілісне уявлення про інформаційний потенціал пам'ятки. Новітнє джерелознавство акцентує увагу на необхідності системного підходу до Д. К., тобто визначення зовнішніх особливостей джерела, встановлення часу і місця його створення, авторства (атрибуції), з'ясування автентичності, достовірності, доведення шляхом ретельного прочитання тексту науково-пізнавального і культурного значення. Встановити зовнішні особливості писемного, речового чи зображального джерела допомагає з'ясування його справжності та датування. Ця процедура передбачає вивчення матеріалу, засобів створення, стилю зовнішнього оформлення. Для визначення зовнішніх ознак пам'ятки застосовують сучасні надбання фізико-математичної, кібернетичної, хімічної, біологічної та інших наук, методи дипломатики, палеографії, сфрагістики, геральдики, інших спеціальних історичних дисциплін.

Серед найбільш уживаних методів Д. К. виділяють загальнонаукові (аналізу і синтезу, історичний, логічний), міждисциплінарні (конкретно-соціологічний, порівняльний), історичні (історико-хронологічний, історико-

генетичний, ретроспективний) та спеціальні джерелознавчі (палеографічний, текстологічний). Комплексне застосування цих методів важливе і на етапі синтетичної критики, покликаної комплексно оцінити інформаційний потенціал джерела, його взаємозв'язок з іншими джерелами.

Отже, Д. К. – одна з пріоритетних стадій дослідницької роботи з джерелами. Її кінцева мета полягає у встановленні ступіня і повноти достовірності змісту джерела, його відповідності оригіналу та історичній дійсності, створенні надійних передумов для здобуття із нього достовірної інформації.

Література: Котигоренко В.О. Критика аналітична //Джерелознавство історії України. – К., 1998; його ж. Критика синтетична //Там само; Історичне джерелознавство: Підручник /За ред. Я.С.Калакури. – К., 2002; Корольов Б. Джерелознавча критика //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.,2002; його ж. Джерелознавча критика //Українська архівна енциклопедія. – К.,2008.

Ярослав Калакура

ДЖИХАД (араб. «зусилля») – один із обов'язків кожного мусульманина, який має усіма способами сприяти збереженню і максимальному поширенню ісламу в світі. Проявляється у добросовісному виконанні мусульманином своїх професійних і родинних обов'язків, у боротьбі мусульманина із власними негативними рисами характеру заради морального самовдосконалення та твердості у вірі, мирній агітації іновірців до прийняття ісламу, одруженні з іновірцями при умові переходу їх у мусульманство тощо. Крайнім варіантом джихаду є газават – священна війна задля захисту мусульман, їхніх земель і майна від агресії «ворогів Аллаху» або з метою примусового навернення іновірців у мусульманство «в ім'я торжества ісламу». Джихад є обов'язком кожного мусульманина, але від участі в його крайніх формах (зокрема, у священній війні) можуть бути звільнені неповнолітні, неповні розуму, слуги, жінки, хворі й фізично немічні, кращі факіхи (науковці), а також боржники, доки вони не розплатяться зі своїми кредиторами або не отримають від них офіційного дозволу на участь у газаваті.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. Н.А. Гайнуллина. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Campo Juan E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ДЗЕН-БУДДИЗМ (яп. 禅宗: дзеншю) – містико-споглядальна течія японського буддизму, яка веде своє походження від медитативного варіанту реформаторського буддизму магаяни, відомого в Індії як школа дг'яни, в Китаї – як чань, у Кореї – як сон, у В'єтнамі як тхієн, що означає в перекладі «споглядання». Наслідуючи приклад Будди Шак'ямуні, який усвідомив сенс буття після тривалої медитації у сидячому стані, прихильники означеної течії

буддизму надають саме медитації вирішальну роль у бажаному досягненні адептом повного внутрішнього «просвітлення» (яп. саторі). Фундатором японського дзен-буддизму вважається монах-проповідник Дошьо який у VII ст. ознайомився з практикою буддійської медитації під час релігійної подорожі до Китаю, після чого приніс означену традицію до Японії, назвавши відповідну течію японського буддизму школою «Справжнього вчення» (яп. Хоссо). Абсолютизація ритуалу сидячої медитації спричинила остаточне оформлення дзен як самостійного відгалуження японського буддизму «Найнаближенішої до істини» школи Ріндзай завдяки проповіднику-монаху Ейсаю (1141 – 1215 рр.) – фундатору японської традиції чайної церемонії. У наступному столітті монах Доґен звернув увагу дзен-буддистів на помилковість однозначної відмови адептів школи Ріндзай від вивчення текстової складової буддійської релігійної традиції і змусив своїх прихильників, окрім тривалої сидячої медитації, ще й читати буддійські сутри, що спричинило виокремлення в рамках дзену ще одної школи Сото, котра згідно своєї назви через поєднання медитаційних практик з читанням священних текстів ставила за мету «дійти до справжньої сутності» істинного буддизму. Зовнішня простота дзенських ритуалів сприяла масовому поширенню ідей дзен-буддизму в середовищі японських самураїв, які не мали часу на тривале опанування надскладної буддійської книжної мудрості, проте отримували шанс на миттєве інтуїтивне «розуміння» мудрості шляхом аутотренінгової медитації. Як наслідок, Д.-Б. істотно вплинув на формування національних традицій та менталітету японців, а також на розвиток традиційної японської культури. Цей же фактор сприяв, у подальшому, активному поширенню Д.-Б. на Заході.

Література: Вон Кью-Кит. Энциклопедия дзэн. – М., 1999; Дюмулен Г. История дзэн-буддизма / Пер. с англ. – М., 2003; Кинг У. Л. Дзен и путь меча: опыт постижения психологии самурая / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 1999; Маслов А.А. Классические тексты дзэн. – Ростов-на-Дону, 2004; Хамфриз К. Дзэн-буддизм / Пер. с англ. – М., 2002.

Вадим Рубель

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ – у марксистсько-ленінському вченні фундаментальний принцип здійснення соціалістичної революції й переходу від капіталізму до комунізму.

Необхідність завоювання політичної влади пролетаріатом з метою побудови „нового суспільства” обгрунтовувалася К. Марксом і Ф. Енгельсом ще в „Маніфесті Комуністичної партії” (1847), в якому, зокрема зазначалося: влада потрібна пролетаріату для того, щоб «відібрати у буржуазії крок за кроком увесь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованного як панівний класс...».

Термін „Д. П.” вперше вживається в праці К. Маркса „Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.” (1850). У „Вісімнадцятому брюмері Луї Бонапарта” та в листі до І. Вейдемейєра (1852) чітко висловлені ідеї необхідності зламу старої державної машини в ході пролетарської революції. Згодом вчення про Д. П. розвивалось у працях „Капітал” (1867 – 1894), „Громадянська війна у Франції”

(1871), „Критика Готської програми” (1875) та ін. Так, у праці «Критика Готської програми» К. Маркс доводив, що між капіталістичним і комуністичним суспільством знаходиться „період революційного перетворення першого в друге”, що цьому періоду відповідає й „політичний перехідний період”, коли держава може існувати винятково у формі „революційної диктатури пролетаріату”.

Згодом вчення про Д. П. одержало розвиток у працях В. Леніна та інших ортодоксальних марксистів. Зокрема, В. Ленін наголошував, що справжній марксист „поширює визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату”, оскільки саме в цьому суть визнання та розуміння марксизму.

Головні завдання Д. П., сформульовані в працях фундаторів марксизму-ленінізму, передбачали: взяття влади, ліквідацію старого державного устрою, придушення опору повалених експлуататорських класів; позбавлення буржуазії всіх засобів виробництва, зосередження їх у руках нової „пролетарської держави”, скасування приватної власності й перетворення її на суспільну; проведення соціалістичних перетворень у різних сферах; керівництво з боку робітничого класу іншими трудящими з метою залучення їх до будівництва соціалізму.

Перша спроба втілення в життя ідеї Д. П., на думку марксистів, була здійснена в 1871 р. у формі Паризької комуни. У 1903 р. на ІІ з’їзді РСДРП доктрина про Д. П. стала складовою частиною програми-мінімум російських соціал-демократів. Її практична реалізація почалась з жовтня 1917 р., після більшовицького перевороту в Росії. У ході втілення російськими більшовиками ідеї Д. П. виявилося, що домінуючою є насильницька функція (здійснення політики „воєнного комунізму”, „червоного терору”, громадянської війни). Пізніше, за Й. Сталіна, який висунув ідею про посилення класової боротьби в міру просування до соціалізму, гасло „ Д. П..” стало знаряддям правлячого режиму під час масових репресій. Д. П. перетворилася в диктатуру партійно-державної номенклатури.

Починаючи ще з середини ХІХ ст. ідея історичної необхідності Д. П., її принципи почали викликати сумніви серед соціалістів (у Європі це були П.-Ж. Прудон, М. Бакунін, Е. Берштейн, К. Каутський та ін., у Росії – Г. Плєханов, Л. Мартов та ін., в Україні – М. Зібер, М. Туган-Барановський, Ю. Мазуренко та ін.). Натомість вони закликали до мирних засобів переростання капіталізму в соціалізм, заперечували обов’язковість класової боротьби, відкидали концепцію провідної ролі робітничого класу в цьому процесі тощо.

Так, М. Бакунін, вважаючи, що вчення К. Маркса спирається на хибні філософські основи – віру в перетворення суспільства за накресленим зазадалегідь планом, наголошував: прагнення робітників бути панівним класом і нав’язати свій ідеал селянам є несправедливим, це спричинить селянський бунт, і, відповідно, реакцію і появу диктатора; спроба пролетарської держави „зайнятися централізованим адмініструванням праці землеробів” призведе до безладу, розкрадання та деспотизму; уявна „народна держава” в дійсності являтиме собою деспотичне управління народних мас „владою купки привілейованих обраних, чи навіть необраних”, і цей клас („червона

бюрократія") дуже швидко почне з презирством ставитися до народу, представляючи насамперед „себе і свої претензії на управління народом"; прагнучи до самозбереження, а не до відмирання, зрештою „пролетарська держава" переродиться, натомість відродиться соціальна нерівність і експлуатація. Суспільну систему, яка могла б виникнути у результаті подібного експерименту М. Бакунін називав „авторитарним комунізмом" або „державним соціалізмом", що в подальшому призвело б до моральної й інтелектуальної деградації громадян.

Досвід розвитку СРСР свідчить, що державна влада в дійсності перетворилася в тоталітарно-бюрократичний режим, який забрав життя мільйонів людей. Значною мірою в результаті експорту революції схожі процеси відбувались і в деяких інших країнах, які проголошували встановлення Д. П. Після практичного доведення помилковості вчення класичного марксизму, кривавої сутності Д. П. в середині XX ст. відбувалось відмежування від його ідеї у міжнародному комуністичному та соціалістичному русі. Зрештою КПРС проголосила, що Д. П. виконала свою історичну місію, і СРСР перетворюється в „загальнонародну державу". Після розпаду СРСР ідея Д. П. втратила абсолютну більшість своїх прихильників.

Література: Мироненко О. Диктатура пролетаріату // Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997; Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 3; Маркс К. Нищета философии // Там же. – Т. 4; його ж. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 // Там же. – Т. 7; його ж. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Там же. – Т. 8; Ленин В. И. О диктатуре пролетариата //Ленин В. И. Полное собрание починений. – 5-е изд. – Т. 39; его же. Экономика и политика в эпоху диктатуры пролетариата // Там же.

Сергій Пивовар

ДИКУНСТВО – перший ступінь тричленного поділу історії суспільства (Д. – варварство – цивілізація), обгрунтованого еволюціоністами XVIII—XIX ст. Стадія Д. відповідає первіснообщинному ладові. В період Д. відбулися процес формування людини і суспільства, а також перші етапи розвитку родового суспільства. Д. відповідають переважно привласнювальні форми господарювання та міфологічний світогляд. У процесі розвитку Д. сформувалися умови для переходу до наступної стадії – варварства, що відповідає кризі первіснообщинного ладу та появі перших цивілізацій.

Література: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М., 1983.

Михайло Гладких

ДИНАСТІЯ (грец. δΰναστεία – влада, панування) – кілька монархів з одного роду, які змінюють один одного на троні за правом успадкування (Каролінги, Капетінги, Валуа, Бурбони – у Франції, Тюдори – у Великій Британії, Габсбурги – в Австро-Угорщині, Гогенцоллерни – в Німеччині, Романови – в Росії). Престолоуспадкування склалося ще в давніх монархіях рабовласницького

суспільства (наприклад, 30 династій у стародавньому Єгипті). У феодальному суспільстві сформувалися погляди на державу як на приватне надбання монарха. Титулами вони намагалися виправдати безмежність своїх володінь і зміцнити владу (Габсбурги були імператорами Священної Римської імперії впродовж 1438 – 1806 рр.). Зміцненню міжнародного впливу окремих династій сприяли династичні шлюби (наприклад, одруження дочки Ярослава Мудрого Анни з французьким королем Генріхом IV з Д. Капетінгів). Боротьба за спадкове право на престол призводила до династичних війн (війна Червоної та Білої троянд в Англії у 1455 – 1485 рр. між двома королівськими династіями Плантагенетів – Ланкастерів та Йорків). Ідею династичної гетьманської влади виношував Богдан Хмельницький. Першим кроком до цього було обрання після його смерті (1657 р.) на короткий час гетьманом України його молодшого сина Юрія Хмельницького. Нерідко правління Д. переривалось або й закінчувалося трагічно (французького короля Людовіка XVI Бурбона було гільйотиновано у 1793 р., російського імператора Миколу II Романова та його родину розстріляно у 1918 р.). Нині в окремих країнах традиційно зберігається монархічна форма правління (королева Єлизавета II у Великій Британії з Д. Віндзорів) із значним обмеженням прав монарха.

Григорій Савченко

ДИПЛОМАТІЯ (від грец. diploma – лист, документ) –
1. Діяльність державних органів та офіційних осіб у галузі зовнішньої політики та міжнародних відносин з метою захисту інтересів держави та її громадян за кордоном на основі загальновизнаних норм міжнародного права.
2. Сукупність засобів, прийомів та методів, що використовуються у зносинах з іншими державами, міжнародними організаціями, іншими суб'єктами міжнародних відносин; процедура та апарат за допомогою яких проводяться переговори.
3. Винахідливість у діях; тонкий, виважений розрахунок у відносинах з людьми, спрямований на досягнення певної мети; мистецтво досягати своєї цілі методами, притаманними дипломатові.

За допомогою Д. встановлюються і підтримуються офіційні відносини між державами. Термін «Д.» не є синонімом поняття «зовнішня політика». Д. є важливим, але не єдиним засобом здійснення зовнішньої політики поряд із іншими її засобами, зокрема зовнішньоекономічною діяльністю, збройними силами, спецслужбами, культурними зв'язками.

Основними формами здійснення Д. є: дипломатичні наради, конгреси, конференції, офіційні візити, двосторонні зустрічі керівників країн, урядів, міністрів закордонних справ та інших державних осіб; дипломатичне листування у формі листів, заяв, нот, декларацій, меморандумів; розробка та підписання міжнародних договорів; представництва за кордоном (посольства, консульства, місії та ін.); участь представників держави у роботі міжнародних організацій та ін.

Особи, що перебувають на дипломатичній службі, користуються дипломатичними привілеями, зокрема імунітетом та недоторканістю, закритим

дипломатичним зв'язком, митними привілеями, правом підйому національного прапору та ін. Заборонено втручання дипломатів у внутрішні справи країн перебування.

Інститут Д. почав формуватися з виникненням держави як такої і відтак необхідністю забезпечення її зовнішньополітичних інтересів. Стародавні Вавілон, Ассирія, Єгипет, Індія, Китай, Греція час від часу призначали спеціальних посланців чи посольські місії, за допомогою яких за потреби здійснювали міждержавні відносини. Останні були нерегулярними й залежали від впливу зовнішніх та внутрішніх чинників. У Давній Греції при відрядженні посольств послам давали рекомендаційні листи, призначені керівникам держав, куди вони спрямовувались, в яких підтверджувались їхні повноваження. Цей документ являв собою дві здвоєні воскові дощечки, які називали «diploma», що перекладається як «здвоєний».

Римська імперія вже мала постійну дипломатичну службу з спеціальними чиновниками. У період Середньовіччя значний дипломатичний корпус мали Римський Папа, Візантія, Венеція та інші держави, хоча феодальна роздробленість гальмувала розвиток Д.

З утворенням централізованих держав у період Нового часу, зміщенні наголосу у міжнародних відносинах з релігійних та династичних мотивів до відстоювання державних, національних інтересів відбувалося становлення сучасної Д. Ознакою цього були тривалі багатосторонні переговори під час укладання виваженого Вестфальського миру 1648 р., що завершив спустошливу загальноєвропейську Тридцятилітню війну. З цього часу інститут посольства став стабільним та постійно діючим. У Франції, Англії, а згодом інших державах формувалися у XVII–XVIII ст. централізовані відомства закордонних справ (прототипи сучасних Міністерств закордонних справ).

Термін «Д.» почали самостійно вживати у сучасному розумінні з XVII ст. Зафіксовано його використання в Англії в 1645 р. Німецький учений Г. Лейбніц застосував цей термін у виданій ним у 1693 р. «Збірці дипломатичного права». Колишній посол французького короля Людовика XIV у кількох державах Ф. Кальєн систематично вживав термін «Д.» в опублікованій ним у 1716 р. широко відомій книзі «Про способи ведення переговорів з можновладцям (государями)». З того часу цей термін став загальновживаним у міжнародних відносинах та зовнішній політиці.

Становлення дипломатичної служби остаточно ствердилось внаслідок інтенсивних та складних міждержавних відносин в період наполеонівських війн та Віденського конгресу 1815 р. На ньому зокрема було вперше прийнято регламент діяльності дипломатичних представників. Після Віденського конгресу дипломатична служба стала окремою галуззю діяльності кожної держави.

Література: Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. – К., 1998; Матвієнко В. М. Дипломатія // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. – К., 2004. – Т. 1.; Попов В. И. Современная дипломатия – теория и практика: Курс лекций. – М., 2003; Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право: Підручник. – К., 2006.

Олег Машевський

ДИРЕКТОРІЯ (фр. directoire, від лат. directorium – управління, керівництво)

1. Період правління під час Французької буржуазної революції XVIII ст. (4 листопада 1795 р. – 10 листопада 1799 р.). Уряд Французької Республіки складався з п'яти членів (директорів), яких обирала Рада п'ятисот та Рада старійшин. Д. боролася проти революції, прагнула завоювати нові ринки шляхом війни з Німеччиною, Італією, послаблення Англії та Австрії. Кінець Д. поклав державний переворот 18 брюмера Луї Бонапарта.

2. Уряд, що був створений в Україні під час громадянської війни як тимчасовий революційний орган у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні Українського Національного Союзу для керівництва повстанням проти режиму гетьмана П. Скоропадського. Після перемоги – верховний державний орган Української Народної Республіки. Сформована у складі п'яти членів – представників різних політичних напрямків. Від українських соціал-демократів були В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Макаренко; від українських соціалістів-революціонерів – Ф. Швець, П. Андрієвський (позапартійний). Склад Д. та місце її перебування мінялися залежно від воєнної ситуації (Рівне, Кам'янець-Подільський та ін.). Кабінет гетьмана складався з російських монархістів і проголосив акт федерації, яким зобов'язувався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. 15 листопада Д. у своєму зверненні до українського народу закликала до повстання проти гетьмана, оголосивши його уряд недійсним. Аналогічну відозву видав і С. Петлюра, який став на чолі війська Д. На бік Д. перейшли дивізії восьми корпусів гетьмана. Повстання змусило гетьмана зректися влади, яка перейшла до Д. З листопада 1919 р. Д. припинила існування. Згідно з законом про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12 листопада 1920 р. С. Петлюра стає одноосібним носієм верховної влади в державі.

Література: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918 – 1920 : Документи і матеріали: У 2-х томах, 3-х частинах. – К., 2006; Тороповська Т. Персональний склад урядів Директорії //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2008. – Вип. 39; Яблонський В. Від влади п"ятьох до диктатури одного : Історико- політичний аналіз Директоріїї УНР. – К., 2001; Мишле Ж. История XIX века. Т. 1: Директория. Происхождение Бонапарте /Пер. с фр. – Санкт-Петербург, 1883.

Наталія Папенко

ДИФУЗІОНІЗМ (від лат. diffusio — поширення) – напрямок в етнології, соціальній та культурній антропології, представники якого пояснювали ті чи інші явища культури контактами між народами у формі торгівлі, завоювань, переселень тощо. Д. виник як реакція на панування в інтелектуальному середовищі другої половини XIX ст. концепції еволюціонізму з її ідеями універсального розвитку та прогресу. Представники дифузіоністських шкіл сповідували ідею унікальності тих чи інших елементів культури та їхнього подальшого поширення з центру зародження. Найбільшого поширення Д. набув у Німеччині, США, Великій Британії та скандинавських країнах. Основні представники – Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, У. Ріверс, К. Уісслер, Ф. Гребнер та

ін. В рамках Д. була сформульована теорія культурних кіл, згідно якої технології, явища духовної культури та матеріальні предмети виникали у певному визначеному місці й концентрично поширювалися у світі. Свою мету дифузіоністи бачили у знаходженні центрів поширення тих чи інших культурних явищ. Кроком уперед стало пропаговане дифузіоністами уявлення про важливість міжкультурних та міжетнічних контактів, широке використання методу картографування, підкреслення відмінностей між культурами. Д. суттєво вплинув на погляди археологів першої половини XX ст. Ідеї Д. сповідував, зокрема, Г. Коссіна, який розглядав археологічну культури як сукупність «етнографічних ознак» (наприклад, обряд тілоспалення, типи й форми кераміки) притаманних певному давньому народу. Поширення цих елементів розглядалося як просторова експансія розвинених народів. Д. породив низку одіозних концепцій, серед яких були містичне уявлення про культуру як живий організм (Л. Фробеніус), подання про вторинність людей по відношенню до матеріальних об'єктів, концепція панєгиптизму, згідно якої Давній Єгипет розглядався як єдиний центр зародження усієї людської цивілізації (Г. Елліот-Сміт, У. Перрі) тощо. Завдяки цьому, Д. як цілісна концепція досить швидко був відкинутий науковою думкою, хоча деякі розроблені цією школою ідеї продовжували розвиватися й надалі. Внеском Д. у розвиток суспільно-гумантіраного знання полягає, зокрема, у переорієнтації суспільствознавчих досліджень від побудови абстрактних схем та періодизацій до конкретного вивчення окремих етносів та культур, поглиблення уваги до міжкультурних та міжетнічних контактів, широкому запровадженні картографування, удосконалення інструментарію польових досліджень тощо.

Література: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. /Пер. з фр. – К., 2008; Капелюшний В. Етнологія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник. – К., 2008; Эванс-Причард Э. История антропологической мысли /Пер. с англ. – М., 2003.

Геннадій Казакевич

ДІАРІУШ (діарій) (лат. diario – щоденний, пол. diariusz – щоденник, сімейна хроніка від лат. diarium, букв. – денний раціон, денна оплата) – щоденні записи подій, щоденник). Д. – різновид джерел особового походження.

Д. – цінні пам'ятки історії та писемності. В Україні Д. набули поширення у XVII – першій половині XVIII ст. Ведення їх було запозичено з Польщі.

Авторами щоденних записів в Україні в XVII – XVIII ст. виступали переважно представники козацько-старшинської верстви українського суспільства (щоденники козацькі). Такі записи мали приватний характер, або створювалися за дорученням козацької старшини та Генеральної військової канцелярії. Вони фіксували важливі події суспільно-політичного життя країни. Ці джерела характеризують ставлення козацької старшини до гетьманської влади та російського уряду, дають уявлення про козацький побут та звичаї.

Характерною особливістю є хронологічний виклад подій (часом з перервами, обумовленими певними обставинами чи станом автора щоденника), а також суб'єктивність (мова – від першої особи, а тема – залежно від особистих

інтересів автора).

Відомий «Щоденник комісії або Походу проти Війська Запорізького. 1625», вміщений у «Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданном Комиссией для разбора древних актов...» (К., 1888), складений невідомим учасником походу польського війська на чолі з гетьманом С. Конєцпольським, що було направлене на придушення повстання українських козаків під проводом М. Жмайла.

Найбільшого поширення ведення Д. набуло у першій половині XVIII ст. Умовно їх можна поділити на три основні різновиди:

1. Д. про поточну діяльність гетьманів, що є фактично документальними хроніками адміністративно-політичної діяльності гетьманів, фіксацією дипломатичних зв'язків (візити гетьманів до російських царів і придворних сановників). До цієї групи, зокрема, належать Д. генерального хорунжого М. Ханенка, в якому вміщено щоденні записи за останнє півріччя гетьманування І. Скоропадського (січень – початок липня 1722 р.); включаючи опис останніх днів його життя; «Краткий журнал...» невідомого автора з описом перебування гетьмана Д. П. Апостола у Москві з 9 лютого до 6 вересня 1728 р.(опублікований у 1853 р. М. Й. Судієнком); Д. гетьмана в екзилі П. Орлика (один том із запланованих 8-и, що охоплює 1721 – поч. 1723 рр., було видано у 1936 р. у Варшаві; факсимільне 2-томне видання з передмовою О. Пріцака та О. Субтельного здійснено Гарвардським університетом у 1987 р.).

Тривають дискусії щодо вірогідності існування щоденника Самійла Зорки, секретаря Б.Хмельницького, який не зберігся, але, можливо, був використаний С.Величком.

2. Д. Генеральної військової канцелярії, що велись кваліфікованими канцеляристами в гетьманській канцелярії у Глухові. До таких можна зарахувати: Д., що охоплює події за 1722 – 1723 рр., пов'язані із запровадженням Малоросійської колегії, підготовкою і діяльністю у Петербурзі української депутації на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком (уривки опубліковані у 1897 р. О. Лазаревським); Д. за 1727 – 1731 рр., у якому, зокрема йдеться про поїздки у 1730 і 1731 рр. Д. Апостола до Москви (рукопис складається з 2 книг, фрагмент опублікований М. Слабченком у 1913 р. в Одесі).

3. Приватні, або авторські, щоденники, до яких, зокрема, належать: щоденники Берестейського ігумена Анастасія Филипповича (1648 р.); генерального хорунжого М. Ханенка, що охоплюють період з 1719 по 1754 рр. (опубліковані О. Лазаревським та О. Титовим), а також генерального підскарбія Я. Марковича, який вів свої записи майже півстоліття: від 1717 до 1764 р. (виданий зі скороченнями у 1859 р. правнуком автора О. Маркевичем); щоденник за 1725 – 1727 рр. сина Д. Апостола – П. Апостола (опублікований у перекладі з французької мови у журналі «Киевская старина» в 1895 (т. 50). Деякі Д. досі не опубліковані.

Козацькі щоденники, будучи своєрідним явищем у культурному житті гетьманської України, мають велике значення як історичне джерело.

Література: Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки укр. писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972; Історія української

літератури. – К., 1967. – Т. 1; Апанович О. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Истор. сборники. – К., 1983.

Інна Заболотна

ДІАСПОРА (від грец. διασπορά – розсіяння, розпорошення) – термін для позначення представників етнічної спільноти, які перебувають за межами кордонів країни походження внаслідок їх вигнання завойовниками чи загрози геноциду, низки політичних і соціально-економічних чинників, природно-кліматичних катаклізмів. Процес формування діаспор сягає прадавніх часів. Із VII ст. до н. е. бере свій відлік єврейська Д., коли ассірійський цар Саргон II завоював Самру. Внаслідок Іудейської війни (60 – 70 рр. н. е.), зруйнування римлянами Єрусалиму і винищення євреїв найбільша частина єврейського населення Палестини розселилася по всьому світу. З XIV ст. бере свій початок вірменська Д. Європа, Америка, Близький і Середній Схід стали пристановищем для вірмен, які зазнали жорстоких турецьких погромів наприкінці XIX – на поч. XX ст.

Процес формування української Д. найактивніше відбувався у XIX – XX ст.; внаслідок політичної та економічної еміграції українців була сформована західна українська Д., яка налічує 3 – 4 покоління осіб українського роду. На трьох українців, які проживають в Україні, припадає один українець у Д. З економічних та політичних причин численною є східна українська Д. (країни колишнього СРСР, де проживає 10 – 12 млн українців). Відомий т. зв. український екватор: Кубань, Казахстанська цілина, Алтай, Примор'я – місця масового розселення українців. Зелений клин та Малиновий клин у Росії, Сірий клин у Казахстані та Росії, Берестейщина в Білорусі – райони компактного проживання українців. Українська Д. гуртується на економічному, соціальному, політичному ґрунті. Спостерігаються тенденції відродження культурних традицій. В умовах багатоетнічного середовища українські Д. зберігають мову, культуру, народні звичаї, традиції побуту — національну самобутність. Зарубіжне українство має свої організаційні та координаційні центри (до світового Конгресу вільних українців належать майже 140 організацій). Проведення в Києві двох Всесвітніх форумів українців засвідчило бажання української Д. поєднати свої зусилля в розбудові української державності.

Література: Алієва М. Діаспора: історія, історіографія та спроба уточнення значення поняття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2006. – Вип. 85/86; Василенко А.М. Історико-правове розуміння діаспор і національних меншин // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. Серія «Правознавство». – 2007. – Вип. 402; Горєлов Д.М. Вплив організацій української діаспори на розвиток громадянського суспільства в Україні // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 3; Поліщук Ю.О. До питання виникнення іудейської діаспори (історичний аспект) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2008. – Вип. 89/90.

Григорій Савченко

ДІАХРОНІЯ – (від грецьк. dia – розділений, cronos – час) – метод вивчення будь-яких подій, явищ, процесів, насамперед історико-філологічних, шляхом співставлення їх складових частин без урахування того: існували вони в межах одного чи різних часових періодів (на протилежність синхронії, яка передбачає одночасність, паралельність). За визначенням П. Рікера, історичний розвиток – це синхронний і водночас діахронний процес. Суспільство виступає як комплекс наявних інститутів (синхронізм) і як процес історичних змін (діахронізм), що дає можливість панхронного підходу, котрий поєднує в собі синхронізм і діахронізм.

Історичні знання мають подвійну природу: з одного боку, вони є науковою системою відомостей, отриманих за допомогою структурного аналізу та інших методів дослідження джерел, а з іншого – самі виступають як історія, оскільки перебувають у процесі розвитку, оновлення і збагачення (історіографія).

Діахронний підхід до предмету історичного пізнання відбувається через часові ряди, а синхронний розглядає його ніби в застиглому стані, абстрагуючись умовно від ґенези історичного процесу. Теоретичне опрацювання Д. належить представникам історіософії структуралізму Р.Барру, М.Мартіне, М.Фуко, Ж.Дерріду, Ф.де Сосюру, філософу і філологу М. Бахтіну та ін. Цей підхід передбачає розгляд подій, фактів і явищ у єдності історії та сучасності, з'ясування механізму їх взаємодії та взаємодоповнення. Одним з таких «механізмів» виступає діалог дослідника з історичними джерелами, як свідками минулих подій. Д. та синхронія можуть застосовуватися й окремо, але здебільшого вони дають належний результат у результаті їх поєднання та синтезу.

Література: Бойченко І.В. Філософія історії: підручник – К.:, 2000; Історія філософії: Словник /За ред.. В.І.Ярошовця. – К., 2006; Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. Проблема языкового изменения. – М., 2010.

Ярослав Калакура

ДОГМАТИЗМ (грец. δόγμα – думка, вчення) – метод мислення, спосіб засвоєння й застосування знань, в якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена, вічна істина, як основне положення якого-небудь вчення, яке приймається без доказів. Застосовується без урахування конкретних умов життя; один з виявів метафізичного способу мислення. Цей термін був введений старогрецькими філософами-скептиками Пірроном і Зеноном, які називали догматичною взагалі усіляку філософію, оскільки вона формулює певні положення. Пірроністи (скептики) епохи Відродження і раннього Нового часу критикували за допомогою скептичних аргументів та звинувачували у догматизмі різні вчення, насамперед перипатетиків (тобто схоластів, які вважалися послідовниками Аристотеля). У подальшому зміст даного поняття пройшов шлях еволюції. У Новий час Іммануїл Кант назвав «догматичною» всю раціоналістичну філософію від Декарта до Християна Вольфа за створення філософських вчень без попереднього дослідження можливостей і передумов знань, дослідження межі пізнавальних здібностей людини, тобто без вирішення питання про те, наскільки людина може пізнати істину. Викладена Кантом у

«Критиці чистого розуму» критична філософія поклала початок філософському критицизму. Він дійшов висновку, що суб'єкт, який пізнає, не може пізнавати речи самі по собі, а пізнає тільки явища, закономірності організації яких належать самому суб'єкту. Тому метафізика, як догматичне позитивне знання про речі, як самі по собі, неможлива. Гегель, також критикував догматичну метафізику. У його філософії терміни «Д.» і «метафізика» ототожнюються. У розумінні Гегеля Д. – це одностороннє мислення, що догматично приймає тільки одну сторону діалектичного протиріччя і, як таке протистоїть діалектиці.

У радянській історії виявилося, що Д. як антиісторичний, абстрактний спосіб розглядання теоретичних і практично-політичних проблем став однією з причин кризових явищ в економіці, соціальній і духовній сферах, бо авторитарні оцінки та судження стали недоторканими істинами, які могли лише коментуватися. А ґрунтом для зростання Д. стали неосвіченість значної частини населення, зажерливе прилаштування до пануючих партійних та державних структур.

У політичній сфері Д. є досить поширеним політичним кліше. Так комуністи використовували ярлик Д. в парі з ярликом ревізіонізму: «ревізіонізм», в свою чергу, означав недопустимий ступень зміни марксиського вчення, а «Д.» – недопустиму незмінність.

Література: Комар О.В. Догматизм та революціонізм в епістемології (до проблеми реконструкції теорії пізнання) //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2007. – Вип. 84/86.

Валерій Павленко

ДОГОВІР МІЖНАРОДНИЙ – угода між двома або кількома державами, що встановлює, змінює або припиняє їхні взаємовідносини, визначає взаємні права і зобов'язання в політичних, економічних, військових чи інших відносинах. Чинність Д. М. визначається згодою і чіткістю висловленої волі його сторін у відповідності з міжнародним правом. Д. М. дозволяє найоперативніше врегулювати міжнародні відносини. Д. М. може мати різні назви: договір, угода, пакт, трактат, конвенція, декларація, комюніке, протокол тощо. Твердо встановленого значення тієї чи іншої назви не існує.

За кількістю учасників Д. М. може бути двостороннім і багатостороннім. Багатосторонній Д. М. може бути відкритим і закритим. До відкритого Д. М. може приєднатися будь-яка країна у відповідності з порядком, що передбачається в тексті договору, тоді як у випадку закритого Д. М. держава, що не підписала договір, може приєднатися до нього лише за згодою решти учасників. Д. М. може бути офіційним і таємним (недійсним, як такий що суперечить Статуту ООН або основним принципом міжнародного права; наприклад, таємні протоколи до німецько-радянського пакту про ненапад від 23 вересня 1939 р. і німецько-радянського договору про дружбу і кордон 28 вересня 1939 р.). За терміном дії Д. М. може бути строковим та безстроковим. Більшість Д. М. має письмову форму, але зустрічаються договори в усній формі. Двосторонні договори, як правило укладаються на мовах сторін. Багатосторонні

договори, що укладаються під егідою ООН, готуються п'ятьма мовами (англійською, іспанською, китайською, російською, французькою). Підписаний Д. М. підлягає ратифікації (затвердженю верховним органом державної влади). Він набуває чинності після підписання, якщо це прямо зазначено в договорі або після обміну ратифікаційними грамотами. Дія Д. М. припиняється внаслідок закінчення терміну його дії, у зв'язку з виконанням, за взаємною згодою сторін, у порядку денонсації (відмови однієї з сторін Д. М.), перегляду, анулювання тощо.

Різновидом Д. М. є мирний договір, яким юридично закріплюється припинення стану війни та поновлення мирних відносин між воюючими сторонами. Основним його наслідком є відновлення дипломатичних зносин між воюючими державами. Такий договір, як правило, містить положення про припинення воєнних дій і стану війни, врегулювання територіальних питань, відшкодування збитків, спричинених війною, повернення військовополонених, відповідальність військових злочинців тощо. Мирні договори поділяються залежно від згоди сторін на загальні (укладаються між усіма воюючими сторонами – учасниками війни) та сепаратні (укладаються між деякими сторонами – учасниками війни); за часом дії – на прелімінарні договори (попередні угоди) та остаточні.

Література: Раданович Н. Міжнародний договір в системі джерел національного права України //Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. Серія юридична. – 2005. – Вип. 41.

Борис Гончар

ДОКТРИНА (лат. doctrina – вчення) – наукова, філософська теорія, сукупність скеровуючих теоретичних чи політичних принципів у діяльності держави. Зовнішньополітична Д. – офіційно проголошена система принципів зовнішньополітичної діяльності, цілей та засобів зовнішньої політики держави.

Формулювання зовнішньополітичної Д. є етапом визначення міжнародної поведінки держави. Реалізація зовнішньої політики держави спирається на Д. як невід'ємну частину процесу її взаємин з іншими учасниками міжнародних відносин. Воєнна або ж оборонна Д. є сукупністю офіційних поглядів і положень, установлених напрямів воєнного будівництва, підготовки країни і збройних сил до війни, засобів і форм її ведення. Воєнна Д. формується політичним керівництвом держави.

Борис Гончар

ДОКУМЕНТИ – (від лат. dokumentum – повчальний приклад, взірець, свідчення, доказ) – узагальнююча назва, що вживається до певної групи писемних пам'яток, які функціонують в офіційних сферах життєдіяльності суспільства, мають чітко визначену стандартизовану форму й різняться між собою призначенням та сферами побутування. Термін «Д.» може вживатися у різному значенні залежно від сфери його використання.

У джерелознавстві під Д. розуміють писемні джерела, які були створені в процесі діяльності органів влади й управління, суспільних організацій,

приватних господарств та інших інституцій з метою регулювання офіційних, службових, майнових, ділових та інших взаємин у суспільстві. До Д. у джерелознавстві прийнято відносити лише актові, діловодні та статистичні джерела.

В архівознавстві під Д. розуміються записи інформації на різноманітних матеріальних носіях (пергаменті, папері, картоні, плівках тощо), основна функція яких – збереження і передавання інформації у просторі й часі. Архівні Д. – це комплекс історичних пам'яток, які зберігаються в архівних установах у складі відповідних фондів. Тому до архівних Д. відносять не лише власне документальні джерела, але й оповідні, зображальні, графічні, фонічні, книжкові та інші пам'ятки. Документознавство ідентифікує Д. з об'єктами, що зберігаються в архівах, бібліотеках та музеях, долучаючи до них таким чином окрім писемних, речові та зображальні джерела.

Таким чином, у широкому розумінні Д. – це будь-які історичні джерела, які виступають свідками минулого, містять достовірну інформацію про нього та створені в часі, близькому до тих історичних фактів, які у них відобразилися. Поява такого трактування даного поняття пов'язана із тим, що Д. у джерелознавчому розумінні довгий час вважалися чи не єдиними достовірними джерелами (носіями первинної інформації), на противагу нарративам (носіям вторинної інформації). Однак практика історичних наукових досліджень переконливо доводить, що усі історичні джерела потребують критичного ставлення до себе, оскільки не існує таких історичних пам'яток, інформації яких можна було б абсолютно й беззастережно довіряти.

Проблемами пошуку, виявлення, зберігання, дослідження та використання Д. займаються такі науки, як джерелознавство, архівознавство, евристика, дипломатика, документознавство, археографія та ін.

Література: Архівознавство. – Вид. 2-ге. – К., 2002; Бездрабко В. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. – К., 2009; Історичне джерелознавство. – К., 2003; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008.

Світлана Павленко

ДОМЕН (фр. domaine, від лат. terra – володіння, маєток)

1. Д. королівський – спадкове земельне володіння короля в країнах Західної і Центральної Європи за Середньовіччя та історії Нового часу. Був головним джерелом для утримання королівського двору і фондом земельних дарувань васалам короля. Наприклад, в Австрії, 19 квітня 1713 р. імператором Карлом VI Габсбургом була прийнята «Прагматична санкція», яка встановлювала порядок неподільних та спадкових земель, зобов'язувала захищати передбачений порядок отримання спадщини. Традиція розподілу державних володінь між синами монарха, надання ним земельних пожалувань своїм васалам створювала незалежних від нього можновладців, які мали можливість побудувати замок, обзавестися своїми васалами, мати власне військо, тобто тримати себе незалежно від королівської влади.

2. Д. сеньйоріальний – частина вотчини (помістя), на якій феодал вів власне

господарство, використовуючи працю селян – держателів або безземельних працівників. Феодальне помістя – вотчина (сеньйорія) складалася з одного села, інколи з кількох селищ. Воно було одним господарським, соціальним і політичним осередком. В X – XI ст. площа феодальної (доменіальної) землі скоротилася. Сеньйор вважав невигідним її роздавати в наділи. Натомість він підвищував ренту продуктами. Частково вже в XI ст. в багатьох місцях натуральні ренти переходили у відробіткову форму панщини або продуктову у формі платежів натурою – почали замінювати грошовою рентою. До X – XI ст. у більшості країн Західної Європи склався феодалізм. Феодальний спосіб виробництва, з його характерними рисами: великим поміщицьким землеволодінням і дрібним селянським землекористуванням, зв'язком виробника із засобами виробництва, позаекономічним примусом, що найбільш яскраво виявився в примусовій кріпосницькій праці – панщині, натуральним господарством, з низькою, рутинною сільськогосподарською і ремісничою технікою, – був панівним способом виробництва. Статті «Капітулярії про помістя» Карла Великого розповідають про поширення трипілля, застосування добрив, розвиток садівництва та городництва у феоді. Для кожного феода були характерні такі особливості: а) це насамперед, дворянське землеволодіння, на відміну від селянського, пов'язане з використанням селянських повинностей; б) одержання феоду було пов'язане із відбуванням певної, передусім військової, служби; в) залежне володіння, що перебувало у васальній залежності від більшого сеньйора; г) спадкове володіння. Договірна система, яка зв'язувала в єдине ціле клас феодалів усієї країни, освячувалась особливими церемоніальними формами. Одержання феоду ніби символізувало віддавання себе під заступництво сеньйора: вассал ставав перед ним навколішки, вкладав свої руки в його руки і називав себе «його людиною». Цей обряд мав назву омаж (від фран. – людина). Далі васал приносив сеньйору особливу присягу вірності – фуа (фран. – foi). З свого боку, сеньйор символізував передачу васалу його феода врученням йому жмені землі як символу земельної ділянки васала, гілки дерева як символу лісу, що входив до його володіння, персня і патериці – символів єпископської влади. Така церемонія мала назву інвеститури.

Література: История средних веков. / Под ред. С. Карпова. – В 2 Т. – М., 2005.

Наталія Папенко

ДОМЕСТИКАЦІЯ (лат. domesticus – домашній від domus – дім; також одомашнення) – процес зміни популяцій тварин або рослин за допомогою селекції, в результаті якої вони стають пристосованими до утримання в неволі та використання людиною. Процес проводиться людиною заради кількох цілей: отримання джерела їжі або інших продуктів тваринництва (таких як вовна, шкіра), для використання для певних робіт (транспорту або захисту), для утримання стад тварин або для утримання як хатніх тварин або декоративних рослин.

Рослини, одомашнені для естетичної насолоди, називаються декоративними, а одомашнені для використання в сільському господарстві –

культурними. Істотно змінені рослини часто називають культигенами (або культиварами) на відміну від тих рослини, які не відрізняються від диких видів. Так само і тварин, що утримують для естетичних потреб, називають хатніми, а одомашнених для потреб сільського господарства — домашньою худобою.

Процес Д. тварин почався ще в палеолітичну епоху з прирученням собаки-вовка (Canis lupus), який став важливим помічником на полюванні. Хоч таке приручення ще неможливо назвати повною Д. (симбіоз). Необхідна умова Д. – масовість процесу, адже перетворення диких тварин на свійських можливе лише в популяції. У первісному суспільстві могли використовуватись два способи – імпрінтінг (приручення тварин у дитячому віці) та насильне утримування спійманих дорослих особин.

Цей процес значно посилився під час першого суспільного поділу праці. Найдавніші свідчення одомашнення промислової тварини – вівці – відносяться до 10 тис. років тому, вони знайдені на стоянці Заві-Чемі-Шанідар (Північний Ірак). Протягом наступних 3 тис. років були доместиковані коза, велика рогата худоба та свиня. Критерієм Д. є виведення нових порід, відхилення від морфології диких видів дозволяє припустити селекцію.

На теперішній час загальне число культурних видів рослин (не включаючи декоративні) складає близько 1600. Вивчення географії цих видів та їхнє походження в зв'язку з певними територіями виявило, що їхня більшість пов'язана з сімома географічними центрами: 1) Тропічний центр – тропічна Індія, Індо-Китай, Південний Китай та острови Південно-Східної Азії, звідки походять близько третини сучасних культурних рослин (рис, цукрова тростина, тропічні плоди та овочі); 2) Східно-азійський центр – помірні та субтропічні частини Центрального та Східного. Китаю, Корея, Японія та о. Тайвань, батьківщина близько 20% всієї світової культурної флори (соя, різні види проса, плоди, овочі); 3) Південно-західноазійський центр – територія Малої Азії (Анатолії), Ірану, Афганістану, Середньої Азії та Кавказу – один з найдавніших центрів агрокультури, в межах якого виділяються кавказький та передньоазійський осередки (жито, ячмінь, плоди); 4) Середземноморський – на узбережжі Середземного моря півдня Європи та півночі Африканського континенту (маслина та ін.); 5) Абіссинський – територія Ефіопії та південь Аравійського п-ова (ендемічні види злаків, маслинне дерево, банан, кавове дерево); 6) Центральноамериканський – територія Мексики та півдня США (кукурудза, квасоля, гарбуз, какао, деякі плоди); 7) Андський центр – в Південній Америці в межах передгір'їв Андського хребта (картопля, хінне дерево, кока).

Сім вказаних географічних центрів відповідають поширенню найдавніших землеробських культур. Як видно з географії центрів, початкове введення в культуру рослин пов'язано не тільки з флористичними областями, але й з найдавнішими центрами цивілізацій. Перехід від мисливства, збиральництва та рибальства до виробництва їжі був одним з найбільш важливих в історії людства і отримав назву неолітичної революції, не дивлячись на те, що процес відбувався повільно та поступово.

Література: Вавилов Н.И. Пять континентов. – М., 1987; Дарвинъ Ч.

Прирученныя животныя и возделанныя растения. – Соб. соч. въ 4-х тт., т. III – СПб., 1900; Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л., 1976.

Павло Шидловський

ДОМІНІОН (англ. dominion, від лат. dominium – влада, володіння) – кін, що застосовувався до самоврядних частин Британської імперії (переважно колишніх колоній переселенців). Домініонами в різні часи стали Канада (1867 р.), Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.), Ньюфаундленд (1917 р.), Ірландія (Ірландська вільна держава з 1921 р.). Д. були самостійними у внутрішніх справах, проте метрополія значною мірою зберігала контроль над їх зовнішньополітичними відносинами. Вестмінстерський статут 1931 р., ухвалений британським парламентом, затвердив юридичну рівноправність зазначені шести Д. у їхніх відносинах із Лондоном, повну самостійність у внутрішній і зовнішній політиці; усі вони увійшли до Співдружності Націй, яку очолювала Велика Британія (Ірландія вийшла зі складу Співдружності Націй в 1949 р., Південно-Африканська Республіка – у 1961 р. і повернулася в червні 1994 р.).

Література: Стеценко М.П. Правове положення домініонів за Вестмінстерським статутом 1931 // Проблеми правознавства. – Київ, 1970. – Вип. 16; Безбородов Ю.С., Каримов Д. А. Особенности международно-правового статуса Британского Содружества //Международное публичное и частное право.– 2010. – № 1.

Борис Гончар

ДРУЖИНА – у первинному і загальному значенні супутник, товариш на війні, просто товариш, член громади. З часом до цих значень додалися нові: родова і племінна Д., очолювана місцевим вождем. У Давній Русі так називали збройні загони – постійне військо князя та апарат його влади. Д. була тісно пов'язана з князем і забезпечувала нормальну роботу соціально-політичного механізму суспільства. Цим пояснюються такі її функції, як участь у війнах та соціальних конфліктах, присутність у князівському дворі, участь у бенкетах, а також особлива князівська турбота і щедрість щодо Д.

Д. поділялася на старшу й молодшу. Старша Д., або «мужі» складалася з представників феодальної аристократії і була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні державних і господарських справ, очолювала молодшу Д. та воїв. Молодша Д., або «гридь», була ядром збройних сил і складалася з професійних воїнів. У молодшій Д. були категорії: отроки, слуги, дворяни. Вони охороняли князя, виконували окремі адміністративно-судові доручення, несли військову, сторожову службу. За це Д. одержувала від князя землі, право збирати данину та організовувала власне господарство. В XI – XII ст. Д. (княжі елементи) злилася в одну боярську аристократичну верству, яка набувала важливого значення в керуванні державою, особливо в Галицько-Волинському князівстві. У літописах натрапляємо на більш широке значення слова «Д.»: народне ополчення, все князівське військо.

В'ячеслав Мордвінце

ДУХІВНИЦТВО, ДУХОВЕНСТВО – служителі культу, як правило, в монотеїстичних релігіях, зазвичай організовані в розгалужені ієрархічні структури. Віруючими шануються як люди, наділені особливою духовною силою. Виділяються серед інших зовнішнім виглядом (одяг, зачіска, релігійна символіка). Різні релігії мають свою структуру Д. В християнстві виділення Д. (кліру) в окремий соціальний прошарок розпочалося в І ст., першопочатково означаючи будь-яке служіння. У ІІ ст. даний термін вживався для позначення священицького служіння. Поява священицької ієрархії певною мірою успадкована від іудейської традиції. До початку IV ст. термінологія для позначення церковних посад не була усталеною, проте дослідники стверджують, що до початку III ст. структура та ієрархія християнської церкви в цілому оформилася, а з IV ст. остаточно утвердився поділ членів церкви на Д. та мирян. Д. в ортодоксальному (православному і католицькому) християнстві вважається реальним носієм Божественної благодаті, здатним передавати її віруючим мирянам під час здійснення таїнств. Місце священнослужителя в ієрархічній вертикалі визначає його функції та особисту долю як владного авторитету. В протестантизмі відсутній чіткий поділ на Д. та мирян; розрізняють духовні посади, але не сан.

В ісламі не існує церкви як інституту, є умма (від араб. народ) – назва, що вживається в Корані для позначення мусульманської громади, спільноти всіх мусульман світу як одного цілого духовного організму. Відповідно, не має в строгому сенсі слова і Д., оскільки дана релігія не визнає посередництва між Богом і людиною. В ісламі Д. виконує скоріше роль учених, філософів, порадників.

Подібна ситуація і в буддизмі, де є громада віруючих – сангха – духовне братство, покликане допомагати просуватися буддистським шляхом. Громада забезпечує своїм членам жорстку дисципліну (віная) і керівництво досвідчених наставників. Буддистська громада не має складної ієрархії. Сангхою називають як місцеву громаду віруючих, так і всіх буддистських ченців світу, а її члени не діляться строго на священослужителів і мирян.

Література: Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. – К., 1999; Черній А.М. Релігієзнавство. – К., 2003; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; О'Доннел К. Религии мира. – Харьков – Белгород, 2007.

Оксана Сморжевська

Е

ЕВАКУАЦІЯ (лат. evacuatio, від evacuare – спорожняти) – відведення військ, як правило оточених, або таких, що перебувають під загрозою оточення, з районів їх попередньої дислокації; здійснюване військовою чи цивільною владою виведення з місцевості, що перебуває під загрозою ворожої окупації або стихійного лиха, з театру воєнних дій у тил населення, культурних цінностей та матеріальних ресурсів.

Найбільш масштабні у світовій історії евакуаційні заходи здійснювалися в період Другої світової війни. Зокрема, в Великобританії впродовж двох діб,

починаючи з 31 серпня 1939 р. було вивезено з великих міст до сільської місцевості близько 1,5 млн осіб, переважно дітей. Всього впродовж війни евакуацію пережили близько 3,5 млн британців. Евакуаційна політика в СРСР була спрямована насамперед на збереження матеріальних цінностей. Серед цивільного населення евакуації в першу чергу підлягали представники радянської партійно-державної еліти, а також персонал евакуйованих підприємств. Всього в 1941 – 1942 рр. в СРСР було переміщено до східних районів країни близько 17 млн. осіб, тоді як на окупованій території залишилося 63 – 65 млн. осіб. Наприкінці Другої світової війни до спроб евакуації німецького населення з регіонів, яким загрожувала радянська окупація, вдавався уряд Третього Рейху. Всього на території Центрально-Східної Європи свої домівки змушені були залишити від 12 до 16,5 млн. німців. Близько 6 млн. з них були евакуйовані зусиллями німецького уряду.

Література: Куманев Г. А. Война и эвакуация в СССР. 1941 – 1942 годы // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6; de Zayas A.-M. A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of the East European Germans. – New York, 1994.

Микола Боровик

ЕВОЛЮЦІОНІЗМ (лат. evolutio – розгортання) – світоглядний принцип і наукова школа, яка формується у другій половині XIX ст. під впливом ідей Л. Океня, Ж. Ламарка й особливо Ч. Дарвіна. Етапним моментом у розвитку еволюційних ідей стала книга Ч. Дарвіна «Походження видів» (1859 р.), де були сформульовані основні положення теорії еволюції. Базовим стало припущення про невпинне удосконалення біологічних видів шляхом пристосування до навколишнього середовища й природного відбору. У галузі соціо-гуманітарних знань, еволюційні погляди активно розвивалися О. Контом та Г. Спенсером. Останній стверджував, що людське суспільство розвивається під впливом зовнішніх (навколишнє середовище) та внутрішніх (вроджені здібності людини) факторів. У XIX ст. в етнології основоположниками класичного еволюціонізму були Е. Б. Тайлор, Л. Г. Морган, А. Бастіан, Дж. Фрезер.

В рамках класичного Е. переважно на матеріалі етнографічного дослідження північноамериканських індіанців та корінного населення Австралії та Океанії була докладно розроблена концепція географічного детермінізму, теорія родоплемінної організації суспільства, первісної релігії (анімізм, тотемізм, магія), стадіальна періодизація історії людства (дикість, варварство, цивілізація) тощо. Представники Е. вважали, що усі люди, маючі однакові розумові здібності, у схожих ситуаціях приймають однакові рішення. Суспільство та культура завжди розвиваються від простого до складного, тобто триває безперервний прогрес. Оскільки у зародковій формі будь-який елемент культури присутній у кожному суспільстві, народи світу розрізняються між собою лише щаблями розвитку. При цьому архаїчні та традиційні культури розглядалися як пережитки минулого, вивчення яких сприяє кращому розумінню минулого людства в цілому. Свою кінцеву мету представники Е. вбачали у виробленні універсального закону розвитку людства подібного до законів природи.

Е. здійснив вирішальний вплив на формування марксизму та біологічних течій в етнології. На рубежі XIX – XX ст. Е. почав втрачати прихильників, оскільки конкретні історичні та етнографічні дані у різних частинах світу не підтверджували постулат про лінійний та універсальний для усього людства прогресивний розвиток. У 60-х рр. XX ст. у США сформувалася школа неоеволюціонізму. Її представники (Л. Уайт, А. Вайда, Р. Раппопорт та ін.) відмовилися від пошуку універсальних законів, розглядали еволюцію як глобальні зміни, що мають форму розвитку й припускали наявність багатолінійної еволюції, тобто існування незліченної кількості шляхів розвитку культури й соціуму. В рамках неоеволюціонізму розробляються концепції адаптації та модернізації, які широко використовуються у соціо-гуманітарному пізнанні.

Література: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. /Пер. з фр. – К., 2008; Кравець С.В. Історична доля еволюційної теорії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2007.– Вип. 84/86; Кравець С. В. Еволюційна теорія в британо-американській культурній антропології. – Тернопіль, 2009; Эванс-Причард Э. История антропологической мысли /Пер. с англ. – М., 2003.

Геннадій Казакевич

ЕГАЛІТАРИЗМ (фр. égalitarisme, від фр. égalité – рівність) – утопічна ідея про усунення соціальних відмінностей і соціальної нерівності шляхом загального зрівняльного перерозподілу майна і засобів виробництва. У своїх ранніх формах за доби античності і середньовіччя Е. був пов'язаний з вимогою зрівняльного перерозподілу землі. За раннього капіталізму склалися дві основні течії Е. Представники першої виступали за зрівняння майна індивідуальних виробників при збереженні приватної власності. Ідеал рівності на основі приватної власності, обгрунтований Ж.-Ж. Руссо, намагалися здійснити прихильники якобінської диктатури у Франції. Представники іншої течії Е., пов'язаної з комуністичними утопіями, проповідували зрівняльний розподіл праці і продуктів праці на основі спільної власності на засоби виробництва. Саме такі ідеї Е. пронизували теорію і практику т. зв. «наукового комунізму», що грунтувався на марксистсько-ленінському вченні та був панівною ідеологією в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах.

Як показала історія, втілення ідей Е. в державному масштабі спричиняє нівелювання здібностей і потреб людей, гальмує економічний і духовний розвиток суспільства, призводить до тотального одержавлення всіх сфер суспільного життя, створення держав «казарменого комунізму».

Олександр Іванов

ЕКЗАРХ (від грец. ἔξαρχος (exarchos) – керівник, глава, начальник, намісник**).**

1. У Стародавній Греції – глава жерців при храмі, старший жрець.

2. У Візантійській імперії – правитель, намісник імператора в області (діоцезії), відвойованій у варварів.

3. Правлячий єпископ християнської церкви у діоцезії (у Візантії). У греко-

православній церкві – глава церковного округу (екзархату), представник вищої церковної влади в державі, або в окремих великих областях держави. У церковній ієрархії Е. спочатку звалися єпископи тих міст, де був центр вищої політичної влади, потім Е. стали називати заступника патріарха, або його намісника.

4. Титул першоієрарха у Болгарії після прийняття християнства в IX ст.

5. Звання настоятеля деяких зарубіжних церковних володінь, посланця патріарха з постійними функціями там, де того вимагали потреби патріархату, найчастіше задля збереження в підпорядкуванні патріарха церковних провінцій, які мали намір відокремитися. У Візантії титул Е. часто діставала особа для виконання тимчасових важливих доручень. Цей титул належав також первоієрархові Грузії (з 1811 р.).

6. Титул Е. був присвоєний після скасування патріархату в Росії місцеблюстителю патріаршого престолу митрополиту Стефану Яворському (з 1700 р.).

7. В Україну екзархи-намісники призначалися царгородськими патріархами. Титул Е. мали: єпископ луцький К.Терлецький, який за дорученням патріарха Ієремії II мав протидіяти унійним задумам митрополита М.Рогози; єпископ львівський Гедеон Балабан, який захищав православ'я, в 1582 р. не допустив введення в Україні григоріанського календаря і за опозицію Берестейській унії (1596 р.) одержав титул «екзарха Руської Церкви»; архимандрит Никифор, глава антиуніатської частини Берестейського собору, надісланий до України патріархом на прохання князя Острозького; митрополит Петро Могила.

У нові часи московські патріархи, задля збереження свого впливу в Україні, призначали сюди своїх Е. (в 1921 – 1937 рр. православна автономна церква в Україні мала своїми Е. архиєпископа М. Єрмакова і митрополита К. Дякова).

Папа Римський, як вселенський патріарх католицької церкви, надав титул Е. українським католицьким єпископам в Канаді та США (філадельфійський, стамфордський, пітсбурзький). В 1951 р. створено екзархат для віруючих східного обряду в Бразилії, а в 1957 р. і у Великій Британії. Згодом ці екзархати перетворювались на єпархії та входили до митрополії Української греко-католицької церкви.

Література: Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3. кн. – Кн. 1 – 2. – К., 1994; Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над русской церковью. – Спб., 1878; Кулаковский Ю.А. История Византии. В 3 т. – Спб., 2003 – 2004.

Інна Заболотна

ЕКСПАНСІЯ (від лат. expansio — поширення, розширення)

1. Одна з форм зовнішньої політики, спрямованої на розширення території країни шляхом приєднання чи поглинання сусідніх територій (наприклад, експансія Росії в Середній Азії в XIX ст.).

2. Економічне і політичне уярмлення інших країн, захоплення нових

ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини.

3. Розширення «формаційного» політико-ідеологічного простору, тобто залучення нових країн до певного «табору» (напр., соціалізму чи капіталізму). Е. є характерною рисою поведінки держав, що претендують на лідерство в регіональних або глобальній системах міжнародних відносин. Розрізняють політичну, економічну, культурну та інформаційну Е. Об'єктом її можуть виступати не тільки країни, що розвиваються, але й розвинені держави. Таким прикладом може служити Е. американської попкультури в Західній Європі. Е. здійснюється силовими методами: шляхом збройної агресії, політико-дипломатичним тиском, економічним насиллям, а також гуманітарними засобами: ідеологічним та культурним підпорядкуванням інших народів.

Борис Гончар

ЕКСПОЗИЦІЯ МУЗЕЙНА – основна форма музейної комунікації, освітні та виховні цілі якої здійснюються шляхом демонстрації музейних предметів, котрі організовані, роз'яснені і розміщені відповідно до розробленої музеєм наукової концепції та сучасних архітектурно-художніх рішень. Тобто, систематизоване розміщення експонатів у музеї або на виставці, що дає глядачеві більш-менш завершене уявлення про певне коло предметів чи проблем.

Будь-яка цілеспрямована демонстрація тих чи інших предметів може бути названа експозицією, але Е. М. має свої особливості. По-перше, в ній виставляються не предмети загалом, а музейні предмети – предмети музейного значення, які вилучені з реального життя, включені до музейного зібрання та можуть зберігатися значний час. Музейні предмети дають змогу відвідувачам отримати різнобічну інформацію, викликають почуття контакту з відображеними в них подіями, явищами, впливають на емоції. По-друге, в основі Е. М. лежить наукова концепція, що визначає ідейний зміст експозиції, принципи відбору предметів з музейного зібрання, їх групування, композицію, інтерпретацію та обґрунтовує вимоги до художніх рішень, які в музеях мають свої специфічні риси.

Для експонування проводиться ретельний відбір музейних предметів, їх додаткове вивчення, визначення місця в експозиції та характеру їх художнього оформлення, супровід необхідними спеціальними поясненнями. Музейні предмети ремонтують, реставрують, готують до тривалого перебування в музейних залах, які відрізняються за умовами зберігання від приміщень фондосховища. У такий спосіб музейний предмет, як автентичне джерело знань та емоцій, перетворюється в музейний експонат – активно діючий елемент експозиції.

Сукупність взаємопов'язаних і підпорядкованих частин експозиції складають її тематичну структуру, згідно з якою експозиційний матеріал об'єднується в експозиційні комплекси.

Література: Патриляк І.К. Експозиційна робота музеїв. – К., 2003; Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навч. посіб. – К., 2008; Закс А.Б. Экспозиция музейная // Российская музейная энциклопедия. – М., 2005; Музееведение. Музеи исторического профиля: Учеб. пособие для вузов по спец.

«История» / Под ред. К. Левыкина, В. Хербса. – М., 1988.

Людмила Круглова

ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ – (франц. exterritorialite – позатериторіальність, від екс ... і лат. territorialis – що на території) у міжнародному праві – привілеї, що надаються главам іноземних держав, дипломатичним та консульськими співробітниками і представникам, зокрема звільнення їх з-під юрисдикції країни перебування, повний імунітет (недоторканість особи і житла, непідсудність місцевим кримінальним і цивільним судам, звільнення від повинностей і податків). Загальноприйнятою практикою Е. є інститут дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів. Відповідно до положень Віденської конвенції про дипломатичні відносини 1961 року, Віденської конвенції про консульські відносини 1963 року та інших багатосторонніх міжнародних договорів, держави на умовах взаємин звільняють співробітників дипломатичних місій від дії кримінальних, адміністративних та економічних правових норм приймаючої країни (так званий дипломатичний імунітет).

Як показує історія, Е. може бути нав’язана однією державою іншій в односторонньому порядку, при чому її дія не обмежувалася дипломатичним персоналом, а включала усіх громадян країни (іноді в рамках певної території), що користується даним правом, і на громадян цієї країни не поширювалися норми та закони приймаючої держави (нерівні договори).

Е., наприклад, користуються військові бази в зарубіжних країнах, а також будівлі, які займають установи ООН. Крім того, в деяких галузях міжнародного права Е. зберігла своє значення. Так, наприклад, у міжнародному морському праві вона застосовується для характеристики статусу військового корабля в іноземному порту, оскільки такий корабель і в даному випадку розглядається як плаваюча територія держави прапора. Тому, згідно статті 32 Конвенції ООН із морського права від 1982 р. всі судна в межах іноземної території, якщо опинились там законним шляхом, користуються Е.. Також Е. користується і військово-повітряне судно, що знаходиться на іноземній території з відома територіального суверена, оскільки воно вважається частиною території держави, розпізнавальні знаки якої має.

Однак термін «Е.» поступово витісняється більш точними визначеннями різноманітних форм імунітету від юрисдикції іноземної держави. Це пов’язано з тим, що раніше з принципу екстериторіальності робили висновок про те, що звільнена від кримінальних, адміністративних і економічних правових норм відповідаюча особа (або установа) вважається такою, що наче знаходиться на території держави, громадянство (або національність, йдеться не про фізичну особу) якої вона має. Оскільки ця юридична фікція може бути обґрунтуванням безмежного розширення імунітету і привілеїв, термін «Е.» не рекомендується тлумачити розширено. Серед прикладів Е. можна назвати: дипломатичні представництва; недоторканність глави держави при візиті в іншу країну; штаб-квартира ООН в Нью-Йорку; будівля Гаагського суду; штаб-квартира НАТО в Брюсселі.

Валерій Павленко

ЕКУМЕНІЗМ (ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ) (грец. oikumene – ойкумена – сукупність областей Земної кулі, які, за уявленнями древніх греків, були заселені людством, буквально «заселена Земля»).

Рух за об'єднання християнських конфесій, що виник і оформився у XX ст. Прагнення об'єднатися ґрунтується на усвідомленні неприродності і гріховності поділу між християнами. У той же час екуменізм став відповіддю на виклик, кинутий християнству як тоталітаризмом, так і секуляристським релятивізмом. З іншого боку, зовнішнім стимулом до об'єднання став культурний і політичний тиск нехристиянських країн, насамперед ісламських, населення і політичний екстремізм яких стрімко зростають. Можна вважати, що Е. Р. виник і як психологічна реакция християнської громадськості Європи на звуження свого культурного ареалу під тиском віруючих інших конфесій, чисельність яких стрімко збільшувалася впродовж останніх десятиріч через масову міграцію населення з країн, що розвиваються. Ініціатива в Е. Р. належала протестантським деномінаціям (Единбургська конференція 1910 р.). Відтоді протестантські церкви відіграють у ньому провідну роль. Однак не можна сказати, що цей рух на сьогоднішній день є сильним і впливовим.

Література: Поиски единства : Проблемы религиозного диалога в прошлом и настоящем. – М., 1997. Экуменическое движение : Антология ключевых текстов / Сост.: М. Киннемон, Б. Коуп. – М., 2002.

Тетяна Орлова

ЕЛІТАРИЗМ (фр. élitisme, от фр. elite – найкраще, відбірне, вибране) – концепція необхідності розподілу суспільства на еліту і маси. Згідно цієї концепції, відсутність поділу суспільства на еліту і маси – ознака недорозвиненості суспільства. Еліти в розумінні елітаристів є замкненими, а їхні представники не визнають і не приймають до своїх лав чужинців. Е. – аристократичний і глибоко консервативний світогляд, який протиставляється масовості.

В історії та політичних науках Е. – це підхід до розуміння історичних і політичних процесів, згідно із засадничими положеннями якого вважається, що в будь-якому суспільстві завжди домінує творча меншість (еліта), яка приймає основоположні рішення в рамках суспільства й зосереджує владу в своїх руках.

Елітаристи доводять, що за існування будь-якої політичної системи: монархії, демократії, тоталітаризму чи авторитаризму, – суспільства керуються меншістю – елітами. Еліти займають свою панівну позицію завдяки володінню певними можливостями або якостями. Більшість елітаристів доводять, що еліта утримує своє верховенство завдяки поєднанню примусу та маніпуляцій. Порівняно невелика чисельність еліти дозволяє її членам діяти спільно, згуртовано та свідомо. Еліта має переваги організації, що протиставляє її «широким масам» населення. Зазвичай вона використовує цю перевагу задля збереження свого верховенства. Проте, елітам не завжди вдається утримувати своє панівне становище в суспільстві. Тому елітаристи розглядають історію як серію послідовних заміщень однієї еліти іншою, а падіння еліт пояснюють

браком політичної майстерності або політичної волі.

Література: Елітаризм // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Bachrach P. The Theory of Democratic Elitism. – Boston and Toronto, 1967; Parry G. Political Elites. – London, 1969.

Іван Патриляк

ЕЛЛІНІЗМ (грец. hellen – грек) – назва періоду в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я, для якого характерним було поширення впливу еллінської культури на суміжні території від часу завоювань Олександра Македонського (IV ст. до н. е.) до 30-х рр. н. е.

Поняття «Е.» було введено до наукового обігу в XIX ст. Значний внесок у його дослідження зробили західноєвропейські вчені І. Дройзен, П. Левек та інші. У антикознавстві досі не існує одностайної думки щодо трьох важливих питань з історії Е. Перше – це точне визначення початку та кінця цього періоду. Існує думка, що його початок збігається з початком походів Олександра Македонського на Схід. Інші відносять його до часу смерті Олександра. Ще гостріші суперечки точаться з приводу кінця періоду Е. Можливо, він припадає на 217 р. до н. е., коли римські війська вперше висадилися на території Греції. Упродовж тривалого часу популярною була інша дата – 146 р. до н. е., коли Рим остаточно підкорив Елладу. Нині більшість учених вважає кінцевою датою Е. 30 р. н. е., коли остання елліністична держава – Птолемеєвський Єгипет увійшла до складу Римської імперії.

В антикознавстві немає одностайної думки і з приводу визначення територіальних меж світу Е. Його території тривалий час визначалися в межах держави Олександра Македонського. Але поступово склалася певна тенденція до розширення елліністичного світу: до його складу віднесли Боспорське царство, деякі області Малої Азії, Сицилію, що за своєю структурою і рівнем розвитку культури не відрізнялися від решти елліністичного світу, але де Олександр Македонський ніколи не був. Згодом тенденція до розширення кордонів світу Е. закріпилась у працях істориків XX ст.

Дискусійною є й проблема сутності Е. Одні науковці розуміють під ним насамперед культурне явище, коли в усіх сферах культури, передусім релігії, відбувся процес взаємодії Греції та Сходу з перевагою грецького впливу. Таке міркування залишалося тривалий час панівним в антикознавстві. У 70-х рр. XX ст. набула поширення думка, що елліністичні держави по суті залишилися давньосхідними, елліністична доба нічого не змінила в їх розвитку. Більшість сучасних істориків схильна розглядати Е. як конкретно-історичне явище, що виникло внаслідок походів Олександра Македонського і характеризується поєднанням античних та давньосхідних рис у соціальній, політичній та культурній сферах життя суспільства.

Доба Е. – це, власне, історія військової та мирної колонізації греками величезних територій Східного Середземномор'я, Передньої Азії, Причорномор'я та утворення ними різних за обширами і формою правління держав – від величезних монархій на зразок Єгипту Птолемеїв або Імперії

Селевкідів (колишня Персія) до держав-полісів Північного Причорномор'я, таких як Ольвія, Херсонес та ін., що були засновані раніше, проте найвищого розквіту досягли за доби Е.

Період Е. насичений величезною кількістю подій – війнами за переділ імперії Олександра Македонського, утворенням та розпадом царств, будівництвом величезних міст, створенням мистецьких шедеврів тощо. Культурним центром елліністичного світу була Олександрія Єгипетська. Серед інших міст уславилися Антіохія, Неаполіс, Пергам, який, за словами римського історика Плінія Старшого, став учителем Риму. Доба Е. створила передумови і певною мірою стала прообразом доби Римської імперії.

Література: Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. – М., 1997; Дройзен И. История эллинизма. – В 3-х тт. – Ростов-на-Дону, 1995; Левек П. Эллинистический мир. – М., 1989.

Світлана Павленко

ЕМАНСИПАЦІЯ – (лат. emancipatio – звільнюю) – термін, що позначає звільнення від залежності, утисків і обмежень. У ХХ столітті це слово тісно пов’язане із радикальним рухом за поліпшення становища жінок у суспільстві. Його аналіз суспільних відносин між статями глибший, ніж вимоги, які висувалися рухами фемінізму та суфражизму. Протягом століть жінки здебільшого були підпорядковані чоловікам, і значна їх частина була виключеною із сфер освіти та майнової власності. Рух за підвищення статусу жіноцтва почався із Французької революції, проте швидко пішов на спад. Перший в історії з’їзд на захист прав жінок було скликано у липні 1848 р. у Сенека-Фоллсі (американський штат Нью-Йорк). На ньому була прийнята конвенція, яка проголошувала рівноправність чоловіків і жінок і вимагала ліквідації дискримінації останніх. У заяві з’їзду, крім цього, йшлося про виборче право для жінок, про право на власне майно (за тодішніми законами майном і заробітком дружини розпоряджався чоловік), про вільний вибір професії і доступ до всіх навчальних і духовних установ, про зміну закону про розлучення (доти при розірванні шлюбу діти залишалися із батьком), про скасування відмінних для жінок і чоловіків моральних норм.

Рух за емансипацію жіноцтва особливо посилився у США у 60 – 70-х роках ХХ ст. У 1966 р. у Сполучених Штатах була заснована Національна Організація Жінок (NOW), яка й досі залишається вельми активною. Її вимоги були взяті на озброєння в інших промислово розвинутих країнах, особливо у Великій Британії та Австралії. Рух за Е. доводить, що чоловіки, особливо сексистські налаштовані, домінують у суспільстві і експлуатують жінок. Практичні вимоги сконцентровані на праві на рівні можливості і рівну оплату за однакову працю. У Великій Британії Акт проти сексуальної дискримінації і створена у 1975 р. Комісія з рівних прав юридично закріпили задоволення деяких вимог, хоча багато в чому практика найму на роботу і фінансової винагороди за працю залишається на користь чоловіків. У країнах мусульманського світу рух за Е. в останній третині ХХ ст. відкинутий назад у

зв’язку з відродженням ісламського фундаменталізму, що виступає за соціальну ізоляцію жінок і посилення всіляких обмежень стосовно них.

Література: Баско О. Ю. Емансипація жінок і гуманізація суспільства у регіонально-цивілізованому аспекті //Питання культурології. – К., 1997; Готовський Л. А. Емансипація та її вплив на постсоціалістичне суспільство //Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – К., 1994; Малышев А. В, Эмансипация и современность. – Винница, 2002.

Тетяна Орлова

ЕМБАРГО (від ісп. embargo – заборона, накладання арешту)

1. Заборона державною владою будь-якої країни ввозити або вивозити золото, іноземну валюту, окремі види товарів та інші цінності.
2. Заборона державною владою заходити в порти своєї країни суднам, які належать іншим державам, або виходити із своїх портів суднам інших держав.
3. Затримання (арешт) у країні іноземної власності. Застосовується як акт репресалій.
4. Часткова або повна відмова торгівлі з певними країнами за рішенням Організації Об’єднаних Націй або іншого міждержавного об’єднання у якості репресивного заходу по відношенню до тієї чи іншої країни за порушення Статуту ООН та інші незаконні дії.

Введення Е. переслідує мету нанесення іншій державі матеріальних збитків. В міжнародних відносинах – це практика впливу однієї або декількох держав на конкретну країну, щоб примусити її, без використовування військової сили, виконувати свої зобов’язання або відмовитися від політики, яка вступає у протиріччя з основними принципами і загальновизнаними нормами міжнародного права. Як правило, це означає майже повну заборону зв’язків (в основному зовнішньоекономічних), або заборону експорту окремих видів товарів у конкретну державу, або заборону імпорту визначених товарів з тієї чи іншої держави як у мирні, так і у воєнні часи. На практиці Е. застосовується з оголошенням війни, а також у якості репресалій та у деяких інших випадках.

Валерій Павленко

ЕМІГРАЦІЯ (лат. emigratio – виселення, переселення) – добровільне або вимушене переселення з батьківщини в іншу країну для тимчасового або постійного перебування. Причини Е. мають політичний, економічний, релігійний характер. У давні часи місцем зосередження еміграційних потоків була Європа. На межі XVI – XVII ст. з'явилися перші колонії англійців у Північній Америці. Із Франції з релігійних мотивів емігрували гугеноти (друга пол. XVI ст.). У Середні віки епізодичними емігрантами були українські козаки. Після Полтавської битви (1709 р.) І. Мазепа та його прибічники стали першими українськими політичними емігрантами. Емігрантами стали козаки, які після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) в турецьких землях створили Задунайську Січ. Масового характеру українська Е. набула наприкінці XIX ст. Виокремлюють три хвилі українського переселенського руху: перша – з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни; друга – період між

світовими війнами; третя – після Другої світової війни. Для першої хвилі характерні переважно трудові (економічні) мотиви, для двох інших – політичні. Першими українськими емігрантами вважаються: до США – колишній чернець Києво-Печерської лаври Андрій Гончаренко (1865 р.), до Канади – Іван Пилипів і Василь Єлиняк (1891 р.). Українська Е. була частиною світового міграційного процесу. Вона спричинила масове розселення українців у світі й формування українських діаспор у країнах усіх континентів. За радянських часів правлячий режим вдавався до примусового видворення за межі країни людей, які протестували проти існуючих порядків або порушення прав людини (політики, вчені 1920 – 1930-х рр., правозахисники 1960 – 1980-х рр.).

Григорій Савченко

ЕНЕОЛІТ (від лат. aeneus – мідний і грец. λίθος – камінь; також мідно-кам’яна доба, халколіт – від грец. χαλκός – мідь, мідна руда та λίθος) – назва перехідного часу від неоліту до бронзового віку, яку застосовують археологи в зв’язку з появою й поширенням у той час виробів із міді. Мідні знаряддя вживалися поруч з кам’яними, які переважали. Найдавніші мідні предмети й шматки руди виявлені у ранньоземлеробських поселеннях Передньої Азії (8 – 5 тис. рр. до н.е.). Мідні й бронзові знаряддя стали витісняти кам’яні на Стародавньому Сході з IV тис. до н.е., в Європі — з III тис. до н.е.

Дж. Мелларт за матеріалами давньоземлеробських культур Малої Азії відносив до Е. комплекси з розписною керамікою та першими металевими виробами (останні є досить рідкісними). А. В. Арциховський перераховує такі характерні ознаки для пам’яток цього типу: панування мотичного землеробства, поява мідних виробів за домінування кам’яних знарядь, глинобитна архітектура, поширення жіночої пластики та розписної кераміки. Згідно з технологічними ознаками, що використовуються в археологічній періодизації, Е. є епохою поширення виробництва виробів з чистої міді без штучних домішок, появи шліфованих та свердлених кам’яних знарядь та широкого використання техніки посиленого відтиску в кременеобробці.

Е. вищий, порівняно з неолітом, етап розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства. Так, якщо неоліт характеризується веденням комплексного господарства, що сполучало різні форми привласнювального (полювання, збиральництво, рибальство) та відтворювального (ранні форми землеробства та скотарства) в різних комбінаціях, то Е. комплекси характеризуються виокремленням скотарсько-землеробських та землеробсько-скотарських спільностей, що знаходить свій вираз в конкретних елементах матеріальної культури. Тому термін Е. не використовується для всієї ойкумени, а лише для тих областей Старого Світу, де розвивались культури з такими елементами. З Е. пов’язано перехід від мотичного до орного землеробства. Інтенсифікація землеробства спричинила більшу осілість населення, що знайшло свій вираз в глинобитній архітектурі, постійних поселеннях (теллях), поселеннях-гігантах та протомістах. Приручення коня та розвиток скотарства призвело до появи кочового скотарства, що дало змогу людині опанувати степові простори.

В Е. відбувається процес другого суспільного поділу праці. Ремесло спочатку має общинний характер – в межах общини виділяється група людей, що займається певним видом діяльності, про що свідчать майстерні в межах або поблизу поселень. Серед видів ремесла слід назвати гончарне, обробку каменю та металургію. Перший та другий поділи праці посилили процеси обміну в енеолітичних суспільствах. Предметом широких обмінних операцій переважно була сировина для виготовлення знарядь – кремінь, обсидіан, мідь.

Отримання надлишкового продукту створило можливість накопичення багатств та появи майнової нерівності, підтвердженням чого є дані могильників, в яких серед основної кількості, виділяються поховання з багатим інвентарем. Е. – період консолідації суспільної організації племен, розвитку патріархальних відносин, формування великих, спільних за походженням об'єднань.

На території України мідний вік датується 4000 – 2500 рр. до н.е. і пов'язується з поширенням трипільської культури, завдяки якій технологічні інновації було сприйнято носіями інших культур – середньостогівської, дніпро-донецької, давньоямної, лендельської тощо. Комплекс матеріальної культури Трипілля характеризується поселеннями як невеликих розмірів (1 – 2 га, 7 – 14 жител), так і поселеннями-гігантами (100 – 450 га). Житла каркасно-стовпової конструкції з перекриттям, обмазаним глиною, часто двоповерхові та напівземлянкові. Керамічний посуд включав кухонний та столовий, останній – прикрашений канелюрами, врізним та розписним орнаментом. На середньому етапі з'являється поліхромний посуд, розфарбований червоною, чорною та білими фарбами. Виробничий інвентар характеризується використанням широкої відтискної пластини в якості заготовки для виготовлення вкладенів до серпів та інших знарядь. Широкого поширення набули кам'яні шліфовані сокири, тесла. Зрідка трапляються мідні вироби, представлені сокирами, кинджалами, шилами, теслами та прикрасами. На поселеннях Трипілля відкриті спеціалізовані майстерні з виготовлення крем'яних знарядь, кераміки. Господарство трипільців реконструюється як ранньоземлеробське (мотичне) з поступовим переростанням в орне землеробство, яке доповнювалося тваринництвом. Сучасні дослідники розглядають Трипілля як комплекс споріднених енеолітичних культур дунайсько-карпатського кола, в яких внаслідок адаптації до схожих природних умов, склались уніфікована господарська система та комплекс матеріальної культури. До енеолітичних скотарсько-землеробських культур України відносять такі спільності як середньостогівську, давньоямну та кемі-обинську.

Література: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь /Пер. с англ. – М., 1990. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. – К., 1974; Энеолит СССР. – М., 1982.

Павло Шидловський

ЕПІГРАФІКА (від грецьк. επιγραφή – напис) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає форми та зміст написів на твердих матеріалах (камені, металі, деревині тощо).

Таке визначення предмету Е. включає в її сферу досить різноманітні

пам'ятки. Зокрема, переважна більшість найдавніших писемних пам'яток формально є предметом Е., адже вони написані на глиняних табличках, кам'яних стелах, стінах споруд тощо. В цих випадках епіграфічне вивчення має на увазі здебільшого характеристику форми написів, тоді як змістовний аналіз є скоріше сферою філологів та істориків-сходознавців. У переважній більшості випадків повноцінна характеристика епіграфічних пам'яток неможлива без археологічних знань, адже значна кількість таких пам'яток є, по суті, археологічними знахідками. Дослідження Е. характеру начертання знаків, застосування певних скорочень тощо має багато спільного з палеографією, хоча остання й обмежується вивченням пам'яток писемності, виконаних на традиційних матеріалах для письма за допомогою фарб. Змістовна характеристика написів потребує від науковців-епіграфістів філологічних та історичних знань, без яких неможливо належним чином включити певний напис у культурно-хронологічний контекст.

Отже, Е. являє собою синтетичну історико-філолого-археологічну дисципліну у фокусі наукової уваги котрої знаходяться написи на різноманітних спорудах, побутових та культових предметах, знаряддях праці, зброї тощо. При цьому йдеться здебільшого про відносно короткі написи, а не обсяжні тексти, хоча розгляд останніх з точки зору Е. не виключається.

«Батьком» сучасної європейської Е. вважають Кіріако Анконського (Кіріако де'Піцциколі з Анкони), який, подорожуючи у XV ст. Балканами, Малою Азією та Близьким Сходом, не тільки робив копії давніх написів, а й замальовував рештки давніх споруд та збирав старожитності (з огляду на це, К. Анконський одночасно вважається також одним з фундаторів сучасної археології). Зрозуміло, що така широта наукових інтересів К. Анконського багато в чому визначалася енциклопедичним характером науки початку Ренесансу взагалі. Однак сам він зазначав, що давні написи, споруди та предмети є певною цілісністю, яка відбиває життя «давніх» і суттєво доповнює тексти. Вже у XVI ст. в помітній кількості історичних досліджень епіграфічні пам'ятки залучаються в якості окремого типу джерел; одночасно із публікаціями давніх текстів виходять друком збірки епіграфічних пам'яток; вони стають невід’ємною частиною зібрань перших європейських музеїв. На XVIII ст. складаються основні методичні прийоми Е., а XIX ст. позначене остаточним відділенням Е. від палеографії та виданням чисельних багатотомних корпусів написів (насамперед – грецьких та латинських). На сучасному етапі Е. доволі динамічно розвивається. З одного боку, польові дослідження (здебільшого – археологічні) забезпечують кількісне накопичення епіграфічних пам'яток, а з іншого – постійно удосконалюються методики аналізу цих пам'яток.

Одним з головних завдань сучасної Е. є класифікація написів. Такі класифікації ґрунтуються як на зовнішніх ознаках (способи нанесення написів та характер об'єктів, на яких вони розміщені), так і на змістовних. За способом нанесення розрізняють дві основні групи епіграфічних пам'яток – графіті та діпінті – написи, виконані фарбою. До групи графіті належать не лише власне прокреслені написи, а й такі, що вибивалися (на камені), відтискувалися (по сирій глині) й навіть відливалися (на металевих предметах). Зміст написів

зазвичай безпосередньо пов'язаний із самими об'єктами, на які вони нанесені. Варіабельність класифікаційних груп за змістом надзвичайно велика, адже написи мають найрізноманітніший характер: від епітафій до жартівливих побажань на посуді для споживання вина, від будівельних позначок з одного-двух знаків до декретів античних полісів, від торгівельних маркувань до повідомлення про смерть Ярослава Мудрого, прошкрябаного на стіні Софійського собору у Києві. Також традиційними для Е. класифікаційними ознаками є мовна та хронологічна.

Надзвичайна цінність епіграфічних пам'яток полягає в тому, що вони безпосередньо відбивають свою епоху, на відміну від писемних джерел, створення яких досить часто значно віддалене у часі від подій, що висвітлюються. Написи (насамперед, неофіційного, побутового характеру) надають надзвичайно важливий матеріал для вивчення живої розмовної мови, діалектного різноманіття тощо. Зрештою, саме в епіграфічних пам'ятках часто відбиті ті аспекти давньої культури, що практично не мають відображення в інших категоріях писемних джерел в силу «підлості предмету» (наприклад, вже згаданий побутовий гумор) або ж з огляду на звичайність певних явищ для людей давнини (наприклад, процедурні деталі ритуальних практик).

Суттєвим прикладним аспектом Е., притаманним цій науці від початку її оформлення як самостійної дисципліни, є визначення автентичності написів, адже підробка епіграфічних пам'яток задля реалізації їх як антикварних цінностей й навіть заради певних наукових фальсифікацій була і, нажаль, залишається доволі розповсюдженим явищем.

Література: Джерелознавство історії України. Довідник. – К. 1998; Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К., 2002.

Євген Синиця

ЕПІДЕМІЯ (від грец. epidemia – повальна хвороба) – значне поширення певної інфекційної хвороби, що перевищує звичайний для даної місцевості або спільноти рівень захворюваності.

Хвороби завжди були важливою частиною людського буття. Можна сказати, що історія людства невіддільно пов’язана із історією Е. Долі багатьох конкретних осіб і суспільства часто залежали від їх впливу. Разом із війнами, голодом, стихійними лихами, такими як повені й землетруси, вони значною мірою впливали на приватне і соціальне життя. Е. могли змінювати хід військових кампаній, скидати з трону правителів, спустошувати країни і перевіряти на міцність релігійні вірування цілих народів.

Вважається, що Е. віспи, яка спалахнула у відбірних частинах перської армії і вразила навіть царя Ксеркса у 480 р. до н. е., дозволила Греції зберегти незалежність і створити велику культуру. Відомий вплив, який справила на людство чума. Перша її Е., названа «юстиніановою чумою», виникла у VI ст. у Візантії і охопила багато країн. Впродовж 50 років померло близько 100 млн. людей. Деякі регіони Європи, наприклад, Апенінський п-ов, майже обезлюднили і стали легкою здобиччю завойовників. З іншого боку, екологи вказують, що

чума позитивно вплинула на тодішнє довкілля, оскільки за роки Е. відновилися ліси, котрі раніше безжально вирубалися. У XIV ст. лютувала «чорна смерть» – Е. бубонної чуми, яка знищила приблизно третину населення Азії і половину населення Європи. Е. викликала кілька відомих повстань, зокрема, Жакерію у Франції 1358 р., Уотта Тайлера у Британії у 1381 р. Деякі історики вважають, що середньовічні Е. (вони були частими і спричинялися різними збудниками – чуми холери, віспи та ін.) вплинули на розвиток європейської цивілізації: через зменшення кількості робочих рук наймані працівники змогли добитися підвищення заробітної плати, зросла роль міст, що мало значення для подальшого буржуазного розвитку. Інші вказують на посилення індивідуалізму у європейській ментальності (через побоювання підхопити хворобу і намагання вижити, коли всі навкруги нею вражені). Значний прогрес згодом був досягнутий у галузі гігієни та медицини.

Інколи Е. ставали причиною змін релігійних вподобань населення. У 250 – 271 рр. чума, яка буяла на Кіпрі, призвела до масового навернення населення острову до християнства. Е. віспи в Японії (VIII – IX ст.) стала однією з причин тріумфального поширення буддизму. Однак значно частіше супутниками Е. ставали ксенофобія та жорстокість. Традиційно винуватцями Е. оголошували або іновірців і представників інших національностей (у Європі такими найчастіше ставали євреї та цигани), або людей, несхожих на інших. Наприклад, СНІД спочатку вважали виключно хворобою гомосексуалістів, яка не загрожує звичайним людям.

Наприкінці XV ст. була зафіксована перша Е., яку можна вважати побічним наслідком Великих географічних відкриттів. До Європи із нещодавно відкритої Америки потрапив збудник сифілісу – бліда спірохета. Це було найстрашнішою хворобою, що передавалася статевим шляхом. Авторитет релігії у суспільстві значно зріс, оскільки сифіліс вважали покаранням Бога для грішників. У 1916 р. світ вразила Е. поліомієліту, яка повторилася у 1950-х рр. У 1970-х рр. було зафіксовано початок Е. лихоманки Ебола, яка вбивала 90% тих, хто нею захворів. Малярією щорічно заражаються близько 0,5 млрд. людей, 2, 7 млн. з них гинуть. Сухоти щорічно забирають 2 – 3 млн. осіб. Чимало людей вмирає через хвороби, які прийнято вважати менш небезпечними. До них відноситься, наприклад, грип, мутації вірусів якого відбуваються періодично. У 1918 р. світ вразила Е. грипу-іспанки (з Іспанії почалось поширення хвороби), яка, за різними підрахунками, за 1918 – 1920 рр. унесла від 25 до 40 млн. життів. Цю Е. вважають однією з перших епохи глобалізації. Вона почалася перед самим закінченням Першої світової війни. Тодішні умови ідеально підходили до максимально швидкого поширення вірусів – мільйони людей жили скупчено, без достатньої кількості продовольства і води, вояки були фізично знесилені, погода стояла холодна й вітряна. Вірус впродовж кількох тижнів розповсюдився у Німеччині, Франції, Італії та інших країнах Центральної і Східної Європи. Після закінчення бойових дій солдати, які воювали у Європі, повертаючись додому, занесли вірус до Америки, Азії, Африки та Австралії. В наш час в світі постійно наявні кілька Е. Найбільш відома з них – Е. СНІДу, про який вперше у 1981 р. оголосив американськи імунолог М. Готтліб. У 1986 р., після досліджень,

проведених доктором Р. Галло з Сан-Франциско, новий вірус назвали ВІЛ (вірус імунодефіциту людини). Щорічно від нього вмирають кілька мільйонів по усьому світу, десятки мільйонів є його носіями.

Впродовж багатьох століть різні автори створювали історичні оповіді про хвороби. Праці «батька медицини» Гіппократа були одним з перших звітів не тільки про фізичні аспекти перебігу Е., але й про їх вплив на життя суспільства. Один із відомих істориків античності Фукідид у своїй праці про Пелопонеську війну дав вражаючу картину соціального безладу, спричиненого Е. в Аттиці у 430 р. до н. е. Його опис «Афінської чуми» став зразком для багатьох генерацій істориків, які писали про аналогічні події в інших країнах, в інші часи. В ХХ – на початку XXI ст. набула популярності соціальна історія – історія конкретних соціальних явищ, серед яких привертає увагу дослідників історія хвороб і лікування.

Література: Арнаутова Ю. Е. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века. – Санкт-Петербург, 2004; Васильев К. Г. История эпидемий и борьба с ними в России в ХХ столетии. – М., 2001; Михель Д. В. Болезни и всемирная история: Учеб. пособие. – Саратов, 2009; Супотницкий М. В., Супотницкая Н. С. Очерки истории чумы: В 2 кн. – М., 2006; Токаревич К. Н., Грекова Т. И, По следам минувших эпидемий. – Ленинград, 1986.

Тетяна Орлова

ЕПІСТОЛОЛОГІЯ (від грецького epistolae – лист, послання та logos – слово, поняття, вчення) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає листи як окремий вид джерел особового походження та приватне листування.

Традиція листування має багатовікову історію. Ще в Давньому Єгипті створювали послання на основі чітко відпрацьованих формул, які не тільки несли смислове навантаження, а й використовували прийняту для того часу традиційну форму звертання, якої слід було обов’язково дотримуватися. Посада епістолографа (писаря) в Єгипті вважалася дуже почесною, яку обіймали найосвіченіші люди.

Перша концепція епістолярного стилю виникла у філософській школі Аристотеля, основними елементами якої вважалися ясність висловлення думок, прояв своїх моральних якостей та щирість намірів, а також буденність мови.

Усі листи XVIII ст. поділялися на дві великі групи: ділові та особисті. Вони чітко орієнтовані за змістом, що вказує на їхню належність – службові або приватні. Одні потрапляли до державних, інші – до родинних та приватних архівів. Однак віднести їх до одного з типів вищезазначених груп досить важко, оскільки приватні листи містили важливі свідчення про суспільні події, а тому є набагато ціннішими, аніж опублікований актовий матеріал. Так, частково збереглась родинна колекція листів творця першої української Конституції гетьмана Пилипа Орлика, що проливає світло на його відчайдушну боротьбу за свободу України; листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрони Кочубей тощо.

Лист, як історичне джерело, володіє специфічними, неповторними рисами і являє собою різновид письмових пам’яток, особливість якого полягає в яскравому прояві суб’єктивного сприйняття подій, що вимагає наукового

критичного ставлення до проблем дослідження епістолярії. Листи кожного історичного періоду мають свою архітектоніку, специфічний стиль викладу та форму висловлювань. До основних елементів джерелознавчого аналізу епістолярії належить визначення авторства, часу та місця створення, змістовна направленість, типологія та вид листа. Серед існуючих видів класифікації листів, в основі яких лежить хронологічний період написання, найприйнятніший зводиться до таких чинників: а) за соціальною приналежністю та суспільним станом автора і адресата; б) за ознакою взаємовідносин автора і адресата: рідні, друзі, знайомі, колеги тощо; в) за функціональним завданням, яке переслідував автор листа: ділові, інтелектуальні, традиційно-ритуальні та ін.; г) за ступенем зв'язку листів з епістолярним етикетом даної епохи і даного суспільного ладу. Е. покликана виробити, з одного боку, методику дослідження листів, як історичного джерела, а з другого – вирішити практичні, конкретно-історичні завдання. До них відноситься опрацювання принципів відмежування листів від інших видів історичних джерел; розробка методики атрибуції листів по сукупності епістолологічних ознак та архітектоніки листування; систематизації епістолярних джерел та введення їх до наукового обігу.

Література: Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. – К., 1998; Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб.наук.праць та спогадів. – Число 2. – К., 1998. Дудко В.И. Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – начала XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей. – М., 1989.

Ірина Войцехівська

ЕПІТАФІЯ (грец. έπιτάφιοζ, від έπι – на, над і τάφοζ – могила, тобто надгробне слово).

1. Лаконічний надмогильний напис, переважно у віршованій формі (може бути прозовий). Поширений в античну добу переважно у вигляді епіграми. В Елладі такі написи складались видатними поетами, виконуючи виховну функцію, розміщувались насамперед на могилах загиблих воїнів-героїв, починаючись словами: «Подорожній, спинись! Тут похований той, хто поліг за вітчизну...».

Класичним прикладом Е. може служити надгробний напис: «Як і всі ніжні квіти, ти пішов від сонячної спеки, шукаючи тіні і спокою» (Campo Santo в Венеції). Відома Е. Рафаелю Санті (автор Бембо): «…Тут лежить Рафаель, ким боялась Природа стати переможеною навіки і померти разом з ним».

2. Літературний твір, написаний у звязку зі смертю кого-небудь. Як літературний жанр Е. з'являється в Стародавній Греції та Римі. Зміст переважно панегіричний, але часто і сатиричний. В поезії стилізована Е. стала самостійним жанром в епоху класицизму. До жанру Е. можна віднести сонети Петрарки на смерть Лаури. Зачинатель романтизму В.Шекспір дав приклади Е. в своїх творах («Тімон Афінський», «Гамлет» і ін.).

До Е. відносяться і цитати самих похованих поетів (Наприклад, на

надгробку Н. А. Панова (Волково Кладовище): «Вся жизнь моя в литературе; литература – жизнь моя».

В літературі Нової епохи Е. могла адресуватись уявному покійникові. Згодом Е. набула сатиричного забарвлення, висміюючи вади конкретної особи чи суспільного явища.

До такого різновиду сатиричних Е. належать і автоепітафії – написи на власну уявлювану смерть. Відомі автоепітафії давньогрецького поета Мегара. Знаними творцями Е. були Лорд Байрон («Епітафія Джону Адамсу – носильщику із Саутвелла...», «Епітафія самому собі»), Кіплінг Р. («Політику», «Естету», «Командиру», «Клерку», «Новенькому», «Новобранцю», «Боягузу», «Ординарцю»).

З російських поетів Е. писали С. Полоцький, І. Дмитрієв, К. Батюшков, П. Вяземський, Ф. Глінка, М.Карамзін, О.Пушкін, М.Лермонтов, М.Цвєтаєва, І.Бунін і ін. Наприклад: «Я пыль в глаза пускал: / теперь я пылью стал» М.Карамзін («Надгробие шарлатана») та ін.

В Україні Е. поширилась в період бароко. В давній українській літературі до жанру епітафій зверталися А. Кальнофойський, Л. Баранович, В. Ясинський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода. Відомо, що Г.Сковорода заповів зробити на своєму надгробку короткий, але глибокий за змістом напис «Світ ловив мене, але не спіймав». У XX ст. сатиричні Е. писали В. Еллан-Блакитний, В. Симоненко, М. Сом. Е. не втрачає популярності дотепер.

Література: Проценко Л. О. Київський некрополь (письменники). К., 1994; Алексеев М. П., Жирмунский В. М., Мокульский С. С., Смирнов А. А. История западно-европейской литературы: Средние века и Возрождение: Учебник для студ. филол. спец. вузов. – 5.изд., испр. и доп. – М., 2000. Гиленсон Б. А. История античной литературы: Учеб. пособие для студ. филол. фак. пед. вузов: В 2 кн.: Кн. 1: Древняя Греция. – М., 2001, Кн. 2: Древний Рим. – М., 2001.

Інна Заболотна

ЕПОС (грец. ἔπος – слово, оповідання)

1. Різновид літературного (поряд з лірикою і драмою) оповідання про події, що буцімто відбувалися у минулому (які немов здійснювалися насправді і згадуються оповідачем). Е. охоплює буття в його пластичній об’ємності, просторово-часовій довжині і подієвій насиченості (сюжетність). Виникає у фольклорі (казка, епопея, історико-героїчні пісні, билина). До XVIII століття Е. був головним жанром літератури. Джерело епічного сюжету – народний переказ, образи ідеалізовані й узагальнені, мова відбиває відносно монолітну народну свідомість, форма віршована. Стародавні жанри Е. – повість, оповідання, новела. Прагнучи до повного відображення життя, епічні твори тяжіють до об’єднання в цикли. На основі цієї ж тенденції складається роман-епопея. Види Е.: епопея, поема, роман, великий Е., ліроепічна проза.

2. Під Е. розуміють народні героїчні пісні, що передавались усно, оповідання та поеми, що відображали процеси суспільного розвитку та історичні події. Поява класичних форм епічної творчості відноситься до ранніх етапів

розвитку суспільства, Е. передує індивідуальній, усвідомленій творчості. Великого значення у формуванні особливостей образного відображення дійсності в Е. відіграла міфологія. Так, в доцивілізаційних суспільствах, героїчний Е. був тісно переплетений з космогонічними міфами та міфами про культурного героя. Прикладами такого поєднання можуть служити оповіді про діяння культурних героїв, які часто приймали вигляд зоо- чи орнітоморфного тотемного предка, у народів Сибіру, Далекого Сходу та Північної Америки. Часто в таких оповідях використовуються магічні формули, заклинання. Етнографічними прикладами такого Е. можуть слугувати евенкійські оповіді, фінські пісні «Калевали», ірландські саги. Так, український перекладач «Калевали» Є. Тимченко зазначав: «Фінські богатирі борються з силами природи і з людьми не так фізичною силою, як силою своєї духовної обдарованості, могутністю свого слова в замовляннях і закляттях, як шамани». В архаїчних Е. минуле племені вимальовується як історія «дійсних людей», оскільки межі людства та племені чи групи споріднених племен суб'єктивно співпадають; в них розповідається про походження людини – предка даного етносу, здобування елементів культури, захист від чудовиськ. В архаїчній епіці виступає дуальна система боротьби свого, людського та чужого, демонічного. Ця боротьба є конкретним виразом захисту «космосу» від сил «хаосу». «Вороги», переважно, хтонічні, пов'язані з підземним світом, смертю, хворобами.

Згодом відбувається розпад міфо-епічної оповіді на окремо міф як сакральний сюжет та усне оповідання про далекі героїчні часи. Прикладами такого Е. є твори Давньої Греції, билини Київської Русі, середньовічний європейський Е. Проте навіть в цих творах досить часто можливе відтворення міфологічної основи сюжету оповідань. Так, в билинах образи «старших богатирів» Святогора, Вольги і Мікули, Волха Всеславича мають яскраві ознаки титанізму, давнього язичництва. На відміну від міфо-епічного оповідання, сюжет героїчного Е. насичений деталями, образністю, подробицями, які були б зайвими при розповіді міфу. В цих творах часто діють особи, які були реальними чи вигаданими предками сучасників. В розвинених Е. – грецькому, германському, індійському – історична діяльність племен (ахейців, готів, бургундів та ін.) виступає в якості героїчного взірця для майбутніх поколінь. Класичні форми Е., хоч в них і зберігається зв'язок з міфами, на відміну від архаїчної епіки, спираються на історичні оповіді, користуються їхньою мовою для викладу історичних подій минулого. Вони відрізняються рівнем достовірності розповіді, географічними назвами, історичними назвами племен та держав, царів, вождів. Повністю зникає шаманський ореол епічного героя, поступаючись військовій героїчній етиці та естетиці. Подібно міфу, героїчний Е. не сприймається як вимисел, і в цьому сенсі вони можуть бути протиставлені казці. Тільки в романічному Е. (лицарському романі) лінії героїчного Е. та чарівної казки зливаються. Романічний Е. сприймається виключно в якості художнього вимислу.

В зв'язку з змінами в суспільстві Е. перероблявся, виникали нові його форми. В час переходу до цивілізації, епічні твори зберігаються не тільки в

усній, але і в писемній формі, запис яких вимагав певної уніфікації різноманітних сюжетів в цілі цикли. Найдавнішими епічними творами, що дійшли в писемному вигляді слід назвати месопотамський Е. про Гільгамеша, «Одісею» та «Іліаду» Гомера, індійську «Рамаяну» тощо. Таким чином, народний Е. органічно вплітається в сучасні національні літератури, складає значну частину світової культурної спадщини.

Література: Калевала. Фінський народний епос / Пер. з фін.– К., 1995; Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х томах. – Т. 2. – М., 1998; Шталь И.В. Эпические предания Древней Греции. Опыт типологической и жанровой реконструкции – М., 1989.

Павло Шидловський

ЕРА (лат. aera – вихідне число, точка відліку) – у первинному значенні, що й на сьогодні збереглося у хронології – початковий момент системи літочислення, що означений певною дійсною чи легендарною подією. Е. від часів античності називають також і саму систему літочислення. Так, наприклад, найбільш вживана на сьогодні у Світі християнська чи нова Е. (наша Е.) – рахунок років відносно загальноприйнятої дати народження Ісуса Христа. В мусульманській Е. (хіджра, місячна хіджра) рахунок років ведеться від року, в який, за переказом, відбулась втеча (арабською – хіджра) Магомета з Мекки до Медини – 622 р. н. е.

Е. також називають великий проміжок часу, історичний або хронологічний період, що корінним чином відрізняється від попереднього. Щоправда, в цьому значенні термін «Е.» більш вживаний в геології, аніж в історії. Геологічна Е. – проміжок часу, що характеризується певними особливостями геологічних процесів, кліматичних умов, етапом розвитку рослинного та тваринного світу, що і вирізняє його з-поміж інших та належним чином відбито у геологічній стратиграфії. В історії Землі виділяються п'ять Е.: архейська, протерозойська, палеозойська, мезозойська та кайнозойська. Найбільш тривалими являються найдавніші (архей та протерозой) Е., загальна тривалість яких, за радіологічними дослідженнями складає більше 2500 млн. р. Остання Е. – кайнозойська – почалась близько 70 млн. років тому й характеризується домінуванням ссавців серед фауністичних решток і поділяється на періоди палеоген, неоген та антропоген (від 2 млн. років тому і до сучасності). Головна особливість останнього періоду полягає в тому, що в його межах відбувається виникнення та розвиток людини.

Порівняно нечасто Е. використовується як синонім термінів «епоха», «доби». За такого вживання зазвичай йдеться про порівняно нетривалі періоди, пов'язані із діяльністю певних історичних осіб (наприклад, «Е. Наполеона», «Е. Горбачова» тощо).

Література: Климишин И. А. Календарь и хронология. М., 1990; Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М., 1972; Сюзюмов М.Я. Хронология всеобщая. – Свердловск, 1971.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ЕРА ХРИСТИЯНСЬКА (наша, нова) – сучасна міжнародна система літочислення. Потреба в певній календарній ері (системі літочислення) в людей виникла ще в давнину. В історії різні народи користувалися різними календарними ерами, у яких відлік років пов'язувався з реальною чи міфічною подією. У серед. ІІІ ст. до н. е. грецький історик Тімей і математик Ератосфен запровадили літочислення від перших Олімпійських ігор (з 776 р. до н. е.). У Давньому Римі, а також у Середньовіччя і до XVII ст. користувалися ерою ab urbe condita – «від заснування міста» Рима Ромулом (753 р. до н. е.). Служителі християнської церкви також намагалися вирішити питання відліку часу. Зокрема, було «встановлено», що Бог створив світ у 5508 р. до н. е. Так події від створення світу записувалися в давньоруських літописах.

Е. Х. («від Різдва Христова») була введена римським монахом, папським архіваріусом, скіфом за походженням Діонісієм Малим у 525 р. Він склав нову таблицю пасхальних циклів, запропонувавши вести літочислення від прийнятої в християнстві дати Різдва Ісуса Христа, яка встановлювалась як перший рік Е. Х. (тобто, 2003 рік означає, що після народження Христа пройшло 2003 роки). Часто рік по Е. Х. позначають літерами AD (лат. – Anno Domini – роки Господа). Впродовж VIII – IX ст. Е. Х. поширилася в багатьох країнах Європи, проте лише з XV ст. ця система почала регулярно використовуватися в документах папської канцелярії. У XVIII ст. межі ери, запровадженої Діонісієм, були розширені і для лічби років до Різдва Христового (a. D. — ante Deum – до Господа). Спосіб зворотньої лічби ще 1627 р. було запропоновано Д. Пєтавіусом. Дати з позначенням «до н. е.» стали означати кількість років до народження Христа (тобто відлік часу відбувався в зворотному напрямі). Межею між 1 роком н. е. і 1 роком до н. е. є «мить» між 31 грудня 1 року до н. е. і 1 січня 1 року н. е. Отже, якщо йдеться про події, які відбулися 3 тис. років до н. е., це означає, що з того часу минуло 5 тис. років, оскільки слід додати ще 2 тис. років н. е. Важливо також підкреслити, що коли йдеться про події, які відбулися до н. е., на це обов'язково вказується (наприклад, 453 р. до н. е.). Якщо йдеться про події нашої ери, роки вказуються без позначок н. е. (453 р.). Якщо ж у тексті чергуються різні дати, для того, щоб не виникло плутанини позначаються роки не тільки до н. е., а й — н. е. (453 р. до н. е., 453 р. н. е.).

Працюючи над історичними документами, вчені поступово привели хронологію давніх подій у відповідність до нового літочислення. В Україні нове літочислення поширилося за правління російського царя Петра І. У 1700 р. (7208 р. від «створення світу») він видав указ про лічбу часу від народження Ісуса Христа. Нині літочислення за Е. Х. прийняте в більшості країн світу. Проте в деяких із них існує інше літочислення. Так, за іудейським календарем літочислення ведеться від міфічного «створення світу» («від Адама») – 3761 до н. е.

Література: Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность. – М., 1975; Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Хронология. – М., 1981.

Сергій Пивовар

ЕСЕРИ – члени партії соціалістів-революціонерів в Росії, Україні. Перші організації Е. виникли в 1890-х рр. у Берні (Швейцарія), а також у Саратові, Петербурзі, Полтаві, Одесі, Харкові та інших містах Російської імперії. За характером партія Е. була неонародницька, ультрареволюційна, терористична. Висловлювала інтереси насамперед селянських мас. Основні вимоги: демократична республіка, політичні свободи, соціалізація землі. Водночас Е. вірили в особливий для Росії шлях до соціалізму.

У квітні 1902 р. почала діяти (вбивство міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна) Бойова організація, яка мала власні статут, кошти, конспіративні квартири і була позбавлена безпосереднього впливу ЦК партії. За час існування БО її членами були понад 80 осіб, яких очолювали спочатку Г. Гершуні, згодом Є. Азеф (1903 – 1908).

Після розгрому наприкінці 1902 р. найвпливовішої в партії місцевої організації в Саратові, домінували катеринославська, київська та одеська організації. До початку революції 1905 – 1907 рр. на території Російської імперії діяло понад 40 організацій, які об'єднували приблизно 2 – 2,5 тис. осіб. Популярність Е. обумовлювалася насамперед їх терористичною діяльністю. Лише в роки Революції 1905—1907 рр. було здійснено приблизно 200 терористичних актів. Вибори до І Держдуми Е. бойкотували, натомість у складі ІІ Держдуми були представлені 37 депутатами. Чисельність есерівської партії у роки революції зросла до 50 – 60 тис. осіб.

У міжреволюційний період партія перебувала в кризі, яка поглиблювалася через впровадження столипінської аграрної реформи. Е. вважали, що причини минулої революції зберігаються, і тому нова революція неминуча. Це обумовило повернення партії до попередніх форм, методів і засобів боротьби. Авторитет партії значно похитнувся після викриття в січні 1909 р. провокаторства Азефа. У роки світової війни посилилися розбіжності в середовищі Е., які поділилися на „інтернаціоналістів" (прихильників об'єднання всіх соціалістів у „третю силу", здатну змусити припинити війну між двома імперіалістичними блоками) і оборонців (прихильників перемоги країн Антанти). У січні 1916 р. Петроградський комітет партії соціалістів-революціонерів опублікував тези, в яких заявлялося, що головним завданням є „організація трудящих класів з метою революційного перевороту".

Після Лютневої революції 1917 р. у Росії партія есерів стала найвпливовішою і найчисленнішою в Росії (влітку 1917 р. майже 1 млн членів). Склалося три партійні течії: права, центристська і ліва. Офіційний курс визначали центристи, на чолі з В. Черновим. Прагнучи до широкого об'єднання всіх прогресивних сил, здатних подолати існуючі проблеми і довести країну до Установчих зборів, Е. співробітничали з кадетами і меншовиками. Е. переважали в місцевих органах самоуправління і в більшості громадських організацій, їх лідери входили до складу трьох коаліційних урядів. Вони планували здобути більшість в Установчих зборах і мирним демократичним шляхом реалізувати свою програму, стрижнем якої було аграрне питання. Залишаючись на позиціях соціалізації землі, Е. пропонували до скликання Установчих зборів передати землю в розпорядження земельних комітетів. Зовнішньополітичний курс Е.

визначало гасло „Демократичний мир усьому світу”, водночас заперечувалася можливість сепаратного миру з державами Четверного союзу.

Однією з найбільших проблем цієї партії було її розмежування. Більшовицький переворот праві Е. сприйняли як „злочин перед батьківщиною і революцією”. Ліві Е. підтримали більшовиків, створили Партію лівих соціалістів-революціонерів (інтернаціоналістів) і деякий час (листопад 1917 – липень 1918) співробітничали з більшовиками. Нове керівництво есерів, обране на 4-му й останньому з’їзді партії в грудні 1917 р., вважало рішення більшовиків про передання влади Радам пагубним „для революції і країни”, вбачало єдиний шлях порятунку у відмові від „завоювань” більшовицького перевороту і створенні революційно-демократичної влади, здатної зупинити громадянську війну. Головним гаслом Е. стало скликання Установчих зборів, які, на їх думку, могли мирним шляхом ліквідувати більшовицько-радянську владу. На виборах до Установчих зборів загалом по країні Е. отримали 58% голосів, натомість у Петрограді — 16,7%, а в Москві — лише 8,5%, що свідчило про падіння авторитету Е. у містах. 5 січня 1918 р. лідер Е. В. Чернов став головою Установчих зборів, був прийнятий есерівський порядок денний, схвалена частина есерівських пропозицій (щодо головних положень закону про землю, питання про мир, проголошення Росії „демократичною федеративною республікою” тощо). Проте Е. зазнали поразки, оскільки Установчі збори були розігнані більшовиками. За цих умов упродовж січня – квітня 1918 р. ЦК есерівської партії видав 15 тез, в яких обґрунтовувалась її антибільшовицька позиція щодо основних питань життя країни. Головним завданням партії оголошувалася боротьба за відновлення діяльності Установчих зборів. У травні 1918 р. керівництво есерів. прийняло рішення про початок збройної боротьби з радянською владою. Проте громадянська війна виявила неспроможність сподівань Е. на перемогу „третьої сили” і значно послабила партію. У червні 1920 р. було реорганізовано партійне керівництво, створено Центральне Організаційне бюро ЦК, у вересні емігрував лідер партії В. Чернов. Політична мета партії залишалася незмінною – боротьба за демократичну політичну систему, здатну забезпечити вияв народної волі – головної умови для остаточної перемоги революції та соціалістичного будівництва.

Більшовицька влада переслідувала Е. Влітку 1922 р. у Москві відбувся судовий процес над 34 членами ЦК і активістами їхньої партії, який супроводжувався агітаційно-пропагандистською кампанією, спрямованою на остаточну дискредитацію Е. Основні звинувачення на адресу Е. („переродження” партії, її „зрадництво інтересів трудящих”, „співробітництво з міжнародною реакцією”) стали головними постулатами радянської історіографії. Після арешту в 1925 р. останнього складу Центрального бюро партії есерів, вона фактично припинила своє існування в СРСР. Натомість продовжувала діяти неоднорідна в ідейно-політичному відношенні есерівська еміграція з центрами в Берліні, Парижі та Празі. Остання емігрантська група Е., яка з початку Другої світової війни перебувала в Нью-Йорку, припинила своє існування в середині 1960-х рр.

Перші групи Української партії соціалістів-революціонерів виникли в 1903

– 1904 рр. Серед засновників партії були П. Христюк, В. Чехівський, М. Шаповал та ін. На 1-й конференції УПСР (лютий 1907 р.) було визначено головне завдання Е. – організаційна й агітаційно-пропагандистська робота серед мас, обрано ЦК. Після арештів членів партії в другій половині 1907 р. було ліквідовано ЦК УПСР, лідери партії емігрували. У 1912—1913 рр. відродилися гуртки Е. у Києві, Полтаві, Чернігові та інших містах. На І Установчому з'їзді (травень 1917 р.) українські Е. офіційно оформилися в єдину партію, на ІІ з'їзді (липень 1917 р.) були прийняті програма й статут УПСР. Проголосивши себе „складовою частиною армії міжнародного революційного соціалізму", УПСР висунула кінцеву мету – „перебудову сучасного капіталістичного ладу на лад соціалістичний". У національному питанні УПСР прагнула „боротися за те, щоб Україна приступила до федерації з іншими народами як демократична республіка в своїх етнографічних межах незалежно від сучасної державної приналежності українських земель". Лідери УПСР відігравали провідну роль у діяльності Центральної Ради.

Влітку 1917 р. виникли перші ознаки партійного розколу. У червні відбулася Лівобережна конференція УПСР, яка декларувала свою незгоду з угодницькою позицією керівництва партії. Після більшовицького жовтневого перевороту криза загострилася, головним чином через аграрне питання. Наприкінці 1917—на початку 1918 р. посилилось ліва течія партії, представники якої на IV з'їзді УПСР у травні 1918 р. перемогли на виборах до ЦК. Прийняття рішення про розпуск партійних організацій, які повстали проти гетьманщини, заклало основи для утворення УПСР (боротьбистів). Натомість права частина ЦК УПСР створила Тимчасовий організаційний комітет, який заявив про необхідність створення незалежної Української держави як умови вирішення соціально-економічних проблем. Праві Е. входили до складу Українського національного союзу, урядів УНР Директорії. Ліве крило УПСР провело V з'їзд УПСР (березень 1919 р.), який одночасно став І з'їздом УПСР (комуністів). На території України УПСР припинила діяльність після судового процесу в травні 1921 р. В еміграції продовжувалися розколи до остаточного припинення існування Е. в 1930-х рр.

Література: Грушевський М.С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся – поборете. – Відень, 1920; Аноприева Г., Ерофеев Н. Партия социалистов-революционеров // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.; Спиридович А.И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886 – 1916. – Пг., 1918.

Сергій Пивовар

ЕТАТИЗМ (від франц. etat – держава) – напрям політичної думки, який розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку, наголошуючи на корисності та позитивності держави щодо суспільства та індивіда; сучасна соціологічна доктрина, яка обґрунтовує необхідність активного втручання держави в усі сфери життя суспільства з метою цілковитого підпорядкування його тотальному впливові держави; також певні

політико-економічні ситуації та процеси.

Поняття «Е.» виникло у 80-х рр. XIX ст. у Франції для позначення політичної доктрини, яка містила вимогу поширення повноважень і функцій держави на всі сфери суспільства й економіки. Згодом сформувалася концепція Е. – патерналістської природи держави, яка по суті, є теоретичним підґрунтям, на який спиралися всі тоталітарні режими, пропагуючи непохибність держави, доводячи необхідність її монополії на всі сфери життя суспільства. Між тим, витоки Е. прослідковуються ще в стародавні часи. У давньому Китаї ідеологи легізму розробили концепцію деспотичної держави, в якій одноосібним творцем законів є правитель, де держава тотально регулює економіку тощо. Фактично легісти започаткували ідею тоталітарної держави з її непогрішімістю та вседозволеністю. За античних часів особистість сама по собі майже нічого не значила. Згідно з тогочасними уявленнями, людина ставала людиною тільки в державі, завдяки своїй причетності до цієї форми співжиття суспільства і діяльності для неї. За Аристотелем, поза державою могли жити тільки боги та звірі. Слово «ідіот» у давньогрецькій мові (idiotus) означало людину, яка живе відокремлено від інших людей, заради себе самої. Демокріт доводив, що інтереси держави понад усе, а зусилля громадян мають бути спрямовані на забезпечення найкращого устрою та управління, що мистецтво управління державою — це найвище з усіх мистецтв. Найвищим благом людства вважали державу Н.Макіавеллі – за доби Середньовіччя, Г.Гегель – у Нові часи.

До XVIII ст. увага вчених зосереджувалася на вивченні головним чином етатистської моделі сприйняття держави. З необхідністю існування та зміцнення могутності держави безпосередньо пов'язувалося особисте й суспільне благополуччя громадян держави. Однак за доби Просвітництва відбулося зміщення акценту з етатистської моделі в бік гарантії прав і свобод громадян.

Друга пол. XIX – початок XX ст. позначилися появою тенденції, яка характеризувалася суцільною етатизацією суспільного життя, розширенням впливу держави на соціальну та економічну діяльність, формуванням агресивності в зовнішніх відносинах держав, посиленням шовінізму та расизму. У правовій науці виник етатичний позитивізм, який заперечував теорію природного права, відстоюючи ідеї авторитаризму і державного примусу. Панівною формою юридичного позитивізму в країнах Західної Європи другої половини XIX ст. був етатичний (державно-інституційний) позитивізм, який розглядав право як породження та знаряддя держави, як форму реалізації державної політики. Етатичний позитивізм виник й існує у двох версіях – «законницький позитивізм» і «аналітичний позитивізм». Етатичний позитивізм набув яскравого втілення у концепціях держави А.Розенберга, Дж.Джентіле, К.Шмітта, де держава абсолютизується й розглядається єдиним організатором і захисником інтересів нації. Яскравим представником етатичного позитивізму в Росії на початку XXст. виступив Г.Ф.Шершеневич.

У деяких країнах (наприклад, у Туреччині за часів правління Кемаля Ататюрка) Е. називали офіційну економічну доктрину уряду.

Антиетатизм – прагнення особи чи суспільства дистанціюватися від власне державного бюрократичного апарату, чинити опір його неправомірним

зазіханням на громадянські права та свободи. Противники Е. вважають, що безмежна законослухняність, шанування не своєї вітчизни, її історії, а держави, влади – етатистське холопство. Антиетатистська модель сприйняття держави розглядає її як соціальне й моральне зло. Традиція негативного ставлення до держави була започаткована ще в античні часи, надалі вона розвивалася паралельно з еволюцією етатистської моделі. Альтернативою державі виступали: середньовічна релігійна концепція «Божого царства», яка передбачала «відновлення Раю» і вирішення всіх людських проблем Богом; соціально-утопічні теорії Нового часу, які пропонували «ідеальні» конструкції суспільств, засновані на спільній власності, справедливому розподілі; у новітні часи – марксизм і анархізм, які виступали з вимогою повної (негайної чи поступової) ліквідації держави як суспільного інституту.

Сергій Пивовар

ЕТИКЕТОЗНАВСТВО (від фр. étiquette – етикетка, ярлик, правила поведінки, церемоніал) вивчає усталені норми поведінки людей, форми прояву етики, моралі, дотримання принципів та умовностей, що історично склались та прийняті у людському співтоваристві, зокрема в різних колах, прошарках суспільств, що існували та існують у межах різних цивілізаційних та етнічних спільнот; досліджує церемоніал та регламентацію проведення окремих процедур і ритуалів.

Етикет – це феномен культури, що вимагає від людини широкого світогляду, вироблених принципів моралі і вміння поводитися у відповідності до них. Розрізняють, зокрема, такі види етикету: придворний етикет – регламентує порядок і форму поводження, поведінки при монарших дворах; дипломатичний (протокол) – регулює спілкування працівників дипломатичного корпусу на офіційних прийомах, зустрічах, переговорах, раутах тощо відповідно до міжнародних правил; військовий – регламентує відносини офіцерського корпусу і солдатів на службі та в громадських місцях відповідно до вимог військового статуту; загальногромадянський етикет – сукупність правил і традицій повсякденного життя, який в свою чергу включає в себе: сімейно-побутовий етикетт (регулює стосунки між дружиною і чоловіком, старшими і молодшими членами родини, дітьми та батьками), службовий – визначає певні аспекти поведінки керівника і підлеглого, колег по роботі, мовний етикет – зумовлює стиль мовного спілкування згідно із давно виробленими в суспільстві нормами і правилами поведінки та ін.

Окремим елементом етикету є манери – вміння поводитись належним чином відповідно до конкретних умов, триматися в товаристві. Правила ввічливості, які відзеркалюють історичний досвід спілкування, передаються з покоління в покоління.

Родоначальником етикетних норм вважається Схід (традиційна прихильність китайців та японців до складного церемоніалу спостерігається і до цього часу). Ще у Стародавній Греції філософи вчили своїх учнів стриманості і поміркованості як найвищим проявам добропорядності, а гарні манери прищеплювались в спеціальних школах. Для організації іноземних посольств у

Римі, якому у міжнародному протокольному етикеті не було рівних, існувала спеціальна посада "магістра церемоніалу". У Візантії були вироблені особливі правила, що регламентували життя імператорського двору, запроваджені аристократичні титули і правила поведінки та функції придворних в церемоніалі, існував пишний дипломатичний церемоніал. В Європі найдавнішим вважається іспанський етикет (збірник правил хорошого тону «Дисципліна клерикаліс» Петрусо Альфонса). Справжнього розквіту етикет досяг в епоху феодалізму і абсолютної монархії. Особливою детальністю і складністю відрізнявся етикет світського дворянства.

В Київській Русі було створено «Ізборник Святослава» 1076 р., побудований у формі бесіди батька з сином, в якому знайшло відображення бачення норм поведінки, чемності і поваги. На початку XII ст. з'явилося "Повчання Володимира Мономаха", в якому зафіксовані основи давньоруського етикету та чимало етикетних порад. Віддавна на українських землях існував неписаний кодекс церкви і родинного етикету. Автор «Слова про Закон і Благодать» Іларіон теж приділяв значну увагу особливостям національного етикету.

В Росії ще в XV – XVI був у вжитку т. зв. «Домострой» – звід правил поведінки, якими слід було керуватись у взаємовідносинах з владою, церквою, сім'єю, слугами, який ідеалізував патріархальний уклад життя і т. д.

У XVIII ст. за наказом Петра І, який прагнув запровадити правила поведінки на кшталт західноєвропейських, було видано книгу "Юности честное зерцало" – кодекс нових правил поведінки для дворянської молоді в світському товаристві з дотриманням традицій прадавнього слов'янського спілкування. В Табелі про ранги 1722 р. встановлювалася сувора ієрархія всіх видів служби та чинів, відповідно визначався і службовий етикет.

С.Зизаній у «Казанні святого Кирила», Ф.Прокопович у Духовному регламенті 1721 р. наголошували на необхідності знати основні правила спілкування між людьми. Філософ і мислитель Г. Сковорода у своїх працях та курсах лекцій «Християнське благонравіє» сформулював основні принципи етикету, який можна охарактеризувати як «християнський етикет». Український народний етикет в основному зумовлювався нормами християнської моралі та звичаєвого права. На поведінці вищих прощарків суспільства позначились запозичення елементів західноєвропейського етикету (Речі Посполитої). На етикетні правила різних регіонів України вплинула близькість іншоетнічних сусідів, входження до складу інших держав (Австро-Угорщини, Румунії, Чехо-Словаччини).

У 18 – 19 ст. дворянство Російської імперії перейняло французький етикет. Законодавцем моди став імператорський двір, де регламентувалося все – від норм звертання до носіння одягу. У 1842 р. вийшов указ імператора Миколи І про дозвіл на використання при пошитті одягу шовку, мережива, парчі виключно для осіб, віднесених до перших 5-ти класів Табеля про ранги.

У груд. 1917 декретом РНК Рад. Росії скасовано вживання приватних титулів зі звертанням «господин», скасовано військові чини. Набув поширення «етикетний нігілізм».

Поняття "етикет" увійшло до російської та української мов у XVIII ст., коли запроваджувалися політичні і культурні зв'язки між державами. Проблеми етики та Е. досліджують українські вчені М. Лукашевич, В. Малахов, І. Осечинська, В. Степаненко, Т. Чмут, Г. Чайка, російські – В. Бакштановський, Л. Волченко, Л. Воронкова, О. Даниленко, Л. Грінберг, В. Гольдін, В. Селіванов, О. Титаренко, Т. Цив'ян. Важливу родь в дослідженнях з Е. відіграють праці Т. Аболіної, А. Єрмоленка, Н. Д. Кучерюка, В. Ларионової, О. Левицької, Л. Левчук, А. Лоя та ін. Проблеми Е. розглянуто у працях А.Байбуріна, А.Топоркова (Росія), Х. Філіпса, М. Хенкса (США), М. Оссовської (Польща), Е. Фукса (Німеччина). Ф. Броделя та Ж. ле Гоффа (Франція).

Вивчення етикету значно актуалізується у зв'язку з вимогами сучасної комунікативної практики, що зазнає змін і постійного збагачення і навіть де в чому уніфікації. Структуруючись за багатьма напрямами, етикетні норми теж зазнають змін. Крім етикету зовнішнього вигляду, етикету поведінки в громадських місцях, етикету спілкування тощо з'являються нові норми етикету, зокрема сетикет – основні правила поведінки у мережі Інтернету. Е. сприяє збереженню національної історичної пам'яті, гуманістичних принципів співіснування.

Література: Бугай Н. Український етикет: Посібник для учнів та студентів. – К., 2002; Дмитрієнко М., Любушкіна Л. Етикетознавство // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. /І.Н. Войцехівська, В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2008. – С. 238 – 245; Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета. – Л., 1990; Энциклопедия этикета. – М., 2001.

Інна Заболотна

ЕТНІЧНІСТЬ (англ. ethnicity) – сукупність сформованих на історичній і генетичній основі специфічних спільних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свої ендогамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот. Термін «Е.» багатозначний і включає як групову чи індивідуальну самоідентифікацію, так і сукупність обов'язкових рис і ознак. Цей термін прийшов у вітчизняну етнологію із західної етнологічної науки, де він визначається приблизно як сукупність характерних культурних рис етнічної групи. Це відповідає англомовному трактуванню цього терміна, коли етнічна група розуміється як частина більш широкого соціокультурного оточення, котра перебуває з цим оточенням у конфліктних відносинах, що знаходить своє вираження в специфіці тих культурних рис, які визначаються як етнічність. У західній, передусім американській етнології термін «Е.» найчастіше застосовується для характеристики етнічних меншин і діаспорних груп.

Дослідження феномену Е. було започатковано ще у другій половині XIX ст. французьким істориком і соціологом Е. Ренаном. Однак, термін «Е.» набув поширення в етнологічній літературі лише на початку 70-х років XX ст., коли в США почалося вивчення ролі етнічних чинників у формуванні імміграційної

людської спільноти США, яку місцеві вчені охрестили «американською цивілізацією», а також у зв‘язку з різким зростанням активності етнічних меншин і загостренням міжетнічних настроїв в індустріальних країнах Заходу. Тоді навколо проблеми етнічності розгорнулася гостра дискусія, у результаті якої з‘явилися численні теорії етнічності, що пояснюють природу й сутність етносу, етнічну ідентичність, асиміляцію, дискримінацію, етнічні конфлікти тощо. Сьогодні європейська і американська етнологія терміном «Е.» найчастіше позначають наявну сукупність характерних рис кожної з етнічних груп (етносів). Одні з дослідників тлумачать «Е.» як процес визначення індивідуальної та групової ідентичності, другі – як особливу форму буття етнічних спільнот, треті – як такі риси, що проявляються лише у порівнянні з рисами інших етнічних спільнот, четверті – як наявність протиставлення «ми – вони». Е. не варто розуміти як щось аморфне, як раз і назавжди сформований комплекс етнокультурних особливостей. Насправді це мінлива й динамічна сукупність характеристик, форма етносоціальних стосунків, що переживає процес постійного оновлення та видозмін. Важливу роль у вивченні Е. відіграли праці норвезького вченого Ф. Барта. Він показав, що характеристики, використовувані для визначення етнічних груп, не можна звести до спільного культурного матеріалу, який міститься в межах етнічних кордонів. Етнічні групи (або етноси) визначаються насамперед за тими характеристиками, які самі члени групи вважають для себе значущими і які лежать в основі самосвідомості. Як правило, Е. формується й існує в контексті того соціального досвіду, з яким ідентифікують себе самі люди або вони ідентифікуються іншими людьми як члени певної етнічної групи.

Етнічна картина світу припускає існування спеціальних соціальних маркерів, покликаних диференціювати етнічні групи. Ці розпізнавальні маркери утворюються на різноманітній основі, включаючи фізичний вигляд, географічне положення, господарську спеціалізацію, релігію, мову й навіть одяг або їжу. Але всі разом або окремо вони вживаються для позначення індивіда як представника певної етнічної спільності, тобто його етнічності. Українські етнологи завжди виходили з того, що кожен етнос характеризується сукупністю обов‘язкових рис і ознак, які разом становлять сутність поняття «Е.». Розуміння Е. як відображення сукупності характерних культурних рис певної етнічної групи, що виокремлюють її серед загального етнокультурного оточення, також дотримуються й укладачі «Короткого етнологічного словника» (Москва, 1995). Зокрема вони трактують її як універсальну категорію, яка забезпечує найповнішу розгорнуту характеристику того чи іншого народу, взятого як окрема специфічна суспільність, відмінна своєю культурно-історичною своєрідністю від усіх інших. На схожих позиціях стоїть й авторитетний український етнолог А. Пономарьов, який вважає, що феномен Е. відображає всю багатобарвність культурної картини народу, а такі категорії, як етнічна група, етнос, етнічна суспільність є її похідними. При цьому підкреслюється, що Е. означає складну систему суспільних стосунків, які пов‘язують етнофора (носія етнічних цінностей) з її етнічним середовищем – родиною, громадою, суспільством загалом. Отже, поняття «Е.» становить сукупність і нерозривну

єдність обов‘язкових специфічних ознак етносу. Їхню суть розкривають три головні взаємопов‘язнані аспекти: Е. завжди передбачає ідентифікацію між різними етнічними групами за принципом «ми» – «вони», а також самоідентифікацію етнофора всередині етнічної спільноти; Е. є тією системою традиційних символів, що сприяють збереженню внутрішньої єдності та консолідації членів етнічної спільноти; Е. не може існувати поза взаємостосунками між окремими спільнотами, тому вона проявляється передусім через їхнє порівняння. Причому вирішальним фактором існування Е. є самоусвідомлення своєї самобутності (належності). Тому для її збереження не є обов‘язковими спільність мови, території та деяких культурних елементів. Е. залишається реальністю до того часу, доки одна етнічна група усвідомлює свою відмінність від іншої.

Література: Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія. – К., 2006; Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. – М., 2004.

Валерій Капелюшний

ЕТНОАРХЕОЛОГІЯ (також **археологічна етнографія**, **археологія дії**, **жива археологія**) – напрямок досліджень, що з’явився на стику археології та етнографії і набув поширення у 60-80-х рр. ХХ ст. Об’єктом дослідження Е. є матеріальна культура сучасних народів, а предметом – специфіка відображення в ній особливостей поведінки людей та їхніх соціальних взаємовідносин. З цією метою проводяться етнографічні спостереження та археологічні дослідження поселень та стоянок, відносно недавно залишених людьми, причому дані, отримані від інформаторів, співставляються з матеріалами, отриманими в результаті розкопок. Тим самим розкриваються взаємозв’язки між матеріальною культурою та її залишками, з одного боку, та живою суспільною дійсністю – з іншого. На цій основі будуються гіпотетичні моделі, здатні слугувати археологам, які вивчають давні пам’ятки, для постановки дослідницьких завдань та вироблення певної стратегії пошуку. Так вирішується одна з задач, що стоїть перед Е. – вдосконалення процедури історичних реконструкцій первісних суспільств. Іншими завданнями Е. є корегування картини, отриманої шляхом опитування інформаторів, а також дослідження активної ролі матеріальної культури в житті суспільства. Етноархеологи вивчають господарську, соціальну, символічну та ін. функції матеріальної культури, характер її просторового поширення та фактори, які на це впливають, особливості матеріального виробництва на всіх його етапах, процес депонування в культурному шарі матеріальної культури після виходу її з використання.

Для Е. характерним є використання джерел та методів цілого ряду як природничих, так і гуманітарних наук з метою найповнішої реконструкції життєдіяльності мисливських суспільств. Так, на думку Л. Бінфорда, завданням етноархеологічного методу є намагання віднайти певні закони формування археологічного літопису, використовуючи життєдіяльність сучасних мисливських суспільств. Основну увагу цей автор приділяє дослідженню процесу утворення археологічного «запису» з метою створення методів найповнішої інтерпретації конкретних археологічних пам’яток.

Завдяки працям представників цієї школи до археологічного дослідження було введено та обґрунтовано концепцію адаптації як процесу пристосування людини до умов існування, як продукту природного добору та як ступеню відповідності між організмом і середовищем. Величезне значення для етноархеологічних досліджень має аналіз оточуючого середовища – ландшафту, покладів ресурсів, тваринного і рослинного світу. Подібний екологічний підхід «нових археологів» передбачає дослідження взаємозв'язків між трьома типами оточення – фізичного (геологічна будова, топографія, наявність водних та сировинних ресурсів), біотичного (рослинний та тваринний світ) та соціального. Різні дослідники розробляють поняття адаптивної стратегії мисливських суспільств, що проявляються у технології, суспільних зв'язках, світоглядних уявленнях. Для розкриття взаємостосунків колективів та природи використовуються концепції «редукції ризику» та «оптимальної стратегії». Основний зміст цих концепцій передбачає, що колектив, пристосовуючись до природних змін, обирає такий шлях вирішення проблем життєзабезпечення, який передбачає найбільшу ефективність при мінімальному ризику для групи.

Центральною проблемою в дослідженнях етноархеологічного напрямку стає забезпеченість суспільства харчовими ресурсами з урахуванням кількості рослинної та тваринної біомаси, щільності населення на одиницю площі та специфіки господарської діяльності цього населення. Такі дослідження були неможливими без використання експериментальних методів для відтворення певних аспектів господарства минулого. Також використовується аналіз джерел мінеральної сировини, води та палива. Характеристика ресурсної бази регіону стає основою для моделювання систем життєзабезпечення та способів облаштування життєвого простору. На думку Л. Бінфорда, завданням інтерпретаційної археології є створення загальних моделей існування первісних колективів, що дає можливість виокремлення певних типів адаптації людських колективів. Представники Е. часто віддають перевагу створенню універсальних моделей поведінки, що обумовлено надмірним захопленням схематизацією та математизацією досліджень та іноді необґрунтованими етнографічними паралелями.

Розвиток ідей про взаємодію природи та суспільства в інтерпретаційній археології на сучасному етапі продовжують представники «інвайронментальної археології», що сформувалась в рамках етноархеологічного підходу. Основним завданням цього напрямку стає міждисциплінарне вивчення палеогеографічного оточення як місця існування первісних колективів, визначення характеру впливу людських спільнот на екологічну рівновагу.

Література: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М., 1988; Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. – М., 1979; Binford L.R. In Pursuit of the Past. Decoding the Archaeological Record. – N.Y., 1983.

Павло Шидловський

ЕТНОГЕНЕЗ (від грец. ἔθνος – плем‘я, народ та γένεσίς – виникнення, походження) – сукупність соціально-історичних, духовно-культурних процесів та природних чинників, що зумовлюють виникнення, становлення і розвиток етносу як складного й водночас цілісного явища. Дослівний переклад слова „Е.” – походження народу. В широкому розумінні Е. – це процес історичного походження та буття етнічних груп, що пов‘язаний з розвитком виду Homo sapiens. Проблеми Е. – одні з найскладніших у сучасній науці. Це спричинено тим, що етнічна історія народів обумовлена взаємодією антропологічних, лінгвістичних, демографічних, господарсько-культурних, психологічних та інших чинників.

Уперше термін „ Е.” ввів в обіг у 20-ті роки ХХ ст. відомий радянський мовознавець М.Я.Мар. Єдиної концепції Е. не існує, а наявні – здебільшого дискусійні. Залежно від тлумачення етносів як соціальних чи соціально-біологічних міжплемінних людських спільнот, нині в етнології відомі соціально-історична, енергетична та соціально-біологічна (стадіальна) концепції Е. Найпопулярнішим є цивілізаційний підхід до Е., який намагається найповніше враховувати фундаментальні зрушення в технології, комунікаціях, життєзабезпеченні народів й найповніше відповідає поліваріантності історичного процесу. Е. – внутрішньо досить складний і зовнішньо неоднозначно спрямований, тобто неоднолінійний процес. Він скоріше дискретний, амплітудний і локальний, своєрідне тло, на якому відбувається спонтанний, безперервний, глобальний соціальний розвиток.

Відомі кілька основних механізмів утворення нових етносів: інтеграція – формування етносу шляхом об‘єднання різних племінних спільнот (наприклад, французи, поляки), змішування завойовників чи колоністів з аборигенним населенням (зокрема, турки і перуанці) або за рахунок інтеграції різних етнічних груп іммігрантів (південно-африканські бури, канадці, американці США та ін.); диференціація – від великого етносу з певних причин відділяється його кінцева чи територіально ізольована частина (наприклад, австралійці від великобританців) або відбувається розпад великого етносу на кілька менших; трансформація – перетворення попереднього етносу в нових історичних умовах шляхом асиміляції іноетнічних вкраплень у нову етнокультурну спільноту (давні греки – візантійці – сучасні греки). На відміну від первісних родових общин, у яких соціальна організація та регуляція будувалися на кровно-родинних відносинах, етнос – мовно-культурна спільнота. Вирішальними факторами у його зародженні є спільність території, прийомів ведення господарства населенням, мови соціальної комунікації та політична єдність, на основі яких з набуттям і передачею між поколіннями досвіду спільного проживання формується щоденна культура. У процесах Е. виділяють дві рівнозначні складові: формування етнічної популяції (за рахунок ендогамії) та формування етнічної культурної системи (мова, звичаї, вдача, прийоми ведення господарства, етнічно забарвлені риси у спеціалізованих сферах життєдіяльності, залучення до спільної релігії тощо). Більшість елементів культури легко запозичують інші народи, тому спільність мови та окремих культур, традицій не можуть свідчити про обов‘язкову популяційну

спорідненість відповідних народів.

Вивчення і уточнення Е. конкретних етносів, крім наукового, має ще і важливе прикладне значення, бо дає змогу зрозуміти як їх етнополітичний і етнокультурний стан, так і виявити причини етносоціальних протиріч, що часто маскуються під конфесійні, расові чи соціальні.

Література: Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи дослідження етногенезу. //Український історичний журнал. – 1965.– № 2; Життя етносу: соціокультурні нариси. – К., 1997; Природа і етнос. – К., 1994; Алексеев В. П. Этногенез. – М., 1986;   Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983; Гумилев Л. И. Этногенез и биосфера Земли. – М., 2002; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ. – К., 2002.

Валерій Капелюшний

ЕТНОГРАФІЯ – (з грец. дослівно – описувати народ, «народоопис») – галузь історичної науки, що вивчає походження народів, формування особливостей традиційної культури, побуту та процес їх розвитку. Е. як наука про народи сягає Пізнього Середньовіччя, коли внаслідок колонізації територій європейськими державами почалося системне вивчення стану побутової, духовної, матеріальної культури туземного населення.

Вперше термін «Е.» вжив у 1607 р. в Магдебурзі письменник Й. Зоммер, хоч у науковий обіг це поняття входить з кінця XVIII ст. Спочатку під Е. розуміли одну з галузей географії, завдання якої полягало в «загальному описанні цілого народу». У Франції перше вживання терміна «Е.» було пов'язане з уявленням про неї як про науку, що розробляє класифікацію мов. Потім Е. включається в систему антропологічних знань, розглядається як синонім етнології, як наука про культури, відірвані від їхніх творців і носіїв – народів, і нарешті як наука про відсталі у своєму розвитку, «неісторичні народи».

В Україні термін Е. широко використовували вже у XIX ст. і почасти, як синонім, вживали термін народознавство. Синонімічний сенс мав ще інший, вже поширений в Європі, термін «етнологія». Усі три назви наук – Е., етнологія, народознавство – на початку XX ст. в Україні побутували синхронно. Розумілося, що Е. як наука не може мати лише описовий характер об'єкта дослідження, бо тоді вона перестає бути наукою, оскільки теоретично наука у своїй суті має три основних компонента – збір інформації (опис), аналітику набутих відомостей і знань про об'єкт і предмет вивчення та теоретичну базу. Всі ці три компоненти властиві Е., етнології й народознавству. У радянський час терміни етнологія та народознавство були витіснені з наукової літератури як буржуазні й націоналістичні.

Становлення української Е. як науки почалося ще наприкінці XVIII ст. і пов'язане з виходом у світ наукової праці Г. Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обычаев...» На сучасному етапі в етнографічній науці України паралельно функціонують усі три назви. Збільшується увага до предмета дослідження, який входить у теоретичну сферу культурної антропології. В західноєвропейських та американських країнах терміном «Е.» нині позначають описову народознавчу науку, яка функціонує

переважно в системі музеїв.

Література: Павлюк С.П. Словник основних понять і термінів з теорії етнології.– Львів, 2008; Тиводар М. Етнологія.– Ужгород, 2004; Українське народознавство.– К., 2004.

Валерій Капелюшний

ЕТНОЕКОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що сформувалася на стику етнографії та екології людини. Е. вивчає взаємодію людини із оточуючим середовищем в контексті зародження та розвитку етносів. В основі етноекології є уявлення про людину як соціобіологічний організм, який формується під впливом природних факторів й одночасно впливає на оточуюче середовище. Предметом вивчення є культурна адаптація людини до природно-кліматичних умов проживання. Відповідно, важливим для Е. залишається вивчення господарської діяльності етносів. Засновником Е. вважають американського антрополога Дж. Стюарда який вперше в 50-х роках XX ст. використав екологічний підхід у власній теорії культурних типів. Як окрема субдисципліна Е. формувалася в рамках американської школи «ареальних досліджень». В СРСР в другій половині XX ст. вона існувала у вигляді досліджень господарсько-культурних типів, головною рисою яких є реконструкція взаємозв'язку культури етносів із географічним середовищем в історичному розвитку.

Мирослав Борисенко

ЕТНОІСТОРІЯ (від грец. ethnos – народ і historia – оповідь про минулі події) –

1. Галузь, субдисципліна культурної антропології.

2. Закономірний, послідовний розвиток певного етносу від часів його виникнення до сьогодення в усій багатоманітності й повноті проявів.

3. Наука, що вивчає цей складний і різноманітний процес, спираючись на письмові джерела, свідчення істориків, географів, мандрівників, мислителів минулого, зразки матеріальної й духовної культури конкретного етносу, його історичну пам'ять, традиції тощо. Мета Е. – вивчення історії зниклих або існуючих нині безписемних, чи „примітивних" народів за допомогою письмових джерел та археологічних відомостей. У такому розумінні Е. здебільшого ідентифікувалася з етнологією як розділом культурної антропології в англомовних країнах чи сприймалась як опис дописемної історії переважно „примітивних" народів у європейській етнології. Згідно визначення Американського товариства етноісторії, яка нині є провідним центром відповідних досліджень, Е. відображає широкий спектр досліджень, у яких використовуються антропологічні та історичні підходи до вивчення умов та способу життя людей. У центрі особливої уваги перебуває вивчення організації соціокультурного досвіду та ідентичності аборигенних народів, діаспорних груп та етнічних меншин, також трансформаційні зміни, які відбуваються у середовищі цих народів у зв'язку із впливом модерних націй, держав та колоніальних імперій. Подібні дослідження передбачають вивчення не тільки

минулого, а й сьогодення. Загалом дискусії, що точаться в культурній антропології з приводу Е., свідчать про те, що серед учених немає одностайної думки про епістемологічне значення знання в галузі Е.. Швидше за все Е. можна розглядати як субдисципліну в межах культурної антропології, яка перебуває у процесі становлення й розвитку, має свою сферу вивчення і розробляє власну методику досліджень.

Е., на відміну від історії нації, охоплює процес становлення і розвитку не лише тієї частини певного етносу, що проживає на автохтонній території, а й ту, яка утворює діаспору, тобто проживає за межами основного етнічного масиву. Наприклад, мільйони українців крім України компактно проживають в багатьох інших країнах. За даними Енциклопедії українознавства, у США проживає 1350 тис. українців, у Канаді – 750 тис., Аргентині та Бразилії – майже 200 тис., Румунії – 160 тис, Польщі – 400 тис. тощо. Е. як наука здійснює вивчення й нагромадження фактів, їх систематизацію та аналіз з метою глибинного опанування минулого, аби зрозуміти сучасне життя етносу, його перспективу.

Валерій Капелюшний, Геннадій Казакевич

ЕТНОКРАТІЯ (від грец. εθνος – етнос (народ) та κράτος – панування, влада) – форма політичної влади, при якій управління політичними, економічними, соціальними та духовними процесами здійснюється на основі монополії національних інтересів домінуючої етнічної групи на противагу інтересам інших етносів.

Е. властиве монопольне панування представників еліти домінуючого етносу в структурах політичної влади усіх рівнів. В етнократичних суспільствах свідомо та цілеспрямовано формується та підтримується протистояння інтересів нації та особи. Сутність Е. проявляється в ігноруванні прав національних (етнічних) груп інших народів при вирішенні принципових питань суспільного життя. Е. нерідко є продуктом та інструментом політики та практики політичного екстремізму.

Сутнісні риси Е. полягають у перебільшенні значення етнічного інтересу, ігноруванні інтересів особистості. Вона формує та підтримує протистояння інтересів нації та інтересів особистості не стихійно, а свідомо, з прагненням до посилення існуючих суперечностей, з героїзацією етнічного протистояння. Е. завжди використовує образ месії, вождя, фюрера, який поєднує в собі феномен надлюдини та боголюдини. Часто ставляться амбіційні політичні цілі, які зводяться до того, щоб «свій» народ виступав провідним по відношенню до інших націй. Цілі Е. абсолютизуються, протиставляються цілям свого ж народу як у сфері соціального життя, так і у сфері культури та економіки, вважаючи їх похідними, підпорядкованими вирішенню проблем панування над іншими народами та країнами.

Етнократичні режими, як правило, зацікавлені у конфліктах, ненависті, або хоча б у підтриманні напруги. Е. проповідує та підтримує непримиримість, шукає в інших народів та держав такі цілі та прагнення, з якими неможливо змиритися. Етнократичні режими часто використовують побутовий шовінізм, навмисно його оживляють та поширюють, коли свідомо підтримується

упередженість, негативна оцінка інших народів. Такі режими маніпулюють свідомістю людей за допомогою наукових відкриттів про психіку людини, роздмухують в людях низькі почуття та пристрасті по відношенню до інших народів.

Таким чином, поняття Е. пов'язано з реалізацією етновлади, яка абсолютизує у багатонаціональному соціумі інтереси однієї нації. Ідеологічні конструкти етнократизму завжди базуються на всеосяжному суверенітеті лише даного етносу, на твердженні, що тільки він є джерелом верховної влади у тій чи іншій поліетнічній державі.

Література: Бойко С.С. Політико-правова база документів, що протидіють етнократії (рівень ООН) // Держава і право. – 2007. – Вип. 37.

Віктор Пилипенко

ЕТНОЛІНГВІСТИКА (грец. εθνος – етнос (народ) і лат. lingua – мова) – наука на стику етнографії та лінгвістики, яка вивчає відносини між мовою та її носіями, взаємодію етнічних чинників у функціонуванні та розвитку мови. Зародилася в американській антропологічній школі як вивчення мови та культури безписемних народів. Засновниками вважаються американські лінгвісти Б.Уорф та Е.Сапір, які у 20-30-х роках XX ст., вивчаючи мови племен американських аборигенів, прийшли до висновку, що морфологія мови визначає структуру мислення та спосіб пізнання світу й ставлення суб'єкту до оточуючого середовища. Крім когнітивної функції етнолінгвістики виділяють також комунікативну, яка полягає в існуванні мовного етикету та використанні вербалізованих засобів комунікації в соціальній системі.

Література: Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика : нариси : навчальний посібник для студентів вищих навч. закладів.– Київ, 2007.

Мирослав Борисенко

ЕТНОЛОГІЯ (від грец. ethnos – народ, плем'я, група і logos – слово, вчення) – наука про виникнення, становлення, розвиток і зникнення етносів у процесі їхнього історичного буття та специфічну роль народів-етносів у соціальному прогресі.

Першим термін „Е." ввів до наукового обігу у 1784 р. А.Шаванн для вивчення цивілізаційного розвитку народів. З цього часу термін вживався при описі різних етнографічних процесів, однак не позначав особливу науку. У 1830 р. французький вчений Жан Жак Ампер розробив загальну класифікацію гуманітарних наук і запропонував використати термін „ Е." для найменування нової науки про народи та їх культуру, розмістивши її між історією та археологією. Офіційним фактом утвердження Е. як самостійної науки стало заснування у 1839 р. Паризького товариства етнологів. Згодом подібні товариства виникають в деяких країнах Європи і Америки: Американське етнологічне товариство (1842 р.), Етнологічне товариство у Великій Британії (1843 р.), Товариство антропології, етнології і доісторії у Німеччині (1869 р.), Італійське товариство антропології і етнології (1871 р.) та ін. Пожвавлення розвитку етнологічної науки в багатьох країнах стало основою для створення

Міжнародного союзу антропологічних і етнологічних наук, що з 1934 р. постійно проводить міжнародні конгреси.

Поряд із термінами „етнографія" та „ Е." для означення науки, що досліджує специфічні ознаки, функції та закономірності становлення етнічних спільнот, використовується поняття „народознавство". Сучасний рівень науково-теоретичних розробок з питань етнічного розвитку не дозволяє чітко розмежувати суть і предмет дослідження етнографії, народознавства та Е., що в зарубіжній та вітчизняній літературі часто вживаються як синонімічні. Така суперечлива „синтетичність", з одного боку, зумовлюється характером становлення категоріального апарату наук про етнос в європейських країнах у ХІХ–ХХ ст. З іншого боку, розвитку українського народознавства та Е. перешкоджали спочатку російська великодержавна, а потім радянська „інтернаціоналістська" ідеології. Термін „ Е." протягом півстоліття в радянській науці був оголошений „буржуазним", тому етнографія та Е. вважалися „єдиною галуззю знань", а їхній поділ на описову і теоретичну дисципліни заперечувався як „методологічно неправильний". Становлення в Україні у 1990-х роках наукових дисциплін, що вивчають етнічну проблематику, розгорталося шляхом балансування між „радянською спадщиною" та „європейськими теоріями", хоча останнім надавалася перевага. Відтак, поступово розмежовується й окреслюється предметне поле етнографії, народознавства (українознавства), а також Е., саме якій і повинен належати головний пріоритет у теоретичній розробці проблем. пов‘язаних з виникненням та етнічним розвитком як окремих народів, так і всього людства.

Е. вивчає: причини і процеси, пов‘язані з виникненням, формуванням та розпадом етнічних спільнот, особливості їх самоорганізації; розселення (міграції) народів та системи їхнього життєзабезпечення й адаптації до природно-географічного (екологічного) середовища; комплекс проблем, пов‘язаних з етнічністю людських спільнот та мозаїчністю етнічних процесів і явищ; антропологічні, етнолінгвістичні, етнопсихологічні особливості різних народів; формування матеріальної і духовної культури окремих етносів та порівняння їх етнокультурних моделей і ціннісних систем; традиційні системи родинних стосунків, виховання і поведінки різних етнічних спільнот та процеси їхньої модернізації; системи міжетнічних контактів й міжкультурних зв‘язків між народами та особливості їх розвитку; етнодемографічні процеси всередині окремих народів та у світі в цілому; формування етнічної картини світу та ін. Безумовно, що окреслене предметне поле етнології може бути розширене, адже вчені постійно піднімають нові й нові проблеми, пов‘язані з етнічним розвитком людства.

У сучасних дискусіях про шляхи розвитку Е. в ХХІ ст. більшість західних етнологів вважає, що пріоритетним буде розвиток герменевтичної антропології.

Література: Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К.,2002.; Вівчарик М.М., Капелюшний В.П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. – К.,2003; Етнос. Культура. Нація.– Дрогобич,1999; Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія.– К.,2006; Нельга О.В.

Теорія етносу. Курс лекцій. – К.,1997; Українська етнологія: Навч. посібник /За ред. В.К.Борисенко.– К., 2007; Юрій М. Етнологія.– К.,2006; Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса.–М.,1983; Этнология /Под ред. Миськовой Е.В., Мехедова Н.Л., Пименова В.В.: Учебное пособие.–М.,2006.

Валерій Капелюшний

ЕТНОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА – розділ етнологічної науки, предметом вивчення якого є походження і формування окремих етносів (етногенез), етнічна історія, генезис та історія традиційних форм народного побуту і культури окремих етносів, етнологія етносів, що зникли, формування й еволюція господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей.

Важливу роль в Е. І. відіграє культурно-генетичний напрям, що досліджує головним чином генезис та еволюцію окремих компонентів народної культури, в тому числі матеріальної, духовної, соціонормативної в її етнічній своєрідності. Дослідження в Е. І. базуються як на власне етнологічних матеріалах, так і на власне історичних, археологічних, лінгвістичних, антропологічних, ономастичних та інших джерелах, які залучаються комплексно.

Е. І. як розділ етнологічної науки сформувалася впродовж останніх десятиліть. Однак уже в період виникнення еволюціонізму (однієї з перших наукових етнологічних шкіл) в 60 – 70-х рр. XIX ст. історико-етнографічні дослідження застосовувалися досить широко. Разом з критикою найслабкіших сторін еволюціонізму на межі XIX – XX ст. чимало західних етнологів відмовилися від історичного підходу до етнологічних явищ і народної культури в цілому. Останнім часом інтерес до проблем Е. І. в західній етнології значно зріс. У марксистській і радянській етнологічних школах Е. І. приділялася велика увага, що зумовлювалось історико-матеріалістичним підходом до розвитку народної культури і формування етносів.

Теоретичні розробки Е. І. мають велике значення при з‘ясуванні кардинальних проблем етнології, пов‘язаних з періодизацією етногенезу, формуванням етнічної картини світу, розробкою загальної теорії етносу тощо. Особливе значення для вирішення цих завдань має культурно-генетичний напрямок Е. І., що вивчає окремі компоненти матеріальної і духовної культури.

Валерій Капелюшний

ЕТНОМУЗИКОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що займається фіксацією, збереженням, систематизацією та вивченням народної музичної традиції. Термін увів до наукового обігу Я. Кюнст в 1950 р. Е. вивчає техніку виконання народних пісень, конструкцію музичних інструментів, зв'язок мелодії із фольклорним текстом. Розвиток Е. пов'язаний із винайденням фонографа в 1877 р. Першими записами були пісні північноамериканських індіанців, записані в 1890 р. Запис народної мелодії здійснювався спочатку на воскові валики, пізніше на магнітну стрічку. В 1900 р. виникли перші наукові фоноархіви: в 1900 р. у Відні, а в 1902 р. у Берліні та інших містах. В Е. широко використовуються польові дослідження, що передбачає фіксацію різноманітних видів музичного

мистецтва технічними засобами.

Мирослав Борисенко

ЕТНОПОЛІТИКА – особливий вид гуманітарної діяльності держави та етноспільнот (їх громадське представництво у вигляді партій, рухів, еліт), спрямований на гармонізацію міжнаціональних відносин шляхом забезпечення етнічних прав через досягнення балансу інтересів. Специфікою Е. є її подвійна зумовленість: суб'єктно-об'єктна участь у політиці як етноспільнот, так і держави.

Структурно Е. поділяється на: етнополітичні відносини; етнополітичну свідомість; етнополітичну організацію. У ній виокремлюють два види діяльності: політичну участь (участь етноспільнот у політичному житті суспільства); політичне функціонування (політична діяльність, спрямована на формування політико-правової бази Е.; створення політичних інститутів у царині управління етнополітичними процесами; розробка та впровадження державою заходів регулювання відносин у цій сфері).

«Е.» як науковий термін була введена у науковий обіг у 60-х – 70-х рр. XX ст. У західній політології є три різних точки зору на Е. як таку: політика держави, що не втручається в національну самобутність етносів, а лише розподіляє ресурси й створює сприятливі умови для їх розвитку (А. Степен, І. Уоллерстейн); держава є автономною силою по відношенню до етносів (М. Леві, М. Хехтер); держава є інструментом титульної нації, яка здійснює контроль над апаратом управління і суспільством (П. Ванден Берг, Е. Сміт).

Література: Антонюк О.В. Основи етнополітики: Навчальний посібник.– К., 2005. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении . – К, 1993; Мухарямов Н.М. К.семантике этнополитического // Политическая наука.– 2011. – № 1.

Геннадій Черевичний

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ – міждисциплінарна наука, що вивчає етнічні особливості психіки людей: формування національної самоідентифікації, побутування етнічних стереотипів, норм поведінки, особливостей національного характеру тощо. Становлення Е. припадає на період між двома світовими війнами у зв'язку із особливою популярністю теорій З.Фрейда та К.Юнга. У США в цей час виникає цілий напрямок вивчення психологічних особливостей народів, що отримав назву «культура та особистість». Біля витоків названого напрямку стояли представники американської культурної антропології Ф.Боас, М.Мід, Р.Бенедикт та ін. Головним свої завданням вони ставили пізнання культури народів, що знаходилися на дописемному рівні, через створення портрету базової, «модальної особистості», в якому відображені найважливіші риси національного характеру. Тоді найбільше уваги приділялося дослідженням в галузі етнопедагогіки. Після Другої світової війни етнопсихологічні дослідження почали використовувати у вивченні урбанізованого суспільства.

Література: Балагутрак М.П. Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект. – Львів, 2007; Воропаєва Т. Етнічна

психологія в системі українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство».– 2000. – Вип. 4; Савицька О.В., Співак Л. М. Етнопсихологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2011.

Мирослав Борисенко

ЕТНОС (від грецьк. ἔθνος – плем'я, народ) – стійка біосоціальна людська спільнота, що історично виникає на певній території, має відносно стабільні спільні риси та особливості культури, мови, побуту, звичаїв, традицій, а також усвідомлює свою внутрішню єдність та відмінність від інших спільнот (самосвідомість), що зафіксовано в самоназві (етнонімі). Давні греки себе позначали терміном «демос» (народ), а словом «Е.» називали чужинців. У латиномовній римській літературі його також вживали стосовно «негреків», зокрема варварів. Із прийняттям християнства «Е.» почали називати нехристиян, язичників, а з XIX ст. це слово увійшло у наукову літературу в значенні «народ». У такому ж розумінні воно побутувало в радянському суспільствознавстві, де термін «Е. – народ» стосувався населення, належного до певної адміністративно-територіальної одиниці.

В науковий обіг термін «Е.» було введено у 1923 р. російським вченим-емігрантом С.М.Широкогоровим, однак осмислення цього терміну як наукового поняття для означення особливих людських спільнот відбулося лише наприкінці XX ст. Офіційна радянська наука визнавала позицію Ю. Бромлея, який розумів Е.(«етнікос») як соціокультурне явище. На противагу цьому у 1980-х рр. здобула популярність теорія Л. Ґумільова, який розумів Е. як природно-біологічне явище. В українській науковій та суспільній думці склався підхід, коли Е. (який дефінітивно фактично ототожнювався з народом) розглядався як основа та необхідна передумова створення нації.

Одну з перших теорій етногенезу створив О. Бочковський, який його початок пов'язував із звершенням переселенських рухів (Великої мандрівки народів) у кінці I тис. Ю.Бромлей запропонував розрізняти поняття «Е.» в широкому та вузькому значеннях, при цьому для останнього він увів назву «етнікос». Етнікос вчений визначив як етнокультурну спільність, тобто як сукупність людей, що історично склалася і має спільні, відносно стабільні особливості культури (включно з мовою) й психіки, а також усвідомлює свою єдність та відмінність від інших спільностей такого ж роду. Е. в широкому значенні визначався як етносоціальний організм – складне утворення, яке теоретично можна представити як взаємоперехрещення етнікосу та соціального організму, під яким розуміється структуроване суспільство, самостійна одиниця історичного розвитку. Сучасні етнологи виокремлюють головні атрибутні ознаки Е., які дозволяють ідентифікувати спільноти за принципом «ми» – «вони»: 1) антропологічний (расовий) тип; 2) етнокультурні характеристики (мова, віросповідання, традиції, обряди, звичаї, норми поведінки, фольклор); 3) психологічні особливості (усвідомлення спільності походження); 4) спільність самоназви; 5) єдність території, що відігравала важливу роль на ранніх стадіях формування Е., але фактично втратила значення у сучасних умовах. В західній

науковій традиції категорія «Е.» майже не застосовується. Найчастіше замість терміна «Е.» вживається термін «етнічна група».

Література: Нельга О.В. Теорія етносу: Курс лекцій. – К., 1997; Савчук Б. Українська етнологія. – К., 2004; Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. – М., 2004; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ. – К., 2002.

Валерій Капелюшний

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що утворилася на стиці етнології та соціології у 20-30-х роках XX ст. Е. вивчає етнічну самобутність соціальних процесів в середині суспільства. Становлення Е. пов'язане із працями соціологів та етнологів французької, пізніше британської наукової школи Е.Дюркгайма, М.Мосса, Р.Герца А.Редкліф-Брауна. Сам термін увів до наукового обігу Р.Турнвальд в 1930 р. В період становлення Е. розглядала існування соціальних систем – екзогамних груп, авункулату, соціальної ієрархії тощо у тубільних народів Америки, Азії, Африки. Починаючи з 60-х років XX ст. Е. широко застосовується при вивченні індустріальних суспільств. На сучасному етапі Е. концентрується на проблемах міграції, адаптації представників різних етнічних груп, соціальній структурі етносів, соціальній мобільності.

Література: Арбєніна В.Л. Етносоціологія : Навчальний посібник. – Ч. 1 : Теоретико-методологічні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів. – Харків, 2004; Євтух В.Б. Етносоціологія: від просто історії до визнання як науки // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2009. .– № 881. – Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» Вип. 24.

Мирослав Борисенко

Є

ЄВРОКОМУНІЗМ – ідейна течія в європейських комуністичних партіях наприкінці 1960-х – у 1980-ті рр., яка з поміркованих марксистських позицій критикувала практику «реального соціалізму» в СРСР та країнах Організації Варшавського Договору, нерозвиненість демократії, виступала за демократичний шлях до соціалізму в рамках плюралістичної парламентської моделі, політику компромісів та власний шлях до соціалізму кожної країни, проти керівництва світовим комуністичним рухом з єдиного центру. Термін Є. з'явився в засобах масової інформації близько 1975 р.

Основні теоретичні підґрунтя Є. були закладені «західними марксистами» (А. Грамші, Д. Лукач, К. Корш, Е. Фромм, Г. Маркузе, Л. Коллетті, Л. Альтюссер), які зосереджувалися на питаннях психології, культури, політичної боротьби, і вперше знайшли втілення в русі «нових лівих», що поставив питання культурної альтернативи буржуазній гегемонії, емансипації, екології. Іноді як джерела Є. називають погляди М. Бухаріна та Й. Броз Тіто.Лідер італійської компартії А. Грамші наголошував на вірності демократичним інститутам суспільства і намагався розширити соціальну базу та

привабливість комунізму, охоплюючи інші соціальні прошарки і нові соціальні рухи. Він створив теорію гегемонії, запропонувавши нову інтерпретацію поняття «громадянського суспільства». У своїх «В'язничних зошитах», які Грамші вів у фашистській тюрмі з 1926 р. до самої смерті у 1937 р., він дійшов висновку, що буржуазія не може керувати суспільством за допомогою тільки державного примусу. Через систему освіти, культуру, засоби масової інформації та інші інститути громадянського суспільства вона нав'язує свої цінності, свої погляди та ідеологічні настанови, які через їхню часту повторюваність та повсюдність сприймаються суспільством як загальні, природні, єдино можливі, як здоровий глузд. Це явище Грамші назвав «гегемонією». Він критикував перебільшення значення економіки і застерігав від прийняття тієї точки зору, що економіка є єдиним вирішальним фактором в історії, адже культурна гегемонія має не менше значення для утримання буржуазії при владі, ніж її економічне панування. Відповідно, марксисти повинні завоювати гегемонію у громадянському суспільстві, що є передумовою для завоювання міцної й авторитетної політичної влади. Завойовується вона у тривалій «позиційній війні» в царині культури й ідеології, що передує рішучій розв'язці – збройному повстанню й революції. Угорський філософ-марксист Д. Лукач прагнув знайти альтернативу як буржуазному суспільству, так і неосталінізму, виступаючи за радикальний розрив з бюрократичними антидемократичними тенденціями (водночас, він пояснював крайнощі сталінізму історичними обставинами епохи), радикальне оновлення країн «реального соціалізму». Німецький комуніст К. Корш одним з перших звернув увагу на те, що в СРСР марксизм як ідеологія був поставлений на службу немарксистській практиці побудови сучасної капіталістичної держави. Німецький психолог, соціолог, фрейдомарксист Е. Фромм встановив зв'язок між суспільними відносинами та характером людини (соціальний характер), визначив соціальну природу неврозів та охарактеризував капіталістичне, буржуазне суспільство як хворе, побудоване на хибних потребах і хибних цінностях, на відчуженні. Е.Фромм вірив у можливість подолати хвороби суспільства реформістським шляхом. Німецький та американський філософ і соціолог, представник Франкфуртської школи Г. Маркузе показав, як панівний клас буржуазного суспільства, нав'язуючи особистості хибні потреби, перетворює її на «одновимірну людину», позбавлену критичного ставлення до оточуючої дійсності. На початку 1960-х він дійшов висновку, що робітничий клас промислово розвинених країн втратив свій революційний потенціал, а роль революційного авангарду перейшла до маргіналізованих соціальних груп, не вбудованих чи погано вбудованих в буржуазне суспільство, – студентів, безробітних, іммігрантів, меншин.

В 1967 р. Компартія Швеції трансформувалася в «Ліву партію – Комуністи», яка прийняла єврокомуністичну програму «Соціалістична альтернатива». Шведські та італійські комуністи засудили вторгнення СРСР та його союзників у Чехословаччину 1968 р. В середині 1970-х рр. лідери Компартій Італії (Е. Берлінгуер), Іспанії (С. Каррільйо) та Франції (Ж. Марше) спробували розробити нову стратегічну лінію, яка відбивала б об'єктивні зміни в економіці, соціальній та класовій структурі західноєвропейського суспільства.

Ці зміни, на їх думку, диктували відмову від ідеї класової боротьби та гасла диктатури пролетаріату, визнання універсальної значимості демократії й виключно мирних, парламентських методів боротьби за владу. У 1975 р. основні положення Є. були озвучені в Легорнській заяві Італійської Комуністичної партії та Комуністичної партії Іспанії. Вони зводилися до трьох основних тез. 1. СРСР – не єдина модель соціалістичних перетворень. Кожна партія діє в специфічних національних умовах і повинна розробляти програми відповідно до цих умов. 2. Заради демократичного і соціалістичного оновлення суспільства необхідно досягти об'єднання усіх прогресивних сил (робітники, селяни, інтелігенція, студентство, жінки, представники середніх класів, духовенство). 3. Комуністичні партії повинні перебудуватися, демократизувати оргструктури, відновити внутріпартійні дискусії. Вони мають визнати вплив нових обставин на класову структуру (скорочення кількості традиційного робітничого класу і появу нових груп). Водночас, єврокомуністичні партії продовжували підтримувати стосунки з КПРС. Є. користувався підтримкою також Компартій Нідерландів, Великої Британії, Австрії, мав вплив у політиці Компартій Японії та Австралії, лівих партії Венесуели і Мексики.

Єврокомуністи прагнули до компромісів зі своїми опонентами. Іспанські комуністи в 1977 р. пішли на укладання «пактів Монклоа» з франкістами про співпрацю заради досягнення загальнонаціональних цілей і відмову від переслідувань колишніх політичних противників. Італійська Компартія теж намагалась укласти «історичний компроміс» з християнськими демократами, що дозволило б їм увійти в уряд. Однак ця спроба була зірвана 1978 р. убивством лідера християнських демократів А. Моро терористами з ультралівих «червоних бригад». Сучасні дослідники вважають, що за спиною радикалів стояли ЦРУ та масонська ложа П-2, а у випадку входження комуністів в уряд розвідки США та Великої Британії готували правий переворот за зразком Греції та Чилі.

Перехід до Є. суттєво підвищив підтримку комуністів на виборах, однак на початку 1980-х рр. вона знову впала. Зокрема, Італійська Компартія здобула 34,37% голосів виборців у 1976 р. і 30,38% у 1979 р.; Французька Компартія – 20,5% у 1978 р., 16,1% у 1981 р.; Компартія Іспанії, яка за диктатури Франко перебувала в підпіллі, 1977 р. виборола 9,2 % голосів виборців, а 1979 р. – 10,7%. Лише французьким комуністам 1981 р. вдалося увійти до складу уряду, натомість Компартія Іспанії розкололася через вилучення з програми терміну «марксизм-ленінізм».

Є. вплинув на розвиток ідей та загальної концепції перебудови в СРСР. У роки перебудови з падінням популярності комуністів у Європі цей термін поступово зникає з обігу і зараз майже не вживається. Компартії Франції та Іспанії сьогодні входять до складу парламентів цих країн; Італійська Компартія на початку 1990-х рр. прийняла соціал-демократичну програму, а згодом перетворилась на деідеологізовану Демократичну партію.

Критики справа дорікали Є. за небажання остаточно розірвати з Москвою. Опоненти з середовища лівих вважають, що Є. практично призвів до ліквідації західних компартій і відкрив шлях неоліберальній хвилі, тетчеризму; верхівка компартій відірвалась від своєї соціальної бази, а ліві інтелектуали нового

покоління стали частиною університетського істеблішменту, відмовились від засадничих принципів комунізму, перейняли фразеологію й критерії ліберальної ідеології.

Література: Іщенко С. Марксизм за 120 хвилин. – К., 2010; Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. – К., 2012; Коммунизм, еврокоммунизм, советский строй. – М., 2000; Попов Л. Б. Воспоминания о еврокоммунизме. – М., 2008.

Юрій Латиш

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ (євроцентризм) – історико-філософська, а також ідеологічна концепція, наріжним каменем котрої є явне або завуальоване піднесення культурних здобутків європейських (насамперед – західноєвропейських) народів. Є. в історичній науці полягає у поданні історії Європи як головного напрямку поступу людства, наданні європейським народам виключної ролі в світовій історії. Історичний шлях Європи з точки зору Є. є якщо й не єдиним вірним, то, принаймні, зразковим для решти Світу. Відповідно до цих поглядів, цілком закономірними визнаються колонізаторські зазіхання європейців, адже в них вбачається насамперед цивілізаторська складова, намагання навернути «відсталі» народи на «магістральний» європейський шлях розвитку. Тож як ідеологічна настанова Є. є складовою колоніалізму та расизму.

Витоки Є. вбачають у зверхньому ставленні носіїв античної греко-римської цивілізації до варварського оточення. Цілком нейтральний термін «варвари», що спочатку позначав народи, які не розмовляють еллінською, вже у IV ст. до н.е. набуває негативного смислового відтінку, зокрема – у сенсі культурної примітивності «варварів» порівняно із «зразковою» еллінською культурою. При цьому байдуже, чи то йшлося про народи, які дійсно поступалися еллінам за рівнем розвитку, чи то про населення найдавніших у Старому Світі цивілізаційних осередків Близького та Середнього Сходу. Цей культурний зразок був згодом закріплений римлянами, які визнавали «культурну рівність» (й навіть певні переваги) лише за еллінами.

Із розповсюдженням християнства в Римській Імперії протиставлення «цивілізованого» греко-римського світу «варварам» набуло конфесійної складової. При цьому «першість» визнавалася навіть не за всіма християнами, а лише за вірними ортодоксальної церкви. На початку Середньовіччя ранньофеодальні держави розширювали свої володіння насамперед за рахунок приєднання територій, заселених «варварами»-язичниками, тому гасло християнізації «відсталих» варварів цілком відповідало політичним вимогам. На закріпленні значення християнського віросповідання як одного з основних показників «цивілізованих» народів позначилося й зіткнення з арабами-мусульманами, які захопили значну частину колишніх володінь Римської Імперії на Близькому Сході, у Північній Африці й навіть у Європі.

Канонічні суперечки всередині ортодоксальної церкви призвели в середині XI ст. до остаточного розділення двох гілок – католицизму та православ'я. Кожна з них наполягала на істинності власного канону, але розташування престолу св. Петра саме в Римі давало католицизму підстави

претендувати на пряме успадкування не лише апостольського служіння, а й політичної традиції Римської Імперії. Звідси в Є. намагання підкреслити історичну роль тих народів, які сповідують католицизм (та похідних від нього протестантських конфесій), тобто західноєвропейських.

Доба Великих географічних відкриттів значно розширила уявлення європейців про світове культурне різноманіття. Вже у добу Просвітництва вперше формується думка про необхідність розглядати світову історію як поліцентричну, а не виключно через призму історії Європи. Одночасно виникає уявлення про хибність піднесення європейської культури порівняно із іншими. Культурний поступ людства в цілому почали розглядати як суму культурних здобутків народів Світу.

Намагання відмовитися від Є. в науці, щоправда, суперечили тогочасній політичній необхідності, насамперед – розширенню колоніальних володінь європейських країн протягом XVIII – XIX ст. Відповідно, ідеологічна складова Є., підкреслення цивілізаторської ролі європейців щодо населення колоній зберігали своє значення. Згодом політична доцільність знайшла відбиток й в академічній площині. Зокрема, Г. Гегель, чиї історіософські погляди значно вплинули на істориків XIX ст., був відвертим європоцентристом. Дискусії між прихильниками та противниками Є. не вщухали протягом XIX-XX ст. та тривають до сьогодні. Варто зазначити, що науковці-європейці, навіть ті, які щиро критикують Є., підсвідомо, в силу європейського виховання та освіти, однаково дотримуються певною мірою євроцентричних поглядів.

З кінця минулого століття спостерігається певний ренесанс Є., що спричинений насамперед наочними політичними потребами. Певні настанови Є. експлуатуються як ідеологічна підстава зміцнення європейської спільноти та її розширення за рахунок країн Центральної та Східної Європи. Ідеї Є. знаходять застосування й в культурній сфері як інструмент спротиву засиллю масової культури, що базується здебільшого на північноамериканських зразках. Такий захисний характер сучасної ідеології Є. зовсім не означає, що він втратив агресивність по відношенню до країн «третього світу». Показовими в цьому плані є такі явища, як розповсюдження в колишніх колоніях ідеологій, що сповідують повернення до традиційних культурних цінностей (наприклад, негритюд в Африці) або окремішність власних культур, для яких колоніальний (тобто європейський) внесок є лише складовою (нуестро-американізм в країнах Латинської Америки).

Література: Козловець М.А. Європоцентризм як метаідеологія Заходу // Практична філософія.– 2009. – № 3.

Євген Синиця

ЄЗУЇТИ – члени впливового й могутнього католицького монастирського ордену («Товариство Ісуса», лат. «Societas Jesu»), заснованого 15 серпня 1534 р. в Парижі іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою і затвердженого 27 вересня 1540 р. Папою Римським Павлом III. Лойола визначив принципи діяльності ордену, систему єзуїтського виховання (в «Конституціях» і книзі «Духовні вправи»), розробив статут. Метою ордену були: боротьба проти Реформації,

поширення впливу католицької церкви, зміцнення влади Папи Римського. Головні принципи організації ордену: сувора централізація, беззастережна покора молодших за статусом старшим, абсолютний авторитет глави ордену, який підкорявся лише Папі Римському. Згідно зі статутом Товариства (1558 р.) член ордену за наказом начальника міг здійснити навіть смертний гріх. Очолював і керував діями ордену генерал, першим з яких був Лойола (з 1541 р.). Генерала, а також раду з дорадчими і контролюючими функціями обирали загальні збори або генеральна конгрегація, якій формально належала найвища влада. Товариство діяло за ієрархічним принципом. Є. поділили світ на провінції, очолювані провінціалами. Фактично орден являв собою духовно-політичну корпорацію католицького світу, будучи автономним релігійно-політичним співтовариством, незалежно від держави, де він знаходився. На відміну від інших релігійних братств, Є. звільнялися від обов'язкового виконання деяких правил монастирського життя. Натомість вони прагнули бути в центрі світського життя, впливаючи на політичні й суспільні інтереси. Головними засобами Є. були виховання і дипломатія. У єзуїтських навчальних закладах навчалися представники різних прошарків населення. Є. вміли пристосовуватися до різних обставин, застосовувати різні засоби «для слави Божої», впливаючи на оточуючих. Це дало підставу вважати девізом їхньої діяльності вислів «мета виправдовує засоби».

Спочатку Є. утвердилися в італійських державах, Іспанії та Португалії, згодом – в Австрії, Богемії, Угорщині, католицьких землях Німеччини, ще пізніше – у Франції, Речі Посполитій, Нідерландах та ін. Є. проникли також в Індію (з 1542 р.), Японію (з 1549 р.), Китай (з 1563 р.), на Філіппіни (з 1594 р.), в Парагвай, де в 1610 р. створили «Єзуїтську державу», що проіснувала до 1768 р. Після прийняття Люблінської унії 1569 р. Є. поширили свій вплив на українські землі.

Орден Є. став головним знаряддям Контрреформації, його члени брали участь у діяльності інквізиції. Проти Є. виступили прихильники незалежності національних церков і світської державності. По всій Європі набуло підтримки положення, висунуте П. Сарпі, радником уряду Венеції в боротьбі з Папою Римським, про те, що в світських справах тільки держава має владу, надану самим Богом. Навіть єзуїт Р. Белларміно доводив, що у Святого престолу немає прямої влади в світських справах, а лише влада опосередкована. На поч. XVII ст. налічувалося понад 30 тис. Є., (більшість – на території Європи). Наприкінці XVII ст. орден Є. перетворився на найвпливовішу і наймогутнішу церковну організацію, що контролювала сотні навчальних закладів у різних країнах Європи. На українських землях єзуїтські школи були створені у Львові (1608 р), Луцьку (1609 р.), Києві (1690 р.) та інших містах. У 1661 р. рішенням короля Речі Посполитої Яна ІІ Казимира Львівську єзуїтську колегію було перетворено в університет. Через аморальну й злочинну діяльність Є. було вигнано з Португалії (1759 р.), Франції (1764 р.), Іспанії та Неаполя (1767 р.) і в 1773 р. Папою Климентом XIV офіційно ліквідовано орден. Однак у 1814 р. рішенням Папи Пія VII орден було відновлено. На українських землях у складі Російської імперії Є. змушені були припинити свою діяльність у 1820 р., а в Західній

Україні в 1939 р. На початку 1990-х рр. діяльність ордену Є. в Україні було відновлено. За свою історію Є. накопичили значні багатства, володіють землею, майном у багатьох країнах світу, видають газети та журнали, мають власні навчальні заклади. Нині орден налічує близько 30 тис. членів (15 тис. з них – священники, інші – їхні учні), які діють у майже 90 країнах світу. Керівництво орденом здійснює Генеральна рада на чолі з генералом (місцеперебування в Римі).

У переносному значенні «Є.» — лицемірні, лукаві люди, які у своїх діях дотримуються девізу «мета виправдовує засоби» і здатні заради досягнення своєї мети на будь-яку підступність.

Література: Лакутюр Ж. Єзуїти. Т. 1 : Завойовники. / Пер. з франц. І. Дух. – Львів, 2011; Гризингер Т. Иезуиты : Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени / Пер. со 2-го нем. изд. – Санкт-Петербург, 1999. Боровиков Д. Иезуиты в XVIII веке – хроника изгнания // Исторический журнал. – 2012. – № 10; Фрейлик А. Общество Иисуса (из истории Ордена Иезуитов) // Исторический журнал.– 2006. – № 4.

Сергій Пивовар

ЄПАРХІЯ (грец. ἐπαρχία – володарювання) – основна церковна адміністративно-територіальна одиниця (округ) у православній, католицькій та англіканській церквах. Очолює Є. єпископ (архієрей). Архієрей визначає систему єпархіального управління, яке й здійснює або одноосібне, або за допомогою єпархіальної ради, що складається з 3 – 5 священиків. Є. поділяється на округи, очолювані т. зв. благочинними. Благочинні контролюють поведінку та діяльність парафіяльного духівництва. Найнижчою організацією православної церкви, яка має свою будівлю і причт, є парафія, очолювана церковною радою, що обирається на загальних зборах віруючих. Рада здійснює управління культовим майном, дбає про утримання, опалення і ремонт церковного приміщення, контролює витрати Є.

В’ячеслав Мордвінцев

ЄПИСКОП (грец. ἐπίσκοπος – наглядач, блюститель) – найвище духовне звання у християнській церкві. Є. висвячує в диякони, священики та єпископи (разом з іншими єпископами), призначає на нижчі посади кліру, освячує храми, керує церквами свого єпископату. В Руській православній церкві Є. обов'язково має бути ченцем. У католицькій та православній церквах титул Є. – довічний.

В’ячеслав Мордвінцев

ЄРЕСЬ (від грец. αἵρεσις – особливе віровчення) – релігійна течія, яка відхилилася від догматів і організаційних форм панівної релігії. За релігійними суперечностями в Є. зазвичай стояли інтереси різних прошарків та груп населення. Нерідко Є. були виявами політичного протесту під релігійною оболонкою. Це характерно для того історичного періоду, коли релігія ставала панівною формою суспільної свідомості. Є. поділяються на ранньохристиянські

і середньовічні. Середньовічні Є. в свою чергу поділяються на Є. раннього середньовіччя та Є. XIV—XVI ст. Усі Є. об'єднує антипапська та антифеодальна спрямованість.

В Україні найбільшого поширення набув єретичний рух соціан, у Росії в XIV—XV ст. – рух стригольників. Середньовічні Є. стали безпосереднім джерелом Реформації та протестантизму в цілому. Вчення Лютера і Кальвіна виникли як Є. щодо католицизму, проте не були придушені, як інші, а перетворилися на окремий напрям християнства – протестантизм. Пізніше з'явилися нові Є. вже стосовно самого протестантизму там, де він став панівною релігією. Саме поняття «Є.» випливає з притаманної релігійній свідомості і поведінці нетерпимості до будь-якого вільнодумства.

Література: Анненьель Т. Христианство: догмы и ереси /Пер. с франц. Ел. Баевсеой и Л. Цивьяна. – Санкт-Петербург , 1997.

В'ячеслав Мордвінцев

Ж

ЖАНДАРМЕРІЯ (фр. gendarmerie – озброєні люди) – поліція, що має військову структуру і виконує охоронні функції в країні і в армії; у царській Росії – ще і політична поліція. Вперше створена у 1791 р. у Франції, де функціонує і понині. Входить до складу збройних сил, але крім військового міністра підпорядкована міністрам внутрішніх справ і юстиції.

У Росії вперше жандармами назвали кінний загін спадкоємця престолу великого князя Павла у Гатчині. У 1815 р., коли російські війська поверталися з Західної Європи, Олександр І наказав переіменувати Борисоглібський драгунський полк у жандармський і, поділивши його на невеликі групи, розіслати у різні військові частини, де вони повинні були виконувати роль військової поліції: боротися з мародерством, ловити дезертирів і стежити за порядком.

Після придушення повстання декабристів, у 1827 р. було утворено Корпус жандармів, який до 1880 р. був виконавчим органом Третього відділення власної царської канцелярії, яке здійснювало функції політичної поліції. Ж. використовували, насамперед, для придушення селянських виступів, розгону демонстрацій, охорони високопосадовців, затримки злочинців та контрабандистів. В армії Ж. виконувала функції військової поліції. У 1867 р. було затверджено „Положення про Корпус жандармів", яке внесло суттєві зміни у його структуру. Основою системи Ж.стали губернські жандармські управління (ГЖУ) та жандармсько-поліцейські управління залізниць. В якості основних завдань Ж. були визначені: політичний розшук, нагляд за політичними настроями населення та діяльністю чиновників інших відомств, проведення дізнань з політичних справ, видача довідок про політичну благонадійність. У 1880 р. Третє відділення було ліквідовано, а його функції передано до Департаменту поліції МВС. Шефом жандармів став міністр внутрішніх справ, а один з його заступників – командиром Окремого корпусу жандармів. У зв'язку із зростанням революційного руху, на початку XX ст. були створені охоронні

відділення, які забрали від ГЖУ політичний розшук. Але десятирічний досвід показав неефективність такого розподілу і в 1912 –1913 рр. вони знову були включені до складу ГЖУ. Напередодні лютневої революції 1917 р. Окремий корпус жандармів нараховував понад тисячу офіцерів, генералів і чиновників та майже 15 тис. унтер-офіцерів і рядових жандармів. 6 квітня 1917 р. циркуляром Тимчасового уряду Корпус жандармів було розформовано.

Література: Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. – К., 1996; Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. – Харків, 2001; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968.

Микола Щербак

ЖЕРЦІ (старосл. «жрьти» – приносити в жертву) – служителі культу, посередники між богами і людьми. Появу Ж. пов'язують з розвитком релігії. В період первісності роль Ж. міг виконувати глава роду, який від імені всіх співродичів здійснював ритуали, обряди, виконував жертвопринесення родовим або сімейним богам та духам тощо. З появою громадських жертвопринесень назріла потреба в спеціальних служителях культу – професійних Ж., які повинні були володіти спеціальними знаннями та мати незаперечний авторитет в суспільстві. В процесі соціальної та економічної диференціації Ж. перетворилися на елітарний прошарок суспільства, окрему впливову касту. За суспільним значенням їх ролі Ж. можна прирівняти до сучасних лікарів, юристів, філософів, учених, політиків. В давніх цивілізаціях Ж. мали величезний суспільно-політичний вплив та володіли значними багатствами, були хранителями наукових знань (Давній Єгипет, Вавілонія, Індія, цивілізації доколумбової Америки). Ж. мали помічників, які допомагали у проведенні обрядів, ініціацій, ритуалів, вели домашнє господарство. Серед помічників Ж. обирали собі учнів; влада Ж. могла бути спадковою. В античній Греції та Римі спадковості Ж., на відміну від інших давніх цивілізацій, не було, вони не відігравали самостійної ролі, посади Ж. були виборні й заміщувалися громадянськими особами. Але й тут Ж. мали значний політичний вплив. У східних слов'ян Ж. відомі під різними назвами: волхви, кудесники, відуни, віщуни, віщунки, потворники, знахарі. Ж. як окрема каста збереглися в деяких народів Африки, Південної Америки, Океанії.

Література: Черній А.М. Релігієзнавство. – К., 2003; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004.

Оксана Сморжевська

ЖИРОНДИСТИ - політичне угрупування, фактично партія періоду французької революції кінця XVIII ст. Представляли інтереси республіканської торговельно-промислової і провінціальної землевласницької буржуазії. Багато Ж. походило з департаменту Жиронда (звідси назва). Лідерами Ж. були Ж.П. Бріссо, П.В. Верньо. На початку революції входили до складу якобінського клубу і виступали разом з іншими революційними силами проти абсолютизму. З осені 1791 р. Ж. відокремилися від лівого крила якобінців. Виступали за

негайну війну проти феодально-монархічної Європи. У березі-червні 1792 р. при владі було перше жирондистське міністерство. Після перемоги народного повстання 10 серпня 1792 р., яке призвело до падіння монархії, Ж. знову прийшли до влади. У ході боротьби з якобінцями (з питань долі короля, про майбутню конституцію, про економічну політику та способи ведення війни) Ж. перетворилися із консервативної у контрреволюційну силу. Народне повстання 31 травня – 2 червня 1793 р. повалило владу Ж. Вони вчинили заколот проти якобінців (придушений у червні 1793 р.). Лідери Ж. були гільотиновані.

Література: Гордон А.В. Падение жирондистов: Народное восстание в Париже 31 мая – 2 июня 1793 г. – М., 1988.; История Франции: В 3-х томах /Отв. ред. А.З. Манфред. – Т. 2. – М., 1973; Манфред А.З. Великая Французская революция. – М., 1983.

Борис Гончар

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР (нім. Lebensraum) – концепція німецької експансіоністської політики, термін якої був запроваджений Ф. Ратцелем в кінці XIX ст., який механічно переніс деякі положення теорії Ч. Дарвіна щодо боротьби за виживання в тваринному світі на міждержавні, міжнаціональні та расові стосунки. За Ф. Ратцелем, держави, як і тварини, знаходяться в постійній боротьбі за життєвий простір, і їх подальше існування напряму залежить від його наявності. Хоча до Першої світової війни німецькі територіальні вимоги на офіційному рівні торкалися здебільшого колоній в Африці та Азії, деякі праві та паннімецькі організації в поняття «Ж. П.» почали вкладали землі, розташовані на сході від кордонів Німеччини, маючи на увазі перш за все слов'янські території. Після поразки Німеччини у Першій світовій війні і підписання Версальського договору, за яким Німеччина буда позбавлена не тільки всіх своїх колоній, але й низки власних територіі в Європі, вимога «життєвого простору» стала розглядатися як повернення відторгнутих земель. З появою НСДАП та початком політичної діяльності А. Гітлера концепція «Ж. П.» набувала нового расово-біологічного сенсу. В 1925 р. в своїй книзі «Майн кампф» Гітлер остаточно перетворив термін «Ж. П.» на знаряддя націонал-соціалістичної пропаганди, за яким німцями як «народом без простору» мають бути заселені території Східної Європи і перш за все Росії, які, на думку Гітлера, були заселені неповноцінними у расовому відношенні націями. Гітлер не приховував, що він мав на увазі саме військове завоювання зазначених територій. На підставі цього підготовка до Другої світової війни проводилася під гаслом необхідності захоплення східних земель, оскільки вони були заселені слов'янськими та іншими расово нижчими народами, тоді як німці (або арійці), за ідеологією націонал-соціалізму, були «вищою» расою, або расою панів. Роками масова свідомість німців оброблялася в тому плані, що експансія на схід є природним правом німців як пануючої та зростаючої нації володіти сусідніми землями для власного життєзабезпечення. В рамках реалізації концепції «Ж. П.» під керівництвом керівника СС Г. Гіммлера напередодні Другої світової війни був розроблений Генеральний план «Ост», за яким на Сході після його захоплення передбачалося повне підкорення слов'янського населення, його нещадна економічна експлуатація, а також масове переселення німців на окуповані східні

землі. В свою чергу, корінне населення Східної Європи підлягало або насильницькому переселенню, або знищенню. Впродовж Другої світової війни окупація чеських, польських та радянських земель на Сході, в тому числі і українських, супроводжувалася масовим знищенням місцевого населення та переселенням на захоплені території етнічних німців.

Література: Большая историческая энциклопедия /Под ред. В.В. Славкина. – М., 2003; Энциклопедия Третьего Рейха. – М., 1996.

Олександр Комаренко

З

«ЗАЛІЗНА ЗАВІСА» – термін, який використовувався в літературі та засобах масової інформації країн Заходу для визначення символічного кордону держав із соціалістичними системами тоталітарного типу, що розглядались як «закриті», ізольовані від решти світу. Вперше термін «З. З.» вжив російський письменником і філософ В.Розанов у 1918 р. в «Апокаліпсисі нашого часу», де йшлося про «З. З.», що опускається «над російською історією». Через два роки англійська публіцистка Е.Сноуден у книзі про Росію назвала її «країною за залізною завісою». У 1945 р. міністр пропаганди нацистської Німеччини Геббельс використав цю метафору для залякування населення європейських країн, на територію яких вступали радянські війська. 5 березня 1946 р. під час виступу в м. Фултоні (США) цим терміном скористався прем'єр-міністр Великої Британії Уїнстон Черчілль, висловлюючи занепокоєння експансіоністською політикою СРСР, включенням деяких Центрально- і Південно-Східних країн Європи до радянської «сфери впливу». «Від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці, – заявив він, – опустилася над Європейським континентом залізна завіса». З того часу термін «З. З.» набув поширення і використовувався фактично до розпаду СРСР у 1991 р.

Сергій Пивовар

ЗАЙМАНЩИНА – історичний спосіб первісного набування власності. Документи XVII – XIX ст. цей термін вживають в різних значеннях, найбільш поширеними серед яких є:

1. Спосіб первинного набування власності («земля, здобута через заїмку»).
2. ділянка землі, набута у спосіб вільного займання («на своїх заїмках сидят»), як вільна земля («дозволено заїмки занимать»).
3. Право першого заняття вільної землі.
4. Процес масового набування земельної власності через заїмки, а також великої території. В історичній літературі територія Слобідських полків називалася «займанщиною».

З. була поширена через козаків і посполитих селян у малозаселених місцевостях Слобожанщини, Лівобережної України і Запорізької Січі в XVI –

XVIII ст. З. припинилася у зв'язку з подальшим розвитком феодально-кріпосницьких відносин, посиленням закріпачення селянства та переходом вільних земель у державну і поміщицьку власність.

Література: Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початок XX ст. – К., 2004; Гуржій О.І. Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // Історія та історіографія України. – К., 1985.

В'ячеслав Мордвінцев

ЗАЛІЗНИЙ ВІК (також **доба заліза**) – археологічний період, що характеризується засвоєнням та поступовим поширенням чорної металургії та металообробки (ковальської справи). Широке запровадження залізних виробів (насамперед, знарядь праці та предметів озброєння) розширило можливості щодо освоєння різноманітних ресурсів, призвело до суттєвих змін у більшості галузей економіки, значною мірою прискорило темпи розвитку людства (принаймні, в межах Старого Світу).

Формальною ознакою початку цього періоду слід вважати саме появу видобутку заліза з руди сиродутним способом, а не появу у вжитку перших залізних предметів. Такі предмети, виготовлені з хімічно чистого метеоритного заліза, відомі ще у попередньому періоді (див. бронзовий вік); найраніші з них датуються IV тис. до н.е. Постання ж перших залізоробних центрів у Східній Анатолії (сучасна Туреччина) відбувається лише у XII – XI ст. до н.е. Визначення верхньої хронологічної межі З.В. доволі проблематично. За великим рахунком, залізо залишається провідним технологічним матеріалом і натепер, тобто з огляду на критерії археологічної періодизації З.В. триває. Проте, археологи зазвичай оперують поняттям «ранній З.В.», верхньою межею якого вважається кінець V ст. н.е., тобто фінал античного періоду та початок Середньовіччя.

Поняття З.В. у розумінні «сучасність» фігурує вже у творах античних письменників (наприклад, у поемі «Про природу речей» римського філософа та поета Тіта Лукреція Кара, який жив у першій половині I ст. до н.е.), однак обґрунтування його як певного культурно-хронологічного етапу відбулося значно пізніше. Як окремий період у розвитку старожитностей З.В., разом із кам'яним та бронзовим, визначений вже у найпершій науковій археологічній періодизації – «системі трьох віків» датчанина Х.-Ю. Томсена, створеної ним на матеріалах старожитностей Північної Європи та оприлюдненої у 1836 р. За майже два століття, що минули відтоді, «система трьох віків» загалом не втратила періодизаційне значення, проте була значною мірою уточнена та деталізована. Також було з'ясовано, що абсолютні дати для З.В. взагалі та його окремих періодів зокрема мають локальні особливості. Для території України найуживанішою є така періодизація раннього З.В.: передскіфський період (сер. XI – межа VIII/VII ст. до н.е.); скіфський період (рубіж VIII/VII ст. до н.е. – III ст. до н.е.); сарматський період (III ст. до н.е. – III ст. н.е.); пізньоримський час (III – к. V ст. н.е.).

Швидкому (звісно, в історичному вимірі) поширенню залізоробних та ковальських технологій сприяла ціла низка факторів. Виготовлені із заліза знаряддя та зброя були значно більш функціональними порівняно із виробами з інших матеріалів. Проте значно важливішою була доступність сировини, адже поклади тих чи інших різновидів залізної руди (насамперед, т. з. болотні руди) зустрічаються практично повсюди, на відміну від міді та олова, потрібних для отримання бронзи. Сиродутний спосіб виплавляння заліза був доволі складним технологічно та не надто економним. До того ж, якість кінцевого продукту виплавки – кричного заліза – була невисокою, для отримання металу, придатного для ковальських операцій, його доводилося додатково очищувати від шлаків та інших домішок. Однак навіть за таких ускладнень тогочасна чорна металургія та ковальство виявилися здатними забезпечити потребу у залізних виробах. Показово, що сиродутний спосіб залишався провідним для чорної металургії аж до XVIII ст. Яскравою ілюстрацією технологічних переваг залізних виробів є те, що значна кількість населення півночі Європи перейшла до раннього З.В. одразу від неоліту, оминувши стадію бронзового віку.

Застосування залізних знарядь докорінним чином змінило базові галузі економіки – сільське господарство, гірничу справу, будівництво, різноманітні галузі ремесла. Порівняно швидке зростання надлишкового продукту, що забезпечувалося новими можливостями, наданими використанням заліза, створювало передумови для більш інтенсивного обміну, появі системи внутрішніх та зовнішніх торговельних зв'язків. Навколо інфраструктури економічних контактів створювався своєрідний інформаційний простір, завдяки якому значно прискорилося розповсюдження культурних здобутків, насамперед – технологічних новацій. Це, у свою чергу, сприяло подальшому зростанню економіки. Таким чином, ритм розвитку як окремих народів, так і людства в цілому, в З.В. значно прискорився. Економічні перетворення спричиняли зміни у соціальних структурах, призводили до ослаблення традиційних соціальних зв'язків та формуванню нових принципів устрою суспільства. Саме із З.В. пов'язане формування переважної більшості цивілізаційних осередків Старого Світу. Достатньо сказати, що населення практично всієї території Європи (за виключенням островів та узбережжя Егейського моря) досягло цивілізаційного щабелю розвитку лише у З.В.

Література: Археология УССР. – Т. 2. – К., 1985; Давня історія України. – Т. 2. – К., 1999; Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Євген Синиця

ЗАМОК – укріплена будівля (згодом комплекс споруд), оточена ровами, валами та стінами, що зводилася у найбільш вигідній з військової точки зору місцевості і мала адміністративне, житлове та оборонне значення, символізувала адміністративну та юридичну владу. З. типу донжон (dominium) округлої, згодом квадратної форми, зводився на насипному пагорбі (у X ст. – заввишки 10 – 30 м) з приміщеннями, дерев'яною або кам'яною баштою, резиденцією сеньйора, нижнім подвір'ям, каплицею. Такий тип був поширений у X – XIII ст. на території Франції. Згодом замість насипного пагорба все більшого значення у

замковому будівництві набуває головна башта (спочатку дерев'яна, а з XI ст. – кам'яна) як місце перебування сеньйора, символ влади, центр оборонної системи З. Розквіт спорудження головних башт у західноєвропейських З. (Франція, Англія, частково Італія) припадає на XII ст. У середині XII ст. символом королівської влади стала башта Лувру (бл. 1190 р.) з циліндричною формою та конусоподібним дахом, що згодом набула значного поширення. Важливими елементами архітектурної системи З. були: ворота, каплиця, кутові башти, бійниці. Від другої половини XII ст. у баштах створюють отвори для стрільби з луку та арбалету. Часом бійниці споруджувалися у формі хреста. Підземну частину З. становили складські приміщення, погреби, підземелля. Від середини XII ст. З. набувають чітких геометричних форм, в основі мають восьмикутник, кутові башти, з'єднанні стінами. У XV ст. відбулися зміни в архітектурі кутових башт: вони мали форму підкови (латинської літери U), стіни до 5 м товщини та оснащувалися гарматами. Цей тип споруд у XVI ст. став прототипом бастіону. Особливе значення для оборони, а потім для архітектури З. мали машикулі (від фр. –machicoulis) – крита галерея з бійницями, пізніше – елемент архітектурного декору. Від другої половини XIV – XV ст. оборонна міць і зовнішня краса З. стали обов'язковими умовами його спорудження. Фасади З. часом тинькувалися у білий, сірий або рожевий колір. Важливим компонентом З. були громадські атрибути – велика зала як центр адміністративної та юридичної влади, розміри якої свідчили про статус володаря (зала англійського королівського палацу Вестмінстер, зведеного у XI – XII ст., має площу 1440 кв. м., королівського палацу Сіте у Парижі – 1785 кв. м). Значення З. зменшується з розвитком вогнепальної зброї.

В Україні збереглося 100 замків та замкових споруд. Найвідоміші з них: З. Паланок (Мукачеве), З. Любарта (Луцьк), З. Свірж, Олеський З., Підгорецький З. (Львівська обл.), Камянець-Подільський З., Хотинський З. та ін.

Література: Замки та фортеці / Упор. Л. Прибєги. – К., 2007; Вечерський В.В. Фортеці й замки України. – К., 2011; Маски Ж. Замки /Пер. с фр. – М., 2005; Нессельштраус Ц. Искусство раннего Средневековья. – М., 2000; Юсупов Э. Словарь архитектурных терминов. – СПб., 1994.

Наталія Терес

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ – умовна збірна назва комплексу нарративних джерел, автори яких – мешканці інших держав – відвідували Україну в різні історичні часи з торгівельною, службовою, дипломатичною або іншою метою (або отримали певні відомості про Україну від тих осіб, які її відвідували, мали стосунки з її мешканцями) та залишили записи про свої враження від побаченого й почутого. За видовими ознаками цю категорію джерел можна розподілити на кілька груп: щоденники, мемуари, записки, хроніки, літературно-публіцистичні твори, листи тощо.

З. І. як різновид мемуаристики мають давню традицію. Іноземні автори, навіть описуючи історію та звичаї власного народу, не могли оминути увагою відомості про сусідів. Так, про землі Північного Причорномор'я є згадки ще в «Іліаді» та «Одіссеї» Гомера (VIII ст. до н. е.). Однак, започаткував традицію

збирання відомостей на місці подій «батько історії» Геродот (V ст. до н. е.), який, перебуваючи в Скіфії, зібрав про неї та записав чимало історично цінних фактів, які й зараз активно використовуються істориками. Докиївські часи відбилися у творах готських (Йордан), візантійських (Прокопій Кесарійський), арабських (Ібн Хордадбег) та ін. авторів. Доба Київської Русі знайшла своє відображення переважно в історичних та історико-мемуарних творах візантійських (Константин Багрянородний, Лев Диякон), західноєвропейських (Тітмар Мерзебурзький, Адам Бременський), арабських (Ібн Дост, аль-Масуді, аль-Якубі) державних, церковних діячів та мандрівників. Окреме місце серед джерел іноземного походження належить скандинавським сагам, в яких відобразились взаємини слов'ян із норманами. Історія кочових народів, що загарбали українські землі після нашестя Батия, висвітлена в історико-мемуарних творах папського легата П. Карпіні та французького посла В.Рубрука (XIII ст.), італійських купців і дипломатів Й. Барбаро та А. Контаріні (XV ст.).

У XVI – XVIII ст. чисельність З. І. зростає. Серед щоденників вирізняються твори Е. Лясоти, Ш. Окольського, П. Халебського та інших авторів, які висвітили історію національно-визвольних повстань кінця XVI – першої пол. XVII ст., визвольної війни середини XVII ст., історію козацтва. Пальма першості серед авторів З. І. цього періоду належить французові Г. Л. де Боплану, автору класичного твору «Опис України». Боплан тривалий час служив у Речі Посполитій (1630 – 1648 рр.), будував фортеці й замки на українських землях, насамперед Кодак, і залишив точний опис багатьох населених пунктів України та Криму, побуту українців, кримських татар і ногайців, карти українських земель.

Багату й цінну інформацію про Україну містять зарубіжні літописи та хроніки. У них іноді були використані українські джерела, які не збереглися. Це стосується насамперед польських хронік М. та Й. Бєльських, Б. Ваповського, О. Гваньїні, Я. Длугоша, С. Грондського, М. Мєховського, В. Коховського, М. Кромера, П. Пясецького, Я. Рудавського, М. Стрийковського та ін. Велике значення мають також твори російських (Воскресенський, Никонівський літописи), кримськотатарських («Історія хана Іслам-Гірея ІІІ» Мехмеда Гаджі Сеная), німецьких («Театр Європи»), італійських (твори М. Бізачіоні) авторів. На відміну від хронік і літописів літературно-публіцистичні пам'ятки бідні на факти, дуже заполітизовані й тенденційні, однак вони добре відбивають формування громадської думки про Україну у її сусідів. Особливу цінність мають польські публіцистичні трактати, присвячені питанням українсько-польських взаємин, козацькій тематиці, міжконфесійній боротьбі. Події Нового та Новітнього часу також знайшли своє віддзеркалення у творах зарубіжних авторів. Цінна інформація про події в Україні представлена на сторінках закордонних періодичних видань.

Не дивлячись на певну упередженість, З. І. містять цінні відомості з історії України й потребують як подальшого дослідження, так і перекладу та введення до наукового обігу нових пам'яток, які досі залишаються поза увагою вітчизняних дослідників.

Література: Антонович В. Лекції з джерелознавства. – Острог;

Нью-Йорк, 2003; Макарчук С. Джерелознавство історії України. – Львів, 2008; Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина ХУ1 – середина ХУП в.). – Днепропетровск, 1981.

Світлана Павленко

ЗБРОЄЗНАВСТВО – спеціальна історична дисципліна, що вивчає зброю, військову техніку та спорядження, технології виготовлення цих предметів, а також методи їх застосування.

У фокусі наукової уваги З. знаходяться закономірності виникнення та розвитку певних форм озброєння, характер їхнього поширення та застосування у конкретних історичних умовах. Надзвичайно важливим є технологічний ракурс З., адже найдосконаліші для свого часу технології у більшості випадків знаходили застосування саме у військовій сфері. Цікавим аспектом З. досліджень є реконструкція взаємовпливів між розвитком військової науки у давнину та еволюцією засобів безпосереднього ведення військових дій. Нарешті, в багатьох випадках давня зброя та військове спорядження були не лише суто утилітарними предметами, а й творами мистецтва. Тож доволі часто їх вивчення містить також мистецтвознавчий компонент.

Таким чином, зброя, військова техніка та спорядження розглядається сучасним З. як специфічне історичне джерело, що містить інформацію щодо суспільно-економічного, політичного, технологічного, художнього рівня розвитку суспільств, яку несуть на собі ці предмети. Поруч з власне джерелознавчими завданнями З. має також теоретико-методологічні: вироблення й удосконалення теоретичних та методологічних засад З. студій, зокрема – критеріїв систематизації, вдосконалення термінологічно-категоріального апарату, вивчення історії розвитку З. та його історіографії.

Багатогранність зброї як джерела спонукає використовувати під час її вивчення не лише джерелознавчі та загальноісторичні методи. Поруч із цим застосовуються методи археології, історії мистецтв, інших спеціальних історичних дисциплін. Технологічні дослідження у З. неможливі без використання методів природничих наук.

З. розвідки ведуться від епохи Відродження, в той самий час з'являються й перші колекції зброї «історичного спрямування». Поруч з «історичним» колекціонуванням зброї постає також «етнографічне», що набуло ще більшої популярності від доби Великих географічних відкриттів. Для цього періоду характерними є зібрання різноманітних «антиків» та «курйозів», серед яких зброя посідала чільне місце. Склад подібних колекцій був здебільшого випадковим, про наукове їх упорядкування та вивчення не йшлося. Як окрема наукова галузь З. формується в сер. XIX ст. Саме в цей час був накопичений вже доволі значний масив археологічного матеріалу із З. тематики, усвідомлюється специфічність зброї саме як історичного джерела, зрештою, розпочинається новий етап розвитку музейної справи. Саме прикладні, музейницькі потреби, складання близьких до сучасних вимог щодо упорядкування, опису та вивчення музейних колекцій, й надали первинний поштовх для формування З. як спеціальної історичної дисципліни.

Наукові часописи З. змісту почали з'являтися в Європі у другій половині XIX ст. В столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі з 1861 р. виходив спеціалізований «Оружейный сборник», навкруги якого гуртувалися найкращі тогочасні зброєзнавці. Власне термін «З.» вперше було вжито німецьким науковцем Августом Димме, який у 1869 р. видав книгу «Історичний розвиток зброї з давніх часі до сьогодення: енциклопедія З.».

До кінця XIX ст. З. залишалося скоріше прикладною музейною дисципліною, причому панівне положення в цій царині займали військові, які цікавилися історією та археологією. Таким був Н.Є. Бранденбург, який з 1872 р. й до кінця життя очолював Артилерійський музей у Санкт-Петербурзі, перетворивши його колекцію на упорядковане, ретельно описане та каталогізоване зібрання. «Історичний каталог Артилерійського музею» (1877 – 1883 рр.), укладений Н.Є. Бранденбургом, по суті, був предметним дослідженням історії артилерії. Таким був В. Беґайм, який з 1878 р. був хранителем імператорського зібрання зброї у Відні і створив на його основі Віденський Музей історії мистецтв. Головна праця В. Беґайма «Настанови із З. Зброярська справа в її історичному розвитку від початку середньовіччя до к. XVIII ст.» (1890 р.) являє собою повноцінне З. дослідження, що розглядає історію зброї та військового спорядження у контексті історії європейських війн, торкається питань технології виготовлення цих предметів, містить настанови щодо комплектування, наукового опису, зберігання та експонування колекцій зброї та військової атрибутики. За ініціативою В. Беґайма у 1895 р. було створено Міжнародне товариство історичного З. та засновано спеціалізований «Журнал історичного З.» (1897 р.).

Від початку XX ст. З. стає сферою досліджень здебільшого професійних істориків та археологів. Видатною постаттю у вітчизняному З. був відомий історик українського козацтва Д.І. Яворницький. Колекція зброї Запорізького історичного музею, який він очолював з 1902 р., є однією з найбагатших у Європі. З. дослідження посідають чільне місце у творчому спадку українських археологів. Зокрема, низка докладних робіт щодо скіфського озброєння належить Є.В. Черненку.

Література: Бережинський В.Г. Словник історичних зброєзнавчих термінів (за матеріалами озброєння Київської Русі). – К., 2000; Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К., 2002; Бехайм М. Энциклопедия оружия. – СПб., 1995.

Євген Синиця

ЗВИЧАЇ – моделі соціальної поведінки, які схвалюються громадською думкою. Правила поведінки, освячені звичаями, регулюють стосунки між людьми в типових життєвих ситуаціях: шлюбна церемонія, святкові обряди, зустріч гостя і т. ін. З. формуються під впливом економічних, культурних, світоглядних, природних та інших чинників. Завдяки З. соціальне угруповання набуває характерних рис, які виокремлюють його з-поміж інших (наприклад, національні З.) та сприяють збереженню традицій. З розвитком суспільства деякі З. можуть ставати консервативними і поступово поступатися місцем новим.

На етапі утворення ранньокласових держав основні З. фіксуються у письмовій формі й набувають значення законів звичаєвого права (наприклад, «Закони Хаммурапі» в Давній Вавилонії бл. 1760 р. до н. е.; «Руська правда» XI – поч. XIII ст.).

Михайло Гладких

ЗИМІВНИК – назва господарства, хутора у запорозьких, чорноморських та у частини донських козаків, де вони перебували за відсутності військових дій (особливо взимку).

На Запоріжжі З. виникли у 1-й половині XVI ст. Спочатку їх використовували для утримання худоби взимку. Згодом, особливо за Нової Січі (1734 – 1775 рр.), З. перетворилися на великі господарства, де поряд із тваринництвом розвивалося землеробство, бджільництво тощо. З. влаштовували, зазвичай, 3–4 одружені запорожці. В кожному З. було 2 – 3 хати і різні господарські будівлі. Офіційно козаків, що жили в З., називали сиднями або гніздюками. Ці запорожці займали підлегле становище щодо січових козаків. Їх кликали до військового походу лише у виняткових випадках пострілом з гармати на Січі або через спеціальних гінців. Головним завданням власників З. було забезпечення січових козаків продуктами.

Запорожці не перебували постійно на Січі й особливо взимку. Приблизно десята частина з них лишалася на Січі, інші господарювали, рибалили, полювали по плавнях, луках, лісах, степах та перебували у своїх З. На момент ліквідації Січі 5 (16) червня 1775 р. було понад 1600 З.

Вся земля на Запоріжжі на основі феодального права належала Кошу Запорозької Січі як власність всього козацтва. Старшина, заможні козаки і поспільство володіли відведеними Кошем землями, але не були власниками і не могли їх без згоди кошової старшини продавати, закладати, передавати у спадок. Вони платили на користь Коша податок, відбували службу і повинності. Будівлі, худоба, інвентар, пасіки та інше майно в З. і слободах становили приватну власність, і власники рядили ними на свій розсуд. Землеробство розвивалося в тих паланках Запорозької Січі, де були родючими землі й меншою загроза від татар (щоправда у XVIII ст. ця проблема вже не стояла так гостро, як у ранньомодерний час). Відповідно, ця галузь господарства найкраще розвивалася в центральній Самарській паланці (нині – територія Дніпропетровської області).

Земля для посіву хліба вибиралася переважно біля річок, на схилах балок та по долинах і використовувалася до виснаження її ресурсів. Після цього господар переходив на іншу балку чи долину й наново будував З. Зібраний врожай хліба зберігався у спеціально викопаних круглих ямах з невеликим отвором, крізь який могла влізти одна або дві людини. Яма обмащувалася глиною (долівка, стіни та стеля), яка просушувалася і перед засипкою хліба протоплювалася. Накривалася така яма очеретом чи дошками, зверху накривалася землею на рівні ґрунту. Захований таким чином хліб міг зберігатися протягом багатьох років. Із зернових культур запорозькі козаки культивували гречку, ячмінь, овес та горох, і в меншій мірі жито та пшеницю.

Важливішою галуззю господарства за землеробство було скотарство, оскільки сама природа в безкраїх запорозьких степах сприяла цьому. Найбільше запорожці розводили коней, які використовувались і у воєнному поході, і в господарстві. Запорозькі кінні заводи зосереджувалися навколо Інгульця, Буга та Великого Луга, де коні ходили «пустопаш» або під наглядом табунщиків. За словами англійського резидента в Російській імперії К. Рондо (1730-ті рр.), на Запоріжжі навряд чи можна найти козака, який би не мав 10 чи 20 коней. Заможні козаки та військова старшина мали велике поголів'я коней. Відомо, що кошовий отаман Петро Калнишевський разово продав до 14 тис. голів коней. При цьому запорозькі коні славилися в усій Східній та навіть у Західній Європі. Верхових огирів чи цугових коней запорозькі делегації дарували українським гетьманам, вельможам Польщі, царям та придворним у Росії.

Значний прибуток як Війську Запорозькому, так і самим козакам давало розведення великої рогатої худоби. Запорозька рогата худоба відрізнялася високим зростом, силою, плодючістю, хоча не була особливо породистою. Ця «черкаська» худоба – із Запоріжжя чи Подніпров'я, продавалася на ринках України та Російської імперії. Як писав Д. Яворницький, в запорозьких степах паслися величезні стада рогатої худоби, а козак-зимовчак мав по кілька сотень та навіть тисяч голів рогатої худоби. На Запоріжжі було розвинене й вівчарство. Із порід переважала волоська, вовну знімали раз на рік, використовували для власних потреб і продавали на ринках України та за кордон.

Література: Бойко А. Запорозький зимівник ост. чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995; Бойко А. Приватне підприємництво південної України ост. чверті XVIII ст. // Приватне підприємництво південної України ост. чверті XVIII ст. – першої чверті XIX ст. – Запоріжжя, 1995; Гуржій О. І. Зимівник // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т. 3; Описи Степової України ост. чверті XVIII ст. – початку XIX ст. / Упоряд. А. Бойко / Ред.: Білівненко С., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) та ін.– Запоріжжя, 2009; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т.– К., 1990. – Т. 1.

Олександр Надтока

ЗМІНОВІХІВСТВО – ідейно-політичний і суспільний рух, що виник на початку 1920-х рр. у середовищі російської зарубіжної ліберальної інтелігенції. Назва походить від збірки статей «Зміна віх», яка була видана у 1921 р. у Празі. Полемічно відштовхуючись від створеної в попередній історичний період аналогічної збірки «Віхи» (1909 р.), автори «Зміни віх» зробили спробу осмислити роль російської інтелігенції в нових політико-економічних умовах. Загальною ідеєю збірки стала думка про можливість схвалення більшовицької революції і примирення з її результатами заради збереження єдності і могутності російської держави. Зміновіхівці виступали за примирення і співпрацю з радянською Росією, мотивуючи свою позицію тим, що більшовицька влада «переродилася» і діє в національних інтересах Росії. Першим ідеологом З. був правознавець, філософ, політичний діяч, професор М. Устрялов. Послідовники М. Устрялова, представники ліберального напряму в суспільній думці російської

еміграції, називали себе зміновіхівцями. Лідерами були: Ю. Ключніков, С. Лук'янов, А. Бобрищев-Пушкін, С. Чахотін, Ю. Потехін.

Зміновіхівці ставили перед собою завдання: в світлі нових політичних реалій, що склалися в ході громадянської війни, переглянути позицію інтелігенції по відношенню до післяреволюційної Росії. Суть цього перегляду полягала у відмові від збройної боротьби з новою владою, визнанні необхідності співпраці з нею в ім'я благополуччя Вітчизни, примирення і громадської злагоди. Зміновіхівці розглядали інтернаціоналізм радянської влади як засіб для досягнення національних цілей Росії і закликали інтелігенцію до примирення з новою владою, розраховуючи на повернення країни до «нормального шляху розвитку». Ідеологи цього руху вбачали об'єктивну історичну місію більшовизму у здатності відновити "велику і єдину Росію" як могутню державу світу – неодмінну умову її подальшого соціально-економічного і духовного розвитку. Під впливом зміновіхівських ідей тисячі представників інтелігенції повернулися з еміграції на батьківщину.

З часом поняття «З.» почало поширюватися не тільки на авторів збірки «Зміна віх» та їх послідовників, але й на всіх прихильників примирення і співпраці з комуністичним режимом в СРСР. За час свого існування З. пережило декілька етапів: 1-й етап – розпочався у 1920-і рр. і продовжувався до кінця 1930-х, коли практично всі колишні лідери зміновіхівського руху повернулися до СРСР, де були знищені; 2-й етап – почався в 1941 р., коли Німеччина напала на СРСР, і продовжився після закінчення війни у формі так званого «радянського патріотизму» певної частини еміграції; 3-й етап – почався на рубежі 1980-х – 1990-х рр. у зв'язку з перебудовою і розпадом СРСР.

Ідеї зміновіхівців пропагували журнал "Зміна віх", який видавався в Парижі з жовтня 1921 по березень 1922 р. (19 номерів), берлінська газета "Напередодні" (1922 – 1924 рр.). Названа газета активно вела прорадянську пропаганду, захищала інтереси радянської Росії на міжнародній арені. Головний редактор газети Ю. Ключніков був запрошений за рекомендацією В. Леніна для участі в радянській делегації на конференції у Генуї як експерт. У газеті друкувалися разом із творами емігрантських авторів фейлетони і розповіді М. Булгакова, В. Катаєва, Е. Петрова, К. Федіна, Вл. Лідіна, інших радянських письменників. Літературний додаток редагував О. Толстой. За кордоном видавалися й інші зміновіхівські газети: «Нова Росія» (жовтень 1922 р. – липень 1923 р.) – у Софії, «Новини життя» – в Харбіні, «Шлях» – у Гельсінгфорсі, «Новий шлях» – у Ризі.

Російська Біла еміграція стала категоричним противником З. і висунула як антипод цієї ідейно-політичної течії ідею «Непримиренності».

Політика радянської влади по відношенню до зміновіхівців будувалася на основі рішень XII партійної конференції і вказівок В. Леніна про використання того цінного і корисного, що могли дати учасники руху в господарсько-культурному будівництві, при неприйнятті того, що суперечить комуністичній ідеології. Погляди зміновіхівців висвітлювали у пресі, їм дозволяли читати лекції, влаштовувати диспути і збори інтелігенції. Двічі (у Твері та Смоленську) перевидавався збірник "Зміна віх", газета "Напередодні" розповсюджувалася без

перешкод усередині країни. Деякі лідери руху (Ю. Ключніков, Ю. Потехін, А. Бобрищев-Пушкін) після повернення до Росії зайняли відповідальні державні посади. В Росії виходив журнал "Нова Росія" (з серпня 1922 р. до 1926 р. – "Росія"), серед авторів якого були І. Лежнєв, С. Андріянов, В. Богораз-Тан та ін. Але невдовзі повний контроль над засобами масової інформації, і навіть більше того – над свідомістю населення, було повністю перебрано тоталітарною владою на себе. Згадування про «відхилення від лінії партії» стало небезпечним для життя.

Література: Политическая история русской эмиграции. / Ред. А.Ф. Киселев. –М., 1999; Устрялов Н.В. Национал-большевизм. – М., 2003.

Андрій Пижик

ЗНАННЯ ІСТОРИЧНЕ – один із розділів гуманітарних знань, що є концентрованим відображенням об'єктивної історії зародження, формування й розвитку людства, суспільства та цивілізацій як складової частини історії космосу, природи і Землі. Як і будь-яке інше знання, З.І. – це сукупність ідеальних образів, що відбивають історичні явища, події та процеси об'єктивної дійсності, перевірені суспільно-історичною практикою, а також засвідчені логікою результати процесу пізнання історичної дійсності, їх адекватне відображення у свідомості людей у вигляді відповідних уявлень, суджень, узагальнень і теорій. На відміну від донаукових та ненаукових знань З.І. характеризуються високим рівнем достовірності, осмислення, узагальнення, пояснення і доведення. Оскільки рушієм історії є люди, людство в цілому, як зміст З.І. постає їх багатогранна діяльність у найрізноманітніших природно-географічних, конкретно-історичних та часових умовах, а саме знання слугує охоронцем історичної пам'яті про минуле етнокультурне, економічне, суспільно-політичне, науково-технічне, духовне та релігійне життя.

З.І., як і сама історія людства, розвивається на засадах поступу, неухильного примноження і збагачення джерельної бази, утвердження достовірності та об'єктивності, хоч на окремих етапах воно переживало фрагментарність, застій, кризу і навіть занепад. У своїх еволюції та поступі З.І. пройшло тривалий шлях, що обчислюється сотнями тисяч років, – від найпримітивніших уявлень та міфів, усних легенд і переказів, історичних дум та билин про походження життя і навколишній світ – до писемних свідчень і наукових знань, від суто описового, хронікально-літописного фіксування подій і явищ до наукового узагальнення досвіду, винесення і осмислення уроків минулого. Писемність і книгодрукування, а відтак комп'ютерні технології та електронні системи комунікації практично відразу після їх виникнення перетворилися на потужні засоби фіксації та трансляції історичної знань. В умовах глобалізації сучасного світу створюються як національні, так і міжнародні бази та банки і сторичних знань.

В епіцентрі З.І. перебуває проблема історичного та історіографічного фактів, їх об'єктивно-суб'єктивна природа, принципи відбору, аналізу та трактування джерел, ступінь науковості методології, яка застосовується в процесі цього аналізу. З історичним фактом пов'язано щонайменше два

різновиди З.І.: власне історичне, тобто знання про причини, сутність і наслідки подій, і знання про процес наукового осмислення та інтерпретації цих подій. Останні мають особливо важливе значення, оскільки людство свої знання про суспільство формує переважно на основі саме вторинних текстів, історичних праць, на яких свій відбиток накладає особиста індивідуальність дослідника, його суб'єктивне ставлення до історичної реальності, історизм розвитку історичної теорії в цілому. Звідси знання історичного факту в своїй сукупності теж має дві сторони: власне факт, його джерельну фіксацію і наукову інтерпретацію істориком факту та відповідної джерельної інформації. В такий спосіб до знання, закладеного в історичному факті та джерелі, додається факт історіографічний, тобто знання історика про досліджувані явища, історичний період у їх сучасній інтерпретації. На історіописання та трактування будь-якого історичного факту, пояснення тієї чи іншої історичної реальності значною мірою впливають конкретно-історичні умови епохи, в який живе й працює історик, його власні світоглядні орієнтири та методологія наукового пізнання.

Історичний та історіографічний факти виступають фундаментом ще однієї структурної частини З.І. – історичної та історіографічної теорії. Між цими фактами та теоретичними узагальненнями існують тісні і багатосторонні зв’язки. Факти як ключовий компонент історичного та історіографічного знання істотно впливають на формування теорії і служать одним з критеріїв її реальності.

З.І. здобувається шляхом наукового пізнання, застосування дослідницьких методів, ґрунтується на джерельній базі, його достовірність перевіряється практикою. Воно циркулює в суспільстві у вигляді історичної літератури (наукових досліджень, навчальних посібників, енциклопедичних, довідникових та науково-популярних видань, а також у формі усної історії). Кожне нове покоління істориків не переписує історію заново, а поглиблює і переосмислює знання шляхом розширення джерельної бази, її нового прочитання, застосування нових методів досліджень, з висоти сучасності осягає історичний досвід.

З.І. охоплює велику кількість фактологічних відомостей не тільки про розвиток суспільства, а й про свій власний розвиток, тобто про історіографію. Воно тісно пов'язане з іншими галузями знань про людське суспільство та навколишній світ (філософією, етнологією, соціологією, культурологією, економічними, географічно-природничими, правничими, філологічними, психологічними, етнічними, демографічними, статистичними знаннями тощо). Водночас З.І. використовується іншими галузями знань, воно виконує важливі соціальні функції, має велике виховне значення, становить підвалину історичної свідомості людей, історичної культури суспільства. З.І. невіддільне від сучасності: синхронно відгукується у найрізноманітніших пам'ятках, зокрема шляхом документального відображення дійсності; здобуте наукою, воно завжди знаходить своє продовження і нове бачення у працях сучасників; вчить уникати помилок і прорахунків, слугує підґрунтям наукового прогнозування майбутнього з урахуванням чинників історичних аналогій і повторності ситуацій.

Приведене в систему, З.І.. є історичною наукою, а системність історичної науки виступає визначальним чинником, що надає їй статусу наукового знання.

Таким чином, історичне знання функціонує як підсистема всієї системи знань, виробленої людством, а його концентрованим вираженням і носієм є історична наука.

Література: Воронов В.Історичне знання //Історіографічний словник. – Х.,2004; Зашкільняк Л. Методолгія істор.ї від давнини до сучасності. – Львів, 1999; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії ХУП – ХХ століть. – К.,2002; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004; Яковенко Н. Вступ до історії. – К.,2007; Хвостова К.В., Финн В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. – М.,1997; Шмаков В. С. Структура исторического знання и картина мира. – Новосибирск, 1990.

Ярослав Калакура

ЗОЛОТИЙ СТАНДАРТ – грошова монетарна система, за якої роль загального еквіваленту та основної одиниці розрахунків відіграє золото, а в обігу використовуються або золоті монети, або паперові грошові знаки (асигнації), які вільно обмінюються на золото. Вперше система З. С. була запроваджена у Великій Британії наприкінці XVIII ст. Впродовж 70 – 90-х рр. ХІХ ст. З. С. стає діючою грошовою системою практично всіх провідних держав світу, а саме Німеччини (1871 р.), США (1873 р.), Франції (1878 р.), Росії (1897 р.), Японії (1897 р.). За системою З. С. золото виконувало функцію світових грошей, вільно пересувалося поміж державами-учасницями. Це забезпечувало стійкість курсу національних валют, а також їх вільну конвертацію на золото. Базовою в З. С. є 1 трійська унція золота, яка еквівалентна 31,1 г золота. З фінансово-правової точки зору виділяються 3 різновиди золотого стандарту: 1) золотомонетний стандарт; 2) золотозлитковий стандарт; 3) золотовалютний стандарт. Золотомонетний стандарт є початковим, або класичним видом З. С. Його основою були золоті монети, на яких будувалася грошова система, а також паперові гроші, власник яких міг гарантовано їх обміняти на золоті монети або злитки за встановленим паритетом, який вказувався на банкнотах. Золотомонетний стандарт функціонував доти, поки держава гарантувала вільний обмін паперових грошей на золото будь-якому їх володарю. Така система в країнах З. С. проіснувала до початку Першої світової війни, коли з літа 1914 р. всі воюючі держави за винятком США призупинили вільний обмін паперових асигнацій на золото. В США золотомонетний стандарт був скасований в 1933 р. у зв’язку з Великою депресією. Золотозлитковий стандарт являв собою ініціативу Великої Британії відновити З. С. в 20-х рр. ХХ ст. Оскільки внаслідок Першої світової війни в Європі маса паперових грошей, які знаходилися в обігу, перевищувала золоті запаси, було вирішено повернутися до обміну банкнот на золото, однак, на відміну від попередньої системи обміну на золоті монети, відтепер обмін був можливий лише у злитках, мінімальна вага яких складала 12,5 кг (що було еквівалентно 1 700 фунтам стерлінгів, або вартості найдорожчого автомобіля елітної марки «Роллс-Ройс» у другій половині 1920-х рр.). Це призвело до того, що десятки мільйонів громадян, статки яких були меншими, були позбавлені можливості реалізувати своє право обміну паперових

грошей на золото, хоча формальне забезпечення банкнот золотом не скасовувалося. Певною мірою це нівелювалося забезпеченням паперових грошей достатньою кількістю товарів, проте з початком світової економічної кризи існування золотозлиткового стандарту було припинене.

Золотовалютний стандарт, (іноді ще називається золотодевізним), став логічним продовженням системи З. С. в нових міжнародних економічних умовах, що виникли під час Другої світової війни і призвели до економічного та фінансового домінування в світі Сполучених Штатів Америки, які стали також і власником більшої частки світового золотого запасу. Офіційно в системі світових фінансових розрахунків золотовалютний стандарт був заново запроваджений за рішеннями міжнародної фінансової конференції в Бреттон-Вудсі (США) в 1944 р. Ці рішення стали основою т.зв. Бреттон-Вудської валютної системи. Світовою валютою, або валютою міжнародних фінансових розрахунків, офіційно було визнано долар США, і за Бреттон-Вудськими угодами США брали на себе зобов'язання забезпечувати З. С. долара за курсом 35 доларів за арійську унцію. Однак право обміну доларів США на золото було урізано ще більше у порівнянні навіть з золотозлитковим стандартом, оскільки право конвертації доларів на золото отримали лише держави в особі центральних банків. На практиці ним скористалася лише Франція за президентства Ш. де Голля в 60-х рр. XX ст. Це призвело до охолодження відносин між двома державами. Також наочно виявилася криза й ненадійність Бреттон-Вудської системи. Її основною вадою став практично безконтрольний випуск США паперових доларів, які реально не були забезпечені золотом. Причина: США є чи не єдиною країною в світі, де державний банк відсутній, а його функцію виконує Федеральна Резервна Система, яка являє собою об'єднання провідних комерційних фінансових установ. Епоха золотовалютного стандарту завершилася у 1971 р., коли адміністрація США на чолі з Р. Ніксоном офіційно відмовилася від вільного обміну доларів на золото навіть на міждержавному рівні, що означало втрату золотовалютним стандартом свого ключового економічного сенсу і його заміну на систему плаваючих валютних курсів.

Література: Економічна енциклопедія /За ред. С.В. Мочерного: В 3-х т. Т.1. – К., 2000; Економічний словник-довідник /За ред. С.В. Мочерного. – К., 1995; Большая историческая энциклопедия /Под ред. В.В. Славкина. – М., 2003.

Олександр Комаренко

ЗОНА ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА – певна частина території держави, на якій за міжнародних договором забороняється тримати збройні сили, ліквідуються військові укріплення та споруди. З. Д. як правило, встановлюється для розмежування ворогуючих сторін (наприклад, Рейнська демілітаризована зона між Німеччиною і Францією, встановлена за рішенням Версальського мирного договору 1919 р.).

Борис Гончар

ЗОРОАСТРИЗМ – іранська релігія, поширена у давні часи та раннє середньовіччя в Центральній Азії, Азербайджані, Афганістані, Ірані, деяких країнах Близького та Середнього Сходу. Назва походить від імені харизматичного пророка Спітама Зороастра (іранською Заратуштра), який жив і проповідував у Персії приблизно в VII – VI ст. до н. е. За деякими даними, Зороастр – родич перських царів, хоча загалом про його походження, життя та діяльність відомостей дуже мало, що дає підстави деяким дослідникам ставити під сумнів його існування. Йому вдалося навернути в свою віру перського царя, що забезпечило успіх і поширення нової релігії. Наприкінці III ст. З. було проголошено державною релігією Персії. Водночас перси толерантно ставилися до релігій підкорених народів.У Святому Письмі згадуються перські царі-зороастрійці (Кир, Ахашверош, Дарій).

Священний канон – давній збірник священих книг «Авеста», до якого входять написані авестійською мовою зведення релігійних і юридичних приписів, молитв, пісень, гімнів зороастрійським божествам. Найдавніша частина «Авести» – Гат, що складається з 16 гімнів, написаних самим Зороастром. Основні принципи З.: протиставлення двох споконвічних сил – добра і зла, безперервна боротьба між якими становить зміст світового процесу; віра в кінцеву перемогу добра, яке уособлюється в образі верховного божества, творця та володаря світу Агура-Мазди (грец. Ормузда). Світ зла, темряви, смерті уособлює божество, злий демон Ангра-Майнью (грец. Аріман). Агурамазді в цій боротьбі допомагають духи чистоти і добра, Ангра-Майнью – сили зла. З. закликав людину стати кращою, доброзичливою, поміркованою в пристрастях, жити в злагоді, допомагати ближньому, боротися зі злом. Між тим, людина вільна в думках і вчинках. Їй надається можливість робити самостійний вибір між добром і злом, правдою і кривдою. Але, з іншого боку, ця свобода дає можливість духам зла по-своєму впливати на людину. Той, хто взагалі не бореться, неминуче опиняється серед духів темряви. Вважалося, що для боротьби зі злом людина має фізично й духовно очиститися. Головну роль у ритуалі відігравав вогонь, тому прихильників З. інколи називають вогнепоклонниками.

Згідно з міфологією З., існували кругла земля, океан, небо, особлива світоносна сфера і рай. Першою людиною вважався Йіма, який за велінням Агура-Мазди займався землеробством, скотарством і творив добро. З часом Йіма возгордився, перестав слухати Агура-Мазду, почав їсти м'ясо священих биків. За це його було покарано вигнанням з раю, а всіх людей позбавлено безсмертя. Саме після цього закінчився золотий вік у раю і почалася епоха боротьби добра і зла. Доля людини (її безсмертної душі) після смерті залежала від її віри в істинність учення, активності в боротьбі зі злом. Згодом концепції залежності долі людини від її поведінки і переконань, гріха і покарання, раю та пекла були розроблені у християнстві. Крім того, в З. виникло есхатологічне (звернене в майбутнє) вчення про кінець світу, воскресіння мертвих, «страшний суд», пришестя месії-визволителя, покликаного остаточно перемогти зло, врятувати людство і тим самим сприяти остаточній перемозі Агура-Мазди над силами зла,

встановленню божественної справедливості, створенню «ідеального царства» на небі, на що ми також натрапляємо в християнстві.

На початку нової ери виник культ бога світла Мітри. У формі мітраїзму З. поширився за межі Персії, в тому числі в античному світі. Щорічно 25 грудня (Різдво Ісуса Христа) відзначався день народження Мітри. Віруючі в нього причащалися хлібом і вином, які символізували його тіло та кров. Цей збіг свідчить, що мітраїзм, а, отже, певні положення З., суттєво вплинули на формування християнства. Водночас у II – IV ст. він був одним із найголовніших суперників християнства.

Під час арабського завоювання, прагнучи не допустити насильницької ісламізації, переважна більшість зороастрійців у 717 р. переселилася до Західної Індії, де частково асимілювалася з місцевим населенням. Між тим, починаючи від халіфа Аль Мансура (745 – 775 рр.), упродовж 50 років посаду візиря в державі Аббасидів обіймали представники родини Бармекідів, нащадків священників-зороастрійців із міста Балха (Бактри).

Нині З. зберігається серед невеликої частини населення Індії, Ірану, Ємену та Саудівської Аравії. Послідовників З. у різних країнах називають по-різному: гебри, зардошти, маздаїсти, парси. Загальна кількість його послідовників становить майже 300 тис. осіб.

Література: Авеста в русских переводах (1861 – 1996) : [свящ. писание зороастризма] / Сост., общ. ред., примеч. и справ. раздел И.В. Рака. – Изд. 2-е, испр. – Санкт-Петербург, 1998; Бойс М. Зороастрийцы: Верования и обычаи. – М., 1987; Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. – М., 1982.

Сергій Пивовар

I

ІДЕНТИЧНІСТЬ (середньовічною латиною identicus – тотожній, однаковий) – узагальнюючий термін, який використовується у соціально-гуманітарному пізнанні для визначення процесу ототожнення особою себе з певною групою інших людей. Відповідно розрізняють соціальну, гендерну (статеву), вікову, культурну, етнічну, релігійну, політичну та ін. ідентичності.

Геннадій Казакевич

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА – усвідомлення індивідом або групою індивідів належності до певної етнічної спільноти. І. Е. реалізується шляхом етнічно значимих дій або маніфестацій, якими можуть бути як звичайне визнання людиною своєї етнічної належності або усвідомлене вживання етнічної мови, так і участь у акціях, спрямованих на захист політичних та економічних інтересів етносу тощо. Основними атрибутами І. Е. є наявність групової власної назви, уявлень про спільних предків та спільність походження, спільна історична пам’ять, один або більше диференційних елементів спільної культури, зв’язок із конкретним «рідним краєм», почуття солідарності у значної частини

населення. І. Е. рідко буває чітко окресленою й слугує насамперед для підкреслення відмінностей від інших етнічних спільнот, а не для констатації подібності всередині спільноти. І. Е. є ієрархічним поняттям, яке включає у себе одночасне усвідомлення людиною належності до групи мешканців певного мікрорегіону, етнічної групи, етносу, нації, надетнічної, етномовної або етнорелігійної спільноти тощо. Західна соціологічна наука виходить з того, що І. Е. є культурною конструкцією, яка виникає на певному етапі розвитку суспільства, коли усвідомлення свої належності до етнічної спільноти починає домінувати над соціальною або релігійною ідентичностями. На етапі формування І. Е. її носієм може виступати не вся етнічна спільнота, а лише її окремі представники, які зазвичай належать до інтелектуальної еліти суспільства. Характер І. Е. є предметом постійних змін, які пов’язані з різноплановими контактами з представниками інших етносів. Виникненню або посиленню почуття І. Е. можуть сприяти процеси створення держави, релігійні реформи або соціальні перетворення, військова загроза з боку інших етнічних спільнот тощо.

Література: Етносоціологія: терміни та поняття: Навчальний посібник / Євтух В. Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. – К., 2003; Казакевич Г.М., Капелюшний В.П. Етнічні спільноти та ідентичності в Європі епохи античності та раннього середньовіччя //Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. Збірник наукових праць. – К., 2011; Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. – К., 1994.

Геннадій Казакевич

ІДЕНТИЧНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – виділення й віднесення людиною чи групою себе, інших або іншими за певними ознаками до тих чи інших соціальних спільнот (сім’ї, суспільного прошарку, професійної групи тощо). Спільнота, при цьому, сприймається як сукупність людей, що об'єднані тривкими відносинами, котрі склалися історично і мають низку загальних ознак, що надають їм неповторної своєрідності. Члени соціальних спільнот об’єднані певними зв'язками, що складаються на основі обміну інформацією, предметами та енергією. У свідомості людини соціальні ідентичності організовані ієрархічно, при чому залежно від обставин деякі ідентичності можуть ставати більш або менш важливими.

Геннадій Казакевич

ІДЕОКРАТІЯ (від лат. idea – ідея, kratos – влада, буквально: „влада ідей”) – різновид державного устрою, за якого правляча еліта здійснює державно-політичне регулювання на основі єдиної всеохоплюючої офіційної ідеології з метою втілення її головних постулатів. Для І. характерні: домінування офіційно проголошеної системи поглядів – основи діяльності, цінностей, норм життя; високий рівень знеособлювання індивідуумів суспільства; консерватизм; жорсткі заходи придушення інакодумства.

Теорія І. була створена в 1920-ті рр. у середовищі російської еміграції (І. Ільїн, П. Савицький, М. Трубецький та ін.). Вони доводили, що „істинну”

політичну реальність за будь-якої форми правління обумовлює „ідея-правителька”. Виступаючи змістом і квінтесенцією соціальності та культури, ідеологія за такого підходу опосередковує всі політичні зв’язки в суспільстві, обумовлюючи політичні права і свободи лояльністю громадян щодо сформульованих нею цілей. За такого підходу люди поділяються на керівників і підлеглих, творців і епігонів, інтелігенцію і „темний народ”. В умовах спроб реалізації ідеократичних ідей відсутність самостійності перетворюється в правила політичної поведінки за допомогою програм і статутів політичних партій. Характерно, що в ідеократичному суспільстві ідеї тієї чи іншої ідеологічної доктрини проголошуються відкрито, демонстративно і можуть за необхідності супроводжуватися насильницькими діями.

Типовим прикладом реалізації І. є період тоталітарного розвитку СРСР, коли ідеолог і бюрократ закріпили за собою монополію на істину, а від народу вимагалася лише згода з програмами політичних і соціальних перетворень, які висувала правляча в країні Комуністична партія Радянського Союзу.

Література: Политологический словарь. – Харьков, 1997.

Сергій Пивовар

ІДЕОЛОГІЯ (від грец. idea – представлення і logos – навчання, знання, буквально, «наука про думку») – це система поглядів та ідей, у яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми й конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямовані на закріплення або зміну даних суспільних відносин.

Термін «І.» був введений в обіг у 1796 р. засновником Французького національного інституту А. Д. де Трасі. За його думкою, очолюваний ним інститут мав служити головній меті Просвітництва – давати поради правителям по встановленню нового, розумного суспільного ладу на основі «І.», тобто точних, наукових знань про те, як складаються людські уявлення, і як можна формувати у свідомості людей тільки правильні думки.

У наш час прийнято вважати, що у питанні щодо типології ідеологій можливі різні підходи. Один з них поділяє всі ідеології на релігійні і нерелігійні (світські, політичні). Часто дослідники звертають увагу на наявність визначених подібностей між деякими нерелігійними ідеологіями і войовничими релігійними віруваннями. Історія розвитку людства свідчить, що піднесення нерелігійних ідеологій мало місце в часи швидко зростаючого секуляризму. Особливо в цьому плані слід відзначити XIX ст., яке іноді називають «століттям І.». Саме в цей період на Заході, насамперед, у Європі, істотно зміцнилися три провідні політичні ідеології: лібералізм, консерватизм і соціалізм. Однак ще більшу роль І. стали відігравати в XX ст., коли світ зазнав істотних змін під впливом наукових і технологічних революцій, обов'язкової початкової освіти, поширення знань і широкої участі мас в політичному житті. Слід зазначити, що на Сході до початку XX ст. домінували ідеології релігійні. Вони зберігають свою перевагу і пізніше, однак й туди приходять ідеологічні віяння із Заходу.

Характеристикою політичної І. виступає те, що вона відбиває суспільне буття з позицій інтересів тих чи інших соціальних груп, класів, спільнот і обслуговує ці інтереси. Тобто І. – це однобічне, соціально-зацікавлене відображення дійсності. А ідеологи того чи іншого напрямку найчастіше прагнуть видати це часткове відображення дійсності за ціле, за найбільш повну її картину. Політична І. виступає не тільки системою поглядів і концепцій стосовно навколишнього світу, тобто певним світорозумінням, але й системою політичних орієнтацій та настанов. Тобто вона є одночасно вченням (доктриною), програмою і політичною практикою.

Література: Чигирин Ю. Ю. Політична ідеологія: минуле, сучасне, майбутнє. – К., 2004; Недюха М., Михайлич О. Ідеологія як критерій класифікації політичних партій //Політичний менеджмент. – 2006. – № 2; Барышников Д. Н. Идеология в мировой политике //Политическая экспертиза. – 2006. –№ 4.

Тетяна Орлова

ІЄРАРХІЯ (грец. ἱεραρχία, від ἱερός священний і ἀρχή влада)

1. Розташування частин цілого або його елементів від нижчого до вищого.

2. Система поділу на вищі й нижчі посади, чини з відповідним суворим підпорядкуванням нижчих вищим («ієрархічна драбина»). Вперше І. склалася в період рабовласницького суспільства (Єгипет, Вавилон). Складна ієрархічна драбина існувала у феодальному суспільстві (васалітет). Найуживанішим є поняття «церковна І.». У християнських церквах І. – загальна назва ступенів священства: диякон, священик, єпископ. У Київській Русі церковна І. утворюється із запровадженням християнства (988 р.). Найвищими ієрархами в автокефальних православних церквах переважно є патріархи, у католицькій – Папа Римський. Церковні ієрархи (митрополити Й. Борецький, П. Могила, А. Шептицький та ін.) відігравали важливу роль у національно-культурному житті України. За радянських часів церковна І. в Україні зазнала значних втрат внаслідок репресій (понад 30 ієрархів УАПЦ було фізично знищено у 1930-х рр.; у 1945 – 1950-х рр. 10 єпископів УГКЦ було заарештовано).

Ієрархічна побудова – невід'ємний атрибут армії і флоту. Ієрархічна підпорядкованість характерна для діяльності органів державного управління, більшості політичних партій та об'єднань.

Григорій Савченко

ІЄРАРХІЯ ФЕОДАЛЬНА – військово-політична організація феодалів у середньовічній Західній Європі; поділ на вищі й нижчі посади, чини; система підпорядкованості нижчих за посадою й чином представників класу феодалів вищим. Звідси й вислів «ієрархічна драбина». На її вершині перебував король, що вважався верховним сеньйором усіх феодалів, їхнім сюзереном. Нижче за нього стояли найбільші світські й духовні феодали (герцоги, графи, архієпископи, єпископи), що отримували свої землі безпосередньо від короля. Юридично вони підкорялися королю як його васали, однак фактично були

майже незалежні від нього – мали право оголошувати війну і укладати мир, карбувати гроші, інколи здійснювати вищу юрисдикцію у своїх володіннях. Їхніми васалами були також досить великі землевласники – барони, які мали певну політичну владу у своїх володіннях. Баронам були підпорядковані дрібніші феодали – рицарі – ще нижчі представники панівного класу, у яких не завжди були васали. Кожний феодал був сеньйором стосовно феодала, який стояв нижче на ієрархічній драбині, якщо той отримав від нього землю, і васалом феодала, який стояв на щабель вище, держателем землі якого він сам був. Феодали, що стояли на нижчих щаблях, здебільшого не підкорялися феодалам, васалами яких були їхні безпосередні сеньйори. В усіх країнах Західної Європи (крім Англії) відносини всередині ієрархії феодальної регулювалися правилом «васал мого васала – не мій васал».

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Дюби Ж. Европа в средние века / Пер. с фр. – Смоленск, 1994; Колесницкий Н.Ф. Феодальное государство (VI – XV вв.). – М., 1967.

Микола Рудь

ІЄРОГЛІФ (від грец. ερός – священний та γλύφω – вирізьблювати у камені; ερογλυφικ γράμματα – священні письмена) – назва писемного знака в деяких системах письма. Ієрогліфи можуть означати як окремі звуки і склади (елементи алфавітного та силабічного письма), так і морфеми, цілі слова і поняття (ідеограми). Початково термін вживався відносно давньоєгипетського письма. Зараз застосовується для позначення різних ієрогліфічних систем письма, зокрема, найбільш вживаної у світі китайської. Остання широко використовується не лише у Китаї, але й в Японії та Кореї. В переносному значенні І. – нерозбірливе, важке для прочитання письмо.

Витоки ієрогліфічної писемності слід шукати в піктографії (малюнкове письмо), що передавала текст цілими малюнками. Через необхідністю передавати складні поняття та уявлення піктограми розпадались на окремі елементи, передаючи таким чином текст, розташовуючись згідно логічної течії думки. Малюнкова писемність переростала в логографічну (ієрогліфічну).

Виникнення І. пов’язується з виникненням перших цивілізацій та необхідністю впорядкуванні писемної документації. Однак є винятки для деяких народів, що використовували логографічне письмо в додержавний період в якості сакральної системи знаків (скандинавські руни, знаки Папуа-Нової Гвінеї). Початки перших систем І. слід шукати в цивілізаціях Давнього Сходу – в долині Нілу та Месопотамії, де 5,5 – 5 тис. років тому склались перші державні об’єднання. Дещо пізніше (близько 4200 років тому), незалежно від Давнього Сходу, виникло ієрогліфічне письмо в долині Інду, на Криті та в Греції (2000 – 1200-х рр. до н. е.), а в 1300-х рр. до н. е. – в Китаї. Значно пізніше, і також незалежно від зовнішніх впливів, виникли системи письма майя та ацтеків (Центральна Америка), в яких ще значною мірою використовувалась піктографічна писемність.

Початково термін «І.» використано стародавніми греками для позначення єгипетського стилю письма. Основою єгипетських І. була малюнкова

писемність. Ранні ієрогліфічні надписи часто перемішані з піктограмами, доповнюючи чи пояснюючи їх. З часом ієрогліфічне письмо остаточно відділилось від піктографічного та почало існувати окремо. Спочатку кожний І. відповідав окремому поняттю і мав зовнішню схожість з тим, що зображав. Але єгиптяни вміли передавати І. і досить абстрактні поняття, використовуючи спеціальні знаки. В процесі розвитку, на основі ієрогліфічного письма виникло демотичне, яке вже передавало не слова, а тільки морфеми, що значно спростило процес передачі інформації.

Від рисункового до ієрогліфічного письма еволюціонувала і китайська писемність, в якій елементи піктографії відомі ще 5 тис. років тому. Основний шлях розвитку – втрата елементів образотворчості. Одночасно створювались спеціальні логограми для виразу абстрактних понять. Під впливом китайської системи сформувалась японська, в'єтнамська та деякі інші писемності азійських народів.

Використання І. в повсякденному житті справляло певний вплив на особливості психології та світосприйняття народів. Логограма впливає на психіку не опосередковано, без мовних утворень, окрема ієрогліфічна одиниця несе більше інформації, ніж одиниця алфавітного письма. І. привчали не тільки до образного мислення, вони передбачали дискретність мислення, адже в одному знаку прихована повнота та цілісність змісту. Це докорінним чином відрізняє ієрогліфічне письмо від алфавітного, що пов'язане з лінійним сприйняттям. Якщо розглядати писемність в якості системи знаків, що призначена для організації простору та виразу думок, то мислення набуває властивостей «ієрогліфічного мислення». Ієрогліфічна модель світу, що поєднує образотворчі елементи з абстрактними символами, відображає спрямованість свідомості на позалогічні форми пізнання.

Для позначення точніших деталей, логографічне письмо почало використовуватись не тільки самостійно, але й наряду з фонетичною системою (наприклад, в сучасній японській мові). В сучасному світі логограмами є алгебраїчні цифри, позначення хімічних елементів, дорожні знаки тощо. Головна зручність – змістовність та стислість. Один знак передає згусток змісту і буде зрозумілим кожній людині, яка знає смисл І., незалежно від його рідної мови. Основна причина, за якої в сучасному Китаї зберігається ієрогліфічне письмо – те, що мова цієї країни роздрібнена на численні субмови та діалекти, значною відмінні між собою. Негативні сторони ієрогліфічного письма полягають в тому, що за кожним поняттям повинен бути закріплений окремий знак – І. Подальший розвиток писемності йшов в сторону більш точнішої передачі мови за допомоги фіксації кожного звуку певним знаком.

Література.: Владимиров Л.И. Всеобщая история книги. – М., 1988; Завадская Е.В. Японское искусство книги (VII-XIX вв.). – М., 1986; Таранов Н.Н. Рукописный шрифт. – Львов, 1986.

Павло. Шидловський

ІЗОЛЯЦІОНІЗМ (англ. isolationism, від франц. isolation – відокремлення)

1. Напрям зовнішньополітичної думки і політики США, що ґрунтувалися на необхідності відмови та від втручання в політичні справи Європи.

2. "Блискуча ізоляція" (splendid isolation) у британській політиці другої половини XIX ст.

1. Коріння І. США сягають колоніальних часів; його розвитку сприяла географічна віддаленість від Старого Світу. Можливість уникнути втягнення в європейські війни розглядалась як один із благотворних наслідків досягнення незалежності. Вимушений союз США з Францією, що забезпечив перемогу у Війні за незалежність, був розірваний в кінці XVIII ст. Проголосивши нейтралітет після початку епохи революційних і наполеонівських війн у 1793 р., США продовжували дотримуватися цієї політики до Першої світової війни. Навіть вступивши у ту війну, США ухилилися від укладання формального союзу з країнами Антанти, розглядаючи їх як "спільно діючі" країни. Провал ратифікації Версальського мирного договору в Конгресі США і відмова від вступу у Лігу Націй призвели до відродження І. як основного принципу зовнішньої політики США, якого вони дотримувалися до початку Другої світової війни. Після її закінчення І. був виключений з практики зовнішньої політики США, які стали на шлях формування біполярного світу. І. став складовою частиною американського антивоєнного руху, головним чинником якого є прагнення уникати втягнення США у війну поза межами свого континенту.

2. Сутність політики "блискуча ізоляції" полягала у відмові Великої Британії від завчасних і тривалих союзів з іншими державами і в збереженні повної свободи дій з метою досягнення домінування в європейській і світовій політиці. Ця політика ґрунтувалася на тому винятковому монопольному становищі, яке займала в 60 – 70-і рр. XIX ст. Англія – найбільша промислова і колоніальна держава. Володіючи наймогутнішім військово-морським флотом, неприступна на своїх островах, ця держава не мала належних конкурентів на морях, у колоніях і торгівлі. Вона мала можливість у випадку гострої необхідності купувати підтримку одних і нейтралітет інших і не зв'язувати себе союзними зобов'язаннями, що могли її втягнути у війну на континенті за чиїсь інтереси. Не зв'язуючи себе, Велика Британія прагнула захищати власні інтереси чужими руками. Кращим засобом для цього прихильники "блискучої І." вважали розпалювання конфліктів між іншими великими державами. Чим гостріші були суперечності між ними, тим більші можливості відкривалися для Англії на арені колоніальних загарбань. Діючи у відповідності з принципами політики "блискучої І.", Британія укладала час від часу угоди й союзи з континентальними державами, у той же час дбаючи, щоб не загрузнути у континентальних справах. Англія дотримувалася формули свого лідера Г.Пальмерстона: "У нас немає одвічних союзників і одвічних ворогів. У нас є постійні, одвічні інтереси, і ми їх повинні дотримуватися". На зламі XIX – XX ст. співвідношення сил змінилось не на користь Великої Британії. Німеччина перетворилася на головну загрозу англійським економічним і стратегічним позиціям. Відкритою відмовою від політики "блискучої І." став

англо-японський союз 1902 р. У 1904 р. Англія уклала “сердечну угоду” із Францією, в 1907 р. угоду з Росією, які перетворили обидві угоди в Антанту, створення якої остаточно підірвало принципи “блискучої І.”.

Література: Маныкин А.С. Изоляционизм и формирование внешнеполитического курса США (1923 – 1929). – М., 1980.

Борис Гончар

ІКОНА (грец. ειχϖν – священне зображення) – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих, біблійних подій; предмет культу деяких християнських конфесій, насамперед православ’я.

Появу І. датують II – IV ст. Батьківщина іконопису – Візантія. Своїм корінням образотворчі прийоми іконопису сягають до книжкової мініатюри та фаюмського портрету. Визначення сутності пошановування І. було результатом тривалих дискусій і боротьби навколо догматичних проблем, пов’язаних з культом І. Самі ранні І., які дійшли до нашого часу, створені у Візантії в VI ст. В 730 р. візантійський імператор Лев III заборонив культ І. В основі іконоборства лежали біблійні заборони творення і шанування кумирів. Однак іконошанування не припинилося. В 787 р. на VII Вселенському соборі в Нікеї був офіційно затверджений культ І.

Канонічні норми І. передбачають зображення істинної реальності світу. Час і простір в І. виражають уявлення про безмежність ідеального простору. Тому предмети в просторі середньовічної І. подавалися в зворотній перспективі, а сам простір позначався золотим або срібним фоном, який символізував Божественне світло, що його наповнює. Письменник Діонісій Ареопагіт в IV ст. розробив символіку кольору І.: вишневий – означає Христа, блакитний – колір неба, чистоти, червоний – божественний вогонь, колір крові Христа, колір царствeності, зелений – юність, свіжість, оновлення, жовтий – тотожний золотому, божественному, білий – означення Бога, чорний – сокровенні таємниці Бога. Христос завжди зображувався у вишневому хітоні і блакитному плащі, а Богородиця – в темно-синьому хітоні і вишневому покривалі (мафорії).

Канонічні в І. композиція, пов’язана з передачею простору і часу, колір і світло, атрибути святих. Важлива частина І. – зображення місцевості, де відбувалися священні події. Природа на І. не знала змін пір року, кліматичних особливостей тощо. Пейзаж в І. називають «гірками» – земля, ніби прагнучи наблизитись до неба, тягнеться вгору невеличкими хвилястими горами. Всі предмети на І. ніби висять у повітрі, не маючи ваги.

І. виконувалися спеціальною технікою: липову, дубову або кипарисову дошку закріплювали тонким полотном, покривали левкасом (алебастр з клеєм), шліфували, в певному порядку виконували малюнок, позолоту, розпис темперою, покривали оліфою, що робило поверхню блискучою, а фарби – більш яскравими. І., на відміну від картини, не має рами – рама ніби відгороджує зображення від глядача, а І. повинна бути «відкритою» в просторі храма, доступна для звернення кожного віруючого. Оліфа має здатність з часом чорніти, тому ікону поновлювали – по існуючим прорисам відновлювали зображення й знову покривали оліфою. Для підкреслення сяйва святих образів

почали прикріплювати накладні прикраси – оклади, виготовлені з тонких срібних або золотих листів.

Сутність І. визначається ставленням до неї як до священного зображення і не залежить від місця перебування, техніки виконання і матеріалу, з якого вона виготовлена. І. створювалися і створюються в різних техніках: мозаїка, лиття (переважно бронзове), різьба по каменю, кістці, дереву, писання темперними або масляними фарбами на дереві, полотні, фреска, ткацтво, вишивка (нитки, бісер), емаль. В сучасному іконописі використовують й нестандартні техніки виконання І., наприклад, образ Богоматері, викладений з дерев'яних (букових) писанок.

Існують також двосторонні І. – написані з двох сторін на заґрунтованому полотні («ікони-пігулки»): включені у великі серії, які відтворювали послідовність церковних свят; у відповідні дні виставляють на аналої для поклоніння і цілування віруючими. І. може також розташовуватися зовні храма: над входом або на фасаді апсиди; на одязі священика; на богослужбових предметах (панагіари, дискоси). Може бути переносною, супроводжувати людину в дорозі (для цього її часто виготовляють у вигляді складня), носитися на грудях (панагія). В якості І. можуть використовуватися твори мистецтва після їхнього освячення в храмі. І. є також різьблені скульптури (св. великомученика Георгія, св. Миколая, св. мучениці Параскеви).

У вузькому розумінні під І. мають на увазі лише священне зображення, виконане на дошці, розміщене в кіоті або іконостасі, чи написане на полотні.

В переносному значенні термін «І.» використовують для позначення особи або предмету поклоніння, шанування: «ікона стилю», «рок-ікона» тощо.

Література: Петасюк О., Сморжевська О. Історія української та зарубіжної культури. Навч. посіб. – К., 2009; Алленова Е. Живопись и скульптура. – М., 2002; Мутер Р. Всемирная история живописи. Средневековье и ранний Ренессанс. От Византии к Италии. – М., 2006; Успенський Б.А. Семиотика искусства: Поэтика композиции. Семиотика иконы. Статьи об искусстве. – М., 1995.

Оксана Сморжевська

ІКОНОГРАФІЯ (грец. ειχων – зображення, γραφω – пишу) – сукупність зображень особи (письменника, громадського, політичного діяча); сукупність сюжетів, характерних для якої-небудь епохи, напряму в мистецтві і т.ін.; сукупність зображень однотипних біологічних об'єктів (наприклад, метеликів, жуків), виконаних згідно певним правилам.

1. В образотворчому мистецтві І. – строго регламентована система зображень персонажів або сюжетних сцен. Свою І. мають більшість релігійних систем світу.

В християнстві ілюстративно-символічна І. почала формуватися в IV – VI ст. Першим за значенням і часом появи є зображення «Спасу Нерукотворного», на другому місці – «Спас в силах». Для зображення Богоматері використовували кілька основних композицій: «Богородиця Оранта», «Богородиця Велика Панагія», «Богоматір Єлеуса», «Богоматір Одігітрія», «Покров Божої Матері». І. святих, янголів, євангелістів, пророків, апостолів, святкові сюжети формувалися

після V ст. При цьому художня практика була тісно пов'язана з філософсько-релігійними вченнями. В цілому в іконографічному каноні візантійського мистецтва протягом всього періоду його розвитку сформувалися й закріпилися основні елементи, структурні закономірності та композиційні прийоми, які відображали сутність візантійського художнього мислення та на багато століть лягли в основу творчої методи країн православного кола. Вихід мистецтва з-під релігійної опіки, розвиток реалізму, творчої індивідуальності митців (Європа, доба Ренесансу) обумовлювали свободу старих іконографічних схем та появу нових, менш регламентованих.

Витоки індуїстської І. прослідковуються на печатках та відбитках, знайдених під час археологічних розкопок давньоіндійських міст. Зображень (якщо такі були) ведійського періоду не збереглося. Індуїстський іконографічний канон остаточно сформувався в період правління Гуптів (початок ІІІ-го – VI ст.). Його правила і вказівки записані в «шильпа-шастрах» – творах про образотворче мистецтво й ремесла. Трактат «Читралакшана» («Характерні риси живопису»), відомий у тібетському перекладі, розповідає про те, як малювати богів, людей та інших істот.

І. буддизму описана в «Калачара-тантрі», «Салевара-тантрі», «Шричатурпихта-тантрі», тантристському вченні Будди. Виділяють два стилі в індо-буддистському мистецтві: «лотосний» (жіночний, елегантний, витончений) та «ванаспаті» (масивний, брутальний). Стилі тібетського живопису: а) рання класична школа «кадам» (простота, просторовість, багата основа); б) пізня класична школа «менрі», заснована в XV ст. (поєднання простоти та просторовості з великою кількістю деталей); в) нова «менрі» («менса»), кінець XVII ст. (барокові кольори з вигнутими лініями і заповненим простором); г) школа карма гардрі (помітні китайські впливи, характерні чистота і точність малюнка, багатство стилізованих деталей, ландшафту, тонкий вишуканий колорит квітів).

Китайська та японська І. – космоцентричні. В китайській І. місце божества займає Космос. Людина – деталь, фрагмент Космосу. Космічна гармонія – принцип китайського мистецтва. Китайський малюнок безособовий і музичний. В японській І. на перше місце виступає динаміка Космосу, яка втілена в людині. Принцип японської І. – гіперболізація людської сили та волі.

Африканська або індіанська І. відображають шамансько-екстатичний характер релігійних уявлень цих народів (ритуальні маски, шаманські малюнки).

В мусульманстві І. не існує.

2. В історії мистецтвознавства І. – опис і систематизація типологічних ознак і схем, прийнятих при зображенні яких-небудь персонажів або сюжетних сцен. Метод І. сформувався у Франції в 40-х рр. XIX ст. як спосіб вивчення середньовічного європейського мистецтва, його символічного та алегоричного навантаження. З другої половини XX ст. принципи І. були покладені в основу іконографічного методу дослідження творів мистецтва (Е.Пафонський). Поєднання методу І. з різними дослідженнями соціальних і естетичних аспектів є однією з умов правильного розуміння та трактування художнього твору.

3. В історичній науці І. – методика визначення достовірності зображення

події, її впізнавання та датування, а також сукупність зображень якої-небудь особи або сюжету (наприклад, «шевченкіада»). З XX ст. принципи історичної І. поширилися на фото- і кінодокументи.

Література: Петасюк О., Сморжевська О. Історія української та зарубіжної культури. Навчальний посібник. – К., 2009; Архимандрит Рафаил (Карелин). Церковь и мир на пороге апокалипсиса. – М., 1999; Бадмажалов Ц.Б. Буддийское искусство и иконография Бурятии. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://online.stack.net/; Проблемы канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. – М., 1973; Рябовалова А. Буддийская иконография. Будды, Божества, Учителя. – М., 2007.

Оксана Сморжевська

ІМАМ (араб. «предстоятель») – в ісламській цивілізаційній традиції початково предстоятель на молитві, який керує проведенням намазу. В перші роки ісламу функції імама на загальній молитві усіх мусульман виконував сам пророк Мухаммед, після його смерті – перші халіфи. З поширенням ісламу на велику територію спільні молитви усіх мусульман стали фізично неможливими, і свої І. з'явилися у кожній мусульманській громаді та при кожній мечеті. Але їхнім обов'язком було лише своєчасно оповіщати віруючих своєї громади про час намазу та особистим прикладом показувати правильну періодичність дій на молитві, яку усі інші учасники молитви мали повторювати за своїм І. У такому статусі посада І. не була ані титулом, ані званням і доручалася місцевою громадою мусульман тому члену общини, який користувався більшим авторитетом серед одноплемінників і краще розбирався в питаннях ісламського богослов'я.

Враховуючи, що окрім виконання функцій предстоятеля на молитві пророк Мухаммед і перші халіфи являли собою вищу адміністративну, воєнно-політичну, релігійну та судову владу загальномусульманськоого виміру, в ісламській релігійно-політичній доктрині поступово склалося розуміння імамату як інституту, що поєднує в собі функції верховного духовного і світського керівника. У суннітській традиції І. усіх мусульман є халіф, який спочатку формально обирався усіма мусульманами, а з часів Дамаського халіфату Омейядів (661 – 750 рр.) інститут сунітського імамату як складової халіфату став спадковим. Харіджити також визнавали імамом халіфа, але наполягали на необхідності дотримуватися ранньомусульманських традицій його виборності і тому не завжди визнавали легітимність реально діючих халіфів. Шиїтська доктрина наполягала на тому, що верховна влада в ісламі не повинна залежати від бажання людей, а отже І. як верховний ієрарх ісламу не може бути виборним, а має передаватися в роду пророка Мухаммеда по лінії прямих нащадків. Враховуючи, що живих синів у Мухаммеда не залишилося, а єдиною дочкою Пророка (від старшої дружини Хадіджи), яка вийшла заміж і залишила по собі дітей, була Фатіма, лінією найлегітимніших прямих нащадків Пророка шиїти вважають Алідів – назва походить від імені кузена і зятя Пророка (чоловіка Фатіми), четвертого халіфа, якого звали Алі ібн Абу-Таліб Алі ібн Абд-аль-Мутталіб ібн Хашим ібн Абдаль-Манаф (604 – 661 рр.). Таким чином, в силу

«божественної» природи своєї влади, Аліди вважаються в шиїзмі носіями особливого таємного знання щодо сутності ісламу, яке вони отримали безпосередньо від Пророка Мухаммеда і передають із покоління в покоління виключно в рамках свого роду. Відповідно, в шиїзмі верховний І. із родини Алідів – це верховний релігійний і світський глава, який «по праву» повинен бути халіфом усіх мусульман, але в ситуації, коли реально халіфський престол обіймають представники інших династій (ними, зокрема, у різні часи були Омейяди, Аббасиди, Фатіміди, Османи), він вважався де-факто лідером лише шиїтського відгалуження ісламу.

В ситуації все більш поглибленого дроблення ісламу на школи і напрями, титулом І. стали іменуватися визначні мусульманські релігійні авторитети, керівники великих ісламських общин, фундатори найвпливовіших богословсько-правових і релігійно-політичних течій (зокрема, імамами вважалися засновники чотирьох суннітських мазхабів, правителі північноафриканської держави Ідрісидів (788 – 974 рр.), перший ісламський богослов берберського походження фундатор руху радикальних монотеїстів Мухаммед ібн Тумарт, лідер іранської «ісламської революції» Рухолла аль-Мусаві аль-Хомейні тощо).

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Большаков О.Г. История Халифата: В 4 т. – М., 2002-2010; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. Н.А. Гайнуллина. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.). – М., 2006; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ІМАМАТ (від араб. імама – стояти попереду, керувати) –

1. Форма правління в мусульманських теократичних державах, коли верховний правитель імам поєднує світську й духовну владу.

2. Комплекс функцій імама, пов'язаний з керівництвом мусульманською общиною-державою.

3. Держава мюридів у Дагестані і Чечні у XIX ст., яка виникла в ході боротьби народів Північного Кавказу протии колоніальної політики царизму. Імамами були: Газі-Мухамед (1828 – 1832 рр.), Гамзат-бек (1832 – 1834 рр), Шаміль (1834 – 1859 рр.). Найвищого розвитку держава досягла за років правління імама Шаміля. Столицею І. була фортеця Ахульго, потім селище Дарго, а після його знищення росіянами – аул Вєдєно. До складу І. входили території Чечні, Дагестану та Адигеї з населенням близько 1 млн. чоловік. І. спирався на воєнізованих мюридів (найближче оточення імама) і наібів (намісників на місцях), які займалися мобілізацією військ та їх керівництвом під час походів, розглядом судових справ, будівництвом захистних споруд, доріг і мостів. Розгляд справ, пов'язаних з мусульманським правом на основі шаріату, здійснювали муфтії (богослови-правознавці) та кадії (судді), а головний кадій був першим після імама у релігійній ієрархії.

У 1859 р. Шаміль був узятий у полон росіянами, а повстання горців

жорстоко придушене. Під час російсько-турецької війни 1877 –1878 рр. імам Алібек-Хаджі здійснив спробу відновити І., але ця спроба була невдалою – повстання зазнало поразки, а сам Алібек-Хаджі був повішений у Грозному у 1878 р.

Література: Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. – М., 2004.

Микола Щербак

ІМПЕРІАЛІЗМ – від лат. imperium – влада, панування) – термін для позначення політики / практики поширення свого впливу або контролю однією державою на інші країни, слабші чи менш розвинуті. Термін веде походження від Нового часу, хоча І. як політика вважається таким же давнім, як цивілізація і сягає епохи імперії гіксосів, які захопили фараонівський Єгипет у XVII ст. до н.е., а також імперії фараона Тутмоса Ш (XV ст. до н.е.). Слово "І." широко використовувалося у полеміці, що точилася наприкінці XIX ст. у Великій Британії, коли захисники Британської імперії, такі як Дж.Чемберлен, ідентифікували себе з "імперіалістами" і протистояли тим, хто обстоював шляхи внутрішнього розвитку різних частин країни.

Дехто з дослідників вважає, що І. – явище, старе як життя, і випливає з основних потягів і вродженої агресивності людей, їх постійного бажання до панування і контролю над оточуючим середовищем. З точки зору політичних прагматиків від Н.Макіавеллі до фашистських правителів, І. є законною і благотворною моделлю індивідуальної і колективної людської поведінки, що випливає з природної нерівності людей і природженої потреби живих істот до експансії задля процвітання і досягнення безпеки. Інші оцінки І., які спираються на аналіз історичного досвіду, вказують, що його витоки слід шукати в таких складних і всеохоплюючих явищах як економічна і політична невпевненість людей, людські потяги до статусу і влади, напористість й егоїзм, а також ідеологічні імпульси. В якості мотивацій І. виступали різноманітні воєнні, політичні, економічні, релігійні, ідеологічні фактори. Рушієм могло виступати бажання тієї чи іншої держави підвищити свій статус і владу в світі; набути військової слави або дипломатичних переваг; прагнення поставити під свій контроль іноземні природні ресурси та запаси сировини і таким чином позбавити можливості їх використання іншими І. силами; намагання забезпечити нові землі для переселення своїх громадян; потреби торгової експансії – пошуки нових ринків збуту своєї продукції або ж жага розповсюдити свою політичну систему на інші регіони. Імперії могли будуватися навколо єдиної віри або обожнюваного правителя, звеличення спільної спадщини, звернення до міфічної традиції або раси, бачення світлого майбутнього або поширення "благ цивілізації".

Історія XX ст., зокрема, демонструє наявність більшості з цих мотивацій. Політика "доларової дипломатії" США на початку сторіччя була формою економічного І. Переконання у "місії білої людини цивілізувати" відсталі народи присутнє в політиці як Великої Британії, так і США. В ім'я обожнюваного правителя, славного минулого і міфічної чистоти раси у 1930-х рр. встановили

свої імперії Японія, Італія і Німеччина. За марксистсько-ленінською теорією, що уславлювала щасливе майбутнє людства, можливе лише під комуністичним керівництвом, практикував політику І. Радянський Союз.

Під час експансії Європи у XVI – XVIII ст., особливо в останню третину XIX-го, І. вважався благотворним процесом, що ніс переваги цивілізації політично, економічно і культурно нерозвинутим "нижчим" етнічним групам від розвинених "вищих" народів. Наслідки І., у деякій мірі корисні для місцевого населення, найчастіше означали руйнування традиційного способу і норм життя, знищення місцевої культури і нав'язування новий релігійних вірувань та соціальних цінностей. Наприкінці XIX– на початку XX ст., коли І. був дискредитований англо-бурською війною (1899 – 1902 рр.) і використанням перебільшень соціал-дарвінізму задля його виправдання, концепція І. набула негативної коннотації, бо така політика розумілася як аморальна.

В еволюції І. можна окреслити три найважливіші періоди. Перший – від дохристиянської ери до падіння Риму. Найважливішими були імперії єгипетська, асірійська, вавілонська, перська, імперія Олександра Македонського і Римська. Другий період припадає на Середньовіччя. Найзначнішими були імперія Карла Великого і візантійська. Характерна особливість полягала у тому, що в цей час творцем імперій виступала релігія, в ім'я віри робилися спроби об'єднати світ. Так виник Арабський халіфат. У цьому розумінні імперіалістичними війнами можна вважати хрестові походи. Пізніше, з появою національних держав, І. набув конкуруючого характеру, коли кожна імперіалістична влада намагалася зміцнити власні позиції за рахунок інших держав. Третій період тягнеться від Великих географічних відкриттів XV ст. до сьогодення. В ньому простежуються чотири етапи. Спочатку етап домінування Іспанії і Португалії у XV – XVI ст., але наступний – XVII – остання чверть XIX ст. їх велич занепадає, і на світову арену виходять три нові І. держави: Британія, Франція і Нідерланди. Імперські зазіхання Франції успішно реалізовувалися за часів Наполеона, проте після його поразки її вплив послабився, хоча свої заморські володіння Франція утримувала і в XX ст. Після Віденського конгресу 1815 р. Велика Британія постала як провідна сила в світі. Невелика за розмірами і військовими силами Голландія спромоглася захопити чималі території і довгий час їх утримувати: лише у 1949 р. її уряд був змушений визнати незалежність Індонезії. Третій етап – з 1880 р. до Другої світової війни позначився піднесення нової групи І. держав, серед них – Бельгія, Німеччина, США, Італія і Японія. Оскільки більша частина світу вже була розділена між старими І. державами, нові почали боротьбу за нерозділені землі і виривання володінь у суперників, будували власні імперії задля захоплення або інкорпорації чужих територій. Німеччина заявила про себе як про І. державу при О. фон Бісмарку, коли розгромила Австрію у 1866 р., Францію у 1871, а потім розпочавши заморську колоніальну політику. Набуті володіння вона втратила в результаті поразки у Першій світовій війні. Проте за часів А.Гітлера німецький І. відродився і став рушійною силою розв'язування Другої світової війни, яка призвела до знищення фашистської імперії. Японський І. почався з японо-китайської війни 1894 – 1895 рр., одержав перемогу у війні з Росією (1904 – 1905 рр.). Великі І. сподівання Японія

пов’язувала із Другою світовою війною, але вони не виправдалися. США заявили про свій І. перемогою в іспано-американській війні 1898 р. Пізніше мали місце й інші акти експансії. Але найголовнішим знаряддям стала політика “доларової дипломатії”. У повоєнний час – четвертий етап – більшість старих І. держав змушені були визнати незалежність своїх колоній. Водночас на політичну арену виходять дві нові І. держави – СРСР і КНР. Керуючись переконанням невідворотності комунізму у світовому масштабі і намаганням зберегти свою безпеку у капіталістичному оточенні, яке не зникло так швидко, як очікувалося, ці держави вдалися до ідеологічного, політичного та економічного І., який в багатьох відношеннях був дуже схожий на І. капіталістичної системи, засуджуваний комуністичною пропагандою.

Раніше, за часів Петра І і Катерини ІІ, російський І. виявлявся у розширенні кордонів на схід і захід. Починаючи з 30-х рр. ХХ ст. настала доба радянського І., який виявився, зокрема, у договорі з Німеччиною від 1939 р. – поділі Східної Європи на сфери впливу. Після Другої світової війни радянський тиск здійснювався по відношенню до держав “соціалістичного табору”, а також країн “соціалістичної орієнтації”, навіть коли їх народи про неї не знали (війна в Афганістані 1979 – 1989 рр.).

Комуністичний уряд Китаю, встановивши у 1949 р. контроль над переважаючою частиною країни, намагався втручатися у внутрішні справи сусідніх південно-східних держав, встановити контроль над Тибетом. На відміну від старих І. держав, які за звичай покладалися на військову силу або економічні заходи задля поширення свого контролю над іншими регіонами, радянські і китайські керівники почали використовувати нові засоби: просування місцевих комуністів до влади в країнах, що їх цікавили, впровадження програм економічного і культурного обміну. Військове втручання не виключалося (події в Угорщині 1956 р., Чехословаччині 1968 р. та ін.). Головні сфери інтересів радянського керівництва до його повалення у 1991 р. – Середній Схід, Африка, Південна Америка.

Таким чином, можна говорити про виникнення у повоєнний період феномену “неоімперіалізму”, притаманного розвиненим країнам, серед них – США і СРСР, які значною мірою і за допомогою різних засобів контролювали розвиток “третього світу”.

Термін І. використовувався не лише для характеристики – дискредитації – політичних курсів певних країн або їх керівників. Чимало радикалів, а також ідеологів марксизму брало його на озброєння, щоб довести невідворотний занепад і крах буржуазного ладу або капіталізму. Всебічно комуністичну точку зору на це питання розробив В.І.Ленін у праці “Імперіалізм як вища стадія капіталізму” (1916 р.). Під впливом праць Дж.А.Гобсона “Імперіалізм” (1902 р.) та Р.Гільфердінга “Фінансовий капітал” (1910 р.) В.І.Ленін модифікував ідеї К.Маркса стосовно капіталістичного розвитку. За В.І.Леніним, І. – це монополістичний капіталізм, його найвища і остання стадія, переддень соціалістичної революції І. було визначено як паразитичний, загниваючий і вмираючий капіталізм, бо на цій стадії завершується визрівання передумов його загибелі – його протиріччя, насамперед головне – між суспільним характером

виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення – досягають найвищого ступеня, що призводить до революційного краху всієї капіталістичної системи. Очікувалася світова соціалістична революція, яка мала швидко перевести людство на рейки нового ладу. Розвиток історії у ХХ сторіччі показав інше.

Література: Маєвський І. Червоний імперіалізм //Хроніка 2000. – К., 1998. – Вип. 27-28; Фостер Дж. Б. Откровенный империализм – «бремя белого человека» /Пер. с англ. – М., 2007; Шапинов В. В. Империализм от Ленина до Путина. – М., 2007.

Тетяна Орлова

ІМУНІТЕТ (лат. immunitas – недоторканність, звільнення від чого-небудь)

1. У Стародавньому Римі – звільнення від податків чи громадських повинностей як особливий привілей, що його надавав окремій особі, соціальній верстві чи громаді сенат Римської республіки, пізніше – імператор.

2. У Середні віки – вилучення певних осіб або майна із загальної системи державних повинностей. Великі феодали, особливо вище духівництво, отримували від королів спеціальні грамоти, що забороняли доступ у їхнє володіння королівським чиновникам для виконання судових, адміністративних, поліційних та фіскальних функцій. Ці функції передавались верховним сюзереном магнатам та їхнім службовим особам. Особа, яка мала таку грамоту, користувалася на своїй землі судовою владою, сама збирала податки, очолювала військове ополчення, що скликалося на території імунітетного округу. І. набув поширення у Франкській державі (перші імунітетні грамоти, що дійшли до нас, відносяться до середини VII ст.). І. робив помістя – незалежний в економічному відношенні осередок – самостійним також у політичному відношенні, що поглиблювало феодальну роздробленість Європи. У Західній Європі інститут І. отримав найбільший розвиток у X – XII ст. Специфіка формування феодальних відносин у різних країнах визначала характер І. та його регіональні особливості. У Німеччині отримання феодалами І. призвело до утворення компактних імунітетних володінь і формування згодом на їх основі територіальних князівств. В Англії в умовах відносно сильної державної централізації інститут І. не набув широкого розповсюдження; у Візантії мав характер податкових стягнень (екскусія). Інститут І. зіграв велику роль у розвитку феодальної власності. У зв’язку з посиленням королівської влади і формуванням централізованих держав інститут І. занепадає.

3. У наш час термін «І.» використовується для позначення понять: «І. держави», «І. дипломатичний», «І. парламентський». І. держави від іноземної юрисдикції – непідсудність держави та її органів суду іншої держави. І. держави випливає із засад державного суверенітету, за яким до держави не можуть бути застосовані примусові заходи. Дипломатичний І. – сукупність прав і привілеїв, якими користуються іноземні дипломати в тій державі, де вони акредитовані. Парламентський І. полягає в тому, що член парламенту не може бути затриманий, підданий обшукові й судовому переслідуванню без особливого дозволу парламенту.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Аннерс Э. История европейского права / Пер. со швед. – М., 1994; Зелигер Г. Социальное и политическое значение вотчины в раннее средневековье. Исследование вотчинного права, иммунитета и земельных пожалований. – М., 1994.

Микола Рудь

ІНВЕСТИТУРА (лат. investitura, від лат. investio – одягати)

1. І. світська – за Середньовіччя в Західній Європі символічний акт, церемонія вступу васала у володіння феодом, що супроводжувалась врученням васалу предмета (перстня, патериці, перчатки, прапора, жмені землі, навіть пучка соломи), котрий символізував нерухоме майно або право на нього.

2. І. церковна – призначення і церемонія вступу єпископа або абата на посаду. Супроводжувалась двома актами: врученням патериці і перстня, що символізували духовну владу, та передачею земельного володіння (церковного бенефіція) і скіпетра – символа світської влади. У XI – XII ст. за право І. точилася боротьба між імператорами Священної Римської імперії, що здійснювали за часів Оттона I (936 – 973 рр.) І. єпископів і абатів, і римськими папами, які претендували на це право. У запеклій і тривалій боротьбі, кульмінаційним епізодом котрої було покаяння імператора Генріха IV перед папою Григорієм VII у Каноссі (1077 р.), жодній із сторін не вдалося здобути перемогу. Лише у 1122 р. було укладено компромісний Вормський конкордат. Обрані капітулами прелати отримували духовну І. від папи, а світську – від імператора.

Література: Лінч Д. Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. – К., 1994; Кёнигсбергер Г. Средневековая Европа. 400 – 1500 годы / Пер. с англ. – М., 2001; Тальберг Н. История христианской церкви. – Москва; Нью-Йорк, 1991.

Микола Рудь

ІНДОЄВРОПЕЙЦІ – у найбільш загальному значенні – носії індоєвропейских мов (останні є найпоширенішими у світі). Термін «індоєвропейські мови» введений в обіг англійським науковцем-енциклопедистом Т. Юнгом у 1813 р.

До І. відносяться багато давніх та сучасних народів: вірмени, балти, германці, греки, іллірійці, індійці, іранці, італіки, кельти, слов'яни, тохари, фракійці, фрігійці, хетти. При цьому до балтів відносяться сучасні латвійці та литовці, а також давні пруси, курши та деякі інші племена. Сучасні германські народи – це австрійці, англійці, данці, голландці, німці, норвежці, фризи, шведи, а також давні готи, вандали та багато інших давньогерманских племен. Іранське походження мають белуджі, гілянці, перси, курди, мазендаранці, осетини, памірскі народи, сарикольці, таджики, талиші, язгулямці. До італіків належали латини (предки римлян, від латинської мови яких походять романські мови, що включають сучасні італійську, французьку, провансальську, ретороманську, іспанську, каталонську, португальську, румунську, молдавську мови), оски та умбри. Нащадками кельтів є шотландці, ірландці, бретонці та інші; залишки кельтських мов (ірландська, шотландська та уельська гельські) на тепер

практично не вживаються, хоча у всіх регіонах їх історичного поширення існують громадські рухи за відродження традиційної мови. До слов'ян належать сучасні українці, білоруси, болгари, лужичани, македонці, поляки, росіяни, серби, словенці, словаки, хорвати, чорногорці, чехи, давні полабські та поморські слов'яни. Нащадками іллірійців або фракійців є сучасні албанці. В епоху Великих географічних відкриттів та наступної масової європейської колонізації індоєвропейскі мови розповсюдились в Америці, Центральній та Південній Африці, Австралії, Новій Зеландії та інших районах.

Найбільш дискусійним питанням, суперечки довкола якого точаться від часу постулювання спорідненості індоєвропейських мов, є визначення прабатьківщини індоєвропейців, а також шляхів їх розселення.

Найпереконливішою серед лінгвістів та археологів на сьогодні вважається т.з. «курганна гіпотеза», в цілісному вигляді сформульована вперше американським археологом та культурологом литовського походження Марією Гімбутас у 1956 р. Ця гіпотеза передбачає, що прабатьківщиною І. була територія Північного Причорномор'я в межиріччі Дніпра та Волги, а самі вони являли собою напівкочове населення степових районів сучасного південного сходу України та півдня європейської частини Росії, що жило в цих місцях у V – IV тис. до н.е. З предками І., згідно цієї гіпотези, ідентифікується населення, що залишило по собі середньостогівську, самарську та ямну археологічні культури. В подальшому, у зв'язку з переходом цих племен до бронзового віку та прирученням коня почались інтенсивні міграції індоєвропейских племен у різних напрямках. При цьому проходила мовна асиміляція місцевого доіндоєвропейского населення, що призводило до того, що сучасні носії індоєвропейских мов значно відрізняються за расово-антропологічним типом.

Значну кількість прибічників мають також анатолійська гіпотеза, що пов'язує прабатьківщину І. з центральними та східними районами Малої Азії, територією, яка приблизно співпадає з межами Хетської держави, а також вірменська, що визначає індоєвропейську прабатьківщину у межах Вірменського нагір'я. З 1970 – 1980-х рр. існує також циркумпонтійська гіпотеза, в рамках якої намагаються певною мірою узгодити погляди прихильників інших гіпотез. Згідно циркумпонтійській гіпотезі прабатьківщину І. можна визначити не вужче, ніж доволі широкою зоною довкола Чорного моря, куди входять й степи півдня Східної Європи, й Анатолія, й закавказькі терени.

Вивчення питань, пов'язаних із індоєвропейською проблематикою, стало справжньою віхою у розвиткові науки. Саме у царині індоєвропейських досліджень сформувалися методичні засади порівняльної та структурної лінгвістики, випрацьовувалися прийоми наукового порівняння та узгодження даних різних гуманітарних наук (насамперед, лінгвістики, історії та археології). Щоправда, поруч із цим, індоєвропейські студії досить часто ставали й предметом псевдонаукових інсинуацій, що мали політичні, расистські або націоналістичні підґрунтя.

Література: Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейские языки и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ІНДОКТРИНАЦІЯ (англ. indoctrination від латин. in – всередині і doktrina – учення) – наукова або філософська теорія, доктрина, система, керівний принцип).

1. Ознайомлення з якою-небудь теорією, вченням.

2. Систематичний, тривалий, часто насильницький, ідеологічний вплив на свідомість людей, з метою поширення якого-небудь учення, теорії, ідеї, доктрини (ідеологічна індоктринація).

3. Некритичне ухвалення особою чужих ідей, доктрин (психологічна індоктринація).

4. Передача фундаментальних положень системи вірувань, приготування перед ініціацією у релігійні таїнства (релігійна індоктринація).

Термін «І.» необхідно розрізняти з терміном «навчання». І. учить доктрині, навчання ж пропонує розглядати що-небудь безпристрасно і об'єктивно. У суспільстві, де активно функціонує риторика, де розвинений соціальний інститут освіти, будь то Стародавня Греція або сучасна Україна, завжди має місце І.

Політична І. має на своїй меті створення таких зразків і політичних установок, на базі яких формується певна життєва позиція особи або групи. Через І. населення влада намагається насичити визначеним, бажаним і вигідним для себе змістом масову свідомість населення країни в соціальному, ідеологічному, політичному і психологічному планах. Процес І. в будь-якому суспільстві неможливий без створення у населення відповідних образів і стереотипів, без виховання в масовій свідомості своєрідної «культури» стереотипного сприйняття тих або інших політичних явищ. Серед використовуваних методів впливу на населення, – створення ідеології, привабливої для найбільшої кількості членів суспільства, використання масової політичної пропаганди, особливих методів тоталітарної організації та “нав’язаної” харизми лідера – особи, яка формулює тоталітарні істини. Політичні установки особи – це не тільки знання і ставлення до політичного об'єкту, але і готовність діяти відносно нього певним чином, продиктованим І.

Необхідність встановлення тотального контролю зумовлювали використання таких механізмів як тоталітарний терор та вимога масової активності, які є механізмами зовнішньої мотивації, спонукаючи індивідів до дій, які можуть суперечити їх настановам, та сприяючи перетворенню настанов відповідно до вимог тоталітаризму. В роки існування СРСР ідеологія існувала в спотвореній формі і, втративши свої генетичні риси (система поглядів, філософська доктрина), перетворилася на техніку І. комуністичних ідей, штампів і стереотипів комуністичного мислення, які, за образним виразом О. Солженіцина, "знівечили всіх нас, майже не залишивши непошкоджених мізків". І. в СРСР носила тотальний характер, з її допомогою формувався менталітет багатьох поколінь радянських громадян. При цьому культура та освіта виступали в ролі найважливіших її інструментів. У СРСР з самого початку радянської державності і до середини 1980-х років проводилася жорстка антиімперіалістична І. населення. Весь державний апарат і політична реклама служили цій меті. Доктрина «відповідальності СРСР за захист соціалізму і демократії в світі» була покликана пояснити населенню необхідність введення військ до Угорщини в 1956 р.,

Чехословаччини в 1968 р., участі у війні у В'єтнамі, в Анголі, в Афганістані. В Радянському Союзі відбувалася масштабна І. масової свідомості ідеологією «інтернаціоналізму», прихована й відверта русифікація і насадження «радянського патріотизму».

В демократичних суспільствах І. обумовлена необхідністю зберегти непорушність демократичних цінностей, інституцій та зразків поведінки. Важливою метою І. є об'єднання різних етнічних і соціальних груп населення навколо загальної ідеї, що охоплює повністю їх свідомість і стає керівним принципом їх діяльності. Так, доктрина «глобальної відповідальності США за охорону свободи у всьому світі», прийнята адміністрацією Дж.Кеннеді, і сьогодні на озброєнні зовнішньої політики США. Злившись з ідеєю американського месіанізму, ставши міцним внутрішнім переконанням «середніх» американців, ця доктрина виявилася зразком живучості.

І. може бути продуктом вельми м'якої дії на особу і навіть усвідомлюватися людиною як його «власний вибір». Людина починає вірити в те, що вона добровільно відмовилася від особистої свободи на користь ідеології, лідера або Бога. У витоків всіх трьох світових релігій (буддизм, християнство, іслам) стояли могутні фігури, які користувалися абсолютною довірою своєї пастви і які вселяли безмежну відданість своїм послідовникам. Цей варіант І. в результаті ідентифікації з лідером дослідники не розглядають як деструктивний, а швидше, навпаки.

Література: Іванов М.С. Політична індоктринація як чинник формування тоталітарних політичних режимів. // Гілея. – 2005. – № 1; Палмер Дж., Палмер Л. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens. – СПб., 2003.

Андрій Пижик

ІНДУЇЗМ – базована на визнанні авторитету Вед релігійна система вірувань традиційної Індії, яка склалася в результаті так званої «Індуїстської революції» VIII–IX ст., що покінчила з пануванням в Індії політико-ідеологічної доктрини буддійської державності та спричинила ідейно-організаційний крах індійського буддизму. Ідейним фундатором «Індуїстської революції» став випускник найавторитетнішого в тогочасній Індії буддійського університету в Наланді брахман Кумаріла-бгатта (Кумаріла-свамі: VII-VIII ст. – прожив близько 80 років і помер у Варанасі), який розчарувався в мудрості буддизму і закликав співвітчизників повернутися до мудрості Вед, ставши в такий спосіб головним ідеологом одної з провідних шкіл ортодоксального брахманізму Міманса. У своїх працях Шлокаварттіка («Тлумачення шлок»), Тантраварттіка («Тлумачення священних наук») і Туптіка («Тлумачення усього») Кумарілла-бгатта критикував буддизм за те, що у буддійських текстах часто трапляються граматичні помилки з точки зору лінгвістики – тому означена доктрина уже викликає сумніви щодо її істинності, а також аргументовано доводив, що Веди були створені раніше від буддійської Тріпітаки, а отже священні тексти брахманізму є авторитетнішими від буддійських релігійних трактатів. У відповідь буддійські активісти прилюдно побили Кумаріллу, пошкодивши йому при цьому око, що сприяло радикалізації антибуддійських закликів останнього.

Відтоді він звинуватив буддизм в усіх політико-економічних негараздах та закликав своїх прихильників цілковито знищити буддизм, повернути панування брахманізму й відновити в Індії в усій силі авторитет Вед та соціально-регулятивну функцію варново-кастової системи. Результатом означених процесів стала грандіозна внутрішня релігійна війна прихильників брахманізму й буддизму, внаслідок якої буддизм в Індії був поступово знищений (останні рештки буддистів під володарюванням династії Палів (750 – 1174 рр.) трималися в Бенгалії до кінця XII ст.), а до влади на більшості території Індостану й Індо-Ганзької рівнини прийшли поборники мудрості Вед під орудою династій Раштракутів (753 – 982 рр.) і Ґурджара-Пратіхарів (836 – 910 рр.). Проте цілковито ліквідувати наслідки тисячолітнього панування буддизму в державній ідеології Індії виявилось справою неможливою, оскільки чимало напрацьованих буддизмом політичних, культових і церемоніальних новацій довели свою соціальну затребуваність, що зробило утопічним гасло повернення суспільства до ідеалів класичного брахманізму. В результаті почалась ініційована послідовниками Кумарілли Ґаудападою (VIII ст.) і Шанкарою (788 – 820 рр.) релігійно-доктринальна синкретизація брахманізму з буддизмом, наслідком якої стало формування нової істотно відмінної від «чистого» брахманізму системи релігійно-філософських вірувань, що отримала назву «одвічного закону буття» санатана-дгарма (सनातन धर्म). В її основі лежало брахманістське по суті визнання авторитету й мудрості Вед, кармічна доктрина переселення душ, освячення соціально-регулятивної функції варново-кастової диференціації суспільства, до яких додалися важливі буддійські запозичення (спільні молитви представників різних каст, храмове будівництво), причому сам Будда був включений до пантеону богів «одвічного закону буття».

Дефініція «І.» (араб.) має ісламські коріння: терміном аль-хінд (араб.) або хінду (перськ.) мусульмани іменували комплекс релігійних традицій, яких дотримувалося корінне населення країни, «розташованої за рікою Інд», – тобто Індії. Власне термін «І.» з'явився у часи британського колоніального панування над Індією в середовищі англомовної науково-інтелектуальної традиції методом граматичного додавання до кореня «Hindu» суфіксу «ism».

В основі онтологічної доктрини І. лежить тріада трьох верховних божеств Тримурті (त्रिमूर्ति: «Три морди»), яку складають «вищий творець» усього сущого Брахма, «Всюдисущий» бог-хранитель Вішну і «Всеблагий» бог-руйнівник Шива. Решта індуїстських богів-«небожителів» (дева), загальна кількість яких оцінюється в межах 33 млн. або 330 млн. одиниць, вважаються божествами якісно меншого рангу. Найпопулярнішими серед останніх є бог вогню Аґні, бог війни Індра, бог сонця Савітар, бог вітру Ваю, бог справедливості Варуна, покровитель хвороб Рудра, бог родючості Пушан, бог молитви Брахманаспаті (Бріхаспаті), богиня землі Прітхіві, бог світла Дьяус, божество дітородності Праджапаті, богиня мудрості Сарасваті, божество мови Ума (Вач), богиня багатства й удачі Лакшмі, богиня жіноцтва Парваті та ін. Важливу роль в І. відіграє також культ сімох (за іншою версією вісьмох) «синів Брахми» легендарних творців Вед «мудреців»-ріші, а також кодифікаторів епічних збірок «Магабгарата» (Вьяса) і «Рамаяна» (Вальмікі), кожна із яких претендує в рамках

І. на статус «п'ятої Веди».

Священними тваринами І. вважаються корова, мавпа, кобра і їздова тварина бога Вішну та головний борець зі зміеподібними божествами-наґами міфічний птах Ґаруда.

Література: Дюмон Л. Homo hierarchicus: опыт описания системы каст / Пер. с фр. – Санкт-Петербург, 2001; Индийская мифология: Энциклопедия / Сост. К.М. Королев. – Санкт-Петербург, 2004; Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц. – М., 2009; Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. –М., 1996.

Вадим Рубель

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ (від лат. indulgentia – милість, прощення) – у католицькій церкві повне або часткове відпущення гріхів, котре оформлювалося у вигляді спеціальних грамот від імені римського Папи. Церква, згідно вченню католицизму, володіє запасом «Божественої благодаті» внаслідок заслуг Христа, Богоматері і святих, і на цій підставі вона нібито може відпускати гріхи людей. Основою для інституту І. у Середні віки було здійснення віруючим якогось діяння (наприклад, паломництво до святих місць) або прирівняна до нього сплата певної грошової суми на користь церкви.

Перші І. з'явились у Франції в XI ст. Поворотним пунктом у розвитку інституту І. став початок хрестових походів, усім учасникам яких дарувалось повне відпущення гріхів – так звана indulgentia plenaria. З XII ст. католицька церква розпочала широку торгівлю І., що стало джерелом збагачення духовенства і римської курії. У пізнє Середньовіччя система І. ускладнюється. У середині XV ст. з'являються І. для небіжчиків. Тоді ж поширюються так звані «масляні грамоти» – дозволи, за особливу плату, їсти яйця і молочні продукти у дні постування. Все більше розповсюдження отримує практика дарування особливих І. чернечим орденом-францисканцям, домініканцям, кармелітам.

Питання про І. було одним з ключових у критиці католицької церкви європейськими гуманістами і реформаторами. На Тридентському соборі у 1563 р. католицьке духовенство засудило використання І. як засобу поповнення скарбниці. При цьому, однак, практика І. була затверджена. У римсько-католицькій церкві інститут І. існує і понині, проте у виправленому й очищеному від меркантильних міркувань вигляді і без надання йому того виняткового важливого значення, котре було характерне для розвитнутого і пізнього Середньовіччя.

Література: Лінч Д. Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. – К., 1994; Пупар П. Вера католической церкви / Пер. с фр. – Москва, 1992; Тальберг Н. История христианской церкви. – Москва; Нью-Йорк, 1991.

Микола Рудь

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ (лат. industria – старанність, працьовитість, діяльність)

1. Історичний процес техніко-економічного переходу від аграрного до промислових способів суспільного виробництва, який проходить через машинну

стадію виробництва товарів і послуг (промисловий переворот).

2. Процес соціально-економічного переходу від аграрного типу суспільства до індустріального, з переважанням промислового виробництва в економіці, яка проходить період екстенсивного розвитку з тим, щоб виробляти якомога більше продукції.

3. Процес створення великого машинного виробництва у всіх галузях народного господарства і особливо в промисловості. І. забезпечує переважання в економіці країни виробництва промислової продукції, перетворення аграрної або аграрно-індустріальної країни на індустріально-аграрну або індустріальну. Характер, темпи, джерела засобів, цілі і соціальні наслідки І. визначаються пануючими в даній країні виробничими відносинами.

Процес І. пов'язаний з розвитком нових технологій, особливо в таких галузях, як енергетика та металургія. Різні автори відзначають наступні ключові фактори І.: політичні та законодавчі реформи, наявність природних ресурсів, а також порівняно дешевих і кваліфікованих трудових ресурсів. Протягом здійснення І. суспільство також зазнає деякі зміни в філософському плані, змінюється його світосприйняття. Позитивне ставлення до праці в поєднанні з прагненням якомога швидше використати нові технології та наукові відкриття також роблять внесок в прискорене зростання виробництва і доходів населення. В результаті утворюється все більш широкий, врешті-решт, світовий ринок продукції і послуг усіх видів, що в свою чергу стимулює інвестиції і подальший економічне зростання.

Поняття «І.» використовується для позначення історичної епохи європейської промислової революції, котра почалась в другій половині XVIII ст. у Великобританії. Передумови І. пов'язані з так званим первинним накопиченням капіталу, зростанням продуктивності праці і утворенням резервів вільної робочої сили. Проте реальні умови для І. склалися у міру розгортання промислового перевороту, що відбувався в останній третині XVIII ст. і першій чверті XIX ст. спочатку у Великій Британії, а потім в інших країнах Європи і в США. В період промислового перевороту виникла промисловість фабрично-заводського типу, що витіснила дрібне товарне виробництво і мануфактури.

Пізніше І. поступово поширилася на інші країни Європи та Північної Америки. І., як показала історія низки країн, носить суперечливий і зазвичай тривалий характер. Розвиток окремих галузей промислового виробництва відбувається нерівномірно і періодично уривається економічними кризами. Терміни і темпи здійснення І. у різних країнах різні. Лише у Великій Британії промисловий переворот та І. за часом приблизно збіглися. До середини XIX ст. вона перетворилася на індустріально розвинену країну («фабрику світу»), що забезпечувала інші держави товарами промислового виробництва. У Німеччині, Франції, США І. тривала десятиліттями. Німеччина стала індустріально-аграрною країною наприкінці XIX ст. У Російській імперії І. почалася в 1870-х рр. і мала незавершений характер (в Україні протягом цього часу було побудовано 5,5 тис. промислових підприємств). Франція стала індустріальною на початку 1920-х рр. В Азії та Латинській Америці І. тривала до середини XX ст. і навіть пізніше. До кінця XX ст. в результаті І. одним з найбільш економічно

успішних регіонів стала Східна Азія, особливо Гонконг.

Темпи І. обумовлюються величиною накопиченого капіталу, наявністю вільної робочої сили, ємкістю внутрішнього ринку, рівнем технічного прогресу і т.ін. І. розпочинається, як правило, з легкої промисловості, оскільки тут капіталовкладень потрібно менше, ніж в галузях важкої промисловості, капітал обертається швидше і в результаті цього приносить великий прибуток. Лише по завершенні, досягши необхідного рівня продуктивних сил на базі нових відкриттів і винаходів, коли назріває необхідність у великій кількості металу, палива та іншої продукції галузей важкої промисловості і накопичений капітал, починається перекидання коштів з легкої у важку індустрію.

Так, у Великій Британії, де І. почалася з бавовняної промисловості, аж до 1870-х рр. в сукупній продукції індустрії переважали товари легкої промисловості. В Німеччині, що почала І. після революції 1848 – 1849 рр., впродовж десятиліть спостерігався швидкий розвиток лише галузей легкої промисловості і лише після франко-прусської війни 1870 – 1871 рр., в Пруссії, яка одержала величезну контрибуцію, сталося помітне перекидання капіталу в галузі, що виробляють засоби виробництва. Переважання легкої промисловості на першому етапі І. спостерігалося і в США в першій половині XIX ст., в Росії аж до Лютневої революції 1917 р., в Японії на початку XX ст. і так далі.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася значним зростанням великого машинного виробництва в багатьох країнах. Швидко створювалася основа І. – виробництво засобів виробництва, яке зайняло провідне положення по відношенню до виробництва предметів споживання, що було необхідною умовою розширеного відтворення. І. веде до підвищення продуктивності суспільної праці, темпів зростання виробництва у всіх галузях господарства, збільшенню продуктивних сил суспільства. Значну роль відіграла науково-технічна революція, що сприятливо позначилася на подальшому ході індустріального розвитку багатьох країн.

В СРСР І. була здійснена за роки довоєнних п’ятирічок: за цей час введено в дію 9 тис. великих державних промислових підприємств (зокрема, в Україні – 2 тис.), оснащених передовою на той час технікою. Україна визначалася як основний плацдарм проведення І. в СРСР, оскільки саме в Україні знаходилися основні вугільні родовища і підприємства металургії. Корінної реконструкції зазнали тисячі підприємств. Були створені нові галузі промисловості: тракторна, автомобільна, верстатобудівна, авіаційна і ін. Наприкінці першої п’ятирічки в УРСР підприємства союзного підпорядкування виробляли 69,8% загального обсягу промислової продукції, республіканського – 20,3%, місцевого – 9,9%. З середини 1930-х рр. все більше виявлявся курс на мілітаризацію народного господарства, створення військово-промислового комплексу. В структурі економіки України кардинально змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством Різко скоротилися всі види приватної власності. Ліквідовувалися іноземні концесії. Як наслідок І. призвела до збільшення в 7 разів у 1940 р. рівня промислового виробництва порівняно з 1913 р. За обсягами виробництва важкої промисловості Україна обігнала деякі розвинені європейські країни: друге місце в Європі з випуску машин (після Великої

Британії) і друге місце з виплавки чавуну (після Німеччини). Україна з аграрної країни перетворилася на індустріально-аграрну. Було ліквідовано безробіття, з'явилися тисячі нових робочих місць.

І. у країнах, що розвиваються, спрямована на перебудову всіх галузей економіки на основі впровадження промислових методів виробництва і сучасних досягнень науки і техніки, створення національної промисловості, що забезпечує завоювання економічної незалежності і перетворення соціальної структури суспільства. У багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки ще збереглася аграрно-сировинна спрямованість господарства. З галузей промисловості тут в більшій або меншій мірі представлена видобувна і легка, майже повністю відсутнє виробництво знарядь праці. Напрями і темпи І. країн залежать від рівня економічного розвитку, об'єму природних багатств, стану трудових ресурсів, енергетичної і транспортної бази, ємкості ринку, стану розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.

Література: Проскурін П.В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб. – К., 2005; Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України і світу. Курс лекцій: Навч. посіб. – Суми, 2001; Tilly, Richard H.: Industrialization as an Historical Process, European History. – Mainz, 2010 //http://www.ieg-ego.eu/en/threads/backgrounds/industrialization/richard-h-tilly-industrialization-as-an-historical-process

Леонід Могильний

ІНДУСТРІЇ ТИП (лат. industria – робота, наполегливість) – в археологічній науці – певний набір технологічних прийомів під час виготовлення виробів, який дозволяє віднести різні пам'ятки до одного або хронологічного, або культурного кола. І.Т. розуміється як колекція артефактів, що включає певний набір типів, і дозволяє зробити припущення, що вони являються продуктом одного й того самого суспільства. Якщо І.Т. виходить за межі одного класу предметів, можна говорити про археологічну культуру.

Так, під час аналізу продуктів праці, основними методами вивчення артефактів виступають типологічний (морфолого-типологічний, типолого-статистичний методи), функціональний (трасологічний метод) та технологічний підходи. Якщо першими двома підходами вирішуються питання морфології та функції предмету з метою типологічного віднесення до певного таксону, то третій підхід покликаний відтворити процес виготовлення артефакту. Предметом дослідження технологічного підходу є колекція археологічних матеріалів, яка за ретельного аналізу, детального вивчення та перевірки експериментальними даними (експериментальний метод) дає можливість виділити технологічні особливості виготовлення та специфічні прийоми обробки матеріалу. Якщо технологічні особливості у виготовленні виробів є повторюваними і серійними для конкретного археологічного об'єкту (майстерні, житла, поселення), то можна говорити про сталу для майстра або для групи майстрів технологічну традицію. Використання технологічних прийомів цілком можливо подати у математичних (статистичних) підрахунках для систематизації усереднених даних. За технологічного підходу слід

враховувати також особливості матеріалу, адже виробництво – це процес, що відбувається між людиною та природними ресурсами. Технологічним методом можливо досліджувати як вироби давніх епох (крем'яний інвентар, керамічні вироби, вироби з кістки, металу тощо), так і цілі об'єкти – житла, господарські споруди, елементи поховальних споруд. Значною перевагою такого підходу є можливість відтворення технологічних процесів навіть за наявності досить незначної чи неповної вибірки археологічного матеріалу, адже кожний артефакт має сліди людської дії, докладання знань, досвіду, інструментальної забезпеченості давнього колективу. Якщо археологічний об'єкт є гомогенним у плані використання технологічних прийомів – можливо говорити про певний І.Т., що може мати цілком математичний вираз.

Якщо до одного І.Т. належать декілька археологічних пам'яток, то це може свідчити про етнографічну єдність виробників, адже особливі технологічні прийоми закладаються у вигляді традиції під час передавання знань, колективного досвіду, найчастіше від одного покоління до іншого. Декілька І.Т. за певними спільними рисами в процесах обробки матеріалу можуть об'єднуватись в індустрійну традицію чи область.

І.Т. є також показником технічної оснащеності суспільства, що дає можливість віднесення артефактів до певної археологічної епохи. Так, для кременеобробки характерні наступні етапи первинного розщеплення каменю: відбій (двостороння техніка, ранній палеоліт), відбій з посередником (призматична техніка, пізній палеоліт), ручний відтиск (мезоліт-неоліт), посилений відтиск (енеоліт). Такі ж схеми розроблені для розвитку технологій вторинної обробки кременю, виготовлення кераміки тощо. Цілком характерним є те, що ступінь технологічного рівня суспільства проявляється саме на масових матеріалах. І.Т. може свідчити і про суспільний розвиток групи, що досліджується. Так, наявність предметів, що виготовлені іншим способом, може свідчити про обмінні операції з носіями інших І.Т., а відтворені складні технологічні процеси дають інформацію про розвиток та характер ремесла.

І.Т. є важливим для відтворення етнічних процесів давнини. Особливе значення має під час дослідження цих процесів в кам'яному віці. З огляду на незначну кількість категорій матеріальної культури, що збереглись до нашого часу від найдавнішої епохи історії людства, відтворення етнічних процесів досить проблематично. Тому І.Т. є практично єдиною базою для виділення археологічних культур в кам'яному віці. Проте за такого дослідного підходу, слід враховувати весь комплекс дій первісного майстра – від добування сировини – до отримання готових виробів. В такому випадку, пам'ятки, що об'єднані географічним ареалом, хронологічним проміжком часу та єдиним І.Т. можуть називатись археологічною культурою.

Література: Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. – К, 2008; Брей У., Трамп Д. Археологический словар /Пер. с англ. – М., 1990; Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда / ИИМК РАН.– СПб, 1997.

Павло Шидловський

ІНКВІЗИЦІЯ (лат. inquisitio – розслідування, розшук) – судово-поліцейська організація, створена в XIII ст. католицькою церквою для боротьби з опозиційними або ворожими (єретичними) релігійними течіями чи з противниками папської влади, яка діяла майже в усіх католицьких країнах (Італії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Португалії, Франції та ін.). Ініціатором І. був Папа Римський Іннокентій III, який у в 1204 р. надав монахам ордену цістерціанців надзвичайні повноваження для винищення альбігойської єресі (центром єретиків було м. Альбі) на півдні Франції, а в 1209 р. з цією ж метою організував хрестовий похід проти північнофранцузьких лицарів. Теоретичну основу діяльності І. заклав IV Вселенський собор (1215 р.), який поклав на церкву відповідальність за виявлення, засудження та переслідування єретиків. У результаті було створено орган, діяльність якого виходила за рамки традиційного церковного права. Населення кожного приходу двічі на рік повинно було присягати на вірність католицькій церкві, давати клятву переслідувати єретиків. У 1233 р. Папа Григорій IX доручив ведення І. чернечим орденам домініканців і францисканців, заснував інквізиційні трибунали в Німеччині, Іспанії, Португалії та інших європейських країнах.

І. являла собою підпорядковану виключно Папі римському судово-слідчу організацію з широкою системою шпигунства, таємного розшуку, негласним судочинством, застосовуванням жорстоких тортур і прилюдних страт. Члени трибуналів мали особисту недоторканність. Від звинуваченого вимагали розкаяння, що не відміняло покарання. Покарання єретиків передбачали відлучення від церкви, паломництво в святі місця, публічне покаяння, бічевання, носіння порочних знаків, конфіскацію майна, ув'язнення, спалення на вогнищі. Провина засудженого переносилася на його спадкоємців, яких також позбавляли майна. Конфісковане майно ділилося між властями, донощиком і церквою. Виконання страти супроводжувалося спеціальною церемонією (ритуал аутодафе), що являла собою урочисту багатолюдну процесію за участю духовенства, членів інквізиційного трибуналу, монахів, засуджених, яких одягали в ганебний одяг (санбеніто), урочистий молебен, оголошення вироку в присутності представників місцевих властей.

В XVI – XVII ст. І. – одне з найголовніших знарядь Контрреформації. У 1542 р. І. було реорганізовано і в Римі створено верховний інквізиційний трибунал з необмеженою владою в справах віри та юрисдикцією, що поширювалася на всі католицькі держави, іспанські та португальські колонії. Ініціатором заснування римської І. й першим її керівником був кардинал Караффа. Комісари «Святої служби» направлялися до різних країн, але не скрізь І. була допущена в новому статусі. Наприклад, у Франції, Венеції, Флоренції вона діяла під контролем світської влади. Під час папства Павла IV (1555—1559 рр.) і Пія V (1566—1572 рр.) «Свята служба» набула необмеженої влади, фактично перебравши на себе функції папського престолу. Водночас І. мала характер масового терору, переслідуючи будь-яке вільнодумство. Серед жертв І. були гуманіст і реформатор А.Палеаріо (1570 р.), утопіст Ф.Пуччи (1597 р.), філософ Дж.Бруно (1600 р.) та ін. Найкровавішою І. була в Іспанії, де вона підпорядковувалася королівській владі. В 1480 р. іспанський король Фердінанд

Кастильський для боротьби з усіма інакомислячими заснував т. зв. Нову І. на чолі з «великим інквізитором Кастілії, Арагонії», який розробив спеціальні інструкції щодо застосовування катувань єретиків, домініканцем Томасом де Торквемадою. За 16 років за затвердженими ним вироками було страчено понад 8 тис. осіб. За період від 1481 по 1808 рр. у Мадріді 31 912 осіб було страчено, понад 300 тис. покарано. Останній акт спалення на вогнищі відбувся також в Іспанії у 1826 р. З моменту винайдення книгодрукування І. контролювала благонадійність книг. У 1559 р. у Римі з'явився т. зв. Індекс заборонених книг, до якого увійшли твори реформаторів церкви і книги, що суперечили вченню та контрреформаційній політиці католицької церкви. Список заборонених видань складався щорічно. У 1785 р. до нього входило понад 5 тис. назв, серед яких праці Вольтера, Гоббса, Декарта. Книжкова цензура стосувалася не тільки видавців і торговців, а й приватних осіб, яким загрожувало покарання за читання, поширення заборонених книг чи навіть недонесення церкві про них.

І. припинила свою діяльність у Німеччині та Франції вже в XVI ст., в Іспанії, Португалії та ін. – на початку XIX ст., в Італії – в 1870 р.

Література: Григулевич И.Р. Инквизиция. – М., 1976.

Сергій Пивовар

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. integration – поповнення, відновлення) – у широкому розумінні – об'єднання в одне ціле раніше ізольованих частин, окремих компонентів у процесі роботи таким чином, якби вони були єдністю. Під цим терміном також розуміється процес взаємного зближення і утворення взаємозв'язків. Що ж стосується міжнародного інтегрування, то це – найвищий ступінь інтернаціоналізації господарського життя, коли зростаючий економічний зв'язок двох або декількох країн переходить у зрощування національних ринків товарів, послуг, капіталів, робочої сили і формування цілісного полідерджавного соціально-економічного організму з єдиною валютно-фінансовою системою, єдиною в основному правовою системою і найтіснішою координацією внутрішньо- і зовнішньоекономічної політики держав-членів, а також сучасна форма інтернаціоналізації виробництва, зближення й поглиблення взаємодії національних економік. Із багатьох причин такий рівень можливий поки що лише у найбільш розвинутих регіонах світу, а від того обмежений регіональним рамками.

Таким чином, якщо глобалізація – це стадія найвищого можливого розвитку інтернаціоналізації у ширину, то І. – найвищий ступень розвитку її вглиб.

І. – об'єктивний процес сплетення національних господарств і проведення узгодженої міждержавної економічної політики. Включає в себе розвиток виробничої і науково-технічної кооперації, торгово-економічних і валютно-фінансових зв'язків створення різноманітних міждержавних об'єднань політичного та економічного характеру, регіональних економічних угрупувань – зон вільної торгівлі, митних і валютних союзів.

Література: Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1985 р.

Валерій Павленко

ІНТЕГРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКА – процес взаємного пристосування та зрощування національних економік держав Європи з однотипним суспільним ладом та створення наддержавних економічних структур. Економічні передумови І. Є. після Другої світової війни корінилися в постійно зростаючій інтернаціоналізації виробництва і обміну, у створенні великих міжнародних компаній й господарських комплексів, діяльність яких виходила за межі однієї держави. Ідейно-політичним підґрунтям І. Є. були уявлення про спільність історичної долі Європи, єдність європейської та християнської цивілізації, однотипність суспільно-політичних режимів західноєвропейських держав. Могутній економічний та воєнно-політичний блок західноєвропейських держав розглядався як засіб боротьби проти Радянського Союзу і зменшення залежності Західної Європи від США.

Підготовчою фазою І. Є. стало створення у 1948 р. Організації європейського економічного співтовариства – у подальшому Організація економічного співтовариства і розвитку (ОЕСР) – для регулювання допомоги, що надходила до Європи із США за "планом Маршалла". У цьому ж році був створений митний союз БЕНІЛЮКС, у який увійшли Бельгія, Нідерланди і Люксембург. Союз став своєрідною моделлю, що демонструвала можливі форми міжнародного співтовариства у економічній сфері. Першим кроком у напрямку економічної інтеграції країн Західної Європи стала реалізація "плану Шумана", запропонованого в травні 1950 р. міністром закордонних справ Франції Р. Шуманом. У квітні 1951 р. між Бельгією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, ФРН і Францією була укладена Паризька угода, у відповідності до якої утворювалося Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Головна мета створення ЄОВС полягала у запобіганні післявоєнній кризі в галузі вугілля і сталі шляхом ліквідації різних бар'єрів у торгівлі та утворення загального ринку, що передбачало вільне переміщення цих товарів, відповідного капіталу й робочої сили. Підбадьорені першим успіхом, шість країн-учасниць ЄОВС у 1957 р. в Римі підписали договори про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) – "Спільного ринку" і Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом). На європейському континенті з'явилися три, зв'язані одне з одним, європейських співтовариства. У травні 1960 р. Велика Британія створює і очолює іншу економічну спільноту – Європейську асоціацію економічного співтовариства (ЄАЕС) в складі Данії, Австрії, Норвегії, Португалії, Швеції і Швейцарії. Незважаючи на значні розходження щодо цілей та завдань (інтереси асоціації обмежувалися лише торговельним сектором), ЄЕС і ЄАВС досить тісно співробітничали між собою, що привело на початку 1980-х років до майже повної лібералізації торгівлі між ними.

У 1967 р. відбулося злиття керівних органів ЄОВС, ЄЕС і Євроатому. Новий орган – Комісія Європейських співтовариств став інституційною основою сучасного Європейського співтовариства (ЄС). Співтовариство у своїй діяльності спирається на Комісію, яка призначається країнами-учасницями, Раду міністрів, Європейський парламент, створений у 1952 р. як частина ЄОВС, і Європейський суд. Процес розширення Співтовариства за рахунок прийняття нових країн-членів здійснювався поетапно: 1973 – Данія, Велика Британія,

Ірландія; 1981 – Греція, 1986 – Іспанія і Португалія, 1995 – Австрія, Фінляндія і Швеція. З метою прискорення інтеграційного процесу в Європі міністри закордонних справ 12 держав у 1986 р. підписали Єдиний європейський акт (набрав чинності у липні 1987 р.). Цей Акт встановив термін переходу до спільного ринку з вільним переміщенням товарів, послуг, капіталів і людей в рамках Співтовариства – 1 січня 1993 р. Було змінено процедуру прийняття рішення Радою Міністрів – замість одноголосного вводився принципи більшості голосів з усіх проблем, що мали відношення до реалізації спільного ринку. У 1985 р. було підписано Шенгенську угоду про єдиний візовий режим для 7 держав-членів ЄС (набрала чинності у 1995 р.).

У грудні 1991 р. глави держав і урядів 12 країн-членів ЄС, зібравшись на свою чергову зустріч у Маастрихті (Голландія), здійснили рішучий крок на шляху до подальшого поглиблення інтеграції та надання їй незворотного характеру; було прийняте рішення про створення Європейського Союзу (ЄС), заснованого на Європейських співтовариствах і доповненого новими формами співтовариства: проведенням спільної зовнішньої політики і політики оборони і безпеки, а також співробітництвом у сфері внутрішніх справ і правосуддя. Договір про Європейський союз був підписаний 6 лютого 1992 р. і набрав чинності 1 листопада 1993 р. У відповідності до положень нового Договору утворюється: єдине загальноєвропейське громадянство, єдиний економічний і валютний союз з введенням з 1 січня 2002 р. єдиної валюти – євро, політичний союз з єдиною політикою в області закордонних справ і безпеки. В жовтні 1997 р. 15 країн-членів ЄС підписали Амстердамський договір, котрий набрав чинності 1 травня 1999 р. Він, з одного боку, підтвердив основні цілі ЄС (утворення економічного і валютного союзу, введення єдиного громадянства, перехід до спільної зовнішньої політики і політики безпеки, співробітництво в області внутрішньої політики і правосуддя), а з іншого боку, вніс серйозні корективи в основоположні документи ЄС. Якщо попередні договори мали в основному економічну орієнтацію, то Амстердамський договір добудовує на цій основі політичну інтеграцію Західної Європи, схвалює розширення ЄС на Схід, на країни Центральної і Східної Європи та країни Балтії. Для функціонування спільної зовнішньої політики Амстердамський договір суттєво розширив права ЄС як наднаціональної організації на проведення від свого імені міжнародних переговорів і підписання торговельно-економічних угод. В Комісії ЄС введено нову посаду – Верховного представника з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки, який водночас є Генеральним секретарем Ради Міністрів ЄС зі своїм апаратом.

І. Є. виходить на якісно новий етап свого розвитку: з середини 1990-х років низка країн Центрально-Східної Європи подала заяву на вступ до ЄС. Після конкретних переговорів ЄС з першою групою кандидатів було прийняте рішення про вступ до ЄС у 2004 р. десяти країн (Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словакія). І. Є. поступово набуває значення загальноєвропейського процесу. З січня 2007 р. повноправними членами ЄС стали Болгарія і Румунія.

Відносини України і ЄС в рамках І. Є. є досить складними і

нерівномірними. У 1995 р. Україна ввійшла до складу Ради Європи. Україна і ЄС підписали низку угод про економічну співпрацю. Але, через не досить зміцнілу економіку ринкової орієнтації та її недостатню реформованість питання про членство України в ЄС далеке від вирішення.

Література: Європейський Союз: економіка, політика, право : енциклопедичний словник / Редкол. : В.В. Копійка (голова), О.І. Шнирков (заст. голови), В.І. Муравйов та ін. – К., 2011; Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна. – К., 2008; Копійка В.В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування : навчальний посібник. – 2-ге вид., випр. і допов. /За ред. Л.В. Губерського. – К., 2012; Шнирков О.І. Україна – Європейський Союз: економіка, політика, право. – К., 2006.

Борис Гончар

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (від лат. intelligens – такий, що знає, розуміє). У вітчизняних соціогуманітарних науках під цим терміном розуміється соціальний прошарок людей, які професійно займаються розумовою, переважно творчою працею, розвитком і розповсюдженням культури (працівники науки і мистецтва, правники, лікарі, інженери, вчителі, журналісти та ін.).

Термін "І." введено в обіг російським письменником П.Д.Боборикіним у 60-х роках XIX століття. З російської перейшов до інших мов, але науковці відповідних країн вважають його назвою суто російського феномену: частина середнього класу, що зазнала сильного впливу новітньої освіти та західних ідей. Представники цеї групи постійно незадоволені відсталістю батьківщини, пристрасно цікавляться соціальними і політичними ідеями. Їхні поривання розбивалися автократичним і репресивним устроєм царського режиму. Через це інтелігенти концентрували свої зусилля у таких професіях, як юриспруденція, медицина, педагогіка, інженерна справа, хоча до їх кола входили й "прогресивно налаштовані" землевласники, чиновники, офіцери армії й флоту. Образи інтелігентів життєво змальовані у творах таких російських письменників як Ф.М.Достоєвський, І.С.Тургенєв, А.П.Чехов, М.Г.Чернишевський та ін. І. багато дала для керівництва революційними рухами в Російській імперії на початку XX століття, особливо соціал-демократичним, а потім більшовицьким.

Деякі західні дослідники навіть вважали, що у 1917 році в колишній Російській імперії, а потім СРСР встановилася "диктатура І.", про небезпеку якої попереджав К.Маркса М.О.Бакунін: деспотія І., що монополізує науку і встановлює владу над народом. Дійсно, на першому етапі радянської історії влада головним чином належала І., яка видавала себе за авангард пролетаріату. Майже все більшовицьке керівництво, починаючи з В.І.Леніна і Л.Д.Троцького, складалося з інтелігентів. І. зберігала певне значення в керівництві до середини 1930-х років, проте після "чисток" 1936 – 1939 рр. вона таке значення втрачає. Це було закономірним явищем за умов тоталітаризму, який завжди воює з інтелектуалами. Насаджувався стереотип сприйняття І. як чогось ненадійного, навіть ворожого суспільству диктатури пролетаріату. У Радянській Енциклопедії, виданій у 1935 р., стверджувалося: " інтелігент – це людина, соціальна поведінка якої характеризується відсутністю волі, коливаннями,

сумнівами…” Поширеним було визначення “гнила інтелігенція”. Чимало представників цього “соціального прошарку” між двома “братніми класами” робітників і селян зазнали репресій. З іншого боку йшов процес створення “нової І.”, про який один з більшовицьких керівників, теоретик і “улюбленець партії” М.Бухарін писав: “Нам необхідно, щоб кадри І. були натреновані ідеологічно на певний манер. Так, ми будемо штампувати інтелігентів, будемо виробляти їх, як на фабриці”.

В інших країнах термін «І.» не використовується. Натомість – «інтелектуали», «фахівці», «спеціалісти» тощо. Історичний досвід людства підтверджує: якщо у суспільстві немає інтелектуальної еліти – невеликого числа людей, чий інтелектуальний та культурний рівень набагато перевищує середній – то й середній рівень приречений на зниження, а все суспільство – на виродження та занепад.

Література: Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенціального дослідження. – Дрогобич, 1997; Інтелігенція – гуманна об’єднувальна сила сучасного суспільства. – К., 1999; Биггард Дж. Бухарин, «культурная революция» и истоки сталинизма //Отечественная история. – 1994, № 2; Интеллигенция в условиях общественной нестабильности. – М., 1996.

Тетяна Орлова

ІНТЕРВЕНЦІЯ (лат. interventio – втручання) – насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави з метою зміни характеру її політики, зміни суспільного і політичного ладу, придушення революційного або національно-визвольного рухів, загарбання території, встановлення свого політичного або економічного панування І. буває відкрита (воєнне вторгнення, наприклад, І. держав Антанти проти більшовицької Росії) і замаскована (досягнення поставлених цілей за допомогою організації змов, переворотів, громадянської війни, терористичних актів, фінансування, озброєння та іншої допомоги опозиційним силам, економічного і дипломатичного тиску, ворожої пропаганди тощо). Прикладом замаскованої І. може бути спровокована нацистською Німеччиною Судетська криза 1938 р., яка завершилася підписанням Мюнхенської угоди 1938 р. глав урядів Німеччини, Великої Британії, Франції та Італії про відторгнення від Чехослоччини і передачу Німеччині Судетської області. І. є порушенням основних принципів сучасного міжнародного права – суверенітету, невтручання, територіальної цілісності, непорушності кордонів – і суперечить принципам і нормам проголошених Статутом ООН.

Борис Гончар

ІНТЕРДИКТ (від лат. interdictum – заборона) – одна з форм церковного впливу і покарання у католицизмі. Полягав у тимчасовій повній або частковій забороні виконання богослужінь та інших релігійних обрядів (без відлучення від церкви). Накладався Папою (інколи єпископом) як на окремих осіб, так і на певну територію (місто, країну), щоб змусити їх підкоритися папській владі. І. вперше

згадується у VI ст. Проте особливо широкого застосування набув в XI –XIII ст. І. був могутнім засобом тиску на королівську владу і феодалів, використовувався для боротьби з єретиками. Так, у 1155 р. І. був накладений Папою Андріаном IV на Рим, коли там існувала Римська республіка на чолі з Арнольдом Брешіанським. У 1208 р. Папа Іннокентій III наклав І. на Англію з метою примусити підкорятись собі короля Іоанна Безземельного. Папа Григорій IX, відлучивши від церкви німецького короля Фрідріха II, заборонив відправляти богослужіння і релігійні обряди у всіх місцевостях, де з'явиться король. У Новий час І. втратив колишнє значення, хоча застосовувався зрідка у якості церковного покарання і зберігається у канонічному праві і понині.

Література: Лінч Д. Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. – К., 1994; Герей Е. История папства / Пер. с венг. – М., 1996; Лозинский С.Г. История папства. – М.. 1986.

Микола Рудь

ІНТЕРНАЦІОНАЛ (франц. L'Internationale, від лат. inter – між і natio – народ). 1. Назва міжнародних політичних об'єднань комуністичних і соціалістичних рухів. І. 1-й під назвою Міжнародне товариство робітників був створений 28вересня 1864 р. у Лондоні. До його складу увійшли англійські тред-юніони, французькі прудоністи, італійські мадзіністи. Метою об'єднання пролетарів усіх країн була ліквідація капіталізму і встановлення влади «робітничого класу». Засновники – К. Маркс і Ф. Енгельс, які написали програмний документ – «Маніфест Комуністичної партії». Упродовж 1866 – 1872 рр. відбулося 5 конгресів. Противниками марксизму в І. 1-му були спочатку прудонізм, згодом бакунізм. Навесні 1870 р. у Швейцарії була заснована Російська секція І. 1-го (діяла до 1872 р.), яку представляв у Генеральній Раді К.Маркс. Її члени – Є. і Г.Бартенєви, Є.Дмитрієва, А.Трусов, М.Утін та ін., – брали участь у міжнародному робітничому русі, здійснювали спроби налагодити зв'язок з революційним рухом у Росії. На V конгресі (вересень 1872 р.) – розкол на анархістський і марксистський І., що обумовило його крах. Прихильники марксистського І. фактично припинили діяльність у європейських країнах, а з жовтня 1872 р. їх керівний орган переїхав до Нью-Йорка. За цих умов 15 липня 1876 р. на конференції у Філадельфії І. 1-й, до якого входили марксисти, було розпущено.

І. 2-й був заснований 14 липня 1889 р. (до 100-річчя Французької революції) у Парижі як міжнародне об'єднання соціалістичних і робітничих партій. Він не мав програми, статуту, керівного центру, друкованого органу. Лідери – Ф. Енгельс, А. Бебель, Е. Вайян, Е. Вандервельде, В. Лібкнехт, Г. Плеханов, Е. Бернштейн, К. Каутський, Ж. Жорес, А. Тома, К. Лібкнехт, Р. Люксембург та ін. У 1914 р. до І. 2-го входили 27 соціал-демократичних партій із 22 країн, загальна чисельність яких становила 3,4 млн. осіб.

2 березня 1919 р. за ініціативи більшовицького керівництва Росії (більшовики ще 1914 р. заявили про розрив з І. 2-м) у Москві було створено І. 3-й (т. зв. Комінтерн), який поставив за мету керівництво всесвітньою соціалістичною революцією, покликаною насильницьким шляхом повалити

капіталістичну систему й замінити на світову комуністичну систему. І. 3-й діяв до травня 1943 р.

У 1921–1923 рр. існував І. 2 1/2-й, який об'єднував центристські соціалістичні партії та групи країн Європи, США та ін. Лідери – Ф. Адлер, О. Бауер, Р. Грімм, Дж. Р. Макдональд, Л. Мартов, В. Чернов та ін. У травні 1923 р. в Гамбурзі він об'єднався з соціал-демократичним «Бернським Інтернаціоналом» (1919 – 1923 рр.), утворивши Соціалістичний робітничий І. (існував до Другої світової війни). У 1938 р. в Парижі було засновано І. 4-й, до якого належали прихильники Л. Троцького. У липні 1951 р. на першому конгресі у Франкфурті-на-Майні утворився Соціалістичний І., який проголосив себе правонаступником Соціалістичного робітничого І., тобто І. 1-го, прийняв декларацію «Про цілі та завдання демократичного соціалізму» і статут. Лідери – А. Андерсен, Е. Олленхауер та ін. Він об'єднав соціалістичні й соціал-демократичні партії та організації різних країн, які засуджували марксистський соціалізм і виступали за соціалізм демократичного типу. Наприкінці 1980-х рр. у Соцінтерні налічувалося 75 партій та організацій, до складу яких входило 16 млн. осіб.

2. Назва міжнародного пролетарського гімну, партійного гімну російської соціал-демократії (з 1906 р.), КПРС і деяких інших комуністичних партій, державного гімну Радянської Росії (з 1918 р.) і СРСР (до 1944 р.). Слова І. написав французький поет Е. Потьє в червні 1871 р. Вперше текст пісні було опубліковано в 1887 р. у збірнику Е. Потьє «Революційні пісні». У 1888 р. І. було покладено на музику французького композитора П. Дегейтера і вперше виконано робітничим хором м. Лілля.

Сергій Пивовар

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ (від лат. inter – між і natio – народ, нація) – ідеологія, що проповідує дружбу і співпрацю між народами, а також побудована на ній система світогляду. І. усуває на другий план відмінності між націями і виходить з того, що нації – минущі форми, які, на думку британського вченого Б. Андерсона, існують лише в уяві людей. Ідея вселюдської солідарності випливає з ідеалів даосизму, давньоримського стоїцизму, етнополітичної концепції доби Просвітництва. Термін І. ввів в обіг англійський соціолог Є. Бентам у 1780 р. Існує кілька видів І.: пролетарський І. у марксизмі, ліберальний І. (космополітизм, мультикультуралізм), альтерглобалізм.

Пролетарський І. базується на спільності економічних і соціальних інтересів пригноблених верств населення, передбачає міжнародну солідарність трудящих різних націй і рас, яка при капіталізмі виявляється у боротьбі проти експлуататорів, війн, націоналізму та шовінізму. Перший програмний документ марксизму – «Маніфест Комуністичної партії» (1847 р.), який закінчувався закликом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!», проголосив міжнародний характер боротьби пролетаріату. Це гасло стало дієвим засобом мобілізації робітників. Об'єктивну необхідність боротьби робітників за свої права теоретики марксизму виводили з «інтернаціональної єдності капіталу». «Оскільки становище робітників усіх країн однакове, – вказував Ф. Енгельс, – оскільки інтереси

однакові, вороги у них одні й ті самі, то й боротися вони повинні спільно…». К. Маркс писав, що «… зневажливе ставлення до братського союзу, який має існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного, карається загальною поразкою їх розрізнених зусиль». Пролетарський І. тлумачився як засіб протидії національній обмеженості, національному егоїзму, расизму і ставив за мету координацію дій міжнародних лівих сил у встановленні соціалістичного ладу у своїх країнах. Після перемоги соціалістичної революції І. повинен був стати частиною ідеології нового суспільства, в якому по мірі просування до комунізму відмиратиме національна держава і відбуватиметься злиття націй. З метою об'єднання зусиль пролетарів у світовому масштабі був створений І Інтернаціонал (1864 – 1876 рр.), а згодом ІІ Інтернаціонал (1889 –1914 рр.), лідери якого, всупереч раніше прийнятим антивоєнним рішенням, з початком Першої світової війни підтримали уряди своїх держав і ведення війни до переможного кінця.

Теоретичне обґрунтування та практичне втілення пролетарський І. знайшов в ідеології марксизму-ленінізму, яка домінувала в СРСР. Лідер більшовицької партії В. Ленін закликав подолати ворожнечу між робітниками різних національностей. Він рішуче виступав проти Першої світової війни, яку вважав імперіалістичною і несправедливою з обох боків. Основним критерієм у визначенні справедливості війни, на думку В. Леніна, було не те, хто з воюючих сторін першою напав, хто наступає, а хто обороняється, а який клас веде війну. Проти імперіалістичної війни також виступали Болгарська соціал-демократична партія (тісняки) на чолі з Д. Благоєвим, Г. Дімітровим, В. Коларовим, Сербська соціал-демократична партія та групи інтернаціоналістів в інших країнах, зокрема К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін в Німеччині. За ініціативи В. Леніна 1919 р. було створено ІІІ, Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн), який проіснував до 1943 р. Яскравим проявом І. став рух солідарності з Радянською Росією на Заході під час Громадянської війни та інтервенції, рух на підтримку республіканської Іспанії, масовий рух Опору нацизму. У 1938 р. троцькісти утворили IV Інтернаціонал, який після вбивства Л. Троцького (1940 р.) розпався на декілька груп. Соціал-демократи в 1951 р. утворили Соціалістичний Інтернаціонал, який фактично є правонаступником ІІ Інтернаціоналу. До його складу входять 156 партій з 126 країн.

Втіленням пролетарського І. стала широкомасштабна політика коренізації 1920 – 1930-х рр., спрямована на ліквідацію фактичної нерівності націй в СРСР, піднесення національних культур і формування національних керівних кадрів. На думку В. Леніна, І. з боку російського народу, як колишньої панівної імперської нації, мав полягати «не тільки в дотриманні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка відшкодовувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично». За часів сталінізму й пізніше І. ототожнювався з радянським патріотизмом (особливо у часи війни 1941 – 1945 рр.) і протиставлявся і націоналізму, котрий сприймався як буржуазна теорія національної винятковості, і космополітизму, що розумівся як повне заперечення національних коренів та патріотизму. Після Другої світової

війни вважалось, що в СРСР склався соціалістичний І. – новий тип міжнаціональних відносин, який формувався і розвивався на основі дружби, рівноправності, взаємоповаги, політичної, економічної та культурної взаємодопомоги націй і народностей, що стали на шлях соціалізму. Однак, попри гучні заяви про дружбу народів і формування нової спільноти – радянського народу, національне питання в СРСР так і не було остаточно розв'язане, а низка міжнаціональних конфліктів були лише тимчасово притлумлені і з новою силою спалахнули в добу перебудови.

І. проголошувався основним критерієм формування зовнішньої політики соціалістичних держав і протиставлявся колоніалізму. В. Ленін висунув ідею злиття в єдиний потік революційної боротьби пролетаріату розвинутих країн з національно-визвольним рухом пригноблених народів. Тому СРСР вважав своїм інтернаціональним обов'язком захист режимів народної демократії в Східній Європі, підтримку соціалістичних перетворень в постколоніальних країнах. Результатом такої політики ставало непродумане розбазарювання коштів, а також військова інтервенція в Афганістан.

У другій половині XX ст. І. став складовою ліберальної ідеології. На противагу класичним націонал-лібералам сучасні ліберали протиставляють інтересам нації інтереси окремого, самодостатнього, вільного індивіда. Розвиток економічних зв'язків і перетворення ринку на глобальний феномен, на думку лібералів, рано чи пізно покінчить з поділом людей на нації. На зміну світу, розділеному національними перегородками, прийде глобальне «відкрите суспільство» вільних активних індивідів. З цих засад витікають вимоги лібералів Заходу не обмежувати імміграцію, ідеї мультикультуралізму, переслідування проявів ксенофобії.

Сьогодні І. залишається провідною ідеологічною доктриною комуністичних, лівих та марксистських партій. Ідеї І. знаходять втілення в русі альтерглобалістів, які пропагують «глобалізацію соціальної солідарності». Деякі сучасні інтернаціоналісти підтримують створення світових координуючих організацій і виступають в перспективі за створення світового уряду. Однак більшість інтернаціоналістів вважають цю ідею небезпечною.

Література: Голуб А. І., Іваненко В. В., Польовий Л. П. Інтернаціоналізм: химера чи реальність? // Український історичний журнал. – 1994. – №2–3; Гула Р. В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України). – Дніпропетровськ, 2012; Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006; Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О пролетарском интернационализме. – М., 1957; В. И. Ленин об украинском вопросе / Сост. В. Ф. Солдатенко, В. Ф. Харченко. – К., 2010.

Юрій Латиш

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ (від лат. interpretatio – роз'яснення, тлумачення, відтворення).

1. В широкому смислі – фундаментальна операція мислення, надання змісту будь-яким проявам у знаковій або чуттєво-наглядній формі.

2. Неусувний момент буття людини, її духовно-практичного освоєння дійсності, вид соціально-культурної, комунікативно-пізнавальної діяльності, що виявляється і як метод і як аксіологічна процедура надання смислу.

3. Один з методів пізнання, що впливає на цілісність світосприйняття суб'єкта пізнання, який долає обмеженість тих чи інших форм пізнання.

4. Термін, що вживається у різних галузях людської діяльності і позначає сукупність значень, які передаються тим чи іншим способом, виразом (символом) якоїсь теорії.

Поняття «І.» зустрічається ще у роботі Аристотеля «Про витлумачення» як філософсько-логічна категорія, а пізніше – у стоїків. Це поняття продовжує розвиватися в епоху Відродження і в епоху Реформації, коли були систематизовані різноманітні прийоми та правила І., що застосовувалися тільки до окремих видів текстів. У XIX ст. постало питання про численність типів І. Були виділені граматична, психологічна та історична І. (Ф. Шлейєрмахер, А. Бек, І. Дройзен), суть і взаємовідношення яких стали переметом дискусії філософів, філологів, істориків. Німецький мислитель Ф. Ніцше сприймав І. як філософський феномен і фундаментальний момент пізнання, відношення до життя і світу. «Перспективізм», тобто здатність до І., обґрунтовувався ним як невід'ємна фундаментальна властивість буття суб'єкта, його свідомості. Німецький філософ-екзистенціоналіст М. Хайдеггер пов'язував І. з фундаментальними проблемами людського буття-в-світі. Німецький мислитель і засновник герменевтики Х.-Г. Гадамер вважав: І. – універсальний феномен, що виражає відношення суб'єкта до сущого («універсальна І.»). Він стверджував можливість універсального тлумачення (І.) фактів та здатність гуманітарних наук дати знання, що має універсальне значення. Таким чином, за Х.-Г. Гадамером, розуміння (І.) із модусу пізнання перетворюється на модус буття і полягає не в відтворенні первинного авторського тексту, а в створенні власного авторського тексту, джерелом якого є «герменевтичний досвід» і «горизонт розуміння».

Наука вбачає у І. когнітивний процес та одночасно результат в установленні змісту речових та неречових дій. І. пов'язується з висуванням та верифікацією гіпотез про змісти в ментальному просторі індивідуума. Базові параметри І. за когнітивним підходом: 1) І. спирається на знання про властивості мови та мовлення, контексту та ситуації, правила спілкування, фактори, які виходять за межі мови та спілкування; 2) процедура І. передбачає висунення та перевірку гіпотез про смисл висловлювання або тексту; 3) для І. важливі особисті та міжособистісні аспекти, а саме взаємодія між автором та інтерпретатором одного тексту, між намірами та гіпотезами про наміри автора та інтерпретатора; 4) для І. важлива тріада: автор та його внутрішній світ, текст, читач-інтерпретатор та його власний внутрішній світ.

У 1974 р. радянський лінгвіст І. В. Арнольд, визначаючи межі І., назвала такі її причини: інваріантну багатозмістовність структури та її елементів у їх взаємодії, національну мову, відображену в мові дійсність, колективний естетичний смак соціуму в конкретну історичну епоху.

Виділяються також філософсько-методологічний (Н. С. Автономова, Є. К. Бистрицький, В. С. Горський, С. С. Гусєв, С. Б. Кримський, Л. О. Мікешина, В. К. Нішанов, Г. И. Рузавін, Г. Л. Тульчинський, А. А. Яковлєв), логіко-лінгвістичний (К. К. Жоль, В. К. Кузнєцов, Р. И. Павильоніс) і психолінгвістичний (А. А. Брудний, Т. М. Дрідзе, О. М. Леонтьев, О. О.Леонтьев) підходи до розгляду феномена І. Досить осяжно проблема І. розглядається у зв'язку з методологією конкретних наук, як природничих, так і гуманітарних (Т.Є.Васильєва, В.Г.Кузнєцов, Ю.О.Шрейдер та ін.).

У рамках сучасної філософської думки в Україні І. і розуміння розглядається в межах духовно-практичного ставлення людини до світу (С. Б. Кримський, О. М. Лой). При аналізі проблеми розуміння-І. Е. К. Бистрицький і В. П. Філатов звертають особливу увагу на виникнення ситуацій розуміння. Історико-філософський аспект проблеми І. висвітлено у дослідників С. О. Кошарного та А. Н. Роджеро. Дослідження в галузі комунікативної філософії і теорії дискурсу проводять А. Т. Ішмуратов, Н. О. Колотилова, комунікативної практичної філософії – А. М. Єрмоленко.

На філософському рівні І. – неусувний момент буття людини, який являє собою духовно-практичне засвоєння дійсності. І. виступає як загальнонауковий метод відтворення і трансляції знання, спосіб об’єднання його в певну «картину світу» і як міждисциплінарна гносеологічна форма, яка служить для установлення відношень між різними галузями (однією або більше) дисциплін. І. постає результатом інтеграції природничонаукового і соціогуманітарного знання. Виділяють ще наукову І. – це процес надання смислу певним теоріям, концепціям і гіпотезам, процедура розкриття їх змісту. Виділяють також І. понять – тлумачення понять, які характеризують проблему. І. є основою будь-якого процесу комунікації, коли потрібно витлумачити наміри і дії людей, їх слова та жести, твори літератури, музики тощо.

Використання людиною мови як універсального засобу виразу думки передбачає використання І.. Так зародилася інтерпретуюча лінгвістика, яка з’ясовує механізми І. при розумінні та спілкуванні, пояснює через поняття І. природу мовних факторів. У лінгвістиці виділяються синтаксична, морфологічна, семантична, прагматична І. Значення та зміст розглядаються у інтерпретуючій лінгвістиці як результат інтерпретаційної діяльності людини та пов’язуються з її знаннями, перевагами у виборі «стратегій інтерпретування». Нині підкреслюється залежність семантичного змісту мовного виразу не від онтологічних властивостей об’єкта, а від того як їх уявляє суб’єкт (інтерпретатор).

Література: Барабанова Т. О. Значення інтерпретації як найважливішої процедури пізнання // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2000. – Вип.1 – 2; Щирова И. А., Гончарова Е. А. Многомерность текста: понимание и интерпритация. – СПб., 2007; Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М., 2002.

Григорій Казьмирчук

ІНФОРМАТИКА ІСТОРИЧНА – наукова дисципліна, що вивчає історичну інформацію, різні шляхи її створення, зберігання, вивчення, обробки та передавання за допомогою інформаційних (комп'ютерних) технологій. Початковий етап І. І. складає квантитативна історія. Значну роль у процесі формування І. І. як самостійної міждисциплінарної наукової області відіграла поява «мікрокомп'ютерів» у 1980-х рр. Остаточно вона оформилась як нова галузь наукового знання напркінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

В основі І. І. лежить сукупність теоретичних і прикладних знань, необхідних для створення та використання в дослідницькій практиці машинозчитуваних версій історичних джерел усіх видів. Теоретичною основою І. І. є сучасна концепція інформації, теоретичне джерелознавство, а прикладною – інформаційні (комп'ютерні) технології.

Основні напрями історичної інформатики: комп'ютеризований статистичний аналіз історичних джерел (квантитативна історія); математичне (комп'ютерне) моделювання історичних процесів; комп'ютеризований аналіз текстів і зображень; розробка загальних підходів до застосування інформаційних технологій в історичних дослідженнях (в тому числі спеціалізованого програмного забезпечення), створення і використання електронних ресурсів, історичних баз і банків даних; електронна археографія й архівознавство; історична геоінформатика; моделювання даних історичних джерел за допомогою XML; використання інформаційних мереж (Internet та ін.).

Виділяють прикладну І. І. (пов'язану з використанням стандартних і розробкою специфічних, джерело-орієнтованих інформаційних технологій) і теоретичну І. І. У роботі з історичними матеріалами застосовують два основних підходи: джерело-орієнтований і методо-орієнтований. Перший з них, обгрунтований німецьким дослідником М.Таллером, передбачає створення колекцій (баз даних) машинозчитуваних джерел. Це спроба змоделювати на комп'ютері без попередньої характеристики всю множину інформації, яку містить джерело, в майбутньому – використати електронні документи для вирішення великого спектру завдань із застосуванням різних аналітичних методів. Інший підхід спрямований на розв'язання конкретної історичної проблеми з використанням різноманітних комп'ютерних технологій.

Останнім часом все більш популярним в І. І. стає так званий системний підхід у вирішенні певного наукового завдання. Суть його полягає в тому, що досліджуваний об'єкт, історичне явище або процес розглядаються як цілісна система, яка має відповідну структуру, тобто сукупність взаємопов'язаних елементів із притаманними характерними рисами і особливостями. Головне завдання дослідження – розкрити цю будову, виявити всі зв'язки, механізми і закономірності їх функціонування, показати їх якісну своєрідність. Результатом роботи є побудова моделі (імітаційної, аналітичної або статистичної) досліджуваного об'єкту або системи. Для вирішення подібних завдань застосовують спеціальні методи, об'єднані загальною назвою системно-структурний аналіз. Головною проблемою сучасної І. І. залишається визначення меж у використанні методів природничих наук відносно гуманітарного знання.

Література: Историческая информатика / Под ред. Л.И. Бородкина и

И.М. Гарсковой. – М. 1996.; Гарскова И.М. Историческая информатика и квантитативная история: преемственность и взаимодействие // История и математика: Анализ и моделирование социально-исторических процессов : [альманах / Ред. Малков С.Ю., Гринин Л.Е., Коротаев А.В.] – М., 2007.

Олена Ляпіна

«ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИБУХ» – термін для позначення небувалого в історії суспільства феномену, який полягає у колосальному збільшенні обсягів інформації у масштабах планети.

Перше від початку нової ери подвоєння знань людства сталося у 1750 р., друге – на початку XX ст., третє – у 1950 р. Після 1950 р. подвоєння знань відбувалося кожні 10 років, після 1970 р. – кожні 5 років, а після 1991 р. – щорічно із тенденцією до прискорення. Обсяг знань в світі до початку XXI ст. зріс більш ніж у 250 тис. разів. На межі XX – XXI ст. в світі щорічно з’являлося приблизно 100 тис. журналів на 60 мовах, 5 млн. наукових книг і статей, 250 тис. дисертацій. Всесвітній книжковий фонд нараховував понад 1,5 млрд. назв книжок. Кількість публікацій в світі подвоюється кожні 10 – 15 років, автоматизованих баз даних зростає за десять років у 10 раз. До цього слід додати дані Всесвітнього фонду опису винаходів (патентів). Щорічно він збільшується на 1 млн. документів, які містять інформацію про 350 тис. винаходів.

Зрозуміло, що революційні ідеї і нові теоретичні знання, які докорінно змінюють уявлення про світ, такі як фізика Й. Ньютона або теорія відносності А. Ейнштейна, виникають не часто. Але стосовно практичного знання, відомостей, даних на буденному рівні, що торкають сферу здорового глузду, то тут ситуація дає всі підстави говорити про «І. В.». Його удар відчули, по суті, всі категорії населення. Інформація, яка є благом, коли суспільство вміє з нею обходитися, перетворюється на зло, коли інформаційні потоки «виходять з берегів». Тоді вже говорять про «інформаційну кризу». Вона виявляється, по-перше, у появі протиріч між обмеженими можливостями людини із сприйняття і переробки інформації й існуючими потужними потоками і масивами інформації, що зберігається. По-друге, існують величезні обсяги надлишкових відомостей, що ускладнюють сприйняття корисної для сприйняття інформації. По-третє, виникають певні економічні, політичні та інші соціальні бар’єри, які перешкоджають поширенню інформації. Наведені причини призвели до парадоксальної ситуації: в світі накопичений величезний інформаційний потенціал, однак люди не можуть ним скористатися у повному обсязі через обмеженість своїх можливостей. Задля того, аби впоратися із лавиною інформації, потрібні спеціальні засоби її обробки, зберігання і використання. Застосування комп’ютерів, сучасних засобів переробки та передавання інформації до різних сфер діяльності стало початком нового еволюційного процесу у розвиткові людства.

Література: Еляков А. Д. Современная информационная революция //Социологические исследования. – 2003. – № 10; Эпштейн Информационный взрыв и травма постмодерна – [Электронный ресурс] – Режим доступа:

http://old.russ.ru/journal/travmp/98-10-08/epsht.htm

Тетяна Орлова

ІРЕДЕНТИЗМ (від італ. irredento – незвільнений) – політичний і суспільний рух в Італії кінця XIX – початку XX ст.. за приєднання прикордонних земель з італійським населенням, які не ввійшли до складу Італії під час її воз'єднання і залишилися у складі Австро-Угорської імперії; у широкому сенсі – національно-визвольний рух, рух за приєднання території або територіально-політичного утворення (автономії, національного округу тощо) однієї держави до території іншої держави під гаслом етнокультурної єдності населення.

Борис Гончар

ІСИХАЗМ (давньогрец. ησυχια – спокій, тиша, усамітнення) – форма християнської містики, духовного споглядання, етико-аскетичне вчення про шляхи єднання людини з Богом через очищення серця сльозами і самозосередження свідомості. Набув поширення у Візантії в IV – VII ст. В 1351 р. І. визнаний офіційним вченням православної Церкви. Основні положення І. були розроблені Отцями Церкви. Головні представники – Симеон Богослов, Григорій Палама, опонент вчення – Никифор Григора. Філософського оформлення І. набув в працях візантійського богослова і церковного діяча XIV ст. Григорія Палами. В полеміці з представниками теологічного раціоналізму (Варлаам Калабрийський, Никифор Григор) він відстоював тезу, згідно якої аскет-ісихаст в стані екстазу безпосередньо сприймає нетворне й нематеріальне випромінення Бога («Фаворське світло»).

З побутової точки зору, вважається, що такий стан призводить людину до повного умиротворення. Ченці-ісихасти постійно подумки читають молитву, найчастіше: «Господи Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене грішного». Молитву потрібно повторювати так, щоб нічого, окрім неї, в думках не з'являлося. Розум, постійно звернений до серця, повинен зберігати його в молитві, яка посилається з цієї глибини до Господа. Таким чином, молитва повністю заповнює очищене серце й перебуває там постійно. І. порівнюють зі східними езотеричними практиками – медитаціями. У випадку з І. контроль дихання, постава голови, поза тіла також мають значення для досягнення стану умиротворення.

І. вплинув на політичну ситуацію в Візантії на останньому етапі її існування: багато державних діячів захоплювалися православною аскезою, що впливало на їхні рішення й дії у зовнішній та внутрішній політиці. На середину XVIII ст. припадає новий сплеск І. в православ'ї, особливо на горі Афон. Його засновниками стали афонський старець Никодим Святогорець, Неофіт Капсокалівіт, Макарій, Афанасій Паріос, які відродили теоретичні принципи І. та знайшли їм практичне застосування: духовне лідерство в антитурецькому національно-визвольному русі в Греції. В Україні прихильниками І. були князі Федір та Костянтин Острозькі, Дмитро Вишневецький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, кошовий отаман Петро Калнишевський, релігійно-культурний діяч Іван Вишенський. В 1709 р., після поразки в Полтавській битві,

українські козаки-мазепинці заснували на Афоні козачий скит св. Іллі. Після розгрому Запорозької Січі в 1775р. Свято-Іллінський скит перетворився у духовний центр української еміграції. Скит уславився старцем Паїсієм Величковським. Він створив окрему ісихастичну школу, з якої почалося відродження чернецтва не тільки в Україні, а й у Валахії, Білорусі, Росії. В українському мистецтві І. знайшов своє вираження, зокрема, в іконописі: ікони «Богородиця Петрівська» і «Спас», авторство яких приписують митрополитові Петру Рутенському.

Література: Українське мистецтво Частина 2. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://readbookz.com/; Шумило С. Чернечо-ісихастський рух в Україні XVIII ст. і національне відродження // Газета «Наша Віра». – 2003, число 10; Мень А. Проповедь о Григории Паламе (публикация «Свет во тьме») / Библиотека Якова Кротова. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.krotov.info/; Св. Григорий Палама. Триады в защиту священно безмолвствующих. – М., 1995; Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональное состояние. – СПб., 1998.

Оксана Сморжевська

ІСЛАМ (з араб. – «присвячення себе Богові, покірність йому») – одна із трьох світових релігій, яку сповідують біля 1,5 млрд. осіб. Вважається найсильнішою та найбільш життєздатною релігією сучасності, оскільки жодна інша не має такої величезної кількості прихильників, пристрасно відіданих своїй вірі. Простота і несуперечливість підвалин І., відсутність складних метафізичних конструкцій, спроможність дати цілісну й зрозумілу картину світу та суспільства – ось що приваблює до цієї релігії нові маси людей.

І. виник у VII ст. у західній частині Аравійського півострову, де мешкали арабські племена, які сповідували багатобожжя. Засновником І. вважається Мухаммад, за уявленнями мусульман – пророк Аллаха та його посланець. У 610 р. він розпочав проповідь нової монотеїстичної релігії, спрямованої проти культу арабських божеств, чиє святилище з давніх часів розташовувалося у Мецці. Через зневажання та переслідування місцевого населення у 622 р. Мухаммад із своїми прибічниками залишив Мекку і здійснив переселення (арабською мовою «гіджру») до сусіднього міста Йасріб (сучасна Медина – «Місто Пророка»). Від цієї дати відраховується мусульманське літочислення. Мухаммаду вдалося заснувати теократичну державу у повній відповідності до норм І.

На момент смерті Мухаммада у 632 р. нове віровчення ще не оформилося. Основні його положення містяться у Корані – священій книзі мусульман, що являє собою одкровення, надіслані Аллахом людям. Впродовж 23 років «Слово Аллаха» арабською мовою Пророк одержував від архангела Джебраїла. Після смерті Мухаммада Одкровення, слова самого Аллаха, були зафіксовані у письмовому вигляді. Одне висловлювання в Корані називається айа, а глава – сура. В Корані нараховується 114 сур різного обсягу і 6616 айатів – загалом 78 тис. слів арабською мовою. Разом із Кораном керівництвом для соціального і релігійного життя мусульманина є також хадиси – тисячі усних переказів про

висловлювання і вчинки Пророка, які зібрані у письмовому вигляді в сунні (у перекладі з араб. – «зразок»).

Догматика І. приписує: мусульманин повинний твердо вірити, що є тільки один бог – Аллах; Мухаммад був його посланцем-пророком. До нього Бог посилав людям й інших пророків – це біблійні Адам, Ной, Авраам, Мойсей, християнський Ісус, але Мухаммад вище їх; він був останнім посланцем, який приніс людям, врешті решт істинне слово Боже. Існують янголи та злі духи (джини), утім, ці останні, що перейшли в І. із давніх арабських вірувань, не завжди злі, вони теж перебувають під владою Бога і виконують його волю. В останній день світу мертві воскреснуть, і всі одержать відплату за свої вчинки. Після смерті праведні, які шанували Бога, насолоджуватимуться в раю, де багато зелені і води, а грішники й невірні потраплять у пекло. Існує божественне приречення, тому що Аллах кожній людині заздалегідь призначив її долю.

Як і християнський Бог, Аллах без усякої розумної причини заздалегідь визначив одних людей до праведного життя і майбутнього блаженства, інших – до беззаконь та загробних мук. Проте в Корані, як і в Євангеліях, Бог багаторазово іменується милостивим. Найважливіша ж риса Аллаха – це його нескінченна могутність і велич. Заборонено зображати Всевишнього, що має суто практичний сенс. Оскільки мусульманином може стати людина будь-якої етнічної приналежності, тобто можливі відмінності зовнішнього вигляду (колір і структура волосся, колір очей, шкіри, певні риси обличчя тощо), кожна людина має сприймати Аллаха за свого, близького і "рідного" Бога. Найважливіша догматична і моральна настанова в Корані – це вимога повної, беззастережної покірності людини волі Аллаха.

Усе життя мусульманина регламентоване шаріатом (від слова «шаріа» – прямий, правильний шлях) – комплексом приписів, що визначають переконання, формують моральні цінності віруючих. Шаріат сприймається мусульманами як ісламський спосіб життя в цілому, всеохоплюючий комплекс правил поведінки, що обіймає також юридичні норми та звичаї. На шаріаті побудований фікх – ісламське право і юриспруденція. Дотримання принципів і правил поведінки правовірним має забезпечити йому спасіння. Спасіння передбачає досягнення раю. Справжнім правовірним вважається той, хто сумлінно виконує п'ять мусульманських обов'язків.

По-перше, щоденне принесення свідчення – визнання і багаторазове повторення в кожній молитві ісламського символу віри – шахади (від арабського слова "ашхаду", що позначає "я заявляю", "я свідчу"): "Свідчу, що немає ніякого божества, крім Аллаха, і свідчу, що Мухаммад – посланець Аллаха". Як тільки людина прийняла рішення стати мусульманином або усвідомила себе ним, треба публічно оповістити про свою віру в присутності двох свідків. З цього моменту особа належить до ісламу.

По-друге, салят – мусульманська канонічна молитва, в якій віруючий звертається до Аллаха, падаючи ниць перед ним, вихваляючи його ім'я, цитуючи слова з Корану і прохаючи про прощення і милість. Діючи так, мусульманин нагадує собі про своє становище у Всесвіті як покірливого раба

Бога, перебування у повній його владі. Молитва здійснюється п’ть разів на день. У кожного віруючого є календар, що вказує точний час початку і завершення молитов. Де б не знаходився мусульманин, стаючи на молитву, він має стати обличчям обов'язково у напрямку до Мекки і виконувати ритуал із суворо визначеними рухами: поклонами, колінопреклонінням, простяганням долі. Мусульманин може молитися вдома, або в будь-якому чистому місці, але вважається за краще молитися з общиною в мечеті. Крім ритуальної молитви існує і довільна молитва, що не має умов визначеного часу, стану чистоти та ін. Вона називається дуа (з арабської – прохання, мольба, молитва).Такі молитви використовуються у різних життєвих ситуаціях, наприклад, перед початком тої чи іншої справи, при вході до будинку і виході з нього, перед їжею і після неї, при відвіданні хворого тощо. Тексти цих молитов є канонічними, і їх змінювання вкрай небажане. Під час читання дуа віруючий зазвичай піднімає руки на рівень плечей долонями до обличчя, а після завершення протирає ними обличчя.

По-третє, саум – мусульманський щорічний піст, який вимагає утримання від пиття, їжі, статевих зносин будь-яких розваг протягом світлої частини доби – відтоді, коли можна відрізнити білу нитку від чорної на зорі до ночі, тобто від ранкової до нічної зірки. Найголовнішим є піст у 9-й місяць мусульманського календаря – місяць рамазан.

По-четверте, закят – сплата щорічного 2,5 %-го податку (1/40 частини всіх надходжень за рік) з майна і прибутків на користь бідних мусульман. Соціальний податок закят є для заможних людей видом обов’язкового релігійного податку. Його не можна плутати із добровільною пожертвою бідним, що позначає вимогу допомагати нужденним в міру своїх можливостей. Дари завжди добровільні. Найчастіше вони призначаються бідним родинам при народженні дитини, весіллі, похоронах.

По-п’яте, хадж – паломництво до мусульманських святинь у Мецці, яку має здійснити кожний повнолітній мусульманин хоча б раз впродовж свого життя.

В І. наявні два основних напрями – сунніти і шиїти, але й вони не є монолітними. Ще Пророк Мухаммад рокував, що в І. виникнуть 73 секти, з яких правильною виявиться лише одна. Існують й такі секти, котрі представники ортодоксального І. взагалі не вважають насправді мусульманськими. Крім сект ще у VIII ст. виник суфізм – течія, основою якої була ідея містичного пізнання Бога як ідеал і найвища мета життя, моральна досконалість людини, проповідь аскетизму, бідності, утримання і презирства до світу. Для всіх напрямів притаманне переконання про безумовну зверхність І. як релігії та мусульманської общини над усіма іншими конфесіями і людськими спільнотами.

Останнім часом з’явився термін «реісламізація», що позначає піднесення мусульманської віри, відродження ісламської культурної спадщини. Це помітно у всьому, включаючи зростання будівництва мечетей, збільшення паломництва, цікавість до носіння традиційного одігу, зокрема, хіджабу для жінок. У своєму розвиткові, у своїх основах І. залишається таким, яким він був завжди: Аллах вважається єдиним сувереном і єдиним джерелом закону. Мету встановлення

ісламського політичного порядку – в межах тієї чи іншої держави, або навіть усієї планети – переслідує ісламізм.

Література: Кирюшко М. Релігійно-політичні дослідження ісламу. Термінологічний дискурс //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2010. – Вип. 3; Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., 1990; Исаак Ф. Быть мусульманином. Ислам сегодня /Пер. с англ. – М., 2002; Мирский Г. И. Ислам: история и современность //Новая и новейшая история. – 2010. – № 1; Ратвен М. Ислам. Краткое введение /Пер. с англ. – М., 2005.

Тетяна Орлова

ІСЛАМІЗМ (політичний іслам, політизований іслам) – одна з політичних релігій сучасного світу. Термін «І.» використовується для позначення радикальної і перетвореної форми ісламу, що обіймає ідеологічну доктрину і засновану на ній соціально-політичну практику. Політичний іслам являє собою союз теології і політики (теорії і практики). Останні перебувають у діалектичній єдності: політична практика є вторинною по відношенню до теології, але фоми цієї практики змушують змінювати теологію. Ідеологія політичного ісламу є набором певних концепцій, які можуть довільно використовуватися для конструювання конкретної ідейної позиції. Ці концепції можуть бути за своїм походженням ісламськими («джахілійя»), західно-ліберальніми («ісламська демократія»), марксистськими («ісламська революція»). Центральним богословським поняттям, що обґрунтовує ісламське політичне дійство, є «джахілійя» (світова апостазія або відступництво від віри). У суспільстві джахілійї праведне буття неможливе. Тому для досягнення спасіння необхідне перетворення усього суспільно-політичного життя. Таким чином, у теології І. особисте спасіння перетворюється на політичну боротьбу за створення ісламської держави.

Метою ісламістів є створення політії, яка живе за законами шаріату, яка забезпечила б кожному члену співтовариства оптимальні можливості для порятунку своєї душі. Ця мета існує від часів Мохаммеда до сьогодення. Заради її реалізації сучасні ісламісти створюють підпільні і легальні партії (партії, побудовані і діючі за принципами ісламу, є в Єгипті, Лівані, Ірані, Туреччині, Пакистані та ін.), записують телепередачі і компакт-диски, відкривають школи та лікарні, використовують найновітніші техніки індоктринації. Разом із тим значну роль відіграє ідея творення не стільки ісламської держави (хоча це завдання не пішло у минуле), скільки глобального ісламістського підпілля, яке веде партизанську війну із глобальним секуляризованим суспільством. Хоча І. є захисною реакцією на наступ секулярного світу, він в першу чергу протистоїть політичним режимам в ісламських країнах. Ідеологи І. головними ворогами ісламу вважають не іновірців, а мусульман-мануфіков – віроотступників, які загрузли у зраді. У глобальному масштабі ісламістський проект реалізують Саудівська Аравія та Іран – як два лідера, відповідно, сунізму і шиїзму.

Ідеологія і практика І. спрямовані на розв’язання не релігійних, а світських проблем облаштування суспільства. Його богословський дискурс, релігійна

інтерпретація є головним інструментом роз'яснення пересічним мусульманам політичних та соціальних настанов, а також засобом мобілізації на боротьбу за пропоновані ісламістами цілі. Одна з причин популярності ісламістських рухів полягає в активній діяльності із надання тих соціальних послуг, які неспроможна надати держава. Ці рухи сприяють в одержанні освіти, медичних послуг, житла тощо широкому колу людей, насамперед, бідним прошаркам. Саме завдяки соціальній діяльності набули політичного авторитету такі організації, як «Брати-мусульмани» у Єгипті, Тунісі та Іорданії, «ХАМАС» у Палестинській Автономії, в Лівані. Соціальна роль І. полягає у тому, що він виступає як засіб висловлення інтересів різних соціальних груп. Зазвичай ісламісти одержують найбільшу підтримку з боку середнього класу, дрібної буржуазії та міського населення. Вони також одержують певну підтримку з боку молоді, студентів, інтелектуалів.

Серед методів ісламістів можна назвати такі: створення паралельних державним стуктур, які відтісняють держоргани від соціальних верств; створення «ісламістських анклавів», таких як ісламістські «джамаати» у Дагестані, Чечні та Інгушетії або мусульманський анклав на Філіппінах, де мешкають народності моро; створення релігійно-політичних організацій ісламістського характеру; поступова заміна духовенства; формування альтернативною ідентичності.

І. не являє собою єдиної ідеології. Умовно можна виокремити дві країні ідеологічні позиції: поміркований І. (з яким сучасні держави можуть уживатися) і радикальний (опозиційний аж до використання тероризму або організації повстань). Помірковані ісламісти діють через легальні політичні інститути. Вони не ламають систему, а трансформують її «під себе», прагнучи зайняти всередині її стабільне місце. Радикальні ісламісти ведуть боротьбу за зміну системи. Усі ісламістські радикали є фундаменталістами, тобто дотримуються вузького, буквального і нетерпимого тлумачення ісламу. Більшість з них до того ж поділіють ті чи інше бачення пан ісламської держави.

Ісламісти – не цинічні прагматики, для кого релігія є насамперед інструментом досягнення конкретних цілей або засіб задоволення свого самолюбства. Вони насправді служать своїм ідеалам, в ім'я яких ладні йти на чималі особисті жертви, ризикувати своїм добробутом і життям. Хоча трапляються і «цинічні прагматики», яскравий приклад – Саддам Хусейн. Він завжди знаходив можливість використати іслам для легітимації власної влади. Так у 1979 р. Хусейн представив ісламському світові своє генеалогічне древо, що «доводило» його походження від Пророка. У 1998 р. він несподівано вирішив, що його кров'ю має бути написаний Коран (це було дійсно зроблено іракськими каліграфами до 2000 р.). Проте такі відверті спроби використовувати релігію миттєво видають себе і рішуче відкидаються відданими прихильниками політичних релігій. Останні наголошують на тому, що релігія для них – не засіб, а мета. І. як політична релігія набуває різних форм в залежності від історичного контексту. «Арабська весна» показала ще раз високі адаптаційні можливості ісламу і затребуваність цінностей ісламської цивілізації.

Література: Гринько С. В. Ісламізм у реаліях сучасного світу //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Міжнародні

відносини. – 2000. – Вип. 15; Куліш І. В. Походження та принципи політичного ісламу – //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 52/53; Семедов С. А. Исламизм и феномен политических религий // Россия реформирующаяся. Ежегодник. Вып. 11. – М., 2012; Тиби Б. Политизация религии //Internationale Politik. – 2000. – № 2; Pipes D. Islam and Islamism. Faith and Ideology //The National Interest. – 2000. – Spring.

Тетяна Орлова

ІСТЕБЛІШМЕНТ (від англ. establishment – установа, організація, впливові кола)

1. Політична еліта держави, правлячі кола і центри офіційної влади, які вони контролюють.

2. Специфічні елітні структури окремих інституцій, наприклад, “партійний І.”.

3. Мережа офіційних і неофіційних відносин між впливовими людьми, всередині якої здійснюється влада (в цьому сенсі термін вперше використав британський журналіст Генрі Фарлі в 1955 р. в лондонському журналі “The Spectator”).

Загалом термін “І.” використовують в дискурсі про правлячі еліти різних країн. В 1950 – 1970-х рр. його вживали для характеристики обмежувального, авторитарного, застарілого способу ведення справ політиками “воєнного покоління”, які не зрозуміли великих соціальних змін повоєнних десятиліть. В 1980-ті рр. консервативні критики (особливо у Великій Британії та США) називали цим терміном лібералів (“новий І.”).

На противагу терміну “ І.” в 1950-ті рр. виник термін “анти-істеблішмент”, яким висловлювали погляди, опозиційні традиційним соціальним, політичним, економічним принципам організації суспільства. Вперше в такому сенсі його використав у 1958 р. британський журнал “New Stateman” для визначення свого політичного і соціального кредо. В Британії цей термін вживають щодо осіб та груп, які перебувають в опозиції до правлячого класу, представленого передусім офіційною церквою, монархією, аристократією, Палатою лордів. Часто для виокремлення відмінностей між більшістю населення і тими, хто ними управляє, використовуються засоби сатири (в романах, журнальних публікаціях, телевізійних шоу, в мистецтві). Хоч варто відрізняти терміни “анти-істебілшмент” і “контр-культура”, лінія між анти-істебішментом в політиці і контр-культурою в мистецтві є досить розмитою.

В США термін “анти-істебілшмент” використовували в іншому значенні – для характеристики соціальних і політичних рухів, що виникли в 1950 – 1960-ті рр. під гаслами “боротьби за людину”, “захисту прав людини”. Ці рухи започаткували ветерани Другої світової війни, які, переживши її жахи, почали ставити під сумнів різні аспекти життя, в тому числі чесність і ефективність влади. Великий вплив на суспільство мав інцидент з літаком У-2 (1960 р.), пілота якого було звинувачено у шпигунстві на території СРСР. Неправдиві

заперечення факту шпигунства з боку президента Д.Ейзенхауера дискредитували владу в очах суспільства.

Рух набув розмаху в 1960-ті рр., коли в умовах розгортання війни у В'єтнамі до нього масово залучилася молодь. На противагу І. вона сформувала власну мораль і лінію поведінки, ознаками яких стали боротьба за мир і свободу, спротив традиційній службі в армії, рок-н-рол, простий одяг (майки і джинси), вільне кохання, наркотики, алкоголь тощо. Водночас під гаслом “анти-істеблішменту” було започатковано великі суспільні зміни. Напружені дебати торкнулися усіх аспектів життя. Наголос на свободі призвів до того, що питання політики, релігії, сексу, раніше заборонені, почали відкрито дискутуватися. Хвиля лібералізації породила масові рухи за права людини – чорних (включаючи діяльність таких активістів як Мартін Лютер Кінг і Малкем Екс), корінних американців, жінок, геїв тощо. Для них “І.” означав не лише політиків старого покоління, але й представників військово-промислового комплексу і консервативної “середньої Америки”, яка виступала за збереження беззаперечної релігійності, сліпого поклоніння існуючим нормам і традиціям. Отже, “анти-істебілшмент” був спрямований переважно проти консерватизму в політиці й повсякденному житті. Хоч деякі консерватори наголошували, що ліберали також є частиною І. через значний вплив на уряд, суспільні інституції, медіа, академічні кола.

Література: Zinn, Howard. A People's History of the Unites States, 1492 – present. – Harper Perennial Modern Classic, 2005.

Наталія Городня

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА СПІЛЬНІСТЬ – група народів, що проживають на певній території, пов'язані між собою спільною історичною долею, тривалим співіснуванням і спілкуванням (напр., слов'яни). Народи у складі І.-Е. С. можуть бути різними за походженням, напр., скандинавські, до яких, крім германомовних датчан, норвежців та шведів, належать угро-фінські фіни та саами.

Термін «І.-Е. С.» ввели в науковий обіг радянські дослідники М.Г. Левин і Н.Н. Чебоксаров в статті “Хозяйственно культурные типи и историко-этнографические области: к постановке вопроса”, яка вийшла друком в журналі «Советская Этнография» (1955 №4).

Література: Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы мира. Расы. Культура. 2-е изд. – М., 1985.

Михайло Гладких

ІСТОРИЧНА ІДЕЯ – похідне від поняття ідея (грец. ίδεα від поняття, уявлення). І. І. – це уявлення про процес розвитку природи та суспільства.

У стародавній Греції ідеєю вважалася ідеальна та незмінна структура певної речі. Слово «ідея» зробив філософським терміном давньогрецький мислитель Демокріт, який називав ідеями атоми – неділимі ідеальні форми. Платон та його

школа вважали ідеєю ідеальну вічну сутність речі, протиставляючи її чуттєвому та мінливому фактору речі. Ідеї безтілесні та знаходяться поза конкретними речами та явищами. У Аристотеля ідея асоціюється з формою та видом. За Середньовіччя та доби Відродження ідеї розуміли як праобрази речей у божественному розумі. У новоєвропейській філософії XVII – XVIII ст. ідея стала засобом та формою людського пізнання дійсності. Виникають суперечки щодо походження ідей. Емпірики вважали джерелом ідей відчуття та сприйняття, а раціоналісти – спонтанну діяльність мислення. Французький філософ Р. Декарт говорив про вродженість ідей. Англійський філософ Дж. Локк вважав ідеєю все, що є об'єктом розуму, коли людина мислить. У філософських словниках XVIII ст. ідея вважалася за поняття. Для німецької класичної філософії ідея – це поняття певного роду. Так, І. Кант вважав ідеєю поняття чистого розуму, Г. Гегель – об'єктивною істиною, виділяючи абсолютну ідею – вищу точку розвитку знання. У ХХ ст. ідея асоціюється з поняттям.

Загалом ідея – це думка, що відображає певні закономірні зв'язки та відношення об'єктивної дійсності, слугує керівним началом, лягає в основу того або іншого процесу людської творчості, діяльності. Знання, що їх втілює в дійсність суспільно-історична практика, є ідеї нових суспільно-історичних порядків. На формування І. І. впливає історичний досвід. І. І. може бути істинною і хибною, лише практика є критерієм істини. І. І. обіймає усвідомлення мети й проекції подальшого пізнання та практичного втілення. Ідеї можуть підсумовувати досвід попереднього розвитку знань, слугувати основою синтезу знань у цілісну систему (проекція на майбутнє), виконувати роль пояснення явищ, пошуків нових шляхів рішення проблем.

Література: Габович Е. Европейская историческая идея // История под знаком вопроса. Жанр: история, философия. //http://ru.geschichte-chronologie.de/index.php?option=com_content&view=article&id=82:-14-&catid=14:2008-11-13-22-04-12&Itemid=22#6

Марія Казьмирчук

ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ КАТЕГОРІЇ – це загальні, здебільшого універсальні, форми вираження історичної діяльності, мислення, свідомості людей, вияву історичного процесу і розвитку історичних знань, ключовий компонент мови історика. Вони представлені різними лексичними формами, зокрема «концепт», «дефініція», «поняття», «термін», «категорія», кожна з яких при всій схожості має свою специфіку. Наприклад, «поняття» – одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак певного об'єкта, в т.ч. й історичного, сукупність поглядів на що-небудь, рівень розуміння певного процесу, явища, події. «Термін» – це чітко означене слово, словосполучення або судження з конкретним значенням у тій чи іншій галузі знань. «Категорії», – за Гегелем, – «розумові визначення» – означають розряд явищ, предметів з певною спільною ознакою (категорія часу, категорія причин тощо). Історією понять займається спеціальна історична дисципліна, сформована в рамках Кембриджської наукової школи в 1960 – 1970-х рр., з якою пов'язують «концептуальну історію» як напрям історіографії.

І. Н. К. – поняття полісемантичне. Воно може означати: а) основні форми історичної життєдіяльності людей і суспільства: соціум, етнос, нація, культура, цивілізація, формація, різні сфери розвитку суспільства (економіка, соціальна сфера, політика, духовне життя); б) форми історичного мислення, історичної пам'яті, історичної свідомості, історичного часу (прогрес, еволюція, епоха, ера і т.д.); в) форми і методи історичного пізнання, продукування і поширення історичних знань, розвитку історичної науки (історична концепція, історіографія, історіографічний процес, історіографічна ситуація та ін.). Взяті в цілісності, І. Н. К. складають комунікативну систему історичної науки і культури, здатної забезпечити функціонування історичних знань і механізми взаємодії професійних істориків, аматорів і суспільства в цілому. Існуючі терміни і поняття історичної науки за рівнем абстрактності можна класифікувати таким чином: а) загальноісторичні (історія, народ, нація, культура, демократія, і т.д.); б) конкретно-історичні (війна, мир, революція, повстання, робітничий рух, партія тощо); в) рефлексивні як продукт розвитку самої історичної науки (історіописання, факт, джерело, критика і т.п.) Усі вони вироблялися історично, починаючи з античних часів, але їх статуювання активізувалося в добу Модерну та Просвітництва, коли відбувалася інституціоналізація історичної науки. І. Н. К. слугують для означення, упорядкування, систематизації різноманітного емпіричного і науково-теоретичного матеріалу. Чимало понять, термінів і категорій історичної науки взяті із надбань суміжних наук: філософії, антропології, етнології, права, соціології, культурології та ін. Як правило, історик, застосовуючи поняття «держава», «суспільство», «культура», «політика», «соціальна мобільність» тощо, наповнює їх конкретним історичним змістом.

І. Н. К. виступають як загальні, розроблені цілеспрямовано і усвідомлено, їх категоріальна природа зумовлена тим, що вони, як універсали або архетипи, «схоплюють» історичний процес як цілісність. Вони усвідомлено застосовуються науковцями як дійові інструменти історичного пізнання, як змістові вузлики, ступені пізнання, що покликані сприяти аутентичному осягненню і повноцінному включенню в інтелектуальний процес та повсякдення життєдіяльності суспільства. Ось чому загальні історичні категорії істотно відрізняються від спеціальнонаукових понять як окремих галузей історичної науки (археологія, археографія, архівознавство, джерелознавство, історіографія), так і спеціальних історичних дисциплін (геральдика, дипломатика, нумізматика, палеографія, сфрагістика тощо).Отже, загальні та спеціальні І. Н. К. постають як цілісні і раціональні утворення, як дійові інтелектуальні інструменти, що сприяють продукуванню історичних знань, їх функціонуванню та поширенню.

На відміну від природничо-математичних і технічних наук, історична термінологія не має такої однозначності, строгої субординації та впорядкованості. Умовно можна виокремити декілька джерел, які живлять категоріально-понятійний апарат української та зарубіжної історичної науки: 1) терміни і поняття історичних джерел, зафіксовані в писемному, зображальному та електронному варіантах, включаючи пам'ятки класичних мов; 2) терміни і поняття, породжені практикою соціокультурного розвитку українського та

інших народів, у т.ч. слова іноземного походження; 3) терміни і поняття, сформовані в процесі історіографічної практики; 4) терміни і поняття, які складаються у контексті міжнародного співробітництва істориків та інтеграційних процесів у сучасній гуманітаристиці.

З відновленням незалежності України та розгортанням інтеграційних процесів розгорнулася, за визначенням І Колесник, своєрідна «революція понять» і оновлення І. Н. К., простежується поступове витіснення марксистської термінології і заповнення міжнародновизнаними та усталеними концептами, а також традиційно національною термінологією. Новий досвід та нові знання продукують нові ідеї-концепти, наповнюють новим змістом усталені поняття.

Таким чином, І. Н. К. складають понятійно-термінологічний скелет системи історичної науки, усіх її компонентів, своєрідний конспект і перебувають у динамічному розвитку. Перед українською історіографією в умовах інтелектуалізації історії, засвоєння історіософії цивілізаційного пізнання залишається актуальним завдання подальшого удосконалення мови історичної науки, оновлення її категоріально-понятійного апарату, приведення змісту концептів до стандартів світової історичної науки, засвоєння їх модерного потенціалу.

Література: Бойченко І. Категорії історичної науки //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002; Історіографічний словник: Навч. посібн. /За. ред. С. І. Посохова. –Х., 2004; Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії //Історичні есе. – Т.1. – К., 1994; Стельмах С. Історія понять //Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013.

Ярослав Калакура

ІСТОРІОГРАФІЯ (від гр. ἱστορία – розповідь, оповідання та γράφω – писати, записувати) – буквально «опис історії» або «писати історію» – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає провідні тенденції і закономірності зародження та трансформації історичних уявлень і знань у науку, діяльність наукових установ, осередків та центрів історичної думки, внесок визначних істориків у збагачення історичних знань.

Сучасному змісту поняття «І.» передував тривалий шлях формування, розвитку та інституалізації як назви наукової та навчальної дисципліни. Витоки І. пов’язують з добою античності, яка започаткувала додавання до праць переліку творів попередників, із пізнім Середньовіччям та початком ранньомодерних часів, розвитком книгодрукування та університетської освіти. Вже з середини XVI ст. поширилися історико-літературні огляди, бібліографічні описи у вигляді переліків існуючих творів стосовно відповідних тем.

Походження терміну «І.» виводять з терміну «історіограф», що застосовувався у Франції з XIV ст. стосовно художників, які створювали мініатюри на історичну тематику. У XV – XVI ст. ним стали називати придворних письменників – авторів офіційних життєписів представників правлячої династії. Згодом біографії королів, імператорів, князів та інших представників аристократії набули характеру творів з історії держав, написаних історіографом за певним каноном (до речі, такі особи існували ще в Давньому Китаї й

античному світі). У середньовічній Європі посади придворних історіографів обіймали здебільшого відомі літератори, філософи, вчені. Приміром, офіційними історіографами герцогів бургундських у XV ст. були Ж. Моліне та Ж. Шатлен. Такою ж роботою при дворах різних європейських монархів у XVI – XVIII ст. займалися поет Н. Буало, письменник П. Бембо, філософи Дж. Віко, Вольтер та Г. Лейбніц, драматурги А. Дзено, Ж. Расін, Тірсо де Моліна, історики С. Пуфендорф, В. Робертсон та ін.

Посада історіографа зберігалася і в XIX ст., а в деяких державах – навіть у XX ст. Зокрема, історіографами Прусського королівства були відомі німецькі історики Б. Нібур, Л. фон Ранке, Г. Трейчке, а Російської імперії – Г.-Ф. Міллер (з 1748 р.), М. Щербатов (з 1768 р.), М. Карамзін (з 1803 р.).

Поняття «І.» було запозичене із Західної Європи, передусім з Німеччини і прийшло в Україну двома шляхами: з Речі Посполитої та Росії. На перших порах цей термін уживався як синонім до термінів «історик» та «історія», але по мірі поширення критичного напряму у західноєвропейській історичній науці стало практикуватися критичне згадування творів попередників. Ця практика трансформувалася у спробу авторів визначити місце своєї праці в середовищі наявної літератури. Колосальний вплив на становлення І. справила епоха Просвітництва, з якою пов'язують інституціоналізацію історичної науки у XVIII ст.

До розвитку І. спричинилася ціла низка інтелектуальних чинників, соціо- та етнокультурних передумов: нагромадження значного обсягу фактографічних відомостей; перехід від описової, теоцентричної фіксації історичного досвіду до його раціонального осмислення; секуляризація історичних знань; зростання обсягів друкованої продукції з історії та її видового і жанрового розмаїття; розширення спектра критичних рефлексій та практично-утилітарних потреб конкретних наукових студій, пов'язаних з необхідністю вивчення історії питання, існуючих підходів, концепцій, гіпотез; формування класичного типу науки; поява новітніх вимог до актуалізації історичного минулого задля легітимації певних ідей або концептів у добу творення націй та національних держав.

Становлення І. як дисципліни відбилося і в численних метаморфозах щодо її самоназви у XIX – на початку XX ст. Наприклад, на теренах Російської імперії вживалося близько 20 термінів, рівнозначних поняттю «І.» : «історія науки», «історія історії», «історія історичної науки», «історія історіографії», «історія науки російської історії», «історія російської історичної літератури», «література науки російської історії», «історія історичної літератури», «історична критика» та ін. До середини XIX ст. дефініція «І.» використовувалася епізодично, а її реальне застосування в сучасному розумінні слова почалося на межі XIX – XX ст.

І. як навчальна дисципліна з другої половини XIX ст. почала вивчатися університетах Російської імперії, в т.ч. в Університеті св. Володимира в Києві. Її основу складали критичні огляди літератури, зокрема «критика джерел» та «критика думок». Водночас розпочалося виокремлення із джерелознавчих та бібліографічних праць власне історіографічних студій, формувалося проблемне поле І., до якого включалися погляди тих чи інших учених, життєписи й описи

наукової спадщини істориків тощо.

На межі XIX – XX ст. дидактичне застосування І., поширення спеціальних оглядів історичної літератури привело до окреслення нового змістового наповнення терміна «І.» у контексті історії науки, історії ідей, історії культури. Утверджувалося два основні значення І. – як вивчення історичної літератури певного предмета та як синонім історичної літератури в цілому.

В Україні процес інституціоналізації І. як наукової дисципліни тривав упродовж XIX – початку XX ст. у межах інтелектуальних соціокультурних середовищ Російської та Австро-Угорської імперій і завершився інституціоналізацією української історіографії.

Нині існує декілька трактувань І., зокрема: а) як сукупності історичних праць з певної проблеми, теми чи наукового напряму, що мають спільну тематичну та просторово-хронологічну спрямованість (наприклад: І. Французької революції; І. Козацько-гетьманської України; військова І.; І. Другої світової війни та ін.); б) як сукупність історичної літератури відповідної доби чи періоду, об'єднаної спільним соціо- та етнокультурним простором, подібними концептуальними підходами (наприклад.: романтична І.; позитивістська І.; ; українська діаспорна І. та ін.); в) галузь історичної науки, що вивчає її власну історію; історію теорії, методології та методики історичних досліджень; інтенсивність та етапи розвитку історичної думки, зокрема формування та нагромадження знань про минуле; часовий і просторово-регіональний історіографічний процес; інституційно-організаційні форми та структуру історичної науки (академічні історичні установи, університетські кафедри, дослідницькі товариства та центри, історичні видання та ін.); науковий доробок і творчу спадщину окремих істориків та ін. Останнє визначення найбільше відповідає сучасному трактування І.

В історичній літературі побутує поділ І. на І. донаукової (доакадемічної) та І. наукової (академічної) доби. Впроваджується й типово-видове розрізнення І.: загальна (вивчає розвиток історичних знань і науки в цілому), галузева (вивчає історію розвитку окремих галузей історичної науки: археології, антикознавства, медієвістики, джерелознавства, геральдики тощо); предметна (вивчає розвиток окремих країн, регіонів, сфер людської діяльності) та проблемна.

Нині українська і зарубіжна І. розвиваються під зростаючими впливами інтеграційних міждисциплінарних процесів, концептуальної історії, студій з інтелектуальної історії, наукознавства, філософії історії та ін. Така взаємодія розширює предметне поле І., збагачує її методологічний інструментарій, сприяє формуванню нового понятійного апарату та поширенню інтердисциплінарних підходів. І. має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема з багатьма спеціальними історичними дисциплінами (архівознавством, археографією, біографістикою, історичною бібліографією, джерелознавством, просопографією та ін.). А втім, у ній і досі мають великий вплив традиційні підходи й концепції.

Розмаїття поглядів простежується і стосовно визначення дисциплінарного статусу І. та змісту цього поняття: а)спеціальна дисципліна чи галузь історичної науки із суто утилітарними цілями; б) наукознавча дисципліна, яка вивчає історію історичної думки та історичної науки як соціального інституту; в) наука,

що досліджує історію історіографічного процесу в усьому його розмаїтті; г) важлива складова інтелектуальної історії, неодмінна частка культурного світу ідей та ін.

Кардинально розширилося і проблемне поле сучасної І. Воно включає в себе як саме історичне знання про історію, так і саме історіографічне знання про історичне знання. Нині у типово-видовому плані І. поділяється на проблемно-тематичну І., біоісторіографію (персонолістичну), інституціонально-організаційну І. (установи, товариства, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституціонально-структурну І. за формальними (дисциплінарно-галузева структура) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки і т. д.) ознаками, регіональну (обласну, краєзнавчу) І., культурологію І., історію І. (історію історії історичної науки) та ін. Окрім того, з І. тісно пов'язане вивчення історії теорії (історіології), методології, методики і техніки історичних досліджень.

Понятійно-категоріальний апарат І. протягом 1990-х – початку 2000-х рр. поповнився модерними дефініціями: стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація та ін.) та постмодерними (дискурс, деконструкція та ін.). Разом з тим, ряд учених висловлює певні застереження щодо механічного запозичення іншомовних термінів на шкоду збагаченню традиційної термінології І. Простежується відсутність субординації термінів І. та розмежування їх із загальноісторичними поняттями, дублювання у функціональному та змістовному сенсі відомих наукознавчих дефініцій, відсутність в І. адаптаційних процедур для багатьох запозичених понять тощо. Предметом численних наукових дискусій залишається й проблема періодизації І.

Література: Варшавчик М. Історіографія //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.,2002; Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.,2013; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій.- Вид. 2-е, доп. – К., 2012; Ясь О.В. Історіографія //Спеціальні історичні дисципліни: Навч. Посібник /Ред. І.Н.Войцехівська. – К., 2008.

Ярослав Калакура

ІСТОРІЯ АГРАРНА (лат. agranus – земельний, польовий) – галузь знань, яка досліджує теоретичні і науково-методичні проблеми з історії сільського господарства, аграрних відносин, аграрної наукової думки. І. А. як наука вивчає перебіг історичних процесів перш за все у аграрному просторі, і з огляду на це вона є необхідним компонентом багатьох історичних досліджень. Значна частина сфер життя суспільства може бути досліджена через призму І. А.. Її методи є особливо важливими при вивченні становлення і розвитку державності у багатьох країнах, зокрема в Україні. І. А. як навчальна дисципліна вивчає історію зародження, розвитку та функціонування аграрного виробництва, його соціальні організації та структури, а також історичні зміни в системі аграрних відносин, землеволодіння та землекористування. І. А. систематизує факти, які стосуються аграрних відносин на окремих територіях, з'ясовує зв'язки та взаємодії аграрно-економічних й історичних явищ, а відтак сприяє осмисленню ролі аграрного фактора в історії. Предметом І. А. є також вивчення змін, що

склалися історично у сільській поселенській мережі (системі сільського розселення та селянстві як соцієнтальної спільноти).

Література: Завальнюк О.М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. – Кам"янець-Подільський, 2004; Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 2006; Панченко П., Марчук В. Аграрна історія України. – К., 2000.

Анатолій Коцур

ІСТОРІЯ АФРО-АМЕРИКАНСЬКА (Black History) – розділ історичних досліджень, що вивчає історію чорношкірого населення США. Дослідження І. А.-А. бере початок з 1915 р., коли чорношкірим істориком Картером Вудсоном, який здобув свій докторський ступінь в Гарварді, було створено "Асоціацію вивчення негритянського життя й історії" (сучасна назва "Асоціація вивчення афро-американського життя й історії"). Через рік, в 1916 р., було створено "Журнал негритянської історії" (сучасна назва "Журнал афро-американських досліджень"). В лютому 1926 р. започатковано "Тиждень негритянської історії", приурочений до дня народження двох людей, які мали значний вплив на подальшу долю чорношкірого населення США – Фредеріка Дугласа і Авраама Лінкольна. Усі ці заходи були спричинені відсутністю будь-яких позитивних свідчень про роль чорношкірих в американській історії, виявлену К.Вудсоном та його послідовниками в науковій літературі США.

З 1976 р. лютий кожного року відзначається в США як "Місяць історії чорношкірих американців" (Black History Month), під час якого відбувається популяризація досягнень чорношкірих американців та їхньої ролі в американській історії й культурі. Аналогічні заходи з історії чорношкірого населення відбуваються і в деяких інших країнах, включаючи Канаду і Велику Британію. В США впродовж цього місяця привертається увага суспільства до найважливіших історичних подій за участю чорношкірого населення (від прибуття першого африканського раба до колонії Вірджинія у 1619 р. до отримання чорношкірими американцями громадянських прав в 1964 р. та обрання в 2008 р. Барака Обами першим чорношкірим президентом США тощо), популяризуються найвидатніші досягнення чорношкірих американців в різних сферах життєдіяльності (від політики і наукових відкриттів до спорту і масової культури). Значна увага приділяється їх участі у правозахисному русі, досягненню політичного рівноправ'я, найбільш видатним подіям в історії, що вплинули на зміну їхнього правового та соціального статусу.

Загалом вивчення історії чорношкірого населення США відбувається в контексті ширших "афро-американських студій", які, завдячуючи активності чорних студентів, увійшли складовою частиною академічних структур з 1968 р., коли було відкрито першу таку кафедру в Державному коледжі Сан-Франциско. Хоч існують різні визначення терміну "афро-американські студії", їх головним завданням є організоване вивчення суспільних явищ, які стосуються афро-американців. "Афро-американські студії" досліджують місце чорношкірого населення в історії та сьогоденні США з міждисциплінарних позицій, посідають значне місце в постмодерністському дискурсі. Показовими для їх зв'язків з

постмодернізмом є дослідження проблеми ідентичності, включаючи дискурси 1990-х рр. щодо дворасовості й афроцентризму.

Література: Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Вінквіта та В.Тейлора. – К. 2003; Black History Month [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.infoplease.com/spot/bhm1.html; Zinn H. A People's History of the Unites States, 1492-present. – Harper Perennial Modern Classic, 2005.

Наталія Городня

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВА

1. Процес розвитку військової справи з найдавніших часів до наших днів.
2. Наука, що вивчає війни і збройні сили минулого. І. В. є складовою частиною історичної науки, безпосередньо пов'язана з військовою наукою, для якої служить базою розвитку. Спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики й термінологію. Отже, І. В. має міждисциплінарний характер.

Складовими частинами (розділами) І. В. є історія воєн, історія військового будівництва, історія видів збройних сил і родів військ, історія воєнного мистецтва, а також допоміжні військово-історичні дисципліни (найбільш розроблені – військова історіографія та військово-історичне джерелознавство). Прикладне значення І. В., як і історії загалом, полягає в поясненні явищ і процесів сучасності з урахуванням їх глибинних, прихованих у минулому причин, виявленні під новими формами стійких тенденцій. Водночас І. В. є дещо ближчою до нагальних життєвих проблем. Без неї неможливе вироблення і своєчасне коригування військової доктрини держави, основу якої мають становити корінні, історично стійкі національно-державні інтереси. Досвід всесвітньої І. В., вивчення кращих зразків воєнного мистецтва з метою розвитку оперативно-тактичного мислення і навичок організації операції (бою) відіграють значну роль у підготовці командних кадрів вищої ланки. Величезне значення має врахування військово-історичного досвіду у плануванні війни як сукупності специфічних сфер діяльності, в т. ч. й боротьби невійськовими (психологічними, дипломатичними, економічними та ін.) засобами, які глибоко вкорінені в минулому, не зазнають швидких і різких змін, як суто військово-технічні. Розробки військово-історичної науки використовуються у морально-психологічній підготовці особового складу збройних сил і військово-патріотичному вихованні допризовної і призовної молоді, для відповідного ідеологічного впливу на населення країни. І. В. є однією з найважливіших складових державницької ідеології.

Олег Божко

ІСТОРІЯ ГЕНДЕРНА (англ. gender – «стать/рід») – напрям історичних досліджень, який зародився і оформився у західній історичній науці в результаті теоретичного переосмислення предмету, понятійного апарату і методологічних принципів т. зв. «жіночої історії» (women’s studies). «Жіночі студії» сформувалися наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. під впливом активізації феміністичного руху в США та Західній Європі, хоча власне «жіночу тему» було

заявлено в історіографії ще на межі XIX – XX ст. у зв'язку із першою хвилею феміністичного руху і появою інтересу до т. зв. «жіночого питання». Перші книги і статті, присвячені життєписам видатних жінок-політиків та діячок культури, не мали солідного наукового підґрунтя, а були скоріше популярними виданнями публіцистичного характеру. У 1960 – 1970-ті рр. «жіноча історія» далі сцієнтизувалася і, розвиваючись в межах т. зв. «нової соціальної історії», запозичила прийоми дослідження у соціальних наук. Під впливом цієї тенденції простежується і еволюція її дослідницьких завдань. До 1970-х рр. серед дослідників (як жінок, так і чоловіків) домінувало бажання напрацювати «історію жінок» як особливий вид історичних досліджень. Головна мета полягала у тому, аби привернути увагу до самого факту існування жінок в конкретно-історичні епохи, оскільки вони виявилися «викресленими» із офіційного «чоловічого» нарративу. В другій половині 70-х рр. XX ст. дослідницьке завдання полягало у тому, аби вивчити відносини панування та підпорядкування, що історично склалися між чоловіками та жінками у патріархальному суспільстві.

На межі 70 – 80-х рр. XX ст. базовою категорією аналізу в «жіночій історії» стає категорія «gender» («стать/рід») на противагу «sex» («стать/секс»). Соціологи та філософи першими запропонували відокремити поняття «біологічної» статі (sex) від «соціальної» статі, застосувавши для її означення поняття «гендер», яке було давно відоме у лексикології. Наукову дискусію щодо змісту поняття «гендер» було започатковано ще на початку 1970-х рр. появою збірника «Жінка, культура, суспільство» (за ред. М. Розальдо та Л. Ламфере). У результаті дискусії було домовлено, що новий термін вживатиметься у тих випадках, коли йтиметься про соціальні, культурні, психологічні аспекти «жіночого» у порівнянні із «чоловічим», тому і перші гендерні дослідження були по-суті «жіночими дослідженнями». Після появи у 1986 р. в «Американському історичному огляді» статті Дж. Скотт «Гендер: корисна категорія історичного аналізу», зміст гендерних досліджень було уточнено. З них було усунено елемент протиставлення «фемінності» і «маскулінності», натомість, зосереджено увагу на вивченні усіх форм співіснування жінок і чоловіків в культурах і суспільствах.

Ще по сьогодні точаться дискусії щодо того, чи вважати «гендер» науковою дефініцією, якою визначаються соціально-культурні функції статі, що відрізняють її від суто біологічних функцій, чи соціальним компонентом, у якому передбачається наявність таких характеристик, як: біологічна стать, статево-рольові (гендерні) стереотипи, статево-рольові норми і статево-рольова ідентичність.

Поняття «гендер» мало б підкреслювати не біологічну відмінність (нерівнозначність) статей, а їх соціальну нерівність. Категорія «гендер» допомогла довести, що стосунки між чоловіком і жінкою не є заданими їхніми біологічними характеристиками, а є продуктом культурно-історичного розвитку людини як «суспільної», а не тільки «біологічної» істоти.

«Гендерний підхід», як такий, що враховує поліваріантність поняття «стать» (як біологічної та соціальної характеристики), швидко здобув широку

популярність. Поряд із расовою, етнічною, класовою та ін. приналежністю «гендерний статус» є важливим елементом вибудовування соціальної ієрархії та порядку розподілу владно-рольових функцій, престижу, власності тощо в суспільствах у конкретно-історичні епохи, що і стало предметом вивчення дослідників. Гендерний підхід послуговується методологією різних гуманітарних та природничих дисциплін, методами історичного аналізу, компаративним підходом, принципом історизму тощо. Він успішно застосовується в дослідженнях із соціально-економічної, політичної історії (маргіналізація жінок, історія їхньої боротьби за політичні, громадянські, виборчі права тощо), студіях з культурології (історія ментальностей, суспільної свідомості, історія появи гендерних стереотипів, поділ соціальних та сімейних ролей та форм діяльності, гендерний «вимір» історії повсякденності, формування жіночої/чоловічої самосвідомості, братерство/сестринство тощо).

Література: Скотт Дж. Жіноча історія // Нові перспективи історіописання / [за ред. Пітера Берка]. – К. 2004; Воронина О. А. Категории пол/гендер в философии феминизма //Философские исследования. – 1995. – № 4; Пушкарева Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы // Вопросы истории. – 1998. – № 6.; Репина Л. П. Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6; Ее же. «Женская история»: проблемы теории и метода //Средние века. – Вып. 57. – М., 1994.

Наталія Шевченко

ІСТОРІЯ ЕТНІЧНА –

1.Наука, яка досліджує етнічні утворення в їх часовому русі та розвитку.

2. Розділ етнологічної субдисципліни, що вивчає етнічні процеси.

Предметне коло наукових зацікавлень І. Е. є достатньо широким й охоплює проблеми виникнення етнічних утворень, племен, союзів племен, народностей і націй, що визначаються як етноси різного таксономічного рівня: виявлення й опис традиційних культурно-побутових рис етносів, вивчення їх трансформації у часі (поселень, житла, одягу, їжі, традиційних занять, звичаїв і обрядів, народних занять тощо); вивчення території розселення етносів, руху етнічних кордонів у часі, зміни національного складу населення на етнічній території, формування національної діаспори та її особливостей у різних країнах; дослідження етносоціальної структури суспільства на різних етапах часового розвитку в межах етнічної території, зміни соціального складу окремих етносів і співвідношень між їх соціальними верствами; дослідження народної творчості у галузі матеріальної та духовної культури в її історичному розвитку; дослідження долі етнокультур в умовах урбанізації суспільств.

Якщо під етнічними процесами розуміти будь-які зміни властивостей і якостей етнічних спільнот на всіх етапах існування людського суспільства, передусім в сучасних умовах, то І. Е. досліджує історичне минуле існуючих нині етнічних спільностей і посідає у зв‘язку з цим межове становище між етнологією

та історією, залишаючись водночас у межах етнології.

Вивчення І. Е. власного народу покликане формувати у молоді й усіх людей почуття національної гідності, усвідомлення прадавніх витоків етнічної спільності, громадянської відповідальності перед заповітами, культурною і духовною спадщиною батьків, дідів і прадідів, благородної духовної цінності нації – патріотизму.

Валерій Капелюшний

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНА – галузь історичної науки, точніше, теоретико-методологічний підхід в історії, для якого головним об'єктом дослідження є безпосереднє життя людей, а не окремі історичні події та процеси. Для І. К.-А. властиве цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації та культури, як всієї сукупності суспільних відносин.

Поява культурно-антропологічного підходу серед французьких істориків (М. Блок, Л. Февр) в 30-х рр. XX ст. була реакцією на невдоволення «подієвою» традиційною історію, яка зводилась переважно до перерахунку династій, військових та політичних подій, а розгляд культури обмежувався в основному аналізом елементів елітарної, «вищої» культури.

Завданням «нової історії» («Аннали економічної та соціальної історії») стало відтворення цілісної історії людини в суспільстві, людини як соціального організму, соціальної структури загалом. Основою антропологічного підходу в історії стала школа соціальної антропології Е. Дюркгейма, завданням якої було виявлення та дослідження соціальних структур суспільства. Таке завдання можливе було здійснити лише на основі міждисциплінарного підходу з використанням джерел цілого ряду гуманітарних дисциплін – антропології, археології, психології, лінгвістики, демографії та ін. Певною предтечею використання антропологічних методів в історії слід назвати праці голландського дослідника Й. Хейзінги. В його дослідженнях («Осінь середньовіччя», «Homo ludens») широко залучаються дані етнографії, фольклористики, психології для відтворення історичних процесів та світоглядних аспектів, властивих широким верствам населення.

Орієнтація на «тотальну історію» і реконструкція суспільства минулого в цілісності значно розширила предметні рамки історичного дослідження. В рамках антропологічного підходу утворились нові напрямки, покликані розкрити окремі сторони побутового та суспільного життя великих суспільних груп – «історія ментальностей», «історія моди», «історія сексуальності», «історія сім'ї», «історія народної культури» та ін.

Одним із найважливіших напрямків І. К.-А. сьогодні є історія ментальностей – пануючих у суспільстві установок свідомості, системи образів та уявлень. Дослідження ментальностей дає можливість пояснити складний взаємозв'язок духовного і соціального розвитку, причини як типових історичних фактів, так і унікальних подій-казусів (Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі, А. Я. Гуревич). Такий підхід призвів до формування концепції «двох історичних реальностей» – реальності «як такої» та «уявлень про себе», які ця реальність створює у людей

конкретної епохи.

Культурно-антропологічний підхід найбільшого поширення набув в медієвістських дослідженнях. В останні роки, ідеї, науковий інструментарій і підходи І. К.-А. використовуються у дослідженнях стародавнього світу, античності, Нового часу.

Література: Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2002; Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990; Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах. – М., 1988.

Павло Шидловський

ІСТОРІЯ ЛОКАЛЬНА (від лат. lokalis – місцевий) – напрямок історичних досліджень, що вивчає історію окремої частини держави в межах адміністративної одиниці із урахуванням їх змін у минулому. Предметом вивчення І. Л. є найпростіші одиниці територіальної спільноти – поселення та їх частини. Передбачає високий рівень деталізації та індивідуалізації предмету, що зближує цей напрямок із історією повсякдення. І. Л. як окремий напрям історичних досліджень зародилася у Великій Британії у 60-х роках ХХ ст. внаслідок поширення цивілізаційного підходу до вивчення історії людства.

Мирослав Борисенко

ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВА

1. Вивчення предметів мистецтва (живопис, скульптура, архітектура) в їх історичному і стилістичному контексті.

2. Хронологія шедеврів, створених кожною цивілізацією світу на основі аналізу культурних цінностей, в яких їх було створено.

Історично склалося, що під цим терміном розуміють переважно історію візуального мистецтва – живопису, графіки, скульптури, архітектури усіх часів і народів, хоч візуальне мистецтво є лише частиною більш широкого поняття "мистецтво" – артистичних форм, створених більшою мірою для естетичного задоволення, ніж для практичного використання; представленого не лише візуальними, але також ігровими (музика, танець, театр) і письмовими (література) мистецькими формами. Часто І. М. визначають як історію "високого" мистецтва на відміну від народного (низького) чи прикладного мистецтва (кераміка, меблі, предмети декору тощо). Хоч сьогодні термін "мистецтво" часто поширюється й на предмети народного і прикладного мистецтва, що також включаються до історичного опису як фольклор і ремісництво.

І. М. намагається дослідити його через історію людства, класифікувати культури і періоди за їх визначними рисами. Вона вивчає твори мистецтва через аналіз форм (використання автором ліній, кольору, структури, композиції, ін.) і символіки. На відміну від критики і філософії мистецтва, І. М. використовує історичний метод, вивчаючи художній твір в контексті того часу, коли його було створено та впливів, які відчував на собі митець. У той час як критика мистецтва зосереджується на аналізі художніх методів майстра, на естетичній оцінці його

майстерності, історичний аналіз мистецтва передбачає вивчення індивідуального і соціального підгрунтя створення твору мистецтва, який розглядається як відображення філософського й політичного світогляду художника; приділяє значну увагу його соціальній значущості.

Дослідження І. М. здійснюється різними інституціями – дослідниками академічних установ, працівниками музеїв, експертами аукціонів, приватними колекціонерами, служителями релігії. У зв'язку з цим виокремлюються різні способи її структурування. Так, академічне вивчення мистецтва порівняно надавній феномен.

Сам термін “ І. М. ” в сучасному розумінні виник в Західній Європі в XIX ст. і спочатку відносився виключно до європейського мистецтва, починаючи з Високого Ренесанса і його грецьких попередників. Історичною основою дисципліни стала хронологія шедеврів мистецтва, зібраних в колекції суспільними й релігійними інституціями, а також багатими індивідами Західної Європи. З часом історики мистецтва змінювали свої погляди на те, що варте уваги. Значний вплив на формування нової тенденції до неупередженого оцінювання творів мистецтва різних часів і народів мали “прерафаеліти”, об'єднання молодих англійських художників середини XIX ст. Під їх впливом сформувалася думка, що не можна порівнювати, наприклад, зразки мистецтва австралійських аборигенів і Мікеланджело, оскільки вони просто різні, а не гірші чи кращі. Впродовж XX ст. розвинулося більш широке бачення І. М., яке поширилося на мистецтво в світовому масштабі, включаючи зразки незахідного і народного мистецтва.

Література: Всеобщая история искусств: В 6 т. – М., 1956-1966; Гнедич П.П. Всеобщая история искусств. Живопись. Скульптура. Архитектура. – М. 2009. Gombrich E. H. The Story of Art. – 15th ed. – Englewood Cliffs, N.J., 1990.

Наталія Городня

ІСТОРІЯ НАУКИ – напрямок, що розглядається в якості засібу, за допомогою якого можна адекватно оцінити масштаби, значення нових явищ науки. Результатом звернення до І. Н. повинне бути не лише збагачення себе відповідними відомостями, але й розширення наукового обрію, підвищення творчих можливостей вченого. Цікавість учених до І. Н. поглиблюється, коли наука, наукова сфера знаходяться в стані долання кризи, пошуку нових широких концепцій.

І. Н., на думку В.І. Вернадського, повинна критично розроблятися кожним науковим поколінням і не лише тому, що змінюються накопичення знань про минуле, знаходяться нові документи чи відкриваються нові способи відтворення минувшини. Кожне покоління дослідників шукає і знаходить в І. Н. відображення наукових течій свого часу. Наука, розвиваючись, не лише створює нове, але неминуче переосмислює здобутки. В.І. Вернадський вважав, що наукова думка минулого постає кожен раз у новій іпостасі.

В І. Н. найбільшу увагу дослідників привертають до себе періоди руйнації усталених уявлень, що викликає необхідність проаналізувати величезну

кількість питань: причини, які зумовили кризу в науці, пошук шляхів виходу з неї, трансформації методологічних засад науки. І. Н. цікавить відомих учених тому, що вона необхідна для розкриття механізму руху науки.

І. Н. як самостійна наукова дисципліна сформувалася наприкінці XIX ст. В XX ст. зацікавленість нею стрімко зросла в зв'язку з науково-технічною революцією. З середини 1950-х рр.. у світі щорічно публікується більш 2000 книг та статей із проблем історії науки і техніки, друкуються спеціалізовані журнали (більше 80). Багато галузевих журналів регулярно друкують статті з проблем історії науки і техніки.

Перша кафедра І. Н. була створена у Франції у 1892 р. Нині в різних країнах більше сотні таких кафедр. Існує біля 40 науково-дослідних інститутів і наукових товариств, що вивчають І. Н.

Розширення проблематики історико-наукових досліджень здійснюється в трьох напрямах: 1) посилення уваги до новітньої історії природничих наук: реконструкція минулого необхідна передусім для розуміння її теперішнього і прогнозування майбутнього; 2) дослідження соціальної історії науки, її генези і розвитку у зв'язку з розвитком суспільства, в цьому випадку історія науки поповнюється потенціалом соціального і соціологічного дослідження; 3) окреме вивчення внутрішніх закономірностей розвитку наукового знання і логіко-теоретичних проблем розвитку науки, коли успіхи І. Н. і відмова від позитивістського антиісторизму призвели до своєрідного єднання історії і методології науки.

Дослідження історії наукових співтовариств сприяє розширенню предмету історико-наукового дослідження, підносячи його до рівня розгляду соціального інституту науки. Не менш важливо і те, що вивчення наукових співтовариств призводить до суттєвих змін у концептуалізації розуміння предмета історико-наукового дослідження. Відбувається перехід від концепції предмета історії науки як історичної реальності у вигляді унікальних подій до теоретичних уявлень про предмет, які дають можливість логічних реконструкцій історико-наукових процесів.

Геннадій Черевичний

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ – окрема наука або структурна частина знань з політології та історії, яка досліджує процес виникнення, накопичення та поширення політичних ідей, поглядів, вчень, світоглядних переконань про політичні відносини у суспільстві. Предметом І. П. Д. є держава, політика, влада в їх ідеологічному відображенні у формі вчень, теорій та ідей. І. П. Д. віддзеркалює процес пізнання людьми політико-державних процесів на різних етапах історії у різних народів, починаючи з ранньої державності і дотепер. І. П. Д. відбиває еволюцію поглядів на державу, політику та владні повноваження в певних суспільствах у найбільш освічених його представників (філософів, державних або політичних діячів), що характеризували ту або іншу історичну епоху, окремого політичного мислителя чи школу. І. П. Д. вивчає ідеї про державу та політику у хронологічній послідовності їх виникнення відповідно до

певних регіонів на тлі тієї державно-правової діяльності, у якій вони виникли і сформувалися.

І. П. Д. сягає своїм корінням найдавніших часів, тобто IV – III тис. до н. е. коли, з одного боку, почали формуватися перші рабовласницькі державні утворення, а з іншого боку, з'явилася соціальна еліта, яка стала замислюватися над політико-державними процесами та висловлювати власне бачення державно-владних відносин у суспільстві. Еволюція політичної думки йшла у напрямку від висловлення перших параполітологічних ідей міфологічного характеру на ранніх етапах формування державності до створення розвинених політологічних концепцій сучасного періоду, які мають раціонально-логічне підґрунтя. Цей складний і тривалий процес формування політичної думки пройшов ряд проміжних етапів, які відповідним чином класифікуються в залежності від країн, історичних періодів та епох. В загальносвітовому контексті І. П. Д. виділяє ідеї давніх мислителів Конфуція, Мо-цзи, Лао-цзи, Платона, Шан Яна, Аристотеля, Цицерона та ін., богословські концепції Середньовіччя, а також погляди вчених та політико-державних діячів Відродження, Нового та Новітнього часу.

Як окрема складова світової політичної думки виділяється історія політичної думки на українських землях, що бере свій початок на межі І –ІІ тисячоліть. І. П. Д. демонструє процес виникнення, розвитку, відмирання та еволюції політичних ідей і переконань, що має важливе науково-практичне значення для сучасних вчених та політико-державних діячів. Внаслідок узагальнення попередніх теоретичних надбань людства було сформовано таку галузь знання як політологія з власними предметом, об'єктом та категоріями, яка крім теоретико-пізнавальних функцій має важливе практичне значення для впорядкування суспільного життя, в тому числі, на національно-державному та міжетнічному рівнях, що особливо важливо за сучасних умов глобалізації для розв0язання міжетнічних конфліктів.

Ростислав Конта

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНА

1. Галузь історичної науки, яка має на меті формування історичного та політичного світогляду, набуття, поглиблення і систематизацію знань з І. П., формування всебічно розвинутої та соціально-активної особистості.

2. Невід'ємна складова загально історичної та політичної теорії, що вивчає процеси розвитку політичних поглядів та ідей, формування держав і політичних структур, функціонування всієї політичної сфери суспільства в межах національних держав у загальносвітовому масштабі.

3. Самостійна історична дисципліна, що вивчає закономірності розвитку політичного життя суспільства в конкретних формах, просторово-часових вимірах, характер, структуру та зміни в політичних системах, діяльність державних інститутів, політичних партій і громадських організацій, а також визначних політичних діячів. Важливою складовою І. П. є політичні ідеї та погляди, які впливали на політичне життя різних епох.

Об'єктом вивчення І. П. є політична, правова, міжнародна сфера. Відомий

зарубіжний дослідник К. Поппер вважав, що історія людства є нічим іншим як «історією політичної влади», марксисти розглядають І. П. в комплексі, у взаємозв'язку із розвитком інших сторін людського буття, зокрема соціуму та економіки. Витоки становлення І. П. пов'язані з такими філософами та мислителями як Конфуцій, Цицерон, Фома Аквінський та ін. До політичних проблем, які хвилювали їх, належали питання оптимізації варіантів правління, суспільної моралі, загального добробуту, ідеальної держави тощо. Для утвердження І. П. важливе значення мали праці Аристотеля, який виокремив такі елементи політичного життя як політичні відносини. Виокремлення І. П. почалося в епоху Відродження. Серед найвідоміших праць цієї епохи особливе місце належить Н. Макіавелі, який написав «Історію Флоренції» (1532 р.), де було визнано політичну боротьбу рушійною силою історії. Макіавелі відкрив перспективи для розвитку історико-політичного знання, чим дав поштовх для розвитку І. П. у Новий час і епоху Просвітництва. Серед основоположників І. П. слід згадати Вольтера, який у 1744 р. написав «Нові роздуми про історію», а також твори XVIII – XIX ст. Ж. де Местра, Л. де Бональда, Ф. де Шатобріана, де аналізувалися різні типи тогочасних політичних систем. Як окрема наука, – утвердилася у другій половині XIX ст., коли класичних форм їй було надано німецькою історичною школою, яка досліджувала політичну сферу людського суспільства. Німецький історик А. Шлецер зауважував, що історія без політики – це чернецькі хроніки. У XX ст. І. П. розвивалася в умовах бурхливих трансформацій суспільного і політичного життя, зміцнюючи свої засади як наука.

Література: Павко А. І. Політична історія України як наука і навчальна дисципліна. – К., 2004; Карабущенко П. Л. Политическая история: истина и фальсификация политического прошлого // http://www.aspu.ru/images/File/Izdatelstvo/KR2/14.pdf; Особенности эволюции политической истории // http://uchebnikionline.ru/istoria/politichna_istoriya_ukrayini_-_tantsyura_vi/politichna_istoriya_nauka.htm; Мачин И. Ф, История политических и правовых учений //http://knigi-uchebniki.com/pravovyih-politicheskih-istoriya/istoriya-politicheskih-pravovyih106.html; Юрчук В. С. История политический и правовых учений// http://knigi-uchebniki.com/politicheskih-pravovyih-istoriya/periodizatsiya-istorii-politicheskoy.html.

Григорій Казьмирчук

ІСТОРІЯ ПРАЦІ – важливий напрямок сучасних історичних та соціально-антропологічних досліджень, в яких розвиток людини та культури сприймається через ускладнення технологічних процесів. Праця, в більш широкому розумінні – виробництво, уявляється як діяльність людини, що має на меті створення предметів та умов, які задовольняють ті чи інші потреби (блага). Праця являє собою єдність трьох явищ. Перше – предмет праці – річ, до якої прикладається людська енергія з метою навмисної зміни. Друге – засіб праці – річ чи комплекс речей, які людина розташовує між собою та предметом праці та за посередництва яких змінює останній. Прості засоби праці називаються

знаряддями праці. В широкому сенсі до засобів праці належать також предмети та умови, що самі безпосередньо не впливають на предмет праці, але наявність яких є необхідною умовою такої дії. Третє явище – сама праця – цілеспрямована діяльність, що передбачає свідому та заплановану зміну предмету праці. Результатом є реалізація мети – поява нового предмета – продукту праці.

Починаючи з еволюціоністичних шкіл, розвиток суспільства уявляється як безперервний ланцюг поділів праці. У ХІХ ст. Г. Спенсер одним з перших вжив поняття «суспільний поділ праці». За його думкою, первісні суспільства нагадують одноклітинні організми, кожний з яких повністю задовольняє власні потреби. За зростання чисельності населення в сприятливих кліматичних умовах, відбувається ускладнення суспільної організації, що безпосередньо пов'язано з ускладненням функцій та поділом праці. Розуміння історії через ускладнення технологічних процесів характерно і для Л.Г. Моргана. Науковець прив'язав ступені розвитку суспільства до появи певних «винаходів» в господарстві, які яскраво демонструють технічний розвиток суспільства. Французька соціологічна школа (Е. Дюркгейм) пов'язує появу суспільних інститутів з «органічною солідарністю», яка передбачає обмін продуктами праці між різними членами суспільства. Найбільшу увагу І. П. приділяли представники марксистської школи, які вбачали у праці (виробництві) не тільки необхідну ланку соціально-економічної системи, але і основну видову характеристику людини взагалі.

Праця – це процес, що відбувається між природою та людиною, в якому людина регулює та контролює обмін речовин між собою та природою. На ранніх етапах антропогенезу антропоїдні мавпи вже були здатні до предметної діяльності, яка передбачала почергове використання природних предметів для досягнення мети. Однак тільки з переходом до знаряддєвої діяльності починається власне праця – виробництво засобів праці. Першопочатково цей процес мав не свідомий, а умовнорефлекторний характер.

Археологічна періодизація значною мірою відображає процес історії праці, адже терміни палеоліт, неоліт, мідно-кам'яний вік, епоха бронзи та ранній залізний вік визначають не стільки формальну появу тих чи інших інновацій, скільки означають технологічну спроможність, певний рівень розвитку виробництва.

Важливим для І.П. є дослідження послідовностей поділу виробництва на окремі операції трудового процесу. За часів палеоліту поділ праці був природним – за статтю та віком. З часів неолітичної революції відбувається перший суспільний поділ праці – виокремлення племен з відтворювальним скотарсько-землеробським господарством з маси племен, що продовжували вести привласнювальне господарство. На території України цей процес відбувається в неолітичну добу і представлений давньоземлеробськими культурами (Боян, культура лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська культура). Другим великим суспільним поділом праці було виокремлення ремесла, що відбувалось поступово (сімейне – общинне – племінне) протягом епохи палеометалів. Археологічно цей процес фіксується за появою гончарних, кременеобробних та металообробних майстерень, спеціалізованих поселень,

поховань ремісників. Така господарська спеціалізація призводила до більш-менш постійного обміну та появи торгівлі в майбутньому. Вважається, що з функціональною специфікацією праці постала необхідність у її організації, координації та контролі за перерозподілом продуктів. В умовах розкладу первісного суспільства та появи перших цивілізацій в результаті суспільного поділу праці почала проявлятися різниця у способі життя міського та сільського населення. Поява спеціалізованих виробництв в ряді випадків була тісно пов’язана з завоюваннями, освоєнням нових територій, складанням перших імперій.

Перехід до цивілізаційного рівня з точки зору І.П. був детермінований насамперед виробничою необхідністю. За східного (бюрократичного) шляху елементи цивілізації визначалися потребою в організації та проведенні масштабних будівельних робіт зі створення іригаційних систем. Європейський (військовий) шлях спричиняла необхідність розширення ресурсних зон, що відбувалося насамперед через військові завоювання сусідніх територій.

Одним з методів сучасних археологічних реконструкцій є відтворення технологічних процесів у давніх суспільствах (технологічний аналіз). Цей підхід дає можливість реконструювати організацію виробництва, визначити рівень виробничих сил суспільства, простежити рівень опанування природними ресурсами. Вивчення палеотехнологій, «типів індустрій», «індустрійних традицій» часто використовується для відтворення етнічних процесів в первісних суспільствах та ранніх цивілізаціях.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. / АН СССР, ИЭ. – М., 1986; Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л., 1976;
Durkheim E. Rules for Explanation of Social Facts // High Points in Anthropology. Bohannan P., Glazer M. (eds.), – N.Y., 1973.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ІСТОРІЯ РЕГІОНАЛЬНА – напрямок історичної науки, що вивчає в хронологічній послідовності хід розвитку людського суспільства, який належить до регіону (територія із характерним комплексом притаманних їй ознак). Науковці вважають її вельми перспективним напрямом у соціальних студіях (ще має назву локальна історія).

«Батьківщиною» цього напрямку стала Велика Британія, де соціальна історія здавна користується безумовним пріоритетом, а постмодерністський виклик 1980-х рр. підштовхнув її до «перемир’я» з мікроісторією – але не на рівні інтересу до окремого індивіда, а на рівні зацікавлення локальними соціальними групами. На думку «локальних істориків», дослідницькі стратегії «мікросоціології», себто щільне описування конкретного локального матеріалу, створюють підставу для пояснювальних узагальнень – а надто в періоди соціальних трансформацій і культурних змін. Власне в ці моменти, як висловився Чарлз Фітьян-Адамс у своїй праці «Переосмислюючи англійську локальну історію» (1987 р.), «провінцію» можна розглядати як «мікрокосм цілого суспільства». Локальна соціальна історія передбачає, з одного боку,

простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона «мікроісторична»), а з іншого – аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належить.

Традиційно І. Р. залишалась заповідником для любителів-краєзнавців, чиє бачення обмежувалося місцевим патріотизмом та їхнім соціальним станом у конкретній громаді (як правило, вони були сквайрами або приходськими священниками). Їм куди краще вдавалося збирати факти минулого, ніж їх трактувати. Тому у наукових колах робота краєзнавців, як правило, піддається критиці або зовсім ігнорується. Разом з тим історія певної місцевості все більше привертає увагу професійних вчених, оскільки дозволяє подолати традиційні бар'єри спеціалізації.

Першими до регіональної (локальної) історії нового типу звернулися історики школи «Анналів». Сила притаманного їм підходу проявилася у дослідженнях Леруа Ладюрі про сільський Лангедок XV – XVIII ст. Цю тему він сформулював у своїй першій книзі «Селяни Лантедока» (1966 р.) як довгострокові зрушення в економіці і суспільстві – у базисі та надбудові, матеріальному і культурному житті, соціологічній еволюції та колективній психології – все це у межах сільського світу.

У Британії увага надавалась не стільки регіонам, скільки окремим містам і селищам, де історик міг вивчити кожний куточок землі і кожну сторінку документів. Велика кількість істориків-краєзнавців діють як потужний каталізатор руйнування бар'єрів, яким так віддані традиційні дослідники, що працюють над проблемами більш широкого масштабу. Для спеціалістів політичної історії регіональна історія слугує нагадуванням того, що їх тематика відноситься не тільки до організації центральних інститутів влади, але й до того, як ті управляли простими людьми. Тому політичне життя слід розглядати не як закриту арену, а швидше як простір, де стикаються різні інтереси. В результаті численних досліджень на рівні регіонів історики отримують більш глибоке уявлення про взаємозв'язки різних факторів, що впливають на ту чи іншу глобальну подію. Тому і не дивно, що останнім часом регіональна (локальна) історія досить високо оцінюється сучасними дослідниками.

Література: Тош Дж. Стремление к истине /Пер. с англ. М.Л. Коробочкин. – 3-е изд. – М., 2000; Зверева Г.И. Историческое знание в Великобритании второй половины XX века: пути «новой социальной истории» // Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времен стран Европы и Америки.– М., 2002.

Валерій Павленко

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНА – галузь історичної науки, в центрі уваги якої перебувають соціальні групи, їх взаємовідносини та роль в економічних і культурних структурах й процесах. Термін «І. С.» використовується з XIX ст. Спочатку І. С. досліджувала великі соціальні групи (макроструктури), ставлячи в центр уваги проблеми боротьби класів, партій, соціальних рухів, організацій. Поняття «соціальна структура» трактувалося у досить обмеженому, звуженому значенні – крізь призму класового чи майнового розшарування суспільства.

Становлення та розвиток класичної І. С. пов'язані із науковою творчістю німецького соціолога й історика М. Вебера. Він органічно поєднав історичні та соціологічні методи аналізу суспільних процесів, розглядаючи історію та соціологію як два окремих напрями наукового дослідження. Головна ідея праць Вебера полягає у ствердженні необхідності комплексного підходу до І. С. та вивчення соціокультурного універсуму в єдності людина – культура як неодмінної умови адекватного розуміння минулого.

На рубежі 1920 – 1930-х рр. французькі вчені Л.Февр і М.Блок звернулися до вивчення соціальної й економічної історії. У 1929 р. побачив світ перший номер журнали «Аннали економічної та соціальної історії», який знаменував заснування школи «Анналів». На основі творчого переосмислення наукового доробку М.Вебера на початку 1960-х рр. почала формуватися нова парадигма І. С. («веберівський ренесанс»), яка згодом отримала назву «нової соціальної історії». У її становленні суттєву роль відіграли методи і підходи сучасних антропології та соціології, які дозволяли вченим досліджувати історію людини крізь призму його світосприймання і за допомогою тих соціальних структур, в яких вона існувала. На відміну від класичної І. С., новий напрям історичних досліджень під поняттям соціальна структура розуміє систему ієрархічно взаємопов'язаних соціальних позицій, які фіксують суспільне становище, права та обов'язки індивідів, а також – сукупності рольових обов'язків, які суспільство ставить перед своїми членами. Перші історичні праці, написані з позицій нової І. С., з'явилися ще на початку 1960-х рр., але сам термін отримав загальне визнання у європейській історіографії лише з середини 1970-х рр. У 1964 р. було створено Кембріджську групу з вивчення історії народонаселення та соціальних структур, яку представляли П.Ласлетт, Е.Ріглі, Р.Скофілд та інші вчені. Вони започаткували антропологію соціальної організації та соціальних структур («антропологічну соціологію»), яка вплинула на розвиток І. С. в інших країнах, передусім у США. У 1970-ті рр. американський антрополог К.Гіртц, спираючись на теорії М.Вебера, запропонував розглядати культуру як сукупність значущих для людини суспільних символів. «Символічна антропологія» К.Гіртца посилила увагу соціальних істориків до теоретичного надбання М.Вебера, інтерес до історії ментальностей. При університетах і дослідницьких установах Європи та США були створені наукові центри, що займаються І. С. (Міжнародний інститут соціальної історії в Амстердамі, Інститут соціально-економічної та культурної історії Віденського університету, кафедри соціальної історії в Бермінгемському, Ланкастерському університетах та ін.). У радянській історіографії функціонувала певна модифікація, відгалуження І. С. – соціально-економічна історія. Вона спиралася на обмежену кількість «класових категорій», на основі яких неможливо було об'єктивно дослідити складний і неоднозначний процес історичного розвитку.

Між тим, деякі вчені вважають, що залучення методів соціології в І. С. може призвести до схематизації та спрощення історичного процесу. Так, на погляд Д.Лендза і Ч.Тіллі, характерними рисами «соціологізації» історії є: 1) зв'язок фіксованого досвіду великих груп населення із зразками колективної поведінки; 2) пояснення колективної поведінки за допомогою теоретичних

концепцій; 3) систематичне порівняння соціальних структур і систем минулого. Вважається, що соціальні історики можуть потрапити в залежність від їх інтерпретацій минулого, від жорсткого нормативного функціоналізму сучасної соціології. Сприйняття духовних цінностей в якості єдиної головної зв'язуючої сили в суспільстві приводить до викривлення багатоманітності історичного процесу. У цій ситуації культурну наступність в суспільстві підтримують лише духовні цінності. Добросовісні соціальні історики прагнуть уникати будь-яких універсальних схем соціального розвитку суспільства. Адже претензії на загальну закономірність, закладені в багатьох соціологічних теоріях, приводять до нівелювання історичних подій, підлаштовування їх під апріорні схеми.

В Україні нині ще не склалися стійкі тенденції розвитку ані традиційної І. С., ані нової І. С. Між тим, окремі вчені прагнуть засвоювати нову парадигму історичного дослідження. Одним із свідчень цього є започаткування публікацій наукового альманаху соціальної історії «Соціум» (з березня 2002 р.), який відбиває сучасний стан І. С. в Україні.

Література.: Landes D., Tilly Ch. History as Social Science. – Englewood Cliffs, 1971; Thompson E. P. Plebeische Kultur und moraliche Okonomie. Aufsatze zur englischen Social-Geschichte des 18 und 19 Jahzhunderts. – Frankfurt A.M., 1980.

Сергій Пивовар

ІСТОРІЯ УСНА – напрямок історіописання, що ґрунтується на використанні спогадів і особистих оцінок безпосередніх учасників або очевидців описуваних подій; метод фіксації та обробки особливого різновиду історичних джерел – спогадів живих людей про пережиті ними події чи соціальні умови, записані, збережені і доступні для наукового використання. Поняття «І. У.» обіймає широке коло дослідницьких практик, об’єднаних спільною методологією. Дослідники, що спеціалізуються в царині І. У., аргументуючи правомірність подібного роду методик, нерідко звертаються до класиків античної історіографії – Геродота і Фукідіда, які також творили свої тексти на основі усних джерел. Однак, як особливий напрямок історичної науки І. У. виникла у другій половині ХХ ст. Засновником цього напрямку вважається американський історик А. Невінс. У 1940-х рр. він виступив ініціатором систематичної фіксації, обробки та зберігання свідчень людей, котрі брали активну участь в громадському житті США. Він також заснував перший спеціальний досідницький центр у царині І. У., який діяв при Колумбійському університеті. А.Невінс першим увів до наукового обігу поняття «І. У.». У США, а відтак і в інших країнах методика І. У. швидко набувала популярності. Вже у 1967 р. була заснована всеамериканська асоціація І. У. (Oral History Association). У 1969 р. подібне товариство виникло і у Великій Британії (Oral History Society), де вирішальний внесок в популяризацію І. У. зробив історик П. Томпсон. Сьогодні національні асоціації усної історії існують в багатьох країнах, з 1996 р. діє впливова Міжнародна асоціація І. У. (International Oral History Association), видаються спеціалізовані наукові журнали багатьма мовами світу. В Україні національна Асоціація Усної Історії була заснована в 2006 р.

Перші усноісторичні проекти були спрямовані переважно на фіксацію

спогадів представників політичних, культурних чи бізнесових еліт. З 1960-х рр. відбулося розширення спектру досліджень за рахунок представників неелітарних прошарків суспільства, зокрема робітників, селян, представників меншин тощо. У такий спосіб для істориків стали доступними спогади і оцінки людей, чий особистий досвід традиційно був мало представлений в історичних дослідженнях.

Поява «І. У.» стала наслідком дії цілого ряду факторів: пошуку нових методик історичних досліджень, що відбувалися під впливом зростаючої популярності соціальної історії, теоретичних концепцій філософської антропології, а також завдяки технічному прогресові, що забезпечив технічні можливості для фіксації, зберігання та поширення усних свідчень.

Методика І. У. передбачає фіксацію (насамперед на аудіо чи відео носії) особистих спогадів та оцінок в процесі інтерв'ю. Існують різні методики підготовки до таких інтерв'ю, стратегій побудови процесу спілкування, складання переліків питань. Переважно, подібні методики орієнтують дослідників на мінімізацію можливого впливу інтерв'юера на характер та зміст одержаної інформації. Важливо, щоб у ході інтерв'ю і інтерв'юер, і оповідач усвідомлювали відповідну мету своїх дій, яка полягає у створенні запису, що має бути використаний для розуміння минулого. Добровільна згода учасників проекту на участь в інтерв'ю та усвідомлення мети його фіксації є важливою не лише з етичних міркувань, але й з точки зору права, зокрема щодо авторських прав на публікацію наданих свідчень. Результатом інтерв'ю є створення вербального документу, який підлягає збереженню і має бути в той чи інший спосіб досяжним для інших дослідників. Критична оцінка та інтерпретація у співставленні з даними інших джерел також складають обовязковий етап усноісторичних досліжень. При цьому метою такого аналізу є не тільки, а для багатьох дослідників і не стільки реконструкція тих чи інших історичних подій, скільки вивчення природи та механізмів передачі індивідуальної та групової історичної пам'яті.

Література: Грінченко Г. Усна історія – теорія, метод, джерело // Невигадане: Усні історії остарбайтерів. – Х., 2004; Бердинских В.А. Что такое устная история? // Клио. – 2009. – № 4; Орлов И.Б. Устная история: генезис и перспективы развития // Отечественная история. – 2006. – № 2; Томпсон П. Голос прошлого: Устная история /Пер. с англ. – М., 2003; Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003.

Микола Боровик, Тарас Нагайко

ІУДАЇЗМ (від давньо-грец. Ἰουδαϊσμός – єврейська релігія) – одна з етнонаціональних релігій, яка започаткувала ідею монотеїзму. І. – релігійний, національний та етнічний світогляд, що визначає вірування й життєвий уклад євреїв. Термін «І.» у писемних джерелах з'явився на межі І ст. до н.е. як антитеза до елліністичного язичництва. В деяких мовах поряд з терміном «І.», що позначає єврейську релігію у вузькому розумінні, існує більш загальний термін, який обіймає всю єврейську культуру, включаючи і релігію. Формування І. починається із виникненням у ІІ тис. до н.е. монотеїстичної ідеї єдиного Бога,

творця й володаря Всесвіту. На зміну традиційній теологічно-космогонічній міфології приходить ідея створення світу творчою волею Бога, та історична сага, в центрі котрої – формування народу Ізраїля і його завіт з Богом. Оформлюватися І. почав у ІІІ ст. до н.е. на Близькому Сході. Визначених рис набув після руйнування римлянами Другого Храму в Єрусалимі (70 р. н.е.). В І – V ст. І. являв собою насамперед систему заповідей, законів і правил, що регламентували всі сторони життя общини і кожного її члена як в ритуальних аспектах, так і в повсякденному житті, праві, культурі, освіті тощо.

Важливою частиною іудейської традиції є саме закон – Галаха, яка міститься в усіх головних книгах іудейського канону: П'ятикнижжі Мойсея, Торі. Усна традиція, яка почала оформлюватися разом з І., була кодифікована наприкінці ІІ ст. н.е. в Іудеї і отримала назву Мішни. Коментарі на Мішну – Гемара – були складені у Вавилоні в ІІІ – V ст. Об'єднання Мішни і Гемари – Вавилонський Талмуд, – основа іудейської обрядової та юридичної системи. Подальший розвиток І. отримав за рахунок зусиль авторитетних рабинів. Галасі протистоїть неоднорідний в жанровому плані пласт літератури, який не має характеру прямого закону або заповіді – агада (житійна, повчальна, містична традиція). Особливістю галахічної та агадичної літератури є те, що вони часто створювалися у формі коментара на Танах, Талмуд та ін. книги, які покладені в основу традиції.

Для І. характерні: суворе дотримання особливого режиму харчування (кашрута), пошановування субот і свят, закони ритуальної чистоти, розподіл ролей чоловіка і жінки, відсутність (після руйнування Храму) священства. Суттєві для І. мессійні очікування, в яких есхатологічні очікування тісно переплетені з ідеєю національного звільнення і відродження. І. притаманна детальна регламентація громадської, побутової та ритуальної поведінки в поєднанні з великою терпимістю в теоретичних і богословських питаннях. Антагонізм між І. і оточуючим язичницьким світом досягнув особливої гостроти після завоювання Близького Сходу Олександром Македонським. Проникнення в єврейство елліністичного культурного впливу викликало протидію, яка вилилася у зіткнення між І. та еллінізмом (повстання Маккавеї в ІІ ст. до н.е.). Зі свого боку, І. також впливав на елліністичний світ, в якому він, в різних формах і проявах, отримав широке розповсюдження. Під впливом повстань проти Риму, під владою якого з І ст. опинилася більшість євреїв, в І. сформувалася нова концепція віри в прихід Мессії, який повинен відновити суверенне Іудейське царство і запровадити справедливість в усьому світі. На початку IV ст. християнство стало державною релігією Риму, однак це призвело не до взаєморозуміння, а навпаки, до непримиренного конфлікту: єврейство відмовилося прийняти претензії і християнства, і ісламу (обидві ці релігії «виросли» з І.) на те, що саме в них знайшла своє адекватне відображення істина, розглядаючи обидві релігії як спотворення І. Християнство та іслам, зі свого боку, розглядали І. як історичний пережиток або віровідступництво. Євреї не припиняли гострої релігійної полеміки з християнством та ісламом впродовж усього періоду Середньовіччя. Поряд з формулюванням догматів віри в середньовічній єврейській теології розвивається й обґрунтування І. з

філософської та містичної точки зору, що втілилося в деяких філософських системах і містичному вченні каббали. Пережив І. й період реформації в своєму середовищі. Деякі єврейські мислителі (М.Лацарус, Г.Коген) стали трактувати І. як універсальне моральне вчення, завдання якого – прогрес людства на шляху до здійснення принципів ідеальної етики. Інші (Я.Кляцкін, М.Бердичевський) розглядали І. як культурно-історичний феномен, який, не зважаючи на унікальні історичні умови, не втратив національного характеру.

В сучасному І. виділяють три головні течії: ортодоксальну, реформістську, консервативну. Серед ортодоксального виділяється хасидизм, заснований в Україні в середині XVIII ст. Реформістський І. виник в Америці. На території Україні І. відомий з І ст. н.е.

Література: Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К., 1999; Черній А.М. Релігієзнавство. Посібник. – К., 2003; Вихнович В. Иудаизм.– СПб., 2006.

Оксана Сморжевська

К

КАГАН (хаган, хакан, Chagan, Khaghan, Kagan, Kağan, Qagan, Qaghan – від тюрк. – великий і кит. – володар)

1. Найвищий титул володаря у багатьох тюркомовних та монгольських народів періоду раннього Середньовіччя, що символізував божественне (від бога Тенгрі) походження його влади. Відповідає титулу царя, найвищого володаря в ієрархії, який стоїть над ханами.

2. Оособа, яка мала цей титул.

Термін «К.» вперше вживається в китайських літописах під 312 р. Спочатку титул К. закріпився за володарями жужанів, з середини VI ст. його прийняли правителі Тюркського каганату, а потім він перейшов до тюркомовних народів і держав, що були генетично з ним пов'язані (авари, єнисейські киргизи, печеніги, хозари).

Після звільнення полян наприкінці VIII – початку IX ст. від влади хозар, титул К. прийняли київські князі (зокрема князь Аскольд), підкреслюючи незалежність Київської Русі від Хозарського каганату (на Русі він побутував до кін. XII ст.). В першій половині XI ст. київський митрополит Іларіон у «Слові про Закон та Благодать» з метою піднесення авторитету великих князів київських Володимира Святославича та його сина Ярослава Мудрого називає їх «каганами». Це слово вживається також у тексті графіті Софійського собору в Києві та в «Слові о полку Ігоревім». З титулом «К.» часто пов'язують титул хана. В Монгольській імперії термін «К.» вживався в значенні «Великий хан Монгольської імперії», «імператор». Лише Чингісхан та його нащадки назвались каганами, підвладні правителі іменувались ханами. Згодом під впливом арабських традицій, правопису диференціація між термінами «К.» і «хан» стерлася, і залишився термін «хан» в значенні «імператор», «цар».

Література: Артамонов М.И. История хазар. – СПб., 2001; Новосельцев

А.П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР. – 1982. – № 4; Его же. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990; Семенов И.Г. О происхождении династии хазарских каганов и времени образования Хазарского каганата // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. –2010. – № 5.

Інна Заболотна

КАДЕТИ (з фр. cadet – молодший, неповнолітній)

1. У Франції і Прусії молоді дворяни на військовій службі в солдатських чинах і діти знаті, зачислені на військову службу до отримання офіцерського звання. З Франції в 1880-х рр. назва К. перейшла до всіх європейських країн, США. К. стали називати учнів середніх військових навчальних закладів, вихованців кадетського корпусу або військового ліцею, майбутніх офіцерів.

2. В дореволюційній Росії і деяких інших державах у XVIII – початку XX ст. звання вихованців кадетських корпусів.

3. Члени російської ліберальної Конституційно-демократичної партії (з квітня 1906 р. – Партії народної свободи), однієї з найвпливовіших в Росії в 1905-1917 рр.

Установчий з’їзд партії російських К. відбувся 12 – 18 жовтня 1905 р. у Москві. Ядро партії складали члени «Союзу Визволення» та «Союзу земців-конституціоналістів» – нелегальних ліберальних організацій, які існували протягом 1903 – 1905 рр. Остаточно партія сформувалася на другому з'їзді 5 – 11 січня 1906 р., що проходив у Петербурзі. На ньому були внесені поправки до програми партії та обраний її Центральний Комітет. Друковані органи партії – газета «Речь» (1906 –1918 рр.) і журнал «Вестник Партии Народной Свободи» (1906 – 1908; 1917 рр.). Головну роль у керівництві партії відігравали П. Мілюков, В. Маклаков, А. Шингарьов, П. Струве, Й. Гессен, В. Набоков, кн. Д. Шаховской, кн. Павло і Петро Долгорукови, І. Петрункевич, М. Винавер, А. Корнілов та ін.

У 1906 р. відбувся 3-й (Петербург, 21 – 25 квітня) і 4-й (Гельсінгфорс, 23 – 28 вересня) з’їзди, а в 1907 р. (23 – 25 жовтня) – 5-й з’їзд К. в Гельсінгфорсі. До 1916 р. з’їзди не скликалися.

У політичній частині програма К. виступала за перетворення Росії в конституційну і парламентську монархію з кабінетом міністрів, відповідальним перед двопалатним парламентом, що вибирався на основі загального виборчого права. Програма партії включала вимоги свободи слова, совісті, зібрань, недоторканості особи та життя тощо Особлива увага приділялася розширенню прав земств і поширенню їх на всю країну. У національному питанні К. визнавали право на розвиток національної культури неросійських народів, але були проти перебудови Росії на засадах автономії чи федерації (автономні права в межах імперії визнавалися лише за Польщею і Фінляндією).

На початку 1914 р. лідер К. П. Мілюков виступив на засіданнях Державної думи проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. Третина програми партії (19 параграфів із 57) була присвячена соціальній політиці. Її аграрна частина передбачала наділення землею безземельних і

малоземельних селян за рахунок державних, удільних, кабінетських та монастирських земель, а також часткового відчуження приватновласницьких угідь за умови компенсації їх власникам державою за справедливою, а не ринковою вартістю. У робітничому питанні програма вимагала поширення законодавства на всі види найманої праці, поступового введення 8-годинного робочого дня, права робітників на страйки і утворення організацій, обов'язкового державного страхування тощо. К. виступали прихильниками мирного, конституційного розвитку Росії, відмовляючись від радикальних методів боротьби з урядом.

У 1906 р. партія налічувала близько 70 – 100 тис. членів. У І Державній Думі К. здобули 179 із 478 депутатських місць і стали її керівним центром. Думським головою було обрано кадета С. Муромцева. У ІІ Державній Думі партія К. одержала 98 із 518 місць, зберігаючи роль «центру». Головою Думи став Ф. Головін. Маючи 54 депутатські мандати у ІІІ Державній Думі, К. перебували в опозиції до уряду. В IV Державній думі партія була представлена 58 депутатами (всього обрано 438), але значно активізувала свою парламентську діяльність і винесла на розгляд Думи низку важливих законопроектів – про свободу совісті й преси, недоторканість особи, загальне виборче право та ін.

Під час Першої світової війни 1914 – 1918 рр. К., які раніше виступали проти можливої участі Росії у війні, заявили про своє об'єднання з урядом (утворили «Прогресивний блок» з октябристами) і про необхідність відкласти політичну боротьбу до переможного завершення війни.

Лютнева революція 1917 р. змінила становище партії К., яка відіграла помітну роль у діяльності Тимчасового Уряду, сформованого 2(15) березня 1917 р. До його першого складу від К. увійшли П. Мілюков, А. Шингарьов, М. Некрасов, О. Мануйлов. До нового уряду, сформованого 5(18) травня 1917 р., входили члени кадетської партії А. Шингарьов, М. Некрасов, О. Мануйлов, Д. Шаховской. Представники К. (Ф. Кокошкін, С. Ольденбург, П. Юреньов, А. Карташов) були у складі нового коаліційного уряду, утвореного 24 липня (6 серпня) 1917 р. 7-й з'їзд партії К. [Петроград, 25-28 березня (7-10 квітня) 1917 р.], враховуючи антимонархічні настрої населення, вирішив, що «Росія повинна бути демократичною республікою». В 1917 р. в партії налічувалось близько 50 тис. членів.

В Україні ідеї К. поширювалися, в основному, в середовищі наукової інтелігенції. До партії належали деякі відомі українські діячі, серед яких В. Вернадський, І. Лучицький, Ю. Соколовський, Л. Яснопольський, В. Науменко, Б. Бутенко, Ф. Штейнгель, І. Шраг, Д. Григорович-Барський, П. Смирнов, М. Василенко та ін. У Києві К. видавали газету «Свобода і право». Перед 1917 р. найчисленніший київський партійний осередок К. налічував близько 200 осіб.

Намагаючись перебудувати Росію у демократичну республіку, більшість К. водночас виступала проти національно-політичних вимог Української Центральної Ради. У 1918 р. К. М. Василенко, А. Ржепецький, С. Гутник, Б. Бутенко, Ю. Соколовський, І. Кістяківський входили до складу Ради Міністрів Української Держави.

Після захоплення влади більшовиками 28 листопада (11 грудня) 1917 р. радянський уряд видав декрет, що проголошував К. «партією ворогів народу». Керівники партії підлягали арешту і суду революційного трибуналу. К. пішли у підпілля, брали активну участь у «білому» русі. Частина членів партії емігрували за кордон. У травні 1921 р. в Парижі відбувся з'їзд членів ЦК партії, який закінчився розколом. На чолі «демократичної групи», яка в 1924 р. оформилася в «республікансько-демократичне об'єднання», став П. Мілюков. Друга частина членів партії на чолі з Й. Гессеном і А. Камінкою групувалася навколо газети «Руль». У РСФРР партія повністю припинила свою діяльність.

На початку 1990-х рр. діяльність партії в Росії була відновлена, її керівником став М. Астаф'єв.

Література: Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923: нові інтерпретації //Україна модерна, № 2-3, 1999; Іваницька С. Г. Чернігівські кадети та влада в 1905 –1914 роках: імперський та регіональний виміри //Сіверянський літопис. – 2011. – № 6; Іваницька С. Г. Катеринославські кадети в період першої російської революції 1905 – 1907 рр. (за матеріалами Державного Архіву Російської Федерації) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXII; Політична історія України: в 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас та ін. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 рік).

Леонід Могильний

КАЛЕНДАР ГРИГОРІАНСЬКИЙ запроваджений католицькою церквою у 1582 р. за указом папи Римського Григорія XIII.

Побутуючий Юліанський календар (прийнятий 46 р. до н. е.) хоч і вважався найбільш досконалим на той час з усіх відомих календарів, проте і він не був абсолютно точним. За час його існування накопичилась суттєва різниця між природним тропічним роком (365 діб, 5 год., 48 хв., 46 сек.) і самим календарем, у якому тривалість року становила 365 діб і 6 год. Таким чином, календарний рік розходився з астрономічним на 11 хв. і 14 сек., а за 128 років – на цілу добу. Оскільки Юліанським календарем користувалися досить довго, то через 1200 років розходження досягло 10 діб. Окрім цього, Нікейський собор 325 р., вважаючи Юліанський календар абсолютно точним «затвердив» день весняного рівнодення 21 березня «на вічні часи».

Від цієї дати вираховувався день святкування одного з найголовніших християнських свят – Пасхи, яке мало припадати на період у межах 22 березня – 25 квітня. Однак, у зв'язку з неточністю календаря, день весняного рівнодення почав зміщуватись на більш ранні числа: 20, 19, 18, 17... березня, що врешті решт призвело до порушення постанови Нікейського собору. Всі ці релігійні проблеми і спричинили проведення у 1582 р. нової календарної реформи.

Папа Римський Григорій XIII створив спеціальну комісію з духовних осіб, якій було доручено розробити проект нового календаря. За основу комісія прийняла проект, запропонований ще у 1576 р. італійським лікарем, астрономом і математиком Алоїзієм Ліліо. Реформа мала розв'язати два основних завдання: ліквідувати накопичену різницю у 10 діб між календарним і тропічним роками

(отже, повернути день весняного рівнодення на 21 березня) та максимально наблизити календарний рік до тропічного, щоб у майбутньому різниця між ними не була б такою відчутною.

Перший крок календарної реформи полягав у тому, що було вирішено вважати п'ятницю 5 жовтня 1582 р. – 15 жовтня того ж року. Дату весняного рівнодення 1583 р. пересунули з 11 березня на 21 березня 1583 р. Таким чином, було здійснено перехід на «новий стиль», який отримав назву Григоріанського і виявився значно точнішим від Юліанського («старого стилю»).

Першими Григоріанський календар визнали Італія, Іспанія, Португалія, Франція (1582 р.). У 1583 –1584 рр. – Баварія, Австрія, Швейцарія, 1700 р. – Норвегія, Данія і т.д. У найбільших православних країнах світу Григоріанський календар було запроваджено аж у XX ст.: у Болгарії – 1916 р., Сербії та Румунії – 1919 р., Греції – 1924 р.

У Росії він був запроваджений постановою РНК 1 лютого 1918 р., коли різниця між Юліанським і Григоріанським календарями становила 13 днів. Тому замість 1 лютого 1918 р. стали вважати 14 лютого, замість 2 лютого – 15 лютого і т. д. Ця різниця у 13 днів збережеться до 29 лютого 2100 р. і лише після цього збільшиться ще на одну добу і становитиме 14 діб.

Григоріанський календар з астрономічної точки зору є досить точним, але і він має низку недоліків. Так, істотною вадою є неоднакова тривалість місяців (28, 29, 30, 31 день), а отже і неоднакова тривалість кварталів (90, 91, 92 дні); нема узгодженості між днями тижня і числами місяців, у результаті чого однакові за назвами дні тижня в різні місяці і в різні календарні роки припадають на різні числа. Кожен новий рік починається з іншого дня, а сам початок року не пов'язаний з якимись астрономічними та іншими природними явищами. Місяці також починаються у різні дні. Усі ці та інші недоліки спричиняють певні труднощі, особливо в економічній галузі, господарчій діяльності, при здійсненні бюджетних розрахунків, нарахуванні зарплатні тощо. Тому, вже у XIX ст. постало питання про створення «вічного» календаря, де були б усунені всі ці недоліки.

У 1923 р. при Лізі Націй було створено спеціальний комітет для розроблення нової календарної реформи, робота над якою триває досі.

Література: Бондаренко Г.В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997; Купчинський О. Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // Записки НТШ. – Т. CCXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991; Перехрест О.Г. Історична хронологія. – Черкаси, 1999.

Ірина Войцехівська

КАЛЕНДАР ЮЛІАНСЬКИЙ – сонячний дванадцятимісячний календар, створений на підставі поєднання структурних елементів давньоєгипетського і римського календарів.

Традиційний римський місячно-сонячний календар, в якому раз на два роки вставлявся додатковий місяць марцедоній, в I ст .до н.е. набув хаотичного вигляду. За свідченням Цицерона, жерці, які слідкували за календарем, могли не

по порядку вставити або прибирати додатковий місяць. Таким чином вони могли продовжити час виконання обов'язків консулів Римської республіки для свої друзів, або скоротити його для свої ворогів. Внаслідок цього виникла плутанина в проведенні календарних свят. Тому за словами французького просвітителя XVIII ст. Вольтера: «Римські полководці завжди перемагали, але вони ніколи не знали, в який день це відбулось».

Недоліки традиційного римського календаря викликали необхідність його реформи. Вона була проведена в 46 р. до н.е. римським імператором Юлієм Цезарем. Побувавши в Єгипті, центрі давньої науки та культури, він познайомився з давньоєгипетським календарем, в якому було 12 місяців по 30 днів з додатком 5 днів в кінці року. Саме цей календар, з урахуванням Конопського декрету 238 р. до н.е. македонського царя Єгипту Птолемея ІІІ Евергета, Цезар вирішив ввести в Римі. Поправка Конопського декрету полягала в тому, що в календарний рік раз в чотири роки вставлявся додатковий день.

Створення нового календаря було доручене групі александрійських вчених на чолі з Созігеном. Вони встановили довжину сонячного року в 365,25 доби. Насправді вона складає 365 діб 5 годин 48 хвилин 46 секунд. Тому довжина року нового календаря Созігена була більшою за справжню на 11 хвилин 14 секунд. Внаслідок цього в рахунок часу в даному календарі за кожні 128 років додавалася зайва доба. Однак Созіген не врахував цього, надавши перевагу значній простоті використання такого календаря.

Календар отримав назву юліанський, на честь Юлія Цезаря, який провів календарну реформу в Римській імперії. В науковій літературі його ще називають юліанським календарем Созігена.

В новому календарі, за давньоєгипетською традицією, Созіген поділив рік на 12 місяців. Однак назви місяців він взяв з римського місячно-сонячного календаря: януаріус, фебруаріус, мартіус, апріліс, майюс, квінтіліс, секстіліс, септембер, октобер, новембер, декембер. Місяць марцедоній був виключений з календаря. За початок року було прийнято 1 січня, як в римському календарі після реформи царя Нуми Помпілія.

Додаткові 5 днів сонячного єгипетського календаря Созіген розподілив по різним місяцям. Всі непарні місяці (януаріус, мартіус, майюс, квінтіліс, септембер і новембер) мали по 31 дню, а парні (фебруаріус, апріліс, юліус, листопад сексті ліс, октобер і декембер) – по 30 днів. Тільки фебруаріус простого року мав 29 днів, високосного – 30.

За пропозицією римського полководця Марка Антонія, на знак подяки Юлію Цезарю за календарну реформу і військові заслуги, в 44 р., до н.е. місяць квінтіліс, в якому народився Цезар, був перейменований в юліус.

Однак римські жерці не зрозуміли суть реформи Созігена і вставляли додатковий день раз в три роки, а не в чотири, як треба. Помилку помітили в 8 ст. до н.е., за часів правління імператора Августа. Він провів нову реформу календаря і усунув помилку.

За рішенням сенату місяць секстіліс був перейменований на аугустус – на честь імператора Августа. Але в ньому було лише 30 днів. Щоб він не був менший, ніж місяць, присвячений Цезарю, від фебруаріуса був віднятий один

день і приєднаний до аугустуса. Оскільки виходило, що три місяці поспіль (юліус, аугустус та септембер) мали по 31 дню, то один день септембера перенесли на октобер, а один день новембера перенесли на декембер. Правильне чередування довжини парних і непарних місяців в К. Ю. було порушене.

Так сформувався К. Ю., який був незмінним по всій Європі до кінця XVI ст., а в окремих країнах, зокрема в Російській імперії, до початку XX ст.

За час використання К. Ю. його хронологія зазнала змін. В I ст. розповсюдилась ера «від створення міста» – латиною «ad urbe condita». Датою заснування Риму вважалося 21 квітня 753 р. до н.е.

В К. Ю. існувало не менше 200 ер «від створення світу», відправні моменти яких коливалися від 6984 р до н.е. до 3483 р. до н.е. Найвідомішою з них була константинопольська ера 5509 р. до н.е. Згодом, за пропозицією ченця Діонісія Малого, була прийнята ера «від різдва Христового».

На Русі з 988 р. користувалися візантійською ерою, а з 1700 р. – ерою «від різдва Христового».

Нині в Україні К. Ю. користується православна церква.

Література: Климишин І.А. Календар і пасхалія з елементами хронології. – Львів, 1996; Володомонов Н.В. Хронология: прошлое, настоящее, будущее. – М., 1987; Селешников С.И. История календаря и хронология: Учеб.пособие. – М., 1977.

Андрій Зубко

КАЛЬВІНІЗМ – протестантське віровчення, засновником якого у XVI ст. став видатний діяч Реформації Жан Кальвін. Релігійно-філософська доктрина Кальвіна викладена у творах «Настанова у християнській вірі» та у «Женевському катехізисі». В основу вчення було покладено догмат про «абсолютне напередвизначення» Богом долі людини, яка народжується спасенною або засудженою, нездатною змінити свою долю. За Кальвіном, Христос страждав і помер не за все людство (як вважав Лютер), а лише за обраних Богом для спасіння. «Людина падає тому, що так встановлено зверху, але грішить вона зі своєї вини», – писав Кальвін. Він проповідував мирський аскетизм (сміх та посмішка вважалися гріхом, одяг мав бути чорним, заборонялися розкіш, танці, модна зачіска каралася ув'язненням), але при цьому багатство і життєві успіхи людини розглядалися як благовоління Бога; гроші потрібно пускати в обіг, бо це примножує суспільне багатство. Хрещення та причастя збережено не як таїнства, а як символічні дії. У молитовному будинку можна читати лише Біблію і співати хором псалми. Богослужіння – рідною мовою. Церковної ієрархії К. немає. На чолі громад стоять старійшини – пресвітери, яких обирають із членів пресвітерської громади, та проповідники. Кожна громада само управляється, і незалежні громади віруючих (конгрегації) об'єднуються під владою консисторій, до яких входять пастор, диякон та старійшини – миряни. Консисторії відають релігійним життям, розглядають всі справи, пов'язані з вчинками членів громади, проти релігії та моралі. У свою чергу, вони підлягають провінційному та національному синодам. На кінець

XVI ст. у Малопольщі та Галицькій Русі функціонувало від 206 до 297 кальвіністських релігійних громад, а в 1554 р. в Сломінках під Краковом відбувся перший синод, який структурно санкціонував церковну організацію кальвіністів. Аналогічні процеси відбувалися в Литві, де завдяки підтримці магната М. Радзивіла Чорного К. став панівним серед заможної шляхти, магнатів. К. став релігійною рисою буржуазних революцій (Нідерландська буржуазна революція XVI ст. та Англійська буржуазна революція XVII ст. – ініціаторами кальвінізму була королівська влада). Виник у Швейцарії (Женева), поширився на Велику Британію (оформився у рух пуритан), Францію (гугеноти, янсеністи), Шотландію, Голландію, Німеччину, США, Угорщину, Польщу. Нині існує у трьох формах: реформаторство, пресвітеріанство, конгрегаціонізм. Невелика кількість прибічників цього руху є в Україні (Закарпатська обл.). Загальна чисельність віруючих у світі на початок другого десятиріччя XXI ст. становила 60 млн. осіб.

Література: Всеобщая история религий мира / Под ред. В. Людвинской. – М., 2007; Протестантизм: Словарь / под ред. Л.Н. Митрохина – М., 1990; Философия религии. – М., 2001; Християнство, культ и другие религии. – М., 1993.

Наталія. Папенко

КАМІКАДЗЕ (з япон. «камі» – «божество», «кадзе» – «вітер», буквально: «божественний вітер – назва тайфуну, що у 1274 та 1281 рр. розкидав монгольські кораблі хана Хубілая і унеможливив захоплення японських островів – льотчик-смертник японської армії в період Другої світової війни. Подібним тайфуном під час війни мали стати особливі підрозділи японської армії. У квітні 1944 р. генерал-лейтенант Сузукі запропонував концепцію підводних човнів-самогубців. Передбачався запуск із узбеження навантажених вибухівкою підводних човнів, які мали захищати від наступу ворожих військових кораблів. Ще однією ініціативою стало впровадження «кайтен» – торпеди, що випускалася із материнського човна і пілотувалася людиною, яка знаходилася в середині неї. Човни мали використовувати покров ночі, аби наблизитися до місця стоянки кораблів і, набравши швидкість, несподівано вдарити. На світанку або протягом дня з-за хмар атакували повітряні К.

Цю концепцію висунув віце-адмірал Такіїро Оніші – командувач 1-м повітряним флотом у жовтні того ж року. Офіційно японською назва подібних атакуючих засобів – «токко» – «особлива атака», а кодова – «плаваючі хризантеми». Спочатку у К. були звичайні бойові машини, але потім – літаки-снаряди “Охка” («Вишневий листок»), що несли 1200 кг. вибухівки, мали найпростіші прилади управління і наведення, двигуни одноразового використання. Час функціонування – 8 – 10 секунд, швидкість – до 100 км на годину. Літак-снаряд скидався з носія у 10 – 15 км від цілі і пікірував на корабель супротивника, перервати такий політ було практично неможливо. Повітряні атаки К. швидко стали головною загрозою для кораблів супротивника. За даними японців, було потоплено 81 союзницький корабель і пошкоджено 195. За американськими, відповідно – 34 та 288 плюс неабиякий психологічний тиск на моряків, оскільки тактика була незвичайною для західного світу. Кампанія

досягла кульмінації під час битви за Окінаву у 1945 р., проте не змогла відвернути поразки у війні.

Загони льотчиків-камікадзе формувалися на добровільній основі і об'єднували п'ять тисяч пілотів, здебільшого молодих хлопців, колишніх студентів. Більшість з них були не старші від 20 років. Їх закликали красиво померти, звернувшись до священних понять про віру, обов'язок та честь. Першим К. в Японії вважають Масафумі Аріму, який 15 жовтня 1944 р. спрямував свій літак на палубу американського авіаносця "Франклін". Після потужного вибуху корабель пішов на дно.

У своєму пориві К. керувалися середньовічним кодексом самурайської честі "Бусідо". У відповідності до "духу Бусідо", в японській армії тривалий час культивувалася самопожертва – смертництво. Японці вперше в історії використали масове самогубство в якості засобу знищення противника. Великою честю вважалося віддати життя за імператора та батьківщину. Для К. були встановлені деякі пільги, зокрема підвищене грошове утримання, особливі продовольчі картки. За звичай К. надавалася і відпустка для прощання із рідними. Перед бойовим вильотом кожний К. одержував білу пов'язку "хачімакі" (традиція пов'язувати чоло білою стрічкою спостерігається нині у тих, хто вдається до голодування як до акту політичного чи іншого публічного протесту), два самурайських мечі і чашку саке (японська горілка). В кабінах літаків приміщувалися надихаючі на подвиг заклики, зокрема такий: «Врізаючись у ворога, не забудь на весь дух кричати «Хіссацу!» («Потони напевно!»). В той момент усі квіти сакури у святині Ясукуні в Токіо будуть ясно посміхатися тобі». Парашут пілоту-смертнику не давали, повернутися він міг лише за відсутністю ворога. Після виконання завдання пілота підвищували у званні на один ступінь, зараховували до святих і увічнювали його ім'я у сінтоїстському храмі Ясукуні (на відміну від традицій християнства, де самогубство вважається за гріх).

15 серпня 1945 р., в день капітуляції Японії, віце-адмірал Угакі Матоме разом із офіцерами штабу взяв участь в останній самогубній атаці на американські кораблі поблизу Окінави. Напракінці війни інший віце-адмірал, Онісі Такідзіро – заступник начальника морського генерального штабу, батько і натхненник загону К. – зробив харакірі, віддавши смерті перевагу перед капітуляцією.

В наш час слово "К." використовується у політичній лексиці для позначення безперспективності заходів з боку того чи іншого діяча, а також часто позначають у такий спосіб терористів, які гинуть під час влаштованих власноручно вибухів (вбивство прем'єр-міністра Індії Р.Ганді, акції ісламістських екстремістів тощо).

Література: Лейко О.Ю. Камикадзе //Вопросы истории. – 1989. № 3. – Иванов Ю. Камикадзе: пилоты-смертники. – Смоленск, 2003; Иногути Рикихей, Накадзима Тадаси. Божественный ветер /Пер. с япон. – М., 2005; Кувахара Я., Оллред Г. Т. Камикадзе. – М., 2004.

Тетяна Орлова

КАМ'ЯНИЙ ВІК (також **кам'яна доба**) – перший період археологічної періодизації в системі трьох віків, найбільш ранній технологічний етап, впродовж якого люди широко використовували камінь для виготовлення знарядь праці, була відсутня технологія обробки металу, використовувалась також деревина, кістка, на пізнішому етапі з'явилась обробка глини, з якої робили посуд. Тривалість К.В. в різних регіонах була неоднаковою, деякі суспільства почали використовувати метал та його сплави раніше, тоді як інші залишались на стадії К.В. до Новітнього часу.

Через перехідну епоху – енеоліт – К.В. змінюється добою бронзи. Кам'яна доба переважно збігається з епохою первіснообщинного ладу й охоплює період, починаючи з перших свідчень знаряддєвої діяльності (близько 3,5 – 2 млн. років тому) і завершується епохою поширення перших металів (близько 8 тис. років тому на Давньому Сході та близько 6 – 7 тис. років тому в Європі).

Характеристику К.В. в якості першої стадії розвитку людського суспільства було дано ще давньокитайськими та давньоримськими філософами (Лукрецій Кар, I ст. до н. е.). Відомий поділ людської історії на К. В., бронзовий та залізний науково розроблено в XIX – поч. XX ст., коли були типологізовані епохи та стадії цих віків (Х.-Ю. Томсен, Й.-Я. Ворсо, С. Нільсон). Разом з тим, у другій половині XIX ст. Дж. Леббок виділив дві стадії в техніці обробки каменю, пов'язані з двома хронологічними етапами у розвиткові К.В. – палеоліт та неоліт. Ще більш детальну схему хронологічної динаміки К.В. розробив в останній чверті XIX ст. Г. де Мортільє. Він запропонував назви для окремих періодів в історії кам'яної індустрії за найбільш відомими місцезнаходженнями Франції: шель, ашель, мустьє, солютре, мадлен – для палеоліту; азіль та тарденуаз – для мезоліту, як проміжного етапу між палеолітом та неолітом. Перші три періоди позначались як нижній палеоліт, четвертий та п'ятий – як верхній палеоліт. Подальша розробка періодизації К.В. пов'язана з іменами А. Брейля та Г. Чайльда.

Початок К.В. відноситься до перших свідчень штучних виробів, з цього моменту починається археологічна періодизація взагалі. На сьогоднішній день є досить дискусійним питанням віднесення перших знарядь до людських артефактів, адже людська діяльність передбачає систематичне виготовлення штучних виробів, що неодмінно повинно проявитись на морфологічній будові майстрів. Творцями ж першої «олдувайської культури» (3,5 – 2 млн. років тому) були Homo / Australopithecus habilis, які морфологічно належали до найрозвиненіших гомінідних мавп. Першими ж дійсними людьми з розвиненою системою культурної адаптації слід вважати архантропів, сліди діяльності яких фіксуються з 2 млн. рр. тому.

Для сучасної періодизації К.В. важливими є стратиграфія геологічних нашарувань, матеріальна культура первісних людей та технологічні особливості виготовлення виробів, абсолютне та відносне датування. В сучасній археології К.В. поділяється на три великі етапи: палеоліт – давній К.В. (2 млн. – 10 тис. рр. тому), мезоліт – середній К.В. (10 – 7 тис. рр. тому для Європи) та неоліт – новий К.В. (7 – 5 тис. рр. тому для Європи). В межах палеоліту виділяється три епохи – ранній палеоліт (ашель I, II – 2. млн. – 150 тис. років тому), середній

палеоліт (мустьє – 150 – 35 тис. років. тому) та пізній палеоліт (35 – 10 тис. років тому). Залишається питання про верхню межу К.В. Так, в європейській традиції доба енеоліту (5 – 4 тис. рр. тому) розглядається як вища стадія розвитку К.В. (Дж. Меллаарт), в той час як вітчизняні дослідники відносять цей період до епохи палеометалів, тим самим об'єднуючи його з бронзовим та раннім залізними віками.

К.В. – епоха становлення людського способу діяльності, для якого характерне постійне перетворення елементів природи на предмети культури, що для цього етапу характеризується колективізмом у виробництві та споживанні цих предметів. В господарстві відбувається перехід від простого привласнення природних елементів до відтворювальних форм. В поведінковому плані К.В. характеризується поступовим подоланням інстинктивного способу поведінки людських істот і заміни її на соціальний (знаряддя праці – використання вогню – перші поховання – свідчення мистецтва). К.В. – епоха становлення людського суспільства: первісне стадо архантропів трансформується у праобщину палеоантропів, однією з характеристик якої була виробнича консолідація та взаємодопомога. В епоху пізнього палеоліту виникають складні суспільні відносини, що характеризувались появою родової організації з екзогамними стосунками, господарської общини як економічної одиниці, та, врешті решт, перших надобщинних етнічних соціальних інститутів – племен. Наприкінці К.В. в результаті отримання регулярного надлишкового продукту в певних регіонах ойкумени на основі землеробсько-скотарських культур виникають перші зародки давніх цивілізацій.

Література: Алексеев В.П., Першиц А. И. – Изд. 6-е. – М., 2004; Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982; Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура. – М., 2005.

Павло Шидловський

КАНІБАЛІЗМ (від фр. cannibale, исп. canibal – людожер) – поїдання одного або кількох членів виду представниками того ж самого виду. Властивий майже всім представникам тваринного світу та людям. Для людського К. використовуються також терміни «антропофагія» та «людожерство». Слово «канібал» походить від «Каніба» – назви, яку мешканці Багамських островів дали людожерам з Гаїті.

В первісному суспільстві існували дві основні форми К.: побутова і релігійно-магічна. Побутовий К., як засвідчують знахідки опалених і розколотих для вилучення мозку кісток, вірогідно практикувався на найдавнішій стадії кам'яного віку. Американський антрополог М. Харріс вважає, що К. притаманний невеликим замкненим групам і зникав при переході до великих поселень. Пізніше з удосконаленням виробництва та зростанням харчових ресурсів побутовий К. зберігся лише як виняткове явище, викликане голодом. Зокрема, нестачею харчів пояснюється К. неандертальців.

Серед багатьох племен і народів був поширений релігійно-магічний К., який виражався у поїданні убитих ворогів, військовополонених, померлих родичів. Цей звичай був заснований на переконанні, що сила та інші властивості

вбитого переходили до канібала. Найбільш масовим проявом ритуально-магічного К. були війни між містами-державами Мезоамерики, які вочевидь велись заради захоплення полонених для жертвопринесення. За релігійними уявленнями ацтеків, людська кров та людські серця потрібні для того, щоб Сонце продовжувало свій шлях, а Місяць не впав на Землю. Щоправда, багато дослідників ставлять під сумнів К. ацтеків. Лише одне джерело свідчить, що після жертвопринесення воїни ацтеків отримували тіло жертви, потім вони варили його, щоб відокремити м'ясо від кісток, нарізали м'ясо дрібними шматками і відсилали його важливим людям, однак останні рідко вживали його в їжу, хоча й сприймали це за високу честь. Інші джерела стверджують, що тіла принесених в жертву найчастіше викидались, а на столі замінялись індичкою. Пережитки релігійно-магічного К. збереглися в деяких обрядах світовий релігій, зокрема в причасті (поїданні хліба та вина як символів тіла й крові Ісуса Христа) у християн.

Про племена людожерів згадуввали багато письменників давнини та середньовічних мандрівників, зокрема Геродот поселяв у верхів'ях Дніпра плем'я андрофагів. Дані про К. збереглися в давньогрецькій міфології, переказах і казках давніх германців і слов'ян. Відомі випадки масового К., викликані голодом, в Єгипті 1200–1201 рр., серед хрестоносців під час Першого хрестового походу, під час Великого голоду в Європі 1315–1317 рр. Нерідко стародавні та середньовічні автори приписували К. мало відомим народам, зокрема французький хроніст Матфей Паризький приписав його монголо-татарам. Незважаючи на те, що сам автор монголо-татар ніколи не бачив, а інших джерел, які б підтверджували цей факт не існує, свідчення про К. монголо-татар можна зустріти навіть у шкільних підручниках. У Новий час К. було виявлено та описано у багатьох народів в усіх частинах світу. Історик К. Валішевський писав про поширення К. серед обложених у московському Кремлі в 1612 р. поляків та литовців. Достовірно відомо, що в XIX – на початку XX ст. він практикувався у внутрішній Африці, в Папуа – Новій Гвінеї, на деяких островах Малайського архіпелагу, на багатьох групах островів Полінезії і Меланезії, в Австралії, у деяких народів Північно-Західної Америки, в Південній Африці. Фіджійський вождь Рату Унре Унре, який жив у XIX ст., потрапив до Книги рекордів Гіннеса за «найбільший канібалізм»: він з'їв від 872 до 999 осіб.

Факти К. зустрічались у японській армії під час Другої світової війни. Коли у них закінчувалась їжа, японські солдати вбивали і їли цивільне населення окупованих територій, полонених, а іноді й один одного. Добре задокументований випадок в Тітідзімі (1945 р.), коли японські солдати вбили і з'їли вісьмох збитих американських льотчиків. Цей випадок був розслідуваний в 1947 р., п'ятеро військовиків були визнані винними і повішені. В Африці репутацію канібалів мали диктатор Уганди Іді Амін та імператор ЦАР Бокасса. Останнім часом випадки К. траплялись під час спалахів військових дій, зокрема під час Другої Конголезької війни 1998–2002 рр., громадянських воєн в Ліберії та С'єрра-Леоне.

Відомі численні випадки вимушеного К., коли люди, перед загрозою голодної смерті, змушені вживати тіла загиблих або вбивати. У такому разі

інстинкт самозбереження часто виявляється сильнішим за моральне табу. Випадки К. були зафіксовані під час голоду в Поволжі, Казахстані, на півдні Росії та України в 1921–1923 рр., Голодомору 1932–1933 рр., при спробах групової втечі з таборів системи ГУЛАГу, блокади Ленінграда, під час корабельних та інших катастроф. Зокрема, жертви авіакатастрофи в Андах 13 жовтня 1972 р. вижили лише тому, що вживали в їжу тіла загиблих. Проявом вимушеного К. був т. зв. «морский звичай» в Західній Європі, згідно з яким загубленим в морі і помираючим від голоду морякам дозволялося людожерство. Моряки мусили всі одностайно погодитися й тягнути жереб, щоби вирішити, кого мали вбити і з’їсти першим. Процедура мала тривати до порятунку чи до останньої людини.

Література: Богданов К. Каннибализм: История одного табу // Пограничное сознание. (Альманах «Канун». Вып.5). – СПб., 1999; Каневский Л. Каннибализм. – М., 1998.

Юрій Латиш

КАНОН (грец. κανών – тростина, правило, мірило, норма).

1. Значення релегійне.

А) Церковні канони – основні церковні закони, правила, що визначають порядок життя православної церкви її внутрішній устрій, дисципліну, приватні аспекти життя християн. Становлять фундамент чинного церковного права в усіх помісних Православних Церквах і скасуванню не підлягають. З часу видання Номоканона Патріарха Фотія (883 р.) Церква не додала до нього і не виключила з нього жодного К. К. як регламентація в дисциплінарно-правовій та моральній сферах є однією з чотирьох областей церковного знання поруч з догматами (віровченням Церкви), літургійним переказом, православною аскетикою. К. складали як окремі церковні авторитети, святі отці, так і різні церковні собори. Затверджувались К. на Вселенських і Помісних соборах.

Хоча К. скасуванню не підлягають, це не означає, що правові норми, встановлені в них, абсолютно незмінні. При застосуванні К. до сучасних обставин необхідно враховувати намір законодавця, історичні та культурні обставини їх запровадження, тогочасні умови церковного життя. Так, із зникненням чину дияконис, 15 правило Халкідонського Собору, що визначало 40 років як віковий ценз для поставлення в дияконисы, перестало застосовуватися. Еволюціонувала в бік пом'якшення дисципліна заборон стосовно мирян. Так, в Російській Церкві з XVIII ст. відлучення від причастя на тривалі терміни було заборонено вищою церковною владою під загрозою виведення з сану, хоча при цьому самі К., що містять санкції, не відмінялися. Адже якщо раніше епітимійна практика сприймалась як педагогічний засіб і слугувала виправленню, то зараз, швидше, відверне від Церкви.

2) У широкому сенсі епітет «канонічний» у церковній лексиці означає «законний», визнаний (наприклад, канонічні книги Святого Письма).

Б) Канон Біблійний – сукупність книг Біблії, визнаних Церквою «богонатхненними», богодухновенними і застосовуються в богослужінні як

Священне Писання. Склад і послідовність книг в християнському та іудейському біблійних канонах різні.

Коріння відмінностей сягає двох біблійних К.: палестинського, представленого Масоретською єврейською Біблією, і олександрійського, представленого грецькою Септуагінтою, оскільки масорети і перекладачі на грецьку користувалися різними списками стародавнього тексту. Масоретський текст прийнятий в сучасному іудаїзмі, в той час як Септуагінта стала авторитетним джерелом біблійного тексту для християнських церков.

Старозавітний К. створювався поступово. Першим збирачем священних книг воєдино вважають Ездру (V ст. до Р. Х.). Канонічні книги Старого Заповіту написані в XV–V ст. до н. е., а неканонічні – у IV–I ст. до н. е. Безумовно визнавались священними Закони Мойсея. Знайдена в 622 р. за царя Йосії у сховищі храму Книга Закону була оголошена цивільним і релігійним кодексом для всього Ізраїлю. У кінці I ст. було затверджено склад Учительних книг (Кетувім). У III ст. до н. е. – I ст. н. е. старозавітний К. набув того вигляду, який існує в сучасній єврейській, т. зв. «масоретській Біблії». Після повернення євреїв з вавилонського полону (після V ст. до н. е.) було складено і написано ще кілька книг єврейською і грецькою мовами, які не були включені до К. єврейських священних книг. Проте вони увійшли до грецького перекладу Біблії – «Септуагинти» (“перекладу сімдесятьох”), який у III–II ст. до н. е. здійснили 70 (або 72) перекладачів.

Серед християнських конфесій немає єдиної думки про Біблійний К., тому правомірно говорити про православну, католицьку, протестантську та інші Біблії.

У протестантській Біблії кількість старозавітних книг співпадає з єврейським Біблійним К. До складу православної і католицької Біблії включені книги і фрагменти, написані грецькою мовою, або такі, що дійшли до нас лише в складі Септуагінти.

Палестинський К. (масоретська Біблія), що закріпився пізніше в іудаїзмі, включає в себе 39 книг (або умовно 22, відповідно до числа букв єврейського алфавіту, чого було досягнуто об’єднанням кількох книг), які діляться на три розділи: Тора (Закон), Невіїм (Пророки) та Кетувім (Писання). Із перших літер назв цих розділів утворено єврейську назву Старого Завіту – Танах.

До Старого Заповіту православна церква зараховує 39 канонічних і 11 неканонічних книг Старого Завіту, в той час як римо-католицька Церква, включає до Старого Заповіту 47 канонічних книг (або 45, якщо вважати книгу Єремії, Лист та Плач Єремії однією книгою).

Новозавітний Біблійний К. (27 книг), прийнятий як католиками, так і православними, було затверджено 60-м правилом помісного Лаодикійського собору (між 343 та 381 рр.), а потім підтверджено на VI Вселенському соборі (680 р.).

В історії формування Біблійного К. зберігся поділ на першоканонічні, які завжди й усіма визнавались за богонатхненні, та другоканонічні книги, які іудеями та протестантами вважаються апокрифічними (від грец. αποκρυφος — таємний, прихований) – релігійно-легендарні твори іудейської та

ранньохристиянської літератури, що наслідують книги Священного Писання і з'являються значно пізніше канонічних новозавітних книг.

У католицькій церкві на Тридентському Соборі (1546 р.) статус канонічних під назвою "другоканонічні" отримали всі книги, що входять до Вульгати – перекладу Біблійних книг латинською мовою, що був здійснений наприкінці IV – початку V ст. н. е. Блаж. Ієронімом.

Православна церква книги, не включені в палестинський К., визнає повчальними і корисними для читання. Щодо них вживаються терміни "другоканонічні" (як у католиків), "неканонічні" або "анагіноскомена" (тобто рекомендовані для читання). При цьому найважливішим критерієм канонічності тієї чи іншої книги в Православній Церкві є її використання в богослужінні.

До другоканонічних книг Старого Заповіту зараховують книги Варуха, Іудифі, Товита, три книги Макавеїв, Премудрості Соломона, Премудрості Ісуса, сина Сирахова, 2 і 3 Ездри, Послання Єремії, уривки з книги Естер та Даниїла і ін. Євреї заперечують їх канонічність з огляду на те, що вони збереглися лише грецькою мовою (хоча нові знахідки у Кумрані та Каїрі засвідчують переважно їхнє первісне написання єврейською мовою, за винятком книг Мудрості та 2 Макавеїв).

В) Жанр церковної гімнографії; складний багатострофний твір, присвячений прославлянню свята або святого. Входить до складу богослужінь утрені, повечір'я, полунощниці і деяких інших. В К. зіставляються старозавітні образи і пророцтва з відповідними подіями Нового Завіту.

Переважно кладається з 9 пісень, 1 – а строфа кожної називається ірмосом, решта (46) – тропарями (у Великому каноні св. Андрія Критського до 30). Як жанр К. прийшов на зміну кондаків у середині VII ст. Число пісень К. може бути 3, 4, 8 і 9. Ірмос є сполучною смисловим ланкою між змістом біблійної пісні та основною темою канону, вираженою в тропарях. У візантійських і сучасних грецьких канонах ірмос і тропарі метрично схожі, що дозволяє співати весь К.; в слов'янських перекладах єдність метрики порушено, тому ірмос співається, а тропарі читаються. Виняток становить пасхальний К., який співається цілком. Мелодія К. підпорядковується одному з восьми гласів.

Перші канони були написані св. Андрієм Критським, св. Іоанном Дамаскіним, Космою Ієрусалимським (Майюмським). У другій половині XV ст. з’явився російський стиль К., основоположником якого був чернець з Афону Пахомій Логофет (або Пахомій Серб), стиль письма якого наслідували Маркелл Безбородий, Гермоген та ін. гімнографи XVI ст. Автором ряду канонів був митрополит Петро Могила: К. на причащання священиків, на ісход душі, на створення світу і плач вигнаних з раю прародителів, покаяний, на честь пресвятої Богородиці.

Г.) Євхаристійний К. (анафора) – основна частина Літургії, особлива молитва, закликання Святого Духа, що читається у вівтарі впівголоса архієреєм або священиком над хлібом і вином, приготованими особливим чином на Проскомідії, під час якої здійснюється освячення і перетворення Святих Дарів в Тіло и Кров Ісуса Христа. Центральний момент анафори – приношення (підняття над престолом) приготовлених для причастя Святих Дарів (звідси й назва

«Анафора» з гр."приношення"). Євхаристійний К. є найдавнішим елементом богослужіння. В даний час в православній церкві використовуються євхаристійні канони літургій Іоанна Златоуста і Василя Великого.

2. У сфері мистецькій –

А) твір, що служить нормативним зразком, сукупність норм і правил у мистецтві, зокрема система пропорцій, норми композиції і кольористики, іконографія зображення певного типу, кількісно-структурна модель художнього твору певного стилю, що задає сукупність художніх прийомів або правил, обов'язкових для певної епохи.

В добу Античності й епохи Відродження здійснювались спроби знайти ідеальні пропорції людського тіла і вивести незмінні, математично обґрунтовані правила побудови фігури людини (К. Поліклета – незбережений твір давньогрецького скульптора Поліклета, в якому викладається його вчення про канонічні пропорції людського тіла в статуях). На початку XX ст. в мистецтві відбувається порушення усталених канонів.

Б) поширений в країнах Близького та Середнього Сходу струнний щипковий музичний інструмент з 24 потрійними струнами, тип трапецієподібної цитри («канун», перська – «ганун»). При грі К. тримають на колінах або кладуть на стіл. Звук видобувається металевим плектром, надягненим на палець.

В) У Давній Греції струнний пристрій для вивчення і демонстрації співвідношення тонів.

3. (наук.) – сукупність основоположних законів, норм і методів у наукових знаннях.

Література: Жилюк С. І., Іщук О. В., Якубович М. М. Канонічне право: навчальний посібник. – Острог, 2009; Ассман Я. Канон – к прояснению понятия //Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004; Божественная литургия // Православный богослужебный сборник. – М., 1991; Литературный канон как проблема // Новое литературное обозрение. – 2001. – №51; Лопухин А.П. Подразделения Библии и проблема канона // Лопухин А.П. Библейская история Ветхого Завета. – М., 2010; Мецгер Брюс М. Канон Нового Завета. / 6-е изд. – М., 2008.

Інна Заболотна

КАНОНІЗАЦІЯ (у перекладі з грец. kanonizo – узаконення, від χανων "список, каталог", гр. κανονίξω – узаконюю).

В католицькій і православній церквах урочистий акт офіційного причислення певної особи до лику (сонму) святих (протестанти святих не визнають). На честь новопрославленого святого складаються церковна служба, житіє, пишеться ікона, вноситься його ім'я в святці та призначається день вшанування його пам'яті, в залежності від чину, до якого причислено (рівноапостольний, преподобний і т. д.). При вирішенні питання про К. тієї чи іншої особи беруться до уваги свідчення про її життя й подвижництво, чудеса, відомості про нетлінність її мощів. Святі не шануются церквою як боги, а як угодники Божі, що звершували подвиги і добрі справи при Божій допомозі і в

славу Його.

Виділяють наступні чини святості: вітхозавітні пророки (пророк Ілля), праведники (християни, що прославилися чистотою життя в суспільстві, маючи сім'ї), апостоли (12 та 70 учнів Христа, а також апостоли-євангелисти), рівноапостольні і просвітителі (святі, що вирізнялись подвигами в поширенні віри (Кирило і Мефодій, князь Володимир і княгиня Ольга), мученики і мучениці (християни, що прийняли мучительную смерть за віру), священномученики (мученики, що мали сан священика), великомученики (мученики, що претерпіли особливо важкі страждання за Христа (Варвара, Катерина)), преподобні (монахи-подвижники (Сергій Радонезький, Серафим Саровський, Марія Єгипетська), преподобномученики (мученики, що постраждали в монашестві), сповідники (християни, що постраждали від гонителів віровчення, але уникли смерті (Максим Сповідник), безсрібники (святі, що прославилися безкорисністю, зокрема лікували безоплатно (Косьма і Даміан), благовірні (князі, царі, що ратували за праву віру (Александр Невський, Дмитрій Донський), святителі (причислені до лику святих архієреї (Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст), страстотерпці (праведники, що загинули від рук вбивць, але постраждали не заради віри (князі Борис і Гліб, імператор Микола II з родиною), блаженні (юродиві Христа ради, а також ті, чия святість встановлена не славою їх справ, а свідченням інших людей (Василій Блаженний, Ксенія Петербурзька), чудотворці (творили дива задля зцілення, викриття неправди, зміцнення віри (святий Микола Чудотворець), новомученики (святі, що постраждали і загинули за віру в роки радянської влади).

Процедура К. у християнстві оформилася у відносно пізній час. В ранній церкві К. як такої не було. Церковна громада чи окрема особа отримували благословення єпископа на збереження мощей святого і на щорічне святкування його пам'яті. В I ст. К. відбувалась стихійно. Вітхозавітні патріархи чи праотці, пророки, новозавітні апостоли і мученики відносились до лику святих без окремих постанов. З V – IX ст. в Західній Європі почав поширюватись культ місцевих святих. В IV – VI ст. з розвитком шанування святих подібне визнання виражалося у внесенні імені святого в диптихи і синодики і регламентацією церковних святкувань в день їх смерті. З часом з диптихів і синодиків імена святих виділялись в окремі збірники – менологи (місяцеслови) і календарі, які спочатку були свої в кожній єпархії. В IV ст. африканська церква встановлює відмінність між визнаними і не визнаними святими (inter vindicatos et non vindicatos), тобто мучениками з середовища єретиків. В тому ж столітті визначаються дві нові категорії святих: 1) преподобні; 2) святі отці церкви. В святцях константинопольської церкви значаться всі (окрім засуджених як єретики) архієпископи константинопольські від Митрофана (IV ст.) до Євстафія (XI ст.). Завдяки мученицькій смерті святими визнані понад 30 перших пап. Ще однією категорією святих давньої церкви є благочестиві монархи, що прославилися заслугами перед церквою (рівноапостольні Костянтин і Єлена, цариці Феодора і Пульхерія, царівни Сосипатра і Анфуса).

Деякі преподобні спочатку оголошувались святими самим народом, на їх честь будувались храми і вони вважались місцевошанованими, а потім і

загальношанованими. Загалом зарахування до лику святих місцевошанованих проводиться у грецькій церкві правлячим архієреєм і ніякого затвердження не потребує. Встановлення ж загальноцерковного святкування могло бути результатом соборного рішення (особливо в спірних випадках) або постанови глови церкви (патріарха). З X ст. окремі єпископи з метою надати культу святих більший авторитет і сприяти його поширенню за межі своїх єпархій почали звертатись за схваленням до римського престолу. З цього часу в західному християнстві і виникає К. в сучасному розумінні цього слова. Карл Великий постановив, щоб вшануванню святого передувало його визнання хоча б місцевим архієреєм.

Першим відомим формальним актом К. є встановлення шанування св. Ульріха Аугсбургского в 993 р. папою Іоанном XV. Вимога обов’язкової папської санкції на К.була висловлена Папою Александром III (XII ст.). Ця постанова включається в декреталії Папи Григорія IX і стає частиною західного канонічного права. З цього часу в обіг було введено сам термін К. Єпископи визнали право Пап на К. в 1208 р. Розбіжності в церкві з приводу авторитету Пап, соборів і єпископів при К. тривали до 1625 (з цього часу єпископи втратили право на беатифікацію, що передує К. Теорія К. розроблена в трактаті Бенедикта XIV «Про беатифікацію слуг божих і канонізацію блаженних» (1734 р.).

З часом К. перетворюється в суворо регламентовану процедуру. Акту К. в католицькій церкві передує беатифікація. Не раніше, ніж через 50 років після кончини подвижника за заявою місцевого кліру і єпископа конгрегація обрядів (congregatio ritus) проводить трикратне дослідження життя покійного і скоєних ним (за життя або після смерті) чудес, після чого, в разі позитивного результату голосування членів конгрегації, оголошує його блаженним (beatus). Після цієї процедури дозволяется місцеве шанування блаженного. Якщо надалі відбуваються нові дива, ставиться питання про його К. Рішення про це оголошується самим Папою за спеціальним чином з формулою «постановляємо і визначаємо, що блаженний N є святим» (decernimus et definimus beatum N sanctum esse).

Сам процес К. аналогічний беатифікації. Починається він клопотанням прокуратора і подачею матеріалів в конгрегацію обрядів, збираються необхідні свідчення через єпископів. Постанови щодо беатифікації та К. готуються в консисторії. Опублікування беатифікаційних і канонізаційних актів відбувається по особливих чинах, що містяться в Rituale Romanum. Одночасно існує інший порядок: Папа без попереднього формального приводу дає розпорядження по шануванню святому чи блаженному.

Передумовами К. в кат. церкві визнаються: святе життя, посмертні чудеса, прохання про канонізацію, наявність житія, встановлена церковна традиція шанування.

Католицький поділ святих на sancti і beati проявляється і в різниці щодо їх культу. Святі визнаються святими всіма членами церкви, в їх пам’ять освячуються церкви, церква святкує день чи декілька на рік, їх зображення з ознаками святості (вінець, німб) можуть шануватись як ікони в церквах, останки святих виставляються для поклоніння. Культ блаженних не предписаний для

усієї церкви, його зображення і реліквії без особливого дозволу Папи не можуть виставлятись в храмах, також без дозволу Папи забороняється освячення престолів на їх честь, святкування присвячених їм служби.

Історія К. у Східній церкві (грецькій) майже не вивчена. Найраніший документ, що побіжно стосується К., відноситься до перш. пол XIV ст. К. у православних Церквах здійснюється актами патріархів і синодів, але ці церкви так докладно опрацьованої К., як в римо-католицькій церкві, не мають.

В грецькій і російській церквах як умови К. бачились 1) святість життя, 2) чудеса. В російській церкві умовами (швидше мотивацією) для К. були: віднайдення нетлінних тілесних останків (мощей) і благовонний запах від кісток угодників (необов'язкова умова), дива (не визначена конкретна кількість, але, мабуть, вища, ніж католицький мінімум), святе життя.

Стосовно форми встановлення реквізитів К. в грецькій церкві свідчення обмежені. В російській церкві дізнання («обшук»), що передує К., передбачає дослідження останків святого (встановлення їх приналежності канонізованому, нетлінності), заходи по їх збереженню в первісному вигляді (опис, опечатання) і встановлення наявності і достовірності див. Нетлінність останків не є обов'язковою умовою К. (напр. прославлення Серафима Саровського відбулось, незважаючи на те, що його останки збереглись лише «у кісточках»). «Обшук» проводиться комісією, в яку можуть входити і миряни. Вся процедура, що передує К., як в католицькій, так і в російській церкві, негласна.

В православній церкві культ загальношанованого святого полягає в тому, що йому здійснюється щорічна служба, співаються молебни, до нього звертаються з молитвами, в його ім'я освячуються церкви, зображення вшановуються як ікони, мощі виставляються в церквах для поклоніння. Хоча культ місцевих святих обмежений територіально, за змістом він не відрізняється від культу загальних святих.

Разом з християнством українська (руська) Церква запозичила з Візантії її святих, проте почала додавати до них деяких латинських, зокрема західно-слов'янських (св. Вячеслав й ін.) і не визнаних в Царгороді св. Кирила і Мефодія та їхніх учнів. Найпершими канонізованими слов'янськими (руськими) святими стали князі-страстотерпці Борис і Гліб (1019 р.). Розвивався культ власних святих при збереженні поряд із хресними їх язичницьких (слов'янських) імен (св. Ольга – Олена, св. Володимир – Василь, св. Борис і Гліб – Роман і Давид). Великий князь київський Володимир Святославич і велика княгиня київська Ольга були канонізовані між 1240 і 1311 рр., хоча освячення їх було стверджене ще відомою похвалою митрополита Іларіона у 1037 – 1050 рр. Прославлення Феодосія Печерського, який помер у 1074 р., настало у 1108 р. заходами великого князя Святополка Ізяславича.

Найдавніший список східнослов'янських прославлених міститься в «Патерику Печерському», пізніше відомості про канонізованих осіб подають синодики, мінеї й календарі. Деякий вплив на канонізаційний процес мав Великий князь. Канонізація викликала появу житійної літератури. Після втрати самостійності української церкви право К. перейшло до Москви, з 1762 р. – до рос. синоду, при чому у важливіших випадках К. відбувалася за згодою царя.

Особи, канонізовані до Берестейської унії (1596), визнаються і православною і греко-католицькою українськими церквами (святі княжої доби Антоній, Феодосій, Володимир, Ольга). К. після утворення греко-католицької церкви відбувалися за окремими процедурами католицької й православної церков.

У XVII ст. в Україні було канонізовано як преподобного Іова Почаївського, преподобномучеників Афанасія, ігумена Берестейського та Макарія Канівського, а також святителя Афанасія Лубенського, патріарха Константинопольського.

Серед українських святих є ченці – «преподобні», «затворники», «постники» і «безмездники (Агапіт, Даміан Печерський), ієрархи, «святителі» (Стефан, єпископ Володимир-Волинський, Кирило Турівський, з мирян – «благовірні» князі й княгині (чернігівський князь Михайло Всеволодович, Єфросинія Полоцька). «Юродиві Христа ради» в Україні у порівнянні з Росією були рідкісним явищем (Ісакій Печерський).

В історії російської православної церкви виділяється п'ять періодів канонізації святих:

1) від хрещення Русі до соборів 1547 і 1549 рр. (канонізовано більше 60 святих – страстотерпці Борис і Гліб, рівноапостольні Ольга і Володимир, святителі Леонтій Ростовський, московські святителі Петро, Алексій і Йона, преподобні, починаючи з Антонія і Феодосія Печерських, благовірні князі, наприклад, Александр Невський, мученики князь Михайло Чернігівський і боярин його Феодор, блаженні (юродиві) Нікола Качанов або Максим (юродивий московський); 2) два вищезгаданих собори за митрополита Макарія (одноразово було канонізовано 39 святих – святитель Стефан Пермський, мученики Антоній, Іоанн і Євстафій Литовські, преподобні Зосима і Саватій Соловецькі); 3) від цих соборів до установи синоду (в 1721 р.) (канонізовано більше 130 святих – преподобний Йосип Волоцький, святителі Гурій і Герман Казанські, Василь Блаженний, та ін); 4) збігається з часом синодального правління (1721 –1917 рр.), коли раціоналістичні ідеї, що лежали в основі церковної політики Петра І поставили церковне життя під державний контроль (канонізовано менше десяти святих); 5) з відновлення патріархату і триває по теперішній день (канонізовані святителі Димитрій Ростовський, Митрофан Воронезький, Інокентій Іркутський, Тихон Задонський, Гермоген, патріарх Московський, Іоасаф Бєлгородський, Феодосій Углицький, преподобний Серафим Саровський (особливо багате фактами канонізації царювання Миколи ІІ: Феодосій Чернігівський, Серафим Саровський, Іосаф Белгородський, Гермоген Московський). За радянської влади церква довгий час не мала можливості стверджувати шанування нових святих. В СРСР влада спрямувала зусилля по ліквідації культу святих, нищила їх ікони і статуї тощо, ускладнювала звичай давати імена святих новонародженим. К. нових святих поновлюється лише в останні десятиліття. Серед канонізованих в цей час – преподобний Герман Аляскинський, святитель Інокентій Московський, рівноапостольний Микола Японський, патріарх Тихон, Іоанн Кронштадтський та ін. На початку 1990-х рр. канонізовано як місцевошанованих святих –

новомучеників – жертв більшовизму членів царської сім'ї.

2. В переносному значенні – перетворення якого-небудь правила на обов'язкове.

Література: Дублянський А. Українські святі. – Мюнхен, 1962.; Левицький Юрій-Мирослав. Святі Київської Церкви. – К., 2000; Матвєєва Н. П., Голобородько А. Р. Святі і свята України: Словник- довідник. – К., 1995; Патерик Киево-Печерский / В. Дятлов (ред.). в 2 т.– К. , 2009; Православные святые / В.М. Воскобойников (сост.). – СПб. , 1996.

Інна Заболотна

КАПІТАЛІЗМ (лат. capitalis – головний, англ. capital + ізм)

1. Суспільно-економічна формація, заснована на приватній власності на засоби виробництва та експлуатації найманої праці капіталом.

2. Суспільний лад, економічна система виробництва та розподілу, заснована на принципах приватної власності, загальній юридичній рівності та свободі підприємництва.

3. Економічна система, що домінує в Західному світі після краху феодалізму, в якій більша частина засобів виробництва перебуває у приватній власності, а виробництво та розподіл відбуваються під дією ринкових механізмів. Основні ознаки К.: панування товарно-грошових відносин та приватної власності на засоби виробництва, наявність розвиненого суспільного поділу праці, перетворення робочої сили на товар.

Слово «К.» вперше використав в 1854 р. англійський письменник В. Теккерей для позначення сукупності умов володіння капіталом. У 1867 р. в книзі «Капітал» К. Маркс використав термін «К.» для визначення капіталістичного способу виробництва. На його думку, метою капіталістичного виробництва є відчуження створюваної працею робітників додаткової вартості. По мірі того як капіталістичні стосунки стають панівним типом виробничих відносин, К. перетворюється на суспільно-економічну формацію. К. притаманні антагоністичні суперечності, основна з яких – між суспільним характером праці і приватною формою привласнення її результатів. Вони породжують безробіття, економічні кризи, непримиренну боротьбу між основними класами капіталістичного суспільства – пролетаріатом та буржуазією.

Виникнення К. в надрах феодального суспільства Європи було підготоване суспільним поділом праці і розвитком товарного виробництва. На одному полюсі суспільства утворився клас капіталістів – власників грошового капіталу й засобів виробництва, а на іншому – маса людей, відчужених від засобів виробництва і вимушених продавати свою робочу силу (пролетаріат). Розвиненому К. передував період первісного накопичення капіталу, зміст якого полягав у пауперизації селян, дрібних ремісників, розширенні внутрішнього ринку та захопленні колоній. Перетворення робітничої сили на товар, а засобів виробництва – на капітал означало перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного. Великі географічні відкриття та захоплення колоній забезпечили європейській буржуазії нові джерела накопичення капіталу і призвели до зростання міжнародних економічних зв'язків. Джерелом дешевої

робочої сили для перших капіталістичних підприємств ставало масове розорення ремісників і селян (внаслідок «огороджування» землі, законів про покарання волоцюг, високих податків та інших методів позаекономічного примусу).

Багато дослідників, зокрема М. Вебер, вважають, що велику роль у становленні К. зіграла Реформація, виникнення протестантизму і особливо розвиток протестантської трудової етики. Вочевидь, така етика народжується в тих суспільствах, де підприємницька діяльність розглядається як морально виправдана, суспільно корисна і життєво необхідна. І навпаки, якщо суспільство з підозрою ставиться до збагачення і розглядає бізнес як не зовсім гідний спосіб заробляння грошей, то в добу К. воно приречене на відставання.

Класичний шлях розвитку К., проаналізований К. Марксом (початкове накопичення капіталу – проста кооперація – мануфактурне виробництво – капіталістична фабрика), притаманний лише для невеликої кількості західноєвропейських країн, в першу чергу, для Великої Британії та Нідерландів. У Великій Британії раніше, ніж в інших країнах, закінчився промисловий переворот, виникла фабрична система промисловості. Швидке зростання промислової продукції супроводжувалося пролетаризацією значної частини населення, поглибленням соціальних конфліктів, циклічними кризами надвиробництва. К. зруйнував патріархальні й феодальні відносини, засновані на особистій залежності, й замінив їх грошовими відносинами. З'явилися великі міста, різко зросла кількість міського населення. При К. відбулося утворення націй та централізованих держав, зросли продуктивні сили, відбулись технічний та промисловий перевороти. З іншого боку, епоха первісного накопичення капіталу супроводжувалось колоніальним розподілом світу, знищенням цілих племен та народів. Колоніалізм призвів до тривалого застою виробничих сил в країнах Азії, Африки, Латинської Америки.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. К. вступив у монополістичну стадію свого розвитку (за визначенням В. Леніна «імперіалізм»), яка згодом призвела до зрощування капіталу з державним апаратом (державно-монополістичний К.).

Сучасні західні дослідники рідко вживають термін К., який набув негативних конотацій, заміняючи його «ринковою економікою» (найбільш політично коректним вважається визначення «ліберальна демократія із соціально орієнтованою ринковою економікою»). Вважається, що завдяки технічному прогресу, суспільному розвитку та іншим чинникам відбувся перехід до постіндустріального суспільства, в якому культурно-соціальні відмінності пом'якшились, становище робітників покращилося, збільшились чисельність і значення «середнього класу», що призвело до послаблення класової боротьби. Сучасний К. базується на неоліберальних засадах, сформульованих М. Фрідманом: відмова урядів від усіх правил та законів, які заважають накопичувати прибуток; розпродаж державних активів; зниження фінансування державних програм. Американський ліберальний футуролог Ф. Фукуяма висунув теорію «кінця історії», згідно з якою перемога Заходу у «холодній війні» означає остаточний тріумф капіталістичних ліберальних цінностей (ринкова економіка, відкрите суспільство, громадянські свободи, «рівні можливості» тощо).

Критики К. пов'язують його з соціальною нерівністю, несправедливим розподілом багатства і влади, тенденцією до монополізації або олігополізації ринку (і влади олігархів), імперіалізмом, війнами і різними формами економічної та культурної експлуатації, а також, з репресіями проти робітників і профспілок, соціальним відчуженням, економічною нерівністю, безробіттям та економічною нестабільністю. Активними критиками К. є комуністи, соціалісти, соціал-демократи, анархісти, альтерглобалісти, деякі релігійні діячі. Марксисти вважають, що оскільки стимулом і мотивом життєдіяльності К. є прибуток, тоді як задоволення потреб суспільства виступає у другу чергу, то логіка К. стає логікою гонитви за прибутком за будь-яку ціну. Капіталісти та їхні угруповання конкурують між собою за ринки збуту, ресурси, політичний вплив. Робітники ж конкурують на ринку праці, забезпечуючи таким чином найкращі умови для власної експлуатації. Транснаціональні корпорації у гонитві за прибутком руйнують традиційні суспільства, живі культури, екологію, підривають суверенітет національних держав, сприяють ліквідації політичних і соціальних прав трудящих. На їх думку, середній рівень життя у Західній Європі та США доволі високий, але це забезпечується за рахунок нещадної експлуатації трудящих у країнах, що розвиваються, куди західні компанії переносять свої виробництва, а разом з ним імпортують у ці країни чисельні екологічні та соціальні проблеми. Оскільки допоки існує К., бідність і гноблення нікуди не дінуться, комуністи виступають за революційне повалення К., що привело б до соціалізму, перш ніж врешті-решт перетворитися на комунізм. Багато соціалістів вважають К. ірраціональним, оскільки виробництво та напрямки розвитку економіки є незапланованими, створюючи багато невідповідностей та внутрішніх суперечностей. Енвайронменталісти стверджують, що К. вимагає безперервного економічного зростання, і, що він неминуче руйнує обмежені природні ресурси Землі.

Література: Маркс К. Капитал, т. 1 – 3 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 23 – 25. – М., 1960 – 1962; Фридмен М. Капитализм и свобода. – М., 2005; Суименко Е. И. Капитализм в нашем доме. – К., 2007; Кляйн Н. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф. – М., 2009; Дымов К. Капитализм – система без будущего. Критический анализ современного капитализма и тенденций его развития. – К., 2010.

Юрій Латиш

КАРМА (у перекладі із санскриту कर्म: «відплата») – одна з базових онтологічних категорій в більшості традиційних індійських релігій, причинно-наслідкова сукупність накопичених за всі попередні народження діянь, помислів, страждань і насолод, якісний підсумок яких (кармапхала – «плоди карми») визначає буття істоти в її нинішньому матеріальному втіленні. Складається із трьох нерозривних елементів: «накопичена» санчіта, яку індивід успадковує від своїх попередніх пероджень, і яка визначає статус означеного індивіда при його черговому народженні; «плодоносна» прарабдга, яка визначає матеріальні, духовні й моральні умови життя індивіда в нинішньому народженні; і «та, що накопичується зараз» кріямана – діяння, помисли,

страждання й насолоди, що є сутністю діяльного буття індивіда в нинішньому народженні, тому їхня карма пхала, додавшись до результатів усіх попередніх перероджень, проявиться уже після його фізичної смерті в наступних перепродженнях.

Література: Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Пер. с фр. – Екатеринбург, 2007.; Дюмон Л. Homo hierarchicus: опыт описания системы каст / Пер. с фр. – Санкт-Петербург, 2001; Индийская мифология: Энциклопедия / Сост. К.М. Королев. – Санкт-Петербург, 2004; Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц. – М., 2009; Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. –М., 1996.

Вадим Рубель

КАРТОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА – (від грец. «chartes» – лист папіруса для письмового використання і «grafo» – «пишу») – спеціально історична дисципліна, яка займається науковим аналізом і розробляє методику використання старих карт і атласів. К. І. містить в собі дві дисципліни – історію картографії та картографічне джерелознавство. Поєднання предмету вивчення обох дисциплін є окреслення практичних функцій К. І., як спеціальної історичної дисципліни. Об'єктом досліджень К. І. є джерела картографічні.

Джерела картографічні – вид зображальних джерел, що представляють умовні зображення на папері чи іншому матеріалі різноманітних природних, географічних, політичних та соціально-економічних явищ. Зображення на картах – це особливий вид моделювання дійсних реальних явищ, що передає їх кількість та якість характеристик, структуру, взаємозв'язки та динаміку. Карти дозволяють вести одночасний огляд простору у будь-яких межах від невеликої дільниці місцевості до поверхні Землі в цілому, створюють просторовий образ явищ, що зображуються, інколи містять їх кількісні характеристики, дозволяють визначити координати, довжину, ширину, площу, висоту та обсяг зображувальних об'єктів, демонструють їхню єдність, взаємозв'язки, особливості і закономірності розміщення.

До складу джерел картографічних входять не лише карти. При дослідженні карт як історичних джерел вивчаються і ті джерела, звідки інформація потрапила на карти. Це географічні описи, записки видатних мандрівників та мореплавців, судові щоденники, художня література та ін. В цій справі К. І. тісно взаємодіє з такими науковими дисциплінами, як історія географії, лінгвістика, топоніміка, астрономія.

Джерел картографічних, особливо тих часів, коли ще не було друкування карт, збереглося порівняно не багато. Старіння, сирість, пожежі, відсутність належного догляду за зберіганням і інші причини пояснюють втрату великої кількості старовинних карт. Ті, що дійшли до нашого часу, відомі переважно в копіях або являють собою карти, де є певна інформація, запозичена з більш давніх джерел. Головний масив карт, що є в наявності на нинішній момент – це карти Нового і Новітнього часу.

К. І. має власну розроблену методику дослідження картографічних

джерел. Для цього простежуються всі етапи їх створення: від збору інформації, до креслення, гравіювання і друкування карт. Аналіз змісту карти проводиться з урахуванням наукових, картографічних, політичних ідей і світогляду того часу, коли вона була створена.

В наш час отримали розвиток методи комп'ютерного і фізико-хімічного аналізу змісту карт. Останній метод часто використовується для доведення достоменності карти. Насамперед, це стосується аналізу матеріалу, на якому створена карта (кістка, глина, дерево, пергамент, тканина, папір), чорнила та фарби, якими викреслена карта, інших предметів – обкладинки, випадкових плям і т.п.

К. І. як наукова дисципліна з'явилася в XIX ст. Її засновником вважається французький інженер-географ Барб'є Бокаж, який створив один з перших оглядів історії картографії. В середині XIX ст. сформувалися основні напрями досліджень в історичній картографії: картобібліографія, яка займається описом і дослідженням картографічних фондів бібліотек, архівів, приватних колекцій; евристика, до предмету дослідження якої відноситься відкриття і введення в науковий обіг раніше не відомих картографічних джерел; персоналії картографів.

Огляди історії розвитку світової і вітчизняної картографії в XX ст.. створені Л. Богровим, Н.М. Биховським, Я.А. Шуваловим, Ф.А. Шибановим, К.А.Саліщевим, А.В. Постніковим та ін. Дослідження розвитку картографії в Україні проведені В.П. Павловою, Р.І. Соссою.

Західноєвропейські карти вивчалися в працях Л.А. Гольденберга, О.М. Медушевської, Є.М. Поспєлова, А.З. Алейнера та ін. Взаємовплив візантійської, арабської, західноєвропейської картографії досліджений в працях арабістів І.Ю. Крачковського, Т.А. Шумовського, візантолога О.Р. Бородіна. Китайські і індійські давні карти вивчали Л.Н. Гумільов, В.Є. Масіброда, А.І. Мелналкксніс.

Давні карти, на яких зображена територія сучасної України, дослідженні в працях Ю.А. Кулаковського, Д.І. Яворницького, В.Г. Ляскоронського, В. Кордта, С.А. Гаврилової та ін.

Література: Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К., 2000; Сосса Р.І. Історія картографування території України : підручник для студентів вищих навч. закладів. – К., 2007; Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – М., 1985; Салищев Н.А. Картоведение: уч. пособие. – М., 1990.

Андрій Зубко

КАСТА (у перекладі з португальської casta – «порода») – формативна соціальна категорія ієрархічного структурування традиційного індуїстського суспільства. В параметрах концепції переселення душ кожна К. (автентична назва джаті) є сукупністю людей з однаковою кармою, які своїми попередніми народженнями заслужили право переродитися в цьому житті у визначеному його кастою відповідному соціальному прошарку, займатися більш або менш почесною професією, жити в певному житлі, користуватися певним матеріальним статком,

носити певний одяг, їсти певну їжу, одружуватися на відповідних жінках, отримувати певну освіту тощо. Кастова система склалася на початку нашої ери в результаті поглибленого дроблення системи варн, пов'язаного з перманентним ускладненням внутрішньої соціально-правової і професійної структури традиційного індійського суспільства. У зовнішніх проявах життя представники кожної К. являли собою усталену соціальну спільноту спадкового походження, в рамках якої її члени відчували певну морально-етичну єдність і окремішність від інших джаті, мали жорстко визначений перелік своїх ексклюзивних професійних занять, деякі специфічні обряди та певні обмеження на спілкування з представниками інших К. К. утворювали певну ієрархічну систему соціальної престижності та поважності, від яких залежали усі параметри матеріального, етико-морального, освітянського та професійного буття кожного члена тої чи іншої джаті. Перманентне ускладнення соціальної, релігійної та професійної структури традиційного індійського суспільства спричиняло постійне збільшення чисельності К., кількість яких перевалила в XX ст. за три тисячі, із яких не менше 8% припадало на представників вищих найповажніших брахманських або військових К., 22% складали середні К. торговельної та землеробської орієнтації, 39% залишалося за представниками нижчих землеробських та мало поважних ремісничих К. Ще 17% мешканців тогочасної Індії належали до категорії «недоторканих» – орієнтованих на виконання найбрудніших і тому найнеповажніших в індуїзмі «нечистих» професій (сміттярі, м'ясники, артисти, куртизанки, кожум'яки, пралі тощо). Решта мешканців Індії сповідували відмінні від індуїзму релігії (іслам, парсизм, християнство тощо), і тому не входили до системи кастового ранжування. Після здобуття Республікою Індія незалежності (1947 р.) кастова система в ній була офіційно скасована, а для колишніх представників «недоторканих» були навіть зарезервовані певні квоти у державних навчальних закладах, виборних органах місцевої і центральної влади, в усіх інституціях державної служби. Проте в реаліях конкретного життя приналежність особи до певної К. і донині є одним із базових регуляторів соціально-майнової, професійної та освітянської ієрархії індійського суспільства.

Література: Борділовська О. А. Кастовий фактор у житті сучасного індійського суспільства //Східний світ. – 2004. – № 3; Дюмон Л. Homo hierarchicus: опыт описания системы каст / Пер. с фр. – Санкт-Петербург, 2001; Куценков А.А. Эволюция индийской касты. – М., 1983; Успенская Е. Н. К вопросу о природе индийской касты //Журнал социологии и социальной антропологи. – 2009. – Т. 12. – № 3; Юрлова Е. Индия: касты и межкастовые отношения живут и изменяются //Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 11.

Вадим Рубель

КАТАКОМБИ (грец. κατω – знизу і κομβος – сплетіння) – підземні приміщення природного або штучного походження. В давнину використовувалися головним чином для релігійних обрядів і поховання померлих. Такі споруди збереглися в Києво-Печерській Лаврі. У період раннього бронзового віку існувала катакомбна культура, що була поширена на терені України, Придоння та в Калмицьких

степах. Померлих ховали в К. – підбоях. Головне заняття племен цієї культури – скотарство та землеробство. К. інколи називають залишені підземні каменоломні (наприклад, під Одесою, Керчю).

В‘ячеслав Мордвінцев

КАТЕХИЗИС(з лат. catechēsis від давньогр. κατηχισμός –усна настанова; або від гр. κατηχεῖν, оголошувати, навчати, наставляти).

1. Короткі проповіді про віру новоначальним християнам або бажаючим прийняти хрещення; пізніше офіційний віросповідний документ певної конфесії, огласительні повчання; книга, що містить в концентрованій формі основні положення, догматичні поняття віровчення, найчастіше викладені у вигляді питань і відповідей.

Саме в такому значенні це слово вживається в Новому Завіті. "Щоб ти [Феофіл] дізнався основу того вчення, в якому був наставлений" ("katechesis")" (Лк.1: 4). Олександрійський іудей Аполлос, який прийшов з проповіддю до Ефесу, "був наставлений («en katechoumenos») в початках шляху Господнього" (Діян. 18:25). Катехизація відбувалась як виконання заклику Христа «научіть народи», перш ніж «хрестити їх» (Мф. 28:19).

На початку християнства не було потреби в К., зважаючи на безпосередню апостольську проповідь, якою поширювалось названа релігія. У ранньому християнстві К. називалося усне повчання основам віри новонавернених, що передувало хрещенню. Вступ до церкви допускався тільки після «оглашення словом істини», в програму якого входили відомості про суть церковних таїнств, положення десяти заповідей, «Символу віри», в. 3 ст. до цього приєдналося вивчення молитви Господньої («Отче наш»). «Оглашенні» (катехумени) мають право бути присутніми лише на першій частині літургії, т. зв. «літургії оглашенних».

Ще в ранньохристиянськую епоху існували цілі цикли огласительних повчань або гомілій, що послужили зразком для пізніших середньовічних і новоєвропейських К. (катехитичні повчання Кирила, єпископа Єрусалимського (4 ст.), «огласительне слово» св. Григорія Нісського, твори з методики катехізації – деякі глави в «Словах про священство» Іоанна Златоуста і твір блаженого Августина «Про те, як наставляти у вірі людей простих» («De cathechisandis rudibus»). З часом назва «К.» поширилася також і на записані настанови, навчальний посібник, в якому популярно викладається (зазвичай у формі питань і відповідей) вчення християнської Церкви. Таким чином К. перетворився на жанр християнської віронавчальної літератури. У традиційній для нас формі К. вперше сформувався на Заході. Першою книгою, що отримала назву «К.», стала праця протестанта Андреаса Альтхамера, складена у формі питань і відповідей на початку XVI ст. К. як догматично точний виклад основ віри в питаннях і відповідях з'являється лише в добу Реформації. Найвідоміші з них – Малий і Великий катехізиси Мартина Лютера, К. Кальвіна, Меланхтона та інших протестантських вождів.

Як реакція католиків з'явилися К, підготовлені єзуїтами. Саме католицькі К. за кількістю видань і накладами стали наймасовішими (наприклад, К. єзуїта

Петра Канізія, написаний в 1554 р., за двісті років витримав більше 400 видань). В 1566 р. з'являється «Catechismus Romanus» (Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad parochos Pii V jussu ed.). Форма запитань і відповідей надана йому лише в антверпенскому виданні 1872. Успіхом користувався К. Дегарба (вид. в 1847), що був перекладений на 13 мов. У 1905 Папа Римський випустив Compendio della dottrina Christiana (К. св. Пія X). Останній оновлений католицький К. був створений в 1992 р. при папі Іоанні Павлі II.

У православній (російській) церковній традиції підготовка до хрещення називалася «оглашенням», а ті, хто проходив таку підготовку, іменувалися «оглашенними». Книга повчань для них називалась «оглашенник». До XVII ст. на Русі тлумачення основних категорій християнства, як правило, містилися в букварях, тлумачних молитвениках та інших навчально-богослужбових збірниках або зводах. Перший К. у східнослов'янській традиції був написаний в 1562 р. білоруським протестантом Симоном Будним народною говіркою і називався «К., то есть наука стародавная христианская, от святого писма, для простых людей языка руского, в пытаниах и отказах събрана». Першою спробою складання православного К. у східних слов'ян став написаний староукраїнською мовою Великий К. Лаврентія Зизанія (1627 р.). Однак через поганий переклад на слов'янську і значні неточності тираж було конфісковано і майже повністю знищено. З іменем Лаврентія Зизанія і його брата Стефана дослідники пов'язують ще кілька К. кінця XVI – першої третини XVII ст., які не збереглися.

Далі аж до XX ст. було два офіційних православних К.: «Православне іcповідання кафоличної і апостольської церкви Східної» (Катихисис сирѣчь исповѣданіе православныя вѣры католіческія и апостолскія церкве восточныя…) (1712 р.) ректора Київської академії, київського митрополита Петра Могили і «Пространный христианский катихизис Православной Кафолической Восточной церкви» (1823 р.) митрополита Філарета (Дроздова). Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в школах використовувалися К. московского митрополита Платона (Левшина) (наприклад, «Краткий катехизис ради обучения малолетних детей христианскому закону», «Сокращенный катехизис для обучения отроков с присовокуплением молитв и христианского нравоучения» та ін.).

2. К. у переносному значенні – звід правил, положень; збірник непорушних принципів; твір, написаний у формі запитань і відповідей.

Напр. "Декларація віри молодих українців" ("Profession de foi молодих українців") (1893 р.) – програмні положення таємного товариства "Братство тарасівців" (автономія України, єдність галицьких і наддніпрянських українців, українські школи, надання населенню політичних прав, запровадження української мови в суспільно-політичне життя, непримиренність до "відступників" і "чужинців").

"Православний катехізис" – своєрідний документ, створений лідерами повстання Чернігівського піхотного полку (29 грудня 1825 р.) та складений у формі запитань і відповідей при дотриманні релігійного характеру викладу. За його основу було взято головні декабристські постулати – повалення самодержавства, скасування кріпосного права, встановлення демократичних

порядків.

Література: Катехизис Петра Могили: Оригінал 1645 року. – К. – Париж, 1996; Православый Катехизис. – М., 1990; Катехизис // Христианство. Энциклопедический словарь / Ред. кол. С.С. Аверинцев (гл. ред.), А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов: В 3 т. – М., 1993; Катехизис // Христианство. Словарь / Под общ. ред.Л.Н. Митрохина и др. – М., 1994.

ІннаЗаболотна

КАТЕХУМЕНАТ (від давньогрец. κατηχούμενος буквально: «той, хто наставляється») – це період навчання християнським догматам для того, хто бажає прийняти християнство. Люди, які проходять через процедуру К., називаються катехумени або оглашенні. Цей термін зберігає актуальність для сучасного християнства. Але особливо важливий він для історії ранньої християнської Церкви.

Християнська Церква II – IV ст. дуже уважно підходила до питання зарахування до своїх лав нових членів. В той час практично всі, хто приходив до християнства, до цього були язичниками. Вони вважалися духовно брудними, крім того, не могли одразу вивчити всі догмати Церкви та її ритуали. Тому перед прийняттям хрещення вони повинні були пройти період навчання. Вважалося, що хрещення – не перша, а скоріше, остання сходинка у становленні справжнього християнина. Визнавалося, що кандидат у хрещення вже повинен знати християнські канони і жити відповідно до них. Згадки про К. є у Тертулліана та Орігена. Так, Тертулліан пише: «Води хрещення є печаткою віри, але її початок – у щирому каятті… Ми не омиваємось, щоб перестати грішити, але тому, що ми вже перестали» [Тертуліан. Про каяття, 6, 16 – 17.].

В християнській Церкві II – III ст. період К. дорівнював трьом рокам. В IV ст.. в інституті К. відбулися різкі зміни. Коли гоніння на християнство припинилися, релігійність перестала бути єдиним мотивом ставати оглашенним. Часто таким мотивом виявлялися бажання просунутися по службі, або, наприклад, одружитися з християнкою. Такі люди ставали оглашенними, але приймати хрещення не поспішали – таким чином остаточно не пориваючи з язичницькою релігією. Тому серйозною проблемою для К. IV ст. стало відкладання хрещення на невизначений строк. Такі катехумени вже називалися «християнами» після внесення свого імені до списків оглашенних, вони могли бути присутніми на літургії оглашенних та деяких інших службах. Багато з них задовольнялися такою ситуацією практично до закінчення життя, не намагаючись прийняти хрещення. Навіть щирі християни часто відкладали хрещення до моменту перед смертю. Це було пов’язано з вірою, що за допомогою хрещення можна змити з себе всі гріхи і безгрішним перейти до вічного життя. Подібну практику Церква засуджувала і намагалася з нею боротися. Серед таких катехуменів, які хрестилися перед смертю, були імператор Константин Великий, його син Констанцій II, імператор Феодосій I, навіть Амвросій Медіоланський. Показовою в цьому контексті є постать «першого християнського імператора» Константина Великого, якій Міланським

едиктом 313 р. зробив християнство офіційною релігією в Римській імперії. Він став катехуменом у 312 р, а хрестився лише перед смертю у 337 р.

В сучасній християнській Церкві К. продовжує існувати, хоча більшість людей цю процедуру не проходять і хрестяться ще в юному віці. На сучасних катехуменів накладається ряд обмежень: вони можуть бути присутні лише в притворі (нартексі) храму, вони не беруть участі в церковних таїнствах, під час церковної служби вони не можуть бути присутні на літургії вірних та мають залишити храм на останніх словах літургії оглашенних.

Література: Лебедев А.П. Духовенство древней Вселенской Церкви – Санкт-Петербург, 2006; Хулап В.Ф. Катехуменат в истории церкви// Церковный вестник. – 2002. – №№ 11-12; 2003. – №№ 1-4. Режим доступу: http://www.biblicalstudies.ru/HC/35.html#t001

Дмитро Пуховець

КАТОЛИЦИЗМ, КАТОЛИЦТВО (від грец. katholikos – загальний, вселенський) – один з основних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів християнства. Розпад Римської імперії наприкінці IV ст. на Західну і Східну започаткував розкол християнської церкви. Занепад Західної імперії, а згодом і крах державності призвели до посилення позицій римського єпископа (з V ст. – Папи, лат. papa, від грец. pappas – батько), в руках якого поступово зосередилася величезна влада над усім роздробленим у політичному відношенні західноєвропейським світом. У 756 р. король франків Пипін Короткий подарував Папі Стефану II землю з центром у Римі, яка стала т. зв. Папською державою. Тоді ж Папа створив сфальсифіковану грамоту (Константиновий дар), згідно з якою доводилося, що ще Константин Великий передав Папі Рим разом із західною частиною імперії.

Конфлікт візантійської теології священної держави і латинської теології універсального папства, ускладнений доктринерськими та обрядовими розходженнями, а також небажання константинопольського Патріарха підкорятися Папі Римському обумовили тривале протистояння між західною і східною християнськими церквами. Зрештою під час чергового конфлікту в 1054 р. стався остаточний розкол, внаслідок чого християнська церква поділилася на римо-католицьку (західну) і греко-православну (східну). Обидві церкви стали цілком самостійними і проголосили цілковиту незалежність одна від одної.

З другої половини XI ст. Папу почали обирати вищі посадові особи католицької церкви – кардинали (без втручання світських государів). Папа Григорій VII (1073 – 1085 рр.) започаткував понад двохстолітню епоху владної папської монархії, яка, спираючись на чиновників-монахів і власні грошові кошти, доводила зверхність церковної влади над світською, прагнула забезпечити контроль духовенства над суспільством, підпорядкувати духовенство та королів необмеженій владі папи Римського. Найвищої могутності влада пап досягла за Інокентія III (1198—1216 рр.), який втручався у внутрішні справи європейських держав, висував на престол і позбавляв і корони імператорів, вважався найвищем суддею в католицькому світі, організовував хрестові походи тощо. Климент V (1305—1314 рр.) обрав місцем своєї

резиденції Ліон. Згодом папський двір було перенесено до Авіньйону (Франція), де впродовж 1309—1377 рр. папи стали формально полоненими французьких королів, але фактично плідно співробітничали з ними. У цей час вони створили пишний двір і бюрократію, підвищили збори за привілеї та помилувальні листи, за надання посад. У період Авіньйонського полону на папський престол обиралися тільки французькі єпископи. Після повернення папської резиденції до Риму почався т. зв. Великий розкол церкви, коли впродовж 1378 – 1417 рр. англійські, німецькі, іспанські та шотландські кардинали в Римі обирали одних пап, а французькі, іспанські та шотландські у Авіньйоні – інших. Під час Великого розколу виник т. зв. Соборний рух, покликаний скликати Вселенський Собор з метою припинення розколу й проведення реформи в церкві.

Людей, які виступали проти християнського вчення, або за його реформування католицьке духівництво називало єретиками. Для боротьби з ними у XIII ст. було створено спеціальний церковний суд — інквізицію. Боротьбу з єретиками було доручено Домініканському чернечому ордену. Діяльність та ідеологія католицької церкви, поєднання церковного життя зі світським за Середньовіччя викликали невдоволення різних верств населення Західної Європи, що зумовило появу сект, призвело до Реформації (XVI ст.). У ході реформування від К. відокремився протестантизм. У відповідь на Реформацію римська католицька церква здійснювала Контрреформацію. З метою зміцнення К. у боротьбі з Реформацією впродовж 1545 – 1563 рр. відбувався XIX вселенський (Тридентський) собор, який піддав анафемі положення протестантизму, розширив права єпископів щодо нагляду над духовенством, визнав пріоритет папської влади над рішенням церковних соборів тощо.

Католики вважають джерелом християнського віровчення не тільки Святе Письмо, а й Священні перекази, які, на відміну від православ'я, містять постанови Вселенських соборів і судження пап. Папа Римський вважається намісником Ісуса Христа та наступником апостола Петра і тому є непогрішимим, його влада вища за владу Вселенських соборів (реально папи враховують думку соборів). На І Ватиканському (XX вселенському) соборі в 1870 р. на пропозицію єзуїтів було прийнято догмат про непогрішність Папи Римського в питаннях вчення. К. притаманні визнання догматів про «сходження Святого духа» не тільки від «Бога-отця», а й від «Бога-сина», про непорочне зачаття діви Марії та її тілесне вознесіння, а також – ушанування реліквій, культ мучеників, святих і блажених, наявність у храмах скульптур, музичний супровід під час богослужінь. Організація католицької церкви вирізняється суворою централізацією, ієрархічним характером. К. репрезентують три групи церков: Римська Католицька Церква, 13 уніатських церков, старокатолицькі церкви. Всесвітній центр католицької церкви, резиденція її глави Папи Римського, розташована у Ватікані. Там же знаходяться органи управління католицької церкви – Курія. Найвищі духовні особи – кардинали, повне зібрання яких (140) утворює папську консисторію – постійну вищу допоміжну установу при Папі Римському.

У 1870 р. на підставі проведеного плебісциту Папську область було

включено до складу Італійського королівства. Тим самим світська влада Папи Римського скасовувалася; його влада зберігалася тільки в межах Ватіканського та Латеранського палаців і позаміської резиденції. У відповідь на це Папа Пій IX оголосив себе «ватіканським в'язнем». Конфлікт між Папою та урядом Італії офіційно був розв'язаний лише в 1929 р., коли за домовленістю з Б.Муссоліні на території Рима було утворено місто-державу Ватікан (44 тис. га), а Папу проголошено його необмеженим монархом. З 1552 по 1978 рр. папами обиралися італійці; 16 жовтня 1978 р. Папою римським став польський кардинал Кароль Юзеф Войтила – Іоанн Павло II. Після його смерті у квітні 2005 р. Папою Бенедіктом XVI став німець Йозеф Алоїс Ратцингер, який зрікся престолу у лютому 2013 р. Його місце під іменем Франциска І зайняв Хорхе Маріо Берголье – архієпіскоп з Буєнос-Айреса – перший Папа з Латинської Америки і перший Папа з Ордену Єзуїтів.

Впродовж століть богослужіння в К. здійснювалося лише латинською мовою, тільки з середини 1960-х рр. було дозволено вести службу національними мовами. У грудні 1992 р. офіційно представлено новий «Катехізис римо-католицької церкви» (попередній катехізис складений в середині XVI ст.) – основоположний документ церкви, який визначає її діяльність. 2865 параграфів документа визначають позицію сучасної католицької церкви щодо віри, інших релігій, особистості, держави, науки, економіки, війни, смертної кари тощо. Католики становлять переважну частину віруючих у Австрії, Аргентині, Бельгії, Бразилії, Естонії, Італії, Іспанії, Кубі, Латвії, Литві, Нікарагуа, Мексиці, Словаччині, Польщі, Португалії, Угорщині, Уругваї, Франції, ФРН, Чехії. Загальна чисельність католиків становить понад 1 млрд. осіб.

Література: Вудс Т. Как католическая церков создала западную цивилизацию /Пер. с англ. – М., 2010; Лозинский С.Г. История папства. – М., 1986; Свенцицкая И.С. От общины к церкви (О формировании христианской церкви). – М., 1985.

Сергій Пивовар

КВАНТИТАТИВНОЇ ІСТОРІЇ ТЕОРІЯ (лат. quantitas – кількість), кількісна історія – міждисциплінарний науковий напрям, який є сполученням кількісних підходів, статистичних методів і математичних моделей. К. І. Т. формується у 1970-х рр. у різних країнах світу. Її прихильники виходили з того, що певні види історичних джерел схожі на матеріали, з якими працюють економісти, соціологи, психологи, представники інших гуманітарних наук. Тому при роботі з таким видом інформації слід звернутись до методів вищеназваних наук, а через них – до математичних методів. Вони переконували, що історичні дослідження можуть відповідати вимогам науки тільки у тому випадку, коли їх результати є наслідком квантифікації, тобто отримані за допомогою кількісних і формальних методів, а тому є більш точними і можуть бути перевірені у будь-який час. Основну увагу дослідники зосередили на вивченні масових джерел – статистичних матеріалів, діловій документації органів центрального і місцевого управління або установ, документах особового обліку тощо. Це дозволило

докладно вивчати історико-демографічні процеси, соціально-економічний розвиток певної країни, її політику і культуру.

Виділяють кілька регіональних шкіл квантитативної історії. Найстарішою вважається школа США. Її засновниками вважаються А. Конрад і Дж. Мейер, які протягом 1957 – 1958 рр. виступили з рядом статей, в яких виклали методологічні принципи кількісного аналізу в історії, деякі його методи стосовно окремих проблем американської історії. Такий підхід мав наслідком виникнення так званих «нової економічної», «нової соціальної», «нової політичної» історій. Ще один з піонерів американської квантитативної історії Р. Фогель визначав її методологію як таку, що «використовує математичні моделі, взяті з економічної науки, для дослідження історії». Американські історики-квантифікатори орієнтувались на запозичення системи доведення і системи мислення точних наук. Свою програму кліометристи реалізували у трьох осньовних напрямах: вирішення давніх проблем американської економічної історії з використанням новітніх методів, вивчення економічного зростання, оновлення інституціональної історії.

В Європі найбільш яскраво даний напрям представлений у роботах істориків французької школи «Анналів» 1960-х рр. Вони прагнули наслідувати вченим – представникам точних наук, вважали, що у справді науковому дослідженні слід обов'язково використовувати кількісні методи. При цьому кількісні показники створювали статистичні ілюстрації історичного викладу. Основну увагу прихильники даного напряму зосередили на проблемах соціальної, економічної історії та історії ментальностей. Певні відмінності можна спостерігати у вчених, які сформували протягом 1970-х рр. у ФРН напрям «історико-соціальні дослідження». Методи квантифікації вони застосовували не тільки до кількісних, але й щодо якісних показників суспільного розвитку. Це давало можливість обробити їх математичними методами задля перевірки висунутих гіпотез.

Свої особливості мала радянська школа квантитативної історії. Найголовнішіми є наступні: активна співпраця істориків, математиків і кібернетиків, що мала наслідком досить високий рівень досліджень і своєрідність спеціалізованого програмного забезпечення; роботи радянських вчених, за словами американського дослідника Д.К. Роуні, були спрямовані не стільки на аналіз, скільки на синтез, агрегацію даних джерел; велику увагу вчені приділяли не тільки практичній, але й теоретико-методологічній роботі (насамперед, дослідження акад. І.Д. Ковальченка, Л.І. Бородкіна). При цьому вони переконливо доводять, що розвиток квантитативної історії не є «спробою перетворити історію на різновид «точних наук», застосування математичних і статистичних методів викликане подальшим поглибленням історичних досліджень, а сфери і межі їх застосування визначаються метою дослідження, його науковим рівнем і специфікою математичного знання.

Література: Бородкин Л.И. Квантитативная история в системе координат модернизма и постмодернизма // Новая и новейшая история. – 1998. – №5; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования.– М., 1987; Гарскова И.М. Историческая информатика и квантитативная история:

преемственность и взаимодействие// История и математика: Анализ и моделирование социально-исторических процессов. – М., 2007.

Олена Ляпіна

КИРИЛИЦЯ – одна із двох давньослов'янських абеток. Названа на честь творця слов'янської писемності Костянтина (у чернецтві – Кирила). Більшість учених вважають, що Кирило близько 863 р. створив для старослов'янської мови глаголицю, яку в давнину називали «куриловицею». Є декілька припущень щодо авторства К.: найбільш поширеною є та, що упорядниками були болгарські місіонери брати Кирило і Мефодій, які увійшли в історію як творці слов'янських абеток – глаголиці і кирилиці. Ще й нині триває суперечка стосовно того, яка з двох абеток давніша. Більшість вчених схиляється до думки, що Кирило винайшов глаголицю, а вже після його смерті учні, зокрема Клемент Охрідський, упорядкували абетку, яку назвали на його честь учителя кирилицею. Деякі науковці дотримуються думки, що давнішою є К., а глаголиця виникла після смерті Мефодія в умовах таємного слов'янського богослужіння у Великій Моравії. Існує також думка, що К. прийшла до Київської Русі з Болгарії разом зі старослов'янськими богослужбовими книгами після прийняття християнства.

Обидві абетки подібні за складом, порядком назв і значенням літер, проте суттєво відрізняються графікою. Літери К. пишуться чіткіше, простіше і наближаються до грецького уставного письма IX ст., з якого взято 24 літери. До них було додано 19 букв для позначення звуків, притаманних для слов'янської мови і які відсутні в грецькій мові. Отже К. налічує 43 літери. Кожна літера мала свою назву, а ті, що були запозичені з грецького алфавіту, мали ще і числове значення. До основних типів кириличного письма належать устав (XI – XIV ст.), напівустав (XIV – XV ст.), скоропис (XVI –XVII ст.).

У письмі східних і південних слов'ян у К. змінювалися форма літер, склад та їхнє звукове значення. Зміни графіки були пов'язані з розвитком слов'янських мов та внутрішньомовними процесами.

Найдавнішою з нині відомих кириличних пам'яток є напис 931 р. у скельному монастирі біля с. Крепча в Болгарії. Найдавнішою датованою кириличною книгою є Остромирове Євангеліє 1056 – 1057 рр. До XI – XII ст. К. і глаголиця вживалися паралельно, згодом К. витіснила глаголицю.

Протягом використання К. змінювався тип письма. Першим з'явився устав. На зміну йому у XIV ст. прийшов напівустав, що було зумовлено необхідністю прискорення процесу письма, оскільки зростав інтерес до рукописної книги. Накопичення документів у діловодстві вимагало пришвидшення темпу письма, що призвело до виникнення наприкінці XV ст. скоропису, що ліг в основу сучасного рукописного письма – курсиву. В цей же час з'явилася і орнаментальна в'язь, яку використовували у заголовках текстів. Напівуставне письмо лягло і в основу кириличних друкарських шрифтів. У Росії 1708 р. за наказом Петра I друкарський кириличний шрифт було спрощено (введено гражданський шрифт, яким стали друкуватися світські тексти). Накреслення

букв стало спрощеним і наближеним до стилю латинського шрифту. Елементи такого шрифту в східнослов'янських друках з’явилися у кінці XVI ст.

У давнину К. користувалися усі православні слов'яни, а також румуни й молдовани. Із запровадженням додаткових літер і діакритичних знаків до літер кирилиці на позначення специфічних звуків на слов'яно-кириличній графічній основі грунтуються і нинішні системи письма українців, білорусів, росіян, болгар, македонців, сербів, чорногорців, а також (із застосуванням російського алфавіту) абетки багатьох народів колишнього СРСР і монгольська азбука.

Література: Брайчевський М. Походження слов’янської писемності. – К., 1998; Висоцький С. Київська писемна школа X – XII ст. (до історії української писемності). – Львів, К., Нью-Йорк, 1998; Войцехівська І. Палеографія //Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. – К.: Либідь, 2008; Кісь Я. Палеографія: Навч. посібник. – Львів, 1975.

Ірина Войцехівська

КІБЕРРЕЛІГІЯ, КІБЕРРЕЛІГІЙНІСТЬ – новий тип релігійних общин і релігійності в інформаційному просторі Інтернету. Наявність інтернет-технологій революціонізує інструменти і засоби, за допомогою яких релігійні організації вже зараз змагаються між собою за своїх прихильників, змушуючи насамперед традиційні конфесії якісно реформуватися. Так, наприклад, на сайті Папської Ради із соціальних комунікацій у Ватикані міститься прямий заклик до широкого використання інтернет-технологій у досягненні цілей католицької церкви. Зокрема, там говориться, що «важливо, аби люди на всіх рівнях Церкви творчо використовували інтернет у цілях виконання своїх обов’язків і сприяння виконанню місії Церкви… Побоювання і страх перед технологіями або якась інша причина не є проблемними, беручи до уваги дуже багато позитивних можливостей інтернету». На сайті дається докладне пояснення, які саме ці позитивні можливості: «передові методи організації зв’язку і діалогу серед своїх членів можуть зміцнити узи єдності між нами»; «невідкладний доступ до інформації дає можливість Церкві поглиблювати свій діалог із сучасним світом»; «Церкві легше інформувати світ про свої переконання і роз’яснювати свою позицію щодо певного питання або випадку»; «вона (Церква) може чути більш чітко голос громадської думки і підтримувати постійний діалог із світом навколо неї, залучаючись до загального пошуку рішень для людства із багатьох актуальних проблем». Із наведеного видно, що Ватикан не тільки глибоко зацікавлений у максимальному використанні Інтернету для позиціонування католицької церкви і забезпечення зворотного зв’язку із вірянами та світом, але й в якісному реформування корпусу священнослужителів, які мають подолати «побоювання й страх перед технологіями». Останні мусять стати більш відкритими для сучасності, більш освіченими і розмовляти однією мовою із світом, для якого нові медіа стали елементом повсякдення.

З іншого боку, доступність і відкритість Інтернету сприяє створенню нових типів релігійних співтовариств, де об’єднання відбувається на основі спільного релігійного світогляду, цінностей і моралі, а також диференціації між

«нами» (релігійні сайти користувачів) та «іншими» (інші користувачі). Однією з головних рис кіберрелігії є величезна кількість варіантів духовних практик, доступних в Інтернеті. Споживачі релігії тепер мають доступ до безпрецедентної різноманітності пропозицій, з яких можна обирати те, що найбільше задовольняє духовні потреби. Іншою важливою ознакою кіберрелігії є її еклектичність, тобто комбінації різних релігій та духовних практик. Прикладом синкретизму може бути поєднання основи на засадах християнства і запозичень з індуїзму, буддизму або східної думки (особливо популярними є поняття «карми» та «реінкарнації»).

В наш час, коли духовні потреби людей стають все більш помітними, ніж будь-коли раніше, роль Інтернету в якості первісного постачальника релігійної інформації і ресурса задоволення релігійних потреб має тенденцію до суттєвого зростання. Дослідники вказують, що віртуальні співтовариства в Інтернеті все частіше будуть використовуватися віруючими в якості альтернативи інституційним формам релігійностей, що, в свою чергу, стимулюватиме зростання модернізаційних тенденцій в рамках традиційних релігійних інститутів. Конкуренція у кіберпросторі буде все більше тиснути на інституційні релігії, схиляючи їх до децентралізації та більшої демократизації своїх організацій. Нездатність зробити це призведе до відставання на цифровому ринку. Групи, неспроможні адаптуватися до нових ринкових реалій, можуть відійти у небуття.

Література: Каргина И. Г. Новые религиозности: социологические рефлексии //Вестник МГИМО – Университета. – 2012. - № 2; Киберрелигия: Наука как фактор религиозных трансформаций /Под ред. А. П. Забияко. – Благовещенск, 2012. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.amursu.ru/attachments/article/6440/Киберрелигия_Монография.pdf; Пратына Д. А. Киберрелигия: проблема интерпретации //Религиоведение. – 2008. – № 4.

Тетяна Орлова

КІБУЦ (з івриту – колектив, громада; першопочатково квуца – група) – сільськогосподарська комуна в Ізраїлі, для якої характерно усуспільнення засобів виробництва та рівність у праці і споживанні.

Виникнення К. пов’язано з ідеями лівого сіонізму (А. Гордон), який вбачав у створенні землеробських поселень та формуванні класу євреїв-землеробів основу для укорінення єврейського народу в Палестині. Досвід створення землеробських поселень на базі сімейних господарств швидко показав, що в природно-кліматичних умовах Палестини невеликим сімейним фермам було не під силу освоєння земель. Перший К. – «Дганія» – заснований в 1910 р. (за іншими даними, в 1909 р.) неподалік озера Кінерет групою (10 юнаків та 2 дівчини, середній вік яких становив 17,5 років) вихідців з міста Ромен (сучасний райцентр Сумської області). Засновники К. прагнули відновити втрачений зв’язок між євреєм та землею і жити в гармонії з національними та релігійними традиціями. Разом з тим вони мріяли створити «нового єврея» з соціалістичними ідеалами, який живе в справедливому суспільстві, заснованому на повній рівності й колективній відповідальності. В 1914 р. в перших ізраїльських К.

мешкало понад 800 осіб. Після встановлення британської влади в Палестині (1920 р.) і з початком третьої алії кібуцний рух став інтенсивно розвиватися. Численні переселенці приєднувались до К., що існували, або створювали нові комуни. На початку 1920-х рр. були засновані великі сільськогосподарські комуни. За роки британського мандату число К. зросло до 176, а їх населення досягло 47,4 тис. осіб. Після створення держави Ізраїль процес заснування нових К. дещо уповільнився, адже їх основний людський резерв (переселенці з Східної Європи) був знищений у роки Другої світової війни. За переписом 1983 р. в Ізраїлі нараховувалось 267 К., в яких мешкало 116 тис. осіб. Серед єврейського населення Ізраїлю мешканці К. складали близько 3% (до заснування держави – 7%). Нині в 270 К. Ізраїлю живе близько 2,2% населення країни. У 2005 р. усім К. було присвоєно один з наступних статусів: общинний (традиційний); оновлений (з частковим усуспільненням); міський.

У 1920-х рр. член «Дганії» О. Лебл сформулював основні принципи К. («закон квуци»): загальний обов'язок працювати; колективна праця і самоврядування при розподілі робочого часу; «комуністичне життя» – рівність умов життя; постійне прагнення до збільшення виробництва; відмова від використання найманої праці; дисципліна у всіх сферах господарства і в громадському житті; свобода кожного в тому, що стосується політики і релігії; суспільне виховання і харчування дітей до досягнення ними працездатності; рівність чоловіків та жінок у хатньому господарстві; забезпечення старих та непрацездатних членів тощо.

Кількість мешканців К. може коливатися від 100 до 2 тис. осіб, але в середньому становить близько 200. Вищим органом влади є загальні збори, які найчастіше проводяться раз на тиждень. Поточні функції з управління та координації здійснюються секретаріатом, а в окремих сферах діяльності – комісіями, що збираються кожні 1–3 тижні. На відміну від членів секретаріату, члени комісій працюють на громадських засадах. Бажаючі вступити в К. за рішенням загальних зборів приймаються кандидатами на випробувальний термін тривалістю в один рік, після закінчення якого загальні збори таємним голосуванням вирішують питання про надання кандидату членства. Особи, які залишають К., отримують грошову компенсацію в залежності від кількості років, які вони працювали в К. Сьогодні близько половини молоді залишає К. в перші роки після проходження служби в армії і переселяється до міст.

Колективна власність на засоби виробництва, колективне виробництво і колективне споживання покликані забезпечити економічну рівність між членами К. Обов'язку трудитися відповідає право кожного на пожиттєве задоволення всіх потреб, незалежно від виду й кількості затраченої ним праці. Засадничими умовами такого крайнього колективізму є рівна оцінка будь-якої форми праці й відсутність приватної власності (в особистій власності перебуває лише певна сума грошей на власні потреби, розмір якої встановлюється щорічно на загальних зборах). У К. майже не існує потреби в престижному споживанні. Існує 8-годинний робочий день і, як правило, 48-годинний робочий тиждень. З досягненням кібуцниками пенсійного віку тривалість робочого дня скорочується. Члени К. займаються різноманітними роботами в кібуцному

господарстві. Важку або брудну роботу, вечірні й нічні зміни, суботні та святкові чергування виконують усі члени К. по черзі. Кожен член К. отримує щорічну відпустку. Всі члени К. мають право на користування їдальнею, пральнею, поліклінікою, складом одягу. Один з основних принципів кібуцного життя – спільне виховання дітей, яке здійснюється спочатку в яслах, а потім у дитячих садках та будинках для дошкільного та шкільного віку. Вечірні години діти зазвичай проводять у квартирі батьків (в останні роки в багатьох К. вони залишаються там і на ніч). В кожному К. є початкова школа (з 6 до 12 років), після закінчення якої діти продовжують навчання в міжкібуцних середніх школах. К. надають допомогу своїм членам в отриманні вищої освіти.

Розгалужена мережа К. зіграла важливу роль у розв'язанні одного з головних завдань сіоністського руху – створення класу євреїв-землеробів, здатних забезпечити населення необхідними сільськогосподарськими продуктами. К. обробляють 38% всіх сільськогосподарських угідь країни, виробляють 39% сільськогосподарської продукції. Кібуцне сільське господарство багатогалузеве і високомеханізоване, професійний рівень робітників і технічне оснащення надзвичайно високі, завдяки чому ізраїльське сільське господарство вважається одним з найпродуктивнішим у світі. У К. вирощується 81% бавовни, 73% бананів, 67% картоплі, виробляється 60% молока. Однак сучасне кібуцне господарство вже не є чисто землеробським. Близько 50% продукції К. становлять промислові вироби, які складають 10% експортованої продукції. Останнім часом К. також займаються туризмом, включаються у сферу послуг.

З моменту свого заснування К. були пов'язані з робітничим рухом і користувались значним впливом у лівосіоністських партіях та профспілках. В 1980 р. утворилася найчисельніша спілка – «Об'єднаний кібуцний рух», орієнтована на Ізраїльську партію праці («Авода»). Існують й інші кібуцні спілки – ліве об'єднання «Загальноізраїльський кібуц», що підтримувало марксистсько-ленінську партію «МАПАМ» і виступало за співпрацю та рівність з арабами, а також об'єднання релігійних К.

Література: Брюггеман Г., Вайдингер М. Израильский кибуц – модель альтернативного социализма? // Восток. – 2004. – № 12; Гвати Х. Кибуц: так мы живем. – СПб., 1992; Дубсон Б. И. Кибуцы: путешествие в светлое будущее и обратно. – М., 2008; Найман А. Я. Кибуцный социализм в Израиле // http://www.cominformua.com/index.php/razdeli/item/1212

Юрій Латиш

КІЛЬКІСНІ МЕТОДИ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ – методи вивчення історичних джерел з метою якомога точного з'ясування кількісних характеристик об'єктів, явищ або процесів дійсності, що вивчається. Залучення методів точних наук спричинене внутрішніми потребами розвитку історичної науки: зростання обсягу фактичних даних вимагає від дослідників уведення у науковий обіг нових джерел і підвищення їх інформативності. Основна мета історичного дослідження, в якому використовуються кількісні (формалізовані) методи аналізу даних, – отримати нову інформацію, що безпосередньо у джерелі

не відображається.

Найбільш вживаними є наступні формалізовані методи роботи з історичними джерелами: контент-аналіз, що полягає у виявленні таких ознак, рис, властивостей документа, які, з одного боку, легко підрахувати, з іншого – суттєво відображають його зміст. Власне метод аналізу зводиться до перетворення тексту джерела на обмежений набір визначених елементів, які можна підрахувати і проаналізувати; методи математичної статистики, що передбачають підрахунок числа об’єктів, які належать до певних груп, вивчення розподілу кількісних ознак, застосування вибіркового методу, теорії вірогідності при оцінці варіантів висновків. Це, зокрема, методи дескриптивної статистики, які використовуються для аналізу статистичної сукупності, дозволяють описати явище або процес в цілому, прослідкувати тенденції його розвитку, з’ясувати і наочно відобразити відхилення даних від узагальненого показника; вибірковий метод, який дозволяє із загальної статистичної сукупності обрати найбільш показові дані, або ж навпаки за нечисленними даними якомога точніше відтворити загальне явище або певний процес; аналіз взаємозв’язків (кореляційний і регресивний аналіз), спрямований на виявлення ступеня залежності між випадковими ознаками або величинами, дають можливість оцінити значимість і форму цього зв’язку; кластерний аналіз, що є підгрунтям для побудови багатовимірної класифікації об’єктів; факторний аналіз, який дозволяє при вивченні множини ознак виявити узагальнюючі фактори; вимірювання соціальної нерівності; ретропрогнозування та інші.

Застосування кількісних методів в історичних студіях, як правило, відбувається у процесі роботи історика з електронно-обчислювальною технікою за кількома основними напрямами: створення архівів машинозчитуваних даних, використання їх в інформаційно-пошукових системах, статистична обробка на ЕОМ даних масових історичних джерел та моделювання історичних процесів і явищ за допомогою стандартного і спеціалізованого програмного забезпечення. Сучасні дослідники виділяють кілька етапів історичного дослідження, що грунтується на використанні кількісних методів: визначення дослідницького завдання та формулювання змістовної гіпотези щодо його вирішення; відбір джерел та формування системи достовірних, репрезентативних конкретно-історичних даних; вибір кількісного методу, який би дозволив формалізувати змістовну гіпотезу і чітко визначити математичну мету поставленого завдання; математична обробка й аналіз кількісних показників; інтерпретація отриманих результатів, підтвердження або спростування висунутої гіпотези.

Застосування К. М. в І. Д. бере початок з 60-х рр. ХХ ст. Тоді вони переважно залучались до вивчення соціально-економічної історії, аналізу статистичних джерел. Сьогодні кількісні методи застосовують практично у всіх сферах історичного досліду: у соціально-політичній, історико-культурній, демографічній, археологічній. Найбільших успіхів використання кількісних методів досягло у сфері джерелознавства (встановлення походження й авторства джерела, перевірка його достовірності, створення баз і банків машинозчитуваних даних тощо).

Література: Святець Ю.А. Кліометрика. Ч.2. Формально-кількісні та

математико-статистичні методи : Підручник.– Дніпропетровськ, 2003; Историческая информатика / Под ред.. Л.И. Бородкина и И.М. Гарсковой. – М., 1996; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – 2-е изд., доп. – М., 2003; Ковальченко И.Д., Бородкин Л. И. Современные методы анализа исторических источников с использованием ЭВМ. – М., 198.; Количественные методы в исторических исследованиях : Учеб. пособие для вузов по спец. «История» / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1984.

Олена Ляпіна

КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ – вивчення і групування знань з історії на розділи, класи, галузі за різними ознаками; метод і засіб окреслення особливостей і специфіки кожної підсистеми історичного знання, встановлення взаємозв'язків між ними. Комплексність і системність історичного знання, органічна єдність усіх його компонентів випливають із цілісності історичного процесу. Сучасне історичне знання є складною і багатоаспектною системою, з розгалуженою ієрархією структурних рівнів, що містить низку підсистем, розділів, галузей, спеціальних історичних дисциплін. Упродовж XX ст. компоненти історичного знання набули досить високого рівня внутрішньої диференціації та спеціалізації. Залежно від ступеня спеціалізації окремих частин історичного знання їх можна згрупувати в окремі розділи, застосовуючи при цьому відповідні критерії та класифікаційні ознаки.

Велику увагу К. І. З. приділяли М.Кареєв, Т.Кун. В історичному знанні виокремлюють два великі розділи: 1) знання про історію виникнення і розвитку об'єктів природи та суспільства (конкретна історія); 2) знання про історію пізнання людиною цих об'єктів, розвиток самих історичних знань (історіографія). Кожний із цих розділів має свої особливості вивчення минулого, специфічні методи та прийоми пізнання, джерельну базу, внутрішню структуру, яка підлягає класифікації. В основу їх внутрішньої класифікації можуть бути покладені такі критерії: просторово-географічні, хронологічні, сфери суспільного життя, завдання, предмет і методи історичних досліджень тощо. Виходячи з цих критеріїв, маємо можливість виокремити знання із всесвітньої історії, історії регіонів або груп країн, знання з історії окремих країн і народів, окремих історичних подій світового або регіонального характеру, знання з історії міжнародних відносин.

За хронологічною ознакою історичні знання охоплюють історію всіх цивілізацій з часів первісного та античного суспільства, Середньовіччя, Нового й Новітнього часу. К. І. З. нерідко поєднує просторово-географічні та хронологічні критерії, наприклад, знання з історії Середньовіччя слов'ян, Новітньої історії країн Азії чи Латинської Америки.

Важливими компонентами історичного знання є дослідження комплексних проблем у межах світової або регіональної історії, наприклад, історії Відродження, Реформації, Просвітництва, світових воєн, революцій тощо. Історичні знання можуть класифікуватися також за сферами розвитку природи й людського суспільства. Йдеться про історію природного середовища, суші і водоймищ, науки й техніки, економіки, політики, культури, церкви, зовнішньої

політики, про інтелектуальну, ділову, воєнну та дипломатичну історію. Великий шар становлять знання з історії окремих соціальних і вікових груп: селянства, робітництва, козацтва, шляхти, інтелігенції, молоді, жіночого руху. Диференціація історичних знань зумовила виокремлення таких наук як археологія, етнографія, етнологія, що зосереджують у собі як історичні, так і специфічні знання, пов'язані з особливостями предмета їхніх досліджень, наукових методів.

Класифікації підлягають знання про розвиток самої історичної науки, її окремих компонентів. Тут вони групуються за такими спеціальними галузями, як історіографія, джерелознавство історичне, методологія історичної науки, історіософія, архівознавство, археографія, історична географія, історична демографія та ін. У межах джерелознавчих знань окреслилася низка спеціальних історичних дисциплін, що акумулюють у собі знання з палеографії, геральдики, сфрагістики, дипломатики, нумізматики та ін.

Поряд із диференціацією відбувається інтеграція історичного знання, посилюється взаємопов'язаність усіх розділів історичної науки, підвищується роль міждисциплінарних досліджень, що дають змогу здобувати нові знання комплексного, системного характеру. Значення К. І. З. полягає в тому, що вона дає можливість, з одного боку, осмислити здобутки кожного з його компонентів, а з другого – синтезувати знання на міждисциплінарному рівні, з'ясувати його взаємообумовленість та цілісність як об'єктивне віддзеркалення історії природи і людства, його цивілізацій. Результати К. І. З. можуть застосовуватись у процесі організації історичної науки, структуризації наукових історичних установ, програмування та координації історичних досліджень.

Література: Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К., 2007; .Кун Т. Структура и развитие науки . – М.,1978; Шмаков В. С. Структура исторического знання и картина мира. – Новосибирск, 1990; Хвостова К.В., Финн В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. – М.,1997; Степин В.С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – М., 2000.

Ярослав Калакура

КЛІЄНТЕЛІ́ЗМ (від лат. cliens – особа залежна від багатія, «патрона») – соціальне явище, яке характеризується здійсненням домінування, панування і підпорядкування за принципом патрон-клієнтських стосунків. Такі відносини поєднують у собі особисту залежність і панування з взаємними зобовязаннями та солідарністю. Зазвичай патрон надає захист та матеріальну підтримку в обмін на лояльність і політичну підтримку. Подібні відносини взаємності будуються зазвичай на основі персональних звязків, дуже рідко опосередковуються офіційними, бюрократичними інститутами. Поширення в суспільсві патрон-клієнтських звязків часто повязують із недорозвиненістю держави, її неспроможністю виконувати свої функції. В науковій літературі існують також погляди на К. як на специфічний варіант політичної активності, не обовязково дисфункціональний (Дж. Мітчел). Подібні практики обміну завжди є нееквівалентними і формуються перш за все на грунті економічної і правової

вразливості клієнтів.

Поняття «К.» має античне походження. В Римі клієнтами називали плебеїв, котрі перебували під покровительством, «патронажем» багатих партиціїв. Елементи К. присутні в функціонуванні всіх політичних систем. При цьому, однак, клієнтарні відносини можуть відігравати в суспільстві провідну або другорядну роль. Вони або підпорядковані інституційному порядку, заснованому на інших принципах обміну соціальними ресурсами, або виступають головним каналом такого обміну. Традиційно вважалося, що клієнтелістські відносини є характеристикою архаїчних і аграрних суспільств. Однак, дослідження останніх років показують, що елементи клієнтарних відносин нерідко вбудовуються в цілком модерні сруктури – зокрема, в функціонування сучасної бюрократії.

Шукаючи корені поширеності подібного типу відносин, соціологи С. Айзенштадт і Л. Ронігер відзначають, що клієнтарні відносини насамперед задовольняють потребу в довірі, дефіцит якої відчувається в складному і відчуженому сучасному суспільсвті. Водночас, досвід функціонування таких систем в модерному світі показує, що вони створюють сприятливі умови до поглиблення нерівності у суспільстсві, консервуючи і навіть підсилюючи закладену в саму природу подібних відносин нееквівалентність обміну ресурсами. На відміну від епохи Середньвіччя, коли патрон-клієнтські звязки були міцно повязані з моральною системою «честі й сорому», в модерному суспільстві подібні відносини більш невизначені й нестабільні. В політичній сфері розповсюдженість у суспільстві патрон-клієнтських звязків найчастіше виступає сприятливим тлом для формування політичних режимів диктаторського типу. Вважається також, що феномен клієнтелізму міцно пов’язаний з явищем корупції.

В сучасному світі побудова відносин панування на основі патрон-клієнтських зв’язків характерна насамперед для країн, що розвиваються. Серед індустріально розвинених країн найбільш поширені відносини подібного типу в Південній Європі (найбільш вживаним прикладом суспільних явищ подібного типу є італійська мафія). Тривалу традицію К. має Україна. Впродовж багатьох століть виразне клієнтелістське забарвлення носили відносини селянства з представниками правлячих класів та державної влади. Селянські основи клієнтелістської політичної культури стали одним з суттєвих факторів, що вплинув на відтворення патрон-клієнтських зв’язків, хоча і в суттєво зміненому вигляді, в комуністичних країнах, позначившись, приміром, на побудові стосунків всередині радянського правлячого класу. Західні дослідники (зокрема, Т. Рігбі) відзначали формування в СРСР персональних бюрократичних кланів, побудованих на основі патрон-клієнтських відносин. Саме персональні зв’язки між представниками радянської правлячої еліти нерідко визначали радянську політику.

Виразні елементи К. були перенесені до політичної системи незалежної України. В деяких випадках, зокрема у виборчій поведінці значної частини населення сучасної України, клієнтелістські принципи стали ще більш помітними. Забезпечення покровительства, кар’єрної перспективи, прямий обмін

матеріальної винагороди, нерідко дуже незначної, на політичну підтримку в багатьох випадках – домінуючі мотиви електоральної поведінки.

Література: Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность. – М., 2000; Eisenstadt S.N., Roniger L. Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society. – Cambridge, 1984; Patrons and Clients in Mediterranean Societies /Ed. by E.Gellner and J.Waterbury. – L., 1977.

Микола Боровик

КЛЕЙНОДИ КОЗАЦЬКІ (від нім. das kleinod, польс. klejnot – коштовність, дорогоцінність) – символи (відзнаки та атрибути) влади козацької старшини та знаки розрізнення козацьких військ. До К. К. належали: корогва (прапор), булава, бунчук, пернач, гербова печатка, литаври, духові труби, значки, палиці, гармата. Вони зберігалися в січовій Покровській церкві чи у військовій скарбниці, звідки їх виносили перед козацькими радами та походами.

До К. К. відносяться корогва – козацький прапор, який виготовлявся з тканини різного ґатунку та кольору і на якому містилися символи (хрест, півмісяць, зірка, зображення святих); від 1755 р. на сотенних корогвах зображувався козак з мушкетом; корогвами також йменувалися церковні та цехові знамена та військовий підрозділ кінноти в литовсько-польському війську; варта українських гетьманів; булава – старовинна зброя, що мала форму срібної кулі (зверху позолоченої) і прикрашеної коштовностями, що була насаджена на металеву чи дерев’яну палицю; на території України відома з мідного віку (ІІІ тис. до н. е.), а символом козацьких гетьманів стає у кінці XVI ст.; до нашого часу збереглися булава гетьманів Богдана Хмельницького, Павла Тетері, кошового отамана Івана Сірка; бунчук – один з головних клейнодів гетьманської козацької влади, ймовірно турецького походження (відомий в Україні з XVI ст.), мав форму держака з голівкою, з якої звисали косиці кінського волосся різного кольору; врученням бунчука супроводжувався вступ на посаду новообраного гетьмана; пернач (пірнач) – жезл, невелика булава зі срібною чи залізною кулею, з вертикальними вирізами уздовж неї або з особливими виступами у формі наконечників списів навколо кулі; ударна зброя, яка призначалася для нанесення потужних шокових ударів з проламуванням захисного обладунку; виконував роль атрибуту (символу полковників), що уособлював військову або політичну владу у козацькій державі; литаври – музичний інструмент, що мав форму залізних (срібних) котлів з натягнутою на них шкірою і дерев’яними паличками для ударів по шкірі; печатка – відтиск (найчастіше зі срібла), що використовувався при затвердженні автентичності документу; мала напис «печать славного войска запорожскаго низового» та зображення козака у гостроверхій шапці, в жупані, з шаблею, порохівницею та рушницею через ліве плече; каламар (з лат. calamarius) – ємкість для письмового приладдя різної форми (чорнильниця), яка виготовлялася з бронзи, срібла або кераміки та слугувала у козацьких канцеляріях знаряддям для письма військового писаря і часто була мистецьким витвором народних умільців.

За ступенями К. К. поділялися на гетьманські (вручалися спочатку польським королем потім російським царем), полковницькі, сотенні (вручалися гетьманом), кошові (вручалися військовою радою Запорізької Січі), курінні (вручалися курінною радою) і паланкові (вручалися кошовим). Кожен з клейнодів належав певній особі із запорізької старшини. Булава – кошовому атаману, прапор – хоружному, бунчук – кошовому, але тримав його над головою отамана – бунчужний. Військова печатка належала судді, пернач – полковникові, литаври – усьому війську.

На кінець XIX ст. більшість К. К. опинилася у приватних колекціях О. Поля, В. Тарновського та ін. Частина їх зникла під час громадянської війни та Української революції 1917 – 1921 рр. Переважна більшість К. К. залишилася в російських музеях, зокрема в Ермітажі (РФ). В Україні К. К. зберігаються у Національному музеї історії України – булава та бунчук XVII ст. та перначі XVII – XVIII ст.; у Переяслав-Хмельницькому історичному музеї – булава XVIII та бунчук XVII ст.; в Чернігівському історичному музеї – булава XVII ст.; в Дніпропетровському історичному музеї імені Д. Яворницького – литаври XVII ст.

Література: Бабкова Н. Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці XX – XXI століть //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наук. праць /Харківський нац. Університет ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 13; Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля // Історичні зошити / НАНУ. Інститут історії України. – К., 1989; Ісаєвич Я. Д. Бойові прапори козацького війська //Український історичний журнал – 1963. – № 1; Сокульський А. Л. Національна символіка України. – Запоріжжя, 1995; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992.

Ірина Войцехівська

КЛІОДИНАМІКА (від гр. Κλειώ – ім’я музи історії; від гр. dynamikos – той, що володіє силою, сильний**)** - нова міждисциплінарна галузь досліджень, котра об’єднує підходи теоретичної історії, історичної мікросоціології, математичного моделювання довгострокових соціальних процесів, побудови та використання історичних баз даних, вивченння соціальної еволюції, історичної демографії тощо. Завданням К. є пошук об’єднавчих теорій та перевірка їх на основі різноманітних масивів даних – історичних, археологічних та ін. Досягнення К. використовуються для оцінки можливих ефектів тих чи інших політичних рішень і для обрання оптимальних шляхів суспільного розвитку.

Термін «К.» у 1998 р. запровадив до наукового обігу американець російського походження, професор екології Коннектикутського університету (США) П. В. Турчин – один з провідних американських спеціалістів в галузі динаміки екологічних співтовариств. На теперішній час сферою наукових інтересів П.В. Турчина є динаміка соціальних систем в історичному контексті. Значний внесок у розвиток К. зробили Л.І. Бородкін, С.П. Капіца, С.Ю. Малков, С.А. Нефьодов, Х. фон Фьорстер, С.В. Цирель та ін.

Останнім часом у вчених-істориків великий інтерес викликає вивчення динамічних процесів в минулому, таких як збільшення чи зменшення чисельності населення, територіальне розширення чи звуження імперій, політична централізація чи децентралізація, розповсюдження світових релігій тощо. Загальний підхід до вивчення таких систем полягає у висуненні конкуруючих гіпотез, які базуються на певних механізмах. Після того гіпотези перетворюються на математичні моделі, а результати моделювання порівнюються з емпіричними даними. Для такого підходу наразі використовується термін «м'яке моделювання». Для об'єктів історичного аналізу характерні складні зворотні зв'язки. Вони не можуть бути повністю проаналізовані на якісному рівні, тому кількісний аналіз і математичне моделювання – ключовий компонент в цій дослідницькій програмі. Іншим важливим компонентом є використання статистичних методів для порівняння прогнозів, отриманих на основі побудованих моделей, з процесами, за якими спостерігають вчені. Цей спільний підхід виявився доволі успішним в природознавстві. Чи не може він стати інструментом і в розширенні нашого розуміння історичних процесів? К.і є спробою знайти відповідь на це питання.

На думку прихильників К., вона виростає з кліометрії і потребує її як постачальника «сировини», тобто емпіричних даних. Але і кліометрія, в свою чергу, також потребує дисципліни, подібної до К. як джерела теорій і моделей, що спрямовують емпіричні дослідження.

На теперішній час основними досягненнями К. вважаються розробка математичних моделей історичних соціально-демографічних циклів і доволі успішне математичне моделювання довгострокового розвитку т. зв. «Світ-Системи».

Одна з головних проблем сучасної науки – проблема історичного прогнозу. Тому цілком очевидною є перспективність нового міждисциплінарного підходу – теоретичної, або математичної історії. В рамках цього підходу будуються математичні моделі історичних процесів, результати яких порівнюються з доступними даними. Це дає нове, більш глибоке розуміння низки закономірностей історичного розвитку. В основі цього підходу містяться уявлення і моделі теорії самоорганізації – синергетики. Створення теоретичної історії є міждисциплінарним проектом. Це означає, що воно повинно спиратися на результати, підходи та моделі декількох наукових дисциплін. Цей процес має використовувати як традиційні для гуманітарного дослідження інструменти, так і формалізовані математичні моделі. Крім того, на думку основоположників К., вкрай бажаною є і філософська рефлексія, щоб дотримати гармонію між першим і другим. Стратегічне планування, проектування майбутнього повинно спиратися на конкретний формалізований історичний прогноз. В сумі і те, і інше утворює зміст та сутність К.

З огляду на все вищезазначене, К. як теоретична (математична) історія і проектування майбутнього набуває особливого змісту в нашій реальності.

Литература: Гусейнова А. С., Павловский Ю. Н., Устинов В. А. Опыт имитационного моделирования исторического процесса. – М., 1984; Коротаев А. В., Малков А. С., Халтурина Д. А. Законы истории. Математическое

моделирование развития Мир-Системы. Демография, экономика, культура. 2-е изд. – М., 2007; Коротаев А. В., Комарова Н. Л., Халтурина Д. А. Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны. 2-е изд. – М., 2007; Малков С. Ю. Математическое моделирование исторической динамики: подходы и модели // Моделирование социально-политической и экономической динамики. /Ред. М. Г. Дмитриев. – М., 2004; Нефёдов С. А. Концепция демографических циклов. – Екатеринбург, 2007; Турчин П. В. Историческая динамика: На пути к теоретической истории. – М., 2007.

Наталія Коломієць

КЛІОМЕТРІЯ (квантитативна історія) (або кліометрика, від грец. Kleio – муза, покровителька історії, metreō – вимірюю) – міждисциплінарний напрям досліджень, що використовує положення економічної теорії, методи економетрії та інші формальні або математичні методи у вивченні історії (найчастіше соціальної та економічної історії).

Витоки напряму відносять до 1958 р., коли у «Журналі політичної економії» була опублікована стаття А. Конрада і Дж. Р. Мейера «Економіка рабства довоєнного Півдня». Основоположниками напряму вважають Р. Фогеля (у США), П. Шоню (у Франції). Вперше термін «К.» з’явився у грудні 1960 р. у статті Дж. Хьюгса, Л.Девіса і С. Рейтера «Аспекти квантитативного дослідження в економічній історії».

Розвиток К. умовно поділяють на три етапи. Перший з них – так звана кліометрична революція – розпочався у США з середини 1960-х рр. У цей час активно проводяться конференції кліометристів. Основна увага дослідників зосереджується на вивченні ролі залізниць в індустріальному розвитку країни, історії сільського господарства США у XIX ст., ефективності рабства в американській економіці. Протягом 1960–1970-х рр. роботи з використанням новітніх методик з’являються у Великій Британії, Франції, ФРН, скандинавських країнах. Приблизно у цей же час методику кліометрики розпочинають застосовувати у своїх роботах радянські історики. Провідна роль у становленні радянської К. належить академіку І.Д. Ковальченку. Другий етап датують кінцем 1970-х – 1980-ми рр. К. перетворюється на своєрідний науковий стандарт, розширюються сфери її застосування. Третій етап – 1990-ті рр. – до сьогодення. Спостерігається, з одного боку, широке використання комп’ютерних технологій і методик точних наук в історичних дослідженнях, створення спеціалізованого програмного забезпечення, яке враховує специфіку історичних джерел, з іншого – відбувається скорочення кліометричних досліджень, пов’язане зі зменшенням інтересу до проблематики соціально-економічної історії.

Література: Ломова С.А. Экономическая история и клиометрика: самоидентификация направлений в России и за рубежом // Новая и новейшая история. – 1997. – №5; Ее же. Сорок лет американской клиометрике (заметки по истории научного направления) // Компьютер и экономическая история. – Барнаул, 1997; Гарскова И.М. Историческая информатика и квантитативная

история: преемственность и взаимодействие // История и математика: Анализ и моделирование социально-исторических процессов. – М., 2007.

Олена Ляпіна

КНЯЗЬ – в IX – XVI ст. у слов'ян та деяких інших народів голова феодальної монархічної держави або окремого політичного об'єднання (удільний князь); представник феодальної аристократії, пізніше – дворянський титул.

Давніше значення цього слова, таке, як «родовладник», відклалося, судячи з усього, у весільній лексиці українського та російського народів, де наречені (умовно кажучи, засновники роду), називаються К. та княгинею. Князі очолювали племена та племінні союзи. У зв'язку з консолідацією племен та пов'язаним із цим процесом зміцнення князівської влади ускладнювалися і функції К. Він організовував та очолював оборону і наступальні операції, спрямовував зовнішню політику союзу племен, виконував релігійні й судові функції. З утворенням перших держав (наприклад, у антів) К. стояли на чолі цих політичних утворень.

У Давній Русі К. стояли на чолі окремих князівств – земель: Київської, Переяславської, Волинської, Галицької та ін. З об'єднанням князівств навколо Києва глава цього об'єднання починає титулуватися Великим К.. Протягом другої пол. IX – X ст. князівська влада набуває подальшого розвитку і значно зміцнюється. Територія держави, яка постійно збільшувалася, потребувала від князівської влади великої активності й самостійності. До згаданих вище функцій К. додалися такі, як підкорення інших східнослов'янських племен та підтримка військово-політичного панування над «прилученими сусідами», значно розширилися релігійна роль К. та його права в судочинстві й управлінні. Слід зауважити, що в X ст. влада К. була обмежена радою старійшин («старці градскіе»). К. також мав зважати на думку народних зборів – віча. Окремі князівства-землі в XI – XII ст. починають роздроблюватися на князівства-уділи на чолі з удільними К.

У процесі зміцнення своєї влади К. долає опір місцевої боярської знаті й бере титул короля, наприклад у Галицько-Волинській державі, Чехії, Польщі.

Після захоплення монголо-татарами руських князівств роль К. значно зменшилася. З переходом українських земель під владу Великого князівства Литовського в XIV ст. українські К. опинилися в становищі його васалів і поступово впродовж XV – XVI ст. перестали бути володарями, перетворившись на впливових земельних магнатів, що зберегли деякі із своїх привілеїв. У царській Росії в XVI ст. поряд з успадкованим з'явився і жалуваний царем титул К., що існував до 1917 р.

В’ячеслав Мордвінцев

КОАЛІЦІЯ – (від пізньолат. coalitio – союз) – у міжнародних відносинах – союз кількох держав з метою боротьби об’єднаними зусиллями (найчастіше військовими) із спільним ворогом. Термін був використаний спершу для позначення тимчасових альянсів, які утворилися для розгрому новоствореної Французької Республіки, а потім її наступниці – наполеонівської Імперії. Обидві

системи вважалися небезпечними для монархічних традицій та ідеології, що тоді панували.

Перша така К. проіснувала з 20 квітня 1792 р., коли Франція оголосила війну Австрії, до якої приєдналася Прусія, до 17 жовтня 1797 р. – Кампоформійського миру. Друга К. була створена Великою Британією, Сицилією, Туреччиною, Росією, Прусією та Австрією у 1799 р. і припинила своє існування з підписанням Ам'єнської мирної угоди у 1802 р. Час існування третьої К. – квітень – грудень 1805 р., четвертої – 1806 – 1807 рр., п'ятої – квітень – жовтень 1809 р. Остання – шоста коаліція, сформована у 1813 р. Великою Британією, Росією, Австрією, Прусією та Швецією, розгромила Наполеона. У квітні 1814 р. його примусили капітулювати і вислали.

У Новітній історії найбільш відома діяльність антигітлерівської коаліції.

Заради спільних цілей об'єднуватися можуть і політичні партії. Найчастіше такий тимчасовий союз укладається з метою створення уряду (так званий коаліційний уряд), якщо жодна з партій не має більшості в парламенті. Це була загальнопоширена практика у французькій третій та четвертій Республіках; у ХХ – на початку ХХІ ст. зустрічається у політичній історії таких країн, як Німеччина, Італія, Австрія, Бельгія, Голландія, Японія, Ізраїль та ін. Лише в небагатьох парламентських системах одна партія може розраховувати на здобуття влади без входження до коаліції.

В широкому розумінні слова – об'єднання, союз для досягнення спільних цілей.

Тетяна Орлова

КОГНІТАРІАТ (від лат. cognare – пізнавати, cognio – знання, вивчення) – соціальна верства, що формується у постіндустріальну епоху, чия сутність і значущість базується на глибокому використанні знань, інтелекту у роботі та житті; творці інформаційного, інтелектуального продукту, робітники творчої, нематеріальної праці ; соціальна основа інформаційного суспільства.

Саме поняття «К.» вперше з'явилося у «Метаморфозах влади О. Тоффлера (1990 р.), хоча Ф.Бернарді ще у 1960 – 1970 рр. зміг виявити у «студентських революціях» виступи нової соціальної групи високоосвічених фахівців розумової праці, нового «пролетаріату» інформаційного суспільства. До цієї групи входить чимало професійних груп, пов'язаних приналежністю до різних видів інформаційної діяльності. До К. відносяться: програмісти, викладачі, вчені, менеджери, інженери та ін. Частина з них – творці і власники нового інтелектуального або інформаційного капіталу, інші – наймані працівники у цій сфері. Однак кордони між ними є вельми умовними.

К. вирізняють такі риси: чималі інтелектуальні здібності; високий рівень якісної освіти; широта кругозору та універсальність (на відміну від «спеціалізації» індустріальної епохи); здатність і готовність до навчання впродовж усього життя з метою виробництва нових знань; мобільність, як горизонтальна, так і вертикальна, залежна від особистих здібностей, а не від гендерних чи вікових; свобода від прив'язки до робочого місця (дискретна зайнятість зумовлена тим, що в інформаційному суспільстві не можна

розраховувати на довічну зайнятість, оскільки під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів економічна структура зазнає перманентних змін, все більшого поширення набуває зайнятість на короткий термін для виконання роботи над конкретним проектом). Особливо слід підкреслити мережеву закоріненість. Постійний інформаційний обмін, вбудованість у велику кількість мережевих співтовариств дозволяє представникам К. одержувати певні переваги в економічній, культурній, соціальній діяльності. Віддання переваги членам свого мережевого співтовариства веде до встановлення особливих відносин довіри всередині мережі і мережевої солідарності між членами співтовариства.

Народження К. як соціальної верстви (деякі аналітики говорять про клас) пов'язане із змінами структури суспільного виробництва. Якщо в індустріальну добу організація виробництва товарів або послуг передбачала інвестування головної частини коштів в основний капітал (будівлі й обладнання) і наймання робітників, так у сучасній економіці все більшу частку у структурі інвестицій займають інвестиції в інтелект та кваліфікацію персонала. Нині К. стає провідною продуктивною силою суспільства, саме ця соціальна група дає можливість розвиватися суспільству в цілому. Найважливішою умовою для переходу економіки тієї чи іншої країни на інноваційні рейки є створення таких умов, за яких К. може в максимальній мірі виявити свої творчі здібності у винайденні корисних нововведень. У найбільш розвинених у технологічному відношенні країнах Заходу К. складає від 1 / 3 до 1 / 2 зайнятих працівників. З іншого боку, аналіз драматичних подій у Північній Африці та на Близькому Сході показує, що серед активних учасників, принаймні першої фази всіх заворушень, що одержала назву «арабська весна» (кінець 2010 – 2011 рр.), чимало представників К., які виявилися незатребуваними суспільством.

Література: Бреслер М. Г. Когнитариат в социальной структуре информационного общества //IV Очередной Всероссийский социологический конгресс. Социология и общество. Сессия 1. Общества и теории: отражения, отторжения, притяжения //www.ssa-rss.ru/files/File/congress2012/part1.pdf; Salova T.L. Location of the Intellectual Elite in the Social Structure of the Network Society //Europian Researcher / – 2012/ – Vol.(20)/ – № 5–1.

Тетяна Орлова

КОДИКОГРАФІЯ (від лат. codex – навоскована табличка для письма, книга та грец. grafo – пишу) – спеціальна дисципліна, що входить до системи книгознавчих наук, камеральна галузь кодикології, яка розробляє спеціальні методи та прийоми багаторівневого опису рукописних книг.

К. розвивалася паралельно з накопиченням кодикологічних знань. Найбільше уваги проблемам опису рукописних книг приділяли працівники європейських та вітчизняних книгосховищ і бібліотек, що було пов'язано із практичними вимогами організації систематизації, зберігання та використання книг, підготовки та надання про них відповідної інформації, створення каталогів, покажчиків, довідників, баз даних та інформаційних систем. Ґрунтовна теоретична розробка проблем кодикології та К. в українській науці почалася з 1990-х рр. Цьому сприяла поява наукових праць О.Гальченко,

Л.Гнатенко, Л. Дубровіної, Я.Запаско, О. Іванової та інших дослідників рукописної книги.

Описуванню рукописної книги має передувати ґрунтовне та всебічне її вивчення: з'ясування обставин, часу та місця походження, авторства, історії переміщення, зберігання тощо. Це дозволяє виявити та зареєструвати усі можливі інформаційні ознаки окремої книги, згодом їх узагальнити, скласти систему інформаційних позначень, створити описову статтю, яка згодом стає основою репрезентації книги у каталогах, наукових публікаціях та довідниках.

У сучасній бібліології та кодикології найбільш поширеним є науково-інформаційний опис рукописної книги. Його основна структура складається з таких елементів: місце зберігання (країна, сховище, шифри); ідентифікація (автор, назва); зміст (Біблійна, богослужебна, церковна, наукова, музична, художня книга та ін.); склад тексту (кількість частин, вторинний текст, відновлений текст); перелік текстів; мова (основна та ін.); датування; фізичний стан; обсяг; розмір; нумерація; матеріальний носій; матеріал письма; організація сторінки і тексту; особливі види тексту; письмо (графіка, тип); оправа, оздоблення; творці кодексу (редактор, укладач, переписувач та ін.); історія побутування (замовник, власник, читач та ін.); мікротексти вторинного рівня (маргіналії); вивчення та використання (бібліографія, автор-укладач опису та ін.).

Кодикографічні методи складають основу емпіричної стадії дослідження рукописної книги, дозволяють систематизувати наукові знання щодо історії кодексу, його побутування та переміщення, історичної та художньої цінності, забезпечити належні умови його подальшого зберігання та функціонування в бібліологічному, культурологічному та науковому просторі.

Література: Дубровіна Л. Кодикологія і кодикографія української рукописної книги. – К., 1992; Дубровіна Л., Гальченко О., Іванова О. Кодикографія української та східно-слов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992.

Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008.

Світлана Павленко

КОДИКОЛОГІЯ (від лат. codex – навоскована табличка для письма, книга та грец. logos – вчення, наука) – спеціальна дисципліна, що входить до системи книгознавчих наук; вивчає рукописну книгу як культурологічне явище та джерело з історії культури Середніх віків.

Терміном «кодекс» з давньоримських часів прийнято було називати збірники норм – законодавчих, юридичних, етичних тощо. Згодом він закріпився також як назва однієї з форм книги: скріплених з одного боку зошитів із зігнутих навпіл і прошитих по згину аркушів папірусу або пергаменту, пізніше – паперу. Історія рукописної книги, її функціонування, побутування, вивчення та використання нараховує тисячі років. Про давність цього різновиду історичних пам'яток свідчать їх назви різними мовами. Латинське liber означає «лико», кора дерева; англійське book – одна із назв дерева (згадаймо українські буки, від яких імовірно походить назва Буковини);

українське «книга» подібне тюркському «кюніг» або «кюін», яке походить від китайського «цзюань» – сувій. Перші книги писали на різноманітному матеріалі – глиняних та дерев'яних дощечках, пальмовому листі, корі дерев, однак найбільш зручним матеріалом для писання документів та книг був папірус, який виготовлявся тільки у Єгипті. Найдавніша книга на папірусі, яка збереглася до нашого часу, відноситься до правління фараона Неферіркара (2400 р. до н. е.). У IX ст. до н. е. фінікійські купці з міста Бібл почали експортувати папірус до Європи, що призвело до поширення грецької назви книги – «бібліон». Звідси ж і бібліотека – зібрання книг, які на той час представляли собою папіруси, згорнуті у сувої. Створення та поширення бібліотек, особливо приватних, сприяло популяризації читання, але довгі сувої виявилися для цього дуже незручними, тому поступово поширилася практика розрізання папірусу на окремі аркуші, які потім зшивалися у книжечки із шкіряним окладом. Вони, власне, й отримали назву кодексів. Серед них були поширені збірки віршів відомих поетів, які римські аристократи почали використовувати в якості кращих подарунків.

Після падіння Римської імперії папірус став недоступним матеріалом для письма у Європі, тому поширення набув ще більш дорогий пергамент. Його назва походить від міста Пергам, де у П ст. до н. е. почали робити записи на спеціально обробленій шкірі тварин. Пергамент був міцнішим за папірус, на ньому можна було писати з обох сторін, використовуючи при цьому не ламкий стиль із тростини, а більш зручні гусячі пера. У разі потреби попередній текст можна було змити й написати новий. Якісний пергамент був майже таким білим та гладким як сучасний папір, але значно важчим. Щоб книга з нього не розсипалася, її зшивали й поміщали в оклад з дерев'яних дощечок, обтягнутих шкірою. На одну книгу витрачали шість-сім коров'ячих шкір, а найкращий пергамент – велень, робили зі шкіри новонароджених телят. З XIII – XIУ ст. замість пергаменту починають використовувати китайський винахід – папір, який був значно дешевшим та простішим у виготовленні.

У середньовічній Європі, в тому числі й на Русі, книги писалися переважно в монастирських скрипторіях, де працювало по 20 – 30 чоловік. Як правило, найосвіченіший з них читав книгу вголос, а решта переписували її з голосу. Існували й інші спеціалізації. Одні монахи просто копіювали тексти, другі були майстрами каліграфічного письма, перекладачами, художниками-мініатюристами, палітурниками тощо. Оклади почали прикрашати тисненням, дорогоцінними металами, каменями. Такі книги були дуже дорогими. Відомі випадки, коли середньовічні феодали віддавали за них цілі міста.

Рукописні книги могли бути найрізноманітнішого змісту. Основну їх частину за доби Середньовіччя складали духовні твори – Біблійні, богослужебні, агіографічні, повчальні тощо. Водночас, поширеними були історичні твори – хроніки, хронографи, літописи; збірники середньовічного права – Салічна правда, Руська правда; навчальна та наукова література – словники-лексикони, граматики, трактати з астрономії, географії, медицини; сказання, подорожні записки, збірки поезій, повісті, авантюрні романи тощо. Книги продовжували поповнювати бібліотеки володарів, приватних осіб,

середньовічних навчальних закладів – університетів, академій, колегіумів, братських шкіл. Щоб уберегти рідкісні книги від крадіжок, фоліанти, які й самі по собі могли важити більше 10 кг, приковували до столів у публічних бібліотеках масивним цепом.

Осередки книгописання в Україні були ще за княжої доби зосереджені в Києві, Чернігові, Галичі, Володимирі, Холмі, Львові та інших містах. Серед найдавніших та найцінніших вітчизняних рукописних книг, які дійшли до нашого часу, можна назвати Остромирове Євангеліє 1056 – 1057 рр., Ізборники 1073 та 1076 рр., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Київський псалтир 1397 р., Мукачівський псалтир ХУ ст., Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр. Як бачимо, з початком ери книгодрукування рукописна книга не припинила продукуватися і ще довго складала гідну конкуренцію друкованій. Традиція переписування книг, особливо релігійних, історичних, навчальних, зберігалася до кінця XIX ст.

К. як наукова дисципліна, що спеціально досліджувала рукописну книгу, почала формуватися у ХУІІІ ст., коли посилився інтерес до минулого, що проявилося у збиранні та колекціонуванні предметів старовини, в тому числі й манускриптів, кодексів, вивченні історії їх створення та побутування. Упродовж XIX – початку XX ст. відбувалося накопичення емпіричних знань про рукописну книгу, розвивались методи її вивчення та описування, формулювалися основні кодикологічні поняття. Термін «К.» запровадив до наукового обігу французький вчений А. Ден у 1949 р. Сучасна К. досліджує середньовічні рукописні книги на пергаменті та папері. Західноєвропейські дослідники основну увагу приділяють вивченню латинської та грецької рукописної книги, кирилична книга та її історія представлена переважно у працях болгарських, російських, українських авторів. Вагомий внесок у дослідження української рукописної книги зробили такі вчені, як М. Геппенер, Я. Запаско, О. Апанович, О. Мацюк, Я.Ісаєвич, Л. Дубровіна та інші.

Окремі аспекти історії рукописної книги досліджуються окрім К. такими історичними дисциплінами, як палеографія, філігранологія, текстологія, археографія, джерелознавство, книгознавство.

Література: Гнатенко Л.А. Слов’янська кирилична рукописна книга ХУ ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог. – К., 2003; Дубровіна Л.А. Кодикологія української рукописної книги. – К., 1992; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008; Апанович Е.М. Рукописная светская книга ХУШ ст. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983.

Світлана Павленко

КОДИФІКАЦІЯ (від лат. codificatio – кодифікація) – систематизація чинного законодавства по окремих галузях права. Здійснюється, як правило, з метою перегляду діючого і скасування застарілого законодавства.

Прикладом успішної К. може бути систематичне викладення візантійського права VI ст., зроблене за наказом імператора Юстиніана, відоме під назвою Зведення цивільного права – Corpus juris civilis. Вперше Кодекс

Юстиніана був надрукований під цією назвою у 1583 році. Мета юстиніанової К. полягала у намаганні узгодити старе римське право, яке слугувало для неї основним джерелом, з потребами поступової феодалізації, що йшла у Візантійській імперії; у необхідності врахування і деяких правових інститутів, які склались в її східних провінціях, усунення архаїзмів, включення у правовий обіг Візантії законодавства імператорів (з середини V ст.) тощо. Кодифікаційні роботи велись впродовж 529 – 534 рр.. Юридичний масив складався з трьох частин: Інституцій, Дігест та Кодексу Юстиніана. Законодавство Юстиніана діяло протягом всього існування Візантії.

Непересічне значення для українських земель, інкорпорованих до Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського, мав Литовський Статут (кодекс феодального права), прийнятий у трьох редакціях 1529 р. (“Старий”), 1566 р. (“Волинський”) і 1588 р. (“Новий”). Литовський Статут увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства, в ньому широко використано звичаєве право всіх народів, які жили на його території, норми давньоруського, римського, німецького, польського права, попереднього поточного законодавства Великого князівства Литовського, місцеву судову практику. Враховуючи, що одним з основних джерел Литовського Статуту була Руська правда, слід підкреслити, що для українського народу його “іноземне походження” мало досить відносний характер, норми якого відтворювали звичні “давні права” і розглядалися як власне споконвічне право. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. і. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Від XVI-го до 40-х років XIX ст. цей Статут був основним збірником права в Україні. З часом, саме він став джерелом російського “Соборного уложения” (1649 р.), “Прав, по которым судится малороссийский народ” (1744 р.) та приватних українських кодифікаційних проектів: “Процесса краткого...” (1734 р.), “Акцесса” (1743 р.), “Суда и расправы…” (1750 р.), “Книги Статута…” (1764 р.). На території Київської, Подільської та Волинської губерній дія Литовського Статуту була припинена сенатським указом від 25 червня 1840 р. У Лівобережній Україні 4 березня 1843 року він був замінений Зводом законів Російської імперії.

Цікавим є досвід упорядкування законодавства з урахуванням нових принципів і норм права, які затвердились у Франції від часів революції 1789 р. – громадянської рівності, захисту власності, законності. У 1800 р. почала діяти комісія із створення зводу громадянських законів, що охоплювали широку сферу економічних та сімейних відносин. І вже у березні 1804 року був опублікований Цивільний кодекс, який отримав пізніше назву “Кодекс Наполеона”. Цей Кодекс закріпив у якості основи законодавства відомі “принципи 1789 року”: свободу особистості, рівність всіх громадян перед законом, свободу совісті та світський характер держави, свободу праці. Право власності у ньому визначалось як природне право, на якому ґрунтувались і сімейні відносини. Передбачалося підписання шлюбного контракту, зберігався

інститут цивільного шлюбу, встановлений революцією; надавалося право на розлучення, розширялися рамки гарантованого спадку. Під приводом захисту свободи праці заборонялися "коаліції" робітників і роботодавців. Одночасно з Цивільним кодексом велась робота із складання ряду інших зводів законів, серед яких найбільш важливими були Комерційний (1807 р.) та Кримінальний (1810 р.) кодекси.

Специфічним є досвід двох кодифікацій радянського законодавства. Перша К. була здійснена в радянських республіках у 1920-ті рр. Причинами її були: перехід до нової економічної політики та відмова від правового нігілізму перших післяреволюційних років; необхідність зафіксувати правові форми нових суспільних відносин; внутрішні потреби системи радянського законодавства (наявність в ній суттєвих суперечностей, лакун тощо); а також міжнародний фактор – можливий вступ радянських республік до світового співтовариства з його вимогою "цивілізованого ставлення" до державно-правових інститутів, "європейської системи юридичних норм".

Перші підготовчі заходи щодо збору й узагальнення законодавчого матеріалу для майбутньої широкої К. були започатковані в Україні ще з березня 1920 р., але активні кодифікаційні роботи почалися лише наприкінці 1921 р. Протягом 1921 – 1925 рр. в УРСР в основному було кодифіковано більшість галузей радянського законодавства (прийняті Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси, Положення про судоустрій, Цивільний та Земельний кодекси, Кодекс законів про працю тощо). У 1926 – 1927 рр. відбулася "друга хвиля" К. (прийнято Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану, Адміністративний кодекс тощо). З цього часу виходять нові редакції раніше прийнятих Кодексів (Кримінального, Земельного тощо). Завершенням К. стало видання у 1929 – 1930 рр. семитомного Систематичного зібрання чинних законів УРСР. К. 1920-х рр. базувалась на ідеї наповнення старих форм новим змістом. Це виявилося у забезпеченні в нових кодексах пріоритету загальнодержавних інтересів, наданні державі права у разі потреби втручатися в будь-які урегульовані законом відносини, незважаючи на "традиційні права й свободи". Не дивлячись на те, що перша К. Радянської України базувалась на принципі єдності радянського законодавства, беручи за приклад законодавчі акти РСФРР як вихідний пункт, все ж можна говорити про певне врахування (хоча й незначне) в цей період деяких специфічних економічних, національних і побутових умов України.

Друга К. радянського законодавства проводилась як систематизація нормативних актів Союзу РСР і союзних республік у 1960 – 1980-ті рр. Основною особливістю її було посилення союзних начал, що означало централізацію законодавчого регулювання, посилення уніфікації законодавства. Це виявилося у прийнятті Верховною Радою СРСР Основ Законодавства в усіх важливих галузях права, які вважалися базою для підготовки відповідних їм республіканських кодексів. При цьому відмінне від Основ вирішення питань не допускалося. До того ж існувала конституційна норма, за якою у разі розходження закону союзної республіки із загальносоюзним діяв загальносоюзний закон і союзна республіка приводила своє законодавство у

відповідність до загальносоюзного. Усього за період 1958 – 1984 рр. було прийнято 16 Основ Законодавства Союзу РСР і союзних республік стосовно важливих сфер суспільного життя: кримінального законодавства, про судоустрій, цивільного законодавства, про працю тощо. Втілювалася в життя ідея єдності законодавчого регулювання на території союзних республік, що вело до безмежного розширення компетенції центру й зведення нанівець прав республік. Це породжувало декларативність основних принципів суверенітету влади – незалежності та верховенства. Так, наприклад, на 1 січня 1985 р. було прийнято 13 кодексів – законів УРСР: Кримінальний (1961 р.), Цивільно-процесуальний (1963 р.), Житловий (1983 р.) тощо. Але по суті вони були копіями загальносоюзних актів. Жоден з них не мав особливостей, що підтверджували б національно-державну самобутність республіки, її право на створення самостійної правової системи. Тому не можна говорити про існування української системи права в цей період.

Прикладом К. сучасної Україні є робота над Податковим кодексом, прийняття Верховною Радою України Земельного, Кримінального, Цивільного кодексів тощо.

Література: Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – К., 2000; Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К., 1997; Задоєнко О. Кодифікація як форма систематизації: деякі принципові особливості // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки».– 2012. – Вип. 91; Зельдіна О. Кодифікація законодавства як засіб забезпечення його стабільності // Право України.– 2009. – № 5; История Европы. Т. 5. От французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. – М., 2000.

Геннадій Черевичний

КОЗАЦТВО як явище суспільного життя стало відомим у XIII ст. на закаспійських теренах розселення тюркських народів. Зокрема, 1240 р. арабсько-тюркський словник тлумачить слово «козак» як людину, що вийшла з-під влади свого господаря. Протягом кількох століть після цього, крім українського, витворилося донське, волзьке, терське, уральське, сибірське, амурське козацькі військові формування. Однак феноменом світової історії залишилося лише українське – з огляду на те, що воно вже в середині ХУІІ ст. змогло відродити державу власного народу.

На українських землях процес творення цього нового суспільного стану починається насамперед на західних землях, що потрапляють під владу Польщі після падіння Галицько-Волинської держави, як протест проти насаджування чужого права, чужої релігії, чужої мови. Саме процес полонізації найзахідніших українських земель і соціальне гноблення з боку польської шляхти спричинили те, що найбільш активна частина автохтонного населення цих регіонів починає покидати рідні місцевості й мігрувати на схід, де на вільних землях Дикого поля розпочинають закладати нові поселення – слободи. Дещо згодом подібний процес започаткують уходники на промисли на

дніпровські острови – переважно мешканці з басейну Прип'яті, Середнього Дніпра і Десни.

Важке становище українських земель з середини XV ст. ускладнюється і постійними грабіжницькими нападами Кримського ханства. В огнищах гинуть міста і села, тисячі й тисячі української людності потрапляють до страшного полону. І оскільки Польсько-Литовський уряд виявився безсилим проти навали орди, в особливо складному становищі опиняються уходники на степові промисли з Київщини, Поділля, Полісся, з інших земель. Спускаючись у пониззя Дніпра для полювання й рибальства, вони опинялися найближче до хижаків-кочовиків, завжди першими приймали на себе їхні удари. Тож необхідність жити в постійній готовності до відсічі агресії орди змушувала їх гуртуватися спочатку в невеликі ватаги, а пізніше у досить сильні воєнні дружини.

Зрештою, історичні обставини, в яких опинилися українські землі після втрати нашим народом власної державності й посилення ординських нападів, стихійно творили збройну силу для самозахисту. На межі двох світів – осілого, хліборобського, і войовничого, кочового, – вона формувалася в сплаві обох традицій. Український хлібороб, аби гарантувати життя своїм рідним, захистити свою землю, свою хату, змушений був, ідучи за плугом, тримати при боці шаблю. Відтак він засвоював войовничі прикмети, притаманні ординцям, не втрачаючи і своїх традиційних рис. Тож саме „у синтетичному сполученні обох характерів, – як справедливо зазначає П. Кашинський, – склався новий тип української людини – козака".

Напружена ситуація, що виникла на південному пограниччі, змушує тамтешніх мешканців братися до зброї, оскільки польсько-литовська влада виявилася неспроможною захистити українське населення від постійно наростаючої кримсько-татарської агресії. Тривалий час орда безперешкодно вторгалася глибоко в український етнічний масив, доходила аж до поліських боліт, грабуючи й спопеляючи великі території. Людність, як правило, виводилася до Криму і в подальшому продавалася у неволю.

Але згодом окремі збройні ватаги, що переховувалися на дніпровських островах і не мали скоординованого керівництва, розпочинають свого роду полювання за ординцями і по-грабіжницьки завдають превентивних ударів татарським і турецьким володінням у Північному Причорномор''ї. Кримський хан і турецький султан першими звернули увагу на ту збройну силу, що народжувалася у пониззі Дніпра. Український літописець Г. Грабянка стосовно цього пише: коли султану кажуть про повстання на окраїнах Оттоманської імперії, він і слухати не хоче. А що стосується українських козаків, то відповідає: „Мушу єдиним вухом слухати".

Згодом занепокоївся і польсько-литовський уряд, котрому дії козаків створювали проблеми для врегулювання його відносин з Бахчисараєм. 1504 р., наприклад, кримський хан саме через козаків відкликав своїх послів, які мали укласти мирну угоду з Великим князівством Литовським.

Таким чином, з К. починають рахуватися, його остерігаються. Однак, це була ще не та сила, яка здатна впливати на хід історії. Вона стане такою тоді, коли польський уряд доручить охороняти південні рубежі старості черкаському і

канівському князеві Д. Вишневецькому. Він як нащадок стародавнього українського князівського роду мав насамперед громадянський обов'язок бути оборонцем південного пограниччя.

І якщо історичні обставини складалися таким чином, що відродження української державницької традиції мало відбутися завдяки збройній силі К., то нащадок турово-пинських Рюриковичів князь Д. Вишневецький якраз і підходив на цю роль. Саме він міг очолити великий національний зрив, що набирав критичної маси і був готовий вибухнути таким організаційним новотвором, який забезпечив би еволюційний поступ усього суспільства до повного відродження українства. Український князь Д. Вишневецький мав за собою не лише славний родовід – він був готовий до боротьби. Зрештою, це для нього було не чужим, бо засвоїв уже з родинного звичаю те кредо, яке набагато пізніше гетьман І. Мазепа виразить твердо: „Же през шаблю маєм право".

І цю шаблю можна було вкласти в руки тим, хто мав з ним спільний дух – такі характерники були на Запорожжі. І князь Д. Вишневецький пішов туди, де можна було згуртувати сильних духом. Це було „об'єднання людей одного духу, гарячої віри і випробуваного характеру! Людей ідеї" – якраз ці слова Д. Донцова найкраще характеризують запорозьку спільноту, яку зібрав на Хортиці Д. Вишневецький.

Постійні небезпеки, які підстерігали мешканців південного пограниччя, призвели до встановлення серед цього соціального стану особливих форм співжиття, а усвідомлення спільних інтересів підштовхувало до створення спільного проводу. Провід той мав бути національно свідомим, аби почування маси були йому близькими, зрозумілими й прийнятними. І вкоренитися він мав саме там, звідки можна було глянути на всю Україну, аби найгостріше відчути її болі.

Саме з таких міркувань князь Д. Вишневецький вибрав на Запорожжі острів Хортицю – „проти кримських кочовищ". Цей острів справді був найбільший серед усіх за дніпровськими порогами. Д. Яворницький вважає, що він був уже відомим древнім історикам і письменникам. Але той укріплений замок, який прийнятий в нашій історії за першу відому Запорозьку Січ, князь Д. Вишневецький побудував на острові Мала Хортиця з огляду на його важливе стратегічне значення. Саме тут Д. Вишневецький об'єднав розпорошені по дніпровських плавнях низовців, прилучив до них той хліборобський елемент з межі Дикого поля, який уже набув добрі навики військового ремесла. Отже, він визначив напрям творення власне української збройної сили, що мала органічний зв'язок із землею. Це й було саме українським вибором.

Зрозуміло, що перехід князя Д. Вишневецького на постійний побут серед К. на дніпровських островах викликало відповідний резонанс у тодішньому суспільстві, особливо в урядових колах. У польських енциклопедичних виданнях часто обстоюється теза про те, що Д. Вишневецький пов'язав свою долю із запорозьким К. безпосередньо на дніпровських островах виключно з «амбітними його намірами, для виконання яких мали послужити козаки».

Саме таким і був Д. Вишневецький, бо, витворюючи осібну організовану збройну силу там, де схрещувалися мусульманський і християнський світи, він

першим усвідомив: взяттям під контроль геополітичних координат Північного Причорномор'я не лише започатковується відродження держави власного народу, але й виникає потреба застерегти його від грізної небезпеки, яка крилася в сусідстві з військовою потугою Кримського ханства, якому протегувала наймогутніша тоді Османська Порта.

За таких обставин у князя Д. Вишневецького визріла ідея використати суперечності між турками й поляками для сприятливого для України розвитку подій. Дедалі очевидною ставала спроба звернутися з пропозицією про свого роду оборонний союз до Блискучої Порти.

Поїздка князя Д. Вишневецького до Константинополя, де він мав зустріч з самим султаном, дає підстави стверджувати про те, що цією акцією українське К. було виведено на арену міжнародних відносин. Безумовно, це був досить помітний крок у майбутньому процесі відродження української держави – із збройною силою якої, котра тільки-но творилася, вже рахувалися.

Одержавши доручення від короля бути стражником на Хортиці, Д. Вишневецький, з усього видно, не зважив на обережну політику Варшави, яка намагалася бути в добрих відносинах з Кримом, постійно підштовхуючи його до війни з Москвою, а взявся втілювати в життя свій, за висновком М. Грушевського, „зовсім натуральний і льогічний" план: „ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючися на обидві сі держави, що рівно терпіли від Орди і з українських земель протиставляли козацьку оборону сим руїнним атакам Криму".

Після успішних операцій проти ординців Д. Вишневецький висилає перше відоме нам офіційне посольство до Москви з повідомленням про перехід українського К. на службу до царя Івана Грозного. Про цю подію від вересня 1556 р. автор Никонівського літопису під заголовком „Про приїзд до государя від Вишневецького князя Дмитра" робить такий запис: «Того ж місяця приїхав до царя і великого князя всієї Русі Івана Васильовича від Вишневецького князя Дмитра Івановича бити чолом Михайло Єськович, щоб його государ пожалував, і звелів собі служити, а від короля з Литви від'їхав і на Дніпрі на Кортицькому острові город поставив проти Кінських вод біля Кримських кочовищ». Отже Д. Вишневецький повністю переходить на службу до Івана Грозного. Свідченням того є факт, що у Москві він «цілував государю хрест, що йому служити царю й великому князю вічно і добра хотіти в усьому його землям».

Уже в грудні 1557 р. на чолі озброєного загону він виступає на захист Московської держави від татар. До такого негайного виступу спонукали вимоги кримського хана через свого гінця Тутая негайно надіслати до Криму данину, інакше погрожував походом на московські землі.

Тогочасні турецькі документи засвідчують також, що загони під проводом Д. Вишневецького на великих човнах форсували морську протоку і напали на Керч. Бей Кафи Сінан писав до столиці Порти, що оттоманській ескадрі вдалося відбити цю атаку. Лише після цього „Дмитрашка" повернувся через Азовське море до гирла Дону і піднявся ним угору, де на своїх, уже обжитих місцях побудував невеликі форти, „готуючись таким чином до нового наступу

наступної весни".

Безперечно, активні бойові Д. Вишневецького на Дону і в Керченській протоці, відтягували значну частину збройних сил Туреччини в гирло Азова, і дали можливість досить вільно почуватися московським загонам під проводом Д. Адашева, котрі спустилися по Дніпру до Очакова і там могли тривалий час промишляти над татарськими й турецькими володіннями, аж поки туди не підійшов сам хан із значною збройною силою.

Після відкликання до Москви Д. Адашева на Дніпрі залишився запорозький отаман Гаврило Сліпецький, котрий здійснив кілька успішних походів на кримські улуси, під час яких не лише побив багато татар і ногайців, а й чимало взяв у полон. Ці походи спричинилися до того, що частина ногайських мурз присягнули на вірність Івану Грозному й виїхали до Москви.

Але Д. Вишневецький не змирився після цих двох невдач і за підтримки черкесів племені Жане узимку 1559–1560 років знову почав штурмувати Азов. Однак і ця атака була відбита турками.

Саме період історії К., коли на його чолі стояв князь Д. Вишневецький, був визначальним, оскільки він узяв на себе місію згуртувати запорозьке К. з колишніх утікачів від феодальних утисків. У тому якраз і виявилася його державна і військова далекоглядність. Бо саме Д. Вишневецький, усупереч намаганням польського уряду тримати дніпровську вольницю у цілковитому підпорядкуванні, спираючись спершу на підтримку московського царя і бойових побратимів з Дону, почав відособлювати запорозьке козацтво в автономну від польсько-литовської держави організацію, а згодом і в самостійну, поступово висуваючи її на арену міжнародних відносин.

Важливим внеском князя Д. Вишневецького в закладення підвалин української державності було його спрямування до територіального поширення вольностей Війська Запорозького на схід і південь. Мабуть, з огляду саме на це польський король Стефан Баторій змушений був при укладенні першого реєстру погодитися закріпити за козаками на вічне володіння „місто Терехтемирів з монастирем і перевозом, крім складового старинного їхнього запорозького міста Чигирина, і від того міста Терехтемирова на низ понад Дніпром рікою до самого Чигирина і запорозьких степів, до земель прилеглих, з усіма на тих землях насадженими містечками, селами, хуторами, рибними по тому березі в Дніпрі ловами та іншими вгіддями, а вширину від Дніпра на степ, скільки тих містечок, сіл і хуторів землі здавна перебувало".

Тобто, запорожці вимагали закріпити за ними ті землі, які вони вже освоїли. І коли йдеться про ту територію, на якій українське К. з початку 50-х років XVI ст. боролося проти степової орди, то це не лише власне Подніпров'я, а й басейни Орілі, Берестової, Конки, Кальміусу, Сіверського Дінця. Адже саме там український князь закладав свої похідні табори, на місці яких у майбутньому виростали постійні поселення, що увічнювали й ім'я свого засновника. Яскравим прикладом у цьому плані є розташовані на Сіверському Дінці в межах нинішньої Ростовської області Російської Федерації хутори Верхній Вишневецький та Нижній Вишневецький.

Але навколишні хутори й зимівники, особливо на правому березі Дону,

куди згодом, у Новочеркаськ, переміститься і круг Війська Донського, залишатимуться з українськими традиціями і духовністю. Вони стануть своєрідним притягальним ядром для тих запорожців, котрі перейдуть сюди на постійне прожиття, а також пізніших українців-переселенців, котрі візьмуться за хліборобське освоєння приазовського степу. Зрештою, це дасть згодом можливість нашому народові заявити про своє право на ці землі.

Діяльність Д. Вишневецького спрямовувалася на соборницьке освідомлення українського козацтва, пов'язування його діяльності з усіма землями, які належали в часи Київської Русі українському народові – від Волині та буковинських теренів до Середнього і Нижнього Подоння і далі аж на Кубань, де колись існувало Тмутараканське князівство.

Із здобичницьких ватаг, котрі могли досить швидко розпорошити свою енергію на виняткове задоволення своїх матеріальних потреб, що могло невдовзі призвести до боротьби за переділ впливу на окремі регіони, князь Д. Вишневецький своєю жертовністю по суті почав творити ту лицарську касту, яка виявилася готовою до служби рідному народові, обороняючи слабого. Школа козацького виховання виявилася настільки новаторською, що її почали наслідувати скрізь.

Саме потужний здвиг українського К. в середині XVI ст. змусив польську шляхту рахуватися з цією збройною силою, що вилилося у визнання реєстрового війська, яке поступово розширювало межі полкового устрою на південному пограниччі, особливо після вдалих виступів проти влади. І вже останньої чверті XVI ст. українське К. виходить на міжнародну арену, оскільки його високий рівень військового мистецтва, в тому числі і в морських походах, стає затребуваним у багатьох країнах Європи.

Але в той же час українське К. бере на себе функцію національного проводу, його старшина трансформується в еліту рідного народу. Зрештою, поряд з гаслом боротьби за волю появляється клич боротися за віру на всіх етнічних землях нашого народу. Ця традиція розгорнулася в роки Хмельниччини промовистими заявами гетьмана: „Тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука нашая, – люди, коториє холопства не витерпів, ушли в козаки... За границю на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи".

Стояв на цьому Богдан Хмельницький і 1656 р., коли нагадував і московському цареві, де західний кордон українського народу: „по Віслу ріку був, аж до угорського...".

Цим освідомлювалася й козацька старшина. Зокрема, генеральний писар Богдана Хмельницького Іван Виговський, готуючи до підписання українсько-шведський договір, заявив 18 січня 1657 р. шведському послові Веллінгу, що козацька старшина не збирається „вступати ні в які трактати, доки королівська величність (Карл X. – В. С.) не признає за нами право на всю Стару Україну або Роксолянію, де грецька віра була і мова ще існує – до Вісли. Аби вони могли

затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано”.

Ідея українського соборництва набуває серед народних мас такого поширення, що після смерті Великого Богдана козацька рада ухвалила 1658 р. добиватися за умову підписання Гадяцького трактату „домагатися насамперед удільного Руського князівства, при нім воєводств: волинського, руського, подільського і белзького в короні, а в князівстві Литовськім Пинська, Бихова, Стародуба і Овруча і чимало инших земель”.

Козацька ідея, як переконливо довело життя, підвищила здатність українця до творення власного самоврядування, з подальшою його еволюцією до державності, бо кругозір козацький масштабніший, а простий хлібороб, як підмітив П. Кашинський, думає „вузькопросторово, не виходячи за межі своєї громади”.

Козацька ідея виховувала в українцеві почуття честі, відповідальності перед цілим народом, зрештою, відчуття національної гідності. Саме вона позбавляє його почуття меншовартості. Бо нав’язане українцям протягом багатьох століть воно тепер переборюється свідомістю приналежності до особливого ордену. Козацтво повернуло українському народові упевненість у його високій внутрішній моральності, встановило нові норми поведінки, де козак козакові – брат, таким чином було підтримало почуття солідарності.

Козацька ідея піднесла героїзм у національному житті українців, що кликав до самопожертви, самовідданості, аж до самопожертви в ім”я товариства, пов’язувала погляд на життя як на боротьбу за визволення рідного народу збройними засобами. Вона виявилася універсальною, оскільки, за висновком П. Кашинського, „охоплює всі сторони нашого національного життя, дає йому новий ідейний зміст, творить нові організаційні форми, сталить наші фізичні й духові сили. Через козацьку ідею потрапимо виконати ті завдання, які наказує нам геополітичне становище України на межі трьох суходолів: Європи, Азії й Африки. Нею осягнемо той щабель потуги, яка властива великим націям”.

Зрештою, поступ козацької ідеї був настільки потужним, що він перелився в розвиток особливого художнього напрямку в українському мистецтві, який виявився оригінальним і вирізняв його від сусідів.

Література: Історія українського козацтва: нариси у 2-х т. / Редкол. В. А. Смолій та ін. – К., 2007; Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008; Мельник Л. Утвердження української національної ідеї у ХУІІІ – ХІХ ст. – К., 2012; Сергійчук В. І. Переяславська рада як трагедія України і програш Європи. – К., 2004.

Володимир Сергійчук

КОЛГОСП (скорочення від – колективне господарство) – форма організації сільськогосподарської праці, що існувала в СРСР, при якій засоби виробництва знаходилися в спільному управлінні учасників К., а результати спільної праці формально розподілялися загальним рішенням колгоспників, а фактично належали державі. Економічною базою К. була земля, яка належала державі і

була передана колгоспам у безстрокове й безкоштовне користування, а також належна їм колгоспно-кооперативна власність (засоби виробництва, грошові накопичення, продукція тощо).

Колективні господарства в післяреволюційній Росії в селах почали виникати з 1918 р. Найпоширенішими були три форми таких господарств: товариство спільної обробки землі (ТСОЗ), сільськогосподарська артіль, сільськогосподарська комуна. У ТСОЗі спільними були землекористування і праця. Худоба, машини, інвентар, споруди залишалися в приватній власності селян. Прибутки розподілялися залежно від виконаної роботи, розмірів пайових внесків і цінності засобів виробництва, наданих товариству кожним його членом. Сільськогосподарська артіль, в якій громадськості належало землекористування, праця і основні засоби виробництва – робоча худоба, техніка, устаткування, продуктивна худоба, господарські споруди. У власності селян залишалися житловий будинок і підсобне господарство, розміри якого обмежувалися статутом артілі. Прибутки між членами артілі розподілялися в залежності від обсягів і якості роботи. У сільськогосподарській комуні усуспільнювалися всі засоби виробництва (землекористування, споруди, дрібний інвентар, худоба і велика рогата худоба). Розподіл був зрівняльним: не за працею, а по кількості їдців. Серед колгоспів переважали об'єднання з найбільш низьким ступенем усуспільнення засобів виробництва – ТСОЗи. На червень 1929 р. ТСОЗи складали 60,2 % всіх колгоспів у СРСР, сільськогосподарські артілі – 33,6 %, комуни – 6,2 %.

У листопаді 1929 р. на пленумі Центрального Комітету ВКП(б) прийняли ухвалу «Про підсумки і подальші завдання колгоспного будівництва», в якій відзначалося, що в СРСР розпочато широкомасштабне соціалістичне перевлаштування села і будівництво великого соціалістичного землеробства, також наголошувалося на необхідності переходу до суцільної колективізації в окремих регіонах країни. Під час здійснення суцільної колективізації артіль стала основною, а потім і єдиною формою К. у сільському господарстві. Надалі назва «сільськогосподарська артіль» втратила своє значення. В чинному законодавстві, партійних і урядових документах застосовувалося найменування «К.».

Зразковий статут сільськогосподарської артілі був прийнятий в 1930 р., його нову редакцію затвердили в 1935 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників. Земля закріплювалася за артіллю в безстрокове користування, не підлягала ані купівлі-продажу, ані здачі в оренду. Статутом визначалися розміри присадибної землі, що знаходилася в особистому користуванні колгоспного двору – від 1/4 до 1/2 га (у деяких районах до 1 га). Членами артілі могли стати всі трудящі, яким виповнилося 16 років, окрім колишніх куркулів і осіб, позбавлених виборчих прав. Голову колгоспу і членів правління обирали загальним голосуванням. К. зобов'язувався вести планове господарство, розширювати посівні площі, підвищувати врожайність. Для обслуговування К. технікою були створені машинно-тракторні станції (МТС). Вироблену продукцію К., в першу чергу, мав продавати державі по твердих, надзвичайно низьких закупівельних цінах. Також колгоспи зобов’язані були повернути

державі насінні й інші позики, розрахуватися з МТС за роботу механізаторів, потім засипати насіння і фураж для колгоспної худоби, створити страховий посівний і фуражний фонди. Все останнє можна було поділити серед колгоспників відповідно до кількості вироблених ними трудоднів (тобто днів виходу на роботу протягом року). У середині 1937 р. в Україні налічувалося більше 27 тис. колгоспів, а в них – 3 757 тис. селянських дворів.

Після смерті Й. Сталіна політика держави по відношенню до К. змінилася. Новий статут сільгоспартілі 1956 р. дозволив колгоспникам самим визначати розміри присадибної ділянки, кількість худоби, що знаходиться в особистій власності, мінімум трудоднів, а обов'язкові постачання і натуроплати замінив закупівлею. У 1966 р. оплата за трудоднями була замінена гарантованою оплатою праці. У 1969 р. на III Всесоюзному з'їзді колгоспників затвердили новий Примірний Статут колгоспу. Того ж року були створені Ради колгоспів – Союзна, республіканські, обласні і районні. Найвищий орган управління всіма справами К. – загальні збори колгоспників (у великих господарствах – збори уповноважених), які мали проводитися не менше 4 разів на рік. До 1970 р. колгоспники не отримували паспортів і мали право жити без такого документа. У 1974 р. було прийнято нове «Положення про паспортну систему в СРСР». Відповідно до нього паспорти почали видавати всім громадянам СРСР з 16-річного віку, вперше включаючи і колгоспників. За шість років в сільській місцевості було видано 50 млн. паспортів. У 1975 р. в СРСР нараховувалося 28,6 тис. К., у тому числі в УРСР – понад 7,6 тис. В середньому, на К. припадало 6,5 тис. га сільськогосподарських угідь (зокрема, 3,8 тис. га ріллі), 41 трактор, 12 комбайнів, 20 вантажних автомобілів.

Більшість К. в 1990-х роках припинили своє існування або перетворилися на господарські товариства чи виробничі кооперативи.

Література: Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В.А. Смолій (відп.ред.). – К., 2006. – Т.2; Кук В. Колгоспне рабство.– Львів, 2005; Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу // Український історичний журнал. – 2003. – №5.

Андрій Пижик

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ (від лат. collectivus – той, що збирає, колектив – спільнота людей, об’єднаних спільною працею, спільними інтересами) – політика, прийнята радянським урядом, яка найбільш інтенсивно проводилася між 1929 та 1933 рр., з метою перетворення традиційного сільського господарства у Радянському Союзі та зменшення економічної влади куркульства. За К. селянство примушували до відмови від індивідуальних господарств і приєднання до великих колективних господарств (колгоспів). Цей процес потім здійснювався у сполученні з кампанією прискореної індустріалізації Радянського Союзу. Однією з цілей було прагнення подолати гострий дефіцит продовольства у містах.

До початку руху відбулися затяжні та запеклі дебати між радянськими лідерами щодо природи та темпів К. (особливо між Й. Сталіним і Л.Троцьким у 1925 – 1927 рр., а також між Й. Сталіним та М. Бухаріним у 1927 – 1929 рр.).

Деякі радянські керівники вважали колгоспи соціалістичною, отже, бажаною формою землеволодіння, але вони захищали поступовий перехід до них з метою уникнення порушення продуктивності сільського господарства, необхідної для підтримки промислового зростання. Інші діячі віддавали перевагу прискореній індустріалізації та відповідно прагнули негайної примусової К. Вони аргументували свою позицію не тільки тим, що великі колгоспи можуть більш ефективно використовувати важкі механізми і давати більші врожаї, ніж могли б численні малі індивідуальні господарства, але й тим, що держава може ефективніше їх контролювати. В результаті можна було б примусити колгоспи продавати їй велику частину продукції за низькими державними цінами. В такий спосіб держава одержувала більше можливостей для нагромадження капіталу, необхідного для розвитку важкої промисловості.

На XV з'їзді комуністичної партії у грудні 1927 р. було прийнято рішення проводити К. поступово, дозволяючи селянам приєднуватися до колгоспів добровільно. Але в листопаді 1928 р. Центральний Комітет (а у квітні 1929 р. XVI партійна конференція) затвердили плани, які підвищили завдання та запланували К. на 20% сільськогосподарських угідь до 1933 р. Між жовтнем 1929 р. та січнем 1930-го частка селянських господарств, примушених до вступу у колгоспи, зросла від близько 4% до 21%, хоча основні зусилля влади на селі були зосереджені на вилученні зерна у куркулів.

Прискорена К. почалася взимку 1929 – 1930 рр. Й. Сталін закликав партію ліквідувати куркулів як клас. Центральний Комітет партії вирішив, що "величезна більшість" селянських господарств повинні бути колективізовані до 1933 р. До всіх селян, які опиралися К., застосовувалися жорсткі заходи, включаючи конфіскацію землі, арешти, депортацію та концентраційні табори. На липень 1930 р. більш ніж половина селянства (здебільшого у найпродуктивнішому у сільськогосподарському відношенні південно-західному регіоні Радянського Союзу) була загнана у колгоспи.

Але селяни запекло опиралися залишенню своїх приватних господарств. У багатьох випадках перед вступом до колгоспів вони забивали худобу, ламали реманент. Втрати, так само як ворожість до радянського режиму, стали такими великими, що Й.Сталін вирішив уповільнити процес К. 2 березня 1930 р. він опублікував статтю "Запаморочення від успіху", де переклав провину на місцевих чиновників. Він їх назвав надто ревними при виконанні своїх обов'язків. Негайно ж багато селян вийшло з колгоспів. У березні 1930 р. приблизно 58% селянських господарств були залучені до колгоспів. На червень того ж року залишилося тільки 24%. У південно-західних чорноземних регіонах показник впав з 82% у березні до 18% у травні.

Восени 1930 р. рух був поновлений повільнішими темпами, але з тією ж рішучістю. Застосування різних адміністративних заходів тиску, включаючи каральні заходи, призвело до реколективізації половини селян у 1931 р. У 1936 р. влада колективізувала майже все селянство. Однак у процесі мільйони з тих, хто опирався, були депортовані, кинуті до таборів і відлучені від виробництва на землі. Більше того, відсутність важкої сільськогосподарської техніки, коней та худоби, яку забили селяни, серйозно скували нові колективні господарства.

Продуктивність впала, але влада тим не менше вилучала великі обсяги сільськогосподарської продукції, яку потребувала для набуття капіталу заради вкладання у промисловість. Це викликало великий голодомор на селі і спричинило смерть мільйонів людей. Тобто "розв’язання" селянського питання комуністичною партією характеризувалося надзвичайною жорстокістю. Варто зазначити, що сама вона прийшла до влади, спираючись на селянські прагнення "землі і волі", на селянську ненависть до заможних верств, а також кооптувавши до свого складу деяку частину активістів, які вийшли з селян. Багатомільйонну армію, призначену не тільки для експансії, захисту від зовнішньої загрози, але і для придушення власного народу, радянська влада також створила значною мірою з селянських синів, які потім масово гинули на фронтах.

Незважаючи на колосальні втрати, примусова К. затвердила радянську владу на селі. Через К. аграрний сектор був інтегрований до економіки, з рештою контрольованою державою, а держава була забезпечена коштами, яких потребувала для перетворення Радянського Союзу на велику індустріальну силу. З розвитком колгоспів було здійснено перехід до більш поміркованих заходів. Оцінюючи наслідки К., можна зазначити досить низьку ефективність такої моделі ведення сільського господарства. Підтвердженням тому – постійна гостра продовольча проблема, масовані імпортні закупки зерна за кордоном, занепад села взагалі, хоч в аграрний сектор увесь час спрямовувалися величезні кошти. Після 1945 р. політику К., з певними модифікаціями, було запроваджено в багатьох соціалістичних країнах. У зв’язку з розвалом соціалістичної системи в країнах, що до неї входили, відбулися докорінні зміни і в аграрному секторі.

Література: Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Вергунов В.А., Глазунов Г.О., Борзих О.І. Сільське господарство України доби 1930-х років: колективізація як спосіб індустріалізації держави. – К., 2011; Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А., Глазунов Г.О. Сільське господарство України 20-х років ХХ століття: кооперація, колективізація, чи навпаки? – К., 2010; Фрей Л.В. Політика радянської влади щодо заможного селянства України в період колективізації (1929 – 1932 рр.) // Український селянин .– 2010. – Вип. 12.

Тетяна Орлова

КОЛОНАТ (від лат. colonus – землероб) – це форма виробничих відносин між землевласником та тим, хто обробляє його землю, в умовах, коли останній прикріплений до цієї землі. Такі селяни, прикріплені до землі, називалися колонами.

К. як явище формується в IV ст. по Р.Х. До цього термін «К.» означав вільного селянина-орендаря землі, який користувався нею на умовах договору, укладеного з землевласником. Договір, як правило, укладався на декілька років. В період принципату колони сплачували орендну платню грошима або натуральною рентою. Розміри цієї ренти встановлювалися спеціальними законами: законом Манція (lex Manciana) для відносин орендарів з приватними власниками, та законом Адріана (lex Hadriana) для відносин орендарів з державою-землевласником. Відповідно до цих законів, колони повинні були

сплачувати від 1/3 до 1/4 врожаю в якості орендної плати.

В IV ст. по Р.Х. колись вільні колони-орендарі починають примусово прикріплюватися до землі. Їхні права та громадянські свободи поступово зменшуються. Фундаментальною віхою в формуванні К. традиційно вважається едикт імператора Константина Великого від 30 жовтня 332 р. Імператор наказував тим, хто приховував чужих колонів, не тільки повернути їх до місця проживання, а й заплатити податки за весь час, що сплив. Важливо підкреслити, що колони поверталися не самому господарю, а до місця проживання (origo). Отже, тільки влада над землею давала владу над колонами.

Починаючи з XIX ст. проблематиці К. (причин його появи та соціальній еволюції) приділена значна увага в світовій історіографії. Дискусія про К., розпочата Ф.К. фон Савін'ї у 1823 р., продовжується і до сьогоднішнього дня. Існує три основних теорії походження К. По-перше, існує ідея, що К. був запозичений римлянами у інших народів. Так, Ф. Гізо бачив у К. інститут, схожий на галльську клієнтелу. А. Цумпт вважав каталізатором розвитку К. переселення варварів на римські землі. Існує теорія, що К. був відтворенням схожих інститутів елліністичних держав. По-друге, частина вчених вважає появу К. результатом кризи рабовласництва. Вищезгаданий Савін'ї вважав, що частину колонів складали звільнені раби. Марксистська історіографія висунула ідею кризи рабовласницького устрою та заміни рабської праці працею колонів. Третя група вчених вважає, що основною причиною появи К. був адміністративний тиск держави. Наприклад, А. Валлон вказував, що колони були прикріплені до землі через інтереси фіску з тих же причин, що і декуріони до курій.

Як відомо, в III ст. по Р.Х. Римська імперія пережила важку кризу, в тому числі економічну. Надходження до державного скарбу (фіску) зменшувалися, багато земель залишалися необроблюваними (перетворювалися на agri deserti). Щоб зупинити ці процеси імператор Діоклетіан провів реформу, відповідно до якої податки по всій імперії уніфіковувалися. Населення повинно було сплачувати їх по місцю свого проживання (origo), а відповідальними за збір податків стали заможні мешканці origo – декуріони в містах та великі землевласники в сільській місцевості. Бідне населення поступово почало потрапляти в залежність від них: на селі це і виразилося у появі К.. В. Гоффард висунув ідею, що вищезгаданий закон 332 р. не відміняв права колона змінити землевласника, він лише зобов'язував колона платити податки в своїй origo. Прибічники цієї теорії вважають, що справжнє прикріплення колонів до землі відбулося відповідно до едикту 371 р.

Починаючи з кінця IV ст. і протягом V ст. колони поступово втрачають свої громадянські права та свободи: право самостійно найматися на військову службу, вступати до кліру, займати міські посади. Вони вже не могли свідчити проти свого землевласника на суді. За часів Юстиніана шлюбні відносини колонів з вільними стали регулюватися за зразком рабських. Таким чином, еволюція К. протягом IV – VI ст. призвела до того, що колони з вільних орендарів землі перетворилися на прикріплених до землі селян, статус яких був близьким до рабського.

Література: Коптев А.В. От прав гражданства к праву колоната.

Формирование крепостного права в поздней Римской империи. – Вологда, 1995; Фюстель де Куланж Н.Д. Римский колонат: Происхождение крепостного права /Пер. с франц. – М., 2011.

Дмитро Пуховець

КОЛОНІЗАЦІЯ (від лат. colonia – поселення)

1. Заселення й господарське освоєння вільних і окраїнних земель (т.зв. внутрішня К., прикладами якої може бути приєднання в XIX ст. до Росії територій Середньої Азії та освоєння Сполученими Штатами наприкінці XVIII ст. і протягом XIX ст. територій «дикого» Заходу).

2. Організація поселень за межами своєї країни (зовнішня К., прикладами якої можуть бути грецька К. Північного Причорномор'я; римські завоювання; англійська переселенська К. Північної Америки, Австралії тощо).

3. Політика територіальної експансії та примусового підкорення народів і країн могутнішими державами та перетворення їх у колонії. Політика К. та створення колоній вели до виникнення такого явища як колоніалізм (теорія і практика держав поширювати вплив і безпосередній територіальний контроль на менш розвинуті і слабкіші країни). Від часів Великих географічних відкриттів та відкриття Нового світу європейська К. інших районів світу супроводжувалася насильницьким підкоренням місцевого населення в багатьох країнах Азії, Африки й Латинської Америки.

Політику колоніальної експансії здійснювали Іспанія, Португалія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина. Названі країни створили колоніальні імперії наприкінці XIX ст., завершили розподіл світу між собою і вели війни за переділ колоніальних володінь. К. передбачала розширення сфери панування, отримання прибутків від експлуатації населення та природних ресурсів колоній, зміцнення військово-стратегічних позицій. Встановлення колоніального панування здійснювалося прямою, примусовою К. (за допомогою колоніальних війн) або непрямою (договірною) К., шляхом нав'язування договору про визнання певної залежності чи встановлення протекторату.

Колоніалізм характеризувався нерівноправністю відносин і нееквівалентним обміном між метрополією (колонізатором, центром експансії) і колоніями, що проявлялося в політичному пануванні метрополії та економічній експлуатації колоній. Колоніалізм гальмував суспільний розвиток колоній, прирікав їх населення на відсталість, зубожіння та безправ'я. Колоніальні держави і території наприкінці XX ст. звільнилися з-під прямої колоніальної залежності, зберігши, проте, деякі форми і вияви економічної і культурної залежності, що дає змогу розвинутим західним державам надалі експлуатувати колишні колонії економічними засобами (неоколоніалізм).

Борис Гончар

КОЛОНІЯ (від лат. colonia – поселення) –

1. В стародавньому світі поселення громадян якоїсь держави на території загарбаної країни. Під час «хрестових походів» володіння на Близькому Сході здобули Греція, Венеція та інші держави.

2. В Нову добу територія або країна, що перебуває під пануванням та владою іноземної держави (метрополії), позбавлена політичної та економічної незалежності. Населення К. було примусово позбавлене можливостей реалізувати свої суверенні громадські і політичні права, які узурпувала метрополія, чиє панування проявлялося в домінуванні одного етносу (нації, цивілізації), економічній експлуатації, руйнуванні культури підкореного населення (яку вважали примітною, «варварською»), нав'язуванні культури метрополії. За політичним режимом управління колонії поділялися на несамоврядні, у яких влада здійснювалася колоніальною адміністрацією безпосередньо (французькі колонії) або із залученням представників місцевої еліти (англійські колонії), та самоврядні, де зберігалася частина власних інституцій та власного правопорядку в межах лімітованих повноважень, головним чином у внутрішній політиці (наприклад, домініони: Канада, Австралійський Союз, Південно-Африканський Союз). В результаті опору населення колоній, розгортання національно-визвольного руху в другій половині XX ст. колонії стали формально суверенними державами.

3. Сукупність осіб якоїсь національності, які живуть спільно в іншій країні або в іноземному місті (наприклад, поселення вихідців із України в Бразилії, Канаді).

4. Заклад спеціального призначення (наприклад, трудова К.).

Література: Африка: колониализм и антиколониализм / Абрамова С.Ю. – М, 1990; История германского колониализма в Африке. / Давидсон А.Б. – М., 1983; Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине 19 века.– М., 1977.

Борис Гончар

КОМПЛЕКС АРХЕОЛОГІЧНИЙ (лат. complex – зв'язок, поєднання) – одне з провідних понять у сучасній археології, що має досить значну варіабельність розумінь. Найчастіше як К.А. визначають певні замкнені структури в межах археологічних пам'яток (залишки житлових та господарських споруд, поховання, майстерні або робочі місця майстрів тощо) із всім загалом знахідок (насамперед, окремих речей або їх фрагментів), що розташовуються в межах таких структур й органічно з ними пов'язані. Проте, в силу специфіки певних категорій археологічних пам'яток такі замкнені структури можуть бути їм непритаманні (наприклад, переважна більшість пам'яток кам'яної доби їх не має). В таких випадках як К.А. визначають сукупність знахідок, що належить до певного епізоду заселення (використання) даної ділянки людиною. Зазвичай, подібні К.А. вичленовуються завдяки стратиграфічним та планіграфічним спостереженням, але досить часто їх виокремлення потребує більш складних дослідних процедур (типолого-статистичного аналізу та ін.).

Найчастіше К.А. розрізняють вже на стадії польових археологічних досліджень, адже лише безпосередні спостереження «у полі» дозволяють вирішити питання структурної єдності певних археологічних об'єктів, а також ступінь їх закритості. Щодо останнього, то розрізняють закриті, умовно закриті та відкриті К.А. Перші мають на увазі відносну одномоментність складання К.А. (поховання, скарб, згоріла споруда тощо). До других відносять К.А., для яких

притаманні порівняно нетривалий (звісно, в археологічному вимірі) час функціонування (житлова споруда, майстерня тощо), а також відсутність навмисних антропогенних втручань після археологізації (виходу з обігу в «живій» культурі). Відсутність наведених вище ознак спонукає визначати К.А. як відкритий.

Ступінь закритості К.А. має непересічне значення для подальших дослідних процедур, насамперед – типологічних та хронологічних побудов. Одночасність існування та природність поєднання окремих елементів матеріальної культури в межах К.А. є підставою для висвітлення динаміки розвитку матеріальної культури, а також більш складних реконструкцій інтерпретаційного плану. Картографування певних різновидів К.А. створює можливості для вивчення не лише часових, а й просторових аспектів історії матеріальної культури. Отже, саме вивчення окремих К.А., а також їх асоціацій (пам'яток, груп пам'яток, археологічних культур тощо) є пріоритетним напрямком в багатьох спеціалізованих галузях сучасної археології. Всебічне розкриття внутрішніх зв'язків окремих елементів К.А. між собою, а також взаємозв'язків певних К.А. одне з одним дозволяє методично виважено вивчати шляхи складання та розвитку як окремих елементів матеріальної культури, так і складних за структурою археологічних явищ.

Література: Словник-довідник з археології. – К., 1996; Клейн Л.С. Археологические источники. – Ленинград, 1978; Его же. Археологическая типология. – Ленинград, 1991.

Євген Синиця, Павло Шидловський

КОМПРАДОР (від ісп. comprador – покупець) – підприємець, торговець в колоніальних, напівколоніальних, відсталих країнах переважно Азії, Африки та Латинської Америки, що здійснює торговельне посередництво між місцевим ринком та іноземними компаніями. Передусім компрадорська буржуазія сформувалась в ХІХ ст. у країнах Середнього та Далекого Сходу, зокрема Китаї, де тривалий час існували державні обмеження на торговельні операції іноземців. Вона формувалася переважно із купців, лихварів, землевласників, племінної знаті, які беззастережно підкорялися іноземному впливу й використовували його для зміцнення своїх позицій у країні. Досить часто компрадори були посередниками між селянами та ремісниками своєї країни та закордонними фірмами.

Компрадори негативно впливали на розвиток місцевої економіки, оскільки скуповували та відправляли за кордон сировину, а продавали західні промислові вироби. Компрадорам протистояла національна буржуазія, яка домагалась захисту національного ринку від іноземної конкуренції та брала активну участь у національно-визвольному русі в кінці ХІХ ст. – першій половині ХХ ст. Вплив та значення компрадорської буржуазії значно зменшився внаслідок розвитку національних економік у залежних країнах після Першої світової війни та у зв’язку із розпадом колоніальної системи після Другої світової війни.

Термін «К.» має ще одне значення – уродженець країни-колонії, який служить агентом, опорою колонізаторів. Адже вихідців з компрадорської

буржуазії іноземці залучали для роботи у філіях своїх торгових представництв, банків, а у колоніальних країнах для формування місцевої адміністрації.

У сучасному розумінні термін «К.» вживається також для позначення підприємців та чиновників, які отримують прибутки від вивозу за кордон сировини (нафти, газу, металу, лісу, сільськогосподарських продуктів), імпорту іноземних товарів та зберігають ці капітали в закордонних банках.

Олег Машевський

КОМУНА – (від лат. communis – спільний) – термін має декілька значень, залежно від часу і місця.

1. У середньовічній західній Європі – місто, яке отримало самоврядні муніципальні інститути. Протягом середини та кінця Середніх віків більшість міст на захід від Балтики та на північ від Адріатики набули муніципальних інституцій, які можна було б визначити як комунальні.

У Південній Франції городяни досягли незалежності від сеньйорів без кровопролиття (IX – XII ст.). Міста Північної Франції (Амьєн, Лан, Бове, Суассон та ін.) і Фландрії (Гент, Брюгге та ін.) стали самоврядними в результаті запеклої, в основному, збройної боротьби. Міста Північної та Середньої Італії (Венеція, Генуя, Сієна, Флоренція, Лукка, Болонья та ін.) перетворилися на К. впродовж IX – XII ст.

Нема дефініцій, які б могли задовільно охопити всі типи К., але більшість характеризувалася клятвою, що зв'язувала городян, чи бюргерів, про взаємозахист і взаємодопомогу. Таке зобов'язання рівних між собою осіб контрастувало з клятвою вассалітету, типовою для ранньосередньовічного суспільства, де людина обіцяла покору вищестоящій особі в обмін на захист. Об'єднання ставало асоціацією, здатною мати власність та бути стороною в угодах, відправляти різного ступеня юрисдикційні повноваження щодо своїх членів (які, як правило, становили не все населення міста), та виконувати управлінські функції. Городяни обирали з свого середовища Раду, її голову – мера та інших посадових осіб, мали власний суд, військове ополчення, фінанси, самостійно встановлювали податки. Ці міста звільнялися від податків та повинностей перед сеньйором. Натомість вони сплачували сеньйору певну невелику грошову ренту, в разі війни виставляли невеликий військовий загін.

Між різними типами К. існували дуже помітні регіональні відмінності. У Північній й Центральній Італії (та частково Південній Франції) відсутність потужної централізованої політичної влади та, меншою мірою, випереджаючий економічний розвиток міст давав К. можливість набути статусу самоврядного органу, який превалював у веденні муніципальних справ. Там міста підкорили прилеглі сільські території і вели незалежну дипломатичну політику, а де-юре вищестоящі імператор Священної Римської Імперії чи Папа Римський майже не могли реалізувати своє верховенство де-факто. Сильніші з цих міст-республік збереглися – за рахунок слабших сусідів – і у добу Ренесансу, хоча на цей час більшість вже підпала під владу єдиного правителя (сеньйора). Мілан і Флоренція проіснували як могутні міста-держави і в ранній період Нового часу,

а Венеція – аж до наполеонівської доби.

Фландрські К. були другими після італійських за розмірами, рівнем організації промисловості та торгівлі. Часом політичні реалії надавали фламандським К., зокрема Генту, важливої ролі в європейських справах. У Франції, в іберійських королівствах Кастільї та Арагону міста були "юрисдикційними островами", що мали власне право, власні суди та вели власні справи у полі того, що можна назвати сьогодні "місцевим самоврядуванням". Там, як і в англійському місті-окрузі (borough), король або сюзерен, як правило, зберігав верховенство, але віддавав перевагу уникненню детального контролю взамін на фінансові вигоди та військові чи інші послуги. Очевидно, є й винятки з цих регіональних узагальнень, бо кожне місто відрізнялося від усіх інших своїм соціальним й економічним розвитком, політичною історією та традиціями.

Загальноісторична необхідність середньовічної К. в Європі полягає, певно, в соціальній і політичній освіті, отриманій городянами через здійснення самоврядування. Втім, передчасно було б оцінювати К. як "демократії". Життя всіх міст характеризувалося боротьбою за владу, в результаті якої найбільш заможні та впливові особи зазвичай з більшим чи меншим успіхом її, владу, монополізували. Нормою в К. була олігархія. Пряма спадщина К. у сучасних націях-державах невелика, незважаючи на їх роль у парламентських інститутах. Якщо монархії були достатньо могутніми, вони намагалися викоренити муніципальний патріотизм і громадську самоорганізацію.

У XX ст. в країнах, де на певний час перемагали так звані соціалістичні революції, ідеї К. в розумінні групи людей, які спільно живуть згідно принципів комунізму – на засадах спільності майна та праці – в той чи інший період були дуже популярними і робилися спроби впровадити їх в життя. Так, вони були втілені по деяких селах Радянської Росії, а також робітничою молоддю деяких міст, зокрема, Москви. Однак довго вони не проіснували.

Після Другої світової війни у Китайській Народній Республіці мало місце наслідування радянському досвіду, на який накладалася специфіка комунальності (цінності общинного, колективного існування), притаманної китайській цивілізації як такій. Під час здійснення "Великого стрибка" у 1958 р. масово було організовано комуни. Китайська К. того часу – тип великомасштабної сільської організації, яка стала злиттям колективних господарств. Але на відміну від останніх, що займалися виключно сільськогосподарською діяльністю, К. мали стати багатоцільовими організаціями для керування місцевим самоврядуванням і управління всією економічною та соціальною діяльністю. "Мудра політика Великого Мао" поставила країну на межу катастрофи, почався голод та інші негаразди. За умов економічних труднощів 1959 – 1961 рр. К. було реорганізовано.

В наш час термін «К.» використовується для позначення адміністративно-територіальної одиниці в деяких країнах.

2. **КОМУНА ПАРИЗЬКА** – повстання Парижу проти системи влади 18 березня – 28 травня 1871 р., яке сталося слідом за поразкою Франції у франко-пруській війні (1870 – 1871 рр.) та падінням Другої Імперії (1852 – 1870 рр.)

Наполеона III. Революційні К. в той час також виникли в Ліоні, Сент-Етьєні, Марселі та Тулузі, але їх було швидко придушено Версальським урядом. К.П. сама стала на бій проти нього. Проте повстанці не змогли забезпечити собі військової організації та перейти в наступ, і протягом "кривавого тижня" урядові регулярні війська ламали опір комунарів. Близько 20 тисяч інсургентів було вбито протягом бойових дій (урядові частини втратили значно менше), 38 тисяч заарештовано, та понад 7 тисяч було депортовано в порядку репресій після поразки К. П.

Тетяна Орлова

КОМУНІЗМ (від лат. communis – спільний) – авторитарний і революційний напрямок соціалізму. У західній політології вважається, що це є полісемантичний термін, під яким можна розуміти ідеологію, форму правління, економічну систему, революційний рух, спосіб життя, мету, ідеал.

Головна мета комуністів – створення суспільного ладу, заснованого на загальній власності і рівному розподілі коштів. Попри те, що послідовники цього вчення називали і називають його найпередовішим, джерела його ідей мають дуже давнє походження. Ідея безкласового суспільства, у якому всі засоби виробництва і розподілу належать громаді як такий, давно заворожувала людей. У IV ст. до н. е. давньогрецький філософ Платон у своїй праці «Республіка» розмірковував над комунальними ідеями. Він пропонував, аби правляча верства володіла всім спільно, ставлячи благо держави вище за особисті бажання. Є згадування про існування примітивних «комуністичних» спільнот у стародавні часи. Звичайно вони носили релігійний характер, як це було у ранньохристиянських общинах. Багато утопій, описаних в літературі, зокрема «Утопія» Т.Мора, до деякої міри припускали спільне володіння власністю. У XIX ст. деякий час існували комуни, що засновувалися на подібних принципах (громада в Нью-Хармені в Індіані (1825 р.) і громада Брук Фарм ком'юніті в Массачусетсі (1841 – 1847 рр.).

К. набув нового значення в 1848 р. з публікацією «Маніфесту Комуністичної партії», який закликав пролетаріат на світову революцію. Однак поразка революцій 1848 р. так само, як і небажання пролетаріату цілком поринути в історичний процес, відповідно до настанов «Маніфесту», змусило К.Маркса і його послідовників переоцінити свої погляди. У «Критиці Готської програми» (1875 р.) засновник «наукового комунізму» вказав, що революція не відразу принесе із собою ідеали безкласового комуністичного суспільства. «Тривалі родові корчі» будуть супроводжувати його виникнення з капіталістичного суспільства, і знадобиться період адаптації – «диктатура пролетаріату». Хоча у зазначеній праці робиться посилання на цю інтерлюдію як на першу фазу комуністичного суспільства, в інших працях засновники марксизму називають це «соціалізмом», залишаючи слово «К.» для тієї фази, коли не буде ні приватної власності, ні класів, ні держави. З цієї причини в назві Союзу Радянських соціалістичних республік слово «К.» було відсутнє.

Однак незабаром ця чітка відмінність стала зникати. Заснована К.Марксом партія одержала назву комуністичної. Слово «комуністичний» стало вживатися стосовно конкретної партії з її конкретною програмою, а не щодо її остаточної мети. Людиною, яка зробила найбільше для формування такої партії і вироблення її програми, став В.І.Ленін. Він розумів, що робітничий клас був нездатний здійснити революцію сам по собі. За думкою В. І.Леніна, необхідне керівництво з боку партії професійних революціонерів. Він гостро критикував соціал-демократичні партії, які, на його думку, відкинули радикальні цілі заради заспокійливих чекань еволюційних досягнень.

В багатьох країнах Заходу були створені партії радикального марксизму. У 1919 р. Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн) був заснований для здійснення світової пролетарської революції. Незабаром у Комінтерні стали домінувати радянські інтереси. У складних умовах Другої світової війни в 1943 р. його розпустили. У 1947 р. замість нього було сформовано Комінформ (Комуністичне інформаційне бюро). Однак радянське домінування на його засіданнях незабаром натрапило на опір. Він різко виразився у відході соціалістичної Югославії, керівник якої – Ю.Б.Тіто – заявив, що «до соціалізму ведуть різні дороги», тому коли країна намічає комуністичну стратегію, необхідно брати до уваги місцеві умови. У 1960-х рр. відбувся розрив між СРСР і Китаєм. СРСР продовжував ставитися до комуністичних партій в інших країнах як до своїх придатків, придушуючи спроби опору, як це було в Угорщині в 1956 р., у Чехословаччині в 1968 р. Однак наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. світова система соціалізму, керована комуністичними партіями, зазнала краху. На початку другого десятиріччя XXI ст. комуністичні партії залишалися при владі лише в Китайській Народній Республіці, на Кубі, у Лаосі, Північній Кореї та у В’єтнамі. Всі вони відійшли від ортодоксального марксизму-ленінізму, що втілився у тоталітаризмі насамперед в СРСР часів правління Й. Сталіна з намаганням нав’язування радянської моделі «братнім народам». В країнах, які продовжують декларувати відданість ідеям К., у практиці політичного та економічного життя спостерігається певна лібералізація. Програми побудови К. не реалізувалися, проте його ідеї зберігають свою привабливість для значного числа людей. Для них вони є втіленням уявлень про справжню справедливість.

Література: Степанчук О. М. Про народження та смерть комунізму у XX столітті //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2000. – Вип. 32; Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. – М., 1987.

Тетяна Орлова

КОНВЕНЦІЯ (від лат. conventio – договір, угода)

1. Юридично обов’язкова угода між учасниками міжнародних відносин з якихось спеціальних питань. Характерною рисою є закріплення К. детальних норм для регулювання певного виду відносин. Зазвичай К. є міжнародним багатостороннім договором, хоч іноді цей термін може застосовуватися для

деяких видів двосторонніх угод (консульські конвенції про порядок заснування консульств і призначення консулів, коло їх компетенції тощо). Прикладом міжнародної К. може бути Конвенція Прав Дитини, ухвалена ООН в 1989 р. – багатостороння міжнародна угода в галузі прав людини; містить повний перелік громадянських, політичних та соціальних прав дитини; Конвенція ООН з морського права 1982 р. – договір міжнародний багатосторонній, що визначає правовий режим просторів та ресурсів Світового океану та встановлює правові засади співробітництва держав з усіх аспектів його використання.

2. Договір між підприємствами і організаціями для врегулювання питань збуту, виробництва тощо, є перехідною формою до трестів і синдикатів.

Борис Гончар

КОНВЕРГЕНЦІЇ ТЕОРІЯ (від лат. convergo – зближаюся, сходжуся) – концепція, згідно з якою науково-технічна революція істотно змінює природу капіталістичного і соціалістичного суспільств, породжує тенденцію до їх поступового взаємопроникнення, взаємозбагачення, зближення з подальшим синтезом у «змішаному суспільстві», що поєднує позитивні риси і властивості кожної з двох соціальних систем. Термін «конвергенція» запозичено з біологічної науки, де він означає набуття неблизькоспорідненими організмами в процесі розвитку в однакових умовах схожих зовнішніх ознак, але при збереженні головних відмінностей. К. Т. висунули і розробили Дж. Гелбрейт, П.Сорокін, У. Ростоу, Ж.Фурастьє, Ф.Перру, Я.Тінберген, О.Флехтхейм та ін. К. Т. набула поширення у 50 – 60-ті рр. XX ст. Згодом виникла ідея так званої негативної конвергенції (Г. Маркузе, Р. Хейлбронер, Ю.Хабермас та ін.), згідно з якою обидві соціальні системи запозичують одна в одної не позитивні, а негативні елементи, що призводить до кризи «сучасної індустріальної цивілізації». Деякі вчені (Р. Арон, Д. Белл та ін.) обмежували конвергенцію двох систем лише економічною діяльністю. Частина аналітиків (Р. Гароді, О. Шик та ін.) сприйняла К. Т. у вигляді концепцій «ринкового соціалізму», «соціалізму з людським обличчям» тощо. Окремі науковці та політики дотримувалися думки, що К. Т. двох світових систем підтверджується досвідом країн Північної Європи – Данії, Ісландії, Норвегії, Фінляндії, Швеції. За достатньо високого рівня життя у цих державах діє широко розгалуджена система інститутів соціального забезпечення, яка гарантує своїм громадянам значну підтримку держави в отриманні освіти, медичному обслуговуванні, в разі втрати роботи тощо. Саме це дало підстави стверджувати про так звану «шведську модель соціалізму» за умов збереження основ капіталістичного способу виробництва.

К. Т. різко засуджувалася й критикувалася радянськими ідеологами та суспільствознавцями. Вони кваліфікували її як теорію, що суперечить марксистсько-ленінському вченню та ігнорує принципові відмінності двох систем, таврували названу концепцію як «витончену форму апології капіталізму».

Сергій Пивовар

КОНКІСТАДОРИ – (від іспан. conquistador – завойовник) – іспанці та португальці, які вирушили до Нового Світу після Колумба та протягом близько 50 років розвідували, завойовували та заселяли великі території обох Америк. К. були грубими та дужими авантюристами, які залишили по собі спогади про фантастичні зухвалі звитяги, показали спроможність проходити через майже неймовірні труднощі і водночас були винуватцями багатьох звірств і утисків щодо індіанців, яких вони зустрічали та підкорювали.

Більшість з К. була людьми простого походження – незаможні мореплавці та землероби, які на батьківщині не могли знайти собі засобів до існування. Багато було злочинців – грабіжників та вбивць. Разом із тим значну частину складали молодші сини шляхетних родів (за існувавшими тоді правилами майорату, майно переходило до старшого сина). На батьківщині всі вони перебували у найменшому фаворі; тож шукали слави та багатства у заокеанських землях. Вони походили від тих, хто воював з мусульманськими загарбниками протягом сторіч – то були бійці за традицією, суворі та витривалі. Протягом Середніх віків їх предки, б’ючись за свою батьківщину та релігію проти «невірних», стали войовничими й безкомпромісними християнськими вояками. К. принесли з собою до Америк ментальність хрестоносців, а індіанці часто ставали жертвами цієї самопосвяти. Свої лихі справи К. виправдовували виконанням «великої місії» – несенням Великого Хреста варварам, тобто поширенням християнства, європейської культури та цивілізованості.

Золото, слава та Святе Письмо були головними стимулами, що надихали завойовників. Найбільш відомі: Е.Кортес, який завоював імперію ацтеків для Іспанії, П. де Альварадо, який віддав під її ж контроль території нинішніх Гватемали та Сальвадору, Ф.Пісарро та його брати виграли боротьбу за імперію інків у Південній Америці та багато інших. В епоху конкісти (завоювання Америки), яка обіймає першу половину XVI ст., до Нового Світу прибуло не більш, ніж сто тисяч чоловік, при чому переважна частина з них загинула від голоду, хвороб та у війнах з індіанцями. Проте ті, хто вижив, за такий короткий час дослідили території, площею приблизно у 2,5 млн. кв. км і підкорили потужні централізовані держави ацтеків, інків, а також інші народи.

К. були складними, неординарними людьми, народженими на стику епох, просторів та культур. Вони вражали своїм гострим розумом, хоробрістю, заповзятливістю та презирством до смерті, і разом із тим надзвичайною жадібністю, жорстокістю та підступністю. Тому і в наш час конкістадорами інколи називають жорстоких та цинічних завойовників, якими рухає спрага до збагачення за будь-яку ціну. Все це вкладається в так звану «чорну» легенду про конкісту.

Однак останнім часом з’являються дослідження, які намагаються показати останню у всьому багатстві смислів, доводять, що вона була явищем не тільки деструктивним (по відношенню до індіанських культур), а й конструктивним, оскільки призвела до народження латиноамериканської цивілізації. А самих К. змальовують як представників Ренесансу, для яких притаманні такі риси, як жадоба слави, пристрасть першопрохідців, гостра цікавість, особлива

національна гордість, релігійне палання, васальне служіння королю, бажання випробувати себе і самоствердитися. Тобто постає не ідеологічне креслення, а жива, складна, багатомірна людина, Зовсім не приваблива, радше – небезпечна, навіть відштовхуюча, проте це – людина, а не схема.

Література: Кофман А. Рыцари Нового Света. – М., 2006; Его же. Диего де Ордас – покоритель Ориноко // Исторический журнал. – Москва, 2007. – № 4; Лыкова Е. Ю. Бытовые проблемы конкистадоров – [Электронный ресурс] – Режим доступа: //www.sgu.ru/files/nodes/9732/03/pdf

Тетяна Орлова

КОНКОРДАТ (УГОДА) (від лат. concordare – бути згодним) – договір між главою католицької церкви Папою Римським і урядом певної держави щодо становища католицької церкви та умов її діяльності в цій країні, а також взаємовідносин цієї країни з Ватіканом. Так, Вормський К. 1122 р. припиняв боротьбу пап з німецьким імператором за право призначення єпископів, Болонський К. 1516 р. закріплював залежність французької церкви від французького короля тощо.

Борис Гончар

КОНСЕРВАТИЗМ – (від лат. conservare – охороняти, зберігати) – кредо тих, хто вірить у цінність максимально можливого збереження існуючого порядку. Точніше, це схильність орієнтуватися на ті традиції й інституції, що перевірені часом і досвідом, і якщо і допускається можливість впровадження в них нововведень, так тільки поступово і нечасто.

Слід розрізняти К. як спосіб оцінки й поведінки, і К. як самостійну, подібно лібералізму і соціалізму, ідеологію. Є К. повсякденний, заснований на природному прагненні більшості людей до стабільних умов існування, до збереження звичного середовища, правил, норм, інститутів. Це феномен, що відноситься до сфери соціальної психології, масової свідомості. Його можна розглядати як визначений спосіб мислення, умонастрою, стиль поведінки. Але частіше під К. розуміють ідеологію і тип політики, орієнтовані на захист традиційних підвалин суспільного життя, непорушних цінностей і протиставлення різкому оновленню, радикальним новаціям.

Термін «К.» вперше був вжитий французьким письменником Р.Шатобріаном, коли він у 1818 р. почав видавати журнал «Консерватор». Виникнення К. пов'язують з Новим часом, з епохою Просвітництва і Великою Французькою революцією XVIII ст., які кинули виклик «старому порядку». Тоді ж почалося формування поняття «К.». Він став своєрідною реакцією на загрозу традиційним цінностям, звичному способу життя і думок, що походила від революції. Наприкінці XVIII ст. такі настрої були притаманні насамперед дворянству, однак з розвитком революційних подій до настроїв феодальної аристократії приєднувалися представники інших верств суспільства.

Батьком-засновником сучасного К. (хоч він ніколи і не вживав цей термін) вважається англійський парламентарій, філософ і публіцист Е. Берк. Ідеї Е.Берка

розвинулися в наслідок його реакції на французьку революцію 1789 р. У своїй праці «Міркування про революцію у Франції» (1790 р.) він різко критикував французьких революційних діячів, яких називав теоретиками, метафізиками за їхню заклопотаність теорією й ідеями. Е. Берк вважав, що ця схильність у сполученні зі схильністю судити про політичні програми за абстрактними поняттями, таким як право, привели їх до недооцінки складності державної влади і думки про те, що далекосяжні зміни легко вносяться. Він не заперечував у принципі прав, затверджуваних революціонерами – «метафізично вони вірні», – але заперечував розумність їхнього використання в якості каркаса для формування уряду – «морально і політично вони помилкові». Права людини, на його думку, щонайкраще гарантуються добробутом держави, а добробут держави залежить від мудрості його правителів. Е.Берк шукав основу державного управління не в правах людини, хоч і не заперечував їх, а у функції влади забезпечувати інтереси і потреби. Переконаність у тому, що влада повинна діяти насамперед виходячи з практичних, а не теоретичних міркувань, лежала в основі його політичної позиції, зокрема, в опозиції до Французької революції.

У зазначеній праці можна виявити основні для консерватизму цінності й антицінності. Серед перших: релігійні і духовні цілі політичної діяльності; культ моральності; авторитет школи, родини і церкви; культ традицій, національної культури, патріотизму; пріоритет інтересів держави перед інтересами індивіда; сильна ієрархічна держава; конкретно-історична обумовленість рівня прав і свобод; приватна власність; прагматизм, здоровий глузд; поступовість та обережність змін. Серед других: атеїзм, матеріалістична орієнтація політики; моральний релятивізм; культ розуму, антитрадиціоналізм, універсалізм, космополітизм; пріоритет інтересів індивіда перед інтересами держави, індивідуалізм, рівність; культ особистих прав і свобод; прихильність теоретичним моделям; культ змін, революція. Е.Берк стверджував, що суспільне життя ґрунтується на традиціях, звичаях, моральних і матеріальних цінностях, успадкованих від попередніх поколінь і взаємозалежних між собою. Стабільність, рівновага, поступове відновлення були, на його думку, принципами, яким мало слідувати суспільство, якщо воно хотіло мати майбутність.

Слідом за Е.Берком консерватори вважають суспільство дуже складним організмом. Воно охоплює безліч взаємозалежних елементів, що роблять свій внесок у його благополуччя, причому часто непередбаченим чином. Цей організм розвивався повільно, століттями проб і помилок. Отже, тривалість виступає важливою консервативною цінністю. Кожна пропонована зміна в суспільстві, або конкретно в його державному устрої, повинна оцінюватися не за деяким абстрактним і незалежним стандартом права або правильності, а за тим, наскільки добре його можна інкорпорувати в складний механізм державної влади з мінімумом небажаних побічних ефектів. Консерватори прагнуть проводити межу між теорією і практикою, оскільки зобов'язуюча теоретична ідея може виявитися неефективною і навіть небезпечною на практиці. Тому правитель, на їхню думку, повинен побоюватися надмірної штучності і

філософствування в практичних справах держави і має керуватися прецедентом і напрацюваннями минулого. Для консервативного мислителя характерно висловлювати своє бачення політичних принципів у працях і промовах на злобу дня, створених з конкретною практичною метою, а не в абстрактних теоретичних трактатах. Консерватори зазвичай уникають петицій, прокламацій і декларацій прав, до яких схильні ліберали. Консерватори ладні протистояти раптовим змінам і новаціям. Вони приймають недосконалість людських істот як даність, не сподіваючись і не розраховуючи на їх майбутнє вдосконалювання. Перевагу – за превентивними реформами, які мають запобігати революції. Головне – святість традицій.

Виникнувши у XVIII ст., К. у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Перший – з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. – був етапом оформлення його як ідеології феодально-аристократичної реакції на Французьку революцію й ідеї Просвітництва. Головною рисою його тоді була апологія феодальних підвалин і дворянських привілеїв. Найбільш відомі ідеологи – Е.Берк, Ж. де Местр, Ф.Генц, С.Колридж, У.Водсворт та ін. Із середини XIX до початку XX ст. К. наповнюється буржуазним змістом. Тепер він став являти собою синтез феодально-аристократичних і буржуазних елементів. Свій вплив мали революційні події 1848 – 1849 рр. Всі кола, налаштовані антиреволюційно, були об'єднані ідеєю порядку. Їхнім найвизначнішим ідеологом того часу був Х.Доносо Кортес. На початку XX ст. К. став однією з головних загальнобуржуазних ідеологій. У той час істотними факторами громадського життя були зростаючий організований робітничий рух, ствердження буржуазного реформізму, посилення правого радикалізму. Під їх впливом відбувалася внутрішня диференціація К., яка призвела до виникнення декількох його типів.

Існує кілька варіантів типології К. Найбільш поширеним серед сучасних дослідників є розподіл на традиціоналізм, реформістський консерватизм, лібертаризм, і неоконсерватизм. Традиціоналізм робить наголос на необхідності збереження соціальних основ і дотримання моральних традицій, властивих ринковому капіталізму, а в чомусь і феодалізму (Е.Берк, Ж.де Местр, Л.де Бональд). «Вульгаризованим вираженням» традиціоналізму є рух «нових правих» у США в 1970-80-і рр. Реформістський консерватизм багато чого сприйняв у лібералізму. Це і прихильність до соціальних реформ, і прагнення зміцнитися в робітничому середовищі, і підтримка помірної регулюючої діяльності держави. К. подібного роду переважав в країнах Заходу в повоєнне тридцятиріччя, коли там склався ліберально-консервативний консенсус. Лібертаризм характеризується прихильністю ідеям крайнього антиетатизму (напрямок політичної думки, яка розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку, а також політика активної участі держави в економічному житті суспільства), необмеженої свободи індивіда. Представники цього напряму (Ф.Хайек, Дж. Роулс) стверджують, що права індивіда мають першість перед інтересами колективу, державне втручання в економіку неприпустиме, а «держава загального благоденства» є лише варіантом соціалізму. Позиції лібертаризма особливо підсилилися з кінця 1970-х рр.

Неоконсерватизм став результатом змін традиційного К. під впливом реалій переходу передових капіталістичних країн до постіндустріального суспільства. Його ідеологами стали С.Ліпсет, Х.Ортега-і-Гассет та ін. У політиці його представниками виступили президенти США Р.Рейган і Дж.Буш-старший, прем'єр-міністр Великої Британії М.Тетчер, канцлер ФРН Г.Коль, прем'єр-міністр Франції Ж.Ширак, прем'єр-міністр Японії Ясухіро Накасоне й ін. Головною ідеєю неоконсерватизму є антиетатизм і осуд «держави загального благоденства», що, на їхню думку, сприяє паразитуванню одних людей за рахунок інших. Повністю така «соціальна держава» не заперечувалася. Але вона розглядалася лише як страхувальна сітка для тих, хто не може втриматися на поверхні, і для кого й потрібно створювати соціальні гарантії. Усім же іншим треба полегшити податковий тягар – і нехай вони діють самостійно. Таким було головне гасло неоконсерваторів: кожний повинен діяти на свій страх і ризик – у всіх областях, у тому числі й у сфері освіти та охорони здоров'я.

Загальним для всіх версій К. є твердження про необхідність чіткого соціального порядку. Однак цей порядок ґрунтується на нерівності. Ідея нерівності не є виграшною в століття демократії. Тому прихильність їй відкрито не висловлюється. Однак інші елементи політико-соціальної конструкції були оформлені таким чином, аби нагадувати про те, що припускається. На реалізацію цієї задачі найбільше працює концепція «упорядкованої свободи». Остання мала на увазі зняття обмежень для конкуренції й індивідуалізму, змагальний індивідуалізм, але в рамках сильної держави, яка, однак, не втручається активно в економічні процеси.

Незважаючи на деякі коректування політики, що дали більш ніж десятилітнє перебування при владі, тетчеризм (класичний зразок неоконсерватизму) втратив адекватність реаліям і був замінений тим, що одержало назву «посттетчеризм» або ширше – «постнеоконсерватизм». У Великій Британії вододілом став прихід до влади Дж.Мейджора у 1992 р. Питання «соціальної держави» були висунуті на передній план. Суспільству була запропонована серія соціальних хартій: хартія батьків, хартія платників податків, хартія квартиронаймачів і т.д. Тобто відбулися істотні зміни. При цьому залишилася ставка на демократію власників, на переважно ринкову економіку, на приватизацію і деякі інші установки. Велика Британія, ставши колискою сучасного К., залишається одним з його форпостів, незважаючи на мінливість вподобань виборців. Консервативна партія протягом десятиліть або ж була партією влади, або ж головною опозиційною партією.

При тому, що К. вважається ідеологією Заходу, варто звернути увагу і на його прояви на Сході. Так, провідна політична партія Японії – Ліберально-демократична – є саме консервативною. Або інший приклад – Китайська Народна Республіка. Здійснювана комуністичною партією протягом останніх двох десятиліть модернізація країни відбувається на основі конфуціанських традицій. Саме конфуціанство є суто консервативним вченням. Воно розглядає збереження існуючого як самоціль, головну цінність, закликає до зміцнення порядку і підкреслює роль держави в цій справі. Не тільки КНР, але і ряд інших країн Азіатсько-тихоокеанського регіону, такі як Японія, Південна Корея й ін.,

також досягли небаченого підйому, здійснюючи модель «конфуціанського капіталізму». Очевидно, розмови про те, що «К. вмер», є передчасними.

Література: Консерватизм: Антологія. – К., 1998; Борисоюк В. И. Консерватизм эпохи глобализма: смена или сохранение нормообразующих парадигм //Полития. – 2005. – № 1; Гарбузов В.Н.; Карипов Б.Н. Консерватизм : понятие, генезис, сущность и особенности // Вестник Московского университета им. М.В.Ломоносова. Серия 12 «Политические науки». – 2009. – № 1); Малинова О. Ю. Исследуя феномен консерватизма //Полис. – 2003. – № 3, 5.

Тетяна Орлова

КОНСИЛІАРИЗМ (від латинського consilium – збори, нарада) – збори представників церкви, або собори, які справили визначний вплив на пізньосередньовічну політичну теорію та практику, в основному завдяки поширенню духовенством ідей життя в спільноті, пошуків способів розв'язання проблем Великого Розколу в церкві XIV–XV ст. К. відігравав провідну роль в церковних соборах Констанци (1414 – 1418 р.) та Базеля (1431 – 1449 р.), де й була висунута концепція конституційного холізму, згідно з якою собор має стати видимим проявом невидимої сутності церкви. Церква як єдине ціле вивищується над усіма своїми розміщеними в ієрархічному порядку складовими і собором, а тому вона володіє найвищими повноваженнями і щодо Папи. Природно, всі члени собору, зібравшись разом і приймаючи рішення більшістю голосів, виконують дії, які не в змозі виконати лише одна людина. Церковні правники на законних підставах розвивали ідеї К., починаючи з XII ст., але розвій цих ідей у найрадикальніших напрямках було окреслено в працях Марсилія Падуанського, Генрі Лангенштейна, Конрада з Гельнгаузена, Франческо Забарелли та інших мислителів.

Концепція К., в основі якої лежать ранні ідеї канонічного права, підтримувала також важливі теологічні новації, що ґрунтувались на дослідженнях Святого Письма, особливо тих його місць, які стосувалися цивільного законодавства.

К. провістив появу пізніших концепцій конституціоналізму, представництва і згоди, а набутки соборів XV ст. вважаються одним із найважливіших зрушень у напрямку від середньовічного до сучасного конституціоналізму. Проте самі консиліаристи виявили великий інтерес до теологічного обґрунтування віри і до церковних реформ.

Література: Консиліаризм // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Федин А.В. История мировых религий. – Брянск, 2007.

Іван Патриляк

КОНСИСТОРІЯ (КОНСИСТОРІЙ) (від лат. consistorium – місце зборів, рада)

1. У Стародавньому Римі державна рада при імператорі.

2. В католицькій церкві нарада кардинальської колегії під головуванням Папи римського.

3. В руській православній церкві до 1917 р. орган церковно-адміністративного управління й суду в єпархії при архієреї.

4. В лютеранській церкві церковно-адміністративний орган.

У Стародавньому Римі й Візантійській імперії К. іноді називали імператорською або таємною радою. За імператора Адріана консисторій виконував функції адміністративно-дорадчого органу при обговоренні законів, прийнятті державних рішень особливого значення, винесення судових вироків тощо. Поступово його повноваження розширювалися, особливо в часи Діоклетіана і Костянтина І. Очолював К. квестор священного палацу – головний юрист імперії, членами обиралися: магістр офіцій, префект преторія столиці, магістри армії, два фінансисти, препозит (начальник) священної опочивальні, 15 обраних жеребкуванням на шестимісячний строк представників сенаторів. У 12 р. н.е. до складу ради входило вже 20 осіб, обраних на рік. Головував Тиберій. Також існував секретаріат, який складався з референтів: трибунів і нотаріїв, іноді до його роботи залучалися й сенатори, які не були членами К. Спочатку консисторією називали залом засідань радників.

Термін «консисторія», як назва зібрання католицьких кардиналів почав вживатися з першої половини ІХ ст. Поступово, до повноважень К., як органу управління, відійшли питання віри, церковної дисципліни, внутрішньої і зовнішньої політики церковної держави аж до вирішення буденних питань. Про зростання її ролі й авторитету в Середні віки свідчить те, що Папа Римський Олександр ІІІ обов'язково скликав К. щомісяця, а Інокентій ІІІ − тричі на тиждень. Зібрання К. відбувалося в папському палаці, з 1870 р. − тільки у Ватикані.

До 1983 р. існувало кілька різновидів К.: таємна або ординарна; відкрита (публічна) або екстраординарна, і напіввідкрита. Таємні К. засідали в Залі консисторій Апостольського палацу Ватикану, відкриті − в соборі Святого Петра або Сікстинській капелі. Тепер діють тільки ординарні й екстраординарні К. На ординарні запрошуються всі кардинали для обговорення окремих питань або проведення найурочистіших подій: зведення в гідність нових кардиналів, призначення архієпископів, єпископів і прелатів, створення єпархій та вирішуються особливо складні церковні й фінансові питання. До участі у відкритій ординарнаній К. допускаються члени дипломатичного корпусу, акредитовані при Святому Престолі, прелати й делегації країн і єпархій, єпископи яких зводяться в гідність кардинала. У цих випадках засідання К. переносяться в Зал Павла VI (Зал аудієнцій).

Екстраординарна К. засідає, коли постає нагальна потреба вирішення особливо складних, невідкладних питань. На таких зібраннях повинні бути присутні всі кардинали.

З 1721 р. у Російській православній церкві з'являється інститут духовних консисторій, як орган управління єпархій. Підґрунтям послужили традиції українського православ'я, коли при єпархіальльних архієреях існував дорадчий інститут «кафедр» і К. На перших порах, вони виконували організаційно-управлінську роль, хоча повноваження не мали чіткого окреслення й різнилися між собою. Спочатку, навіть, не було однозначного визначення їх назв, наприклад, могли називатися приказами, дикастеріями, канцеляріями, духовними правліннями тощо. 9 липня 1744 р. вийшло розпорядження Синоду

про реформування існуючих архиєрейських дорадчих органів й утворення духовної консисторії. Членство в цих органах до 1768 р. мали лише ченці пресвітерського чину – архимандрити, ігумени й ієромонахи, пізніше ввійшли представники білого духовенства (з 1797 р. вони налічували 50% усіх членів К.). Поступово вся повнота влади зосередилася в руках білого духовенства. Складалася К. з двох структур: канцелярії і засідання. З часом її функції, штати й повноваження розросталися. Для убезпечення від зловживань, з 1803 р. запроваджується посада прокурора, який підпорядковувався виключно синодальному обер-прокурору, слідкував за тим, щоб не було зловживань з боку місцевих архиєреїв. Статут духовних К., як правовий документ, побачив світ лише 27 березня 1841 р. Його поява й зміст були направлені на збереження чистоти православ'я, дотримання усіх правил і канонів. Членство надавалося лише особам пресвітерського чину: протоієреям, священикам, архимандритам, ігуменам, ієромонахам. До їх компетенції не входило управління духовними школами, та піклування збіднілими особами зі священиків. Штатні працівники отримували платню 500 руб.

Засідання К. не проводилися у вихідні і святкові дні, у всі п'ятниці під час Великого посту та святки, а також першого й останнього тижнів місяця.

Проіснував інститут духовних К. у Росії до 1919 р., коли їх повноваження перейшли до відання єпархіальних зборів і єпархіальних рад з канцеляріями.

У євангелично-лютеранській церкві з 1832 р. для вирішення поточних справ у період між засіданнями Синоду запроваджено інститут Генеральної консисторії. До її складу входять архиєпископ (голова), члени Президії Генерального Синоду, 2 члени Єпископської ради, та головний керуючий справами. При Генеральній К. діє канцелярія і прокурор. Засідання К. скликаються двічі на рік. К. підпорядковані консисторіальні округи (тепер їх 5), які очолюють генерал-суперінденти. Кожна К. складається зі світського президента, духовного віце-президента, двох світських і двох духовних засідателів.

Література: Глосарій релігієзнавця / За ред. В.О. Балуха. – Чернівці, 2013; Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721 – 1786 рр.). – К., 2008.; Словарь античности /Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1989; http://catholicencyclopedia.in.ua/konsistoriya; http://ancientrome.ru/dictio/article.htm?a=384214781.

Галина Коцур

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ (від лат. constitutio – встановлення, устрій).

1. Система знань політико-правового характеру, предмет дослідження якої становлять фундаментальні цінності демократії, обгрунтування необхідності встановлення конституційного ладу, аналіз історії і практики конституційного розвитку держави, їх груп і світового співтовариства.

2. Механізм державної влади, обмежений конституцією; політична система, що спирається на конституцію і конституційні методи управління. Поняття «К.» має об'єктивний (сукупність конституційно-правових актів, що

регулює важливі соціальні зв'язки) і суб'єктивний (наявність теорії конституції, прогресивних уявлень про устрій суспільства і держави; сприйняття конституції, інших нормативних актів населенням) аспекти. Становлення К. у світі пов'язане з оформленням конституційного ладу в розвинених країнах Європи й Америки у період боротьби проти феодального абсолютизму (XVII ст.). Теоретична підстава К. – визнання природних прав людини і суверенітету народу. Сутність теорії і практики К. – намагання обмежити свавілля державної влади правом, визначення конституцією міри та масштабу можливого втручання держави. К. держави формується під впливом двох груп чинників: внутрішніх (власного державно-правового досвіду і традицій, своїх первісних джерел, менталітету народу) і зовнішніх (світового досвіду К., наявності загальних цінностей, відображених у найважливіших конституційних і політико-право-вих актах держав з розвиненим демократичним устроєм).

В Україні процес національного відродження великою мірою вплинув на поетапне становлення К. Перший етап (1798 – 1840 рр.) – період вивчення та осмислення української історії й культури; другий (1840 – 1880 рр.) – період пробудження української національної свідомості, шкільного просвітництва; третій (1880 – 1914 рр.) – перші спроби політичної організації суспільства, становлення українських політичних партій. Політико-правові документи українського К., що становлять його вагому політико-правову основу, з'явилися на межі XIX – XX ст. За радянських часів в українській державознавчій літературі ідея К. не опрацьовувалася, оскільки законодавчий процес характеризувався етатизмом, верховенством інтересів держави, запереченням парламентаризму, ідей правової держави і поділу влад.

Поступово теорія і конституційно-правова практика України збагачуються цінностями світового К. Конституція України 1996 р. містить правові норми щодо становлення сучасного К. на демократичних засадах: Україна є демократичною і правовою державою (ст. 1); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ; право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить лише народові, й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами; ніхто не може узурпувати державну владу (ст. 5); державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6); в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8); суспільне життя грунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова; органи державної влади і місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти тільки на підставі і в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та Законами України (ст. 19); кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55). Ці та інші норми Конституції України, поточного законодавства є підставою для вдосконалення законодавства, створення нормативно-правових актів,

спрямованих на розвиток К. Сучасна модель українського К. перебуває на шляху становлення, що потребує подальшого ґрунтовного наукового дослідження багатьох питань, серед яких – зв'язок К. з формуванням громадянського суспільства в Україні; опрацювання механізмів і правових засобів забезпечення раціонального сполучення інтересів держави і особи.

Література: Речицький В. В. Політична активність: Конституційні аспекти. – К., 1999; Словник соціологічних і політологічних термінів / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. – К., 1993; Тодыка Ю.Н. Конституционное право Украйни: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособие. – Харьков, 1998; Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М., 1997.

Володимир. Литвин

КОНСТИТУЦІЯ (від лат. constitutio – встановлення, устрій) – основний єдиний політико-правовий акт держави і суспільства (або їх сукупність), що має вищу юридичну силу щодо інших джерел права та регулює найважливіші суспільні відносини. Вирізняють формальні і фактичні конституції. Формальні конституції – це юридичні конституції як основні акти вищої юридичної сили, що притаманні переважній більшості країн, і некодифіковані (несистематизовані, неписані) конституції, що не мають вищої юридичної сили і є системою законів, конституційних звичаїв, угод, судових прецедентів тощо (Конституції Великої Британії, Нової Зеландії). Фактична К. – це реальна побудова держави і суспільства, механізм їх взаємодії. Конституції класифікують за різними ознаками: за формою (кодифіковані, некодифіковані, змішаного типу); за способом внесення змін до них (гнучкі, жорсткі, змішаного типу); за терміном дії (постійні й тимчасові); залежно від відповідності норм К. реальним суспільним відносинам (реальні й фіктивні); залежно від форми правління (монархічні й республіканські); залежно від територіального устрою (унітарні й федеративні). Поява конституцій як основних політико-правових документів структурно і хронологічно пов'язана зі становленням буржуазного ладу, конституціоналізмом, теоріями народного суверенітету, суспільного договору, природного права; концепціями лібералізму та юридичної рівності для всіх суб'єктів суспільних відносин. Серед перших конституцій – основні закони США, Франції, Польщі. В опрацюванні конституційних актів Україна має достатній історичний досвід, здобутий на різних етапах розвитку держави. К. П. Орлика 1710 р. є важливою правовою пам'яткою, що характеризується започаткуванням в Україні ідеї демократичної побудови держави і впливом концепцій парламентаризму. К. УНР 1918 р. вважається законодавчою формою теорії українського лібералізму. Ці конституційні акти справили значний вплив на розвиток політико-правової думки в Україні.

У сучасній конституційній теорії і практиці К. визначається як система обмежень державної влади шляхом проголошення та гарантування прав і свобод людини і громадянина. Установчий характер чинної Конституції України 1996 р., її особливі юридичні властивості й предмет правового регулювання зумовлюють особливе місце Основного Закону в системі законодавства і

окремий порядок його прийняття та зміни. Найістотніші характеристики чинної К. України – її функції, принципи та юридичні властивості.

До сучасної системи права України належать дві чинні К.: К. України 1996 р. і К. Автономної Республіки Крим 1998 р., що відрізняються низкою ознак (юридична сила, порядок прийняття, сфера дії тощо). За юридичною природою К. України – це вияв установчої влади народу, закріпленої Законом України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» від 28 червня 1996 р. Елементами структури К. України є преамбула, 15 розділів, 161 стаття. Предметом правового регулювання Основного Закону є система найважливіших суспільних відносин: засади конституційного ладу України; основні права, свободи та обов'язки людини й громадянина; народне волевиявлення; система органів державної влади та їх статус; здійснення правосуддя; територіальний устрій, статус Автономної Республіки Крим; місцеве самоврядування. К. України – правова основа суспільства і держави. Вона має найвищу юридичну силу, а норми її є нормами прямої дії. К. Автономної Республіки Крим прийнята Верховною Радою Автономної Республіки Крим 21 жовтня 1998 р. і набрала чинності за Законом України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 р. Композиційно структуру цього нормативного акта становлять преамбула, 5 розділів, 48 статей. К. Автономної Республіки Крим приймається на основі й відповідно до К. України.

Література: Слінько Т. А., Кушніренко О. Г. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: Навч. посіб. – Х., 1998; Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики. – Х., 2000; Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К., 1997.

Володимир Литвин

КОНТЕКСТ (від лат. contextus – поєднання, зв'язок) – у прямому розумінні – закінчений уривок писемної або усної мови, загальний зміст якого дозволяє з’ясувати значення його складових – речень, думок тощо. У ширшому значенні К. – це більм широке ціле або середовище, в якому існує або досліджується конкретний об’єкт, наприклад, «Україна у К. цивілізаційного підходу», «періодизація історії України в К. історичної схеми М. Грушевського»). Будь-яка історична подія, явище інтерпретується, виходячи із загального К. конкретно-історичної ситуації, відображеної в пам’яті людей або зафіксованої в історичних джерелах.

У логіці та методології наукового пізнання під К. розуміють як окреме судження, фрагмент наукової теорії як частини теорії загалом. На доповнення до основного семантичного значення, яке має слово, речення або фраза, взяті самі собою, К. надає їм доповнювального значення, або може суттєво змінити їх основний зміст. Тому в різних К. слова і речення можуть набувати різного змісту. Інколи К. може цілковито змінити значення терміну чи поняття. У таких випадках застосовується контекстуальне визначення терміну, яке в сучасних умовах викликає велику зацікавленість з погляду методології наукового пізнання та оновлення термінології.

В історичній науці термін К. може використовуватись для заповнення певної прогалини в дослідженні більш широкого явища чи процесу, наприклад, «цивілізаційний вибір України в контексті євроінтеграційних процесів», або: «Українська культура в контексті світового культурного процесу». Цей термін вживається і в тих випадках, коли дослідник ставить за мету дати власну інтерпретацію певної події, виходячи з існуючих у науці поглядів: «Українська революція в К. новітньої історіографії».

Література: Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. Зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; редкол.: В.І. Попик (відпов. ред.). – К., 2008. – Вип.4.

Ярослав Калакура

КОНТИНУЇТЕТ (від лат. continuätio – неперервність) – неперервність історичного розвитку, безпосередній перехід від одного історичного етапу до іншого. Шляхом К., на думку деяких істориків, відбувалося становлення європейського Середньовіччя – після загибелі Західної Римської імперії. Особливо наочно це проявилось у працях відомого австрійського медієвіста першої половини XX ст. А.Допша, котрий на противагу теорії «катастрофи», стрибка при переході від античності до Середньовіччя намагався обгрунтувати теорію безперервного розвитку (К.) римських і германських традицій (майже однакових у його уявленні) у цей період. Спростуванню теорії «катастроф» і доведенню абсолютного К. між античністю і Середньовіччям він присвятив свою роботу «Господарські і соціальні основи розвитку європейської культури від часів Цезаря до Карла Великого», яка була видана у Відні у 1918 – 1920 рр. А.Допш вбачав цей К. у розвитку вотчини, вільного селянства, міст, торгівлі, у соціальній структурі суспільства і державі, підкреслюючи їх спадкоємність з відповідними відносинами як у пізньоримському, так і в давньогерманському суспільстві.

Теорія «К.» на початку XX ст. почала справляти все більший вплив на зарубіжну медієвістику. Зазнав її впливу і відомий бельгійський історик першої третини XX ст. А.Піренн. У 20-ті роки XX ст. він висунув нову концепцію генези феодалізму у Західній Європі, згідно якій германські вторгнення V – VI ст. не порушили К. римських порядків й інститутів, оскільки нібито не зачепили жвавих торгових зв'язків у Середземномор'ї, отже і усередині К. Однак А.Піренн все ж змушений був визнати розрив цього К. у ході арабських завоювань VIII ст., котрі, як він вважав, призвели до панування натурального господарства, а отже, вотчинного ладу і феодалізму.

Серед сучасних послідовників теорії «К.» переважають погляди, що перехід від античності до Середньовіччя не мав характеру катаклізму, а був результатом тривалого процесу еволюції, що охоплює час від IV до VIII ст. На думку американського історика П.Гірі, період цей ліпше назвати «пізня античність», оскільки це поняття краще відображає суть історичного процесу, що відбувався у ту епоху.

Література: Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1985; Ле Гофф Ж. Рождение Европы. – СПб., 2007.

Микола Рудь

КОНТРИБУЦІЯ (від лат. contributio – данина) – примусові платежі за результатами військових дій, які розділяються на 2 види: 1) післявоєнні грошові платежі та/або натуральні стягнення, що сплачує держава, яка зазнала поразки у війні, на користь держав-переможниць; 2) примусові грошові та/або натуральні стягнення з населення, які запроваджують війська однієї з воюючих країн на захопленій території противника.

Історично контрибуція існувала ще з часів стародавнього світу і була спробою переможених країн, міст, громад тощо викупити в переможців шляхом сплати певної данини (або контрибуції) їхнє беззастережне право на життя й майно підкореного військовою силою населення. Таким чином, впродовж багатьох століть наявність інституту К. деякою мірою створювала альтернативу дикунству й варварству переможців і вносила регулюючі та навіть гуманні елементи в практику військових дій та їх наслідків для мирного населення. Впродовж ХУІІ – ХІХ ст. К. була невід'ємною частиною війн та військових конфліктів (наприклад, 4,5 млн. руб. з Османської Імперії на користь Російської Імперії за наслідками І російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., 210 млн. франків з Голландії на користь Франції в 1795 р., 120 млн. франків з Пруссії на користь Франції в 1808 р., 700 млн. франків з Франції на користь країн антинаполеонівської коаліції в 1815 р., 21 млн. дол. з Китаю на користь Великої Британії за наслідками І опіумної війни 1842 р. тощо). Найбільшою в історії К. стала виплата Францією 5 млрд. франків на користь Пруссії (згодом – Німеччині) внаслідок поразки у франко-прусській війні 1871 р. Після цього в світовій громадській думці стало переважати негативне ставлення до К., що, поряд зі зростанням чисельності й впливу політичних партій та рухів лівого спрямування, які були принциповими противниками примусових виплат внаслідок війн, призвело до того, що в 1907 р. була прийнята Гаагська конвенція, що мала регулювати ведення сухопутних війн в світі з нормативно-правових, суспільно-політичних та етичних позицій ХХ ст. Цей документ зафіксував недоторканість приватної власності під час війни, беззастережно засудив й заборонив пограбування та інші будь-які насильницькі дії щодо захоплених територій та їх населення. Тим самим це значно звузило можливість застосування К., однак повністю Гаагською конвенцією вона заборонена не була. Зокрема, дозволялося визискування з окупованих територій податків, митних та грошових зборів та зборів, які були необхідні для потреб окупаційної армії та/або управління зайнятою територією. Однак те, що Гаагська конвенція по суті ліквідувала юридичну основу, на якій впродовж усього попереднього часу базувалося стягування К., призвело до того, що світова спільнота все голосніше почала вимагати повної заборони К., що наочно продемонструвала розпочата в 1914 р. Перша світова війна. Реагуючи на подібні настрої, в січні 1918 р. Президент США В. Вільсон в своїх т.зв. «14 пунктах», які являли собою бачення демократичного Заходу умов припинення Першої світової війни, від

імені країн Антанти офіційно відмовився від будь-яких К. за наслідками війни 1914 – 1918 рр. Ще раніше за мир без К. виступав лідер більшовицької Росії В. Ленін. Внаслідок цього під час розробки мирних договорів з переможеною Німеччиною та її союзниками країни Антанти формально відмовилися від К., замінив її репараціями та реституціями. Хоча під час Другої світової війни вимоги Гаагської конвенції порушувалися Німеччиною та її союзниками, країни антигітлерівської коаліції відмовилися від К. з переможених країн-агресорів під час укладання з ними мирних договорів, замінивши їх, за аналогією з Першою світовою війною, репараціями та реституціями. Консолідована позиція країн антигітлерівської коаліції щодо недопущення К. призвела до того, в 1949 р. під егідою ООН була ухвалена Женевська конвенція щодо захисту цивільного населення, яка заборонила стягування К. в будь-якому вигляді. На сьогоднішній день за міжнародним правом потреби військ, які знаходяться на чужій території, задовольняються: правом стягування податків, які населення в мирний час сплачує своєму урядові; можливостями здійснювати примусові закупівлі та експропріації, однак виключно за відшкодування вартості; можливостями стягнення різноманітних штрафів тощо. Тепер замість К. та репарацій в класичному вигляді держави-переможиці забезпечують своїм компаніям можливості займати монопольне становище на ринку окупованих країн, що наочно підтверджує війна проти Іраку.

Література: Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. /Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та інш. – Т. 1. – К., 2004; Юридична енциклопедія: У 5-ти т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та інш. – Т.3 – К., 2001; Большая историческая энциклопедия /Под ред. В.В. Славкина. – М., 2003.

Олександр Комаренко

КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ (франц. contre-revolution) – боротьба опозиційних сил проти революційних класів чи сил і створеного революцією нового суспільного та державного ладу. Має на меті збереження своїх привілеїв або реставрацію вже поваленого революцією суспільно-політичного ладу. Запекла боротьба проти нових соціально-економічних і політичних порядків є невід'ємною рисою історії всіх революцій. Форми й засоби К. різноманітні: змови, заколоти, розв'язання громадянської війни, економічний саботаж тощо.

Література: Грунт А.Я. Москва 1917-й. Революция и контрреволюция. – М., 1976; Поликарпов В.Д. Военная контрреволюция в России. – М, 1990; Революционные движения и империалистическая контрреволюция (70-е - нч. 80-х гг.). – М., 1987.

Борис Гончар

КОНТРРЕФОРМАЦІЯ (від лат. contra – проти і reformation – перетворення) – також відома як католицька реформація – загалом відноситься до періоду історії римо-католицької церкви XVI – XVII ст. К. складалася з двох взаємопов’язаних рухів: перший – оборонна реакція на секуляризаційні процеси в Європі, зокрема

проти Реформації, яка породила протестантизм; другий – католицька реформа – "католицьке оновлення".

Рух за реформування римо-католицької церкви почався ще до Реформації. В Іспанії протягом кінця XV – початку XVI ст. кардинал Франсіско Хіменес де Сіснерос намагався покласти край зловживанням, які охопили церкву. Але папська реакція на протестантів чи вимоги реформування зсередини римо-католицької церкви до середини XVI ст. була незначною. Першим папою контрреформації вважається Папа Павло Ш (владарював з 1534 до 1549 р.). Саме він у 1545 р. скликав Тридентський (Триентський) собор. Собор, який збирався в італійських містах Триент (1545 – 1547, 1551 – 1552, 1562 – 1563 рр.) і Болонья (1547 – 1549 рр.), жваво відгукнувся на нагальні потреби. Він визначав католицьку доктрину з питань, які оспорювалися протестантськими теологами. Його доктринальне вчення стало реакцією проти лютеранської емфази на ролі віри та божої милості і проти протестантського вчення про число та природу таїнств. Вселенськй Тридентський собор підтвердив рівність Біблії і Священного Предання як джерел віри, догмат про зверхність папської духовної влади над авторитетом Вселенського собору, дав підтвердження меси, порядку сповіді, целібату, поклоніння святим, виправдання вірою, догмату про сім таїнств. Було скасовано продаж індульгенцій. Запроваджувалися дисциплінарні реформи проти корупції духовенства. Було вжито спроби врегулювати навчання кандидатів у священики, здійснено заходи проти розкішного життя частини духовенства, призначення родичів на церковні посади, а також відсутності єпископів у їх єпархіях. Були видані приписи щодо турботи про паству та про відправлення таїнств. Рада підготувала для видання Папою Катехізису та книги з літургії задля підвищення подібності у церковних вченнях. Церква також опублікувала "Індекс заборонених книг" – список книг, які заборонялося читати католикам, оскільки вони вважалися шкідливими для моралі віруючих. У 1542 р. церква реорганізувала інквізицію, щоб допомогти судам ефективніше воювати з протестантизмом .

Політичний та військовий спротив зростанню протестантизму найяскравіше відбився у політиці Карла V та його сина Філіпа II, який асоціювався із іспанською інквізицією. В міру того, як католицькі уряди намагалися зупинити поширення протестантизму у своїх країнах, вибухнуло кілька війн, які стали результатом релігійних конфліктів. Згадані намагання призвели до громадянської війни у Франції 1562 – 1598 рр. і повстань у Нідерландах між 1565 та 1648 рр. Релігія стала предметом війни між Іспанією та Англією від 1585 до 1604 рр., а також причиною тридцятирічної війни 1618 – 1648 рр., яка мала свій центр у Німеччині, але поступово затягла у свою орбіту більшість європейських народів.

Під час К. багато релігійних орденів зазнали реформ та значно зросли. Капуцини відіграли головну роль у русі оновлення своїми проповідями. Єзуїти та домініканці очолили відродження філософії та теології у католицьких університетах. В єзуїтських коледжах вивчилося багато членів католицьких сімей вищих класів Європи. Посилилися молитовність та релігійна відданість. Набули популярності книги, що навчали зосередженню та самовдосконаленню,

наприклад, за авторством святого Ігнаціо Лойоли та святого Франциска Сальського. Засновувалися школи, які навчали катехізису.

Головний наголос К. ставився на триваючих місіонерських заходах у різних частинах світу, що були колонізовані переважно римо-католицькими державами. Домініканці, францисканці, єзуїти та члени інших орденів працювали серед жителів Азії, Африки й обох Америк. Праця місіонерів в Азії та Новому світі була винагороджена мільйонами хрещень, якщо не справжніх навернень до віри. Робилися спроби повернути до лона католицької церкви ті країни, які відійшли від неї, наприклад, Англію та Швецію.

К. також вплинула на мистецтво та літературу. Вона надихала на ентузіазм та емоціоналізм, які проявилися, наприклад у творах англійського поета Річарда Крошоу в середині XVII ст. Єзуїти ставили складні драми у своїх коледжах і вплинули на таких митців як фламандець Пітер Пауль Рубенс та італієць Джанлоренцо Берніні.

Таким чином, через К. римська церква підготувалася та озброїлася для того, щоб зустріти виклики протестантизму у наступних століттях.

Тетяна Орлова

КОНТРРОЗВІДКА

1. Органи держави, наділені спеціальною компетенцією в області боротьби з розвідками та контррозвідками інших держав і підривною діяльністю організацій та осіб, яких ті використовують. К. є одним зі знарядь політичної влади держави. Часто К. виконує функції політичного розшуку, веде активну роботу проти опозиційних партій, прогресивних організацій, визвольних рухів тощо, іноді діє в інтересах приватних комерційних компаній. Здебільшого К. – це система численних центральних і периферійних органів, часто роззосереджених по різним відомствам.

Основними завданнями контр розвідувальних органів є: виявлення, попередження й припинення шпигунських, терористичних, диверсійних та інших акцій розвідок, контррозвідок, ідеологічно-пропагандистських центрів інших держав, зарубіжних недержавних (емігрантських, релігійних тощо) організацій та окремих осіб як на вітчизняній території, так і за кордоном (проти посольств і громадян); виявлення і попередження підривної діяльності всередині країни; забезпечення збереження державної та військової таємниці у збройних силах, на особливо важливих об'єктах промисловості, транспорту, зв'язку, в науково-дослідних закладах та інших об'єктах; розшук особливо важливих державних злочинців; забезпечення своєчасного розгортання активної розвідувальної та контр розвідувальної діяльності в особливий період та у воєнний час; виконання спеціальних завдань, визначених урядом у рамках чинного законодавства.

2. Контррозвідувальна діяльність – діяльність спеціальних органів держави проти іноземних розвідок, контррозвідок та організацій і осіб, яких ті використовують. Контррозвідувальна діяльність ведеться проти всіх, у т.ч. і дружніх іноземних держав, а також проти політичних та комерційних противників всередині країни. Поряд з державними органами нею

займаються спеціальні служби приватних компаній, у т.ч. охоронних, політичних партій тощо. Контррозвідувальна діяльність державних органів являє собою систему здійснюваних контр розвідувальними апаратами оперативних, адміністративних, кримінально-процесуальних і профілактичних заходів. Найважливішим з них є заходи оперативного характеру.

Олег Божко

КОНФЕДЕРАЦІЯ (лат. confoederatio – союз, об'єднання, співтовариство)

1. Форма державного устрою, за якої кожна держава, що належить до союзу, зберігає незалежність, має свої органи державної влади та управління, але водночас створює спеціальні органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (військовій, зовнішньополітичній тощо). Акти, прийняті на рівні К., потребують схвалення вищими органами держав – членів К. Ознаки К.: відсутність загальних для всієї К. законодавчих органів, законодавства, судової та фінансової систем; рішення загальноконфедеративних органів для членів К. не є обов'язковими; наявність права виходу зі складу К. кожного з її суб'єктів. К., виконавши конкретні завдання, що ставилися при їх створенні, припиняли своє існування. Загалом К. прийнято вважати нестійким державним устроєм, оскільки зберігаються умови для підтримання суверенітету і державної незалежності країн-членів К. Тому більшість вчених схиляється до точки зору, що К. не є різновидом форми державного устрою поряд із унітарною державою та федерацією, оскільки суб'єктами К. є держави, і К. утворюється не на основі внутрішнього права певної країни, а на основі міжнародного права.

Історично в цій формі були створені Рейнська К. (1254 – 1350 рр.), Ганзейська ліга (1367 – 1669 рр.), Швейцарський союз (1291 – 1798 і 1815 – 1848 рр.), Німецька К. (1815 – 1866 рр.), Нідерланди (Республіка Сполучених Провінцій, 1579 – 1795 рр.). У США К. називали Конфедеративні штати Америки, встановлені в 6 (згодом в 11) південних штатах у лютому 1861 р., коли вони вийшли з федеративного союзу й проголосили створення окремої «держави». Президентом новоствореної К. став плантатор Дж. Девіс, столицею – м. Річмонд. Американська К. припинила своє існування після поразки її армії й підписання Акту про капітуляцію 9 квітня 1865 р. З 1982 по 1989 рр. існувала конфедерація Сенегамбія, що об'єднувала Сенегал і Гамбію. У період «перебудови» в СРСР академік А.Сахаров розробив проект, за яким союзна радянська держава мала перетворитися на союз між суверенними державами, тобто К. Прагнучи зберегти від цілковитого розпаду хоча б союз радянських республік-держав, М.Горбачов та його найближче оточення організували підписання 14 листопада 1991 р. у Ново-Огарьово лідерами семи республік (Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргистану, РСФСР, Таджикистану, Туркменистану) заяви про намір створити конфедеративний Союз Суверенних Держав. Новий договір передбачалося підписати до кінця 1991 р., але замість цього, після відмови України від участі у формуванні нового союзу, 8 грудня 1991 р. було утворено Співдружність Незалежних Держав, яка має риси конфедеративного союзу. Нині К. є Британська Співдружність націй, яка

об'єднує різні держави: колишні домініони, що визнають главою держави англійського монарха, а також інші країни, що мають власного главу держави. Швейцарія ще з XIII ст. офіційно називається «Швейцарською конфедерацією», яка складається з 20 кантонів і 6 напівкантонів. Кожний кантон має свою конституцію, парламент і уряд. Однак фактично з середини XIX ст. Швейцарія є федерацією із сильною централізованою владою, оскільки вища законодавча влада в країні належить федеральним зборам, а кантони не мають права виходити з союзної держави.

2. Союз (спілка), об'єднання організацій (наприклад, Загальна К. праці у Франції, Загальна італійська К. праці, Конфедерація Британської промисловості).

Сергій Пивовар

КОНФЛІКТ (від лат. conflictus – зіткнення) – зіткнення інтересів, мотивів, тенденцій, а також зіткнення і протиборство суспільних об’єктів (індивідів, соціальних, етнонаціональнич, релігійних та інших спільнот, держав та їх блоків) з метою реалізації своїх суперечливих намірів, досягнення своїх цілей та забезпечення власних інтересів.

В межах системи як певної цілісності елементи (складові частини) знаходяться в К. з іншими елементами системи за умови, що „відкрите виявлення” інтересів, мотивів, цілей одних елементів системи з необхідністю активізує дії протилежних інтересів, мотивів системи. Зародження К. можливе лише тоді, коли в межах цілісної системи на одному рівні знаходяться неідентичні в своїх виявах елементи, відповідно К. визначається як певна об’єктивація взаємодії неідентичних елементів. Проблему К. як універсального явища суспільного життя визначив Г. Зиммель. К. необхідно відрізняти від антагонізму. Ситуація суспільного та особистого К. не набуває форм взаємовиключного протиставлення елементів системи, як це відбувається в ситуації антагонізму; антагонізм, в свою чергу, можливий як форма співіснування внутрішньо суперечливих тенденцій. Динаміка розвитку К. відбувається або в напрямі утиску одного з його суб’єктів, або поступової саморуйнації системи. Можливе також повільне „згасання” К., що створює ситуацію взаємодоповнюваності тенденцій, інтересів, мотивів і т.ін.

Література: Філософський енциклопедичний словник/ В.І Шинкарук (гол. ред) та ін. – К., 2002; Краткий политический словарь. – М., 1987.

Юрій Слюсаренко

КОНФУЦІАНСТВО – філософсько-етичне вчення та одна з найголовніших філософсько-релігійних течій Давнього Китаю, які спираються на погляди давньокитайського мислителя та філософа Кун Фузци (справжнє ім'я — Кун-цзи, латинізоване – Конфуцій), який жив бл. 551 – 479 рр. до н. е. Конфуцій жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь в Китаї, що спонукало його до створення етико-політичного вчення, здатного протистояти існуючому хаосу. Головним джерелом свідчень про вчення Конфуція є «Лунь юй» («Бесіди і судження») – записи бесід і висловлювань філософа, зроблені його учнями й

послідовниками. Спираючись на давні традиції, доводячи, що ідеальні устрій та закони існували з давніх часів і їх треба лише втілювати в життя, Конфуцій розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо. Проповідуючи ідеальні відносини між людьми, в сім'ї та державі, отожнюючи державу та суспільство, Конфуцій виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Не тільки молодші зобов'язані підкорятися старшим, а й старші повинні піклуватися про молодших. Найвище божество – Небо, яке надає право на правління, може позбавити його недостойного імператора. Основний зміст К. становлять п'ять чеснот: мудрість, гуманність, вірність, повага до старших, мужність. Їх визнання означає добросовістність і глибоку повагу до себе та інших, на що здатні лише обрані та «повноцінні» люди. Самопізнання має сприяти виникненню суспільного устрою, що базується на розумі й дає можливість не тільки займатися самовдосконаленням, але й виконання свого призначення в діях для всіх.

К. відрізняється від багатьох інших релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання традиційних обрядів. Головний зміст культу – шанування предків кожною сім'єю (жертвоприношення та обряди). Головне божество – Шанді – прабатько людей і бог Неба. З давніх часів і до 1912 р. імператор Китаю від імені народу щорічно здійснював жертвоприношення Шанді на «небесному вівтарі» поблизу Пекіна.

Після смерті Конфуція К. розпалося на вісім шкіл, найважливішими з яких були лише дві: школа Мен-цзи і школа Сюнь-цзи. Пізніше виникали інші школи К., які поєднували в собі класичне вчення та ідеї інших філософів. У X –XII ст. на ґрунті К. виникло неоконфуціанство, яке за глибиною й теоретичним рівнем істотно його перевершило. У ньому визначилося шість головних концепцій: велика межа, принцип, матеріальна сила, природа людини, пізнання природи речей, людинолюбство.

Ідеї Конфуція відіграли велику роль в історії Китаю, наклавши відбиток на розвиток китайського суспільства. Якщо в епоху Цинь К. переслідувалося владою, то в за династії Хань у II ст. до н. е. воно було визнано державною релігією Китаю. В останні століття позиції К. певною мірою послабилися під тиском європейських філософських ідей, однак воно залишалося основним духовним ученням і панівною ідеологією аж до утворення КНР у 1949 р. і має прихильників нині. К. було поширене також у Японії, Кореї, В'єтнамі. Кількість прихильників К. становить майже 600 млн. осіб.

Література: Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М., 1981; Малявин В. В. Конфуций. – М., 1992; Weber M. The religion of China. Confucianism and Taoism. – N.Y.-London, 1968.

Сергій Пивовар

КООПЕРАЦІЯ (лат. cooperatio – співробітництво) у вузькому сенсі розуміння – це універсальна форма організації колективного виробництва, створена на кошти його учасників. Класичними кооперативними принципами виступають: добровільність; в загальних зборах кожен партнер по кооперативному

виробництву має право одного голосу незалежно від того, скільки він вніс у загальну справу; розподіл прибутку, незалежно від розміру паю («рочдельські принципи», правила Райфайзена). Глибинною внутрішньою ознакою К. є виробнича демократія, яка забезпечує вирішення однієї з глобальних проблем функціонування суспільства: утверджується право виробника володіти та самостійно розпоряджатися результатами своєї праці, рівно як і засобами виробництва, які використовуються для їх досягнення. Загалом більшість дослідників сходяться на тому, що К. – це форма зв'язку між індивідуумами, які беруть участь в одному або у різних, пов'язаних між собою, процесах праці.

Сам термін «К.» у часи його виникнення був новим, але спільні вчинки людей, позначені цим словом, досить давні. Старовинні форми людського господарського співіснування були передумовою кооперативного руху. Початки західноєвропейського кооперативного руху виникли з потреб індустріального виробництва, а ідейними витоками виходили із поглядів Р. Оуена та його послідовників. Загалом ідея заміни економічної конкуренції взаємною співпрацею виробників була провідною для соціалістичної традиції XIX ст. Видатний теоретик та практик українського та світового кооперативного руху М. Туган-Барановський зазначав, що тіло кооперативу надихнуто капіталізмом, а душа – соціалістичним ідеалом.

Український кооперативний рух розпочався від 60-тих рр. XIX ст. із соціально-господарських потреб звільненого селянства, міського дрібного ремісничого та робітничого населення і пов'язаний з іменами В. Козлова, М. Балліна, М. Зібера, В. Доманицького, М. Левитського, Г. Галагана та ін. Особливість виявлялась в тому, що піонерами К. виступали громадські діячі, а не підприємці. Безпосередніми давніми інституціями гуртової господарської самодопомоги українців, як писав один із видатних практиків української К. П.Височанський, були чумацькі валки, рибальські ватаги на Чорному морі чи відома й тепер толока. Це, звичайно, ще не кооперативні підприємства, але вже кооперативна форма організації праці. У тогочасних політичних умовах українського народу кооперативний рух в якості засобу соціально-економічної самооборони став одночасно складовим елементом його національно-визвольних прагнень. Кооперативний рух виховував маси на високих ідеалах громадського самоуправління та взаємодопомоги. К. із практичного втілення ідей виховної громадської організації переростає в осередок національно-свідомих сил і стає міцною базою для розвитку українського національного, культурного, громадсько-політичного та економічного життя. Вона підготувала значні кадри діячів, які відіграли видатну роль у роки української державності 1917 – 1919 рр. (зокрема, М. Туган-Барановський, Х. Барановський, П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос та ін.). Використавши кооперацію як потужну економічну силу в роки непу, радянська держава її політично дискредитувала, видатні діячі кооперативного руху зазнали репресій.

На практиці в усьому світі виникло і процвітало чимало різних кооперативів: у сільському господарстві, промисловості, сфері послуг та у формі споживчих товариств і житлових кооперативів. Кооперативи у капіталістичних суспільствах виявилися набагато успішнішими, ніж за системи соціалістичного

економічного планування. На думку багатьох сучасних соціал-демократів, кооперативний принцип, пов'язаний із ідеалом робітничого контролю, і далі становитиме важливий вихідний пункт для перспективи побудови альтернативного суспільства.

Література: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історико – Філософської секції НТШ. – Нью-Йорк, 1964; Енциклопедія українознавства. – Т.3. – Львів, 1994; Короткий оксфордський політичний словник. – К., 2006.

Олена Петасюк

КОПА або **КУПА** – стародавній багатозначний термін. Серед основних значень:

1. Копа (чес. kopa – купа; лат. sexagena – 60), копійка (звідки можливо походить слово «купувати») – назви грошових одиниць, зокрема К. грошей в Україні у XIV – XVIII ст. – одиниця грошової лічби. Поняття має чеське походження. Разом з поширенням у Східній Європі чеської монети – празького гроша – закріпилася як назва для 60 одиниць чого-небудь, так як 60 празьких грошей прирівнювалося до 1 празької гривні срібла 775 проби (253,17 г). У XVII ст., наприклад, К. дорівнювала 75 польським чи 60 литовським грошам, 50 московським копійкам. Згодом це поняття поширилося у Великому князівстві Литовському, а пізніше і в Польщі. Також вживалося поняття «півкопи», тобто 30 одиниць. Так як празький гріш був дуже популярною монетою в Європі, празька гривня стала міжнародною грошовою і ваговою одиницею лічби. У західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, лічба монет на копи велася дуже рідко. Однак на українських землях, які знаходились у складі Великого князівства Литовського, облік монет протягом XV – XVII ст. вівся переважно на копи. Спочатку К. була лише грошово-ваговою числовою одиницею, тотожною рублю, а півкопи, рахуючи за вмістом срібла в одній празькій гривні, була близька до полтини, новгородської гривні, татарського сому, які в той час були поширеними обліковими одиницями Східної Європи. У зв'язку з поступовим зменшенням в середині XIV ст. вмісту срібла в празьких грошах, відбувалося поступове збільшення їх кількості відносно рубля. Наприкінці XIV ст. в рублі нараховувалося 96 грошей, а в 1432 р. – 100 грошей. В цей час остаточно закріплюється цифровий вміст обрахункового рубля – 100 грошей. Цифровий вміст К. тривалий час залишався незмінним – 60 грошей. У XVI ст. литовська К. дорівнювала 60 литовським грошам або 60 пенязям (динаріям), 75 польським грошам або 2 талерам (півкопійкам). Тому К. стала універсальною числовою одиницею, яка використовувалася аж до XIX ст.;

2. Купа – множина, одиниця лічби: 5 дюжин (60 штук), 60 снопів, дощок тощо. Указана одиниці лічби, а також часткова одиниця – полукіпок, півкопи (30 одиниць), використовувалися в Україні до середини XIX ст.

3. Купщина, скупщина – одна з назв сільської громади та її зборів у південних слов'ян і в Україні у XV – XVIII ст. для вирішення судових або громадських справ, зокрема пов'язаних із копним або купним, тобто загальним, громадським судом.

4. Копанка, колодязь, викопана яма.

5. Копиця сіна.

Література: Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000; Грузицкий Ю. Развитие кредитных отношений в Великом княжестве Литовском в XIII – XVII вв. //Банковский вестник. – 2000. – №28; Шталенков И. Платежные слитки гривны в денежном обращении ВКЛ // Банковский вестник. – 2006. – №2.

Леонід Могильний

КОРДОН ДЕРЖАВНИЙ (франц. cordon – мотузка; розтягнуте розташування військ) – лінія, що відокремлює територію держави від іншої держави або відкритого моря; межа територіального верховенства держави. К. Д. недоторканний, його порушення вважається порушенням суверенітету держави. К. Д. між сусідніми державами встановлюється в договірному або законодавчому порядку. Залежно від місця розташування може бути сухопутним, водним (морським, річним, озерним), повітряним і підземним (кордони надр, суші та вод держави). Позначається на місцевості прикордонними знаками.

Юрій Слюсаренко

КОРОЛЬ (від лат. Carolus – ім'я Карла Великого, нім. könig, польськ. – król, чеш. – kral, старослов., болг., сербо-хорв. – краль) – глава монархічної держави (королівства) у європейських та деяких інших народів. Королівська влада зародилась у період розкладу первіснообщинного ладу. В міру формування класового суспільства К. (у скандинавів – конунг, слов'ян – князь) перетворився з ватажка військової дружини на главу органу державної влади. У германських племен цьому сприяло завоювання ними у ході Великого переселення народів території Західної Римської імперії, де утворилося декілька так званих варварських королівств (найбільш значна – Франкська держава). Після розпаду Франкського королівства королівський титул стали носити монархи Франції і Німеччини. Вже з перших століть Середньовіччя королівствами були також Англія (спочатку королівства англосаксів: Уессекс, Ессекс, Сусекс, Кент, Мерсія, Нортумбрія, Східна Англія) і Шотландія, ряд держав на території Іспанії (спочатку королівство вестготів, потім Леон, Кастилія, Арагон та ін. після їх об'єднання – єдине іспанське королівство), дещо пізніше – Данія, Швеція, Норвегія. Правом присвоювати титул К. користувались у середні віки імператор і Папа. У 1001 р. титул К. отримали правителі Угорщини, у 1025 р. – Польщі (знову у 1320 р.), близько 1130 – 1158 рр. – Чехії, у 1217 р. – Сербії, у 1253 р. – Галицько-Волинської держави, у 1701 р. – Бранденбурзько-Прусської держави (Пруссія), у 1720 р. – Савойї – П'ємонту – Сардинії (Сардинське королівство). Деякі К. мали особливі титули, наприклад, офіційний титул К. Франції XVII – XVIII ст. був «найхристияннііший К.». Ізабелла Кастильська та Фердинанд Арагонський називались «католицькими К.»; у «Священній Римській імперії» спадкоємець імператора, що обирався ще за життя останнього, носив титул «римського К.».

Західноєвропейські традиції королівської коронації історично склалися з поєднання воєдино чотирьох основних елементів (деякі з яких у ряді національних коронаційних традицій існували лише у рудиментарному виді): а) обрання; б) схвалення і акламація (привітання); в) помазання; г) коронування. Уперше всі чотири елементи зустрічаються разом, очевидно, лише 800 р. під час коронування Карла Великого у Римі в ході Різдвяної літургії. Єдиний обряд королівської коронації, що склався з кількох самостійних ритуалів у Франкській державі епохи Каролінгів, був успадкований королівствами, які виникли на руїнах каролінзької імперії, досить швидко був сприйнятий в Англії,а пізніше він розповсюдився і в решті регіонів латинської Європи. У більшості європейських країн склалася традиція проведення ритуалу королівської коронації у строго визначеному місці. Правителі середньовічної Німеччини корону «короля римлян» отримували в Ахені, англійські К. коронувалися у Вестмінстерському абатстві, а французькі – у Реймському соборі. Звичним місцем проведення королівської коронації у Норвегії був Тронхейм, у Швеції – Упсала, у Неаполітанському королівстві – Неаполь, у Польщі (починаючи з XIV ст.) – Краків. Однак у деяких країнах, як наприклад, у Данії, традиція проведення королівської коронації у визначеному місці так і не склалась. Все місто, а у деяких випадках два чи навіть декілька міст могли бути місцем інавгурації нового монарха. У всіх країнах, де королівській коронації відводилася важлива роль серед політичних ритуалів, вона створювала навколо світської влади особливий ореол релігійної сакральності, сприяла зміцненню її авторитету. У 1805 – 1806 рр. Наполеон надав титул К. курфюрстам Баварії, Вюртемберга і Саксонії, він утворив низку інших королівств, у тому числі Вестфальське (1807 – 1813 рр.), Італійське (1805 – 1814 рр.). На Віденському конгресі 1814 – 1815 рр. королівствами були проголошені Нідерланди і Ганновер, у частині території Польщі було утворено Королівство Польське. У 1831 р. королівством стала Бельгія, у 1832 р. – Греція, у 1861 р. – об’єднана Італія, у 1881 р. – Румунія, у 1882 р. – Сербія (з 1918 р. – Королівство сербів, хорватів і словенців). У ході революційних подій королівська влада була ліквідована у ряді країн. Із сучасних європейських держав королівствами є: Великобританія, Данія, Швеція, Норвегія, Іспанія, Нідерланди, Бельгія, а також деякі держави Азії і Африки: Саудівська Аравія, Йорданія, Таїланд, Малайзія, Камбоджа, Бутан, Бахрейн, Марокко, Лесото, Свазіленд.

Література: Блок М. Короли – чудотворцы /Пер. с франц.. – М., 1998; Ле Гофф Ж. Рождение Европы /Пер. с франц. – СПб., 2007; Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. – М., 2006.

Микола Рудь

КОСМОПОЛІТИЗМ (від грец. kosmopolites – космополіт, громадянин світу) – ідеологія т. зв. світового громадянства, яка проповідує байдуже ставлення до батьківщини, до свого народу, його національної культури заради створення «світової держави», встановлення «світового громадянства». Виник у Стародавній Греції. Головною ідеєю світогляду давньогрецьких мислителів було розуміння світу як завершеної, упорядкованої цілісності, що існує на противагу

хаосу. Всі елементи буття розташовувалися в ієрархічних структурах Космосу, поєднуючись в єдиний, пронизаний життям організм, в якому панує всеохоплююча «космічна справедливість». За свідченням Діогена Лаертія, термін «К.» вперше використав Діоген Синопський. Плутарх вважав, що це зробив Зенон із Кітіона. Епіктет доводив, що автором слова «К.» був Сократ, який заявляв: «Я не афінянин чи коринфянин, я коспомоліт».

У різні часи поняття «К.» мало різний сенс. Утворення різноплеменної імперії Олександра Македонського зумовило появу різних за змістом космополітичних світоглядів. К. кініків виявляв негативне ставлення до міста-полісу. Солон доводив, що фундаментальна роль у космічному устрої світу належить справедливості та закону. Творець атомістичної концепції буття Демокріт вважав, що людина є часткою космічного світопорядку. Стоїцизм розглядав людей (синів Божих) як частку світового космічного циклічного процесу, як громадян єдиної світової держави – космополісу, а окремого індивіда як громадянина Всесвіту. Стоїки в космополітичному ідеалі шукали суспільну форму, що зробила б можливим життя кожної людини за єдиним всесвітнім законом природи (закон Бога), який спирається на принципи здорового глузду. Космополітичні ідеї кіренаїків виражалися у вислові «ubi bene, ibi patria» («Де добре, там і вітчизна»). Відповідно поліс (місто-держава) для вільних громадян був своєрідним мікрокосмосом із власними формами політичного устрою, правом, звичаями, традиціями. Поширення ідей К. в елліністичному світі сприяло занепаду полісного ладу і встановленню єдиної держави за часів Олександра Македонського.

У давньоримській політичній думці ідеї К. розвивав Цицерон, який вважав, що суспільство є космополітичним об'єднанням людей, оскільки всі вони підкоряються єдиному універсальному закону природи, створеному Богом. Космос є джерелом справедливості, яка випливає із рівності усіх громадян єдиної світової держави і утверджується в суспільстві за умови життєдіяльності, підпорядкованої законам. Сенека доводив, що Всесвіт – природна держава зі своїм правом («всесвітнім» законом), яке необхідно визнавати. Членами цієї держави є боги і люди.

За Середньовіччя носієм космополітичних тенденцій була католицька церква. За доби Відродження і Просвітництва ідеал світового громадянства був спрямований проти феодальної роздрібненості й обстоював визволення індивіда від феодальних кайданів (Данте, Кампанелла, Лессінг, Кант, Рабле, Фіхте та ін.). У ході капіталістичного розвитку ідеї К. використовувалися у спробах обґрунтувати необхідність створення наднаціональних співтовариств. Кант висунув концепцію світового союзу незалежних правових держав («держава народів», «федерація вільних держав»), який мав би виступати в ролі захисника свободи і незалежності суверенних держав, а також обґрунтував ідею про «право всесвітнього громадянства», захищаючи право вибору людиною відвідин, перебування і проживання в будь-якому регіоні земної кулі. Космополітичні ідеї створення світової держави чи світової федерації висувалися пацифістами (наприклад, пропозиція щодо перетворення ООН на світову державу). Комуністи заявляли, що ведуть непримиренну боротьбу з будь-якими проявами

К., що він несумісний з «пролетарським інтернаціоналізмом», але на практиці проповідували необхідність «злиття націй» у всесвітньому масштабі. У повоєнні роки в СРСР під гаслом боротьби з «антирадянським К.», під яким розумілося доброзичливе ставлення до традицій та цінностей народів поза межами СРСР, здійснювалися масові репресії.

У сучасному значенні К. – ідеологія, що проповідує зречення національних традицій і культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет.

У біологічній науці космополіти – види рослин і тварин, які поширені по всій земній кулі.

Література: ЧумаковА.Н Глобализация и космополитизм в контексте современности // Вопросы философии.– 2009. – № 1; Дальмайр Ф. Космополитизм: в поисках космоса //Полис. – 2012. – № 5.

Сергій Пивовар

КОЧІВНИКИ, КОЧОВИКИ АБО НОМАДИ (від фр. nomade з грец. νομάδες від νέμω «пасу, випасаю (худобу)») – люди, племена чи народи, які з економічних, традиційно-культурних або інших причин не мають постійного нерухомого житла і переміщуються з одного місця на інше. Їх спосіб життєдіяльності базується на веденні випасного скотарства, пов’язаного з великими перегонами худоби на нові місця випасу й відповідними пересуваннями людей. Кочування передбачає нетривалі сезонні зупинки в місцях, багатих на корми для худоби та воду, а також більш тривалі зупинки для зимівлі.

Внаслідок першого великого суспільного поділу праці в добу бронзи відбулось відокремлення скотарських племен від землеробів. На рубежі ІІ – І тис. до н. е., з впровадженням залізної індустрії, скотарі перейшли до кочового способу життя. Він з’явився в регіонах, малопридатних або непридатних для землеробства (сухі степи, напівпустелі, пустелі, тундра, тайга). Тваринницьке господарство з самого народження вирізнялося досконалістю і майже не потребувало змін (на відміну від рільництва), бо вівці, кози й коні паслися, а батіг і собака допомагали людині належним чином цей процес організувати. Економіка К. залежала від природних умов, особливо негативно на ній позначались епізоотії, суворі сніжні зими, посухи. Через невелику кількість додаткового продукту від скотарства, його екстенсивний характер та постійні міграції влада в кочовому суспільстві була слабкою. Життя в степах виховувало в К. самостійність, уміння покладатися тільки на себе, родоклановий корпоративізм, взаємодопомогу. Спільне кочування, використання пасовищ і воїнські походи законсервували у К. архаїчні родові відносини. У вигляді додаткового промисла К. займались грабіжницькими набігами на сусідів, обкладали їх даниною, контролювали торговельні шляхи. В пошуках кращих умов господарювання К. здійснювали тривалі міграції (навали гіксосів на Стародавній Єгипет, кіммерійців та скіфів на Близький Схід, гунів – у Європу).

У добу Середньовіччя, з розвитком транзитної торгівлі, К. Великого Степу (території неозорих рівнин, що тяглися широкою смугою від тайги й лісів

Північної Європи до Великого Китайського муру, пустель Середньої Азії, гір Тибету й Кавказу, Каспійського та Чорного морів) встановили контроль над «Шовковим шляхом». Завдяки цьому склались умови для формування кочової державності – орди. В VI – XII ст. на території Великого Степу існували Великий каганат тюркютів, Хозарський каганат, каганат кок-тюрків, Уйгурський каганат, держава киданів, Чжурчженська імперія Цзінь, Монгольська імперія, Золота Орда, маньчжурська імперія Цин та ін. Вся організація держав К. носила мілітарний характер. Життя кочівників було воєнізовано, кожен дорослий чоловік являв собою професійно підготовленого воїна, військова та адміністративна влада зосереджувалася в руках однієї особи. Цьому сприяли традиції військового виховання молоді, військові вправи, змагання, масові облогові полювання, постійна участь у бойових діях. Зброя і кінь важили для К. більше, ніж для землеробів. Все це загалом сприяло високій мобільності кочового суспільства. Досягти переваги над осілим населенням К. допомагали рухливість та оперативність кінноти, уміння створювати багаторазову чисельну перевагу в належному місці та в необхідний момент.

К. зробили вагомий внесок у розвиток матеріальної та духовної культури людства. Вони винайшли штани, чоботи, скрипку, коляску й віз на колесах, криву шаблю, довгий складаний лук та ідеально пристосовану дня їхнього клімату й способу життя житло-юрту.

У новітній час відбувається неухильне зменшення просторів, придатних для кочівництва. Це пов’язано з розорюванням степів, видобутком корисних копалин, будівництвом міст та промислових об’єктів. На початку XXI ст. у світі залишається кілька мільйонів К. Основними регіонами їх розселення є: в Африці – північні й східні околиці Сахари (бедуїни, бербери, туареги, масаї), а також райони Південної Африки (готтентоти); в Євразії – Передня, Середня й Центральна Азія (бедуїни, араби, курди, туркмени, белуджі, пуштуни, монголи, якути, тібетці), а також північні райони (нганасани, саами).

В історії України протистояння кочового та землеробського світів мало важливе значення. Прив’язаному до ланів і садиб землеробському населенню було важко захищатись від несподіваних наскоків К. Через це воно було змушено сплачувати данину, а також зводити оборонні укріплення. В степах Північого Причорномор’я взимку випадає багато снігу, тому для годування худоби скотарі мали заготовляти сіно на зиму. За таких умов цілорічне кочівництво неможливе, а місцевих номадів можна назвати напівосілими. Взимку вони були прив’язані до скирд сіна, де й ставали легкою здобиччю ворогів.

Першими кочівниками на території України були іраномовні кочові племена кімерійців (IX – перша половина VII ст. до н. е.), скіфів (середина VII – початок III ст. до н. е.), сарматів (кінець III ст. до н. е. – III ст. н. е.). Вони здійснювали набіги на землеробські племена лісостепової зони. Останні задля захисту мусили споруджувати укріплені городища, обнесені валами і ровами, однак часто зазнавали поразок і були змушені платити данину. В 370-ті рр. з-за Уралу на територію України вторглися племена гунів, які в союзі із слов’янським племенем антів розгромили готів, а потім рушили на Дунай, звідки

гунський вождь Аттіла здійснював спустошливі набіги на Західну Європу. Після його смерті (453 р.) гунський союз розпався. У 550-х рр. через степи Північного Причорномор’я, підкорюючи тутешні племена, стрімко пройшли авари (обри). Оселившись в Середньому Подунав’ї, вони здійснювали напади навіть на Галлію та Італію, завдали поразки антам та розгромили племінний центр дулібів – городище Зимно на Волині.

В середині X ст. господарями українських степів стали печеніги, які відігравали помітну роль в історії Центральної та Східної Європи. Перша згадка про них руських літописів датується 915 р., коли вони уклали мир з князем Ігорем. Але пізніше, підбурювані Візантією, печеніги в 968 р. взяли в облогу Київ, а в 972 р. знищили дружину князя Святослава. Для відбиття агресії печенігів князь Володимир Великий збудував систему «змієвих валів» та кілька міст-фортець. Останній напад печенігів на Київ припадає на 1036 р., коли вони були розбиті Ярославом Мудрим. Доки точилися ці війни, причорноморські степи опанували торки (гузи, огузи) та половці (кумани, кипчаки). Зазнавши поразки від руських князів 1060 р. частина торків осіла на південних кордонах Русі, ставши союзниками і васалами київських князів. У середині XII ст. у Пороссі із залишків розгромлених тюркських племен (торків, печенігів, берендеїв, ковуїв, турпеїв) утворився союз чорних клобуків. Вони охороняли кордони Русі, брали участь у міжусобних війнах руських князів. В кінці XII ст. Поросся зі столицею чорних клобуків Торчеськом стає одним із удільних володінь київських князів.

Натомість з половцями упродовж майже 200 років руські князі вели війни із змінним успіхом, що не заважало їм укладати династичні шлюби з доньками половецьких ханів та залучати половців до князівських міжусобиць. Загроза монгольської навали змусила об’єднатися руських князів з половцями, однак русько-половецьке військо було розгромлено монголами 1223 р. в битві на р. Калці. У складі Золотої Орди половецьке населення поступово асимілювало прийшлих монголів. Вони складали значну частину війська Мамая у битві на Куликовому полі з московським князем Дмитрієм Донським 1380 р. Після поразки Мамай відступив у причорноморські степи, а його син прийняв християнство і перейшов на службу Великого князя Литовського, отримавши титул князя Глинського.

Внаслідок послаблення Золотої Орди лідерство в причорноморських степах перейшло до Кримського ханства. У другій половині XVI ст. на українські землі прикочувала Мала ногайська орда, котра згодом розпалася на кілька орд – васалів Криму. В цей час українські землі стали об’єктом постійних грабіжницьких набігів степовиків. Їх метою часто ставало захоплення рабів (ясир). За оцінками істориків, за 200 років кримської работоргівлі на невільницьких ринках було продано понад 3 млн. осіб. Реакцією на це стало виникнення українського козацтва, яке стало захищати кордони та завдавати ударів у відповідь по кочовому світу. Остаточно загрозу набігів зі степу було ліквідовано із приєднанням Криму до Росії (1783 р.). Проте ногайці остаточно полишили українські степи лише в ході Кримської війни 1853 – 1856 рр.

Література: Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – К., 2002;

Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992; Кычанов Е. И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М., 1997; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999; Крадин Н. Н. Кочевники Евразии. – Алматы, 2007.

Юрій Латиш

КРАЄЗНАВСТВО ІСТОРИЧНЕ – галузь історичної науки і загального краєзнавства та навчальна дисципліна, що комплексно вивчає й популяризує минуле певної території (краю). Завдання К.І. – з'ясувати шляхи, закономірності, форми і методи комплексного пізнання історичного розвитку краю, використання результатів історико-краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства.

Термін “краєзнавство” в українській мові доволі прозорий. Він складений зі слів “край” (у значенні певної території) і “знати”. За тим самим принципом цей термін побудовано і в деяких інших народів Європи: німців (Landeskunde), поляків (krajoznawstwo), росіян (краеведение). Щодо терміну “край”, то в українській мові він набув семантичного розмаїття як за територіальним обширом, так і духовною спорідненістю (його ототожнюють з батьківською домівкою, рідною землею, Вітчизною). Саме ці дві якісні ознаки поняття “К.” – адміністративно-територіальна та етнодуховна, – і є предметом дослідження К. Межі краю визначаються відповідно до завдань конкретного дослідження.

Входячи одночасно в систему історичної науки та систему загального краєзнавства, К.І., як науковий напрям, відповідно і формувалося в контексті їх розвитку. Дослідження “рідного краю” (у підросійській Україні) вписувалося в систему “вітчизнознавства”, “батьківщинознавства” (“отечествоведения”). Починаючи з середини 1860-х рр. відповідні курси були запроваджені в систему освіти. Разом з тим, у західному регіоні почав застосовуватись термін “краєзнавство”. Пріоритет у його поширенні, обґрунтуванні наукових основ і суспільної ролі належить І. Франкові (праця “Галицьке краєзнавство” (1892). На початку 1920-х рр. термін “краєзнавство” остаточно витіснив поняття “батьківщинознавство” ,“вітчизнознавство”.

1920-ті рр. були одним з найважливіших етапів у розвитку вітчизняного краєзнавства. Саме в цей період відбувається значне поширення краєзнавчої роботи у шкільній освіті, закладені науково-методичні та організаційні основи краєзнавчої роботи, створені численні науково-дослідні установи краєзнавчого профілю, громадські об'єднання краєзнавців-аматорів. В розгорнутій у ті часи дискусії про предмет краєзнавства ряд як російських, так і українських науковців, наполягаючи на комплексному вивченні краю, включали до сфери краєзнавства й історичний аспект (І. Гревс, В. Отамановський та ін.). Фактично наблизився до суті К.І. С. Бахрушин, увівши термін “крайова історія”. Проте в подальшому продуктивні ідеї було заблоковано спочатку навішуванням ідеологічних ярликів, а потім і масовими репресіями проти учасників краєзнавчого руху. Тлумачення змісту краєзнавства поступово зводилося до вивчення тільки природних і виробничих можливостей краю.

У повоєнний період розпочався процес поступового відродження

краєзнавства. Певний прогрес намітився і в розвитку краєзнавства як наукової дисципліни. Об’єктивним процесом стала диференціація різних напрямів досліджень краю, в тому числі й історичної складової. У другій половині ХХ ст. набув поширення термін “К.І.” у значенні одного з елементів освіти та предметного напряму краєзнавства.

На 1960-і рр. припадає якісно новий етап у розвитку вітчизняного краєзнавства, зумовлений значною мірою підготовкою 26-томного видання “Історія міст і сіл Української РСР”. З 1971 р. на історичних факультетах педагогічних інститутів введено курс історичного краєзнавства. Чималий досвід, набутий краєзнавчим загалом упродовж 1960 – 1980-х рр., узагальнено в монографії “Історичне краєзнавство в Українській РСР” (1989), підготовленій колективом авторів на чолі з академіком П. Троньком.

В межах ХХ ст. сформувалася інституційна мережа українського К.І. – на основі закладів Академії наук (тепер – Національна академія наук України), університетських центрів, наукових товариств, громадських пам’яткоохоронних організацій тощо.

За формами організації розрізняють державне і громадське краєзнавство. Державне К.І. концентрується навколо Інституту історії НАН України, музеїв, бібліотек, архівів. Громадська форма організації К.І.. включає широкий рух краєзнавчої громадськості, що об’єднується навколо Національної спілки краєзнавців України (НСКУ), Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, інших громадських організацій. За принципом розрізнення суб’єктів краєзнавчої діяльності виокремлюють наукове К.І. В окремий напрям виділяють освітянське (навчально-освітнє, шкільне), зважаючи передусім на його специфіку, зумовлену навчальним процесом. Освітянське К.І. умовно поділяється на вузівське та шкільне.

Традиційно К.І. відносять до номенклатури спеціальних історичних дисциплін (СІД). Але небезпідставною є думка (С. Заремба), про те, що К.І. має право на існування в ряду основних (фундаментальних) історичних дисциплін, оскільки СІД мають своїм предметом обмежене коло специфічних проблем, які досліджуються за допомогою спеціальних методів, тоді як історія краю вимагає комплексного вивчення. До того ж серед СІД К.І. посідає провідні позиції щодо кількості як дослідників, так і опублікованих праць.

Від часу проголошення незалежності України К.І. набуло нового розмаху й переживає справжнє піднесення. Відбувається вдале поєднання академічних і громадських форм роботи в цій галузі. НСКУ разом з Інститутом історії України НАНУ видає науковий журнал “Краєзнавство”. За роки незалежності в Україні з проблем країнознавства захищено більше 20 докторських та кандидатських дисертацій. Написано десятки монографій, сотні статей. Зусиллями вчених істориків, краєзнавців проведено близько 5000 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій, симпозіумів, “круглих столів”. К.І. посіло належне місце в системі освіти. Активна підтримка краєзнавчих досліджень Інститутом історії України НАН України, інтеграція зусиль інститутів НАН України та вищих навчальних закладів в дослідженні певних територій, створення Центрів вивчення Поділля, Середнього Подніпров’я тощо, все це є

свідченням того, що у своєму розвиткові К.І. еволюціонує від “методу”, “сукупності знань” до статусу фундаментальної спеціальної історичної дисципліни, наукової галузі зі своєю об’єктно-предметною сферою, завданнями, категоріально-понятійним апаратом, методикою.

О’єктом К.І. є різного рівня територіальні утворення як адміністративно-територіального характеру, так і ті, що виділені в процесі історико-краєзнавчого та історико-етнографічного районування на підставі спільності історичної долі населення та етнографічних особливостей, які зафіксовані у джерелах і відтворені у крайовій символіці та історичній пам’яті людей (Галичина, Волинь, Поділля та ін.). Сфера К.І. включає широке коло різнопланових об’єктів, локалізованих у межах цих територіальних утворень: виробничих, архітектурних, культових та ін. Все це вивчається у певному часовому вимірі. Предметом наукових пошуків є історія поселень й територій, історія населення, виробничої діяльності, науки і культури, містобудування та архітектури, народного мистецтва, церкви, краєзнавчих досліджень і краєзнавчого руху тощо. У сучасній Україні значно розширюється тематика краєзнавчих досліджень. Постали нові напрями історико-краєзнавчих студій: соціальна історія, специфіка та розмаїття буденних проблем населення, дослідження ментальних відмінностей, звичаїв, соціонормативної культури, поглиблене вивчення демографічних процесів тощо.

Таким чином, сучасне українське К.І. являє собою, по суті, цілісну систему, що включає його державну, наукову, освітянську і громадську складові, спрямована на вивчення й популяризацію минулого країни через призму окремих територій (країв), виконує важливі для розвитку суспільства функції: науково-дослідницьку, пізнавально-освітню, виховну, консультативно-прикладну.

На межі XX – XXI ст. у самостійний міждисциплінарний науковий напрям оформилась “Історична регіоналістика”, де К.І. розглядається як підсистема останньої. За твердженням Я. Верменич, у вітчизняному баченні історична регіоналістика не протиставляє себе краєзнавству, у них власні дослідницькі поля й дисциплінарні пріоритети.

Література: Верменич Я. Краєзнавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К., 2008; Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.,2003; Голубко В.Є., Качараба С.П., Середяк А.В. Історичне краєзнавство: навч. посібн. – Ч.1. – Л., 2006; Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій / В.Є. Голубко, А.В. Середяк, Р.Я. Генега та ін. – Львів, 2011; Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000.

Олександр Гончаров

КРЕАЦІОНІЗМ (від лат. creationis – род. відм. creatio – творення) – віра в те, що світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою. К. не є цілісною доктриною, існує багато різновидів К. з різними

уявлення про час акту творіння та різним ставленням до сучасних наукових поглядів на біологічну та геологічну еволюцію.

Історія К. є частиною історії релігії, хоча сам термін став популярним лише на межі XIX – XX ст., коли наукові теорії, що суперечили канонічним релігійним текстам (принаймні у їх буквальному розумінні), стали істотно впливати не тільки на погляди наукової спільноти, але й на масову свідомість. Це було реакцією захисників традиційного релігійного світогляду на нову наукову картину світу, і насамперед на теорію еволюції, запропоновану Ч. Дарвіном.

Розрізняють два основні напрямки К.: в одному наукові дані про еволюцію живих істот, Землі та Всесвіту цілковито заперечувались; у другому – частково приймалися і адаптувалися до традиційних концепцій, витлумачених у менш буквальному сенсі. Оскільки у священних книгах різних релігій є описи створення світу, людини та інших живих істот Богом, богами чи іншими надприродними силами, традиційні релігійні уявлення про походження життя і людини залишаються в основному креаціоністськими. Хоч спільною і центральною для них є ідея про сотворіння життя вищою силою, однак уявлення про час цього акту творіння, а також про можливість і характер еволюції створених форм життя є суттєво відмінними. Одні напрямки К. визнають макроеволюцію, натомість інші вважають її можливою тільки у вузьких межах або повністю заперечують; одні визнають сучасні наукові концепції про вік Землі, небесних тіл і живих істот, інші ж наполягають на буквальному тлумаченні біблійної хронології або дотримуються компромісних поглядів.

К. «Молодої Землі» (англ. Young Earth Creationism) спирається на буквальне розуміння історичної хронології світу, Землі і людства, викладеної у Біблії. Згідно з Книгою Буття, Бог створив Землю та живі істоти на ній протягом шести днів. Час, що минув від цього акту творення до сьогодення, також вираховується через буквальне тлумачення священних текстів (загалом проміжок часу від створення світу до сьогодення, описаний Біблією, не виходить за межі десяти тисяч років). Прибічники цього напрямку не визнають еволюції і заперечують дані сучасної науки щодо датування геологічних структур та викопних біологічних об’єктів, знайдених на Землі. Викопні рештки вимерлих біологічних видів, сліди динозаврів тощо можуть інтерпретуватися як залишки від тварин, знищених Всесвітнім Потопом. Сучасні наземні хребетні тварини вважаються нащадками тварин, врятованих від Потопу у Ноєвому ковчезі. Їхнє сучасне різноманіття було закладено ще під час акту творення, згодом тварини могли дещо змінюватися у процесі пристосування до різних природних умов, змішування між собою та мутацій.

К. «Старої Землі» (англ. Old Earth Creationism) тлумачить біблійні тексти про створення світу не в буквальному, а в метафоричному сенсі. Наприклад, кожен із шести «днів», за які був створений світ, може бути «днем» для Господа, а за людськими мірками відповідати мільйонам чи мільярдам років.

«Прогресивний» К. – це різновид К. «Старої Землі», який визнає оцінки віку Землі за даними сучасної геології та космології, але вважає, що виникнення нових видів рослин та тварин у ході земної історії кожного разу було пов’язане з

втручанням божественної сили. Можливість природного походження усіх живих істот від спільного предка переважно заперечується. Натомість прихильники ідеї «теїстичної еволюції» (або «еволюційного К.») визнають біологічну макроеволюцію, розглядаючи її як інструмент, за допомогою якого Бог творить нові види живих істот.

Неокреаціонізм – спроба створити таку форму К., яка не була б безпосередньо прив'язаною до тлумачення конкретних священних текстів. Вказуючи на окремі невирішені проблеми і суперечності, прихильники неокреаціонізму прагнуть створити враження про глибоку кризу сучасної еволюційної теорії, і вимагають викладання в школах альтернативної точки зору. Найвідомішою формою неокреаціонізму у США є концепція «Розумного задуму». Прихильники цього напрямку стверджують, що певні характерні риси Всесвіту та живих істот можна найкращим чином пояснити дією розумного чинника, а не через некерований процес, такий як природний відбір. Тож наука повинна не обмежуватись пошуком виключно природних причин, а враховувати також і можливість дії надприродних факторів. Однак досі спроби досягти для «Розумного задуму» статусу наукової теорії, яка має викладатися у школах нарівні з еволюційною теорією, не мали великого успіху.

Католицька церква і «старі» протестантські церкви у країнах Європи переважно не заперечують дані сучасної науки і підтримують ідеї, близькі до теїстичного еволюціонізму, відкидаючи матеріалістично-атеїстичні тлумачення еволюції і наголошуючи, що Бог створив людину за своєю подобою і дав їй безсмертну душу.

Література: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. – К. 2008; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М. 1988.

Павло Шидловський

КРИЗА ДЕМОГРАФІЧНА (від грец. krisis – рішення, переломний момент) – глибоке порушення у відтворенні населення, що загрожує самому його існуванню. Прояви К.Д. відбуваються як в окремому суспільстві, так і в планетарному масштабі, де криза являє собою невідповідність чисельності населення планети її ресурсам.

Існує кілька основних типів К.Д. Перший з них – це значне скорочення чисельності населення. Протягом усієї демографічної історії людства аж до кінця XVIII ст. причинами К.Д. були часті голодування, епідемії та війни. Зумовлений ними високий рівень смертності призводив до скорочення чисельності населення деяких країн і регіонів світу, а інколи й до повного обезлюднення територій.

Причиною сучасної К.Д. в деяких промислово розвинених країнах є тенденція до падіння рівня народжуваності нижче від необхідного для простого відтворення населення. В Європі ця ситуація компенсується постійним міграційним припливом.

Тривалий час переживає глибоку К.Д. й Україна. З середини 60-х рр. XX ст. рівень народжуваності не забезпечує простого відтворення популяції.

Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя, падіння народжуваності і від'ємне сальдо міграції є головними показниками К.Д. в країні. Причини такого явища мають історичне коріння. Це, зокрема, втрати під час світових війн, впродовж трьох голодоморів (1921, 1932 – 1933, 1947 рр.), примусової колективізації, масових репресій 1930-х – 1950х рр. Негативно вплинула на демографічну ситуацію Чорнобильська катастрофа та затяжна економічна криза 1990-х рр. За прогнозом ООН, до 2050 р. кількість громадян нашої держави зменшиться на 40%. Загалом, негативні демографічні тенденції, згідно з інформацією ООН, загрожують усім розвиненим країнам. Найбільше кількість населення зменшиться в Європі та Японії.

До першого типу кризи примикає і другий, що характеризується старінням населення при збереженні його чисельності. Подібна ситуація спостерігається в Японії, де кількість населення залишається досить стабільною багато років, але їх середній вік зростає. Згодом ця криза також може перерости в скорочення населення через природну смертність серед літніх людей.

Третій тип К.Д. – це різке зростання населення, або демографічний вибух. Почався він у 1950-х рр. Оскільки сучасні високі темпи росту чисельності населення земної кулі значною мірою визначаються темпами його збільшення в країнах, що розвиваються (Азії, Африки та Латинської Америки, де проживає близько 70% населення світу), демографічний вибух у цих країнах перетворюється на світовий. За прогнозами ООН, в цілому у світі протягом найближчих п'ятдесяти років кількість землян зросте з шести до дев'яти мільярдів. У 2050 році 90% людей житимуть у країнах, що розвиваються. Стрімке зростання населення в цих країнах призводить до подвоєння його чисельності кожні 20 – 30 років і ускладнює вирішення соціально-економічних проблем.

Виходом з подібного роду криз вважають продуману демографічну політику держав. Демографічна політика – цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Об'єктами демографічної політики може бути населення країни в цілому або окремих регіонів, соціально-демографічні групи населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу. Вона являє собою комплекс заходів економічних, адміністративно-правових, а також виховних і пропагандистських, покликаних формувати суспільну думку, норми і стандарти демографічної поведінки. Залежно від напрямів демографічної політики визначають три групи країн: 1) країни, які проводять політику обмеження росту населення; 2) країни, демографічна політика яких спрямована на підтримування існуючих темпів приросту населення; 3) країни, які здійснюють політику стимулювання росту населення.

Певні заходи в галузі державної демографічної політики проводяться і в Україні. У 2009 р. в країні вперше за роки незалежності смертність зменшилася, а народжувати стали більше. Сприяло цьому затвердження більш жорстких правил дорожнього руху, виплата допомоги при народжені дитини, ухвалення законів щодо обмеження паління в громадських місцях, заборони наркотичних речовин тощо, а також активна медіапідтримка акцій за здоровий спосіб життя.

Прийнято вважати, що за рахунок розумної демографічної політики і загального соціально-економічного розвитку держав можна забезпечити зростаючу чисельність населення планети всім необхідним. Разом з тим, більшість проблем демографії до сих пір залишаються невирішеними, змушуючи експертів і спеціалістів давати все нові й нові прогнози, будувати нові теорії, а держави здійснювати нові заходи і програми.

Література: Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові напрями протидії. – К., 2001; Надувана В. Аналіз основних причин демографічної кризи в Україні //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95. Ч. 2.

Олександр Гончаров

КРИПТОГРАФІЯ (від грец. κρυπτός – таємний, прихований та γράφω – пишу) – спеціальна історична дисципліна, що займається розшифруванням тайнопису, або криптограм – письма, виконаного за навмисне зміненою технологією, щоб зміст його був зрозумілим тільки для обмеженої кількості осіб, знайомих із визначеною системою. Традиції тайнопису ведуть свій початок від Київської Русі, з часів появи писемності. Найдавніші приклади закодованої інформації дійшли до нас із рукописів XII – XIII ст. Розквіт К. припадає на період пізнього Середньовіччя в Західній Європі. В цей час з'являються перші праці – настанови про кодування та шифрування писемних документів.

В історичній науці методи К. використовуються в роботі з дипломатичними, воєнними, торгово-фінансовими, правовими, політичними документами. К. є складовою частиною криптології – науки, що вивчає секретні системи фіксації засобів відносин. Оперує своїми методами, основним з яких є криптоаналіз (дослідження частотності застосування знаків та окремих слів для визначення зашифрованих літер). У вивченні графічних документів застосовуються методи К., що полягають у розчленуванні зображення на найдрібніші групи символів і гіпотетичному встановленні їх значення та зв'язків. Сучасна методика шифрування базується на комп'ютерних технологіях і нетрадиційних носіях інформації.

Ірина Войцехівська

КРИТИКА ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНА (від грец. critika – здатність розрізняти) – термін, що використовувався в російській історичній науці XIX – поч. XX ст. для позначення спеціальної галузі історичних знань – джерелознавства. В сучасному джерелознавстві означає ґрунтовне всебічне дослідження джерела з метою встановлення його справжності (автентичності), оригінальності, повноти та достовірності джерельної інформації, критичне ставлення до нього. Інші назви – джерелознавча критика, джерелознавчий аналіз.

Довгий час історики не надавали великого значення перевірці усіх фактів, які містилися в джерелах. Лише за доби Просвітництва були започатковані спеціальні знання про джерела, їх пошук, вивчення та використання. Помітний внесок у теорію історичної науки та джерелознавства зробили автори знаменитої французької «Енциклопедії» Д. Дідро, Ж. Д'Аламбер, Вольтер та ін. у таких

статтях, як «Факт», «Достовірність», «Критика», «Історія». В Росії «Наука критики» вперше згадується в «Історії Російській» В. Татіщева, який вважав, що всі без винятку факти, які містяться в історичних джерелах, мають підлягати перевірці, критиці. Він одним із перших у російській історичній науці зробив спробу класифікації джерел, встановлення рівня вірогідності й адекватності відображення дійсності окремими джерельними комплексами, зокрема літописами, дипломатичними документами, записками іноземців тощо. Аналізуючи джерела, вчений звернув увагу на необхідність переведення дат і мір на сучасні йому системи обчислення, уточнення за сучасними йому картами географічних пунктів, що згадуються в джерелах, знання родоводів, розуміння давніх термінів і понять. Таким чином, В. Татіщев заклав підвалини наукового комплексу спеціальних історичних дисциплін у Росії.

Значний внесок у розвиток К. Д. І. у ХУШ – на початку ХІХ ст. зробили вчені та викладачі Києво-Могилянської академії. Серед них слід згадати Ф. Прокоповича, С. Калиновського, Ф. Соколовського, П. Симоновського, В. Рубана. У свої лекціях та наукових публікаціях вони знайомили своїх вихованців із різноманітними видами джерел (творами античних та середньовічних авторів, давньоруськими та козацькими літописами, польськими хроніками), формували у них критичне ставлення до джерельних відомостей.

Підбив підсумки розвитку К. Д. І. у вітчизняній та зарубіжній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відомий київський історик В. Іконников. Він, зокрема, зазначив, що початок наукової історичної критики було закладено наприкінці XVIII ст. Особлива заслуга в цьому, на його думку, належала А. Л. Шльоцеру, який запропонував три напрями дослідження джерел: критичний, граматичний та історичний. Загальний характер критики А. Л. Шльоцера був скептичним, негативним, заперечливим, оскільки історія, на його думку, – це «непідкупне судовище», тому нічий авторитет сам по собі не є запорукою істини. Новий етап у розвитку історичної критики Іконников пов'язував із московською «скептичною школою» та її фундатором М. Каченовським, який був послідовником ідей А. Л. Шльоцера.

Спираючись на досягнення західноєвропейської історичної критики, М. Каченовський зумів поставити історико-дослідницький процес на вищий рівень, розробив основні теоретичні засади наукового вивчення джерел. Дослідивши методи історичного аналізу в працях своїх попередників, представники «скептичної школи» дійшли висновку, що критикою джерела мають займатися фахівці (джерелознавці), які мусять встановлювати достовірність джерельних відомостей. Лише після цього джерела можуть бути використані усіма істориками. «Скептики» запропонували три види критики: дипломатичну або графічну (палеографічне вивчення писемних джерел); історичну (перевірка джерельних відомостей щодо їх відповідності духові часу, сумлінний добір фактів); археологічну (встановлення значення давніх понять і термінів, що трапляються у джерелах). Однак, застосовуючи свою методику на практиці, "скептики" дійшли до заперечення справжності навіть таких видатних пам’яток Київської Русі, як Повість минулих літ та Руська правда. Загалом "скептична школа" запропонувала низку оригінальних

методів історичного дослідження і сприяла перетворенню К. Д. І. на наукову дисципліну – джерелознавство.

У другій половині XIX – на початку XX ст., завдяки діяльності таких видатних істориків, як В. Ключевський, В. Антонович, О. Левицький, І. Каманін, М. Грушевський, Д. Багалій та ін., були сформовані наукові засади критичного методу дослідження історичних джерел, завершився період К. Д. І. і розпочався розвиток історичного джерелознавства. В цей час у вітчизняній історичній науці, що перебувала переважно під впливом європейського позитивізму, загальновизнаним став поділ джерелознавчої критики на дві частини: зовнішню, нижчу (external criticism), яка повинна встановлювати оригінальність та справжність джерела, та внутрішню, вищу (higher criticism), завдання якої полягає у визначенні достовірності й точності фактів, про які повідомляє джерело, або на "критику текстів" та "критику фактів". Подібні уявлення щодо структури джерелознавчої критики значною мірою збереглися до нашого часу і є складовою частиною теорії сучасної історичної науки.

Література: Войцехівська І.Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999; Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2002; Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Ростов-на-Дону, 1989.

Світлана Павленко

КРІПАЦТВО – система правових норм, що встановлювали залежність селянства від феодалів і неповну власність феодала на селянина-кріпака. К. знаходить юридичний вияв у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю й майно селянина, відчуженні його як із землею, так і без неї, обмеженні дієздатності селянина (відсутність права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді, права державної присяги тощо). У російській та українській історичній літературі терміни «К.», «кріпаччина» та «кріпосне суспільство» вживаються й у ширшому значенні – для визначення феодалізму як системи, а термін «кріпосна залежність» – для позначення феодальної залежності загалом. Слід відрізняти кріпосництво як систему соціальних стосунків від кріпосного права як юридичної форми їх вираження. Термін «К.» походить від слова «кріпость», що вживалося в Росії з кінця XV ст. для позначення документів, які встановлювали право необмеженої приватної власності.

Покріпачення селян відбувалося поступово у тісному зв'язку з розвитком великого землеволодіння. В Західній та Центральній Європі VII – IX ст. селяни спадково перебували в особистій або судовій та адміністративній залежності від сеньйорів, але, крім дворових людей та рабів, посаджених на земельні наділи, не були юридично прикріплені до землі або до сеньйора і не знали інших обмежень кріпосного права. Лише за часів Карла Великого (742 – 814 рр.), коли Франкська держава переживала короткочасне піднесення, було вжито низку заходів з метою прикріплення до землі якомога більшої кількості селян. Ці заходи виявилися невдалими. Юридичне прикріплення селян до землі тоді існувало лише в Південно-Західній Європі на території колишньої Римської імперії. З X

по XV ст. деякі елементи К. (заборона переходів до іншого феодала, спадкова особиста залежність від сеньйора, обмеження громадянських прав) поширювались у Західній Європі стосовно окремих категорій селянства («вілани» центральної Англії, «ремеси» Каталонії, французькі та південноіталійські «серви», середньоіталійські та північно-італійські колони та масарії). В XVI – XVIII ст. елементи кріпосництва зникають повністю.

У Центральній та Східній Європі, навпаки, К. в цей період перетворюється на найважливіший елемент соціальних відносин. На Русі зародження К. можна простежити від XI ст., проте до кінця XVI ст. кріпосна форма експлуатації (найповніша форма феодальної залежності) охоплювала лише окремі категорії сільського населення. У XII ст. подібною до К. була експлуатація орних закупів та смердів. В XIII – XV ст. стосунки феодальної залежності поширювалися на значну кількість селян, але К. було розвинене ще слабко. У XIV – XV ст. відбувається посилення експлуатації та обмеження прав селян. Соборне уложення 1649 р. остаточно закріпачило селян у Росії. Протягом XVII – XVIII ст. феодально-кріпосницька експлуатація посилилася, що призвело до великих антикріпосницьких повстань.

Після загарбання українських земель Литвою та Польщею посилився процес закріпачення. З 1447 р. і до середини XVI ст. литовські феодали закріпачували селян, скасовуючи право переходу. Борги селян поміщикам також призводили до закріпачення. Кріпаками вважалися сусідки, підсусідки, загородники, що прожили на панській землі понад 10 років і не повернули боргу. З 1543 р. будь-які переходи селян від одного поміщика до іншого заборонялися. До XVI ст. на українських землях було покріпачено до 20 % селянства. Після об'єднання Литви з Польщею (1569 р.) артикулом короля Генріха (1573 р.) та Литовським статутом (1588 р.) українське селянство було остаточно закріпачене.

Національно-визвольна війна значно послабила феодально-кріпосницьку систему в Україні, але не знищила її. Чимало колишніх кріпаків було переведено в розряд посполитих селян. З початку XVIII ст. у зв'язку з необхідністю виконання селянами державних повинностей та сплати податків феодалам старшина, шляхта, духівництво фактично тримали посполитих за кріпаків. На прохання старшин гетьман Кирило Розумовський у 1760 р. видав універсал, підтверджений у 1763 р. царським указом. Цей універсал забороняв селянам переселятися на нові місця. На Лівобережній Україні К. було остаточно юридичне оформлене указом Катерини II від 14 червня 1783 р., за яким селян повністю позбавляли права переходу, й на них поширювалися загальноросійські закони. У другій пол. XVIII – першій пол. XIX ст. К. в Російський імперії набуло потворних форм. У 1857 – 1861 рр. країну охопила політична й економічна криза, внаслідок чого уряд Олександра II провів селянську реформу 1861 р., яка юридичне скасувала кріпосну залежність селян.

У Галичині, на Буковині в 1852 р. К. було ліквідоване внаслідок революції 1848 р.

В’ячеслав Мордвінцев

КРОВНА ПОМСТА – звичай, що потребує обов'язкової відплати за вбивство, завдану матеріальну або моральну шкоду. К.П. є одним із найдавніших елементів звичаєвого права. Зустрічається у всіх народів. К.П. поширюється також на членів родини, племені або клану. Часто виконання звичаю є необхідною передумовою для отримання спадщини. В період становлення держави К.П. була піддані регламентації або забороні.

Мирослав Борисенко

КСЕНОФОБІЯ (від грецьк. xenos – чужий та fobos – страх).

1. Стан, що виявляється у нав'язливому страху стосовно чужинців чи просто чогось незнайомого, незвичного, чужоземного.

2. Ненависть, нетерпимість та неприязнь до представників іншої нації, релігії, віросповідання, культури, іноземців чи представників інших регіонів. Проявами К. можуть бути побутовий шовінізм, упередженість, різні форми насильства. К. призводить до розгортання масштабних міжетнічних конфліктів, поширення різних форм дискримінації тощо.

Проблема поширення ксенофобських настроїв та пов'язаних з цим злочинів на етнічному грунті характерна як для країн ЄС, 64% мешканців яких вважають, що у їхніх країнах практика дискримінації за етнічною ознакою широко поширена, так і для України, 67% громадян якої оцінюють ситуацію у міжетнічних відносинах як конфліктну. В Україні причинами поширення К. вважається слабка інтеграція іноземців у місцеву громаду, міф про можливе захоплення робочих місць і зростання конкуренції на ринку праці, відсутність чіткої державної позиції стосовно існування ксенофобських та расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій, загальне падіння рівня культури й освіти на тлі зростання негативної стереотипізації свідомості основної маси населення, пасивна, а найчастіше негативна роль ЗМІ в процесі формування громадської думки про іноземних громадян, які перебувають в Україні.

Література: Горбачова О. Феномен ксенофобії крізь призму соціологічних теорій та пояснень // Методологія, торія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків, 2008; Кобзин Д., Шейко Р. Ксенофобія в контексті поліетнчного українського суспільства // Там само; Мостепанюк Л.О. Ксенофобія як негативне соціальне явище в державі // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.– 2012. – № 5.

Геннадій Казакевич

КТИТОР (від грец. κτήτωρ – будівничий, творець, засновник, власник) – особа, на кошти якої збудовано і здійснювалось господарське забезпечення церкви. Ктиторство за своїм характером є джерелом „приватно – правовим", але за виконанням обов'язків ктиторського права слідкувала церковна, а не державна влада. Тобто, ктиторство – явище церковного права зі своїми специфічними особливостями: окрема особа могла бути за К. в тих церквах, які заснувала вона сама або її предки; ним могла бути лише людина православної віри;

найважливішим способом набути ктиторства була побудова або відновлення церкви; здійснюючи пожертвування на церкву, К. відмовлявся від своїх прав на це майно.

У часи Гетьманщини К. виступали гетьмани, кошові отамани, представники козацькі старшини. На Запоріжжі заохочували доброчинність козаків. Приміром, тут набув поширення так званий ктиторський портрет, тобто зображення засновників церков або людей, які надавали монастирям значну фінансову допомогу. Портрети фундатора (засновника) вивішували в церкві, спорудженій його коштом. Сиві запорожці виступають узагальнено, як уособлення всього Війська Запорозького і водночас – як К. своєї церкви. Ктиторські портрети – зображення осіб, які підтримували церкву або монастир, іноді посмертні, – з часів Київської Русі включалися в інтер'єри православних храмів для прославлення благочинності і заслуг зображених.

К. у часи П. Калнишевського називали не церковного старосту (титаря), а благодійника, покровителя, взагалі – особу, яка так чи інакше прислужилася даній церкві чи монастиреві. Саме на одній з таких ікон „Козацької Покрови" й бачимо на першому плані двох ктиторів на повен зріст, молодого й старого. Старий – це останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський. Власним коштом чи за його сприяння збудовано ряд православних храмів: Св. ап. Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768 р.), Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах (1770 р.), Троїцьку церкву у рідній Пустовійтівці (1773 – 1775 рр.), храми в Лохвиці (1763 – 1764 рр.) і Петриківці (1769 – 1775 рр.), Троїцький собор у Самарі, церкви у Могилеві, Бойбаківці та ін. За підрахунками дослідників життя та діяльності П. Калнишевського, він опікувався будівництвом понад тридцяти храмів.

Рідше зустрічаємо, що К. – це церковний староста, керуючий господарським життям храму; спеціальна посада в церквах військового відомства Російської імперії XIX – початку XX ст.

Література.: Енциклопедія історії України. – Т.5. – К., 2008; Коцур А., Коцур Г. Благодійність і меценатство кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8; Коцур В.П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття. – К.-Переяслав-Хмельницький, 2004; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2002.

Анатолій Коцур

КУЛЬТ – (від лат. cultus – вшановування) – один з обов'язкових елементів будь-якої релігії, форма богослужіння. Сам термін за звичай відноситься до специфічної форми релігійного вшановування, де офіційні обряди, ритуали, церемонії та звичаї використовуються як методи для того, щоб культивувати, впливати або виявляти вдячність божеству або надприродній істоті. Разом із тим термін «К.» може використовуватися у зв'язку з надмірним захопленням будь-якою особою, річчю або ідеєю (наприклад, культи Сталіна, комунізму, нацизму, краси, здорового способу життя тощо), а також визначати групу щирих прихильників, які беруть участь у ритуальних або церемоніальних діях.

К. – видимий компонент релігії – є суттєвою необхідною умовою для утвердження і збереження релігійного суспільства. Проте, релігійні суспільства сильно відрізняються за типом та обсягом К. У старих, несекуляризованих релігіях, таких, як римо-католицька та ортодоксальна іудейська, ритуали, церемонії, обряди та обов'язки, які є частиною К., сильно акцентуються, тоді як у деяких модернізованих секуляризованих сектах додержання ритуалів сильно занепало.

Якщо кожна релігія включає в себе К., будь-який К., за сутністю, є релігією. К. комунізму дуже був схожий на форму релігійного поклоніння. Вклонялися батькам-засновникам (К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. Леніну, Й. Сталіну). В. І. Ленін же фактично обожнювався. Їхні праці набули статусу біблійних і цитувалися при кожній оказії. За комуністичними керівниками, які були при владі, треба було віддано слідувати. Від усіх членів руху очікувалася передбачена лінія поведінки, комуністичне вчення слід було розповсюджувати із місіонерським завзяттям (чи всі насправді так робили – то вже інше питання).Фашизм також використовував всі компоненти К.: обожнювання Гітлера, чітко визначену систему вірувань і ритуальних обрядів, таких як нацистське вітання – підняття правої руки і вигукування "хайль Гітлер". Нацизм є чудовою ілюстрацією того факту, що К. може бути широко і з ентузіазмом прийнятий, якщо він має технології, які йдуть назустріч потребам людей, навіть якщо його винахідник – шарлатан.

Література: Андриенко Т. Культ – культура – искусство //Московская государственная консерватория им. П. И. Чайковского. Научные труды. – 1995. – Сб. 8. Вып. 1. Философия. Эстетика. Культурология.

Тетяна Орлова

КУЛЬТ ОСОБИ (від лат. cultus – шанування) – поклоніння і шанування особи діяча, надмірне перебільшення та абсолютизація результатів його діяльності, значення і ролі в історії країни і народу, фетишизація історичної особи. Ідейну основу К.О. становлять погляди на історію як результат діяльності окремих особистостей (полководців, героїв, видатних ідеологів, політичних лідерів та ін.), здатних змінити шлях розвитку держав і народів. Звеличення К.О. відбувається у засобах масової інформації, творах мистецтва, державних документах та законах, в яких стверджуються особливі здібності, чесноти, знання, мудрість і велич певного лідера. Створюється державний ритуал поклоніння особі. З його діяльністю пов'язують головні досягнення держави і народу у міжнародній політиці та на шляху соціально-економічного розвитку. Зовнішніми атрибутами К.О. є поширення відповідної символіки: портретів, прапорів із зображеннями, масове тиражування творів, проведення мітингів та демонстрацій з підтвердженням лояльності і відданості лідеру, масове встановлення пам'ятників та пам'ятних знаків, найменування міст, сіл і вулиць, громадських установ та навчальних закладів. Формування К.О. відбувається в умовах ліквідації демократичних засад розвитку суспільства, політичних репресій, дискримінації особистих прав і свобод людини, фізичної ліквідації окремих верств суспільства, національного гноблення.

Термін К.О. застосовують до лідерів тоталітарних режимів XX ст., якими були В.Ленін, Й.Сталін, Б.Муссоліні, А.Гітлер, Мао Цзедун, С. Хусейн, Кім Чер Ір та ін.

Найбільш знаковою подією у розвінчанні К.О. Сталіна став XX з'їзд КПРС і доповідь М.Хрущова „Про культ особи та його наслідки" (1956 р.). Значний міжнародний резонанс мала книга Дж. Оруелла „1984".

Література: Аксютин Ю.В., Волобуєв О.В. XX съезд КПСС: новации и догмы. – М., 1991; Бунич И.Л. Лабиринты безумия. – СПб., 1995; История России. XX век /А.Н.Боханов, М.М.Горинов, В.П. Дмитренко и др. – М., 2000.

Наталія Терес

КУЛЬТУРА (лат. cultura) – слово, яке вперше зустрічається у творі римського оратора і філософа Марка Туллія Цицерона «Тускуланські диспути» від 45 р. до н. е. Етимологічно воно веде походження від дієслів латинської мови, що у перекладі означали «обробляти», «покращувати». На сьогоднішній день визначень поняття «К». існує декальна сотень. Американські дослідники А. Кребер і К. Клакхон виокремили серед них декілька груп. До першої групи ними було включено всі описові визначення (наприклад, К. – це сума всіх видів діяльності, звичаїв, вірувань). До другої увійшли ті визначення, що проголошують К. пов'язаною перед усім з традиціями, соціальною спадщиною суспільства. Третя група обіймає визначення, які підкреслюють значення для культури правил, що організують певний спосіб життя. У четвертій групі – визначення, згідно яких К. є спосіб пристосування суспільства до природного середовища та економічних потреб. П'ята група – дефініції з акцентом на тому, що К. є продукт діяльності людей. Шоста група включає визначення тих дослідників, які розглядають К. як потік ідей, що переходять від індивіду до індивіду через символічні слова, дії та наслідування. До сьомої групи увійшли визначення тих науковців, які вбачають головний сенс у тому, що К. протистоїть природі, бореться з нею, підкорює її собі.

1. К. – це активна творча діяльність людей (індивідів, соціальних груп, класів, суспільства) з освоєння світу, у процесі якої виробляються, зберігаються, розподіляються і споживаються соціальні цінності та норми, а також сукупність самих цих цінностей і норм, що роблять предметною творчу діяльність людей. Таким чином, структурними елементами К. виступають: сукупність матеріальних і духовних цінностей; творча діяльність людини із їх створення, поширенню та примноженню; історичний досвід, що здобувається у процесі життєдіяльності людини, і який пов'язаний з виробництвом і накопиченням матеріальних і духовних цінностей.

К. умовно поділяють на матеріальну і духовну. Умовно тому, що К. як специфічне явище є матеріальною і духовною одночасно. Вона не може зводитися до якогось одного начала. Наразі виявляється «принцип незводимості» по відношенню до певною явища фізичного та соціального світу, як наприклад із світлом, що є водночас є і хвилею, і потоком часточок. Матеріальна К. обовя'зково має духовний зміст, духовну спрямованість. А духовна К. має своє матеріальне виявлення. «Генетично» матеріальне в ній

функціонально підпорядковується духовному. До матеріальної К. відносять усі матеріальні засоби, що забезпечують оволодіння знаннями та усіма досягненнями людства; матеріальні пам'ятки; усі засоби виробництва та побуту, створені людьми; уречевлені виробничі знання та навички. До духовної К. відносять ідеї і теорії, знання, методи і форми освіти та виховання, літературу і мистецтво, методи й стиль керівництва соціальними інститутами, правові і моральні норми, управління власними почуттями і поведінкою.

2. Історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей особи, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людей, у їхніх взаєминах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях.

3. Рівень, ступінь розвитку, досягнутий в тій чи іншій галузі діяльності або знання, наприклад: культура праці, політична культура, правова культура тощо.

Тетяна Орлова

КУЛЬТУРА АРХЕОЛОГІЧНА – стійка сукупність типів археологічних решток, об'єднаних спільною територією, які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку. Оскільки К. А. змінюється в часі й просторі, розрізняють її «локальні варіанти» та «хронологічні етапи». К. А. є сукупністю матеріальних решток, залишених певним соціальним організмом, який існував у минулому. Взаємозв'язки елементів матеріальної культури відбивають соціально-економічну структуру та функціонування минулого соціуму.

Соціально-економічна реконструкція К. А. може бути спрямована на вивчення як господарсько-культурної, так і історико-етнографіч-ної специфіки давнього соціального організму (див. Господарсько-культурний тип; Історико-етнографічна спільність).

Література: Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Михайло Гладких

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ – галузь чи субдисципліна антропології (переважно американської), одна з народознавчих дисциплін, які умовно можна назвати дисциплінами-двійниками. У широкому розумінні – дисципліна, що вивчає закономірності формування людської культури на відміну від фізичної антропології як науки про змінність фізичного типу людини. К. А. у вузькому значенні – наукові дослідження загальних проблем культурного розвитку людства із залученням відомостей великої кількості наукових дисциплін.

Деякі американські дослідники поділяють К. А. на археологію, лінгвістику і етнологію. К. А. тлумачить категорію «культура» як «суто людські традиції і звички, що передаються через навчання і керують поведінкою і віруваннями»; систему знань, яку в цілому поділяють члени певного суспільства тощо. Загалом кожна культура має тут певні, притаманні лише їй особливості, які проходять через всі її елементи. Одне з найсучасніших тлумачень головного завдання К. А. зводиться до вивчення подібності й відмінностей у поведінці різних груп людей, в описанні характеру тих чи тих культур і типових для них процесів відтворення, змін і розвитку. К. А. цікавить «людина», «абстрактну» сутність якої прагнуть

розкрити за допомогою її культурного навколишнього середовища, в якому виростає дитина.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. у межах американської К. А. виникла нова субдисципліна – психологічна антропологія (Р. Бенедикт, М. Мід, І. Хелловел, Дж. Гонігман та ін..), а у сер. 50-х рр. ХХ ст. як окрема субдисципліна К. А. виокремилась когнітивна антропологія (Ф. Лавнсбері, Х. Конхлін, С. Брунер та ін.). Нині в американській К. А. виникли ще такі відносно автономні дослідницькі й прикладні ділянки, як екологічна антропологія; антропологія організацій (організаційна антропологія); урбаністична антропологія; лінгвістична антропологія ; прикладна антропологія, антропологія дитинства, а також широко знана вже у наукових колах усіх континентів інтерпретативна антропологія К. Ґірца.

Валерій Капелюшний

КУПЕЦТВО – прошарок у суспільстві, що виник внаслідок суспільного поділу праці й розвитку товарного виробництва й торгівлі. Відігравало значну роль у країнах Стародавнього Сходу, Єгипті, Вавилоні, Давній Греції та Римі. Діяльність К. сприяла розвиткові економічних і культурних зв’язків між народами, розвитку письменства, поширенню винаходів. К. відіграло важливу роль у процесі первісного нагромадження капіталу.

На українських землях К. з’явилося за часів Русі. Водночас між окремими районами давньоруської держави було встановлено постійні торговельні відносини. Велике значення у формуванні давньоруського К. мала міжнародна торгівля, в якій Київська Русь посідала одне з центральних місць. Дніпром проходив торговий шлях «із варяг в греки». Напад монголо-татар на Київську Русь у першій половині XIII ст. призвів до занепаду як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. У XIV – XV ст. розвиток торгівлі в українських землях гальмували спустошливі наскоки турків і кримських татар. Найбільшого розвитку в Україні К. набуло в другій половині XIX ст. Купецький капітал сприяв розвиткові промисловості в українських губерніях. З купців виросли перші українські промисловці – Семеренки, Терещенки, Ханенки, Харитоненки, Яхненки. К. відіграли прогресивну роль у розвитку вітчизняної промисловості, культури та мистецтва.

Микола Щербак

КУРІЯ (лат. curia)

1. Одна із 30 груп населення, на які були розділені громадяни у Стародавньому Римі (перш за все патриції). По куріях формували військо і здійснювали голосування. Кожна К. мала один голос у міському сенаті.

2. Приміщення, у якому засідав сенат у Стародавньому Римі. У широкому розумінні – урядове приміщення;

3. У Середні віки у Західній Європі рада і суд при сеньйорі з його васалів; королівська К. – зібрання великих феодалів, що скликалося королем.

4. Папська К. – сукупність папських урядових установ, які здійснюють управління католицькою церквою.

5. Виборча К. – у деяких країнах об'єднана за становою, релігійною, майновою, класовою чи національною ознакою група виборців, при непрямому та не пропорційному голосуванні, яка користується певними виборчими нормами. В Австро-Угорській імперії, до складу якої входили українські землі, виборці поділялись на 5 курій: великих землевласників, міст, торгових палат, сільських округів і К. «загального голосування». Ця система була ліквідована у 1907 р. У Російській імперії вибори до Державної думи здійснювалися теж за п'ятьма куріями: землевласники (1 виборщик від 250 виборців); міська – великі власники (1 виборщик від 1 тис. виборців); міська – середні власники (1 виборщик від 15 тис. виборців); селяни (один виборщик від 60 тис. виборців); робітники (1 виборщик від 125 тис. виборців). У перші роки радянської влади діяла виборча система, за якою робітники і червоноармійці мали переваги перед селянами.

Література: Избирательные системы стран мира. – М., 1961; Избирательная системы и их виды // Основы государства и права. – 2005. – № 5.

Микола Щербак

КУРКУЛЬСТВО - в історії народів, які в свій час входили до складу Російської імперії, а потім Радянського Союзу, назва заможного селянства (рос. – кулачество від слова "кулак", що є дуже символічним). Позиції К. посилилися внаслідок столипінських реформ (1906 р.). За звичай куркуль мав відносно велике господарство, кілька голів худоби та коней, був фінансово спроможний наймати робочу силу і орендувати землю. Як новий елемент аграрної Росії К. могло стати стабільним середнім класом і консервативною політичною силою. До революцій 1917 р. куркулі були впливовими фігурами у селах: часто давали гроші в борг, користувалися іпотекою, відігравали центральну роль у селянських громадських та адміністративних справах.

Під час доби «воєнного комунізму» (1918 – 1921 рр.) радянський уряд підірвав позиції К., організувавши комітети незаможних селях (комнезами) задля адміністрування по селах та наглядання за реквізицією зерна у заможних односельців. Проте нова економічна політика, розпочата Леніним у 1921 р., була сприятливою для К., бо передбачала різні форми заохочення селянства до збільшення аграрного виробництва і покращання матеріального становища. Найбільш успішні селяни стали куркулями (менш ніж 4% усього сільського населення країни) і знов перебрали на себе традиційну роль у селищній соціальній структурі, виступаючи суперниками до офіційних осіб новоутворених Рад. Комуністична влада ніколи не забувала про цю потенційну буржуазну небезпеку і з 1927 року почала змінювати свою аграрну політику, збільшуючи оподаткування куркулів і обмежуючи їх права орендувати землю. У 1929 р. розпочався курс на прискорену колективізацію аграрного сектору. К. чинило сильний опір намаганням влади примусити селян відмовитися від своїх невеликих приватних ферм і об'єднатися у великі кооперовані сільські господарства. Наприкінці 1929 р. уряд розпочав кампанію "ліквідації К. як класу". У 1929 – 1934 рр. більшість (75%) господарств в СРСР було колективізовано, а К. знищено. Заможні – дійсно і відносно – селяни разом із

сім'ями мільйонами були депортовані у віддалені райони радянської країни, заарештовані і заслані у концентраційні табори, а їхні земля та майно конфісковані. На багато десятиліть разом із тими, хто вмів і хотів працювати на землі, зникло і господарське ставлення до неї. Аграрна проблема перетворилася на постійний головний біль радянського керівництва.

Література: Шевченко В. Трагічна доля українського «куркульства» // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст.», Чернівці 2000 р. – Чернівці, 2001. – Т.1; Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима – весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип.7.

Тетяна Орлова

Л

ЛАВРА (від грец. λαυρα – міська вулиця, частина міста, ущелина) – назва деяких найбільших чоловічих православних або греко-католицьких монастирів, зазвичай ставропігійних, тобто підпорядкованих безпосередньо патріарху.

У першопочатковому значенні Л. називали частину міста або окрему населену місцевість, де знаходився християнський храм, яка обнесена великими огорожами чи стіною. У Палестині, в IV – VI ст. так називали місце зібрання значної кількості монахів, житло котрих також обносилося міцними стінами для захисту від кочівників-бедуїнів. Засновником першої такої обителі вважається Макарій Великий Єгипетський (IV ст.). У числі перших згадується Л., заснована Євфимієм Великим у V ст. Неподалік від Єрусалиму в VI ст. з такою назвою існував монастир св. Феодосія Великого. До наших днів збереглися у Йорданській пустелі біля Єрусалима православна Лавра Сави Освяченого (пом 532 р.), відома перебуванням тут Іоана Дамаскіна і головний монастир, заснований візантійським монахом Афанасієм на св. горі Афон – Велика Лавра, освячена 963 р. Насельники Л. вели усамітнений спосіб життя і лише в перший та останній дні тижня збиралися на богослужіння.

1051 р. за часів Ярослава Мудрого на київських пагорбах постав заснований монахом Антонієм чоловічий монастир, який 1688 р. набув статусу Л. Окрім Києво-Печерської Свято-Успенської в Україні діють Почаївська Свято-Успенська (статус Л. – з 1833 р.) та Святогорська Свято-Успенська (статус – з 2004 р.) Л. Усі вони перебувають у юрисдикції УПЦ (Московського патріархату). Четвертою неофіційною в Україні називають Свято-Успенську Унівську Лавру Студійського уставу – один із найдавніших монастирських комплексів України. Унівський монастир заснований у XIV ст. На початку XX ст. він отримав статус Л. Нині – єдина греко-католицька Л. є місцем щорічного паломництва вірян УГКЦ.

Найбільший монастир Росії – Троїце-Сергієва Лавра, заснований XIV ст., статус Л. отримав у XVIII ст. У Грузії діє Давидо-Гареджийська, у Польщі – Супрасльська, у Сербії – Царська Л. і Студениця та ін.

Література: Архімандрит Климент. Києво-Печерська Лавра та її значення в історії українського народу //Український церковно-історичний журнал. – 2006. – № 1; Ричков П. А., Луц П. Д. Почаївська Свято-Успенська Лавра. – К., 2000; Новікова Т.С. Лавра // Енциклопедія історії України: Т. 6 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2009.

Галина Коцур

ЛАЇЦИЗМ (від фр. laicite' – світкість, безрелігійність, звідки фр. прикметник laique – світський) – французький рух за секуляризацію суспільного життя країни; процес, під час якого релігійні догми, інститути і практики втрачають їх попереднє велике значення в житті суспільства. Основна вимога цього руху – усунення впливу релігії в різних сферах суспільства. У ширшому розумінні цього терміну Л. – рух за звільнення суспільства від впливу релігії й створення світської держави. Саме поняття «Л.» фактично не відрізняється від секуляризації, хоч воно має більшу національну специфіку. Термін «Л.» найбільш поширений у Франції та інших франкомовних країнах (Бельгія, Швейцарія, Квебек у Канаді), де принципи Л. часто наводяться для обґрунтування заборони на використання демонстративно виражених релігійних символів у навчальних установах (це стосується як демонстрації християнських хрестів, так і носіння хіджаба чи паранджі мусульманами у громадських місцях). Одним із основних втілень ідей Л. у Франції – Закон про відокремлення церков від держави (1905 р.). Ідеї Л. справили суттєвий вплив на революційні ідеї у Франції в XVIII ст., а також у Туреччині першої половини XX ст., коли Мустафа Кемаль поставив за мету перетворити країну у світську державу.

Борис Гончар

ЛАНДСКНЕХТ (нім. Landsknecht, від Land – країна, земля і Knecht – найманець, слуга)

1. Найманий солдат у європейських країнах XV – XVII ст. Формування Л. вперше з'явилися в 1482 р. у Швабії (Південна Німеччина). Імператор Максиміліан I створив спеціальну найману піхоту, яка стала противагою німецьким феодалам. Спочатку Л. набирали з жителів Тироля та Швабії. Кожний полк складався з 400 – 600 Л., які поділялися на роти. Піхотинці були озброєні списом, мечем, луком і стрілами, які пізніше замінив мушкет. Під час бою діяли замкнутим строєм однією великою чотирикутною колоною. Л. мали свій суд із виборних представників чи всього особового складу. Серед покарань передбачалася смертна кара, вигнання зі служби, арешт, штраф тощо. Л. наймалися на термін від 3-х місяців до одного року. Для них характерною була виняткова жорстокість, особливо щодо мирного населення. У XVI ст. Л. з'явились і в інших західно-європейських країнах. Вони відіграли певну роль у вирішенні міжнародних питань у Західній Європі. Л. існували до кінця XVII ст.; втратили своє значення з виникненням постійних національних армій.

2. У переносному значенні – жорстокий, продажний військовий найманець.

Сергій Пивовар

ЛАТИФУНДІЯ (лат. latifundium, від latus – великий і fundus - помістя) – велике приватне земельне володіння. Виникли у стародавньому Римі у II ст. до н.е. внаслідок загарбання селянських, а також вільних державних земель правлячою верхівкою суспільства. Мали площу до 1 тис. югерів (тобто 250 га землі) і яскраво виражені риси натурального господарства. Термін «Л.» вперше використав у своїх працях відомий римський учений-енциклопедист Марк Теренцій Варрон (116 – 27 р. до н.е.). У II – I ст. до н.е. Л. було мало, широке розповсюдження їх у Римській імперії припадає на I ст. н.е. На них працювали раби, колони та інші категорії залежного і напівзалежного землеробського населення. Л. існували за доби середньовіччя. У Новий час вони набули поширення в Англії, італійських державах, Іспанії та іспанських колоніях. Різновидом їх вважаються рабовласницькі плантації Америки у XVII – XVIII ст. Нині Л. збереглись у Австралії, ПАР, Латинській Америці, у формі великих зернових господраства також у США та Канаді.

Література: Кузищин В.И. Римское рабовладельческое поместье. – М., 1973; Кузищин В.И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии. – М., 1976;Штаерман Е.М. История крестьянства в Древнем Риме. – М., 1996.

Микола Рудь

ЛЕВІРАТ (від лат. levir – дівер, брат чоловіка), стародавній інститут звичаєвого права, властивий багатьом народам на стадії патріархально-родового ладу, за яким вдова була зобов’язана або мала право повторно одружитись лише з найближчими родичами свого померлого чоловіка, в першу чергу з його братами. В уяві окремих народів Л. виступав одним із засобів продовження роду померлого найближчими родичами.

Найбільш точно Л. описаний у Второзаконні – п’ятій частині П’ятикнижжя Мойсея та пояснений у книгах Старого Заповіту.

Л. був прямим наслідком норм групового шлюбу та родової екзогамії, в силу яких кожна жінка була природною потенційною дружиною для всіх чоловіків певного роду.

Звичай Л. зародився в надрах патріархальних умов, коли родичі піклувались про збереження у своєму колі дітей, і заснований на прагненні зберегти майно всередині роду.

У давнину Л. був поширений у багатьох народів. У стародавніх євреїв, індусів, казахів, таджиків та інших народів Л. зберігався упродовж тривалого часу, чому сприяв звичай калиму: жінка, за яку був заплачений калим, вважалась власністю роду або сім’ї. Це зобов’язувало вдову залишатись після смерті чоловіка в межах його сім’ї або роду. Вдова, яка порушила звичай Л., мала повернути родичам калим. У слов’янському праві інституту Л. не існувало.

Віктор Пилипенко

ЛЕГІЗМ (від лат. lex, родовий відмінок legis – закон) – вчення школи «законників» (фац зя), давньокитайське вчення про управління людиною, суспільством і державою. Виникло й сформувалося в VI – III ст. до н. е. Активну

участь у розробці Л. взяли Гуань Чжун, Цзи Чань, Лі Куй, У Ци, Шан Ян, Шень Бухай, Шень Дао, Хань Фей. Л. розвивався в процесі боротьби з раннім конфуціанством. Обидва вчення прагнули створення могутньої держави з досконалим управлінням, але розходилися в філософському обґрунтуванні та методах державного будівництва. Водночас Л. переінтерпретовував деякі ідеї конфуціанства і даосизму, прагнучи використати впливові ідеологічні концепції управління в інтересах бюрократичної влади.

Головні ідеї Л. викладено в трактаті IV ст. до н. е. «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан»), деякі глави якого написав Шан Ян – теоретик Л., один із засновників школи «законників», який був правителем області Шан. Погляди Л. містяться також у книзі III ст. до н. е. «Хань Фей-цзи», у розділах «Чіткі закони» і «Розглядати все за нинішнім часом», які увійшли до зведень давньокитайської думки IV – III ст. до н. е. Сутність головних ідей Л. полягає в наступному: в державному регулюванні економічних процесів; систематичному оновленні державного апарату шляхом призначення на посади чиновників (замість традиційного принципу успадкування посад); єдиному принципі присвоєння титулів, посад, привілеїв за конкретні заслуги; чіткому розмежуванні всередині правлячої верстви; уніфікації мислення чиновників, контроль за образом мислення підданих; особистій відповідальності чиновника; цензорському нагляді за діяльністю державних службовців. Поклавши в основу своєї доктрини примат писаного юридичного закону (фа), легісти створили концепцію деспотичної держави, в якій правитель – одноосібний творець законів, що тотально регламентують життя підданих і не підлягають оскарженню, але можуть переглядатися відповідно до потреб часу. Завдяки цьому Л. відіграв вирішальну роль у формуванні бюрократичної системи управління імператорського Китаю. Авторитет і сила законів у державі мали підтримуватися жорсткою дисципліною. Легісти обстоювали презирство до людей, необхідність їх підкорення певному «порядку», будь-якого маніпулювання підданими заради «процвітання» держави. Грубі методи Л. були привабливими для китайських правителів, оскільки дозволяли контролювати підвладний люд, що мало суттєве значення для зміцнення царств. Всупереч пануючій традиції ототожнення політики та моралі легісти доводили, що політика несумісна з мораллю. Між тим правитель повинен добре знати психологію людей, щоб ефективно ними управляти. Головний метод управління народом – покарання й винагорода (свого роду «батога і пряника»). При цьому покарання мали переважати нагороди. Легісти не визнавали зв'язок між тяжкістю провини та мірою покарання, наполягаючи на жорстокому незворотному покаранні, заперечуючи апеляції про помилування. Важливе місце в програмі Л. займало прагнення до зміцнення держави шляхом розвитку землеробства, побудови сильної армії з метою завоювання інших народів.

Найпослідовніше легістські реформи було проведено міністром Шан Яном у західному царстві Цінь. Це призвело до посилення Цінь, захоплення його правителем наприкінці III ст. до н. е. всієї території чжоуського Китаю, проголошення нової династії – Цінь. Засновник династії Цінь Ши-хаунді поширив на весь Китай схему адміністрації, яку розробив Шан Ян на основі Л.

Таким чином, Л. став офіційною ідеологією імперії Цінь і теоретичною основою системи управління. Однак жорсткі норми, побори, повинності викликали кризу й масове невдоволення. До того ж жорстоко переслідувалися прихильники конфуціанства (наприклад, у ці роки 460 учених-конфуціанців були заживо закопані), знищувалась література, яка розглядалась як потенційна загроза легістській ідеології. Після смерті Ши-хуанді у 210 р. до н. е. вибухнуло народне повстання, яке ліквідувало легістську імперію Цінь.

Скомпрометований на практиці Л. почав занепадати. Водночас відбувався процес злиття Л. з раннім конфуціанством у єдине вчення. Після перетворення конфуціанства, яке увібрало в себе легістські ідеї, в офіційну ідеологію, Л. як самостійне вчення фактично припинив своє самостійне існування. Між тим ідеї Л. не зникли повністю. Легістська доктрина управління державним апаратом продовжувала викликати інтерес у деяких наступних китайських правителів та вчених. У Середньовіччя до легістських ідей поверталися деякі автори проектів реформ, спрямованих на зміцнення держави. На рубежі XIX – XX ст. ідеями Л. зацікавилися окремі діячі реформаторського руху, в 1920 – 1930-ті рр. – лідери Гоміньдану. У роки правління Мао Цзе-дуна в Китаї Л. офіційно проголошувався одним із національних джерел маоїзму. У 1972 – 1976 рр. ідеали Л. використовувалися керівництвом КНР у ході ідеологічної кампанії проти Лінь Бяо, конфуціанства.

Література: Андреус А.П. Фа-цзя (легізм) // Історія філософії : словник. – К., 2006; Бойченко О.І. Держава заради держави: зародження філософії легізму //Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2011. – № 1; Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М., 1981; Переломов Л.С. Легизм // Китайская философия. Энциклопедич. словарь. – М., 1994.

Сергій Пивовар

ЛЕГІОН (від лат. legio – збираю, набираю) – головна організаційна й тактична одиниця в армії Стародавнього Риму. Спочатку так називали все римське військо, до складу якого входило 3 тис. піхотинців і 300 вершників. Пізніше Л. налічував 4500 воїнів, у тому числі – 4200 піхотинців і 300 вершників. За Цезаря чисельність Л. складала 3 тис. піхотинців, 2 – 3 тис. вершників, а також 4 – 5 тис. вершників – представників гальських племен. Наприкінці I ст. до н. е. в римському війську налічувалося 75 легіонів. Організаційно в середині I ст. до н. е. Л. складався з центурій, маніпул, когорт, власне легіонів, кінноти, підрозділу для облоги, штабу та воєначальника (консула). На початку I ст. н. е. Август зменшив кількість легіонів до 25, у кожному з яких було 7 тис. воїнів. У часи Римської імперії Л. складався з 10 когорт, до складу яких входило 6095 піхотинців, 726 вершників і допоміжні підрозділи. За Діоклетіана римське військо було посилене до 75 Л. (900 тис. воїнів). Наприкінці IV ст. у Східній Римські імперії було 70 Л., у Західній – 63. Кожний Л. мав свій номер і назву. Під час бою воїни шикувалися в три ряди, зосереджуючи найсильніших в останній ряд; з боків Л. прикривала кіннота. Л. став основним підрозділом

римської армії, завдяки якій Рим завоював величезні території.

Назву «Л.» у XVI – XIX ст. мали різного роду формування в Англії, Німеччині, Росії, Франції. Для боротьби за відновлення незалежності Польщі формувалися польські легіони при іноземних арміях (у Франції в 1797 – 1807 рр., Італії та Угорщині в 1848 – 1849 рр., у Росії й Австро-Угорщині в роки Першої світової війни). Основу регулярних збройних сил Польської Республіки склали, сформовані в роки Першої світової війни, формування легіонерів: 3 добровольчі бригади на чолі з Ю.Пілсудським, створених за підтримки австрійського командування (після оголошення Тимчасовим урядом Росії намірів про надання Польщі незалежності польські легіони, що воювали на боці Четверного союзу, в липні 1917 р. було розформовано й утворено Королівську польську армію); 5 дивізій, організованих у Франції з польських емігрантів і добровольців (передислокована до Польщі в квітні 1919 р.); залишки 3 корпусів, які формувалися в Україні та Росії.

Імператор Франції Наполеон I заснував для військових орден Почесного легіону, який досі вважається найвищою нагородою за доблесть.

У широкому розумінні Л. – дуже багато, незліченно. У давньоруській системі лічби Л. – 100 тис.

Сергій Пивовар

ЛЕГІТИМІСТИ (від лат. legitimus – законний) – монархісти, прибічники так званої легітимної («законної») династії монархії, поваленої революцією. У Франції Л. стали називати прихильників королівської династії Бурбонів після липневої революції 1830 р. Після усунення від влади французького імператора Наполеона III в результаті франко-прусської війни 1870 – 1871 рр. Л. намагалися реставрувати монархію, підтримавши претензії на престол графа Шамбора, онука короля Карла X. Таку ж мету переслідували орлеаністи, які бачили майбутнім королем графа Паризького – онука короля Луї-Філіппа Орлеанського, скинутого революцією 1848 р., а також бонапартисти – прихильники реставрації династії Наполеона. Суперництво монархічних угрупувань і непоступливість графа Шамбора щодо процедури коронування зірвали реставрацію монархії у Франції. Посилення парламентського представництва, а також смерть графа Шамбора у 1883 р. підірвали бойовий дух монархістів. Л., найбільш непримиримі серед них, розкололися на два крила. Частина з них пішла в конституційну опозицію режиму, інша влилася в лави орленністів, визнавши законним претендентом графа Паризького. Ще півтора десятиріччя монархісти, у тому числі і Л. відігравали певну роль у політичному житті Франції, але на межі XIX і XX ст.ст. їхній вплив зникає.

Борис Гончар

ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. legitimus – законний, правомірний, належний, справедливий).

1. Л як політико-правове поняття означає підтримку, позитивне ставлення, визнання авторитету влади та державно-правових інститутів суспільною думкою, населенням країни, або значними його групами. Можна сказати, що Л.

– це морально-психологічне сприйняття влади громадянами, визнання її права здійснювати управління соціальними процесами, згода, готовність їй підпорядковуватися.

2. Л. – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання і виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурі влади.

3. У вузькому розумінні слова легітимною визнається законна влада, утворена у відповідності із процедурою, передбаченою законами.

На відміну від легальності Л. не є юридичним засобом визнання законності влади або державно-правових інститутів. Діюча легальна влада може бути нелегітимною, тобто не сприйматись більшістю населення, і навпаки, нелегальну владу (громадські рухи, опозиція), що користується підтримкою значної частини суспільства, можна вважати, хоча б частково, легітимною.

Л передбачає підкорення (покору), згоду, політичну участь без примусу, а якщо вони не досягаються – виправдання примусу, застосування сили і ін. засобів, які має у своєму розпорядженні влада.

До понятійного апарату політичної науки категорія «Л.» увійшла завдяки працям М. Вебера, який запозичив цей термін із галузі правознавства. За типологією М. Вебера, який розробив її вперше, існує три види легітимності: 1) традиційна, яка формується на підставі усталених звичаїв, традицій, норм культури, додержавних політичних стосунках; 2) харизматична, емоційно-вольова та емоційно-містична; 3) раціональна, що базується на апеляції до чинних законів, які з формальної точки зору являють собою нормативне відбиття розумних міркувань. В сучасній науці налічується 7 основних видів Л.: традиційна, харизматична, правничо-раціональна, раціонально-легальна, раціонально-цільова, соціально-евдемонічна і національно-патріотична.

Відповідне знання про Л. функціонує в значній мірі завдяки традиції. Л. розглядається як особливий механізм підтримання стабільності суспільного організму і передачі уявлень про необхідність його існування наступним поколінням. Традиційна Л. ґрунтується на визнанні тих політичних дій, що відповідають цінностям і нормам традиційної політичної культури. В сучасних умовах в більшості країн традиції мають порівняно невелике значення для Л. державної влади, але це не означає, що вони не використовуються для її зміцнення та створення уявлень про її законність, обґрунтованність. Слід зауважити, що традиційні способи Л. державної влади пов’язані з особливою роллю релігії, насамперед в мусульманських та в деяких європейських країнах, де існує державна релігія.

Література: Берлач Н.А. Легітимність та легальність як визначальні характеристики державної влади // Наше право. – 2012. – № 2, ч.1; Ковальчук В.Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці. – К., 2011; Вебер М. Типы легитимного порядка: условность и право // Вебер М.. Избранные произведения. – М., 1990; Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // СОЦИС. – 1994. – № 4.

Інна Заболотна

ЛЕН (нім. lehn, від leihen – позичати) – у середньовічній Німеччині спадкове володіння, що його надавав сеньйор своєму васалові (ленникові) на умовах виконання ним військової чи адміністративної служби. Найчастіше Л. була земля разом із залежними селянами, рідше – рухоме майно або інші джерела прибутків. Власник Л. (ленник) зобов'язаний був виконувати васальні повинності, дотримуватися вірності і надавати всіляку підтримку своєму сеньйору, а той – протегувати своєму васалові. Починаючи з XII ст. ленні надання сприяли формуванню у Німеччині ієрархічної структури феодального землеволодіння. Л. інакше називається в історичній літературі феодом.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Колесницкий Н.Ф. Особенности вассально-ленных отношений в Германии X – XIII вв. // Средние века. – 1969. – Вып. 32.

Микола Рудь

ЛЕНД-ЛІЗ (англ. lend – позичати і lease – здавати в оренду) – у США система передавання у формі позики чи оренди зброї, боєприпасів, стратегічної сировини, продуктів та інших товарів і послуг країнам-союзницям в антигітлерівській коаліції під час Другої світової війни. Закон про Л.-Л. було схвалено конгресом США 11 березня 1941 р., заяву про припинення постачання зроблено 21 серпня 1945 р. Між країнами, яким надавалася допомога, укладалися відповідні двосторонні угоди. Поставки за Л.-Л. на загальну суму 46 млрд доларів одержали 42 країни. США було надано союзниками матеріалів і послуг на 7,3 млрд доларів.

Література: Барановська В.М., Дахно І. І. // Економіка та держава. – 2011. – № 12; Рыжков Н. Ленд-лиз : Глава монографии: Рыжков Н.И. Экономика Советского Союза в годы Великой Отечественной войны. – Москва – Белгород, 2010. // Российский экономический журнал. – 2010. – № 3; Соколов В.В. Ленд-лиз в годы Второй мировой войны // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6.

Юрій Слюсаренко

ЛИЦАРСТВО, РИЦАРСТВО (нім. Ritter, від ст.-герм. riter – вершник) – привілейована соціальна верства в країнах Західної та Центральної Європи в Середньовіччя. У широкому розумінні – всі світські феодали, у вузькому – лише дрібні світські феодали, які отримували від сеньйора феод і були зобов'язані за це виконувати певні повинності (передусім відбувати військову службу). Л. почало складатися у VIII ст. у Франції в процесі розвитку феодально-ієрархічних відносин. Спочатку лицарі були воїнами, які служили своєму сеньйору. Як особлива верства середньовічного суспільства Л. склалося лише в XI ст., а в наступні століття перетворилося в особливий військово-аристократичний стан, військову аристократію. Частина лицарів увійшла до складу духовно-лицарських орденів (найвідоміші – тамплієрів, іоаннітів, тевтонів), які утворилися в ході хрестових походів. Члени лицарських союзів, прагнучи служити Богу, крім боротьби з «невірними» допомагали бідним, слабким, відмовлялися від родини, майна тощо. Власне, головною відмінністю цих лицарів від монахів була військова спрямованість їхньої діяльності. У зв'язку з цим вони зводили міцні

фортеці і постійно готувалися до війни. Очолювали лицарські ордени великі магістри. Періодично скликалися генеральні капітули (загальні збори) братів-лицарів. Хоча Папи Римські затверджували лицарські ордени, сприймаючи їх як власну армію, нагороджували лицарів, але на практиці вони були вільними і від духовної, і від світської влади. Ордени не приймали присягу чи клятву, не платили жодних внесків, мали право відпускати гріхи, прощати відлучених від церкви тощо.

Проте більшість лицарів повністю звільнилася від опіки церкви, виробивши самостійну культуру світського характеру, що свідчила про зародження нового світського суспільства. Фактично вони утворили ієрархічну корпорацію благородних воїнів (noblesse Adel), які носили почесне звання лицарів. Для лицарів вважалися обов'язковими такі риси, як сміливість, відданість обов'язку, прагнення захистити слабкого, допомагати церкві, шляхетне ставлення до жінки, яке набуло еротичного характеру, тощо. Звідси: лицар – шляхетна людина. Натомість для лицарів не вважалась обов'язковою грамотність.

Звання лицаря надавалося через посвячення: за особливі заслуги на полі бою чи за умови досягнення 21-річного віку після спеціального військового навчання. Лицар повинен був, як правило, починаючи з 7 років, отримувати спеціальне військове виховання (служба при дворі знатного феодала пажем – до 14 років і зброєносцем – до 21 року), навчитися їздити верхи на коні, фехтувати, володіти списом, плавати, соколиному полюванню, грі в шахи, складанню віршів на честь дами серця, придбати бойового коня (із захисними обладунками), спорядження (меч, спис, бойову сокиру, важку палицю з металевим потовщеним кінцем, кольчугу чи лати, шолом), брати участь в особливому штучному виді боротьби – турнірах, які виникли в XI ст. у Франції. Лицар мав власний герб і девіз, що розкривав зміст герба. Світським манерам лицарі навчалися при дворах королів чи великих сеньйорів. Крім війн і військових вправ лицарі полюбляли займатися мисливством. Основною розвагою лицарів були пісні, у яких возвеличувалися їхні почуття, насамперед кохання до «обраниці сердця», а також – поеми та повісті, в яких описувалися їхні пригоди (наприклад, поема «Пісня про Роланда»). Існував тип мандрівних лицарів, які шукали пригод.

Найбільшого поширення Л. набуло у Франції, пізніше в Німеччині, менш поширеним воно було в Англії та Італії. У Франції лицарів називали шевальє, в Іспанії — кабальєрос, у Німеччині — ріттери. Розквіт Л. припадає на XII –XIV ст. Після появи регулярних армій і розповсюдження вогнепальної зброї в XV–XVI ст. військова роль Л. занепадає, воно перетворюється на станове дворянство.

Література: Грачев Ю.Г. Рыцарство в средневековой Европе.– К., 2006; Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства./Сокр. пер. с итал. – М., 1987; Руа Ж.Ж. История рыцарства. – М., 1996.

Сергій Пивовар

ЛІБЕРАЛІЗМ (від латинського liberalis – вільний) – кредо тих, хто вірить у примат особистої волі, точніше, оскільки «жоден уряд не допускає абсолютну свободу» (Дж.Локк), це уявлення про бажаність максимізації обсягу свободи в державі. Вперше термін «ліберал» з'явився у Великій Британії на початку XIX ст. Спочатку він мав зневажливе значення. Торі (політична партія, яка висловлювала інтереси великих землевалсників, попередниця сучасної партії консерваторів) почали називати своїх опонентів вігів (партія – речниця інтересів дворянської аристократії, яка набула певних рис буржуазії, великої торгової і фінансової буржуазії, попередниця ліберальної партії) «liberalis» (як називалася в 1812 р. група делегатів-націоналістів в іспанському парламенті). Пізніше поняття «Л.» увійшло до суспільно-політичного лексикону. Ліберальний світогляд завдячує ідеям Відродження, Реформації, науковій революції Нового часу. Від початку в його формуванні взяли участь представники європейського й американського Просвітництва, представники німецької класичної філософії, англійської політекономії. Серед них можна назвати таких діячів, як Дж.Локк, Ш.-Л.Монтеск'є, І.Кант, А.Сміт, В.Гумбольдт, Т.Джефферсон, Дж.Медісон, А. де Торквіль. Протягом усього XIX ст. ідеї Л. привертали все більшу увагу, що знайшло відображення в працях І.Бентама, Дж.С. Мілля, Т.Х.Гріна та ін.

Учасники англійської буржуазної революції середини XVII ст., війни за незалежність США 1775 – 1783 рр. керувалися багатьма з тих ідеалів, які пізніше стали невід'ємною частиною ліберальної ідеології. Першим документом, у якому вони одержали формальне висловлення і були прийняті до виконання на офіційному державному рівні, стала «Декларація незалежності США» 1776 р. В ній, зокрема, проголошувалося: «Ми вважаємо самоочевидними істини: що всі люди створені рівними і наділені Творцем визначеними невід'ємними правами, серед яких – право на життя, на свободу і на прагнення до щастя». Велике значення мав також головний документ Великої французької революції «Декларація прав людини і громадянина» 1789 р. У ньому були легітимізовані ті цінності, які пізніше стали найважливішими складовими класичного Л.: «Метою всякого політичного об'єднання є збереження природних невід'ємних прав людини. Ці права суть воля, власність, безпека й опір гнобленню». Пізніше ліберали досягли відчутних успіхів у Франції, Швейцарії, Голландії, скандинавських країнах. Вони брали активну участь у русі за об'єднання Німеччини й Італії, у формуванні їхніх державних систем. Більш, ніж інші, ідеї Л. одержали розвиток у політичному житті Великої Британії і особливо Сполучених Штатів Америки.

Головною ідеєю Л. є визнання свободи людини як вершини системи цінностей. Дж.С.Мілль проголосив: «Людина сама краще будь-якого уряду знає, що їй потрібно». Цей ідеал сприяв реалізації індивідуалізму в таких буржуазних цінностях і орієнтаціях, як успіх у конкурентній боротьбі за краще місце під сонцем, заповзятливість, працьовитість, новаторство, що значною мірою визначило динамізм усієї капіталістичної системи. Воля розумілася лібералами як свобода від політичного, церковного і соціального контролю насамперед феодальної держави, тому відкидалися усі форми спадкоємної влади і станових

привілеїв. Як гарант і міра свободи, за їхнім переконанням, виступала приватна власність. При цьому передбачалося, що плоди діяльності не можуть бути відчужені від самого суб'єкта діяльності. З ідеї економічної свободи виводилися свободи політична і громадянська. Індивідуалізм і приватна власність були основою пріоритетності вільного ринку і вільної конкуренції в сфері економіки. Їх реалізація стимулювала небачені доти в історії темпи росту продуктивних сил, а також формування і розвитку політичної демократії.

Із затвердженням ідеї індивідуальної свободи усе чіткіше виділялася проблема відносин окремої людини і держави. Л. традиційно вважав, що первинна функція держави – захист прав громадян. Ці права часто приписувалися природі (природні права) і нерідко затверджувалися в прокламаціях, петиціях, біллях про права, деклараціях про права людини і т.п. Зокрема, на початку ліберальних рухів їх діячі виступали реформаторами і супротивниками вкорінених інституцій, традицій і звичаїв. Ліберальні програми прагнули накласти обмеження на державну владу, що в політичній сфері знайшло вираз в ідеях «держави – нічного сторожа» і правової держави, демократії і парламентаризму. Ідея «держави – нічного сторожа» розумілася як необхідність мінімального комплексу самих необхідних функцій держави, насамперед охорони порядку і захисту країни від зовнішньої небезпеки. Іноді як засіб досягнення необхідного співвідношення між правами громадянина і роллю держави виступала сама структура управління через парламентську систему, або поділ повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади. Ці обмеження можуть також передбачати максимально можливе відсторонення держави від ринку, як при теорії "державного невтручання в економіку". Нарешті, ці обмеження можуть впроваджуватися у формі більш спеціальних обмежень державної влади, таких як свободи слова, зборів, звільнення під заставу, обмеження терміну утримання під вартою, і т.п. Однак права і воля індивіда, які захищали ліберали, не розглядалися як безмежна вольниця, а передбачали його відповідальність за свої дії перед суспільством. І.Кант висловив цю думку так: «Моя воля закінчується там, де починається воля іншої людини».

Отже, завдяки Л. в палітру політичних ідей увійшли ідея самоцінності індивіда і його відповідальності за свої дії; ідея приватної власності, як необхідної умови індивідуальної свободи; принципи вільного ринку, вільної конкуренції і вільного підприємництва; рівності можливостей; система поділу влади, стримувань і противаг; ідея правової держави з принципами рівності всіх громадян перед законом, терпимості і захисту прав меншин; гарантія основних прав і свобод людини (совісті, слова, зборів, створення союзів і партій); загального виборчого права.

Л. виявився досить динамічною системою поглядів й політикою, що чутливо реагує на особливості часу і місця свого функціонування. Нерідко в історії зміни реалій ставили під сумнів неухильне втілення в життя його цінностей. Так, на межі XIX – XX ст. виявилося, що реалізація принципів вільної конкуренції призвела до концентрації і централізації виробництва, руйнування і

поглинання слабкіших сильнішими конкурентами. А вільна, нічим не обмежена гра ринкових сил зовсім не є гарантією встановлення соціальної гармонії і справедливості. Усвідомлюючи ці й інші протиріччя, деякі громадські діячі ліберального крила (Дж.Гобсон, Т.Грін, Дж.Дьюї, Л.Кроулі, Б.Кроче й ін.) сформулювали трохи інші підходи у вирішенні найважливіших питань суспільного життя. Під впливом марксизму і соціал-демократії «неолібералізм» або «соціальний лібералізм» взяв на озброєння ідеї соціальної справедливості, соціальної рівності, взаємодопомоги і державної підтримки незаможних прошарків суспільства. Величезний вплив на ствердження нових підходів мала світова економічна криза 1929 – 1933 рр. Певне значення мали й ідеї кейнсіанства, які визнавали необхідність доповнення принципів лібералізму, вільної конкуренції і вільного ринку принципами державного регулювання економічної і соціальної сфер. У період Великої депресії американський президент Ф.Д.Рузвельт втілив ідеї «соціального лібералізму» у своїй широкомасштабній програмі, відомій під назвою «Новий курс». Її проведення в життя зіграло вирішальну роль у тому, що найбільше потерпілі від кризи Сполучені Штати раніше інших країн вийшли з неї

Однак серед лібералів не всі прийняли подібні погляди, рішуче відстоюючи вірність первісним принципам і позначаючи свою позицію як «класичний Л.» . Це крило з найважливіших своїх позицій протистояло неолібералізму, а його ідеї у 1970 – 1980-х рр. були прийняті керівництвом консервативних партій розвинутих західних країн. У цей же час виразно виявився спад популярності Л. на політичній арені: провідні позиції займали інші політичні сили. Зміни зумовлювалися тією обставиною, що проголошені лібералами наприкінці XIX – початку XX ст. ідеали багато в чому були успішно втілені. Це створювало враження деякої вичерпаності програм, що висувалися ними. З іншого боку, активно діяли соціал-демократичні партії, які прийняли на себе подальший розвиток ліберальних починань. А консерватори запозичили нововведення в державно-політичній системі, знов-таки реалізовані раніше з ініціативи лібералів. І ті й інші політичні партії перетягали на свою сторону значну частину електорату, що раніше був на стороні лібералів.

Прагнучи зміцнити свої позиції, відразу ж після закінчення Другої світової війни ліберальні партії почали докладати зусиль для об'єднання і консолідації своїх дій на міжнародному рівні. У квітні 1947 р. на установчому з'їзді в англійському Оксфорді був створений Ліберальний інтернаціонал (на початку другого десятиріччя XXI ст. – 94 партії з 66 країн Європи, Америки, Азії й Африки). Однак у цілому позиції партій ліберального гатунку, за винятком демократичної партії США, у післявоєнний період виявили тенденцію до ослаблення. У зв'язку з цим про підсумки розвитку Л. і його подальші перспективи єдності думок у політологів немає.

Література: Гужва О.П., Слабко К. С. Лібералізм та неолібералізм у якості провідних парадигм державного та соціального устрою // Практична філософія. – 2011. – № 4; Лібералізм: Антологія. – К., 2002; Манан П.

Інтелектуальна історія лібералізму / Пер. з фр. В. Каденко – К., 2005; Ролз Дж. Політичний лібералізм / Пер. з англ. О.Мокровольський. – К., 2000.

Тетяна Орлова

«ЛІВИЙ ПОВОРОТ» – тенденція поступу більшості латиноамериканських країн, модель суспільного розвитку, альтернативна неоліберальному курсу. Його відправною точкою стали 1997 – 1998 рр., від 2002 – 2003 рр. «Л. П.» є визначальним вектором соціально-політичного розвитку Латинської Америки. Його ще називають «антиолігархічний», «антиімперіалістичний», «антикапіталістичний», «соціальний» тощо. Цей «зсув вліво» являє собою якісне зростання соціальної активності низів, зміну електоральних симпатій і характеристики політичних режимів більшості країн регіону. Він почався як реакція на гегемонію неолібералізму та його негативні наслідки, що найсильніше виявилися у соціальній сфері.

Спочатку дала знати про свою незгоду частина сільського населення, і в першу чергу, етнічні меншини, які найбільш болісно відчули на собі впливи процесів глобалізації. Потім – інтелігенція і частина середніх прошарків, які пам'ятали історичні традиції конфронтації із панівними структурами і тенденціями. В якості вирішальної сили приєдналися величезні маси міської бідноти із своїм розчаруванням, сподіваннями і значним потенціалом соціальної мобілізації у підтримці партії або лідера, який зможе знайти шлях до їхніх сердець і голосів. Врешті решт – і молодь, чия активна, часом авангардна роль є сама по собі традиційною. Тобто саме політичне пробудження та зростання політичної активності соціального конгломерату «глибинних низів» і стали головним важелем чергового «Л. П.» в Латинській Америці.

Чергового тому, що на розвиток суспільно-політичної думки та визвольного руху в цьому регіоні завжди сильний вплив справляли соціалістичні ідеї. Вони мають давні традиції на континенті. Ще у доіспанській Америці можна виявити історичні витоки появи цих ідей, що сягали общинної традиції індіанських цивілізацій. На межі XVI – XVII ст. син інкської принцеси та іспанського конкістадора Інка Гарсиласо де ла Вега представив свій ідеал «Держави Сонця» – суспільства соціальної справедливості, риси якого він знаходив в інкському общинному устрої: всі живуть у достатку, викоренені пороки, панує згода і справедливість, а шляхетні правителі роблять все для блага народу. Існує навіть припущення, що саме Г. де ла Вега вплинув на одного з ранніх провісників соціалізму в Європі – італійського мислителя першої половини XVII ст. Томаззо Кампанеллу, який ідеальне суспільство майбутнього назвав «Містом Сонця». Пізніше ідеї соціалізму у Латинській Америці розвивалися під безпосереднім впливом європейської соціалістичної думки і під враженням від революційних подій 1848 – 1849 рр. у Європі. Саме в той час до регіону приходять твори А. Сен-Симона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, П. Прудона, Л. Блана та ін., що одержали подальший розвиток в працях вже латиноамериканських авторів та політиків. Пізніше досить потужним виявився соціал-демократичний та комуністичний рухи на континенті, не дарма В. Ленін і Л. Троцький звертали у цей напрямок свої надії на розпалювання світової

революції проти капіталізму. На початку 1960-х рр. смолоскип революційної боротьби у Західній півкулі високо підняли на Кубі Ф. Кастро та його прибічники. У 1970-х рр. у Нікарагуа палала сандиністська революція, яка у 1979 р. завершилася поваленням режиму диктатора А. Сомоси.

До групи країн, в яких здійснюється «Л. П.», де в результаті демократичних виборів до влади прийшли уряди лівої або лівоцентристської орієнтації відносяться Болівія, Венесуела, Чилі, Бразилія, Коста-Ріка, Аргентина, Уругвай, Панама, Нікарагуа, Еквадор, Перу, Гондурас – в цілому, 12 з 19 провідних держав Латинської Америки. «Ліва» тенденція із акцентом на соціальну проблематику в Латинській Америці – це не західноєвропейська соціал-демократія і не комуністичні настанови. Суттю «Л. П.» є реакція широких верств населення на погіршення становища внаслідок здійснення неоліберального курсу, а також дії факторів глобалізації. «Бунт низів» латиноамериканського суспільства у вигляді масових протестних рухів на своїй хвилі виніс до влади «нових лівих», що призвело до суттєвих змін у тенденціях соціально-економічного розвитку відповідних країн, усього регіону.

Провідною рисою всіх «лівих» режимів став упор на соціальну політику, націленість на вирішення проблем бідності, пом'якшення контрастів у розподілі прибутків, на підвищення занятості та покращення умов життя незаможних прошарків. Важлива характерна риса латиноамериканських «лівих» – використання прагматичних підходів, вільних від ідеологічних обмежень, врахування зовнішніх і внутрішніх факторів, своїх реальних можливостей. Вони набули необхідного досвіду для більш тверезої оцінки швидко змінюваної кон'юнктури, що дає їм більшу самостійність у прийнятті рішень. Вповні усвідомлюючи реалії сучасного світу, латиноамериканські політичні еліти не заперечують ринкову економіку. Разом із тим вони прагнуть до балансу між ринком і соціальною справедливістю, відстоюють принципи «економічного націоналізму» і державного втручання в економіку. В країнах Латинської Америки створюються держпідприємства і в цілому зростає державна інвестиційна активність, реалізуються масштабні соціально значущі програми (наприклад, будівництво доступного житла), розвивається пільгове кредитування малих і середніх підприємців, зростає споживче та іпотечне кредитування, в рамках боротьби з інфляцією стримується зростання цін і тарифів, заохочується експортна орієнтація товаровиробників. Чітко простежується ослаблення залежності державної влади від традиційних груп тиску, насамперед, міжнародного бізнес-співтовариства. Вибудовується нова модель приватно-державного партнерства, пріоритетне значення в якій відводиться національним інтересам і соціальній відповідальності бізнесу. Новим урядам вдалося серйозно змінити вигляд континенту, добитися економічного зростання, більш справедливого розподілу прибутків і забезпечити політичну стабільність у більшості держав регіону. Попри певні успіхи в економічному плані в латиноамериканських країнах зберігається значний розрив у прибутках, а успіхи у боротьбі із бідністю, що прокламують усі уряди, – явно недостатні для зняття небезпечних напруг у товщі латиноамериканського соціуму. Це є показником неефективності державної політики з точки зору

суспільного добробуту і наближення до ідеалу соціальної держави.

«Л. П.» не можна розглядати як цілісний феномен, єдиний в своїй основі процес. У Латинській Америці розвиваються принаймні два напрями, які умовно називаються ліворадикальний або лівопопулістський (її втілення – політика президента Венесуели У. Чавеса та його наступника Н. Мадуро) та лівоцентристський або соціал-демократичний, соціал-реформістський (політика президента Бразилії Л. де Сильви та його наступниці Д. Руссефф). У Венесуелі центральною подією стало проголошення концепції побудови соціалізму ХХІ ст., чиї контури ще не до кінця зрозумілі, проте вже втілюються у ті чи інші перетворення. З одного боку – посилення авторитаризму У. Чавеса, з іншого – суттєві успіхи у подоланні масової злиденності за рахунок успішної торгівлі нафтою. Тактика президента Л. да Силви, який прийшов до влади під гаслами боротьби із голодом, бідністю і величезною соціальною нерівністю, полягала у тому, аби поєднати неоліберальний курс макроекономічної стабілізації із здійсненням певних соціальних програм. Хоча становище найбідніших дещо покращилося, проте пріоритет віддавався інтересам панівних класів та розширенню бази для взаємодії із іноземним капіталом. Це віддзеркалювало реальну розстановку соціальних сил в країні, а також глибоку інтеграцію Бразилії у систему міжнародних економічних зв'язків, різнобічну інтегрованість бразильської економіки в процеси глобалізації. Названі фактори диктували уряду надзвичайну обережність у виконанні зобов'язань як стосовно внутрішніх соціальних програм, так і по відношенню до іноземних партнерів. Поміркований курс мав результатом менші успіхи у подоланні бідності, ніж у Венесуелі, проте відчутні: впродовж 2004 – 2010 рр. зі злиденності вдалося вирватися 20 млн. чол.

На теперішній час «Л. П.» за своїм значенням вийшов за межі Латинської Америки, оскільки дистанціював регіон від США і зблизив із державами соціал-демократичної орієнтації. Більше того, він являє собою пошук власного шляху подальшого розвитку. Питання полягає у тому, чи зможуть «нові ліві» на практиці довести, що у руслі лівонаціоналістичної моделі можна забезпечити органічне поєднання економічного зростання і соціального прогресу.

Література: Давыдов В. М. Левая альтернатива в Латино-Карибской Америке – обусловленность, основне ориентиры и международная проекция. – М., 2007; Окунева Л. «Левый поворот» и демократия в Латинской Америке //Международные процессы. – 2009. – Т. 7. – № 1; Пятаков А. Н., Чернышев А. Л. Риски политической нестабильности в странах «социализма ХХІ века» //Латинская Америка. – 2011. – № 2; Чумакова М. Л. Политические перемены и перспективы демократии в Латинской Америке //Латинская Америка. – 2012. – № 3.

Тетяна Орлова

ЛОЯЛІСТИ (з англ. loyal - вірний, відданий) - одна з провідних груп північноамериканського колоніального суспільства, яка напередодні та під час Американської революції (війни за незалежність) першої половини 1770-х рр. зберігала лояльність до англійського короля Георга ІІІ та англійського парламенту, на відміну від "патріотів", які боролися за незалежність північноамериканських колоній від Великої Британії.

Л. і патріоти відрізнялися передусім розумінням суті Британської імперії, міри впливу англійського короля Георга III і парламенту на колонії, їх відповідальності перед ними. Основою лоялістської концепції була глибока віра в неподільність та могутність Британської імперії, переконання у вирішальній ролі верховенства парламенту та його законодавства над усією імперією для її процвітання. У той час як патріоти вважали, що англійський національний борг після Семирічної війни з Францією не є справою колоністів, а оподаткування Британією своїх північноамериканських колоній без їх представництва в парламенті є незаконним і тому заслуговує на рішучий спротив, на думку лоялістів, поява британського національного боргу була значною мірою пов'язана із захистом інтересів колоністів, тож їх участь у виплаті цього боргу є обов'язковою. Оскільки за Конституцією король і парламент мають право обкладати колонії податками і приймати закони для колоній, вони повинні підкорятися цим правилам.

Л. підтримували позицію корони з багатьох питань, проте не з усіх. Так, впродовж десятиліття, що передувало Американській революції, спостерігаючи невдоволення колоністів багатьма заходами метрополії, вони критикували окремі закони, прийняті англійським парламентом - систему оподаткування, і тому числі Акт про гербовий збір, монополію Ост-Індської компанії на транспортування чаю до Америки тощо. Вони розуміли, що конфлікт між Британією і американськими колоніями неможливо уладнати без важливих змін в імперських відносинах і розробляли власні варіанти таких реформ.

Історію Американської революції з точки зору Л. та їх плани щодо реформування імперії було викладено в працях У. Сміта, Дж. Хелловея, Д. Леонарда і Т. Хатчінсона, які через свою конструктивну критику політики метрополії щодо колоній і проникливі ідеї щодо реформування імперії стали неофіційним рупором лоялістської громади. Альтернативу революції вони вбачали в отриманні американськими колоніями політичного суверенітету через прийняття нової конституції, яка мала реформувати Британську імперію, зміцнивши її зв'язки з колоніями. Реформована імперія мала більше враховувати інтереси та пріоритети розвитку колоній, що можна було б реалізувати через місцеве самоврядування, під яким розуміли автономію колоніальних легіслатур. У.Сміт висунув також ідею створення американського парламенту з повноваженнями визначати розміри внеску кожної колонії в систему сплати імперських податків. Це, в свою чергу, мало примусити колоніальні уряди працювати над раціоналізацією оподаткування на місцевому рівні. Деякі Л. пов'язували такі зміни з прийняттям американської конституції та схваленні її обома сторонами. Така реформована імперія мала надати американським колоніям можливість контролювати внутрішні податки і місцеві справи. Результатом таких змін мав стати тісніший союз між американськими колоніями і Англією.

Коли ж цього не відбулося і революція розпочалася, Л. поставилися до неї негативно. Передусім через те, що вона розпочалася з таємної змови. На переконання Л., виступи за незалежність були спровоковані групою осіб, які, маніпулюючи страхом людей перед гнобленням з боку метрополії, використали

їх в боротьбі з конкурентами по бізнесу для досягнення своїх власних вузькоегоїстичних цілей. Л. вважали незалежність колоній від Британії недоцільною як з економічних, так і з військових причин: вона могла призвести до послаблення торгівельних зв'язків колоній з Британією, від яких залежав заробіток багатьох людей; британський захист на морях вважався необхідним для безпеки американської торгівлі; без британської військової допомоги північноамериканські колонії ставали беззахисними перед іншими державами. На переконання Л., революція могла зруйнувати колонії. Тому вони підтримували силові засоби з боку Британії щодо її придушення.

Іноді до Л. помилково відносять нейтралістів і квакерів - інші групи, які також не брали участі у війні за незалежність. Проте вони робили це з інших причин. Нейтралісти жили надто далеко й ізольовано або не могли визначитися у своїх симпатіях між патріотами і лоялістами. Квакери були пацифістами з релігійних причин. Після війни багато Л. і квакерів переїхали до Канади, де створили власні громади.

Література: Согрин В. Идейные течения в американской революции XVIII века. - М., 1980. Dore G. Why the Loyalists Lost // http://www.earlyamerica.com/review/winter2000/loyalists.html

Наталія Городня

ЛУДДИЗМ (від імені легендарного руйнівника верстатів Неда Лудда) – масовий рух робітників в Англії на початку XIX ст. проти застосування новітніх машин та технологій у виробництві, який полягав у знищенні верстатів та руйнуванні фабрик.

Саме луддити акцентували увагу на соціальних, політичних, етичних аспектах впровадження нової високоефективної техніки, наслідках цього процесу для суспільства. Луддити вважали, що саме перехід до фабричного виробництва зумовив стрімке зростання безробіття внаслідок розорення мануфактур, ремісників, значного скорочення кількості робітників, ручну працю яких заміниши машини.

У ширшому значенні слова Л. називають створення перепон, пригнічення економічного, технічного прогресу задля інтересів тих, хто внаслідок цього зазнає збитків, не витримує конкуренції, втрачає роботі місця.

Рух луддитів охопив найбільш економічно розвинуту країну світу – Велику Британію, в якій найпершій у 1760-х – 1830-х рр. відбувся промисловий переворот. Були винайдені та використовувались технічні винаходи, зокрема прядильні верстати на парових двигунах, які збільшували продуктивність праці в десятки разів. Відтак конкурувати з фабриками не могли не лише окремі ремісники, а й невеликі текстильні майстерні, власники яких тривалий час належали до британської виробничої еліти.

Найбільш відомий випадок знищення машин був пов'язаний з легендарним підмайстром із м. Лестера Недом Луддом. У 1769 р. після суперечки з господарем розгніваний Н. Лудд розбив молотом два в'язальні верстати вщент. З того часу в невдоволених робітників з'явилося гасло: «Робити так як Нед Лудд», тобто знищувати верстати. У 1811 р. у британській пресі було опубліковано статтю про Н. Лудда, чиє

ім'я після того стало популярним в середовищі пролетарів.

Значно посилились протестні настрої унаслідок гострої економічної кризи, спричиненої тотальною «континентальною блокадою» Британських островів, проголошеною Н. Бонапартом 21 листопада 1806 р. Через це британські промисловці втратили ринки у всіх європейських континентальних державах, були змушені згортати своє виробництво й масово звільняти робітників.

Найбільше піднесення луддистського руху припало на кінець 1811 р. – початок 1813 р. Масові виступи луддитів розпочалися 12 квітня 1811 р., коли загін з 300 осіб напав на прядильну фабрику В. Картрайта в графстві Ноттінгемшир. Вони зруйнували верстати, підпалили будівлю й зникли, залишивши записку, де пояснили свій вчинок тим, що В. Картрайт скоротив робочі місця, замінюючи працю робітників запровадженням нової техніки. Численні звернення та листи знищувачі машин підписували від імені «генерала Лудда», «короля Лудда». Насправді не виявлено доказів, щоб Н. Лудд брав участь чи тим паче очолював цей рух.

Бойовою організацією луддитів керував збіднілий дворянин Дж. Таул. У цьому русі брали активну участь західноєвропейські радикальні організації: італійські карбонарії, ірландські революційні синдикалісти, французькі якобінці, іспанське угрупування «Чорна рука», послідовники релігійних сект, прихильники революційного мислителя Т. Пейна та ін. Внаслідок залучення цих досить організованих сил, луддити створили ефективну військову організацію, яка включала систему делегатів та кур'єрів, методи конспірації, вартових, організаторів викрадення зброї, бойові пісні.

Рух за активної підтримки місцевого населення стрімко поширився на все графство Ноттінгемшир, а також охопив сусідні графства Ланкашир та Йоркшир, які були промисловим серцем Англії. Загони луддитів з вигуками «rage against the machines» («спрямуємо свій гнів проти машин») здійснювали напади на фабрики. Вони знищували ткацькі верстати величезними молотами. Гнів робітників проти техніки був настільки сильним, що фабриканти змушені були для охорони верстатів тримати озброєну варту, а свої підприємства зміцнювати, як фортеці. Луддити не грабували майно та не чинили насилля над власниками підприємств, якщо ті не заважали їм знищувати верстати на своїх підприємствах.

Для придушення виступів луддитів за рішенням парламенту було задіяно біля 35 тис. регулярних військ та поліції, зокрема десятитисячну армію на чолі з генералом Т. Мейтлендом. У розпал цієї боротьби Велика Британія витрачала на боротьбу з луддитами не менше сил та ресурсів, ніж на війну з наполеонівською Францією, зокрема, війну на території Піренейського півострову.

У 1812 р. парламент прийняв закон про страту за руйнування машин. На початку 1813 р. було проведено показові масові страти луддитів. Рух луддитів зійшов нанівець внаслідок жорстких репресій 1813 р. та промислового піднесення 1813-1815 рр.

У результаті піднесення луддистського руху 1811 – 1813 рр. було знищено 1100 верстатів, спалено 6 фабрик, загинуло 15 луддитів, а 15 було страчено та 13 заслано на каторгу до Австралії. Більшості лідерів руху та очільників бойових

загонів вдалося утікти до Франції. Відлуння Л. тривало ще у 1816 –1819 рр. У 1820-х рр.. мали місце окремі погроми робітниками машинного устаткування та їхні сутички з поліцією.

Рух луддитів завдав не лише величезних матеріальних збитків Великій Британії в напружений період війни з Н. Бонапартом, але й помітно вплинув на свідомість британців та загалом європейців. Під час обговорення закону проти руйнівників машин у палаті лордів у лютому 1812 р. на захист борців з машинами виступив талановитий поет Дж. Г. Байрон, який був свідком цього руху в графстві Ноттінгемшир. Він стверджував, що єдиною «безумовною провиною» тих людей була бідність, що народ, який є творцем національних багатств, переслідується судом та поліцією. Лорд Байрон попередив, що прийняття нелюдського робітничого законодавства зумовить поглиблення суспільного конфлікту.

Поет опублікував у 1812 р. сатиричний вірш «Ода авторам білля проти руйнівників верстатів», у якому наголошував неминучість помсти тим, хто розробив та прийняв закон про засудження до страти луддитів. Учасники цього руху використовували поетичні уривки як бойові пісні, зокрема: «ми всі перейдемо до вільного життя, а всіх королів, крім Лудда, чекає забуття».

Відома англійська письменниця Ш. Бронте змалювала рух луддитів періоду 1812 – 1813 рр. у графстві Йоркширі у романі «Шерлі», опублікованому в 1849 р. Ш. Бронте дійшла висновку: ненависть людей, що обрушили свій гнів на верстати, є природним наслідком загальної соціальної несправедливості.

У кінці XX – на початку XXI ст. виник неолуддизм, який критикує вплив науково-технічного прогресу на людину та суспільство. Він виступає передусім проти таких досягнень людства як ядерна енергетика, космонавтика, робототехніка, біотехнології, комп’ютерна техніка та ін. У 2000 р. відбулося зібрання неолуддитів, у якому взяли участь 350 представників з 29 країн. Сучасні антиглобалісти вважають луддитів героями, які першими вступили в протиборство з тотальною владою грошей та машин. Неолуддити вважають: технічна потужність людства значно переважає природні ресурси Землі, що зумовить екологічну катастрофу. Крім того, вони дотримуються думки, що нові досягнення в галузі інформатизації, техніки та технології мають наслідком втрату мільйонів робочих місць, підміну природного спілкування обміном інформацією в соціальних мережах. Відомі випадки свідомого псування неолуддитами нових технічних засобів чи загрози життю їх винахідникам. Зокрема один з ідеологів неолуддизму, викладач математики Каліфорнійського університету, доктор філософії Гарвардського університету (США) Т. Качинський відправляв у поштових посланнях бомби до авіакомпаній та університетів, внаслідок чого загинуло троє та було поранено 23 осіб.

Література: Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія. Навчальний посібник. – К., 2004; Васютинский В. Разрушители машин в Англии (Очерки истории луддисткого движения). – М., 1962; Нова історія Західної Європи та Північної Америки / Гончар Б. М., Машевський О. П., Папенко Н. С. та ін. – К., 2013.

Олег Машевський

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ – термін, введений у науковий обіг американським економістом Г. Беккером, який у 1964 р. видав працю під такою назвою. Під Л. К. автор розумів прагматизм – насамперед престижну освіту, яка дозволяла одержати підвищений попит на ринку праці. Ідею розвинув інший американський науковець Т. Шульц, якому часто приписують її авторство. За створення концепції Л. К. обом були присуджені Нобелівські премії в галузі економіки. Поняття «Л. К.», за Т. Шульцем, визначало сукупність знань, вмінь, навичок людей, що використовуються для задоволення багатоманітних потреб суспільства в цілому. У сучасному розумінні слова – це інтенсивний виробничий фактор розвитку економіки і суспільства, який обіймає трудові ресурси, знання, інструменти інтелектуальної та організаційної праці, середовище існування й інтелектуальної роботи, що забезпечують ефективне й раціональне функціонування Л. К. як продуктивного фактору розвитку. Таким чином, практично кожна людина є цінною і потенційно корисною для суспільства, оскільки вона може мати знання або вміння, що можуть бути застосовані у тій чи іншій області праці. Як джерела формування національного Л. К. виокремлються освіта, охорона здоров'я, інституційне обслуговування, культура й мистецтво, наука, виховання, інформаційне обслуговування, підприємницькі здібності, безпека, громадянське суспільство й економічна свобода, підготовка еліти, приплив Л. К. іззовні. Такий підхід є комплексним.

Поняття «Л. К.» є природним розвитком й узагальненням понять «людський фактор» і «людський ресурс», однак при цьому являє собою ширшу категорію. Не дивлячись на спільність низки якостей, таких, як ліквідність, здатність до накопичення, включеність до процесів відтворення і зростання вартості, аналогія між людським і матеріальним капіталом не може бути повною. Серед найбільш значущих специфічних характеристик Л. К. – його нерозривний зв'язок з людиною, можливість ефективного використання не тільки у ринковому, а й у неринковому секторі і здатність приносити прибуток як у грошовій, так і у негрошовій формі. Поняття «Л. К.» є близьким до поняття «людський потенціал», що увійшло в обіг у контексті формування у 1990-х рр. концепції сталого розвитку. Експерти Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) від 1990 р. щорічно друкують Доповіді про розвиток людини з метою вимірювання людського потенціалу на основі відповідного індексу (Індекс розвитку людського потенціалу), порівняння показників розвитку різних країн і визначення тенденцій соціально-економічної політики.

Велика увага до вивчення людського виміру соціально-економічного розвитку зумовлена тим, що в інформаційному суспільстві саме інтелектуальний потенціал є ключовим фактором забезпечення ефективності функціонування соціальної системи, оскільки є найважливішою передумовою створення та ефективного функціонування «економіки знань». Про це свідчить досвід розвитку лідерів сучасного світу. Спостерігається зростання соціальних витрат, спрямованих на розвиток людського потенціалу, що стало головним фактором збільшення державних витрат в економічно розвинених країнах.

Існує також поняття «національний людський капітал», під яким розуміють сукупний культурно-духовний потенціал суспільства, здатний або нездатний зберегти національну ідентичність за умов глобальних викликів історії. В наш час національний Л. К. виступає найефективнішим інструментом внутрішньої і зовнішньої політики будь-якої країни, оскільки він здатен: з науково-технічної точки зору: дати якісно нові товари і послуги (що й є інноваціями за загальноприйнятим визначенням); з економічної точки зору: дати випереджаючі темпи розвитку економіки (як це має місце, наприклад, у Китаї); із військово-політичної точки зору: створити ефективні національні збройні сили і засоби, які відповідають світовим вимогам; із соціальної точки зору: залучити до процесу модернізації головну рушійну силу сучасного суспільства – творчий (креативний) клас.

Концепція Л. К. відіграє важливу роль для розвитку не тільки економічної науки, але й усього комплексу суспільствознавчих досліджень, оскільки відкриває теоретико-методологічні можливості для вивчення людського «виміру» соціально-економічних процесів, аналізу залежності їх характеру й динаміки від людської природи та активності.

Література: Гаман-Голутвина О. В. Человеческий капитал в экономике знаний: административный аспект; Кравченко С. А. Переоткрытие человеческого капитала в сложном обществе; Литвак Н. В. Экономический и информационный подходы к определению «человеческий капитал»; Лукьянченко Е. А. Человеческий капитал: морально-этический аспект //Вестник МГУ Университета. – 2013. – № 3; Корчагин Ю. А. Человеческий капитал – что это такое и почему капитал? //http://www.lerc.ru/?part=articles&art=3&page=20; Его же. Человеческий капитал как интенсивный социально-экономический фактор развития личности, экономики, общества и государственности. – М., 2011.

Тетяна Орлова

ЛЮМПЕНИ (від нім. lumpen – «лахміття»)

1. Узагальнююча назва декласованих верств суспільства у класовому капіталістичному суспільстві.
2. Поняття, що означає належність до декласованих елементів. Самостійне вживання терміну «люмпен» починається із 40-х рр. XX ст. До того вживалося у складі словосполучення «люмпен-пролетаріат» (нім. proletariat, лат. proletarius –незаможний, але юридично вільний громадянин). Люмпен-пролетаріат – узагальнююче поняття для позначення найнижчих верств суспільства, декласованої та деморалізованої частини пролетаріату, нездатної до самоорганізації. Більшість західних дослідників вважають, що вперше цей термін вжито К. Марксом. Він визначав люмпен-пролетаріат як «збомжілі покидьки, знедолені, парії», що перебувають за межами усіх класів. К. Маркс включив до них: приплентачів, шахраїв, махлярів, шарлатанів, жебраків, крадіїв та інших безхатченків (про це він писав у своїй статті «18 брюмера Луї Бонапарта», що вийшла друком у 1852 р.).

Люмпен-пролетаріат вважали також рушійною силою анархізму. М. А. Бакунін та В. Вейтлінг обґрунтовували ідею про знищення інститутів державної влади шляхом стихійного бунту люмпен-пролетаріату.

Поняття «люмпен-пролетаріат» складно локалізується в економічному та політичному сенсах. На сьогодні вважається, що це не стільки аналітичний термін, скільки поняття, що вказує на наявну соціальну кризу та дезінтеграцію, яка спричиняє посилення та появу радикальних ідеологій та рухів. В умовах раннього капіталізму люмпен-пролетаріат був результатом пауперизації, однак, як соціальна верства, люмпен-пролетаріат існував і в інших суспільствах в різні конкретно-історичні епохи. Люмпен-пролетаріат потенційно становить резервну армію праці, втім, не прагне до зміни умов свого існування, воліючи і надалі дотримуватися суспільно некорисного неробства («паразитарний» спосіб життя). Люмпен-пролетаріат не зник остаточно навіть при соціалізмі (досвід СРСР). Деякі різновиди люмпен-пролетаріату виявилися скороминущими (приміром, «хіпі» – шалапутні діти із забезпечених родин), інші – стабільними (безробітні, т. зв. «приховані безробітні», злидарі та ін.). Сучасний люмпен-пролетаріат вирізняють завищені соціальні вимоги.

Поняття «Л.» вживається і в інших словосполученнях. У 1944 р. А. Кестлєр застосував термін «люмпен-буржуазія» на позначення прошарку інтелігенції у кризові періоди. У 60-х рр. ХХ ст. з'явилися терміни «люмпен-авангард» та «люмпен-маси». В суспільних науках вживаним є термін «люмпен-інтелігенція». Ним позначають ту частину інтелігенції, яка втратила чи не набула ознак справжньої інтелігентності (високої загальної, професійної, політичної культури, гуманізму тощо). У пост-радянському суспільствознавстві як синонім до «люмпен-інтелігенції» вживається поняття «бич» (рос. «бывший интеллигентный человек»). Це – підштрикувате прізвисько збомжілих, деградованих інтелектуально, фізично та морально осіб, які втратили дієздатність та можливість жити нормальним родинним життям внаслідок хронічного алкоголізму, наркоманії чи з будь-яких інших причин.

В цілому, люмпенізація посилюється із зростанням безробіття, правового нігілізму, соціальної незахищеності, зниження рівня культури в умовах соціальної безвідповідальності, політичної стагнації та моральної розпусти.

Наталія Шевченко

ЛЮСТРАЦІЇ (лат. lustratio – очищення через жертвоприношення)

1. Релігійні обряди, пов’язані із уявленням про очисну силу магії

2. Польською мовою lusracja – перевірка (від лат. lustrum – п’ятиліття, податний або фінансовий період) – періодичні описи державних маєтностей (традиційно званих королівщинами) з метою визначення їхньої прибутковості для податкових і військових потреб. За ухвалою польського Сейму, проводилися спеціальними чиновниками – люстраторами або люстраційними комісіями, що паралельно виконували ревізорські функції. Рішення про впровадження в суспільну практику польського королівства інституту люстрування було прийняте на Пйотрківському сеймі 1562 – 1563 рр., де було винесене питання про створення сталого фонду на утримування постійного найманого війська для

оборони кордонів Польщі. На це планувалось спрямовувати четверту частину прибутків від королівщин. Звідси і назва нового податку – кварта. Військо, що утримувалось за рахунок такого податку, стало зватись кварцяним. Для обрахування розмірів кварти необхідно було провести оцінку стану королівських маєтностей, що підлягали оподаткуванню, та визначити рівень їх прибутковості. Саме з цією метою впроваджувались у життя урядові акції, які отримали назву люстрацій. Термін «Л.» у значенні урядового опису державних маєтностей вперше вжито в Конституції того ж Пйотрківського сейму 1562 – 1563 рр. Л., або люстраційні акти (протоколи), оформлялися по кожному населеному пункту окремо і, об'єднані разом, утворювали масивні люстраційні книги, що іноді територіально охоплювали кілька воєводств. Економічна концепція люстрування була досить простою і залишалась практично без змін протягом 225 років існування цього інституту у Польщі. Вона включала кілька основних моментів. По-перше, обстеження (ревізія) господарсько-фінансового стану державних маєтностей – численних міст, містечок, сіл, промислових об'єктів, адміністративно-територіально об'єднаних у староства, тенути (держання), війтівства. По-друге, детальну реєстрацію одержуваних в результаті експлуатації названих володінь прибутків. По-третє, обрахування на підставі даних про прибутки і витрати розміру державного податку з королівщин (кварти або четвертого гроша). Крім того, Л. містили відомості про соціальну структуру сільського населення, їхню чисельність, рівень забезпечення землею та робочою худобою, розміри та види повинностей, число осілих ланів та пусток. У люстраційних актах надавались статистичні дані, що стосувались фільваркового господарства – його галузей, врожайності зернових культур, кількості одержуваного сіна, хмелю, прибутків, що надходили з промислових об'єктів. Л. містили дані про численні соціальні конфлікти між посесорами королівщин та сільськими громадами у селах і цеховими організаціями у містах. У люстраційних протоколах надавалися описи замків, кордонів та топографії населених пунктів, де подавалася докладна інформація про привілеї, надані містам, цехам, окремим особам.

Інститут люстрування у Польщі мав понад як двохсотлітню історію (1563-1789 рр.). Всього за цей період було проведено близько двох десятків люстраційних акцій різного масштабу. Л. 1564 – 1565, 1569 – 1570, 1616 – 1620, 1659 – 1668, 1765, 1789 рр. в історичній літературі прийнято вважати генеральними, виходячи з їхнього територіального охвату, політичної та фінансово-економічної актуальності. Генеза та розвиток люстраційного руху відбувалися на тлі політичної трансформації Польщі зі станової монархії на шляхетську республіку. Кожна з люстраційних акцій, що проходила в Речі Посполитій у XVI – XVIII ст., ставала предметом дискусій на воєводських сеймиках, засіданнях сейму, у суспільстві в цілому. Після її поділу в кінці XVIII ст. уряд Російської імперії продовжив традиції проведення Л. на території колишніх польських володінь (Литві, Білорусії та на Правобережній Україні) до 1876 року.

3. Створення системи юридичних норм на законодавчому рівні, які сприяють недопущенню на державні посади і в правоохоронні органи людей з

небажаними для держави політичними поглядами. Як приклад Л. можна навести досвід деяких європейських країн колишньої Варшавської Угоди наприкінці XX ст. Зокрема, Чехо-Словаччина прийняла Закон про декомунізацію у 1991 р., який мав припинити свою дію у 1996 р., однак був продовжений до 2000 р., незважаючи на вето, накладене президентом В. Гавелом. Перевірку на благонадійність змушені були пройти 140 тис. чол. – колишні партійні функціонери, офіцери служби безпеки (StB), інформатори. Після перевірки людям видавалися особливі довідки, в яких вказувалось, що їх власники "StB"-позитивні або "StB"-негативні. І якщо останні зберігали свої посади, то першим наказувалось негайно звільнитися зі служби. У 1993 р., проголосивши, що закон дискримінує людей на підставі їх політичних поглядів та виходить з концепції колективної провини, 99 членів парламенту проголосували за те, щоб направити його до Конституційного суду. Однак це виявилося недостатнім для скасування закону. Слід зазначити, що заходи із Л. вже в перший рік після вступу в силу закону були опротестовані в суді майже 300-ми особами внаслідок його юридичної недосконалості. В армії та розвідці ефективно використовувати Л. виявилось неможливо. Зважаючи на нестачу кадрів, умови Л. були спрощені, а в деяких випадках і взагалі не застосовувались.

У Німеччині відповідно до Закону про документацію Stasi (німецької служби безпеки), офіційно були відкриті її архіви. На відміну від інших держав, чистка громадян колишньої НДР проводилась ззовні - західними німцями. Цивільні службовці, які мали зв'язки з колишньою таємною службою, масово позбавлялись права займати державні посади. Л. зазнали також колишні комуністичні лідери .Їх перевіркою займались суди Західної Німеччини. Особливо ретельно проводилась перевірка юристів. Адвокати могли бути піддані тестуванню на предмет їх діяльності у минулому відповідно до Закону про перевірку адвокатів 1992 р., який дозволяв виключати з числа практикуючих юристів усіх, хто діяв з порушенням основних прав і не відповідав критеріям правової держави. Слід відзначити, що Німеччина - єдина країна, де механізм Л. широко використовувався і мав досить жорсткий характер.

У Польщі було прийнято Закон про Л. у 1997 р., незважаючи на протидію президента країни.. Цей закон, як і у сусідів, відкривав доступ громадянам до своїх досьє, а також запроваджував комісію суспільної довіри. Серйозних практичних наслідків закон не мав, оскільки не було створено Контрольний суд для розгляду заяв державних службовців. Виявилось неможливим сформувати відповідні судові органи, бо практично всі судді Польщі так чи інакше опинялися під дією Закону, тобто в минулому брали участь у політичних процесах або приймали судові рішення під тиском влади. Не дивлячись на введення деяких змін до Закону про Л. та відставки окремих політичних діячів (наприклад Я. Томашевського, віце-прем'єра Польщі), він так і не став дієвим. В той же час у співпраці з польськими спецслужбами було висунуто звинувачення не тільки колишньому антикомуністу Л.Валенсі, але й діючому на той момент

президенту – колишньому комуністу А. Квасневському, що однак не дуже зашкодило їхній кар'єрі.

Жоден із посттоталітарних урядів у Східній Європі не виявився спроможним остаточно вирішити проблему чистки державної служби від людей, які скомпроментували себе зв'язками з комуністичним режимом. Спроби правих сил провести Л. у колишньому СРСР також не мали результатів. Навіть у Німеччині після об'єднання країни кампанія із чистки рядів посадовців практично припинилась. Населення не виказувало особливого зацікавлення до судових процесів і не отримувало від їх результатів задоволення. Звинувачення у зв'язках з режимом часто-густо ставало методом компрометування політичних опонентів, що не додавало популярності ідеї Л.

Література: Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. – К., 1999; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – Днепропетровск, 1984; Вернигора Н., Шевченко А. Тяжелый груз советских времен // Корреспондент. – 2002. – № 32.

Геннадій Черевичний

ЛЮТЕРАНСТВО – один з напрямків протестантизму, заснований у XVI ст. під час Реформації в Німеччині. В основу Л. покладено вчення Мартіна Лютера (1483 – 1546 рр.) – про визнання джерелом віри лише «Святого Письма», спасіння душі через особисту (без посередників) віру, заперечення папської влади, ікон, пишних обрядів, скорочення кількості релігійних свят, визнання лише двох таїнств – хрещення й причащання. У Л. вперше сформульовано основні положення протестантизму, але воно виявилося менш послідовним у їх втіленні в життя, ніж кальвінізм. Спочатку (наприкінці 1520-х рр.) Л. утвердилося в кількох німецьких князівствах і містах, передусім Центральної та Північної Німечини. Після перемоги німецьких протестантів у війні з імператором Карлом V, який прагнув відновити католицькі порядки, в 1555 р. було укладено Аусбурзький релігійний мир (підтверджено Вестфальським миром 1648 р.), за яким лютеранська церква в Німеччині визнавалася офіційно, на основі принципу «чия влада, того й віра». У 1923 р. виник Лютеранський всесвітній конвент, реорганізований 1947 р. в Лютеранську всесвітню федерацію, що об'єднує більшість лютеранських церков світу. Л. поширено в США, ФРН, Скандинавії і країнах Балтії. Загальна кількість прихильників лютеранства – близько 80 млн. осіб.

Література: Дудаш А.Й. Лютерська ортодоксія / Пер. із сербськохорват. Т.М. Березняк. – Тернопіль, 2009; Котляров П.М. Аугсбургський рейхстаг: генезис реформаційної теології //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2000. – Вип. 47; Терещенко О.Ю. Сучасність і майбуття Лютеранської Церкви в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2003. – Вип. 58.

Сергій .Пивовар

М

МАВЗОЛЕЙ (лат. mausoleum – від давньогрец. Μαυσωλεο) – монумент-усипальниця, що включає камеру з забальзамованим тілом померлого та іноді поминальну залу. М. також може називатися споруда з великою кількістю склепів для поховання, а також частина споруди, відведена для поховання. Назва походить від пишної гробниці карійського правителя Мавсола в Галікарнасі (суч. Бодрум, Туреччина), збудованої в середині IV ст. до н. е.

М. здобули поширення в Давньому Римі (М. Августа, М. Адріана, М. Галли Плацідії), а також на Сході (гробниця китайського імператора Цинь Шихуанді в Сіані, М. Хіви, М. Кіра і Пасаргадах, усипальня Тамерлана Гур-Емір в Самарканді, Тадж-Махал в Агрі, М. поета і проповідника Ясауї в Казахстані). В Африці в XV ст. було зведено М. імператора держави Сонгай Аскіа Мохаммада I.

Сьогодні М. переважно відкриті для вільного доступу відвідувачів до тіл померлих. На Заході до поховань такого типу належать усипальня Наполеона I та його маршалів в соборі Дому інвалідів у Парижі, М. американського Президента У. Гранта та його дружини, гробниця Ю. Пілсудського у Вавельському замку Кракова, на Півдні Європи – М. чорногорського митрополита Петра II Петровича Негоша на вершині гори Ловчен, М. албанського національного героя Скандербега у м. Леже.

В Російській імперії за наказом імператриці Катерини II планувалось спорудження М. Г. Потьомкіна, який помер 1791 р. Однак новий імператор Павло I у 1798 р. наказав поховати тіло князя. У 1823 р. в Йигевесті (суч. Естонія) було споруджено М. М. Барклая-де-Толлі. М. вважається церква-некрополь у с. Вишня (зараз у складі м. Вінниця), де в крипті, у заскленому саркофазі зберігається тіло видатного хірурга М. Пирогова (пом. 1881). Як записано у рішенні Святішого Синоду, «щоб учні та продовжувачі благородних і богоугодних справа раба Божого М. І. Пирогова могли спостерігати його світлий лик».

Найбільш відомим є М. В. Леніна. Згідно з радянською історіографією, ідея зберегти тіло померлого вождя виникла серед робітників та рядових членів партії, які направляли численні телеграми з проханнями про це. Офіційно цю позицію озвучив М. Калінін. Голова комісії ЦВК СРСР з поховання В. І. Ульянова (Леніна) Ф. Дзержинський заявив: «Ідучи назустріч побажанням широких мас Союзу РСР та інших країн – бачити лик покійного вождя, комісія з поховання В. І. Ульянова (Леніна) вирішила вжити заходів, які є в розпорядженні сучасної науки, для можливо тривалого збереження тіла». Багато сучасних істориків вважають, що ці звернення були інспіровані Й. Сталіним. М. за проектом О. Щусєва нагадував вавилонський зіккурат. Перший дерев'яний М. було збудовано на день похорон В. Леніна 27 січня 1924 р. Він простояв до весни 1924 р. і був замінений другим дерев'яним М., до якого були прибудовані з двох боків трибуни. У 1929–1930 рр. було зведено третій, нині існуючий, М. із залізобетону, з цегляними стінами, облицьований гранітом з оздоблення мармуром, лабрадоритом і малиновим кварцитом (порфіром). Всередині споруди знаходяться вестибюль і траурна зала, оформлена І. Нивинським,

площею 100 м^2. У 1930 р. по боках М. були зведені гостьові трибуни. В роки Великої Вітчизняної війни тіло В. Леніна було евакуйовано в Тюмень. В 1945 р. збудована центральна трибуна М. У 1953–1961 рр. у М. перебувало також тіло Й. Сталіна, а М. називався «Мавзолей В. І. Леніна та Й. В. Сталіна».

За зразком М. В. Леніна у соціалістичних та прорадянських країнах часто споруджували М. власних лідерів та героїв революції. Зокрема, існують М. Мао Цзедуна («Меморіальний комплекс голови Мао») в Пекіні, Кім Ір Сена та Кім Чен Іра (Кимсусанський меморіальний палац) у Пхеньяні, Хо Ши Міна в Ханої, Й. Броз Тіто («Дім квітів») у Белграді, К. Фонсеки в Манагуа, А. Нето в Луанді, Че Гевари у м. Санта-Клара (Куба), Г. Котовського на Одещині. М. Г. Дімітрова в Софії, К. Готвальда у Празі, Сухе-Батора і Чойбалсана в Улан-Баторі були зруйновані.

М. споруджувались в низці некомуністичних країнах для діячів, що вважаються засновниками держав, «батьками нації», зокрема М. Мустафи Кемаля Ататюрка («Аниткабир») в Анкарі, М. аятоли Хомейні на кладовищі Бехеште-Захра на південь від Тегерану, М. М. Алі Джинни в Карачі, М. Сунь Ятсена на горі Цзицзиньшань в Нанкіні, М. Чан Кайши в Циху на Тайвані (у 2007 р. закритий), М. С. Ніязова в селищі Кіпчак під Ашхабадом. У м. Тебриз (Іран) споруджено М. Макборатшоара, де поховано близько 50 поетів та богословів.

Література: Абрамов А. Правда и вымыслы о кремлевском некрополе и Мавзолее. – М., 2005; Иванов С. Родословная мавзолея //Вокруг света: украинское издание. – 2010. – № 12; Лопухин Ю. М. Болезнь, смерть и бальзамирование В. И. Ленина: Правда и мифы. – М., 1997; Фатеев В. К. Маневры вокруг Мавзолея // Политическое просвещение. – 2012, № 6.

Юрій Латиш

МАГІСТРАТ (від лат. magistratus – посадова особа). Існує декілька варіантів сенсу в залежності від часу і місця, де цей термін використовувався.

1.У Стародавньому Римі так називалася особа, яка обіймала державну посаду, представник влади. Вищими М. були: диктатор, децемвіри, консули, претори, цензори; нижчими – народні трибуни, еділи, квестори та ін. Вищі М. мали верховну владу. Решта М. могли видавати укази у межах своїх повноважень, а також накладати штрафи. Спочатку всі М., окрім народних трибунів, займалися виключно патриціями, починаючи з III ст. до н.е. вони стали доступними плебеям. У римській Республіці всі М. виконувалися безоплатно, оскільки ці посади вважалися високо шанованими. В 180 р. до н.е. був встановлений порядок проходження магістратур, тобто посад (претендент на найвищу посаду мав пройти військову службу і нижчі посади), а також віковий ценз: для едилів і квесторів – 27 – 30 років, для преторів – 40 років, для консулів – 43 роки.

2. У Литві, Польщі, Росії (від часів Петра I) та Україні (до другої половини XIX ст.), а також у деяких західноєвропейських країнах – орган міського самоврядування; муніципалітет, майстрат. За рівнем самоврядування міста України поділялися на магістратські (привілейовані) та ратушні.

Магістратське самоврядування відрізнялося від ратушного більшою самостійністю, уся повнота влади належала магістрові. М. складався з магістратських урядників – старших та молодших. До старших належали: війт, бургомістри, радці («райці»), лавники (лава – судовий орган для розгляду кримінальних справ, де в ролі присяжних виступали виборні городяни - лавники, очолювані війтом) та магістратський писар; до молодших – комісар чи межувальник, городничий та возний. Очолював міську владу війт, який спочатку призначався, а згодом затверджувався королем. За доби Гетьманщини війт затверджувався спочатку гетьманом, а потім генеральною військовою канцелярією. У руках війта зосереджувалися усі важелі правління містом. Разом з населенням міста він обирав раду, до якої входило від 6 до 24 радців. Вони обирали зі свого середовища на 1 рік бургомістрів (від 2 до 12). Війт з лавниками та бургомістр з радниками могли судити не лише мешканців міста, а й приїжджих купців. Суд мусив збиратися в будівлі магістрату щодня, крім неділі та свят. Розглядалися цивільні та кримінальні справи за наявності не менш 5 його членів. У містах існував спеціальний судовий орган – лава, до складу якої входили війт, голова і 7 лавників.

Ратушу як орган міського самоврядування наприкінці XVIII ст. мали майже всі міста Лівобережної України. Жителі міст, що користувалися Магдебурзьким правом: Сянок (від 1339 р.), Львів (1356 р.), Київ (1498 р.), – були юридично вільними, звільнялися від управління та суду великих землевласників і створювали виборні органи місцевого самоврядування, тобто ради і лави. Члени міської ради обиралися пожиттєво. Із загальнодержавних повинностей була військова. М. забезпечував військо продуктами, квартирами, транспортом. На жителів покладались утримання міської адміністрації, сплата податків духівництву та на ремонтні роботи в місті. Жителі міста з Магдебурзьким правом будували ратушу з годинником і тримали при ній сурмача. В містах проводилися ярмарок й торги, що сприяло економічному розвиткові міст, збагаченню місцевого населення. Кількість ярмарок зазначалася у грамотах на самоврядування. Так, Чернігів мав право проводити щороку три ярмарки. З ліквідацією Гетьманщини почало занепадати самоврядування українських міст. В Російській імперії М. був скасований судовою реформою 1864 р.

3. В наш час у деяких країнах М. – міське управління, муніципалітет, орган міського самоуправління.
4. У Великій Британії – суддя, член міського М.
5. У Франції – особа, яка відправляє функції правосуддя і прокурорського нагляду.

Література.: Балух В. Історія античної цивілізації. Т 2. Стародавній Рим. – Чернівці, 2008; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та модерної України. – К., 2006.

Наталія Папенко

МАГІЯ (від грець. mageia – чаклунство) – сукупність обрядів та ритуалів, пов’язаних із вірою в можливість людини особливими, незвичними способами впливати на природний хід подій, довкілля, матеріальний об’єкт чи явище. Магічні (чаклунські) дії нескінченно різноманітні – від напівсвідомого жесту – до складної магічної церемонії за участю багатьох людей. В уявленні людей М. поділяється на позитивну, корисну (біла М.) та негативну, шкідливу (чорна М.).

За цільовою спрямованістю ці дії поділяються на лікувальну М. (знахарство), запобіжну М. (обереги, апотропеї), шкідливу М. (порча), господарську, любовну тощо. М. – одна з суттєвих та органічних частин будь-якої релігії. Можливо, зародження магічних уявлень слід віднести до мустьєрської доби: натуральні макети тварин, поховання ведмежих черепів та кісток в печерах Драхенлох, Петерсгелле (Німеччина). Такі факти пізньопалеолітичного мистецтва як зображення поранених тварин, сліди ударів на малюнках, амулети з різних матеріалів в похованнях свідчать про магічну функцію первісного образотворчого мистецтва. Релігійні вірування всіх суспільств – від австралійців та андаманців до сучасних релігійних систем – пронизані магічними віруваннями. Тому не дивно, що вивченню М. приділялась значна увага з боку істориків первісності. Деякі дослідники вбачають в М. необхідний елемент будь-якої релігії, інші ж протиставляють ці два явища

Відомий британський дослідник Дж. Фрезер сформулював теорію «М. та релігії», в якій М. уявляється в якості найдавнішої форми світогляду. За його думкою, магічні дії виникають спонтанно, несвідомо, з бажання вплинути на зовнішні явища – як дитина спрямовує агресію на предмет, що її випадково вдарив. М., з точки зору Дж. Фрезера, базується на помилковому застосуванні психологічного закону асоціації ідей за подібністю та близькістю. На магічній стадії розвитку свідомості діють два принципи впливу на оточуючий світ: подібне породжує подібне, або наслідок схожий на свою причину; речі, що мали коли-небудь контакт між собою, продовжують взаємодіяти на відстані після припинення контакту. Перший принцип стає основою для появи гомеопатичної (імітативної) М., а другий – контагіозної М. Поступово розвинувшись до рівня цілком сформованих обрядів, М., обростаючи міфологічними сюжетами (міф), набуває релігійного змісту. Первісна людина дійшла висновку, що предмети та явища підкоряються не безпосередньо людині, а волі духів та богів, до яких почали звертатись з молитвами. З розвитком об’єктивних знань про навколишній світ «стадія релігії» змінюється «стадією науки». Дж. Фрезер вбачав певну спільність між першою та третьою стадіями розумового розвитку: і М., і наука намагаються змінити хід природних процесів, виходячи з уявлення про сталість законів цих процесів, в той час як релігія допускає порушення законів природи через чудесне втручання божества. В основній своїй праці «Золота гілка» (1890 р.) дослідник навів численні приклади віри у взаємний магічний зв’язок природних явищ; розглянуті обряди впливу чарівника-мага на природу: викликання дощу, вітру, сонячного світла. Важливу сторону всієї концепції складає теза про те, що завдяки вірі первісних людей в магічні здібності чаклунів вони досягають впливового становища в племені, а в подальшому стають правителями, вождями, царями. Такими були походження

та рання історія царської влади.

Багатьма дослідниками підкреслювалась різниця в соціальному навантаженні М. та релігії. В першій вбачали індивідуальне, приватне спілкування з потойбічними силами, в релігії ж – колективне, суспільне. Найбільшої загостреності це протиставлення набуває в концепції французького соціолога Е. Дюркгейма. За його думкою, М. кардинально відрізняється від релігії: остання є відображенням соціальної групи у світогляді колективу; М. ж навпаки, завжди індивідуальна, в ній відсутній моральний компонент, і вона переслідує практичні, утилітарні цілі.

Радянський дослідник С.О. Токарєв розробив класифікацію магічних дій за типами та видами. В основі виділення видів полягає мета проведення обрядів та елементи суспільного життя, найбільш важливі для функціонування суспільства: промислова, лікувально-запобіжна, військова, шкідлива, статева (любовна), метеорологічна та інші другорядні види. Типи М. виділяються за технікою передачі магічної сили чи захисту від неї, що безпосередньо характеризує магічні обряди. Контактна М. – вплив на об'єкт через безпосередній його контакт з іншими предметами (прикладання «священних» предметів до тіла); ініціальна М. – реально відбувається тільки початок бажаної дії, закінчення якої та очікуваний результат залежить від магічної сили (обряд австралійців «вбивства» ворога на відстані за допомогою загостреної кістки); парціальна М. – вплив на об'єкт через його частину, яка знаходиться на відстані (волосся, нігті, зуби, шматочки одягу, слід людини тощо); імітативна М. – подібне породжує подібне (обряди викликання дощу через розбризкування води тощо); апотропеїчна М. – намагання відігнати ворожі сили шляхом використання предметів (амулети, обереги, вогонь, залізо), символів (лінії, круги) та дій (крики, жести, дзвін металу, стрільба тощо); катартична М. – обряди очищення від ворожих впливів (омовіння, окурювання, кровопускання, піст, виймання «хвороби» з тіла людини тощо).

Зв'язок М. з різними сферами людської діяльності підтверджується частою складністю розрізнення утилітарних та культових дій у суспільній практиці в первісних суспільствах. Беручи початок у рефлекторних та необхідних діях, перетворюючись з плином часу в ритуал, М. породжує характерні для неї уявлення з нерозрізненням об'єктивного та надприродного. Корені її тісно пов'язані з людською практикою, а специфічні види М. переплетені з певними видами людської діяльності.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. – К., 2002; Тайлор Э.Б. Первобытная культура /Пер. с англ. – М., 1989; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. – М., 1930; Фрезер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1986.

Михайло Гладких, Павло Шидловський

МАГНАТ (польс. magnat, від пізньолат. magnatus; лат. magnus – великий – багата, знатна людина) – крупний феодал, володар великих маєтків (фільварків), вельможа, можновладець; родовита і багата знать в деяких країнах Європи,

насамперед Польщі і Угорщині, в т. ч. аристократичний прошарок шляхти на українських землях часів панування Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

У середньовічній Польщі магнатами називалися духовні і світські сановники (радні пани) і знатне дворянство.

В Угорщині М. називали представників найзнатніших по праву народження дворянських родів, що брали участь в управлінні країною (звідси «стіл магнатів» (угор. filsi haz – високий стіл) – верхня палата парламенту).

Поява М. пов'язана з розвитком феодальних відносин, концентрацією земельної власності в руках феодальної верхівки і розширенням станових привілеїв останньої. Великі феодальні маєтки виникають на українських землях переважно з кінця XIV ст., а становлення М. як окремої соціальної верстви завершується протягом XV – XVI ст. На поч. XVII ст. М. володіли 70 – 80 % українських земель. Основними критеріями належності до М. була значна земельна власність (розмір не був чітко визначений) або кількість димів-дворів (як правило, 500 і більше). М. ставали за походженням або в результаті шлюбу.

Незважаючи на формальну юридичну рівність шляхетського стану, М. мали панівне становище в державі, займали протягом кількох поколінь найвищі державні посади («пани-рада» Великого князівства Литовського), очолювали місцеві владні структури. Крім того, характерні риси М. – наявність титулів, власних збройних загонів, великих дворів, васалів. Українські М. були урівняні в правах з польськими (XV ст.) і литовськими (1563 р.). В Україні окремі магнатські двори відігравали значну роль в духовному житті як культурно-освітні центри. Найвідоміші магнатські роди: Вишневецькі, Гойські, Заславські, Киселі, Корецькі, Немиричі, Острозькі, Потоцькі, Сапєги, Тишкевичі, Четвертинські, Чорторийські. З серед. XVI ст. поступове розпорошення земельних володінь призводить до нівелювання магнатського прошарку. Національна революція 1648 – 1676 рр. ліквідувала магнатські володіння на більшій частині Наддніпрянської України. У XVIII ст. М. зберігалися на Західній Україні та Правобережжі. Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) і приєднання Правобережжя до Російської імперії М. були повністю зрівняні в правах з російським дворянством. На Лівобережжі, Слобожанщині та Півдні України М. стали представники давніх старшинських родів.

2. У новітні часи М. у переносному значенні слова – власник великого промислового, фінансового капіталу, аграрного господарства, монополії та ін. (наприклад, сталевий магнат, газовий магнат, медіамагнат, олігарх).

Література: Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000; Чухліб Т. Магнати та козаки: чи була можливість порозуміння між Україною та Польщею до часів Хмельниччини? // Гетьман. – 2011. – № 1/2; – 2012. – № 1; Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955; Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К., 1961.

Інна Заболотна

МАЙОРАТ (лат. majoratus, від лат. major – старший) – порядок неподільного успадкування нерухомого майна (насамперед землі), за яким воно передавалося старшому в сім'ї чи роді. Уперше принципи М. знайшли своє відображення у давніх законах Індії, що встановлювали майнові привілеї старшого сина у сім'ї. Фіксується він також в афінському праві. У феодальному праві Англії, Франції, Німеччини та інших країн Європи М. було встановлено в XI – XIII ст. з тим, щоб уникнути подрібнення земельної власності. Спадкоємцем феоду став визнаватись старший син, решта дітей виключалась з числа спадкоємців. Законодавчо інститут М. в Англії був закріплений Вестмінстерськими статутами, що встановлювали успадкування феодів за законом (а не за заповітом). Принцип М. отримав певне поширення і при успадкуванні селянського земельного наділу: наприклад, у Франції, за кутюмами Бомануара, старший син отримував 2/3 батьківського наділу. У дореволюційній Росії пережитки М. зберігались стосовно заповідних і родових маєтків до Жовтневої революції 1917 р. У народів розвинутих країн М. як спосіб успадкування, за деякими даними, зараз зберігається лише у Великій Британії.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Аннерс Э. История европейського права / Пер. со швед. – Москва, 1994.

Микола Рудь

МАЙОРДОМ (лат. major domus – старший по дому) – у Франкській державі спочатку управитель палацу, що призначався королем. Потім, у VI – середині VIII ст. – вища посадова особа, яка зосереджувала у своїх руках багато функцій з управління державою. У середині VII ст. паралельно з занепадом влади королів з династії Меровінгів, М. набувають значення фактичних керівників усієї внутрішньої і зовнішньої політики у кожній з трьох частин Франкської держави – Бургундії, Нейстрії і Австразії та стали обиратись з аристократії. В Австразії посада М. набуває спадкового характеру і закріплюється за аристократичним родом Арнульфінгів. У 687 р. представник цього роду Піпін Герістальський став єдиним М. усіх трьох частин Франкської держави. Його син – Карл Мартелл (715 – 741 рр.) – був вже фактично королем, а онук – Піпін Короткий (741 – 768 рр.), відправивши в монастир у 751 р. останнього Меровінга – Хільдеріка III, став засновником нової династії – Каролінгів.

Література: Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Львів, 2002; Колесницкий Н.Ф. Феодальное государство (VI – XV вв.). – Москва, 1967; Лебек С. Происхождение франков. V – IX века / Пер. с фр. – Москва, 1993.

Микола Рудь

МАЙЯНІСТИКА (майяологія) – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням мов і писемностей, історією, економікою, етнографією, політичним та культурним розвитком народу майя в усіх проявах. Як самостійний напрям наукових досліджень зародилася в європейській інтелектуальній традиції у 1566 р. (праця єпископа Юкатану монаха-

францисканця Дієґо де Ланди Кальдерона «Повідомлення про справи в Юкатані»). Як комплексна наукова галузь вперше склалася в рамках англо-американської гуманітарії у першій половині XIX ст. завдяки дешифруванню майяської цифрової системи (К. С. Рафінеске-Шмальц) та започаткуванню систематичного дослідження археологічних пам'яток цивілізації майя (Дж.Л. Стівенс та Ф. Казервуд). Революційною подією в розвитку М. стало дешифрування традиційного гліфічного письма майя, ключ до чого розробив протягом 1947-1955 рр. радянський (російський) науковець українського походження Ю.В. Кнорозов.

М. є галузевою складовою амеріндології і водночас самостійною науковою галуззю знань. В системі української гуманітарії М. як комплексна наукова галузь перебуває у стадії становлення.

Література: Ершова Г.Г. Древняя Америка: полет во времени и пространстве. Мезоамерика. – М., 2002; Кнорозов Ю.В. Письменость индейцев майя. – Москва; Ленинград, 1963; Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки. – К., 2005; Coe M. D., Stone M. van. Reading The Maya Glyphs. L., 2005; Drew D. The Lost Chronicles of the Maya Kings. Berkeley; Los Angeles, 1999.

Вадим Рубель

МАКІАВЕЛЛІЗМ – термін, що використовується для характеристики політичної доктрини флорентійського державного діяча, письменника і мислителя Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.), а також політики, заснованої на культі грубої сили, підступності, віроломстві, зневажанні нормами моралі.

Макіавеллі головною причиною лих сучасної йому Італії вважав її політичну роздробленість, подолати яку спроможна лише сильна державна влада. У своїх працях, таких як "Державець" і "Міркування про першу декаду Тіта Лівія", він доводив, що будь-які засоби, навіть незаконні та аморальні, виправдані заради зміцнення держави. А для цього потрібно розширити владу правителя до необмеженості. Макіавеллі створив вчення про "державний інтерес". Релігію він підпорядковував політиці, що було справжнім переворотом. Поява концепції Макіавеллі була зумовлена тогочасними історичними обставинами. Європейські держави, які нещодавно виникли на грунті феодалізму, не засновувались шляхом конституційних конвенцій. Для того, щоб вирвати силою владу у феодальних лордів, монархи мали діяти жорстко і безсовісно, застосовуючи політику крові і заліза, спираючись на невтомну і амбітну буржуазію. Хоча прообразом макіавеллівського Государя був Чезаре Борджа, ним міг бути Генріх VII, Людовік XI або Фердинанд Іспанський. Більш того, сили, які перешкоджали об'єднанню Італії, були чисельнішими й могутнішими, ніж аналогічні в інших країнах. Макіавеллі це добре розумів і знав, що італійцям доведеться сплатити значно більшу ціну за свою єдність.

Твори Макіавеллі викликали обурення представників правлячих кіл. У 1559 р. католицька церква занесла їх до "Індексу заборонених книг". Протягом століть слово "М." було образливим, бо вважалося синонімом дволичності і брутальності у веденні політичних справ. У Макіавеллі були свої захисники,

наприклад, Ф. Бекон. Проте перевага залишалася на іншому боці – на боці тих, хто ставився до його ідей з осудом, бо вважав їх несумісними з мораллю.

Макіавеллі виступав невтомним і послідовним борцем за національну єдність. Тому до його ідей у XX ст. з розумінням і прихильністю ставилися націоналістично налаштовані особи, поборники створення власних національних держав. Праці Макіавеллі не є просто пам'ятками історії, вони залишаються актуальними. М. – це сила і фактор, що продовжуватиме існувати в політиці, особливо у націоналістичних колах. Звичайно, наші сучасники віддали б перевагу не такому прямому і відвертому твердженню, але погодилися б з його словами: "Якщо безпека країни залежить від рішення, яке треба прийняти, ніякі міркування щодо справедливості чи несправедливості, гуманності чи жорстокості, слави чи ганьби не повинні переважати. Відкинувши всі перестороги, слід залишити єдине питання: Який курс врятує життя і свободу країни?"

Література: Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / Пер. з італ. – К., 1998; Северинюк В.М. Нікколо Макіавеллі та сучасне розуміння "елітарності" політичної поведінки // Грані. – 2011. – № 4; Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. – М., 1996; Карри П., Зарате О. Макиавелли /Пер. с англ. – Ростов на Дону, 1997; Федоровская О.Б. Подходы к пониманию соотношения человек-государство в работе Макиавелли "Государь" // Totallogy - XXI. Постнекласичні дослідження. – 2010. – Вип. 24; Юсим М. Макиавелли: карьера чиновника и судьба мыслителя // Новая и новейшая история. – 2006. – № 5.

Тетяна Орлова

МАЛЬТУЗІАНСТВО (від прізвища англійського економіста Т. Р. Мальтуса) – демографічна теорія, яка передбачає необхідність обмеження зростання кількості населення, оскільки воно значно перевищує темпи зростання виробництва продуктів харчування та інших засобів існування, а це зумовлює перенаселення, бідність, соціальні конфлікти.

Основні положення М. викладені в праці професора сучасної історії та політичної економії Т. Р. Мальтуса «Нарис про закон народонаселення», опублікованій в 1798 р. У ній заперечувалася загальноприйнята думка стосовно того, що численне й зростаюче населення - синоніми багатства. Суперечності соціального розвитку пояснювались не соціальними умовами, а постійними законами природи. Беручи до уваги біологічні чинники в якості вирішальних в процесі відтворення населення, Т. Мальтус дійшов висновку, що населення Землі зростає надто швидко – за законами геометричної прогресії (1, 2, 4, 8, 16 і т.д.), в той час, як виробництво продовольства розвивається значно повільніше – у арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4, 5, і т.д.). Він запевняв, що не зважаючи на «природне» регулювання населення такими факторами, як голод, війни, епідемії, на людство невідворотно чекає «абсолютне перенаселення». Обґрунтовуючи необхідність боротьби з цим негативним явищем, Т. Мальтус наполягав на регламентації шлюбів і регулюванні народжуваності. Зокрема він пропонував не брати шлюб малозабезпеченим особам, створювати сім'ї у більш пізньому віці,

дотримуватись моралі до шлюбу, не надавати соціальної підтримки бідним. Автор вважав марним зосереджуватися на збільшенні засобів існування людей, оскільки це лише збільшило б кількість споживачів.

Т. Мальтус недооцінив роль освітнього, наукового розвитку, технічного прогресу. М. виходило з того, що рівень зарплат буде весь час на межі прожиткового мінімуму. Проте у розвинутих країнах значно зріс життєвий рівень й крім того ще й скоротилася народжуваність.

Незважаючи на хиби цієї демографічної теорії Т. Мальтус у своїх численних працях висловив низку оригінальних та раціональних думок щодо теорії ренти, заробітної плати, прибутку, економічного зростання, циклічного економічного розвитку, розподілу, міжнародної торгівлі тощо.

Неомальтузіанство, що сформувалося в другій половині XIX – на початку XX ст., робило наголос на необхідності витіснення із людської свідомості «інстинкту розмноження», змістило акцент з мальтузіанського положення про «моральне утримання» на поширення контрацепції та «соціальної інженерії» (адміністративні заходи, роз'яснювальна робота). Погляди неомальтузіанців Ф. Плейса, Ч. Бредлоу, Ч. Ноутона на початку XX ст. мали популярність в середовищі середнього класу. Було створено низку неомальтузіанських організацій, союзів, ліг і т.д.

У другій половині XX ст. ідеї неомальтузіанців отримали поширення у зв'язку з демографічним вибухом передусім у постколоніальних країнах. Зокрема Д. Боуг, А. Коул, П. Демені та ін. пропонували країнам, що розвиваються, подолати бідність та перенаселення шляхом проведення широкомасштабних програм демографічної політики, спрямованих на планування сім'ї, зниження народжуваності, підтримання нульового рівня приросту населення.

Нині прихильниками М. є низка екологів, які попереджають, що через зростання населення та промислового виробництва наша планета невдовзі вичерпає свої ресурси.

Література: Мальтус Т. Р. Трактаты Мальтуса и Рикардо о ренте. – Юрьев, 1908; Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1996.; Попов А. Я. Современное мальтузианство (очерк критики). – М., 1960.

Олег Машевський

МАМЛЮКИ, МАМЕЛЮКИ (араб. – невільники) – воїни-раби, з яких складалась гвардія єгипетських султанів династії Айюбідів, що правили в XII – XIII ст. у Єгипті, Сирії, Месопотамії, Південній Аравії. Перетворившись на військово-феодальну еліту країни, М. у 1250 р. повалили єгипетську гілку Айюбідів і оголосили султаном свого ватажка Мустафу Кутуза. Династія мамлюкських султанів правила в Єгипті та Сирії до 1517 р. і була повалена турками-осма-нами. Проте М. залишалися впливовою групою, їхні вожді фактично правили Єгиптом з 1718 до 1798р. У 1811 р. за наказом турецького намісника Єгипту Мухаммеда Алі М. були винищені.

Анатолій Слюсаренко

МАНІФЕСТ (лат. manifestus – явний, очевидний; від пізнелат. manifestum – заклик).

1. Урочисте письмове звернення, акт, декларація верховної влади до народу з приводу важливої події (прийняття важливого законопроекту, вступу на престол, святкової події, оголошення війни тощо). 2) Звернення політичної партії або громадської організації, яке має програмний характер (Маніфест миру, Маніфест Комуністичної партії); 3) Виклад творчих принципів літературного або мистецького угруповання, напрямку чи окремого автора (Маніфест хакера); 4) Документ, який подається до митниці з переліком вантажу, що його перевозять на суднах; 5) Вантажний маніфест – документ, у якому дається перелік коносаментів і який містить найменування судна, порт навантаження, масу, обсяг та кількість вантажу по кожному коносаменту; 6) Вираз певною групою людей своєї думки та ін.

Найвідоміші маніфести:

М. Кіра – глиняний циліндр, на якому перський цар, один із видатніших правителів Стародавнього Сходу Кір Великий наказав вибити клинописом список своїх перемог і милостивих вчинків, а також перерахування предків. Артефакт був виявлений при розкопках Вавилону в 1879 р., зберігається в Британському музеї;

Національний ковенант – маніфест шотландського національного руху на захист пресвітеріанства, виданий в 1638 р. і який став основою для об’єднання шотландців у їх боротьбі проти абсолютистської політики короля Карла I;

М. до європейських урядів 1712 р. – декларація гетьмана Війська Запорозького в еміграції П. Орлика, який проголошував відновлення державності в Правобережній Україні;

М. про вольності дворянства – указ Петра III від 18 лютого (1 березня) 1762 р. Вперше в історії Росії дворяни звільнялися від обов’язкової 25-річної військової служби, могли виходити у відставку, безперешкодно виїжджати за кордон, також були декларовані інші зміни їх прав;

М. про секуляризацію монастирських земель, підписаний російською царицею Катериною II 26 лютого 1764 р., – ключовий документ реформи мета якої полягала у секуляризації монастирських земель на користь держави;

М. про триденну барщину – законодавчий акт російського імператора Павла I, що вперше юридично обмежив використання селянської праці на користь двору, держави і поміщиків трьома днями на тиждень і забороняв примус селян до роботи у вихідні дні (виданий 5 квітня 1797 р.);

М. російського імператора Олександра I 8 вересня 1802 р. про заснування міністерств – акт, що регламентував діяльність галузевих виконавчих органів в Російській державі;

М. з Картахени, написаний у 1812 р. Симоном Болівaром під час Війни за незалежність Венесуели, після падіння Першої республіки, у якому детально і точно пояснювалися причини цієї поразки;

М. комуністичної партії – праця К. Маркса і Ф. Енгельса, де вони декларували цілі, завдання і методи боротьби комуністичних організацій і партій (вперше виданий 21 лютого 1848 р.);

М. про землю і волю – реформа, проведена в 1861 р. російським правителем Олександром II, який скасував кріпосне право в імперії;

М. про недоторканість самодержавства, виданий російським царем Олександром III 29 квітня (11 травня) 1881 р.;

М. 6 (19) серпня 1905 р. – законодавчий акт Російської імперії, що оголошував про заснування Державної думи и визначав принципи виборів депутатів до неї;

М. 17 жовтня 1905 р. – законодавчий акт Російської імперії, опублікований 17 (30) жовтня 1905 р., був розроблений головою кабінету міністрів С. Вітте за дорученням імператора Миколи II у зв'язку з тривалою «смутою»;

М. 20 лютого (5 березня) 1906 р. – законодавчий акт Російської імперії, який фактично перетворював Державну раду Російської імперії на верхню палату парламенту і визначав порядок взаємодії між двома вищими законодавчими органами країни – знову утвореною Державною думою і Державною радою;

М. футуризму – основний документ футуристичних авангардистських течій в європейському мистецтві початку XX ст., опублікований Ф. Т. Марінетті у вигляді платного оголошення на першій сторінці французької газети «Фігаро» 20 лютого 1909 р.;

М. до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради – ультиматум РНК більшовиків УЦР, офіційний дипломатичний документ, підготовлений за рішенням РНК комісією в складі В. Леніна, Л. Троцького та Й. Сталіна 3 грудня 1917 р.;

М. до всіх народів Естонії – основний закон Республіки Естонія з 1918 р. День опублікування Декларації – 24 лютого – святкується як національне свято або День незалежності Естонії;

Маніфести проти військової повинності – низка антивоєнних відозв, підписаних відомими письменниками, вченими і громадськими діячами, спрямованих проти примусового призиву на військову службу. Попередником була «Декларація незалежності духу» (1919 р.), потім були укладені різноманітні звернення в 1925, 1930, 1981, 1993 рр., а також багато інших близьких за темою;

М. хакера – текст, написаний 8 січня 1986 р. хакером Л. Бленкеншіпом після його арешту агентами ФБР та ін.

Література: Исаев И.А., История государства и права России. – М., 2002; Котляревский С.А. Конституционное государство: Юридические предпосылки русских основных законов. – М., 2004.

Леонід Могильний

МАНУСКРИПТ (лат. manuscriptum, від лат. manus – рука і scribo – пишу) – давні й середньовічні рукописи на папірусі, пергаменті, пізніше – на папері. Термін «М.» використовується також на означення рукописної книги. На відміну від друкованої книги, відтвореної одним з поліграфічних способів, у рукописній книзі текст, орнаментальне оздоблення та ілюстрації виконані від руки. До винайдення книгодрукування рукописна книга була основним засобом фіксації і розповсюдження інформації. Рукописна книга складається з книжкового блоку,

що включає деяку кількість зібраних у зошити листів матеріалу для письма – носія інформації, і забезпечуючих захист елементів (футляр, оправа, обкладинка). Існують дві основні форми рукописної книги – сувій і кодекс.

Перед тим, як писати текст, писар розлініював сторінки зошитів за допомогою тупого металевого чи кістяного ножа, а пізніше (у XV – XVI ст.) – свинцевим чи олов'яним олівцем. Насамперед проводили вертикальні лінії, що визначали розмір смуг чи стовпців, а потім – горизонтальні, що встановлювавли інтерлін'яж і, побічно, висоту рядка. Книги писали в один чи два стовпці, у залежності від формату аркуша. Для письма використовували гусячі (а інколи і лебедині) пера (існували в основному до середини XIX ст.), у стародавній Греції і Римі – тростину, або каламус. Помилково написані слова чи літери з пергаменту змивали губкою або зчищали пемзою чи ножем. Писали чорнилами, для виготовлення котрих використовували різні залізисті сполуки, сажу та ін. Окремі рядки і літери, особливо часто у слов'янських (кириличних і глаголичних) рукописах, відтворювали червоною фарбою – кіновар'ю, що готувалась зі ртуті і сірки. Кіновар'ю відтворювали заголовки розділів книги, початкові літери рядків. Зрідка червону фарбу замінювали блакитною чи зеленою. У особливо розкішних рукописах назви розділів та ініціали прописували золотом. Відомі рукописні книги повністю написані золотом чи сріблом на білому чи пофарбованому у пурпуровий колір пергаменті. Серед них – Біблійний кодекс, створений у V ст. н.е. для єпископа Ульфіли.

Уже в стародавньому світі рукописи ілюстрували мініатюрами, ретельно орнаментували. Рукописні книги з мініатюрами називали лицьовими. Орнаментальне оздоблення у західноєвропейських рукописних книгах, як правило, винесено на береги рукопису. Подібні зошити переписаної книги зшивали між собою, обрізали з трьох боків і переплітали. Оправи могли бути м'якими і твердими. Для перших використовували листи папірусу, обклеєні тканиною, листи пергаменту, шкіру. Тверду оправу виготовляли з дошок, котрі потім обтягували шкірою чи тканиною, прикрашаючи деталями зі слонової кісти чи металевими пластинами. Шкіряну оправу покривали безбарвним чи золотим орнаментом або зображенням. Рукописи, призначені для використання з літургічною метою і для особливо урочистих подій, поміщали у металеві оправи, прикрашені золотими і срібними накладками і самоцвітами. Для кращої збереженості рукописної книги оправи споряджали зав'язками і металевими застібками.

Після винайдення книгодрукування (у Європі – середина XV ст.) рукописна книга продовжувала використовуватись паралельно з друкованою. Між ними існують певні відмінності як з точки зору соціальної, так і функціональної. В умовах пізнього Середньовіччя і в Новий час рукописна книга служила меті розповсюдження творів, котрі були заборонені і переслідувались пануючою конфесією чи урядом. Так, наприклад, у Росії рукописна книга аж до XX ст. побутувала у середовищі старообрядців.

Рукописна книга – найважливіший пам'ятник книжкової культури людства, облік, зберігання і використання котрих регламентовані у багатьох країнах світу. Рукописну книгу як пам'ятник культури вивчає кодикологія, котра тісно

пов’язана з дипломатикою, археографією, палеографією та іншими спеціальними історичними дисциплінами.

Література: Добиаш-Рождественская О.А. История письма в средние века. – М.. 1987; Киселёва Л.И. О чем рассказывают средневековые рукописи (рукописная книга в Западной Европе). – Ленинград, 1978; Ее же. Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV-XV вв. – Ленинград, 1985.

Микола Рудь

МАНУФАКТУРА (від. латин. manufactura, manus – рука і factura – обробіток, виготовлення) –

1. Форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. М. передувала заводам і фабрикам.

2. Об’єднання в одній майстерні ремісників різних спеціальностей, завдяки чому продукт аж до його остаточного виготовлення залишався на виробництві в одному місці.

3. Об’єднання в загальній майстерні ремісників одної і тої ж спеціальності, кожен з яких виконував безперервно одну і ту ж саму операцію.

Причинами появи М. були зростання товарного виробництва, поява майстерень з найманими працівниками, збільшення коштів у результаті первинного накопичення капіталу.

Форми М.: 1) Розсіяна М. – у якій підприємець скуповував і продавав продукт самостійних ремісників, постачав їх сировиною, знаряддями виробництва. Дрібний виробник фактично знаходився на положенні найманого працівника, який отримував заробітну плату, але продовжував працювати у своїй домашній майстерні; 2) Змішана М. – М., яка поєднувала виконання окремих операцій в централізованої майстерні з роботою вдома. Подібна М. виникала, як правило, на базі домашнього кустарного промислу; 3) Централізована М. – найрозвиненіша форма М., що об'єднувала найманих робітників в одній майстерні. М. вела до спеціалізації працівників і розділенню праці між ними, що підвищувало його продуктивність.

Типи М. – казенні, вотчинні, посесійні, купецькі, селянські.

Історія походження індустріальних країн Західної Європи тісно пов’язана з розвитком мануфактурного виробництва в XVI – XVIII ст., від якого значною мірою залежав їх економічний розвиток. Характерною рисою М. порівняно з попередньою простою співпрацею був перехід до коопераційного поділу праці при виготовленні товарів, що призвело до значного підвищення продуктивності праці. Мануфактурне виробництво історично підготувало передумови для великої машинної індустрії.

У класичному вигляді процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії. Ще в XIII – XIV ст. ця країна вивозила сиру вовну на переробку за кордон, зокрема до Голландії. У XV ст. в Англії розпочинають будуватися М. для виробництва сукна з власної сировини, попит на яку з кожним роком зростав. У XVI ст. виготовленням вовняних тканин займалося

близько половини працюючого населення Англії, а на початку XVII ст. 90% англійського експорту складала продукція суконного виробництва.

Зростання попиту на якісне англійське сукно дало поштовх до розведення овець, що стало більш вигідним, ніж землеробство. Високі прибутки англійських лендлордів від продажу вовни сприяли росту аграрного сектору та зумовили насильницький згін селян із земель, захоплення общинних та церковних землеволодінь, перетворення їх на пасовища. Лендлорди використовували своє право приватної власності на землю, руйнували житла селян, створювали великі пасовища для овець, які обгороджували парканами, тому цей процес одержав назву «обгороджування». Лендлорди часто здавали «обгороджену» землю в оренду фермерам. Останні використовували в господарствах вільнонайману робочу силу селян, які втратили землю. Внаслідок проведення процесу обгороджування насильницьким шляхом, М. в Англії одержали сировину та дешеву робочу силу, що сприяло їх розвитку та забезпечувало їх власникам накопичення капіталу.

Щодо Голландії, то процес первісного нагромадження капіталу тут почався раніше, ніж в Англії. Ще наприкінці XIV ст. у Голландії відбулося руйнування феодальних відносин на селі й утворення фермерських господарств, і як наслідок – виникнення значної кількості вільної робочої сили.

В середині XVII ст. М. стає панівною формою виробництва, охоплюючи все більшу кількість випуску різних видів товарів та поглиблюючи міжнародний поділ праці. Галузевий склад М. значним чином позначався природно-географічними умовами та історичним розвитком тієї чи іншої країни. Так, в Англії в основному переважали суконні, металургійні, металообробні та суднобудівельні М.; у Німеччині – гірничі, металообробні та будівельні, у Голландії – текстильні та суднобудівельні.

Розвиток мануфактурного виробництва викликав погіршення умов праці робітників, збільшення тривалості робочого дня, використання жіночої та дитячої праці, зниження реальної заробітної платні, що призвело до загострення соціальних протиріч.

Значний внесок у розвиток мануфактурного виробництва зробили перші буржуазні революції в Західній Європі та США: у Нідерландах (1566 – 1609 рр.), в Англії (1640 – 1649 рр.), Франції (1789 – 1794 рр.), США (1775 – 1783 рр.). Ці події привели до влади буржуазію, яка прийняла закони, спрямовані на подальший розвиток мануфактурного виробництва, розширення торгівлі, фінансової справи, на ліквідацію феодальних пережитків, що гальмували економічний розвиток країн. Головний підсумок буржуазних революцій полягав в остаточній перемозі над середньовічною системою виробництва та встановленням ринкових відносин. Основний напрямок діяльності буржуазії, яка прийшла до політичної влади, полягав у тому, щоб створити сприятливі умови для розвитку М. та спрямувати всі закони у фінансовій сфері на накопичення різними шляхами грошей та захистити внутрішній ринок країн від іноземних товарів.

Розвиток торгівлі в XVII – XVIII ст. в таких країнах, як Голландія, Англія та Франція призвів до того, що торгівля, особлива колоніальна, стала однією з

провідних галузей економіки, приносила країнам величезні прибутки. Тому політика торговельного балансу та розширення торгових зв'язків між різними країнами набула великого значення. Щоб забезпечити позитивний торговельний баланс країни Західної Європи активно проводили політику протекціонізму, спрямовану на захист законами і правилами промисловості та внутрішнього ринку країн від проникнення на нього іноземних товарів.

Таким чином, у мануфактурний період розвитку економіки в країнах Західної Європи під впливом Великих географічних відкриттів, швидкого первісного нагромадження капіталу, створення колоніальної системи та становлення світового ринку відбувався розклад натурального феодального господарства. Поряд з цим розвивалися ринкові відносини; значних обсягів набувала внутрішня та зовнішня торгівля, яка сприяла розширенню мануфактурного виробництва, яке заклало підвалини для переходу до індустріального суспільства.

В Україні першою царська влада заснувала у 1721 р. Путивльську суконну М. Взагалі в Україні більшість М., особливо казенних, були суконними. Не дивно, що саме слово «М.» в Лівобережній Гетьманщині, а згодом і в народній уяві пов'язується передусім з виробництвом сукна.

Російська М., хоча і мала капіталістичні риси, але використання на ній переважно праці селян – посесійних, приписних, оброчних і ін. – робило її кріпацьким підприємством. Залежно від того, чиєю власністю вони були, М. ділилися на казенні, купецькі і поміщицькі. У 1721 р. промисловцям було надане право купувати селян для закріплення їх за підприємствами (посесійні селяни).

Наприкінці XVII ст. і особливо в XVIII ст. уряд для підтримки промисловості і забезпечення її дешевою і постійною робочою силою широко практикував приписку державних селян до М. на Уралі і в Сибіру. Зазвичай селян до М. прикріпляли без певного терміну, тобто довічно. Формально вони залишалися власністю держави, але на практиці промисловці експлуатували і карали їх як своїх кріпосних.

На купецькій М., що випускала переважно товари широкого споживання, працювали і посесійні, і оброчні селяни, а також вільнонаймана робоча сила. Поміщицькі підприємства повністю забезпечувалися силами кріпосних поміщика-власника.

В середині XIX ст. М. втратили своє значення у зв'язку з промисловим переворотом, і були витіснені фабриками і заводами.

Література: Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – К., 1999.

Леонід Могильний

МАОЇЗМ. – доктрина та політична практика, автором яких був головний ідеолог комуністичного руху в Китаї, керівник Комуністичної Партії Китаю, перший голова Китайської Народної Республіки (КНР) Мао Цзедун.

Ідейна спадщина Мао являє собою своєрідну інтерпретацію робіт К.Маркса та В.Леніна, що поєднувалася з елементами традиційних китайських філософських концепцій. М. можна розгядати і як різновид марксистської доктрини, адаптованої, на думку Мао, до китайської історичної та політичної

традиції. Зокрема, основною рушійною силою соціалістичної революції в Китаї мали стати селяни, що відповідало переважно аграрному характерові тогочасного китайського суспільства.

Після утворення КНР було проголошено курс на побудову «китайського комунізму». Філософським обґрунтуванням специфіки останнього було відповідне трактування Мао Цзедуном поняття «діалектика» та її законів. Розглядаючи принцип єдності та боротьби протилежностей, він акцентував на наявності своєрідностей у суперечностях, виходячи з яких і необхідно вибудовувати практичні дії. Основною суперечністю в країні проголошувалася класова боротьба. Суперечності поділялися на антагоністичні та неантагоністичні. Відносини між робітничим класом та буржуазією класифікувалися як неантагоністичні, натомість допускалася наявність суперечностей між комуністичним урядом і народом. Суспільно-політичний розвиток країни мав відбуватися через етап «новодемократичної революції», яка мала перетворитися в революцію соціалістичну. Принципи соціалістичного будівництва включали індустріалізацію та здійснення «демократичної диктатури народу». Остання не розглядалась як тотожня поняттю «диктатура пролетаріату». У здійсненні завдань китайської революції мали право брати участь усі «антиімперіалістичні та антифеодальні сили на чолі з пролетаріатом», у тому числі й «національна буржуазія».

Як політична практика М. обстоював пріоритет ідейно-політичної роботи. У своїй діяльності КПК активно використовувала масові заходи з метою посилення ідеологічного контролю над населенням. Економічне зростання могло бути забезпеченим широкомасштабними мобілізаційними заходами та ентузіазмом революційних мас, для яких, на думку Мао, ідеологічне заохочення мало б стати важливішим за матеріальне та приватну ініціативу.

У внутрішньопартійній боротьбі використовувався моральний та фізичний терор з метою знищення політичної опозиції та консолідації населення навколо особи Мао Цзедуна. Найбільш характерним прикладом такої практики стала «велика пролетарська культурна революція» (1966 – 1976 рр.), в період якої остаточно утвердився культ особи Мао. Саме в цей період М. перетворюється на різновид тоталітарної ідеології, складовими частинами якої стали вождизм, культ особи Мао, ідеологізація всіх сфер життєдіяльності країни, культивування аскетизму, широкі всенародні мобілізаційні кампанії, нав’язування суспільству ідеалів «казарменого комунізму» та мілітаризація суспільного життя. Значна роль в ідеологічній пропаганді та економічному будівництві відводилася армії. Це посилювало мілітаризацію суспільства та сприяло складанню військово-бюрократичного, партократичного режиму в КНР. У сфері військової стратегії пропагувалися принципи ведення селянської партизанської війни. В національно-культурній та релігійній політиці домінували великоханьський шовінізм та войовничий атеїзм. Це породжувало протистояння та конфлікти в регіонах компактного проживання неханьських етносів, зокрема в Тибеті та Сіньцзян-Уйгурському автономному районі.

У зовнішній політиці М. проявлявся як курс на ідейно-політичну та військову конфронтації з СРСР та США, а також їхніми союзниками. Згідно

концепції «трьох світів» міжнародний політичний простір складався з трьох центрів: «наддержави» (США та СРСР), розвинені країни та країни, що розвиваються. Наголошувалося, що Китай очолює боротьбу останньої групи проти наддержав. Одним з головних зовнішньополітичних завдань декларувалася «боротьба на два фронти: проти радянського ревізіонізму, соціал-імперіалізму та імперіалізму США». З метою мобілізації населення та зміцнення внутрішньополітичного становища Мао всіляко пропагувалася ідея «загрози з Півночі», тобто з боку СРСР. В 1960-і рр.. М. перетворився на окремий напрямок світового комуністичного руху, альтернативний прорадянському. Такий характер зовнішньої політики КНР призвів до політичної та економічної ізоляції країни. В той же час він відповідав принципу «опори на власні сили», що підкреслював ідеологічну, політичну та економічну специфіку та, певною мірою, самодостатність КНР.

В КНР теоретична спадщина Мао Цзедуна оцінюється в цілому позитивно. Проте констатується, що під час його правління були допущені деякі помилки. Насьогодні, ідеї Мао Цзедуна складають одну з основ офіційної ідеологічної доктрини КНР. Натомість, з кінця 1970-х рр. в реальній соціально-економічній політиці китайське керівництво фактично відмовилося від їхнього практичного втілення.

Література: Мао Цзэдун. Маленькая красная книжица. – М., 2007; Шорт Ф. Мао Цзэдун. – М., 2001.

Макар Таран

МАРГІНАЛІСТИКА (від лат. marginis – край, межа) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає записи на полях, обкладинках та незаповнених сторінках рукописних і друкованих книг, що з'явилися після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання книги.

Об'єктом дослідження М. є записи (авторські, вкладні, читацькі, дарчі) незалежно від їх змісту, власницької чи хронологічної належності. Предметом М. є вивчення походження та історії виникнення записів і позначок, місце їх розташування, авторська й хронологічна належність, форми фіксації, характер та зміст інформації, вміщеної в записах, прийоми і методи її здобуття та інтерпретації.

Традиція залишення приміток (маргіналій) на берегах рукописів бере свій початок від часів поширення писемності, на книжках – від виникнення книгодрукування. Записи розрізняють за походженням – вкладні, дарчі, власницькі, купівельні або побутового характеру, історичні нотатки, приписки до тексту; за типологією – позначки на полях, записи у вигляді заголовків, цілі фрази-цитати, приписки наприкінці тексту; за характером і розміром – окремі слова, фрази, позначки, окремі знаки. Відповідно до характеру маргіналії виконували певну, властиву тільки їм функцію. Так, власницькі, дарчі, вкладні записи, яким надавався юридичний статус, обгрунтовували право власності на книгу.

Різняться маргіналії також за змістом – є такі, що стосуються самого тексту, дають йому оцінку, висловлюють згоду з ним, або свідчать про

неприйняття тієї чи іншої думки, ідеї, й такі, що не мають стосунку до тексту; за графікою написання, способам нанесення інформації (чорнило, олівець), часом написання, приналежністю (авторством) тощо. Хоча усім записам властива фрагментарність та суб'єктивізм, вони дають змогу встановити соціальний склад їх власників і читачів книг, зрозуміти їхні читацькі записи, вказують на рівень освіченості й культури певних верств суспільства.

Надзвичайну цінність становлять маргіналії, в яких зафіксовано місцеві події, що здебільшого не потрапляли до хронік загальнодержавного значення. Унікальними історичними джерелами для вивчення питань соціальної психології є маргіналії, в яких зафіксовано духовний світ читачів і власників книг, факти їх повсякденного буття.

В Україні одним із першим звернув увагу на важливість книжкових записів І. Франко. У ряді його праць маргіналії досліджені як свідчення розвитку історичної думки і використані як джерела з історії літератури.

Починаючи з 1957 р. у Веймарі (Німеччина) виходить спеціальний журнал "Marginalien: Zeit Buchkunst und Bibliophilie" (Маргіналії: Журнал мистецтва та бібліофілії"). Подібні видання є і в інших країнах.

Література: Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. Маргіналії й маргіналістика //Український історичний журнал. – 1990. – № 3. Войцехівська І.Н., Дмитрієнко М.Ф. Маргіналістика // //Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2008.

Ірина Войцехівська

МАСОВА КУЛЬТУРА (МАСКУЛЬТ) – це форма культури, яка виникла в результаті розвитку масового виробництва і яка має низький змістовний і художній рівень, легкодоступна для сприйняття і поширюється серед широких верств населення за допомогою засобів масової інформації.

Саме визначення "М. К." виникло у 1944 р., коли у журналі "Політика" Д.Макдональдс у статті "Популярна культура" ввів у науковий обіг це поняття.

Вважається, що М. К. зароджується наприкінці XIX ст. Однак її витоки походять з далекого минулого – від вимог "хліба та видовищ" часів Стародавнього Риму, церковної культури епохи Середньовіччя і надалі. Свого піднесення та поширення М. К. набуває на етапі зрілого індустріального суспільства. У XX ст. серед дослідників цього феномену найбільшу відомість здобув професор соціології Колумбійського університету Д.Белл, який присвятив проблемі кілька праць. Найвідоміші з них – "Масова культура і сучасне суспільство" та "Америка як масове суспільство". Д.Белл показав зумовленість М. К. масовим суспільством. Він пов'язав особливості сучасного суспільства (мається на увазі розвинені індустріальні країни) з виникненням масового виробництва і масового споживання. За його думкою, у масовому суспільстві розповсюдження автомобільного транспорту та засобів комунікації стерли різницю між містом і селом. Певний спосіб життя, права, норми і цінності, культура – все те, що колись складало надбання виключно вищих класів, – поширюється тепер на масу. До певного часу висока культура (на

відміну від фольклорної) існувала тільки у середовищі тих, хто володів не лише вмінням читати і писати, але й дозвіллям і матеріальними статками для одержання виховання та освіти. Проте значні зміни відбулися внаслідок індустріалізації і пов'язаної з нею урбанізації.

Дрібна буржуазія і селяни, які осіли у містах, навчилися читати і писати через необхідність, бо без цього неможливо було працювати і навіть існувати в індустріальному суспільстві. Але разом із тим вони не одержали достатньо вільного часу і матеріальних можливостей для того, щоби оволодіти високою культурою. Втративши інтерес до фольклорної культури (бо вона була пов'язана із селом, а цей зв'язок нові городяни намагалися приховати) і відчувши нудьгу, нова міська маса стала вимагати від суспільства забезпечення доступною їй культурою. Саме для задоволення потреб нового ринку і почалося виготовлення нового товару – маскульту. Він спеціально виготовлявся для тих, хто жадав розваг, але був не в змозі сприймати цінності справжньої високої культури.

Продукція маскульту випускається конвейєрно. Це стало невід'ємною частиною виробничої системи, можна сказати, всієї економіки. Англійський соціолог М.Файзерстоун, вивчаючи гігантське зростання масштабів шоу-бізнесу на Заході протягом останніх десятиріч, дійшов висновку, що за оборотом той співставний з великими галузями промисловості. США на експорті своїх фільмів заробляє більше, ніж Росія за експорт нафти. Справжня культура такого рівня досягти в принципі не може, бо в неї кожен твір є унікальним. Маскульт – це бізнес, підприємство, яке випускає масовий продукт. В нього інвестуються величезні капітали, і воно повинне якнайшвидше принести відповідні дивіденди. Для цього "культурну продукцію" мають спожити якомога більше людей. Для того, щоби послабити спротив або критичне сприйняття споживачів – треба "вимикнути їхні мізки". Продукція, що випускається, не розрахована на століття, вона недовговічна. Популярність пісеньки або її виконавця мине через кілька місяців. Головне, аби те, що споживається було модним, зручним, нескладним, приємним. У цій галузі зайняті фахівці найвищого класу, які створюють вражаюче ефектні "продукти". Критично ставитися до них дуже непросто, бо для цього треба мати справді високу культуру.

В індустріальному суспільстві, незалежно капіталістичному чи комуністичному, виникає потреба у прямому регулюванні поведінки людей, в уніфікації духовного життя, стандартизації інтелектуальних реакцій в рамках складної соціальної структури. Це можна зробити за допомогою сучасних технічних засобів: масової преси, кінематографу, звукозапису, радіо, телебачення, новітніх аудіовізуальних технологій і засобів комунікації, зокрема, Інтернет. Без такої потужної технічної бази маскульт був би неможливий.

М. К. у сучасному суспільстві виконує чимало функцій. Насамперед це функція рекреації людини, тобто відновлення її сил, як фізичних, так і духовних. Під тиском складностей життя, зростаючого потоку інформації, яку людина не може осягнути і адекватно відреагувати, М. К. виконує своєрідну психотерапевтичну функцію зняття нервового напруження. Це відбувається через механізм психічної проекції прихованих потягів і прагнень на штучні

об'єкти. Так, кожен жанр у кіновиробництві розрахований на певні емоції: комедії, мелодрами, фантастика, пригоди, детективи, фільми жахів тощо. З іншого боку, маскульт здійснює функцію соціалізації, тобто орієнтує людину на певні моделі існування у сучасному соціумі. Оскільки останній значною мірою визначається західними цінностями, то тут проводяться ідеї активності, прагматизму, гедонізму. Серед інших ідей – ідеї соціального дарвінізму, який проголошує всезагальну боротьбу за виживання, де перемагає той, хто може найкраще пристосуватися. Поведінка людини має бути адекватною світу, в якому вона живе, свідченням чого є успіх. Ідея успіху будь за яку ціну, прагнення багатства і слави стає провідною. В тому полягає велика небезпека підриву духовної гармонії людини, оскільки розвиток душі підміняється гонитвою за успіхом насамперед матеріальним. Це зумовлено індустріальним суспільством, провідною характеристикою якого є масове виробництво, неможливе без масового споживання. Маскульт поєднує те й інше. Досягнення успіху він ототожнює з досягненням матеріального добробуту, що складається з певних товарів і речей. Величезна роль у цьому належить рекламі, яка набула в сучасному суспільстві неймовірних масштабів. Вона як жанр М. К. часом призводить до змін у ціннісних орієнтаціях індивіда. Споживання перетворюється на кінцеву мету людського буття, а придбання тієї чи іншої речі ототожнюється із справжньою самореалізацією.

Маскульт як породження індустріального суспільства створив "масову людину", про яку писали Х.Ортега-і-Гассет у своїй праці "Повстання мас", Г.Маркузе в "Одномірній людині" та інші. Культурна індустрія формує одномірний світ, у якому існує масова людина з одномірним мисленням і поведінкою, для якої головне те, що вона "як усі".

Звичайно, М. К. розвивається, освоює нові сюжети, нові засоби вираження. Вона є неоднорідною: в її рамках функціонують декілька субкультур. Новітній маскульт ускладнюється, вдосконалюється. З'являються нові форми, наприклад так званий мідкульт, тобто середня, проміжна форма між масовою і високою культурою, яка створює моду на науку, мистецтво. Тобто розрахунок на залучення до споживацьких кіл тих, кому не подобаються продукція масового споживання.

М. К. виступає як комплексна форма організації і структурування культурного життя сучасного суспільства. Вона використовується як специфічний, "м'який" засіб управління свідомістю маси як в середині національної спільноти, та і на глобальному рівні, на який теж тиражуються його загальні цінності та уявлення. Задля виконання цієї задачі використовуються складні психологічні техніки. За допомогою комбінованої актуалізації підсвідомості і експлуатації комплексів, зведення уявлень про світ до найпростіших та інфантильності можна використовувати маскульт для виконання свого роду охоронної функції. А саме: підтримуючи у масі стан пасивних мрій, відтворювати структуру суспільства і влади, нейтралізуючи виходи агресивної спонтанності. Така свідомість є необхідною умовою, що забезпечує простоту управління суспільством і можливість становлення

загального світового порядку. Це може бути одним з пояснень масштабності виробництва продукції маскульту Сполученими Штатами Америки, які претендують на лідерство в світі. Разом із тим М. К. – невід'ємна ознака глобалізації, глобальний інформаційний простір – перша умова існування маскульту в наш час.

Література: Ткаченко Н. Масова культура в Україні // Українознавство .– 2010. – № 2; Степанов В.Ю. Масова культура сучасного суспільства // Культура України.– 2010. – Вип. 29; Теплиц К. Т. Все для всех. Массовая культура и современный человек. – М., 1996; Костина А. В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. – 3. изд., стер. – М., 2006. Массовая культура. Современные западные исследования /Пер. с англ. – М., 2005;

Тетяна Орлова

МАФІЯ (італ. maf(f)ia – таємна злочинна організація, що діє методами насилля, вбивств, шантажу. Слово «М.» невідомого походження. Одна з чисельних версій пов'язує його виникнення з успішною постановкою в 1862 – 1863 рр. у Палермо комедії Дж. Ріццотто «Мафіозі з намісництва». В офіційних документах слово «М.» вперше було використано в 1865 р. префектом Палермо Ф.Гуальтеріо. Однак до законодавства Італії слово «М.» вперше потрапило лише в 1928 р.

Поступово сформувалася централізована, ієрархічна структура М., яка спиралася на безумовне підкорення главі-батьку, кругову поруку, насилля, жорстокий терор, жагу до збагачення, прагнення до завоювання впливу. Власне культ насилля як засіб, що відкриває нові шляхи для завоювання «почесного» місця в суспільстві, сприяв утворенню нової соціальної формації – М. Вона об'єднала осіб, для яких насилля було нормою поведінки і вони застосовували його з метою підкорення інших членів суспільства. Деякі дослідники вважають, що М. виникла ще в Середньовіччя в Сицилії як форма організованої самооборони проти загарбників. Інші доводять, що предтечею М. були цехові об'єднання, корпорації, які діяли на початку ХІХ ст. і об'єднували ремісників, каменярів, теслярів тощо. Вони були розпущені владою в 1820 р., оскільки звинувачувалися у заколотах і бандитизмі.

Спочатку влада М. обмежувалася кількома сицилійськими селами. Різні збройні формування ділили між собою «сфери впливу», обкладали місцевих жителів даниною, викрадали людей, вимагаючи викуп тощо. У період об'єднання Італії М. стала знаряддям у руках противників Гарибальді, втручалася у виборчі кампанії, активізовувала свою злочинну діяльність. Все це викликало занепокоєння влади Сицилії. Водночас відбувався процес наближення до М. впливових і багатих людей, які виконували роль довірених осіб між мафіозі та державою, що кваліфікувалось як поява М. «білих рукавичок». Влада М., що вкорінилася на Сицилії в другій половині ХІХ ст., мала свою характерну особливість: негативне ставлення до діяльності держави, опозиція майже проти всіх урядових заходів. Вважалося, що державний закон повинен узгоджуватися з волею мафіозі. Із покоління в покоління мафіозі виховувалися на переконанні, що світ жорстокий і небезпечний, а для досягнення багатства та влади необхідно боротися проти всіх і всього.

Відсутність ідеологічних цінностей допомагало мафіозі пристосовуватися до будь-яких політичних режимів, використовувати їх з метою зміцнення своєї влади. Міжнародного розголосу М. надала значна кількість ритуальних убивств. За період з 1901 по 1909 рр. лише в т. зв. «трикутнику М.» – містах Палермо – Трапані – Агрідженто, де панувала сицилійська М., було здійснено 5084 умисних убивств. За період з 1880 по 1920 рр. М. викрала сотні заможних людей, повертаючи їх лише після виплати викупу. Становище М. зміцнювалося в зв'язку з тим, що на судових процесах проти мафіозі майже завжди виносилися виправдальні вироки з формулюванням «за недостатністю доказів».

Уперше в своїй історії італійська держава застосувала проти М. силу за правління фашистів. Наприкінці 1925 р. Б.Муссоліні відав наказ префекту Палермо Ч.Морі про ліквідацію М., внаслідок чого їй було завдано помітного удару. За гратами чи на засланні опинилися тисячі мафіозі, позбавлялися посад пов'язані з М. державні службовці; відбувалися чисельні судові процеси, на яких інколи збиралося понад сто мафіозі. У результаті прийнятих державою надзвичайних заходів різко скоротився рівень злочинності. Однак М. не була знищена, оскільки репресивні заходи мали обмежений характер і не зачіпали накопичені нею багатства. Поза законом залишалися крупні мафіозі. У 1943 р. англо-американські союзники отримали від М. значну підтримку при здійсненні плану висадки військ на Сицилію. Натомість союзники сприяли призначенню представників М. мерами міст і сіл, що значно посилювало її вплив. З 1946 р. активізувалася війна між мафіозними кланами. Водночас терористична діяльність М. спрямовувалася проти лівих партій і рухів. М. створила розгалужену систему, поширивши свою діяльність на всю територію Італії, монополізувавши традиційний «злочинний бізнес» – гральні будинки, торгівлю наркотиками, контрабанду, проституцію, викрадення людей з метою отримання викупу тощо. Не обмежуючись підкупом державних службовців, мафіозі залякували або вбивали слідчих, суддів, присяжних, свідків, створюючи таким чином атмосферу насилля та страху, дискредитуючи систему італійського правосуддя. М. поширювала свій вплив і серед злочинного світу, підкорюючи інші злочинні угруповання. За 1977–1982 рр. у Палермо було здійснено 9 політичних убивств. Хоча загалом кількість умисних убивств, здійснених М., в останні десятиліття XX ст. була значно меншою, ніж на початку століття. Організаційну модель і методи М. успадкували інші злочинні угруповання Італії (наприклад, «Червоні бригади», неофашисти).

Після Другої світової війни М. довелося пристосовуватися до діяльності в умовах демократичної держави, зокрема, налагоджувати тісні зв'язки з політичними партіями, використовувати в своїх інтересах слабкості італійської юстиції. Зберігаючи прагнення до «тіньового правління», вона проникла в легальний «респектабельний» бізнес (банківську справу, транспорт, житлове будівництво); встановила тісні зв’язки з правоохоронними органами, чиновниками, політиками. Нова М. створила власну «транспортну імперію», до складу якої входять автомобілі, літаки, морські судна; утримує приватні лікарні, ресторани, бари тощо. Сформувалася т. зв. «буржуазна М.», з'явилися мафіозі-міліардери. Все це надавало можливість М. впливати на соціально-політичний

розвиток країни. Деякі вчені доводять, що в другій половині XX ст. М. стала складовою частиною держави, яка її породила. Інші вважають, що М. внедрилась у державу, в якій панує корупція.

Італійські державні органи прагнули боротися з М., розслідували її діяльність. У 1962 – 1976 рр. у парламенті діяла постійна Особлива слідча комісія. Згодом створювалися нові парламентські Комісії для боротьби проти М., які отримували назву «Антимафія». Лише за 1950 – 1970 рр. судові органи змогли виявити майже 10 тис. осіб – членів М. Однак, за оцінками фахівців, у цей період діяло не менше 100 тис. мафіозі. У 1974 р. у Палермо відбувався судовий процес над 114 мафіозі, у 1986 – 1987 рр. – найбільший в історії Сицилії судовий процес, на якому звинувачувалися майже 500 мафіозі. Після вбивства в 1982 р. префекта Палермо генерала Д.Кьєзу уряд Італії запровадив посаду верховного комісара для боротьби з М., який одночасно був префектом Палермо, начальником секретних служб і отримав «загальнонаціональні повноваження». У 1992 р. розгорнулася широкомасштабна кампанія «Чисті руки», спрямована проти мафіозних структур. Боротьба проти М. продовжилася і в наступні роки. У 2000-х рр. у ЗМІ почастішали повідомлення про затримання і суди над окремими мафіозі та їх групами.

Упродовж XIX ст. члени сицилійської М. емігрували до США. Завдяки цьому в XX ст. діяльність М. вийшла за межі Італії. Так, американська М., створена в 1930-ті рр. під назвою «Коза ностра» («Наша справа»), спеціалізуючись на контрабанді, нелегальному виробництві та розповсюдженні алкогольних напоїв у період дії «сухого закону» в США, отримала мільярдні прибутки. Після другої світової війни об'єктом її уваги стає виробництво й розповсюдження наркотиків. Зароблені кошти вкладалися в легальний бізнес, що дало змогу встановити контроль над окремими галузями промисловості, деякими засобами масової інформації, здобути підтримку в політичних колах. Кровні узи між членами М. сприяли контактам між сицилійськими та американськими мафіозі, зокрема в здійсненні терористичних акцій.

Нині поняття «М.» широко використовується для позначення злочинних організацій у різних країнах чи групах країн, таємних згуртованих груп злочинців, які мають своїх представників у державно-політичній сфері, а також засобів незаконного тиску, спрямованого проти окремих осіб та організацій для досягнення політичних цілей.

В останні десятиліття М. стала об'єктом прискіпливої уваги правознавців, соціологів, психологів, політиків, письменників, кінорежисерів.

Література: Гулар Д. История мафии.– М., 1991; Минна Р. Мафия против закона /Пер. с итал. – М., 1988; Русаков Н.П. Из истории сицилийской мафии. – М., 1969.

Сергій Пивовар

МЕГАЛІТИ (від грецьк. megas – великий та lithos – камінь) споруди з великих блоків дикого або грубо обтесаного каменю. Найпоширенішими типами мегалітичних пам’яток є менгіри (від бретонськ. men – камінь й hir – довгий), дольмени (від бретонськ. tol – стіл й men – камінь), кромлехи (від бретонськ.

crom – коло та lech – камінь), кам'яні галереї та скрині. Найпростіша мегалітична пам'ятка менгір являє собою велику кам'яну брилу, вкопану у грунт і встановлену вертикально. Висота окремих менгірів сягає 20 м (вага – до 300 т). Дольмени споруджувалися з кам'яних брил або плит, встановлених вертикально й перекритих однією або кількома аналогічними брилами або плитами. Кромлехи являють собою концентричні кола з великих вертикально встановлених камінних брил, інколи перекритих. М. широко розповсюджені у світі, зокрема в Європі, Африці, на Близькому Сході, п-ові Індостан, Індонезійському архіпелазі, Південній та Північній Америці. У Європі мегалітичні пам'ятки найбільше поширені у приморських районах Північної та Західної Європи, особливо на Британських островах, п-ові Бретань, атлантичному узбережжі Іспанії, у Данії тощо. Найдавніші європейські М. датуються неолітичним часом. Вони розташовані в Ірландії та уздовж західного узбережжя Британії. Найвідоміша пам'ятка – кромлех Стоунхендж, будівництво якого здійснювалося з кінця IV до середини II тис. до н.е. Переважна більшість М. у Європі споруджена за мідно-кам'яної та бронзової доби, але подекуди спорудження М. здійснювалося й в епоху заліза.

На території України мегалітичні пам'ятки зустрічаються у Криму (менгіри у Бахчисарайському р-ні та поблизу м. Севастополя, кромлех біля Алушти, дольмени на г. Кішка тощо). Призначення М, досі залишається предметом дискусій, хоча сакральне призначення цих пам'яток незаперечне. Дольмени часто використовувалися для поховань, кромлехи та принаймні частина менгірів – для ведення астрономічних спостережень, а також у якості святилищ. Спорудження М. являло собою складне технічне завдання й вимагало скоординованих зусиль численних людських колективів.

Література: Довженко Н. Д. Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип.2; Лаевская Э. Мир мегалитов и мир керамики. Две художественные традиции в искусстве доантичной Европы. – М., 1997; Мансуэлли Г. Цивилизации древней Европы. – Екатеринбург, 2007.

Геннадій Казакевич

МЕДАЛЬЄРИКА (від франц. medaille, італ. medaglia, лат. metallum – металл) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає виникнення та історію медалей і медальєрного мистецтва. Об'єктом дослідження її є медалі (пам'ятні, художні та нагородні), медальєрні комплекси (серія медалей, які створені одним або групою майстрів, присвячені конкретній історичній події або особі), а також технологія виготовлення медалей.

Традиційно М. входила до нумізматики, від якої відокремилась у першій пол. XX ст.

Перші медалі були створені в Стародавньому Римі й виконували роль грошової одиниці поряд з монетами та медальйонами. У XIV – XV ст. у Північній Італії почали виготовляти пам'ятні знаки – медалі, які не мали купівельної сили. У середині XV ст. медальєрне мистецтво в Італії набуває найвищого розквіту. Це пов'язано із загальним культурним розвитком за доби

Відродження. Зародження М. на території України сягає періоду Київської Русі, коли почало розвиватися монетне виробництво. Відомо, що в якості відзнак в Київській Русі використовували нашийні гривні (золоті, срібні або бронзові обручі). Перші російські нагородні медалі – монети з вушком з'являються у XV ст., а набувають поширення у другій пол. XVIII – першій пол. XIX ст. В Україні побутують національні жіночі нашийні прикраси – дукачі. З другої пол. XIX ст. поряд із круглими, рідше овальними медалями з'являються прямокутні (плакетки). За радянських часів М. досягла помітних успіхів. Відбулися виставки медальєрного мистецтва (Москва, 1971 р.; Київ, 1973 р.), що продемонстрували самобутню технологію виготовлення медалей та їх побутування.

Ірина Войцехівська

МЕДІЄВІСТИКА (від лат. medii aevi – середні віки) – галузь історичної науки, що вивчає історію середніх віків у Західній Європі. Згідно з прийнятою в історіографії періодизацією, історія країн Європи в епоху середньовіччя охоплює період з V по XV ст.

Вперше виділили історію середніх віків в особливий історичний період італійські гуманісти епохи Відродження. Римський історик XV ст. Флавіо Бьондо у своїй праці «Історія від падіння Риму», намагаючись осмислити сучасну йому дійсність, назвав «середніми віками» період, котрий відокремлював його епоху від часу, що служив гуманістам джерелом натхнення – античності. Критерієм періодизації для гуманістів була «чистота» латинської мови. Гуманісти, відроджуючи класичну латину античності, дотримувались погляду, згідно котрому між часом розквіту латини у стародавньому Римі і їх власним часом пролягав тривалий період невігластва і безграмотності, коли латинська мова була набутком небагатьох освічених людей, але й вони використовували її у спрощеній формі «кухонної латини». У цій періодизації історії латини італійських гуманістів вже містилась негативна оцінка того періоду, який був названий ними «середніми віками». Наприкінці XVII ст. професор Галльського університету в Німеччині Х.Келлер ввів термін «середні віки» у загальну періодизацію всесвітньої історії, поділивши її на античність, середньовіччя і новий час. Хронологічні межі періоду були позначені ним часом вд поділу Римської імперії на Західну і Східну (у 395 р. за Феодосія I) до падіння Константинополя під ударами турок у 1453 р. Історики XVII – XVIII ст., що закріпили поділ історії на стародавню, середньовічну та нову, вважали середні віки періодом глибокого культурного занепаду на противагу високому злету культури в античному світі і в новий час. Історики-просвітителі вперше ототожнили середньовіччя з періодом панування феодалізму і ввели в науку цей термін. Однак, негативна оцінка середньовіччя в епоху Просвітництва ще більше зміцніла і була поширена на всі сторони політичного, соціального, релігійного і культурного життя Західної Європи V – XV ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. інтерес до історії середніх віків починає помітно зростати у зв’язку з поширенням у наукових колах романтизму. Романтики ідеалізували середньовіччя як період, коли, нібито, панувала «чиста

віра в Бога», традиція, у котрій вони вбачали оплот проти революційних потрясінь. У XIX ст. відбулася справжня «реабілітація середніх віків»: у католиків вони почали асоціюватися з могутністю папського Риму, у лібералів – зі становленням парламентаризму, романтики були в захопленні від рицарських ідеалів. У цей час вивчення середньовіччя вводиться до загальноосвітніх навчальних програм. У 60-х роках XIX ст. ті історики, які спеціалізуються на дослідженні європейського середньовіччя, назвали себе медієвістами (від лат. medii aevi – середні віки).

Провідним напрямком у М. другої половини XIX ст. став позитивізм, для якого були притаманні спроби комплексного бачення історичного процесу, включаючи і соціально-економічне життя суспільства, а також виняткова увага до джерела та розробка критичного методу його дослідження, що повинен був забезпечити адекватне тлумачення відображеної у ньому дійсності. З середини 70-х років XIX ст. все більшого значення у рамках позитивістської методології набуває історико-економічний напрямок у М., представники якого значно розвинули спеціальне вчення соціально-економічної, насамперед аграрної історії Західної Європи у середні віки. Ці історики з позиції так званої вотчинної теорії (К. Інама-Штернегг і К. Лампрехт – в Німеччині, Т. Роджерс – у Великій Британії, М.М. Ковалевський, П.Г. Віноградов і Д.М. Петрушевський – в Росії) вперше в М. спробували дати характеристику феодалізму як суспільства, економічну основу якого становила велика вотчина, де панувало натуральне господарство.

У XIX ст. формується марксистська концепція історії середніх віків. Класики марксизму (К.Маркс, Ф.Енгельс і В.І.Ленін) висунули матеріалістичне розуміння феодалізму як особливої соціально-економічної формації, яка існувала протягом декількох століть практично у всіх народів земної кулі. У марксистській інтерпретації феодалізм був одним із способів виробництва, в основі якого лежить власність феодалів на землю, що реалізується за допомогою дрібного виробника, при цьому особливо підкреслювався факт експлуатації земельним власником селянина. Монізм марксистської методології, до того ж надто заполітизованої, не був сприйнятий більшістю медієвістів. Жорстка детермінованість історичного процесу з поділом на первинні – базисні (економічні) і вторинні – надбудовні (політичні та ін.) явища містила в собі небезпеку його спрощеного розуміння. У вітчизняній М. радянського періоду цю небезпеку посилила сакралізація марксистського методу, котра закріпостила науку. Порушувалось комплексне бачення історичного процесу, що призводило до надмірного захоплення соціологічними схемами, які в певному сенсі підмінили аналіз реального життя середньовічного Заходу.

Історичне знання XX ст. значно збагатило комплексне розуміння середньовічного суспільства. Вирішальний імпульс його розвиткові дали послідовники відомого французького медієвіста М.Блока, історики так званої «нової історії», що вийшла зі школи «Анналів» у Франції і Бельгії (Р.Бутрюш, Ш.Перрен, Г.Фоссьє, Ж.Дюбі, Ж. Ле Гофф та ін.) Усі вони надають великого значення великому землеволодінню, сеньйорії і селянсько-сеньйоріальним відносинам у функціонуванні феодалізму як єдиної системи. Разом з тим

феодальний лад постає у їх роботах більш багатогранним, вони приділяють велику увагу світобаченню, соціальній ролі і місцю людини в епоху середньовіччя.

Література: Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М., 1973; Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада. – М., 2002; Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». – М., 1993.

Микола Рудь

МЕЗОЛІТ (від грец. μέσος – середній, λίθος – камінь; також **епіпалеоліт**, **середній кам'яний вік**) – середній період кам'яного віку (10,2 – 7 тис. рр. тому), що був перехідним між палеолітом і неолітом. Геологічно М. співпадає з кінцем льодовикової епохи (плейстоцену) і початком геологічної сучасності – голоцену, з його підрозділами пребореалом та бореалом.

Відступ останнього (вюрмського) льодовика в кінці плейстоценової епохи викликав значну перебудову клімату Євразії, що кардинально змінило флору та фауністичний склад. Зникнення мамонтового фауністичного комплексу та прильодовикових ландшафтів викликало зміни в господарській адаптації населення, що позначилось на характері матеріальної культури. Тому верхньою межею М. прийнято вважати відступ останнього льодовика з території Європи та Білінгенську катастрофу, що сталася близько 10,2 – 10,3 тис. рр. тому. Мезолітичними культурами вважаються ті, що продовжували вести мисливсько-збиральницький спосіб існування в нових кліматичних умовах. Оскільки в певних регіонах Старого Світу (Близький Схід) перехід до відтворювальних форм господарства стався одразу по закінченню льодовикового періоду, термін М. не має загальносвітового значення, а використовується для території середньої та північної смуги Євразії.

Первинна техніка обробки каменю характеризується використанням призматичних, конічних, олівцеподібних нуклеусів для отримання правильно огранених пластинок та мікропластин в якості основних заготовок для виготовлення знарядь праці. Мезолітичні крем'яні індустрії характеризуються широким застосуванням мікролітичної техніки вторинної обробки каменю. Мікролітами називають невеликі вироби з характерною обробкою, що використовувались в якості набірних елементів більш складних знарядь, переважно для оснащення мисливської зброї – стріл та дротиків. Археологічні культури в М. виділяють за характерними особливостями технології обробки сировини та комплексами категорій матеріальної культури, важливою культуровизначальною рисою яких є наконечники дистанційної зброї.

На території України, доба раннього М. представлена такими культурами, як: пісочнорівська та кудлаївська в Поліссі (Пісочний Рів, Кудлаївка, Таценки), кукрецька на території Побужжя, Подністров'я та Надпоріжжя (Абузова балка, Кам'яна могила, Ігрень, Фрумушика), зимівниківською в Східній Україні (Зимівники, В'язівок, Сабівка), шпанською та кукрецькою у Криму (Шпан-Коба, Кукрек, Вишенне). Пізній етап М. представлений культурами Студенок та яніславицька в Поліссі (Студенок, Рудий Острів Бородянка, Прибірськ), гребениківською в Подністров'ї та Побужжі (Мирне, Гребеники, Гіржеве),

кукрецькою в Середньому Подніпров'ї (Лазарівка, Крушники, Чапаївка), донецькою в Східній Україні (Моспино, Рубці, Дробишеве) та кукрецькою та мурзак-кобинською в Криму (Фатьма-Коба, Мурзак-Коба, Балін-Кош).

Серед типів пам'яток мезолітичного часу слід назвати могильники та окремі поховання. Окремі поховання людей відкрито в кримських гротах Мурзак-Коба та Фатьма-Коба. Могильники знайдені в Надпоріжжі (Волоський, Чаплинський, Василівський I, III) відносяться до волосько-василівського типу. Для поховань характерним був обряд трупопокладення у випростаному стані на спині або в скорченому на боці, часто з офарбленням вохрою похованого. Серед кісток в похованнях зустрічаються мікролітичні наконечники та їхні уламки, що свідчить про збройні сутички між мезолітичним населенням. Антропологічні дані свідчать про складну демографічну та етнічну ситуацію в регіоні. Пам'ятки мистецтва представлені зображеннями, що походять з гротів та чуринг Кам'яної могили та поодиноких орнаментованих предметів зі стоянок.

В господарському плані М. називають добою лучних мисливців на нестадних копитних лісів Євразії. Мисливство, на відміну від палеолітичної епохи, має індивідуальний характер, що пов'язано з поширенням лісових ландшафтів та використанням ефективної зброї – луку та стріл. Також поширюються нові форми господарства – рибальство, збиральництво річкових та морських молюсків, перші спроби доместикації тварин. В результаті запровадження нових методів полювання виникала криза мисливського господарства, постала необхідність пошуку та впровадження відтворювальних форм господарства. В суспільному плані відбулося зменшення розмірів господарських колективів – свідчення розпаду палеолітичних громад на менші об'єднання мисливців. З іншого боку, археологічні дані дають можливість відтворення надобщинних об'єднань – первісних племен.

Кінець М. пов'язаний з процесом неолітизації, сутністю якої є поширення перших навичок відтворювального господарства та керамічного комплексу, що супроводжувався певними технічними інноваціями – ручний відтиск крем'яних пластин, шліфування каменю тощо.

Література: Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.). – К., 1982. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України: Культурний поділ та періодизація.– К., 2005; Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. – К. 2008.

Павло Шидловський

МЕНТАЛІТЕТ (від лат. mens – розум, mental – розумовий) – у французькій мові mentalite – це напрям думок, умонастрій, спрямованість або склад розуму; в англійській – mentality – розумовий розвиток, спрямованість розуму; у німецькій – die mentalitat – образ думок, склад розуму. В англійській науковій лексиці термін «М.» використовується з середини XIX ст., у німецькій – з другої його половини, у французькій – ще раніше. У вітчизняній історіографії цей термін з'явився на початку 1990-х рр., що пов'язано із методологічними зрушеннями, зокрема, більшою орієнтацією на антропологізм. Можна сказати, що М. – це

психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму «коду», що історично склався, певна інтегральна характеристика індивідів, сукупність їхніх уявлень, поглядів, відчуттів, яка дає можливість визначити своєрідне бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їх реагування на нього, поведінки в ньому.

Часом М. розглядають як етнопсихологічний феномен. Тоді говорять про "національний М." або "національний характер" – світ ідей, моральних норм, духовного і психологічного складу нації, народу. М. може бути соціокультурно диференційований. Тоді мова йде про ментальність – систему образів і уявлень соціальних груп, усі елементи якої тісно взаємопов'язані (для порівняння: студентська ментальність і ментальність управлінців або бюрократів). І про М., і про ментальність можна сказати, що це – механізми мислення, що не усвідомлюються, але відбиваються у поведінці. І М., і ментальність розлито у культурі та буденній свідомості. Вони часто не усвідомлюються людьми, які мають саме таке бачення світу. Тим часом вони виявляються в їх поведінці і висловлюваннях начебто опріч їхніх намірів та волі. М. і ментальність виражають не так індивідуальні настанови особистості, як поза-особовий бік суспільної свідомості. Їх можна умовно назвати колективними уявленнями, колективним баченням світу.

Усі аспекти і структури суспільного життя, в яке інтегровані люди у певній цивілізації, закріплюються в їхньому менталітеті як звичні зовнішні обставини. А незмінні принципи взаємодії з ними перетворюються в звичні стереотипи поведінки людей. Після цього вже сам М. маси людей оберігатиме цивілізацію від будь-яких глибоких змін, що вимагатимуть від людей змінити власні звички свідомості, мислення, діяльності. Отже, цивілізація формує М., а М. зміцнює цивілізацію. М. є одним з елементів цивілізаційної системи. Він виконує свої, суворо регламентовані функції у суспільстві. По-перше, це регулятивна функція, яка передбачає регуляцію поведінки (буття – в – світі) індивіда на основі ментальних настанов; вироблення стереотипу та імперативу поведінки. По-друге, це стабілізуюча функція: в результаті зміни умов існування суспільства накопичуються зміни внутрішньої структури, які ведуть до зростання протиріч між потребами і можливостями їх здійснення. М. відіграє роль стабілізатора для всієї системи соціальних, економічних, політичних та інших відносин, оскільки розвиток й існування суспільства залежать від того, наскільки успішно воно передає від однієї генерації до іншої свої звичаї, нрави, навички та ідеали. Усі елементи цієї системи взаємозалежні один від одного. Із зміною одного з елементів відбувається зміна усієї системи. М. покликаний врівноважувати відцентрові (дезінтегративні) та центробіжні (інтегративні) тенденції у суспільному розвиткові. Разом із тим слід підкреслити, що М. характеризується двоїстістю: з одного боку, він є статичним і відіграє роль консерванта, який зберігає у своїй матриці звичаї, нрави, навички, ідеали, стереотипи мислення та поведінки, а з іншого – динамічний, оскільки достатньо гнучко реагує на зміни умов існування суспільства.

Література: Гриценко О. Менталітет як категорія інституціональної теорії // Економічна теорія. –2005. – № 1; Литва Л.А. До проблеми етнічного менталітету

//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка» – 2001. – Вип. 10; Нуждин Н. А. Менталитет человека как объект философского анализа – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.egpu.ru/lib/elib/Data/Content/128275704792360049/Default.aspx; Огурцов А. Н. Трудности анализа ментальности //Вопросы философии. – 1994. – № 1.

Тетяна Орлова

МЕНШОВИЗМ – течія політичної думки в руслі соціалістичної ідеології. На відміну від радикально налаштованих більшовиків у Російській соціал-демократичній робітничій партії орієнтувалися на шлях реформ у вдосконаленні суспільства заради соціальної справедливості Напрям оформився на ІІ з'їзді РСДРП (1903 р.), після того, як противники ленінських принципів побудови партії залишилися в меншості після виборів центральних органів та голосуванні за параграфом першим Статуту, що стосувався членства (звідси назва). Після жовтневого перевороту (1917 р.) меншовики були розгромлені, значна частина репресована, інші емігрували. Залишки їх продовжували роботу за межами СРСР.

Література: Товстуха П.В. Протистояння більшовицької й меншовицької концепцій революційного процесу в 1905 – 1907 рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія» – 2002. – Вип. 59/60.

Анатолій Слюсаренко

МЕРИТОКРАТІЯ (від лат. meritus – гідний і грец. κράτος – влада) – буквально: влада, що ґрунтується на чеснотах. Концепція/система соціальних відносин/принцип управління: влада має здійснюватися людьми, які відрізняються своїми здібностями, досягненнями, професійною компетентністю, а не соціальним походженням або приписуваним статусом.

Засновником теорії М. є англійський соціолог М.Янг («Піднесення меритократії. 1870 – 2033», надруковано у 1958 р.). Він вважав, що соціальний прогрес зумовлюється мірою поєднання влади й інтелекту, що від використання людського потенціалу, талантів залежить успіх розвитку усього суспільства. Тому призначення М. він вбачав в інтелектуалізації суспільного життя, розкритті природних дарувань особи. Американський політолог Д. Белл підкреслював: «Принцип М. має проникнути до університетів, бізнесу, уряду. Суспільство, яке не має своїх кращих людей на чолі його провідних інститутів, є соціологічним і моральним абсурдом». Меритократична модель із девізом «кожному за заслугами» спрямована проти несправедливого розподілу політичних цінностей, що базується на знайомствах, зв'язках, спадковості тощо. В основі ієрархічної політичної побудови суспільства і держави повинен лежати принцип залежності посади тільки від здібностей й досягнень конкретної особи. При чому, чим вища у політичній ієрархії посада, тим більш розумні і здібні люди мають її займати.

Деякі дослідники знаходять реалізацію меритократичної моделі в історії і сьогоденні Китаю. Серед головних підвалин функціонування централізованої

імперії вони вказують на систему державних іспитів (кецзюй) для осіб, які прагнули стати управлінцями того чи іншого рівня. Вона з перервами проіснувала 1300 років: з 605 р. до 1905 р. У стародавньому Китаї вважалося, що рівень освіченості, «вченості» людини має бути тісно пов'язаним із перспективами її кар'єри в якості державного службовця. Великий вплив на формування основ китайської цивілізації справило конфуціанство, в якому присутні меритократичні підходи. Зокрема: концепція управління поважною людиною, яка вважає своїм обов'язком творити добро для людей, користується довірою і повагою народу. Конфуцій також вчив, що держава завжди мусить боротися за найкращий з найкращих варіантів, обираючи лідерів найвищого рівня.

За часів Мао Цзедуна комуністи у вибудовуванні владних відносин віддали перевагу іншим принципам. Меритократичні одержали гору у Сінгапурі, прогрес якого після одержання незалежності у 1965 р. дав підставу включити його до групи найбільш успішних держав, названої «драконами Азіатсько-Тихоокеанського регіону». Від 1990-х рр. тисячі китайських чиновників відвідали цю країну з метою переймання досвіду, що сприяло спрямуванню Китаю на шлях до М.

КНР розробила витончену і всеохоплюючу систему відбору і просування політичних лідерів, яка передбачає десятиріччя навчання і цілу низку іспитів на різних стадіях їхньої кар'єри. Наочним прикладом М. в дії є призначення п'ятого покоління китайських лідерів, яке відбулося у 2012 – 2013 рр. Шість з семи членів Постійного Комітету Політбюро Комуністичної партії Китаю, як мінімум, двічі займали посаду керівника провінції, і кожний показав на своїй посаді вражаючі результати. Кожен з них довів свою спроможність управляти типовою китайською провінцією, чий розмір в середньому співставний із розміром чотирьох-п'яти європейських країн заразом. Як вважають китайські політологи, китайська меритократична система унеможливлює, аби хто-небудь настільки ж некомпетентний, як американський президент Джордж Буш-молодший, коли-небудь піднявся на верхівку влади. Пекін впроваджує систему, яку можна позначити як «відбір плюс вибір» («selection plus election»): компетентні лідери обираються і просуваються у своїй кар'єрі на основі роботи і суспільної підтримки через опитування громадської думки, внутрішню оцінку і різноманітні «локальні» вибори. Лідери, відібрані в такий меритократичний спосіб, забезпечили економічний бум і підняли із злиденності кілька сотень мільйонів громадян. Водночас загострилися такі проблеми, як нерівність, погіршення довкілля, корупція і репресії по відношенню до людей з іншими політичними і релігійними поглядами.

Що стосується країн Заходу, так там М. часто розглядається як нова аристократія. В природі М. закладена оцінка особистості на основі врахування її досягнень до інтелекту і її інтелекту до коефіцієнта розумового розвитку. Це перемога «принципу досягнення» над «принципом прописаності», тобто здобуття місця в суспільстві за допомогою спадщини або зв'язків. Можливості входження в новий вищий клас обмежені особистими здібностями, дорожнечею освіти і тим, що коли людина усвідомлює себе недостатньо освіченою,

оптимальний період для одержання сучасної освіти вже згаяно. Меритократична поляризація суспільства є набагато більш жорсткою, ніж класова, оскільки якості, що дозволяють людині увійти до «класу інтелектуалів», не можуть бути дані як привілей. Потенційно визначені, вони формуються протягом десятиліть її свідомого життя. Тобто не соціальний статус є умовою приналежності людини до еліти постіндустріального суспільства, а вона сама формує в собі якості, що роблять її членом цієї еліти. Удосконалюючи свої здібності й особисті якості, представники нового «вищого суспільства» одержують високі прибутки як побіжний результат своєї діяльності.

Література: Пиляева В. В. Меритократия: Учебное пособие http://royallib.ru/read/pilyaeva_valentina/meritokratiya.html#0; Сострадательная меритократия // http://www.day.kiev.ua/ru/article/mirovye-diskussii/sostradatelnaya-meritokratiya; Шлапак В. Ю. Меритократия // Политология. Словарь. – М., 2010.

Тетяна Орлова

МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – науково-дослідні способи, процедури, правила пізнання історичних подій, явищ, процесів і вирішення наукової проблеми. Їх вивченням займається спеціальна історична дисципліна – методика науково-дослідної роботи в галузі історичної науки. Під методом наукового пізнання розуміють як спосіб розв'язання проблеми, пошуку відповідей на поставлені питання, здобуття нових знань, так і спосіб прогнозування актуальних питань, що потребують подальшого дослідження. Основу будь-якого методу складають логічні аксіоми, здоровий глузд, філософські парадигми. Системне застосування наукових методів надає історії статусу науки.

Методи історичного дослідження прийнято класифікувати за способом їх поширення в історіознавстві, умовно ділячи їх на три групи: загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні, тобто властиві лише відповідній науковій дисципліні. Загальнонаукові методи, наприклад, науковий експеримент, моделювання процесів і побудова гіпотез, математично-обчислювальні методи є універсальними, вони застосовуються в усіх науках з урахуванням їх специфіки. Загальнонаукові методи поділяються на емпіричні – від грецького empeiria – досвід (нагромадження відомостей про об'єкт пізнання і моделювання знань про нього) і теоретичні – від грецького theoréo – розгляд (узагальнення, аналіз, синтез, абстракція, порівняння, індукція, дедукція, системний підхід). Обидві групи методів тісно пов'язані та взаємодіють між собою.

Міждисциплінарні методи історичного дослідження, наприклад, конкретно-соціологічних досліджень, запозичених у соціології, кількісні методи, взяті з арсеналу математики і кібернетики. На ґрунті географії сформувалася історична географія і взятий на озброєння картографічний метод дослідження.

З-поміж спеціально-історичних методів досліджень, які відіграють ключову роль у науково-дослідній роботі, можна виділити такі як: абстрагування в історичному пізнанні, історико-порівняльний метод, історико-генетичний, причинно-наслідковий аналіз зв'язків між історичними подіями, фактами і процесами, їх типологізація, історико-системний аналіз, структурно-

діахронний аналіз історичних явищ. Є й інші спеціальні методи історичних досліджень, зокрема ідеографічний (наративний), який передбачає максимально точне і об'єктивне описання фактів на основі джерельних свідчень, а відтак їх пояснення. Хронологічний метод зобов'язує історика дотримуватись часової послідовності висвітлення історичного процесу. Ретроспективний метод дозволяє відстежити хроніку, яка передувала досліджуваним подіям, і в такий спосіб з'ясувати їх причини, а відтак і наслідки. Він невіддільний від історико-генетичного методу, націленого на вивчення процесу розвитку, еволюції того чи іншого явища в минулому. Історико-порівняльний метод ґрунтується на виявленні спільного і відмінного в явищах, процесах, які перебувають у різних просторово-часових координатах, а це дуже важливо для встановлення певних тенденцій розвитку, його закономірностей. Логічним продовжувачем цього методу виступає історико-типологічний метод, який базується на виявлених тенденціях і закономірностях.

Кожен із основних історичних методів включає відповідні компоненти загальнонаукових методів та логічних процедур, враховуючи при цьому те, що історія – це єдина наукова дисципліна, об'єкт і предмет пізнання якої не існує в реальному часі, а це істотно обмежує можливості дослідника, породжує багато труднощів та незручностей, вимагає ширшого застосування законів логіки для моделювання минулих епох.

Багато М. І. Д., у тому числі й спеціальних, спираються на досвід інших дисциплін (соціології, демографії, географії, економіки, психології, математики, лінгвістики та ін.). Водночас частина цих методів виникла в процесі безпосереднього історичного або міждисциплінарного пізнання. Дослідження та інтерпретація княжих і козацьких літописів та хронік, археологічних пам'яток, актових документів минулого, мандрівних записок, щоденників, листів, матеріалів періодики продиктувало вироблення специфічних методів на межі історії, дипломатики, текстології та лінгвістики.

Отже, взяті в комплексі зазначені та інші М. І. Д. складають методологічну базу історії як науки і виступають ключовою передумовою підвищення якості досліджень. Успішне історичне дослідження потребує не тільки комплексного застосування методів, але й дотримання відповідних правил і процедур, залучення сучасного інформаційно-технологічного інструментарію.

Література: Колесник І. Методи історичного дослідження // Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013; Шморгун П. М. Методика історичного дослідження //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002; Бочаров А. В. Алгоритмы исследовательских методов в конкретно-историческом исследовании. – Томск, 2007; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.:Наука, 2003;

Ярослав Калакура

МЕТРОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА – (від грец. metrou – міра, та logos – вчення). Є дві наукові дисципліни – «метрологія» і «метрологія історична». Метрологія – наука про точні виміри. Метрологія розробляє засоби виміру різних складних

процесів і явищ, а також еталони і школи вимірювань. Для створення зразків вимірів – еталонів, метрологія розробляє методику вимірювань, яка дозволяє досягти точності, необхідної для наукових і практичних цілей.

М. І. є спеціальною історичною дисципліною, що вивчає історію складення систем мір, назви одиниць виміру, співвідношення однієї з іншою різних мір минулого, а також одиниць податкового ліку, тобто вивчаються одиниці виміру у їх історичному розвиткові.

Практичні завдання М. І. полягають у встановленні реального обсягу мір, про які є згадка в історичних джерелах, розгляді їх кількісного співвідношення між собою, переведенні вимірів в історичних джерелах в одиниці виміру сучасної метричної системи. Об’єктом вивчення М. І. є міри довжини, площі, обсягу, ваги і т. ін. у їх розвитку, предметом вивчення – співвідношення цих мір з метричними.

М. І. має особливо велике значення при вивченні джерел з соціально-економічної історії. Вона допомагає визначити час і місце виникнення історичного джерела, довести автентичність документу.

Джерельна база М. І. включає в себе літописи, законодавчі акти, грамоти, договори, справочинні документи, митні книги, описи подорожей і т. ін. Специфічну інформацію містять у собі речові п’ятники , що дійшли до нашого часу – важки, терези, еталони виміру, лінійки, монети та ін.

Виникнення М. І.як самостійної наукової дисципліни відбулося в XVI ст. Воно пов’язується з діяльністю видатних вчених Георга Агріколи та Жозефа-Жюста Скалігера. Твір Агріколи «П’ять книг про міри і вагу римлян і греків», що був опублікований у 1550 р., поклав початок розвитку М. І.

В Україні першою працею з метрології, створеною спеціалістом – математиком, був підручник Києво-Могилянської Академії «Арифметика, сиречь наука числительная» Л.Ф. Магницького, що вийшов в 1703 р. Поряд з описом українських мір тут є опис мір давніх народів. Остаточне формування вітчизняної М. І. як наукової дисципліни, відбулося в XIX ст. Початок йому поклали праці з метрології О. Лобко та М. Горбачевського. Перший узагальнений курс лекцій з М. І. був розроблений Д.І. Прозоровським. Згодом на цю тему виходили праці Ф.І. Петрушевського, О.І. Нікітського, І.І. Кауфмана, П.Г. Буткова, К.В. Болсуновського.

У XX ст.дослідженню М. І.були присвячені праці В.П. Мазуренка, О.З. Барабоя, О.Ф. Сидоренко, Г.М. Ніколаєнко. Питань метрології України торкалися у своїх підручниках з метрології Л.В. Черепнін, О.І. Каменцева та М.В. Устюгов. Те саме можна сказати про статті з метрології Б.О. Рибакова, О.Л. Монгайта, І.І. Смирнова.

Одиниці виміру з’явилися у сиву давнину, ще у часи первісного суспільства. Ці міри позичені від самої природи, тобто від самої людини і речей, які її оточують. Це головна причина подібності вимірів майже усіх народів світу, не тільки первісних, але й тих, що дійшли до XIX ст., до повсюдного впровадження метричної системи.

Лінійна міра майже всюди створена з урахуванням параметрів тіла самої людини. Головними одиницями тут були: рука, лікоть, ступня або фут, палець

або дюйм, долоня, крок, сажень. Земельні площі, вимірювалися приблизно. Кубічний вимір зовсім не існував у первісному суспільстві. Сипкі і вологі речовини міряли з допомогою глиняного посуду, дерев'яних відер, діжок і т.ін. Для виміру ваги використовувалися камені, для дрібних одиниць ваги – масу бобів і зерен. З появою грошового еквіваленту вартості товарів – зливків кольорових металів, а згодом монет, їх маса нормувалася мірами ваги.

Система мір на терені України виникла в первісні часи і складалася протягом тисячоліть. Будучи цілком самобутньою, вона відчула на собі помітний вплив інших систем вимірів. Цей процес відбувався як під час ведення торгівлі з іншими країнами, так і під впливом систем мір держав, яким в різні часи належали українські землі. Серед цих впливів слід виділити давньогрецький, Римської імперії, Візантії, Арабського Халіфату, Великого князівства Литовського, Польського королівства, Османської імперії, Австро-Угорської та Російської імперій. На початку ХХ ст. в Україні в якості офіційної була введена міжнародна метрична система.

Література: Войцехівська І. Джерела історичної метрології: аналіз первісників та зіставлення даних // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2004. – № 11, ч. 1; Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1996; Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975; Каменцева Е.И. Устюгов Н.В. Русская метрология: Уч. пособие. – М., 1975.

Андрій Зубко

МЕТРОПОЛІЯ (від давньогрецької meter – мати та polis – місто) –
1. Місто-держава в Давній Греції, яка мала свої поселення (колонії) на інших землях. Наприклад, Ольвія була колонією Мілету, і таким чином Мілет був М. Ольвії. В цей період М. не поширювала свою безпосередню владу на колонії, хоча протегувала їм, під час їхніх суперечностей відігравала роль арбітра, третейського судді, а в період військової загрози допомагала збройними силами та іншими засобами. Колонії, як правило, наслідували систему правління, спосіб життя, культуру, архітектуру своїх М., підтримували з ними активні соціально-економічні та культурні взаємини. Ворожі відносини між М. та колонією вважалися нетиповими й нечасто зустрічалися в давнину.

2. М. в період з середини XV ст. до середини ХХ ст. називали державу, що володіла захопленими нею колоніями, як правило заморськими. Наприклад в період Нового та Новітнього часу у найбільшій колоніальній Британській імперії М. («metropolitan Britain») вважався центр імперії в складі Британських островів й передусім Англії, як цивілізаційного центру. Досить часто цей термін застосовувався стосовно Лондона, як столиці й величезного імперського центру. У деяких колишніх колоніальних імперіях, зокрема Франції, М. називають європейську її територію на відміну від її заморських володінь, хоча вони вже не є колоніями, а мають статус заморських департаментів.

Політично-правові відносини М. з колоніями були різноманітними, зокрема протекторат, васалітет, інкорпорація, однак завжди по суті це були відносини підкорення, підпорядкування. В економічному відношенні відсталі колонії були

для промислово розвинутих М. джерелом сировини та ринком збуту промислових товарів, за умов встановлення вигідних цін саме для М. у цьому торговому обігу. М. намагалася поширити на колонію ідеологію імперської лояльності, сформувати прошарок суспільства, який би підтримував, зміцнював зв'язки між ними. Іноді поширення європейської культури, науки, техніки, мало позитивне значення й піднімало економічний та культурний рівень залежних країн. Зокрема, внаслідок низки реформ, проведених Великою Британією в її колонії Індії в другій половині XIX ст., значно зріс культурно-освітній рівень останньої, з'явилась власна сучасна інтелігенція, а з початку XX ст. промислова буржуазія, тобто відбувалась модернізація країни. Нині вважається, що вплив периферії та центру колоніальних імперій був взаємним, й М. також трансформувалась під впливом своїх залежних володінь.

3. Термін «М.» вживається також для характеристики постколоніального періоду, коли зберігся економічний обмін, вигідний передусім західним країнам (М.) й збитковий для країн «третього світу» (периферії), які продовжують залишатися економічно відсталими та залежними.

4. Терміном «М.» ще називають велике місто, мегаполіс з глобальним впливом; світовий економічний, фінансовий, політичний та культурний центр, важливий вузол міжнародних зв'язків та комунікацій. Наприклад метрополіями можна вважати Нью-Йорк та Франкфурт-на-Майні.

5. Термін «М.» має також регіональний аспект. М. з часу Середніх віків іноді називали головне місто в провінції, тому єпископи великих міст звалися митрополитами. Нині ця традиція зберігається в окремих державах. Зокрема в Канаді М. називають центральне місто провінції чи області. Крім того нині М. вважається місто, яке є регіональним центром в тому розумінні, що в ньому зосереджений економічний, культурний, інформаційний потенціал, вищі зразки матеріальної і духовної культури, і відтак воно має потужний цивілізаційний вплив на весь регіон. У цьому сенсі процес зосередження людей, багатств, політичних, адміністративних, фінансових, владних, культурних установ у містах в процесі урбанізації протягом XX ст. називають метрополізацією.

Література: Бойко-Бойчук О. В. Світові тенденції розвитку міст: міжнародний досвід [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07bovmmd.htm; Мазур Т., Король Є. Еволюція змісту термінів метрополізація, метрополія, метрополійний ареал, метрополійний простір у контексті урбанізаційних процесів XX – початку XXI століть. //Вісник / Національний ун-т «Львівська політехніка». – 2010. – № 675; Посацький Б. С. Основи урбаністики. Урбанізація та територіальне розпланування. – Львів, 2002; Сеник Л. Метрополія, колонія, окупація, постколоніальний період у літературному контексті XX століття. // Вісник Львівського університету. Серія Філософія. – 2009. – Вип. 48.

Олег Машевський

МЕЦЕНАТСТВО – добровільна безкорислива діяльність у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги. Меценат – багатий покровитель наук і мистецтв, а також їх представників. Меценатство –

діяльність мецената, протегування мецената. Назва походить від від прізвища римського державного діяча Гая Цільнія Мецената (лат. – Maecenas, Maecenatis), який уславився широким покровительством поетам і художникам за часів імператора Августа, був другом Горація та інших поетів.

Синонімами поняття „М.” є філантропія (від гр. phileo – люблю, anthropos – людина), спонсорство, український варіант – добродійність, доброчинність – діяльність щодо допомоги тим, хто її потребує.

Україна має власну традицію меценатства. Відомо, що Володимир Великий започаткував на Русі громадську опіку над духівництвом. Мається на увазі десятина, що її він визначив для утримання монастирів і церков. Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Галицький добре відомі не лише як державотворці, а й будівничі храмів. Високої оцінки заслуговує добротворчість Галашки Гулевичівни, Раїни Соломорецької, Раїни Вишневецької. Меценатку Юліяну Заславську навіть канонізовано до лику святих за свою добродійницьку діяльність.

Традиції М. зберігалися й у тяжкі часи перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Власні рядки в історію добродійності вписала українська шляхта. Багато імен щедрих меценатів пов’язано з братствами. Безкорисливо надавали допомогу бідним і нужденним, засновували школи для селянських дітей княгині Ольга та Софія Чорторийські, Ганна Гойська подарувала для Почаївської лаври землю, Софія Русова з сестрою Марією започаткували дитячу школу і ясла, відкривала навчальні заклади тітка гетьмана Скоропадського графиня Єлизавета Милорадович, утримувала школи Христя Алчевська, а Катерина Скаржинська заснувала історико-етнографічний музей. Широкою доброчинною діяльністю відзначалася мати гетьмана Івана Мазепи Марія-Магдалина. Окрему сторінку в історію М. вписав Костянтин Острозький.

Більшість українських гетьманів і козацької старшини займалися М., яке для них стало потребою душі, інакше вони себе не уявляли. Це – П. Сагайдачний, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський, П. Калнишевський, Г. Лобода та ін. Гетьман І. Мазепа – один з найбільших українських меценатів усіх її епох, він був одержимий ідеєю будувати. За його сприяння споруджені, перебудовані, оздоблені київські монастирі (Печерська лавра, Пустинно-Миколаївський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Межигірський, Золотоверхо-Михайлівський), Чернігівський Троїцько-Іллінський, Лубенський Мгарський, Прилуцький Густинський, Батуринський Крупицький, Глухівський Петропавлівський, Бахмацький, кафедральні собори в Києві, Переяславі, Чернігові, церкви в Батурині, Дігтярях та багато ін. Він звів і навчальний корпус Київського колегіуму, який за його клопотанням у 1701 р. перейменований в академію.

Піднесення меценатської діяльності припадає на другу половину XIX ст. – „золоту добу” українського підприємництва. Серед добродійників цього періоду відомі Терещенки, Симиренки, Харитоненки, Ханенки, Дегтярьови, Бродські.

В умовах сьогодення М. України має своє продовження. У 1995 р. засновано Лігу українських меценатів. У 1997 р. прийнято Закон „Про благодійництво та

благодійні організації”, 2000 р. – розпорядження Президента України „Про сприяння благодійній діяльності в Україні”, де визначено систему благодійної і меценатської діяльності підприємств, установ, організацій, фізичних осіб, розроблено механізм їхньому сприянню усіма інститутами державної влади країни. Указом Президента в Україні засновано День добродійника (2007 р.).

Література: Базильчук Г. К. Словник-довідник з історії. – К., 2005; Карпова-Чемерис Л. Феномен українського меценатства //Бористен. – 2002. – № 1; Матяж С. Історичні аспекти державного регулювання меценатської діяльності в Україні //Державне управління та місцеве самоврядування.– 2009. – Вип. 2; Омецінська М.В. Особливості становлення вітчизняного меценатства //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2011. – Вип. 103, ч. 1; Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001.

Анатолій Коцур

МИСТЕЦТВО (від нім. meister – майстер, умілець) – одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах відповідно до певних естетичних ідеалів. У широкому сенсі М. називають досконале уміння в будь-якій справі, галузі; майстерність.

М. є органічною складовою духовної культури людства. Його розвиток обумовлюється як загальними закономірностями буття людини й людства, так і естетично-художніми закономірностями, поглядами, ідеалами й традиціями певної історичної доби. Виникли окремі напрями М., зокрема образотворче та музичне, в найдавніші палеолітичні часи існування людських спільнот. На той час вони мали переважно магічно-обрядовий, міфологічний або ужитковий характер. Але це не применшувало ролі та значення М. в житті первісної людини. За доби античності почало активно розвиватися театральне М., яке увібрало в себе прийоми і образотворчого, і музичного, але водночас винайшло власні художні засоби сприйняття та відтворення дійсності. Тоді ж набуло високого рівня й М. архітектури, яке поєднало в собі математичні знання, технічні досягнення та художні образи, що втілилися переважно в декорі споруд – скульптурі, рельєфах, мозаїках, фресках та ін.

За часом існування М. прийнято поділяти на первісне, доби військових демократій, середньовічне, епохи Відродження, нового та новітнього часу, сучасне. Кожному періоду відповідає власний, тільки йому притаманний мистецький стиль, який проявляється не лише у формальних, але й змістовних особливостях художніх творів. В Європі, в тому числі й Україні, за доби середньовіччя були поширені такі стилі, як візантійський, романський, готичний; у період Відродження – ренесансний; у новий час – бароко, рококо; у XIX – XX ст. – класичний (ампір), модерний, еклектичний, конструктивістський, постмодерний та ін. Слід зазначити, що мистецькі стилі проявлялися не лише у тих жанрах, які на сьогодні прийнято відносити до власне мистецьких, але й у літературі – прозі, поезії та драматургії, а також у способі життя та світосприйнятті.

У новітній час виникли види мистецтва, пов'язані із технічними засобами.

Це фотомистецтво та кіномистецтво, які мають власні, лише їм притаманні особливості художньої виразності. Значно доповнили арсенал засобів мистецької творчості цифрові технології, які активно використовуються сучасними митцями, реставраторами та реконструкторами художніх творів.

Існує також поділ М. на церковне і світське. Вони різняться між собою призначенням, змістом та формою. Скажімо, церковне М. більшою мірою залежить від канонів – встановлених спеціальними документами та традицією правил створення мистецьких творів, призначених для церковних потреб. Так, у відповідності до існуючих канонів будуються та оздоблюються християнські храми, пишуться ікони та духовна музика. Церковне М., звичайно, теж залежить від поширення мистецьких стилів, але меншою мірою, ніж світське. Більше того, в історії церкви бували випадки, коли твори, виконані на думку церковних властей з порушенням канонів, знищувалися, або не відразу освячувалися, як, наприклад, Володимирський собор у Києві.

В Україні збереглося чимало видатних мистецьких пам'яток від найдавніших часів до сучасності. Це, передусім, зразки первісного М. – скульптурні та графічні зображення, музичні інструменти доби палеоліту (стоянки Мізин, Молодово-V та ін.), мальована кераміка та скульптура Трипільської культури, ювелірні мистецькі вироби скіфів та сарматів, фрагменти архітектурних споруд, мозаїки, скульптури, прикраси причорноморських греків, високохудожні вироби ранніх слов'ян. Безцінний комплекс пам'яток М. залишила по собі доба Київської Русі. Він був доповнений чудовими зразками книжкового мистецтва – мініатюрами та художнім оздобленням рукописної книги. Велику історичну значимість мають художні твори й пізніших часів, зокрема, М. козацької доби, часів національного відродження тощо. Серед видатних представників мистецької спільноти України, передусім слід згадати творчий доробок видатного українського художника та поета, академіка Петербурзької Академії мистецтв за внесок у розвиток графіки Т. Шевченка.

У вітчизняній історичній науці, зокрема антикознавстві, медієвістиці, новій та новітній історії, а також в археології, етнології, джерелознавстві, символіці, емблематиці, іконографії, сфрагістиці, геральдиці та інших спеціальних історичних дисциплінах приділяється значна увага вивченню мистецьких творів, які містять цінну інформацію не лише з історії духовної культури, але й відомості політичного, військового, соціально-економічного, побутового, особистісного характеру. В якості історичного джерела активно досліджуються скульптурні, графічні, живописні, архітектурні, музичні та інші художні твори, значна увага приділяється вивченню аудіовізуальних джерел. Їм присвячено чимало історичних та мистецтвознавчих наукових, науково-популярних, художніх видань.

Література: Історія українського мистецтва: у 5 т. / голов. ред. Ганна Скрипник. – Т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. – К., 2008; Т. 2: Мистецтво середніх віків. – К., 2010; Т. 3: Мистецтво другої половини XVI – XVIII ст. – К., 2011.

Світлана Павленко

МИТО – в Київській Русі, а згодом на руських (українських) землях і в Московській державі податок, який сплачували грішми за перевезення товарів, прогін худоби через державні кордони або внутрішні митні застави. М. брали також за користування шляхами, мостами тощо. Згадується вже у перших міжнародних угодах, зокрема у договорі 911 р. Київської Русі з Візантією. За Середньовіччя М. становило важливе джерело державних доходів, а також було засобом збагачення тих феодалів і міст, що діставали від уряду право його збирання.

В другій половині XVII – XVIII ст. митний податок, що збирався з купців за привезені товари в Гетьманщині називався індуктою. Існував поруч з евектою – митний податок, що стягувався урядом за вивіз товарів до Російської держави. В цей період держава практикувала віддання митних зборів на відкуп.
До кінця XVIII ст. на кордоні Лівобережної України з Річчю Посполитою існували митники і митні застави. В 1754 р. митні податки (індукту і евекту), які стягував гетьманський уряд, були скасовані. З другої половини XVIII ст. і до утвердження СРСР митна справа на території тодішньої Малоросії регулювалася винятково законодавством Російської імперії (Новоторговий статут 1667 р., Митний тариф 1724, 1757, 1850, 1903 рр., Митний статут 1910 р. та ін.).

Література: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Дідусенко П.М. Митна справа на Гетьманщині у 18 столітті. Зміни в митній справі на Україні в середині – другій половині 18 століття //Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених.– 2000. – № 4.

В'ячеслав Мордвінцев

МІГРАЦІЯ (від лат. migration – переміщення, переселення) – перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця виїзду до місця в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може призводити до зміни постійного місця проживання.

У XIX – XX ст. внаслідок формування національних держав утвердилися принципи громадянства і особистої свободи, окреслилися кордони країн. Як результат – визначилися три основні компоненти М.: країна походження, країна призначення та сам мігрант – особа, яка здійснює М. Також з'явилися поняття «еміграція» та «імміграція». Існує три варіанти тлумачення терміну «еміграція»: переселення в іншу країну; місце або час перебування за межами батьківщини після такого переселення; сукупність емігрантів, які проживають у тій чи іншій країні. Імміграція – це в'їзд (вселення) громадян однієї держави в іншу на постійне чи тимчасове проживання.

Існує декілька варіантів класифікації М. Дослідники називають наступні види М.: міжнародна (перетин адміністративно-територіальних міждержавних кордонів, тобто зміна країни проживання) і внутрішня (перетин адміністративно-територіальних кордонів в межах однієї держави), організована та неорганізована, добровільна (рішення про М. приймає сам мігрант), примусова (виселення або вигнання, коли до переміщення примушує вища

влада), вимушена (зміну місця проживання всупереч бажанням людини зумовлюють стихійні лиха, війни, голод, переслідування тощо), зворотна і незворотна, а також маятникова (до одного місяця), сезонна (від місяця до року), довготермінова (понад рік), постійна (не передбачає повернення на батьківщину). ООН у міжнародній М. визначає такі її основні різновиди: 1) іноземці, що приїздять у країну для навчання; 2) мігранти, що їдуть на роботу; 3) мігранти, що приїздять для об'єднання або створення нових сімей; 4) мігранти, що приїжджають для постійного поселення; 5) іноземці, яких допускають у країну з гуманітарних міркувань (біженці, особи, які шукають притулку тощо).

З точки зору правового статусу мігранти поділяються на чотири категорії: 1) переселенці, які стали громадянами країни імміграції; 2) іноземці з постійним дозволом на проживання; 3) тимчасові мігранти, що мають візу і дозвіл на роботу; 4) нелегальні іммігранти. Етнопсихологи виокремлюють три категорії емігрантів: 1) переселенці – назавжди залишають батьківщину; 2) візитери – довший час живуть у чужій країні (дипломати, студенти, бізнесмени); 3) туристи.

Існує класифікація за критерієм причин-цілей, яка обіймає дев'ять видів М.: М. членів сімей; репатріація або реемміграція; релігійна (не має постійного характеру і пов'язана із відправленням релігійного культу); етнічна (переселення з етнічних мотивів заради поліпшення умов проживання або за умов фізичної чи етнокультурної загрози); екологічна (переселення з районів екологічних катастроф або стихійного лиха); туристична; освітня; політична, яка поділяється на М., що настає внаслідок змін політичних режимів або державних кордонів, а також М. дипломатичного корпусу та військових. У сучасному світі наймасовішою і такою, що має найрізноманітніші наслідки, є економічна М. – перетин внутрішньодержавних та міжнародних кордонів у пошуках роботи (трудова М.), з метою придбання чи продажу товарів, інвестування та інших видів діяльності, що мають економічні цілі чи мотиви.

Головною детермінантою М. є розрив між різними групами країн у рівнях економічного розвитку і відповідно у рівнях та якості життя населення. Ще у XIX ст. англійський науковець Е. Равенштейн сформулював «закони М.», зокрема положення про те, що основним фактором М. виступає економічний: міграційні потоки линуть до більш розвинених економічних районів і посилюються в міру технічного прогресу і розвитку засобів транспорту та комунікацій. Прагнення розширити свої життєві можливості та перспективи, одержати доступ до сучасних систем соціальних послуг, особливо до повноцінної освіти, також впливають на міграційні наміри.

Міжнародна М. робочої сили у теперішній час домінує серед інших міграційних потоків. Вона є найважливішою складовою процесу глобалізації економічного життя світового співтовариства у другій половині XX – на початку XXI ст. Цей всеохоплюючий процес включає в себе потужні потоки трудових ресурсів, котрі перерозподіляються між країнами з різним рівнем соціально-економічного розвитку, а також всередині цих країн. Під час першої (перші дві третини XIX ст.) і другої (кінець XIX – перша третина XX ст.) глобальних міграційних хвиль потоки мігрантів йшли тільки в одному напрямку – з Європи

до Північної Америки. Проблема трудової М. в Західній Європі актуалізувалася після Другої світової війни, позначивши початок третьої глобальної міграційної хвилі. Західна Європа разом із північноамериканським континентом стала одним із світових центрів тяжіння іммігрантів. Утворення Європейського Союзу і його розширення, а також інтеграційні тенденції всередині об'єднання прискорили інтенсивність імміграційних процесів. Кінець XX ст. ознаменувався наступною, ще більшою хвилею М. Вона частково стала результатом деколонізації, утворення нових країн і політики держав, які сприяли виїзду людей або примушували їх до того. Однак це стало також результатом модернізації й технологічного прогресу. Розвиток транспортних засобів зробив М. простішою, швидшою і дешевшою. Вдосконалення в області комунікацій надали більший стимул використовувати економічні можливості та посилило зв'язки між мігрантами та сім'ями, що залишилися на батьківщині. Подібно до того, як економічне зростання Заходу стимулювало еміграцію у XIX ст., економічний розвиток незахідних суспільств стимулював еміграцію у XX ст.

Хоча традиційно серед основних причин виїзду населення з країн, що розвиваються, називають бідність, як показує практика, її роль неоднозначна і відносна. Згідно досліджень, більшість міжнародних мігрантів відносяться радше до середніх соціальних прошарків, а категорії населення, які живуть у злиденності, навпаки, відзначаються низькою територіальною мобільністю. Найменш розвинені, найбідніші країни не відносяться до числа основних донорів мігрантів, оскільки в них ще не склалися умови для масової еміграції. Її стримують переважання в цих спільнотах аграрного населення з низькою територіальною мобільністю, явна нестача у переважної більшості людності грошей на переїзд або відсутність кваліфікації, яка користується попитом. Еміграція здійснюється головним чином звідти, де країни вже досягли певних економічних успіхів. Основі країни-постачальники мігрантів: Китай, Індія, Філіппіни.

Розвиток глобалізаційних тенденцій в різних областях життєдіяльності світу на межі другого і третього тисячоліття вплинув на міжнародну М. населення, що стала глобальною, торкнувши практично всі регіони й країни. Їх ефект на пересування населення особливо помітний у сферах ринку праці, бізнесу, освіти, науки, інформації та комунікацій, а також соціальних зв'язків. Міжнародна М. стає все більш важливим фактором економічного, соціального і демографічного розвитку сучасних держав. Вона є складним політичним, соціальним та економічним явищем. Кошти мігрантів, які відсилаються на батьківщину, є невід'ємною і важливою частиною сучасної економіки. Грошові перекази мігрантів – основа фінансової підтримки бідних сімей і надійне джерело іноземної валюти для багатьох країн. До того ж від'їзд з країни послаблює в ній тиск безробіття. Разом із тим, за даними доповіді Світового банку, міжнародна М. стимулює економічне зростання і поліпшення добробуту як країн-донорів, так і країн-реципієнтів. З одного боку, мігранти вилучають частину ресурсів з економіки країн, що їх приймають, однак з іншого боку, оскільки праця мігрантів в цілому обходиться дешевше праці корінних жителів, виходить, що гастарбайтери стримують зростання інфляції. Завдяки трудовим

мігрантам ціни на чимало товарів і послуг не досягають свого максимуму. А внутрішнє споживання за рахунок трудових мігрантів збільшується, що стимулює зростання виробництва і торгівлі в цілому. В розвинених країнах відбувається збільшення кількості людей похилого віку, і гостро стоїть проблема робочої сили, певною розрадою якій стають гастарбайтери. Водночас імміграція викликає низку проблем, пов'язаних з етнічними, расовими, релігійними і культурними відмінностями мігрантів від корінного населення, у зв'язку з чим у того зростають ксенофобські настрої.

В світі складаються певні центри, куди прагнуть приїхати мігранти з різних країн. До їх числа належать економічно розвинені країни Європейського Союзу, США, Канада, Австралія, нафтовидобуваючі країни Близького Сходу, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії. На першому місті із прийому мігрантів знаходиться США, на другому – Росія, на третьому – Німеччина.

Особливістю третього тисячоліття стали якісні зміни у світових міграційних потоках, які виявляються, насамперед, у визначальному значенні економічної, передусім трудової, М.; шаленому зростанні нелегальної М.; збільшенні масштабів і розширенні географії вимушеної М.; підвищенні впливу міжнародної М. на демографічну ситуацію у розвинених країнах світу; фемінізації міжнародної М.; подвійному характері міграційної політики на національному, регіональному і світовому рівнях.

Рекомендації Глобальної комісії з міжнародної М. містять широкий спектр пропонованих заходів – від узгодженого регулювання стихійних міграційних потоків до полегшення інтеграції мігрантів у суспільство приймаючих країн. Разом із тим головна проблема – контрасти у рівнях економічного розвитку й демографічної динаміки, що викликають масові М. з Півдня на Північ, – залишається відкритою. Сама ж міжнародна М. є проблемою виключної важливості для усього світу.

Література: Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять //Політичний менеджмент. – 2006. – № 2; Блинова М. С. Современные концепции миграции населения: критический анализ //Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2008. – № 3; Дмитриев А. Конфликтогенность миграции: глобальный аспект //Социологические исследования. – 2004. – № 10; Иноземцев В. Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историко-социологический очерк) //Социологические исследования. – 2003. – № 4; Цапенко И. Движущие силы международной миграции населения //Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3.

Тетяна Орлова

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО - сукупність правил і звичаїв, які разом регулюють відносини між державами. Залежно від контексту термін «М. П.» вживається стосовно будь-якого з чотирьох дещо відмінних понять або певної їх комбінації.

1. Позитивне М. П. – це сукупність особливого роду домовленостей (договорів, конвенцій, декларацій, протоколів), що їх держави уклали одна з одною, формально погодившись зв'язати себе ними.

2. Звичаєве М. П. становить неписаний звід правил та норм поведінки, які сформувались в історії та яких дотримуються неформальною згодою.
3. Принципами М. П. є такі ідеальні принципи, як гуманність у законах про ведення війни, що лежить в основі звичаєвого і позитивного М. П.
4. Теорія М. П. – це царина роботи вчених-правознавців.

Ці чотири категорії є не самостійними типами М. П., а різними аспектами однієї і тієї ж сфери або чотирма основними джерелами визначення закону для прийняття рішення в конкретних судових справах. У будь-якому разі ці чотири категорії не є рівноцінними з формального боку: принципи М. П. лежать в основі і позитивного, і звичаєвого М. П., тоді як у працях вчених пропонуються систематизовані теоретичні коментарі щодо трьох інших категорій, їх взаємозв'язку та способів застосування в конкретних випадках.

Якщо розглядати поняття в його вужчому значенні – як позитивне право, то положення М. П. і суб'єкти цих положень чітко встановлюються в самих домовленостях; подальше витлумачення цих домовленостей покладаються на держави, що є їх сторонами, за винятком випадку незгоди сторін, які погоджуються звернутись до якоїсь третьої сторони, як це було в справах, представлених на розгляд Міжнародного або третейського суду, коли деяким країнам або групам країн надавалося право врегулювання того чи іншого конфлікту.

У сучасному М. П. прослідковуються дві головні тенденції розвитку. Перша – спроба визначити і запровадити в кодифіковані міжнародні договори елементи звичаєвого М. П. і принципи М. П., не порушуючи при цьому окремих національних суверенітетів держав. Друга – спроба зміцнити мир у світі («світовий порядок») за рахунок національних суверенітетів окремих держав.

Література: Міжнародне право /Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Ткаченко В.Д., Погребняк С.П., Лук'янов Д.В. Порівняльне правознавство [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://textbooks.net.ua

Іван Патриляк

МІЛІТАРИЗМ (від лат. militaris – воєнний) – політика нарощування озброєнь та зміцнення військової могутності країн для підготовки і здійснення загарбницької чи оборонної війни; втручання у справи інших країн чи придушення опору внутрішніх опозиційних сил. М. характеризується гонкою озброєнь, розширенням воєнної промисловості в мирний час, створенням воєнно-промислових комплексів, перерозподілом національного багатства на користь воєнного споживання: посиленням податкового тягаря, інфляцією, підвищенням цін на товари масового споживання. Після Другої світової війни М. став складовою частиною політики протистояння двох соціально-політичних систем. Найнебезпечнішим виявом М. є нарощування ракетно-ядерного озброєння, (наприклад, у протистоянні між колишнім СРСР і США). Напружуючи економіку, М. завдає незліченних лих усім країнам і народам. Так. тривала мілітаризація економіки, зростання військових витрат в СРСР стали одними із важливих чинників його економічного й політичного краху та дезінтеграції. Економічний занепад, зубожіння багатьох країн Азії, Африки й Латинської

Америки значною мірою є наслідком їх мілітаризації.
Література: Пархомчук О.С. Мілітаризм і проблема конверсії в глобальному світі. – Київ, 2004.

Борис Гончар

МІЛІТОКРАТІЯ (від лат. militis – воїн, солдат та давньогрецького κράτος – влада) – правління військових, коли головні посади у вищих державних органах займають вихідці із армійського середовища, правоохоронних органів, спецслужб та інших силових структур.

Для М. характерна автократична форма правління, жорстка управлінська вертикаль, відверте чи приховане обмеження демократичних свобод. Адже основний кадровий склад мілітократичної держави пройшов освітнє професійне та соціальне становлення у військовому середовищі, для якого характерна сувора дисципліна, службова ієрархія, безумовне виконання наказів, а демократичні процедури, суспільні дискусії, політична конкуренція сприймаються як некерованість, криза держави, хаос.

На думку директора Інституту прикладної політики, керівника сектора вивчення еліт Інституту соціології РАН доктора соціологічних наук О. Криштановської, за часів президентства В. Путіна в Росії при владі – М., оскільки біля половини керівних посад у федеральних органах влади в руках вихідців з силових структур.

Класичний приклад М. є влада військових у М'янмі (Бірмі), де генерали керують країною з 1988 р.

Різновидом М. є хунта.

Література: Крыштановская О. В. Милитократия и демократия в России XXI века // Управленческое консультирование. – 2006. – № 2; Кумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия. – М., 1995; Мир цвета хаки. Вооруженные силы в системе государственной власти / А.Д. Васильев, В.Ю. Зайцев, А.Е. Кириченко, В.В. Куделев, П.В. Топычканов; под ред. А.А. Горбунова. – М., 2011; Окара А. Н. Милитократия VS креатократия: выбор модели модернизации в современной России как социально-философская проблема // Вестник ТОГУ. Социология и социальная работа. – 2009. – № 4 (15).

Олег Машевський

МІФ (грец. μῦθος – казка, переказ, оповідання).

1. М. – оповідання про минуле, навколишній світ, яке описує події за участю богів, демонів і героїв та історії про походження світу, богів і людства.

2. М. – первісна форма суспільної свідомості. Міфотворчість – важливе явище в культурній історії людства. В первісному суспільстві М. являв собою основний спосіб сприйняття світу. Людина з давніх часів відчувала потребу розуміти оточуючий світ. М. виступає як найбільш рання, що відповідає первісному та стародавньому суспільству, форма світосприйняття, усвідомлення світу та самої себе первісною людиною, як початкова форма духовної культури людства.

Важливі передумови виникнення особливої «міфологічної логіки»

полягають у тому, що первісна людина ще не виокремлювала себе з оточуючого середовища – природного та соціального. Міфологія виникає як родова свідомість, адже людина у первісному світі існує як невід'ємна частина роду. Інша передумова міфологічного світогляду полягає у нерозчленованості первісної свідомості, яка ще не відокремилась від емоційної та психомоторної сфери. Наслідком цього було наївне олюднення природного середовища, загальна персоніфікація та метафоричне сприйняття природних об'єктів та явищ. Людина переносила на природні об'єкти власні якості, а разом із тим – й суспільні явища. Наприклад, тотемізм є наслідком перенесення на живу природу законів родового суспільства.

Важливою рисою М. є символізм. Синкретичність первісного мислення проявлялась в нечіткому розмежуванні суб'єкту та об'єкту, предмету та знаку, речі та слова, істоти та її назви, предмету та його атрибутів, одиничного та множинного, просторових та часових величин. В результаті такого нерозрізнення, предмети та явища групуються між собою не за первинними якостями, а за аналогіями, суміжністю у просторі та часі.

Для М. характерна заміна причинно-наслідкових зв'язків прецедентом – «після цього – відповідно, внаслідок цього». Походження предмета видається за його сутність. Пояснити будову світу означає розповісти, яким чином світ було створено. Весь світ є наслідком подій, що відбувались в далекому минулому. Тому М. поєднує в собі два аспекти – розповідь про минуле (діахронічний аспект) та спосіб пояснення сучасного (синхронічний аспект).

Зміст М. розуміється первісною свідомістю цілком реальним (навіть в якості «вищої реальності»), межі між реальним та надприродним не проводиться. Колективний практичний досвід, яким би він не був, накопичується багатьма поколіннями, тому тільки він розглядався як найбільш надійний. Для будь-якого первісного суспільства цей досвід проявлявся в мудрості предків, в традиції, тому усвідомлення фактів зовнішнього світу виявлялась справою міфології, яка не підлягала перевірці.

Первісна міфологія знаходилась в тісному зв'язку з ранніми формами релігії – анімізмом, тотемізмом, фетишизмом та з магічними уявленнями, а також є суттєвою частиною більш складних релігійних вірувань. За переходу до цивілізації, міфологічні сюжети переробляються в залежності від необхідності пояснення суспільних трансформацій, часто стають релігійними догмами. Зміна М. на релігійну систему відбувається через складання генеалогій божеств або героїв, відтворення сюжетів боротьби з хтонічними істотами, складанням загально етнічного або загальнодержавного пантеону надприродних істот, укладанням канонічних текстів, що відрізняє їх від родової усної традиції. З утворенням стратифікованого суспільства розшаровується і міфологія: утворюються окремі «жрецькі» міфологічні тексти, «аристократичні» міфи про богів та героїв, «нижча міфологія» про духів природи, пов'язаних з родючістю.

Проте М. не можливо звести до форм релігії. Будучи системою первісного світосприйняття, М. включала в себе в якості синтетичної єдності зародки не тільки релігії, але і філософії, донаукові уявлення про світ та людину, різні форми мистецтва. М. також відіграла первинну роль у формуванні інших жанрів

та народної форм творчості: казки, епосу, драми, поезії та літератури. Сліди тісного зв’язку з міфологічною спадщиною зберігаються і в перших кроках науки, наприклад: давньогрецька натурфілософія, історія, медицина.

Літ.: Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – Т. 1. – М., 1998; Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М, 1989; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930.

Павло Шидловський

МІЩАНИ (від польськ. mieszczanin, що є калькою з нім. bürger – житель міста») – у ХІУ – ХУІІ ст. стан людей, які проживали в містах Литви та Польщі. Вони засновували цехи – об'єднання ремісників за їхнім фахом. За соціальною структурою М. поділялися на три групи: патриціат – міські багатії, які мали провід, середнє міщанство та незаможне – плебс. Групи М. різних національностей, віросповідання підлягали різним юрисдикціям. Як відомо, в містах Речі Посполитої магдебурзьким правом користувалися лише римо-католики. Участь українців у самоврядуванні була обмежена, тому українські М. мусили вести боротьбу водночас проти соціального і релігійно-національного гноблення. У цій боротьбі організацією українського М. стали братства. Завдяки їхній діяльності за часів, коли вищі стани почали полонізуватися, керівництво українським національним життям переходило до М. Зокрема, в XVI ст. українське М. стало осередком боротьби за національні права на релігійному, політичному й культурному полі. Воно також надало нового спрямування козацтву – зміцнило його активними, інтелектуально вищими силами, залучило до спільних національно-політичних змагань, надихнуло прагненнями державного відродження України.

Поділ України на російську й польську сфери впливів (1667 р. і остаточно 1686 р.) спричинив те, що доля М. складалося по-різному на Правобережжі й Західній Україні, які залишилися під владою Польщі, та в Гетьманщині. В першій М. зубожіли, втратили активність; братства обмежували свою діяльність церковними справами. Осередком української культури стає Гетьманщина.

У Росію слово «М.» проникає з XV ст. і до кінця XVII ст. набуває там великого поширення. В 1671 – 1672 рр. під Москвою було засновано міщанську слободу, де проживали ювеліри-сріблярі, вихідці з польських земель. За боярським наказом 1682 р. вони користувалися особливими пільгами. Незабаром слово «М.» перестає стосуватися лише вихідців із Польщі, тобто втрачає ознаку за національністю і набуває значення «жителі міст».

У царській Росії М. були другі за чисельністю після селянства. Вони становили близько 40 % населення міст і були ядром середнього та дрібного підприємництва. Під час правління Катерини II було оформлено правове становище міських станів. З 1804 р. М., що проживали в сільській місцевості, зобов'язувалися сплачувати подвійний податок: як М. і як селяни. У XIX ст. міщанство чисельно зростає за рахунок звільнених у запас офіцерів (недворянського походження), сиріт – вихованців державних закладів, іноземців, що прийняли російське підданство та ін. У М. був свій кодекс честі.

У 1824 р. вийшов закон, що зобов'язував М. купувати відповідні

торговельні посвідчення, де фіксувалися види діяльності, способи торгівлі, володіння нерухомістю, характер торговельного посередництва, кількість найманих робітників тощо. Ціна таких посвідчень була дуже високою (від 40 до 120 крб.). Більшість М. займалася дрібним підприємництвом, а оскільки становище більшості підприємців було дуже нестійким, то М. мусили найматися на роботу до багатших підприємців, або йти в чиновники. Серед міщанської інтелігенції переважав дрібний технічний персонал, але були й такі, що прагнули здобути гарну освіту, зробити кар'єру. В 1835 р. серед студентів університетів М. становили 17,4 %. Оскільки М. були відірвані від великої буржуазії, тісно пов'язаної з самодержавством, то крах останнього виявився трагічним і для великої буржуазії, адже спертися їй не було на кого.

Література: Кунцевська О. Зміст і обсяг поняття "міщанство" (етноісторичний підхід) //Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 2.

В'ячеслав. Мордвінцев

МОВИ НОСТРАТИЧНІ (від лат. nostras – місцевий, наш) – більшість мовних сімей Старого Світу, що мають спільне походження. До М. н. належать такі мовні сім'ї, як індоєвропейська, семітсько-хамітська, картвельська, алтайська, дравідська та ін. Таким чином, у межах ностратичної мовної надсім'ї виявляються спорідненими такі, здавалося б, далекі мови, як українська, єврейська, арабська, грузинська, татарська, монгольська, японська, чукотська та «мертві» мови, наприклад, етруська, еламська.

Аналіз спільного лексичного складу М. н. свідчить про те, що ностратична прамова існувала на стадії привласнювального господарства первіснообщинного ладу в умовах помірного клімату, де траплялися такі кліматичні явища, як сніг та лід, до появи лука й стріл, до приручення собаки. Все це відповідає археологічній добі фінального палеоліту. Прабатьківщина М. Н. була розташована в Східному Середземномор'ї – на Близькому Сході в Передній Азії та на півдні Середньої Азії.

Література: Тищенко К. Основи мовознавства. – К., 2007.

Михайло Гладких

МОВНА ПОЛІТИКА (від грец. – πολιτική – мистецтво управління полісом, тобто державою) – сфера діяльності держави, суттю якої є визначення форм, завдань, змісту реалізації принципів та діяльності у сфері розвитку мов у державному, економічному, політичному і громадському житті, визначення конституційних прав громадян у цій сфері, формування ставлення до національної гідності людини, її культури і мови. М.П. формує розуміння соціального призначення державної мови і мов національних меншин, забезпечує створення умов для розвитку і досягнення освітнього рівня володіння іноземними мовами. Вибір мови міжособового спілкування є невід'ємним правом громадян. М.П. забезпечує охорону фондів і пам'яток мови, організацію і контроль за виконанням законодавства про мови, регулює мову діловодства та документації, судочинства та ін. М.П. забезпечує функціонування системи освіти національними мовами, мови інформації та зв'язку, науки, назв

державних і громадських органів і організацій. Складовою М.П є сприяння національно-культурному розвиткові діаспори.

Література: Грицях Д.І. Мова як об"єкт державної політики, статусна і корпусна мовна політика // Держава і право. –2012. – Вип. 56; Ковач Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.– 2010. – Вип. 2; Пелагеша Н.Є. Мовна політика як інструмент розвитку комунікативного простору Європейського Союзу // Стратегічні пріоритети. –2010. – № 3; Ткаченко І.В. Державна мовна політика як фактор зміцнення національного суверенітету України //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2012. – Вип. 106.

Наталія Терес

МОДА (фр. mode, от лат. modus – міра, образ, спосіб, правило, припис) – панування у певний час у певному середовищі тих чи інших вподобань. М. може розглядатися як мутація смаків у тому чи іншому культурному оточенні. Вона є одним із основниї механізмів, що організують життя соціуму і регулюють поведінку людей в ньому. М. підкорює своєму впливу не тільки побутову сферу життя людини (вибір одягу, інтер'єру, предметів особистого вжитку, гастрономічні, музичні вподобання), але й ментальну: образ думок, формування критерієв оцінки явищ дійсності, вибір певної моделі поведінки, самоідентифікацію. При цьому М. є не просто потужний соціальний регулятор, але й значущий культурний феномен.

Вживання словосполучення – «вдягатися за М.» походить з XVII ст., коли французька придворна М. стала зразком для всіх європейських країн. М. – явище соціальне і вимагає дослідження. Дослідження феномену М. є щироким полем діяльності для фахівців у різних галузях вивчення суспільних явищ: філософів, істориків, економістів, психологів, культурологів, соціологів. Починаючи з XVIII ст. мали місце спроби визначити механізми функціонування М. У 1759 р. шотландський економіст і філософ А. Сміт у своїй праці «Теорія моральних почуттів» відзначав, що М. виявляється у сприйнятті краси, панує вона недовго і заснована не на розумі, а на упередженнях. Серед відомих вчених, які присвятили свої студії названому феномену, можна назвати Г. Тарда, Г.Спенсера, Г. Зіммеля, В. Зомбарта, Т. Веблена, Г. Блумера, П. Бурдье та ін. В Україні особливо слід відзначити студії Ю.Легенького і Л. Ткаченко.

На питання: чому взагалі існує М. і чому вона має владу над людьми, існує, принаймні, три версії. Перша співвідносить модний процес із притаманною людині від природи потребою у новизні. Друга версія: М. – задля комерції. Третя трактує модний процес як втілення найбільш загальних закономірностей сучасної цивілізації, налаштованої на невпинний рух вперед. Дослідниками помічено, що М. діє у тих соціальних системах, яким притаманні наступні риси: динамічність (суспільство прагне до змін, здійснює їх, володіє досить високим інноваційним потенціалом); відвертість (суспільство прагне до різноманітних контактів з іншими спільнотами, здійснює їх, володіє розвиненими засобами і каналами комунікації); надмірність (у суспільстві

функціонує розвинена система тиражування матеріальних і духовних благ, їх деяка надмірність і конкуренція); соціальна диференціація й мобільність (суспільство є неоднорідним в соціальному плані, розділене на різні верстви, між якими немає нездоланних бар'єрів: люди можуть запозичувати один в одного культурні зразки, в них наявна мобільність). Відповідно, про М. годі казати у суспільствах статичних, закритих, із суворо обмеженим набором благ і культурних зразків, соціально однорідних або, навпаки, із жорстко фіксованою ієрархією соціальних груп (наприклад, касти), між якими не може відбуватися вільним обмін індивідами і культурними зразками.

Сучасну моду здебільшого розглядають як специфічний феномен, оскільки вона постає в якості індустрії. М. як індустрія – це організоване на принципах раціональності спеціалізоване виробництво сучасних і оригінальних моделей. Суттєвим стає усвідомлення того, що виробляється скоріш не власне модель, а модність – сучасність та оригінальність. Вони виражають, відповідно, прагнення до несхожості, індивідуальності, з одного боку, і слідування спільному для всіх «духу часу», з іншого. Крім того існують концепції наслідування, демонстративного споживання, механізму оновлення соціо-культурних норм та ін.

М. ніколи не буває статичною, постійною, фундаментальною, вона увесь час у русі. Процес встановлення, змінювання мод, їх причини, мотиви і модальність є дуже складними, і все більше ускладнюються з тим, як М. все більше стає об'єктом професійних маніпуляцій. Але хоча реклама і маркетинг можуть творити дива по відношенню прийнятності нових стилів та звичаїв, остаточним арбітром М. є громадська думка. Тип змін, що зветься прогресом, зазвичай визначається міркуваннями наочного утилітарного характеру, так що те, що відкидається, замінюється чимось кращим адаптованим до мети. Однак М. здається такою, що не слідує цьому принципу: на перший погляд її варіації створюють враження повної безцільності або змін суто заради змін. Традиційно довготривалій М. приписують утилітарне походження. Існує думка, що носіння вовняних капців в Китаї пішло через необхідність додержуватися тиші, оскільки шовковичний хробак не полюбляє шуму. Але важко прослідкувати, як звичаї селян-шовководів могли вплинути на костюми імператорів і чиновників. Подібним чином можна пояснити той факт, що норманські вояки були коротко пострижені і гладко поголені, оскільки за довге волосся легко схопити у бою, але складно раціоналізувати практичну користь козацького оселедця або бороди наполеонівського сапера.

Одна з переважаючих теорій, що пояснюють періодичні зміни у М. Заходу аж до епохи модерну, полягає у тому, що М. працює як віддзеркалення соціального та економічного становища. Так у відносно статичних суспільствах із обмеженою міжкласовою мобільністю, таких як більшість регіонів Азії до нашого часу, або у Європі до Середніх віків, стилі в цілому не зазнавали значних або швидких змінювань. Навпаки, коли нижчі класи одержували можливість наслідувати вищим класам, останні швидко ініціювали зміни у М., що демонстрували їх владу і високий соціальний статус. У XX ст. вдосконалення комунікацій і виробничих технологій дали змогу новим стилям просочуватися з еліти до широких мас із зростаючою швидкістю, що призвело до появи більшої

кількості стилів, ніж будь-коли раніше.

Ідея про те, що М. є віддзеркаленням багатства та престижу може пояснювати популярність багатьох стилів впродовж історії костюму. Наприклад, одяг, який складно придбати і дорого доглядати, часто перебував на передньому плані М. З тієї ж причини, якщо тканини або матеріали дорогі, то стилі, які вимагають їх великою кількості, ставали особливо модними. Показовим є приклад М. XVI ст. із розрізами на верхньому одязі, що відкривали другий шар дорогої тканини. Подібним чином непрактична М, яка явно демонструвала, що власнику не треба працювати або навіть складно працювати в такому одязі, часто вважалася красивою. Прикладом може бути поновлення популярності у Європі вбрань, які обмежували спроможність жінки рухатися, затягуючи її в корсет і обтяжуючи шарами спідниць і нижньої білизни. Той факт, что жінка була так одягнена, доводило не тільки те, що вона не займалася домашнєю працею, але й те, що її чоловік або батько могли собі дозволити найняти для неї слуг.

Статус або відносна влада також впливали на М. в одязі на національному рівні. Домінуюча у політиці держава спроможна впливати не тільки на національні політичні курси слабкіших або залежних країн, але й на їхні М. Наприклад, чимало фасонів традиційного японського і корейського костюму відбивають вплив Китаю. Той самий принцип можна відстежити у Європі XVI ст., де Іспанія певний час була найсильнішою і найбагатшою країною. Іспанська М. на оборки та брижи поширилася європейським континентом, але коли наприкінці століття міць Іспанії почала слабшати, на передній план стали виходити інші фасони. Подібним чином у XIX ст., коли Велика Британія зміцнилася на позиції передової індустріальної та економічної сили в світі, вона почала задавати тон у чоловічій М. Костюм-трійка, введений у Британії у 1850-х рр. в якості неформального одягу, став також популярним в інших індустріальних країнах. Поступово його прийняли в якості міського одягу не тільки в Британії. Він пізніше став свого роду чоловічою діловою уніформою в решті ділового світу. Вирішальна роль Заходу у культурі й технології XX ст. усього світу, очевидно, виявляється у прийнятті західного стилю одягу освіченими міськими елітами повсюдно. Незахідні стилі одягу зберігають своє значення серед суттєвої частини населення у таких регіонах, як Східна і Південна Азія, Середній Схід і Західна Африка.

Вплив, який здійснюють домінуючі соціальні групи всередині того чи іншого суспільства, можна побачити в ефекті у М., спричиненому поколінням американців, народженим після Другої світової війни (так звані «бебі-бумери»). До середини минулого століття діти практично носили той ж тип одягу, що й їхні батьки. Однак значна за чисельністю людність повоєнних тинейджерів та їх безпрецедентна купівельна спроможність дали поштовх появі нових стилів безпосередньо для молоді. Наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр., коли бебі-бумери подорослішали, акцент на молодості переріс у модний мейнстрім. Довге неукладене волосся, короткі сукні, яскраві кольори, блакитні джинси та інші юнацькі образи проникли на всі рівні М. Поступове заміщення цих стилів кравецьким діловим костюмом 1980 – 1990-х рр. віддзеркалило старішання

домінуючого покоління бебі-бумерів. Останній приклад свідчить про те, що М. – це циклічна зміна інтересів, установок й ціннісних орієнтацій певних соціальних верств і груп, що відбувається під впливом зміни соціальних, фізичних та психологічних умов життя. Циклічність є найважливішою закономірністю розвитку М., а ритм зміни стилів у сучасній М. невпинно зростає.

Література: Легенький Ю. Г. Философия моды ХХ столетия. – К., 2003; Легенький Ю. Г., Ткаченнко Л. П. Система моды: культурология, естетика, дизайн. – К., 1998; Шмерлина И. Плывущий мир моды //Социальная реальность. – 2006. – № 12; The New Encyclopedia Britanica. – 15-th edition. – Chicago etc. 1995. – Vol. 4; The Encyclopedia Americana international edition. In 30 vol. – Danbury, 1997. – Vol. 11.

Тетяна Орлова

МОДЕРНІЗАЦІЯ (від франц. modern – сучасний, новітній) –

1. Перехід від традиційного (докапіталістичного, аграрного, патріархального суспільства) до сучасного, індустріального у країнах Заходу в період XVI – поч. XX ст. внаслідок економічних, соціальних, політичних, культурних, трансформацій.

2. Зусилля країн, що розвиваються, спрямовані на те, щоб наздогнати найрозвинутіші держави світу (наздоганяючи модернізація).

3. Всі прогресивні, ефективні соціально-економічні, політичні, культурні зміни людського суспільства в період від його зародження до сучасності.

На думку відомого німецького філософа Ю. Хабермаса, вперше термін «modern» (лат.) використовувався в Європі в кінці V ст. для розмежування, виокремлення християнського суспільства від язичницького минулого. Однак, лише в період Просвітництва (XVII – XVIII ст.) та романтизму (кінець XVIII – XIX ст.) цей термін почав набувати сучасного значення.

Модерне суспільство виникло в Західній Європі та Північній Америці завдяки формуванню протестантської трудової етики, ринкової економіки, індустріального способу виробництва, бюрократії, правової системи, парламентської демократії.

Початком М. для європейських країн є період XVI – середини XVIII ст., коли відбувалося становлення капіталізму, підприємництва, перші технічні винаходи, важливі наукові відкриття.

Англійська революція середини XVII ст., Американська революція 1775 – 1783 рр. (Війна за незалежність північноамериканських колоній), Французька революція кінця XVIII ст. зумовили прихід до влади буржуазних верств населення, сприяли швидкому усуненню пережитків феодального, патріархального суспільства, створили умови для бурхливого економічного розвитку. Промислові перевороти в країнах Заходу в 1760-х рр. – середині XIX ст. мали наслідком перехід до індустріального способу виробництва з відповідною зміною соціальної структури та суспільної свідомості. До кінця XIX ст. у провідних країнах Заходу завершилось становлення індустріального суспільства.

З середини XIX ст. внаслідок стрімкої торговельної, а згодом військової,

політичної експансії західних країн на Сході посилилась криза, руйнування традиційного суспільства. Відсталі азійські держави не витримали ані економічної конкуренції, ані військового змагання, що загострило кризу традиційного східного суспільства, мало наслідком їх цілковито залежне становище. Тому частина східної правлячої еліти намагалася модернізувати країну за західним зразком. Красномовною є порівняльна характеристика японської та китайської М. у XIX ст. Найбільш успішною М. була в Японії в останній третині XIX ст., внаслідок чого відстала країна перетворилась у високоефективну, потужну державу, яка зокрема кинула виклик Російській імперії на Далекому Сході й блискуче перемогла її у війні 1904 – 1905 рр. Успіх японської М. пояснюється комплексним підходом уряду імператора Мейдзі у її проведенні, зокрема запозиченням не лише західної техніки, технологій та озброєння, а й ринкової економічної моделі, проведенням освітньої, адміністративної, судової, політичної реформ, запровадження елементів демократії, прийняттям конституції та скликанням парламенту. Водночас, проводилась М. імператрицею Цисі і в Китаї, однак запозичувалися лише західна техніка та озброєння, а політична, соціальна, освітня системи залишались незмінними, й більш того ринкові механізми всіляко обмежувалися. В результаті китайська М. XIX ст. була приречена на невдачу, імперія Цін зазнала поразки у війні з Японією 1894 – 1895 рр. й згодом була поділена на сфери впливу між великими державами, тобто перетворилася в їхню напівколонію.

Пізньоіндустріальна М. відбувалась на Заході в першій половині – середині XX ст. і зумовила формування так званого масового суспільства. Для нього характерні нові більш продуктивні технології (наприклад, застосування конвеєрного способу виробництва), активна участь широких верств населення у політичних процесах, посилення впливу засобів масової інформації та ін.

До середини XX ст. перевага західної цивілізації в плані М. була переважаючою, однак після Другої світової війни СРСР успішно поширював на країни Азії та Африки соціалістичну систему, яку також можна розглядати, як один із напрямків модернізаційного процесу, відчайдушну спробу наздогнати провідні країни. Досить тривале існування соціалістичної моделі розвитку в країнах третього світу можна пояснити тим, що колективізм, який вона передбачала, був ментально більш близьким, органічним для східних суспільств, ніж індивідуалістичні традиції західних країн. Однак в умовах тоталітарного режиму, обмеження приватної ініціативи успішний розвиток, як економіки, нових технологій, так і соціальної, культурної, наукової сфер виявився неможливим.

Постіндустріальний етап М. розпочався з 1960-х рр. і триває донині. Його характерними рисами є конкурентна демократія на основі рівного та загального виборчого права, ефективні механізми юридичного забезпечення прав громадян (незалежна судова система), ринкова економіка, урбанізація, соціальна та професійна мобільність, соціальні гарантії, освіченість населення, стрімкий науково-технічний прогрес, доступність та незалежність засобів масової інформації (передусім телебачення), швидкий розвиток засобів комунікації

(телефонного, мобільного зв'язку, мережі Інтернет та ін.).

У другій половині XX ст. М. набула глобального характеру й зрештою зумовила глобалізацію, яка полягає в створенні спільного економічного, інформаційного, правового освітнього й зрештою культурного простору. Саме глобалізацію можна розглядати як сучасний етап М., передусім розповсюдження здобутків західної цивілізації у всесвітньому масштабі.

Поширення, а іноді примусове насадження західних цінностей зумовлює виникнення суспільних рухів, які намагаються повернути назад розвиток суспільства. Вони отримали назву фундаменталізму. Цей суспільний рух, що набув у ісламському світі екстремістських форм, виступає проти проникнення будь-чого західного до місцевої культури, способу життя. За умови приходу до влади цих політичних сил М. може значно уповільнитись або зупинитись, як це сталося внаслідок ісламської революції в Ірані в 1979 р. чи правління руху талібів в Афганістані у 1996 – 2001 рр.

Література: Бужимська К. О. Теорія модернізації: виникнення, розвиток, сучасний стан // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2008. – № 2 (44); Дашутін Г. Політичний ідеал модернізації України. – К., 2006; Крюков О. І. Сутність політичної модернізації як суспільного явища // Державне будівництво. Електронне наукове видання. – 2009. – № 1. – Постійне посилання: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2009-1/doc/1/06.pdf; Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / М. І. Панов (кер. авт. кол.); за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х., 2008.

Олег Машевський

МОДЕРНІЗМ (від лат. modernus – новий, сучасний) – назва літературного, мистецького, філософського та історичного періоду кінця XIX – першої половини XX ст.; позначений вірою в спільність історичного досвіду, пануванням плюралістичних підходів до різноманітних суспільно-культурних явищ. Термін «М.» не тотожний «модерну» – періоду розвитку європейського мистецтва, що має досить виражені хронологічні рамки (1880-ті – 1914 рр.) та включає в себе різноманітні художні течії та школи, представників яких об'єднувало прагнення протиставити свою творчість попередній еклектиці.

М. – узагальнена назва низки художніх течій, для яких характерний розрив з традиціями реалізму, пошук нових форм і засобів вираження. Багато сучасних дослідників розглядає М. як напрям в літературі та мистецтві на межі XIX – XX ст. Однак деякі автори співставляють поняття «М.» з художньою культурою всього XX ст., відзначаючи превалюючий розвиток традицій М. в архітектурі й музиці. Майже повністю в руслі М. відбувалося становлення мистецтва плаката. В декоративно-прикладному мистецтві М. здійснив справжній переворот, надавши йому виключного художнього значення. Багато художників того часу були причетні так чи інакше до створення проектів меблів, тканин, біжутерії, посуду, декоративного оздоблення інтер'єрів тощо. Це дало поштовх до розвитку цілих галузей художньої промисловості: порцеляни в Данії, кольорового скла у Франції, опалового скла в США. Отже, поєднання

високопрофесійної художньої творчості і виробництва побутових виробів – одна з найголовніших ідей М. Однак вона містить в собі внутрішню неузгодженість – на практиці різко розділяються дорогі виробі і дешеві, в яких, наприклад, штамповка і кольорове скло імітують дорогоцінний метал та каміння. Одні стають приналежністю елітарних кіл, другі – „масової культури". Машинне виробництво породило новий тип художньої творчості – дизайн, конструювання масових виробів, наділених стандартним рівнем якості. Це сприяло розвитку раціональної естетики, яка заперечувала тендітну декоративно-орнаментальну стилістику М. М. вплинув також на підйом мистецтва монументально-декоративних розписів, сприяв формуванню типу картини – панно. В скульптурі М. сприяв зародженню складних просторово-зображувальних композицій, що містили ідею залучення людини в свій художній світ (ансамбль Г. Вігеланна „Фрогнер-парк" в Осло, проект П.Ландовскі „Храм людини"). В літературі основні представники М. – Франц Кафка, Альбер Камю, театральне мистецтво репрезентують Ежен Іонеско, Жан-Поль Сартр, музику – Арнольд Шемберг, П'єр Булез.

На територію України модерні мистецькі ідеї проникли безпосередньо з Польщі до Галичини і звідти – на Наддніпрянщину. Початок українського М. пов'язують з публікацією в 1908р. у „Літературно-науковому віснику" (Львів) відозви М. Вороного про видання альманаху „З-над хмар і долин". Під значним впливом модерністської „Молодої Польщі" перебувало львівське товариство „Молода муза". В Києві П. Богацьким та М. Шаповалом було засновано журнал українського модерну „Українська хата". Однією з найважливіших тез українських модерністів була теза про творення нації обраними індивідуумами, силою їхнього духу (прослідковується безпосередній вплив ідей Ф.Ніцше про „Надлюдину"). Разом з тим гаслом стало „мистецтво задля мистецтва", „чисте мистецтво".

До передумов формування ідей М. можна віднести: 1) оформлення ідей про самодостатність людського розуму; 2) формування комплексу уявлень про креативну (творчу) природу Розуму, з одного боку, та про його історичну обмеженість – з іншого; 3) позитивістські ідеї, згідно яких людський розум за своєю природою контекстуальний й здатний трансформувати соціальну реальність; 4) традиція художнього символізму, що окреслила простір й задала механізми абстрактного моделювання можливих світів. Характерні риси М. у філософії: відмова від моноонтологізму (психологічна артикуляція буття у Артура Шопенгауера, лінгвістично-математична у В. Ван Ормана Куайна, екзистенційна у Ж. П. Сартра); 2) акцент на інновацію, епатаж, бунт проти «традиції»; 3) пафосна відмова від класичної ідеї «попередньо встановленої гармонії»; 4) подолання трактування людини як «творіння по образу й подобі Божій» та відмова від моністичного гуманізму (версії гуманізму в екзистенціоналізмі, марксизмі, неофрейдизмі та ін.), переосмислення сутності й спрямованості гуманізму як такого (ідея «Надлюдини» Ф. Ніцше, «негативний гуманізм» А. Глюксмана), що вилилося в соціальний конструктивізм, різноманіття стратегій формування «нової людини»; 5) підкреслений антинормативізм, заснований на осмисленні того, що власноруч створені норми,

які історично змінюються, зникають, призводячи в перспективі до зникнення традицій; 6) ідея плюральності й конструктивності Розуму, що виводить на ідею «перекодування», трансформації культури, породжуючи, в свою чергу, потребу в новій художній мові; 7) ідея варіативності розгортання процесу: багатоваріантність стає для М. типовим параметром культури (три фінали в «Трьохгрошовій опері» Б. Брехта, чотири оповідача в «Шумі й люті» у В. Фолкнера, чотири версії легенди про Прометея в «Прометеї» Ф. Кафки та ін.).

М. – характерна риса естетики ХХ ст., незалежно від соціальних прошарків, країн та народів. М. – некласичний тип філософування, радикально дистанційований від класичного інтелектуальною можливістю плюрального моделювання світів і, відповідно – ідеєю онтологічного плюралізму. Політичний М. – тип мислення, для якого характерне прагнення перетворити дійсність згідно тим чи іншим проектам, що претендують на безумовну ціннісну значимість (побудова соціалізму в СРСР, «нові рубежі» Дж. Кеннеді, «третій рейх» А. Гітлера та ін.).

М. поставив перед істориками низку методологічних проблем, розв’язання яких стало ключовим в історіографії ХХ ст.: 1) проблема можливості/неможливості історичного синтезу (цілісного відтворення різних аспектів минулого – економіки, культури, соціальних відносин, побуту тощо; б) проблема співвідношення «індивідуального» (одиничного) та «соціального» (колективного), що є ключем до пояснення соціальних зрушень та катаклізмів; в) проблема можливості/неможливості «занурення» в епоху, віддалену від історика в часі, можливість мислити категоріями та моральними критеріями того чи іншого періоду, що надавало б можливість адекватно трактувати та пояснювати дії та вчинки, спричинені свідомістю людей на різних часових відтинках.

Література: Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-культурний аналіз). – К., 2002; Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Е.Вінквіста, В. Е.Тейлора. Пер.. з англ. В.Шовкуна. – К., 2003; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998; Український авангард (перша третина ХХ століття): методичні рекомендації до вивчення курсу / Упоряд. Сморжевська О. – К., 2008; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007.

Оксана Сморжевська

МОДУС ВІВЕНДІ (лат. modus vivendi – дослівно «спосіб життя/існування»). Термін «М. В.» з’явився близько 1879 р. і позначав фактичний, історично зумовлений тодішніми обставинами стан відносин між Святим престолом та світським урядом. М. В. передував укладенню «конкордату» («pactum concordatum» – погоджена угода, якою офіційно визначався статус Римської католицької церкви у державі).

В наш час термін використовується на позначення тимчасових або неофіційних домовленостей, які визначають спосіб співіснування різних, часом антагоністичних, груп інтересів (держав, політичних партій тощо). Їх укладають у випадку, коли наявні обставини, що заважають досягненню постійних чи

довготривалих домовленостей між ними. Таким чином, М. В. передбачає тимчасовий компроміс, примирення між учасниками конфлікту, фактичний стан відносин, що визнається зацікавленими сторонами. В політичній конфліктології М. В. є синонімічним поняттю «agree to disagree» («погоджуватися не погоджуючись»), що увійшло в англійську політичну практику з 90-х рр. XVIII ст.

У сфері міжнародних відносин М. В. позначає ситуацію, яку зацікавлені сторони зберігають упродовж тривалого часу без укладання договору. Може використовуватися у значенні попередні (прелімінарні) домовленості. Коли йдеться про міжнародні конфлікти, М. В. може позначати стан припинення військових дій та бути інструментом капітуляції. Як стан, М. В. не потребує законодавчої ратифікації, ним підкреслюється тимчасовість, вимушеність відносин між зацікавленими сторонами, зумовлена певними обставинами. У цьому значенні М. В. є синонімічним виразу «ні миру, ні війни». У дипломатичній практиці документ, який фіксує М. В., може бути у формі договору (угоди, конвенції) за підписом сторін, проте найчастіше М. В. закріплюється у формі обміну нотами.

Прикладами вживання терміну М. В. є: у суспільно-політичній сфері – на позначення відносин між сталінським режимом та церквою в СРСР у роки Другої світової війни; у сфері міжнародних відносин – на позначення довготривалих міждержавних конфліктів, зокрема, індо-пакистанський конфлікт навколо Кашміру, «Кіпрська проблема», розкол Німеччини після Другої світової війни на ФРН та НДР тощо.

Наталія Шевченко

МОЛИТВА – це вербальне звернення людини до об’єкта своєї віри: Абсолюта, Бога, богів, святих, ангелів, духів, персоніфікованих природних сил інших надприродних або асоційованим з Богом істот, а також канонізований текст або вільна імпровізація людиною цього звернення. Вона є фундаментальною складовою ритуально-культової дії, містичним спілкуванням (грец. συγοσια – співбуття), єднанням людини й Бога, яке відбувається у свідомості молільника й матеріалізується в ритуальному слові, зверненому до ідеального реципієнта зі славослів’ям, благанням, проханням поклонінням, благодарінням чи просто викладом власних думок.

Від слова «М.» утворилося багато похідних слів: молебен, молебник, молитовник, молитвенниця, молельня (храм), молитвослов, молитвини (обряд читання молитов над новонародженим немовлям); а також мольба (благання), немола (той, хто не молиться), невмолимий та ін.

Традиційно кожна релігія пропонує своїм вірним молитви, згідно з історичним, соціальним і культурним контекстом: слова, мелодії, жести, іконографію.

Найдавніші пам’ятки молитов – давньоєгипетські «Тексти пірамід», «Книга мертвих», середньохетські поезії-молитви, давньоіндійська «Рігведа», давньоіранська «Авеста», давньоєврейський Псалтир тощо – це культові гімни,

які свого часу були частиною офіційного богослужіння. З традицією культової М. тісно пов'язані й усі античні гімни, що дійшли до нас.

У стародавніх греків М. (προσευχή) відігравали важливу роль у всіх подіях приватного й суспільного життя. Зневага до них загрожувала розгнівити богів. У особливих випадках (народження, одруження, збирання врожаю тощо) були вироблені спеціальні формули, які при спільній М. громади вимовлялися жерцями або магістрами. М. приписувалася чудодійна сила. При її виконанні слідкували, щоб жрець не обмовився і не запнувся, бо це вважалося поганою ознакою.

Римляни вживали термін mollire (пом'якшення («гніву Богів»), тобто їхня М. це – умилостивлення розгніваного неба.

Цей термін має дуже глибоке коріння: в давньоарійській прамові «мелт» означало «говорити обрядові (ритуальні) слова». У слов'янських мовах збереглося ще стародавнє значення: молитися – «приносити жертву Богам у вигляді тварини».

Індуси, промовляючи свої М., рахують їх кульками чи бусинками коралів, схожими на чотки. Вважається, що мантра або М., прочитана з надзвичайним усвідомленням, є кориснішою, ніж механічно «начитана» мільйони разів. Індуси також використовують ранголі (малюнок-молитву, зображення у вигляді орнаменту, виконується кольоровим мінеральним порошком) при промовлянні молитов. Схожу техніку застосовують тибетські монахи для створення пісочних мандал.

М. є основним видом релігійної діяльності в юдаїзмі. Вона для юдея – заповідь, святість, обов'язок перед Богом. Традиційно у синагогах здійснюються три богослужіння на день вранці, вдень і надвечір. Богослужіння супроводжується низкою символів, таких як таліс (молитовне покривало), тфілін або філактерії (дві маленькі шкіряні коробочки кубічної форми з чотирма пергаментами тексту уривків Тори), ярмулка (кипа, молитовна шапка для чоловіків).

Для християн М. – це особиста розмова з Богом, спілкування з ним наодинці чи колективно в спільноті. Особливе місце з-поміж християнських канонічних М. займає «Отче наш» – «молитва молитов», яка, за Євангелієм, дана Ісусом Христом за проханням учнів навчити їх молитись (звідси ще одна її назва – М. Господня). Вона визнається всіма християнськими течіями.

У Святому Письмі йдеться про три основні різновиди християнської М.: індивідуальну – на одинці з Богом, спільну – на зібранні учнів Христових, заступницьку – за потреби інших людей. А також згадується М.-благання, М.-прохання, М.-подяки, М.-прослави Бога.

М., на думку богословів, є дзеркалом духовної зрілості людини, а М. Господня – взірцем християнського звернення до Творця, яке стисло передає християнське вчення загалом. Вона троїста за формою, що випливає з природи Божого одкровення, найвищим виявом якого є життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа.

Щодо форми М. розрізняють псалом, сповідь, заповіт, бесіда, повчання, одкровення, видіння, диво, похвала, осанна тощо.

Слово «М.» згадується у Біблії 125 разів.

Ісламська М. виражена арабським терміном салят або салат (араб. صلاة; перс. نماز) чи турецькою намаз (тур. namaz), що означає ритуальну М., яка складається з певних дій, та дуа – молитва-прохання, звернена до Аллаха. М. є одним зі стовпів ісламу. Пророк Мухаммад визначив усі правила щодо М. Правовірний мусульманин має виконувати її п'ять разів на день: вдосвіта, опівдні, пополудню, після заходу сонця і вночі. у будь-якому місці. Про час М. повідомляє спеціальний служитель при мечеті – муедзин, який читає на балконі мінарету особливе звернення-заклик – азан. Ритуал «азана» є аналогією дзвонам у християн і звукам труби в юдеїв. Обов'язковими умовами для здійснення М. є ритуальна чистота, що передбачає ритуальне обмивання, чисте місце, повернення у напрямку до Кааби, намір здійснити М., ізар (краї одягу не повинні звисати нижче щиколоток), чистий одяг, тверезість. Найдосконалішою і найціннішою вважається М., здійснена в мечеті. Обов'язковою для кожного повнолітнього мусульманина є п'ятнична М..

Отже, можемо констатувати: М. є найдосконалішою формою, у якій можна висловити найпотаємніше, зважитися на відвертість, щирість і безпосередність. У цьому – одне з таїнств вічності М., таїнство особистісного катарсису, перевтілення й облагородження, яке можна відчути тільки в духовному єднанні з Абсолютом.

Література: Антофійчук В. Молитва, як сонце, вічна… (Жанр молитви в українській літературі. // Святі чуття, закладені в молитву…Антологія української молитви. – К.1. – Чернівці, 1996; Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К., 2003. – (Мат. 7: 9); Даниленко І. Молитва як літературний жанр: ґенеза та еволюція. – Миколаїв, 2008; http://molytva.at.ua/; http://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/34135/; http://www.kda.org.ua/statti/224-molitva.html

Галина Коцур

МОНАРХІЗМ (від грец. monarchos, що складається з monos – один і archos – правитель) – світогляд і політичний рух за збереження чи відновлення монархічної форми державного управління. Прихильники М. доводять, що він є найкращим способом організації суспільства, оскільки ґрунтується на культивуванні ледве не сакрального ставлення до глави держави та до здійснення ним влади. Верховна державна влада зосереджена в руках единовладного глави держави (імператора, царя, короля, шаха, султана). У другій половині XIX ст. спостерігається певне зростання інтересу до монархічної ідеї, як наслідок прогресуючого дефіциту духовних цінностей, наростанням в суспільстві «ностальгії за ідеалами», у бажанні передбачити в короні символ єдності нації, добробуту громадян.

Нині короновану особу сприймають здебільшого як своєрідну державно-правову інституцію, яка має співіснувати з іншими, зокрема представницькими установами, бути символом нації та державної влади.

Література: Дейвіс Н. Європа. Історія. – К.,2000; Монархи Европы. Судьбы

династий. – М., 1996. Пономарев В.Т. Величайшие монархи: с древности до наших дней. – Донецк , 2012.

Наталія Папенко

МОНАРХІЯ (від грецьк. monarchia – єдиновладдя, влада одного) – форма державного правління (або держава, в якій панує така форма правління), за якої державна влада зосереджена (повністю або частково) в руках одноособового глави держави на основі особливих привілеїв або видатних здібностей, які приписують цій особі. У Європі одноосібних володарів – монархів називали королями (назва походить від імені Карла Великого), в Росії – царями (назва походить від імені Цезаря). На противагу диктатурі, М. за своєю суттю не є необмеженим пануванням, яке базується на силі та сваволі. Монарх користується владою за власним правом, яке неделеговане йому жодною іншою владою і, по суті, є джерелом права (затверджує закони), стоїть на чолі законодавчої влади, його іменем здійснюється правосуддя, на міжнародній арені представляє державу.

М. – одна з найдавніших форм державного управління і у початковому вигляді зародилася як монархія рабовласницька, що проіснувала переважно у формі деспотії і характеризувалася повними свавіллям влади і безправністю підданих. З XIII по XVII ст. у більшості держав Європи існувала М. станова, коли поряд з існуванням інституту монарха стани брали безпосередню участь у багатьох сферах державної влади через станово-представницькі збори, які виконували дорадчі, фінансові, а інколи й законодавчі функції (Генеральні штати у Франції, Кортеси – в Іспанії, Земський собор – у Росії, Сейм – у Польщі, Угорщині,Чехії, Рейхстаг – у Німеччині) та визначали податки. Поряд з М. становою у XV ст. в Європі зародилася М. абсолютна – держава, в якій влада, легітимована за принципом «милості Божої», належала королю, імператору. Найбільш рідкісною монархією у сучасному світі є монархія теократична – держава, в якій духівництво зосереджує у своїх руках владу – світську і духовну – і влада передається виключно в середовищі духівництва на основі виборів представниками найвищого духівництва (Ватикан і Саудівська Аравія. У спадковій М. посада монарха передається на основі чітко зафіксованої процедури послідовно в середині певного дворянського роду – династії, тобто у порядку престолонаслідування (по чоловічій чи по жіночій лінії). Спадковими є монархії в Бельгії, Данії, Норвегії, Швеції, Великій Британії, Ліхтенштейні, Люксембурзі, Нідерландах, Іспанії (у 1975 р. відроджена як спадкова монархія).

Література: Губрієнко О. Сучасні монархії у світі – загальний огляд // Підприємництво, господарство і право.– 2008. – № 5; Сухонос В. Монархія як форма правління: нові підходи до класифікації та структури // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 8; Конституционное право зарубежных стран / Под ред. Чудакова М. – Минск, 2001.

Наталія Папенко

МОНАРХІЯ КОНСТИТУЦІЙНА – політична система, де влада традиційного глави держави – монарха – обмежена основним законом країни – Конституцією. М.К. виникли під час буржуазних революцій в Європі XVII –XVIII ст. Вони обмежені парламентом, який має бюджетні і законодавчі повноваження. Монарх виконує лише представницьку функцію глави держави, а уряд обирається парламентом. У свою чергу М. К. поділяються на представницькі або дуалістичні (Австро–Угорщина з 1867 до 1918 рр.; Японія 1889 – 1945; Монако, Йорданія, Ліхтенштейн) та парламентські (Велика Британія, Данія, Швеція). У представницьких монархіях монарх є главою виконавчої влади і наділений правом відхиляти закони, видавати укази, що мають силу закону тощо. У сучасних дуалістичних монархіях конституціями передбачено політичну відповідальність уряду водночас перед парламентом та монархом, який, як правило, наділений правом розпускати парламент. Вважається, що дуалістична монархія є перехідною від абсолютної до парламентської. У М. К. монарх набуває і передає владу у порядку престолонаслідування, але цю процедуру визнано Конституцією. У парламентській монархії монарх реалізує владу через уряд, який несе політичну відповідальність лише перед парламентом. Влада монарха не поширюється на парламент, а також значно обмежені можливості впливу на уряд. Уряд формується партією, яка перемогла на парламентських виборах.

У К.М. допускається можливість обрання парламентом серед претендентів на трон монарха у тому разі, коли прямих спадкоємців і претендентів немає. Така процедура прийнята у Великій Британії, Іспанії, Бельгії. Уряд К.М. формується парламентським шляхом. Державне врядування здійснюється від імені монарха. Як суб’єкт влади в державі, монарх може виступити джерелом права (видавати або затверджувати закони), очолювати виконавчу владу, його іменем чиниться правосуддя, він репрезентує державу на міжнародній арені.

Література: Конституционное право зарубежных стран/ Под ред. Чудакова М. – Минск, 2001; Монархи Европы. Судьбы династий. – М., 1996.

Наталія Папенко

МОНАСТИР (грец. μοναστήριον – відлюдне житло, місце, обитель; μόνος – один, одинокий) – релігійна община монахів (монахинь), які мешкають разом на основі спільних релігійних поглядів, ідеалів, відповідно до правил (статуту) і норм, дотримуються релігійної обітниці, а також комплекс культових, житлових та господарських приміщень, ізольованих огорожею чи стіною. Українські слова «чернець» і «черниця» походять від чорного кольору одягу, який носять насельники М.

Найдавніші М. появилися у буддизмі в середині І тис. до н.е. в Індії. Їх засновували бродячі відлюдники, які не володіли ніяким майном. Іноді, для укриття від негоди та відпочинку, вони зупинялися у печерах, таким чином, утворюючи сангхи (общини), сповідуючи бідність. Поступово, за рахунок пожертв заможних людей, М. втрачають статус бідності. Пізніше буддистські М. з’явилися в Бірмі і Таїланді (ІІ – ІІІ ст.), В’єтнамі і Китаї (IV ст.), Кореї і Японії (VI – VIII ст.) та ін. Особливого значення набули М. в Тибеті, Монголії та інших

районах Центральної Азії, де поширився ламаїзм. До числа найвеличніших належить М. Юмбулаганг –один з найстаріших архітектурних і релігійних пам'ятників Тибету. Побудований на східному березі р. Ярлунг понад 2000 тис. років тому для першого короля Тибету і до нині він є важливою буддійської святинею. Вражають своєю величчю і красою М. Тіксі Гомпа, заснований 1433 р., Пунакха-дзонг, збудований у 1637 – 1638 рр. у Бутані, тибетський буддистський храм Юнхегун (XVII ст.) та ін. У християнстві (протестантизм не має М.) колискою чернецтва вважається Єгипет, Нільська долина. Поява перших М. припадає на III – IVст.
За правами й підлеглістю та залежно від історичних, правових і економічних умов розрізняють лаври та ставропігійні, кафедральні, самоправні, приписані (скити й скитики, пустині та ін.) М. Монастирське життя строго регламентується статутом. Очолюють М. настоятелі архімандрити, ігумени (ігумені), «старші» тощо. Світські особи, які готуються прийняти чернечий постриг, живуть у М. і називаються послушниками. Засновниками М. були ченці, князі, ктитори. М. відігравали важливу роль осередків церковно-релігійного, науково-освітнього та культурно-мистецького життя, впливали на процес колонізації незайманих земель, а оборонні споруди міських М. мали неабияке військове значення. У католицизмі існують такі типи М.: аббатство, кіновія, лавра, пустинь, скит, подвір'я.

Найдавнішим із християнських М. вважається М. святого Антонія Великого, який знаходиться приблизно за 300 кілометрів від Каїру і за декілька десятків кілометрів від Червоного моря. Всередині розташовується сім церков, у тому числі одна стародавня святого Антонія, де покоїться його прах. Вважається, що саме в цих місцях, у скельному гроті, вів аскетичне усамітнене життя і помер у віці 105 років святий Антоній Великий. М. відкритий для відвідувачів. Одним із найдавніших і постійно діючих є М. Святої Катерини на Синайському півострові. Спочатку він називався Неопалима Купина, а після того як у VI ст. сюди були перенесені мощі св. Катерини, перейменований її іменем. Свята гора Афон – грецький півострів з горою є місцем розташування 20 М., об'єднаних у єдиний адміністративний центр, який ще з XIV ст. підпорядкований Константинопольському патріарху. Усі М., незважаючи на їх релігійну приналежність, є зразком найвищого архітектурного мистецтва, вражають своєю красою, витонченими формами і нерозгаданою таємничістю.

Література: Кемпійський Тома. Наслідування Христа. – Львів: Монастир монахів Студитського уставу, 2001; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004.

Галина Коцур

МОНДИАЛИЗМ (від фр. le monde – світ) – вчення, що складається з численних концепцій про світ без кордонів під егідою світового уряду.

Сутність М. зводиться до стверджування неминучості певної планетарної інтеграції, переходу від множинності держав, народів, націй і культури до «уніформного світу». Всесвітній уряд, перебравши на себе частину національних владних повноважень, об'єднав би колективні зусилля людства

для попередження загроз його існуванню, таких як голод, дефіцит прісної води, забруднення оточуючого середовища, війни тощо.

Ще в XIX ст. створювалися різноманітні мондіалістичні організації: група «Круглого столу» С. Роудса, «Універсальний рух за світову конфедерацію» Г. Девіса, «Федеральний союз» та «Хрестовий похід за світовий порядок» Г. Асборна тощо. У XX ст. центром М. стають США, де існують великомасштабні організації, різноманітні фонди, клуби й інститути, які розробляють і упроваджують мондіалістичні проекти, готуючи ідеологічну базу для світового об'єднання. В 1921 р. американським банкіром П. Морганом була створена «Рада з міжнародних відносин» як філія «Фонду Карнегі за всесвітній мир». Метою цієї неофіційної організації є розробка стратегії США в планетарному масштабі для досягнення уніфікації світоустрою й створення світового уряду. В 1954 р. був створений Більдербсрзький клуб, що включав крім американських й європейських аналітиків також і фінансистів. У 1973 р. створена Тристороння комісія, або Трілатераль зі штаб-квартирами у Вашингтоні, Парижі та Токіо; її робота спрямована на об'єднання під егідою атлантизму трьох великих просторів, що є лідерами технологічного й економічного розвитку – американського, європейського і азійсько-тихоокеанського. Очільником Більдерберга і Трилатераля став американський фінансист Д. Рокфеллер, а провідними аналітиками цих структур є Зб. Бжезінський і Г. Кіссінджер.

В умовах біполярного протистояння в роки холодної війни реалізація ідей **М.** пов'язувалася з перемогою Заходу над Сходом або з втіленням у життя теорії конвергенції, що припускала створення нової цивілізації, яка поєднувала б елементи обох суспільних систем – капіталізму і соціалізму. Після припинення холодної війни, розпаду СРСР і ліквідації двополюсного світу, в Європі й Америці продовжують розроблятися різні версії мондіалістичного проекту. Основна лінія концептуальних підходів до М. полягає в переході до єдиної світової системи під домінуванням Заходу і демократичних цінностей. Реалізація М. неможлива без узгодження усіма державами світу відповідних законів чи міжнародних договорів, що мають силу закону.

Література: Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М., 2008; Хаггер Н. Синдикат. История грядущего мирового правительства / Пер. с англ. – М., 2007.

Борис Гончар

МОНОПОЛІЯ (від грец. movo – один і πωλέω – продаю)

1. Ситуація на ринку, коли одна компанія має достатній контроль над виробництвом певного товару (продукту чи послуги), щоб значною мірою впливати на умови, за яких споживачі цього товару можуть отримати доступ до нього.

2. Компанія, що повною чи значною мірою контролює сектор ринку конкретного товару, діє в умовах відсутності значних конкурентів на ринку і тому має можливість встановлювати монопольні умови продажу. Таким чином, характерною рисою М. є брак або відсутність на ринку економічної конкуренції.

Цей термін вперше зустрічається в “Політиці” Арістотеля в контексті виробництва і збуту оливкової олії. Найдавнішою формою М. була державна, пов'язана з наданням державою привілейованого права торгівлі певним товаром одній компанії. Прикладом таких М. були Британська та Голландська Ост-Індські компанії, створені в 1600 і 1602 рр. Сучасна державна М. створюється державою згідно із законодавством, що визначає суб'єкта М., межі монопольного ринку, форми контролю і регулювання його діяльності. М. може бути природною, тобто такою, що посідає привілейоване становище на ринку через виключне володіння певними ресурсами (наприклад, соляна М., що сформувалася в Китаї в 758 р.) або технологічно складною і капіталоємною інфраструктурою (наприклад, метро, залізніці, системи водопостачання).

Поширеним способом утворення М., починаючи з кінця XIX ст., є вертикальні й горизонтальні злиття компаній під впливом зміни економічної кон'юнктури, особливо в умовах економічних криз. Процеси концентрації виробництва й укрупнення підприємств на рубежі XIX – XX ст. призвели до утворення великих об'єднань в формі синдикатів, картелів, трестів і концернів, які з початку XX ст. стали відігравати провідну роль в господарському житті економічно розвинутих країн.

Картель – форма об'єднання, офіційна чи неофіційна угода групи близьких за профілем підприємств про обсяги виробленої продукції, ціни і ринки збуту при збереженні самостійності підприємств; синдикат – форма об'єднання підприємств, що випускають однорідну продукцію, для організації спільного збуту товарів через єдину торгівельну мережу і спільний торгівельний апарат при збереженні самостійності підприємств; трест – об'єднання власності різних підприємств з втратою їх виробничої й фінансової самостійності, перетворення їх колишніх власників на пайовиків, власників акцій, за якими вони отримували дивіденди; концерн – об'єднання різнорідних, але фінансово інтегрованих підприємств, пов'язаних спільними інтересами; комбінати, в яких об'єднувалися різні стадії переробки сировини й виробництва готової продукції.

До концентрації капіталів, виробництва і збуту штовхали розвиток техніки і технологій, потреби раціоналізації менеджменту і фінансів, конкуренція як механізм жорсткого відбору найбільш життєздатних господарських одиниць тощо. У зв'язку з концентрацією виробництва і збуту відбулися глибокі якісні зміни усього господарського механізму розвинутих країн світу, змінився характер економічних відносин капіталізму – в рамках торгівельних та виробничих об'єднань стало можливим свідоме цілеспрямоване регулювання виробництва, обігу та споживання; виробництво стало більш організованим, стихійні закони ринку перестали бути єдиним його регулятором.

Концентрація виробництва і збуту не обов'язково призводила до утворення М. Проте, визначаючи обсяги виробництва і рівень цін, великі об'єднання могли встановлювати монопольну ціну на товар для отримання більш високого прибутку, витісняти з ринку конкурентів, порушуючи при цьому принципи вільної конкуренції. Так, М. стали вугільний синдикат “Рейн-Вестфалія” в Німеччині (контролював до 90% вуглевидобутку регіону), американські трести “Стандард Оїл” (контролював 90 – 95% ринку переробки нафти і виробництва

пального) та “Юнайтед Стейтс Стіл” (контролював 63% виплавки сталі) в США. Тенденція до монополізації існувала передусім на транспорті, в галузях, залежних від урядових замовлень, пов'язаних з виробництвом озброєнь, революційно нових форм енергії (нафта, електроенергія), деяких товарів масового попиту (тютюн, мило). В США на рубежі ХІХ – ХХ ст. діяльність М. розглядалася як загроза інтересам суспільства і спричинила масовий антимонопольний рух, під впливом якого було прийнято відповідне антимонопольне законодавство.

Отже, домінуюче становище на ринку (чи М,) не є нелегальним, проте окрема практика монополістів може розглядатися як порушення закону, що призводить до санкцій (великих штрафів, регулювання цін, примусового розділу компанії тощо), визначених антимонопольним законодавством.

Література.: Нова історія країн Європи та США. 1870-1918 роки : підручник / Б.М.Гончар, Н.Д.Городня. – К., 2008; Хобсбаум Э. Век империи, 1875 – 1914. – Ростов н/Д 1999; Филюк Г. М. Конкурентно-монопольні тенденції в глобальній економіці // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2011. – Вип. 123; Його ж. Конкуренція і монополія в епоху глобалізації.– Житомир, 2009.

Наталія Городня

МОРАТОРІЙ (від лат. moratorius – той, що затримує, уповільнює) – домовленість держав про відстрочку або утримання від будь яких дій на певний чи необмежений термін. Може бути відтермінування виконання зобов’язань, встановлене державними органами на певний час у зв’язку з настанням надзвичайних подій чи обставин – війни, стихійного лиха тощо. Наприклад, відстрочення платежів за борговими зобов’язаннями на певний термін або до настання відповідної умови. Прийнятий за взаємною згодою сторін М. може бути двосторонній чи багатосторонній. За міжнародними договорами, як правило, на конкретний термін або до закінчення війни, стихійного лиха, інших надзвичайних подій. Поширюється на всі зобов’язання (загальний М.) чи на деякі з них. Часто цей термін означає відмову держави від конкретних дій (наприклад, М. на проведення ядерних випробувань).

Також М. може бути призупинення виконання боржником грошових зобов’язань і оплати обов’язкових платежів. В таких випадках у період зовнішнього управління штрафи і санкції не збільшуються. М. поширюється на так звані «старі» борги підприємства, термін яких настав до введення зовнішнього управління. Припинення боргових платежів, не обумовлених термінами, є фактичний, офіційно не оголошений, як правило, односторонній М.

Валерій Павленко

МОСКВОФІЛЬСТВО (РУСОФІЛЬСТВО) – мовно-літературна і суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та Закарпатті, яка була поширена наприкінці XVIII – першій половині ХХ ст. Ставила за мету приєднання Західної України до Росії. Ґрунтувалася на концепції слов’янофільства, породженої бажанням українців вирватися з-під влади Австрійської імперії. Москвофіли

пропагували «єдину неділиму російську народність», стверджували етнічну тотожність росіян, українців та галицьких русинів, заперечували існування окремої української нації, а отже в перспективі й незалежної держави.

Основними передумовами виникнення М. була втрата українським народом власної державності, багатовікове іноземне поневолення, роздрібненість і відокремленість окремих земель, денаціоналізація освіченої еліти та низький рівень національної самосвідомості мас .

М. почало виявлятися спершу на Закарпатті наприкінці XVIII – початку XIX ст. у вживанні й пропагуванні російської мови, у переїзді окремих осіб до Росії на роботу, а молоді – на навчання, у визначенні закарпатських українців як "карпаторусів". Особливо поширилося М. після перебування російського війська в Угорщині 1849 р.

Закарпаття мало великий вплив на розповсюдження М. в Галичині, надто в 1850-х рр. У Галичині ця течія прищепилася під впливом ідей панславізму, одним з ідеологів якого був професор Московського університету М.Погодін. Після його відвідин Львова (1835, 1839 – 1840 рр.) та зустрічі з Д.Зубрицьким у 1839 – 1840 рр. утворився гурток прихильників ідеї об'єднання Галицької Русі з "Великою Руссю", т.зв. "Погодінська колонія", до якої увійшли Яків та Іван Головацькі, Б.Дідицький, І.Гушалевич, М.Малиновський, С.Шехович та ін. У 1850-х рр. зміцнилася їх культурна й політична орієнтація на Росію, хоч за кілька років перед тим вони проголошували єдність русинів із українським народом.

Перетворення М. в окрему суспільно-політичну течію прискорила революція 1848 – 1849 рр. в Австрійській імперії. Внаслідок недостатньої зрілості, обумовленої особливостями історичного розвитку, український рух у Галичині поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій (українську, проросійську, пропольську і австро-русинську), співвідношення між якими перебувало у постійній динаміці, у зв'язку з чим змінювався не лише характер самого руху, але й світогляд його окремих діячів.

В умовах реставрації абсолютизму 1849 – 1859 рр. М. не могли вести відкриту політичну діяльність і зосередили свої зусилля в сфері освіти й культури. Відсутність єдиної, загальноприйнятої української літературної мови стала сприятливим ґрунтом для поширення їхніх ідей. У цей період під вплив москвофілів потрапили практично усі культурно-освітні установи — Ставропігійний інститут, Народний дім у Львові та Галицько-руська матиця.

Подібні процеси у 1850-х рр. відбувалися і на Закарпатті, де ширенням москвофільських ідей, у тісній взаємодії з галицькими однодумцями займалися відомі діячі національного відродження: А. Добрянський, О. Духнович, І. Раковський. Останній, зокрема, видавав зросійщеною мовою «Вістник державних законів» (1850 – 1858 рр.) та часописи «Церковная газета» (1856 – 1858 рр.) і «Церковний вістник» (1858 р.). Велике сприяння москвофілам у нав'язуванні контактів з Росією надавав протоієрей російського посольства у Відні М. Раєвський.

На Буковині М. не мало значного поширення, бо не діставало підтримки з боку місцевої адміністрації, проте й тут перші об'яви літературного й

громадського життя в першій половині і середині XIX ст. пов'язані з орієнтацією на російську літературу. Москвофілами на Буковині були гімназійні викладачі С.Білінкевич, І.Глібовицький, а також громадський діяч, етнограф і публіцист Г.Купчанко. Культурна діяльність москвофілів спочатку зводилася до поширення знань про Росію, російської мови та літератури.

Протистояння між українофілами та М. ще більше посилилося після відновлення конституційного правління в Австрії на початку 1860-х рр. Українофіли відкрито виступили проти наростання тенденцій М. у таборі «старорусинів» і заснували свої окремі друковані органи та культурно-просвітні організації. Періодичними виданнями москвофілів були: «Слово» (1861 – 1887 рр.), «Русская рада» (1871 – 1912 рр.), «Галичанин» (1893 – 1913 рр.), «Русское слово» (1890 – 1914 рр.), «Прикарпатская Русь» (1909 – 1915 рр.), «Голос народа» (1909 – 1914 рр.), «Русскій голосъ» (1922 – 1939 рр.) та ін.

Фактичне запровадження польської автономії в Галичині після поразки Австрії у війні з Прусією 1866 р. підштовхнули москвофілів до відкритого проголошення лозунгу національно-культурної єдності з Росією. Це спричинило остаточний розрив між москвофільською і народовською течією у суспільно-політичному житті Галичини.

У 1870-х рр. москвофіли заснували Руську раду – політичну організацію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної Руської ради. На противагу «Просвіті» москвофілами у 1876 р. було засновано «Общество им. Качковського», яке з часом створило паралельну мережу читалень в Галичині, конкуруючи з аналогічними структурами народовців.

У середині 1880-х рр. М. втратило свій вплив і на Буковині, де до рук народовців перейшли головні культурні й політичні установи: «Руська бесіда» і «Руська рада». На москвофільських позиціях залишилась нечисельна група діячів (В. Продан, І. Глібовицький, Г. Купчанко, К. Богатирець), що гуртувалася навколо часописів «Православная Буковина» (1893 – 1901 рр.), «Буковински відомости» (1895 – 1909 рр.), «Православная Русь» (1909 – 1910 рр.), «Русская правда» (з 1880 р.).

В умовах кризи власної ідеології та зміцнення позицій народовців, галицькі москвофіли у 1900 р. об'єдналися в «Русскую народную партию», радикальне крило якої на чолі з В. Дудикевичем і Д. Марковим стало на позиції повної національно-політичної єдності з Росією. Це, а також співпраця з реакційними польськими колами, остаточно дискредитувало М. та привело до відходу поміркованих політичних діячів (І. Свенціцького, С. Дрималика, М. Короля та ін.) до прихильників українських демократичних сил.

Деяке пожвавлення діяльності М. наступило напередодні й під час Першої світової війни. Створений у Києві 11 серпня 1914 р. «Карпаторусский освободительный комитет» закликав населення Галичини виступити на підтримку Російської імперії. Після зайняття Львова російськими військами комітет передав свої повноваження «Русскому народному совету» на чолі з В. Дудикевичем. Діяльність М. привела до репресій австро-угорських військових властей проти українського населення, арештів і розстрілів запідозрених у сприянні російській армії. Відступ росіян призвів до еміграції

багатьох москвофілів до Росії, де багато з них розчарувалися в ідеології М., і пізніше брали активну участь в революційних подіях 1917 – 1921 рр.

Нечисельні прихильники М. у самій Галичині у 1920 – 1930-х рр. зазнали розколу – перейшли на комуністичні, прорадянські позиції, або ж остаточно скомпрометували себе співпрацею з польською адміністрацією. Частина їх перейшла у 1926 р. на соціалістичну платформу «Сельробу», створеного з ініціативи КПЗУ. У цей час москвофільські погляди на Галичині відстоювала Руська народна організація, та, з 1928 – Руська селянська організація на Руська аграрна партія, серед найпомітніших представників якої були В. Труш, В. Ваврик, Р. Мирович, С. Бендасюк, М. Бачинський.

М. вичерпало себе з початком Другої світової війни, коли у вересні 1939 р. західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР, а фактично до СРСР.

Література: Аркуша О.Г. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд //Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип. 34. – 1999; Вендланд А.В. Русофільство: ще один український проект? // Часопис «Ї». Незалежний культурологічний журнал. – №18. – 2000; Москвофільство: документи і матеріали /Вступ. ст., комент. О.Сухого; За заг. ред. С. А. Макарчука. – Львів, 2001; Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. – М., 2001.

Леонід Могильний

МОШАВ (з івриту – «поселення») – сільськогосподарський кооператив в Ізраїлі, заснований на принципах спільного володіння засобами виробництва та спільного збуту продукції за збереження приватної власності на майно й індивідуального землекористування.

У 1909 р. на сіоністському конгресі була схвалена форма організації поселень, запропонована німецьким соціологом Ф. Оппенгеймером, що передбачала спільну обробку придбаних Єврейським національним фондом ділянок групами поселенців. Вона була подібною до радянських колгоспів, адже передбачала наявність присадибних сімейних ділянок та нарахування зарплатні, відповідно до кваліфікації та продуктивності праці кожного.

Вперше таку організацію було використано в поселенні Мерхавія. Однак на початку XX ст. єврейські поселенці віддавали перевагу кібуцам. Ідея М. виникла в роки Першої світової війни і найбільш чітко була сформульована у брошурі Е. Йоффе «Створення поселень трудящих» (1918 р.). Основними принципами М. стали: національна власність на землю, самостійна обробка землі (відмова від найманої праці), взаємодопомога, кооперативна система постачання і збуту, сімейне господарство як первинний соціально-економічний осередок. Перший М. – Нахалал – був заснований у жовтні 1921 р. в північній частині Ізреєльської долини вихідцями з квуци Кінерет на чолі з Е. Йоффе. В грудні того ж року в східній частині Ізреєльської долини було засновано другий М. – Кфар-Ієхезкель. Впродовж наступного десятиріччя виникло ще вісім подібних поселень. На початку 1930-х рр. мошавний рух отримав новий поштовх з розвитком поселень у долині Хефер. У відповідь на арабські заворушення 1936 – 1939 рр. по всій Палестині почали виникати численні М. за

методом «стіна і башта». Тоді ж виникла нова форма поселення – М. шиттуфі («колективне поселення»), що поєднувала риси М. та кібуца: колективна власність на засоби виробництва й колективне виробництво, як в кібуці, однак індивідуальне сімейне господарство, як у М. Перші два поселення цього типу – Кфар-Хіттим і Моледет – були засновані в 1936–1937 рр.

На момент проголошення держави Ізраїль в країні нараховувалось 58 М. М. з його сімейною структурою ведення господарства, був найбільш прийнятною формою сільськогосподарських поселень для нових репатріантів, що прибували до Ізраїлю в перші роки після створення держави, враховуючи їх багатодітність та соціальні традиції. У 1949 – 1956 рр. виникло близько 200 нових М. Криза надвиробництва, перші ознаки якої стали проявлятися у сільському господарстві Ізраїлю наприкінці 1960-х рр., зачепила й мошавний сектор, котрий не зумів своєчасно здійснити структурні реформи. Наслідком цього стало уповільнення його розвитку в 1970-х рр., відставання від кібуцного сектору, що зумів більш ефективно пристосуватися до нових умов. Питома вага мошавного сектора скоротилася з 41% в 1971 р. до 38,5% у 1981 р., в той час як питома вага кібуцного сектора зросла з 34,5 до 39%. У 1987 – 1988 рр. нараховувалось 458 М., які об'єднували 27 тис. господарств.

Сучасні М. – це багатогалузеві, спеціалізовані господарства, де розвивається виробництво молока, вирощування цитрусових, птахівництво тощо. Разом з кібуцами М. виробляють 70% сільськогосподарської продукції Ізраїлю. Регіональні мошавні об'єднання володіють власними підприємствами з первинної переробки продукції. При них діють установи освіти, культури, арбітражу, сільськогосподарського інструктажу, абсорбції тощо. Земля М. – національна власність і належить Єврейському національному фонду, в якого орендується членами М., котрі отримують рівні ділянки. Таким чином, усі члени поселення мають однакові стартові умови. З часом, однак, між членами М. виникає нерівність, зростання якої стримується принципом взаємодопомоги. З 1960-х рр. отримали поширення явища, що суперечать ідеологічним принципам М., – наймана праця, ослаблення взаємодопомоги і навіть відмова від сплати внесків на поточні видатки М. Кооперація в основному діє в сфері постачання і збуту продукції. Вищим органом в М. є загальні збори членів, які обирають постійно діючий виконавчий орган – секретаріат. Більшість М. орієнтується на Ізраїльську партію праці («Авода»).

Література: Электронная еврейская энциклопедия // http://www.eleven.co.il

Юрій Латиш

МУЕДЗИН (араб. муаззін, тур. азанчі – «закликаючий») – в ісламській релігійно-ритуальній традиції людина, яка оголошує азан – тобто оповіщає правовірних мусульман про те, що настав час молитися, і тим самим збирає їх на колективну молитву та закликає до місця її проведення імама, після чого оголошує про початок богослужіння. На початку ісламу М. мав особисто обходити будинки правовірних і сповіщати їх про те, що пора йти на молитву, яку проводив Пророк Мухаммед, а після його смерті – перші халіфи. З появою в середині VIII ст. мінарету М. почав проголошувати заклик до молитви (ікам) з

нього. Третій халіф Осман ібн Аффан ібн Абу-аль-Ас ібн Омейя ібн Абді аш-Шамс ібн Абд-Манаф аль-Курейші аль-Омаві (роки правління 644 – 656) вперше призначив М. плату за його роботу, і відтоді служба М. стала окремою професією в ісламському суспільстві. В ході арабо-мусульманських завоювань та відповідного поширення ісламу на все нові землі число М. суттєво зросло, тому з метою упорядкування їхньої діяльності була створена служба організації їхньої роботи, яку очолював затверджений халіфом верховний консультант і контролер усіх муедзинів раїс аль-муаззіні.

Враховуючи, що у Пророка Мухаммеда було два М. (син чорної рабині Білаль ібн Рабах та араб-вільновідпущеник Абу-Бекр ібн Умм Мактум), ідеальним вважається мати при кожній мечеті двох М. і бажано – з поганим зором (щоб з висоти мінарету М. не міг бачити у внутрішніх дворах віруючих подробиці їхнього особистого життя та мусульманок без хіджабу).

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. Н.А. Гайнуллина. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

МУЗЕЙ (від давньогрец. museion – храм муз) – базове для музейної науки поняття, з'явившись у культурному вжитку людства понад дві з половиною тисячі років тому, з плином часу постійно змінювалось і наповнювалось новим змістом. Від протомузейного накопичення військових трофеїв або реліквій, від перших стихійних збірок і несистематизованих ще колекцій культурних і природних об'єктів (музейних предметів), що визнавалися як цінність і вилучалися з середовища побутування; від закритих елітарних зібрань, галерей, кабінетів у своєму історичному розвитку М. пройшов етапи інституалізації, структурування та інтегрування. Разом з людським суспільством, М. подолав довгий шлях трансформацій, відображаючи процес історико-культурного розвитку людини, її самопізнання, спілкування з оточуючим середовищем і, нарешті, перетворився на звичну в сучасному культурному вжитку публічну установу, що зберігає і використовує людський досвід через репрезентацію предметного (речового) джерела і образного ряду. М. має певні ознаки, завдання і виконує важливі суспільні функції. Таким чином, М. є відображенням суспільства на певному етапі його розвитку.

На сьогодні існує чимала кількість визначень терміну «М.». Серед них є чіткі і вивірені формули офіційних тлумачень у законодавчих актах, як державного так і міжнародного рівня. Закон України «Про музеї та музейну справу» визначає М. як «науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів і музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини». У міжнародній практиці загальноприйнятою вважається дефініція, проголошена в Уставі Міжнародної ради музеїв (ICOM), за якою М. – це «неприбуткова постійно діюча інституція, яка служить суспільству та його розвиткові й для цього збирає, досліджує, популяризує та експонує матеріальну й

нематеріальну спадщину людства, а також об'єкти природи і довкілля, з метою вивчення, навчання та для естетичного задоволення».

Доволі розлогі і всебічні визначення подаються у довідковій літературі та спеціальних підручниках, що переважно тлумачать М. як багатофункціональний інститут соціальної інформації і пам'яті, чи специфічну інформаційну систему про минуле через отримання, освоєння і передачу від покоління до покоління людського досвіду за допомогою музейних предметів, або як культурну форму для задоволення культурних потреб людей на певному історичному проміжку часу.

Також широковідомими є яскраві, піднесені та емоційні визначення від музейних корифеїв, як от: «М. – дзеркало, в яке споглядає місцева спільнота і пізнає себе, а також вікно, через яке про неї дізнаються інші» (Ж-А Рив'єр,) або «М. – форум, де знаходить відображення геній часу і дух народу» (М. Макагіансар) тощо.

Отже, склалася низка загальновідомих формулювань, в яких саму суть М. фахівці визначають по-різному, залежно від дослідницьких підходів, різноманітних цілей і завдань створення дефініції. Але жодна, на думку учених, не є повністю вичерпною. З одного боку, це пояснюється тим, що ще недостатньо відпрацьовані і узгоджені деякі (як окремі, так і базові) музеєзнавчі визначення і терміни, особливо в незалежній Україні, з іншого – складністю самого феномена М., який весь час продовжує розвиватися і змінюватися, набуваючи все нових форм існування, профілів, типів, а також різних методів роботи. М. багатоликий як саме життя і не визнає стандартів.

В даний час в системі цінностей світової спільноти укорінялося уявлення про М. як про особливу інституцію – установу (заклад) з багатьма соціокультурними функціями, що склалися в процесі історичного розвитку. Щоб успішно виконувати покладені на нього важливі функції М., переважно, повинен мати певний юридичний статус, власне приміщення або територію, кошторис, штат професійних співробітників. М. покликаний цілеспрямовано накопичувати, зберігати, систематизувати, досліджувати, пояснювати, експонувати і пропагувати матеріальні і нематеріальні свідоцтва про людину, її культуру, історію і навколишнє середовище з метою освіти, виховання, розвитку науки, відпочинку, дозвілля і, навіть, для забави або розваги суспільства.

М. у своєму розвитку досяг широкого розповсюдження і нині вже є необхідним атрибутом суверенної держави, важливою сферою сучасної культури, зберігачем культурних цінностей національної спадщини, охорона якої є одним з пріоритетів державної політики. М. сприймається як один з об'єктів культури, що відображає культурні реалії певної історичної епохи, і одночасно – як засіб формування культури. Тобто, тепер М. сприймається не лише як інституція суспільної пам'яті, але й як інституція суспільного впливу та іміджу. Сьогодні М. перетворився на один з найважливіших культуроформуючих чинників, став осередком особливої суспільної діяльності, спрямованої на трансляцію історії та культури суспільства, збереження і відродження національних традицій, громадської ідентифікації.

Кожен з М. є унікальним і неповторюваним. Деякі дослідники вважають, що саме різноманітність музейних проявів стала на заваді формулюванню чіткої дефініції цього терміну. І разом з тим, у характеристиках М. є деякі схожі риси, які дозволяють розподіляти все різноманіття музейного простору на певні групи, іншими словами, здійснювати класифікацію. М. класифікують за юридичним статусом і рівнем

територіального підпорядкування (національні, регіональні, місцеві), формами власності (державні, комунальні, відомчі, приватні), профілями (відповідно до змісту музейних фондів і зв'язком з тією чи іншою галуззю науки, мистецтва або виробництва), а також поділяють на типи (публічні, науково-дослідні, навчальні), що визначається суспільним призначенням М. та метою його діяльності. Класифікація М. має тенденцію до ускладнення своєї структури. Від юридичного статусу, певного рівня підпорядкування, типу або профілю М. залежать також форми й методи роботи М., його організації та фінансування.

Література: Каулен М.Е. Мавлеев Е.В. Музей //Российская музейная энциклопедия. – М., 2005; Мастеница Е. Н. Феномен музея: опыт музеологической рефлексии // Вопросы музеологии – 2011.– №1(3); Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. Ред. Э.А. Шулепова. – Изд. 2-е, испр. – М., 2010.

Любов Самойленко

МУЗЕЄЗНАВСТВО (МУЗЕОЛОГІЯ) – комплексна система знань, що вивчає теорію, історію і практику музейної справи, на різних етапах суспільного розвитку. Це відносно молода наукова дисципліна, яка продовжує ще формуватися на стику соціального і гуманітарного знання. Вивчає специфічне аксіологічне (ціннісне) музейне ставлення людини до дійсності та оточуючого середовища і породжений цим ставленням феномен музею у всіх його проявах. Досліджує всі теоретичні і практичні аспекти збереження та передачі соціальної інформації, світоглядних уявлень й емоцій через музейні предмети, взаємовплив суспільства і музею. Також вивчає історію та закономірності виникнення, розвитку і функціонування музеїв, їх внутрішню організацію, систему комплектування та використання музейних фондів, документування й зберігання музейних предметів.

Отже, об'єктом М. є музейна справа як суспільне явище та музей як соціокультурна інституція. Предмет М. – тенденції та закономірності становлення і розвитку музейної справи, наукові засади, принципи і технології нагромадження, збереження і презентації соціо-культурної інформації, пізнання та передача знань музейними установами, створення додаткового апарату.

Поряд з терміном «М.» у міжнародній термінології використовується поняття «музеологія». Часто ці терміни використовують як рівнозначні, але іноді термін «музеологія» виступає як більш сучасний по відношенню до традиційного терміну «М.», сформованого в епоху Просвітництва і пов'язаного тоді, в першу чергу, з предметним знанням. Міжнародний комітет з музеології (ICOFOM) Міжнародної ради музеїв (ICOM) при ЮНЕСКО рекомендує трактувати музеологію як науку, що пояснює реалізацію одного з найважливіших видів суспільної діяльності, яка полягає у збереженні і сталому використанні культурної і природної спадщини людства; як науку, що вивчає мету і способи діяльності такої поліфунуціональної інституції, як музей, призначеної для розвитку людини і формування особистості. Одночасно з терміном «музеологія» у світовому співтоваристві наприкінці ХХ ст. почав вживатися і термін «херітологія» (heritologia) (від англ. cultural

heritage – культурна спадщина), що на думку деяких дослідників, більш концептуально відображає націленість дисципліни на вивчення культурної спадщини людства.

М. (музеологія) має інтегративну комплексну природу і тісно пов’язане з багатьма іншими науками. Використовує як загальнонаукові методи, так і методи профільних дисциплін. В той же час, будучи інтегрованими в структуру М. (музеології) для вирішення його завдань, ці методи виступають в сукупності, не властивій іншим наукам і, таким чином, набувають нових якостей.

Класифікація М. (музеології) в системі інших наук досі є дискусійною проблемою. Тоді як одні дослідники відносять його до числа інформаційних наук, інші – до розряду історичних або культурологічних. У деяких посібниках можна ще натрапити на застаріле та звужене трактування М. як спеціальної історичної дисципліни, що вивчає музейний предмет лише як тип історичного джерела з власним інформативним наповненням.

Основними структурними частинами М. є: теорія, історія та історіографія, а також практика музейної справи, її правові, методичні та економічні засади (або – історична, теоретична, прикладна музеологія). На межі з іншими науками складаються музейне джерелознавство, музейна педагогіка, музейна інформатика, музейна соціологія і психологія, музейний маркетинг тощо.

«Нова музеологія» – термін, що в науковий ужиток ввели французькі музеологи Ж.-А. Рівьер і Ю.Де Варін у другій половині XX ст. для позначення особливої течії в організації місцевих общинних музеїв нового типу, зорієнтованих, в першу чергу, на вирішення актуальних проблем пересічних членів спільноти певної території. В процесі демократизації музейної справи, суворим характеристикам традиційного музею «колекція – будівля – публіка» протиставлялись «спадщина – місцевість – населення», що передбачало організацію так зв. екомузеїв – об’єднання кількох об'єктів, які відкривають перед відвідувачами природні і культурні багатства, а також унікальність даного регіону. Складаються вони, за звичаєм, з інформаційного центру, маси експонатів (замки, садиби, каплиці тощо) і мережі позначених маршрутів. Крім того, в екомузеях регулярно проводяться різні майстер-класи, фестивалі, історичні реконструкції, різноманітні свята, що дає можливість залучати місцеве співтовариство до активного включення в роботу по збереженню і використанню всіх видів своєї спадщини. Важливу роль в становленні теорії екомузея зіграв проведений в м. Квебек (Канада) у 1984 р. міжнародний семінар "Екомузеї і нова музеологія", де була прийнята декларація, яка зафіксувала найважливіші положення цього нового напряму в світовій музейній справі.

Література: Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Перекл. з нім. – Львів, 2005; Маньковська Р. Музеологія як наукова галузь: сучасний дискурс і проблема теоретичної інтеграції // Краєзнавство. – 2009. – № 3 – 4; Гуральник Ю.У. Музееведение // Российская музейная энциклопедия. – М., 2005; Словарь актуальных музейных терминов // Музей. – 2009 – № 5(май).

Любов Самойленко

МУНІЦИПАЛІТЕТ (нім. – munizipalitat, від лат. municipi – місто із правом самоуправління; буквально з лат. – «приймаю тягар»). З'явився в Стародавньому Римі й спочатку розумівся як місто. чиє вільне населення могло користуватися правами громадян Римської держави – муніципії. Таке право закріплювалося відповідною угодою. В І ст. до н.е. усе вільне населення Італії набуло можливості користуватися правами громадян, а отже створювати власне міське самоуправління.

В багатьох країнах М. означає органи місцевого управління або самоуправління. В окремих державах (наприклад, в США та Великій Британії) М. означає тільки органи міського самоврядування, що обирається громадянами міста на певний термін. М. називають також приміщення, де засідає міська рада та інші органи місцевої влади. В окремих країнах М. близький до значення громада, община і є найнижчою адміністративною одиницею. М. встановлює місцеві податки та збори, із яких формується місцевий бюджет, а також володіє громадським майном. Незалежно від центральних органів влади М. контролює видатки на освіту, охорону здоров'я, шляхи сполучення, благоустрій тощо.

Мирослав Борисенко

МУФТІЙ (перс. муфті, тур. мюфті – «даруючий фетву») – в мусульманській релігійній традиції визнаний знавець Корану і Шаріату, який має право у формі фетви давати офіційні роз'яснення щодо відповідності тих чи інших явищ, діянь чи подій нормам ісламу. Інститут муфтіїв вперше запровадив при своєму дворі омейядський халіф Омар II (роки правління 717 – 720). З часом окремий М. став призначатися у кожну провінцію Халіфату, де його рішення ставали обов'язковими для усіх мешканців означеної адміністративної одиниці. В Османській імперії М. були упорядковані та ієрархізовані у струнку службу, очільником якої ставав пожиттєво призначаємий султаном великий М. – шейх уль-іслам. Шейх уль-іслам видавав фетви у відповідь на офіційний запит правителя або навіть без такого запиту, підтверджуючи (або заперечуючи) законність дій верховної влади з позицій Шаріату. У сучасному світі свій верховний М. з функціями релігійного нагляду за діями політичної влади є, практично, у кожній мусульманській країні, проте в державах, де влада носить показово світський характер (Казахстан, Туреччина, Киргизія, Бангладеш тощо), їхній вплив на політико-правову ситуацію в країні залишається доволі обмеженим. В країнах, де мусульмани є релігійною меншістю, М. є духовним лідером місцевої ісламської громади, а його роз'яснення є обов'язковими до виконаннями лише для місцевих мусульман його общини.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. Пер. с тур.: В 2 т. – М., 2006; Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Пер. с англ. – М., 2010; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

«М'ЯКА СИЛА» – у широкому розумінні – це здатність досягати певної мети самому або через чиєсь посередництво, обираючи із спектру необхідних інструментів такі, від яких можна очікувати меншої шкоди у застосуванні в порівнянні з іншими інструментами, які можуть бути потенційно використані для досягнення тієї ж мети. Поняття «М. С.» останнім часом часто вживається у політології, а також в теорії та історії міжнародних відносин, термінологічно позначаючи притягальну силу різних цінностей, що стійко асоціюються з певною країною. До їх кола відносяться культурні цінності даної країни, організація і рівень життя в ній, якість освіти тощо.

Ідею стосовно сфери міжнародних відносин вперше сформулював американський політолог Дж. Най у 1990 р. в своїх працях «Покликання до лідерства: природа американської могутності, що змінюється» і «М'яка сила». Тоді він висловився щодо абсолютної вищості США не тільки за показниками військової сили та економічної могутності, але й за параметрами несилового впливу на міжнародні відносини. Останні він і назвав «м'якою могутністю» або «м'якою силою» (soft power). У названих працях Дж. Най звертався до колег – теоретиків школи «політичного реалізму», яких закликав відмовитися від абсолютизації значення «жорсткої міці» (hard power) у світовій політиці за умов послаблення біполярної конфронтації. Свою аргументацію він розвинув у книзі «М'яка сила. Складові успіху у світовій політиці», що вийшла у Нью-Йорку у 2004 р., і в наступних публікаціях.

Якщо до «жорсткої сили» відносяться економічна й військова могутність, так «М. С.» характеризується трьома основними компонентами: 1) культурою (визначається як набір значущих для суспільства цінностей); 2) політичною ідеологією; зовнішньою політикою, яка розуміється як дипломатія у широкому сенсі. Перші два компоненти – спадщина нації, що склалася історично, третій – суб'єктивний фактор, що привноситься політиками, які начасі перебувають при владі. За Дж. Наєм, «М. С.» – це не тільки власне вплив (influence), але й «привабливість» (attractive power). Ресурсами «М. С.» у світовій політиці є все те, що «надихає і приваблює» до джерела відповідного впливу, дозволяючи тому, хто його контролює, досягати бажаного. У досягненні поставленої мети за допомогою «жорсткої сили» примус і нав'язування своєї волі відбувається через економічний ресурс або погрозу силою. У випадку використання «М. С.» діють механізми узгодження зовнішньополітичних акцій і залучення у співробітництво ширшого характеру, як правило, на базі цінностей, що сприяють такому співробітництву. Найважливішою характеристикою «М. С.» є її відносно помітніша незалежність від безпосередньо держави і уряду країни, яка має таку силу. Зовнішня політика держави може лише посилювати чи послаблювати дієвість «М. С.», як це можна побачити на прикладі американської війни в Іраку або радянських інтервенцій до Угорщини та Чехословаччини. Важливо підкреслити, що міра впливу «М. С.» відрізняється в залежності від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, його сприйнятливості до подій, які відбуваються в світі. З процесів, що посилюються значущість «М. С.» у світовій політиці, Дж. Най акцентує інформатизацію.

У своїх працях науковець дав оцінку ресурсним базам «М. С.» різних

країн. Стосовно США він на першому місті поставив привабливість американських культури та способу життя. Дж. Най вказав на лідерство країни за такими показниками, як кількість іммігрантів, обсяг телепродукції, що випускається, чисельність іноземних студентів у США та число американців серед нобелівських лауреатів в галузі фізики, хімії та економіки. Він навів дані щодо захоплення майже 80% респондентів з 43 країн світу досягненнями США в галузі науки й технології, вподобань американської музики та телебачення з боку 60% опитаних. Другий «стовп» «М. С.» США – американська політична ідеологія, якій повністю або частково віддала симпатії половина опитаних. З точки зору «М. С.» Дж. Най оцінив європейські країни в якості «єдиного центру глобального значення». Не дивлячись на відставання у військовій та економічній сферах, Європа виступає серйозним конкурентом США у боротьбі за мізки і серця. Європейські мови, сприйняття Європи як оази процвітання, найвищі в світі показники соціально-економічного розвитку, а також французьке вино, європейські курорти та швейцарська надійність – все це образи, що відносяться до культурної привабливості Європи та європейців. . Політичні цінності, їхня «м'яка привабливість» і (що вигідно відрізняє Європу від США) орієнтація європейських політиків на співробітництво при вирішенні міжнародних питань із залученням багатосторонніх інститутів, акцент на невійськове розв'язання конфліктів – стійкі риси європейського іміджу у міжнародному співтоваристві. Серед азійських країн автор виокремлює Японію, яка, за його думкою, має значний ресурс «М. С.» Виграшний образ країни в очах світу утворюють одне з провідних місць за кількістю зареєстрованих патентів, перше місце із надання допомоги іноземним країнам, найбільша тривалість життя, досягнення співставного з американським та європейським рівня економічного розвитку без шкоди для самобутньої японської культури тощо.

«М. С.» мають і недержавні актори світової політики. Існуючи в «іншому вимірі» міжнародних відносин, недержавні суб'єкти безпосередньо впливають на світові процеси, часто користуючись майже виключно ресурсами «М. С.». Яскравий приклад – діяльність міжнародної організації «Human Rights Watch». Ефективність впливу «М. С.» недержавних суб'єктів суттєво посилили виникнення мережевих суб'єктів та інформаційна революція.

Література: Белоусова Н. Б. «М'яка» сила як потенціал зовнішньополітичного впливу держави //Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць /Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – 2012. – Вип. 107. – Ч. 1; Капітоненко М. Г. «М'яка сила» у сучасній світовій політиці: теоретичні аспекти //Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць /Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – 2010. – Вип. 94. – Ч. 2; Най Дж. Гибкая сила. Как добиться успеха в мировой политике. – М., 2006; Трибрат В. «Мягкая безопасность по Джозефу Наю //Международные процесс. – 2005. – Т. 3. – № 1 (7); Nye J. Soft power //Foreigh Policy/ – № 80. – 1990. – Autumn // http://faculty.maxwell.syr.edu/rdenever/PPA-730-27/Nye%201990.pdf.

Тетяна Орлова

Н

НАДДЕРЖАВА (англ. Superpower.) –

1. Міжнародно-політичний статус держави, що відіграє панівну роль у міжнародних відносинах.

2. Термін, що вживається політиками і науковцями для позначення СРСР і США, які домінували в біполярному світі. «Наддержавність» визначалася головним чином військовою могутністю, зокрема, ракетно-ядерною зброєю, здатною спричинити масові руйнування в планетарному масштабі; здатністю впливати на умови існування всьоголюдства. Н. не має географічних обмежень у проекції військової сили, але має визначені національні інтереси в усіх регіонах світу. Н. убезпечена від поразки в повномасштабній війні від будь-якої іншої держави, за винятком іншої Н. або коаліції з її участю. Виснаження економіки Радянського Союзу, через прагнення зберегти військове домінування та втягування у зовнішньополітичні авантюри, призвели до його розпаду і зникнення однієї з наддержав. Після розпаду СРСР Сполучені Штати залишилися єдиною Н.

Борис Гончар

НАРАТИВИ (від лат. narratio – оповідаю, розповідаю, описую) – група вербальних (усних та писемних) історичних джерел. Інші назви – оповідні, розповідні, описові джерела. На відміну від документів, Н. створюються та функціонують переважно у духовних сферах життєдіяльності суспільства. До найдавніших оповідних джерел, які дійшли до нашого часу, можна віднести міфологічні та фольклорні твори, епоси, перекази, казки, замовляння тощо.

Окремі різновиди історичних джерел містять у собі ознаки як Н., так і документів. До таких можна віднести поширені за доби Середньовіччя люстрації – описи земель, міст, замків, які містять значний обсяг статистичної та н. інформації. Подібні до них і описи українських земель ХУШ ст. – козацькі компути, Генеральний опис Малоросії тощо, хоча описова інформація останніх у порівнянні із статистичною вже зведена до мінімуму. Їх більша спорідненість із документами визначається також ординарністю походження, метою створення та стандартизацією форми.

Н. створювалися відповідно до жанрової приналежності, часу, місця побутування, які визначали їх стиль, форму, зміст. У процесі дослідження оповідних джерел особлива увага приділяється встановленню їх авторів (атрибуції), оскільки Н. є носіями ідей, думок, поглядів, художніх смаків певної історичної епохи, виразниками яких були конкретні особистості. На жаль, можна навести чимало прикладів, коли проблема авторства та автентичності Н. упродовж довгого часу залишається не розв'язаною остаточно, викликаючи жваві дискусії та обговорення серед науковців (наприклад, «Слово о полку Ігоревім», «Велесова книга», окремі літописні пам'ятки та ін.).

Для істориків Н. цінні передусім тим, що зафіксували в усній або писемній формі історичну інформацію про політичні, військові події, соціальні явища та рухи, життя та діяльність видатних осіб минулого, події культурного, релігійного життя тощо. До найбільш цінних з точки зору інформативних можливостей

належать безперечно Н. історичного змісту – літописи, хроніки, хронографи, життєписи (світські та церковні), історичні повісті, перекази, легенди (в тому числі генеалогічні), певною мірою билини, думи, історичні пісні тощо. Наближається до історичних оповідей і мемуаристика, оскільки спогади та щоденники створюються з метою зафіксувати певний проміжок часу із життя того чи іншого суспільства через призму світосприйняття автора, залишити нащадкам пам'ять про себе та свій час. Побутова, сімейна, особистісна історія чудово представлена у численних епістолярних джерелах. Цінними Н. є полемічні, публіцистичні, політичні твори, які відображають розвиток громадської, політичної думки, ідеології певного часу. Комплексним та складним за змістом різновидом Н. є періодика, яка щоденно фіксує найважливіші події державного, соціального, приватного життя.

Різні групи Н. досліджують фольклористика, міфознавство, казкознавство, літописознавство, мемуаристика, пресознавство, літературознавство, джерелознавство та інші гуманітарні дисципліни.

Література: Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998; Історичне джерелознавство. – К., 2002; Макарчук С. Джерелознавство історії України. – Львів, 2008; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008.

Світлана Павленко

НАРОД – термін, що використовується в декількох значеннях. При спрощеному підході цим терміном називають всіх людей певної країни. В даному випадку термін «Н.» є близьким за значенням до терміну «нація» як категорії, що характеризує певну політико-громадянську спільноту. Таким чином термін «Н.» може використовуватись в соціально-політичному вимірі. Він охоплює всі етнічні та соціокультурні прошарки населення окремого регіону чи держави. Даний підхід до терміну «Н.» як до поліетнічного феномену відбився і в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де зазначається, що «громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України».

Досить часто термін «Н.» використовується як синонім до категорії «етнос». При такому підході вказаний термін застосовується для опису певної групи людей, для якої об'єднуючими факторами виступають культура, мова, територія проживання, економічні зв'язки, традиції та ін., що виступають одночасно етнічними маркерами народу. Н. в даному випадку означає спільність біологічного походження групи людей, яка відповідно до кровного зв'язку проходить такі стадії як сім'я, родина, рід та плем'я. Останнє кровно-родинне об'єднання виступає безпосереднім попередником та базисною основою народу. Н. при такому підході виступає витвором природи на відміну від нації, яка є наслідком історичної еволюцію социуму в політико-державну спільноту. Разом з тим, біологічна основа існування Н. не виключає наявність у останнього етнокультурних ознак, що виступають інтегральною частиною народного менталітету разом з духовно-релігійною складовою життя Н.

З точки зору марксистсько-ленінської методології, термін «Н.» відносився до трудящих мас експлуататорського суспільства. Н. в даному випадку виступав

прогресивною силою класової боротьби з пануючими соціальними верствами. Відповідно до більш сучасного бачення такого підходу до поняття «Н.», воно стосується трудящих, які створюють матеріальні і духовні цінності, не привласнюючи при цьому чужу працю.

Інколи термін «Н.» використовується як оціночно-презирливе судження по відношенню до простих людей, яким протиставляється еліта суспільства, інтегрована у владні структури держави. Слово «Н.» може використовуватись і в значенні «натовп», тобто велике скупчення людей у певному місці.

Література: Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2003; Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2003; Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992; Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій. – К., 1997; Сміт Е. Національна ідентичність /Пер. з англ. – К., 1994.

Наталія Кузіна

НАРОДНА ДЕМОКРАТІЯ – це форма політичної організації суспільства, що виникла та затвердилася на завершальному етапі Другої світової війни в країнах Центрально-Східної Європи за специфічних умов піднесення народного радикалізму. Розриваючи з фашизмом та авторитарними режимами воєнного часу, значна частина населення країн регіону пов'язувала своє майбутнє з демократією, пропонуючи різні модифікації цієї генеральної ідеї суспільного розвитку упродовж 1944 – 1948 рр. Спектр думок коливався від традиційного лібералізму й концепції демократичного перевлаштування суспільства на основі аграризму до «демократичного соціалізму». В цих умовах комуністичний рух здійснив спробу поєднати доктринальні настанови марксизму-ленінізму з новими політичними реаліями. Дана обставина стимулювала звернення до ідеї проміжних, перехідних форм влади різноманітних політичних сил, що протистояли фашизму, котра отримала назву «Н. Д.» (буквально – «народна влада народу»), зобов’язану своїм народженням Комуністичному Інтернаціоналу. Характерними рисами режиму Н.д. були: коаліційний характер влади, багатосекторність економіки, ідейно-політичний плюралізм суспільства, різне бачення шляхів руху до прогресу. З одного боку, в цей період створювалися нові форми політичної організації (національні фронти, народні комітети), з іншого, зберігалися деякі традиційні, але дещо відозмінені по суті, демократичні інститути (парламенти, президенти, загальне виборче право, багатопартійність, місцеве самоврядування). Фактично йшлося не про представницьку демократію, а своєрідний обмежений, тимчасовий варіант, який часто називають «демократією за згодою». В її основі лежали принципово різні стратегічні цілі партнерів по коаліції. По мірі того, як вирішувалися загальнонаціональні завдання, розмивалися й засади громадського консенсусу. Етап Н.д. вважають політично варіативним, перехідним, або транзитним станом суспільства, що відкинуло тоталітаризм в усіх його модифікаціях, але, зрештою, безуспішно намагалося визначити принципи свого подальшого розвитку. Наприкінці 1940-х рр. було зроблено висновок про Н.Д. як форму диктатури пролетаріату й універсальність радянського досвіду.

В сучасній історіографії часто піддається сумніву сам факт періоду Н.Д. в країнах Центрально-Східної Європи та демократичний в цілому характер його політичних інститутів. Якщо раніше період 1944 – 1948 рр. іменувався добою «Н. Д.», «національно-демократичної революції», що розвивалася у «соціалістичному напрямку», то тепер – добою «обмеженої», «лімітованої», «спрямованої», «регульованої», «контрольованої» демократії, що призвела до монополії компартій та уніфікації за радянською моделллю.

Література: Вовканич І.І. Чехословачина в 1945 – 1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. – Ужгород, 2000; Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе, 1944 – 1948 гг. – М., 1993; Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944 – 1948. – М., 2002.

Світлана Мотрук

НАРОДНИЙ ФРОНТ – форма політичної організації широких верств населення країн Європи та Латинської Америки 30-х – поч. 40-х рр. XX ст., здебільшого найманих працівників, під егідою лівих та лівоцентристських сил (комуністів, соціалістів, соціал-демократів, радикалів) для боротьби проти фашизму, інших видів ультраправого та правого екстремізму, війни, за демократію, національну незалежність, а також заради захисту нагальних економічних та політичних інтересів переважної більшості суспільства. Основними прихильниками Н. Ф. виступали робітничий клас, селянство, міські середні верстви, частина буржуазії (як правило, дрібні й середні власники) та інтелігенції. Н. Ф. почали виникати в 1930-ті роки у зв'язку з приходом націонал-соціалістів до влади в Німеччині і наступом фашизму та ультраправої реакції у деяких інших країнах. Теоретичними засадами організації та розбудови Н. Ф. вважаються директиви VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (1935 р.), які засвідчили вимушений відхід тодішніх комуністичних лідерів від найбільш одіозних постулатів ідеї неминучості світової соціалістичної революції в недалекому майбутньому та переорієнтацію лівих сил від їх взаємної конфронтації до консолідації та об'єднання в боротьбі за мир, свободу та хліб. В цілому ці ідеї поступово стала поділяти й більшість некомуністичних партій лівого толку. Основою політики Народного фронту став єдиний фронт (який іноді ще називався єдиним робітничим фронтом), тобто єдність дій усіх вільнонайманих та близьких їм прошарків населення, їх організацій (профспілкових, партійних, молодіжних, жіночих та ін.) на виконання програмних засад Н. Ф. в місцевому, національному і, при необхідності, в міжнародному масштабі. На основі застосування єдиного фронту було здійснено об'єднання демократичних сил в рамках Н. Ф.: в 1936 – 1938 рр. у Франції, в 1936 – 1939 рр. в Іспанії, в 1938 – 1941 рр. в Чилі діяли уряди Н. Ф., які, однак, в історичній перспективі не змогли відвернути ані наближення майбутньої світової війни, ані подальшого наступ сил фашизму й реакції. Більш масштабно й успішно на основі Н. Ф. у цілій низці окупованих фашистськими державами країн Європи в 1940 – 1945 рр. розгорнувся Рух Опору і були створені Національні фронти, які керувалися лівими силами, як правило, комуністами, і

які визнано стали більш масовими, результативними та масштабнішими на відміну від порівняно нечисельних осередків Опору, керованих емігрантськими уряди, які знаходилися в екзилі в Лондоні. Активна й успішна діяльність Національних фронтів значною мірою сприяла загальному полівінню в світі після Другої світової війни і суттєво вплинула на її наслідки.

Термін «Н. Ф.» набув принципово іншого значення в СРСР в кінці 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст., коли спочатку в прибалтійських республіках (Латвія, Литва, Естонія), потім в Молдавії, Україні, Грузії, Вірменії та Азербайджані виникли «Н. Ф.» (назви були різними – зокрема, в Україні це був Народний Рух, в Литві – Саюдіс, в Латвії та Естонії – Народні фронти і т.ін.). Засновані завдяки горбачовській «демократизації» здебільшого інтелігенцією і колишніми неформальними та дисидентськими колами, спочатку вони декларували своє основне завдання як підтримку перебудови, однак насправді практично всі перебудовчі «Н. Ф.» більшою чи меншою мірою були носіями ідеології сепаратизму та націоналізму і створювалися різними шляхами як потенційна, а згодом й реальна альтернатива КПРС. «Підтримка перебудови» в прибалтійських республіках вже у 1989 р. призвела до вимог виходу зі складу СРСР та здобуття повної незалежності; в Молдавії, Україні та республіках Закавказзя ідея незалежності просувалася «Н. Ф.» більш поступово, через проміжний початковий етап у вигляді вимог більшої автономії у складі СРСР та оголошення повного державного суверенітету. З розпадом СРСР і утворенням незалежних держав «Н. Ф.» кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. перетворювалися, як правило, на політичні партії правого та націоналістичного гатунку.

Література: Большая историческая энциклопедия /Под ред. В.В. Славкина. – М., 2003; Політичний словник: 4-те вид. /За ред. В.К. Врублевського, Л.М. Кравчука, А.В. Кудрицького. – К., 1987.

Олександр Комаренко

НАРОДНИЦТВО – ідеологія та політичний рух частини інтелігенції в Російській імперії другої пол. XIX ст., яка висловлювала інтереси селянства, виступала проти залишків кріпосництва і капіталістичного розвитку країни, за повалення самодержавства революційним шляхом. Родоначальниками Н. стали О. Герцен і М. Чернишевський. Підґрунтя Н. – віра в соціалістичний потенціал селянства, громаду та артіль як основні форми соціальних відносин, у можливість розвитку Росії, на відміну від країн Західної Європи, некапіталістичним шляхом. Ідеологами Н. були М. Бакунін, П. Лавров, П. Ткачов, що зумовлювало три напрями, найвпливовішим з яких був бакунізм. Ці три течії різнилися тактикою, проте сходилися у думці, що майбутній соціалістичний лад має бути бездержавним. Найвідоміші народницькі організації 60 – 80-х рр. XIX ст.: гуртки – "ішутинців" (1863 – 1866 рр.), "чайківців" (1869 – 1874 рр.), "москвичів" (1874 – 1875 рр.); товариства – "Земля і Воля" (1876 – 1879 рр.), "Чорний переділ" (1879 – 1882 рр.), "Народна воля" (з 1879). «Народна воля» в 1879 – 1883 рр. мала свої осередки в 50 містах,

охоплюючи крім 500 членів організації кілька тисяч учасників руху; проводила широку агітацію; здійснила 8 замахів на життя царя Олександра II, якого було вбито 1 березня 1881 р., що призвело до масових арештів. У другій пол. 1880-х рр., після розгрому "Народної волі", революційне Н. охопила криза. Натомість посилився вплив ліберального Н. (М. Михайловський, В. Воронцов, С. Кривенко, С. Южаков та ін.), представники якого вели полеміку з "легальними марксистами". Наприкінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. рушило відродження революційного Н. (т. зв. неонародництво), пов'язаного з діяльністю партії соціалістів-революціонерів (есерів). Есери, як і їх попередники народники, вважали, що в Росії особливий шлях до соціалізму, як один із методів його досягнення застосовували терор. Разом із тим, з огляду на суттєві зміни в російській дійсності, а також у філософській та соціалістичній думці Заходу, вони внесли деякі уточнення в програму реалізації цього шляху.

Сергій Пивовар

НАРОДНІСТЬ – термін, який в історичній літературі Росії XIX ст. використовувався для означення етнічності. Спочатку терміном «Н.» позначали лише представників титульного етносу – росіян, з часом термін набув більш широкого значення – народ, етнос. В першій половині XX ст. цим терміном часто позначали народи, що були позбавлені власної державності. З другої половини 1940-х рр., термін «Н.» вживається у значенні етносоціальної спільноти, що виникає в період розпаду родоплемінних зв'язків і має ряд спільних ознак – мова, територія, соціально-військовий устрій, подібність систем господарювання тощо. В радянській теорії етногенезу Н. вважалася проміжним етапом перед формуванням народу, нації. Вважалося, що Н. є першою спільнотою етнічного характеру, котра виникає у ранньокласовому суспільстві. Радянські вчені стверджували, що головними чинниками консолідації є територіально-сусідські, господарські та військово-політичні зв'язки, що виникають в ранньокласових суспільствах. Такий підхід, зокрема, відбився у твердженнях щодо давньоруської народності. Ця теорія суперечить прийнятій в українській історіографії концепції етногенезу українців та інших слов'янських народів, що її сформулював М.Грушевський. Українські історики (М.Брайчевський Г.Півторак, Л.Залізняк) піддають критиці радянську теорію етногенезу, вважаючи Н. штучно створеною конструкцією, що здобула свою популярність через політичну підтримку проімперських сил. В сучасній українській історіографії триває дискусія стосовно правомірності вживання цього терміну

Література: Баран В., Баран Я. У пошуках джерел українського народу. – К., 2011.; Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі. – К., 2011.; Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.; Балушок В. Етногенез українців. – К., 2004.; Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005.

Мирослав Борисенко

НАСИЛЬСТВО – завдання людям шкоди шляхом убивства, калічення або завдання болю з метою отримання впливу або знищення. Сучасні вчені зображують Н. як декілька концентричних кіл із чітким "ядром" у центрі і розмитими краями. «Ядром» вважають пряме фізичне насильство, заподіяне людям. Опускаючи обмеження "фізичне", ми можемо включити "психологічне Н.", зловмисні маніпуляції тощо. Опускаючи обмеження "пряме", ми можемо включити непрямі форми Н. Опускаючи обмеження "людей", ми можемо включити інших живих істот (наприклад, Н, щодо тварин). Опускаючи обмеження "живих істот", ми можемо включити екоцид – Н. стосовно навколишнього середовища і так далі, опускаючи усе більше обмежень, ми можемо розширити поняття Н., включивши в нього Н. стосовно структур, систем, ідеологій, Н. стосовно самооцінки, честі, гідності, незалежності тощо.

Для політичної теорії становить інтерес використання організованого Н. державою і повстання із застосуванням Н. проти держави. Поліція і Збройні сили зазвичай є виразниками державного насилля у внутрішній і зовнішній політиці. Вуличні безпорядки, бунти, повстання, заколоти, партизанська і громадянська війни, революції породжують антидержавне Н.

Основні течії західної політичної думки розглядають Н. як згубний, але іноді необхідний засіб досягнення політичних цілей. Доводиться узаконювати мінімальне насильство з боку держави для підтримання громадського порядку, але тільки в межах закону і рамках системи, яка користується підтримкою більшості. Повстання із застосуванням Н. теж вважається законним, але тільки повстання проти тиранії. Більшість революційних політичних ідеологій розглядають Н. як позитивне явище, яке дозволяє досягнути чітко визначених політичних цілей (звеличення держави, джерело героїзму і братерства, досягнення домінування певного класу або партії тощо).

Література: Насильство // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Ящук Т. Насильство в історії // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.

Іван Патриляк

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО – тип господарства, за якого певна соціальна одиниця власними силами забезпечує себе всім або практично всім необхідним для життєдіяльності. Характерним рисами Н.Г. є самозабезпеченість засобами виробництва та робочою силою, нерозвиненість розподілу праці, ізольованість. Слід зазначити, що панування Н.Г. не є ознакою збалансованості економіки. Воно скоріше свідчить про здатність господарської моделі забезпечувати лише базові потреби певних людських колективів, неспроможність створювати в достатній кількості надлишковий продукт, а отже – вибудовувати внутрішні та зовнішні економічні зв'язки (насамперед, обмінні).

Н.Г. є історично найранішою моделлю економічного устрою. Первісні колективи були замкненими з точки зору економіки, що визначалося цілим комплексом факторів. Тогочасний рівень розвитку (насамперед, технологічний) визначав вкрай обмежений доступ до різноманітних ресурсів. Задоволення

бодай базових потреб вимагало надзвичайно великих трудовитрат від людських спільнот, що практично не залишало часу для інших видів діяльності або більш інтенсивної діяльності у певних сферах господарювання. Зрештою, правласнююче господарство настільки безпосередньо залежало від оточуючого середовища, що будь-які більш-менш суттєві порушення екологічного балансу (як суто природні, так і антропогенного характеру) призводили до катастрофічних наслідків. За таких умов темпи розвитку (зокрема, економічного) були надзвичайно уповільненими. До того ж, значні масиви неосвоєних територій дозволяли людським колективам розвивати економіку екстенсивним шляхом, а не за рахунок інтенсифікації.

Початок модифікації Н.Г. був пов'язаний із т. з. першою сировинною кризою, що припадає на фінал палеоліту. Одним з найраніших проявів цієї кризи була нестача якісної кам'яної сировини для виготовлення знарядь праці. Поруч з інтенсивним шляхом здолання цієї проблеми (запровадження мікролітичної техніки, що дозволяла економити камінь; див. також мезоліт), її намагалися вирішити й через отримання сировини завдяки обміну з населенням, яке мало доступ до багатих родовищ. Зокрема, для території України відомі чисельні знахідки виробів з якісного волинського та дністровського кременю за кілька сотень кілометрів від родовищ.

Докорінні ландшафтно-кліматичні зміни початку голоцену визначили інтенсивний шлях подальшого розвитку економіки в цілому. Однак запровадження відтворюючих форм господарювання та створення можливості відносно стабільного отримання надлишкового продукту самі по собі не означало відмову від Н.Г. Велике значення мала потреба у більш різноманітних ресурсах. Вперше така потреба стала наочною вже у добу палеометалу. Нечисельність родовищ міді та олова, необхідних для отримання бронзи, сприяла встановленню досить інтенсивних зовнішньоекономічних зв'язків. Непересічне значення для подолання економічної замкненості мав другий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла від інших видів господарської діяльності, а отже утворення більш складної системи насамперед внутрішнього обміну.

Проте протягом значного періоду Н.Г. залишалося основною моделлю економіки, принаймні для великих соціально-економічних одиниць. Полісні утворення Давнього Світу, великі латифундіальні маєтки пізньої античності, феодальні володіння та міські комуни середньовіччя прагнули до економічної самодостатності, тобто натуральності господарства. Ще за античних часів принцип автаркії (грец. αὐτάρκεια – самозадоволення), тобто незалежності від зовнішнього постачання (насамперед на державному рівні), вважався наріжним каменем вірної економічної моделі. За всієї інтенсивності торгівельного обміну в античності та середньовіччі, основними предметами експорту – імпорту залишалися рідкісні різновиди сировини, що зустрічалися лише у певних місцевостях, та високотехнологічні вироби, значну частину яких можна кваліфікувати як предмети розкоші.

Н.Г. почало поступово втрачати значення лише із формуванням капіталістичних відносин, а докорінні зміни в економіці, що практично

унеможливили ведення Н.Г. припадають на період промислової революції. Щоправда, останнє зауваження стосується лише економічно розвинених індустріальних та постіндустріальних країн. Натомість, для значної кількості країн, що розвиваються, (переважна більшість держав Африки, значна кількість регіонів Південної та Південно-Східної Азії) Н.Г. залишається провідною формою господарського устрою. В цих країнах до двох третин населення зайнято саме у Н.Г. Елементи Н.Г. присутні і в економічному укладі країн із порівняно високим рівнем розвитку. Наприклад, в Україні таке явище, як господарювання на присадибних ділянках, спрямоване насамперед на забезпечення внутрішніх потреб домогосподарства, тобто має всі ознаки Н.Г.

Література: Материальная культура. – СЭПТ. / АН СССР, ИЭ. – М., 1989; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М., 1986.

Євген Синиця, Павло Шидловський

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. natio – народ, франц. nationalisation) – примусове відчуження приватної власності у власність держави, яке проводиться шляхом безоплатної експропріації або шляхом повного чи часткового викупу. Об'єктом Н. зазвичай стає значуще для держави та суспільства майно. Н. виконує як політичні, так й економічні завдання, є інструментом державного регулювання економіки. В політиці Н. використовується як засіб досягнення «соціальної справедливості», в разі виникнення відповідних потреб у суспільстві. В економіці Н. здійснюється з метою підтримки капіталомістких галузей з високим ступенем ризику, які в той же час є системоутворюючими ланками в економіці держави. Під час війн та конфліктів характерною є практика Н. базових галузей промисловості з метою задоволення військових потреб країни та забезпечення національної безпеки. Застосування Н. може бути викликано економічними кризами та здійснюватися з метою мінімалізації економічних втрат держави.

Під час революції у Франції впродовж 1789 – 1793 рр. було сформовано національне майно. У власність держави відчужувалися королівський домен, землі емігрантів, церковні володіння, майно лікарень, шкіл, притулків, фабрик тощо.

Про необхідність Н. землі писав американських політик і економіст XIX ст. Г.Джордж. Прихильники джорджизма вважали, що природні блага належать всьому людству, але кожний має право на володіння створеним продуктом. Потребу соціалістичної Н. обґрунтовували К.Маркс, Ф.Енгельс та В.І.Ленін.

В Росії після приходу до влади більшовиків розпочалася Н. економіки. Декретом про землю від 26 жовтня 1917 р. землі з її надрами, водами та лісами було націоналізовано. У грудні 1917 р. дію цього декрету поширили на Україну. Тоді ж була націоналізована банківська справа. Навесні 1918 р. почалася Н. різних галузей промисловості. З листопада 1920 р. націоналізовувалися усі підприємства із кількістю робітників не менше 5 за наявності механічного двигуна та не менше 10 за його відсутності. З 1919 р. до 1921 р. відповідні

процеси мали місце в УСРР. Проте й після проголошення нової економічної політики всі підприємства, крім дрібних, залишалися у власності держави.

У Франції в ХХ ст. відбулося три хвилі Н. У 1936 – 1937 рр. націоналізували військову промисловість та залізниці. В 1945 – 1946 рр. – Французький банк, 4 депозитні банки, 34 страхові компанії, підприємства вугільної, газової та електроенергетичної промисловості, автомобільні та авіаційні заводи. У 1982 – 1986 рр. – великі комерційні банки та низку підприємств.

В цілому, в європейських країнах поширеною була практика Н. окремих виробництв або галузей промисловості після Другої світової війни. Так, у Великобританії одержавленню підлягали великі фінансово-кредитні установи, військова, атомна, газова, вугільна промисловість, комплексні підприємства, зокрема, чорної металургії, транспорт, організації та установи, пов'язані із розвитком фундаментальної науки, вивченням космосу тощо.

В 1940 – 1950-х рр. процеси Н. проходили у Польщі, Угорщині, Чехословаччині, НДР, Болгарії, Румунії. Відбувалося усуспільнення земель, торгівлі, ремесел, послуг тощо. Копіювання окремих форм господарювання в СРСР призвело до погіршення стану соціально-економічної сфери названих країн.

Процеси Н. відбувалися у 1960 – 1980-х рр. у Єгипті. Характерним явищем вони були для країн Латинської Америки. У 1938 р. націоналізовано нафтодобувну промисловість у Мексиці, в 1976 р. – у Венесуелі. У 1960-х рр. відбулася Н. всіх підприємств на Кубі.

Інше значення поняття «Н.» – організація чого-небудь на національній основі, силами даної нації. Н. державних та громадських установ в УСРР була започаткована резолюцією РКП(б) «Про радянську владу на Україні», прийнятою у грудні 1919 р., де відзначалася необхідність сприяти розвитку української мови та культури. Активно втілюватися в життя дана політика почала після прийняття резолюції ХІІ з'їзду РКП(б) «З національного питання» у квітні 1923 р. Після здобуття Україною незалежності почалася нова хвиля Н. освіти, державного апарату, преси тощо.

Література: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996; Анохин М.Г., Матвеенков Д.О., Нигматуллин З.Х. Политические аспекты проблемы: «приватизация – национализация» // Среднерусский вестник общественных наук. – 2006. – №1; Джорж Г. Земельный вопрос: его сущность и его единственное решение / Пер. с англ. – М., 1907; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1953. – Ч.1.1898 – 1925. – М., 1953; Саньяк Ф. Гражданское законодательство французской революции. – М., 1928.

Віктор Колесник, Оксана Чеберяко

НАЦІОНАЛІЗМ (фр. nationalisme) – історичний феномен соціального життя людства, який замінив домінування етнічних форм буття та виявляється в історично конкретних ідеальних та предметно-практичних втіленнях – в ідеях і почуттях, художніх творах і політичних трактатах, програмах і діях держави,

суспільних організацій та рухів, метою яких є формування, збереження, розвиток та експансія націй або національних держав.

Нині термін вживається у чотирьох значеннях: ідеологія державної інтеграції (державобудівництво), ідеологія соціальної інтеграції (націобудівництво), ідеологія антиколоніалізму (національно-визвольний рух), ідеологія етнічно мотивованого сепаратизму (етнічний сецесіонізм).

Термін «Н.» був винайдений Й. Гердером (nationalismus) наприкінці 1770-х рр. У XVIII ст. почалося осмислення етнічної та національної історії людства. Вже тоді у працях Ж. Бодена, Дж. Віко, І. Канта, Ж. Кондорсе, Ш. Монеск'є, а пізніше Г. Гегеля, К. Маркса, Е. Дюркгейма, М. Вебера та інших філософів й соціологів XIX ст. було висунуто ряд аргументів на користь соціальних, політичних та економічних причин та умов формування і еволюції етносів та націй. Як типові ознаки етносів та націй розглядалися або єдність «природніх» умов життя індивідів, або єдність їх господарсько-економічних, політичних зв'язків, або мови та культури, а частіше – «народний» або «національний дух» (свідомість), активність якого інтегрує людей у етноси і нації.

Друга половина XIX ст. стала епохою наукового осмислення і появи великої кількості праць різних ідеологічних спрямувань, присвячених розгляду феномену Н. (Дж. Актон, О. Багер, Дж. Мадзіні, Е. Ренан, К. Маркс). Вони концентрувалися на певному вузькому аспекті розгляду нації та Н. Більшість дослідників вважала Н. як політичну ідеологію тимчасовим явищем.

В Російській імперії проблеми сутності Н., його відмінності від патріотизму опинилися у центрі уваги славянофільської та ліберальної публіцистики, істориків «державницької школи» (С. Н. Соловйов, Б. М. Чичерін), етнопсихологів (К. Д. Каверін, Г. І. Челпанов), а пізніше були досліджені в працях М. М. Бердяєва, С. М. Трубецького, П. Б. Струве та ін. Права націй на самовизначення та Н. висвітлювали у свій час В. Ленін, Р. Люксембург, І. Сталін та інші марксисти.

Теорії сучасних дослідників Н. можна умовно поділити на два дослідницькі напрямки: примордіалізм та конструктивізм. Примордіалісти (Е. Сміт) ведуть мову про споконвічні зв'язки, які зберігаються протягом тривалого часу і можуть бути простежені в глибині століть. Тому нації являють собою результат еволюційного розвитку природних спільнот, які склалися під впливом певних об'єктивних умов та обставин. Конструктивісти вважають, що зв'язки між сучасними націями в минулому несуттєві. Вирішальне значення відводиться націобудівництву політичних акторів. Дослідження конструктивістів відрізняються одне від одного за визначенням важливості тих чи інших умов виникнення нації. Комунікативний підхід (соціологи К. Дойч та Е. Гідденс) відзначав, що нація виникає через розширення каналів комунікації між різними прошарками суспільства. Представники економічного підходу (М. Хетчер, Т. Нейрн) наголосили на тому, що поява націй та Н. зумовлена економічною нерівністю та культурними відмінностями. Представник психологічного підхіду в дослідженні Н. Х. Кон розглядав його як певний стан свідомості, що передбачає існування національної держави як нормативного політичного ідеалу. Точка зору Л. Грінфелда: Н. – психологічна реакція на усвідомлення

власної «відсталості» та намагання цю «відсталість» перебороти через звеличення власного суспільства. Представником культурологічного підходу конструктивістської стратегії є Б. Андерсон. На його думку, Н. – це новий фактор організації соціальної реальності, що змінив релігійний та династичний принципи. Ідея нації для Нового часу теж саме, що для Середньовіччя ідея християнства. Представники політологічного підходу (М. Манн, Дж. Бройи) вважали найважливішим фактором виникнення Н. політичні фактори, а саме: політичні інститути та політичні рухи.

Поява Н. обумовлюється такими факторами: переважання інновацій над традицією, світський характер соціального життя, нециклічний розвиток, орієнтація на інструментальні цінності, демократична система влади, індивідуальний характер виробництва, масова освіта тощо. Більшість дослідників Н. виділяють два його типи – «громадянський» та «етнічний». Вони мають спільну природу. Громадянський Н. розповсюджений у країнах розвинених, він має демократичний характер. Це, наприклад, рух французького населення Квебеку у Канаді, конфлікти між фламандським та франкомовним населенням у Бельгії. Етнічний націоналізм поширений у країнах, що розвиваються, і йому притаманні етноцид, етнічні чистки, ворожнеча по відношенню до представників інших етносів та націй. Історично першим був державний Н., що формувався із представників буржуазії, інтелектуалів і ліберальної бюрократії XVII – XVIII ст. Так, колоніальна експансія Заходу, «вестернізація», яка базувалася на расовій зверхності білої людини, розглядається як вияв державного Н. великих європейських держав.

К. Гаєс у свіій книзі «Історична еволюція сучасного націоналізму» (1928 р.) особливу увагу звернув на інтегральний Н. Термін «інтегральний націоналізм» та його принципи були обґрунтовані Ш. Мордасом та М. Барресом. П. Альтер у своїй книзі «Націоналізм» аналізував названий феномен разом із його протилежністю, рісорджіменто націоналізмом. У той час як рісорджіменто Н. властивий націям, які прагнуть створити власну державу (наприклад Греція, Італія, Німеччина, Польща та Сербія, починаючи з XVII ст.), практичне втілення інтегрального Н. можливе після здобуття незалежності. На думку П. Альтера, нацистська Німеччина і фашистська Італія були прикладами інтегрального Н. Останній характеризується антиіндивідуалізмом, етатизмом, радикальним екстремізмом, правою ідеологією та агресивно-експансіоністським мілітаризмом.

Н. ґрунтується на трьох основних ідеях: інтереси та цінності нації передовсім; нація є єдиним джерелом легітимності, незаперечне існування категорій «нас» та «їх», «друзів» та «ворогів». Сучасні дослідники відмічають небезпеку від Н., який має тенденцію до відмежування та нав'язування вигідних правил тільки для однієї нації. Сучасний Н. має такі типи: Н. як форма боротьби за права та свободи особистості, рівноправність громадян; Н. як форма мобілізації для модернізації; Н. як форма боротьби за незалежність країни від зовнішніх сил; Н. як форма боротьби проти глобалізації – загрози соціальним та культурним досягненням; Н. як боротьба за збереження етнічної ідентичності в умовах відірваності від основного етносу.

Н. може органічно суміщатися із сучасними ідеологіями. Взаємодія з правими породжує фашизм та нацизм, а з лівими – націонал-комунізм.

Література: Аршин К. В. Нации и национализм в свете классического политического реализма. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2009. – №3; ; Гранин Ю.Г. Нации, национализм и федерализм. Опыт философско-методологического исследования. – М., 2002; Мусаев И. М. Национализм в современной Европе: эволюция идей и политической практики. – СПб., 2005.

Григорій Казьмирчук

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ – процес формування націй та національних культур, який охопив Центральну та Південно-Східну Європу у другій половині XVIII – середині XIX ст. під впливом ідей європейського Просвітництва. Важливим компонентом його був національно-визвольний рух, а кульмінацією – революції 1848 – 1849 рр. та «Весна народів». Враховуючи той факт, що більшість народів регіону не мали власної держави та суспільної еліти, національна консолідація здійснювалася тут на культурній, а не соціально-політичній основі. Націотворчий процес розгортався за схемою Н.В. (інакше – пробудження) та пройшов у своєму розвитку три стадії. На першій з них відбувається збирання історико-культурної спадщини, на базі розмовної з'являється літературна мова, формулюється національна ідея. Під час другої, організаційної стадії, виникає мережа національних культурних установ, створюються преса і видавництва, система освіти рідною мовою, які допомагають поширити національні ідеї в усіх сферах життя. На третій, заключній стадії, виникають політичні течії, партії, масові рухи, спрямовані на здобуття державності у формі автономії або незалежності.

Незважаючи на типологічну близькість, процес Н.В. кожного з народів регіону мав свої власні риси. Так, чеське Н.В. розвивалося в специфічних умовах Габсбурзької багатоетнічної монархії, під впливом реформ «освіченого абсолютизму» та тривало майже століття. Перший період Н.В. в чеських землях, який розпочався у 1770-х рр., характеризувався зростанням інтересу до дослідження чеської мови, етнічної самобутності, культурних традицій та історії («будителі»). У свою чергу, він складався з «просвітницького» та «передромантичного» етапів. З другого десятиріччя XIX ст. розпочався наступний період, котрий був відмічений активізацією пропаганди національної ідеї, створенням засад австрославізму з орієнтацією на перетворення Австрії на федеративну конституційну монархію, в якій передбачалося надання автономії чехам та іншим народам. Революція 1848 –1849 рр. становила вихідний рубіж третього періоду, верхівка якого припадає на 1860-ті рр. Тоді сформувався масовий національний рух, виникла перша в чеських землях Національна партія. Н.В. у хорватів перейшло в практичну площину у 1830-х рр., коли було запропоновано концепцію єдності південних слов'ян, яких вважали нащадками давніх іллірів. Головна ідея іллірізму полягала у розбудові єдиної південнослов'янської держави – Великої Іллірії.

Доба формування модерних націй та генезису національної самосвідомості

супроводжувалася суттєвими зрушеннями у розвитку виробництва, появою на історичній арені нових суспільних сил, ідейною диференціацією національно-визвольних рухів, залученням до них широких верств населення, розробкою політичних, національно-культурних програм та надетнічних варіантів. Найбільш характерною в цьому сенсі була ідея слов'янської єдності та її місцеві, локальні моделі.

Література: Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення /Пер. з англ. – К., 2004; Історія Центрально-Східної Європи. – Л., 2001; Европейские революции 1848 года. «Принцип национальности» в политике и идеологии. – М., 2001; Пашаева Н.М. Проблемное изучение славянского национального Возрождения. Книга как исторический источник. – М., 1988 – 1989. – Ч.I-II.

Світлана Мотрук

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ – Термін, яким в етнополітології іноді позначають міжетнічні стосунки, що базуються на нерівномірному доступі окремих народів до політичних, економічних, культурних або освітніх прав та свобод. В основі Н. П. лежить загострення міжетнічних стосунків, які переходять у площину політичних взаємовідносин етнічних та соціальних спільнот у суспільстві. Термін використовувався з кінця XIX ст. в Російській імперії, а пізніше – в СРСР. Під Н. П. розуміли спротив народів Російської імперії, що потерпали від цілеспрямованої політики русифікації та нав'язування православ'я. Ліберальна інтелігенція Російської імперії закликала царя вирішити Н. П. шляхом надання рівних прав усім громадянам та гарантувати свободу слова й віросповідання. Однак вирішення цього питання постійно відкладалося та ігнорувалося імперською владою, що і стало однією з причин повалення династії Романових. В 20-х роках XX ст. Н. П. намагалися вирішити шляхом підтримки національних кадрів, поширення мов національних меншин та корінних народів в системі освіти, культури, державного управління. Ця політика відома як коренізація, в Україні дістала назву українізації. З кінця 1920-х рр. політика українізації була згорнута, і в Україні розпочалися масові репресії проти діячів національної культури. Й. Сталін, який вважав себе теоретиком у питанні міжнаціональних стосунків, стверджував, що національне Н. П. має бути розв'язане не конституційним шляхом, а революційним. В СРСР під гаслами інтернаціоналізму проводилася політика асиміляції, що зустрічала прихований опір етнічних груп на усій території колишнього Радянського Союзу. З кінця 1960-х рр. в науковій літературі більш широкого вжитку здобув термін національна політика, який використовується і зараз.

Література: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія. /За ред. Ю.Римаренка. – К., 1998.; Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. Історичні нариси / Гол. ред. рад. В.Литвин. – К., 2012.

Мирослав Борисенко

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ – термін, що використовується в етнополітології та етносоціології і близький за своїм значенням до терміну «етнічні групи», яким користуються етнологи та антропологи. Існують різні підходи до визначення цього терміну. Національною меншиною зазвичай називають частину етносу, яка відірвана від свого етнічного ядра та не займає домінантних позицій в етносоціальній структурі країни, на території якої вона мешкає. Н. М. формуються як наслідок міграційних процесів, або в результаті змін міждержавних кордонів, які не завжди співпадають із етнічними кордонами. Обов'язковою ознакою приналежності до Н. М. є збереження відмінної від основного масиву населення етнічної самосвідомості. Н. М. також відрізняються своєю етнічною самобутністю, що проявляється насамперед у збереженні, або прагненні до збереження, власної мови, діалекту, культури, звичаїв, культурно-побутових традиції, господарських систем тощо. В окремих випадках, серед обов'язкових ознак приналежності до Н. М. вказують існування компактної території проживання та наявність громадянства країни, на території якої вони мешкають. Згідно українського законодавства, до Н. М. може бути зарахована будь-яка група громадян, які не є українцями та виявляють почуття спільного самоусвідомлення.

Н. М., що проживають дисперсно в іноетнічному середовищі, зазвичай, піддаються асиміляції та втрачають свою національну самобутність. З метою захисту прав таких спільнот в 1995 р. 22 країни Ради Європи підписали Рамкову конвенцію про захист Н. М. В Україні правовий статус та права Н. М. закріплені на законодавчому рівні (Конституція України, Закон України про Н. М. в Україні 1992р.).

В сучасному науковому середовищі України існує прагнення відмовитися від вживання терміну «Н. М.» на користь більш виваженого та коректного – етнічні групи.

Література: Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К., 2004.; Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник. – К., 2002; Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998.

Мирослав Борисенко

НАЦІЯ (від лат. natio – порода, рід, раса) – стійка історична спільнота людей, що сформувалася в процесі оформлення спільної території, літературної мови, культурних, економічних зв'язків, характеризується спільністю суспільної свідомості, психології та побутової культури.

Римляни застосовували термін «Н.» до чужинців та іноземців, які за своїм статусом були нижчими за них; також термін використовувався для позначення місць виробництва. Є приклади, що до XII – XIII ст. цей термін застосувався до етнічних спільнот. На етапі переходу до індустріального суспільства до етнічного змісту Н. додається політично-територіальний зміст (місцевість, де народився; назва студентського братства (аналог сучасного «земляцтво»). Впродовж XVI-XVII ст. Н. все більше ототожнювалася з державою, територією та усім населенням.

Історично першою виникла політична теорія Н., представлена в працях Г. Гроція XVII ст. У «Словнику англійської мови» (1755 р.) ознаками Н. були названі кровна і територіальна єдність, підпорядкування владі. У наступному столітті Й. Гердер заснував етнічну теорію Н., запропонувавши ідею належності кожної людини до групи, зокрема етнічної, наділеної особливим духом (спосіб життя, емоцій та поведінки). Головна риса Н. – спільність етнічного походження, мова, етнічна територія. Цей підхід є популярним серед сучасних дослідників; етнологічна концепція Н. найповніше представлена в працях британського дослідника Е.Сміта.

Дослідник XIX ст. Е.Ренан розглядав Н. в контексті суспільної психології, моралі і політики, як велику групу людей, об'єднаних духовним принципом, солідарністю та мораллю. У подальшому психологічна теорія Н. була розроблена О.Баеуром, який визначав Н. як спільність національного характеру. Ця концепція знайшла подальше обґрунтування в працях У.Сульцбаха, Р.Емерсона, У. Коннора. М.Вебер характеризував Н. як спільноту почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і яка природно прагне її створити. Основа його концепції Н. – культуроцентризм. К.Реннер розглядав Н. як культурну спільність на основі літературної мови та національно-духовної культури. Ці ідеї в наступному поділяли Ф.Гертць, Е. Кедорі, Г.Кон, Г.Сетон-Уотсон. Н. як історичну категорію, що виникала в результаті розвитку капіталізму, визначали К.Маркс і Ф. Енгельс. При цьому тільки Н., які мали високий рівень розвитку промисловості і потужний революційний потенціал, наділялися правом на відновлення єдності і незалежності (італійці, німці, угорці, поляки) Також право на політичну незалежність, національну єдність та територіальну цілісність мали Англія, Іспанія, Скандинавія, Франція, оскільки не були поділені і не знаходилися під іноземним пануванням. К.Каутський вважається творцем історико-економічної теорії Н., виділивши таку важливу її характеристику як наявність тісних, повсякденних економічних стосунків. Визначення Й. Сталіним Н. як соціального явища стало офіційно-науковим в СРСР, ключовим моментом якого було розуміння Н. як історично сформованої спільності людей, що виникла на основі спільності мови, економічного життя, території і психологічного складу, при цьому тільки за умов існування всіх складових одночасно. Загальносвітові перспективи націй вбачалися у їх злитті і формуванні єдиної спільної мови.

Одним із сучасних підходів до визначення Н. є інструменталіськійй (Б.Андерсон, Е.Гобсбаум, Й.Гелнер). У відповідності до нього, Н. – це уявна спільнота, яка виникає в результаті сформованого уявлення про неї (цілеспрямованого або за збігом обставин), доведеного дослідниками на великому історичному матеріалі. Е. Гобсбаум розглядав Н. як результат суспільної інженерії, як свідомо сконструйовану спільноту.

Застосовування терміну «Н.» у суспільних науках характеризується багатозначністю, наприклад, у конституційному праві англо- і романомовних країн Н. має значення «держава», «суспільство», «сукупність всіх громадян».

Для Н. як політичної спільноти характерна спільна громадянська свідомість, розуміння єдності історичної долі та самостійної суб'єктності в

геополітичному просторі. У багатьох випадках характерною рисою виступає єдина релігія. Н. є результатом розвитку багатьох поколінь. Для усвідомленого буття такої спільноти найбільш вагомими чинниками є народження та місце проживання, аніж кровна спорідненість. Н. не має будь-яких регулярних або корпоративних структур, вона є соціальною структурою певної кількості індивідуальностей, які усвідомлюють себе "єдиною Н.". Територіальні чинники відіграють важливу роль в усвідомленні єдності. У державі Н. досягає повноти структурної реалізації. Відповідність між Н. та державою фіксується конституцією; на рівні правових норм впроваджуються традиції, що передають образи минулого, відзначають історичні події і вшановують історичних осіб.

Суспільним носієм Н. є взаємопов'язані структури: клуби, асоціації, культурні та освітні організації, релігійні товариства та частково церкви. Н. є колективом, у якому минуле і сучасне існують на одному рівні знаково-дискурсивної актуальності. Значні зусилля Н. спрямовані на повсякчасне підтвердження нерозривності сучасного її буття з визначними і ціннісними елементами її минулого.

Література: Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер з англ. – К., 2001; Етнос. Нація. Держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За ред. Ю. Римаренка. – К., 2000; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна Литва, Білорусь 1569-1999 / Пер. з англ. – К., 2012.

Наталія Терес

НЕГРИТЮД (від от франц. negritude, negre – негр, буквально – негритянство) – культурно-філософська й ідейно-політична доктрина, теоретичною базою якої є концепція самобутності, самоцінності та самодостатності чорної раси, що випливає із визнання неповторності культури, психологічного складу і світогляду негроїдних народів, а отже і унікальності їхнього соціально-культурного та антропологічного досвіду. Н. виступив із апологією расової та історичної спільноти чорношкірого населення Африки, Антильських островів та континентальної Америки, ставши однією з основних версій афроцентризму. Н. справив найсильніший і найтриваліший вплив на суспільно-політичну та наукову думку Африки.

Ідея народилася раніше самого слова «Н.», втілившись у русі за відродження негрів у США – «негроренесанс» (20-і роки XX ст.), у русі «Гаїтянська школа» на Антільських островах (в період між двома світовими війнами), у русі «африканська особистість» в англомовній Африці (у першій половині XX ст.). Введення в обіг у 1932 р. терміну «Н.» приписується сенегальцю Л. С. Сенгору. З 1934 р. він разом із мартиниканцем Е. Сезером та гвіанцем Л. Г. Дамасом у Парижі почав видавати літературно-філософський журнал «Чорний студент» (виходив до 1941 р.), що перетворився на організаційно-концептуальний центр руху. Тобто концепція народилася і сформувалася у середовищі емігрантів, чорношкірих студентів з Африки та французьких колоній Вест-Індії на початку 1930-х рр.

Виникнення Н. розглядалося як форма «культурного націоналізму» гноблених націй, як засіб деколонізації чорної раси. Від початку він спрямовувався проти європоцентризму і політики насильницької культурної асиміляції як компонента політичного і соціального уярмлення, з одного боку, а з іншого – на расово-ектно-культурне (а потім і державно-політичне) самоствердження колонізованих афро-негритянських за своїм походженням народів. У теоретичному обґрунтуванні Н. велику роль відіграли такі європейські концепції «кризи культури», як французький екзистенціоналізм Ж.-П. Сартра і А. Камю, сюрреалізм А. Бретона, антиінтелектуалізм Г. Кайзерлінга, інтуїтивізм А. Бергсона, психоаналіз З. Фрейда, «морфологія культури» О. Шпенглера. На всіх етапах свого розвитку Н. взаємодіяв із ідеями (нео)марксизму, що можна прослідкувати і за фактами біографії засновників: Е. Сезер певний час визначав себе як комуніст, а Л. С. Сенгор значну частину життя – соціалістом.

Адепти Н. виявили зростаючий інтерес до конкретних соціогуманітарних дисциплін, насамперед, до історичної науки, яка мала підтвердити гіпотезу-постулат про початок усієї людської історії в Африці і залежність Європи від «африканського начала». Великої популярності набули твердження сенегальського історика Ш. А. Діопа, якпий характеризував Африку як прародительку античної культури (через засвоєння спадщини Нубії та Єгипту). Поступово відбувається зсув Н. від культурного руху до ідеологічної доктрини, яка перетворилася на одну із світоглядних засад національно-визвольного руху. Особливе значення в цьому плані мали Перший (Париж, 1919 р.) і П’ятий (Манчестер, 1945 р.) панафриканські конгреси. Саме в Африці Н. мав найбільший вплив.

В практиках національно-визвольної боротьби і деколонізації ідеологія Н. інколи набувала забарвлення «антибілого бунту» кольорових народів проти усієї європейської цивілізації. Біла раса оголошувалася носієм «раціонально-утилитаристської свідомості» на противагу чорній із «цілісно-емоційним світосприйняттям». З’явилася теза про «боротьбу цивілізацій», фатальну непримиренність «чорної» і «білої» людини. Починаючи з 1960-х рр. доктрину Н. беруть на озброєння лівоекстремістські течії «чорного расизму». Надалі Н. злився із більш концептуально «розмитим» афроцентризмом. Хоча залишилася тотальна критика західного «машиноподібного» способу життя як такого, що невідворотно веде до краху. Йому протиставляються вихідний гуманізм африканця, його гармонія з природою, колективізм, взаємодопомога і співчутливе ставлення людей один до одного, тобто комунітаризм, за якого соціум як агрегат індивідуумів неможливий, і тому він принципово не піддається «машинізації». Африканець – емоційний, він поет і лірик. Європеєць – раціональний, він інженер і прагматик. Заради майбутнього щастя для всіх пропагується необхідність «креолізації» та «метисизації» світу.

Одне із програмних завдань Н. А. Діоп визначив так: «Місія негритюда – повернути історії її справжні масштаби». Орієнтованість на осягання «зсередини» цінностей «чорної людини» у їх протиставленні цінностям «білої людини» доповнюється орієнтацією на набуття свого «законного» і рівного

іншим положення у світовій цивілізації при одночасному ствердженні «особливості африканського шляху». Заходу необхідно постійно нагадувати, що «Всезагальне – це мета, і що універсальна культура може бути створена тільки зусиллями і генієм всіх народів». Таким чином, дослідники оцінюють Н. в цілому як антиколоніальний дискурс повернення людини до самої себе через відродження і конституювання своєї расово-національно-культурної сутності і ствердження себе в історичній перспективі через взаємодію (спочатку – через протиставлення) з іншими в рамках всеохоплюючої цілісності універсального людства.

Література: Абушенко В.Л. Негритюд [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.psychology.su/slovar/n/negrityud_2/; Ляховицкая Н.Д. Леопольд Седар Сенгор. – М., 1995.

Тетяна Орлова

НЕКРОПОЛІСТИКА (від гр. nekros – мертвий і polis – місто) – спеціальна історична дисципліна, що досліджує в комплексі поховальні пам'ятки від минулих часів до сьогодення.

В усі часи завдяки цвинтарям підтримувався міцний зв'язок поколінь, генеалогічні знання. Здавна для поховань звичайно обирали місця, не пов'язані із повсякденною життєдіяльністю (печери, горби, гори, степи, луки, лісові галявини тощо). Н., досліджуючи могили померлих, дає інформацію про особливості їхнього життя: вірування, суспільний устрій, культуру і т. ін.

У кожного народу в давнину існував культ предків, який передбачав умовний взаємозв'язок між мертвими і живими. Піклуючись про місце вічного спочинку мертвих предків, люди сподівались на їх підтримку (перешкода злим духам, попередження про стихії тощо). Традиція класти в могилу речі, котрі оточували небіжчика за життя і могли знадобитися йому на тому світі (посуд, зброя, кінська упряж, одяг, прикраси, символи та атрибути влади, коштовності, жертовна їжа, культові речі й ін.), дають можливість археологам вивчити духовну та матеріальну культуру, економіку, політичний лад того чи іншого стародавнього народу. Тому саме поховання дописемного періоду здебільшого є єдиними джерелами для дослідження певного доби. Звичай класти з небіжчиком ритуальні предмети, кидати на труну гроші, допомагає датувати поховання, визначити релігійну (конфесійну) приналежність і соціальний статус похованого.

Наявність в певних географічних межах характерних елементів за типом поховань дає можливість визначити ареал поширення археологічних культур, локалізацію етносів, що населяли певну територію, міграційні процеси. Поховання кіммерійців, скіфів, сарматів, печенігів, половців, інших народів допомагають реконструювати їх побут, соціально-економічне і культурне життя, вплив на автохтонне населення, обряди, зокрема поховальні. Серед найвідоміших скіфських курганів – Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила, Чортомлик, які були особливо багаті на артефакти. Крім речей вжитку і зброї разом із знатним померлим ховали убитих жінок, слуг та ін. Дослідження некрополів античного періоду, зокрема поховань грецьких міст-держав

Північного Причорномор'я та Криму (Ольвії, Херсонесу, Пантікапей), дали унікальні відомості про їхні господарство, торгівлю, карбування власної монети, культуру, зв'язки з метрополією та степовими народами.

Предметом вивчення Н. є і фамільні склепи, які містять відомості про минуле певної родини. Особливе значення для ідентифікації певних осіб і одержання іншої інформації подають списки померлих, епітафії і т. ін. Ієрархів церкви, священнослужителів різних рівнів традиційно ховали при храмах або навіть в їх стінах. Існували і прихрамові могили монархів, наприклад князів Київської Русі. Своєрідним некрополем можна вважати національні пантеони, де поховані видатні особи тієї чи іншої країни.

Для Н. характерне комплексне вивчення поховальних пам’яток при використанні методів інших спеціальних історичних дисциплін та галузей історичної науки. У вивченні поховань і знайдених в них артефактів Н. найбільше співпрацює з археологією.

Н. стикається з проблемою руйнування, знесення цвинтарів, могил, до яких призводить урбанізація, будівництво доріг. На надмогильних мармурових, гранітних, кам’яних надгробках і чавунних плитах, які почали встановлювати в епоху середньовіччя та нові часи, як правило були написи – епітафії, що часто не лише ідентифікують особу, а й містять дані про її рід занять, освіту, титул, чин, соціально-правовий статус, заслуги перед державою, церквою.

При вивченні об'єктів Н. обов'язково враховуються часові координати створення й функціонування некрополів. При цьому особлива увага надається класифікації наявних у похованні предметів та надгробків у вигляді кам'яних, чавунних плит, пам'ятників як творів мистецтва, написів-епітафій.

Згідно хронологічної класифікації некрополі на українських землях поділяють на: доісторичні (дописемні); періоду Київської Русі; XV – XVIII ст.; XIX ст. – 1917 р.; після 1917 р.

Зарубіжна Н. вивчає як давні поховань у різних народів, так і функціонуючі кладовища, серед них такі відомі як Арлінгтонський пантеон у США, некрополь Шисаньлінь у Китаї, Хайгетський пантеон у Лондоні, цвинтар Повозки у Варшаві, Пер-Лашез у Парижі, пантеон Кампосанто в Італії, некрополь Олександро-Невської лаври та московський при Новодівичому монастирі,

У Повному зібранні законів Російської імперії знаходиться значна частина актів XVIII – XIX ст. стосовно кладовищ. Перші наукові праці з історії московських некрополів, авторами яких були В. Сегітов та Б. Модзалевський, з’явились на початку XX ст. Матеріали про некрополі Санкт-Петербурга (4томи) вийшли у 1912 – 1913 рр., а пізніше з’явилися 17 томів описів різних російських некрополів.

Серед вітчизняних дослідників у галузі Н. слід назвати М. і О. Грушевських, Й. Гермайзе, Ф. Ернста, Ф. Сенгалевича, І. Каманіна, С. Маслова,

Ю. Квитинського-Рижова, В.Модзалевського. Серед сучасних дослідників Н. виділяються праці Л. Проценко "Київський некрополь: Путівник-довідник" (К, 1994) та "Історія Київського некрополя" (К., 1995). З 1990-х рр. було складено перелік цвинтарів Києва, а також картотеку з прізвищами видатних представників українського народу, які поховані на різних некрополях. Представники України взяли участь в І Міжнародному конгресі некрополезнавців, який пройшов у жовтені 1993 р. у Вроцлаві.

Література: Войцехівська І., Дмитрієнко М. Некрополістика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. Посібник для студентів вищ. навч. закл. /І.Н. Войцехівська, В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2008. – С. 384-390; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического І – IV вв. н. е. – К., 1982; Жадько В.О. У пам'яті Києва: Столичний некрополь письменників: Історичний науковий довідник. – К., 2005; Крип'якевич І. Княжі могили в Галичині // На вічну пам'ять героям. – Львів, 1921; Моця О. П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX – XIII вв. – К., 1990.

Інна Заболотна

НЕКРОПОЛЬ (від гр. nekros – мертвий і polis – місто) – могильник, кладовище.

1. Назва кладовищ стародавнього світу (Стародавній Схід, антична Греція і Рим, міста-держави Причорномор'я). Н. бувають як підземні – катакомби із галереями, склепами, камерами (в Єгипті, Малій Азії, Ертрурії), так і наземні (Афіни). До найвідоміших Н. належать – «Долина царів» у Єгипті на лівому березі р. Ніл зі скельними гробницями фараонів Нового царства і «Діпілонське кладовище» в Афінах зі скульптурними надгробками (V – IV ст. до н.е.). На Півдні України відомі Н., головним чином, з курганними похованнями біля руїн античних міст Ольвії та Пантікапея.

2. Місця поховання знаменитих людей. Тепер Н. називають деякі кладовища, що мають особливий статус (Н. Александро-Невської лаври в С.-Петербурзі та ін.).

3. Збірник некрологів.

4. Загальна назва довідкових видань, що почали виходити в Російській імперії з кін. XIX – поч. XX ст., і містили дані про осіб, похованих на різних кладовищах. Подібні видання виходять і тепер, в т. ч. і в Україні.

Література: Гавришкевич І. С., Нагай М. В. Личаківський некрополь. – Л., 2003; Жадько В. О. Український некрополь: Історичний науковий довідник. – К., 2005; Нікітенко Н. М. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000.

Інна Заболотна

НЕОАНТРОП (від грец. νέος – молодий, новий та ανθρωπος – людина; Homo sapiens sapiens за біологічною класифікацією; також **людина сучасна**) – людина сучасного фізичного типу, яка з'явилася в Європі близько 45 – 30 тис. р. тому.

Перші рештки ранніх Н. були відкриті у Європі в гроті поблизу містечка Кро-Маньон (Франція) у 1868 р. – п'ять кістяків поряд із знаряддями праці та

прикрасами первісної людини. Згодом подібні відкриття були зроблені як в Європі, так і в Африці та Азії. Попри регіональні відмінності, ранні представники біологічного виду Homo sapiens мали спільні риси, а саме: високий опуклий череп, надбрівні дуги замість суцільного валика, підборідний виступ.

Однією з проблем сучасної антропології є питання про час та місце виникнення перших Н. За останніми даними, фізичний тип Н. в загальних рисах сформувався на Африканському континенті на південь від Сахари (Брокен-Хілл у Замбії, Салданья у ПАР, Омо І, ІІ у Ефіопії). Приблизно 100 тис. р. тому вони вперше з'явилися у Передній Азії (Кафзех в Ізраїлі), де співіснували з палеоантропами. Близько 40 тис. р. тому в середовищі популяцій Homo sapiens sapiens відбувся різкий демографічний сплеск, що спричинив масові міграції у різні сторони Старого Світу. Зазначений сплеск, на думку науковців, пов'язаний із встановленням екзогамних стосунків та формуванням родового суспільства. Такий перебіг останніх фаз процесу антропогенезу добре узгоджується з даними археології, палеоантропології та сучасної генетики. Так, ґрунтуючись на аналізі розподілу типів ДНК у сучасних людей, дослідники доходять висновку про те, що все сучасне людство походить від однієї групи, яка сформувалась в межах 200 – 100 тис. р. тому, а її нащадки поширились в Європу, не змішуючись з іншими гомінідами. Сучасною наукою доведено, що «класичні» неандертальці не приймали участі у становленні Н.

Близько 40 – 30 тис. рр. тому Н. з'являються у Європі, Азії та Австралії. Що стосується сапієнсів Африки, то в даний період переважають представники, схожі на сучасних бушменів та готентотів – койсанський тип (Асселяр – Алжир, Сінга – Судан, Фіш-Хука – ПАР). Серед ранніх Н. Азії виділяють декілька типів, що сполучають протомонголоїдні та австралоїдні ознаки (Верхня печера Чжоукоудянь – Китай, Афонтова Гора – Сибір, Міногава – Японія, о-в Калімантан – Індонезія, Вадьяк – о-в Ява). За часів вюрмського зледеніння рівень світового океану значно понизився, що уможливило заселення Австралії та Америки. Найдавніші сліди перебування Н. в Австралії фіксуються на рівні 30 тис. р. тому. Заселення півночі американського континенту відбувалось з Далекого Сходу через Берінгію декількома хвилями в межах від 14 до 11 тис. рр. тому.

Серед Н. Європи розрізняють декілька морфологічних типів: кроманьйонський, грімальдійський та брюннський. Перший тип характеризувався високим склепінням черепу, значною місткістю черепної коробки (1700 – 1800 куб. см), прямим чолом без надочного валика, чітко окресленим підборідним виступом, широким та низьким обличчям з різко виступаючим носом, сильно розвиненим м'язовим рельєфом та високим зростом (179 – 194 см). Цей тип був поширений переважно на півночі та в центрі Європи, на території сучасних Франції (Кро-Маньон, Комб-Капель), Німеччини (Оберкассель), Бельгії, Великої Британії. Представникам грімальдійського типу була властива доліхокранія, досить широке обличчя, слабко виступаючий широкий ніс, масивна нижня щелепа з помірно розвиненим підборідним виступом. Характерною особливістю «грімальдійців» був невисокий зріст. Цей

тип характерний для пам'яток переважно півдня Європи, зокрема – Італії (Грімальді). Брюнський тип, виявлений на пам'ятках Центральної Європи (Брно, Брюкс, Пржедмость, Долні Вестоніце), характеризувався відносно низьким склепінням черепа, спадистим лобом та сильним розвитком надбрів'я.

Знахідки Н. Східної Європи представлені похованнями з стоянок Костьонки на Дону та Сунгірь на Клязьмі. Антропологічний тип цих Н. визначається як поліморфний, в якому поєднувались протоєвропеоїдні, австралоїдні та протомонголоїдні ознаки. На території України, незважаючи на значну кількість археологічних пам'яток доби пізнього палеоліту, виявлені палеоантропологічні рештки мають вкрай фрагментарний характер (зуби, кістки кінцівок, уламки черепів). Найбільш поширеними на стоянках були фрагменти, інколи оброблені, людських черепів – Чулатово I, Новгород-Сіверська стоянка, Пушкарі, Мізин у Подесенні, Анетівка II у пониззі Південного Бугу, Буран-Кая (Крим). Знахідки повних скелетів Н. відносяться до епохи фінального палеоліту–мезоліту: Мурзак-Коба, Фатьма-Коба (Крим), могильники Волоське, Василівка I, III, Чаплі (Надпоріжжя), Лащове (Черкащина), що датуються часом 13 – 9 тис. р. тому. Палеоантропологічний матеріал з цих місцезнаходжень свідчить про складні етнічні процеси, що відбувались на території Східної Європи в кінці льодовикової епохи.

З європейськими палеоантропами пов'язується поширення пізньопалеолітичної культури. В технологічному відношенні ця доба характеризується розвитком призматичної техніки обробки каменю, стандартизації та уніфікації основних типів знарядь праці, широким використанням органічних матеріалів для їхнього виготовлення. В господарському плані пізній палеоліт характеризується виробленням мисливських стратегій, заснованих на спеціалізованому полюванні на великих травоїдних ссавців прильодовикового комплексу.

Література: Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. – К., 2009; Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.). – К., 1982; Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982.

Павло Шидловський

НЕОЛІТ (від грец. νέος – новий, λίθος– камінь; також **новий кам'яний вік**) – заключний період кам'яної доби (10 – 5 тис. рр. тому), що заступив палеоліт і мезоліт та передував енеоліту. Н. став особливим етапом в історії людства. Саме з Н. пов'язаний початок переходу від привласнювальних форм господарства до відтворювальних, утворення історико-культурних областей, в межах яких розповсюджувалися такі інновації, як відтворювальне господарство, кераміка, відтискна техніка розщеплення, шліфування та свердління каменю, особливі елементи духовної культури.

Розвиток Н. почався на Близькому Сході, в Малій Азії та в Загросі (Іран). До першої половини – середини VII тис. до н.е. Н. пройшов т. з. докерамічну фазу розвитку. Окремі регіони земної кулі були втягнуті в процес неолітизації неодночасно. Так само й перехід до наступної епохи, енеоліту, для якого

властива поява перших виробів з міді, відбувався в різних регіонах в різний час. Розвиток Н. України охопив проміжок часу з сер. VIII до поч. IV тис. до н.е. При цьому період з сер. VI до поч. IV тис. до н.е. характеризувався співіснуванням неолітичних і енеолітичних культур.

Протягом першої половини VII тис. до н.е. Н. почав розвиватися на всій території степової і лісостепової України, а також у Криму. Період розвитку Н. з середини VIII до середини VII тис. до н.е. називається докерамічним. Основні археологічні культури: кукрецька в Запорізькій обл. (Кам'яна могила I), буго-дністровська в басейнах Південного Бугу та Дністра (Заньківці), таш-аїрська в гірському і степовому Криму (Таш-Аїр, Фронтове IV), платовоставська на Луганщині (Должик, Мурзіна балка). Загальною рисою всіх без винятку докерамічних неолітичних культур України є використання відтискної техніки розщеплення кременю, виробництво складних знарядь. Незважаючи на початок розвитку землеробства і скотарства, мисливство та рибальство залишалися провідними формами господарства.

В середині VII тис. до н.е. почався розвиток керамічної фази Н. Кераміка впродовж 200 – 300 років поширилася на території всієї степової і лісостепової смуги України, а також в гірському Криму. Перші керамічні вироби були гостродонними і містили, зазвичай, значну домішку трави або інших органічних речовин у глиняному тісті. Керамічний Н. можна розділити на три етапи: ранній (6500 – 6000 рр. до н.е.), середній (6000 – 5500 рр. до н.е.) та пізній (5500 – 3900 рр. до н.е.).

В ранньому керамічному Н. продовжувала своє існування кукрецька культура. Її керамічну стадію в Північно-Західному Приазов'ї і Дніпровському Надпоріжжі прийнято називати сурською культурою (за епонімними пам'ятками Острів Сурський 1 і 2). Кераміка сурського типу характеризується гостродонністю, S-подібним профілюванням, використанням лінійно-накольчастого орнаменту. Подібну кераміку виготовляли і носії культури Таш-Аїр в Криму. Кукрецьке населення басейну Південного Бугу також почало виготовляти кераміку (Печера I, Добрянка II), але до кінця раннього етапу було повністю витіснене носіями буго-дністровської культури. З розселенням кукрецького населення пов'язано також виникнення донецької культури у басейні Сіверського Дінця.

На межі VII – VI тис. до н.е. клімат стає більш посушливим, кордон Степу пересувається на північ. В цей час виникли нові археологічні культури на території України, які співіснували з культурами, що були на ранньому етапі. Протягом першої пол. VI тис. до н.е. новими явищами на території України стали азово-дніпровська та нижньодонська культури в степовому Лівобережжі, тубинська культура на Сіверському Дінці, києво-черкаська культура в середній течії Дніпра, яніславицька або волинська культура в Правобережному Поліссі. На лівобережному Поліссі виникли неолітичні пам'ятки типу Струміль і Студенок. Поява неоліту Яніславиці, Струмілю і Студенка характеризувала процес неолітизації мезолітичного населення лісової зони. Процес неолітизації України до середини VI тис. до н.е. завершився.

В середині VI тис. до н.е. розпочався пізній етап розвитку керамічної фази

Н. України. В цей час припинили існування кукрецька, буго-дністровська, донецька культури, платовоставська. Натомість йшов розвиток культур, що виникли лише на попередньому етапі. У цей самий період на територію України з Центральної Європи потрапляють традиції культури лінійно-стрічкової кераміки, що були пов’язані з прогресивними методами ведення землеробського господарства, і з території лісової смуги Російського Подесення – культури ямково-гребінцевої кераміки, що навпаки продовжували традиції мисливсько-рибальського господарства.

Неолітичні культури пізнього керамічного етапу співіснували на території України з енеолітичними трипільською та середньостогівською культурами, носії яких навчилися обробляти мідь.

Яскравим явищем в розвитку неолітичної культури є могильники маріупольського типу, знахідки яких пов’язані з басейнами Дніпра, Сіверського Дінця, а також з територією Північного Приазов’я. Аналіз поховань дає матеріали для реконструкції духовної культури неолітичного населення.

Література: Історія української культури: у 5-ти тт. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К., 2001; Давня історія України: в 3-х тт.. – Т.1. Первісне суспільство. – К., 1997.

Павло Шидловський

НЕПОКОРА ГРОМАДЯНСЬКА – публічний, свідомий політичний акт, як правило, ненасильницького і масового характеру, який виявляється у непослуху перед несправедливим законом або беззаконними діями влади з релігійних, національних, расових, етичних або політичних мотивів. У вужчому розумінні Н. Г. є порушенням закону, який сам по собі вважається несправедливим. Також цей термін використовується на позначення протесту, що включає порушення закону як суспільний акт протистояння конкретній політиці чи здійснення тиску на владу заради запровадження політичних реформ або повалення влади, чи заміни політичної системи. Учасники акцій Н. Г., як правило, прагнуть привернути громадську увагу до аморальності і несправедливості тих чи інших законів або дій влади.

Вперше термін «Н. Г.» запровадив американський письменник Г. Д. Торо використавши його в назві статті («Про обов’язок громадянської непокори»), що побачила світ у 1849 р. У цій публікації автор пояснював співгромадянам, чому він протягом декількох років офіційно відмовлявся сплачувати податки штату Массачусетс. Г.Д. Торо вказував, що несплата податків була протестом проти двох політичних заходів уряду США – війни з Мексикою та підтримки рабства у південних штатах. В статті стверджувалося, що люди мають право чинити опір проти несправедливості, якщо їхній власний уряд, який вони утримують своїми податками, вдається до несправедливих дій. Він наполягав на тому, що одного голосування раз на декілька років зовсім не достатньо для впливу на владу.

Найбільш довершених форм теорія і практика Н. Г. набули завдяки видатному індійському громадському діячеві Махатмі Ганді у контексті його викладу філософії ненасильства і ненасильницької боротьби. М.Ганді доводив, що Н. Г. заснована на глибокій повазі до закону взагалі. Він вказував: ті

громадяни, які вдаються до неї, мусять діяти винятково ненасильницькими методами, вчиняти свої акції протесту публічно і виявляти повну готовність отримати покарання, зумовлене порушенням діючих норм закону. М.Ганді також підкреслював, що акції Н. Г. є крайнім заходом, який слід застосовувати після вичерпання всіх спроб домовитися з владою.

На відміну від інших форм соціального протесту Н. Г. ставить під питання лояльність громадян до несправедливих законів або аморальної влади. Таке непідкорення законам базується на ідеї про те, що оскільки закони аморальні, то громадяни не зобов'язані їх виконувати. Концепція Н. Г. почала широко застосовуватися в міжнародному праві після Нюрнберзького процесу, де була проголошена ідея непідпорядкування аморальним законам.

Найбільш масові акції Н. Г. у період після Другої світової війни мали місце у США впродовж 1950 – 1960-х рр., вони мали за мету ненасильницьку боротьбу з расовою сегрегацією та дискримінацією.

Сучасні дослідники виправдовуючи необхідність Н. Г., зазвичай посилаються на моральний закон, який є вищим від законів будь-якої держави, а також на необхідність давати рішучу відсіч волаючим порушенням прав людини. Одним із центральних питань для концепції Н. Г. є питання про її мету: який характер вона носить – переконуючий чи примусовий. Якщо метою Н. Г. є демонстрація своєї опозиційності по відношенню до певної політики, то, виказуючи готовність постраждати за свої погляди, виявити непорушність переконань, то акції можуть змінити уявлення деяких опонентів і співвітчизників. Таке переконуюче застосування акцій Н. Г. може прискорити розв'язання конфлікту шляхом переговорів чи запровадження політичної реформи. Якщо ж учасники акції Н. Г. мають на меті стати на заваді реалізації певної політики, тоді вони справляють прямий тиск на органи державної влади або ж прагнуть негайно здобути перемогу. На практиці розмежування між цими двома формами Н. Г. не є чітко окресленим і, як правило, залежить від кількості залучених до акцій Н. Г.осіб.

Н. Г. займає проміжне положення між конституційними формами політичної діяльності, з одного боку, і повстанням чи революцією – з іншого. Її розглядають як крайню, але, в багатьох випадках, прийнятну форму протесту в рамках усього діапазону політичних методів, що використовуються в конституційних і демократичних державах.

Література: Громадянська непокора // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Bedau H.A. Civil Disobedience: Theory and Practice. – Indianapolis, 1979.

Іван Патриляк

НІРВАНА (санскр. निर्वाण – «угасання, припинення») – вища мета будь-якої живої істоти з точки зору філософії класичного буддизму. Досягається шляхом поступового знищення в собі будь-яких бажань, наслідком чого в абсолюті стає стан, коли дгарми (нематеріальні першоатоми, із яких за вченням класичного буддизму складається усе суще) втрачають бажання після смерті утвореного ними об'єкта комбінуватися в нову фізичну реальність. Результатом Н. стає вихід означених дгарм із кола фізичних «перероджень» (сансара), повне

припинення їхньої активності, що звільняє означені дгарми від будь-яких страждань, оскільки світ сансари складається із різних створених певними комбінаціями дгарм об'єктів, бажання яких ніколи не можуть бути тотожними. А це означає, що в разі втілення в життя бажання одного об'єкта, завжди існуватимуть об'єкти, бажання котрих в життя не втілилося, оскільки вони бажали чогось іншого чи навіть протилежного тому, що відбулося. А бажання, що не втілилося в життя, неодмінно приносить страждання тому, чиї мрії не реалізувалися в світі сансари. Стан Н., коли дгарми позбавляються усіх бажань – навіть бажання перекомбіновуватися у нові реалії і тим виказувати своє існування, гарантує, що такі дгарми ніколи не стикнуться з тими бажаннями, які б у них існували, проте не втілилися в буття, оскільки відтепер ніяких бажань у них вже немає і бути не може.

Література: Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Пер. с фр. – Екатеринбург, 2007; Индийская мифология: Энциклопедия / Сост. К.М. Королев. – Санкт-Петербург, 2004; Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т. Степанянц. – М., 2009; Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. – М., 1996; Higham Ch. F.W. Encyclopedia of ancient Asian civilizations. – N. Y., 2004.

Вадим Рубель

НОВИЙ СВІТ – назва частини південного континенту в Західній півкулі, території якого відкрив італієць Христофор Колумб у 1492 – 1503 рр. і португалець Педро Алварес Кабрал у 1500 р. Після подорожей в 1499 –1501 рр. до цього континенту італієць Амеріго Веспучі у 1503 р. назвав його Mundus novus – Новий Світ. З 1541 р. разом з назвою Америка, яку увічнив німецький картограф Валдзімюллер, назва Новий Світ стала застосовуватися до обох американських континентів. Н.С. вказує на 4-у частину світу після Європи, Азії та Африки, які мали загальну назву Старий Світ.

Борис Гончар

НОВА ІСТОРІЯ – загальноприйнята в історичній науці назва третього періоду всесвітньої історії, якому передують стародавній і середньовічний. Вперше думку про початок Н. І. в розвитку людства висловили гуманісти в XV – XVI ст. Вони, на противагу тогочасній періодизації, відповідно до якої все ще тривав період Римської імперії (у вигляді «Священної Римської імперії»), виокремили проміжок часу одразу після розпаду Римської імперії в період, який назвали «середніми віками» (між античною і новою епохами). Настання Н. І. гуманісти пов'язували з розвитком світської науки і культури під знаком Відродження.

Цей поділ всесвітньої історії на стародавню, середньовічну та нову вже з XVII ст. міцно утвердився в західноєвропейських університетах і понині домінує у світовій історичній науці. Однак щодо хронологічних меж Н. І. існують різні погляди. Це зумовлено неоднаковим баченням представниками історичних шкіл визначальних особливостей та провідних процесів, що відбулися в цей період. Так, у Франції, Німеччині, Англії початком Н. І. вважають виникнення гуманізму й Реформації. У Британській енциклопедії, зокрема, кінцем середніх

віків названо XV ст. У США початок Н. І. пов'язують з великими географічними відкриттями, передусім Америки (1492 р.). Щодо кінцевого рубежу, то вважається, що період Н. І. триває й нині, хоча для позначення останніх десятиліть вживаються терміни «сучасна» або «недавня історія».

Зовсім інші хронологічні межі Н. І. були прийняті радянською історичною наукою, яка поклала в основу періодизації всесвітньої історії марксистську тезу про зміни суспільно-економічних формацій та революційного переходу від однієї формації до іншої. Згідно з нею, Н. І. охоплює період виникнення, утвердження і початок загальної кризи капіталістичної формації. Відтак за початок Н. І. бралася англійська буржуазна революція середини XVII ст., а за кінець – жовтневий переворот 1917 р. в Росії, який нібито знаменував початок переходу людства до комуністичної формації, а отже, й початок четвертого періоду – новітньої історії. Таке розуміння Н. І. панувало і в інших комуністичних країнах. Після розпаду СРСР і краху комуністичних режимів у більшості держав, на посткомуністичному просторі, в т. ч. й в Україні, утверджується погляд, прийнятий у західноєвропейських країнах.

Борис Гончар

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. Самостійний загальновизнаний період всесвітньої історії від Першої світової війни 1914 – 1918 рр. до сучасності.

2. Наука, що вивчає цей період (інколи під Н. І. розуміють лише історію зарубіжних країн Європи та Північної Америки). Найголовнішою ознакою Н. І. є опанування людством досягнень науково-технічної революції, утвердження і розквіт постіндустріального суспільства з ринковою економікою, яке, долаючи кризові явища, довело свою економічну й соціальну ефективність, зокрема в конкуренції та протистоянні соціалізму.

Важливим чинником умовного поділу всесвітньої історії на нову та новітню історію стала Перша світова війна, яка спричинила глибоку кризу цивілізаційного поступу і водночас сприяла розвитку процесів, властивих новій добі, новому міжнародному порядку. Саме ця війна зумовила вирішальну зміну в капіталізмі. Вона усунула старий капіталізм вільної конкуренції, ослаблений пануванням монополій в довоєнний період, і відкрила шлях для розвитку сучасного державно-монополістичного капіталізму з бюджетною політикою, системою державних замовлень та асигнувань на життєво важливі галузі, трудовим законодавством і соціальними програмами.

Лиха війни стали однією з причин розпаду Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, а також революційних вибухів і переворотів у низці європейських країн. У Росії було встановлено соціалістичний лад, що започаткувало співіснування й протистояння капіталізму та соціалізму, явище, яке набуло глобального масштабу після Другої світової війни зі встановленням соціалістичного ладу в країнах Центрально-Східної Європи і деяких азіатських країнах. Характерним наслідком війни 1914 – 1918 рр. став фашизм з його войовничим націоналізмом і расизмом, культом сили й мілітаризмом. Війна на

багато років визначила розвиток міжнародних відносин, змінила карту Європи і світу, створивши підгрунття для нової світової війни. Мілітаризм став на порядок денний у політиці багатьох країн. Співіснування і протиборство капіталізму з соціалізмом супроводжувалося війнами, найжорстокішою з яких була Друга світова, соціальними революціями, інтенсивність яких на межі XX і XXI ст. повсюдно слабшає.

Капіталізм панує на світовій арені, визначаючи тенденції й перспективи розвитку. Він виграв у «світового соціалізму» змагання у продуктивності праці і внаслідок цього – у розвитку економіки та піднесенні життєвого рівня. На зламі 80-90-х рр. XX ст. панівний у країнах Центрально-Східної Європи соціалістичний лад зазнав краху. Тут почався процес трансформації суспільного ладу й господарства в напрямку впровадження демократизації і законів ринкової економіки. Проте капіталістичні відносини не є єдиною системою XX-го і початку XXI ст. Як у XVII – XVIII ст. капіталізм співіснував з віджилим феодалізмом, так і в XX і на поч. XXI ст. він поділяє світ з різними формами соціалізму.

Внутрішня періодизація Н. І. у вітчизняній історіографії традиційно будувалася відповідно до періодизації етапів загальної кризи капіталізму. Зникнення цієї категорії порушує в усій повноті проблему пошуків нових критеріїв, віх і рубежів, які вказали б шлях до визначення хронології Н. І. За всієї умовності періодизації в Н. І. можна виокремити три етапи всесвітнього розвитку: 1) період між двома світовими війнами (1919 – 1939 рр.); 2) Друга світова війна (1939 – 1945 рр.); 3) період сучасної історії (після 1945 р.).

Кожен етап може відповідно поділятися залежно від проблем цивілізаційних змін, що розглядаються. Так, внутрішня періодизація Н. І. після Другої світової війни може бути пов’язана з періодами «холодної війни», що були одними з найістотніших характеристик розвитку світу в другій пол. XX ст. Серед них можна назвати такі етапи: 1) поділ світу на два ворогуючі блоки і розпалювання «холодної війни» (1947 – 1953 рр); 2) «відлига» в «холодній війні» (1953 – 1959 рр.); 3) від Берлінської кризи до в'єтнамської війни (1960 – 1969 рр.); 4) розрядка (1969 – 1979 рр.); 5) новий етап «холодної війни» (1979 – 1985 рр.); 6) кінець «холодної війни» (1985 – 1991 рр.); 7) світ за відсутності біполярного протистояння (90-ті рр. XX – поч. XXI ст.).

У межах Н. І. свою внутрішню логіку розвитку і відповідну періодизацію, яка може відрізнятися від періодизації за ознакою «холодної війни», мають як окремі країни світу, так і регіони. Наприклад, періодизація Н. І. країн Західної Європи може розглядатися відповідно до етапів їх політико-економічної інтеграції, періодизація **Н. І.** країн Азії й Африки — відповідно до етапів національного визволення та національно-економічного розвитку.

Борис Гончар

НОМ (грецьк. номос (νομός) – «округ, область, повіт») – умовний термін для найменування обласних адміністративних одиниць в царствах Стародавнього Єгипту. Автентична староєгипетська назва септ (спет, спат). На початку цивілізаційної історії Єгипту Н. були самостійними ранніми мікродержавками,

які виникали уздовж Нілу в процесі землеробського освоєння його прирічкової долини та розбудови місцевих іригаційних комплексів, і територіально обмежувалися масштабами відповідних каналів, дамб і гребель. Кожен Н. мав відносно стабільні визначені кордони, місто як політико-релігійний центр з відповідною аграрною периферією, специфічний пантеон богів-покровителів та власний символ-герб. Перманентне розростання принільскиx іригаційних комплексів спричинило їхнє поступове злиття в єдину всеєгипетську систему каналів, дамб, гребель і водоймищ, ефективне функціонування якої виявилося можливим лише в умовах політичного об’єднання країни. Результатом процесів господарсько-іригаційної консолідації стало поступове злиття наприкінці IV тис. до н.е. незалежних в минулому Н. у дві регіональні держави Верхнього (Південного) і Нижнього (Північного) Принілля. На початку III тис. до н.е. внаслідок завоювання Нижнього Єгипту владиками Півдня було утворене загальноєгипетське царство, першими фараонами якого стали царі розташованого на західному березі Нілу септу Таур («Велика земля») зі столицею в м. Чені («Узвишшя»).

Потреби ефективної експлуатації об’єднаної іригаційної системи вимагали максимальної централізації влади, що в межах загальноєгипетської держави швидко перетворило колишні номові царства на адміністративно-управлінські одиниці, цілковито підпорядковані верховній владі фараонів. Проте релікти колишнього незалежного функціонування посприяли тому, що в ритуально-церемоніальному відношенні давньоєгипетські септи зазвичай зберігали певний релігійний суверенітет (кожен Н. мав власного бога-покровителя і гербовий символ), а якщо місцеві еліти із числа колишніх регіональних царьків не виказували непокору владі фараона, вони могли сподіватися на спадкове збереження саме за ними усіх ключових місцевих управлінських посад. Таким чином, хоча формально кожен номовий «губернатор» хетедж (грецьк. номарх) призначався фараоном і тим самим фараоном міг бути у будь-який момент замінений, в житті означена посада часто ставала спадковою, яку нащадки колишніх місцевих царьків втрачали лише в разі відвертого конфлікту з «верховним владикою Верхнього і Нижнього Єгипту».

Влада місцевих хетеджів в межах підпорядкованого ним септу була нерозчленованою. Основні завдання номарха полягали у збиранні державних податків, виконанні функцій місцевого судді, проведенні за наказом фараона мобілізаційних заходів по комплектації та забезпеченню розквартированих в його області військ, організації підданих ввіреного йому Н. на виконання відробіткових повинностей, а найголовніше – безпосередньому управлінні, контролі за виконанням та адмініструванні господарської активності головних виробників матеріальних благ – «простолюдинів» хемуу. Для реалізації цієї функції номарх щороку проводив у своєму Н. контрольний огляд юнаків, які досягли повноліття. Оцінюючи фізичні, моральні, інтелектуальні, освітні та інші якості молодиків, а також враховуючи «спущені» фараоном квоти й нормативи, хетедж мав визначити, кому з прибулих на огляд йти в професійні вояки, кому – у жерці, кому ставати чиновником чи ремісником певної спеціалізації, а кому (і це основна маса підданих) належить стати землеробом. Від тих часів професія,

яку визначив такому юнаку номарх, ставала його пожиттєвою долею, змінити яку могли тільки кардинальні соціальні катаклізми.

Кількість септів на момент утворення першої загальноєгипетської держави точно не відома. За часів Давнього царства (XXVIII – XXII ст. до н.е.) Єгипет складався із 37 Н.: 22 – верхньоєгипетські, 15 – нижньоєгипетські. В подальшому кількість північних Н. зросла до 20, а загальна чисельність Н. сягнула 42-х. Елліністична династія Птолемеїв-Лагідів (305 – 31 рр. до н.е.), які утвердилися в Єгипті в результаті греко-македонського завоювання та подальшого розпаду імперії Александра III Великого (336 – 323 рр. до н.е.), скоротила кількість Н. до 36 (10 верхньоєгипетських, 16 середньоєгипетських і 10 нижньоєгипетських), але римляни, приєднавши Єгипет до своєї імперії в 30 р. до н.е. і зробивши його окремою імперською провінцією, повернули країні стару адміністративну топографію, знову довівши кількість обласних Н. до 42-х. Останній імператор об'єднаної Римської імперії Флавій Феодосій I Великий (правив у 379 – 395 рр.) ліквідував традиційну номову систему та перетворив Єгипет на імперський діоцез у складі шести провінцій.

Література: Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. – К., 2006; Романова О.О. Доброчесна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. – К., 2011; История Востока: В 6 т. Т. 1. Восток в древности / Отв. ред. В.А. Якобсон. – М., 1997; История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А.В. Седова. – М., 2004; Шоу Я. Древний Египет: Пер. с англ. – М., 2006.

Вадим Рубель

НОМАДИЗМ (від грецьк. νομάδες – кочовики, що, у свою чергу, від νέμω – пасти, випасати; також кочівництво) – форма господарювання, основою якої є екстенсивне скотарство із сезонними переміщеннями населення та гуртів худоби. Специфіка способу господарювання визначає своєрідність побутового укладу номадів та особливості їх соціальних структур. Взаємозалежність господарювання, побуту та соціального устрою кочовиків є настільки безпосередньою, що в термін Н. зазвичай вкладають не лише соціально-економічний, а й культурний (у найширшому значенні) зміст.

Як явище Н. виник на межі II – I тис. до н.е. в зоні посушливих степів і напівпустель Євразії та Північної Африки. У зазначений час на цих теренах спостерігається значна аридизація (зростання посушливості) клімату, що унеможливила ведення комплексного землеробсько-скотарского господарства, яке панувало тут за доби бронзи. Населення було змушене шукати нових форм господарського укладу. Життєздатним виявився саме Н., який не тільки практикується в зазначеній зоні дотепер, а й значно розширив свій ареал. Зокрема, доволі своєрідною формою Н. є оленярство, що практикується народами Північно-Східної Азії. Давні народи, які протягом раннього залізного віку практикували Н., зазвичай називають ранніми кочовиками, а середньовічних мобільних скотарів пізніми кочовиками.

Одним з центрів формування Н. став Північнопричорноморський Степ.

Першим історичним народом на українських теренах були саме кочовики-кіммерійці. Згодом південний захід Східноєвропейської рівнини тривалий час фігурує у письмових джерелах як Скіфія, а дещо пізніше – Сарматія (за назвами кочових племен, що панували в регіоні).

Розрізняють кілька форм кочування: 1) з незамкненим циклом; 2) із замкненим річним циклом, сталими маршрутами та місцями зупинок, але без стаціонарних жител у місцях зимівлі; 3) із замкненим циклом зі стаціонарними житлами у місцях постійних зимівель; 4) з двома річними перекочуваннями та стаціонарними житлами на зимівниках та літниках. Власне кочовими вважаються лише перші дві форми, третю розглядають як напівкочову, а четверту – напівосілу. Незамкненість циклу кочування спричинялася виключними обставинами (війни, далекі міграції, викликані погіршенням кліматичних умов тощо), а поступовий перехід до напівкочового або напівосілого життя є загальною тенденцією для будь-яких номадів.

За всього різноманіття проявів культури конкретних кочових народів, вони мають багато спільних побутових рис, що пов'язано із однаковістю способу життя. Близькі між собою форми переносних жител (кибитки, шатра, юрти), вжиткові предмети (наприклад, зручний для транспортування шкіряний, дерев'яний та металевий посуд), одягу (наприклад, наявність і у чоловічому, і у жіночому гардеробі штанів, що є найбільш зручними для їзди верхи).

Матеріальна культура номадів виглядає примітивною з точки зору представників осілого населення, але певна скудність побуту аж ніяк не є ознакою відсталості кочовиків порівняно із осілими народами. Набір вжиткових предметів та знарядь праці ідеально пристосований для всіх побутових та господарських потреб кочовиків. Обмеженість цього набору (як за асортиментом, так і за кількістю однотипних предметів у кожному господарстві) визначається насамперед тим, що кочовик має враховувати складність транспортування майна під час постійних перекочувань. Натомість, саме серед номадів давнини та середньовіччя найшвидше розповсюджувалися корисні для кочового побуту новації; мобільний спосіб життя мав на увазі постійні зовнішні контакти, а отже – й доволі швидке ознайомлення із технологічними новинками та поширення інформації про них.

Для кочових суспільств притаманна мілітаризованість, безпосередньо пов'язана із специфікою головного майна номадів – худоби. Це майно легко відчужується шляхом угонів. Відповідно, для його захисту необхідно перебувати у стані постійної готовності для відсічі супротивнику, що мало на увазі поголовне володіння зброєю (часто не лише чоловіками, а й жінками), наявність системи сигналізації (під час випасу пастухи-воїни розосереджувалися на доволі великій території), чіткого управління та взаємодії у бою.

Специфіка майна визначає й соціальну структуру кочових суспільств. Для них характерні міцні родові зв'язки, адже рід виступав колективним власником пасовиськ та джерел води й лише рід був здатний виставити достатню кількість воїнів, аби забезпечити захист угідь та худоби. Своєрідним шляхом формувалися у номадів і відносини підпорядкування та влади. Менш заможні (а тому й менш чисельні) роди зверталися з проханням про захист до

більш заможних (й потужніших у військовому відношенні). При цьому угіддя об'єднувалися, а захист цих угідь (як і худоби, що на них випасалася) ставав спільною справою. Елемент добровільності, що присутній в таких відносинах, робить їх подібними скоріше до античної клієнтели, але в ролі патронів та клієнтів виступають не окремі особи, а роди та/або племена. Навіть у випадках підкорення кочовиків кочовиками військовою силою, головними були визнання зверхності переможця та зобов'язання надавати на його вимогу воїнів. Переможені зберігали абсолютну самостійність у внутрішніх відносинах й приєднувалися до переможців на правах «клієнтських» (молодших) родів. Такий механізм дозволяв кочовикам швидко нарощувати військовий потенціал, забезпечувати демографічними ресурсами масштабні завоювання на зразок тюркського, гунського або монгольського.

Література: Андрианов Б.В. Неоседлое население мира. – М., 1985; Материальная культура. – СЭПТ. – М., 1989; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М., 1986.

Євген Синиця

НОМЕНКЛАТУРА (від лат. nomenclatura – розпис імен, перелік, список) – прошарок населення в СРСР та країнах «народної демократії», що займав керівні посади в правлячих партіях (партноменклатура), уряді, управлінні народним господарством (господарська Н.). Термін Н., що означає перелік найважливіших посад у партійно-державному апараті, заміщення яких відбувалося виключно із санкції центральних партійних органів Російської Комуністичної партії (більшовиків) та Компартій союзних республік, з’явився у партійних документах восени 1923 р. З часом він став самоназвою прошарку керівників партійно-державних органів влади. В науковий обіг термін «партН.» ввів югославський політик і письменник М. Джилас у книзі «Новий клас» (1957 р.). З початку 1970-х рр., після виходу друком книги М. Восленського «Номенклатура: Панівний клас Радянського Союзу», термін став загальновживаним в науковій та популярній літературі.

Здобувши владу, більшовики ліквідували «буржуазну державну машину» й розпочали розбудову власного управлінського апарату. Він формувався з представників професійних революціонерів (т. зв. «ленінської гвардії»), робітників, а також окремих «буржуазних» фахівців, необхідних для управління галузями економіки. Уся робота з добору та розстановки керівних кадрів зосереджувалася у вищих партійних установах. Найважливішими критеріями добору стали: членство у більшовицькій партії, робітничо-селянське походження, активна участь у боротьбі за встановлення радянської влади.

За ініціативою В. Леніна для членів більшовицької партії було встановлено жорсткий партмаксимум, який суттєво обмежував їх прибутки, запобігаючи розвиткові бюрократичних тенденцій усередині партії. Ця практика випливала з засадничих основ марксизму. Ще Ф. Енгельс, апелюючи до досвіду Паризької Комуни, вважав, що на шляху «перетворення держави і органів держави зі слуг суспільства в панів над суспільством» стоїть встановлення платні посадовим особам на рівні робітників. У «Квітневих тезах» В. Ленін

заманіфестував: «Платня всім чиновникам, при виборності та змінюваності усіх їх в будь-який час, не вище середньої платні доброго робітника». 1 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів обмежила максимальний розмір зарплати для вищих посадовців. Згідно з декретом від 23 червня 1921 р. заробітна плата відповідальних працівників обмежувалась 100–150% середньої зарплати, прийнятої на підприємствах, установах та організаціях, де вони працювали. Керівники, які були членами партії, отримували значно менше за «буржуазних» фахівців. Встановлювались жорсткі обмеження для Н. на отримання додаткових заробітків.

З приходом до влади Й. Сталіна, котрого іноді називають «батьком» або вождем Н., представники старої гвардії революціонерів-більшовиків були поступово витіснені й замінені новими людьми, відданими новому керівництву. Й. Сталін визначав вимоги до Н. такими словами: «Люди, які вміють здійснювати директиви, що можуть зрозуміти директиви, що можуть прийняти директиви, як свої рідні, і вміють проводити їх в життя». Також відома його фраза, що стала крилатою: «Кадри вирішують все». Внаслідок чисток та репресій 1930-х рр. влада перейшла до обмеженого кола осіб, які втратили зв'язок з робітничим класом і стали особливою «кастою».

В роки сталінізму Н. отримала величезні привілеї. Після скасування партмаксимуму почалось розшарування радянського суспільства, в залежності від окладів. Матеріальний достаток вищих керівників забезпечувався не лише високою зарплатою, а й напівприхованими привілеями. Належність до Н. відкривала шлях до успішного вирішення житлової проблеми. Партійні керівники в столицях, областях і районах отримували квартири в будинках поліпшеного планування, що знаходилися в найкращих мікрорайонах міста. Вони також мали доступ до кращого харчування, недоступного для основної маси громадян. Партійно-державна Н. мала привілеї у сфері медичного обслуговування (спецлікарні) та відпочинку (курорти). Найкращі автомобілі, меблі, одяг, взуття, книжки, навчання дітей у престижних навчальних закладах – ось неповний перелік товарів і послуг, якими користувалася Н. Представники Н. в першу чергу могли придбати високоякісні товари закордонного виробництва, поїхати в закордонні відрядження. Найвище партійно-державне керівництво та місцеві чиновники мали різний доступ до благ. Для вищої Н. діяли спеціальні медичні заклади та санаторії, радгоспи, окремі підприємства, де виробляли екологічно чисту продукцію, закриті магазини зі зниженими цінами. До привілеїв належали також персональні пенсії, які враховували не тільки трудовий, а й партійний стаж і революційні заслуги.

Зростання привілеїв бюрократії викликало невдоволення як серед населення, так і всередині партії, однак після розгрому Лівої опозиції, це невдоволення не змогло набути організаційної форми. У 1931 р. дружина М. Калініна в листі чоловіку зізнавалась, що відчуває почуття сорому через привілеї того кола, «до якого я належала через твоє положення… Але де ж тут цей ідеал, до чого ми прагнули, якщо партію ділимо на товариства, ледве не на класи?» Матеріальний підкуп слугував у руках Й. Сталіна не менш ефективним засобом утримання Н. під контролем, ніж страх перед репресіями. Тому

розвінчання культу особи Й. Сталіна відбулося в інтересах, в першу чергу, Н., котра намагалася убезпечити себе від можливих репресій.

Радянська Н. ґрунтувалася в першу чергу на партійних структурах, які фактично керували країною. Підбір кадрів до Рад усіх рівнів також проводився партійними органами, оскільки саме вони призначали єдину кандидатуру на кожне депутатське місце, яка потім виставлялася на голосування. Вищий щабель в Н. займала Н. Центрального Комітету партії, яка в 1980 р. складалася приблизно з 22,5 тис. працівників. Партійну Н. доповнювала Н. господарська. Правила клановості, родинних зв'язків, знайомств, телефонне право були важливими при підборі кадрів, причому основну роль відігравала відданість керівникові. Компетентність кадрів при цьому не завжди враховувалась. Часто, якщо той чи інший керівник не міг впоратись з займаною ним посадою, його переводили на іншу керівну роботу.

Багато дослідників стверджують, що хоча встановлений у країні лад називався соціалізмом і декларувалося, що власність належить трудящим, насправді Н. являла собою особливий прошарок, який отримав народну власність у своє повне розпорядження.

На небезпеку переродження Н. у книзі «Зраджена революція: Що таке СРСР і куди він іде?» вказував Л. Троцький. На його думку, бюрократія буде прагнути перетворитись на спадкових власників майна, яким вона розпоряджається. Про формування в СРСР привілейованого прошарку та процвітання корупції вказувалось у відповіді Компартії Китаю «Про хрущовський псевдокомунізм та його всесвітньо-історичний урок» (1964 р.) на відкритий лист ЦК КПРС. Визрівання в СРСР в 1960 – 1980-ті рр. тіньової економіки призвело до формування в лавах Н. пробуржуазної бюрократії, представники якої очолили КПРС та СРСР в роки Перебудови. Прикметно, що після розпаду СРСР багато представників Н. залишилися при владі в пострадянських державах або реалізували себе у бізнесі.

Література: Дорошко М. С. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). – К., 2008; Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004; Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991; Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия //Вопросы истории. – 1993. – № 7; Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945 – 1991 годы). – Пермь, 2003.

Юрій Латиш

НОТА (від лат. nota – знак, позначка, зауваження) – в дипломатії – офіційне письмове звернення однієї держави до іншої, чи до кількох держав. Один з найбільш поширених письмових дипломатичних актів, документ дипломатичного листування, а в деяких випадках – і форма укладання міжнародного договору (процедура обміну нотами). За формою написання Н. підрозділяються на особисті та вербальні. Особиста, або підписна Н. складається на офіційному бланку того органу зовнішніх відносин, від якого походить. Нота

починається із вступного комплементу і закінчується заключним компліментом. Ноти виконуються на бланках спеціальної форми, мають номер і скріплюються печаткою.

В міжнародних відносинах використовується ряд сталих документальних форм дипломатичного листування. Перелік таких форм включає в себе особисті (підписані адресатом і звернені конкретній особі) телеграми, листи, послання глав вищих органів державної влади та управління, вірчі грамоти, особисті і вербальні ноти.

Також існують інші тлумачення терміну Н. У музиці – це знак нотного письма, а також окремий звук певної висоти. Під Н. розуміють тон, інтонацію голосу, що виявляє те чи інше почуття, ставлення до кого-, чого-небудь.

У фінансових справах існує поняття «скарбнича нота». Його можна тлумачити як середньотермінове державне боргове зобов'язання на пред'явника або як паперові гроші, що випускаються державним фінансовим органом за скарбничок емісії. Кредит-нотою називається розрахунковий документ; повідомлення, що відсилається однією із сторін, що знаходяться в розрахункових відносинах, іншій стороні, про запис у кредит рахунку останньої визначеної суми, через настання якої-небудь обставини, що надали іншій стороні право вимагати цю суму.

Валерій Павленко

НУМІЗМАТИКА – (від грец. numisma – монета) є спеціальною історичною дисципліною, яка займається вивченням всіх питань, пов'язаних з монетами.

Н. досліджує техніку монетної справи, розробляє методику вивчення нумізматичних знахідок, займається обліком монет (регістрацією), визначенням (атрибуцією), класифікацією, топографуванням монетних скарбів, вивчає історію грошового обігу, відображення в писемних джерелах відомостей про монети, історію монетних дворів, окреслює їх економічні, політичні і суспільні функції.

Об'єктом вивчення Н. є монети – від їх першої появи в VII ст. до н. е. до сучасності. Крім самих монет в дослідженнях з Н. використовують різноманітні джерела: документи монетних дворів, юридичні акти, міжнародні договори, історико-географічні описи, мемуарну літературу, епістолярії.

Н. вивчає монети в метрологічному, нумізматичному та історичному відношенні. Метрологічна характеристика монети включає в себе визначення її маси, проби металу, взаємовідносини з іншими грошовими одиницями. Нумізматична характеристика стосується зображень на монеті, написів – легенд на її поверхні. Історична характеристика торкається значення, яке мало карбування монет в той чи інший період часу.

Монета є зливком металу визначеної маси, уніфікованого зовнішнього вигляду, певного номіналу конкретної грошової системи, який служить узагальненим еквівалентом вартості в грошовому обігу.

В нумізматичних дослідженнях монети вивчаються як засіб грошового обігу, політичної пропаганди, пам'ятки фінансової і державно-правової системи, предмети колекціонування тощо.

У добу античності та середньовіччя окремі люди створювали колекції монет. Саме колекціонування зумовило виникнення потреби вивчення монет, створення комплексу спеціальних знань з даної проблематики.

В XVI ст. в Італії з'являються спеціальні альбоми, де можна було побачити малюнки сотень типів давньогрецьких і римських монет. В той час дослідників цікавили насамперед портрети римських цезарів та членів їх родин, що містились на монетах. Великі нумізматичні колекції були відомі в Європі вже у добу Відродження. Одним з перших збирачів і колекціонерів античних монет був поет-гуманіст Ф.Петрарка. У середині XVI ст. в Європі вже нараховувались майже тисяча мюнцкабінетів (систематизованих зібрань монет та медалей). В Україні колекціонування монет починається в XVI ст.

В XVI – XVII ст. в часи абсолютних монархій в кожній столиці європейської країни стало обов'язковим мати свій мюнцкабінет. Самі імператори і королі збирали монети. Зібрання монет поряд з картинною галереєю стало окрасою кожного королівського палацу. Виникли великі нумізматичні зібрання в Лондоні, Парижі, Мадриді. В 1742 р. велику колекцію монет (майже 29000 екземплярів) мала Кунсткамера у Санкт-Петербурзі.

Остаточне становлення Н. як науки відбувається наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Великий внесок у її розвиток зробили І.І.Еккель, І. Мадер, І.Я.Лейцман.

Античну Н. Північного Причорномор'я досліджували А.Л.Бертьє-Делагард, Г.К.Келлер, Б.В. Кене, Х.Х.Гіль. В 1834 р. було засновано мюнцкабінет Київського університету Св. Володимира, який згодом став одним з найвидатніших зібрань монет в Європі і світі. В 1902 р. його нумізматична збірка налічувала 60238 предметів зібрання. В ньому працювали відомі вчені В.С. Іконніков, В.Б.Антонович, М.Біляшівський та ін.

В наш час окремим підрозділом Н. є її історіографія – вивчення історії досліджень з Н., історії колекцій, розробка питань розвитку загальних проблем історичної науки і Н.

Необхідним підґрунтям для проведення нумізматичних досліджень та атрибуції монет є спеціальні каталоги, путівники, підручники, довідкові видання. Важливим напрямом нумізматичної роботи є опис монет. Він включає характеристику таких ознак, як країна карбування, володар монетної регалії, номінал, тип, рік карбування, територія обігу, маса, розміри, монетна стопа, проба, склад лігатури, лицьовий (аверс) і зворотній (реверс) боки, колова легенда, гурт.

Н. вивчає монетну систему – сукупність номіналів однієї грошової системи. Для нумізматичних досліджень значний інтерес містять вивчення діяльності монетних дворів. На Україні перший монетний двір був створений у Львові в 1351 – 1414 рр.

Література : Голиш Г.М. Основи нумізматики: Навч.посібник. –Черкаси, 2002; Зварич В.В., Шуст Р.М. Нумізматика (словник). – Тернопіль, 1998; Тхоржевський Р.Й. Нариси історії грошей в Україні: Навч.посібник. – Тернопіль, 1999.

Андрій Зубко

О

ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ – частина об'єктивної історичної дійсності, процес, події, явища і фрагменти історичного розвитку, відповідні джерельні свідчення, нагромаджені знання, дійові особи, вся сукупність умов, що характеризують життя суспільства і впливають на нього, тобто все, на що спрямовано пізнавальну функцію історичної науки. Об'єкт історичного пізнання на перший погляд близький до джерельної бази, але не тотожний їй. Домінантним О. І. Н. є сам суб'єкт історичного процесу, тобто його рушій, творець, а в цій ролі виступають люди та результати їхньої діяльності, пам'ятки про неї. Ці результати віддзеркалюються в природно-історичних і суспільних фактах, речових, писемних та усних пам'ятках, які в ході історичного пізнання набувають функцій історичного джерела. Посередником між історичним джерелом та історичним фактом завжди стоїть історик, його науково-пізнавальна діяльність. Історичні факти, на відміну від природознавчих, здебільшого не піддаються спостереженню, живому сприйняттю, вони не можуть відтворюватись експериментально, мають уривчастий і вибірковий характер. Отже, емпіричну базу історичного пізнання становлять не джерела безпосередньо, а історичні факти, які виникли на підставі наукового, критичного дослідження всієї сукупності та розмаїття історичних джерел. Таке загальне визначення О. І. Н. та його коментар дають ключ для конкретизації об'єкта кожного компонента й кожної галузі історичного знання, кожного реального історичного дослідження. Так, об'єктом політичної історії постає опосередкована в історичних фактах діяльність політичних партій, рухів, об'єднань, їхніх лідерів, державних установ, політичний устрій певної країни або групи країн. Об'єктом історії української культури є історичні факти, що відображають культурно-духовні процеси, розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва, діяльність інтелігенції, культурно-освітніх і мистецьких установ та інституцій, політику держави в царині культури, духовності. Об'єкт історії міжнародних відносин – діяльність державних та міждержавних інституцій у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин, дипломатичних служб, їх діячів, що знайшла відображення у відповідних джерелах та історичних фактах. Об'єкт археології становлять матеріальні пам'ятки людської діяльності: засоби праці, житла, могили, речі домашнього вжитку, прикраси і т.д., які прийнято називати артефактами. Свою специфіку має об'єкт історіографії, який представлений творцями історичної науки, результатами пізнавальної діяльності як окремих істориків, так і їх груп, історичних установ, товариств та видань.

О. І. Н. – це, насамперед, об'єкт історичного пізнання. Його визначення належить до методологічних засад історичного дослідження і відіграє важливу роль у пошуку джерел, їх опрацюванні, критиці, інтерпретації, встановленні достовірності історичного знання. О. І. Н. тісно пов'язаний з її предметом, але вони не тотожні, істотно різняться між собою, хоча в окремих історичних дисциплінах можуть збігатися або співпадати (сфрагістика, геральдика, нумізматика та ін.). Таким чином, О. І. Н. є все те, що лежить у полі уваги суб'єкта, тобто пізнавальної діяльності історика. Він існує незалежно від історика, уособлюється в історичних джерелах і фактах, служить основою

створення правдивої, об'єктивної історії

Література: Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця //Історичні засади українознавства. – К.,2007; Ларионова И.Л. Историческая реальность как обьект изучения. – М.,2002; Румянцева М.Ф. Теория истории. Учебное пособие. – М.,2002.

Ярослав. Калакура

ОБЩИНА – термін широкого діапазону, що має в історичній науці декілька основних значень.

1. В загальному значенні – будь-яке об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, наприклад, сільська, міська, етнічна, конфесійна, етноконфесійна і т. ін. О.

2. В багатьох країнах – низова адміністративно-територіальна одиниця, наприклад, комуна у Франції чи Бельгії.

3. В історико-етнографічному значенні – виробничий та соціально-побутовий колектив, що має певне самоврядування, характерний для первісного (первісна О.) та доіндустріальних суспільств (сусідська, територіальна, селянська О.). Як форма соціальної (колективної) організації людей, О. притамана майже всім народам. Виникла за часів первіснообщинного ладу. Її ознаками були спільна власність на засоби виробництва та звичаєві форми самоврядування. З розвитком суспільства, майнової нерівності та приватної власності послідовно змінювались і форми О.: родова, сімейна, сільська. З утворенням великого феодального землеволодіння О. втратила незалежність, перетворившись на залежну від панівних верств організацію безпосередніх виробників, розпалася з розвитком капіталістичних відносин.

Первісна О. являла собою соціальний організм і базувалась на первісній егалітарності, яка, проте, мала різний характер в залежності від конкретно-історичних типів суспільства та від рівня розвитку цих суспільств. В ранньопервісній О. (локальній групі) мисливців, рибалок та збирачів (етнографічних тасманійців, аборигенів Австралії, бушменів), які вели привласнювальне господарство, практично здобувався суспільний продукт, що забезпечував тільки необхідні життєві потреби, і тому їй були притаманні спільна власність на засоби та продукти виробництва та зрівняльний розподіл останніх. Розміри таких О. загалом не перевищували декількох десятків осіб.

В пізньопервісній О. землеробів і скотарів (етнографічні ірокези, папуаси і т. ін.) або вищих мисливців та рибалок, які перейшли до відтворювального або спеціалізованого привласнювального господарства, здобувався відносно регулярний надлишковий продукт, і тому, за збереження колективної економіки вже зароджувалась індивідуальна власність та розподіл праці. Розміри О. зросли, всередині неї виникли субобщини; з'явились зародкові форми залежності та експлуатації. Про час виникнення та структуру первісної О. існують різні точки зору, в залежності від розуміння її співвіднесення з родовою організацією та парною сім'єю.

Самостійність та самодостатність ранньопервісної О. була відносною хоча б вже тому, що норми суспільної екзогамії пов'язували її з іншими О. Крім того,

в процесі виробництва виникала кооперація О. та складались ранні форми об'єднань О., часто навколо виробничих, обмінних чи релігійних центрів. В решті решт, пізньопервісні О. залучались до процесу становлення потестарної організації племен та союзів племен.

Ранні форми сусідської О. відносяться до останньої фази розвитку первісного суспільства. Головна ознака такої О. – поєднання приватної власності на селянський двір, худобу, засоби виробництва та достатньо виражених тенденцій спільної власності на землю. Домогосподарства, що виникають всередині такої О., по мірі парцеляції праці, поступово стають все більш самостійними економічними ланками. Цей процес прискорюється передусім там, де домогосподарства можуть обмінюватись надлишковим продуктом. У взаємовідносинах між домогосподарствами, а також всередині них посилюються відносини експлуатації. В той же час окремі домогосподарства в складі О. залишаються пов'язаними спільним землекористуванням та взаємодопомогою. На пізніх етапах сусідська О. включена в загальну політико-правову систему держави, але зберігає самоврядування та звичаєве право. Часто вона також має певні особливості матеріальної культури, народної творчості, культу. Традиційні общинні інститути досить часто використовувалися в нових соціально-економічних реаліях як інструменти експлуатації. Наприклад, О. в цілому досить часто несла фіскальну відповідальність перед державою або володарем землі (останнє, насамперед, за феодального укладу) за своїх членів, що визначалось традиціями общинної взаємодопомоги та кругової поруки.

Сусідська О. відіграла значну роль в історії доіндустріальних суспільств, оскільки вже з виникненням перших державних утворень, вона стала суборганізмом соціальних та політичних інститутів. У формування держав також включались і первісні О., що могли певний час зберігатись в якості внутрішньої первісної периферії держав, але зазвичай згодом трансформувались у сусідські О.

Крім історичної типологізації, також існують класифікації О. за належністю до господарсько-культурних типів та інших ознак. Виділяються ранньоземлеробська та землеробська (сільська) О. осілих землеробів та землеробів-скотарів, кочова (пасовищно-кочова, аульна) О. кочових та напівкочових скотарів, промислова О. вищих мисливців та рибалок.

Література: Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Ленинград, 1976; Социально-экономические оношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М., 1986.

Євген Синиця, Павло. Шидловський

ОБЩИНА-МАРКА (нім. mark, від середньоврхньонім. marke – кордон, прикордонна область) – у Західній Європі за середньовіччя сільська (сусідська) община, у якій орна земля була приватною власністю окремих селянських сімей, що входили в марку, а пасовиська, ліси, сіножаті та інші неподілені угіддя (альменда) залишалися спільною власністю її членів. Почала формуватись у V – VI ст. у державах, заснованих германцями на території Західної Римської імперії, внаслідок розпаду великих сімей на малі та перетворення орної землі на

вільновідчужувану власність цих сімей – алод. Являла собою об'єднання дворів вільних селян. Головною функцією марки була господарська (примусова сівозміна, контроль над порядком користування общинними угіддями і т.ін.). У той же час марка була органом суспільної влади: її члени брали участь у формуванні норм звичаєвого права, в управлінні і судочинстві у межах марки. З розвитком феодальних відносин, марка потрапила у залежність від феодалів, однак зберегла, хоча і в обмеженому вигляді, господарські і судові функції, а також слідкувала за виконанням рентних обов'язків селянами. Марковий лад мав суттєвий вплив на формування устрою міських общин-комун, що виникають повсюдно у Західній Європі у X –XIII ст.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3-х т. – М., 1985 –1986. – Т. 1 –2.

Микола Рудь

ОДЯГ – предмети, що прикривають й прикрашають тіло людини. Різноманітність О. величезна, вона варіюється між статями, культурами, географічними територіями та історичними епохами. Поняття «О.» стосується не тільки такого звичного набору, як сорочки, штани, спідниці, жакети й плащі, але й взуття, головних уборів, нижньої і спальної білизни, спортивного О. та рукавичок. Стилі зачісок, борід, вусів, перук також пов'язані із історією моди та костюму. Те саме стосується косметики, прикрас та інших форм захисту і прикрашання тіла.

За думкою дослідників, призначення О. окреслюється деякими явними і латентними функціями. Явні функції: захист від зовнішнього середовища, регулювання сексуальних відносин, соцієтальна ідентифікація (ідентифікація на рівні співтовариства), соціальне маркування, демонстративна функція, функція самовираження. Латентні функції розносяться по трьох рівнях, перший з яких пов'язаний із біологічними потребами виживання й репродукції, другий має відношення до проблем соціальної сталості та відтворення, третій орієнтований на індивідуальні психологічні запити. Розглянутий на цих рівнях, О. забезпечує наступні потреби індивіда і вимоги соціальної системи. Біологічний рівень: потреба у виживанні, репродуктивна потреба. Соціальний рівень: комунікація, соцієтальна інтеграція, диференціація всередині співтовариства, семіотичне освоєння і примноження світу. Психологічний рівень: я – потреба у самовідмінності, дистанціювання від співтовариства, розкриття особистісного потенціалу; потреба у новизні. Кореспонденція між явними і латентними функціями неоднозначна, і про пряму відповідність можно говорити тільки на біологічному рівні. Те, що на біологічному рівні О. виконує вітальну функцію захисту від зовнішнього середовища, є очевидним. Складніше виявити роль О. з погляду впорядкування відносин, пов'язаних із репродукцією. Від початку О. не тільки захищала від холоду, але й сприяла зниженю рівня сексуальної напруги у первісному колективі і таким чином – виробленню режиму розмноження, оптимального з точки зору як репродуктивних можливостей жіночого організму, так і демографічної структури співтовариства. Сьогодні фахівці часто говорять

про зниження сексуального тонуса сучасної людини не через «одягненість», а, навпаки, через надмірну «роздягненість» оточуючих її людей.

Функція ідентифікації на рівні співтовариства слугує реалізації латентної потреби у системній інтеграції спільноти. Зворотний бік цієї функції – соцієтальне вирізнення. О. дозволяє легко ідентифікувати членів тієї чи іншої часової або культурної спільноти і, відповідно, відрізняти її від спільнот інших часів та культур. Так, римлянин легко визначається за тогою, а франт часів баарокко – за підреною перукою. Що стосується функції соціального маркування, так вона є очевидною: О. оформлює і закріплює диференціацію людей за гендерним, віковим, матримоніальним, майновим, соціальним статусом, соціально-груповою, у тому числі професійною приналежністю. Водночас при цьому виконуються комунікативні функції: О. дозволяє легко ідентифікувати незнайомця і вмикнути відповідні засоби комунікації. Однак це може використовуватися «недобросовісним чином»: з даною функцією О. пов’язаний давній мотив переодягання, головний атрибут богів, поліціантів та бандитів.

Взята у ракурсі особистісного вибору, функція маркування виступає як демонстративна. Йдеться про навмисне використання особою тих маркерів, які свідчать про її соціальну (гендерну, вікову, матримоніальну, майнову, статусну, професійну) приналежність. Представляючи себе співтовариству, люди не тільки підкреслюють свій статус («малинові піджаки»), але часто імітують чужий, причому далеко не завжди у кримінальних цілях. У цьому випадку можна говорити про компенсатору функцію О. (компенсаторний варіант демонстративної функції). Були часи, коли О.людини був вірним показником її статусу, а «вестіментарні девіації» (від лат. vestimentum – О.) жорстко каралися. Наприклад, в Китаї за носіння О. з шовку не за чином могли покарати побиттям або навіть стратити. Поступово О. втрачав своє соціальне маркувальне значення – набувала силу уніфікуюча тенденція. В наш час О. не стільки диференціює, скільки розмиває ознаки майнового статусу, віку і навіть статевої приналежності. У моді – стиль «унісекс», який водночас є «унівіком», а ідеальним віком вважається молодість. У своїй стильовій різноманітності О. допомагає людині збалансувати своє Я, знайти нові ракурси вираження особистих потенцій. Крім того, О. є надзвичайно багатим об’єктом для естетичної творчості, і у цій якості він використовується не тільки фахівцями «високої моди», але й звичайними людьми у повсякденному житті.

Що стосується технології виробництва О., так впродовж століть її прогрес відбувався дуже повільно. Залізна голка не використовувалася до Середніх віків. До XVIII ст. усі кравецькі операції виконувалися вручну. Тільки винайдення у 1700-х рр. прядильних і ткацьких верстатів із ножним і водяним приводом зробили можливим фабричне виготовлення О. Цей прорив стимулював винайдення швейної машини. У 1830 р. Б. Тімоньє з Парижу запатентував першу практичну машинку. Пізніше з’явилися її покращені версії, серед яких – версія А. Зінгера з американського Пітстауна у 1851 р. Наступне значне технологічне досягнення припадає на 1860 р., коли було впроваджено стрічкову машину для розкрою, яка могла прорізати декілька шарів тканини за раз. У другій половині

ХХ ст. у виробничому процесі почали використовувати комп'ютеризовані прилади для розкроювання, керований лазерний промінь, що випалює або випаровує тканину замість того, аби її різати, швидкісні швейні машини, здатні виконувати до 8 тис. стежків за хвилину. Кардинальні зміни відбулися у створенні матеріалів, з яких виготовляється О., і вони продовжують з'являтися практично кожен рік.

Література: Ніколаєва Т. Історія українського костюма. – К., 1996; Шевнюк О.Л. Історія костюма : навчальний посібник. – К., 2008; Шмерлина И, Плывущий мир моды //Социальная реальность. – 2006. – № 12; The New Encyclopedia Britanica. – 15-th edition. – Chicago et., 1995. – Vol. 4.

Тетяна Орлова

ОЛІГАРХІЯ (грец. oligarchia – влада небагатьох, від oligos – нечисленний і arche – влада) – режим, за якого політична, економічна влада належить невеликому колу найвпливовіших і найбагатших осіб (військових, фінансистів тощо). Вперше на термін «О». натрапляємо в творах давньогрецьких письменників (наприклад, у Платона, Арістотеля, Полібія), де він вживається для характеристики форми державного устрою, що виникає внаслідок виродження аристократії. Так, Платон, узявши за критерій т. зв. ідеальну державу, доводив, що вона еволюціонує в тимократію, а тимократія – в О. О. виникає тоді, коли суспільством опановують цінності меркантильного характеру, коли правлять багаті, а бідні відсторонені від участі в управлінні. Влада олігархів, за Платоном, є антизаконною. З часом О. замінює демократія, за нею настає час тиранії. Аристотель відносив О. до деспотичних держав, які функціонують на благо правлячого класу, і де найвищою цінністю є багатство. На його погляд, найкращою є держава зі змішаною формою правління – т. зв. політія, яка поєднує елементи О. та демократії. У теорії циклічності форм держави Полібія О. – форма правління, що приходить після монархії, тиранії й аристократії. Натомість після О. настає черга демократії й охлократії. Надалі починається новий виток історії людства. Олігархічна форма держави, на думку мислителя, характеризується зловживанням владою, користолюбством, беззаконням тощо. Сучасний учений, німецький політолог Р.Міхельс, на відміну від Платона і Полібія, дійшов висновку, що неминучим результатом кожної демократії є О., що незалежно від історичних форм і соціальної основи демократії, вона призводить до О. чи сама перетворюється в О.

Олігархічні режими існували в містах-державах Стародавньої Греції (наприклад, Фіви, Мегара). Українські вчені вважають, що упродовж 1340 –1349 рр. Галицькою землею управляла боярська О. на чолі з Дмиром Детьком. Прикладом «О». в ХХ ст. може бути правління сім'ї Дювальє на Гаїті впродовж 1957–1986 рр.

Сергій Пивовар

ОНОМАСТИКА – (від грецького onoma –ім'я, назва) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх функціонування в мові і суспільстві, закономірності їх утворення, розвитку і постійних перетворень. Вона виникла в

результаті взаємодії досліджень з історичного джерелознавства і лінгвістики.

Кожен онім – власна назва містить інформацію про особливості іменованого об'єкту, історичну епоху, в якій виникла назва, етнос, котрий створив назву, мову, на якій створена назва і багато іншого.

До предмету дослідження О. як історичної дисципліни, насамперед відносяться географічні назви та власні імена в найширшому значенні. До географічних назв входять найменування місцевостей, а також гір, островів і частин світу, а крім того назви територіальні (полів, лук, лісів, частин поселень та інших об'єктів подібного типу), в містах – назви вулиць і площ. До власних назв зараховують особові імена, прізвища, прізвиська, псевдоніми, гербові назви, а також назви племен і народів. Крім того, ономасти досліджують власні назви тварин (собак, коней, корів, овець), окремих будівель, наприклад палаців, фортець, будинків, готелів, млинів, човнів і кораблів.

В цілому ономастичний простір охоплює наступні типи власних імен: антропоніми – особові імена людей; етноніми – групові, родові, етнічні імена людей; топоніми – назви географічних об'єктів; космоніми – назви космічних об'єктів: галактик, зірок, планет, супутників, астероїдів, комет т.ін.; зооніми – власні імена тварин; фітоніми – назви рослин; хрононіми – назви періодів часу; ергоніми – назви політичних і громадських об'єднань людей; хрематоніми – назви різних предметів: знарядь праці, зброї, інструментів, приладів, побутових предметів, коштовностей і т.ін.; порей оніми – назви засобів пересування: автомобілів, потягів, літаків, кораблів, космічних апаратів і т. ін.; документоніми – назви документів, правових актів і т.ін.; фалероніми – назви нагород; геортоніми – назви свят, ювілеїв, урочистостей; фіктоніми – вигадані імена, які використовувалися в художніх творах; міфоніми – назви фантастичних об'єктів; теоніми – імена божеств.

Народження онімів є результатом взаємодії різноманітних мовних, природничих, соціальних, психологічних факторів. Без визначення їх ролі неможливо судити про справжнє значення того або іншого власного імені. Тому О. є синтетичною наукою, котра користується методами і матеріалами широкого кола природничих і гуманітарних дисциплін – географії, астрономії, геології і подібних, а також лінгвістики, історії, джерелознавства, археології та ін. Власні імена використовуються і в таких дисциплінах, як математика, фізика, хімія. Вживані в цих дисциплінах власні імена також є предметом вивчення О.

Вперше термін «О.» запропонував хорватський лінгвіст Т. Маретич у 1886 р., але спочатку він містив у собі лише одну ономастичну дисципліну – антропоніміку. Розвиток О. як наукової дисципліни можна умовно розділити на три етапи. Перший етап – це т.зв. «доакадемічна доба», коли створювалися перші словники власних імен і з'являлися наукові розвітки із зазначеної проблематики. Цей період тривав до середини XIX ст. Другий етап охоплює другу половину XIX ст. – першу половину XX ст., коли виникли академічні філологічні дослідження з О. І нарешті, третій етап (друга половина XX ст. – початок XXI ст.), коли ономастичні дослідження здійснюються разом філологами і істориками.

В Україні перші словники власних імен в XVI – XVII ст. уклали Лаврентій

Зизаній, Памва Беринда, Стефаній Славинецький. Проблеми О. у XIX ст. в своїх працях успішно досліджував Я. Головацький, а на початку XX ст. – відомі українські історики О. Лазаревський, В. Ляскоронський, Л. Падалка, М. Арандаренко, М. Астряб, О. Андріяшев та ін. Свій внесок у становлення дисципліни зробив також видатний український поет і вчений І. Франко.

В першій половині XX ст. при АН УРСР працювала топонімічна комісія, в роботі якої брали участь відомі українські вчені П. Клименко, М. Ткаченко, А. Ярошевич та ін. В другій половині XX – початку XXI ст. подальший розвиток О. в Україні відзначений посиленням наукової взаємодії істориків і лінгвістів. Широкі можливості використання істориками ономастичного матеріалу продемонструвала в своїй роботі О. Компан. Досліджували оніми в наукових працях І. Желєзняк, О. Стрижак, Ю. Карпенко, Є.Отін, Ю. Кругляк, А. Коваль, Б. Лящук, П. Зборовський та ін. Різноманітні словники географічних назв України, довідники власних імен людей опублікували М. Янко, О. Данилюк, Т. Громко, Т. Півторак, Ю. Редько, Л. Масенко, Л. Скрипник, Н. Дзятківська.

Література: Горпинич В.О., Антонюк Т.Р. Географічні назви в українській мові: Навч. посібник. – К., 1999. Компан О. Ономастика як допоміжна історична дисципліна. //Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2; Билецький А.А. Лексикология и теория языковединия. Ономастика: Уч. пособие. – К., 1972.

Андрій Зубко

ОПІР, РУХ ОПОРУ – назва підпільних і таємних груп й організацій, які боролися проти нацистської Німеччини та мілітаристської Японії під час Другої світової війни. Точна чисельність учасників невідома, бо Опір охоплював як цивільних громадян, які таємно боролися проти окупації, так і тих, хто воював у збройних загонах партизан. В їх арсеналі були різноманітні засоби: друкування і розповсюдження нелегальних газет та листівок; організація втеч і допомога військовополоненим і євреям; засідки проти фашистських патрулів й масштабні збройні операції аж до рейдів партизанських загонів по тилам ворога; здійснення актів саботажу та нищення озброєнь ворога; збирання і передача союзникам розвідувальної інформації тощо.

У самій Німеччині опір нацистському режиму мав місце від 1934 р. і надалі. Спочатку його чинили представники як протестантської, так і католицької церков. Після 1938 – 1939 рр. – діяльність підпільних організацій, таких як комуністична "Червона капела", яка організовувала саботаж і збирала розвідінформацію для радянської армії, поки не була знищена гестапо у 1942 р.

Р. О. не був єдиним, бо діяли організації, які нерідко суперничали між собою. У деяких країнах існували глибокі розходження між комуністичними і некомуністичними групами. Спочатку комуністи залишалися пасивними, однак після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз в червні 1941 р. вони почали створювати згуртовані підпільні групи, в деяких районах очолили Р. О. Проте траплялася гостра конфронтація між комуністичними і некомуністичними силами. Трагічним прикладом напружених стосунків у цьому стало варшавське повстання у серпні – жовтні 1944 р., яке зазнало жорстокої поразки від німців. У

Югославії сербський націоналістичний рух боровся не тільки з німцями, а й з партизанами, очолюваними комуністами. Два рухи були у Греції, Франції, Бельгії. В Україні запекла боротьба з ОУН-УПА точилася не тільки під час війни, а й після неї – аж до середини 1950-х рр. Головні організації Опору в Норвегії та Голандії, з іншого боку, були пов'язані із своїми монархічними урядами в екзилі. Велика Британія, США, Радянський Союз підтримували партизанські загони на окупованих територіях, постачаючи їм літаками озброєння та медикаменти.

На Далекому Сході таємні операції проводилися силами американської та британської розвідок. Значна частина їх зусиль спрямовувалася на збирання розвідувальної інформації, психологічну війну, визволення військовополонених. В той же час місцеві партизани, часто налаштовані прокомуністично, виводили з дії важливі об'єкти та лінії зв'язку окупантів. Їхні лідери, такі як Хо Ши Мін у В'єтнамі, формували ядро післявоєнних визвольних рухів проти колоніальної влади.

Під час визволення країн Європи та Азії від окупантів сили Опору брали участь у військових діях на підтримку союзницьких армій.

Література: Кучер В. Рух опору на перешкоді нацистських злочинів в Україні //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. –2009. – Вип. 43; Движение Сопротивления в Западной Европе 1939 – 1945: Общие проблемы. – М., 1990. Движение Сопротивления в Западной Европе, 1939 – 1945: Национальные особенности. – М., 1991; Перро Ж. Красная капелла. – М., 1990.

Тетяна Орлова

ОПОЗИЦІЯ (від лат. oppositio – протиставлення) – форма протиставлення влади та певної соціальної групи, політичної сили, протидія якоїсь партії офіційному курсу правлячих кіл, її прагнення боротися коли й не за владу, то хоча б за вплив на неї, за прихильність виборців. О. – це й партійні угруповання, парламентські фракції, які перебувають у меншості. Завдання О. полягає в тому, щоб піддати критиці урядові рішення, виявити в них слабкі місця й вимагати їх усунення, запобігати перекручуванням політичного курсу країни на користь однієї верстви. Наявність О. передбачає свободу думки, поглядів, діяльність різноманітних об'єднань, незалежність засобів масової інформації. О. є невід'ємним компонентом демократичного суспільства і правової держави. Вона не передбачає здійснення насильницьких дій з метою захоплення державної влади. Конституційний принцип, що визначав сферу її діяльності полягає у постійному забезпеченні балансу влад, контролю і критики з боку О. дій уряду, внесення пропозицій, спрямованих на реформування державно-правових інститутів. Система О. дозволяє інституювати спонтанні виступи різних соціально-політичних сил, спрямувати їхні дії, надати цивілізовані форми. О. є формою цивілізованого протистояння певної соціальної чи політичної групи, партії офіційному курсу.

У політичній практиці та науці визначають різні форми політичної О.: стосовно системи влади – лояльні та нелояльні; за місцем дії – парламентські та

непарламентські; за способом дії – системні та ситуативно-орієнтовані. Ці види і форми О. залежать від потенціалу політичного конфлікту, від міри його реалізації в політичному процесі. У разі, коли потенціал конфліктів становить реальну загрозу консенсусу з основних питань, тоді йде мова вже про фундаментальну О. або навіть про революційні рухи. Президентська та парламентська форми правління створюють різні умови для розвитку О. У США, країні з президентською формою правління, функції О. здійснює конгрес. У парламентській системі, як правило, має місце поділ на правлячу більшість та меншість, що не бере участі в управлінні і створює чітко оформлену постійну О. Найрезультативнішою є парламентська. Вона передбачає: здійснення контролю над урядом і керованими ним органами управління; системну та ситуаційно-орієнтовану критику урядової програми; вироблення альтернативної політики та програми з метою забезпечення балансу влад; підготовку і добір здібних політиків, їх презентацію в парламенті; формування тіньового кабінету на випадок заміни уряду чи інших відповідних структур. О. повинна дотримуватися правових вимог парламентських процедур, враховувати права парламентської меншості при прийнятті рішень, спиратися на громадську думку, тобто О. – альтернатива політиці, стратегії і тактиці правлячих урядових сил. У сучасних політичних системах вироблені нормативні вимоги щодо діяльності О. та відносин між О. та владою. Ці відносини регулюються законодавчими актами, де визначені не лише права О., але передбачений комплекс вимог, спрямованих на запобігання дестабілізації суспільно-політичної ситуації. О. може бути прихованою, або супроводжуватися конкретними діями. О. політична поділяється на масову та елітну (кулуарну); системну та позасистемну (незгодна з основами суспільно-політичного устрою країни); конструктивну (поліпшення якості політичного управління, реформи в державі) та деструктивну (створення перешкод в діяльності влади); державницьку та антидержавницьку.

Вперше О. виникла в англійському парламенті у 1828 р. Це була група депутатів, які висловили офіційну незгоду з позицією правлячої більшості. У Великій Британії партія, яка має хоча б два місця в парламенті, отримує статус офіційної О. і державне фінансування для свого функціонування. У палаті громад щороку виділяється мінімум 20 днів роботи, коли саме О. фракції, а не правляча більшість, формують політичний порядок денний – визначають коло питань для обговорення. О. політична в Україні пов’язана з відсутністю консенсусу політичних сил з приводу стратегічних перспектив реформування країни, збереження впливу позасистемних політичних сил.

Література: Сучасна українська політика: політика і методологія про неї. К., 2002

Наталія. Папенко

ОПОРТУНІЗМ (з лат. opportunitas – можливість; правильний час) – напрямок політичної думки, політика і практика, що характеризуються прагненням політиків (політичних груп, партій) посилити свій вплив і владу, користуючись можливостями, що відкриваються, навіть ціною відкидання деяких важливих принципів, яких вони раніше дотримувалися.

В такому сенсі термін «О.» вживав лідер російських ортодоксальних марксистів (більшовиків) В.Ленін для характеристики поведінки європейських марксистських соціалістичних партій, які на початку XX ст. під впливом "казуса Мільєрана" у Франції та публікації праці Е.Бернштейна "Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії" в Німеччині (1899 р.) перейшли до політики співробітництва з буржуазними партіями з метою поступового переходу до соціалізму шляхом реформ, а не класової боротьби пролетаріату.

Услід за В. Леніним цей термін часто вживається в негативному сенсі, оскільки він означає відмову партій від політичних принципів на користь досягнення короткотермінових цілей. Політична поведінка стає безпринципною: політичні засоби заради досягнення цілей самі стають цілями, таким чином, зв'язок між засобами і цілями втрачається. В результаті такої політики, досягши короткотермінових цілей, партії та діячі можуть понести серйозні довгострокові втрати. Опортуністична поведінка простежується в тих альянсах, в яких одна політична сила використовує відносини з іншою для покращення своєї позиції, часто за рахунок ігнорування власних принципів. Іноді формою О. в політиці вважають популізм – політику загравання влади з народом для забезпечення своєї популярності.

Визначення О. досить складне. Усі політики намагаються використати політичні можливості на свою користь, але при цьому неминуче постають перед дилеммою: наполягати на власних принципах (і таким чином ризикувати опинитися в ізоляції) чи прийняти більш широку точку зору, щоб працювати разом з іншими політичними силами, частково поступившись власними принципами для досягнення спільних цілей. Відповідно, кожна політична ситуація має потенціал О. Існує точка зору, що опортуністичні помилки менш небезпечні, ніж помилки сектантів: принаймні опортуністи залишаються серед більшості, серед "мас". Хоч не виключено, що більшість може помилятися, і тоді вже більшою помилкою може бути О.

Цей термін має також інше значення. Його вживають для характеристики політики поміркованих республіканців у Франції періоду Третьої Республіки після їх перемоги над монархістами (1880 – 1890-ті рр.). Вперше "опортуністом" назвали Л.Гамбетту, який в роки Другої Імперії називав себе "радикальним демократом" і підтримував вимогу соціальних реформ, а потім заявив, що не можна знайти загального рішення для величезної кількості приватних соціальних проблем, тож необхідно здійснити передусім політичні реформи, а соціальні відкласти "до сприятливого часу" (au temps opportun). Услід за Л.Гамбеттою так стали називати усіх поміркованих республіканців, політика яких визначалася соціальним консерватизмом.

Література: Нова історія країн Європи та США. 1870 – 1918 роки : підручник /Б.М.Гончар, Н.Д.Городня. – К., 2008; Ленин В.И. Оппортунизм и Крах Второго Интернационала. / Ленин В. И. Полн. собр. соч. – 5 изд. – Т.21. – М., 1974.

Наталія Городня

ОПРИЧНИНА – система внутрішньополітичних заходів уряду Івана IV Грозного, що здійснювалися впродовж 1565 – 1584 рр. у Росії. Завданням О. було: сконцентрувати матеріальні, людські й військові ресурси для продовження тривалої Лівонської війни; перерозподілити землі на користь вірного служилого стану; закріпачити селян; піднести авторитет царя тощо. Внаслідок цієї політики країну було розділено на дві частини, значно обмежено компетенцію Боярської думи, запанував жорстокий терор, розпочалися всілякі зловживання. О. сприяла розвитку кріпосного права, внаслідок цього – зубожінню народу та посиленню його міграції. В 1572 р. О. втратила свою первісну назву і почала називатися двором. Терор у країні тривав. Неврожаї та епідемії 1560 – 1570-х рр. загострили ситуацію. Все це призвело до повного занепаду Росії, селяни тікали на Дон, наростала хвиля грабіжництва та розбоїв. Поразка в Лівонській війні, розорення й голод у період О. поставили Росію в надзвичайно тяжке становище. Англійський посол Дж. Флетчер, який відвідав Росію у 80-х рр. XVI ст., писав, що політика і вчинки Івана IV «так потрясли всю державу і розпалили загальне невдоволення та непримиренну ненависть, що усе це має скінчитися не інакше, як громадянською пожежею». Слова Флетчера стали пророчими. На поч. XVII ст. у Росії розпочалася «громадянська пожежа», що до основ похитнула «християнське самодержавство» Івана Грозного.

Література: Володихин Д.М. Когда была отменена опричнина? // Вестник Московского университета им.М.В.Ломоносова. Серия 8 «История». – 2010. – № 5.

В'ячеслав Мордвінцев

ОРГАНІЗАЦІЯ ДУАЛЬНА (від лат. dualis – двоїстий)

1. Шлюбні стосунки між представниками двох родів, пізніше фратрій, що виникли внаслідок переходу від тваринних до людських форм шлюбу шляхом заборони шлюбних відносин усередині первісної громади та встановлення шлюбних відносин між членами різних громад і шлюбних класів.

2. У широкому розумінні – подвійна, або бінарна організаці

суспільства, а також відображення цієї організації в духовній культурі (наприклад, дуальні міфологічні сюжети).

Література: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М., 1983; Золотарёв А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М., 1964.

Михайло Гладких

ОРДА – слово давньотюркського походження, що перекладається як ставка, резиденція хана, палац, має декілька значень.

1. До XVIII ст. О. – військо або військовий загін, насамперед татарсько-турецьке військо.

2. У тюркських і монгольських народів воєно-адміністративна організація, пізніше стоянка кочовиків. В середні віки – ставка правителів, столиця державних утворень Назва союзів кочових племен під владою хана у тюркських

і монгольських народів, великих середньовічних держав у тюркських і монгольських народів, а також території цих держав. (наприклад, Золота Орда, Ногайська Орда).

3. Застарілий термін, що вживався в історичній літературі як синонім первісного людського стада.

4. Термін, що позначав як родові, так і територіальні групи у різних відсталих народів (напр. австралійські аборигени).

5. У переносному значенні – неорганізований безладний натовп людей.

6. У зв'язку зі створенням жорстокого образу давніх войовничих кочовиків Азії термін О. набував негативного характеру («фашистська орда»).

Література: Кульпин Э.С. Золотая орда: проблемы генезиса Российского государства. – М., 2007; Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Русь и Орда. Великая Империя Средних веков. – М., 2007; Чукаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда. 1243 – 1350 гг. – Днепропетровск, 1998.

Інна Заболотна

ОРІЄНТАЛІСТИКА (сходознавство: від лат. Orient – «Схід») – історично сформована в Європі сукупність наук, спрямованих на комплексне вивчення мов, історії, економіки та культури корінних народів Азії та Африки. Термін «О.» з’явився в результаті об’єктивного визнання європейцями якісної специфіки соціоеволюційного розвитку афро-азійських («східних») народів порівняно з Заходом. Як особлива галузь знань О. почала формуватися в XVI – XVII ст. в ході першої хвилі колоніальної експансії європейців на Сході. Надмірна грандіозність об’єкту дослідження спричинила предметну диференціацію О. за регіонально-галузевою ознакою та появу в її рамках у статусі самостійних наук арабістики, ассиріології, єгиптології, індології, іраністики, семітології, синології, тюркології, японістики та інших її відгалужень вужчого профілю, подальше поглиблення спеціалізації яких перманентно триває. Водночас, враховуючи стратегічну несхожість цивілізаційного розвитку корінних народів Азії та Африки порівняно з Заходом, поява означених галузевих наук не відміняє самого феномену О., в системній сукупності якого поряд з поглибленням регіонально-галузевої спеціалізації продовжують функціонувати наукові напрями надгалузевого, надрегіонального, міжпредметного і узагальнюючого загальносходознавчого масштабу, спрямовані на комплексне вивчення історії та економіки Сходу, східних релігій та філософії, проблематики східного мовознавства і літературознавства, східної археології і культурології тощо.

В Україні Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) була створена в 1926 р., проте в ході сталінських репресій вона була ліквідована, а більшість її представників знищені. Відбудова української О. як цілісного комплексу сходознавчих наук почалася в 1990-х роках і триває донині.

Література: Матвєєва Л. В. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського: сьогодення //Східний світ. – 2008. – № 3; Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с

середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; Holloway S. W. Orientalism, Assyriology and the Bible. – L., 2006.

Вадим Рубель

ОРТОДОКСІЯ (грец. ορνοδοξεω – правильна думка)

1. Тверда послідовність в поглядах, дотриманість традицій, основ якого-небудь вчення, світогляду, виключення будь-яких відхилень від першопочатково заданого. В своєму становленні кожна О. проходить наступні етапи: а) змістове становлення концепції; б) оформлення навколо ядра концепції поведінкових настанов, в) оформлення навколо основи концепції поведінкових настанов, які фіксують її превалюючий по відношенню до інших концептуальних настанов статус; г) становлення відповідної концептуальної системи в якості власне О., що передбачає офіційне визнання, санкціонування її з боку позаконцептуальних структур (держави, церкви), надання статусу єдиної легітимної інтерпретаційної стратегії у відповідній предметній області.

2. Основна й найбільш давня течія в будь-якій релігійно-містичній традиції, для неї характерний консерватизм, виважена й історично сформована система заповідей, ритуалів (сучасне православ’я в християнстві, сунізм в ісламі, брахманізм, державний іудаїзм в Ізраїлі, деякі буддистські течії). О. варто відрізняти від релігійного фанатизму, якому притаманне не тільки переконання в істинності ідей, догматів і положень певної релігії, а й активне відстоювання їх у поєднанні з нетерпимістю й навіть ненавистю до інших релігій та їхніх послідовників або невіруючих й атеїстів.

3. Феномен канонічного відтворення в межах традиції певної теоретичної системи, яка набула ціннісно акцентованого статусу вчення. Оформлена О. виключає можливості трактування, набуваючи рис соціальної міфології і функціонуючи в режимі ідеології, маючи в перспективі тенденцію до трансмутації (перетворення одного об’єкта в інший) від організованої в формі проблемного знання концепції до замкненого і формалізованого догматичного кодексу, що тяжіє – при аплікації на масову свідомість – до катехичних (повчальних) жанрів в культурі.

Література: Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004.

Оксана Сморжевська

ОСТРАКІЗМ (від грец. ostrakon – черепок) – у Давній Греції (в Афінах, Аргосі, Сиракузах та ін. містах) спосіб вигнання окремих громадян за рішенням народних зборів шляхом таємного голосування за допомогою глиняних черепків. Запроваджений у 509 р. до н.е. в Афінах відомим реформатором Клісфеном з метою захисту підвалин демократії. Громадяни, які мали право голосування, писали на черепках ім'я того, кого вважали небезпечним для демократичного устрою. Якщо збиралося 6 тис. черепків з іменем однієї особи, вона мусила впродовж 10 днів залишити місто. За вигнанцем зберігалися громадянські права і власність. У переносному значенні О. – вигнання, гоніння, переслідування.

Юрій Слюсаренко

ОХЛОКРАТІЯ (від грец. όχλος – натовп і κρατία – влада)

1.Спотворена форма державного устрою, яка виникає в результаті невпорядкованого розвитку і доведення до абсурду демократичних тенденцій.

2.Стихія бунтів, погромів, вуличного безладу, у яких натовп виступає господарем становища.

3. Одна з характеристик масового суспільства.

Найчастіше в наш час під О. мається на увазі особлива, специфічна форма здійснення політичної влади, коли реалізуються невпрорядковані, стихійні, суперечливі і по суті руйнівні акції по відношенню до суспільства та держави. О. – це влада соціально-політичних груп, які використовують популістські настрої та орієнтації населення у вкрай примітивних формах, що створює умови для сваволі і безправ'я у всіх сферах суспільного життя. Це – безлад, бунти, погроми, ниці прагнення, безглузді руйнування, вбивства, нехтування правами і свободами людини. Разом із тим слід відзначити, що зміст цього поняття постійно уточнювався, еволюціонував, набував різних відтінків в залежності від епохи, коли осягалося це явище, і тієї вихідної теоретико-методологічної концепції, якої дотримувався дослідник.

Перші характеристики названого феномену – у давньогрецькій філософії. Одну із ранніх спроб зрозуміти прояви дезорганізації суспільного життя у полісах зробив Ксенофонт у «Грецькій історії», де він описав реальну ситуацію використання натовпу у політичних цілях (на прикладі зустрічі стратега Алківіада у Піреї). Платон, як і Ксенофонт, під дезорганізованою владою розумів дії черні, тобто найвідсталішої групи населення із примітивними уявленнями про суспільні процеси. Ідеї про деформований демократичний лад розвивав Аристотель, за думкою якого О., не будучи чітко окресленою структурою, являла собою перекручену форму демократії. Філософ стверджував, що О. недовговічні і часто після себе залишають таку форму правління, яку він відносив до тиранії. Найбільш повно таку форму політичного правління як О. описав у II ст. до н. е. давньогрецький історик Полібій. Він використав ці ідеї відносно форм правління у Давній Греції, Римі, Македонії, Малій Азії. У його трактуванні прояви О. – безглуздість, мародерство, сваволя по відношенню до честі й гідності людей. Разом із тим, Полібій вважав, що О. – це крайня, радикальна демократія.

Ознаки О. можна знайти в окремі періоди Римської імперії, коли армія зводила на престол або скидала з нього за своїм розумінням, точніше, за розумінням змовників, тих чи інших ставлеників (наприклад, період перед правлінням Сулли – I і II ст. до н. е.). Вплив натовпу на хід політичного й суспільного життя тоді різко посилився. Хоча багато в чому прояви дезорганізації були ситуативними, могли довільно змінювати свою спрямованість, мала місце стихійність та невпорядкованість. Все, як правило, завершувалося встановленням влади тиранів. У періоди Середньовіччя та Ренесансу вплив натовпу виявлявся під час народних повстань та громадянських війн. Особливо яскраво – у добу протиборства протестантизму із католицькою церквою. Тоді стихійне обурення державною релігією оформлювалося у вельми свідоме протистояння, що відбивало назрілі потреби суспільного розвитку. До

специфічних форм прояву охлократичних тенденцій деякі історики відносять низку епізодів Великої французької революції 1789 р., коли натовп диктував умови і форми вирішення найважливіших державних проблем, зводив на найвищі державні посади представників бунтівних сил, здійснював розправи і самосуд згідно примітивним уявленням про справедливість. Деякі дослідники до О. відносять Паризьку комуну 1871 р., коли здійснення історично важливих рішень, наприклад, запровадження всенародного голосування, поєднувалося із відчайдушною сваволею, з розправою повсталих парижан над генералами К. М. Леконтом і К. Тома.

У XIX – на початку XX ст. поняття «О.» використовувалося консервативними течіями, які виступали проти надання виборчих прав усім людям, проти соціальних гарантій, а також попереджали про катастрофічні наслідки пролетарських революцій. У працях Г. Тарда, В. Парето, Г. Моска, М, Вебера, М. Острогорського та ін. зазначалося, що дії натовпу на політичній арені являють найнебезпечніше соціальне явище, що несе безмежні лиха, оскільки за умов дезорганізації суспільного організму неможливо вести мову навіть про елементарні гарантії прав і свобод людей. У XX ст. О. на всю силу виявилася в Росії під час революцій 1917 р. і громадянської війни, яка почалася потому. Фашистський режим в Німеччині також використовував натовп в своїх цілях. Під час громадянської війни в Іспанії 1936 – 1939 рр. охлократичні акції мали місце під впливом анархістів. Аналіз всіх цих подій свідчить: О. набирала силу під час боротьби за владу після падіння старого режиму и до його заміни більш стабільним і організованим політичним ладом.

Разом із тим, якщо розглянути практику і особливості сучасних форм О., так слід визнати, що вона у більшості випадків виступає своєрідною формою здійснення політичної влади. Прояв охлократичних тенденцій завжди означав фактичний колапс влади, критичний стан політичного устрою, існуючого політичного режиму. Тобто О. найчастіше вступає в свої права у переломні часи, в критичні для суспільства періоди. Але так само, як криза суспільства завжди має свої межі, так і О. характеризується нежиттєздатністю і недовговічністю. У більшості випадків нестійкість О. веде до погіршення ситуації у спільноті і провокує перехід до тоталітарних, диктаторських ало олігархічних форм правління.

Важливим індикатором охлократичного стану політичного життя можна вважати невір'я людей у спроможність влади вирішувати соціальні та економічні проблеми, і на цьому тлі з'являється прагнення подолати труднощі самим або за допомогою організацій, що стихійно утворюються. Виявляється бажання частини людей звернутися за допомогою і підтримкою до кримінальних сил або піти на стихійні акції протесту, аж до самосуду, відмовитися від участи у голосуванні, від додержання нормативних вимог у взаємовідносинах людини і держави. Ці акції супроводжуються ухиленням від виконання політичних та громадянських зобов'язань, ігноруванням елементарних форм людського співжиття (таких як підтримка громадського порядку, сплата податків, повага до державної і приватної власності тощо). Інакше кажучи, О. являє собою найнебезпечніше соціальне явище, що несе незліченні біди для більшості

населення, оскільки за умов безвідповідальності влади неможливо вести мову навіть про елементарне додержання прав і свобод громадян.

Недивлячись на відмінності у вигляді, охлократичні режими мають деякі спільні риси. Це – демагогія, авантюризм, популізм. Їм притаманна мінливість політичного курсу, непередбачуваність та імпульсивність політичних акцій. О. максимально спрощує складні соціальні проблеми, часто використовує провокації, розпалює масові пристрасті, провокує скандали. Її опорою зазвичай виступають маргінальні та люмпенізовані прошарки населення, невдоволені своїм соціальним становищем і готові до неконтрольованих дій (вбивств, безглуздого руйнування матеріальних цінностей, насильства). Головне – це використання натовпу, який здатен крушити і правих, і винуватих, вважаючи головною перешкодою на своєму шляху удаваних ворогів. За звичай натовп не має ніяких перспективних цілей –дії спрямовані на тих, хто заважає йому жити зараз, у теперішній час. Тому очолити його можуть демагоги, що ефектно заявлять про себе. Лише пізніше натовп зрозуміє, що помилився з вибором, і може розправитися із своїми «лідерами», як це було під час Французької революції XVIII ст. Часто, аби відвернути увагу від нагальних соцільних проблем, лють натовпу спрямовувалася на пошук ворога, на якого можна було звалити усі невдачі і негаразди повсякдення. Прикладом може бути «полювання на відьом», що розпочалося у 1487 р. після видання «Молоту відьом» і охопило практично всі європейські країни, закінчившись лише у 1826 р., коли в Іспанії спалили останню відьму. Однак пошук «ворогів» залишився поширеною практикою і в наступні часи.

В цілому можна сказати, що О. – це не просто і не тільки влада натовпу. Це – віддзеркалення позицій найбільш маргінальних прошарків, з одного боку, і амбітних політичних діячів, з іншого.

Література: Карпюк С. Г. Роль толпы в политической жизни архаической и классической Греции //Вестник древней истории. – 2000. – № 3; Лебон Г. Психология народов и масс. – М., 1993; Маккей Ч. Наиболее распространенные заблуждения и безумства толпы . – М., 1998; Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М., 1996; Тощенко Ж. Т. Особенности современной охлократии //Политические исследования. – 2010. – № 2.

Тетяна Орлова

П

ПАЛЕОАНТРОП (від грец. παλαιός – давній та ανθρωπος – людина) – узагальнююча назва викопних людей, які жили в Європі, Азії та Африці близько 200 – 35 тис. р. тому. Часто ототожнюють з неандертальською людиною.

Перші викопні рештки П. були виявлені в Європі ще в другій пол. XIX ст. (Гібралтарська скеля, долина р. Неандер). Наступними планомірними розкопками печерних стоянок було знайдено значну кількість решток неандертальців у Франції, Німеччині, Бельгії, Італії, Іспанії, а також в Африці та на Близькому Сході, загальною чисельністю понад 300 особин. Серед П.

розрізняють три групи: ранніх (пренеандертальці, атипові), пізніх (класичні) та прогресивних (близькосхідні).

Кісткові рештки ранніх неандертальців, що жили близько 200 – 100 тис. р. тому, походять з місцезнаходжень Гібралтар (Піренейський півострів), Ерінгсдорф, Таубах (Німеччина), Саккопасторе (Італія), Гановце (Словаччина), Тешик-Таш (Узбекистан), Табун (Ізраїль). Морфологічний тип ранніх П. характеризується поєднанням архаїчних рис, властивих архантропам, та сапієнтних ознак. Вважається, що їхнім попередником були пізні архантропи, зокрема, гейдельберзька людина. Черепи цих істот мали такі особливості: наявність суцільного надочного валика, сплощена потилиця, відсутність підборідного виступу і, водночас, високий і не дуже довгий мозковий відділ, місткість якого становить приблизно 1450 куб. см, менш спадисту, ніж у архантропів, форму лоба.

Близько 80 – 35 тис. р. тому, в Європі широко розселилися представники класичних П. Їхні рештки виявлені на території Німеччини (Неандерталь), Франції (Шапель-о-Сен, Ле Мустьє, Ля Феррасі, Регурду, Сег-Сезер), Бельгії (Ля Нолет, Спі), Великої Британії (о. Джерсі), Іспанії (Баньолас, Кова Негра, Херона), Італії (Монте-Чірчео, Ле Фато), Чехії (Охос, Кульна, Шипкак), Хорватії (Крапіна), Угорщині (Шубаюк) та Україні. Формування класичного неандертальця відбувалось в часи останнього (вюрмського) зледеніння, через що фізичний тип пізніх П. характеризується багатьма ознаками, пов’язаними з адаптацією до суворих кліматичних умов: загальною масивністю кісток, широкими плечима, помірним зростом (155 – 160 см у чоловіків), скороченими пропорціями кінцівок, вигнутою стегновою кісткою. Череп мав видовжений та низький мозковий відділ, спадистий лоб з масивним надочним рельєфом, сплощену потилицю з потиличним валиком, широкі носові кістки, відсутністю підборідного виступу. Місткість черепу, в середньому, більша, ніж у сучасної людини (1400 – 1500 куб. см, найбільші значення – 1700). Типи П., схожі з європейськими класичними, виявлені також на території Передньої Азії (печера Табун поблизу Хайфи) та в Іраку (печера Шанідар).

Третя група – прогресивні П. – представлена переважно на території Передньої Азії, на території сучасного Ізраїлю (Схул, Кафзех). Датують такі знахідки в межах 100 – 70 тис. р. тому. Черепи цих П. характеризуються високим склепінням (місткість – близько 1550 – 1600 куб. см), відносно опуклою формою лоба і менш вираженим надочним рельєфом. В окремих випадках на нижній щелепі фіксується помірно розвинений підборідний виступ. Носії цього сапієнтного комплексу були високими на зріст (180 – 182 см у чоловіків) і мали видовжені пропорції кінцівок, що зближує їх з ранніми неоантропами.

Сучасні дослідження підтверджують думку, що класичні неандертальці не брали участі у формуванні людини сучасного антропологічного типу (неоантропа). Питання ролі П. у становленні людей нового типу ще остаточно не вирішено.

З П. пов’язані завершальні етапи ашельської культури та мустьєрська археологічна культура, що набула значного поширення в епоху середнього палеоліту – 150 – 45/35 тис. р. тому. Мустьєрський комплекс налічував декілька

десятків типів знарядь, найпоширенішими з яких були скребла, гостроконечники, ножі. Застосовувались також кістяні та дерев'яні вироби. Полювання на великих ссавців складало основу життєдіяльності груп П. – на стоянках знайдені рештки мамонтів, носорогів, бізонів, коней та ін. Однією з яскравих рис культури П. стала поява перших поховальних пам'яток. Навмисні поховання зафіксовані в ряді печер Європи (Ле Мустьє, Шапель-о-Сен, Ля Ферасі та ін.), Передньої Азії (Табун, Схул, Кафзех), Середньому Сході (Шанідар).

На території України мустьєрська культура представлена рядом пам'яток Криму (Кіік-Коба, Заскельна), Закарпаття (Королеве), Подністров'я (Молодове V), Донбасу (Антонівка). Серед антропологічних решток П. на території України слід назвати поховання жінки та дитини в гроті Кіік-Коба, дорослого та дітей в гротах Заскельна V, VI у Криму. Знахідки неандертальців відомі також з Наддніпрянщини та Приазов'я. Цікавою особливістю є співіснування на території України як класичних (Кіік-Коба), так і прогресивних типів П. (Заскельна, Романково, Ріжок I).

Близько 45 – 35 тис. р. тому П., які тривалий час співіснували з ранніми неоантропами, були витіснені останніми у менш придатні для життя регіони, що стало поштовхом до їхнього вимирання. Причинами цього процесу були як біологічні фактори, так і розвиненіша техніка виготовлення знарядь та більш гнучка соціальна організація людей сучасного фізичного типу.

Література: Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. – К., 2009; Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982.

Павло Шидловський

ПАЛЕОЕКОЛОГІЯ (від грец. παλαιός – давній, οικος – місце мешкання, дім, домогосподарство та λόγος – слово, знання; також **історія навколишнього середовища** та **екоісторія**) – важлива категорія сучасних історичних та соціально-антропологічних досліджень, що формується на перетині історії, первісної історії та екології та має зони перекриття з етногеографією. Якщо екологія ставить в центр свого дослідження взаємодію організмів та довкілля, то екоісторія розглядає цю взаємодію в рамках історичного процесу, враховуючи особливості людини як біосоціальної істоти, важливість специфіки культури як основного засобу позабіологічної адаптації до оточуючого середовища, велике значення господарської діяльності в життєзабезпеченні людських колективів та в зростаючому перетворюючому впливі їх на природу. Екологічна наука розрізняє три типи оточуючого середовища – фізичне (клімат, ландшафт, водні та мінеральні ресурси), біотичне (флора та фауна) та соціальне. Взаємовідносини цих трьох типів в історії суспільства складають сутність екоісторичних досліджень.

Перші концепції про взаємодію людей з природним середовищем з'явились ще в XVIII ст. і проявились, головним чином, у вигляді географічного детермінізму, суть якого зводиться до того, що особливості середовища визначають матеріальну та духовну культури, психічний склад та специфіку

історичного розвитку різних народів світу. На поч. XX ст. виникає напрямок, що ставив за мету дослідження відносин між людиною та оточуючим середовищем – антропогеографічна школа Ф. Ратцеля. Важливим для розвитку екоісторії був культурно-екологічний напрямок в американській культурній антропології, представники якого намагалися простежити вплив оточення на соціальну структуру і поведінку людських суспільств. Вважається: якщо фізичні умови можуть обмежити можливості економіки, то економіка виступає обмежуючим або стимулюючим фактором по відношенню до розміру, щільності та стабільності людських поселень та суспільних груп (Д. Форд, А. Хоулі, Дж. Стьюард, М. Салінз). На думку цих дослідників, типовість у поведінці різних первісних колективів пояснюється використанням ними однакових природних ресурсів. Для характеристики суспільств вони використовують термін «культурний тип», останній виникає внаслідок культурної адаптації до навколишнього середовища. Процеси адаптації до довкілля проявляються в першу чергу в технологічній сфері, тому метод «культурної екології» передбачає аналіз технологічних стратегій в певному природному оточенні, а також аналіз життєдіяльності та поведінки даного колективу з метою встановлення зв'язку технологічних стратегій та інших елементів культури (соціуму, світогляду).

В радянській історичні науці, передусім в етнографії, дослідження взаємовпливу природи та суспільства знайшли відображення в концепції господарсько-культурних типів (М.Г. Левін, Н.Н. Чебоксаров). ГКТ – конкретна форма загальноісторичного типу суспільства, що проявляється в певних екологічних умовах. Більш деталізований характер мала запропонована В.П. Алексєєвим концепція «антропогеоценозу», що дає можливість моделювати «харчові ланцюги» певних екосистем, які мають більш-менш замкнений характер.Значного розвитку набули реконструкції ГКТ первісності (М.І. Гладких, Л.Л. Залізняк), які передбачають аналіз археологічних джерел, даних палеоекології та використання етнографічних аналогій. Археологічні джерела дають можливість відтворити рівень розвитку виробничих відносин суспільства, що реконструюється. Завдяки палеоекологічним методам (палеогеографія, палеокліматологія, палеонтологія, археозоологія, палеоботаніка, палінологія) існує можливість відтворення особливостей природного середовища в певний історичний проміжок часу. Залучення етнографічних аналогій під час відтворення історичного ГКТ виправдано лище в тому разі, якщо він за господарством і культурою близький до етнографічного суспільства.

Історія розвитку людського суспільства нерозривно пов'язана з змінами природного середовища. Сучасні дослідження виявляють значний вплив природних факторів на процес антропогенезу. Завершення льодовикового періоду – плейстоцену (палеоліт) – знаменувало собою пошуки нових форм господарювання, що проявилось в розвитку ускладненого збиральництва та рибальства (мезоліт). В епоху кліматичного оптимуму – атлантикум – відбувається поширення відтворювального господарства в Східній Європі (неоліт – енеоліт). Наступний більш сухий кліматичний період – суббореал – позначений зникненням давньоземлеробських культур та значним поширенням носіїв скотарських археологічних культур (доба бронзи). Вважається, що вплив

природного середовища зменшується з історичним розвитком завдяки удосконаленню людиною систем захисту – одягу, житла, поселення, систем поселень та господарських комплексів, систем комунікацій. Однак з розвитком цих систем, щоправда, природний вплив більшою мірою опосередковується (а не зменшується), натомість, тиск людини на природні процеси набуває часом згубного характеру.

Література: Гладких М.І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). – К., 1991; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М., 1988; Steward J. The Concept and Method of Cultural Ecology // High Points in Anthropology /Bohannan P., Glazer M. (eds.). – N.Y. – 1973.

Павло Шидловський

ПАЛЕОГРАФІЯ (від грецького palaios –давній та grapho –пишу) є спеціальною історико-філологічною дисципліною, яка вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, історію походження писемності, її еволюцію, характерні особливості різних типів писемності з метою правильного прочитання давніх текстів, встановлення їх приналежності. В залежності від систем писемності та мов, котрі використовувалися в цих системах, палеографія може вважатися грецькою, латинською, слов'яно-кирилівською, арабською, китайською та ін.

Вперше термін «П.» був застосований французьким вченим Б. Монфоконом на початку XVIII ст. в його праці «Про грецьку палеографію».

П. тісно пов'язана з епіграфікою – спеціальною історичною дисципліною, котра вивчає написи на камені, металі, дереві та інших предметах. Дослідження зовнішніх ознак документів при їх атрибуції пов'язує П. з сфрагістикою та геральдикою. П. взаємодіє з дипломатикою при проведенні аналізу юридичних актів. На відміну від П., яка вивчає зовнішні ознаки джерел, дипломатика ставить своїм безпосереднім завданням аналіз їх матеріалів. Без палеграфічних знань неможливо працювати в галузі археографії, яка займається розробкою правил публікації джерел і підготовки їх видання. П. пов'язана з історією мистецтв і історією літератури. Дослідницька методика П. активно використовується в джерелознавстві і архівній справі.

Об'єктом вивчення палеографії є давня писемність незалежно від характеру рукопису. Досліджуючи зовнішні ознаки рукописів, типи писемності, її графіку та еволюцію, особливості почерку писців, матеріали для писемності (пергамент, береста, тканина, дерево, папір), знаряддя писемності (очеретяне, гусине, металеве перо), фарби, чорнила, мініатюри, орнаменти, філіграні (водяні знаки), тітли – скорочення тексту та ін., П. сприяє вирішенню важливих наукових питань, пов'язаних з встановленням автора тексту, місця і часу появи документу, підтвердження його достеменності, правильного прочитання і розкриття змісту документу. Методи П. дозволяють відтворити втрачені місця в давньому рукописі, дати тлумачення незрозумілих термінів у ньому.

Джерела різного походження повідомляють про існування на Русі в дохристиянський період писемності – «черт та резов». Можливо ця писемність була чимось схожа на скандинавське рунічне письмо. Поява двох перших

слов'янських азбук – кирилиці і глаголиці, що дійшли до нашого часу, пов'язуються з діяльністю двох братів – Кирила та Мефодія. На думку деяких істориків, в 60-х рр. IX ст. Кирил розробив глаголицю, користуючись графікою слов'янських «черт та резов». Згодом на прикінці IX ст. в Болгарії учні Кирила та Мефодія на основі візантійського устава розробили кирилицю .Найдавніші слов'янські писемні пам'ятки IX ст., насамперед «Київські глаголичні листи», написані глаголицею. Але згодом в писемності слов'ян перемогла кирилиця, як більш зручна для письма.

Протягом століть сформувалися три типи писемності: устав, півустав, скоропис. Урочистим уставом написані найважливіші рукописні пам'ятки періоду Київської Русі – «Изборник Святослава» (1073 та 1076 рр.) «Остромирово Євангеліє» (1056 – 1057 рр.) «Мстиславово Євангеліє» (1115 р.) та ін.

В Козацькій державі XVII – XVIII ст. існували різноманітні форми українського скоропису, так звані місцеві «писарські школи». Однак цей період характеризується поширенням київського «нового стилю» писемності.

Ще у період Київської Русі IX – XIII ст. виникла «практична П.», центром розвитку якої стали князівські архіви. Розвиток «практичної П.» продовжився в Україні під час її перебування під владою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (XIV – XVII ст.), в часи Козацької держави (XVII – XVIII ст.)

Як наука, українська П. виникла в XIX ст., коли був виданий курс «Слов'яно-руська палеографія» І.І. Срезневського. В працях А.І. Соболевського, В.Н. Щепкіна, Є.Ф.Карського були окреслені окремі етапи розвитку слов'янсько-лівської палеографії.

В XX ст.. питання української П. розглядалися в «Палеографічному ізборнику» І.М. Каманіна. Проблематика української П. розроблялася в працях В.В. Німчука, В.В. Панашенко,П.І. Захарчишиної,О.Я. Мацюка, Я.П Запаско, В.В.Пономаренко, В.К. Сіверської та ін.

Література: Кріль М.М. Основи палеографі: Навч. посібник. – К., 1995; Різник М.Г. Письмо і шрифт: Навч. посібник. – К., 1978; Карський Е.Ф. Славяно-кирилловская палеография. – М., 1979.

Андрій Зубко

ПАЛЕОЕТНОЛОГІЯ (від грец. palaios – древній, ethnos – народ, logos – слово, поняття, вчення) має декілька варіантів тлумачення:

1. Школа у французькій та російській археології другої половини XIX – початку XX ст.

2. Вивчення давніх суспільств за допомогою методів етнологічної науки. Поняття «П.» було введене у науковий обіг на початку 1860-х рр. французьким природознавцем та археологом Г. де Мортіл'є на противагу тодішній академічній французькій археології, що сприймалася здебільшого як галузь історії мистецтва. Г. де Мортіл'є, який активно пропагував застосування в археології методів природничих наук та еволюціоністських підходів, намагався розширити об'єкт археологічного дослідження. У його розумінні П. сприймалася як етнографія давніх суспільств. Вихідним принципом П. було

уявлення про первинну єдність людини й природного середовища, самоорганізацію людей за їхніми фізичними властивостями, невпинний прогрес, який вивів людину з тваринного стану й перетворив на соціальну та культурну істоту тощо. З поступовим розчаруванням наукової громадськості у класичному еволюціонізмі на початку XX ст., поняття П. майже вийшло з ужитку у європейській науці.

У Росії та згодом СРСР була здійснена спроба відродити П. як галузь вивчення пам'яток кам'яної доби за допомогою природничих методів. Основними представниками П. у 1920-і рр. були Д.Н. Анучин, Ф.К. Волков та їхні учні й послідовники. Основними науковими проблемами П. у цей час були співвідношення археологічних даних з географічними та вплив природного середовища на формування культури, співвідношення мовно-етнічних характеристик з матеріальною культурою тощо. На початку 1930-х рр. П. в СРСР була розгромлена. У подальшому принципи й підходи П. використовувалися у палеоекологічних та етноархеологічних дослідженнях. Останні передбачають вивчення сучасних архаїчних й традиційних суспільств з метою виявлення закономірностей у розвитку їхньої матеріальної культури. Отримані дані можуть використовуватися для реконструкції динаміки археологічних явищ, адже передбачається, що давні народи використовували подібні способи виробництва, що й сучасні «примітивні» народи, які живуть у схожих природно-кліматичних умовах. В сучасній археології і давній історії широко використовується етнологічний підхід до вивчення зниклих суспільств, який передбачає комплексний аналіз археологічних, лінгвістичних та історичних джерел, інколи з застосуванням порівняльного етнографічного матеріалу

Геннадій Казакевич

ПАЛЕОЛІТ (від грец. παλαιός – давній, λίθος – камінь; також **давній кам'яний вік**) – найдавніший період існування людського суспільства (від 2,5 млн. до 10,2 тис. рр. тому). П. характеризувався поширенням примітивних знарядь праці з дерева, каменю і кістки, пануванням мисливства та збиральництва. Доба становлення суто людського способу діяльності, культурної адаптації до навколишнього середовища, найдавніших форм суспільної організації, появи мистецтва та ранніх форм світогляду. Геологічно П. співпадає з еоплейстоценовим та плейстоценовим (льодовиковим) періодами.

Періодизація П. розроблена на основі стратиграфічних досліджень, вивчення змін у розвитку матеріальної культури, на абсолютних датах, отриманих методами природничих наук. Доба П. поділяється на три великих періоди, кожен з яких характеризується певними особливостями технологічного розвитку суспільства, що знаходить вираз в матеріальній культурі.

Найдавніша епоха – ранній П. (3,5 млн. – 150 тис. рр. тому) поділяється на три окремі етапи: олдувайський (3,5 – 2 млн. рр. тому), ранньоашельський (2 млн. – 600 тис. рр. тому), пізньоашельський (600 – 150 тис. рр. тому). Ранній П. – епоха становлення знаряддєвої діяльності людини. Перші грубі знаряддя праці з каменю – чопінги та чопери – з'являються в олдувайську добу (від Олдувайської

ущелини, Східна Африка, Танзанія). Характерними знаряддями ашельської доби є ручні рубила – поліфункціональні двобічнооброблені знаряддя вже цілком сталої форми. В цей час відбувається перший стрибок в антропогенезі – перехід від гомінідних мавп до перших людей. Творцями ашельської культури вважаються архантропи. Більшість дослідників вважає ранній П. епохою становлення виробничого колективу у вигляді людського стада, головною відмінністю якого від тваринних спільнот було накопичення колективного досвіду у суспільному виробництві знарядь праці та предметів споживання. На території України ранній П. представлено стоянкою Королеве (Закарпаття), найнижчі шари якої датуються 1 млн. – 850 тис. рр. тому, окремими знахідками в Подністров'ї, на Донеччині та в Криму.

Середній П. (150 – 35/40 тис. рр. тому) – мустьєрська епоха (від гроту Ле Мустьє, Франція) – у сфері виробництва знарядь праці характеризується появою значної кількості типів, серед яких провідне значення мають гостроконечники, скребла та ножі, виготовлені як двосторонньою, так і односторонньою (левалуазькою) технікою обробки. Залишки стоянок та фауністичний склад здобичі свідчать про становлення колективного загінного полювання як основного виду господарської діяльності. Творцями мустьєрської культури в Африці, на Близькому Сході та в Європі були палеоантропи (неандертальці, за місцем першої знахідки – долини р. Неандер, Німеччина). Мустьєрська доба характеризується становленням праобщини в якості суспільної одиниці, основною характеристикою якої була відносна ендогамія, виробнича консолідація та взаємодопомога. Яскравими рисами неандертальської культури є поява перших поховань (Шапель-о-Сен, Шанідар, Табун), свідчень ритуальних дій («ведмежі печери») та перших проявів мистецтва (натуральний макет). На території України відома значна кількість стоянок на території Закарпаття (Королеве, Рокосове), Подністров'я (Молодове I, V, Стінка), на Донбасі (Антонівка) та в Криму (Заскельна, Кабазі). Поховання неандертальців походять з гротів стоянок Заскельна та Кіік-Коба.

Пізній П. (35/40 – 10,2 тис. рр. тому) – характеризується появою призматичної техніки обробки каменю, стандартизації та уніфікації знарядь праці. На території Європи поширились великі культурні комплекси, що характеризувались певними технологічними особливостями: солютре (прибл. 45 – 35 тис. рр. тому), оріньяк (прибл. 35 – 25 тис. рр. тому), гравет (прибл. 25 – 19 тис. рр. тому), мадлен / епігравет (прибл. 19 – 12 тис. рр. тому). В кінці палеолітичної епохи виділяють окрему, перехідну до мезоліту стадію розвитку культури – фінальний П. (13 – 10 тис. рр. тому). Пізній П. – епоха розселення у Європі людини сучасного антропологічного виду – неоантропа (Homo sapiens). В системі суспільної організації в цей час відбулись значні зміни, що призвело до другого стрибку в антропогенезі. Основною суттю цих змін є становлення екзогамної родової організації, що значною мірою вплинуло як на біологічний розвиток людини, так і на поведінку, культуру та світоглядні уявлення. Разом з тим, розвиваються такі суспільні інститути як парна сім'я та первісне плем'я. В господарському плані економічною одиницею виступала мисливська община (локальна група), але екзогамні стосунки давали можливість кооперації

декількох груп. Полювання на великих ссавців прильодовикової фауни (мамонт, шерстистий носоріг, бізон, кінь, північний олень) відбувалось переважно загінним способом. Про високий ступінь адаптації свідчить перехід до спеціалізованого полювання. Пізній П. – час розквіту первісного мистецтва. З'являється наскельний живопис, графіка, скульптура, гравіювання по каменю, кістці, рогу. Поширеними були предмети дрібної пластики, що передають образи тварин та жіночий образ (палеолітичні «венери»). На території України відома значна кількість стоянок пізнього П. Найбільш унікальними є стоянки Подніпров'я з житлами з використанням кісток мамонта у конструкції (Мізин, Межиріч, Добраничівка, Гінці). На цих стоянках знайдено значну кількість предметів мистецтва – жіночі статуетки, прикраси, орнаментовані предмети.

Література: Борисковский П.И. Палеолит Украины: историко-археологические очерки. – М.; Л., 1953; Палеолит СССР. – М., 1984; Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965.

Павло Шидловський

ПАЛЕОПСИХОЛОГІЯ (від грец. παλαιός – давній, ψυχή – душа та λόγος – слово, знання) – поруч з етнопсихологією складає частину психологічної антропології – міждисциплінарна область знань, що вивчає закономірності формування та функції розумових процесів, поведінкових особливостей, етнічні особливості психіки людей, етнічних стереотипів, історію розвитку колективних уявлень. Психологічна антропологія розкриває ці процеси шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі та культури. На початку XX ст. ці ідеї отримали розвиток та часткову реалізацію в праці В. Вундта «Психологія народів» (1865 р.).

Значний вплив на П. справила школа аналітичної психології З. Фрейда, який виходив з позиції, що психологічний розвиток окремого індивіда в скороченому вигляді повторює історичний розвиток людства, а розвиток несвідомих процесів обумовлює специфіку виникнення норм людської поведінки, культури та суспільних інститутів. Відповідно, в історії первісного суспільства, міфології та релігії проявляються ті ж функціональні закономірності, конфлікти та комплекси, що і в психологічному розвиткові дитини. Всі культурні заборони в первісному суспільстві (екзогамія, норми «уникання» певних родичів, табуації різного характеру), а також найдавніші форми релігії, магія, анімізм та тотемізм є засобами подолання та символізації початкових лібідозних (еротичних) потягів та імпульсів. Хоч емпірична база теорій З. Фрейда була досить хиткою та зазнала критики з боку деяких антропологів, його погляди справили сильний вплив на західну П. і стали стимулом для розробки таких проблем як походження соціальних інститутів, загальні та особливі риси психології народів, природа та функції культурного символізму тощо. Вчених приваблювало у фрейдизмі заперечення примітивно-раціоналістичної моделі людини, інтерес до символічного світу культури, введення в коло антропологічних досліджень нових джерел (наприклад аналіз сновидінь). Для фрейдистів характерна психологізація соціальних відносин,

переоцінка ролі лібідо. Г. Рохейм, наприклад, розглядав всю культуру як захисну систему проти страху немовляти відділення від матері, ототожнюючи цивілізацію з неврозом.

Засновник глибинної психології К. Г. Юнг постулював наявність в психіці людини, окрім індивідуального позасвідомого, більш глибокого шару – колективного позасвідомого, що відбиває в структурах мозку досвід попередніх поколінь, зміст якого складають загальнолюдські первообрази та архетипи – матері-землі, героя, старця-мудреця і т. ін. Юнгівська концепція колективного позасвідомого сильно вплинула на дослідження міфології та релігійної свідомості.

Звернення до П. було характерним і для французької антропологічної школи. Людська свідомість, за думкою Е. Дюркгейма неоднорідна, оскільки існує в двох різних формах – як індивідуальна та як колективна. Перша специфічна для кожної конкретної людини і повністю визначається особливостями її психіки; друга єдина для всієї групи і не тільки не залежить від окремо взятих осіб, але навпаки, сама має примусову силу по відношенню до них. Колективна свідомість знаходить вираз у «колективних уявленнях» – релігійних віруваннях, міфах, нормах моралі та права. Вони укорінені в суспільному житті та виробляються всією групою в цілому, будучи, по суті, різними аспектами її самосприйняття. В контексті концепції «колективних уявлень» Е. Дюркгейм протиставив релігії магію як практику чисто індивідуальну та асоціальну.

Розвиток П. пов’язаний також з ідеями іншого представника французької антропології – Л. Леві-Брюля, який відштовхуючись від концепції «колективних уявлень» розробив теорію «дологічного мислення» первісних суспільств. За Л. Леві-Брюлем, таке мислення (найбільш яскраво відбите у міфотворчості) принципово відрізняє людину первісної доби від сучасної, адже в ньому відсутнє розмежування між причиною та наслідком, суб’єктом та об’єктом, одиничним та множинним тощо. До того ж йдеться саме про особливу форму суспільної свідомості, що має свої специфічні закони. Л. Леві-Брюль каже про особливу «первісну ментальність» на противагу Е. Тейлору та Дж. Фрезеру, які сприймали мислення «дикуна» як прояв інтелектуального незнання.

Представник структурної антропології К. Леві-Строс, навпаки, знаходив спільні як для первісних, так і для сучасних народів закони мислення, що полягають насамперед у тому, щоб класифікувати, протиставляти, знаходити аналогії. Класифікація та систематизація зовнішніх об’єктів і явищ є неодмінною якістю абстрактного мислення і утворюють основу суспільної поведінки, постулюються в міфах, первісних релігійних уявленнях. У своїх аналітичних працях К. Леві-Строс намагався виявити класифікаційні принципи, що керують міфами, ритуалами або зв’язками спорідненості.

Література: Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М., 1988.

Павло Шидловський

ПАМФЛЕТ (англ. pamflet від грец. pan – усе, phlego – палю) – різновид сатиричного літературно-публіцистичного твору, зазвичай спрямованого проти політичного устрою, соціальної групи, партії, церкви тощо, найчастіше – через саркастичне висміювання їх окремих представників. П., який гостро реагує на сучасні йому історичні реалії, є цінним історичним джерелом, оскільки відображає не лише погляди автора, але й настрої певного суспільного прошарку, викриває вади існуючого ладу в цілому та його окремих інституцій, представників правлячої еліти, пануючої церкви, системи освіти, науки, літературно-художнього середовища тощо.

П. – відкрито тенденційний твір, що призначений для прямого впливу на громадську думку. Його стилю притаманна яскрава афористичність, ораторські інтонації, експресивність, іронія, сарказм, використання езопової мови. П., що навмисно спотворює факти, окарикатурює дійсність та опонентів, грубо порушує правила еристики, називають пасквілем.

Генетично П. походить від «гнівних промов» античних письменників і ораторів, зокрема «Філіппік» Демосфена (промов, спрямованих проти царя Македонії Філіппа II), в яких було накопичено певний досвід гострого викриття та висміювання окремих явищ суспільного життя. Цей досвід знадобився письменникам нового часу у їх боротьбі зі середньовічною схоластикою, мракобіссям та неуцтвом. Серед творів цього періоду слід згадати «Міркування про Костянтинів дар» Лоренцо Валли (1440 р.), «Похвалу дурості» Еразма Роттердамського (1509 р.) та «Листи темних людей» У. фон Гуттена, Г. Буша та К. Рубіана (1515 – 1517 рр.). Широкому поширенню П. в європейських літературах сприяло загострення соціально-політичної боротьби в умовах перших буржуазних революцій XVII – XVIII ст. Особливо потужно цей жанр проявився в літературах Англії, Франції, Німеччини, а згодом також у США. Відомими європейськими памфлетистами були Дж. Свіфт, Вольтер, В. Гюго, Е. Золя, П. Гольбах, Г. Манн та ін.

У XVIII ст. жанр П. почав розвиватися в Росії. Серед перших російських памфлетистів слід згадати І. Єлагіна, Д. Фонвізіна, Ф. Дмитрієва-Мамонова, С. Колосова. Значний внесок у сатиричну літературу, в тому числі й памфлетистику, зробили російські письменники XIX – XX ст. – І. Крилов, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой та ін. Особливої гостроти П. набули в умовах наростання революційної ситуації наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, твір А. Амфітеатрова «Господа Обманови», в якому в гротескному вигляді було зображено царську родину Романових, викликав не лише значний суспільний резонанс, але й переслідування автора з боку уряду (його було заслано до Сибіру).

Українська література має свою памфлетну традицію, відому з часів боротьби проти окатоличення та насильницького впровадження унії впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. Твори полемічної літератури цього часу часто мали не лише богословський, але й гостро викривальний саркастичний характер, великий суспільний резонанс. Серед полемістів, які стояли у витоків української памфлетистики слід згадати І. Вишенського, М. Смотрицького, Х. Філалета та ін. У подальшому памфлетна традиція в Україні

була розвинута у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'янека, В. Дорошевича, Я. Галана, М. Хвильового та ін.

Література: Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К., 1997; Афанасьев Э.Л. Памфлет // Русский и западно-европейский классицизм. Проза. – М., 1982.

Світлана Павленко

ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЧНА – одне з наріжних понять археологічної науки, матеріальні рештки цілеспрямованої діяльності людей минулого, що знаходяться у природних ландшафтних та геологічних умовах та/або на належному методичному рівні зафіксована інформація про них.

Щодо першої частини пропонованого визначення, то воно доволі повно характеризує подвійний характер П.А.: своїй появі вони зобов'язані цілеспрямовані діяльності людей, проте одразу після припинення антропогенних впливів стають природними об'єктами, що видозмінюються під впливом геологічних, біологічних, кліматичних факторів, а подекуди – й ненавмисних антропогенних впливів (наприклад, руйнація оранкою і т.п.).

Процес польового дослідження П.А. фактично означає її руйнування, тобто якщо пам'ятка досліджена повністю, то вона повністю й зруйнована. Сучасне польове археологічне дослідження має на увазі максимально повну фіксацію розташування будь-яких артефактів, й рухомих, й нерухомих, у їх природному положенні (in situ). Тобто результатом проведених належним чином розкопок має бути повноцінна «інформаційна модель» П.А., що дозволяє максимально наближено до реалій відтворити її первинний вигляд до початку досліджень. З огляду на це, друга частина пропонованого визначення П.А. має бути його невід'ємною складовою.

Використання у визначенні аморфного терміну «минуле» є відбитком дискусії з приводу «меж компетенції» археології як такої. Жодною мірою не оспорюється нижня межа, початок такої «компетенції», адже вся історія людства пов'язана з виготовленням певних матеріальних предметів, перш за все – знарядь праці, а тому точкою відліку є поява людини як біологічного виду і початок цілеспрямованої знаряддєвої діяльності його представників. Натомість, верхня межа доцільності застосування археологічних методів дослідження є предметом дискусій ще з XIX ст., адже досить поширеною є думка, що інформативна цінність археологічних матеріалів поступово знижується в міру зростання корпусу історичних (у вузькому значенні, тобто писемних) джерел. Зокрема, у англомовній літературі (особливо американській) й досі широко вживають такий термін як «ілюстративна археологія» по відношенні до археологічних матеріалів суспільств, що досягли цивілізаційного рівня розвитку і мали власну писемну традицію. Тенденція щодо визначення верхньої межі археології формуванням достатнього корпусу письмових джерел для висвітлення історії певної території зберігається. Проте, існують приклади досліджень археологічними методами достатньо пізніх об'єктів. На теперішній час визначення верхньої межі доцільності археологічних досліджень, ґрунтується не стільки на визначених методологічних засадах, скільки на прецедентах проведення розкопок.

В цьому плані показовим є поступове «помолодшення» об'єктів археологічних досліджень в Україні. Тривалий час верхньою межею для археології у нашій країні був період Давньої Русі, а до пам'яток більш пізніх часів зверталися спорадично. На хвилі патріотичного піднесення кінця 1980 – початку 1990-х рр. відбувається спалах інтересу до старожитностей доби козаччини, які, в принципі, археологічно досліджувалися ще з кінця XIX ст., проте не знаходилися у фокусі професійної уваги археологів постійно. Хронологічне охоплення цієї галузі сягає кінця XVIII ст. Є в Україні й прецеденти археологічних досліджень споруд XX ст. Таким чином, чітко визначити верхню хронологічну межу для визначення пам'ятки як археологічної практично неможливо, а отже використаний нами у такому визначенні нейтральний термін «минуле» вбачається цілком коректним.

За функціональними особливостями П.А. найзагальніше можна поділити на поселенські, культові, виробничі, інфраструктурні. Цей розподіл є досить умовним, адже прояви всіх зазначених функціональних груп можуть зустрічатися в межах одного конкретного місцезнаходження, однієї П.А. Серед поселенських пам'яток розрізняють стоянки (найчастіше так визначаються П.А. кам'яної доби), поселення, городища (поселення, що мають штучні захисні споруди), міста (найчастіше таке визначення надають урбаністичним осередкам, що відомі також за письмовими джерелами, адже з формальної точки зору місто є городищем). Найбільш представницьку групу культових П.А. складають поховальні (окремі поховання та могильники), сюди ж відносять залишки святилищ, жертовників, храмів, мегаліти тощо. В цю групу включають зазвичай й пам'ятки монументального мистецтва (петрогліфи, наскельний живопис тощо). Залишки стародавніх виробництв представлені майстернями, спеціалізованими ремісничими поселеннями,місцями видобутку сировини тощо. Інфраструктурні П.А. – це насамперед елементи фортифікації, стародавні шляхи та інша комунікаційна інфраструктура, залишки іригаційних систем давнини, об’єкти антропогенного впливу на ландшафт.

За правовим визначенням археологічна пам’ятка – об’єкт археологічної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам’яток України (Закон України «Про охорону археологічної спадщини»). Усі пам’ятки археології, у тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов’язані з ними рухомі предмети, незалежно від форми власності території чи водного об’єкта, на яких вони розташовані, є державною власністю. На археологічних територіях, що охороняються, заборонені містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

Література: Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Археологія (спецвипуск). – К., 2004; Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів. – К., 2006; Словник-довідник з археології: довідкове видання / Ред. Гаврилюк Н.О. – К., 1996.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ПАМ'ЯТЬ ІСТОРИЧНА – здатність людей фіксувати, зберігати і відтворювати у своїй свідомості історичне минуле. Термін є похідним від понять «пам'ять» та «історія» і вживається у двох значеннях: а) як природна (біологічна) властивість людини, її здатність запам'ятовувати образи людей, якості, властивості, особливі риси, форми їх прояву, а також події, явища, процеси, тощо; б) як неодмінна складова функціонування суспільства (суспільних форм людського життя) і, зокрема, формування суспільної свідомості, моралі, вивчення та застосування досвіду життєдіяльності попередніх поколінь, розуміння цілісності й неперервності (тяглості) історичного процесу.

У П. І. сфокусоване усвідомлене відображення особливо важливих і актуальних відомостей про минуле у тісному зв'язку із сучасністю та майбутнім. Вона фіксує процес відкладання, зберігання та відтворення минулого досвіду народу, нації, країни, держави, світу для можливого його застосування в життєдіяльності суспільства і формування суспільної історичної свідомості. На основі П. І. формується світогляд, свідомість людей, і це відбувається в процесі відображення, збереження та актуалізації знань про минуле в його органічній єдності з сучасним і майбутнім життям людей**.**

П. І. виступає головним чинником систематизації, збереження та відтворення минулого досвіду народу в різних формах соціокультурного та державного життя, тим самим спрямовує його на використання в практичній діяльності та розвиткові суспільної свідомості. Її носіями виступають як окремі індивіди, так і групи людей, цілі етноси, нації, людство в цілому.

П. І. нації – це її найцінніший скарб, результат засвоєння своєї минувшини, основа знань у формуванні історичної свідомості, історичної культури, чинник консолідації, утвердження та збереження ідентичності нації, оскільки сама нація – продукт природо-історичного розвитку. П. І. української нації уособлює систему знань і відомостей про витоки, зародження, становлення, основні етапи і сучасний стан її розвитку, служить інтелектуальною базою для усвідомлення національної ідеї та історичної місії. За багатовікову історію український народ зберіг і відтворює в пам'яті нових поколінь величезний пласт відомостей про події найдавніших часів, княжої і козацько-гетьманської доби, героїку національно-визвольного руху та відновлення державності в часи Української революції, боротьбу з тоталітарними режимами, про трагічні наслідки воєн, геноциду, репресій, голодоморів, про самовіддану працю на ниві економіки, культури, науки, освіти, про відновлення незалежності України, її розбудову, про здобутки і втрати на цьому шляху. П. І. українського народу віддзеркалює також події й явища світової історії, долю сусідніх країн, етносів і етнічних груп, які проживають на землях України. Досвід і уроки формування та збереження П. І. служать гармонізації міжнаціональних і міжнародних відносин, уникненню або розв'язанню проблем.

Матеріальними носіями П. І. виступають історичні джерела і речові пам'ятки (археологічні знахідки, предмети побуту, праці, зброї, житла, архітектурні витвори тощо); усні (міфи, народні перекази, пісні, думи); писемні (піктограми, літописи, актові документи, рукописи і друковані книги, щоденники, мемуари); зображальні (картини, ікони, фотографії, кіно-,

відеофільми); звукові (грамофонні та магнітофонні записи) тощо. Завдяки джерелам, більшість яких зберігається в архівах, музеях, бібліотеках, приватних колекціях, П. І. передається від покоління до покоління, досліджується і засвоюється за допомогою науки, оприлюднюється в наукових і науково-популярних працях, навчальних посібниках, у літературних та художніх творах і тим самим поширюється й утверджується в суспільній свідомості. Визначальна роль у збереженні П. І. належить історичній науці, яка, інтегруючи на рівні синтезу знання з історії України і світу, творить винятково цінний інтелектуальний потенціал. Історія як наука і навчальна дисципліна виступає потужним резервуаром синтезу П. І., її збереження і розвитку, сприяючи формуванню історичної свідомості та культури суспільства.

П. І. не лише актуалізована, здатна відгукуватись на виклики повсякдення, але й вибіркова, тобто спроможна акцентувати увагу на окремих історичних подіях, оминаючи інші. Це зумовлюється цінністю історичного досвіду для кращого осмислення сучасності та можливістю його впливу на майбутнє. Однією з особливостей П. І. є те, що вона емоційна, суб'єктивно забарвлена, здатна піддаватися впливам, у т.ч. різного роду ідеологічним маніпуляціям. Прикладом спотворювання П. І. може бути радянська політика пам'яті, що будувалася на партійно-класових постулатах. Подібні деформації пам'яті використовувались тоталітарними режимами Муссоліні, Гітлера, Мао Дзе-дуна, Кім Ір Сена та ін.

Завдання історичної освіти і науки – активно впливати на формування П. І., спираючись на правдиві джерела і об'єктивні надбання наукової історіографії.

Література: Калакура Я. Історична пам'ять //Науковий інструментарій українознавця. – К., 2012; Колісник І. Історична пам'ять // Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013; Солдатенко В. Пам'ять //Науковий інструментарій українознавця. – К., 2012; Рикер П. Память, история, забвение / Пер. с франц. – М., 2004; История и память. Историческая культура Европы. До начала Нового времени. – М., 2006.

Ярослав Калакура

ПАМ'ЯТЬ СОЦІАЛЬНА – похідне від поняття «пам'ять». Вживається у кількох значеннях:

1. Генетична пам'ять суспільства, його здатність зберігати й фіксувати інформацію про події та явища в середині соціуму.

2. Передача інформації, суспільно важливої для прогресу та розвитку соціуму наступного періоду (покоління).

П. С. є соціальним фактом в тій мірі, в якій вона створюється і відтворюється для обслуговування соцієтальних інтересів і потреб, що змінюються. П. С. дає можливість систематизувати, зберігати та передавати суспільний досвід, гуртувати та надавати сенсу певним подіям та явищам. Вона також сприяє виробленню своєрідного напрямку розвитку суспільства. Носіями П. С. є окремі люди, групи, етноси, нації, загалом людство.

Інтерес до проблеми пам'яті виник ще за часів античності, був визначений спершу у філософській площині. На взаємозв'язок пам'яті та часу вказували

Платон та Аристотель. Перший, звертаючись до філософського дослідження пам'яті, пов'язував її із загальною проблемою істини та знання. За Платоном, пам'ять – це знання, знати значить пам'ятати, пізнавати значить пригадувати, забуттю підлягає все пізнане. Аристотель у трактаті «Про пам'ять та пригадування» визначає пам'ять як володіння образом як подобою того, чого він є образом. Про мистецтво пам'яті та мнемонічну здатність запам'ятовувати місця та образи писав Цицерон у праці «Про оратора». Аврелій Августин визначав пам'ять як здатність душі, де зберігаються спогади – образи світу й переживань. У Новий час основи розгляду пам'яті в аспекті наукового знання заклали Т. Гоббс та Дж. Локк. За І. Кантом, пам'ять є важливим елементом схеми, яка утримує минувші знання, поєднуючи їх з актуальним сприйняттям, реалізує функції часу та простору: споглядати явища послідовними та співіснуючими, завдяки чому світ постає перед нами тривким та цілісним. Г. Гегель вказував на складну основу пам'яті, її взаємозв'язок з мовою та мисленням. У XIX ст. поява соціології надала пам'яті статусу соціального явища, що розглядалося з позицій існування колективних уявлень. Під впливом теоретичних та методологічних ідей Е. Дюркгейма, французький соціолог М. Хальбвакс в 1925 р. вводить поняття «колективна пам'ять». Зв'язок П. С. з повсякденністю аналізувалася у працях А. Шюца, Е. Гідденса, П. Бергера та ін. А. Бергсон у праці «Матерія та пам'ять» відзначає: пам'ять не тільки зберігає минуле, але й впорядковує сучасне, бо має сітку з образів, що проявляється в процесі взаємодії свідомості з оточуючим світом, і за допомогою якої можна класифікувати нинішні події. Дослідження П. С. почалося в XX ст.: зародився науковий напрям семіотика (Ю. М. Лотман), прихильники якої розглядали пам'ять як знакову систему, здатну зберігати та відтворювати інформацію.

На думку сучасної дослідниці К. Домбровської, феномен «П. С.» є неоднозначним. З одного боку, він може бути використаний для розпалювання етнічної ворожнечі та виникнення міжетнічної напруги, а з іншого – слугувати розвиткові наступного покоління, яке зможе користуватися надбанням попередників, розвиваючи та примножуючи його. П. С. виступає обов'язковою умовою існування суспільства, базується на накопиченні, зберіганні та трансляції соціально-значимої інформації. Змістовну основу складає культурне надбання народу, що включає елементи етнічної культури: мову, мистецтво, матеріальну культуру, звичаї та традиції тощо. Проте П. С. обмежена рамками особистого досвіду різних поколінь. Тому вона є вибірковою, бо має суб'єктивний корінь, тобто факти та події сприймаються крізь призму інтересів особистості, різних соціальних груп. П. С. П. С. сховище соціальних смислів: знань, вмінь, стимулів, емоцій. Але через швидку зміну соціальних настроїв П. С. не перевантажується.

Сучасні дослідники також підкреслюють вплив правлячих груп на П. С., що отримало назву «політика пам'яті» або «нав'язана пам'ять». Це – свідома стратегія проектування образів минулого в планах на майбутнє. Така конструктивна діяльність не завжди має характер прямої маніпуляції, але завжди задає певну модель минулого. Стабілізуючу функцію при цьому виконують маси або інші соціальні групи із власною колективною пам'яттю, що мають за мету

самозбереження у періоди соціальних трансформацій. Масові прошарки населення зберігають на рівні «живої пам'яті» всіх рівнів (загальнонаціональної, регіональної, локальної тощо) більший обсяг уявлень про минуле, а отже і більшу спадкоємність від минулого покоління. Проте можливості збереження та розповсюдження у них менші, бо «жива пам'ять» зберігається не більше 2 – 3 поколінь, згодом перетворюючись на міфологеми (архетипи) або соціальні практики (традиції). До того ж ареал розповсюдження колективної пам'яті знаходиться у рамках соціального простору даної соціальної групи. Досвід мас може бути впроваджений тільки завдяки елітам або контрелітам різних рівнів.

П. С. здатна об'єднувати, консолідувати етноси, нації, суспільства, соціальні групи. Так, К. Шмідт вважав, що пам'ять завжди мала соціальну та об'єднуючу дію, реалізувала спільність, як сучасних людей, так і вже давно померлих. На його думку, П. С. передбачає глибинну духовну спільність між живими, тими, хто жив і тими, хто буде жити. У важкі моменти історії П. С. стає джерелом духовної сили та патріотизму. Так, прем'єр-міністр Великобританії У. Черчілль у власних виступах в Палаті общин нагадував співвітчизникам про боротьбу з іноземними агресорами, розпочинаючи від часів розгрому іспанської Великої Армади.

Вважається, що історики впливають на П. С. Вона отримує підтримку у матеріалах істориків. На П. С. впливають художня література та мистецтво, телебачення та інші засоби масової інформації та комунікації.

Психологічна мнемоністика (А. Асмолов, Л. Виготський) розглядає пам'ять як запам'ятовування, зберігання та подальше відтворення індивідуумом власного досвіду. У працях П. Жане, В. Вундта, У. Джеймса відзначалося, що пам'ять є елементом соціального життя людини і має соціальний характер. Французький філософ, психолог та психіатр П. Жане вважав пам'ять найважливішим явищем людської психічної організації. Пам'ять людини спрямована на оволодіння часом, адже минуле зберігається завдяки пам'яті, що складається із конструкції скороченого образа події достатнього для уявлення її тим, хто не був присутнім. З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм досліджували колективне несвідоме та шляхи його актуалізації.

Соціологічний підхід до вивчення П. С. відбився у роботах Е. Дюркгейма, П. Бергера та Л. Леві-Брюля, де відзначалася соціальна обумовленість та соціальні рамки пам'яті. Е. Дюркгейм, як представник функціоналізму, вважав, що наявність загальних спогадів дозволяє забезпечувати єдність колективу, надає йому необхідну стійкість та усвідомлення власної цілісності. Вперше ввів поняття «колективна пам'ять» та звернув увагу на його співвідношення з історичною пам'яттю французький соціолог М. Хальбвакс. П. Бергер, як прихильник феноменологічного підходу, вважав, що індивід, вступаючи у безпосередню взаємодію з іншими людьми, утворює загальні спогади, які мають соціальний характер, адже присутні у всіх представників малої соціальної групи, створюючи умови для успішної комунікації. Індивідуальний запас спогадів окремої людини являє унікальну сукупність спогадів різних соціальних груп.

Інформаційний підхід щодо П. С. як своєрідного сховища результатів практичної та пізнавальної діяльності, які виступають базисом функціонування

та розвитку індивідуальної та суспільної свідомості, розглядалися в концепціях Я. Ребане, В. Колеватова та М. Терещенка. В. Устьянцев розглядає П. С. як складний взаємозв'язок інститутів, здійснюючих спадкоємність минулого та майбутнього. А. Дахін вводить поняття колективної соціально-історичної пам'яті.

Культурологічний підхід (Ю. Лотман, А. Гуревич, А. Моль) розглядає пам'ять як культурно-історичну спадщину, духовний потенціалі народу. Представники цього підходу пов'язують культуру зі зберіганням та передачею смислу, а також вводять поняття «пам'ять світу».

Російська дослідниця Н. С. Шаповалова відзначає кілька етапів в розвитку П. С.: 1) виникнення інститутів П. С. за племінного суспільства, де механізмом трансляції соціального досвіду з функціями П. С. виступали системи жестів, ритуальні обряди, архаїчні мовні структури. 2) вербальний простір П. С., коли знання зберігалися і передавалися усно; 3) графічний простір П. С., пов'язаний із винайденням алфавіту, рукописних текстів, друкарського верстату, перетворення книги у масовий продукт; 4) електронний та віртуальний простір, коли поява нових комунікативних технологій здійснює безпосередній вплив на глибину та об'єм П. С. П. С. у сучасному суспільстві перестає носити характер «переданої у спадок»; вона опосередковується свідомістю індивідуальних суб'єктів, які у відповідності до власних інтересів та цілей приймають, трансформують або відкидають «істини» минулого; діяльністю соціальних груп як суб'єктів культурної дії, які задають рамки спогадів та сприйняття минулого; та «творців» образів минулого, які використовують владні ресурси П. С. у власних інтересах.

Література: Домбровская К. И. Социальная память в трансформирующемся обществе // http://fst.my1.ru/load/socialnaja_pamjat_v_transformirujushhemsja_obshhestve/1-1-0-7; Колеватов В.А. Социальная память и понимание. – М., 2001; Лойко О. Т. Ритуал в социальний памяти // Известия Томского политехнического университета. – 2004. – Т. 307. – № 4; Шаповалова Н.С. Социальная память открытого общества // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика. Том 12. Выпуск 1. – 2012; Ее же. Социальная память: институциональный дискурс // Инновационное общество – новая историческая эпоха цивилизационного развития: Сборник научных трудов. Т. 2, Ч. 1. – Саратов, 2009; Ее же. Шаповалова Н.С. Социальная память и проблема наследования культурно-исторического опыта // Стратегии социализации молодежи в глобальном мире: Сборник научных трудов. – Саратов, 2011.

Марія Казьмирчук

ПАНАМЕРИКАНИЗМ (від грец. pan – все і англ. american – американський) – політична доктрина, головною ідеєю якої є обґрунтування спільності історичної долі, економіки, культури країн і народів Американського континенту. Ще на початку XIX ст. під гаслом «Америка для американців» П. став обґрунтуванням прагнення США на гегемонію в Західній півкулі. У 1823 р. президент США

Дж. Монро проголосив доктрину, направлену проти втручання європейських держав у справи Американського континенту, зокрема для протидії визвольній боротьбі народів Латинської Америки. Однак у подальшому «доктрина Монро» стала ототожнюватися з гаслом «Америка для США». З кінця XIX ст. П. як принцип співпраці американських країн під егідою США використовувався для здійснення американської експансії в Латинській Америці і витіснення з цього регіону інших країн (особливо Великої Британії). З метою втілення ідеї П. з 1889 до 1948 р. періодично скликалися панамериканські конференції – наради голів держав Південної та Північної Америки. Перша панамериканська конференція у Вашингтоні створила Торгівельне бюро американських республік, перетворене у 1910 р. на Панамериканський Союз, у 1948 р. на Організацію американських держав (ОАД). Вищим органом ОАД з 1970 р. є щорічна Генеральна Асамблея міністрів закордонних справ, виконавчим органом – Постійна рада ОАД у Вашингтоні. У 1960 р. був створений Міжамериканський банк розвитку для фінансування програм розвитку в країнах Латинської Америки. Сучасна доктрина та різноманітні модифікації П. мають суперечливий характер. Проголошуючи захист інтересів усіх американських країн П. фактично сприяє інтересам великого капіталу США, який намагається контролювати економіку латиноамериканських країн.

Література.: Гончар Б.М. Панамериканський союз // Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х томах – К., 2004. – Т. 2; Антясов М.В. Панамериканизм: идеология и политика. – М., 1981; Его же. Современный панамериканизм. Происхождение и сущность доктрин панамериканской солидарности. – М., 1960.

Борис Гончар

ПАНГЕРМАНІЗМ (від грец. pan – усе і «германці» – застаріла назва німців) – шовіністична, войовнича доктрина, що 1) відображала прагнення до об'єднання всіх німецьких країн територій навколо Німецької імперії; 2) обґрунтовувала необхідність встановлення світової гегемонії Німеччини шляхом територіальної експансії в Європі та поза її межами і докорінного переділу колоній. П. Зародився на початку 80-х рр. XIX ст. в Австро-Угорщині, де Г. Шернер та інші представники німецьких шовіністичних кіл розробили програму приєднання австрійських областей країни до Німецької імперії, яка у 1871 р. об'єднала німецькі країни навколо Пруссії. У Німеччині прихильники П. створили Пангерманський союз (1891 – 1939 рр.), який поширював свій вплив на всі німецькі володіння, всі німецькі області в інших країнах і справляв помітний вплив на німецьке суспільство. П. заперечував міжнародне право і виправдовував політику «з позиції сили», проповідував гранично націоналістичні і шовіністичні ідеї, расові теорії про нібито зверхність німецького народу над іншими народами. П. пропагував загарбання англійських, французьких, бельгійських та інших колоній, залізорудних прикордонних районів Франції, усієї Бельгії, Голландії, скандинавські країни. Важливою складовою П. в обґрунтуванні континентальної експансії була пропаганда «Дранг нах Остен» («натиск на схід»). Пангерманці вимагали відірвати від

Російської імперії Прибалтику, Царство Польське, Україну, Білорусію та встановити над ними німецький контроль. Засобами досягнення цілей П. були активна підготовка до війни, мілітаризація країни, особливо, будівництво могутнього військово-морського флоту. П. був натхненником агресивної зовнішньої політики Німеччини в розв'язанні світової війни 1914-1918 рр. Після німецької поразки в ній пангерманісти пропагували політику реваншу і підготовки нової війни. Фашизм, що прийшов до влади в Німеччині у 1933 р., використав П. для подальшого розпалювання шовінізму та націоналізму. Після Другої світової війни 1939 – 1945 рр. П. втратив своїх прихильників.

Література: Германская история в новое и новейшее время: В 2 т. – М., 1970. Т.1.; Матвеева А.Г. Германская империя 1871 – 1914. – М., 2002.; Матвеева Л.В. Из истории пангерманизма и стремлений немцев на Восток (1914 – 1916) (По работам В.П. Бузескула) // Східний світ.– 2007. – № 4; Ратнер Н.Д. Очерки по истории пангерманизма в Австрии. – М, 1970; Турыгин А.А. Лидер Пангерманского союза Генрих Класс // Новая и новейшая история. – 2012. – № 6.

Борис Гончар

ПАНІСЛАМІЗМ (грец. pan – все та іслам) – релігійно-політична ідеологія, в основі якої – уявлення про те, що іслам забезпечує наднаціональну і надкласову спільність його прихильників, рух кінця XIX – XX ст., спрямований на відродження об'єднуючої сили ісламу для опору вторгненням Заходу на мусульманські землі.

Термін «П.» як політичний почав використовуватися турецькими дописувачами від 1860-х рр., як ідеологічний – був впроваджений А. Вамбері на початку 1878 р., а потім набув популярності завдяки статтям французького журналіста Г. Чармеса початку 1880-х рр. Питання витоків П. є дискусійним. Деякі науковці відносять їх до ваххабітської та інших реформаторських течій в ісламі. Інші називають 1874 або 1878 роки як дати походження та асоціюють його з політичними цілями Алдул Азіза або Абдул Хаміда ІІ. З впевненістю можна сказати, що в Османській імперії П. ствердився до 1870 р. У 1878 р. Абдул Хамід ІІ вже добре усвідомлював місце П. у власній політиці. Він, очевидно, відчував, що ідеї ісламістської єдності під владою султана в якості халіфа забезпечать йому більшу підтримку серед мусульманських підданих. П. також наголошував на релігійній єдності на противагу різноманіттю інших культурних факторів, які загрожували розчленувати імперію. Разом із тим Абдул Хамід ІІ розіслав своїх емісарів до Афганістану, Китаю, Єгипту, Індії, Аравії, Яви і Тунісу з метою закликати мусульман звернутися до його столиці по керівництво і об'єднантися проти вторгнення Франції до Тунісу. І ортодоксальні, і світські інтелектуали, в якості реакції на втрату Кіпру (1878 р.), Тунісу (1881 р.), Єгипту (1882 р.), наполегливо прагнули створити політичну ідеологію і рекомендувати практичні кроки, спрямовані проти європейського проникнення. Тобто, політичний П. можна розглядати в якості захисної реакції, спрямованої на захист мусульман від іноземного домінування.

П. продовжував зростати у чисельності та силі у XX ст. Можливо, під впливом світової тенденції до секуляризму, він набув більш політичного, ніж

релігійного характеру. З іншого боку, його послабило суперництвом лідерів фракцій і національних груп ісламського світу. Але основоположне кредо П. живе у серцях мусульман як романтичний ідеал, недосяжний у світі конфліктуючих національних держав. Можна сказати, що кожний мусульманин, який повстає проти панування західного матеріалізму, робить свій, хоча б навіть несвідомий, внесок до цього вчення. На сучасному етапі П. своєрідно переплітається з ісламським фундаменталізмом. Але виявилося, під прапори П. складно залучити маси. Це добре побачили молодотурки після перемоги революції 1908 р. Тоді вони звернулися до теорії пантуранізму, а потім до її зміненого варіанта – пантюркізму.

Література: Жантиев Д.Р. Пропаганда панисламизма в Османской Сирии в эпоху правления Абдул-Хамида П (1876 – 1908) // Вестник Московского университета. – Сер.13. Востоковедение. – 1999. – № 4.

Тетяна Орлова

ПАНТЕЇЗМ (грец. παν – все і φεοζ – бог) – філософське вчення, в якому зближаються або ототожнюються в одне ціле Бог і Природа, Бог і Всесвіт. Термін «П.» ввів в обіг на початку XVIII ст. англійський філософ Дж. Толанд для позначення віри або філософських концепцій, які визнавали тотожність Бога і світу (природи, космосу, універсума). Пантеїстичні гілозоїзм (філософська концепція, згідно якої одухотворені всі тіла, космос, матерія, природа), іммнентизм (переконання в тому, що Вище буття цілком присутнє в світі, а не поза ним), монізм (наявність одного основного принципу, єдиного начала в творенні Всесвіту), індуїзм (давньоіндійська релігійно-філософська система Веданта і одна з найвпливовіших шкіл індійської філософії Санкх'я), стоїцизм (вчення про божественний і космічний Логос), філософія Джордано Бруно («Бог є діюча і фінальна причина всього існуючого, його початок, середина і кінець, вічність і безкінечність»), Бенедикта Спінози («Бог або Природа»), Георга Гегеля (Абсолютна ідея лежить в основі світу). До П. відносять неоплатонізм (філософсько-містичний напрям античної думки III – VI ст., який об'єднав в собі східні вчення з грецькою філософією). В ХХ – на початку ХХІ ст. ідеї П. зустрічаються в космізмі (навколонауковий рух, який на основі релігійних вчень різних часів і народів осмислює космос як всеохоплюючу реальність, до якої повністю належить людина) і екософії (один з напрямів в сучасній екологічній свідомості, який розглядає ставлення людини до природи в особистісному, етичному, релігійному, культурологічному аспектах). П. неприйнятний для християнської віри, яка говорить про трансцендентність Бога, визнає його присутність в світі, але не пояснює цієї присутності.

Виділяють чотири основні форми П.: 1) теомоністичний наділяє існуванням лише Бога, позбавляючи світ самостійного буття (акосмізм); 2) фізиомоністичний – існує лише світ, природа, які і є Богом. Таким чином Бог позбавляється самостійного існування (філософ, фізик, хімік В. Ф. Оствальд, біолог Е. Геккель); 3) трансцендентний (містичний) – так зазвичай називають панентеїзм – релігійно-філософське вчення, згідно якого світ перебуває

всередині Бога. Термін «панентеїзм» ввів в обіг в 1828 р. німецький філософ К. К. Краузе: «Якщо усвідомлено, що Бог в самому собі, під собою і через себе є Світ, то це зовсім ще не означає, що Бог є світ: навпаки, саме цим-то і заперечується, бо Світ є сукупність кінцевого, під Богом, і через Бога, і в Богові. Таким чином, істинне пізнання Бога зовсім не є пантеїзм або Allgotllehre, або космотеїзм, або Weltgottlehre, але навпаки, повне заперечення його – панентеїзм»; 4) іманентно-транцендентний, згідно якому Бог здійснюється в речах (філософ Б. Спіноза, письменник І. В. Гете, філософ Р. Ейкен, протестантський теолог і філософ Ф. Шлейєрмахер).

Література: Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; О'Доннел К. Религии мира. – Харьков-Белгород, 2007; Философский энциклопедический словарь /Ред.-сост. Е.Ф. Губский и др. – 2003; Национальная философская энциклопедия. [Электронный ресурс] – Режим доступа: – http://terme.ru/dictionary/184/

Оксана Сморжевська

ПАНТЕОН – (лат. Pantheon, гр. Πάνθειον – храм усіх богів, від παντες — всі й θεός – бог). Цей термін має декілька значень.

1. В давнину – храм, присвячений всім або багатьом богам певної релігії, зокрема у стародавніх греків і римлян. Найвідоміший з них — пантеон у Римі – храм на Марсовому полі, побудований на честь найбільш шанованих олімпійських богів, особливо Марса і Венери – покровителів роду Юліїв-Клавдіїв. Споруджений у 27 р. н. е. сподвижником імператора Августа полководцем Агріппою; зруйнований пожежею 110 н. е. і відновлений під час правління імператора Адріана бл. 125 н. е. Названий П. – колосальна купольна ротонда з глибоким портиком по фасаду, перекрита напівсферичною банею. Площу ротонди збільшують вісім велетенських ніш. Всередині був пишно декорований, прикрашений статуями богів (всередині статуя Юпітера). У Середні віки частково перебудовувався. З VII ст. римський П. – християнська церква і національний мавзолей, де поховано визначних осіб (діячів італійського мистецтва, зокрема Рафаеля, а також перших королів Італії та ін.).

2. Усипальниця, місце поховання видатних людей. Наприклад, в Парижі – усипальниця видатних діячів Франції. Французьким П. в 1791 р. під час Великої французької революції стала церква Сент-Женев'єв, збудована у 1764 –1790 р. в стилі класицизму архітектором Ж.Суфло. На фронтоні будівлі був напис: «Великим людям – вдячна вітчизна». Тут було поховано і перепоховано понад 70 видатних осіб Франції, в т. ч.: відомих мислителів (Вольтера, Ж Ж. Руссо), письменників (В. Гюго, Е. Золя), вчених (економіста Ж. Монне; фізиків П. Кюрі та М. Кюрі-Склодовську, П.Ланжевена, державних і політичних діячів Ж.П.Марата, М. Ж. А. Н. Кондорсе, Ж. Жореса, Л. Н. Карно, С. М. Ф. Карно, А. Мальро та ін. (останки Мірабо в 1793 р. і Марата в 1795 р. були вилучені з П.). У Лондоні усипальницею королів, державних діячів, інших видатних осіб є Вестмінстерське абатство (1245 – 1745 рр.). П. споруджено і в деяких інших

країнах (зокрема, в Грузії на горі Мтацмпада, у Польщі Вавельський замок).

3. Сукупність усіх божеств в якій-небудь політеїстичній релігії.

4. Збірка, сукупність гідних памяті творів мистецтв або літератури, фактів історії, імен тощо.

Література: Рожко В. Є., Пришляк В., Лотоцький П., Сидор О., Ошуркевич О. Національний пантеон "Козацькі могили". – Луцьк, 2003; Бондаренко М.Е. Государственные пантеоны древнегреческих полисов Северного Причерноморья. – М., 2007; Мифология греков и римлян. – М., 1996; Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002.

Інна Заболотна

ПАПІРУСОЛОГІЯ (від грец. papyros – назва рослини з родини осокових – і лат. 1ogos – слово, вчення) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає античні та візантійські письмена на папірусі грецькою та латинською мовами для їх прочитання, атрибуції й реконструкції.

Як матеріал для письма папірус був поширений у Стародавньому Єгипті і використовувався більше чотирьох тисячоліть. Пліній Старший в “Природничій історії” залишив детальний опис процесу виготовлення матеріалу для письма. Перші античні папіруси були знайдені в Єгипті та Тунісі, де вони найкраще збереглися завдяки сухому клімату. Серед них твори Аристотеля, фрагменти із праць Софокла, Есхіла, Гомера. Велика кількість папірусів, що датується І ст. була віднайдена в 1752 р. під час розкопок римського міста Геркуланума. З IV ст. н.е. на зміну папірусу приходить пергамен, однак ще декілька століть папірус залишається у вжитку. Остаточно він припинив своє існування тільки після винаходу паперу у Китаї у І ст. н.е.

Як самостійна історична дисципліна, П. відокремилась від палеографії наприкінці ХІХ ст., але і досі тісно пов’язана з нею, оскільки вирішує спільні завдання та застосовує єдині методи та прийоми дослідження. Термін “папірусологія” вперше був введений до наукового обігу у 1898 р.

До завдань вивчення П. належать проблеми класифікації папірусів за змістом, призначенням, типологією, видовими особливостями тощо. Для реконструкції текстів застосовуються як спеціальні джерелознавчі методи, так і конкретні методики палеографії, дипломатики, текстології, кодикології тощо. Різноманітність джерел, їх специфіка, видові та типологічні особливості спричинили до диференціації науки на окремі напрями: документальна папірусологія, літературна, юридична, господарська та ін.

З 1949 р. працює міжнародна Асоціація папірусологів (Франція), членами якої є Бельгія, Німеччина, Голландія, Велика Британія, Австралія, Італія та інші країни.

Література: Войцехівська І.Н. Папірологія // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008; Кошеленко Г.А. Государство Птолемеев. § 2. Папирологические материалы //Источниковедение Древней Греции: Эпоха эллинизма. Учеб. пособие. – М., 1982; Специальные исторические дисциплины. Учеб. пособие /В.А.Замлинский, М.Ф.Дмитриенко, Т.А.Балабушевич и др. – К., 1992.

Ірина Войцехівська

ПАРАДИГМА (від грец. παράδειγμα – приклад, модель, зразок).

1. Приклад, який був взятий з історії чи міфології і наведений з метою порівняння.

2. Сукупність цінностей, методів, підходів, технічних досвіду та засобів, визнаних у науковому товаристві у певний період часу.

3. Сукупність пізнавальних принципів і прийомів відображення політичної реальності, які створюють логіку організації знань, модель теоретичного тлумачення певних соціальних явищ.

4. Теорія (або модель постановки проблем), прийнята як зразок вирішення дослідницьких задач.

П. може бути абсолютною, науковою, державною, особистою (індивідуальною або суб'єктивною) і загальноприйнятою. До загальноприйнятої П. відноситься зразковий метод прийняття рішень, моделі світу або його частин (галузі, галузі знань, сфер життя і діяльності), які приймаються великою кількістю людей. Особиста П. – це сутнісний метод прийняття рішень, ментальна модель окремої людини.

Розпочав розмірковувати про П. ще грецький філософ Платон, який вбачав у ідеях реально існуючі праобрази речей, їх ідеальні зразки, які мають реальне втілення. Так, у його творі «Тімей» деміург (творець) створює все сущее, споглядаючи на зразок або першообраз. Ці ідеї були пізніше підхоплені неоплатоністами. У Середні віки набуло поширення вчення про еманацію бога, про творення ним світу за своїм образом і подобою. В XV ст. в англійській мові слово «П.» почало вживатися у значенні «зразок, модель». Школою німецької класичної філософії вчення про П. розглядалося як аналіз принципів внутрішньої та зовнішньої єдності різних формувань, а також було розкрите у вченні про першообраз всіх тіл. Німецькі філософи Шеллінг і Г. Гегель висунули ідеї про духовний та ідеальний праобраз як зразок. У філософії поняття «П.» було введено позитивістом Г. Бергманом для характеристики нормативності методології. Марксисти використовували термін «П.» для аналізу процесів художньої і наукової творчості. К. Маркс і Ф. Енгельс звернули увагу на те, що різні науки можна сприймати у якості зразків. Широко відомим поняття «П.» стало завдяки американському історику фізики Т. Куну, на думку якого воно займає важливе місце. У книзі «Структура наукових революцій» (1962 р.) Т. Кун виділяє два аспекти П. – епістимічний та соціальний. У епістемічному плані П. – це сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності. У соціальному П.характеризується через поділяюче її конкретне наукове співтовариство, цілісність і границі якого вона визначає. Після цього П. почала позначати визначальний напрямок розмірковувань у тій чи іншій області науки, який задає правила стосовно типу задач, які розв'язують дослідники, і шляхи, якими вони йдуть до їх розв'язання. У наукових колах таке ставлення викликало дискусію, у якій взяли участь К. Поппер, І. Лакатос та ін. В результаті було наголошено на неоднозначності поняття П.

У сучасній філософії науки поняття «П.» є дуже продуктивним і розглядається як система теоретичних, методологічних й аксіологічних

установок, що беруться за зразок розв’язку наукових задач і визнаються всіма членами наукової спільноти.

У лінгвістиці термін «П.» має свою історію та особливості вживання. Він визначається як тип зв’язків у мовній системі, які встановлюються на підставі варіативності, подібності, протилежності, похідності, включення, субкатегоризації мовних одиниць і унеможливлюють їхнє одночасне уживання в певній позиції. П. кваліфікується як відношення підпорядковані логічній диз’юнкції (або/або). Термін увів датський мовознавець Л. Єльмслев для опису антиномії системи мови, якій притаманні парадигматичні відношення, і мовлення, якому властиві синтагматичні. Він замінив запропонований раніше швейцарським лінгвістом Ф. де Соссюром термін «асоціативні відношення» та «вертикальні відношення» вченого І. Бодуена де Куртене. За іншими джерелами, піонером у запровадженні вживання досліджуваного терміна у значенні теоретичної моделі слід вважати Нобелівського лауреата Д. Балтімора, який проголосив «нову П. нашого розуміння причин захворювання раком».

Література: Андрійчук Н. Парадигма як термін // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології. – 2008. – № 620; Демьянков В. З. Термин парадигма в «родном» и «чужом» ареалах // Парадигмы научного знания в современной лингвистике: Сб. научных трудов. Издание второе, дополненное. – М., 2008. //http://www.infolex.ru/PARAD2.HTM; Концепция научных парадигм и революций Томаса Куна. // http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/103628/31/Filosofiya_nauki_i_tehniki__konspekt_lekciii.html

Григорій Казьмирчук

ПАРЛАМЕНТ (лат. parlate – говорити, розмовляти) – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням. Система влади, за якою носієм законодавчої влади є П., виконавчу владу здійснюють президент, уряд, міністерства і відомства, державно-адміністративні установи, судову – незалежні суди, підпорядковані закону, вперше законодавчо була закріплена в Конституції США (1787 р.). Зафіксована вона також і в Конституції гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.). Батьківщиною сучасного П. вважають Англію (утворений в XIII ст. як орган станового представництва). Однак паростки народного представництва і зразки представницьких органів, статус, порядок формування і розподіл повноважень, які взяті за основу парламентського будівництва багатьох країн світу, зародилися ще в Давньому Римі (праобраз двопалатного П. – народні збори і Римський Сенат). В епоху Середньовіччя поширення набула станово-представницька система (Генеральні Штати у Франції, Кортеси в Іспанії).

За парламентської форми врядування, яка може бути і в республіці, і в монархії, П. теоретично володіє суверенітетом, який йому делегували виборці, і, спираючись на нього, формує уряд, що є відповідальним перед ним. На практиці, наприклад у Великій Британії та деяких інших країнах, помітні прагнення через уряд встановити контроль за діяльністю законодавчого органу.

Парламентська республіка існує в Італії, Німеччині, Португалії,

Словаччині, Угорщині та інших країнах. Для парламентської республіки характерна виборність державних органів, їх відповідальність, представництво різних групових інтересів. П. здебільшого формуються коаліційні уряди, що дає змогу репрезентувати в них різні політичні сили і значний спектр соціальних інтересів. Однак така перевага може перетворитися на серйозну ваду, якщо жодній з політичних сил не вдається отримати стійку більшість або сформувати тривалу партійну коаліцію, що призводить до частої зміни урядів та дестабілізації в країні.

Література: Політологія /За наук. ред. А. Колодій. – К., 2000; Політологія /За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенька. – К., 2001; Мачульская И. Парламентаризм: «И опыт, сын ошибок трудных…» // Сенатор. Федеральный информационно-аналитический журнал [Электронный ресурс] – Режим доступа: – http://www.senator.senat.org/senat.html.

Володимир Литвин

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – система правління, заснована на верховенстві представницького (законодавчого) органу – парламенту в системі органів державної влади при розподілі влади на законодавчу, виконавчу і судову. П. є особливим типом державного устрою верховної влади, при якому в структурі найвищих державних органів створюється постійно діючий і вибраний громадянами тієї чи іншої країни законодавчий орган, покликаний здійснювати представницькі функції та приймати найвищі рішення у формі законів. У цьому сенсі головна відмінна риса П. – наявність загальнонаціонального представницького зібрання, яке працює на постійній (професійній) основі. П. означає специфічність функцій і повноважень представницького органу (парламенту), до яких належать прийняття законів, обговорення і прийняття державного кошторису (бюджету), участь у формування державних органів виконавчої та судової влади, призначення найвищих посадових осіб, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, а також широкі контрольні функції.

П. як систему правління відрізняють специфічні форми роботи парламенту: сесії, пленарні засідання, парламентські слухання, парламентські розслідування тощо. Особливий спосіб формування парламентських установ – безпосередній вибір громадянами – визначає й особливий характер взаємин парламентаріїв (і парламенту загалом) з виборцями. Як окремі члени парламенту, так і парламент загалом в принципі тісно пов’язані з інтересами та очікуваннями своїх виборців незалежно від того, керуються члени (депутати) парламенту в своїй діяльності вільним або імперативним мандатом. Цим пояснюється близькість представницьких закладів до громадян, на відміну від представників виконавчої влади.

У сучасних умовах П. можливий як в парламентських республіках, так і в парламентських монархіях. Вважається, що політичною передумовою встановлення такої системи правління є наявність стабільної багатопартійної політичної системи.

Від П. як системи правління слід відрізняти народне представництво як

систему представницьких (таких, що виборсаються громадянами) органів державної влади і місцевого самоуправління. Система народного представництва (народоправства) включає в себе парламентську установу, але може «обходитися» і без неї, як це, наприклад, було характерно для радянської представницької демократії з її квазіпарламентами.

Володимир Литвин

ПАРЛАМЕНТСЬКА БІЛЬШІСТЬ – стійке, добровільне об'єднання парламентаріїв, на засадах узгодження їхніх політичних позицій, що становить більшість від конституційного складу представницького органу влади, має правовий статус і формалізовані принципи, мету і підстави діяльності.

Історичними та структурними умовами виникнення й існування П. Б. є теорія поділу влади, система стримування і противаг, парламентська і змішана республіканські форми правління. Останні характеризуються тим, що найвищий орган виконавчої влади контролює парламент за допомогою партійної більшості у представницькому органі, на яку він і спирається у своїй діяльності. Якщо уряд втрачає підтримку цієї більшості, парламент висловлює вотум недовіри вищому органу виконавчої влади, що має своїм наслідком його відставку. У такому разі президент має право за пропозицією уряду розпустити парламент і оголосити дострокові вибори законодавчого органу. П. Б. є елементом механізмів розподілу повноважень між парламентом, главою держави і урядом, процедури формування уряду, його політичної відповідальності перед представницьким органом влади. П. Б. здебільшого означає фактично партійну більшість у парламентах. Конституції деяких держав (Болгарії, Греції, Румунії, Словенії, Португалії) формалізують її компетенцію щодо обрання прем'єр-міністра та формування уряду. Так, лідера політичної партії (їх коаліції), що за результатами виборів має більшість місць у представницькому органі влади (нижній палаті), або керівника найбільшої парламентської групи призначають прем'єр-міністром, який має значні повноваження щодо персонального складу уряду. Конституції також регулюють процедуру визначення волевиявлення П. Б. – інвеституру уряду, необхідну для його легітимного і легального затвердження. П. Б. розглядається теорією конституціоналізму як головна передумова і засіб стабільності урядів. Проте функціонування П. Б., перебіг зазначених конституційних процедур великою мірою залежить від реальної розстановки партійно-політичних сил та їх представництва в парламенті. Досить поширеною є практика узгодження позицій – консультацій глави держави з керівниками найбільших фракцій у парламенті до призначення прем'єр-міністра.

Необхідність застосування політичної відповідальності найвищого органу виконавчої влади перед парламентом, її характер здебільшого визначаються потребами конкретного політичного курсу, реальними політичними інтересами. Проте раціоналізація парламентського правління призвела до конституційного закріплення порядку притягнення уряду до політичної відповідальності – інституту вотуму недовіри. Результат застосування цієї процедури значною мірою залежить від підтримки уряду більшістю в парламенті. У переважній більшості країн з двопалатним парламентом уряд несе відповідальність тільки

перед нижньою палатою.

Володимир Литвин

ПАРТИЗАНИ – (франц. partisan) – учасники збройної боротьби в тилу ворога, члени нерегулярних військових сил, які вдаються до обмежених акцій, узгоджених із загальною політично-військовою стратегією проти регулярних ворожих військ. Партизанська тактика включає постійне переміщення атак і заходи диверсій та тероризму. Традиційно партизанська війна була знаряддям протесту проти лих, які нав'язували народу іноземні загарбники або правлячий режим. П. можуть діяти незалежно або допомагати регулярним військовим операціям.

Стратегія, що лежить в основі партизанської війни, полягає у виснажуванні ворога, доки буде накопичена достатня військова сила, щоб розбити його в бою, або досягнута сила політичного та військового тиску, що могла б примусити його шукати миру. Китайський воєначальник Сунь Цзи (350 р. до н.е.) виклав основні правила партизанської тактики у трактаті "Мистецтво війни", пропагуючи обман та раптовість. У наполеонівську добу пруський офіцер та науковець Карл фон Клаузевіц переконував, що руйнування волі суперника до бою є головним чинником, і що партизанська війна є істотною допомогою у цьому. Під час походу Наполеона до Росії (1812 р.) його війська зазнали суттєвих втрат від місцевих П., серед яких найбільш відомим організатором став Д. Давидов.

Партизанський рух набув значного поширення на окупованих територіях під час Другої світової війни. Особливо героїчною та результативною була партизанська боротьба на терені СРСР, зокрема в Україні. Активно діяли великі партизанські з'єднання і загони, був створений спеціальний штаб, який здійснював загальне керівництво. Як складова Руху Опору партизанська боротьба мала місце на загарбаних територіях Європи та Азії.

Більшість національно-визвольних рухів, які мали місце після Другої світової війни, використовували, щонайменше частково, вчення Мао Цзедуна. Будучи відданим послідовником вчення К. Маркса і В. Леніна, Мао керувався власним досвідом партизанського ватажка, набутого під час відступу від військ генерала Чан Кайши, що привів його до висновку: комуністична революція в Китаї прийде не від міського пролетаріату, а від селян. Його доктрина революційної війни пропагувала партизанські дії як найважливішу допомогу регулярним силам, які в кінцевому результаті наберуть достатньої сили, щоб розбити ворога.

В основі партизанської війни лежить політична мета, і революційні студії її теоретиків підкреслюють спорідненість П. з народом, який їх підтримує і надає свого роду прихисток. Коли П. вдаються до терористичної тактики, лояльність народу може коливатися. Якщо їх супротивники відповідають таким же чином, населення боїться обох сторін і може співпрацювати з будь-якою стороною, яка у цей час утримує контроль.

Партизанська війна вимагає екстраординарного керівництва на всіх рівнях. Успішні лідери, серед них – Мао Цзедун (Китай), Й. Броз Тіто (Югославія), Хо Ши Мін (В'єтнам), Ахмед Бен-Белла (Алжир), Фідель Кастро (Куба), які в більшості своїй мали цивільну біографію, – виявилися здатними привертати, організовувати та надихати послідовників, насаджуючи в той же час серед них сувору військову дисципліну.

Гаазька конференція з питань ведення наземних військових дій у 1899 і 1907 рр. встановила правила визнання П. в якості законних військових. Згоди щодо їх додержання не було, оскільки правила, такі як відкрите носіння зброї та підзвітність певному командувачу, звели б нанівець переваги партизанської війни. Свою роль відігравала й та обставина, що диверсії та тероризм часто породжують жорстокі репресії.

Література: Биструхін Г. С., Вєдєнєєв Д. В, Війна у кам'яних джунглях: Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945 – 2005). – К., 2006; Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя : Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні, 1941 – 1944 рр. – К., 2005; Україна партизанська. 1941 –1945. Партизанські формування та органи керівництва ними / Авт.-упорядник В. С. Лозицький. – К., 2001; Русак А. Партизаны: второй фронт. – К., 2010.

Тетяна Орлова

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. pars (partis) – частина, група) – незалежне активне громадське об'єднання фізичних осіб на підставі загальних інтересів, сформульованих в основоположних ідейних настановах і програмах; виражає політичну волю своїх членів і прихильників; головними завданнями є участь у визначенні політичного курсу держави, виробленні державної політики, формуванні органів влади і місцевого самоврядування, представництво в їх складі; має стійку структуру і постійний характер діяльності. Політичні партії в сучасному розумінні вперше виникли у XVIII ст. у зв'язку з буржуазними революціями й утворенням системи парламентаризму. Протопартіями вважаються британські «торі» та «віги», а перші масові політичні партії з'являються у країнах Європи з кінця XIX –поч. XX ст.

Першою українською П. П. вважається Русько-українська радикальна партія, що виникла в Західній Україні у 1890 р. На цій же території у 1899 р. утворена Українська народно-демократична партія, того ж року – Українська соціал-демократична партія. На Наддніпрянській Україні, в Харкові 1900 р. було засновано Революційну українську партію (РУП). їх розквіт припадає на 1917 – 1920 рр. За радянських часів політична система України характеризувалася однопартійністю, а керівна роль комуністичної партії СРСР закріплювалася законодавством (ст. 6 Конституції УРСР 1978 р.). Створення в Україні у 1989 р. першої в її новітній історії Української національної партії (УНП) започаткувало процес відродження політичної багатопартійності. Політичні партії розглядаються як інститути громадянського суспільства, що запобігають узурпації і зловживанням владою з боку держави.

Політологічна і юридична науки використовують різні типології політичних партій для аналізу їх діяльності й визначення базових положень. Для характеристики П. П. важливі такі критерії: ідеологія, політична платформа, особливості виконуваних функцій, організаційна (внутрішня) структура, соціальна база тощо. Легальне існування політичних партій є можливим за наявності права індивіда на об єднання, юридичної регламентації статусу П. П. Свобода об'єднання (асоціації) належить до прав першого покоління і є однією із засад демократичної політико-правової системи, що закріплена основоположними міжнародно-правовими документами в цій сфері (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.). Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36 Конституції України). Юридичне визначення П. П. міститься у законодавствах конкретних держав і може істотно різнитися залежно від місцевих політичних і правових традицій. Відповідно до ст. 2, 3 Закону України «Про політичні партії в Україні» П. П. – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Ці інституції сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах (ч. 2 ст.36 Конституції України). Статтями 36, 37 Конституції України встановлено обмеження щодо здійснення громадянами права на свободу об'єднання і діяльності політичних партій. Заборонено утворення та діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету й територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Проблеми вдосконалення правового статусу політичних партій в Україні потребують ознайомлення з досвідом інших держав і раціонального його використання, комплексних наукових досліджень, відповідних змін у законодавстві, приведення його у відповідність із Конституцією України і міжнародно-правовими документами.

Володимир Литвин

ПАРЦЕЛЯЦІЯ (від франц. parcelle – невелика частина, частка, наділ; від лат. particula – частка)

В сільському господарстві поділ землі на дрібні ділянки – парцели. Існує думка, що П. розпочалась ще при розпаді первісного ладу, формуванні моногамної сім'ї та зародженні приватної власності на засоби виробництва. За модерної доби (доби капіталізму) П., як розподіл селянських земельних наділів на парцелли, була поширена в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні

під час перебування у складі Австро-Угорщини, а в 20-30 рр. XX ст. – на західно-українських землях у складі Польщі (Другої Речі Посполитої), Румунії та Чехословаччини. З другої половини XIX – початку XX ст. під впливом розвитку капіталістичних відносин в сільському господарстві та зростання сільського населення відбувався швидкий процес роздрібнення селянських наділів на клаптикові парцели. Дрібне селянське землеволодіння і землекористування було однією з причин низьких врожаїв та злиднів селян.

Парцелярне господарство – сімейно-індивідуальне селянське господарство, що грунтується на приватній власності на землю чи на її оренді. Таке господарство було основною формою ведення натурально-споживчого виробництва у докапіталістичному суспільстві. На переважній частині Європи воно утвердилось з поширенням плужного землеробства і парової сівозміни. Подібна система залишається поширеною у господарюванні при капіталізмі. Характерні риси: поєднання землеробства і домашнього виробництва, переважання внутрішньосімейної кооперації різних видів праці, застосування одного і того ж інвентаря для побутових і виробничих потреб, ведення господарства відсталими методами. З розвитком товарно-грошових відносин парцелярне господсратво перетворилось на дрібне товарне.

Література: Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 2002; Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України. – К., 2007.

Інна Заболотна

ПАСІОНАРНІСТЬ (від лат. passio – пристрасть, пристрасність) – наріжне поняття пасіонарної теорії етногенезу, запропонованої в першій половині 1970-х рр. санкт-петербурзьким істориком та географом Л.М. Гумільовим. Найбільш загально П. визначалася ним як рівень біохімічної енергії живої речовини, притаманний індивіду або – частіше – групам індивідів, які об'єднані певними внутрішньосистемними зв'язками. Рівень П., на думку науковця, залежить насамперед від фізико-географічних факторів (див. географічний детермінізм), таких як ландшафтно-кліматичні умови, коливання рівня сонячної активності, що спричиняє зміни у електро-магнітному полі Землі, тощо.

Разом із тим сам Л.М. Гумільов визначав П. як таке собі непереборне прагнення (свідоме, а досить часто – й несвідоме) до діяльності, спрямованої на досягнення певної мети (подекуди – ілюзорної). Періодичні коливання рівня П., спричинені природними факторами, призводять до так званих пасіонарних поштовхів. На піку останніх в межах певних територій утворюється «критична маса» індивідів із підвищеною П., які, у свою чергу, стають рушійною силою етнічних процесів, насамперед – складання нових етносів.

Л.М. Гумільов, аби підкреслити біологічний характер П., неодноразово зазначав, що рівень П. не корелюється із особистісними характеристиками індивіда (здібностями, вольовими та інтелектуальними якостями тощо), а також кількісними та якісними характеристиками людських колективів або популяцій. При цьому П. не визначає етику пасіонаріїв, адже задля досягнення мети вони здатні не лише на подвиги, а й на злочини, не лише на творіння, а й на

руйнування. Неможливими для пасіонаріїв є лише заспокоєність та байдужість. Ще більше дистанціює поняття П. від соціальних вимірів те, що високий рівень П. не має обов'язково на увазі посідання пасіонаріям лідерських позицій. Скоріше навпаки, в якості рушійної сили певного процесу (зокрема, етногенезу) пасіонарії мають складати основну частину мас, «натовпу».

Етногенез та етнічна історія, згідно теорії П., являє собою замкнений цикл протяжністю близько 1200 років, що розпадається на кілька фаз. Обов'язковими передумовами етногенезу, за Л.М. Гумільовим, є наявність первинних контактів представників кількох вже існуючих етносів, що відбуваються у специфічних фізико-географічних умовах – у зоні пасіонарного поштовху (підвищеної активності природних джерел енергії) з обов'язковим поєднанням щонайменше двох ландшафтів.

В цілісному вигляді пасіонарна теорія етногенезу була викладена Л.М. Гумільовим у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук, що була захищена у 1974 р., але так і не затверджена ВАК. Написана на основі цієї дисертації монографія «Етногенез та біосфера Землі» вийшла друком лише у 1989 р. Проте основні положення цієї теорії були відомі науковій громадськості й раніше, адже оприлюднювалися у вигляді статей у науковій та науково-популярній періодиці та доповідей на наукових зібраннях різного рівня.

Від початку зазначена теорія зустріла доволі жорстку критику з боку етнологів, істориків та археологів. Основні претензії, що до неї висувалися, наступні: відсутність чітких недвозначних визначень базових понять (зокрема, самого поняття П., а також етногенез та етнос); довільне, щоб не сказати упереджене, оперування емпіричними даними (насамперед, історичними та археологічними), що наводяться на користь вірності цієї теорії; формулювання основних положень теорії в настільки узагальненій формі, що під визначення етногенезу підпадають практично будь-які масштабні структурні зміни у соціумі. Однак, за всієї ґрунтовності критичних зауважень, жоден з опонентів не спромігся надати системне та всебічне заперечення пасіонарної теорії етногенезу. На тепер вона має доволі значну кількість прихильників, а саме поняття П. досить широко вживається у науковій літературі. Щоправда, під П. найчастіше мають на увазі прагнення до дії, дієвість (як конструктивну, так і деструктивну) індивідів та/або колективів, залишаючи осторонь фізико-біологічні чи-то біохімічні аспекти поняття, які були головними у визначенні самого Л.М. Гумільова.

Література: Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград, 1989.

Євген Синиця

ПАТЕРНАЛІЗМ (від лат. paternus – батьківський, pater – батько) – термін, який має кілька значень.

1. Доктрина і діяльність з позицій "батьківського піклування" по відношенню до верств і груп, які менш захищені у соціальному і економічному відношенні.

2. У трудових відносинах деяких країн – це система додаткових пільг і виплат на підприємствах за рахунок підприємців з метою стимулювання

зростання продуктивності праці, закріплення кадрів, зменшення соціальної напруженості.

3. У міжнародних відносинах під цим терміном розуміється опікування великих держав над слабкішими країнами, а також колоніями, залежними територіями.

У всіх трьох випадках прослідковується спільний момент – це особливий тип покровительського ставлення, що передбачає надання певних соціальних та економічних гарантій в обмін на особисту лояльність. Сучасні форми П. мали і мають місце у країнах "розвитку навздогін", а також у європейських країнах, які після Другої світової війни пройшли стадію "економічного дива".

Природа П. у сучасну епоху зумовлена необхідністю пристосувати традиційні форми свідомості і соціальних зв'язків до реалій процесу модернізації. Зразком нового П. після 1945 р. є досвід організації трудових відносин японських корпорацій, де співробітники вважають свою фірму «родиною», якій не можна зраджувати і треба докладати всіх зусиль для її гараздування, а керівники дбають про «молодших членів сім'ї». Суспільне життя у країнах "соціалістичного табору", зокрема СРСР, було організовано суто на патерналістських засадах, коли головну роль відігравала партія-держава, а трудящі, обмежені у можливостях самореалізації, дякували їй за «батьківську турботу». Після краху "реального соціалізму" сподівання на те, що "за все несе відповідальність і має дбати про кожного свого громадянина держава" деморалізували значну кількість людей, вихованих в інфантилістських традиціях соціального утриманства. Такі настрої, коли людина не може сама, без "батьківської опіки" потурбуватися про себе і своїх близьких, є одним з гальм розвитку суспільства в цілому. Як показує історичний досвід, П. як форма взаємовідносин між державою та суспільством, що виявляється у «батьківському» опікуванні по відношенню до своїх підданих, притаманний для тих країн, де сильна державна влада своїх над слабким і по суті нерозвиненим громадянським суспільством.

Література: Тертичка В. В. Соціальна політика держави: раціоналізм чи патерналізм //Актуальні проблеми державного управління. – 1999. – № 2; Масюк О. П, Патерналізм у сучасній геополітичній системі //Гуманітарний вісник. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 20; Поляковская Н. М. Патернализм советских конституций //Вопросы управления. – 2012. – № 1.

Тетяна Орлова

ПАТРИСТИКА (від лат. pater (patris) – батько)

1. Богословська дисципліна, що вивчає твори перших християнських святих – отців церкви.

2 Вчення перших святих – отців церкви, які у II–III ст. заклали основи церковної догматики, теології і філософії християнства.

У теології П. – це сукупність вчень отців церкви та авторитетних церковних письменників I – VIII ст. – Василія Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського, Максима Сповідника, Йоана Золотоустого, Йоана Дамаскина, Юстина Філософа, Тертуліана, Августина Авреля, Климента

Александрійського, Іринея Ліонського. П. є також частиною догматики (часто як історія догми) чи патрології (як один із об'єктів дослідження). П. при цьому розглядається як частина науки патрології, що включає в себе відповідні філологічні, джерелознавчі, текстологічні та історичні аспекти. Іноді П. ототожнюється з патрологією.

В історії філософії поняття «П.» використовується для позначення християнських теологічних та філософських вчень І – VІІІ ст., які захищали християнську доктрину від філософії язичників, іудейського світогляду, державної влади, що спиралася на язичницькі уявлення про дійсність.

У Православній Церкві поширене розуміння П. як сукупності богословських учень взагалі. Тому в православній літературі можна іноді зустріти терміни «давньоруська П.», «румунська П.», «П. XIX століття» і т.ін. Цим підкреслюється єдність і тяглість богословської думки в Церкві.

У вітчизняній історичній науці XIX – XX ст. із розширенням проблематики досліджень, у тому числі з історії церкви, та залученням до джерельної бази історичного пізнання все більшого кола різноманітних джерел, посилився інтерес до житійної (агіографічної) літератури. Історики, зокрема В. Ключевський, Г. Федотов, А. Кадлубовський, В. Іконников та ін., почали активно вивчати та використовувати житія святих в якості історичного джерела. Це призвело до спроби виділити в системі спеціальних історичних дисциплін історичну П. – науку про твори отців церкви та житія святих як історичне джерело. Однак, ці спроби не були вдалими.

Література: Избранные жития святых (III – IX вв.). – М., 1992; Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как историчекий источник. – М., 1871 (репринт: М., 1988).

Світлана Павленко

ПАТРІАРХ (від. грец. pater – батько і arche – влада)

1. Найвища духовна особа в деяких християнських, переважно православній, церквах, а також єпархіях у католицизмі. Патріаршество існувало в Росії з 1589 р. і було скасоване Петром І та замінене державним управлінням церквами – Святійшим Синодом на чолі з обер-прокурором. Титул П. був відновлений православним Помісним собором 1917 – 1918 р.

П. обирається Помісним собором, якому належить найвища влада з питань віровчення, церковного управління і церковного суду. П. здійснює зв'язки з іншими автокефальними церквами, контролює діяльність автокефальних архієреїв, здійснює нагляд за всіма органами центрального церковного управління. Йому належить також право помилування і пом'якшення церковних покарань. Він скликає Помісні собори і головує на них.

При П. створюється Священний Синод, що складається з постійних і тимчасових членів. При Синоді існують відділи управління справами, зовнішніх зносин, учбовий комітет, господарче управління, пенсійний комітет, видавництво.

2. Глава роду в родовому суспільстві.

В’ячеслав Мордвінцев

ПАТРІОТИЗМ (від грец. πατριώτης – співвітчизник, πατρίς – вітчизна) - моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до Вітчизни і готовність підпорядкувати її інтересам свої власні інтереси. П. передбачає гордість за матеріальні і духовні досягнення свого народу, своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних особливостей, її культурного надбання і зіставлення себе з іншими членами свого народу, постійна готовність підкоряти свої особисті інтереси інтересам загалу, в якому живеш, та захищати інтереси своєї громади, народу в цілому.

Історичне джерело П. – це формування прив'язаності до віри в Бога в традиціях своїх предків, землі свого народження, рідній мові, народним традиціям та культурі.

В умовах утворення двох типів держав, побудованих на мононародному принципі і полінародному (національному) принципі, П. набуває різного забарвлення і розуміння. У першому випадку – це П. у прямому його розумінні, а у другому випадку – це космополітизм з усіма випливаючими наслідками. Тому в державах, побудованих єдиним народом, існує тяга до ще більшої консолідації, а в багатонаціональних державах, побудованих різними народами, рано чи пізно утворюються різні патріотичні осередки навколо кожного з народів, що утворюють цю державу. Така держава розривається відцентровими силами протидії різних патріотичних поглядів. Тому саме поняття «П.» має різне наповнення і тлумачиться в різний спосіб.

Впродовж століть П. відігравав дуже важливу роль, об'єднуючи народ(народи) держави у боротьбі з зовнішньою агресією. У часи опору зовнішнім ворогам внутрішні протиріччя між різними народами відходили на задній план. Історія свідчить, що багатонаціональні країни згутовуються у часи війн і противоборства із зовнішнім і внутрішнім ворогом. У мирний час у таких країнах посилюються відцентрові сили протиріч, існуючих між різними народами, що населяють багатонаціональну державу.

Відтак, у багатонаціональних державах існує термін абсолютизованого П., що виражає вузькокорисні групові інтереси (інтереси певної групи в державі, наприклад, аристократії), або певного народу (одного з багатьох і не обов'язково найчисельнішого, здебільшого народу до якого відноситься пануюча верхівка). З часом такий П. перетворюється на шовінізм.

Література: Патріотизм // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Патріотизм [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://uk.wikipedia.org; Петронговський Р.Р. Поняття "патріотизм" у гуманітарних науках // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України.– 2005. – № 1.

Іван Патриляк

ПАТРОНІМІЯ (від грец. pater – батько і onyma – ім'я) – термін для позначення споріднених колективів, що виводять спільного предка за батьківською лінією. П. виникла в період сегментації та розпаду сімейної общини. Проявляється в існуванні другого імені, як засобу подвійної ідентифікації, що з часом стає найменуванням клану, роду. На різних етапах історичного розвитку можуть утворювати спільні поселення, квартали, мати міцні господарські та культурно-

побутові зв'язки. Зустрічається в культурі майже всіх народів.

Література: Косвен М.О. Семейная община и патронимия.– М., 1963.

Мирослав Борисенко

ПАУПЕРИЗМ (від лат. pauper – бідний, незаможний) – масове зубожіння народних мас внаслідок деформації та негнучкості ринку праці, звуження сфери товарно-грошових відносин, нераціонального перерозподілу та використання трудових ресурсів, відносне та абсолютне погіршення становища різних соціальних верств населення. Зростання П. відбувається під час економічних криз.

Філософи XVII ст. вважали, що технічний прогрес та П. – невід'ємні один від одного. «Подивіться на становище всіх націй, – писав неаполітанець Філанджієрі у своїй праці «Нація законодавства», – відкрийте велику книгу суспільства – ви побачите, що воно поділене на дві непримиренні частини: власники і найманці, які не мають власності, становлять два класи суспільства, безнадійно ворожих один одному». Філософ наголошував на тому, що великі земельні простори зосереджені в руках небагатьох та на тому, що в більшій частині Європи вільні лише кілька тисяч дворян і священників, а решта – раби, прикуті до землі, яка їм не належить. Італієць Ч. Беккарія в трактаті «Про злочини і покарання» доводив, що карне законодавство має виправляти злочинця, а не карати його і, що в злочинах, здебільшого винне суспільство, яке прирікає бідняка на голод, крадіжки і вбивства. Повільні зміни у способі виробництва, які прискорювалися в XVI та в наступні століття, сприяли економічному перевороту, що виявився насамперед у найбільш економічно розвинутих країнах Західної Європи. Умови для переходу до капіталістичного способу виробництва, що відбувались в Західній Європі протягом XVI-XVIII ст., були пов'язані з неприхованим насильством і пограбуванням народних мас панівним класом. Цей процес К. Маркс охарактеризував як період первісного нагромадження капіталу. Люди, які втрачали засоби виробництва, перетворювалися на пауперів. Процес відчуження значних мас населення від засобів виробництва відбувався в різних країнах Західної Європи не з однаковою швидкістю й наслідками. Найбільш масового характеру цей процес набув в Англії, де вже наприкінці XV ст. і особливо в XVI ст. селянська маса була значною мірою експропрійована, а англійські промисловці дістали в своє розпорядження цілу армію пауперів. Останні не були пов'язані з манором (земля), феодальним володінням і перетворювались у вільнонайманих робітників. На початку XVII ст. про пауперів. говорили менше і, навіть, «Акт про осілість» не став предметом громадського обговорення. Коли наприкінці століття дискусії стосовно пауперів відновились, «Утопія» Т. Мора та перші закони про бідних відійшли в минуле, як і повстання Р. Кета в Англії проти обгородження. Проте процес обезземелення англійського селянства лордами призвів до П. Уряд Тюдорів посилив репресії щодо розорених селян – пауперів, які у великій кількості з'явилися внаслідок обгороджувань. Проти юрб жебраків та бродяг уряд видавав закони, за якими жебракувати дозволялося лише непрацездатним та людям похилого віку. Здоровим жебракам загрожувало

покарання батогами та в'язницею. Пауперів віддавали в рабство приватним особам. За втечі від хазяїв, яким їх віддавали, таврували розпеченим залізом. За повторні втечі пауперам-рабам загрожувала смертна кара. Власті всіляко намагалися повернути бродяг на місця, де вони народилися і проживали раніше. Повернений на батьківщину паупер ставав «рабом парафії». Він не міг залишити місця свого проживання і був зобов'язений найматися на будь-яку роботу, що йому пропонували місцеві землевласники, фермери, підприємці-промисловці.

Причинами П. були стихійні лиха, пожежі, епідемії, повені, а також війни. Деякі історичні епохи особливо відрізнялися розвитком П. Такий час припадав на період падіння римської республіки та імперії, коли в Римі існувала значна армія безробітних, незаможних людей, які отримували від держави матеріальну допомогу у вигляді продуктів першої необхідності. За часи правління Юлія Цезаря в країні нараховувалось 300 тис пауперів., а за Октавіана Августа – 200 тис. Постійні спустошливі війни європейських держав розорювали селянські маси; непосильні державні податки та повинності на користь феодалів, сеньйорів обтяжували селян, ремісників та робітників. У Франції в другій половині XVII ст., за часи правління Людовика XIV, П. вразив 1/10 частину із 17 млн. населення. Під час Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. в Парижі нараховувалось 116 тис злидарів на 510 тис мешканців. З розвитком великої індустрії в XIX ст. П. приймає нові форми, супутні капіталістичному устрою. Зростання продуктивності праці, зумовлене науково-технічними відкриттями, принциповими змінами в технології виробництва, виникнення нових, високопродуктивних галузей індустрії впливали на стан соціуму, зокрема, на П. Перехід капіталізму від вільної конкуренції до панування монополій не означав зникнення конкуренції, а навпаки сприяв конкурентній боротьбі. Відносини між державою і монополіями не були гармонійними, вони були складними. Держава хоч і стояла на сторожі інтересів монополістичного капіталу, однак була змушена обмежувати свавілля монополістичних союзів, приймати антимонопольні закони, регулювати відносини між монополіями та бізнесом, між буржуазією та робітничим класом, здійснювати певні соціальні програми.

Державно-монополістичний капіталізм впливав на відносини між найманою працею і капіталом, регламентуючи умови оплати праці та соціального страхування, створюючи державні фонди для розвитку освіти, охорони здоров'я. Зниження темпів економічного виробництва призводили до кризових явищ в суспільстві, а з ними – зростання П., міграційних процесів. Вихід держави з економічних криз поліпшував соціальне становище широких верств населення, кількість пауперів зменшувалася. Однак проблема бідності у сучасному суспільстві, навіть найбільш розвинених країн, не зникла.

Література.: Семенов В. Історія середніх віків. – К., 1975; История Европы. – Т.3-5. – М., 2000

Наталія Папенко

ПАЦИФІЗМ (від лат. pacificus - миротворчий, від pax - мир і facio - роблю) - радикальний рух; світогляд, прибічники якого з етично-релігійних причин

заперечують насилля, будь-які війни, незалежно від їх характеру та мети. Вони відмовляються брати участь у воєнних діях, вважають основним засобом запобігання війнам їх засудження та проповідь миру. Перші пацифістські організації з'явились у формі Товариств за мир (Peace Society) на початку XIX ст., після наполеонівських війн, у Великій Британії (з 1816 р.), Швейцарії (з 1830 р.) та США. Починаючи з 1869 р. створювалися Товариства друзів миру. У 1891 р. виникло Бюро миру в Берні. Найбільшого поширення П. набув на початку 90-х рр. XIX ст. Міжнародні конгреси пацифістів (1848, 1898 рр.) виступали з пропозиціями заборонити війни, здійснити загальне роззброєння, вирішувати міждержавні проблеми виключно мирним шляхом. Упродовж XX ст. пацифісти виступали з пропозиціями заборони воєн, загального роззброєння і врегулювання міждержавних суперечок через міжнародний суд. Різні державні режими по-різному ставилися до пацифістських ідей і спроб їхнього втілення в життя. В Італії за правління Б.Муссоліні П. засуджувався як такий, що розкладає державу. В СРСР П. розглядався як «буржуазно-ліберальна течія», але водночас радянське керівництво прагнуло використати пацифістські організації «у боротьбі з імперіалізмом». Провідні представники П.: Еліу Бюррі, Берта фон Зуттнер, А.Х.Фрід, Ф.В.Ферстер, Х.Дюнан та ін.

Сергій Пивовар

ПАЦИФІКАЦІЯ (від лат. pacificatio – умиротворення, утихомирення, заспокоєння) – урядова політика, спрямована на утихомирення каральними заходами повстань, народних рухів, бунтів, придушення національних ініціатив етнічних меншин та інших проявів непокори владі. П. може включати операції примусового виселення народів з місць їх автохтонного проживання. В більш широкому значенні – відновлення миру у державі або між воюючими народами.

В Речі Посполитій існувала практика проведення пацифікаційних сеймів – одного з видів загального сейму, яким завершувався конфліктний період у країні, пов'язаний із спірними королівськими виборами. Пацифікаційні сейми було проведено в 1673 р., 1698 р., 1699 р., 1717 р., 1736 р.

П. називають репресивно-каральну акцію польського уряду щодо українців Галичини, апогей якої припадає на 21 вересня – 16 жовтня 1930 р. Напередодні виборів до сейму, за наказом Ю.Пілсудського, було заарештовано низку діячів опозиції, в тому числі й українців. Одночасно, під приводом пошуку «терористів ОУН» (влітку – восени 1930 р. діячі ОУН провели «протестаційну акцію», під час якої здійснили 191 акт саботажу), спеціальні загони армії та поліції оточували в плановому порядку українські села на Східній Галичині з метою залякування населення. Під час проведення акції здійснювалися обшуки, спустошення будинків, екзекуції місцевих активістів, нищилися культурно-освітні установи. За різними даними, всього було пацифіковано від 450 до 750 українських сел. Події П. у Галичині набули міжнародного резонансу.

Більш загально, П. називають політику польського уряду в 1930 – 1940-х рр., включаючи операцію «Вісла», та аналогічну політику щодо західних

українців Чехословаччини і Радянського Союзу. До П. відносять політику СРСР щодо примусового переселення етносів, звинувачених у колабораціонізмі.

П. польського населення здійснювала німецька окупаційна влада. Впродовж 1939 – 1945 рр. проводилися каральні експедиції до польських сіл з метою вбивства цивільного населення. Акції використовувалися як метод покарання за співпрацю з партизанським рухом, приховування євреїв або військових втікачів, невиконання квот обов'язкових поставок тощо.

Література: Виздрик В.С. Політика колонізації та «пацифікації» Польщею західноукраїнських земель в 30-х рр. XX ст. // Держава та армія. – Л., 2000; Гудь Б. Україно-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Харків, 2011; Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 5; Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002; Wierzbicki L. A. O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku. – Lublin, 2005.

Віктор Колесник, Оксана Чеберяко

ПЕРЕБУДОВА – політика перетворень в СРСР упродовж 1985 – 1991 рр., спрямована на оновлення життя країни. Більшість змін відбулася внаслідок реформ, ініційованих М. Горбачовим, який очолив КПРС в березні 1985 р. На той час Радянський Союз являв собою величезну багатонаціональну країну, обтяжену численними політичними, економічними й соціальними проблемами. Оскільки проведення реформ потребувало підтримки населення, М. Горбачов заохочував більшу відкритість суспільства, що вилилося в політику т. зв. гласності, яка передбачала пом'якшення цензури, можливість критики, розголошення помилок і злочинів, здійснених у минулому. Нова радянська адміністрація прагнула зупинити процес розпаду системи «державного соціалізму», намагаючись надати нового імпульсу соціально-економічному розвиткові країни. У квітні 1985 р. пленум ЦК КПРС оголосив курс на «прискорення соціально-економічного прогресу» країни, що розглядалось як свого роду «великий стрибок» за рахунок модернізації економіки й активізації «людського чинника». Проте нова політика була непослідовною і половинчастою. Реформи, спрямовані на поступовий перехід до ринкової економіки, блокувалися політикою уряду, який тримався за традиційну командно-адміністративну систему. Зрештою спроби економічних перетворень спричинили зниження життєвого рівня трудящих, посилення інфляції, що призвело до перших в історії СРСР масових страйків (у квітні 1991 р. було зафіксовано понад 1 млн страйкарів).

З 1988 р. в СРСР здійснювалася реформа політичної системи, яка полягала в поступовому переданні влади від партапарату державним органам, які обиралися парламентським шляхом. Початок політичній реформі поклали рішення XIX Всесоюзної конференції КПРС (28 червня – 1 липня 1988 р.). Було запроваджено новий найвищий орган законодавчої влади – З'їзд народних депутатів СРСР, до складу якого увійшло 2250 депутатів, а також Верховну Раду СРСР – законодавчий орган, що діяв постійно й обирався з депутатів з'їзду.

Новий виборчий закон мав численні недоліки, які створювали підстави для незаконних маніпуляцій, однак у березні 1989 р. відбулися перші в історії СРСР вільні вибори народних депутатів. Через певний час з'ясувалося, що політичне реформування набуло більших масштабів, ніж сподівалася адміністрація М.Горбачова. Зазнаючи тиску опонентів як з боку правих (ортодоксально-марксистських), так і з боку лівих (ліберально-демократичних) сил, радянське керівництво почало швидко втрачати ініціативу й авторитет у суспільстві. У березні 1990 р. була скасована ст. 6 Конституції СРСР, яка визначала керівну роль КПРС у політичній системі. Водночас уперше в історії СРСР було запроваджено інститут президентства, що мало зміцнити державну владу. На III з'їзді народних депутатів (березень 1990 р.) президентом країни було обрано М. Горбачова.

У роки П. нове радянське керівництво відмовилося від традиційних пріоритетів СРСР у зовнішньополітичній сфері, внаслідок чого сталися великі зміни у міжнародних відносинах. Головні принципи нової зовнішньої політики зводилися до відмови від твердження про поділ світу на дві протилежні суспільно-політичні системи, визнання його єдиним і взаємозалежним, до відмови від принципу пролетарського (соціалістичного) інтернаціоналізму і визнання пріоритету загальнолюдських цінностей. Реалістичний і цивілізований підхід радянського керівництва до розв'язання міжнародних проблем зумовив пом'якшення напруженості між двома суспільно-політичними системами, почався процес роззброєння, було врегульовано «німецьку проблему», припинилося втручання СРСР у справи інших країн, радянські війська були виведені з Афганістану, закінчилася «холодна війна».

Наприкінці 1980-х рр. внаслідок ослаблення панівної ролі партократії та ідеологічного диктату в центр політичних дискусій вийшли проблеми забезпечення суверенітету союзних республік. У 1990 р. під тиском національно-демократичних сил деякі республіки прийняли Декларації про державний суверенітет. Партійно-державне керівництво країни, прагнучи знайти вихід із ситуації, запропонувало укласти новий союзний договір. Проект такого договору було підготовлено під час т. зв. новоогарьовського процесу (переговори лідерів дев'яти республік з президентом СРСР) упродовж весни – літа 1991 р. Напередодні підписання нового союзного договору (19 серпня 1991 р.) групою проімперськи і прокомуністично налаштованих високих посадових осіб держави було здійснено державний переворот. До влади прийшов антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану. Проти змовників рішуче виступило керівництво РРФСР на чолі з її президентом Б. Єльциним. 21 серпня путч провалився, що значно прискорило процес розпаду СРСР. 8 грудня 1991 р. під Брестом лідери Бєларусі, РРФСР та України від імені своїх держав підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка офіційно констатувала факт розпаду Радянського Союзу. 21 грудня до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. Радянський Союз як суб'єкт міжнародного права припинив своє існування. Водночас ця подія знаменувала закінчення періоду П. Розпочавшись під гаслами соціально-економічного

прискорення, вдосконалення соціалізму, нового мислення, П. закінчилася розпадом СРСР, ідейним крахом комуністичної ідеології, спричинила зміни суспільно-політичного устрою в СРСР, а також країнах-членах колишньої Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги, що утворювали так звану соціалістичну співдружність.

Література: Верт Н. История Советского государства. 1900 –1991. – М., 1992. Волкогонов Д. Семь вождей. – Кн. 2. – М., 1997; Геллер М. Я. Горбачев. Победа гласности и поражение перестройки // Советскоє общество: возникновение, развитие, исторический финал. – Т. 2. – М., 1997.

Сергей Пивовар

ПЕРЕЖИТКИ (також **метод пережитків**) – залишкове явище в культурі, живе свідоцтво або пам'ятка минулого, що були властиві більш ранній стадії культури та в силу звички перенесені в більш пізню стадію. Вперше П. були використані наприкінці XIX ст. з метою відтворення явищ первісної культури російським етнографом К.Д. Кавеліним та англійським етнологом та антропологом Е. Тайлором, останній, власне, й розробив метод П.

Згідно з основною ідеєю методу П., в культурі кожного народу зберігаються залишки минулого, за якими можливо зробити висновки про явища більш раннього історичного етапу. За теорією Е. Тайлора, П. могли мати одне з трьох значень: 1) залишки культури, що не змінились; 2) погляди та звичаї, що видозмінились в процесі пристосування до нових умов; 3) відроджені звичаї та уявлення. Залишкові явища в культурі найбільш повно проявляються в народних іграх, повір'ях, загадках та звичаях, які на думку Е. Тайлора є живими «нащадками» систем первісної магії та гадань. До П. належать також народні казки, що є залишками первісних міфологічних систем. Загалом, до П. віднесено явища культури, що не мають безпосередньої утилітарної ролі в житті суспільства, а являються діями чи уявленнями, які відбуваються чи виконуються «за звичкою», інколи навіть несвідомо. П. в більшій мірі належать до явищ духовної культури. Оскільки світоглядні уявлення не відповідають безпосередньо на зовнішні вимоги та потреби суспільства, то явища духовної культури є найбільш консервативними, і можуть зберігатись і повторюватись тривалий час, незважаючи на те, що причини, які їх породили, давно вже зникли.

В XIX ст. метод П. став основою для досліджень явищ історії первісного суспільства. Так, Дж. Мак-Леннан використав його для реконструкції основних етапів первісної історії шлюбу та сім'ї. Ідея методу П. знаходить свій вираз у Л.Г.Моргана, який відтворював первісні форми шлюбних стосунків, використовуючи термінологію спорідненості, яка відображає історично більш раннє становище речей. Застосування методу пережитків для відтворення світоглядних уявлень в давні епохи характерно для послідовника Е. Тайлора – Дж. Фрезера, який досліджував ранні форми релігії через етнографічні дані сучасних народів. Метод значною мірою був використаний представниками міфологічної школи (брати Я. і В. Грімм в Німеччині, А.Н. Афанасьєв та В.Я. Пропп в Росії).

Критика методу П. належить представнику функціональної антропології Б.

Маліновському. Кожне культурне явище, на думку цього дослідника, виконує певну суспільну функцію, вступаючи у зв'язки з іншими явищами, а тому не можливо виокремити саме П., в якості свідчень давніх епох, рудиментів чи «скам'янілостей» попередніх суспільств. Якщо явище не бере безпосередньої участі в утилітарних діях, то воно виконує іншу функцію, що часто є прихованою, наприклад, забезпечення солідарності роду чи іншої суспільної групи. З іншої сторони, П. можуть слугувати в якості самого загального показника історичного минулого тих народів, у яких вони зустрічаються. Слід враховувати, що уявлення та звичаї можуть запозичуватись сусідніми народами. Тому метод П. не може замінити конкретного історичного дослідження

Література: Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М:, 1989. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ. – М.:, 1988.

Павло. Шидловський

ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ АГРАРНЕ – велика частка безробіття серед населення, яке зайняте у сільськогосподарському виробництві, а отже, і відсутність можливості забезпечити необхідний мінімум достатку для своєї родини. Найбільш характерним його проявом є, зокрема, значні міграції населення, частина якого назавжди покидає історичну батьківщину. Особливість сільського господарства полягає в тому, що, на відміну від промисловості, перенаселення тут набуває форми переважно прихованої резервної армії праці.

В Україні П. А. виникло в умовах індустріалізації суспільства. Наприкінці XIX ст. з 20 376,9 тис. осіб, зайнятих в аграрному секторі економіки України, 13 066,7 тис. (64,1%) не мали достатніх засобів для існування. Аграрне перенаселення сільськогосподарських регіонів стало однією з причин трудової еміграції, зокрема із західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст. Так, на Буковині, чисельність сільськогосподарського населення зростала швидше, ніж можливість його працевлаштування: якщо у 1869 р. воно становило 260,3 тис. осіб, то у 1890 р. – 489, 5 тис., 1900 р. – 530,4 тис., 1910 р. – 569,2 тис. Зростала і кількість великих сіл. Якщо у 1857 р. на Буковині сіл з населенням від 2 до 5 тис. осіб було 55, то у 1869 р. – 62, 1880 р. – 68, 1890 р. – 84, 1900 р. – 88 і т. д. Слабко розвинута промисловість краю не могла скористатись цим „надлишком". Наприклад, після появи у Чернівцях біржі праці до її послуг у 1907 р. звернулося 3046 сільськогосподарських робітників, але отримало роботу лише 1411 осіб (43,6 %), переважно за кордоном.

П. А., трудова еміграція в цілому, з одного боку, стали свідченням інтернаціоналізації світової економіки, а з іншого – формою боротьби значної кількості трудівників різних країн за покращення умов свого життя, а для деякої частини емігрантів – передумовою економічного становлення, піднесення і процвітання.

Література: Ботушанський В.М., Чайка Г.В. Еміграція з Буковини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). – Чернівці, 2009; Енциклопедія історії України. – К. 2003. Т.1; Економічний словник / За ред. П.І. Багрія, С.І. Дорогунцова. – К., 1973.

Анатолій Коцур

ПЕРИ (франц. pairs, англ. peers, від лат. pares – рівні) – представники вищої аристократії (герцог, маркіз, граф, віконт, барон) у Великій Британії і Франції, стосовно до яких монарх був «першим серед рівних». Їх виникнення відноситься до середньовічної епохи, коли перами були коронні васали, які користувалися привілеєм суду рівних собі (judicium parium). У Німеччині П. зникли рано, перетворившись на імперських князів. У Франції духовні і світські П. вважались рівними, хоча значно різнились між собою за могутністю та багатством. Після смерті Карла Великого (814 р.), вони досягли вирішального влпиву на хід державних справ, а коли династія Каролінгів припинила існування, обрали зі свого середовища нового короля Гуго Капета (987 р.). На той час П. визнавались тільки герцоги Бургундський, Аквітанський і Нормандський та графи Фландрський, Тулузький і Шампанський. Гуго Капет та його нащадки приєднали до них архієпископа Реймського і кількох єпископів, отож кількість П. досягає 12, а з кінця XIII ст. вона значно збільшилася. Під час коронації П. тримали знаки королівської гідності. Вони мали вільний доступ до короля, місце і голос у створеній при дворі у 1255 р. верховній судовій палаті – Паризькому парламенті, який зосереджувався на розгляді майнових суперечок між васалами королівського домену. Зі зміцненням королівської влади самостійне політичне значення П. занепадає, поки вони не перетворюються на вищу верству придворних, що мала вплив лише за посередництва короля. У 1789 р. титул П. у Франції був скасований, але у 1814 р. він був поновлений і проіснував до революції 1848 р., коли його остаточно відмінили. Залежне від корони, нове перство у Франції не мало того значення, котрим воно користувалося у Англії. В Англії, за спадкоємців Вільгельма Завойовника, П. були всі безпосередні васали корони; пізніше цей титул застосовувався лише до тих з них, хто засідав у королівській раді (Curia regis). Таким чином, титул П. був тотожний званню члена королівської ради, коли король вводив когось в останню, то тим самим він робив його П.. У Великій Британії звання П. успадковувалось по чоловічий лінії (передавалось старшому сину), з XIV ст. давало право бути членом палати лордів.

Література: Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). – Львів, 2002; Колесницкий Н.Ф. Феодальное государство (VI – XV вв.). – М., 1957; Штокмар В.В. История Англии в средние века. – СПб., 2001.

Микола Рудь

ПЕРІОД (грец. περίοδος – окружність, кружний шлях) – у найбільш загальному значенні з точки зору історії та суміжних дисциплін – етап історичного процесу в цілому або перебігу певних історичних явищ, що має яскраві відмінності від інших подібних етапів. Синонімами терміну «П.» є також **епоха**, **доба**, **стадія**, що мають певні відтінки значень. Як П. визначають досить часто також хронологічні інтервали, відрізки часу, що позначені початком та кінцем перебігу певних подій (наприклад, П. правління володаря, П. війни, П. розселення тощо).

У широкому значенні термін «П.» вживають для позначення насамперед масштабних явищ, перебіг яких тривав значний час (наприклад, П. античності,

П. варварства, археологічні епохи – П. кам'яного віку, П. бронзи тощо). Зазвичай визначення певного хронологічного відрізку саме як П. має на увазі суттєві структурні відмінності від більш ранніх та пізніших епох. В цьому аспекті для історії мають значення насамперед соціальна, економічна та політична своєрідність певного явища (наприклад, П. панування привласнювального господарства, додержавний П., П. полісної демократії, царський П. історії Риму тощо). Археологія звертає увагу насамперед на технологічний аспект, тобто використання певної сировини як основного матеріалу для виготовлення провідних форм знарядь праці, хоча в деяких випадках можуть братися до уваги й вторинні ознаки розвитку матеріальної культури (наприклад, керамічний П., городищенський П. тощо). В етнології основні критерії виокремлення П. пов'язані з певними стадіями етнічних процесів (П. етногенезу, П. асиміляції тощо).

Значна часова протяжність не є обов'язковою ознакою П. Цим терміном можуть позначатися також певні часові відрізки в межах доволі динамічних та відносно нетривалих процесів (наприклад, війни, революції, національно-визвольні змагання та інші подібні соціальні перетворення). У таких випадках залишається обов'язковою суттєва відмінність П. одного від інших за певним набором критеріїв, але їх тривалість може складати лише місяці й навіть дні.

Сама етимологія терміну «П.» робить акцент на завершеності, замкненості явищ, що складають його сутність, наявності відносно чітких хронологічних рамок, початку та кінця П. (при цьому байдуже, йдеться про довготривалі або ж відносно короткотермінові П.). Однак така завершеність не є обов'язковою, адже певні процеси (а відповідно, й певний П.) могли розпочатися у більш-менш віддаленій давнині, але не завершитися до сьогодення. В таких випадках П. має вигляд скоріше не хронологічного відрізку, обмеженого двома датами, а хронологічного вектору з позначеною датою початку, але без дати завершення. Подібні відкриті П. притаманні насамперед історії Новітнього часу, проте можуть бути й більш масштабними. Наприклад, за археологічною періодизацією, залізний вік, що розпочався на межі II – I тис. до н.е. триває дотепер, тобто протягом вже понад трьох тисяч років.

З огляду на послідовність змін П. одне одним створюються різноманітні періодизації. В рамках останніх поняття П. набуває також таксономічного значення структуроутворюючого елементу періодизаційної схеми із чітко визначеними параметрами (критеріями виокремлення П.). Тобто йдеться вже не стільки про принципи упорядкування емпіричного матеріалу, скільки про одиницю своєрідної шкали дослідного інструменту, яким є періодизація.

Література: Гринин Л. Е. Производительные силы и исторический процесс. – М., 2006; Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1994.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ПЕРІОДИЗАЦІЯ (від грец. περίοδος – окружність, кружний шлях) – в історії та суміжних дисциплінах – поділ історичного процесу в цілому або перебігу окремих історичних подій на певні етапи (хронологічні періоди). П. є

насамперед методичним інструментом, що дозволяє упорядкувати та структурувати матеріал, продемонструвати взаємозв'язок певних аспектів історичного процесу в цілому та всередині кожного з виділених періодів, створити своєрідну «шкалу вимірювань» для оцінки певних історичних явищ. Терміном «П.» позначають не лише сам процес створення періодизаційних схем, а й – набагато частіше – кінцевий результат цього процесу, власне схему, що отримана (наприклад, П. доби античності, П. подій Другої світової війни тощо).

Створення П. передбачає єдність критеріїв, за якими визначаються періоди та інші (зазвичай, більш дрібні) таксономічні одиниці. Дотримання такого підходу певною мірою спрощує історичні реалії у їх періодизаційному відбитті, адже оперування конкретним критерієм (групою критеріїв) під час створення П. відсуває на другий план інші аспекти історичних процесів. Це визначає деяку парадоксальність П.: чим більш універсальні критерії вони використовують, тим більш схематичним є відбиття в них історичних реалій. З огляду на останнє, слід зважати на те, що П. відіграє лише службову роль, до того ж – обслуговує потреби конкретного дослідження. В тому разі, коли періодизаційні критерії стають догмою й застосовуються безвідносно до спрямованості дослідження, або ж в разі застосування єдиної П. до апріорно гетерогенного матеріалу, спостереження й висновки дослідників будуть навряд-чи виглядати обґрунтованими.

До спроб створення П. історичного процесу в цілому вдавалися ще від часів античності, але науковий характер такі П. набувають лише в Новий час. Зокрема, чи не найпершою такою схемою, що використовується до тепер, став поділ історії на давню, середньовічну та нову, запропонований ще італійськими науковцями Високого Відродження, але докладно обґрунтований французом Ж. Боденом у XVI ст. Протягом Нового та Новітнього часу було запропоновано безліч П., що базувалися на різних критеріях. Достатньо оригінальними зразками П. є розробки К. Ясперса, основним критерієм для якого була зміна типу мислення, М. Маклюена, який ґрунтувався на змінах комунікативних систем, та ін.

Однак з XVIII ст. переважна більшість П. в якості основного критерія визначає соціально-економічний устрій людських суспільств, хоча кожна з них акцентує увагу на окремих аспектах цієї сфери. У радянській історіографії незаперечною вважалася формаційна П., обґрунтована в роботах К. Маркса та Ф. Енгельса, які показали безпосередній зв'язок між способом виробництва (економічним укладом) та соціальними інститутами суспільств на різних етапах історичного поступу. Відповідна історія усього людства поділялася на первіснообщинний, рабовласницький, феодальний та капіталістичний періоди (комуністичний період був на момент створення формаційної П. гіпотетичною прогностичною конструкцією, а не історичною реалією, про що досить часто забувають противники формаційного підходу). Перші два періоди відповідали давній історії, другий – середньовічній, а останній – новій та новітній. Первісність також збігається з доцивілізаційним періодом розвитку людства, а решта характеризується наявністю цивілізаційних суспільств. В наш час набули популярності схеми Д. Белла, У. Ростоу, та Е. Тоффлера - творців ідеї

постіндустріального суспільства. Виокремлюються періоди доіндустріального /аграрного – індустріального і постіндустріального суспільств.

Варто зазначити, що навіть ті науковці, які в принципі відкидають розуміння історії як безперервного цілеспрямованого процесу, а отже заперечують можливість універсальної П. історії людства, користуються П. як дослідним інструментом. Наприклад, О. Шпенглер, який пропонував бачити в історії замкнені цикли культур або «духовних епох», тим не менш зазначав, що кожна з культур подібно живим організмам переживає періоди зародження, становлення та вмирання, й ці фази мають універсальний характер.

Література: Тоффлер Е. Третя хвиля /Пер. з англ. – К., 2000; Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования /Пер. с англ. – М., 1999; Гринин Л. Е. Производительные силы и исторический процесс. – М., 2006; Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1994.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ПЕРІОДИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНА (від грец. περίοδος – окружність, кружний шлях) – насамперед поділ історії розвитку матеріальної культури людства на кілька великих етапів за технологічним критерієм. Останній має на увазі насамперед провідний матеріал, з якого виготовлялися знаряддя праці протягом певного періоду (камінь, кольорові метали та їх сплави, залізо та похідні від нього різновиди чорного металу). З формальної речознавчої точки зору П.А. дозволяє відносити певні артефакти, їх набори, окремі археологічні пам'ятки або археологічні культури до того чи іншого періоду з огляду на їх технологічні характеристики. Це слід розглядати як прикладну або службову пізнавальну функцію П.А. Однак її пізнавальні можливості цим не обмежуються, адже спроможність людських колективів використовувати ті чи інші різновиди ресурсів визначалась не лише технологічними можливостями таких суспільств, а й певним рівнем соціального розвитку, економічного стану суспільства тощо. З іншого боку, технологічні новації ставали рушійними силами соціально-економічних, ідеологічних та інших перетворень, що безпосередньо відбивалося в археологічному матеріалі. Тож виділені з огляду на формальні технологічні критерії археологічні періоди є одночасно відбиттям більш складних та багатогранних явищ історичного поступу людства.

Основу наукової П.А. було покладено Х.-Ю. Томсеном в першій половині XIX ст. Датський науковець, щоправда, ставив перед собою більш просте прикладне завдання – упорядкування археологічних колекцій Королівського музею в Копенгагені, однак його «система трьох віків» із поділом на кам'яний, бронзовий та залізний періоди виявилася практично універсальною не тільки для північної Європи, на матеріалах якої вона випрацьовувалась, і не лише для Європи або Старого Світу в цілому. Підтвердження послідовної зміни археологічних епох знаходили в всіх куточках світу.

Вже учень та молодший колега Х.-Ю. Томсена Й.-Я. Ворсо звернув увагу на те, що набори предметів, притаманні різним епохам, зустрічаються в різних за устроєм поховальних спорудах. З цього він зробив висновок, що населення різних технологічних епох мало різні ідеологічні, зокрема світоглядні та

релігійні, настанови. Таким чином, вже на середину XIX ст. формується уявлення про більш складний, ніж просто технологічний, зміст археологічних періодів.

Подальші розробки П.А. були спрямовані насамперед на подрібнення великих епох з метою надати більш конкретного змісту кожному з періодів. Сучасна П.А. склалася протягом другої половини XIX ст. й до сьогодні не зазнала суттєвих змін. Такі зміни стосуються здебільшого уточнення локальних особливостей перебігу технологічного розвитку на певних обмежених територіях, а також більш чіткого визначення хронологічних рамок певних періодів.

Натепер кам'яну добу поділяють на періоди палеоліту, мезоліту та неоліту (давнього, середнього та нового кам'яного віків). Проблематичним є перехід від кам'яного віку до епохи металів, що відбито у певній термінологічній строкатості у визначеннях цього перехідного періоду. Найчастіше вживають термін енеоліт (мідно-кам'яний вік), підкреслюючи цим збереження каменем провідних позицій у якості провідного матеріалу для виготовлення знарядь й порівняно нешироке розповсюдження мідних виробів. Прихильники думки про непересічне значення засвоєння металургії та металообробки міді для подальшого поступу частіше вживають термін «мідний вік», підкреслюючи окремішність цього періоду. Мідний вік або енеоліт досить часто об'єднують з наступним бронзовим віком в епоху палеометалу. Нарешті, останнім підрозділом П.А. від часів Х.-Ю. Томсена залишається залізний вік, що триває й зараз.

Література: Давня історія України. – Т. 1. – К., 1997; Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ – раціональний поділ історичного процесу на епохи, періоди, етапи, які мають спільні ознаки і відрізняються між собою певними особливостями розвитку, з метою поглибленого вивчення об'єктів пізнання.

П. І. тісно пов'язана з поняттями «історичного часу», «історичного середовища», які будь-яке явище, подію, факт ставлять у часовий і просторовий контекст. Історія – не множинність подій, а процес, рух від події до події, а тому вона має хронологічний вимір і потребує періодизації.

Періодизація – не механічна процес, а науковий метод, який передбачає низку процедур, спрямованих на виокремлення в історичному процесі найбільш важливих віків, епох, періодів, етапів за спільними рисами та аргументованими критеріями. Період в історії – це умовно окремий відрізок історичного процесу, який характеризується низкою спільних рис, відмінностей і особливостей порівняно з іншими періодами, має свій умовний початок і відносну завершеність. Основу періодизації становлять певні правила або критерії, тобто ознаки чи їх сукупність, які й служать мотивацією виділення у світовій історії, в історії окремих країн, регіонів певних епох, періодів, етапів.

У сучасній науці існує декілька моделей і підходів до періодизації, зокрема: цивілізаційний, формаційний, модерністський та ін. У залежності від

предмету та мети дослідження можуть застосовуватися такі періодизації як геологічна, археологічна, соціально-економічна, релігійно-конфесійна, християнська, етнокультурна та ін. Наприклад, геологічна періодизація поділяє минуле земної кори на чотири ери: архейську, палеозойську, мезозойську і кайнозойську. Палеозійська ера тривала близько 325 млн. років. Тоді появились риби, комахи, земноводні, спорові рослини. Мезозойська ера продовжувалась близько 115 млн. років. Кайнозойська ера ділиться на три періоди: третинний (почався приблизно 69 млн. рр. назад), четвертинний (1 млн. рр. назад) і сучасний (14 тис. рр. назад).

Археологічна періодизація побудована на основі класифікації пам'яток матеріальної культури в залежності від матеріалів і техніки виготовлення засобів праці, а також залишків кісток давніх людей і тварин. Відповідно історія поділяється на віки: кам'яний, бронзовий і залізний, в віки на епохи, які діляться на періоди: ранній та пізній. Періоди в свою чергу діляться на культури, які названі за першим місцем знахідок.

Тривалий час у суспільній свідомості домінували релігійні періодизації історії, зокрема християнська з її поділом історичного процесу на дохристиянський (стара ера) і після народження Хреста (нова ера). Першу спробу встановити наукову періодизацію всесвітньої історії за культурологічною схемою зробили історики-гуманісти, які ідеалізували античність, Середньовіччя розглядали як занепад, насамперед культури, а свої часи оцінювали як Відродження (Ренесанс). Представники Просвітництва поділяли історію за розвитком освіти і пізнавальними можливостями людства в осягненні абсолютної істини і свободи творчості.

Марксистська, а відтак і радянська історіографії поділяли всесвітню (заодно й українську історію) на доісторичну, стародавню, середньовікову, нову та новітню, обґрунтовуючи цей загальноприйнятий поділ єдиним принципом – закономірностями зміни суспільно-економічних формацій. Відповідно виокремлювались первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний суспільний лад. У формаційному підході домінує так звана лінійна побудова, відповідно до якої рух історії відбувається поступально від нижчої формації до вищої шляхом революційних змін. Цей підхід доповнювався партійно-класовою інтерпретацією історичного процесу.

Універсальність цивілізаційних моделей періодизації (циклічна і лінійно-мережева), на думку багатьох учених, пов'язана з тим, що вони значно ширше підходять до розвитку суспільства, а це дозволяє долати однобокість економічного детермінізму, властивого формаційному підходу. Для цивілізаційного підходу абсолютизація лінійності неприйнятна, тут історія трактується як розвиток за лінійно-концентричними циклами. Центральна категорія в цивілізаційних концепціях історії – цивілізація, яку розуміють у двох значеннях: 1) соціокультурна організація суспільного життя, яка склалася в окремому регіоні планети на спільній ментальності та культурі, охоплюючи тривалий період історичного існування; 2) рівень, ступінь суспільного розвитку матеріальної і духовної культури, наступний за варварством (у триланковій періодизації світової історії: «дикість – варварство – цивілізація»).

Модернізаційна модель П. І. поділяє всесвітню історію на традиційне аграрне, модерне індустріальне і постіндустріальне суспільства, зміна яких відбувається шляхом глибинних трансформацій у матеріальному виробництві, соціальній структурі, суспільній свідомості і культурі. Є ще неоеволюціоністська модель, яка пропонує періодизацію за способами соціальної організації людських спільнот (локальні групи і союзи).

У сучасних умовах у зв'язку з різним трактуванням співвідношення ролі матеріальних, духовних і політичних чинників суспільно-історичного розвитку робляться спроби поєднати пріоритети різних моделей П. І.,, зокрема формаційної, цивілізаційної та модерністської. При цьому не зникли намагання здійснювати періодизацію за виробничими, демографічними, цивілізаційними, геополітичними та іншими критеріями.

Періодизація як поділ історичного процесу на хронологічні періоди застосовується як у загальній, регіональній та галузевій історіях (історія культури, економічна історія, історія дипломатії, військова історія), так і в спеціальних галузях історичної науки (історіографія, джерелознавство, архівознавство, археографія), у спеціальних історичних дисциплінах (геральдика, нумізматика, сфрагістика тощо). Методом П. І. тією чи іншою мірою послуговуються усі історики для обґрунтування хронологічних меж своїх досліджень, внутрішнього упорядкування історичної інформації.

Періодизація історії України здійснюється, як правило, за загальними критеріями П. І. з урахуванням самобутності та певних особливостей українського історичного процесу, на що першим звернув увагу М.Грушевський у праці «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Виділення доленосних рубежів української історії він застосував у багатотомній «Історії України-Руси». Перша спроба радянської періодизації із використанням схеми М.Грушевського була здійснена в «Нарисах з історії України» (1937 р.). Всі наступні варіанти ґрунтувалися на схемі Короткого курсу історії ВКП(б), а деякі модифікації зберігалися до кінця 1980-х рр. Пошуки принципово нових підходів до періодизації історії України започаткували автори двотомника «Історія України: нове бачення» під редакцією В.Смолія в середині 1990-х рр. Вони були продовжені у багатотомнику «Україна крізь віки», у двотомнику «Економічна історія України», побудованому за прийнятою в Європі шестичленною періодизацією: прадавня, давня, середньовічна, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха.

Отже, П. І. – дослідницький метод систематизації та хронологізації історичного процесу, який ґрунтується на застосуванні відповідних критеріїв: від зміни типу мислення до зміни способів комунікації та цивілізаційних трансформацій. Він покликаний допомогти впорядкувати виклад історичної інформації з метою поглибленого дослідження кожного часового відтинку та історичного процесу загалом.

Література: Зашкільняк Л.О. Періодизація в історії //Енциклопедія історії України. – Т.8. – К.,2011; Калакура Я.С. Періодизація як дослідницький метод в українознавстві // Українознавець. – Вип. 4. – Львів, 2007; його ж. Періодизація українознавства //Українознавче дослідження: теорія та методологія. Тернопіль,

2012; Кульчицький С.В. Періодизація історії України //Енциклопедія історії України. – Т.8. – К.,2011; Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії //Історичні есе. – Т.1. – К., 1994.

Ярослав Калакура

ПЕРІОДИКА (періодична преса) – узагальнююча назва групи писемних джерел, характерною ознакою яких є інформативність змісту та періодичність виходу в світ. Інша назва – друковані засоби масової інформації, «mass media». До П. належать газети, журнали, альманахи, інформаційні листки, листівки, бюлетені, збірки наукових праць тощо. Найбільш поширеною є класифікація П. за періодичністю виходу – щоденна, щотижнева, щомісячна, щоквартальна, щорічна. Окрім того періодичні видання можуть мати постійну та змінну (залежно від певних обставин) періодичність виходу в світ.

Основним призначенням П. є оперативне інформування суспільства про важливі події державного, політичного, соціально-економічного, культурного життя. Оперативність подання інформації про події, безпосередність відображення останніх, негайне реагування «на злобу дня» значно підвищує джерельну цінність П. Залежно від призначення та змісту П. поділяють на громадсько-політичну, наукову (в тому числі історичну), літературно-художню, розважальну, рекламну тощо. Важливим у процесі вивчення П. є встановлення авторів та видавців окремих видань, оскільки від них значною мірою залежить їх ідеологічний напрям та зміст. За видавцями розрізняють державні, відомчі, партійні, приватні видання, П. громадських об’єднань, товариств, творчих спілок, підприємств, організацій, навчальних закладів тощо. П. окрім інформативної виконує й інші важливі соціальні функції – виховну, освітню, наукову, ідеологічну, пропагандистську тощо. Тому, вивчаючи матеріали, розміщені на сторінках П., слід особливу увагу звертати на програми періодичних видань, їх завдання, світоглядні переконання видавців та авторів.

Зародження П. як засобу інформації пов’язують з діяльністю Юлія Цезаря, який в 59-му р. до н.е. наказав вивішувати в громадських місцях протоколи засідань Сенату та інші повідомлення про події в Римі. Ці відомості писали чорним шрифтом на дошках, залитих гіпсом. Вони стали своєрідним прообразом сучасних інформативних бюлетенів. За доби Середньовіччя ця традиція була втрачена, новини в основному передавалися усно мандрівниками, купцями тощо. Водночас, з розвитком міжнародних та внутрішніх зв’язків наприкінці Середніх віків посилюється потреба в інформації передусім економічного характеру. У Лейпцигу банкіри Фуггери видавали рукописну газету, яка мала своїх агентів у всіх великих економічних центрах Європи. Значний внесок у розвиток газетної справи було зроблено у Венеції, де за плату переписувалися й розповсюджувалися економічні новини, відомості про важливі події вивішувалися на площах. Під час війни Венеції з Туреччиною в ХУІ ст. інформаційні листки виходили щомісячно, їх читали вголос на площах, а із слухачів брали монетку – газету, звідки й походить їх назва. Рукописні «Летючі вісті» або «Листки», прообрази сучасних газет, стають звичним явищем у Венеції, Гамбурзі, Бремені, Любеку, Антверпені. Відомо, що наприкінці ХVП ст.

рукописна газета існувала й у Росії при царському дворі. На відміну від європейських, основна увага в ній приділялася подіям придворного життя, поширювалася вона виключно серед представників вищого світу.

У середині XVI ст. починають виходити й перші друковані періодичні видання. Окрім новин про реальні події, на їх сторінках починають приміщувати фантастичні історії, оповідання, чутки тощо. Уже в 1566 р. у Страсбурзі та Базелі виходили газети з порядковою нумерацією, хоча видавалися вони ще нерегулярно. У Франції одним з перших видавців П. був Теофраст Ренодо. У XVII ст. він почав друкувати щотижневу газету «Gazette de France», а також літературні додатки до неї, які стали прообразом майбутніх журналів. Його видання значною мірою вплинули на подальший розвиток європейської, в тому числі й української П.

У Східній Європі друкована П. починає розповсюджуватися з кінця XVII ст. В Україні історія преси сягає 9 липня 1749 р., коли у Львові вийшов друком листок «Кур'єр львівський» (польською мовою), що містив відомості про релігійне та світське життя міста. Більшість дослідників першою газетою в Україні вважають львівський щотижневик «Gazette de Leopol», який вийшов 1 січня 1776 р. французькою мовою (до нашого часу зберігся лише один примірник цієї газети). Перша газета українською мовою «Зоря Галицька» вийшла в Галичині 15 травня 1848 р. Вона видавалася до квітня 1857 р. як орган Головної Української Ради. В цілому, оскільки землі України довгий час знаходилися у складі Австро-Угорщини та Росії, україномовної преси на українських землях в цей період виходило небагато, натомість значними накладами виходили німецькомовні, польськомовні та російськомовні видання, останні – особливо масово із другої половини XIX до початку XX ст.

Видання П. було справою ризикованою. Видавці та видання часто переслідувалися владою. В Україні в періоди існування попередньої цензури (Російська імперія) та обмежень свободи слова (радянська доба) існувала легальна (підцензурна або підконтрольна) та нелегальна (вільна, як правило рукописна або машинописна) П. Вільна українська преса видавалася й поза межами України в наукових та громадських осередках української діаспори. Довгий час у вітчизняних наукових дослідженнях побутував поділ П. на центральну (столичну) та провінційну. У російській дорадянській та радянській історичній науці під центральною П. розумілася преса Москви та Санкт-Петербургу (Петрограду, Ленінграду), а під провінційною – преса не лише російської провінції, але й національних околиць колишньої Російської імперії (у тому числі й українська). Зараз цей поділ використовується вкрай рідко. Замість нього прийнято виділяти регіональну періодичну пресу, оскільки вона має свої місцеві особливості.

Окреме місце у комплексі П. належить щорічникам, а також виданням, які виходять з інтервалами в 2-3 роки. Це, як правило, альманахи, археографічні, нумізматичні та інші спеціалізовані наукові видання, збірники наукових праць. Оскільки матеріали для них збираються упродовж тривалого часу, вони вирізняються значними обсягами, розмірами, книжковою формою, а також

однорідністю змісту, можуть виходити на пошану певної видатної особи, бути присвячені пам’ятним датам тощо.

В цілому П. є комплексною джерельною групою, яка відрізняється розмаїттям інформації та форм її фіксування. Пресове видання, як правило, представляє собою своєрідну збірку документів (публікації законодавчих актів, інших різновидів актових документів, міжнародних заяв та угод, постанов уряду, статистичних матеріалів), нарративів (статей, коментарів, інформаційних повідомлень, хроніки, нарисів, оглядів, репортажів, фейлетонів, спогадів, інтерв’ю), зображень (портретів, малюнків, карикатур, фотодокументів) та інших матеріалів. Тому, вивчаючи періодичні видання в якості історичного джерела, дослідникові доводиться не лише використовувати щодо них основні засади джерелознавчої критики, але й методи журналістики, літературознавства, мистецтвознавства тощо. Спеціально досліджують п. такі наукові дисципліни, як пресознавство та історія журналістики.

Література: Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989-1990; Історичне джерелознавство. – К., 2003; Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії.(1838 – 1917). – Львів; Київ, 1996. Палієнко М.Г. «Киеская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005; Романюк М.М. Українське пресознавство на порозі XXI ст. – Львів, 2000.

Світлана Павленко

ПЕТИЦІЯ (від лат. petto – прошу) – письмове колективне звернення, клопотання, прохання до органів державних керівних установ або до голови уряду. У 1628 р. парламент Англії подав королю «Петицію про право». У цьому документі містилися вимоги буржуазії та «нового» дворянства скасувати не затверджені парламентом податки, припинити військові постої і свавільні арешти, вказувалось на те, що дії короля порушують «Велику хартію вольностей». Король обіцяв взяти цю петицію, але в 1629 р. розпустив парламент і не скликав його майже 11 років. 22 листопада 1641 р. парламент схвалив важливий документ – т. зв. Велику ремонстрацію (Великий протест) проти зловживань королівської влади. Це був докладний перелік скарг буржуазії та «нового» дворянства на продаж монополій, незаконні податки, невдалі війни з Іспанією та Францією, на репресії проти пуритан. Король відмовився затвердити ремонстрацію, бо збирався розігнати парламент.

В деяких країнах П. подається не лише громадянином країни. Для деяких категорій громадян Іспанії, наприклад, військовослужбовців, існують обмеження. Політичні партії чи групи виборців можуть висувати кандидата в депутати, подаючи П. з пропозицією про це до відповідних окружних комісій. У Великій Британії П. мають право підписати 200 громадян, і тоді вона надходить до державних служб. Спеціальна комісія бундестагу ФРН розглядає та приймає рішення з приводу П. Постійні комітети при Національних зборах Франції розглядають П. та надсилають їх до нижньої палати парламенту. В 1791 р. у США була подана П. – 10 поправок до Конституції: право громадян доводити до відома депутатів про своє ставлення до тієї чи іншої проблеми, висувати судові

позови проти органів державної влади та інше. Поправки ввійшли до конституції під назвою «Білль про права». У 1838 р. чартисти у Великій Британії виробили першу національну П. про народну хартію, в якій засуджували уряд за те, що він управляє країною в інтересах меншості й нехтує потребами більшості. Її підписали 1 млн. 280 тис. осіб. Вона надійшла до парламенту, однак була відхилена.

Література: История Европы. – Т.5. – М., 2000.; Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З. Черниловского. – М., 1984.

Наталія Папенко

ПИСЕМНІСТЬ (від. письмо, писати) – знакова система фіксації мови, яка дозволяє за допомогою графічних елементів передавати мовну інформацію на відстані і фіксувати її у часі. Це спосіб передачі мови у візуальній чи відчутній формі. Для цього у кожному письмі є графічні елементи – сукупність начертальних засобів П., яка включає графеми, розділові знаки, знаки наголосу та ін. Існує багато підходів до визначення терміну. Наприклад, П. – це набір знаків, які можна побачити або відчути, що використовуються для систематичного позначення мовних одиниць з метою фіксації інформації і зробити можливим її відновлення для кожного, хто знає дану мову, а також П. – це набір правил, за допомогою яких мовні одиниці кодуються в рамках писемної системи. Всі писемні системи застосовують візуальні знаки, за виключенням рельєфних систем письма для людей зі слабким зором та сліпих (шрифти Брайля і Муна). Системи П. є одночасно функціональними (передають мову за допомогою візуальних засобів) і символічними (представляють різні культури і народи). Види П: піктографічна (письмовий знак прив'язаний до певного змісту); фоноідеографічна (письмовий знак прив'язаний і до змісту і до звучання); голографічна (письмовий знак позначає певне слово); морфемна (письмовий знак позначає певну морфему); фонетична (письмовий знак прив'язаний до певного звучання); силабічна (кожний письмовий знак позначає певний склад); абеткова (має стандартний, абетковий набір знаків -літер) та ін.

Потреба зробити можливою мовну комунікацію незалежно від часу і простору, зафіксувати результати різних видів людської діяльності сприяли формуванню П. в державах Стародавнього Сходу (Єгипет, Месопотамія на рубежі IV – III тисячоліття до н.е.). Ієрогліфічна П. є прикладом ідеографічного письма (давньоєгипетська, шумерське). Окремі дослідники вважають старослов'янські «черти і рєзи» аналогом ієрогліфів. Фінікійське письмо є найдавнішою фонетичною системою (друга половина II тис. до н.е.), основою майже всіх алфавітних систем письма, в тому числі грецького письма, від якого походять латинське письмо і кирилиця. Кирилиця і глаголиця – перші слов'янські азбуки. Кирилиця створена на основі грецького письма наприкінці IX – початку X століття, поширена у південних слов'ян, стала основою українського алфавіту.

Література: Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К., 2001; Хома І.Я., Сова О.А., Мина Ж.В. Історія української культури. – Львів, 2012.

Наталія Терес

ПИТАННЯ АГРАРНЕ – питання про соціально-економічні і політичні закономірності та шляхи розвитку сільського господарства; суть, мету й шляхи комплексного вирішення проблем сільськогосподарського виробництва, аграрних відносин у цілому. Зміст П. А. змінюється залежно від історичної епохи. Різні країни вирішують П. А. з урахуванням власного досвіду, особливостей і потреб, реальних можливостей тощо.

Суть П. А. у сучасній Україні полягає в наступному: проведення аграрної реформи, перш за все з'ясування нагальної проблеми земельних і майнових відносин власності; досягнення продовольчої безпеки, розбудова аграрного ринку; співіснування різних форм господарювання (фінансово-промислових груп, фермерських господарств, особистих селянських господарств, кооперативів); зародження нових економічних відносин на селі та вирішення проблем в утвердженні ринкових механізмів у системі технічного і технологічного постачання, інвестування, кредитування, оподаткування, ціноутворення; зміцнення позицій України на світовому продовольчому ринку, зокрема у таких сегментах, як адаптація до міжнародних стандартів якості сільгосппродукції, залучення іноземних інвестицій у сільськогосподарське виробництво, створення спільних підприємств, досягнення конкурентоспроможності; соціально-економічна модернізація села на основі європейської концепції сталого сільського розвитку, що є необхідною умовою інтеграції до світового співтовариства; забезпечення сільського господарства необхідними фінансовими та матеріально-технічними ресурсами; активізація зв'язку між державною владою і наукою у процесі розв'язання проблем соціально-економічного розвитку села; підвищення місця й ролі українського села у процесах державотворення, інтеграції незалежної України у світові та європейські інституції тощо.

Найсерйознішою проблемою вирішення аграрного питання в Україні стало подолання затяжної кризи, вироблення на рівні держави, громадських інституцій аграрної політики та базових законів системної регламентації усього комплексу життєдіяльності села з урахуванням цивілізаційних проблем, пов'язаних з екологічними катаклізмами, сировинним марнотратством, виснаженням ґрунтів, зменшенням водних ресурсів, надмірним захопленням генетично модифікованими продуктами і т. д.

Література: Енциклопедія сучасної України. – Т. 1. – К., 2001; Ігнатенко М.М. Село на нашій Україні. Новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін 1991 – 2008 рр. – Ялта, 2009; Жулканич Н.М. Трансформація аграрних відносин в областях Українських Карпат (друга половини 60-х рр. XX – початок XXI ст.). – Ужгород, 2008.

Анатолій Коцур

ПІКТОГРАФІЯ (від лат. pictus – намальований, грец. γράφω – пишу; також **малюнкове письмо**). Малюнкове письмо – попередник більшості сучасних систем письма. Початки писемності більшості народів генеалогічно пов'язані з примітивними піктограмами – знаками та малюнками, які використовувались ще від часів палеоліту. Про те, що початково знаки вирізались на твердому матеріалі (камені, кістці) свідчить лінгвістична основа слова «писати» – лат.

«scriebere», нім. «schreiben», англ. «write» – вирізати.

В основу малюнкової писемності покладено принцип, що відрізняється від звичного для нас фонетичного письма. П. оперує не літерами, з яких складаються слова, а малюнками (піктограмами), кожна з яких графічно відображає не окремий звук або склад, а конкретний предмет чи-то явище, інколи комплекс предметів, явищ, змістовних одиниць, цілу життєву ситуацію. П. може бути однаково зрозумілою людям, що розмовляють на абсолютно різних мовах.

П. є поширеним явищем в первісних культурах. Північноамериканські індіанці використовували малюнкову писемність ще у другій половині XIX ст. До наших днів збереглась П. у деяких сибірських народів (юкагирів, коряків), ескімосів, народів Центральної Африки та Меланезії. Використовувалась вона для епітафій на поховальних спорудах, в якості тамг для позначення власності, у татуюванні, у приватному листуванні, торгівельних угодах, дипломатичних документах, навіть літописах. Проте примітивна конкретність П. не дозволяє передати складний зміст, а особливо – абстрактні поняття, що передавались малюнками конкретних предметів, які мали ще й символічне значення. Так, наприклад, у північноамериканських індіанців піктограма орла одночасно символізувала і поняття «відвага», й конкретний об’єкт «орел», і включалась у власне ім’я як позначення тотемного предка.

Якщо спочатку П. відтворювала дійсність цілими малюнками, що зображали конкретну ситуацію, то в подальшому малюнки почали дезінтегруватись, розкладатись на окремі елементи, знаки, що означали окремі поняття чи слова. Комбінації цих знаків складали вже не малюнок, а текст. Окремі піктограми розташовувались не за вимогою композиції малюнка, а за логічною течією думки. Таким чином піктографічне письмо поступово перетворювалося на логографічне (ієрогліфічне).

Література: Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. – М., 1988.

Павло Шидловський

ПІЛІГРИМ (старонім. piligrim, італ. pellegrino – чужоземець, чужинець)

1. Мандрівний богомолець, який іде на поклоніння до «святих місць», прочанин; переносно – мандрівник, подорожній.

2. «Батьки – пілігрими» – назва групи пуритан (учасників протестантського релігійного руху в англіканській церкві, прихильників суворого способу життя і суворих звичаїв), які у 1620 р. заснували англійську колонію Новий Плімут в Північній Америці. Річниця прибуття батьків-пілігрімів відзначається в США 21 грудня як «День батьків-пілігрімів».

Борис Гончар

ПІРАТСТВО (від грец. πειρατής – грабіжник, розбійник) – у міжнародному праві незаконне захоплення, пограбування чи потоплення торговельного чи цивільного суден, здійснене у відритому морі приватними чи державними суднами; П. вважається напад під час війни кораблів, підводних човнів і військових літаків на торговельні судна нейтральних країн.

Термін „П.” використовується приблизно з IV – III ст. до н. е. Проте історія П. починається значно раніше. Воно виникло разом із мореплавством кілька тисячоліть тому в прибережних районах Південно-Східної Азії. Морськими пограбуваннями займалися прибережні племена, які володіли основами мореплавства. У Європі поняття „П.” пов'язане насамперед з історією Стародавньої Греції. Крім греків П. займалися етруски, єгиптяни, карфагеняни, кілікійці, таври, фінікійці. Це заняття вважалось законним способом збагачення. Античні пірати здійснювали напади не стільки на судна, скільки на прибережні поселення з метою захоплення полонених для продажу їх у рабство. Так, у поемі «Одіссея» згадуються фінікійські пірати, які викрадали людей з о-ва Сіра і продавали їх у рабство.

П. функціонувало на шляхах морських сполучень, а найактивніше – в Середземномор'ї. Базою піратов була гірська область Кілікія з її фортецями, а також острови, особливо Кріт. На узбережжі Балтійського та Північного морів П. виникло в перші століття нової ери. Особливо активним П. було в епоху вікінгів. Згодом ареною дій піратів стало західне узбережжя Франції та затока Ла-Манш. Після зсуву торговельних шляхів у результаті Великих географічних відкриттів морський розбій виник у Карибському морі, вздовж узбережжя Північної Америки, Африки, в Індійському океані. Через масштабні розбійницькі дії в Індійському океані та морях Південно-Східної Азії узбережжя вздовж Ормузької протоки і Перської затоки називали „піратським берегом”, а Китайське море — „Піратським морем”.

Одним із найвідоміших піратів XVI ст. був Френсіс Дрейк. У 1573 р. пірати під його керівництвом пограбували порт Номбре-де-Діос на Панамському перешийку, де іспанські колонізатори зберігали награбовані цінності. У 1577—1580 рр. Ф. Дрейк здійснив навколосвітню подорож з метою пограбування іспанських і португальських колоній. Здобич становила 600 тис. фунтів стерлінгів, що вдвічі перевищувало прибуто державної скарбниці тогочасної Англії. Ф. Дрейк отримав лицарське звання, став віце-адміралом і членом парламенту.

Поряд з піратами на морях і океанах діяли буканьєри (від франц. boucanier – морський розбійник), капери (від голл. kaper – морський розбійник), корсари (від італ. corsaro – морський розбійник, пірат), рейдери (від англ. raider – військовий корабель), флібустьєри (від франц. flibustier – морський розбійник). Вони, на відміну від піратів, які діяли за власною ініціативою з метою власного збагачення, здійснювали розбійницькі дії за підтримки держави. Так, буканьєри і флібустьєри діяли в XVI – XVII ст. за підтримки урядів своїх держав (Британії, Нідерландів, Франції) проти іспанських кораблів й колоніальних поселень Іспанії в Америці. Флібустьєри, які в першій половині XVII ст. оселилися на Антільських островах, інколи створювали на захопленій території своєрідні „республіки”, де втілювали специфічні уявлення про рівність і свободу (наприклад, на острові Тортугу поблизу Гаїті). Будучи співтовариством вигнанців і вихідцями з різних соціальних верств, флібустьєри дотримувалися власних законів і звичаїв. Перед походом вони укладали договір, в якому передбачались умови поділу здобичі, компенсації за поранення тощо.

Флібустьєри, як правило, мали спеціальний дозвіл, в якому вказувалося, на які кораблі має право здійснювати напади її володар і в якому порту збувати награбоване. Такі грамоти видавали, наприклад, губернатори англійських і французьких островів Вест-Індії, отримуючи за це частину прибутку. Прапор флібустьєрських кораблів – зображення черепа і перехрещених кісток на чорному полотні (так званий „Веселий Роджер") XVII став символом П.

З середини XVII ст. в Європі набуло поширення каперство – узаконений морський розбій. Впродовж тривалого часу воно завдавало шкоди інтересам держав, підривало принцип вільного мореплавства. Маючи приватні озброєні торгівельні кораблі, капери (термін прийнятий у Німеччині) та корсари (синонім слова „капери", який використовувався в Італії, Іспанії, Португалії, Франції), отримували від урядів дозвіл (грамоту, ліцензію) на захоплення торговельних кораблів противника, а також нейтральних, які перевозили вантаж для противника. У 1716 р. перші каперські свідоцтва для дій проти шведських кораблів були видані російським царем Петром I. У 1856 р. каперство було заборонене Паризькою декларацією про морську війну.

Ще за античних часів піратський промисел почав сприйматись як злочин, що обумовило спеціальні заходи боротьби держави з цим явищем. У I ст. до н. е. у Римі виник принцип: „Пірат – ворог роду людського". Римляни страчували їх як разбійників. У 67 р. до н. е. Гней Помпей, одержавши надзвичайні повноваження для боротьби з піратами, поділив Средиземное море на 30 районів і направив до кожного з них флот загальною чисельністю 500 кораблів. У результаті через три місяці П. у Середземному морі на деякий час було ліквідовано.

П. як масовому явищу в основному поклали край у другій половині XIX ст. У 1856 р. на необхідність боротьби з П. звертала увагу Декларація Паризького конгресу. Разом із тим, морський розбій не зник остаточно. У 1937 р. ця проблема вирішувалася Ніонською угодою про колективні дії проти піратських підводних човнів у Середземномор'ї. Норми міжнародного права щодо боротьби з П. були кодифіковані в Женевській конвенції про відкрите море (1958 р.) і Конвенції ООН з морського права (1982 р.). Однак, у 1970 – 1980-х рр. здійснювалися напади на невеликі судна в Південно-Китайському та Філіппінському морях. З П. пов'язані випадки зникнення торговельних суден на Західному узбережжі Африки. На початку XXI ст. активно й успішно діють сомалійські пірати, які захоплюють кораблі різних країн з метою викупу. Ці факти свідчать, що світове співтовариство нездатне остаточно подолати П.

Література: Бороздин М. Вьеся по ветру "Веселый Роджер". Пираты Нового света, Индийского и Тихого океанов // Исторический журнал. – 2009. – № 1 – 4; Губарев В. К. Буканьеры // Новая и новейшая история. – 1985. – № 1; Губарев В. К. Пираты Карибского моря: Жизнь знаменитых капитанов. – М., 2009; Губарев В. К. Флибустьерский кодекс: образ жизни и обычаи пиратов Карибского моря (60 – 90-е годы XVII в.) // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 3; Колодкин А.Л., Смирнова Е. С. История борьбы с морским пиратством: от древности до Нового времени. / А.Л. Колодкин, Е.С. Смирнова // История государства и права. – 2009. – № 24.

Сергій Пивовар

ПІСНІ ІСТОРИЧНІ – фольклорні поетичні твори про реальні історичні події, процеси та історичні особи. Зміст цих пісень мав для народу суспільно-історичне значення, тобто містив настанову на достовірність (на відміну від пісень ліричних) і хронікальність (тобто приуроченість до конкретного часу).

Жанр історичної пісні пройшов складний процес становлення, у ході якого на його формування впливали різні традиції: баладного та думового епосу, обрядової лірики, казки, легенди тощо. Відповідно, історична пісня акумулювала в собі накопичений в процесі розвитку специфічний зміст, що визначається, передусім, об'єктом зображення, тією певною стороною дійсності, відтворення якої і є основним художнім завданням жанру. П. І. стали художнім висловом народного розуміння і сприйняття багатьох важливих подій і соціально-визвольних рухів в історії України, а також видатних постатей і невідомих героїв.

Жанр П. І. виділений фольклористами одним з перших і традиційно розглядався в українській фольклористиці доволі аморфно і широко. Цій традиції поклав початок М.В. Гоголь у своїй відомій статті «Про малоросійські пісні» (1833 р.): «Пісні малоросійські можуть цілком називатися історичними, тому що вони не відриваються ні на мить від життя та завжди вірні тодішній хвилині і тодішньому стану почуттів». Широко трактували цей жанр і укладачі першого найповнішого видання історичних пісень В.Б. Антонович та М.П. Драгоманов – «Исторические песни марорусского народа» (К., 1874 – 1875, т. І – ІІ), куди включені в тому числі думи, балади і навіть колядки. Невизначеність жанрових критеріїв позначається на публікаціях історичних пісень і дотепер.

В П. І. відображена передовсім боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів. В сукупності вони складають пісенний літопис українського народу, його історичну пам'ять, мають виняткову пізнавальну цінність.

Класифікують П. І. найчастіше за хронологічно-тематичним принципом. Найдавніший цикл складають пісні з доби козаччини XV – XVIII ст., де йдеться про боротьбу проти турецько-татарських, польських і московських загарбників («Пісня про Байду», «Ой зійшла зоря вечоровая», «Ходить турчин по риночку», «Чи не той то хміль?» та ін.). Поневолення України у ІІ пол. XVII і у XVIII ст. спричинило народні повстання, оспівані у гайдамацьких і опришківських піснях, у піснях про повстання проти панщини, про їх славетних ватажків – У. Кармалюка, М. Штолу, Л.Кобилицю та ін. Новітня доба національно-визвольної боротьби українців породила стрілецькі («Гей ви, стрільці січові», «Там, на горі на Маківці», «Ой у лузі червона калина похилилася») та повстанські пісні («Ой у лісі на полянці стояли повстанці», «Лєнта за лєнтою набої подавай», «Там на півночі, на Волині»).

Література: Росовецький С.К. Український фольклор у теоретичному висвітленні: підручник для студ. вищих навч. закл. – К., 2008; Руснак І. Є. Думи та історичні пісні: Тексти та їх інтерпретація. – Кіровоград, 1999; Снігирьова Л. М. Українські історичні пісні (питання вивчення та публікації у ХХ ст.). // Виховний потенціал українського народного мистецтва, фольклору, обрядовості та звичаїв у роботі навчально-виховних закладів: матеріали Всеукр. наук.-метод.

семінару, 12 берез. 2008 р. – Хмельницький, 2008; Українська фольклористика: словник-довідник / М.Чорнописький (уклад. і заг.ред.). –Тернопіль, 2008.

Наталія Громова

ПЛУТОКРАТІЯ (від грец. πλουτος – багатство і κράτος – влада, правління)

1. Державний лад, при якому політична влада формально і фактично належить багатій верхівці пануючих у суспільстві прошарків.

2. Група людей, які користуються завдяки багатству, грошам впливом у політиці, політичною владою (плутократи).

Термін «П.» за змістом наближається до терміну «олігархія». Йдеться про владу вузької групи людей, але не тільки багатіїв, а й, наприклад, військових та інших, тобто поняття «олігархія» є більш широким, ніж «П.». Але якщо маються на увазі багатії, так ці поняття можна вважати вельми близькими. За часів античності та Середньовіччя «олігархія» позначала панування найбільш заможних та знатних осіб, а також саму цю групу, вузьке коло. У Новітній історії – це панування найвпливовіших представників великого монополістичного капіталу, фінансово-промислових магнатів, які уособлюють зрощування промислового і фінансового капіталів, тісно пов’язаних із владою. Багатство дає для його владарів додаткові ресурси: доступ до кращої освіти, можливість підкупу у явному і неявному вигляді політичних партій і діячів, різноманітні привілеї, вигідніше положення у суспільстві тощо. У ХХ ст. влада багатства більше виявляється у формі міжнародних організацій фінансової олігархії, які диктують свою волю замаскованими засобами через групи впливу, особливо за допомогою райтократії.

Після розвалу СРСР на пострадянському просторі дуже швидко виникла П. В економічній сфері запанував приватновласницький уклад. Свобода підприємництва і результати конкуренції (банкрутства і поглинання тих, хто програв) вели до виникнення монополій, колосальної концентрації і централізації капіталу. Пішов процес злиття промислового й банківського капіталів, формування фінансового, який зосереджував усі важелі впливу на економічне і політичне життя, а також величезні ресурси для лобіювання влади. Плутократи в Росії, Україні та деяких інших нових незалежних державах стали соціальним наслідком змін, які відбулися в економічному та політичному устрої держав у 1990-ті рр. Разом із тим вони самі виступили акторами тих змін, причому вельми зацікавленими. Більшість з них вдало скористалася безладом в економічній сфері, пов’язаним із проведенням «шокової» приватизації, виявляючи спритність у присвоєнні шматка якомога більшого розміру від пирога суспільного надбання. Будучи здібними «комбінаторами», творцями пірамід, фінансових схем, які дозволяли наживатися, плутократи завжди ставлять на перше місце виключно власні егоїстичні інтереси. Жадоба наживи грушить у них почуття відповідальності перед суспільством, натомість стимулює потяг до використання шахрайських методів бізнесу з метою збагачення.

Однак слід підкреслити, що невірно усіх заможних осіб вважати плутократами. Критерій відмінності простого багатого бізнесмена від

плутократа – постійне, яскраво виражене прагнення до впливу на владу, причому не тільки до лобіювання, але й до жорсткого контролю, якщо не до повного оволодіння її структурами.

Література: Крухмалев А. Е. Плутократия как феномен трансофрмирующейся России //Социологические исследования. – 2010. – № 2; Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Россия под властью плутократии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.usinfo.ru/c4.files/lis_shil_plut.htm; Что такое плутократия и как она вредит молодым рыночным экономикам ("The Financial Times", Великобритания) – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.inosmi.ru/world/20071107/237697.html

Тетяна Орлова

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralius – множинний) – в буквальному розумінні сукупність поглядів, що відображають віру в існування кількох початків буття, теорій, стилів поведінки тощо.

Прикладом П. можуть бути теорії античних мислителів (Емпедокл), які виділяли в якості основи буття різні стихії – вогонь, воду, землю і повітря. В середовищі католицької церкви до Реформації цим терміном позначали можливість людей мати більше, ніж одну посаду чи джерело прибутку. Наприкінці XIX ст. термін П. використовувався для позначення філософських теорій і систем мислення, які, на відміну від монізму, визнавали множинність різних рівноправних і незалежних одна від одної форм знання і методологій пізнання або форм буття. Водночас це слово почали вживати у США для характеристики позиції, згідно якої країна може й далі бути сформована з різних етнічних груп, уникнувши розчинення всіх відмінностей у «плавильному казані».

Усі ці значення мало вплинули на основне сучасне значення П., яким визначають принцип, що сприяє існуванню багатоманітності політичних сил та конкуренції між ними за представництво в органах державної влади. Він передбачає легальне зіткнення інтересів, дискусії між прибічниками різних точок зору. Плюралістична модель суспільства – це суспільство, де існування різних груп становить його сутність. Предтечею такого розуміння П. був французький письменник XIX ст. Ф. Р. де Ламенне з його критикою як індивідуалізму, так і універсалізму. Він, як і сучасні американські плюралісти Р. Дал і Н. Полсбі, вважають, що суспільство складається з груп, політичне життя суспільства – це конкурентна боротьба різних груп за вплив, і добре, коли існує такий стан. Необхідними, але недостатніми умовами для існування політичного П. є свобода слова, багатопартійна система, полічтина опозиція, вільні вибори, парламентаризм, незалежні від держави громадські організації.

Література: Короткий Оксфордський політичний словник. – К., 2006; Grillo R. D. Pluralism and the politics of difference: State, culture, a. ethnicity in comparative perspective. – Oxford, 1998.

Юрій Латиш

ПОВСТАНСТВО – збройний рух цивільного населення, зумовлений соціальними, національними, політичними, расовими, етнічними, релігійними та іншими причинами (або сукупністю різних причин), спрямований проти існуючої влади або режиму іноземної окупації.

У зв'язку з тим, що повстанські рухи, як правило, диспонують слабшими від регулярних військ збройними формуваннями, вони застосовують партизанський і диверсійно-терористичний методи ведення війни.

З початку XIX ст. П. розглядається як збройний опір владі насамперед з політичних мотивів. Учасників повстанських рухів прирівнюють до політичних опонентів влади. Із середини XIX ст. захоплених урядовими військами повстанців все частіше починають визначати, як військовополонених, а повстанські рухи визнають повноправною стороною військових конфліктів. Третьою Женевською конвенцією (1929 р.) організовані повстанські рухи були офіційно визнані воюючими сторонами у війнах між державами-націями.

Головною опорою повстанців традиційно є місцеве населення (як правило, селяни). Часто повстанські рухи також користуються суттєвою матеріальною підтримкою з боку іноземних держав. В історії відомо чимало фактів, коли П. добивалося своїх засадничих цілей – повалення політичних режимів, здобуття незалежності тощо (Куба, В'єтнам, Афганістан та ін.).

На території України П. має давню традицію, яка сягає масштабних селянсько-козацько-гайдамацьких повстань XVI – XVIII ст. На початку XX ст. П. в Україні носило яскраве соціальне забарвлення, до якого у роки Української революції та боротьби за незалежність (1917 – 1921 рр.) додалися відверті національно-самостійницькі гасла. Українське П. 1940 – 1950-х рр. носило чіткий національно-визвольний характер.

Література: Insurgency // en.wikipedia.org; Lynn J. A., Patterns of Insurgency and Counterinsurgency. //Military Review. – July – August 2005; Insurgency // Oxford English Dictionary. Second edition. – Oxford, 1989.

Іван Патриляк

ПОДІЛ ПРАЦІ – процес відокремлення та взаємозумовлення співіснування різних видів трудової діяльності в єдиній системі суспільного виробництва. Характер і форма П.П. визначаються розвитком продуктивних сил, водночас сам П. П. сприяє подальшому розвиткові продуктивності праці і через те впливає на розвиток і зміну типів виробничих відносин.

У первісній общині (громаді) П.П. здійснюється в найпростішій формі – за статтю та віком. У процесі переходу від первіснообщинного ладу до ранньокласового суспільства виокремлюються скотарство (перший великий П. П.), ремісництво (другий великий П. П.) та торгівля. На території України перший великий П. П. стався в добу міді (IV – III тис. до н. е.), коли на лівобережному пониззі Дніпра сформувався господарсько-культурний тип скотарів (середньостогівська та ямна археологічні культури), який співіснував з ранньоземлеробським господарсько-культурним типом на правобережному лісостепу (трипільська археологічна культура) та з «пережитковими» неолітичними племенами мисливців і рибалок північно-східних регіонів України

(культура ямково-гребінцевої кераміки). Зародки другого великого П. П. простежуються в добу бронзи (ІІ тис. до н. е.), про що свідчать поховання ремісників з обробки кольорових металів та скарби металевих виробів. У ранньокласовому суспільстві внаслідок суспільного П. П. формуються соціальні прошарки військової аристократії, жерців, вільних общинників і залежного населення нижчого рівня. Ця система знайшла відображення, зокрема, в кастовій структурі суспільства ранніх індоєвропейців.

Поступово формуються територіальний, професійний і міжнародний П. П.; П. П. на розумову та фізичну. Як наслідок П. П. розглядаються професійні групи сучасного суспільства. Окремо можна розглядати П. П. у виробничих процесах під час мануфактурного або конвеєрного виробництва.

Михайло Гладких

ПОЗИТИВІЗМ – (від лат.positivus – позитивний) – історіософський напрям XIX – XX ст., в основі якого лежить принцип: будь-яке справжнє, «позитивне» знання, в т.ч. історичне, можна отримати лише в межах окремих наук і на основі вивчення конкретного досвіду та фактів із застосуванням методів соціології. Ідеї П. про прогресивний розвиток суспільства базувались на надбаннях Просвітництва. Одним з перших їх висунув Сен-Симон, виділивши чотири головних стадії в історії людства, які послідовно змінюються («Нарис науки про людину»). Основоположником П. і «батьком соціології» був французький мислитель О. Конт («Курс позитивної філософії»), на думку якого, розвиток науки і суспільства відбувається у відповідності до загального закону історичного прогресу («три стадії») шляхом еволюції, а єдиною філософією є синтез наукового знання, який досягається не стільки шляхом пояснення, скільки описування. Історія покликана відповісти, насамперед, на питання «як?», а не «чому?». Йому належала ідея трьох начал суспільного життя: матеріального, морального і духовного, які забезпечуються у тісному зв’язку з державою, сім’єю і церквою. П. пройшов декілька етапів: класичний (О.Конт, Дж.Мілль, Г.Спенсер), емпіріокритичний (Е.Мах, Р.Авенаріус), неопозитивістський (М.Шлік, Р.Карнап, Ф.Франк) та постпозитивізм (лінгвістичний та аналітичний:Т.Кун, К.Поппер, І.Лакотос), справляючи великий вплив на розвиток історичної науки, на її методологію.

Прихильники П. відстоювали принцип багатофакторності історичного процесу, пріоритет доведених фактів і достовірних джерельних свідчень. Один з представників П. – французький історик Е.Лавіс сформулював концепцію національної історії, підтриману німецьким інтелектуалом Й.Гердером. Англійський філософ, ідеолог лібералізму, засновник «органічної школи в соціології» Г.Спенсер збагатив позитивістську доктрину еволюції як універсальний спосіб розвитку історії людства, обґрунтував принцип структурно-функціонального аналізу, застосував його до вивчення держави, політики, сім`ї, економіки та релігії. З поміж українських філософів найбільш активними популяризаторами П. були В.Лесевич та М.Грот. Вони звертали особливу увагу на співвідношення таких понять як дух і природа, причини і дії, знання і розуміння, ідеальне і матеріальне, наука і філософія. Теоретичні студії

прихильників П. сприяли збагаченню методології досліджень, зокрема принципів об'єктивізму, систематики історичних фактів, трактування суспільства як організму, застосуванню історико-порівняльного методу тощо.

П. справив колосальний вплив на всю світову історичну науку, включаючи й українську, яка розвивалася на власній романтичній та народницькій традиціях. Його прихильниками були В.Антонович та його історична школа. На ґрунті П. М.Грушевський створив багатотомну «Історію України-Руси», поставивши на пріоритетне місце історичний факт і джерельну базу, здійснивши науковий синтез історії українського народу в часовому та просторовому вимірах. Позитивістське, або близьке до нього, бачення українського історичного процесу сповідували М.Василенко, О.Єфименко, П.Голубовський, М.Драгоманов, І,Франко, М.Ковалевський, І.Крип'якевич, П.Куліш, О.Лазаревський, О.Левицький, І.Лучицький, В.Піскорський, Ф.Фортинський, Д.Яворницький та ін., що в свою чергу сприяло інтеграції української історіографії в європейську і світову.

Таким чином, під впливом П. в історичній науці утверджувалося розуміння прогресивного і поступального характеру загального історичного процесу, дотримання принципу ґенези історичних подій, вимоги дедалі ширшого використання історичних джерел, докладного описування фактів як цеглин «об'єктивної дійсності», застосування методів спеціальних історичних дисциплін, а також соціології і психології.

Література: Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. – Львів, 1996; Історія філософії. Словник /Голова ред. кол. В.І.Ярошовець. – К.,2006.; Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К.,2004; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії ХУІІ – ХХ століть. – К.,2002; Русин М.Ю., Огородник І.В. Історія української філософії. – К.,2008 ; Гуревич П.С. Наука и человек в позитивизме //Человек. – Т.2. – М.,1995.

Ярослав Калакура

ПОЛЕМІКА (грец. πολεμικά от πολέμιον, «ворожнеча») – це різновид суперечки, відрізняється тим, що основні зусилля сторін, які сперечаються, спрямовані на затвердження своєї точки зору з обговорюваного питання.

П. має давню історію та традиції. Мистецтво полемізувати було створене стародавніми грекам, серед яких відомі Платон, Аристотель, Геракліт та ін. Давні греки вважали «діалектикою» вище мистецтво досягнення істини в бесіді, в П. Геракліт відзначав природну фундаментальність напруженості між альтернативними силами, проявами якої є П. – базис усього. Особливо довершеної форми та певних правил П. набула за доби Середньовіччя в Європі, що відбилося у церковних полемічних творах.

Разом з дискусією П. є однією з найбільш поширених форм суперечки. З дискусією її зближує наявність достатньо певної тези, виступаючої предметом розбіжностей, відома змістовна зв'язність, що припускає увагу до аргументів іншої сторони, черговість виступів учасників, деяка обмеженість прийомів, за допомогою яких спростовується точка зору протилежної сторони і

обґрунтовується власна. Разом з тим П. істотно відрізняється від дискусії. Якщо метою дискусії є перш за все пошуки загальної згоди, того, що об'єднує різні точки зору, то основне завдання П. – затвердження однієї з протилежних позицій. Умовою виникнення П. є наявність проблеми та хоча б одної пропозиції її вирішення. Людина, яка висуває та відстоює тезу, є пропонентом, а людина, яка суперечить – опонентом.

Види П.: регламентована (проходить у відповідності до певних правил) та хаотична (правила не дотримуються). Публічна П. відбувається в присутності третіх осіб. Кулуарна П. проходить сам на сам, або коли всі присутні мають право участі в П. і використовують це право. Якщо присутні не тільки публіка, але й арбітри, такий вид П. називають судовою. Виділяють також літературну та наукову П.

Причинами виникнення П. є розбіжності в роботі або в термінології, нечіткість меж області аргументації, сумнівність опублікованих умовиводів та міркувань, усвідомлення проблеми та потреби її вирішення. Мета П. – досягти істини.

Література: П Бузук Г. Л. Полемика как искусство убеждения // http://www.mirreferatov.com.ua/referat/ru/logika/polemika-kak-iskusstvo-ubezhdeniya.html; Красильникова К. С. К определению понятия «полемика» (постановка вопроса) // http://library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0088409.pdf; Родос В.Б. Теория и практика полемики. // http://evolkov.net/argument/Rodos.V.Theory.&.practic.of.polemic.html

Марія Казьмирчук

ПОЛІГАМІЯ (від грец. πολὺς – багато та γάμος – шлюб) – на відміну від моногамії (індивідуальний шлюб), П. є груповою формою шлюбних стосунків, для якої характерна участь більше двох шлюбних партнерів. За Л.Г. Морганом полігамністю характеризуються ранні фази розвитку шлюбно-сімейних відносин. Найдавніші форми П. за Морганом – кровноспоріднена сім'я, пуналуальна та парна.

На сучасному етапі розвитку науки про первісне суспільство більшість вчених піддають критиці наявність таких фаз розвитку сім'ї, як проміскуїтет (необмежені статеві стосунки в середині групи), кровноспоріднена (шлюб між близькими родичами) та пуналуа (шлюб між декількома братами та декількома сестрами), вказуючи, що вже у спільнотах мавп спостерігається жорстка система регулювання статевих стосунків в групі. Найдавнішою формою П. слід визнати гаремну сім'ю, що передбачала жорстку ієрархію, в якій домінантний самець має право доступу до всіх самиць групи, постійно підтверджуючи це право в сутичках з іншими самцями.

Найдавнішою формою суто людської сім'ї як соціального вираження шлюбних відносин слід назвати екзогамний груповий шлюб, що передбачав винесення конфліктів на статевому ґрунті за межі групи та формування екзогамного роду. При дуально-родовій П. всі члени одного роду мали право та були повинні вступати в шлюб з представниками протилежної статі іншого роду. Така форма передбачала заборону шлюбних стосунків всередині групи та

вимогу взаємошлюбних відносин мінімум двох родів (епігамія). Універсальність та давність дуально-родової екзогамії загальновизнана та доводиться величезним етнографічним матеріалом. До числа таких інститутів відносяться шлюбні класи австралійських аборигенів, в яких плем'я поділяється на дві половини (фратрії), всередині кожної з них шлюбні зв'язки суворо заборонені, в той час як чоловіки однієї половини з самого народження вважаються одруженими на жінках іншої половини та навпаки. Інше свідчення П. – інститут «пірраура», що дає як чоловікам так і жінкам право мати поряд з «основними» декілька «додаткових» шлюбних партнерів. Інше джерело для історичної реконструкції групового шлюбу – класифікаційні системи спорідненості, що в різних варіантах збереглись практично у всіх синполітейних первісних суспільствах. Ця система розрізняє родичів не індивідуально, а за групами. Так, австралійський абориген називає «матір'ю» не тільки рідну матір, але і всіх жінок певного шлюбного класу, аналогічно і інших родичів – дружину, батька тощо. Природно припустити, що така система виникла не при індивідуальному, а при груповому шлюбі, коли діти виховувались спільно групою сородичів, незалежно від того, хто був їхніми біологічними батьками. Поступово початковий груповий шлюб, що охоплював всіх членів родів, звузився до групового шлюбу між особинами, що належали до одного покоління. Однією з форм таких відносин є крос-кузенний шлюб.

Наступним етапом розвитку П. є парна сім'я – неміцна, що легко розривається та позбавлена економічної самостійності структура. В цьому випадку груповий шлюб розуміється як право-обов'язок взаємошлюбних груп постачати одна іншій фактичних партнерів, спільне життя яких могло бути більш чи менш тривалим. В даному випадку екзогамія могла проявлятись в двох варіантах – матрилінійному (ведення спорідненості за материнською лінією) та патрилінійному (ведення спорідненості за батьківською лінією).

Ще на стадії ранньородової общини, в умовах мисливсько-збиральницького господарства, ватажки, досвідчені мисливці та люди старшого віку, за матеріалами досліджень аборигенів Австралії, могли практикувати полігінічні шлюби, коли один чоловік мав декілька дружин, і таким чином займати особливе економічне та соціальне становище. Наряду з цим побутувала і поліандрія, коли одна жінка одночасно була одружена з декількома чоловіками, часто братами. Допускались, а інколи навіть вітались дошлюбні та позашлюбні статеві зв'язки, як ритуальні, та і побутові.

Важливого значення полігамні стосунки набувають в час розкладу первісного суспільства. Так, бігмени, ватажки та вожді всіляко намагались збільшити власні багатства та закріпити своє положення, розширюючи господарство через полігінічні шлюби. Подальший розвиток полігінічного шлюбу спостерігається в патріархальних суспільствах в процесі розкладу первісності. Для цього етапу характерна патрилінійна велика сім'я з необмеженою владою її голови над всіма членами, численні норми неповноправ'я жінки, в тому числі купівля жінок, крадіжка, полігінія та наложництво. Полігамні стосунки у формі полігінії побутують в наш час у багатьох народів, переважно Сходу.

Література: Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства: Підручник. – К., 1999; Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. – М., 1990; Социально-экономические оношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М., 1986.

Павло Шидловський

ПОЛІС (давньо-грец. πόλις – місто) – термін для позначення міста-держави, а також особливого типу соціально-економічного і політичного устрою, що склався в Давній Греції. П. являв собою об’єднання приватних землевласників і громадян, які займалися різноманітними промислами та ремеслами і, будучи повноправними його членами, мали право на власність.

Передумовою виникнення П. були сільські поселення селян і ремісників, економічна і політична залежність яких від великих землевласників була скасована у зв’язку з переселенням у XII – X ст. до н.е. дорійців, а родові зв’язки посилилися через приплив нових племен. Переселення дорійців і необхідність захисту від чужинських загарбників веде до об’єднання кількох родових центрів в один. Вся орна земля була поділена між членами цього об’єднання. Маючи більшу частину землі і худоби, родова знать намагалася уярмити своїх сородичів і зробити їх залежними. Соціальні протиріччя, які набули форми боротьби за землю і владу, у VIII – VI ст. до н.е. призвели до поразки родової знаті і оформлення суспільного устрою у вигляді П., однією з основ якого було рабство. П. знав різні форми організації: аристократичну, демократичну, олігархічну. Були й такі П., у яких племена-завойовники підкорили місцеве населення, зробивши з нього залежних землеробів на зразок спартанських ілотів. Це були П. Спарти, Фессалії, Беотії. Інший тип П. передбачав панування середніх прошарків міських власників і землевласників. Така ситуація існувала в Афінах, Коринфі, Ефесі, Мілеті та ін.

Полісна організація спиралася на економічний та політичний суверенітет общини вільних власників і виробників – громадян П. Цей суверенітет передбачав для кожного громадянина можливість і навіть обов’язок насамперед шляхом голосування на народних зборах – брати участь у вирішенні державних питань, у визначенні долі своєї батьківщини. В П. діяли різні органи управління, але верховним органом завжди були народні збори, яким належало право остаточного вирішення усіх найважливіших питань. Цим визначається демократична тенденція у розвитку давньогрецького суспільства. Ще однією важливою особливістю П. була збіжність політичної та військової організацій. Збройні сили П. – ополчення громадян. Громадянин-власник в той же час був і воїном, який забезпечував недоторканість П. і своєї власності. П. виступав як реальна єдність політичної структури та громадянського суспільства, що сприяло розвиткові полісного патріотизму, духу рівноправності та свідомого виконання законів, що закріплювалися здебільшого у вигляді записаної конституції. Економіка П. базувалася перш за все на сільському господарстві, яке було основною сферою занять громадян. Економічний суверенітет П. неодмінно виступав як гарантія приватної власності його громадян, передусім власності на землю.

У П. була своя система цінностей. Найважливішою її складовою була впевненість у тому, що П. – це є найвище благо, що існування людини поза його межами неможливе, що благополуччя окремої особи залежить від благополуччя П.

Елементи полісної системи у подальшому простежуються у римській історії і особливо у європейській. Деякі сучасні дослідники говорять про “полісний генотип” європейської цивілізації, маючи на увазі те, що Європа у своєму розвиткові спиралася на певні принципи і норми античності. Насамперед – це антропоцентризм, висловлений у формулюванні Протагора “людина є мірою всіх речей”, повага до гідності особи, до її вільного вибору. І зараз цінності, на яких грунтується європейське співтовариство, це передусім свобода і фундаментальні права особи. Основою свободи власників і виробників за часів античності була приватна власність, особливо на землю. Ідея приватної власності стала однією з найголовніших для Європи. З неї випливав й розвиток товарно-грошових, ринкових відносин, які з часом охопили всі групи населення. Приватну власність від часів давніх Греції та Риму охороняло право, розвинуте потім європейськими юристами. Склався ідеал правової держави. На сцену історії вперше виходить громадянське суспільство, його традиціям Європа вчилася в античності. Її державно-політичний досвід – одна з підвалин європейської політичної культури. Європейське суспільство – політичне суспільство, яке пройшло довгий і складний шлях від розуміння мудрості античного П. до сучасної держави.

Література: Ставнюк В.В. Становлення Афінського полісу. – К., 2005; Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. – Л., 1988; Разумович Н.Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. – М., 1989; Наринский М., Карев В. Общие истоки европейской цивилизации // В кн.: Европейский альманах. История. Традиции. Культура. – М., 1991.

Тетяна Орлова

ПОЛІТИКА ВНУТРІШНЯ – діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану у суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв’язку і взаємодії окремих сфер суспільства. У залежності від характеру існуючої форми державного правління П. В. більшою чи меншою мірою впливає на життя соціуму у таких сферах, як виробництво й розподіл, охорона громадських порядку та безпеки, охорона здоров’я, соціальні відносини, соціальне забезпечення, освіта тощо. Відповідно П. В. має підрозділи: політика економічна, політика соціальна, політика кадрова, політика національна, освітянська політика, політика у галузі безпеки, охорони здоров’я, культури та ін.

П. В. як історичне явище розвивається із ускладненням соціальної організації суспільства, змінюються її роль, значення і структура. Саме відносини між верствами, народностями, націями країни становлять сферу П. В.. У ній знайшли свій вираз економічні інтереси, свідомість, політична культура певної верстви. Від характеру П. В. залежить зовнішня політика, і навпаки.

Як загальне уявлення – це практика мистецтва керування внутрішнім життям країни, підтримання певного порядку та врахування інтересів окремих спільнот. П. В. має бути чинником суспільної стабільності й поступу, оскільки у змаганнях за політичну перевагу здійснюється узгодження групових інтересів, досягається їх динамічна рівновага, за конкретних історичних умов розв'язуються суспільні протиріччя. П. В. є одним із засобів досягнення великої державної мети у демократичних соціумах – сприяння розвиткові умов достойного життя людей, збереження цілісності і стабільності розшарованого суспільства.

Володимир Литвин

ПОЛІТИКА ЗОВНІШНЯ – цілеспрямована діяльність держави щодо її відносин з іншими державами і народами на міжнародній арені. Метою З. П. є забезпечення сприятливих міжнародних умов для збереження та зміцнення системи суспільних відносин, яка існує в державі, а також для досягнення своїх специфічних чи загальнолюдських цілей (наприклад: здійснення експансії проти іншої держави, захисту інтересів своїх союзників чи стратегічно важливих партнерів, подолання тероризму, підтримання регіональної чи глобальної безпеки тощо). Цілі та інтереси держави в міжнародних відносинах реалізуються шляхом офіційних відносин між урядами, але вони здійснюються також за допомогою торговельних, науково-технічних і культурних зв'язків, які підтримуються як органами держави, так і громадськими і приватними установами і корпораціями (банками, торговельними фірмами, науковими організаціями, релігійними товариствами тощо). Цілі З. П. можуть досягатися мирними або насильницькими засобами, зокрема, війною, яка в сучасну епоху може перерости в ядерну і поставити під загрозу існування людства. Основним засобом З. П. як у двосторонніх, так і багатосторонніх відносинах є дипломатія, яка здійснюється відомством закордонних справ і закордонними дипломатичними представництвами держави. Загальновизнаними нормами і принципами З. П., які закріплені в Статуті ООН та підтверджені в її резолюціях, інших міжнародних документах, є принципи рівноправності, поваги прав людини, невтручання в внутрішні справи іншої держави, незастосування сили чи погрози силою, вирішення міжнародних суперечок мирними засобами. Ці норми і принципи проголошені основними у З. П.незалежної України.

Борис Гончар

ПОЛІЦІЯ (нім. polizei, від грец. politeia – управління державою, полісом) – система особливих органів по охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю та розслідуванню окремих видів правопорушень. В Україні та деяких інших пострадянських країнах Р. називається міліцією, що не відповідає прямому значенню цього терміну.

У Київ. Русі, Вел. Князівстві Литовському та інших феодальних державах поліцейські функції виконували князівські дружини та ін. представники влади. Зразком для інших країн Європи послужила П. Парижу, утворена едиктом Людовіка ХІУ у 1667 р. У Росії в 1718 р. Петро I запровадив посаду генерал-

поліцмейстера Санкт-Петербургу, який відповідав за підтримання правопорядку в столиці. Згодом такі ж посади було введено у всіх великих містах імперії. З 1782 р. керівництво міською П. було доручено управам благочиння, що складалися з двох виборних засідателів і двох приставів під головуванням городничого чи поліцмейстера. Така управа благочиння почала діяти у Києві у 1785 р. У 1802 р. в Російській імперії були утворені міністерства, серед яких Міністерство внутрішній справ, до складу якого увійшли поліцейські органи. Утворення у 1811 р. і недовга діяльність окремого міністерства П. не принесло очікуваних результатів, і в 1819 р. П. знову влилася в структуру МВС.

У 1837 р. вийшло „Положення про земську поліцію", у якому визначалися функції кримінальної П. Роль політичної П. з 1826 по 1880 р. виконувало Третє відділення власної царської канцелярії. У 1862 р. була проведена поліцейська реформа, внаслідок якої замість міської та земської П. у кожному повіті створювався єдиний поліцейський орган – повітове поліцейське управління на чолі з повітовим справником, якому були підпорядковані станові пристави і нижні чини П. У 1880 р. було ліквідоване Третє відділення, а функції політичної П. було передано до новоствореного Департаменту П. МВС. У такому вигляді поліцейська система в Російській імперії проіснувала до лютого 1917 р., коли була ліквідована розпорядженням Тимчасового уряду. За радянської влади поліцейські функції виконувала міліція.

У сучасних державах діють дві основні форми організації П.: централізована (Франція, Японія) і децентралізована (Великобританія, Німеччина та ін.). У США діють обидві форми П. Там є федеральна П., П. штатів і місцева П.. У залежності від функцій, П. поділяється на: адміністративну, кримінальну, політичну, військову, дорожну і т.п.

Література: Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. – К.,1996; История полиции России. Кратний исторический очерк и основне документы. – М.,1999; Самойленко Е.А. Киевская городская полиця в середине XIX – начале XX вв. К., 2000.

Микола Щербак

ПОЛЮДДЯ (від «ходіння по людях») – збирання данини у формі натурального оброку з підлеглого населення в Київській Русі, що його провадив кожної осені київський князь або його намісник. На думку деяких дослідників, П. було формою розплати князя з дружиною, власне ж данина йшла на користь самого князя. Збирали хутро, мед, зерно, гроші тощо. Розмір данини точно не було визначено, що призводило до зловживань. Виїжджаючи на П., князі та їхні слуги грабували населення і чинили над ним насильства.

1. У Київській Русі щорічний об'їзд (зазвичай восени або взимку, припускають, що з листопада до квітня) князем з дружиною підвладного населення для кормління і збирання данини («ходіння по людях»), згодом – й сама данина. Про П. у слов'янських землях згадується в арабських джерелах X – XI ст. (Ібн Руста, Гардізі), а також описаний у творі «Про управління імперією» візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (середина X ст.). Збір П. імператор описував так: Зимовий і складний спосіб життя русів такий. Коли

настане листопад, їх князі виходять з усіма русами з Києва і відправляються на П., тобто обхід по колу, а саме в слов'янські землі древлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, які платять данину русам. Перебуваючи на кормлінні протягом зими, вони в квітні, коли тане лід на Дніпрі, повертаються до Києва, збирають і підготовлюють кораблі, які відправляють до Візантії.

Арабські джерела повідомляють про продажу русами данини, зібраної з племен, ще з першої половини IX ст.: Якщо говорити про руських купців («ар-Рус»), то це один з різновидів слов'ян. Вони продають заячі шкурки, хутра чорних лисиць і мечі з самих віддалених окраїнних слов'ян біля Румійського моря. Повелитель Візантії («ар-Рума») бере з них десятину. Якщо ж вони відправляються по Танаїсу – річці слов'ян, то проїжджають поряд хозарського міста Хамліджа. Його правитель також збирає з них десятину. Потім вони відправляються по морю Джурджан і висаджуються на будь-якому березі. Інколи везуть свої товари до Багдаду на верблюдах.

Термін «П.» зустрічається у давньоруських літописах і грамотах XII ст. Не тільки Костянтин Багрянородний, але і скандинавські джерела (сага про Гаральда) використовують для позначення подібного полюддю механізму збирання данини слов'янське слово (poluta, polutaswarf).

Виникнення П. на зламі VIII і IX ст. як громіздкого інституту прямого позаекономічного примусу, де чітко виступали відносини панування і підкорення, свідчило про перехід східнослов'янських племінних союзів від первісності до феодалізму. П. було первісною формою реалізації феодальної земельної власності, в якій відкрито виступали відносини панування та перехід землі до феодальної власності. Розмір данини під час П., яка стягувалася грішми, хутром, зерном, медом, не було визначено, що створювало умови для конфліктів між київським князем і підлеглим йому населенням. Князь мав у своєму розпорядженні близько 200 вояків, з якими збирав П. від поселення до поселення.

Після древлянського повстання 945 р. київська княгиня Ольга (945 – 957 рр.) регламентувала обсяг данини (уроки) і визначила пункти для її збирання (погости) – особливі фінансово-адміністративні центри та округи, куди призначалися постійні князівські агенти – збирачі данини, тіуни. Сенс реформи Ольги полягав у тому, що замість періодично здійснюваного П. було створено постійно діючу густу мережу фінансових органів. Розмір данини розраховувався пропорційно дворам незалежно від заможності їх власників.

Згодом данина концентрувалася у князівських намісників у великих містах і переправлялася до Києва (так відбувалося з 2/3 новгородської данини в 1014 р. за князя Володимира Святославовича і його сина і намісника Ярослава Володимировича). Про П. з в'ятичів також повідомляють східні автори. Вони писали, що князь щорічно об'їжджає їх поселення. І якщо у кого з них є дочка, то князь бере один з її нарядів, а якщо син, то його один одяг в рік. У кого ж немає ні дочки ні сина платить одягом від дружини чи рабині.

2. У Новгородській і Смоленській землях П. означало фіксовану грошову повинність, яку збирав князь. Інколи збір П. передавався великим землевласникам.

3. Певна форма П. існувала на українських землях у складі Великого князівства Литовського у XIV – XVI ст. Тут П. називали підношення, подарунок, а фактично, окрему данину, яку стягували з селян та населення міст на користь князів, старост і намісників.

Одна з останніх згадок про П. відноситься до 1190 р., коли правив володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо. На основі опису цього П. дослідники розрахували швидкість пересування збирачів данини – 7-8 км на день.

Схожий спосіб збирання данини був поширений в соціально-політичних системах Євразії і Африки з близьким до давніх слов'ян політико-культурним розвитком.

Література: Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000; Полюдье: всемирно-историческое явление /Под общ. ред. Ю. М. Кобищанова. – М., 2009.

Леонід Могильний

ПОМІЩИК (з давнорус. «іспомещать» – визначати місце проживання, поселяти на визначеній території, далі виникло поняття «помістя» від якого і пішло слово) – в Росії наприкінці XV – початку XX ст. спочатку тимчасовий власник маєтку, що надавався йому від держави за зобов'язання військової служби; цим тимчасовим і договірним характером володіння поміщик відрізнявся від вотчинника, що володів землею на спадкоємному праві. Згодом, коли за П. було затверджено таке ж спадкове володіння, й вони були звільнені від обов'язкової служби, слово «П.» витиснуло слово «вотчинник» і П. стали називати власника населених маєтків, тобто, того, хто володів селянами, на відміну від землевласника, хто володів землею без селян.

П. складали панівну соціальну верству в XV – початку XX ст. в Московському царстві, згодом Російській імперії. На початку XVIII ст. за Петра I (1714 р.) завершилося злиття помісного і вотчинного землеволодіння в єдиний вид власності дворянства. Усіх землевласників стали називати П., що було рівнозначно поняттю «дворянин». Після ліквідації Гетьманщини і поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. назва «П.» поширилася на українську старшину, заможних козаків та шляхту, права яких на землю підтверджувалися гетьманськими чи королівськими грамотами або універсалами та царськими указами. Економічною основою П. стало монопольне право на землю і кріпаків, закріплене маніфестом про вольності дворянства (1762 р.). Основним показником заможності П. у Російській імперії до скасування кріпацтва у 1861 р. було число кріпаків, а після 1861 р. – кількість землі.

В Україні П. інколи ще називали дідичами. На Правобережній Україні переважали великі П. польського походження. П.-росіяни домінували на Лівобережній і Південній Україні. Разом з тим великі землеволодіння на Півдні України надавалися людям «різного звання» за умови їх заселення й сільськогосподарського використання. Заможні купці, міщани, які не мали дворянських звань, заселяли свої землі вільними людьми. П. вважалися опорою самодержавства, і влада, зважаючи на цей факт, повністю відстоювала їхні

інтереси. Під час проведення реформ 1860-х – 1870-х рр. становище П. частково змінилося. Після звільнення селян з кріпацтва П. – звичайна назва власника землі з спадкових дворян, в розмовній мові поступово витісняється словом «землевласник».

На початку ХХ ст. стривожені посиленням страйкового руху П. згуртувалися у загальноросійські політичні партії – «Союз руського народа» та «Союз 17 октября». В умовах розвитку капіталістичних відносин частина П. швидко переходила на нові форми господарювання, а інша поступово розпродувала свої землеволодіння і обезземелювалася. Протягом 1877 – 1905 рр. володіння поміщиків в Україні зменшилося на третину з 15,7 тис. десятин до 10,3 тис. десятин. Найбільших втрат зазнали П. Півдня України. Вони продали більше 2/3 своїх земель. Кількість П.-землевласників також скоротилася з 31,9 тис. до 31,1 тис. осіб. Деяке збільшення чисельності П. відбулося в Київській, Подільській, Таврійській губерніях, де були створені нові купецькі, селянські та міщанські економії. Одночасно все більше землі зосереджується у руках великих П. В 1905 р. 2355 П. володіли 65% (6734 тис. десятин) земель.

Великими П. в Україні були Безбородьки, Галагани, Кочубеї, Лизогуби, Скоропадські, які походили з козацьких родів; Браницькі, Потоцькі – з польської шляхти; Терещенки, Харитоненки – нове покоління землевласників.

На західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини реформа 1848 р. не змогла ліквідувати основу економічної і політичної влади П. – поміщицьке землеволодіння. Спробу покінчити з існуванням П. було зроблено першим урядом УНР. ІІІ Універсал проголосив скасування приватної власності на землю та обмежив землеволодіння П.. За правління П.Скоропадського приватну власність відновили, а П. повернули маєтки. Після падіння Української держави Директорія УНР знову обмежила землеволодіння П. на відміну від Півдня України, де білогвардійці зберегли її до кінця 1919 р. Остаточно П. як соціальний стан було ліквідовано при радянській владі в 1920 р на Наддніпрянщині і в 1939 р. в Західній Україні.

Література: Темірова Н. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.

Леонід Могильний

ПОПУЛІЗМ (від лат. populus – народ)

1. Французька літературна школа кінця 20-х рр. ХХ ст., яка декларувала реалістичне зображення побуту міської і сільської бідноти, проте фактично була різновидом натуралізму.
2. Дрібнобуржуазні і селянські течії, громадські рухи в регіонах «запізнілого», порівняно нерозвиненого капіталізму. Першим значним і систематизованим варіантом ідеології П. в Росії було народництво.
3. Політико-правовий феномен – діяльність окремого лідера або політичної організації, зорієнтована на набуття популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок і демагогічних гасел. Популіст у сучасній політиці – це діяч, який заграє з масами.

У політичному лексиконі термін «П.» вперше з'явився наприкінці ХІХ у

США, у складний період політичної історії, позначений зростанням невдоволення населення традиційними політичними партіями республіканців і демократів та недовіри до них. У 1891 р. виникла Народна Партія – зразковий популістський рух, який висловлював вимоги фермерів та робітників: націоналізація залізниць, 8-годинний робочий день, прямі вибори президента, віце-президента і сенату, пільгові умови продажу вільних земель фермерам, зменшення інфляції тощо. Однак ця партія проіснувала недовго. У 1896 р. вона влилася до демократичної партії, підтримавши на президентських виборах У. Брайана, висунутого від демократів. З його іменем пов’язане остаточне ствердження терміну «П.» для позначення політичної течії та набору тактичних прийомів у політичній боротьбі, пов’язаних із апеляцією до буденної свідомості мас, із намаганням підлаштуватися під їхні вимоги, використати такі риси, як спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм і схильність до простих і однозначних політичних рішень.

Політологи вказують на наступні характерні риси П.

По-перше, П. як політичне явище виникає в країнах, де наявні певні демократичні інститути – всезагальне виборче право, рівноправність громадян, і де маси в ролі виборців беруть участь у політичному процесі. Тільки тоді спроби звернення до настроїв населення, намагання підлаштуватися під масову свідомість можуть стати засобом завоювання влади. За умов тоталітаризму в Радянському Союзі влада не потребувала широкого використання П., лише із початком «перебудови» у 1985 р. П. пишно розквітнув: вибори народних депутатів СРСР вже проходили на популістській хвилі. Так народні обранці наобіцяли виборцям під час останньої виборчої кампанії виконати їхні накази на суму у понад 3 трлн. карбованців, що майже у п’ять разів перевищувало тодішній річний валовий національний прибуток Радянського Союзу.

По-друге, П. поширений найбільше серед прошарків із низьким рівнем політичної і правової культури, яким притаманні нездатність відрізнити демагогію від реалістичних пропозицій, чорно-біле бачення світу, готовність обожнювати чергового кумира і ненавидіти конкурентів. Названі риси активно використовуються популістськими лідерами для мобілізації громадської підтримки.

По-третє, П. особливо посилюється під час криз, переломних періодів у розвиткові суспільства, соціально-економічної і політичної нестабільності, коли більшість людей відчуває погіршення умов життя і втрачає впевненість у завтрашньому дні. Особливо активізуються популісти під час проведення виборів, референдумів та інших політичних заходів.

По-четверте, П. часто обслуговує політичний радикалізм, який пропонує швидке вирішення проблем за допомогою простих і рішучих заходів, використовуючи народне прагнення справедливості, привілеїв, свободи.

По-п’яте, П. насправді є уходом від дійсних проблем, від об’єктивно існуючих інтересів і проблем людей до світу очікувань, які неможливо здійснити в існуючих реаліях.

По-шосте, П. є різновидом демагогії з її типовими засобами: облудні присягання у вірності народу, висування безвідповідальних програм і обіцянок,

водночас наклепи на тих, хто насправді діє в ім'я справжніх інтересів суспільства. П. – це набування популярності за допомогою соціальної демагогії, це залучення мас на свій бік демагогічними засобами і методами.

По-сьоме, П. на відміну від популярності оцінюється з позицій моралі як негативне явище, оскільки він маніпулює довірою людей, деформує її. В цьому полягає головна соціальна шкода П., оскільки довіра є необхідним фундаментом, на основі якого тільки і можливе здійснення політики творення.

В політичній історії сучасного світу П. є вельми поширеним явищем. Популістські методи використовували, наприклад прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер і президент США Р. Рейган. В наші дні П. в США є частиною політичного мейнстриму, хоча неможливо виокремити один популістський рух: обидві провідні партії використовують популістську риторику, риторику «платника податків», яка протиставляється планам уряду. В тому можна побачити інституційний парадокс П.: антиелітистська риторика, що виходить від самих правлячих кіл. В сучасній Західній Європі П. насамперед асоціюється із правим радикалізмом. Серед прикладів правих популістських партій можна назвати Австрійську Партію Свободи, Швейцарську Народну Партію, Лігу Півночі в Італії, французький Національний Фронт, датську Народну Партію, Фландрійський Блок у Бельгії та ін. Всі ці партії експлуатують кривди широких мас населення, особливо сильними є настрої націоналізму і ксенофобії. Значного поширення П. набув у Латинській Америці, яскравий приклад – Венесуела часів правління У. Чавеса. Політичні еліти, які після повалення комуністичних режимів в країнах Центральної і Східної Європи, а також Радянському Союзі приходили до влади, також використовували потенціал П. Яскравий приклад – діяльність президента Білорусі О. Лукашенка, якого іноземні політологи називають «популістським царем».

Стосовно перспектив П. швейцарський політолог К. Дейвікс акцентувала два фактори, які зумовлюють не тільки подальше існування елементів П. в політиці, але й його посилення. По-перше, представницька демократія майже невідворотно супроводжується П. через парадоксальність природи самої демократії. У популістів не меншає вагомих приводів для відновлення «влади народу». По-друге, медіатизація політики стає магістральним трендом. Медіа надають популістам можливість одержувати найширшу підтримку, проголошуючи найпримітивніші заклики і уявляючи себе харизматичними лідерами і справжніми представниками «народу». Тому П. поки що залишається і частиною політики, і елементом політичного аналізу.

Література: Копитова Л. С. Застосування популізму як політико-культурної технології політичного лідерства //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 94. – Ч. 1.; Дейвикс К. Популизм //http://gefter.ru/archive/6800; Малько А. Популизм как тормоз демократии //ecsoman.hse.ru/data/899/737/1217/012Aleksandr_MALKO.pdf; Популизм: истоки, сущность, проявление /Коновалов И. Н., Кредер А. А., Малько А. В., Плешаков А. П., Фролов Е. А. – Саратов, 1990.

Тетяна Орлова

ПОСИБІЛІЗМ (від лат. possibilis – можливий)

1. Одна з соціалістичних течій кінця XIX ст. – початку XX ст., представники якої виступали за "політику можливого", мирного переходу від капіталізму до соціалізму шляхом реформ.

2. Теорія, що пояснює взаємовідносини між людиною і природним середовищем ("географічний посибілізм").

У Франції П. сповідувала одна з груп соціалістів кінця XIX ст. – початку XX ст., учасники якої ставили за мету перехід до соціалістичного суспільства шляхом поступових реформ, починаючи з низового (муніципального) рівня. Французькі посибілісти входили до політичного угрупування "Союз соціалістичних робітників Франції" (лідери – П. Брусс і Б. Малон), що утворилося в 1882 р. після розколу Робітничої партії. Практична реалізація посибілістами ідей "муніципального соціалізму" стала можливою після обрання П.Брусса в 1887 р. членом і віце-президентом муніципальної ради Парижа, а також членом генеральної ради департаменту Сена. В 1901 р. посибілісти разом з іншими поміркованими французькими соціалістичними угрупуваннями сформували Французьку соціалістичну партію, а в 1905 р. увійшли до Об'єднаної соціалістичної партії Франції (СФІО).

Близькими до французьких посибілістів були британські фабіанці. Фабіанське товариство, створене в 1884 р. представниками інтелігенції (письменник Г.Уеллс, драматург Б.Шоу, теоретики тред-юніонізму Сідней і Беатриса Вебб, ін.) стало найбільш впливовою організацією, що поширювала соціалістичні ідеї у Великій Британії. Фабіанці проголосили своєю метою поступову трансформацію існуючого ладу на основі соціалістичних ідеалів. При цьому вони визнавали тільки реформістський, конституційний, поступовий перехід до соціалізму. Про методи їх боротьби за соціалістичне суспільство свідчила назва товариства на честь римського полководця Фабія Максима, який "перемагав повільністю" – поступовою, обережною тактикою військових дій.

Головну роль в переході до соціалізму фабіанці відводили державі як надкласовому органу, здатному регулювати суспільні відносини. Вони вважали, що такий перехід вже поступово відбувається, в цьому зацікавлений увесь соціальний організм. Тому вони відстоювали не боротьбу, а співробітництво класів. В своїй теорії "державного соціалізму" фабіанці визнавали обов'язковим використання тих політичних інститутів, які вже склалися в суспільстві, в першу чергу муніципалітетів, під владою яких, як вони вважали, мали бути зосереджені всі засоби виробництва, все економічне життя на місцях ("муніципальний соціалізм"). Для просування відповідних реформ фабіанці використовували методи пропаганди, входження до політичних клубів і товариств, особисті контакти.

Умови для реалізації ідей "муніципального соціалізму" створили реформи місцевого самоврядування у Великій Британії – формування виборних рад графств (1888 – 1889 рр.) і виборних місцевих рад сільських громад (1892 р.). Рішення, прийняті місцевими радами, не потребували затвердження уряду, завдяки чому ради деяких великих міст здійснили важливі заходи з перебудови старих кварталів, будівництва помешкань для робітників, влаштування газового

освітлення і водопостачання, пуску трамваїв, організації шкіл, пралень тощо.

Ідеологія Фабіанського товариства мала найбільший вплив на британських робітників, оскільки відповідала реформістським настроям, що сформувалися у них в умовах економічного процвітання Британської імперії. Фабіанське товариство разом з профспілками та іншими британськими соціалістичними групами взяло участь у створенні Комітету робітничого представництва (1900 р.) для забезпечення самостійного репрезентації робітників у парламенті У 1906 р. Комітет було перейменовано на Лейбористську партію.

Географічний П. виходить з того, що природне середовище визначає лише передумови розвитку людського суспільства, не будучи вирішальним фактором історичного розвитку. Природне (географічне) середовище розглядається як серія можливостей, з яких індивід може обирати. Хоча воно значної мірою впливає на діяльність людей і обмежує їх вибір, вирішальний вплив на напрямок розвитку визнається за історичними умовами на противагу географічному детермінізму (енвайронменталізму), який перебільшує, а іноді й абсолютизує роль географічного середовища в розвитку суспільства.

Література: Нова історія країн Європи та США. 1870 – 1918 роки : підручник /Б.М.Гончар, Н.Д.Городня. – К., 2008; Галкина Л. Гильдейский социализм: критический анализ. – М., 1988.

Наталія Городня

ПОСТІСТОРІЯ (від лат. post – після й historia – історія) – поняття філософії постмодернізму, що замінило традиційне поняття "історія". Поняття введено в обіг науковцями ХХ ст. – німецьким філософом А.Геленом та французьким філософом Ж.Бодрійяром.

У 1952 р. А.Гелен писав, що людство увійшло в постісторію, оскільки історія ідей завершилася. Ж.Бодрійяр вживав цей термін для опису якості історії в постіндустріальному суспільстві, де втрачено значення історії як "могутнього міфу", який підтримував зв'язність причин і наслідків і таким чином – зв'язність історичного наративу. В подальшому філософи-постмодерністи (Г.Арендт, Ж-Ф.Ліотар, ін.) наголошували на втраті західною людиною віри в загальний прогрес, а людством – концепції безперервності минулого. Італійський філософ Дж.Ваттімо в праці "Кінець сучасності" (1991 р.) розглядав кінець епохи модерну як постісторичний стан, в якому через поширення засобів масової інформації відбувається деісторизація досвіду; всесвітня історія стає неможливою, оскільки глобальне бачення, притаманне модерну, розпадається на мозаїку локальних культур.

Таким чином, для постмодерністської філософії історії характерний перегляд класичних понять як в смисловому, так і в ціннісному аспектах. Постмодерністи сприймають світ як хаос, визнають конструктивну роль випадковості, що призводить до численних шляхів розвитку при невизначеності кожного з них. Процес розвитку означає для них непередбачувану зміну стану системи, кожен з яких не є наслідком попереднього і безпосередньою причиною наступних станів. П. набуває наративного, процесуального, незавершеного

характеру. Історія в цілому і окремі її факти завжди перебувають в русі під впливом численних інтерпретацій.

Отже, на зміну розумінню історії як лінійного розвитку людства з минулого в майбутнє на основі причинно-наслідкових зв'язків прийшло постмодерністське нелінійне бачення соціальної динаміки; установка на численні інтерпретації процесу розвитку людства; відмова від обов'язкової казуальності та логічності історичного розвитку; зображення сучасності як позбавленої новизни.

П. оперує поняттям "кінець історії" – уявленням про те, що "історія" як єдиний, логічно послідовний еволюційний процес, що розглядається з урахуванням досвіду усіх часів і народів й витворює великі суспільні зміни, дійшла кінця. Це поняття, запозичене з філософії Г.Гегеля, завдяки лекціям і працям французького філософа російського походження О. Кожева стало невід'ємною частиною постмодерністського дискурсу про стан сучасної культури. Оскільки в наш "постісторичний" ("постмодерний") час немає і не може бути нічого історично нового, культура і мистецтво можуть лише цитувати й комбінувати фрагменти культурного спадку, отриманого від історичного минулого. За О. Кожевим, настання П. означає заміну продукції репродукцією. Людина перестає бути суб'єктом культури і стає матеріальним носієм культурного репродуціювання – як папір або будь-який інший медіальний носій.

Новий напрямок дискурсу про "кінець історії" надали праці американського філософа і політолога Ф. Фукуями. В працях, написаних в 1989 і 1992 рр. після завершення "холодної війни" і краху комуністичного блоку, він визначив "кінець історії" як припинення прогресу людського суспільства в розвитку суспільних принципів й інститутів. За Ф.Фукуямою, вже Г. Гегель і К.Маркс постулювали "кінець історії". Вони вірили як в історичний еволюційний прогрес, так і в те, що еволюція людського суспільства не безкінечна. Вона припиниться тоді, коли людством буде досягнуто найкращої форми суспільного устрою. Для Г. Гегеля це була ліберальна держава, для К. Маркса – комуністичне суспільство, для Ф. Фукуями в період написання його творів – ліберальна демократія.

Український філософ С.Кримський дає визначення "постісторії" в контексті сучасних процесів глобалізації. В його інтерпретації П. є етапом розвитку людства (передісторія, історія як цивілізаційний процес, постісторія), перехід до якої відбувся наприкінці XX ст. Її початок пов'язується ним з появою комп'ютера як першого універсального знаряддя виробництва та Інтернету, виникнення якого створило віртуальний вимір історії, відкрило перед людством нову просторово-часову метрику цивілізації та неосяжні можливості творення віртуальної реальності.

Література: Енциклопедія постмодернізму /За ред. Ч.Вінквіта та В.Тейлора. – К., 2003. Кримський С. Смисл постісторії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dt.ua/3000/3150/68555/; Попов В. Современные философско-исторические концепции и проблема разграничения понятий "фактор" и "движущие силы" исторического развития [Электронный ресурс] –

Режим доступа: http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/2003/171.pdf; Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек[Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/fuku/index.php

Наталія Городня

ПОСТКОМУНІЗМ (від лат. post – після, communis – спільний) – перехідна фаза чи процес перетворення ранньосоціалістичного суспільства («реального соціалізму») на ринково-капіталістичне демократичне, інтегроване до глобальної системи західної ліберальної демократії. У політології не виділяється як окрема історична епоха, бо не має основоположних ідентифікаційних ознак (специфічного посткомуністичного політичного суб'єкта або системи, специфічних посткомуністичних способу виробництва чи форми власності тощо) і зводиться до більш широкого поняття «транзит до демократії», який вивчає спеціальна дисципліна – транзитологія.

За визначенням американського політолога З. Бжезінського, дане напередодні краху СРСР, П. – це система, «в якій вивітрювання комунізму досягло точки, що в ній ні марксистська теорія, ні комуністична практика не можуть суттєво – або й узагалі не можуть – диктувати актуальний громадський порядок. П. просто стане системою, в якій самопроголошені "комуністи" більше не сприйматимуть серйозно свою комуністичну доктрину як основу для організації суспільного життя». Перехід до П. німецький філософ і соціолог Ю. Габермас назвав «революцією навздогін», тобто втіленням бажання «надолужити пропущений розвиток» в добу повоєнного розвиненого капіталізму і «держави загального благоденства».

Під час реформ у посткомуністичних країнах з'явились демократичні процедури і установи, зникли обмеження свобод. Було створено засади ринкової економіки. П. пов'язаний з національним відродженням, сплеском патріотизму. Водночас П. супроводжувався зубожінням людей; пануванням криміналітету; приватизацією, проведеною на шкоду інтересам держави, під час якої багатства цілих націй ставали власністю купки людей; зростанням націоналізму, ксенофобії, расизму, клерикалізму, які подекуди призводили до кривавих конфліктів (Боснія, Хорватія, Косово, Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Ферганська долина). Для посткомуністичних країн властива емансипація від інституціоналізованих у державах «загального благоденства» форм соціальної солідарності, що дозволяє говорити про побудову на Сході Європи «більш капіталістичного» капіталізму, ніж на Заході. В Центральній Азії та на Кавказі П. призвів до відродження традиційного суспільства із авторитарною владою.

Однією з основних ознак П. є інфантилізація суспільства, яка виражається в переконанні, що люди, які самі вибороли свою свободу, мають спочатку навчитися нею правильно користуватися і неспроможні без допомоги зовні демократично організувати своє життя. Це призводить до бінарного мислення, яке на пострадянському просторі зводиться до протиставлення зовнішнього вибору між Заходом та Росією. П. характеризується стиранням комуністичного минулого в усій його інтелектуальній та політичній комплексності з історичної

свідомості.

Іноді терміном П. називають антиімперіалістичну та антиглобалістську соціофілософську течію, представники якої виходить з положення, що класи поступово зникають, і соціальні конфлікти переміщуються в площину культурних відмінностей та ідентичностей (раса, стать, етнос, сексуальна орієнтація). Більш вживана назва – постмарксизм. Він виник наприкінці 1960-х рр., а найбільшої популярності набув у 1980–1990-ті рр. Постмарксисти – це марксисти, котрі розпрощалися із своїм марксизмом в результаті «самокритики» та пропонують інші, але паралельні до ідей Маркса, напрямки думки. Вони не вірять ані в народні державу, ані в революції, натомість пропагують ідеї громадянського суспільства, мирної, демократичної зміни влади. Представниками постмарксизму є С. Жижек, Е. Лакло, Ш. Муфф. Близький до постмарксизму Ф. Джеймісон.

Література: Буден Б. Зона переходу. Про кінець посткомунізму. – К., 2013; Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum. – К., 2010; Holmes L. Post-communism: An Introduction. – Durcham, 1997.

Юрій Латиш

ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЯ (від лат. post – після, і франц. moderne – сучасний) – або постсучасна модернізація – термін для позначення нової моделі модернізації, де економічний розвиток тісно пов’язується з роллю культурних факторів. П. – це комплекс інституційних змін, які виводять суспільство за рамки індустріальних форм соціального та економіко-виробничого життя. Вона нерівномірно охоплює різні світові регіони. Під впливом глобалізації кожна країна має формувати свій варіант відповіді на цей історичний виклик. Необхідно розрізняти два сенси переходу до постсучасності: 1) як «мегатренд» – глобальну, універсальну тенденцію, що торкає як Захід, так і незахідні країни; 2) як характеристику більш м’якого (без руйнування основ) переходу до модифікованої сучасності, що поєднує риси традиційних і сучасних суспільств.

Концепція П. виникла під впливом успіхів деяких країн Південно-Східної Азії, які останніми десятиріччями демонструють вражаючу динаміку у своєму розвиткові. Серед західних дослідників названу концепцію розробляють англієць Д. Крузе, американці Р. Інглегарт, Ф. Шміттер та ін. В своїх працях вони вказують на низку специфічних ознак цього процесу: П. передбачає відмову від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади і науковий раціоналізм, які були характерними для модернізації, і знаменує перехід до більш гуманного суспільства, де самостійності, багатоманітності і самовираженню особистості надається більший простір. Дослідники підкреслюють, що П., на відміну від модернізації, дозволяє обминути особливо болісний момент у розвитку соціуму – зміну ідентичності на західну. П. – це розвиток на засадах власної ідентичності. Внаслідок цього цілі не вступають у протиріччя з ціннісними орієнтаціями. Ефективно використовується наука при здійсненні традиційних ціннісних орієнтацій соціального вибору. Оптимально поєднуються світоглядні й інструментальні цінності, виробляються гнучкі інституціональні форми організації суспільства. У випадку деяких азіатських

країн, наприклад, Японії, Південної Кореї, Сінгапуру та ін., спостерігається успішний пошук нових інститутів і структур на основі традиції за умов збереження національної солідарності.

Якщо модернізація нерідко передбачала зсув від авторитету релігії до авторитету держави, від авторитету традицій до необмежених новацій, то П. – це рух від авторитету держави до авторитету традиції, до підтримки традиційних цінностей. Постсучасними є ті суспільства, які у теперішній час забезпечують собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі різноманітних підходів. У таких суспільствах не людей переробляють під поставлені цілі, а цілі співвідносять з реальними можливостями людей, використовуючи найрізноманітніші риси національного характеру, особливості місцевого менталітету. Цінуються в людях не тільки здібність до підприємництва, працелюбність, вміння перебудовуватися і пристосовуватися до умов, що швидко змінюються, любов до новаторства, але й прив’язаність до традиційного способу життя, терплячість, нездатність бунтувати тощо.

Сучасним прийнято називати індустріальне, західне, капіталістичне суспільство. Таке уявлення можна розглядати як конвенцію, оскільки в сучасності існують і традиційні, і примітивні спільноти. Для досвіду Південно-Східної Азії притаманне зближення антагоністичних рис традиційного і сучасного суспільств, їх взаємодоповнюваність, що обіймає орієнтацію на нове, але із врахуванням традиції; використання традиції як передумови модернізації (прикладом може бути так званий «конфуціанський капіталізм», що виявив себе у трансформаціях Китаю після Мао Цзедуна); світську організацію соціального життя, але й значення релігії і міфології у духовному житті; поєднання цілей та цінностей раціональності; інтегральний образ часу, що охоплює минуле, теперішнє і майбутнє; значення виокремленої персональності і разом із тим схвалення і використання наявних форм колективності; синтез світоглядних та інструментальних цінностей; демократичний характер влади, але й визнання авторитетів у політиці; ефективну продуктивність, але й визначення меж зростання; суміщення психологічних характеристик людини традиційного і сучасного суспільств; ефективне використання науки при здійсненні традиційних, ціннісних легітимацій соціального вибору, сполучення природної еволюції з прискоренням; єднання міських і сільських форм життя; наявність гнучких й інституційних форм організації суспільства; поєднання локального і глобального. Такий перелік «усього доброго» скидається на утопічну розумову спробу пом’якшити конфлікти модернізації, якщо б не було реально успішного пошуку нових інститутів і структур на підвалинах традиції. Важливо підкреслити, що тенденції такого роду наявні і на Заході. Постсучасне суспільство вимагає нових соціальних технологій, що об’єднують принципи організації із корінними рисами народів як на Заході, так і на Сході.

Звільнитися від історичної спадщини неможливо. Вона завжди буде трансформувати будь-яку запозичену новацію, оскільки історично відтворюються опорні точки психічного життя народу (етносу), його стійкі архетипові конструкції. Тому доцільніше відмовитися від ілюзії повторення чужого, навіть позитивного досвіду в інших часових або просторових

координатах. Виклик часу слід долати у власних соціокультурних формах.

Література: Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1261.html; Его же. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе[Электронный ресурс] – Режим доступа: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1245.html

Тетяна Орлова

ПОСТМОДЕРНІЗМ

1. Просте трактування терміну, поширене в академічних колах – найновіший серед багатьох мистецьких стилів, для якого характерне руйнування традицій, іронія та самоіронія, еклектичне поєднання минулого і сучасного, плюралізм стилів.

2. П. – не так стиль, як процес одночасного розпаду та перетворення в межах безлічі мистецьких, філософських, історичних, культурних, релігійних, економічних, політичних та інтелектуальних традицій.

Термін вперше вжив німецький філософ Р. Паннвіц у 1917 р. в праці «Криза європейської культури», де П. розглядався як спосіб виходу європейської культури з глибокої кризи, куди її завели нігілізм та декаденс. Однак інший німецький філософ В. Вельш вважав вживання поняття «П.» Р.Паннвіцом передчасним, оскільки на початок XX ст. суспільство П. ще не сформувалося. А. Тойнбі у 1946 р. визначив П. як якісно новий етап розвитку західноєвропейської культури, що розпочався ще в 1875 р. На думку ученого, цей період знаменується переходом від політики національних держав до політики глобальних міжнародних відносин. З приводу таких «глибоких» коренів П. іронізував У. Еко в «Постскриптумі» свого роману «Ім’я рози», вважаючи, що при бажанні категорію постсучасності відшукають навіть у Гомера.

Як філософська категорія, термін «П.» отримав розповсюдження завдяки філософським працям Ж. Деріди, Ж. Батая, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотара. В 1960-х рр., коли в країнах Заходу думки А.Тойнбі матеріалізувалися в суспільно-політичному житті, поняття «П.» все більше захоплює американських, а згодом – європейських інтелектуалів. Відтоді напрацьована значна кількість теоретичних розробок щодо трактування П. та його стійких характеристик, однак осмислення поняття П. перебуває на стадії розвитку. Зарубіжні та вітчизняні дослідники продовжують створювати концепції, які намагаються пояснити складне й суперечливе явище П. Узагальнюючи досвід осмислення П., можна виокремити кілька основних поглядів: а) П. – нова тенденція в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, охарактеризована філософом Ж.-Ф. Ліотаром в своїх працях «Постмодерні умови», «Справедлива гра», «Диференд», «Мандри: закон, форма, подія», «Постмодерні притчі», «Підписано Мальро» як війна «великим наративам», як переоцінка знань, естетики та політики в післяпросвітницьку добу; б) глобальний стан цивілізації кількох останніх десятиліть XX ст. – початку XXI ст. (дехто з дослідників вважає кінцем П. світову економічну кризу 2008 р., яка поклала початок кардинальному переосмисленню цінностей суспільства

споживання, перехід до етапу «пост-постмодернізму»), в умовах якого не тільки зникає визначеність, а й постає «безкінечна кількість невизначеностей». Дана ситуація змушує людство зрозуміти, що йдеться не про «новий світовий порядок», а про неспокійну, надломлену планету; в) новий напрям у соціальній теорії, мета якого – пояснити вищезазначені явища і процеси, стимул до розробки багатомірних уявлень щодо пріоритетів, цілей і завдань людства, ініціація виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення.

Суспільство П. виникає приблизно у 50-ті рр. XX ст., що прямо пов’язано з розвитком нових засобів комунікації (перш за все – телебачення) та переорієнтацією економіки та соціальної політики на цінності споживання. Можна виокремити дві основні точки зору на еволюцію суспільства П.: а) віра в можливість побудови однополярного глобалізованого світу, де превалюють постіндустріальні західноєвропейські цінності (і з цієї точки зору П. розглядається як позитивний етап розвитку світової культури); б) постмодерністська доктрина, згідно якої суспільство П. має суперечливі ідеологічні настанови, які призводять до негативних, саморуйнівних наслідків. Найбільш гранична форма такої критики притаманна творчості сучасного американського філософа Ф. Джеймісона та французького філософа, культуролога, публіциста Ж. Бодрійяра.

П. та історія. Уявлення про те, що історія як поступальний розвиток, який витворює великі суспільні зміни, тепер дійшла кінця, відоме під назвою «кінець історії». Спочатку запозичене з філософії Г. Гегеля, поняття «кінець історії» потім стало широко застосовуватися для опису стану модерної та постмодерної культури. У розвитку цієї ідеї можна виділити дві окремі фази: а) теоретичну, пов’язану з працями французького філософа російського походження О. Кожева. У нього кінцевим пунктом історії та її метою є тотальна трансформація природи у відповідності з людськими потребами і перетворення самої людини в Мудреця, здатного вирішувати всі раціонально поставлені проблеми. Знищення царства Володаря посередництвом революції є історичною необхідністю і передумовою такого перетворення. Результат революції – синтез Володаря і Раба в Громадянині, що визнається всіма іншими громадянами універсальної і гомогенної держави. Політико-правові аспекти цього процесу були описані О.Кожевим в праці «Нариси феноменології права» (1943 р., вийшла друком посмертно в 1981 р.). Історія мислиться ним як тотальність: у неї є початок і неминучий кінець. Політична історія завершується універсальною і гомогенною державою, в якій немає воєн і революцій, боротьби «за місце під сонцем» між індивідами, групами, державами. Підсумком революції стало царство Громадянина, буржуазне громадянське суспільство, яке, в свою чергу, роздирається класовими і національними суперечностями. «Кінець історії» означає досягнення тієї точки, коли припиняється боротьба індивідів і груп, націй і імперій. Він настає разом з повним контролем над природними явищами. Але та істота, котрій вже не потрібно воювати, конкурувати, прагнути до визнання іншими, перестає бути людиною, оскільки всі її бажання мало не автоматично задовольняються. Свобода народжується від нестачі і прагнення, заперечення наявного буття, тоді як «останній людині» вже нічого заперечувати.

Така собі самодостатня істота буде принципово відрізнятися від тих, хто прагнув, страждав і помирав в боротьбі. Повне підкорення природи та задоволення всіх наявних бажань, припинення боротьби – все це характеризує вже не людину, але якусь іншу істоту. Людське буття визначається нестачею, прагненням і боротьбою. Тому воно історичне, а «кінець історії» означає й «смерть людини». Людство вже вступило в цю епоху «постісторії». Якщо в 1930-1940-х рр. О.Кожев бачив в «кінці історії» наступаюче царство Мудреця, то в подальшому його погляди можна охарактеризувати як песимістичні – насувається «тваринне царство» задоволених і самовдоволених споживачів, час «останньої людини»; б) фаза популяризації, пов’язана з іменем Ф. Фукуями. Ф.Фукуяма, американський політолог та працівник державного департаменту, опублікував у 1989 р. в часописі «Національний інтерес» статтю «Кінець історії». Розширивши свою працю до розмірів книжки, він пов’язав ідею боротьби за визнання з ідеєю «останньої людини», яку пророкував Ф. Ніцше. «Остання людина» тепер вже не герой, вона цілком згодна присвятити себе маленьким радощам, доступним їй у лоні громадянського суспільства. Критики спробували спростувати погляди Ф.Фукуями, вказуючи на постійні кровопролиття в деяких районах світу. Погляди Ф.Фукуями певною мірою також схожі на бачення Ж.-Ф. Ліотаром кінця великих метанаративів («великих історій», «великих розповідей») та їхнього розпаду на суміш плюралістичних дискурсів, що є однією з прикметних ознак П.

П. та історична наука. З точки зору постмодерністів, описувані істориками події та явища – «вигадана мова», оскільки насправді дослідницький текст виступає продуктом подвійного конструювання – спочатку в джерелі, а далі в праці власне історика, який будує текст на основі вже кимось написаного (і суб’єктивного) джерела. На думку американського історика-медієвіста Г. Вайта («Мета історія. Історична уява в Європі XIX століття», 1973 р.), розповідь про минуле першопочатково «винаходиться» в голові історика, логічно впорядковується, тобто минуле набуває змісту. Потім –фіксація в побудові сюжету, збагачення аргументами, висновками, бібліографією. Отже, думка історика, за Г.Вайтом, «в’язень мови», а сам історик – заручник культурної ситуації, в якій перебуває. Дані погляди підривають основи історії як науки. З критикою постмодерністських тенденцій в історичній науці виступав вітчизняний історик Я. Дашкевич.

Література: Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-культурний аналіз). – К., 2002; Горбатенко В. Постмодерн і трансформаційні цінності людського буття // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10); Енциклопедія постмодернізму / За ред. Чарльза Е.Вінквіста, Віктора Е.Тейлора. Пер. з англ. – К., 2003; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007; Бронзино Л. Постмодернизм: сущностные идеи и их представители //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 3.

Оксана Сморжевська

ПОТЛАЧ (мовою північноамериканських індіанців народу чінук – «дар») – прилюдне у присутності спеціально запрошених гостей церемоніальне знищення

матеріальних цінностей або показово марнотратне ритуалізоване розтрачання майна на користь одноплемінників. Власне П. вперше був зареєстрований у другій половині XIX ст. в середовищі амеріндських племен Тихоокеанського узбережжя Північної Америки передцивілізаційного рівня розвитку – звідси назва. Коли за даними етнографії аналогічні ритуали були зафіксовані в середовищі пізньопервісних та передцивілізаційних народів в інших куточках Землі, термін «П.» став універсальним науковим поняттям. П. проводився представниками племінної соціально-майнової верхівки аби вразити оточуючих з метою підняття свого авторитету і соціального статусу в очах одноплемінників, а також як своєрідний механізм періодичного якісного зменшення рівня майнової нерівності, котра все рельєфніше проявлялася у суспільствах пізньопервісно-передцивілізаційного рівня розвитку. Приводом до П. ставали будь-які видатні події в житті означеної родини (весілля, смерть батьків і їхній похорон, народження дитини чи досягнення нею повноліття, смерть самого вождя тощо) або племені в цілому (перемога у війні, припинення епідемії, прихід дощу після тривалої посухи тощо). Проявлявся в тому, що родини-організатори П. влаштовували для одноплемінників і гостей пишну колективну учту, обдаровували усіх присутніх цінними подарунками або навіть прилюдно знищували (найчастіше спалювали або топили у водах моря чи ріки) цінності, що їм належали (хутряні вироби, сімейні запаси їжі, одяг, зброю, житло тощо), чим демонстрували багатство і «крутизну». Зазвичай, церемонія П. супроводжувалася колективними танцями, випивкою, прилюдним братанням тощо. Іноді П. доходив до змагання між багатими родинами в тому, хто більше роздасть чи знищить свого майна, що доводило часом такі сім’ї до цілковитого матеріального зубожіння. Зменшуючи через інститут П. рівень матеріальної поляризації суспільства передцивілізаційного рівня соціоеволюційного розвитку, багаті родини отримували «у відповідь» подяку одноплемінників у формі моральної і статусної поваги та фактичного зменшення масштабів громадської заздрості щодо «багатіїв». Водночас, відмова від проведення П. могла мати для такого «відмовника» сумні наслідки – від презирства сусідів до вбивства, під час якого невдоволені й ображені одноплемінники пояснювали «прижимістому багататію», що «ти не повинен бути єдиною багатою людиною, ми всі маємо бути рівними».

Література: Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Социальная психология. Пойми других, чтобы понять себя! / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 2002; Beck M.G. Potlatch: Native Ceremony and Myth on the Northwest Coast. Portland (Oregon), 2013; Champagne Duane. Social Change and Cultural Continuity Among Native Nations. – Lanham, MD, 2007; Thornton M.V. Potlatch People: Indian Lives & Legends of British Columbia. – Surrey (British Columbia), 2003.

Вадим Рубель

ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ТЕОРІЇ – гіпотези, що пояснюють як, коли і чому виникла держава; складові аспекти державознавства. Існує багато П. Д. Т., кожна з яких по-різному пояснює причини та умови виникнення держави. Серед них найпоширеніші та найважливіші такі:

Теорія природного походження держави зародилася у стародавні часи. Вона була результатом антиісторичного підходу, тобто ігнорування соціального фактору розвитку людини та суспільства. Держава мислилася як цілісний організм, даний самою природою, як чинний засіб здійснення найвищих ідеалів правди і добра, взірець найвищої моральної досконалості. Аристотель вважав, що сама природа людини визначила його колективне буття в умовах держави, яка є «вінцем творіння» в системі людських спільнот. Зачатки роздумів про природне походження держави містяться в даосизмі. Згідно з цим ученням, держава, як і Всесвіт, виникла й розвивається за законом Дао, тобто законом «Неба», природи, який править світом. Натомість усі штучно створені державні інституції, що суперечать закону Дао, є хибними і ведуть суспільство в небуття.

Теологічна теорія також виникла ще на Стародавньому Сході, адже домінуючому міфологічному світогляду було притаманне надприродне, божественне уявлення походження держави. Люди вважали, що держава породжена богами, які спочатку правили самостійно, згодом навчили людей мистецтву управління й передали владу земним правителям. Правитель розглядався або живим «богом», якому належало все в країні (Єгипет, Індія), або особою, яка керує від імені богів, будучи сама їм підпорядкованою (Месопотамія, Китай). Переконання в божественній природі державної влади виключало будь-який моральний осуд персоніфікаторів цієї влади або думку про непокору.

За Середньовіччя погляди Амвросія, Августина і Григорія стали підвалиною християнських переконань й складовою частиною теологічної концепції взаємин церкви і держави. Захищаючи право церкви на провідну роль у суспільстві, «отці» церкви створили засади теократичних теорій, головним у яких було твердження, що держава зобов'язана підпорядковуватися церкві, а світські правителі мусять коритись їй як християни. Ідейне панування християнської релігії обумовило її безпосередній вплив на політичну думку, створило ситуацію, коли основні положення державно-правової думки набули релігійного оформлення. Уявлення про державу в середньовічному суспільстві спиралося на теологію, тобто догмати церкви стали водночас політичними аксіомами, а біблійні тексти набули сили закону. Відому біблейську формулу: «Нема влади не від Бога, існуючі ж влади від Бога встановлені», – богослови перетворили на догму феодального ладу, стверджуючи, що королівська влада походить від церкви, яка отримала свій авторитет безпосередньо від Ісуса Христа. Звідси виводилася теорія про те, що королі повинні підкорятися владі церкви. Найвідомішим представником цієї теорії був Ф. Аквінський, який у праці «Сума теології» (1266 – 1274 рр.) відстоював позиції примата католицької церкви, доводив, що процес виникнення та розвитку держави є аналогічним процесу створення Богом світу, наголошував, що божественний генезис ідеї держави не поширюється на конкретні акти державних діячів.

Теорія сакрального (магічного) походження царської влади. Її автором є Д. Фрезер. Він вважав, що першими носіями влади – вождями, царями – були чаклуни, жреці, маги; що підвалиною будь-якої влади є віра людей в чудотворну силу її носія. Ця віра згуртовувала людей в спільноти; з релігійних ритуалів

виникали певні організаційні структури й висувалися керівники, формувалося централізоване підпорядкування людності. Так, на думку Д. Фрезера та інших прихильників цієї теорії, відбувалося утворення перших держав.

Патріархальна теорія походження держави була започаткована в Стародавній Греції в першій пол. IV ст. до н. е. Платоном та Арістотелем. Вона стверджує, що держава виникає з патріархальної родини. Глава родини є монархом, а його влада – це продовження влади батька; монарх є батьком усіх своїх піданих. Історично ця теорія підтверджена виникненням держав на території Стародавньої Греції. Спираючись на традиційну для Китаю ідеалізацію патріархальної сім'ї, теорію патріархального походження держави розвивав Конфуцій. Згідно з його поглядами, державна влада подібна до великої патріархальної сім'ї. Влада імператора подібна владі батька і є священною. Відносини правителя, правлячих і підданих аналогічні сімейній ієрархічній підпорядкованості. У Середньовіччя патріархальна теорія розроблялася Августином, Ж.Боденом, Р.Філмером, у нові часи – вченими-енциклопедистами Г.Меном, В.Шмідтом та ін. Так, Р.Філмер доводив, що держава виникає шляхом механічного об'єднання розрізнених родів в окремі племена, племен — у союзи, і зрештою цей процес призводить до появи держави. Деякі дослідники називають патріархальну теорію «теорією батьківської влади».

Демографічна теорія доводила, що головною причиною ледь не всіх суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення («природний закон народонаселення»). Цю ідею в 1798 р. висловив Т. Мальтус у праці «Досвід про закон народонаселення...». Він, зокрема, стверджував, що зростання народонаселення відбувається в геометричній прогресії, а збільшення засобів існування – в арифметичній, внаслідок чого виникає «абсолютне перенаселення». Безперечно, чисельність населення і темпи його зростання є значним чинником, який впливає на суспільне життя. Проте сучасною наукою доведено, що демографічні показники, в свою чергу, певною мірою залежать від загального стану суспільства та характеру процесів у ньому.

Теорія географічного детермінізму спиралася на те, що певні характеристики суто географічних обставин (такі, як клімат, ландшафт, природні ресурси тощо) вважалися вирішальними у визначенні темпів та напрямку суспільно-політичної еволюції. Серед її представників можна назвати американського географа Е. Хантінгтона – автора праць «Цивілізація та клімат» (1915 р.), «Рушійні сили цивілізації» (1945 р.). Спочатку ця теорія була досить поширеною, нині мало хто зважає на роль географічного чинника в процесі виникнення держави. Природне середовище переважно розцінюється як тло, на якому розгортається історія людства.

Договірна теорія розглядає державу як результат об'єднання людей на добровільній основі, тобто шляхом укладання договору між правителем і його підданими, з метою досягнення злагоди та миру в стосунках між собою. В основі держави, на відміну від теологічної теорії, лежить не воля Бога, а воля людей. Окремі положення цієї теорії були розроблені ще в V – IV ст. до н. е. грецькими софістами. На договірному характері держави, яка нібито є наслідком свідомої

угоди людей між собою, наголошували епікурейці. Зародок договірної теорії походження держави міститься в моїзмі, представники якого вважали, що люди свідомо вибрали з-поміж себе наймудрішого, зробили його правителем і проглосили «Сином Неба». Правитель створив єдиний зразок справедливості в державі, що стало запорукою взаєморозуміння, взаємоповаги, всеохоплюючої любові та взаємовигоди. У XVII – XVIII ст. договірну теорію розвивали Б. Спіноза, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Дж. Віко та ін. Вона була поєднана із світоглядом нового соціального стану – буржуазії, спрямовувалася проти теологічних догматів про «боговстановленість» влади феодальних монархів. Ж.Ж.Руссо, наприклад, стверджував, що народ може позбавити монарха влади, якщо останній порушить умови договору. Т. Гоббс відстоював розуміння держави як якоїсь машини, певної штучної конструкції, як навмисно створеного людьми своєрідного соціального механізму. Г.Гроцій вважав, що держава – це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради дотримання права та спільного інтересу.

Частина вчених вважає, що ця теорія мала практичне втілення в деяких країнах. У XVII – XVIII ст. вона використовувалася в боротьбі з абсолютною монархією. Під її гаслом відбувалися революції в Англії та Франції, війна в США. Йдеться про започаткування практики свідомого конструювання держави, цілеспрямованого визначення форм державного правління та устрою, політичної системи, органів влади. Інші вчені твердять, що з наукової точки зору, договірна теорія виникнення держави не підверджується, оскільки досить сумнівним є можливість домовитися між собою десятків чи сотень тисяч людей за наявності між ними соціальних протиріч і за відсутності вже існуючих владних структур.

Теорія насильства належить до числа порівняно нових П. Д. Т. Її пов'язують з іменами К. Каутського, Є. Дюрінга, Л. Гумпловича. Основною причиною виникнення держави названі вчені вважали завоювання однією частиною суспільства іншої, коли завойовники утворювали державу для підтримки та зміцнення свого панування над переможеними. Ця теорія спирається на історичні факти зародження деяких держав. Разом із тим, відомо, що багато держав утворилися без завоювань ззовні чи без застосування насильства. До того ж, щоб утворити державу необхідна наявність такого рівня економічного розвитку суспільства, який дозволив би утримувати державний апарат. Якщо країна ще не досягла цього рівня, то ніякі завоювання не можуть привести до утворення держави.

Психологічна теорія пов'язує виникнення держави з особливими переживаннями, емоціями та потребами людей. Це потреба однієї частини суспільства керувати і потреба іншої частини підкорятися, виконувати вказівки першої частини суспільства. Засновниками цієї теорії були З. Фрейд та Л. Петражицький. Останній доводив, що політика права покликана очищати психіку людей від антисоціальних схильностей і спрямовувати їх поведінку на загальну користь. Саме політика права може й повинна свідомо вести людство вперед у тому напрямі, куди воно рухається несвідомо, емпірично. Держава, згідно з теорією Л. Петражицького, служить праву, тобто загальному благу, забезпечує здійснення певної системи правових норм і змінюється відповідно до

її потреб. Сучасні вчені стверджують, що психологічний вплив у процесі виникнення держави не є вирішальним.

Расова теорія виникла ще в рабовласницькому суспільстві, коли населення поділялося на дві частини: рабовласники та раби. Зміст її полягає в фізичній та психологічній нерівноцінності рас. Так, Ф. Ніцше поділяв людей на дві раси – вищу та нижчу. Люди вищої раси – це засновники цивілізації, які повинні панувати в суспільстві. Всі інші не здатні навіть засвоювати сформовану цивілізацію, вони повинні лише підкорятися. Ж. Гобіно виступав проти всіх форм рівності, твердив про ієрархічний характер поділу на «білу» (провідну), «жовту» та «чорну» раси, доводив, що арійці є «вищою расою», яка повинні панувати над всіма іншими. Ця ідея була використана в Німеччині під час панування там нацистської ідеології. Нацисти намагалися переписати історію з точки зору боротьби «вищої арійської раси» з нижчими расами, до яких відносили, наприклад, євреїв, слов'ян.

Класова (марксистська) теорія виникла в другій половині XIX ст. і пов'язана з іменами К. Маркса, Ф. Енгельса, пізніше В. Леніна. Попередником цієї теорії був Платон, який вбачав витоки державності в поділі праці між людьми. Основні положення цієї теорії висвітлені в праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884 р.). Теорія відображає конфліктний підхід до аналізу державної влади, яка пов'язується з протистоянням антагоністичних інтересів у суспільстві, з утвердженням теорії панування та підлеглості. Держава розглядається як продукт і прояв непримиренності класових протиріч. Економічні причини виникнення держави: суспільний розподіл праці; поява приватної власності; розшарування суспільства на класи. Ці фактори унеможливили існування родової неполітичної за своїм характером системи влади і управління, виникла політична організація влади – держава. Панівна верхівка суспільства протиставила свої інтереси інтересам більшості населення, нав'язала останнім такі закони, які забезпечили існування та панування верхів.

Між тим, в історії людства є факти виникнення держав у суспільствах, де ще не існувало класових протиріч (наприклад, перші держави-міста Месопотамії).

Існує низка т. зв. **техніко-економічних** теорій походження держави. Спільним для їх представників є переконання в тому, що розкладання первісного суспільства було пов'язане насамперед з виникненням виробничих (замість збиральних) видів господарювання та їх розвитком. Так, автор теорії «неолітичної революції» Г. Чайлд вважав, що саме перехід до землеробства й скотарства автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й призвело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці, соціальної та майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

Досить поширеним є один із варіантів техніко-економічного розуміння виникнення держави – т. зв. «**гідравлічна теорія**» К. Віттфогеля. Її автор вважав, що найважливішою передумою ранньої державності був перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження й поширення не тільки сприяли зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювали необхідні

організаційні передумови розгалуженого державного апарату.

Отже, пояснюючи причини та умови виникнення держави, кожна з вищеназваних теорій досліджує одну із сторін цього процесу і тому не повністю характеризує даний процес. Між тим деякі теорії не позбавлені сенсу і мають раціональне зерно, сутність якого полягає в тому, що державна влада завжди пов'язана з примусом. Важливою закономірністю є те, що формування П. Д. Т. відбувалося в розгалуженій системі ідеологічних впливів, а спосіб їх обґрунтування пов'язаний з домінуючим історичним типом світогляду та світогляду самого мислителя. Виявлення причин виникнення держави значною мірою залежить від того, який соціальний інститут тлумачать як державність. Важливою закономірністю є те, що будь-яке вчення формувалося з урахуванням політико-правової певної історичної доби, яка відображається в абстрактно-узагальнених теоретичних побудовах. У П. Д. Т. існує спадкоємність та зв'язок між теоріями попередніх і наступних історичних епох: кожна наступна теорія, як правило, враховувала уявлення про походження держави тих мислителів, теорії яких були створені раніше.

Література: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т.21; Аристотель. Политика // Соч. в 4-х т. –М., 1983; Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского //Соч. в 2-х т. – М., 1991. – Т.2; Локк Д. Два трактата о правлении //Антология мировой философии: Сб. философских текстов. – К., 1991. – Т.1. – Ч.1. Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религи /Пер. с англ. М. К. Рыклина.—М., 1980.

Сергій Пивовар

ПРАВА ЛЮДИНИ – поняття, що характеризує правовий статус людини по відношенню до держави, її можливості в економічній, соціальній та культурній сферах. Права, які кожний має лише тому, що він є людиною, і якими всі люди володіють однаковою мірою і які є невід'ємними, необхідними для захисту особи від посягання на людську гідність з боку сучасних держав і сучасних ринків.

Саме поняття П.Л. з'явилося ще в епоху буржуазних революцій і за пануючими у сучасному світі уявленнями носять природній і невід'ємний характер. Вільне та ефективне виконання П.Л. – одна з основних ознак громадянського суспільства і правової держави. Загальновизнаним є розділення П.Л. на особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні. П.Л. закріплені низкою основопологаючих міжнародних документів (Загальна декларація прав людини 1948 р., міжнародні пакти про права людини 1966 р. тощо), а також у конституціях і законах держав. На сучасному етапі в міжнародному праві оформилась галузь, присвячена П.Л. – міжнародне гуманітарне право.

П.Л. прийнято ділити на абсолютні і відносні. Обмеження, або тимчасове призупинення перших не допускається у демократичних країнах ні за яких обставин. Абсолютними є такі фундаментальні особисті П.Л., як право на життя, право не піддаватися тортурам, насильству, що принижують людську гідність,

право на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю, захист своєї честі та гідності, свободу совісті, віросповідання, а також право на судовий захист, правосуддя та пов'язані з ним найважливіші процесуальні права. Решта П.Л. – відносні, можуть бути обмежені або призупинені на певний термін у випадку введення режимів надзвичайного чи військового стану.

В науці прийнято ділити П.Л. на так звані «покоління». Так до П.Л. «першого покоління» належать особисті та політичні права. Вони були закріплені вже у перших буржуазно-демократичних конституціях кінця XVIII ст. Права «другого покоління» – соціальні, економічні і частково права, що з'явилися у результаті боротьби незаможних верств суспільства. Ці права були закріплені після хвилі революційних потрясінь 1917 – 1920-х рр. Права «третього покоління» заявили про себе у 1970-ті рр. Їх інколи називають «правами солідарності», оскільки вони колективні за своєю суттю, їх поява викликана глобальними загрозами людству: загрозою екологічної катастрофи, руйнівних військових конфліктів, економічної деградації цілих частин світу. До прав «третього покоління» відносяться: право на розвиток, право на мир, право на здорове довкілля, право на володіння спільним спадком людства, право меншин.

Необхідність захисту П.Л. стало гостро відчуватися людством відразу після завершення Другої світової війни, коли весь світ був шокований масштабами порушення прав особистості і цілих народів нацистським режимом Німеччини. Тому принцип поваги П.Л. ствердився в якості одного з основних принципів міжнародного права із прийняттям Статуту ООН (1945 р.).

Література: Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці / З англ. пер. Т. Завалій. – Львів, 2004; Молдован В.В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов"язки людини і громадянина: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів – К., 2012; Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін : навчальний посібник / О.В. Філонов, В.М. Субботін, В.В. Пашутін, І.Я. Тодоров. – 2-ге вид., виправл. – К., 2008; Пазенок А.С. Права та свободи людини і громадянина : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., , 2010.

Валерій Павленко

ПРАВО ЗВИЧАЄВЕ – форма суспільної свідомості та соціальної регуляції, що виражена в найбільш важливих нормах («мінімум моралі») і забезпечена будь-яким примусом. П.З. розвинулось з соціальних норм та звичаїв, тобто звичних правил поведінки, що забезпечували соціальну рівновагу. П.З. зберігає риси свого первісного походження: конкретність, публічність, велику увагу до родинних зв'язків сторін правовідносин, злитність з релігійними настановами.

В доіндустріальних суспільствах і частково в індустріальних, в той час як право ставало однією з форм соціального регулювання для всього суспільного організму, П.З. залишалось такою формою для суборганізму – общини. В цій якості воно зберігало відносно самостійну соціальну та етнокультурну роль, інколи – навіть на противагу державному праву. Такий дуалізм також спостерігався між П.З. аборигенів та правом європейських завойовників в

колоніальному світі, хоча в колоніях з системою «непрямого управління» могла відбуватись і інституціалізація П.З.

На думку багатьох авторів, для перетворення звичаю на правовий звичай потрібна не стільки санкція держави, скільки воля народу. Сформоване на основі звичаїв, які існували ще в додержавний період, П.З. було досить розвиненим в доіндустріальних суспільствах. У практиці багатьох народів застосовувались такі звичаї, як кровна помста, принцип «око за око, зуб за зуб», шлюбні обряди тощо. Найдавніші пам'ятки права більшості держав фактично є записами та зводами (кодифікацією) П.З. (Закони Хамураппі, європейські «варварські правди», найдавніші східнослов'янські зведення законів – «Руські Правди»). З появою письмових нормативних актів, П.З. поступово перетворюється на допоміжне джерело права і застосовується для регулювання правових відносин лише в разі відсутності нормативного акта. З утворенням та розвитком централізованих держав сфера застосування П.З. дедалі звужується, проте остаточно не зникає. Певні базові настанови П.З., наприклад – правове значення прецеденту, апеляція до попереднього досвіду, широко застосовуються у практиці розвинених сучасних правових систем.

П.З. України сягає своїм корінням правових звичаїв Київської Русі. Основну частину П.З. зафіксовано в «Руській правді» та інших актах князівського законодавства, які, скоріше, затверджували вже існуючі звичаєві норми, ніж творили нові. Подальший розвиток використання П.З. виявляється в Литовських статутах, де прямо вказувалось, що за відсутності законодавчого регулювання необхідно керуватись звичаями, які побутують незалежно від кодифікованих юридичних настанов.

П.З. стало об'єктом наукового вивчення на початку XIX ст., чому сприяло поширення романтичних ідей та впевненість тогочасних дослідників в тому, що «народне переконання» є базою для будь-якого права і безпосередньо пов'язане з «народним духом». В українській науці вивчення П.З. пов'язувалось з питанням культурної самобутності України, висвітленням різних аспектів, зокрема – правових, етнічної специфіки українців.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. / АН СССР, ИЭ. – М; Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К., 2005. – Т. 3: Е – Й. – 2005.

Євген Синиця, Павло Шидловський

ПРАВО КАНОНІЧНЕ – це релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує християнство; формальні норми християнської церкви. Назва цієї правової системи походить від грецького терміна "канон" (κανών), який спочатку означав усяке знаряддя для проведення прямих ліній або для рівняння площин, але згодом його зміст змінився і ним почали називати правила християнської віри і життя. У вузькому – юридичному значенні цей термін почали вживати для позначення правил поведінки (норм), прийнятих церквою для упорядкування суспільних відносин усередині християнської громади. Характерні особливості П. К.: нерозривний зв'язок з релігією – християнством; систематизований характер; розвиток у Європі в

умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви; вплив римського права; наявність внутрішньої структури; змінність відповідно до потреб часу; існування двох систем П. К. – Західної (католицької) і Східної (православної)).

У другій половині IX ст. протиріччя в питаннях влади між Римським і Константинопольським патріархами призвели до розколу єдиної християнської церкви на Західну і Східну, який був остаточно закріплений у 1054 р. Це надзвичайно вплинуло на використання цими церквами певних джерел П. К. Західна церква визнала вищу владу Папи Римського і, відповідно, його актів – декреталій. Східна церква визнає насамперед канони, що утвердилися в період Вселенських соборів. Канони, прийняті церквами після розколу, взаємного визнання не мають. Відмінністю цих систем є також ступінь систематизації норм права. Католицька церква пішла шляхом систематизації П. К., усунення внутрішніх протиріч на основі формально-логічних методів схоластики. Східна церква пішла шляхом збереження первісних традицій Вселенських соборів, через що не знала широкої переробки та систематизації П. К.

Література: Канонічне право // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Ткаченко В.Д., Погребняк С.П., Лук'янов Д.В. Порівняльне правознавство. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://textbooks.net.ua;

Іван Патриляк

ПРАВО КРІПОСНЕ – освячене звичаями і санкціоноване нормами писаного закону право феодалів на особу, працю та майно безпосередніх виробників, що володіли засобами виробництва та вели особисте господарство. П. К. породжене феодальним ладом. У ньому реалізовувалася можливість власників засобів виробництва одержувати від безпосередніх виробників феодальну ренту в різних формах. Таким чином, виникнувши водночас із феодалізмом, розвиваючись разом з ним, П. К. набуло крайніх форм і було знищене разом із феодалізмом.

П. К. передбачало наявність сильної державної влади, здатної реалізувати головні його норми, тому найважливішою передумовою виникнення кріпосництва було існування централізованої державної влади в масштабах усієї держави або окремого князівства. Найчастіше П. К. виникало внаслідок розширення поміщицьких господарств і панщини, орієнтованих на виробництво сільськогосподарських продуктів для продажу; прикріплення до землі селян, що відробляли панщину, мало на меті припинення їх втеч. У деяких випадках передумовою виникнення П. К. було прагнення феодальної держави прикріпити селян до певного місця сплати державного податку або натуральних і грошових податків окремим феодалам. У Західній Європі П. К. спочатку поширювалося на окремі категорії селянства і в XIII – XV ст. поступово звільнялося від будь-яких його норм. У XVI – XVIII ст. у Західній Європі елементи П. К. зникають. У Центральній Європі (Східній Німеччині, Прибалтиці, Польщі, Чехії, Угорщині) П. К. в цей період набуло ще більшого поширення. В країнах Балканського півострова, захоплених Османською імперією, поширення в XVII ст. П. К. передбачало насамперед збирання з селян грабіжницьких державних податків. Відміна П. К. в Центральній та Східній Європі відбувалася в ході реформ

наприкінці XVIII та в XIX ст. (1781 р. в Чехії, 1785 р. в Угорщині, 1807 р. в Пруссії, 1808 р. в Баварії, 1820 р. в Мекленбурзі, 1861 р. в Російській імперії); проте залишки кріпосництва зберігалися в цих країнах ще довго після реформ.

В'ячеслав Мордвінцев

ПРАВО МАГДЕБУРЗЬКЕ (jus theutonicum magdeburgense) – одна з найбільш відомих систем міського права. Склалось у XIII ст. у німецькому місті Магдебурзі з різних джерел, у тому числі з привілеїв, наданих архієпископом Віхманом міському патриціату (1188 р.), постанов суду шефенів Магдебургу, а також «Саксонського дзеркала» – найдавнішої правової збірки Німеччини, складеної суддею Ейке фон Репковим між 1221 – 1235рр. Серед записів П. М. найбільш відомі «Саксонський Вайхбільд» („Sachsisches Weichbildrecht 1300“) і «Право, надіслане шефенами Магдебурга місту Герліцу в 1304 р.» П. М. мало універсальний характер, оскільки практикувало різні види правовідносин: діяльність міської влади, суду, його компетенцію і порядок судочинства, питання земельної власності «у межах міста», порушення володіння, захоплення рухомого майна, встановлювало покарання за різні види злочину і т. ін. Важливе місце у П. М. займали норми, що регулювали торгівлю і ремесла, діяльність цехів і купецьких гільдій, порядок оподаткування. П. М. стало юридичним закріпленням успіхів міщан у боротьбі за самостійність з феодальними сеньйорами. Воно надавало місту право на самоуправління і власний суд, податковий імунітет, право земельної власності, пільги стосовно ремесла і торгівлі, звільнення від більшості феодальних повинностей. П. М. було запозичено іншими містами Східної Німеччини (Галле, Дрезден, Герліц та ін.), Східної Пруссії (т. з. хелмінське право), Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, а потім поширилось у Білорусії і в Україні (з XIV ст.), де його іноді називали «німецьким правом». У містах слов'янських земель П. М. зазнавало більш або менш суттєвих змін у залежності від місцевих умов (різна ступінь самоуправління, судового і податкового імунітету і т. п.). Верховним тлумачем П. М. і вищою апеляційною інстанцією для судів, які застосовували його, був суд Магдебурга. У Пруссії вищою судовою інстанцією для міст П. М. став суд м. Хелмно (1251 р.), потім м. Торунь (з 1460 р.). Польський король Казимир III у 1365 р. заснував верховний апеляційний суд у Кракові, заборонивши звертатись до суду Магдебурга. П. М. діяло до XVIII – XIX ст., хоча значення його постійно зменшувалось.

Література: Василенко М. Право магдебургское // Василенко М. П. Вибрані твори. – К., 2006. – Т. 2; Юридичні праці. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб., 1868; Zientara B. Pravo magdeburskie // Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku. – Warszawa, 1981. – T. I.

Микола Рудь

ПРАВОСЛАВІЗМ – термін сучасної російської наукової літератури для позначення релігійної ідеології, яка не вимагає від своїх адептів релігійної віри, однак передбачає цілковито визначений вектор політичних цінностей. Деякі дослідники відзначають, що відносно Росії можна вести мову про появу

«політичного православ'я». Стисло його можна визначити як проект ресакралізації політики і водночас політизації релігії. Передбачається, що політика має залежати від релігії, а релігія – брати активну участь у політиці та визначати її. Один із відомих захисників ідеї П. – Є. Холмогоров висловився досить чітко: «Політичне православ'я орієнтоване на підтримку національної державності, і, особливо, російської державності, оскільки така підтримка безумовно передбачається доктринальними, віроповчальними засадами Православ'я». На його думку, метою політичного православ'я є «симфонія», тобто узгодження стратегічних цілей і найважливіших цінностей між державою, як політичним інструментом національного саморозвитку, і Церквою, як «ковчегом спасіння» для кожної окремої людини і вмістилищем божественного Откровення народам». Ці слова можна розглядати як справжній маніфест «політичного православ'я». Більшість оглядачів ставлять під сумнів можливість реалізації планів апологетів П. у Російській Федерації, до складу якої входять представники більш ніж 160 етносів та 70 релегійних напрямів. А «рецепти» Є. Холмогорова виглядають політично некоректними для втілення в життя у сучасному поліконфесійному і багатонаціональному суспільстві. Разом із тим участь Є. Холмогорова у численних ток-шоу на телебаченні у період виборів до Державної Думи 2011 р. і президентських виборів 2012 р. свідчать про популярність подібних ідей не тільки у масовій свідомості, але й серед політичної еліти Росії.

Література: Политические религии в современном мире //Вестник Института социологии. – 2012. – № 4; Ильин И. А. Церковь и жизнь //Православие: pro et contra. Осмысление роли Православия в судьбе России со стороны деятелей русской культуры и Церкви. – СПб., 2001; Холмогоров Е. Религии последнего времени [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://pravaya.ru/leftright/472/3362

Тетяна Орлова

ПРАВОСЛАВ'Я (грец. ὀρθοδοξία – ортодоксія) – пряма думка, правильне вчення, правовірність, православ'я; або ж (грец. ὀρθός – прямий, правильний та δόξα – думка, слава, славослав'я, схвалення чи вірування, вчення) – правильна думка (стосовно віри), правильне уявлення про Бога, правильне його вшанування.

П. – одна з трьох основних гілок християнства, яка виникла й остаточно оформилася внаслідок розколу (1054 р.) на західну (католицьку) й східну (православну) церкви.

Климент Олександрійський у ІІ ст. уперше ототожнив ортодоксію з вірою всієї церкви, захищаючи християнство від тиску інших релігійних течій. Пізніше термін «П.» почав вживатися для характеристики всієї системи догматів і настанов церкви.

Джерелами православного віровчення є Святе Письмо (Біблія) і Священне Передання, яке базується на постановах Вселенських і помісних соборів IV – VIII ст., працях святих Отців. Основний догматичний зміст відображає Нікео-Константинопольський Символ віри, який складається з 12 членів (пунктів): спасіння через сповідання віри в Бога-Отця, Вседержителя і Творця всього

існуючого (1-й член); Ісуса Христа – єдиносущного Бога-Сина, котрий предвічно народжується від Бога-Отця, який втілився від Діви Марії і Святого Духа, помер на хресті, воскрес, вознісся на небо і має славу, рівну славі Бога-Отця, прийде вдруге, щоб судити живих і мертвих і запанує навіки; віра в Святого Духа (8-й член), єдину Святу Соборну (кафоличну) Апостольську церкву (9-й член); визнає одне хрещення для очищення від гріхів (10-й член); воскресіння мертвих (11-й член); нове вічне життя (12-й член). Православна традиція вимагає збереження в абсолютній недоторканості змісту догматів у інтерпретації «отців церкви» й збереження їх догматичного формулювання.

Важливе місце посідає культ – встановлення зв'язку з Богом, поєднання людського й божественного. Це єднання відбувається, найперше, через 7 таїнств. Хрещення – таїнство під час якого освячуються всі сили людини – розум, почуття, воля, для єднання з Христом, що означає відродження її для життя духовного й святого та перехід до уцерковленого стану, який є шляхом до спасіння. Отці Церкви це таїнство називають «дверима в Церкву».

Миропомазання – таїнство, яке набувається водночас із хрещенням і свідчить, що новому члену церкви передається печать благодаті Духа Святого.

Покаяння (сповідь) – очищення від гріха за умови щирого внутрішнього розкаяння у процесі індивідуальної сповіді.

Причастя (євхаристія) – таїнство, коли віруючий, приймає (споживає) хліб і вино, які під час Літургії, силою та дією Святого Духа перетворюються на істинне тіло й істинну кров Ісуса Христа, і через це таємниче з'єднується з Христом долучається до вічного життя. Віруючі вважають, що це таїнство установив Сам Господь під час останньої Таємної вечері.

Священство (хіротонія) – таїнство введення християнина в церковний сан, який дає право участі в богослужіннях і здійснення певних церковних дій. Під час церемонії таїнства через архієрейське рукопокладання людина отримує благодать Святого Духа для священного служіння Церкві Христовій. Є три ступені священства: диякон, пресвітер (священик) єпископ (архієрей).

Шлюб – таїнство, яким скріплюється сімейне життя й освячується продовження роду. Існують і певні обмеження для здійснення цього таїнства: перебування в іншому шлюбі, якщо це вже четвертий шлюб, стан психічного здоров'я тощо.

Єлеосвячення (маслосвяття, соборування) – таїнство зцілення плоті й прощення гріхів. Традиційно відправляють це таїнство сім або декілька священиків (собор), у певних обставинах може здійснювати й один священик. У молитвах, що читаються при звершенні таїнства, неодноразово звертаються до Бога прохання про прощення гріхів страждучого та про його одужання. Тілесне зцілення у молитвах таїнства ставиться у залежність від зцілення душевного, для якого необхідне покаяння, поєднане з твердою обіцянкою виправити своє життя відповідно до заповідей Божих. Для звершення таїнства використовується єлей – один з найдавніших релігійних символів.

Важлива роль належить культові святих, яких умовно поділяють на 7 рангів: ангели, пророки, праведні, преподобні, апостоли, святителі, мученики.

Пантеон святих не є сталим, він постійно зростає. Святим віддається шана, а поклоніння лише Богові.

Особливим шануванням відзначаються ікони (від грец. εἰκών – зображення, образ), – живописне, мозаїчне чи рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих, подій Священного Писання. Після тривалої дискусії утвердилося переконання про богонатхненність ікон, бо той же Святий Дух, котрий надихає вчення апостолів і святих Отців, є і натхненником іконописання. Це дає право називати ікону «богослов'ям в образах» нарівні з «богослов'ям у слові» і честь, яка віддається образу, віддається праобразу, а поклоніння іконі є поклонінням іпостасі, зображеній на ній.

До категорії особливо значимих належать свята. Вони поділяються на дванадесяті (перехідні – прив'язані до часу святкування Пасхи й неперехідні – з фіксованими датами святкування), великі, престольні тощо.

Значне місце у православному культі посідають пости – як форма випробування віруючого на стійкість, терпіння, смирення, які мають зовнішню форму – відмова від деякої їжі, веселощів, розваг тощо, але головнішим вважається внутрішнє духовне очищення, духовне самовдосконалення. На пости припадає до 200 днів на рік.

Головним типом релігійної організації православних є церква – строго централізована й ієрархієзована система взаємодії між кліром і віруючими.

Православне духовенство поділяється на дві категорії: біле (одружені парафіяльні священики та диякони) і чорне (ченці, які дають обітницю безшлюбності). Єпископом може стати лише чернець. Найвищим єпископським саном є патріарх. Православні церковні парафії об'єднуються у благочинні округи, останні – в єпархії, що складають патріархію (митрополію чи екзархат). Діють монастирі (чоловічі й жіночі), духовні навчальні заклади (семінарії й академії), духовні місії тощо.

П. не має єдиного центру й складається з 15-ти канонічних (визнаних), кількох невизнаних автокефальних та 5-ти автономних церков.

Нині православними вважають себе біля 310 млн. вірян. В Україні П. поширилося в Київській Русі наприкінці Х ст. і нині представлене трьома церквами – Українська православна церква (УПЦ, перебуває у юрисдикції Московського патріархату) – біля 12895 релігійних організацій, Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) – 4702 релігійні організації, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) – 1247 організацій (станом на січень 2013 р.).

Література: Глосарій релігієзнавця / За ред. В.О.Балуха. – Чернівці, 2013; Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004; Яроцький П.П. Православ'я // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.8 / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук., 2011; http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/327651;
http://www.kievpatrarmy.org.ua/molytovnyk/156-prichastiia.html;
http://www.truechristianity.info/ua/books/zakon_bozhy_074.php

Галина Коцур

ПРАКТИКА ІСТОРИЧНА (від грец. praktikos – діяльний, активний**)** – всі види діяльності людства в історичному вимірі.

Сучасна наука виокремлює щонайменше п’ять основних сфер з домінуючими видами життєдіяльності людей в суспільстві: сфера матеріального виробництва (продукування благ); сфера інтелектуальної діяльності (творчість і продукування знань); сфера ціннісної діяльності (цінності уособлюють результати і орієнтири у сферах інтелектуальної, духовної і виробничої діяльності); сфера управління політичними і соціальними процесами (управління суспільством як цілісною системою); соціальна сфера (забезпечення і охорона життєдіяльності людини).

Усі ці сфери П. І. тісно пов’язані та взаємодіють між собою. Вони можуть бути пізнані як цілісність на основі інтегральної історії, здатної забезпечити цілісний і системний підхід як до самих явищ, так і до практики історичної науки, врахування онтологічного, епістемологічного та методологічного плюралізму П. І. і різних рівнів її інтерпретації.

П. І. визначає основу взаємодії свідомості людини і об’єктивної реальності в її історичному вимірі, виступає як емпіричний доказ достовірності суджень, інтерпретацій історика, як критерій перевірки інформації для її віднесення до категорії наукової. Наука, спираючись на суспільно-історичну практику, виводить провідні тенденції та закономірності історичного процесу.

Важливо зазначити, що надбання історичної науки як осмислення і пояснення П. І., втілюються в педагогічній практиці і лежать в основі історії як навчальної дисципліни в усіх сферах освіти, виступаючи специфічною формою суспільно-історичної практики.

Література: Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013; Историческая наука сегодня: теория, методы, перспективы. – М., 2012; Репина Л.Н. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011.

Ярослав Калакура

ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ – провідні тенденції й закономірності історичного розвитку природи і суспільства в усіх його виявах, аспектах, хронологічній наступності від найдавніших часів до наших днів. Таке загальне визначення П. І. Н. конкретизується стосовно кожної її галузі, кожної історичної дисципліни, підкреслюючи їх специфіку і відмінність від інших наук. Зокрема, предметом всесвітньої історії є певні просторові, часові межі та закономірності розвитку всього людства (всесвітньо-історичні) або його частини (локально-історичні чи регіональні) в контексті глобальних тенденцій цілісності світу. Предметом історії України є провідні тенденції етногенезу українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етапах історичного розвитку; предметом історіографії – закономірності зародження й розвитку історичних знань, історичної науки в цілому. Ще ретельніше окреслюється предмет кожного конкретного історичного дослідження, що зумовлено як специфікою його теми

чи проблеми, особливостями об'єкта пізнання і джерельної бази, цілями й метою дослідження, так і його географічними та хронологічними межами, дослідницькими методами. Так, предметом дослідження Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648 – 1657 рр. є закономірності національно-визвольних змагань українського народу та його провідної сили – козацтва у боротьбі за волю, незалежність і національну державність.

П. І. Н. охоплює не тільки власне історію, але й торкається її філософії і методології, історіографії, теорії історії, спеціальних галузей та дисциплін історичної науки. Історія поряд з реконструкцією історичного процесу, описуванням і поясненням подій, фактів та явищ минулого осмислює, узагальнює і систематизує їх, забезпечує певний рівень теоретичного знання. Тому в якості П. І. Н. постають не самі факти й події, а їх причинно-наслідкові зв'язки, взаємозумовленість і взаємопов'язаність, що й дає змогу розкривати об'єктивну логіку історичного процесу в просторово-часових межах, простежувати його тенденції і закономірності. Мають свої особливості визначення предмету історичного пізнання і предмету самого знання як відповідних етапів їх розвитку, приросту знань і надбань науки в цілому. Від предмету історії невіддільні її об’єкт, об’єкт пізнання, методи пізнання та осмислення історичних явищ. Саме ж історичне пізнання спирається на факти минулого й сучасності, які на підставі дослідження відповідних джерел відображають об'єктивний процес розвитку суспільства, і цим предмет історичної науки тісно пов'язаний з її об'єктами.

П. І. Н. тісно пов'язаний з її науковими категоріями: історичний процес, історичний рух, історичний час, історичний простір, історичний факт, періодизація історії, історична свідомість та ін. Отже, історична наука досліджує закономірності, провідні тенденції історичного розвитку природи й людського суспільства, результати діяльності людей, вивчає та узагальнює історичний досвід. Правильне розуміння та окреслення П. І. Н., кожного її компонента, кожного дослідження зокрема є важливою передумовою реалізації наукових завдань історичної науки.

Література: Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К.,1995; Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. – Львів, 1996; Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки.// Історичні засади українознавства. – К,,2007; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.,1987; Ларионова И.Л. Историческая реальность как обьект изучения. М.,2002; Медушевская О., Румянцева М. Методология истории. – М.,1997; Румянцева М.Ф. Теория истории. Учебное пособие. – М.,2002.

Ярослав Калакура

ПРЕКАРІАТ (від англ. precarious і лат. precarium – сумнівний, небезпечний, ризикований, негарантований, нестабільний) – новий суспільний клас, верства, що складається з людей, які не мають постійного заробітку та гарантій професійного зростання.

Термін «П.» запровадив в широкий науковий обіг британський економіст

Г. Стендінг у книзі «Прекаріат: новий небезпечний клас» (2011 р.). На його думку, в умовах глобалізації П. сформувався як клас і продовжує невпинно зростати. До нього відносяться як імігранти, гастрабайтери, готові працювати за копійки в будь-яких умовах, так і студенти, фрілансери. Їх об'єднують однаково негарантовані трудові відносини.

На відміну від пролетаріату – індустріального робітничого класу – відношення П. до виробництва визначається як часткова участь у трудовому процесі в поєднанні з т. зв. «працею за роботу» – постійно зростаючим обсягом неоплачуваної діяльності, виконувати яку треба для того, щоб не втратити робоче місце. П. не володіє контролем над власним вільним часом і не захищений економічно.

Прекаризація, тобто перетворення раніше гарантованих трудових відносин в негарантовані, включає такі види зайнятості, як підрядна робота, строковий трудовий договір, зайнятість на неповний робочий час за малих або відсутніх трудових гарантій, аудстаффінг, лізинг персоналу, уявно самостійна праця, робота за викликом, діяльність підприємців-одинаків тощо. І хоча сама прекаризація не означає бідності, стан нестабільності та незахищеності трудових відносин призводить до обмеження відповідальності роботодавця за персонал, занепаду профспілок і може позбавити П. певних матеріальних благ.
Зростання П. несе небезпеку для лівих сил, зокрема, соціал-демократів, адже П. не має історичного досвіду боротьби за свої права, погано організований. Водночас в умовах кризи існує загроза, що частина П. може піти шляхом неофашизму.

Література: Standing G. The Precariat: The New Dangerous Class. Bloomsbury Academic, 2011; Социализм: XXI век. К., 2013.

Юрій Латиш

ПРИВАТИЗАЦІЯ (від лат. privatus – приватний) – процес переходу у приватну власність юридичних чи фізичних осіб державних підприємств або змішаних компаній з превалюючою державною часткою в їх капіталі. Зазвичай вона проводиться шляхом виставлення підприємств на відкриті торги. У 80-90-х рр. XX ст. у деяких західних країнах (зокрема, Великій Британії), а у 90-х рр. в країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), а також Балтії активно відбувався процес П., зумовлений поширенням в економічній царині ідей неолібералізма та необхідністю трансформації колишніх соціалістичних економік.

Основи сучасної неоліберальної моделі розвитку англійської економіки були закладені у 1979 р., коли в країні проводилася політика «тетчеризму», названа так за ім'ям М. Тетчер, лідера британських консерваторів та прем'єр-міністра країни у 1979 –1990 рр. Реалізація програми приватизації (1979 – 1994 рр.) принесла до державного бюджету близько 55,5 млрд. ф. ст., були продані такі гіганти англійської економіки, як British Telecom, British Coal та ін. Завдяки їй колишні збиткові державні компанії стали успішними, конкурентноздатними підприємствами. Зокрема, авіакомпанія British Airways – збиткова державна авіакомпанія вже через два роки змогла стати рентабельною і увійти до десятки

найбільших авіокомпаній світу, а пізніше очолити потужний авіаальянс Oneworld. Велика Британія отримала високоефективну структуру сучасної економіки через вдало проведену П. і посилення ролі сфери послуг, в якій створювались нові місця для звільненої у промисловому секторі робочої сили. Врешті-решт, завдяки «тетчеризму» змінилася сама філософія бізнесу, в країні з'явилась корпоративна культура, яка відповідала вимогам сучасності: передбачала лідерство приватного бізнесу, відсутність перешкод для його розвитку з боку держави.

Незважаючи на т.зв. «поверховість» П. у країнах ЦСЄ: приватизовані підприємства не змогли швидко пристосуватися до нових ринкових механізмів, нові власники не відразу оволоділи необхідним рівнем управління своїм бізнесом, – вже від 1994 р. в них спостерігалася позитивна динаміка макроекономічних показників. Суттєвий внесок в це зростання зробив приватний сектор, який досяг на середину 1990-х рр., зокрема у Польщі та Угорщині, 2/3 загальних обсягів економіки.

Серед країн Балтії найбільших успіхів у процесі П. досягли Литва та Естонія. Так, програма масової П. у Литві поставила за мету до кінця 1997 р. передати до рук приватного сектора всі колишні державні монополії за виключенням Ігналінської АЕС (виробляла майже 2/3 всієї електроенергії країни). Саме завдяки П. були створені ефективні приватні компанії, з'явилось конкурентне середовище, що призвело до значного зростання якості продукції та зниження цін. Швидкими темпами була проведена П. і в Естонії. На середину 1990-х рр. вона була практично повністю завершеною у промисловості, фінансовому секторі та сфері послуг. До кінця десятиліття понад 2/3 економіки перейшло до приватного сектору. Держава зберегла за собою контроль лише над деякими великими підприємствами, зокрема в енергетичній сфері.

В Україні процес П. майна державних підприємств, створення на їх основі нових форм господарювання почався ще в межах колишнього СРСР. Так, у 1989 р. було створено перше в Радянському Союзі акціонерне товариство «Конвеєр», у 1990 р. – АТ «Концерн-Електрон». До 1992 р. у Львівській області шляхом оренди з викупом були приватизовані підприємства «Конвеєр», «Світоч», СП «Кавова фабрика «Галка»», «Термоприлад» тощо.

Сам термін «П.» в українській законодавчо-нормативній базі вперше з'явився у «Програмі надзвичайних заходів зі стабілізації економіки України та виходу її із кризового стану», яку було розроблено Державною економічною радою при Кабінеті Міністрів УРСР та прийнято Постановою Верховної Ради УРСР 3 липня 1991 р. А вже 31 жовтня 1991 р. парламент затвердив «Концепцію роздержавлення та приватизації підприємств, землі й житлового фонду». Відповідно до неї малі підприємств планувалось приватизувати за 1 –1,5 року, середні й великі – за 4 – 5 років. Поза П. залишились підприємства, які безпосередньо обслуговували державу (виробники озброєння. зокрема) та природні монополії (порти, шляхи тощо). П. була орієнтована на зменшення ролі держави як власника виробничих підприємств.

Врахування соціальних і політичних реалій відобразилось на особливостях української П.: населення залучалося до неї, використовуючи безкоштовно

роздані штучні «приватизаційні гроші» обмеженого обігу. Спочатку це були іменні приватизаційні рахунки, а потім – сертифікати. робітники підприємств (а дещо пізніше й управлінці) отримали суттєві пільги для придбання акцій своїх підприємств, іноді їх було достатньо для отримання контрольного пакету акцій (зазвичай він опинявся в руках дирекції або наближених осіб).

У 1992 р. були прийняті закони, що складали правову базу процесу роздержавлення та П. в Україні. Зокрема, 4 березня 1992 р. прийнято Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств», який регулював правові, економічні та організаційні основи П. загальнодержавної та комунальної власності, а вже 6 березня – Закон України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», який встановив правовий механізм П. цілісних майнових комплексів невеликих державних підприємств шляхом їх відчуження на користь одного покупця одним актом. купівлі-продажу. Крім того, були прийняті ВР закони України «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р., «Про приватизацію житлового фонду» від 19 червня 1992 р., «Про оренду майна державних підприємств та організацій» від 10 квітня 1992 р.

І нарешті, Постановою Верховної Ради від 7 липня 1992 р. була прийнята перша Державна програма П., яка мала б зробити її більш контрольованою та прогнозованою. Цій меті слугували і наступні програми, які приймалися пізніше. Безпосередньо керував П. створений ще постановою Ради Міністрів УРСР від 19 серпня 1991 р. Фонд державного майна. У 2000 р. він увійшов в якісно новий період своєї діяльності – етап продажу великих пакетів акцій стратегічних підприємств та підприємств-монополістів виключно за грошові кошти. І хоча з того часу цей процес позначився певними неоднозначними рішеннями і явищами, зокрема, повторною приватизацією «Криворіжсталі» (2005 р.); продажем, а потім повернення під контроль держави «Луганськтепловозу» (2006 – 2008 рр.) та ін., але в цілому варто зазначити, що значною мірою саме завдяки П. в Україні були сформовані ринкові відносини, з’явився соціальний прошарок приватних власників (виявився стабілізуючим для суспільства фактором), розпочався необхідний для технічної модернізації української індустрії приплив іноземних інвестицій, створені передумови для реструктуризації галузей економіки.

Література: Панченко І. QUO VADISTIS? Казус "українська приватизація" // Економіка України. – 2012. – № 2; Ларцев В.С., Ключиков Г.Н. Краткий очерк истории приватизации в Украине. – К., 2001. Бернар И., Колли Ж.-К. Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2-х т. – Т.ІІ / Пер. с. фр. – М., 1994; Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран: Учебник. – СПб., 2000.

Геннадій Черевичний

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (від лат. providentia – провидіння, передбачення) – історико-філософська та релігійно-філософська концепція, яка розглядає історичний процес, події та явища з погляду Божого провидіння, трактує їх як результат вищого Промислу Творця. На противагу міфілогічному трактуванню

майбутнього та античній концепції циклічності (від «золотого віку» до «кінця світу», відтак «створення нового світу» і т.д. без кінця), П. виводить початок історії з часу створення Богом світу і людини, а її розвиток – як приречений Творцем процес. П. невіддільний від античної патристики (Юстин, М.Аврелій, К.Олександрійський, І.Дамаскін), заснованої римськими і грецькими отцями церкви з метою поєднання християнства з давньогрецькою філософією, спрямованої на його захист. Її представники теж розглядали історію як реалізацію божественного провидіння, спрямовану по висхідній у напрямі торжества християнських цінностей, проповідуючи вищу мету людини – жити за заповідями Господніми. У роки Середньовіччя П. був панівним напрямом церковної та світської історіографій, які розглядали світову історію як частину біблейської священної історії (Є.Кесарійський). На думку св. Августина, Господня воля – рушійна пружина історичного розвитку, а його план відомий тільки Богу. Кінцевою метою історичного процесу є настання Царства Господнього, тобто «суспільства небесного». Августин бачив завдання історії в тому, щоб «розповідати факти правдиво і з метою корисності» («Проти лжі»). Візантійські хроністи Іоан Малала, Іоан Зонара та ін. трактували історію як «дії Бога через людей». Значення минулого обмежувалось християнським пророцтвом, у якому закладені провіденціальні передбачення сучасного та майбутнього, торжества в ньому правди і добра. Під впливом Ренесансу, його гуманістичної історіософії на передній план історичного процесу висувається людина як суб'єкт історії. Маніфестом П. кінця ХУІІ ст. вважається праця французького мислителя Ж. Боссюе «Роздуми про всесвітню історію» (1681 р.), яка ґрунтується на усвідомленні причин усіх подій як виявів волі Бога. Це стосується й розуміння сенсу всього, що відбувається у світі, як наперед визначеного наміру Божого, його провидіння.

В епоху Просвітництва П. зазнав помітних змін під впливом раціоналізму. В «Філософії історії» Г.Гегеля божественне провидіння розглядалося як спосіб управління світовими подіями і світопорядком. Ідеї П. стимулювали розвиток утопічних теорій і вчень, залишаючись філософською основою багатьох нових ідеалістичних течій в історіографії ХІХ – ХХ ст. (Ж.М. де Местр, Ф.Шлегель, Л.Ранке і його школа, філософська школа неотомізму (Е.Жельсон, І.Лотц). П. справляв вплив на тлумачення історії багатьма вченими (Р. Нібур, Ж. Марітен , К.Барт та ін.). З погляду новітнього П., вся історія є зміною та протистоянням божественних і світських начал. Світські сили уособлені в «натовпі людей», який або сприяє здійсненню Божої мети, або гальмує його. Божественне уособлене в Богові, який своєю присутністю проймає все у світі. Отже, вся історія, згідно з П., є діяння Боже через людей, а історичною перспективою виступає торжество Царства Небесного. П. – одна із засад усіх сучасних релігійних філософських систем.

П. отримав значне поширення в середньовічній Україні, зокрема в ідеї «духовного первородства» Києва, в пророцтві Андрія Первозваного, в міфологемі «Київ – другий Єрусалим», а також у прогнозі Й.Гердера «Україна буде другою Елладою». Доктрини П. сповідували мислителі Острозької та Києво-Могилянської академій. У нові і новітні часи вони були витіснені з

світської історіографії, залишаючись панівними в церковній історії. Ідеї П. супроводжуються фаталізмом. Радянська історіографія, виходячи з політики войовничого атеїзму та історичного матеріалізму, категорична заперечувала П. як ворожу антинаукову течію, натомість всіляко насаджувала марксистське світобачення. Сучасна релігійна філософія, зокрема неотомізм, намагається модернізувати П., надати йому антропоцентричного зафарбування, поєднати християнське вчення загалом з підвищеною увагою до прав людини, її свободи та здорового глузду, підтримує участь віруючих в житті соціуму, в реалізації провіденційного божественного замислу. Представники неопротестантизму критично ставляться до П., розглядаючи людину головною дійовою особою історичного процесу

Література: Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. – Львів, 1996; Академічне релігієзнавство /Ред. Колодний А. – К.,2000; Чекаль Л. Провіденціалізм // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.,2002.

Ярослав Калакура

ПРОЛЕТАРІАТ (від лат. proletarius – той, хто належить до незаможних верств населення у стародавньому Римі) – у марксистській та інших споріднених течіях термін для позначення робітничого класу, класу найманих робітників, єдиним джерелом існування якого є продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва. Від початку – у давньому Римі воно позначало людей без власності, чия користь в очах держави полягала у виконанні обов'язків робітників або солдатів. За реформою римського царя Сервія Туллія (VI ст. до н.е.) – нижчий незаможних прошарок громадян, з I ст. н. е. – декласовані верстви населення. Хоча термін "П." як "робітничий клас при капіталізмі" використовується головним чином комуністами і соціалістами, ним інколи користуються й інші дослідники і публіцисти, які працюють в галузі економічної історії та політичної теорії.

К.Маркс результатом занепаду феодалізму бачив виникнення класу найманих працівників без власності, чия доля погіршувалася із зростанням їх чисельності. Оскільки засоби виробництва – банки, заводи і фабрики, транспорт, сировина – належали буржуазії, то вона контролювала й маси трудящих, тобто П, як міський, так і сільський. К.Маркс та його послідовники доводили, що ці маси мають організуватися, якщо вони хочуть поліпшити умови свого існування, підняти життєвий рівень, досягти політичної свободи. Така організація мала привести до "пролетарської революції". В такий спосіб робітники оволодіють "засобами виробництва", перетворять їх на спільну власність, державою керуватиме "диктатура пролетаріату", а всі контрреволюційні елементи будуть придушені. Проте К.Маркс вважав, що ця диктатура незабаром скінчиться, тому що у суспільстві, де відсутня експлуатація людини людиною, держава відімре за непотрібністю.

Теорія пролетарської революції завоювала сильні позиції у XX ст. завдяки розробкам В.І.Леніна і захвату влади в Росії більшовиками у 1917 р. В.І.Ленін назвав буржуазну демократію "конституційною ілюзією" і проголосив

диктатуру пролетаріату “справжньою” демократією. На користь того, що Пю начебто керував державою, могла б свідчити та обставина, що у початковий період радянської історії державний і партійний апарат значною частиною рекрутувався з робітників (по суті – в минулому селян). Проте вони, як правило, займали у ньому другорядні місця, а крім того, залишивши виробництво, переставали бути робітниками. Радянська держава очолювалася і керувалася комуністичною партією від імені і в ім’я П. і зовсім не збиралася “відмирати”. Стан справзмінився у 1990 – 1991 рр., коли «справжня демократія» відійшла в історію.

У так званих капіталістичних країнах промислові робітники ніколи не формували класово-свідомий П. у марксистсько-ленінському розумінні слова, що б і скільки б не писали про це радянські автори. Трансформації, які відбувалися у промислово розвинутому світі протягом ХХ ст., призвели до змін у становищі всіх класів і соціальних верств, звичайно ж, і робітників. Соціальна опора прихильників ідеї “диктатури пролетаріату”, яка мала в майбутньому привести до комуністичного суспільства, – так звані “сині комірці” (робітники фізичної праці) значно поменшала чисельно. Крім того умови життя покращувалися, а «революційність» слабшала. Це було однією з головних причин падіння впливу комуністичних ідей, а також “реального соціалізму” у сучасному світі.

Тетяна Орлова

ПРОПАГАНДА (від лат. propagare – поширювати, розповсюджувати) – поширення тих чи інших ідей, вчень, поглядів, знань, одностороння комунікація, покликана впливати на людське мислення та поведінку. Вважається, що термін виник у 1622р., коли папа Григорій XV видав указ про реорганізацію всієї церковно-католицької П. і створення спеціального відомства – Конгрегації пропаганди віри.

Серед науковців щодо поняття «П.» точиться термінологічна дискусія, обговорення ведеться навколо двох головних напрямків: перший – спроби проаналізувати зміст поняття «П.», другий – з’ясування його співвідношення з такими поняттями, як «реклама» і «паблік релейшенз». Одна з найбільш представлених позицій групується навколо співвідношення «суспільство – П.». Наразі П. розглядається як система духовного впливу, мета якої полягає у формуванні певних соціальних характеристик, що дозволяють суспільству стабільно функціонувати. Відповідно, стверджується, що П. така ж стара, як саме людське суспільство, оскільки є виявленням потреби людини у збереженні стабільності оточуючого світу. У такому ракусі розглядаються магія первісних культур, деякі релігійні практики, основне призначення яких полягало у формуванні і консервації не тільки певних соціальних відносин, але й чіткого пояснення витоків і причин існуючогї нерівності.

Перший пік свого розвитку П. досягла у полісах Древньої Греції, де була здійснена перша систематична спроба використання методів пропагандистського впливу. Саме за часів афінської демократії вільний громадянин мав реальну можливість вплинути на долю своєї держави за

допомогою риторики. Мистецтво красномовства одержало розвиток у стародавньому Римі. Але можновладці тих часів використовували не тільки усну форму П. В період між 50 р. до н. е. і 50 р. н. е. у Римській імперії застосовувалися й інші пропагандистські засоби з метою створення оптимальної системи контролю над населенням підкорених територій. Наслідуючи грекам, які відкрили пропагандистський сенс у використанні скульптури, поезії, архітектури, музики, театру, римські імператори не тільки запозичили цей досвід, але й розвинули його. Крім військового захисту Рим зміг запропонувати також духовну філософію і культурну естетику, які стали привабливими для місцевого населення. Виникла комплексна система трансляції символів, норм і цінностей, що в свою чергу виступала основою для внутрішньої саморегуляції людей. До римської системи поряд з формами усної комунікації входили різні матеріальні носії (монети, тріумфальні арки, штандарти тощо), пропанадиські символи, масові свята, видовища, ігри і т. ін. Масові заходи були ефективним засобом переконання у могутності правителів, водночас демонстрували зовнішню «єдність» інтересів різних прошарків суспільства.

Якщо у Римській імперії головна мета П. зводилася до зміцнення державної влади, так у релігійній П. такою метою була боротьба за внутрішній, духовний світ людини. За тривалістю та ефективністю використання різноманітних пропагандистських технологій релігії не мають аналогів.

Як показує історична ретроспектива, П. особливо активно починає розвиватися у кризові періоди, актуалізуючи різноманітні технології, здатні виграти боротьбу за свідомість населення. Коли ситуація стабілізується, П. набуває вже не агітаційних рис, а інтеграційних, спрямованих на збереження становища, досягнутого тією чи іншою групою або особою, а також на формування пасивної маси, придатної для управління. Особливо яскраво це виявляється під час і після революцій. Створюються нові міфи і герої, широко використовуються можливості різних сфер мистецтва, а також засоби масової інформації і комунікації. Водночас здійснюються заходи контрпропаганди.

Відомий іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гассет виводив походження П. із необхідності духовної диктатури у всі історичні епохи. На його думку, народ не має теоретичного розуміння буття речей, йому притаманні тільки оціночні судження. Народ ніколи не мав ідей про будь що, а лише віру, емпіричний досвід, легенди, приказки. Непристосованість до теоретичного мислення заважає народові приймати розумні рішення, однак без цього людська спільнота була б хаосом. Тому ідеї слід «втискати в людей під тиском із-зовні». Х.Ортега-і-Гасссет вказував, що без духовної влади, без того, хто повеліває, без маніпулювання думками і людьми у суспільстві настала б анархія, яка б призвела до його розпаду. Тому формування громадської думки є всезагальним законом тяжіння політичної історії. Подібним чином розмірковував Л. Мейер, вказуючи на значення П. з точки зору процесів соціалізації та легітимації. Саме під дією П. індивід перетворюється на корисного члена суспільства, оскільки виховується в дусі пануючих норм поведінки і в тій ролі, яку йому відводять. П. також спрямована на те, аби примусити індивіда прийняти відповідний лад таким, яким він є. Ця точка зору на П. одержала подальший розвиток з появою

теорії масового суспільства. У такому суспільстві особливо важливе маніпулювання заради придушення «масової душі та її диких поривів». Сучасна маса людей, якій живуть безособово, є найбільш сприятливим матеріалом для П., оскільки в масі, яка втратила здатність до критичного мислення, людина легко піддається різним втовкмаченням і напучуванням. У такому аспекті М. Чукас визначає П. як контрольоване поширення свідомо спотворених уявлень з метою спонукати людей до дій, що відповідають заздалегідь наміченим цілям зацікавлених груп.

Сучасні політологи дають таку класифікацію областей застосування П. та її видів:

Політична П. – обіймає усі види П., націлені на захват або встановлення й утримання влади. Це не тільки протистояння конкуруючих партій, але й різні форми створення образів, які лежать в основі політичної влади. Племінна вірність, патріотизм, націоналізм, громадянський послух можуть виступати засобами досягнення цієї мети. Прапори і піраміди, тріумфи і процесії, орли і гімни, корони і могили – все це інструменти політичної пропаганди, які забезпечують безпеку правлячої еліти. Серед видатних практиків названих методів – Цезарь, Наполеон, А. Гітлер, Й. Сталін та інші. Надзвичайно важливе значення П. у боротьбі за перемогу революції в Росії підкреслював В. Ленін. Він розрізняв П. як історичну та наукову аргументацію, спрямовану на переконання добре освічної меншості, і агітацію – використання напівправди і гасел для підняття мас, неспроможних осягнути складні ідеї. Надалі кожна комуністична партія в тій чи іншій країні світу включала до своєї структури підрозділ, який займався «агітпропом» – агітацією та пропагандою.

Економічна П. – до неї можна віднести всі форми переконання в операціях купівлі-продажу і збереження благ, сировини, палива, землі, грошей, акцій. Це також створення атмосфери довіри і конфіденційності – економічного еквіваленту політичного іміджу.

Військова П. – особлива форма інформаційного впливу, що прагне до викриття ворогів у воєнний час з одного боку, і до надихання власних громадян, загонів, союзників до перемоги. Найперший приклад – листівки, які своїх закликають до боротьби, а ворогів – до капітуляції. Крім того в арсеналі військової П. – дракони на кораблях вікінгів, героїчні пісні на кшталт «Марсель'єзи», творення героїв, починаючи з фараона Рамзеса і багато іншого.

Дипломатична П. використовується за звичай для створення прихильності або ворожого ставлення до потенційного союзника або потенційної жертви.

Дидактична П. передбачає навчання населення принципам співжиття: уникати конфліктів, боротися із хворобами, брудом і хаосом, антисоціальними і шкідливими звичками тощо. Сучасне складне суспільство, яке усвідомлює загрозливі тенденції свого існування, а також довкілля, все частіше вдається до такого роду П.

Ідеологічна П. пов'язана із поширенням цілої системи ідей, зокрема релігійних. Практиками такого роду П. є пророки, містики, місіонери. Інший приклад – пропаганда ідей марксизму-ленінізму за часів радянської влади.

Уникаюча П., яка може розглядатися як форма політичної П., однак має

свої особливості. Вона часом вводить в оману, за допомогою засобів інформації як розваги досягаючи згоди. Ті самі цирки у стародавньому Римі, вистави, різноманітні шоу, які діють розслаблююче на маси, вели і ведуть до пасивного сприйняття тих чи інших ідей або вводять в оману населення, яке опирається певному напряму. Часто ця форма П. ототожнюється з цензурою. Насправді, як і цензура, вона зсуває акцент інформації подалі від основних больових точок.

Таким чином, можна говорити про присутність П. у різних сферах соціальної реальності а також про її постійне змінювання в залежності від обставин.

Література: Аронсон Э., Пратканис Э. Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребления. – СПб., 2003; Бернейс Э. Пропаганда /Пер с англ. – М., 2010; Мозолин А. Исторический анализ пропаганды: поиск системных свойств //PR как модель социального взаимодействия: Материалы научного семинара. – М., 2007; Его же. Подходы к определению пропаганды: границы предметного поля //Аналитик. – 2011. – 17. 01. // www.rc-analitik.ru; Эллюль Ж. Характеристики пропаганды //Аналитик. – 2011. – Вып. 2.

Тетяна Орлова

ПРОСВІТНИЦТВО – термін для позначення періоду в європейській історії безпосередньо перед Великою французькою революцією 1789 р., а також для позначення видатного культурного феномену, який приблизно співпадав з середніми десятиліттями XVIII ст. Предметом головної уваги цього часу стало критичне дослідження попередньо прийнятих принципів та авторитетів, будь то в політиці, релігії чи в науці. Для П. характерне заперечення всевладдя держави та церкви, прагнення до звільнення людини від станових і релігійних обмежень. Найбільш важливі джерела просвітницьких ідей – британський емпіризм та лібералізм (зокрема, ідеї Ф.Бекона, Т.Гоббса, Дж.Локка і І.Ньютона), французький гуманізм, раціоналізм та скептицизм (Ф.Рабле, М.Монтень, Р. Декарт і П.Бейль) та, деякою мірою, ідеї Б.Спінози та Г.В.Лейбница. Положення, які найчастіше викладалися та захищалися письменниками та реформаторами-практиками П.: конституціоналізм та ефективність в управлінні; експерименталізм у науці; деїзм, раціоналізм чи скептицизм у релігії; утилітаризм в етиці.

Поширювався оптимізм в розумінні віри у світський прогрес і можливості розвитку. Типовим було переконання в тому, що людській рід придатний до безкінечного вдосконалення через покращання освіти та фізичного й соціального оточення. Природа, звичайно сприймана іделічно, часто висувалася як найкращий взірець для наслідування в усьому із тим підтекстом, що всі лиха випливали з неспроможності людей, чи то в наслідок незнання, чи ігнорування законів природи, наслідувати природний лад. Така неспроможність здавалася переважно спричиненою упередженістю або забобонами, навмисно виплеканими королями, аристократією, священиками та іншими, кому було вигідно жити за умов існуючого ладу, у власних інтересах. Просвітителі вірили у всезагальне людське щастя, що й було однією з цілей їхніх ідейних пошуків.

І. Кант поставив питання: “Що таке Просвітництво?” і відповів, що це – вихід людини з “самонав’язанного неповноліття” – тобто прихід до зрілості людського розуму. Ця новонабута зрілість вважалася такою, що зробить застарілою та шкідливою практично всю сукупність успадкованих традицій та вірувань, які мали зберігатися тільки в тій мірі, в якій могли пройти вимогливе випробування критичним розумом, або в якій була б доведена їх суспільна корисність. Переконання в тому, що люди не тільки добрі від природи, але й налаштовані на співпрацю, склало основу космополітизму, проілюстрованого словами Б.Франкліна: “Людство – моя країна; я – громадянин світу.” Доброзичливість та взаємодопомога вважалися такими, що випливають з природних імпульсів розумних істот, не зіпсованих забобонами.

Практичні наслідки цих переконань включали успішну кампанію за скасування міжнародної торгівлі рабами, а також важливі реформи, спрямовані на зменшення жорстокості кримінального права та гуманізацію в’язниць. В економіці протекціоністські теорії меркантилізму (засновані на систематичному державному контролі торгівлі та промисловості) були відкинуті на користь доктрин невтручання, розроблених А. Смітом у його праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” (1775 – 1776 рр.). Він та інші мислителі переконували: оскільки кожна особистість найкраще може судити про свою користь, то рівною мірою у спільних та приватних інтересах є те, що кожного належить залишити настільки вільним, настільки можливо для пошуків ефективності, яку уможливили спеціалізація та розподіл праці. Таким чином максимізувалися приватні прибутки, а так само національне багатство.

П. призвело до радикального повороту у мисленні освічених верств у всіх країнах західного світу. Але воно мало головні центри у Нідерландах, Франції, Британії та Німеччині. Провідним виступав французький, де обговорення існуючих ідей та інститутів мало найбільш детальний та критичний характер. Абсолютна монархія, класові привілеї, цензура, юридична сваволя та несправедливість, корумпованість та неефективність уряду, догматизм та апріоризм в науці, фанатизм, нетерпимість та переслідування у релігії стали основними мішенями філософів. Найбільш впливовими з них були Вольтер, Ш.Л.Монтеск’є, Д. Дідро, Ж.Л.Д’Аламбер, Ж.Ж Руссо, К.А. Гельвецій, П.А.Гольбах та Ж.А.Н.Кондорсе. Погляди цих людей поширювалися за кордоном у книжках, памфлетах, п’єсах та навіть словниках, особливо у великій “ Енциклопедії, або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел”, виданій у 35 томах під редакцією Д.Дідро та Ж.Л.Д’Аламмбера (1751 – 1772 рр.). Це видання стало результатом вільного дослідження природи і суспільства з позицій Розуму і одночасно програмою буржуазних реформ. Просвітителі виступали за рівність усіх перед законом, право кожного на звернення до вищих органів управління, позбавлення церкви світської влади, недоторканість власності, гуманізацію карного права, підтримку науки і техніки, свободу друку, аграрну реформу, справедливе оподаткування.

Коли Велика французька революція намагалася реформувати монархію в 1789 р., її лідери черпали натхнення та конституційні ідеї безпосередньо з

публікацій філософів. В Америці ті самі ідеї були втілені в джеферсонівській Декларації незалежності та у федеральній Конституції та Біллі про права.

Література: Зарва В. Просвітництво: тлумачення, витоки, сутність // Слово і час .– 2009. – № 4; Лімборський І. В. Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект? – Черкаси, 2006; Бродель Ф. Век Просвещения /Пер. с франц. – М. – Париж, 1970; От Просвещения к революции. Из истории общественной мысли нового времени. – М., 1990; История Европы. С древнейших времен до наших дней. В 8 томах. Т. 4. Европа нового времени (XVII – XVIII в.). – М., 1993.

Тетяна Орлова

ПРОТЕКЦІОНІЗМ (фр. protectionnisme від лат. protectio – прикриття – один з різновидів економічної політики держави, яка спрямована на захист власного внутрішнього ринку від іноземної конкуренції через систему певних обмежень як економічного (через систему протекціоністських митних тарифів), так і політичного характеру (ембарго, торгівельні війни тощо). Є альтернативою політики вільної торгівлі, коли внутрішній ринок відкритий для іноземної конкуренції. Основним плюсом П. було і є сприяння розвитку національного виробництва; основним мінусом – посилення монополізму вітчизняних виробників, зниження конкурентоспроможності та застій власної економіки. Основними видами П. є: галузевий П., спрямований на захист конкретної галузі вітчизняної економіки; колективний П., коли група країн об’єднуються заради спільного захисту економічних інтересів; прихований П., який здійснюється за допомогою позаекономічних заходів; і селективний П., який запроваджується проти конкретного виду товару або конкретної країни. Історично основна суперечка між прихильниками та противниками П. концентрувалася на співвідношенні аргументів «за» і «проти» використання тарифів як засобів економічної політики.

Аргументи, які традиційно наводять прихильники вільної торгівлі і, відповідно, противники П. в тих чи інших варіантах практично у всіх країнах, зводяться до наступного: 1) П. гальмує економічне зростання незалежно від розміру та економічного потенціалу країни, в будь-якому випадку призводить до зменшення обсягу міжнародної торгівлі; 2) одностороннє запровадження протекціоністських тарифів нерідко призводить до торгівельних війн, які підривають стабільність міжнародної торгівлі і міжнародної економіки в цілому, коли події розвиваються за схемою «дія-протидія» доти, поки негативні наслідки для усіх сторін змусять узгодити тарифи так, щоб вони влаштовували кожну з них; 3) П. посилює податковий тягар для споживачів, які завдяки підвищеним тарифам змушені купувати як імпортні, так і аналогічні вітчизняні товари за більш високими цінами, посилює соціальні протиріччя, призводить до загального підвищення рівня цін і, як наслідок, збільшує вартість життя в країні; 4) тариф на імпортні товари опосередковано підриває експорт країни, оскільки в багатьох країнах експортні товари включають в себе імпортні деталі та комплектуючі, зростання цін на які робить власну продукцію менш конкурентоспроможною на світових ринках; 5) П. призводить до скорочення

загального рівня зайнятості, адже захищаючи робочі місця на місцевих підприємствах, які виробляють конкуруючі з імпортом товари, тариф в той же час призводить до скорочення зайнятості в експортному та суміжних з ним секторах економіки.

Відповідно, прихильники П. наводять наступні аргументи на користь митних тарифів: 1) П. захищає молоді галузі промисловості, які щойно зароджуються і потребують тимчасового митного захисту з боку держави, оскільки в іншому випадку наплив дешевих іноземних товарів згубно вплине на нову галузь у зародку; 2) П. є засіб стимулювання вітчизняного виробництва, оскільки місцева промисловість не в змозі конкурувати з більш дешевими імпортними товарами, які вироблені за більш досконалими технологіями; 3) П. є важливим джерелом бюджетних надходжень, адже за умов низької фінансової і податкової дисципліни більшості країн світу мито збирається набагато легше, ніж усі інші види податків, оскільки сплачується в момент фізичного перетину товаром митного кордону держави; 4) П. є важливим елементом національної безпеки, міжнародного престижу країни, її культури та традицій. На сьогоднішній день «чистого» П. практично не існує, натомість в більшості країн економічна політика урядів зводиться до поєднання елементів П. з вільною торгівлею і спрямована на допомогу експортерам вивезти якомога більше своєї продукції, зробивши її більш конкурентоспроможною на міжнародному ринку, і, відповідно, на обмеження імпорту, коли іноземні товари стають менш конкурентоспроможними на внутрішньому ринку.

Література: Економічна енциклопедія: В 3-х т. /За ред. С.В. Мочерного. – Т.3. – К., 2001; Економічний словник-довідник /За ред. С.В. Мочерного. – К., 1995; Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. /Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та інш. Т.2. – К., 2004.

Олександр Комаренко

ПРОТЕСТАНТИЗМ (від лат. protestans (protestantis) – той, хто не погоджується, заперечує) – один із основних напрямів в християнстві, що виник в ході Реформації XVI ст. як протест проти панування римо-католицької церкви. Нова релігійна свідомість відіграла вирішальну роль у переході західного суспільства на нову стадію соціокультурної еволюції, у ствердженні капіталістичного ладу. П. висунув нові етичні норми господарської і побутової поведінки, запропонував мотивацію масової підприємницької діяльності. На основі протестантської етики зароджувався і міцнішав «дух капіталізму», що мав вирішальне значення у виникненні буржуазного ладу і його успіхах на європейському та північно-американському континентах (праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», 1905 р.).

Аж до початку Реформації католицька церква вважала найбільшим злочином самостійне читання віруючим Біблії. В основі лежали причини суто економічного характеру. Заповіти Господні, тобто настанови, як треба жити, аби не потрапити до пекла, були відомі тільки священнослужителям. До них треба було йти за цим знанням и нести гроші. За самостійне читання Біблії карали

четвертуванням, а донощик одержував половину майна «єретика». Головною ідеєю протестантів стало переконання: людина може спілкуватися з Богом один на один, за допомогою Біблії, не потребуючи постійного посередництва церкви. Відстоювання статусу індивіда як прямого і безпосереднього слуги Господа, відповідального перед ним, стало важливим фактором розширення меж індивідуальної свободи, стимулом духовного розкріпачення особистості. Дана обставина була надзвичайно важливою для посилення індивідуалістичної спрямованості усього способу мислення і діяльності людини західної цивілізації тоді і нині.

Католицизм ставив перспективи райського блаженства або пекельних мук у пряму залежність від відносин віруючого з церквою: необхідно було суворе виконання її численних ритуальних розпоряджень і матеріальних пожертв. Навіть гріхи відпускалися за куплені індульгенції. П. відкинув такий шлях до порятунку. Замість нього він висунув на перший план творчу мирську діяльність як сферу, де виявляється наперед визначений Богом порятунок душі. Буквально: успіх у мирських справах є ознакою богообраности. Особливе місце П. відводив етиці праці. Офіційний католицизм розглядав працю як розплату за первородний гріх, як покарання, а людина праці була йому нецікавою (гідні замилування тільки подвиги в ім'я віри церковників і лицарів-хрестоносців). П. же бачив у праці найважливішу життєву цінність, священний обов'язок перед Богом, суспільством і самим собою. Перетворення ділового успіху в показник обраності тих, кому призначений порятунок, стало могутнім стимулом ефективного, раціонального господарювання, орієнтованого на одержання прибутку. А капіталізм починається тоді, коли люди прагнуть виробити щось для одержання прибутку, і прибуток не "проїдається", а знову вкладається в "справу" з метою знов таки одержання прибутку, ще більшого.

Серед цінностей протестантської етики крім працьовитості були також чесність у стосунках з партнерами, священность і недоторканність власності, ініціатива і відповідальність, прагнення до постійного професійного вдосконалювання, ощадливість і дбайливість. Проповідувався також «активний аскетизм», тобто вміння задовольнятися малим, обмежувати себе найнеобхіднішим. Розкоші, бездіяльність, потурання своїм слабкостям засуджувалися. У примноженні багатства протестанти вбачали свідоцтво успіху, підтвердження того, що благочестива праця є богоугодною. Збагачення стає релігійно-етичною місією, якій все має бути підпорядковано. Праця постійно примножує надбання віруючого, і йому не можна і ніколи насолоджуватися життям, аби не втратити своє благочестя. Для такого менталітету час набуває буквальної цінності як фактор збагачення: "час – гроші". Свято, навпаки – марнування часу. Через це у протестанстських країнах було скасовано численні свята. Таким чином, головна історична заслуга П. полягає в тому, що його ідеї сприяли формуванню ринкової системи і відповідного їй менталітету, стимулювали економічне зростання.

У П. споконвічно було кілька самостійних напрямків, головні з яких - лютеранство і кальвінізм. Однак у сучасному світі не менш 25 тисяч рухів

можуть бути визначені як протестантські. І ця цифра постійно збільшується. П. нині стає найбільш строкатим, суперечливим, але і самим динамічним християнським анклавом, що не має чітко окреслених меж. Найбільше поширення цей напрям одержав у США, Великій Британії, скандинавських країнах і країнах Балтії, Швейцарії, Канаді.

Література: Вебер М Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з нім. О.Погорілого. – Київ, 1994; Історія релігії в Україні : В 10-ти томах / За ред. П. Яроцького. – К. – Т.5 : Протестантизм в Україні. Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм. – 2002; Т.6 : Пізній протестантизм в Україні : п"ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови. – 2008; Любащенко В. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій. – Львів, 1995.

Тетяна Орлова

ПРОТОІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ у новітній науковій літературі – назва епохи у розвиткові європейської економіки, яка історично передувала промисловій революції та індустріалізації, економічно готувала для них грунт. Термін увійшов у науковий обіг від початку 1970-х рр. після появи статті Ф, Мендельса «Прото-індустріалізація: перша фаза індустріального процесу» (1972 р.). Прихильниками концепції П. стали такі дослідники, як Л. Леон (Франція), Ф. Мендельс, П, Крідте, Г. Медик, Ю. Шлумбом (ФРН) та ін. Вони вважають, що особливістю цієї стадії було використання праці індивідуальних працівників (головним чином сільських) підприємцями з міст, які постачали робітникам сировину і продавали готову продукцію у віддалених ринках. Однак одностайності у трактуванні П. немає. Деякі науковці розглядають процес П. як основу генези капіталізму після Великих географічних відкриттів, коли формувався стартовий капітал (грабунок колоній, їх експлуатація, піратство, торгівля, мануфактурне виробництво), відбувалися зміни соціальної структури, з’являлися нові соціальні прошарки (протобуржуазія, протопролетаріат), складався ринок вільної робочої сили, формувалася психологія підприємництва тощо. Інші вважають, що названа концепція мала меншу вагу, і її основні характеристики можна віднести також до надомної (кустарної, домашньої) промисловості або «роздавальної системи» (системи «викладання сировини» – організації, коли купець-роботодавець купував сировину, «викладав» – роздавав її для остаточного обробку працівникам, які здійснювали це власними знаряддями праці і, як правило, у своїх робочих приміщеннях).

Селянські общини завжди виробляли якийсь одяг, реманент, запаси провіанту, зводили будинки для власних потреб. Проте у Середні віки селяни не виготовляли мануфактурні вироби у великих кількостях для продажу на ринку. У виробництві домінували й організовували його міські ремісничі гільдії, а також міське купецтво, вони ревно регулювали ремісницьке виробництво і намагалися зберегти його як міську монополію. Однак до XVIII ст. тиск з боку сільської бідности, яку сконукала необхідність знайти роботу на селі, виявився надто сильним, і нова система одержавла широке розповсюдження. Пізніше вона одержала назву «розсіяна мануфактура». Її головними дійовими особами виступили купець-капіталіст і сільський робітник. Перший давав сировину,

наприклад, необроблену вовну, кільком сільським працівникам. Ті у власних домівках обробляли її, пряли й ткали, перетворюючи вовну на сукно, а потім повертали кінцевий продукт купцю. Той платив робітниками гроші, а вироби продавав. Траплялося, що сільські працівники самі купували сировину і працювали в якості незалежних виробників до того, як віддавали готову продукцію торговцям. Бувало, що кілька робітників працювали разом у майстерні заради виконання складного процесу. Найчастіше у виробництві були задіяні всі члени родини, включаючи малолітніх дітей і старих.

Поширившись у другій половині XVIII ст. у сільській місцевості, «розсіяна мануфактура» набула вигляду сільської домашньої промисловості. Остання розросталася, оскільки пропонувала конкурентні переваги: пропозиція робочих рук була величезною, бідним селянам й безземельним працівникам доводилося працювати за низьку плату. Оскільки виробництво на селі не регулювалося, робітники й купці могли вносити зміни у виробничий процес і експериментувати так, як вважали за потрібне, не зважаючи на суворі обмеження, зумовлені цеховою регламентацією у містах. Жорсткі стандарти гільдії, звичайно, підтримували стандарти якості, проте не давали змоги розвиватися новим методам, тому сільське виробництво виявилося здатним виробляти різноманітнішу продукцію. На селі на цілком пристойному рівні могли виробляти текстиль, різний домашній скарб, навіть годинники і музичні інструменти. Виготовлення предметів розкошу для багатіїв, наприклад, вишуканих шпалер і витонченої порцеляни потребувало спеціальної підготовки, суворого нагляду і централізованих майстерень. Проте такі вироби були виключенням, як і ті, хто ними користувався. Майстерність сільських умільців була достатньою для багатьох речей повсякденного вжитку.

Сільське мануфактурне виробництво поширювалося Європою нерівномірно. Вперше воно з’явилося в Англії і розвивалося найуспішніше саме тут, особливо що стосується виробництва вовняних тканин. Континентальні країни розвивали сільську індустрію повільнішими темпами. У Франції за часів Людовіка XIV (1638 – 1715 рр.) було відновлено міські гільдії заради зручності збирання податків, однак тиск сільської бідности був настільки сильним, що у 1726 р. особливі привілеї міського виробництва мали скасувати. Відтоді сільське виробництво одержало можливість вільно зростати. Як у Франції, так у Німеччині та інших місцях в останні десятиріччя XVIII ст. спостерігалося значне розширення домашньої промисловості, тобто модель, яка затвердилася в Англії, поширилася і на Континенті. Сільська індустрія стала головною характеристерною рисою європейської економіки як на заході, так і на сході. Така ситуація зберігалася впродовж тривалого часу – до вирішальних перемог промислової революції та індустріалізації другої половини XIX ст.

Література: Mendels F.F. Proto-Industrialisation: The First Phase of the Industrial Process //Journal of Economic History. – 1972 – Vol. 32.

Тетяна Орлова

ПРОФСПІЛКИ (професійні спілки) – масові добровільні громадські організації, які об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності у виробництві, сфері послуг, культури, метою яких є постійне поліпшення умов життя і праці своїх членів. П. відіграють важливу роль у суспільному житті. У своїй діяльності П. керуються власними статутами і законами, нормативно-правовими актами щодо розвитку професійного руху конкретної країни. Виникли у другій половині XVIII ст. у Великій Британії (тред-юніони) і Франції, а наприкінці століття – і в інших країнах Західної Європи на базі робітничих клубів, тимчасових страйкових комітетів як самоорганізована сила робітників заради захисту своїх інтересів. Центральним питанням П. було питання про розміри заробітної плати – єдиного джерела доходу кожного робітника, поліпшення умов праці, збільшення тривалості відпусток, впровадження страхової допомоги, пенсійного забезпечення, розширення виробничої демократії та ін.

З початком XIX ст. значного розвитку набуває профспілковий рух у США, результатом якого стало об'єднання у 1886 р. цехових профспілкових організацій в Американську федерацію праці (АФП). Перша профспілка на українських землях (Австро-Угорська імперія) виникла у 1817 р. У Росії П. з'явилися на початку XX ст. На початковому етапі своєї діяльності П. існували нелегально, переслідувалися державою. Однак під тиском робітничого руху вони були легалізовані: у Великобританії (1824 р.), у Франції – 1864, у Німеччині – в 1869 р., а згодом і в інших країнах. В СРСР П. було вміло вмонтовано в партійно-державну систему, а їх керівників включено у командно-номенклатурну систему. Профспілковим членством було охоплено практично все працююче населення – робітники, службовці, а в 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст. – і селяни. В результаті демократизації українського суспільства в умовах незалежної України було покладено край монополії офіційних, політизованих професійних спілок. Наприкінці 1990-х рр. в Україні діяло більш ніж десять об'єднань професійних спілок. У Законі України «Про профспілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.IX.1999 р. у ст. 10 зазначено, що «усі профспілки рівні перед законом і мають рівні права щодо захисту прав та інтересів членів профспілки». Допускається діяльність на підприємстві, в організаціях і установах декількох П. У міжнародному масштабі профспілкових рух регулює Міжнародна організація праці, членами якої є П. країн, що входять до ООН. На початок XXI ст., за різними оцінками, П. об'єднує 600 млн. осіб, що складає 40 – 45 % усіх найманих працівників.

Література: Економічна енциклопедія. В 3 т. – Т. 3. – К. – Тернополь – 2002; Решетніченко А.В. Профспілки в управлінні розвитком громадянського суспільства //Грані. – 2012. – № 7; Третяк С. Профспілки як інститут громадянського суспільства //Юридичний журнал. – 2006. – № 8; Цвих В.Ф. Профспілки у громадському суспільстві: теорія, методологія, практика. – К., 2002.

Юрій Сорока

ПРОЦЕСИ ЕТНІЧНІ – зміни, які виникають в структурі етнічних спільнот різних рівнів унаслідок історичних соціально-економічних обставин, природних глобальних факторів тощо.

Термін «П. Е.» вперше було вжито в 20-х рр. XX ст. М.Я. Марром. Однак розгляд деяких видів П. Е. відбувався ще у XIX ст. Головна увага при цьому приділялася процесам асиміляції, що виникала під час всебічних контактів великих і розвинених етносів з невеликими іноетнічними групами, які потрапляли в їх середовище і згодом були поглинуті. Проте аналіз таких процесів був неповним, об'єктивні чинники їх розвитку недооцінювалися.

Етнологічна наука виділяє два типи П. Е.: інтеграційні і диференційні. До інтеграційних П. Е. належить етнічна і міжетнічна консолідація, адаптація, міксація. Диференційним П. Е. властиві дії, які ведуть до етнічної дивергенції, дисперсизації, сепарації й парціації.

Література: Нельга О.В. Теорія етносу.– К., 1997; Павлюк С.П. Словник основних понять і термінів з теорії етнології.–Львів, 2008; Бромлей О.В. Очерки теории зтноса. – М., 1983.

Валерій Капелюшний

ПРОЦЕС ІСТОРИЧНИЙ (від лат. processus – просування) – об'єктивно-субєктивне протікання життєдіяльності людини, спільноти, народу, нації, країни, регіону, світу шляхом послідовних змін у соціокультурній та суспільно-економічній сфері у часовому та просторовому вимірах.

Існує широкий діапазон поглядів на сутність П. І., його часові та регіональні особливості. З часів античності та Середньовіччя події історії людства викладалися в певній хронологічній послідовності. Просвітителі та провіденціалісти трактували історію як певний прогрес. Марксистське трактування П. І. обмежувалось стадіальним розвитком продуктивних сил як домінуючого фактору прогресу і зміни суспільно-економічних формацій. Економічно детерміноване пояснення П. І. не узгоджується із соціокультурною схемою, орієнтованою на його макрорівневий аналіз, на конкретно-історичне осмислення окремих явищ, процесів і подій. Такий підхід відсуває на другорядне місце діяльність людини як головного суб'єкта і об'єкта П. І. Історія засвідчує, що час економічних зрушень протікає повільніше часу інтелектуальних, політичних, інформаційних та інших перемін. Ритм і періодизація процесів, які проходять в інших сферах життя людського суспільства, не співпадають з періодами економічних змін.

«Нова історична наука» (антропологічно орієнована соціокультурна історія), віддаючи пріоритет системному підходу до П. І. як просторово-часової цілісності, як сукупності соціокультурних процесів, що протікають зусиллями людей і під впливом множинності факторів (економічних, географічних, природно-кліматичних, демографічних, духовних, політичних, соціально-психологічних та ін.), прагне осягнути П. І. як розвиток глобальних та локальних цивілізацій. Цивілізаційний підхід переносить центр ваги на дослідження діяльності людини, яка інтегрує в єдине ціле об'єктивні та суб'єктивні чинники

руху історії. Він дозволяє заглибитись у світ історії культури, соціальної психології, ментальності, повсякдення, етнічних процесів.

Цивілізаційний підхід спрямований на розуміння П.І. в усій його багатоманітності, на встановлення певних циклів, етапів історичного розвитку, зміни цілої низки цивілізацій, які існували в різний час і в різних регіонах планети. Така концепція П.І. передбачає виокремлення щонайменше трьох груп цивілізацій: а) загальносвітову з її загальними закономірностями і загальнолюдськими цінностями; б) глобальні цивілізації: західна і східна; в) локальні або регіональні цивілізації (окремі країни або народи). Через поєднання цих категорій можна дослідити спільне та відмінне в П.І. України, визначити її місце в світовому цивілізаційному процесі. За свою більш як тисячолітню історію український народ пройшов складний і самобутній шлях розвитку, зазнав істотних зовнішніх впливів. Існує декілька точок зору щодо приналежності України до світових цивілізацій. Домінуючою з поміж них є віднесення України до європейської цивілізації на стику Схід-Захід. Межовість України, а відтак і П.І. зумовлюється географічним положенням та історичним минулим, тривалим перебуванням українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Прихильники так званої східнослов'янської цивілізації схильні відносити Україну до євразійських цивілізаційних цінностей, а відтак розглядати П.І. у контексті історії Євразії.

Література: Бойченко І.В. Філософія історії: підручник. – К., 2000; Зашкільняк Л.О. Сучасна світова історіографія: посібник. – Львів, 2007; Павленко Ю. В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. – Вид. 3-є, доп. – К., 2001; Ковалев А.М. Законы истории и общества современного мира. – М., 2003; Семенов Ю.И. Всемирная история как единый процесс развития человечества во времени и пространстве // Философия и общество. 1997. – №1.

Ярослав Калакура

ПРОЦЕС ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ (від лат. processus – просування) – це об'єктивне, неперервне, послідовне продукування, нагромадження історичних знань, поступальний розвиток історичної науки на основі принципів наступності та спадкоємності.

Кожне нове покоління істориків, спираючись на надбання попередників, на нове прочитання історичних джерел і оновлену методологію, переосмислює, поглиблює і актуалізує наявні знання, перевіряє їх повноту і об'єктивність, заповнює прогалини, спростовує недостовірні відомості і формує новий рівень історичної науки. При цьому, як правило, успадковуються і примножуються наукові традиції дослідження минулого, збагачується методологічна та джерельна база. Перебіг П. І. невіддільний від історичного процесу, він відбувається під потужним впливом соціокультурних та політичних чинників і включає не тільки історію продукування суто історичних знань, але й історію ідей, концепцій, методів, діяльність історичних інституцій, підготовку професійних істориків.

Термін П. І. почав активно застосовуватися в історичній науці від 1970-х рр. з ініціативи Л. Кертмана (захист кандидатської дисертації у Київському університеті, професорство в університеті Пермі), який акцентував увагу на цілісності процесу нагромадження історичних знань, долучення до нього нових генерацій істориків, вплив на нього суспільних викликів, нових історіософських течій, розширення проблематики досліджень, оновлення джерельної бази, удосконалення методологічного інструментарію. За своєю природою, П. І. носить об'єктивно-суб'єктивний характер, ґрунтується на принципі наступності, спадкоємності, розвивається у певних хронологічних та просторових межах. Разом з тим, продукування історичних знань здійснюють люди, насамперед фахові історики, та спеціальні наукові установи. Т.Попова виділяє три рівні П. І.: а) соціокогнітивний, тобто з'ясування впливу внутрішніх та зовнішніх чинників на розвиток історичної науки, у т. ч. філософських, економічних, політичних та ін. доктрин; б) зміни в інфраструктурі історичної науки, поява нових її галузей та дисциплін; в) урахування «соціокультурної системи», впливів суспільного ладу, політичного режиму, культурних і наукових традицій, ментальних особливостей. Поняття П. І. може служити методологічним засобом поглибленого вивчення історії розвитку наукової думки.

П. І., будучи цілісним явищем, складається з певних часових і просторових компонентів, з окремих фрагментів (ситуацій), має свою періодизацію, яка базується на загальній періодизації історії: давні часи, середньовіччя, нова і новітня доба. Побутують поняття «світовий історіографічний процес», «античний історіографічний процес», «український історіографічний процес». Останній є складовою частиною світового П. І., компонентом поступу історичної науки, він ідентифікується з національно-етнічними та ментальними ознаками українців, невіддільний від їх етногенезу, від формування української нації і національної свідомості, від історії української культури, духовності та цивілізаційних цінностей. Його часові рамки охоплюють більш як тисячолітню історію українського народу та його історичної думки. З огляду просторово-географічного, український П. І. протікав і триває тепер як у межах українських етнічних земель, так і в місцях побутування української діаспори та еміграції за кордоном, він має свою специфіку, зумовлену особливостями конкретно-історичного розвитку України.

Література: Калакура Я. С. Історіографічний процес / Науковий інструментарій українознавця. – К., 2012; його ж. Українська історіографія. Курс лекцій. – Вид. 2-е, доп. – К., 2014; Колесник І. Історіографічний процес //Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013; Парфіненко А. Історіографічний процес // Історіографічний словник. – Х., 2004; Кертман Л. Е. Понятие «Историографическая ситуация» и его методологическое значение //Методологические и теоретические проблемы исторической науки. – Калинин, 1980; Попова Т. Н. О понятии «историографический процесс» //Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. – 1995. – Вип. 1.

Ярослав Калакура

ПРУДОНІЗМ – соціалістичне вчення, в основу якого покладено погляди французького філософа, соціолога, економіста, одного з теоретиків анархізму П.-Ж. Прудона (1809 – 1865 рр.). П.-Ж.Прудон пропагував мирне перевлаштування суспільства, виступаючи проти комуністичної теорії революційного перетворення суспільства, проголошував велику капіталістичну власність «крадіжкою» (у праці «Що таке власність?», 1840 р.), вимагаючи її скасування. Водночас він обстоював дрібну власність, не пов'язану з експлуатацією чужої праці, вважав за можливе ліквідувати класову експлуатацію за допомогою самих лише економічних реформ. П.-Ж.Прудон висунув анархістську теорію ліквідації держави, називаючи її головною причиною соціальної несправедливості, основним знаряддям розколу суспільства, причиною згасання свободи, гноблення, паразитизму буржуазії та державних урядовців. Саме П.-Ж. Прудонові належать відомі слова: «Анархія – мати порядку», адже на його думку, вищий ступінь досконалості суспільства полягає в поєднанні порядку з анархією, тобто безвладдям. Пізніше проект «ліквідації держави» він замінив на ідею федеративного перевлаштування, пропонуючи перетворити централізовані держави на дрібні автономні області. В середині XIX ст. П. був головним противником марксизму в Інтернаціоналі. 1871 р. прудоністи входили до складу Паризької Комуни. П. мав значний вплив у Франції, Бельгії, Іспанії, Італії, Російській імперії.

Сергій Пивовар

ПУРИЗМ (від лат. purus – чистий) – підвищені вимоги до збереження чистоти, суворості стилю в мові, мистецтві, літературі і т.ін.; прагнення до чистоти і суворості правил і норм поведінки, інколи показове. Найяскравіше П. втілився в образотворчому мистецтві – течії французького живопису кінця 1910 – 1920-х рр. П. відкидав свободу і фантазію в живописі задля пластичної досконалості, моделлю якої слугувала машина, позбавляв творчість всього випадкового, що могло б позбавити її чистоти. Засновник П. в образотворчому мистецтві – французький живописець А. Озанфан. У 1914 р. в Парижі він разом з Г. Аполлінером і М. Жакобом заснував журнал «Елан», в якому виклав основні положення теорії П. В 1918 р. А.Озанфан та архітектор, художник Ле Корбюзьє (Ш. Е. Жаннере-Грі) в програмній статті «Після кубізму» вимагали категоричної відмови в творчості від усіх декоративних та емоційних елементів кубізму.

П. – мистецтво інтелектуальне, яке виключає випадковість і використовує чіткі геометричні форми. Кольори спрощені, структури базуються на прямокутниках. Тематика пуристичних картин А.Озанфана: натюрморти, які складені з повсякденних предметів і мають функціональне значення (тарілки, келихи, курильні трубки тощо). Твори А.Озанфана експонуються в Музеї сучасного мистецтва, музеї Соломона Гуггенхейма (Нью-Йорк), Національному музеї сучасного мистецтва «Центр Помпіду» (Париж), Державному Ермітажі (Санкт-Петербург), музеї образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна (Москва). У Франції ця естетика не набула широкого поширення серед живописців, хоча в творах футуриста Фернана Леже в цей період простежуються впливи П. («Оголені в лісі», 1910 р., «Місто». 1919 р., «Композиція», 1924 р.). Принципи П.

знайшли свої втілення в архітектурі. П. може бути пов’язаний з різноманітними політичними та культурними течіями в період становлення національних літературних мов.

Література: История архитектуры. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://architecture-blog.info/; История живописи. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.museum-online.ru/; 1000 картин великих художников. – М., 2007; Энциклопедия живописи. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.bibliotekar.ru/

Оксана Сморжевська

ПУРИТАНИ (анг. puritans, від лат. purus – чистий) – прихильники кальвінізму в Англії та Шотландії (XVI – XVII ст.), опозиція абсолютизму. Реформаційні вчення XVI ст. підготували сприятливий ґрунт для ідеології англійської буржуазної революції – пуританства, яка була різновидом кальвінізму. П. заперечували вчення про «благодать», потребу єпископату та підпорядкування церкви королю. Вони вимагали незалежності церкви від королівської влади, колегіального керування церковними справами, скасування «ідолослужіння», тобто пишних обрядів. П. не визнавали ікон, вівтарів, розкішного облачення, які були звичайними в англійських церквах під час відправи. Вони прагнули запровадження вільної проповіді, здешевлення церкви, скасування єпископату. П. правили службу, викриваючи в проповідях марнотратство, розкіш. П. уславлювали працьовитість, ощадливість і скупість у відповідності до духу збагачення і скнарості, притаманних англійській буржуазії. Замість доктрини «благодаті» П. висували ідею божественого приречення, в ній вони черпали впевненість у власній правоті й переконаність, що саме вони покликані Богом очищати віру і все життя народу від хиб абсолютизму й англіканської церкви. Проповідники пуританства зазнавали жорстоких репресій: Висока комісія засуджувала їх до штрафів, ув’язнення, їм відрізали вуха, таврували, шмагали, прив’язували до ганебного стовпа.

Серед П. виникли різні течії, які відповідали інтересам різних прошарків, станів суспільства, опозиційних до абсолютизму та англіканської церкви. Поміркованою течією П. були пресвітеріани, які виступали за пресвітеріанський устрій церкви, який існував не лише в Голландії, а й у Шотландії, що була в особистій унії з Англією. Пресвітеріани хотіли зберегти в Англії єдину церкву з однаковим богослужінням, але вимагали очистити її від пережитків католицтва, замінити єпископів зборами старійшин або пресвітерів.

Більш радикальним напрямом серед П. були індепенденти, або «незалежні», які виступали за скасування єдиної церкви з обов’язковими текстами молитов і догматами, за нову самостійність у релігійних справах для кожної релігійної громади. Цю течію підтримували середня і дрібна буржуазія, селяни, ремісники й середнього достатку сільські джентрі. Ідеологи англійської революції XVII ст. використовували пуританство як засіб для обґрунтування широких економічних, соціальних та політичних вимог буржуазії і «нового» дворянства.

Література: История Европы. – Т.4. – М., 1994; Лавровский В.М., Барг М.А. Английская революция XVII в. – М., 1958; Английская буржуазная

революция XVII в. – М., 1954, – Т. 1 – 2.

Наталія. Папенко

«П'ЯТА КОЛОНА» – назва підпільної агентури генерала Франко під час громадянської війни в Іспанії 1936 – 1939 рр. Восени 1936 р. франкісти наступали на Мадрид чотирма колонами, які очолював генерал Е.Мола. На запитання зарубіжних кореспондентів, яка з чотирьох колон першою увійде до Мадрида, він заявив: «Мадрид буде захоплено «п'ятою колоною», натякаючи на наявність у тилу республіканців широкої мережі підпілля, яке чинило диверсії, сіяло паніку, займалося саботажем. З того часу термін «П. К.» вживається як синонім колективного зрадництва і шпигунства. У роки Другої світової війни «П. К.» називали нацистську агентуру, що здійснювала диверсії та розкладала тил у різних країнах. «П. К.» стала й частина етнічних німців (Volksdeutschen), що проживали в інших державах і не були переселені до Німеччини. Будучи добре організованими, маючи воєнізовані організації, вони активно співробітничали з німецькою владою в період окупації. Так, у 1939 р. близько 60 етнічних німців із Югославії пройшли спеціальний курс навчання в партійних і військових школах Німеччини. Після окупації Югославії вони отримали важливі посади в державному та окупаційному апараті. З іншого боку, Гітлер називав необхідність «захисту» інтересів етнічних німців, зокрема в Югославії, однією з причин оголошення війни. Водночас нацисти активно використовували німців, які були громадянами Німеччини, але проживали в інших країнах. Ще в 1930 р. у Гамбурзі було засновано Зарубіжну організацію НСДРП, після чого в деяких країнах почали створюватися опорні пункти (лише в 1933 – 1934 рр. – понад 600) тих німців, які проживали за кордоном (Auslanddeutschen). Згодом вони діяли практично в усіх країнах, де мешкали німці. Одна з вимог до членів цієї організації проголошувала, що кожен німець зобов'язаний бути активним борцем і пропагандистом смислу, мети та завдань нацистської партії. Виконуючи настанови зарубіжної організації НСДРП її члени втручалися у внутрішні справи інших держав, перетворившись таким чином у «П. К.» правителів Німеччини.

Сергій .Пивовар

Р

РАБОТОРГІВЛЯ

1. Одне із джерел рабства, відоме як явище від часів найдавніших цивілізацій. У Новий час з'явилося поняття «плантаційна Р.» – організоване європейцями постачання чорношкірого населення з Африки до колоній, переважно до Америки, для рабської праці на плантаціях. Започаткували її у XV ст. португальці, вивозячи рабів із Гвінеї Бісау та Сенегамбії. У XVI ст. до цього переліку додалися Ангола та Мозамбік. До XVII ст. вздовж західного узбережжя Африки від Анголи до Аргуїна (Мавританія) було створено мережу портів, через які вивозився «живий товар». У цих операціях брали участь торгівці із Бранденбурга, Данії, Голландії, Курляндії, Англії, Франції, Генуї та Швеції. Пік

«плантаційної Р.» припав на XVII – XVIII ст. Тоді ж склався своєрідний «трикутник»: Європа – Західна Африка – Карибський бассейн та Північна Америка – Європа. За підсумками Війни за іспанську спадщину (1701 – 1714 рр.) Велика Британія отримала виключне право впродовж 30 років постачати до іспанських колоній в Америці по 4800 рабів щорічно. Деякі британські міста значно піднялися за рахунок торгівлі рабами: приміром, Ліверпуль у 1730 р. мав для цього 15 кораблів, а у 1796 р. –вже 132 кораблі. Припускають, що загалом самих лише доставлених до Америки чорношкірих рабів було від 9,5 до 20 млн осіб., а з урахуванням людських втрат під час «полювання» на людей і транспортування Африка втратила близько 60 млн. У підсумку, в першій третині XIX ст. чорношкірі раби в деяких британських та французьких колоніях в Карибському басейні за чисельністю у 3 – 5 разів перевищували інші категорії населення.

2. У сучасному міжнародному праві Р. – злочин міжнародного характеру. Вперше Р. було засуджено Віденським конгресом 1814 – 1815 рр., Аахенським конгресом 1818 р. Актом, ухваленим на Брюссельській конференції (1889 – 1890 рр.) окреслено ряд заходів боротьби із Р., зокрема, дозволялося затримувати та оглядати усі кораблі у зоні, яку було визначено як маршрути Р. Женевська конвенція про рабство 1926 р. зобов'язувала держав-підписантів припинити торгівлю людьми у будь-яких формах. Цією конвенцією Р. визначалася як будь-який акт захоплення, придбання, передання людини для продажу її у рабство та перевезення невільника. За положеннями «Конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів та звичаїв, подібних до рабства» від 7 вересня 1956 р. визначено кримінальну відповідальність (відповідно до норм національного законодавства країн-підписантів) для осіб, які сприяють перетворенню іншої людини на раба, займаються перевезенням, тавруванням, каліченням тощо людей з метою закріплення їх у рабстві, а також особи, які схиляють інших людей до різних форм несвободи.

Р. зберігається і в наш час у формі давніх традицій у деяких народів (приміром, звичай продавати наречених). Серед нових форм Р. (в сучасному лексиконі частіше вживається поняття «торгівля живим товаром») – торгівля жінками з метою примушування їх торгувати своєю честю («сексуальне рабство»); викрадення дітей з метою їхнього подальшого продажу; торгівля людьми-донорами органів для т. зв. «чорної трансплантології» тощо.

Література: Абрамова С. Ю. Африка: четыре столетия работорговли. – М., 1978; Карпец И. И. Преступления международного характера. – М., 1979; Международная защита прав и свобод человека. – М., 1990; Мовчан А. П. Права человека и международные отношения. – М., 1982.

Наталія Шевченко

РАБСТВО

1. Одна із форм несвободи, таких як кріпацтво, видання заміж за винагороду, примусова праця за борги і торгівля своєю честю (проституція або «сексуальне Р.»), «біле Р.», або «контрактне Р.» (добровільне набуття статусу раба, різновид трудової міграції вихідців із європейських країн, які через

безробіття влаштовувалися на роботу на плантації у Вест-Індії у XVII – XVIII ст.) тощо. Ознака статусу раба – він є об'єктом власності свого господаря («Міжнародна конвенція про рабство», 1926).

2. Форма експлуатації, за якою раб є знаряддям виробництва. Як соціально-економічний інститут, Р. було базовим елементом у деяких державах Стародавнього Сходу, античній Греції та Римській імперії. У XVII – другій половині XIX ст. як форма виробничих відносин, Р. існувало у британських колоніях в Північній Америці (згодом – у південних та східних штатах США), в колоніях європейських держав у Карибському басейні та в Бразилії, часом співіснуючи із феодальними поземельними відносинами та елементами капіталістичного виробництва. Оскільки колоніальні суспільства у Західній півкулі не мали соціальної ієрархії за зразком їхніх метрополій, (до того ж, за винятком британських колоніальних володінь, на них не поширювалися права жителів метрополії, а статус жителя колонії визначався кольором його шкіри), то й соціальний вимір інституту Р. в Америці був расово зорієнтований – чорношкіре населення, завезене із Африканського континенту та їхні нащадки, які народилися в неволі.

Статус раба підкреслювався зовнішніми ознаками: тавро, кільце, одяг та ін. Джерела Р.: військовополонені, обернення на рабів членів свого суспільства, як каральний засіб для боржників та кримінальних злочинців, природний приріст рабів, работоргівля. Доведено, що інститут Р. існував принаймні від часів появи перших письмових записів і до XX ст., і тільки в Австралії він не спостерігався. Останньою, офіційно скасувала Р.Саудівська Аравія (1962 р.).

Історично першою формою Р. було «патріархальне Р.», коли раб, проживаючи в родині свого власника, виконував домашню роботу поряд із іншими членами родини господаря. Становищу раба були притаманні деякі обмеження особистого характеру залежно від конкретного суспільства (заборона одружуватися, набувати майнових прав тощо), однак відносно легко можна було набути вільного статусу та інтегруватися у суспільство як повноправний член. «Класичне Р.» характеризувалося широким використанням рабів як в особистих, так і в державних цілях: в ролі домашньої обслуги у заможних верств населення, на громадських виснажливих роботах, в копальнях та маєтках, що належали правителям, в ритуальних жертвоприношеннях (у деяких цивілізацій Доколумбової Америки), у військових цілях (раби на галерах) тощо. «Плантаційне Р.» (XVI – др. пол. XIX ст.) характеризувалося широким застосуванням примусової праці у сільському господарстві, переважно в колоніях європейських держав в Америці та островах Індонезії, на плантаціях (ранчо, фазендах тощо) із вирощування цукрової тростини, бавовника, тютюну, кави тощо. Деякі елементи правосуб'єктності рабів зафіксовано в історичних документах: «Законах Хамурапі» (XVIII ст. д. н. е.), «Руській правді» (XI – XII ст.), королівській седулі від 31 травня 1789 р. іспанського монарха Карлоса IV та ін.

В Європі поширення християнства змінило становище рабів. В добу пізньої Римської імперії та у перші століття Візантійської імперії «класичне Р.» поступилося місцем колонату. До XII ст. Р. в європейських країнах повністю зникло, воно зберігалося в різних формах у мусульманських країнах. Подальші

успіхи щодо скасування Р. в колоніях європейських держав припадають на добу Французької революції. У 1794 р. Якобінський конвент скасував Р. у французьких колоніях (фактичне втілення – лише з другої спроби у 1848 р.). Велика Британія юридично скасувала Р. у 1807 р. (фактично в своїх колоніях – у 1833 – 1838 рр.), США – впродовж 1863 – 1865 рр. (Прокламація президента А. Лінкольна про визволення рабів 1862 р., 13-та поправка до Конституції США), Іспанія, Португалія, латиноамериканські та африканські країни –головним чином у другій половині XIX ст. Берлінський конгрес 1885 р. ухвалив рішення про скасування Р., що закріплено у підсумковій декларації, ратифікованій європейськими державами у 1885 р., США – у 1886 р.

Р. – це явище, заборонене сучасним міжнародним правом, необхідність подолання його проявів зафіксовано низкою міжнародних договорів універсального та регіонального характеру: «Конвенцією про рабство» 1926 р., «Додатковим протоколом» до неї 1953 р., «Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини» 1950 р., «Додатковою конвенцією про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства» 1956 р., «Американською конвенцією з прав людини», 1969 р., «Африканською хартією з прав людини і народів» 1981 р. «Міжнародним пактом громадянських і політичних прав» 1966 р. зафіксовано, що «ніхто не має утримуватися в Р., невільному стані, зазнавати тортур чи жорстокого, нелюдського ставлення, яке принижує гідність».

Література: Святун О. В. Діяльність ООН щодо протидії сучасним формам рабства //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 96. – Ч. 1; Валлон А. История рабства в античном мире. – Ленинград, 1941; Захарова М. Н. Народное движение в США против рабства. 1831 – 1860. – М., 1965; Международная защита прав и свобод человека. – М., 1990.

Наталія Шевченко

РАДЖА (санскр. राज: «правитель») – офіційний титул сакралізованого монарха в системі традиційного індусо-буддійського суспільства. Зазвичай, Р. як владний інститут уособлював у собі всю повноту влади у ввіреній йому державі, спирався на централізований бюрократичний апарат і військо, вважався головним захисником своїх підданих від зовнішніх і внутрішніх ворогів, патерналістським «владикою людей» (нарапаті) і «владикою землі» (бгупаті) – тобто стратегічним власником усіх розташованих в межах його царства земель та самого життя своїх підданих, а його авторитет підкріплювався прижиттєвим обожнюванням як носія особливої владної харизми (пурохіта). В моменти імперської консолідації Південної та Південно-Східної Азії в межах об'єднаних держав достатньо великого розміру титул Р. зберігався за тими представниками поневолених місцевих династій, які добровільно визнавали панування сильнішого імперського центру, а верховний правитель самої імперії отримував більш поважний титул «великого Р.» (магараджа) або взагалі «великого царя царів» (магараджа-дгіраджа). Зовнішніми атрибутами та символами царської влади Р. виступали прикрашений коштовностями трон, колесо пишно прикрашеної царської колісниці (чакра), слони (бажано рідкісної білої масті) та

коні із царської стайні, унікального розміру та краси коштовне каміння (ратна). Свідченням легітимності влади Р., окрім войовничої хоробрості і династійної спадковості, нерідко виступала показова сексуальна міць правителя, яку протягом свого царювання кожен Р. мав обов'язково підтримувати, плекати і періодично демонструвати підданим в ході спеціальних еротичних обрядів, під час яких сексуальний контакт царя з царицею або наложницею уособлював системне «запліднення» жіночої субстанції чоловічою і в такий спосіб мав гарантувати його підданим родючість оброблених земель і плодовитість домашніх тварин, сприяти вагітності усіх жінок тощо.

Література: Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. – К., 2009; Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Пер. с фр. – Екатеринбург, 2007; Древняя Индия: Страна чудес / Пер. с англ. – М., 1997; Дюмон Л. Homo hierarchicus: опыт описания системы каст / Пер. с фр. – Санкт-Петербург, 2001.

Вадим Рубель

РАДИ (рос. «совєти») – масові організації робітничого, солдатського та селянського самоврядування під час революцій в Росії 1905 – 1907 та 1917 рр., які після встановлення радянської влади перетворились на виборні представницькі органи державної влади.

Р. були своєрідним продовженням соборних традицій східних слов'ян – давньоруського віча, козацьких рад і земських соборів. Робітничі Р. з'явилися 1905 р. в містах під час революції як органи керівництва страйками. Підприємства делегували до них своїх представників для узгодження дій. Однією з перших була Р. уповноважених, створена під час Іваново-Вознесенського страйку (травень 1905 р.). У Кадіївці такий орган назвали Р. робітничих депутатів, у Катеринославі – Делегатськими зборами, у Миколаєві – Зборами депутатів, у Харкові – Комісією виборних тощо. Назва «Р. робітничих депутатів» закріпилась за ними в жовтні 1905 р. За їх прикладом виникали Р. робітничих, матроських і солдатських депутатів, Р. робітничих і селянських депутатів, Р. селянських депутатів. Деякі Р. в період підйому революції ставали органами керівництва збройним повстанням.

У формуванні Р. активну участь взяли соціалістичні партії. Меншовики та есери розглядали Р. як страйкові комітети або органи місцевого самоврядування. Лідер більшовиків В. Ленін в серпні 1905 р. першим оцінив потенціал Р. для організації нового суспільного ладу, так само як раніше К. Маркс та Ф. Енгельс бачили такий прообраз у Паризькій Комуні. Він зазначав, що «в політичному відношенні Раду робітничих депутатів слід розглядати як зародок тимчасового революційного уряду». Депутати обирались на загальних зборах робітників, солдатів, на селянських сходах.

Під час Лютневої революції 1917 р. Р. створювались повсюди у містах. На відміну від 1905 р., як правило, створювались єдині Р. робітничих і солдатських депутатів. Першою утворилась Петроградська Р. (27 березня 1917 р.). Вибори до Р. в основних промислових та адміністративних центрах України проходили вже на початку березня 1917 р. Саме тоді виникли Р. в Харкові, Києві, Одесі,

Миколаєві, Херсоні, Луганську, а згодом – у Полтаві, Чернігові, Житомирі. Виникали Р. і в невеликих містах та містечках. З'являлися також Р. селянських депутатів. На фронтах функції Р. виконували полкові, дивізійні, корпусні, армійські, фронтові та інші солдатські комітети. У березні 1917 р. лише в губернських, волосних містах та промислових центрах Росії існувало близько 600 Р. робітничих і солдатських депутатів. Напередодні Жовтневої революції 1917 р. діяло 1429 Р. робітничих і солдатських депутатів, 33 Р. солдатських депутатів, 455 Р. селянських депутатів.

Навесні 1917 р. розпочався процес об'єднання Р. 15 – 17 березня в Бахмуті відбулась конференція Р. робітничих та солдатських депутатів Донецького басейну. У квітні 1917 р. в Києві відбувся обласний з'їзд Р. Київської, Подільської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній, а в Харкові – обласна конференція Р. Харківської і Катеринославської губерній, на якій було обрано виконком Р. Донецько-Криворізького басейну. У травні 1917 р. на І з'їзді Р. Румунського фронту, Чорноморського фронту та Одеської області було створено Центральний виконавчий комітет Р. – Румчород. В березні 1917 р. була створена Українська Центральна Р. спочатку як національний, а після ухвалення ІІ Універсалу – територіальний, представницький орган.

Р. одразу почали діяти як органи влади поряд з Тимчасовим урядом: встановлювали 8-годинний робочий день, вводили робітничий контроль і самоврядування на підприємствах. Таке положення засвідчувало існування в Росії двовладдя, коли Тимчасовий уряд міг проводити свою політику лише за умови підтримки її з боку Р. Після липневої кризи 1917 р. двовладдя скінчилось; всю владу було зосереджено в руках Тимчасового уряду.

Спочатку більшість у Р. мали есери та меншовики, котрі вважали, що революція не повинна виходити за рамки буржуазно-демократичної і розглядали Р. як тимчасові організації, потрібні до скликання Установчих зборів. Більшовики з самого початку революції зробили ставку на Р. як органи влади, висунувши гасло: «Вся влада Радам!». В. Ленін називав Р. «безпосередньою організацією самих трудящих і експлуатованих мас, яка полегшує їм можливість самим облаштовувати державу і управляти ним всіляко, як тільки можна». Після розгрому корніловського заколоту склались умови для більшовизації Р. Восени 1917 р. більшовики здобули більшість у великих Р., скликали Другий Всеросійський з'їзд Рад (25 – 27 жовтня 1917 р.), який проголосив перехід усієї влади до Р. З цього часу вони перетворилися на органи державної влади. Всі інші органи влади було розпущено. У січні 1918 р. відбулося об'єднання Третього Всеросійського з'їзду Р. селянських депутатів з Третім Всеросійським з'їздом Р. робітничих і солдатських депутатів. До березня 1918 р. завершився процес об'єднання Р. на місцях.

10 липня 1918 р. була прийнята Конституція РСФРР, яка оголосила Росію Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У прийнятій 14 березня 1919 р. Конституції УСРР вказувалася, що владу на території республіки здійснюють Р. робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Це положення повторювалося в Конституції УСРР 15 травня 1929 р.
За Конституцією СРСР 1936 р. і Конституцією УРСР 1937 р. радянські органи

влади дістали нову назву – Р. депутатів трудящих. Кандидатів у депутати від блоку «комуністів і безпартійних» попередньо узгоджували партійні комітети, а потім висували передвиборні збори трудящих. В бюлетень вносилась лише одна кандидатура, хоча спочатку планувались вибори на альтернативній основі. Деякі вчені та ліві громадські діячі вважають, що до подальшого переродження Р. призвів відступ в Конституції 1936 р. від основного принципу їх формування, коли первинним осередком державного будівництва був виробничий округ (трудовий колектив). За Конституцією СРСР 1977 р. і Конституцією УРСР 1978 р. політичною основою Союзу і республіки оголошувалися Р. народних депутатів. Після реформи виборчої системи М. Горбачова, в березні 1989 р. відбулися вибори на альтернативній основі. Декларувались наміри відновлення влади Р., вивільнення їх з-під контролю партійного апарату. Насправді реформа призвела до різкого скорочення представництва робітників та селян у Р., обмеження трудових колективів у праві висунення та відкликання депутатів.

В незалежній Україні назва Р. зберігається за органом законодавчої влади – Верховною Радою України та органами місцевого самоврядування, однак робітники та селяни в них майже не представлені.

Література: Здоров А. Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.). – Одеса, 2007; Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів // Енциклопедія історії України. – Т. 9. – К., 2012; Андреев А. М. Советы рабочих и солдатских депутатов накануне Октября. – М., 1967; Волин В. Неизвестная революция1917 – 1921. – М., 2005; Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных Советских Социалистических республик. Сб. документов. 1917–1936. – Т.1–7. – М., 1959–1965.

Юрій Латиш

«**РАДЯНСЬКИЙ НАРОД**» – термін, який в СРСР означав так звану «нову історичну, соціальну та інтернаціональну спільність» людей, що нібито була «закономірним результатом докорінного перетворення класових і національних відносин» й сформувалася «в процесі будівництва соціалізму та комунізму» на основі «зближення усіх класів і соціальних груп, націй та народностей СРСР», мала єдину територію, економіку, культуру («соціалістичну за змістом»), союзну «загальнонародну» державу й спільну мету – побудову комунізму. Доводилося, що: політичною основою «Р.Н.» є «влада трудящих» за керівної ролі робітничого класу на чолі з комуністичною партією; економічною основою – «суспільна власність» на засоби виробництва; ідеологічною основою – марксистсько-ленінська ідеологія, єдність цілей «Р.Н.»; державною формою вираження «нової спільності людей» – єдина держава – СРСР.

Термін «Р.Н.» вперше почали застосовувати в суспільно-політичній літературі в 1930-ті рр. під час кампаній проти «буржуазного націоналізму», на позначення конгломерату багатьох націй, народностей, етнічних груп, які увійшли до складу СРСР. Офіційно термін «Р.Н.» вперше вжито в резолюціях XVIII з'їзду Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (1939 р.), тоді ж він увійшов до партійного статуту. Спробу визначення поняття «Р.Н.» (як «нової

історичної спільності людей різних національностей») зробив М.Хрущов у доповіді на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу (1961 р.). Ця дефініція не потрапила до нової програми КПРС, але розроблялася в суспільно-політичній літературі. Офіційно термін «Р.Н.» знову з'явився в тезах ЦК КПРС з нагоди 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (1970 р.) й активно використовувався в подальшому у партійних документах і практичній діяльності КПРС. З часу святкування 50-ї річниці утворення СРСР (грудень 1972 р.) посилено експлуатувалася теза про те, що формування нової історичної спільності – «Р.Н.» завершилося й національне питання в СРСР успішно вирішене. Під час обговорення проекту нової Конституції СРСР (1977 р.) вказувалося на помилковість розуміння «Р.Н.» як «злиття націй» і створення «єдиної радянської нації», робився акцент на «гармонійному поєднанні загальнонародного, інтернаціонального, особливого, національного за умов провідної ролі загальнорадянського та інтернаціонального».

Процес реалізації національної політики КПРС, спрямованої на створення в майбутньому безнаціонального комуністичного суспільства, на практиці обумовлював зневажання національної самобутності, «зглажування» національних відмінностей, боротьбу з будь-якими, навіть потенційними, «буржуазно-націоналістичними проявами» у суспільно-політичному житті народів СРСР. Цей процес фактично відбувався під егідою російського народу, який відігравав провідну роль у розвитку «братерської сім'ї» народів СРСР. Водночас російська мова пропагувалася як засіб міжнаціонального спілкування.

Література: Советский народ — новая историческая общность людей. Становление и развитие. – М., 1975; Развитие советского народа – новой исторической общности. – М., 1980; Прокоп М. Совєтський народ // Енциклопедія Українознавства. –Заг. част. –Т. 8. – Львів, 2000.

Сергій Пивовар

РАЙОНИ НАЦІОНАЛЬНІ – адміністративно-територіальні одиниці в СРСР, створені у 1920-х рр. для задоволення етнокультурних потреб місцевого населення, що складало вагомий відсоток мешканців району і було відмінним від титульного народу певної республіки.

Утворення Р. Н. було пов'язано із поворотом в національній політиці більшовиків на початку 1920-х рр. XII з'їзд Російської комуністичної партії (більшовиків) (1923 р.) засудив всі "місцеві націоналізми", водночас оголосив російський великодержавний шовінізм найбільшою небезпекою й декларував політику "коренізації", яка передбачала залучення представників корінних національностей до партії та державного апарату, використання національних мов у партійній роботі, адміністрації, освіті, видавничій справі, пресі. Український варіант цієї політики увійшов в історію під назвою українізації. Утворення Р. Н. в Українській СРР відбувалось в контексті адміністративно-територіальної реформи, яка розпочалася на початку 1920-х років. У 1923 р. було скасовано повіти й волості та запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ за схемою: губернія-округа-район-сільрада. Вперше здійснена спроба врахувати в адміністративно-територіальному поділі

національний склад населення, що стало новим у проведенні реформи. Врахування національного моменту в районуванні вилилося у форму створення у місцях компактного проживання національних меншин Р. Н., селищних, сільських Рад з діловодством національними мовами. Оскільки витримати загальноукраїнські критерії щодо чисельності населення в районах і сільрадах при такому принципі їх формування було неможливо, довелося знизити для національних районів і сільрад загальноприйняті норми. У 1923 р. було засновано 12 Р. Н. У 1924 р. у складі Української СРР було утворено Молдавську АСРР. У 1925 р. налічувалося 13 Р. Н., а станом на 1931 р. в Українській СРР їх існувало 25: 8 російських, 7 німецьких, 3 болгарські, 3 грецькі, 3 єврейські, 1 польський. Існували сотні національних сільрад, діяли національні школи.

Врахування національного моменту в районуванні розглядалось більшовиками як вагоме завоювання радянської влади, свідчення її переваг. У 1920-ті роки радянська влада і справді пішла досить далеко у впровадженні національного принципу в адміністративно-територіальний поділ, чим сприяла створенню привабливого іміджу політики українізації. Експеримент, щоправда, був нетривалим. Національні адміністративно-територіальні одиниці припинили своє існування у 1938 р., коли через зміни в радянській національній політиці всі національні райони УРСР було реформовано у звичайні.

Олександ Гончаров

РАЙТОКРАТІЯ (від англ. write – писати і грец. κράτος - влада) – буквально: «влада тих, хто пише» (над тими, хто читає). Під цим словом розуміється влада засобів масової інформації або так звана «четверта влада». Точніше слід говорити про владу власників засобів масової інформації та професійних журналістів. Р. – породження XX ст., що стало можливим завдяки розвиткові технічних можливостей ЗМІ, а також доступу до них більшості населення планети. На теперішній час все інформаційне середовище, у якому знаходиться людина, майже на 100% є штучним. Особистий досвід людини у сучасних умовах життя надає їй незначну частину знання про світ у порівнянні із тим, що вона одержує через інформаційні продукти (текстові, візуальні, звукові, комп’ютерні тощо), які підготували інші люди – райтократи. Саме вони здійснюють активний вплив на світогляд споживача інформації зокрема, громадську думку в цілому. Поведінка навіть властителів верховної політичної влади визначається працею райтократії, оскільки остання виступає в якості органів сприйняття і хранительки пам’яті суспільства. Тобто і пересічні громадяни, і політичні лідери знають і розуміються тільки те, що було заздалегідь підготовлено і подано їм фахівцями по роботі з інформацією. Як показує історичний досвід, проблеми всіх політичних вождів були пов’язані із різного роду вільними чи невільними психологічними помилками райтократів. Наприклад, помилки у поданні інформації про ті чи інші події, можуть бути різного типу: амнезія – деякі події зникають із текстів, пропускаються або забуваються; інверсії – порушується порядок слідування подій; персеверації – деякі події повторюються, чого не було в дійсності; контамінації – змішуються

події, які сталися в інший час і в інших місцях з іншими людьми; реміненсценції – у послідовність подій, які дійсно відбулися, вплітаються події сторонні; конфабуляції – перераховуються події, які ніколи не відбувалися замість тих, що дійсно мали місце та ін. При чому інформація граматично, стилістично і логічно завжди скидається на правду. Викривлення інформації райтократами може призвести до повної дезорієнтації суб'єктів та об'єктів влади.

Водночас в силу законів функціонування влади, коли «існує можливість однієї людини або однієї групи людей реалізовувати свою власну волю у спільній дії, навіть всупереч спротиву інших людей, які беруть участь у данному дійстві» (М. Вебер), вона чи вони цю можливість використовують для перерозподілу соціальних «відзнак» і різного роду ресурсів – фінансових, матеріальних, духовних, інформаційних і т. ін. Суб'єкти медіакомунікації у тій чи іншій формі схильні використовувати владний ресурс на індивідуальну або корпоративну користь і формують інформаційну еліту, яка презентує себе суспільству, використовуючи усю потугу інформаційних засобів.

Будь-яка державна влада прагне бути легітимною, тому, як би журналістів не лаяли, їхні матеріали сприймають, аналізують, і з ними, безумовно, рахуються. Зрозуміло, що у боротьбі різноспрямованих сил на «четверту владу» здійснюється вплив сили бюрократії, партократії та ін., і влада ЗМІ не є абсолютною. Також слід звернути увагу на ту обставину, що влада – це не просто вплив, влада – це примус, це фізичне або психологічне насильство. У деяких випадках райтократ своїми діями може здійснювати тиск, але, як правило, це є виявленням впливу, тобто не слід змішувати поняття.

Література: Юрьев А. И. Введение в политическую психологию – Ленинград, 1992.

Тетяна Орлова

РАСА (франц. race, італ. razza – рід, порода, плем'я). Витоки терміну слід шукати в латинській мові, де слово «ratio», означає «категорію», «розряд». Даний термін вживається як по відношенню до людей, так і до тварин, оскільки це біологічний термін, що позначає групу організмів одного виду (чи підвиду), яким властиві спільні ознаки. Що стосується людських рас (Homo sapiens), то сучасних людей поділяють, як правило, на 3 великі, або на 5 малих Р. До 3-ох великих Р. відносять екваторіальну (негро-австралоїдну), євразійську (європеоїдну) та азіатсько-американську (монголоїдну). За іншою ж класифікацією виділяють наступні Р.: негроїдну, австралоїдну, європеоїдну, монголоїдну та американську. В кожній з цих великих Р. виділяється 5-6 малих Р. Але всім людським Р. властиві загальновидові особливості, що пояснюються подібністю їх біологічного та психічного розвитку.

За ознаки расового поділу беруть фенотип і генотип. Фенотипічне визначення Р. характеризуються спільними спадковими фізичними ознаками (колір шкіри, очей та волосся, будова повік, розріз очей, форма черепа, зріст і т. ін.). Визначення за генотипом трактує термін «Р.» як сукупність певних генетичних показників, які притаманні тій чи іншій популяції.

Історично першим расовим поділом було виокремлення чорної (негроїди),

жовтої (монголоїди) то білої (європеоїди) Р. Отже, поняття Р. та принципи їх утворення історично змінювались, на що впливали культура, час, а також соціальні та політичні чинники. Крім того, в науці постійно ведуться суперечки щодо поняття «Р.» і того, що її складає. Це сприяло міфологізації расового чинника та використання його для соціальної дискримінації в рамках ідеології расизму, що базувався на твердженні про перевагу одних Р. на іншими.

На сьогодні в науці існує певна проблема, пов'язана з труднощами визначення тих характеристик, які повинні бути детермінантами при расовій класифікації людства, оскільки сучасні дані генетики багато в чому спростовують колишні критерії поділу на Р. та все частіше доводять єдність людини як біологічного виду. На сьогодні постала потреба вдосконалення моделі расової класифікації, оскільки багато вчених-антропологів взагалі заперечують концепцію Р. Етнологи та соціологи досить часто пропонують використовувати термін «етнічна група» для номінації тієї чи іншої етнокультурної спільноти в рамках сучасного глобалізованого соціуму. Це, на думку вчених, повинно попередити конфлікти, які виникають на расовому та етнічному ґрунті. В деяких державах сам термін «Р.» з відповідною концепцією є неполіткоректним, оскільки він, як вважається, провокує ксенофобію та шовінізм.

Заперечення расової концепції базується на тому, що в генетичному плані члени однієї Р. між собою, як правило, відрізняються набагато більше, ніж з членами іншої Р. Тому термін «Р.» інколи використовується як одна із форм соціальної стратифікації в певному суспільстві, в той час як термін «етнос» використовується для позначення культурних особливостей соціальних груп. Разом з тим, все частіше простежується тенденція коли Р. сприймається як варіант етнічності. В результаті, расова група розглядається як етнічна спільнота, члени якої вважають себе фізіологічно та ментально відмінними від інших груп, що також мають подібні уявлення. З іншого боку, існує думка, що поняття «Р.» є суто біологічною характеристикою, і тому до нього не можна застосовувати критерії, що стосуються культури, мови та релігії.

Література: Алексеев В.П. Историческая антропология. – М., 1979; Биология. Современная иллюстрированная энциклопедия / Гл. ред. А.П. Горкин. – М., 2006; Никитюк Б. А. Интеграция знаний в науках о человеке: (соврем. интегратив. антропология). – М., 2000; Проблема расы в Российской физической антропологии / [Т.И. Алексеева, Е.В. Балановская, В.Ю. Бахолдина и др.; ред.: акад. РАН Т.И. Алексеева, д.и.н. Л.Т. Яблонский]. –М., 2002; Расы и общество / Под ред. Ю.В.Бромлея. – М., 1982.

Наталія Кузіна

РАСИЗМ - термін для позначення теорій або політичної практики, які виходять з того, що різні раси та їх представники не є рівноцінними за здібностями та можливостями, що існують "повноцінні" та "неповноцінні" раси та нації.

Помітні розбіжності між групами людей фіксувалися та коментувалися ще від часів Геродота, коли він підкреслив важливість звичаїв, індивідуальної волі та врешті-решт фатуму, які правили людьми та богами. Аристотель поділяв

людство на тих, хто були "справді" людьми, й істот, що були "не зовсім" людьми. Деякі з людей були за природою своєю вільними, а інші рабами, – стверджував він. Пізніше стоїки, іудеї та християни наполегливо заперечували фізичні та соціальні відмінності, наголошуючи натомість на універсальності людської натури та людському братстві, хоча не обов'язково соціальні та економічні якості подавалися як супутні. Тим не менше дебати XVI ст. за участю Б. де Лас Касаса щодо політики по відношенню до індіанців в іспанському Новому Світі повернулися до тез Аристотеля. Пізніше Просвітництво наголошувало ідеї загальної раціональності та розумності людей. Усі люди вважалися здатними відгукуватися на голос розуму. Цю думку несуть в собі такі документи, як Декларація незалежності 1776 р. та Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Оточення та освіта, таким чином, ставали прийнятними поясненнями культурних характеристик.

Однак у XIX ст. діячі, які стояли на націоналістичних позиціях, наполягаючи на унікальності своїх націй та держав, існуючих чи майбутніх, надали нового імпульсу у використанні біологічного пояснення етнічних та національних "крові", "душі", "духу". Збіг європейського технологічної та військової зверхності з цими біологічними поясненнями XIX ст., здавалося, підтверджували аргументи європейця чи білої людини на користь його зверхності – біологічної або культурної – відносно людей іншого кольору шкіри та культури. Англо-саксонське домінування в швидко зростаючих та оптимістично налаштованих Сполучених Штатах Америки та бурхливі процеси об'єднання у Німеччині переконали декого, що не тільки європейці стоять вище за інших, але й що англо-сакси (репрезентовані Великою Британією, США та Німеччиною) стояли вище за всю Європу. Ж.А. де Гобіно, Дж.Чемберлен, С.Родс – расисти XIX ст., є типовими представниками такого типу мислення. Для надання наукової значущості цим поглядам були розроблені конструкції соціал-дарвінізму.

XX ст. побачило найбільш екстремальні прояви "політичної біології" у масових вбивствах євреїв режимом нацистської Німеччини, що наслідувало ставлення та політику, окреслені у "Майн Кампфі" А.Гітлера. Використання біологічних пояснень культурних відмінностей можна знайти у деяких аргументах на користь сегрегації небілого населення на півдні США та у Південній Африці. В той час, як ці поняття ніколи не обмежувалися європейцями – народи від Арктики до Африки також позначали себе назвами, що означали "справжні люди чи народ", зазначені ідеї найяскравіше втілилися у європейської експансії, яка розпочалася у XV ст.

Хоча найвпливовіші релігії та поширені політичні ідеології публічно цураються расизму, він тим не менше продовжує впливати на мислення багатьох.

Література: Сав'юк О. В. Проблема ксенофобії та расизму в Україні: соціально-правовий аспект //Науковий вісний Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – Серія психологічна. – Вип. 2.; Расы и расизм: История и современность. – М., 1991; Глеле-Аханханзо М. Расизм, расовая дискриминация, ксенофобия и все формы дискриминаци. Доклад

Специального докладчика по современным формам расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости / ООН. Комиссия по правам человека. – Женева, 2002; Майлз Р., Браун М. Расизм /Пер. с англ. – М., 2008.

Тетяна Орлова

РАТИФІКАЦІЯ (лат. ratificatio від ratus – вирішене, затверджений і facere – робити) – процес надання юридичної сили документу (наприклад, договору) шляхом затвердження його відповідним органом кожної із сторін. До Р. такий документ, як правило, не має юридичної сили і не є обов'язковим для сторони, що його не ратифікувала. Факт Р. оформляється спеціальним документом, який називають ратифікаційної грамотою. Сторони або обмінюються ратифікаційними грамотами, або, при великій кількості сторін, передають ратифікаційні грамоти депозитарію. Депозитарій може належати до однієї з підписуючих сторін або бути третьою особою. Найчастіше Р. використовується для надання юридичної сили міжнародним договорам, а також Конституції федерацій та конфедерацій, або поправок до них. В останньому випадку Р. проводиться суб'єктами федерації або членами конфедерації. Відповідно до міжнародних договорів Р. виступає одним із способів висловлення згоди держави щодо обов'язковості договору. Р. є заключним фактом у встановленні угод між контрагентами. До Р. договір не може бути визнаний таким, що відбувся і являє собою лише проект угоди. Р. надає йому обов'язкову силу, уподібнюючись, у цьому відношенні, санкції в актах законодавчих.

Такий погляд на Р. ствердився недавно. Тоді, коли у міжнародному праві панували погляди римського цивільного права, Р. не вважалася необхідною для визнання міжнародного договору дійсним, якщо тільки державна влада дала повноваження на заключення його. Необхідність Р. мала бути особливо обговорена кожного разу у повноваженні й в акті угоди.

Акт Р. складається із скріплення тексту договору державною печаткою і підписом глави держави та міністром закордонних справ. що означає: міністр бере на себе юридичну і політичну відповідальність за данний документ. Цими угодами контрагенти обмінюються до закінчення терміну, вказаного, як правило, у самому акті угоди. При колективних договорах обмін відбувається при посередництві уряду тієї країни, де договір був заключений. Форма Р. встановлюється законодавством окремих держав. Раніше, ще у XVIII ст., разом з Р. складалася присяга. Договір набуває чинності, якщо інше не передбачено, з моменту обміну Р.. У тісному зв'язку з питанням про необхідність Р. стоїть інше питання – про відмову від ратифікації договору. Школа природного права не допускала можливості відмови, крім випадків явного порушення повноважень з боку представників держав. Такі правила поступово пом'якшувалися: у XVIII ст. порушення таємних інструкцій вважалось приводом у відмові у позитивному праві, але не в природному. За існуючим звичаєм, держава, що відмовилась від Р., мотивує свої дії посиланням на порушення уповноваженими наданих їм інструкцій, на зміну з часу переговорів обставин, а в конституційних країнах – на відмову парламенту затвердити договір. Остання обставина значно

ускладнює питання Р. Участь народного представництва у Р. договорів має своїх прихильників і супротивників. В цілому, відмова від Р. зустрічається у міжнародній практиці не часто і завжди пояснюється важливими причинами.

Валерій Павленко

РАТУША (від пол. ratusz; нім. rathaus, з rat – рада і haus – будинок, буквально будівля для нарад) – 1) орган міського самоврядування в деяких європейських країнах, а також будівля міського самоврядування; 2) орган міського або посадського управління чи самоврядування, спершу купецька управа, згодом міська дума. Члени Р. називалися ратманами; 3) в Росії в XVIII – початку XIX ст. також становий судовий орган у невеликих містах; 4) центральна установа в Москві по управлінню міським населенням (купцями і ремісниками, з кінця XVII ст. до 1720 р.).

З XII ст. – після надання Генріхом Левом місту Любеку у 1160 р. прав та привілеїв «вільного міста» (нім. «Freie Stadt») Р. – орган міського самоврядування в Західній і Центральній Європі. Після надання в XV ст. містам магдебурзького права (нім. Magdeburger Recht) Р. перетворені на магістрати. Спочатку Р., як підказує їхня назва, виникли в німецьких торгівельних містах, пізніше були засновані їхніми партнерами і в інших країнах.

В Україні XIV – XVIII ст. «Р.» – назва органу міського самоврядування в містах, які не мали магдебурзького права. Такі міста називалися ратушними – на відміну від магістратських, що мали магдебургію, значно ширші адміністративно-судові та господарчі права й краще розбудований апарат самоуправи.

До початку XVIII ст. Р. діяли в невеликих, т. зв. непривілейованих (без магдебургії), містах і деяких містечках. Ратушні міста зазвичай мали тільки війта й 1 – 2 бурмістрів, які фактично залежали від місцевої державної (старостинської, на Гетьманщині – від козацької) адміністрації або від дідичів. «Установлення про губернії» 1775 р., видане царським урядом, перетворило Р. на станові судові органи для міщан і купців. Як органи місцевого самоврядування Р. зберігалися в містах Лівобережної України до 1785 р., коли відповідно до «Жалуваної грамоти містам» Р. і магістрати були замінені міськими думами у багатьох українських містах. З 1727 р. в Російській імперії компетенція Р. в основному звелася до судових і фінансових справ. Остаточно скасовані судовою реформою 1864 р. і міською реформою 1870 р. Протягом усього свого існування Р., як і магістрати, збирали натуральні і грошові збори (чинш), на них виконувало різноманітні роботи («роботизни») податне населення.

Р. – в першу чергу споруда, в якій перебувала міська влада. Вона зазвичай чотирикутна в плані та з вежею, що інколи стоїть окремо. Як правило, була одним із найважливіших громадських, часто пишно збудованих і оздоблених, будинків міста (наприклад, у Вільнюсі). Середньовічний архітектурний тип Р. склався в основному в XII – XIV ст.: зазвичай Р. – двоповерхова будівля з великою кімнатою для нарад на другому поверсі, балконом та годинником.

В українських містах перші Р. побудовано у XIV ст. (наприклад, у

Дрогобичі, Львові). Найстаріші Р. збереглися у Самборі (1668 р.), Бучачі (1751 р.), Кам'янці-Подільському (XIV – XVI ст.). З Р., побудованих у XIX ст., найгарніші – у Харкові, Полтаві, Львові, Чернівцях. Найвища в Україні ратушна вежа – львівська. Її висота – 65 метрів.

Європейські аналоги Р.: у Франції до 1789 р. – Отель-де-Віль (фр. hôtel de ville) – буквально «міська вілла», пізніше мерія; у Англії – Таун-холл (англ. town hall «міський великий будинок» или city hall (сіті-холл) «великий будинок сіті»); в Італії – Palazzo comunale (букв. «палац комуни»); у Португалії – Paços do concelho (букв. «палац округу»).

Література: Гуржій О. Податне населення України XVII – XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. – Черкаси, 2009; Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2011. – Т.1. //http://histans.com/LiberUA/978-966-521-572-1/978-966-521-572-1.pdf; Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. – К., 2003.

Леонід Могильний

РЕАЛІЗМ (лат. realis – речовий, дійсний)

1. У філософії Р. – напрямок, який визнає реальність такою, що існує поза свідомістю. Реальність пояснювали як буття ідей (Платон), існування загального – універсалій, що є у нерозривному зв'язку з одиничним (Арістотель). За часів Середньовіччя тривала дискусія щодо універсалій між номіналістали та реалістами. Виділяють крайній Р. – універсалії існують незалежно від речей (Ансельм Кентерберійський), та помірний Р. – універсалії реальні, але існують в одиничних речах (Фома Аквінський). Найбільш стійким, враховуючи роль церкви у суспільстві, був Р. Фоми Аквінського. Він вважав, що універсалії існують трояко: «до речей» як ідеї божественного розуму, «у речах» як їх сутність, «після речей» як поняття у людському розумі. У сучасній філософії Р. визначається як сукупність вчень (науковий Р., критичний Р. тощо), які визнають реальність об'єкту пізнання, що не залежить від суб'єкту, пізнавального процесу та досвіду.

2. У політиці Р. називають традиційний підхід до розуміння міжнародних відносин, протилежний ідеалізму. Найвідоміші представники політичного Р.: Р. Арон, Р. Нібур, Ф. Шуман, Дж. Кеннан, Дж. Шварценбергер, К. Томпсон, Г. Кіссінджер, Е. Карр та ін. Незаперечним лідером цього напряму став Г. Моргентау, чия книга «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу і мир» стала свого роду «біблією» для багатьох студентів, які вивчали систему міжнародних відносин в університетах США та інших країн Заходу. Г. Моргентау сформулював шість принципів політичного Р.: 1) політика управляється об'єктивними законами, витоки яких слід шукати у незмінній і недосконалій природі людини; 2) у центрі політичного Р. – концепція національного інтересу, який визначається через поняття сили; 3) національний інтерес є об'єктивним поняттям, однак його конкретність визначається політичним і культурним контекстом; 4) необхідно брати до уваги значущість політичної дії з моральної точки зору (при цьому слід розуміти, що існує невідворотне протиріччя між моральним приписом і вимогами політичних дій);

5) концепція національного інтересу запобігає зловживанням у визначенні того, «що добре, а що погано» з моральної точки зору. В результаті жодна держава не має монопольного права на доброчесність; 6) політичний Р. виходить із множинного уявлення про природу людини, що обіймає економічну, політичну, моральну складові. Визначення національного інтересу через поняття «могутність» означає для політика те ж, що для економіста визначення інтересу в якості багатства. Тобто Г. Моргентау вважав, що міжнародна політика – це боротьба за владу, за утвердження силової переваги та впливу в світі.

Представники політичного Р. вважають, щзо міжнародні відносини являють собою взаємодію держав, які подібно людям, егоїстичні у своїх прагненнях. Ця взаємодія здійснюється хаотично, оскільки не існує «наддержавного владного центру». В результаті міжнародні відносини є «анархічними». Прагнення до могутності, зокрема до військової переваги, яка гарантує безпеку держав, є головним мотивом їх діяльності. У світі міжнародних відносин, де домінує силовий фактор, держави завжди повинні бути у повній готовності. Таким чином, реалісти вважають силу стимулюючою причиною або рушійним чинником всього політичного життя. Р. підкреслює конфліктну сторону міжнародних відносин. Одним з головних інструментів Р. є ідея балансу сил.

3. В літературі та мистецтві – це напрям, що полягає у правдивому, об'єктивному та всебічному відображенні дійсності. Для Р. характерним є відтворення типових характерів, конфліктів, ситуацій та конкретизація їх національних, історичних, соціальних прикмет і фізичних, інтелектуальних, духовних особливостей. Притаманним є інтерес до проблеми «людина і суспільство», особливо до протистояння соціальних закономірностей та морального ідеалу, особистісного та масового. Витоки Р. як естетико-художньої системи сягають періоду Відродження («ренесансний Р.») та Просвітництва («просвітницький Р.»). Класичний Р. виникає у 20 – 30-х рр. XIX ст. Одна з перших згадок терміну «Р.» міститься у книзі «Французький вісник XIX ст.», де пояснюється, що Р. – це копія з природи, а його мета – життєва правда. Впродовж 1840 – 1860-х рр. він співіснував з романтизмом.

Засновником Р. у живописі вважають француза Г.Курбе. В 1855 р. він організував персональну виставку під назвою «Павільйон реалізму», в каталозі якої опублікував Декларацію Р.: «Передавати й оцінювати чесноти, ідеї і зовнішній вигляд моєї епохи, бути не тільки художником, але ще й людиною, одне слово, робити живе мистецтво – така моя мета». У 1857 р. французькі письменники Ж. Шанфлері та Л. Дюранті видали збірку статей під назвою «Р.» та кілька номерів журналу з такою ж назвою, де опублікували маніфест реалістичної школи Г.Курбе.

В XIX ст., зокрема у працях І.Франка, Е.Золя, термін «Р.» часто використовувався як синонім терміну «натуралізм». В радянський період, з ініціативи М.Горького, за Р. XIX ст. закріпилася назва «критичний Р.». Для характеристики Р. XIX ст. використовують також термін «класичний». В XX ст. Р. зазвичай існував не в чистому вигляді, а в суміші з протилежними йому напрямками – символізмом, модернізмом тощо. В СРСР, починаючи з

кінця 1920-х рр., основним художнім напрямом був «соціалістичний Р.».

Представники Р. в різних видах мистецтва XIX – XX ст.: О. де Бальзак, Ч. Дікенс, Г. Флобер, Л.М. Толстой, Т. Манн, П. Мирний, М. Коцюбинський, І. Франко, Г. Курбе, І.Ю. Рєпін, М. Мурашко, І. Труш, М.П.Мусоргський, М. Лисенко, М.С. Щепкін, К.С. Станіславський, І. Карпенко-Карий, М. Заньковецька та ін.

У більш широкому розумінні, Р. є поняттям, що відображає пізнавальну функцію мистецтва – за допомогою специфічних мистецьких засобів та різного ступеню проникнення у реальність відбувається глибинне та повне пізнання життя.

Література: Баженов А. М. Социология международных отношений. – М., 2013; Ильина Т.В. История искусств. Западноевропейское искусство. – М., 2000; Калитина Н.Н. Г.Курбе: очерк жизни и творчества. – М., 1981; Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії. – Львів, 2001; Моргентау Г. Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир //http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/79.php; Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995; Keaney B. A. The Realism of Hans Morgenthau. – Tampa, 2006.

Ірина Адамська

РЕАЛІЗМ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ (СОЦРЕАЛІЗМ) – основний творчий метод в радянській літературі та мистецтві 1930 – 1980-х рр., який вимагав від художника «правдивого, історично конкретного відображення дійсності в її революційному розвитку». Основним завданням соцреалізму було виховання населення в дусі соціалізму, формування «нової людини». Головні канони соцреалістичної творчості – славлення комуністичної партії, домінування історичного оптимізму, трудового ентузіазму, відображення класового розуміння буття, показ життя позитивного героя в нових соціальних умовах, співпадіння прагнень героїв з революційними ідеалами, впровадження ідеї знеособлюючого колективізму. Небажаною була демонстрація особистих, приватних, внутрішніх переживань, не пов’язаних з суспільними проблемами, але допускалася присутність революційно-романтичних настроїв. Значення названого методу варто визначати під кутом зору важливості літератури і мистецтва в радянській системі пропаганди. Сенс Р. С. полягав не у тому, аби висвітлювати життя таким, яким воно є, а у тому, щоби показувати, яким воно має бути. У радянських людей створювалася ілюзія ідеального найгуманнішого суспільства в історії людства, що йде від перемоги до перемоги. Саме у свідомості найвідданіших адептів комуністичних ідей і було побудовано «справжній соціалізм».

Закладення основ методу Р. С. відбувалося на початку ХХ ст. У романі М. Горького «Мати», написаного у 1906 р., було сформовано його основні принципи. Впродовж 1917 – 1932 рр. відбувалося становлення Р. С. На першому етапі його розвитку особистість проявлялася у самозреченні, в участі у творінні історії. Прагматично-політичні завдання ставилися вище за моральні постулати та гуманістичні орієнтації. На цьому етапі поряд з Р. С. розвивалися й інші

художні напрямки, які відстоювали свої варіанти художньої концепції світу та особистості. Поняття «Р. С.» для позначення нового методу сформувалося в ході дискусій кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Альтернативними визначеннями були «пролетарський Р.», «тенденційний Р.», «монументальний Р.», «Р із соціалістичним змістом».

У період 1932 – 1956 рр. Р. С. утвердився як основний метод радянського мистецтва, а плюралізм в художньому житті адміністративно згорнули. Чітке визначення поняття було прописано в Статуті Союзу письменників СРСР від 1934 р.

Наступний етап розвитку соцреалізму – 1956 – 1984 рр., пов'язаний із подальшим утвердженням ідеалу історично активної особистості. Проте статутне визначення Р. С. втрачає авторитет серед митців. Починаючи з 1960-х рр. мистецтво соцреалізму починає показувати зв'язок людини з національною традицією, з'явилася ідея самоцінності людини, відповідальності суспільства за її долю та щастя. В цьому виявлялося самозаперечення Р. С. Впродовж другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. відбувається його остаточний занепад.

Представниками Р. С. в різних видах мистецтва були В.В. Маяковський, О.М. Толстой, О.О.Фадєєв, П. Г. Тичина, Л.М.Леонов, К.С. Петров-Водкін, О.О.Дейнека, О.І. Лактіонов, О.М.Самохвалов, А.О.Пластов, Ю.І. Піменов, С.В.Герасимов, О.В.Щусєв, К.С. Мельников, Р.М. Глієр, С.М.Ейзенштейн, М.І.Ромм.

Література: Мазепа Н. Коли і як «загинув» соціалістичний реалізм //Слово і час. – 2010. – № 8; Наливайко Д. Замітки щодо генези й типології соціалістичного реалізму //Слово і час. – 2008. – № 9; Новицька О. Міфологія соціалістичного реалізму //Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2007. – Вип. 18; Роготченко О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. –К., 2007; Борев Ю.Б. Социалистический реализм. Взгляд современника и современный взгляд. – М., 2008.

Ірина Адамська

РЕВАЙВАЛІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ (від англ. – revival – відродження, відтворення, пожвавлення) – термін для характеристики ситуації, що склалася в останній третині минулого сторіччя і спостерігається нині. Відмітною рисою цього явища є динамічне збільшення релігійних організацій і чисельності людей, які вважають себе віруючими. Словосполучення «релігійний ренесанс», або «релігійне відродження» набуло поширення в останні десятиріччя XX ст. Всупереч твердженням про те, що «під впливом науково-технічного прогресу відбувається криза релігійної свідомості» і що «відмирання релігії неминуче», релігія залишається пануючим світоглядом для більшості населення Землі. Найрелігійнішими країнами вважаються Індія, Польща і США. Останніми роками зростання релігійності спостерігається на пострадянському просторі, зокрема, в Україні. В цілому, на межі тисячоліть релігійний фактор став відігравати помітну роль у міжнародних політичних і соціальних процесах.

Парадоксальним виглядає зростаючий інтерес до релігії на тлі вражаючих досягнень НТП. Однак релігійний ренесанс значною мірою пов'язаний із кризою

принципу раціоналізму, що втілився саме у розвиткові науки і техніки. Створене на їхній основі індустріальне суспільство поставило під загрозу існування самого людства (зброя масового знищення, екологічні проблеми, вичерпання ресурсів, катастрофічна нерівність народів і т.д.). У ньому, за твердженням «соціальних критиків», «автономія перетворюється в залежність, емансипація – у придушення, раціональність – у нерозумне» (Дж.Хабермас). Надії на те, що наука «вирішить» усі проблеми, що ускладнюють життя, не виправдалася. Позиції культу розуму, науки, техніки різко похитнулися. Людина усвідомила небезпеку науково-технічного прогресу, позбавленого духовного виміру. Це мало результатом зростання і поширення ірраціоналізму, інтересу до інтуїтивних форм пізнання, що, в свою чергу, сприяло зміцненню позицій релігійної свідомості.

Зростаючий інтерес до релігії можна розглядати почасти як реакцію на «холодну безособовість наукового знання», на абсолютизацію технологічної свідомості, що сповідує інструментальний погляд на людину як на “гвинтик” системи, якого програмують і навчають, як об'єкт різноманітних маніпуляцій, де головним є економічний розрахунок. Вплинуло також ослаблення віри в політику як спосіб мислення й існування. У зв'язку з цим нерідко звучить припущення, що розв’язання найгостріших проблем сучасності можливо не стільки в соціально-політичному, а в релігійно-моральному руслі (особливо це виявляється у посиленні ісламістських настроїв в ряді країн Арабського Сходу, Афганістані, Ірані та ін. наприкінці першого – на початку другого десятиріччя XXI ст.). Однією з причин кризи індустріального суспільства західного зразка вважають верховенство радикально-гедоністичних орієнтирів. У зв'язку з цим лунають заклики відмовитися від егоцентризму і знайти нову спільність. Свою роль відіграє постмодерністська культура, сформована Заходом. Головне в постмодернізмі – заперечення влади й обмежень, у тому числі норм, правил, традицій, авторитетів, у кінцевому рахунку якої-небудь визначеності, що «сковує волю». Визнане заперечується, єднання руйнується, прийняті раніше орієнтири відкидаються. В результаті свобода перетворюється в хаос і невизначеність. Переважаючим психологічним станом стає почуття невпевненості і тривожності. Добре відомо народне “Коли тривога – до Бога”. “Історичні періоди невизначеності, – за словами американського науковця Л.Туроу, – завжди характеризуються піднесенням релігійного фанатизму. Люди не миряться з невизначеністю, і багато хто шукає порятунку у вірі, коли несталість фізичного буття стає нестерпною. Люди рятуються від економічної невизначеності довколишнього реального світу у світі релігії, що гарантує їм порятунок, якщо вони дотримуватимуться продиктованих правил”.

Має місце надзвичайне ускладнення сучасного життя, небачене прискорення усіх процесів, “стискання” земної кулі завдяки електронним засобам зв’язку, зростання у геометричній прогресії обсягу інформації. Все це ставить у надзвичайне становище людину як біологічну істоту. Людина виявилася не готовою до швидкої адаптації: впродовж XX ст. відбулося в світі більше змін, ніж за всю попередню історію. Непосильні темпи соціодинаміки, що перевищують адаптивні можливості людини, змушують шукати опори у

чомусь стабільному, що допоможе їй зрозуміти світ і своє місце в світі. Релігії пропонують не тільки пояснення, духовний стрижень, але й захист, насамперед психологічний. Справа у тому, що в структуру людської психіки закладено категорію надії, без якої людям дуже важко, майже неможливо пройти свій життєвий шлях. Релігія дає цю надію. У фрагментованому суспільстві людині необхідно знайти спільність, членом якої вона себе буде усвідомлювати. Причетність дає відчуття захищеності. Можливо, невротизиюче життєве середовище підсилює інфантилістські й патерналістські настрої людини, її бажання знайти «родину» і «Батька», які зрозуміють, пожаліють, вибачать і піклуватимуться.

З іншого боку, соціальні реалії кінця XX – початку XXI ст. виступили в якості каталізаторів нових соціальних зсувів, надали релігії нові якості. Наразі можна згадати слова П. Бурдьє: «Сакральне стає капіталом, котрий актор може використати для того, аби вибудовувати або створювати відмінності між ним (актором) та іншими, забезпечувати кращу інтеграцію, а також більш високий статус у соціальному полі». Ці слова виглядають дуже актуально для реалій пострадянських країн, які після тривалого періоду тотального атеїзму являють собою приклад формальної релігійності, особливо серед політиків.

Таким чином, Р. Р. як загальносвітова тенденція обумовлений насамперед прагненням і стійкою потребою людини знайти духовну опору й впевненість в умовах сучасної кризи, численних загроз, потрясінь, розчарувань. Для громадян колишнього СРСР крім вище названих обставин додаються також розпад соціалістичної системи, що вважалася самою прогресивною і непорушною; крах ідеології комунізму (не можна стверджувати, що в неї щиро вірили, однак чимало психологічних настанов вона все-таки сформувала з точки зору «впевненості в завтрашньому дні»); прагнення уцілити у жахливо мінливому соціумі; реакція на примусовий атеїзм і бездуховність. Має місце також прагнення відновити розірваний зв'язок із традиціями національної культури, а також задіяти всі можливості відродження країни, зміцнити її державність. Деякі політичні лідери у відродженні віри бачать запоруку вирішення багатьох державних проблем. Віра дійсно деякою мірою виконує консолідуючу роль, особливо в традиційних суспільствах. Однак в умовах диференціації сучасних суспільств (у тому числі і релігійної), плюралізму, одна традиційна релігія навряд чи здатна справитися із завданням.

Література: Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4; Германия: "религиозный ренессанс" XXI века [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/4087-germaniya-religioznyj-renessans-xxi-veka.html; Лебедев С.Д. Религизный ренессанс как социальная реальность: к демифологизации понятия [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.socionavtika.net/Staty/Methodo-logos/lebedew.htm

Тетяна Орлова

РЕВАНШИЗМ (фр. revanchisme, від revanche – помста, відплата) – політика певних кіл переможеної у війні держави, спрямована на підготовку нової війни з метою відновлення втрачених позицій; намагання перегляду результатів поразок у минулому. Вперше цей термін почав вживатися у Франції в 1870-х рр. і мав відношення до намагання повернути Ельзас та Лотарінгію, що відійшли до Німеччини після франко-пруської війни 1870 – 1871 рр. Його поява пов'язувалася із ім'ям Ж. Буланe, який займав посаду військового міністра. Стрімкому зростанню популярності Ж. Буланe якраз і сприяли його відверті висловлювання про необхідність реваншу над Німеччиною.

Опорою ідеї Р був націоналістичний рух, провідну роль у якому відігравала створена в 1882 р. Ліга патріотів на чолі з письменником П. Деруледом. Під гаслом Ліги «Франція понад усе!» стояли дати «1870 – 18…», де дві останні цифри були відсутні і передбачали дату реваншу над Німеччиною. Можна сказати, що буланжизм (1886 – 1889 рр.) став проявом реваншистських настроїв французького суспільства, яке так і не змирилося з приниженням поразки у війні, вираженням схильності французького суспільства до сильної особистості, диктаторської влади.

Характерним прикладом Р. була політика Німеччини після Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), яка по-суті призвела до розв'язання Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Ідея реваншу зайняла чільне місце у політиці Німеччини після приходу до влади А. Гітлера (1933 р.).

Література: Гончар Б.М., Городня Н.Д. Нова історія країн Європи та США (1870 – 1918). Підручник. – К., 2008.

Валерій Павленко

РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ – вживаний термін в радянській історіографії, що означав представників революційного руху, ідеологів селянської демократії в Російській імперії, котрі вважались попередниками соціал-демократів. За соціальним походженням Р. Д. – переважно різночинці, хоча серед них були й дворяни. Більшість Р. Д. за родом своєї діяльності були інтелігентами (учителями, лікарями, літераторами, студентами). Революційно-демократичний напрям в російській суспільній думці зародився наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. і був представлений В. Бєлінським, М. Чернишевським, М. Добролюбовим, О. Герценом, М. Огарьовим, лівим крилом петрашевців. В основу революційно-демократичної теорії було покладено переважно соціалістичні філософські та політичні вчення, ідеї представників німецької класичної філософії. Р. Д. поєднували ідею селянської революції з ідеями утопічного соціалізму; розглядали селянство як головну революційну силу в країні; вважали, що Росія після знищення кріпосного права шляхом селянської революції прийде до соціалізму через селянську общину, обминувши капіталізм. Програмного характеру для Р. Д. набули слова М. Огарьова зі статті „Що потрібно народу?" (1861 р.). Відповідь звучала так: „Земля і воля". У 50–60-х рр. XIX ст. Р. Д. пропагували свої ідеї на сторінках журналів „Современник", „Русское слово" і „Колокол", який видавався в Лондоні і нелегально переправлявся до Росії. Великий вплив на демократичну молодь мав роман

М. Чернишевського „Що робити?” Під його впливом почали виникати гуртки та артілі демократично налаштованої молоді. В середовищі Р. Д. сформувалось уявлення про особливу місію інтелігента в російському суспільстві.

Р. Д. критично поставились до селянської реформи 1861 р., вимагали передачі селянам усієї оброблюваної землі без сплати викупних платежів. Політична програма Р. Д. включала також повалення самодержавства, запровадження конституції, свободи слова, друку, скасування станових привілеїв тощо. Р. Д. підтримували зв’язки з польським Центральним національним комітетом, проте їх сил виявилось недостатньо для спільного збройного повстання проти царату. Окремі члени таємного товариства Р. Д. „Земля і воля”, в т. ч. українець А. Потебня, брали участь у Польському повстанні 1863 – 1864 рр. В 1862 р. влада провела низку репресивних акцій проти Р. Д. Було заарештовано М. Чернишевського, М. Серно-Соловйовича, Д. Писарєва, закрито журнали демократичного спрямування.

Для Р. Д. ключовою була проблема готовності народних мас до участі в народній революції. Їх думки спрямовувались на створення такої революційної організації, котра могла б у потрібний момент очолити селянське повстання і привести його до перемоги над самодержавством. Р. Д. створили таємні революційні організації („Земля і воля” 1860-х рр., „Земля і воля” 1870-х рр., „Народна воля” тощо). У 1870-х рр. у народницькому середовищі сформувались три напрямки революційного руху, пов’язані з іменами М. Бакуніна (анархістський або бунтарський), П. Лаврова (пропагандистський) та П. Ткачова (змовницький – російський бланкізм). Оскільки сподівання на селянську революцію не виправдались, частина Р. Д. (народовольці) перейшла до методів індивідуального терору.

Під впливом ідей Р. Д. російська молодь захоплювалась природничими науками, знайомилась з працями європейських філософів та економістів, глибше вивчала власний народ, прагнула поширення писемності, створювала недільні школи. Серед послідовників ідей Р. Д., котрі часто називали себе „нігілістами”, були прибічники як революційних, так і мирних, просвітницьких перетворень.

Література: Буганов В. И., Зырянов П. Н. История России. Конец XVII–XIX вв. М., 1997; История России с древнейших времен до 1861 года / Под ред. Павленко Н. И. М., 1998.

Юрій Латиш

РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. revolutio – розгортання, переворот)

1. Докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового в розвитку явищ природи, суспільства чи пізнання (наприклад, промислова Р., науково-технічна Р., культурна Р., інформаційна Р. тощо).

2. Р. соціальна – докорінний переворот в соціально-економічному й політичному житті суспільства, спосіб переходу від одного якісного устрою суспільства до іншого, який забезпечує його поступальний розвиток, зміна віджилого суспільного ладу на новий, прогресивніший. Р. є наслідком поглиблення й загострення нерозв'язаних суперечностей між соціально-

економічними й політичними потребами соціальних груп (окремих класів, соціальних прошарків) та віджилими формами їх задоволення державою. У вузькому розумінні – головною умовою Р. є антагонізм між різко зрослими продуктивними силами суспільства і застарілою формою виробничих відносин, що стримують їхній розвиток. Рушійною силою Р. є класи та соціальні прошарки, які за своїм становищем у системі соціально-політичних відносин зацікавлені у поваленні існуючого суспільного ладу та зміні політичної влади. Р., як правило, є насильницькою, вона пов'язана з примусом і збройною боротьбою, іноді відбувається у формі мирного процесу. Характер соціальних революцій, обсяг завдань, розв'язуваних ними, їх рушійні сили, форми й методи боротьби, наслідки і значення досить різноманітні. Вони зумовлені як ступенем розвитку суспільства, в якому відбувається Р., так і специфічним станом кожної країни. За соціальним змістом розрізняють буржуазну Р., буржуазно-демократичну Р., антиімперіалістичну Р., соціалістичну Р.

Буржуазна Р. (наприклад, англійська XVII ст., французька та американська XVIII ст.) спрямована на знищення феодального ладу чи його залишків, торування шляхів для поширення приватної власності та економічного й політичного панування буржуазії, утвердження капіталістичного ладу. В залежних і колоніальних країнах метою буржуазної Р. є також завоювання національної незалежності. Головним завданням буржуазної Р. може бути розв'язання аграрного питання (наприклад, Велика французька Р., Р. 1905 – 1907 рр. в Росії), виборення національної незалежності (нідерландська Р. XVI ст., американська Р. XVIII ст.), національне об'єднання (Р. в Німеччині та Італії в середині XIX ст.), національного визволення від імперіалістичного гноблення (в країнах Азії, Африки, Латинської Америки в XX ст.). Серед політичних завдань Р. – ліквідація феодальних монархій, встановлення республіканського ладу, демократизація суспільних відносин. Рушійною силою буржуазної Р. була промислова, фінансова й торговельна буржуазія, а її базою – селянство, міські прошарки, зароджуваний пролетаріат.

Буржуазно-демократична Р. – різновид буржуазної Р. На її хід вирішальний вплив справляє активна участь соціальних прошарків, які самостійно стають на боротьбу за свої інтереси і права (наприклад. революції 1848 – 1849 рр. у Європі, Лютнева Р. 1917 р. в Росії).

Антиімперіалістична Р. (національно-визвольна Р., антиколоніальна Р.) відбувається в колоніальних і залежних країнах і спрямована на завоювання національної незалежності. Провідною силою є місцева національна буржуазія і соціальні верстви, які перебувають під її ідеологічним впливом – селяни, міські прошарки, студенти, військові кола. Спрямована проти економічного й військово-політичного панування іноземного капіталу та сил, що його підтримують (компрадорської й бюрократичної буржуазії, феодальних кланів, родоплемінної знаті).

Соціалістична Р. – за марксистською теорією, найвищий тип соціальної Р., внаслідок якої здійснюється перехід від капіталізму до соціалізму й комунізму. Такий тип Р. передбачає завоювання влади робітничим класом (встановлення диктатури пролетаріату), злам старого державного апарату,

скасування приватної власності та утвердження суспільної власності на засоби виробництва, створення системи свідомого управління економічними й соціальними процесами, ліквідацію експлуатації людини людиною, класових і національних суперечностей. Досягається насильницькою класовою боротьбою робітничого класу під керівництвом пролетарської партії або відносно мирним шляхом. Досвід Жовтневої Р. (перевороту) 1917 р. в Росії показав, що соціалістична Р. була соціальною утопією. Замість втілення в життя проголошених гасел вона встановила диктатуру партії більшовиків, яка силою нав'язала радянську владу на території колишньої Російської імперії, розв'язала нечуваний геноцид проти власного народу. Тоталітарний режим у СРСР, створений внаслідок цього, не витримав випробування часом і виявив свою неспроможність.

Література: Козелек Р. Історичні критерії поняття «революція» у Новому Часі //Часопис Ї. – 2004. – № 34 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n34texts/N34-revolution.htm; Кравець Г. Еволюція поняття «революція» в політичній теорії: від виникнення до сучасного розуміння //Політичний менеджмент. – 2012. – № 1-2; Мейтус В. Ю., Мейтус В. В. Массы, движения, революции. – К., 2008; Никифоров А. А. Революция и ее причины: ответы и новые вопросы //Политическая експертиза. – 2008. – № 2.

Борис Гончар

«РЕВОЛЮЦІЯ ЗЕЛЕНА» – багатокомпонентне поняття:

1. Більшість словників та енциклопедій визначають Р. З. як комплекс змін у сільському господарстві країн, що розвиваються, який призвів до значного збільшення світового сільськогосподарського виробництва.

2. Перехід від традиційної системи сільськогосподарського виробництва до індустріальної системи продуктивних сил в агросфері.

3. Використання досягнень генетики, селекції і фізіології рослин для виведення таких сортів культур, при вирощуванні яких, за умов відповідної агротехніки, відкривається шлях до більш повної утилізації продуктів фотосинтезу.

Словосполучення «зелена революція» вперше використав у 1968 р. директор Агенства США із міжнародного розвитку У. Гауд, намагаючись охарактеризувати прорив, досягнутий у виробництві продовольства на планеті.

«Батьком» «Р. З.» вважається американський агроном, лауреат Нобелівської премії Н. Борлоуг, який розпочав безпосередню роботу над розв’язанням продовольчої проблеми у 1940 р. У той час у Мексиці до влади прийшов президент М. А. Камачо, чию адміністрацію дуже непокоїли неврожаї в країні. Мексиканська влада звернулася до Фонду Рокфеллера, який у 1944 р. відрядив до країни групу вчених, серед них і Н. Борлоуга. Вчений у Мексиці 12 років займався селекцією нових високоврожайних сортів пшениці, схрещуючи місцеві

сорти із карликовими сортами з Японії. В результаті впровадження нових сортів за умов застосування новітніх агротехнічних засобів врожайність пшениці в Мексиці за 20 років зросла у 4 рази, до кінця 1970-х р. країна, яка масово імпортувала зерно, повністю від цього відмовилася, а через десять років стала одним із світових лідерів в експорті зернових. Розвиток досягнень Н. Борлоуга дозволив вивести унікальні «філіппінські» сорти рису, які відрізнялися особливо високою врожайністю. Одночас були виведені нові високопродуктивні сорти рису в Індії, які потім стали впроваджувати й інші країни Азії. В цілому у 1940 – 1990-х рр. було створено 18 міжнародних науково-дослідних центрів, спеціалізованих на вивченні різних агросистем, представлених в країнах світу, що розвивався. Вони розташовувалися у Мексиці (пшениця, кукурудза), Філіппінах (рис), Колумбії (тропічні продовольчі культури), Кот-д'Івуарі (рисоводство Західної Африки), Перу (картопля), Індії (продовольчі культури посушливих тропічних районів) тощо.

«Р. З.» обіймала декілька тісно пов'язаних між собою компонентів. По-перше, це впровадження гібридного насіння високоврожайних сортів сільськогосподарських культур. По-друге, внесення в грунт повного набору мінеральних добрив (азот, фосфор, калій) – за відсутністю будь-якого з них врожай різко скорочується. По-третє, комплексний захист нових сортів рослин отрутохімікатами, оскільки вони, як правило, повністю позбавлені імунітету як до хвороб, так і до шкідників. По-четверте, спорудження ефективних іригаційних систем, оскільки високі врожаї можливі лише за умов регулярного і достатнього зрошення. По-п'яте, використання сучасної сільськогосподарської техніки. «Р. З.» розвивалася під впливом як підвищеної віддачі від інвестицій у новий аграрно-індустріальний комплекс, так і масштабної діяльності держави. Вона створювала необхідну додаткову інфраструктуру, організовувала закупівельну систему і, як правило, підтримувала високі закупівельні ціни. В результаті в 1980 – 2000 рр. в Азії середньорічні темпи збільшення сільськогосподарського (переважно продовольчого) виробництва досягли 3,5%. Оскільки такі темпи перевищували природний приріст населення, в більшості країн це дозволило вирішити продовольчу проблему. В цілому на той момент виробництво продовольства в світі обігнало зростання населення Землі. Про Н. Борлоуга стали казати, що він врятував більше людських життів, ніж будь-хто за всю світову історію, називаючи мільярдні цифри. Почалася нова ера розвитку сільського господарства на планеті, коли сільськогосподарська наука змогла запропонувати низку вдосконалених технологій у відповідності до специфічних умов, притаманних фермерським господарствам в країнах, що розвиваються. «Р. З.» являла собою міжнародну спробу розв'язання гострої продовольчої проблеми у цих країнах. Науково-технічний прогрес створив об'єктивні передумови для модернізації сільського господарства. «Р. З.» виявилася спробою вирішити одне із завдань Загальної декларації прав людини – реалізацію «права на продовольство». Боротьба з голодом була піднята до рангу державної політики. «Р. З.» зробила суттєвий внесок у розв'язання продовольчої проблеми, однад обіцяної перемоги над голодом досягти не вдалося. Боротьба за продовольчу безпеку для сотень мільйонів людей у найбідніших країнах і досі

далека від завершення. У зв'язку з демографічною проблемою точиться дискусія: чи спроможна планета прогодувати все зростаюче населення? У своєму виступі 2002 р. Н. Борлоуг заявив: «…вже сьогодні людство має технології (або повністю готові до використання, або такі, що перебувають у завершальній стадії розробки), здатні надійно прогодувати 10 млрд. осіб. Питання лише у тому, чи одержать виробники продовольства у всьому світі доступ до цих технологій».

Протягом усієї історії жодній нації не вдавалося підвищити добробут і досягти розвитку економіки без попереднього різкого збільшення виробництва продуктів харчування, головним джерелом чого завжди залишалося сільське господарство. Невдачі у досягненні адекватної віддачі від вкладень в аграрний сектор країн, що розвиваються і міжнародних організацій, задіяних у допомозі їм, свідчать, за думкою багатьох фахівців, про необхідність другої «Р.З.». Тепер ставка робиться на нові біотехнології, серед яких і генна (генетична) інженерія. Однак ставлення до генної інженерії досі неоднозначне як серед виробників, так і серед споживачів сільськогосподарської продукції.

«Р. З.» має своїх критиків і супротивників, які доводять, що саме вона призвела до деградації земельних угідь в деяких регіонах, надмірної хімізації сільського господарства, забруднення екосистеми, виникнення проблем з пестицидами як джерелами захворювань у людей. Успішна механізація сільського господарства потягла за собою зміни структури робочої сили у суспільстві в цілому, посилення класових відмінностей, розшаруванню на селі і масової міграції до міст, де поповнюються лави безробітних. Вказується, що «Р. З.» захлинулася і повністю не вирішила продовольчу проблему. При цьому забувається, що проблеми виникають не від впровадження «Р. З.», а від людського нераціонального використання наукових досягнень, а продовольча проблема як глобальна і досі не знята із порядку денного.

Література: Борлоуг Н. Э. «Зеленая революция»: вчера, сегодня и завтра //http://www.ecolife.ru/jornal/econ/2001-4-1.shtml; Зеленая революция //http://ecouniver.com/3425-zelenaya-revolyuciya-posledstviya-zelenoj.html; «Зеленая революция» в сельском хозяйстве развивающихся стран //http://geoinfoed.ru/geo3/137-zelenaya-revolyuciya-v-selskom-xozyajstve-razvivayushhixsya.html; Стопа Л. «Зеленая революция» – страница, которую нам не открывали http://www.zerno-ua.com/?p=9738.

Тетяна Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНА – сукупність якісних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства, які відбуваються в результаті запровадження нових засобів передачі інформації. В історії людства мало місце кілька Р. І. Першою став винахід писемності. Вона з'явилася у Шумері (Месопотамія) близько 3000 р. до н.е., у середині II тис. до н. э. незалежно склалася в Китаї, трохи пізніше – в інших суспільствах. Друга Р. І. відбулася в результаті винаходу рукописної книги, спочатку в Китаї, імовірно, близько 1300 р. до н.е., у VI в. до н. э. вона

з'явилася в Греції, коли афінський тиран Пісістрат розпорядився записати у книгу поеми Гомера, які до того передавалися усно. Третя інформаційна революція відбулася після 1450 – 1455 рр., коли Іоганн Гутенберг винайшов друкарський прес і складальний шрифт. Хоча друкарська справа вперше виникла ще в VIII ст. у Китаї, до широкого використання, тим більше за межами Піднебесної, не дійшло. Винахід же І.Гутенберга досить швидко розповсюдився Європою, а потім і в інших регіонах. До середини XV ст., поки книги переписувалися від руки, вони були дуже дороги і досить рідкісні. Дозволити собі їх придбання могли тільки багаті й освічені люди. Однак, коли в 1522 р. була надрукована німецька Біблія Мартіна Лютера, ціна була настільки невеликою, що купити її могла навіть бідна селянська родина. Наслідки були колосальними. Друкарство зробило можливою протестантську Реформацію, а, отже й усе, що за нею відбулося. Важливо підкреслити, що друкарський верстат приніс за собою масове виробництво і стандартизацію процесу обробки інформації, що проклало, у свою чергу, шлях промисловій революції. Революція в друці вплинула на зміни в системі освіти, а також на появу і розвиток соціальних груп людей, які професійно працювали з інформацією. Початок XX ст. явив четверту Р. І., пов'язану із поширенням телеграфу, телефону, радіо, телебачення. П'ята, сучасна Р. І. рушила у 1970-х рр., коли почалася доба комп'ютеризації, що з'єдналася з постіндустріалізмо

Наприкінці XX ст. інформація перетворилася на стрижньовий принцип, від якого залежать інші сучасні соціально-економічні процеси. Це зумовлено трьома причинами. По-перше, виробництво інформації стає однією із найважливіших сфер людської діяльності. Якщо на початку XX ст. перетворення піддавалися в основному матеріальні об'єкти та енергетичні процеси, а інформаційні виконували допоміжну і обслуговуючу роль, то зараз центр ваги змістився в бік інформаційної діяльності. У розвинених країнах світу понад 80% витрат у сфері виробництва у вартісному і часовому вимірі припадають на роботу із інформацією. По-друге, інформація є основою інформаційних технологій, завдяки чому здійснює сильний вплив на усі сторони життя суспільства. По-третє, виробництво інформації ініціювало інформаційний вибух.

Могутність будь-якої держави на початку XXI ст. визначається не тільки військовою і економічною потугою, але й сильним інформаційним потенціалом, комплексом аналітико-обчислювальних засобів, здатних швидко і надійно одержувати й обробляти величезні обсяги інформації та вчасно доставляти її до вищих ешелонів влади, зацікавлених організацій та осіб. Не випадково Комітет начальників штабів США затвердив військову доктрину, у якій зазначено, що за умов продовження Р. І. інформаційна перевага – ключ до успіху у війні. Ця теза виходить далеко за рамки військової сфери, вона універсальна, і її можна прикласти до економіки, освіти, науки і суспільства в цілому. Врешті решт, як свідчить історія, досягнення людей у будь-якій сфері – економічній, військовій, політичній та ін. напряму пов'язані із інформацією.

Література: Зазимко С. А. Інформаційна революція як чинник світової інтеграції // Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (проблеми

дослідження та викладанання). – К., 2000; Еляков А. Д. Современная информационная революция //Социологические исследования. – 2003. - № 10; Его же. Информационная революция продолжается // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – N8; Най Дж. Информационная революция становится политической. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.inosmi.ru/world/20130210/205710483.html

Тетяна Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ ІСЛАМСЬКА – революційні події в Ірані січня 1978 – лютого 1979 рр., які призвели до скинення з престолу шаха Мохаммада Рези Пехлеві, ліквідації монархії та перетворення Ірану на ісламську республіку під керівництвом шиїтського духовенства.

Революція мала народний, націоналістичний та шиїтсько-ісламістський характер. Вона стала реакцією суспільства на соціальну несправедливість шахського режиму, вестернізаційні й секуляристські реформи шаха, його прозахідну орієнтацію і контакти з Ізраїлем. Шахський режим розглядався багатьма як деспотичний, корупційний і марнотратний, а сам шах – як маріонетка США. Прозахідна програма реформ шаха "біла революція" (аграрна реформа з викупом державою земель великих землевласників, в тому числі духовенства, для подальшого їх розподілу серед селянства; програми ліквідації неписьменності та покращення медичної допомоги; зрівняння жінок в правах з чоловіками і релігійних меншин з шиїтами тощо) була надто радикальною для консервативної релігійної свідомості іранців, тож її реалізація супроводжувалася насильницькими заходами. Шах обмежив діяльність опозиції, інші конституційні права і свободи іранців, надав широкі повноваження силовим структурам і таємній поліції САВАК. Економічні реформи супроводжувалися дефіцитом й інфляцією, що викликало невдоволення населення. Серед серйозних прорахунків шаха був його конфлікт з шиїтським духовенством, в тому числі через секуляризацію ним вакуфних земель. Керівники шиїтського духовенства вдало скористалися прорахунками шахського режиму і розпочали проти нього активну кампанію, гасла якої співпали з настроями широких верств населення, включаючи інтелігенцію, студентство, що висловлювалися за збереження ісламської традиції.

Революція стала виявом значного впливу на іранців шиїтського духовенства, яке заявило про себе як про потужну політичну силу вже під час революції 1905 – 1911 рр., що призвела до встановлення в країні конституційної монархії. Духовним лідером революції 1978 – 1979 рр. став шиїтський богослов аятолла Рухолла Хомейні. Через свою критику програми "білої революції" та прозахідного курсу шаха, рятуючись від передслідувань влади, він мав 14 років перебувати у вигнанні за кордоном, де розробив основні принципи майбутнього державного устрою Ірану в формі ісламської республіки.

В 1977 р. під тиском американської адміністрації Д.Картера шах послабив репресії проти критиків режиму і звільнив багатьох політичних в'язнів. Таким чином в Ірані з'явилася легальна та напівлегальна опозиція, серед яких найбільш впливовими були конституціоналісти та ісламісти. Ліберальний конституційний

рух, основу якого складав Національний фронт Ірану, виступав за створення конституційної монархії з демократичними парламентськими виборами. Серед ісламістів виділялися Рух за вільний Іран, учасники якого виступали за зміну влади в Ірані законним шляхом, та Товариство духовенства, що бореться, до якого належали послідовники аятолли Хомейні. Наслідки революції значною мірою були спричинені недооцінкою ісламістського руху з боку антишахського ліберального конституційного руху, представники якого сподівалися відтіснити ісламістські кола від керівництва революцією після її перемоги.

Початком революції вважають 8 січня 1978 р., коли перша велика антиурядова демонстрація в священному для шиїтів місті Кум, спричинена образливою публікацією в урядовій газеті на адресу аятолли Хомейні, була жорстоко придушена шахськими силовими структурами. Після цих подій масові антиурядові виступи відбувалися кожні 40 днів, адже кожного разу, коли народ збирався, щоб пом'янути загиблих, були нові жертви. В червні 1978 р., під час розгону маніфестантів у Тебрізі, спалахнули вуличні бої між народом і силами правопорядку, під час яких загинули майже 1000 осіб. Шах був змушений піти на поступки опозиції, в тому числі пообіцяв проведення в червні 1979 р. вільних виборів. Проте в серпні, скориставшись терористичним актом в Абадані, в результаті якого загинуло близько 700 осіб, він заборонив опозиційні партії і пресу. У відповідь кількість учасників акцій протесту різко зросла, так само як і кількість жертв. Опозиціонери перейшли також до тактики економічних страйків, які повністю паралізували економіку країни.

Через масовість акцій протесту силові структури не змогли встановити контроль над ситуацією. Будучи не в змозі утримати владу, шах призначив прем'єр-міністром лідера поміркованої опозиції Ш. Бахтіяра і 15 січня 1979 р. виїхав за кордон. Ш.Бахтіяр здійснив рішучі заходи для припинення протистояння влади і суспільства, в тому числі запросив аятоллу Хомейні повернутися із заслання. Привітати аятоллу Хомейні в Тегеранському аеропорту 1 лютого 1979 р. прийшло майже 4 млн. чол. Хомейні не визнав ліберального уряду, сформованого шахом, і призначив власний перехідний уряд на чолі з М.Базарганом. В країні встановилося двовладдя, між прибічниками шаха (ліберального уряду) і аятолли Хомейні розгорілися бої. 12 лютого сили, що залишалися вірними шаху, припинили спротив, Ш.Бахтіяр залишив країну. Після цього реальна влада опинилася в руках духовенства. 30 –31 березня в країні відбувся референдум, за результутами якого 1 квітня Іран було проголошено Ісламською республікою. В грудні 1979 р. прийнято нову Конституцію, за якою вища влада в країні перейшла до духовенства в особі імама Хомейні (після його смерті – його наступника), цивільну політичну владу здійснюють президент, прем'єр і меджліс.

Іран відкинув капіталізм і комунізм, обравши власний “ісламський” шлях розвитку. Створено нову модель суспільства, оцінки якої кардинально розходяться. Для одних це досконала модель гуманного і священного життя, зразок для мусульман в усьому світі; для інших – тоталітарний режим з порушенням прав людини, переслідуванням інакомислення, дискримінацією жінок.

Після революції зовнішня політика Ірану кардинально змінилася. США були проголошені Хомейні "світовим сатаною". У листопаді 1979 р. іранські студенти захопили в Тегерані американське посольство із 52 заручниками, яких утримували 444 дні. Суттєвою складовою зовнішньої політики Ірану став експорт іранської революції на сусідні держави, що стало однією з причин ірано-іракської війни 1980-1988 рр. Антиамериканська та антиізраїльська політика Ірану, підтримка ним опозиції серед шиїтського населення сусідніх держав та радикального ісламізму в усьому світі перетворилися на впливові чинники міжнародних відносин.

Література: История Востока: В 6 т. – Т.6. Восток в новейший период (1945-2000) / РАН; Институт востоковедения. – М., 2008; The Iranian Revolution // http://www.fsmitha.com/h2/ch29ir.html

Наталія Городня

РЕВОЛЮЦІЯ КУЛЬТУРНА – у радянській історіографії "докорінний переворот у духовному розвиткові країни, складова соціалістичних перетворень. Обіймає створення соціалістичної системи народної освіти і просвіти; перевиховання буржуазної і формування нової, соціалістичної інтелігенції; подолання впливу старої ідеології і ствердження марксистсько-ленінської ідеології; створення соціалістичної культури; перебудову побуту". Р. К. як частина ленінського плану будівництва соціалізму насправді мала змінити освіту, науку, літературу, мистецтво у відповідності з певними ідейно-політичними настановами. Таким чином створювалася політизована культура. Головною метою Р. К., яка на відміну від індустріалізації і колективізації, не повинна була закінчуватися ніколи, проголошувалося створення нової людини. І нова культура, і маси "нових людей" необхідні були для зміцнення комуністичної влади. З падінням її на початку 1990-х рр. дискусійним залишається питання: чи вдалося створити "людину радянську"? Частина дослідників вважає, що дійсно результат був – свідомо віддана ідеалам комунізму людина стала реальністю. На підтвердження наводяться героїка соціалістичного будівництва і особливо перемога над фашизмом. Інші вважають, що «нова людина» – не більше, ніж пропагандистське кліше. Треті говорять про людей з «тоталітарним синдромом». Четверті – про «совка», тобто напівлюмпенізованого цинічного і лінькуватого індивіда. Особливу увагу у дослідників викликає психологічна спадщина тривалої ідеологічної обробки радянських людей для розвитку нових незалежних пострадянських держав.

У світовій історіографії під назвою "Р. К." розуміється період в історії Китайської Народної Республіки, який розпочався з листа Мао Цзедуна до Центрального Комітету Комуністичної партії Китаю від 15 травня 1966 р.. Ця грандіозна кампанія виникла з внутрішньопартійної дискусії стосовно перспектив китайського соціалізму. Згідно маоїстської точки зору, слід було реалізовувати ідеї "казарменого комунізму", які проголошували бідний і зрівняльний соціалізм, звеличували жертовність, класову боротьбу і культ руйнування. Своїх опонентів – більш поміркованих і реалістичних, Мао назвав "ревізіоністами" і "ворогами". Знищувати всіх незгодних з курсом "великого

керманича» мали загони “червоних вартових” (хунвейбінів), що об’єднували здебільшого учнів старших класів та студентів молодших курсів. Поступово терор зачепив не лише окремих керівників партійних організацій, а й всі верстви населення, крім армії. Як і в Радянському Союзі часів Й. Сталіна, було створено грандіозний культ особи Мао Цзедуна. Як і в Радянському Союзі, поставлено за мету створення нової людини. Заради цього, за офіційною китайською статистикою, було знищено 100 млн. громадян. Найжорстокіший період “великої пролетарської культурної революції” тривав до IX з’їзду КПК у 1969 р., хоча рішучі дії продовжувалися до смерті Мао 9 вересня 1976 р.

В обох Р. К. простежується багато спільних рис. Найголовніша – антиінтелектуалізм і нетерпимість до тих, хто думає інакше, що доходить до заходів фізичного знищення опонентів.

Література: Орлова Т. В. Перебудова освіти як один з напрямків здійснення культурної революції в СРСР // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 1998. – Вип.40; Китай: история в лицах и событиях. – М., 1991; История Китая. – М., 1998.

Тетяна Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВА – назва, дана для позначення докорінної зміни в ідеях про природу, у динаміці наукового пізнання, що відбулася в європейському інтелектуальному житті в період з середини XVI – до кінця XVII ст. Це був час формування вільної від церковних догматів, заснованої на накопичених протягом півтори тисячі років фактах та узагальненнях, нової наукової картини світу. Різко зросла кількість наукових відкриттів і визначних технічних винаходів.

До Р. Н. призвело поєднання багатьох факторів. Стрижнем змін стали суто інтелектуальні прориви. Невелика група людей, які занурилися в античні проблеми фізики, астрономії та анатомії, а саме: рух, небесні явища та будова тіла, – прийшли до переконливих відкриттів, що змінили західну, і не тільки західну думку назавжди. Другим чинником був дедалі зростаючий інтерес до того, що нині відкидається як “магія”, але свого часу вважалося серйозним інтелектуальним заняттям, зокрема, алхімії та астрології. Ці “чаклунства” поєднувала переконаність у тому, що світ можна пізнати, і що відповіді на традиційні запитання складаються з простих, всебічних ключів до природи. Незважаючи на всі ірраціональні моменти, саме цей потяг до нових, нехай простих, рішень античних проблем надав можливості натурфілософам, як тоді називали вчених, в перший раз відмовитися від існуючих авторитетних теорій. Ще одним фактором впливу виявилася тривала зачарованість Європи технологічними винаходами. Архітектори, навігатори, інженери, зброярі Ренесансу першими повірили в особливу важливість вимірювань і ретельних спостережень.

Середньовічні вчені не були зацікавлені у новому пізнанні, вони лише прагнули логічно мислити, знову і знову коментуючи єдино визнані джерела знання – Біблію, праці Арістотеля та його сучасників. Природознавчу науку у теперішньому розумінні заснував Галілео Галілей. Цей ренесансний вчений

наприкінці XVI ст. буквально закрив античні книги і сам поглянув у телескоп на зорі. Він із дюймовою паличкою в руках спостерігав за рухом небесних тіл. Ті закономірності, які він виявив під час систематичної категоризації, можна було репродукувати знову і знову в ході експериментів. Ця властивість і в наш час вважається ознакою точних наук. Незабаром його теоретичні пізнання послужили імпульсами не тільки для світу вчених, а й для прогресу у воєнному ремеслі та на мануфактурах.

Найвидатніший філософ того часу Ф.Бекон проголосив дослідні знання основою наукових узагальнень. Він твердив: аби примусити Природу відкрити свої секрети, слід робити те, що звичайно не робиться. Його називають засновником всієї сучасної науки, яка грунтується на експерименті. Третім фундатором нового шляху у науковому пізнанні вважається Р.Декарт, котрий обстоював позиції раціоналізму. Найвидатнішим вченим того часу був англієць І.Ньютон. Він став засновником класичної фізики, відкрив закон всесвітнього тяжіння, розробив диференціальне та інтегральне числення, зробив низку дуже важливих відкриттів в оптиці, створив перший рефлекторний телескоп. Кожне з цих відкриттів стало основою для розвитку самостійних наукових дисциплін.

В період Р. Н. великий крок вперед зробили фізика, математика, хімія, біологія, зоологія, медицина, географія, мінералогія. Глибокі дослідження природи призвели до нового якісного стрибка в уявленнях про світ, до переконання в існуванні суворої природної закономірності, яку можна вирахувати математично. Успіхи промисловості сприяли розвиткові механіки. Були винайдені барометр, вакуумний насос, мікроскоп, телескоп, термометр, хронометр та інші прилади.

Розуміння того, що наука повинна бути складанням спільних зусиль, і що необхідний обмін інформацією задля того, щоб не витрачати час і сили, мало наслідком інституалізацію науки. Першу суттєву спробу втілити цей підхід було зроблено Лінцеанською Академією у Римі у 1603 р. Це – перша група вчених, які цікавилися всіма галузями науки і прагнули до публікації відкриттів, зроблених своїми членами. У 1662 р. створено Лондонське королівське товариство, у 1666 р. – Французьку Королівську академію наук. Академії давали можливість для наукового спілкування, міждисциплінарних досліджень, користувалися державною підтримкою.

Головний наслідок Р. Н. – народження сучасної науки, початок процесу диференціації наук, формування нових галузей знань, фундаментальних та прикладних наук, професійного розподілу праці, спеціалізації досліджень. Н.Р. заклала основу для індустріального перетворення світу у наступні століття.

Література: Кун Т. Структура наукових революцій /Пер. з англ. О.Васильєва. – К., 2001; Орлова Т.В. Культура і суспільство Європи в епоху наукової революції. – К., 2000; Кириллин В.А. Страницы истории науки и техники. – М., 1986; Миронов В.Б. Техника и человек: Историко-культурный аспект. – М., 1988; Свастьян К.А. Становление европейской науки. – Ереван, 1990.

Тетяна Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНА – докорінна трансформація науки, техніки і технології виробничої діяльності людей, їх трудових та економічних відносин, грошових й ринкових систем суспільства, рівня доходів та укладу життя населення. Основою виступає перетворення науки на провідний фактор розвитку суспільного виробництва. Період занепаду індустріального суспільства і зародження постіндустріалізму характеризувався дуже тісним переплетенням наукового інтелекту і його матеріалізації у нових поколіннях техніки. Це дало підставу вести мову про науково-технічний прогрес та його втілення у періодичних хвилях перетворень – науково-технічних революціях.

В історії XX ст. простежуються дві НТР. Перша з них розгорнулася у розвинених країнах світу у 1950 – 1960 рр. Треба зазначити, що її вихідну наукову базу було створено в результаті великих наукових відкриттів і винаходів кількома десятиріччями раніше. Її джерелом стали видатні відкриття у фізиці (структури і ділення атомного ядра, що торувало шлях до керованої атомної реакції; квантова теорія, яка заклала основи електроніки), а також у хімії, біології, технічних науках. Ця революція базувалася на трьох головних науково-технічних напрямках: освоєнні енергії атому, застосуванні радіоактивності у різних галузях техніки; квантовій електроніці, створенні лазерної техніки, електронних перетворювачів енергії; кібернетиці і обчислювальній техніці, створенні генерацій нових ЕОМ.

Однак це – лише верхівка айсбергу науково-технічного перевороту. Для його реалізації потрібні були докорінні перетворення по всій його глибині, аж до самих підвалин. Були створені верстати з числовим програмним управлінням і оброблювальні центри, автоматичні лінії та автоматизовані системи управління виробництвом і підприємствами. Атомна енергетика почала доповнювати або тіснити теплову. Бурхливого розвитку набули синтетичні матеріали – синтетичні смоли, пластмаси, хімічні волокна. Освоєно реактивні двигуни, що призвело до перевороту в авіації. Найвищим науково-технічним досягненням XX ст. стало освоєння людиною космічного простору. Значними були успіхи хімії. Вони виявилися у відкритті нових шляхів цілеспрямованого впливу на структуру речовини, синтезі матеріалів із заздалегідь завданими властивостями, відкритті гербіцидів і пестицидів, тощо. Розвиток хімії поєднувався з досягненнями біологічних та медичних наук. У 1953 р. було з'ясовано структуру молекули ДНК, у 1961 р. – структуру генетичного коду. Одним із засобів практичного застосування цих відкриттів стала можливість на 100% точно ідентифікувати людину (зокрема, розв'язувати питання щодо встановлення батьківства). Створювалися вітамінна і мікробіологічна промисловість, широке впровадження одержували антибіотики, які допомагали рятувати життя людей.

Водночас досягнення науково-технічного прогресу активно використовувалися у військовій сфері. Створення атомної і термоядерної зброї величезної руйнівної сили, ракетних засобів їх доставки у будь-яку точку земної кулі, потаємна робота над хімічною і бактеріологічною зброєю, створення нових поколінь літаків, гелікоптерів, танків, артилерії, автоматичної стрілецької зброї, досконаліших класів військових кораблів, атомних підводних човнів – усі ці

досягнення військово-технічної революції середини ХХ ст. поставили людство на межу самознищення. Гонка озброєнь перейшла розумні рамки: подальше накопичення смертоносної зброї втратило сенс, оскільки застосування її, навіть через фатальну випадковість або чиюсь злочинну авантюру могло закінчитися знищенням усього живого на Землі.

У 1970-х рр. в світі вибухнуло відразу кілька криз: технологічна, енергетична, екологічна, економічна, соціальна. Матеріальною основою подолання їх стала друга НТР. Вона розгорнулася в останній чверті ХХ ст. і знаменувала початок переходу до постіндустріального технологічного способу виробництва. Її ядром стали мікроелектроніка, біотехнологія, інформатика. Створення інтегральних схем відкрило шлях для мікропроцесорної техніки, мініатюризації і підвищення автономності технічних систем у всіх галузях господарства, ресурсозбереження. Можливість дешифрувати і змінити структуру спадкової речовини методами генної інженерії відкрило небувалі можливісті. У 1995 р. відбулося перше клонування живої істоти (вівця Доллі). Щоправда, в багатьох країнах клонування заборонено. У 2002 р. повністю розшифровано геном людини Нові інформаційні технології відкривають небачені можливості у всіх сферах людської діяльності. Базові напрями другої НТР виступають фундаментом якісних змін виробничої технології, відкриваючи шлях комплексній автоматизації.

Закінчується вік заліза, що панувало як основний конструкційний матеріал протягом майже трьох тисячоліть. Пріоритет віддається матеріалам, які мають задані властивості – композитам, кераміці, пластмасам і синтетичним смолам, а також виробам з металевих порошків. Опановуються принципово нові технології – геотехнології під час видобування сировини, маловідходні та безвідходні при її переробці, мембранні, плазмені, лазерні, електроімпульсні. Зазначені технології дозволяють набагато менше витрачати матеріалів та енергії, протягом меншого часу одержувати кінцевий продукт, уникати певних проміжних витратних операцій та процесів. Докорінні зміни відбуваються у техніці зв’язку і транспорту. Волоконно-оптичні лінії зв’язку, космічний, факсимільний, стільниковий зв’язок викликали справжній переворот у цій сфері. Низка принципових новацій створюється на транспорті. Це, наприклад, судна на повітряній подушці, електромобілі і т. ін. У сільському господарстві після першої “зеленої революції” починається друга. На першій план в ній висуваються: насамперед виробництво екологічно чистого продовольства з використанням методів біотехнології а також використання інтенсивних технологій, які забезпечують програмовані врожаї. Але ці та інші досягнення другої НТР в аграрному секторі поширюються досить повільно. Мільйони людей у країнах, що розвиваються, щорічно вмирають від недоїдання.

Друга НТР зумовила радикальні зміни у формах організації виробництва. Місце гігантів займають малі і середні підприємства із виробництвом, яке гнучко програмується і швидко перебудовується. Такі підприємства, виходячи із своїх інтересів, об’єднуються у “м’які” інтеграційні форми – консорціуми, асоціації, багатогалузеві фінансово-промислові групи. Це полегшує реакцію на

зміни в умовах ринку, зменшує накладні витрати. Малий та середній бізнес у Японії, Італії, Іспанії, Франції та інших країнах виробляє більше половини валового національного продукту, забезпечує додаткові робочі місця, відзначається швидкою реакцією на інновації.

Головною відмінністю другою НТР XX ст. стала комп'ютеризація. Перший в світі "комп'ютер" було винайдено і зібрано у 1943 р. у Великій Британії для дешифрування німецьких секретних кодів. Перший комп'ютер для комерційного використання було випущено у 1951 р. У 1971 р. фірмою "Інтел" було випущено перший мікропроцесор. Ера персональних комп'ютерів настала з початку 1980-х рр. Перший ПК випустила американська компанія IBM, а Microsoft зайнялася програмним забезпеченням. Незабаром до апаратної конфігурації додалося підключення мережі. Роком народження Інтернету вважається 1969-й. Для того, аби вчені, які працювали в інтересах військових сил США, могли зв'язатися між собою через комп'ютер, було створено мережу ARPANET, яка складалася з двох терміналів у Стенфорді і Каліфорнійському університеті у Лос-Анджелесі. Пізніше державний науковий фонд, застосувавши ту ж технологію, створив мережу з більшою пропускною можливістю, що й досі є основою існування Інтернету. Із зростанням комерціалізації мережі ARPANET злилася із Інтернетом. В оцінках значення цього винаходу – широкий спектр думок: від переконання, що це – "диявольська мережа" – до впевненості, що нарешті здійснилася мрія людства: багатовікові знання стали загальнодоступними.

Характеризуючи в цілому підсумки двох НТР минулого століття, можна зазначити, що насамперед відбулася інтеграція двох, раніше в основному самостійних, хоча й тісно взаємодіючих елементів прогресу – наукового і технічного – у єдиний потік науково-технічного прогресу. Це помітно прискорило темпи перетворень, але й мало свої негативні риси, що виявилося у технологічній кризі XX ст. (військова небезпека, екологічна криза, загроза техногенних катастроф, психологічні впливи на людину тощо). Важливо також підкреслити, що розширилася сфера ефективного застосування значних нововведень. На сучасну науково-технічну базу переведено практично всі галузі матеріального виробництва і невиробничої сфери. Розвиток електронної побутової техніки і мережі телекомунікацій перетворили побут, дозволили включити багато родин у розвинених країнах до світового інформаційного простору. З іншого боку, інформація поступово набуває все більш важливої ролі у зростанні матеріального виробництва, ніж традиційні енергія та сировина. Разом із тим безперервно скорочується час між появою нових наукових знань та їх використанням у інженерно-конструкторських розробках.

НТР призвели до радикальних змін у рівні та формах організації виробництва, його спеціалізації, диверсифікації, концентрації та інтеграції. Перша НТР і наступна військово-технічна революція мали наслідком створення такої страшної зброї масового знищення, що стала очевидною безглуздість і надзвичайна небезпека її застосування. Вперше за тисячоліття були свідомо визначені межі науково-технічного прогресу в цій галузі (наприклад, це

стосується клонування людини), а деякі класи озброєнь за взаємною згодою підлягають обмеженню або знищенню (біологічна, бактеріологічна, хімічна, ядерна зброя). Таким чином, потреби військової сфери перестають бути головним імпульсом науково-технічного прогресу, натомість такий імпульс створює потреба виживання людства. Перша НТР стала основою тривалого періоду високих темпів економічного піднесення на базі масового використання у виробництві новітніх ідей і технологій, а також порівняно дешевих природних ресурсів. Для другої НТР притаманний перехід до ресурсозбереження, екологічно чистих технологій. Фахівці висловлюють думку, що друга НТР вичерпає свій потенціал у 2010 – 2020-х рр.

На відміну від природничих, суспільні і гуманітарні науки у XX ст. переживали (і переживають зараз) серйозну кризу. Людство так і не винайшло універсальної економічної і соціальної моделі суспільства, що викликало в світі болючі кризи. Існуючі економічні теорії недосконалі. В той же час застосування класових соціальних теорій призвело до глобальних катастроф: світових війн, революцій, тривалого перебування при владі тиранів, таких як Сталін, Гітлер, Мао Цзедун, Пол Пот. Філософська думка у XX ст. збагатилася теорією екзистенціалізму. Однак в результаті практичних експериментів зазнали поразки ніцшеанська і марксистська філософські теорії.

Головним підсумком НТР XX ст. є якісна зміна самого уявлення про технічний прогрес. Раніше воно було пов’язано переважно з інвестиціями в нову техніку і зростанням важкої промисловості. В сучасній інноваційній економіці НТП виступає як процес безперервних структурних зсувів як на рівні окремих виробництв, так і на рівні галузі, сфери, усієї економіки, при головній тенденції зниження частки важкої промисловості. Відбувається переміщення капіталів і робочої сили із сировинної, паливно-енергетичної і важкої промисловості у виробництво товарів і послуг для населення. Нові потреби клієнтів, зміни у вподобаннях і у способі життя, розвиток самої людини дають пріоритет то одній, то іншій галузі і моделі, перебудовують усі зв’язки між виробниками, які кооперуються, змушують їх пускати в хід досягнення сотень наук.

Література: Кун Т. Структура наукових революцій /Пер. з англ. О.Васильєва. – К., 2001; Кушнерик В.В. Вплив глобалізації на розвиток науково-технічної революції //Актуальні проблеми економіки – 2012. – № 8; Семенюк Е., Мельник В. Філософія сучасної науки і техніки : Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів, 2006; Соціально-економічні проблеми НТР : Навчальний посібник / За ред. О.О. Бєляєва, Л.П. Бортнікової. – К., 2004.

Тетяна Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНА – різкий процес зміни влади і соціальної системи, спрямований на ліквідацію іноземного панування та створення національної держави. Передбачає перехід влади до національних еліт, раніше позбавлених або частково відсторонених від політичної, економічної та духовної влади. Є результатом боротьби національних партій та рухів, культурно-

просвітницьких організацій за доступ до найбільш вагомих сфер політичного та соціально-економічного життя, за збереження національної культури і духовності. Є результатом боротьби за збільшення реального обсягу прав, свободи і повноважень, представництва за національною ознакою в органах адміністративної, законодавчої та судової влади за рахунок представників інших етнічних груп. Як правило, Р. Н. відбувається в результаті тривалої політичної та збройної боротьби розділеного народу за створення національної держави, національного руху за відокремлення і створення незалежної держави, є наслідком успішних регіональних або етнічних сепаратистських рухів, збройної боротьби населення територій з неврегульованим статусом проти держав, що претендують на зверхність. Р.Н. активізуються в умовах дестабілізації і розпаду великих багатоетнічних держав (Австро-Угорська, Османська, Російська імперії, СФРЮ, СРСР), в умовах іноземної окупації, розпаду міжнародних військово-політичних організацій. Р.Н. викликає глибокі зміни в соціальній та національній структурі населення, передбачає зміну еліт, адміністративно-територіального устрою або формування нової держави. Р.Н. були характерні під час подолання залежного і колоніального статусу народів світу. Зокрема, у другій половини XX ст. цей процес охопив майже 1,5 млрд. населення земної кулі, у 1945 – 1973 рр. виникло 70 нових незалежних держав. Рушійними силами Р.Н. виступають практично всі прошарки населення, об’єднанні на ґрунті національної ідеї. Р.Н. вирішує спочатку проблеми політичної незалежності. Набагато тривалішим є досягнення економічної незалежності.

Література: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648 – 1676 рр.). – К., 1999; Европейские революции 1848 г., – М., 2001.

Наталія Терес

РЕВОЛЮЦІЯ НЕОЛІТИЧНА – якісні перетворення у виробничій сфері, що сприяли прогресивним змінам в усій системі соціального розвитку первісного суспільства, що врешті-решт привели до утворення перших цивілізацій. Археологічно Р.Н. пов’язана з епохою неоліту, в якій відбувався процес якісного переходу від привласнювальних до відтворювальних форм ведення господарства.

Теоретичну модель Р.Н. розроблено В. Г. Чайлдом на археологічних матеріалах Передньої Азії та Єгипту. На його думку, господарські зміни у напрямку становлення відтворюючих форм господарства відбувались досить швидко і сприяли прогресові усіх сфер суспільного розвитку. Це, насамперед, перехід до осілого способу життя, виникнення глинобитної архітектури, прискорений розвиток домашніх промислів і зародження ремесла, наслідком чого стала поява регулярного надлишкового продукту, а також посилення процесів обміну матеріальними результатами виробництва. Р.Н. в різних регіонах світу мала свої конкретно-історичні прояви.

Незважаючи на локальні особливості, перехід до відтворювального господарства відбувався за загальними закономірностями, що дало можливість

виділити етапи цього процесу. Етап А – визрівання умов переходу до відтворюючого господарства у мисливців, рибалок та збирачів. В деяких регіонах інтенсифікація мисливства, збиральництва та рибальства створювала умови для відносної осілості населення. Регулярним стало ускладнене збиральництво – збирання дикорослих злаків, плодів; з'являлись перші навички доместикації тварин. Вищий етап розвитку суспільств з привласнювальною економікою з'являється з поширенням перших транспортних засобів – човна, саней, нарт. Однак приручення тварин та культивація рослин ще не були регулярними й не відігравали помітної ролі в господарстві. Етап Б – виникнення землеробства та скотарства в межах привласнювального господарства. Відтворюючі форми були допоміжними галузями отримання харчового продукту, відігравали другорядну роль. Проте в цьому випадку первісна економіка стає більш стабільною, ніж раніше, з огляду на можливість тривалого зберігання продуктів у вигляді зерна чи худоби. Етап В – остаточна перемога землеробсько-скотарського способу життя і завершення процесу становлення відтворювального господарства, що знаменувало перший суспільний поділ праці. Землеробство і скотарство перетворюються на основну домінанту господарської діяльності і впливають на всі сфери життя – демографічну, соціальну, світоглядну.

В процесі неолітизації відбувались фундаментальні зміни – істотне зростання продуктивних сил стародавнього населення. Це сприяло появі передумов до збільшення щільності народонаселення, тенденцій до осілості, збільшення маси додаткового продукту, перетворення домашніх промислів в общинне ремесло. На основі таких зрушень в деяких регіонах формуються специфічні системи землеробства та скотарства

Такі процеси стали передумовою для розширення соціальних зв'язків між людьми, ускладненню суспільної організації. Виникнення ремесла означало закріплення виробника за окремим видом трудового процесу, що давало можливість швидко вдосконалювати професійні навички, створювати нові високоефективні знаряддя праці, що впливало на зростання продуктивності виробництва. Це, в свою чергу, створило умови для виникнення додаткового продукту, який сама община спожити не могла, та виникнення потреб, які не пов'язані з отриманням мінімального необхідного продукту.

В певних областях ойкумени І-ий та ІІ-ий суспільні поділи праці посилили обмінні процеси в первісних суспільствах, чим розширили мережу соціальних зв'язків. Систематичний обмін, пов'язаний із економічними та соціальними факторами призвів до появи «первісних грошей» та групи торговців-посередників. Розвиток обміну, в свою чергу, сприяв виникненню товарного виробництва. В центрах зародження перших цивілізацій великі поселення стають місцем ремісничої та торгової діяльності, місцем високого розвитку всіх форм культури. Йшов процес урбанізації суспільства. Монументальні архітектурні будівлі – культові та адміністративні – стали символами міст, що народжувалися. Інша особливість перших міст – поява фортифікації, що свідчило про наявність постійної загрози з боку сусідів. Фактично цей період став часом формування економічного базису та культурних основ

ранньодержавних суспільств.

Специфіка конкретно-історичного розвитку полягає в тому, що процеси Р. Н. на більшості територій мали досить затяжний характер. Зокрема, на території України перехід до відтворювальних форм господарства (неоліт та енеоліт) не призвів до утворення цивілізації ані в цей час, ані в наступному бронзовому віці. Трипільська культура та суспільства бронзового віку розглядаються як найвищий розвиток первісного суспільства.

Література: Історія української культури: у 5-ти тт. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К.:, 2001; Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Ленинград, 1976; Социально-экономические оношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М, 1986.

Павло Шидловський

«РЕВОЛЮЦІЯ ОКСАМИТОВА» – термін для позначення ненасильницького переходу від соціалістичної системи до ліберально-демократичної, вперше був використаний для характеристики політичних змін у Чехословаччині кінця 1989 р.

Впродовж 1989 – 1990 рр. було повалено комуністичний режим у Польщі: на перших у колишньому соцтаборі вільних парламентських виборах 1989 р. перемогли представники політичних сил, очолюваних незалежною профспілкою «Солідарність», а її лідер Л. Валенса у грудні 1990 р. був обраний президентом. У жовтні того ж року на з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії переміг реформаторський напрям, який реорганізував УСРП у соціал-демократичну партію і висловився за ринкову економіку та багатоманітність форм власності. У листопаді пленум ЦК Болгарської компартії зняв Т. Живкова з посади генерального секретаря, яку він займав з 1971 р. У Чехословаччині після студентських хвилювань у тому ж місяці Комуністична партія була усунута від влади, а 29 грудня на хвилі масового ентузіазму президентом став В. Гавел. У листопаді – грудні 1989 р. утворився коаліційний уряд Німецької Демократичної Республіки, який невдовзі зробив все від нього залежне задля об'єднання із ФРН. Грудень приніс повалення режиму Н. Чаушеску у Румунії. У січні 1990 р. через розкол у Союзі комуністів почалася дезінтеграція соціалістичної федеративної Югославії. У травні 1990 р. всезагальний страйк призвів до формування коаліційного уряду в Албанії.

Названі події – це віхи хвилі «оксамитових революцій», які прокотилися Європою впродовж 1989 – 1990 рр. Свою специфічну назву ці перевороти одержали через те, що, по-перше, зміна правлячих політичних сил пройшла мирно, без насильства та крові (виключенням стали Румунія та Югославія). По-друге, відбувся перехід від жорсткого тоталітаризму до демократії. Хоча деякі політологи заперечують той факт, що це насправді революції, треба наголосити, що події тих років призвели до кардинальних змін у всіх сферах життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній. Основний зміст започаткованих трансформацій – розбудова ліберально-соціальної демократії разом із створенням ринкової економіки, що вплинуло на перетворення в інших галузях. Відбулося падіння попереднього політичного режиму, тобто зміна

суспільного ладу, насправді революція, хоча демонтаж соціалізму відбувався реформістським шляхом. Це – революції нового типу, без брутального фізичного насильства (точніше, з мінімальним фізичним насильством), без масштабних зіткнень великих соціальних сил.

Література: Шніцер І. «Оксамитові революції» 1989 року в країнах Центральної Європи як наслідок кризи соціалістичної моделі суспільства //Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2007. – Ціна свободи і незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989 – 1991 рр. /Матеріали міжнар. наук. – практ. конф./.

Тетяна Орлова

«РЕВОЛЮЦІЯ ПРЕТЕНЗІЙ» (РЕВОЛЮЦІЯ ЗРОСТАЮЧИХ ОЧІКУВАНЬ) – поняття для характеристики раптового і необґрунтованого масового зростання «нетерплячих» споживацьких очікувань у різних суспільствах а також формування нового типу особистості – суб'єкта життєвих претензій, що збільшуються. Революція є процесом усунення вбудованих у соціум обмежувачів (серед яких соціокультурні та психологічні), тому вона руйнує і заборони, що існують у свідомості людей, «випускаючи на свободу» зазіхання і мрії про щасливе життя. Концепцію «революції зростаючих очікувань» у 1950-х рр. запропонував американський соціолог Д. Лернер, особливу зацікавленість на пострадянському просторі, зокрема серед російських науковців, вона викликала після розвалу Радянського Союзу – краху тієї моделі, на якій він ґрунтувався, і тієї системи цінностей, яка його скріплювала.

Впродовж тисячоліть людство жило за заповітами соціального реалізму – заповітами поміркованого біографічного проектування, що могло бути практично реалізованим. При цьому планування біографії у житті кожної людини передбачало, якщо не буквальне повторення критеріїв і стандартів життєвої формотворчості, прийнятої у попередніх поколіннях «батьків», так, принаймні, їх найнезначніше порушення. В той же час саме індивідуальні завищення стандартів та критеріїв біографічного проекту, що регулярно відтворювалися, осідали в культурі, чим власне і гарантували історико-культурну динаміку розвитку людства. І саме ці порушення постійно актуалізували у культурі потребу в артикуляції заповітів біографічного реалізму, які соціально конструювалися. Найбільш нереалістичні проекти жорстко татуювалися культурою на рівні їх реалізації, наприклад, за допомогою доктрини «гріха» раннє християнство намагалося урізати надмірні біографічні зазіхання людини, розглядаючи людську гордоту в якості головного з усіх смертних гріхів.

Соціальний реалізм, який підтримувався впродовж тисячоліть, значною мірою зумовлювався аграрним станом суспільства у соціально-економічному аспекті і селянським якістю домінуючої культури. Американський історик Дж. Скотт характеризував селянський світ як такий, що вибудовувався на засадах «етики прогодування». У переважній більшості традиційних суспільств її породжував страх дефіциту продуктів харчування, а ширше – жах голоду. Ця

етика регулює буденну поведінку селянина, його цінності, погляди на сенс життя, мотиви і настанови. Вона не має ані визначеної географічної, ані хронологічної прив'язки. Там, де суспільство культурно репрезентовано селянською масою, а селянське господарство організоване ойкосним способом (де виробництво і споживання замкнене в межах сім'ї) і передбачає просте відтворення, там незалежно від кліматичних і природних умов проживання формується особливий уклад життя, детермінований етикою прогодування. Цілі селянського господарства – прості, хоча йому необхідно не тільки забезпечити достатній харчовий раціон своїй родині, але й одержати надлишок для придбання деяких позаойкосних товарів. У всіх селянських зонах методом спроб і помилок історично відпрацьована оптимальна технологія ведення сільського господарства, що гарантує селянство від зовнішніх ризиків. На цілі такого страхування орієнтована і більшість традиційних соціальних технологій. До цього слід додати фаталізм як провідну рису селянської свідомості, що породжується ситуацією соціальної та природної невизначеності й залежності селянина від зовнішніх факторів. Це, врешті-решт перешкоджає будь-якій можливості прогнозувати результати своїх економічних дій. А там, де неможливий прогноз, неможливі і чітко окреслені очікування. Тому провідною є формула «Що Бог дасть!». Разом із тим досвід селянського виживання є досвідом розподілу ризиків всередині общини. Це, в свою чергу, породжує біографічне проектування особливого роду, що виявляється у селянських звичаях, селянській доктрині економічної справедливості, схильності селян оцінювати один одного і зовнішній світ у специфічних моральних категоріях та стандартах. Серед найважливіших з них – наївне розуміння рівності: у роботі, у власності, у якості життя тощо; наївне поняття справедливості: необхідного і мінімального доступу до життєвих ресурсів (не стільки у земельному забезпеченні, скільки до сільськогосподарського продукту, що на землі вироблено). В общині відбувалося формування особливого духу життєвих зазіхань селянства, визначеного соціальною доктриною «гарантованого мінімуму».

Промислова революція призвела до докорінних соціальних трансформації, зокрема, до індустріалізації та появи індустріального суспільства із масовим виробництвом, яке, в свою чергу, покликало до життя масове споживання. Виникла технологія реклами та моди, яка втовкмачувала людям пристрасне бажання мати ті чи інші речи із тенденцією їх швидкого змінювання. Потреби зростали, з'являлися нові, часто штучно сконструйовані. «Суспільство масового споживання», виникнувши у розвинених країнах Заходу, перейшло їх кордони і поширилося світом. У минулому потужним бар'єром, що захищав місцеву систему потреб, були станові і кастові рамки культури, як це було у Російській імперії, Китаї, Японії та інших країнах, де понад 90% населення жили із зрівняльним селянським світовідчуттям. Пізніше захистом слугував месіанізм національної ідеології, особливо яскравий приклад – Радянський Союз.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. маса людей стала жадати західних стандартів споживання і вважати їх відсутність нестерпним порушенням «прав людини». Гаслом особи, яка страждала від нездійсненних

претензій, стало «Так жити неможна!» Серед причин, що призвели до колапсу світової соціалістичної системи і радянського ладу, можна поставити і цю. В цілому, соціологічні дослідження за долею модернізації країн, що розвиваються, у період після Другої світової війни, показали, що в них також почалися «споживацькі революції». При чому «споживацький етос» суспільства прищеплювався швидше і глибше, ніж трудовий етос, підприємницькі «правила чесної гри», етос громадянської співучасті у місцевій політиці, верховенство закону тощо. Зазіхання людини такого перехідного від традиційного до сучасного суспільства концентровано у площині швидких і наочних змін у її приватному й публічному житті. Але оскільки таких швидких змін у масовому масштабі, як правило, не відбувається, «перехідне» суспільство характеризується не стільки ситуацією зростаючих претензій, скільки ситуацією масового розчарування від нереалізованих надій, що найчастіше завдає значної шкоди процесу реформування.

Разом із тим важливо підкреслити, що останніми десятиріччями мають місце важливі трансформації індустріального суспільства, зокрема, характерних для нього соціальних форм, таких як «клас», «верства», гендерні і сімейні «ролі» та ін., відбувається тотальна індивідуалізація життя людини. Настає епоха «нового» розуміння людиною своєї свободи – свободи від соціально обумовленої ідентичності. Знецінюються усі заповіді соціального реалізму, зникає прив’язаність людини до соціального класу, характерних для класів стилів життя, стандартних моделей соціальної поведінки. «Р. П.» виявляється і в торжестві принципу індивідуального планування власного життя самою людиною (що детермінує і матеріальний добробут). Люди у своїх життєвих зазіханнях більш вільні і менш відповідальні (у порівнянні із попередніми генераціями). Це стосується не тільки станово-класового статусу людини, але й її гендерних та вікових ролей. Спіраль індивідуалізації життя зачіпає й сімейну організацію суспільства: ринки праці та освіти збільшуються в рази, а сім’я перетворюється у сцену постійного жонглювання і балансування професійних, освітніх витрат, батьківських обов’язків і монотонності домашньої роботи. Всередині і ззовні сімейної організації суспільства індивіди стають соціальними агентами власних освітніх і ринково-орієнтованих сутностей, планування й самоорганізації життя.

Таким чином людство вступає у нову фазу свого розвитку, на якій вибір людини стає стрижневою характеристикою як долі самої особи, так і усього суспільства. З одного боку, має місце розширення простору соціокультурного вибору, а з іншого – на всю силу дає про себе знати його драма. Як зазначають соціологи, у сучасних суспільствах, не тільки західних «всезагального благоденства», але й у перехідних, посттоталітарних, яким є й українське, формується культурний клас «рефлексивних суб’єктів – носіїв оновленого культурного проекту сучасності». Хоча кількісно цей клас ще не є значним, однак він впливає на все суспільство, насамперед, на молодь. В неї «Р. П.» виявляється, з одного боку, культурно-революційним протестом проти неоселянського ставлення до світу і соціальної доктрини «гарантованого мінімуму», а з іншого, запереченням загальних норм і цінностей, що були

характерними для біографічного проектування попередніх поколінь. Як свідчать соціологічні дослідження, у молодіжному середовищі почали домінувати престижно-споживацькі настанови та орієнтації. Їх домінування стало природною реакцією молодих людей на впровадження ринкових принципів в економіку. Водночас у свідомості значної частини молоді посилюється когнітивно-ціннісний дисонанс, який виявився у протиріччі між особистісними сенсово-життєвими орієнтаціями і настановами, що пропонує нестабільне суспільство в якості універсальних норм поведінки. На межі XX – XXI ст. загострився конфлікт зростаючих запитів юного покоління, з одного боку, і можливостей нестабільного пострадянського суспільства, з іншого. Соціологи зафіксували зниження рівня очікувань, їх переорієнтацію і ввели в обіг словосполучення «контрреволюція претензій».

Література: Магун В. С. Революция притязаний и изменение жизненных стратегий молодежи: 1985 – 1995 //Социологический журнал. – 1996. - № 3 / 4; Согомонов А. Ю. «Революция притязаний» на стыке «простой» и «высокой» современности [Электронный ресурс] – Режим доступа: ecsoeman.hse.ru/data/542/700/1219/8_Prityazania_SOGOMON.PDF

Тетяна Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ ПРОМИСЛОВА – назва, надана широкомасштабним соціальним та економічним змінам, пов'язаним із впровадженням та швидким розвитком машинної технології в Європі після 1760 р. Глибинна основа Р. П.– застосування механічних процесів у виробництві. Поширення індустріалізації в усьому світі наприкінці XIX та на початку XX ст. іноді називається другою промисловою революцією. Термін "Р.П.", за звичай приписується британському історику XIX ст. А.Тойнбі (дядькові відомого історика XX ст. А.Дж.Тойнбі), чиї лекції з промислової революції XVIII ст. в Англії (1884 р.) мали настільки великий вплив, що до 1930-х рр. його аналіз предмету залишався поза критикою. Насправді, термін відноситься до часів Дж.А.Бланкі та інших французький письменників. К.Маркс використовував його ще у 1867 р.

Спершу Р. П. сприймалася як підйом з характером катаклізму, що миттєво охопив європейське суспільство. У цьому твердженні є певний резон. В Англії текстильна промисловість зростала з дивовижною швидкістю, починаючи з винайдення Дж.Харгривсом прядильної машини у 1767 р., вдосконалень ткацького верстату Р.Аркрайтом та винаходом мюль-машини С.Кромптоном. Гідравлічна сила приводила в рух ткацькі верстати аж до вдосконалення парового двигуна Дж.Уаттом у 1782 р. З нової фабричної системи, яка набула поширення, випливали реальні соціальні лиха. Користолюбні підприємці застосовували нову технологію для експлуатації робітників, які працювали у жахливих умовах на фабриках, чия кількість стрімко зростала. З іншого боку, відбувалося масове розорення ремісників, оскільки їхнє виробництво, засноване на ручній праці, не витримувало конкуренції.

Майже кожний аспект індустріалізації мав своє коріння, що сягало аж у Середньовіччя. Тобто, зміни були більш поступовими, ніж вважалося раніше. Трансформація феодального аграрного суспільства почалася з найраніших рухів

огороджування, внаслідок яких загальні поля відгороджувалися як приватна власність, а дрібні господарства поглиналися великими маєтками, що ефективно управлялися. Комерційна революція відбулася у XV – XVI ст., коли Великі географічні відкриття трансформували схеми європейської торгівлі. Підприємницький капіталізм розвинувся у XVII ст., а в машинобудуванні значний прогрес почався навіть раніше. “Революційний” паровий двигун Дж.Уатта насправді був кульмінацією понад столітньої роботи на континенті. Фабрична система виросла з майстерень і гільдій, а потім мануфактур.

Великі зміни у технології відбулися у металургії (бессемерівський конвертер, новації у коксуванні вугілля, віддзеркалювальна піч, прокатний стан) зумовили кількаразове зростання обсягів виробництва. Ці вдосконалення якості металів дозволили виготовляти більші за розміром та ефективністю машини, а це, в свою чергу, призвело до другої найбільшої революційної зміни – будівництва залізниць. Це почалося між 1825 та 1830 рр., проте тільки через майже 50 років їх вплив став відчутним.

Технології Р.П. поєднувалися із вдосконаленнями в інвестуванні та фінансах, у корпоративній формі ділового підприємництва та державній економічній політиці. Урбанізація суспільства та збільшення чисельності населення виявлися двома найбільшими соціальними змінами. Після двох-трьох поколінь, що жили за часів індустріалізації, більш ніж половина людності промислових країн вже мешкала у містах, що було вперше в історії. Зростаюча вага в суспільстві промисловців, фінансистів, підприємців та підйом чисельнішого робітничого класу впливали на політичний лад XIX ст. В результаті Р. П. виникли протилежні доктрини соціалізму та невтручання держави у підприємництво.

Індустріалізм поширився від Великої Британії до Франції та Бельгії більш помітно у 1830-х рр. Німецький індустріалізм розпочався десь у 1850-му році. Виробничі потреби громадянської війни 1861 – 1865 рр. дали поштовх до зростання промисловості у Сполучених Штатах. Ще пізніше наслідки індустріалізації відчули Японія та Росія, а також країни Східної та Південної Європи. У XX ст. на шлях індустріалізації стали інші регіони, і процес набув світового масштабу. Це разом із розвитком торгівлі, транспорту та комунікацій призвело до все зростаючої інтернаціоналізації економіки. Хоча друга промислова революція була продовженням першої, вона мала унікальні ознаки: електрика та нафта поступово витіснили пар як джерело енергії; розвиток синтетичних барвників та тканин, легких металів, таких як алюміній, та феросплавів, таких як марганцеві та вольфрамові, підкреслили зростаючу важливість спільних наукових досліджень, порівняно з винахідницьким пошуком геніїв-одинаків. Ще більш очевидно автомобілі й літаки, радіо і телебачення стали дійсно революційними змінами у перевезенні та зв’язку. Запровадження автоматизації та спеціалізації праці привели до масового виробництва, зниження цін та технологічного безробіття. Гігантські корпорації й фінансові установи домінували на промисловій сцені. Хоча індустріалізація спочатку асоціювалася з приватною ініціативою та приватним підприємництвом, роль держави постійно зростала: планова, заохочувальна, регуляторна і навіть

підприємницька. У комуністичних країнах саме держава повністю керувала економічним розвитком. У більшості країн протилежної системи індустріалізація викликала просто розширення державних функцій у формі трудового законодавства, прямого промислового інвестування, банківських правил і т.ін. Таким чином, сутнісними складовими індустріалізації були механізація, перерозподіл робочої сили, реструктуризація економіки. За своїми економічними та соціальними наслідками Р. П. становила найбільш радикальну зміну у людському суспільстві від часів розвитку організованого сільського господарства. Наслідки цього масштабного перевороту ні в якому разі ще не вичерпали себе.

Тетяна Орлова

РЕВОЛЮЦІЯ СЕКСУАЛЬНА – визначення докорінних змін у сфері відносин між статями, сексуальної поведінки і сексуальної моралі, що мало наслідком значні трансформації на індивідуальному та суспільному рівнях. Вважається, що саме словосполучення ввів у науковий обіг австрієць за походженням В. Райх, якій пізніше переїхав до США. У 1949 р. побачило світ друге видання його книги «Сексуальність у боротьбі за культуру» під новою назвою «Сексуальна революція».

Р. С. почалася на Заході. Вибух звільнення від колишніх заборон у значній мірі з'явився реакцією на суворість колишніх часів, зокрема, на репресивне ставлення до сексу. Лад і уклад життя протягом тисячоріч визначався насамперед релігією і церквою. У західному світі тривалий час домінував католицизм, відомий своєю суворістю. Зокрема, церква освятила і через інквізицію здійснювала найжорстокіші покарання за порушення подружніх обітниць, а також за нетрадиційний секс. Дружин, які не зберегли подружню вірність, прирівнювали до відьом із усіма наслідками, що випливають із такого звинувачення. Для гомосексуалістів передбачалося вертикальне розпилювання в підвішеному вниз головою стані (положення донизу головою уповільнює окислення мозку, тому жертва не втрачала свідомості, допоки пила не доходила до пупка. Така кара існувала в Іспанії до кінця XVIII ст.). Протестантизм не вдавався до подібних бузувірств. Однак його послідовники дуже ревно дотримувалися пуританських моральних чеснот і норм. Протягом минулого століття вплив релігійної сфери в западному світі значно послабшав. Сучасна людина, навіть віруюча, не дозволяє релігії і церкві бути надмірно обтяжливими, сковувати її волю у всіх проявах, у тому числі й у сфері сексуальній.

Промислова революція призвела зрештою до виникнення «суспільства масового виробництва», що трансформувалося в «суспільство масового споживання». У цьому суспільстві головний настрій – спожити якнайбільше всього, «узяти від життя все», а бажання і задоволення – важливіше, ніж норми й умовності. Часто різноманістність у сексі вважається найпростішим шляхом до цього. Крім того поєднана із розвитком індустріалізму урбанізація практично звела нанівець моральний контроль з боку громадськості, дуже дієвий у традиційному суспільстві.

У питанні відносно часу початку Р. С. єдності думок немає: вказуються роки Першої світової війни, 1920-ті, 50-ті, 60-ті, 70-ті. Найбільш ймовірним у цьому відношенні виглядає час 1960-х років. Революція нравів насамперед стала результатом трансформацій, що відбувалися в кризовому індустріальному суспільстві, особливо в тих його колах, які рухалися вгору соціальними сходами і опановували новий досвід. Особливо гостро психологічну кризу 1960-х рр. відчуло студентство. Практично у всіх західних країнах на той час соціальну стабільність похитнув «бунт молодих». Виросли бебі-бумери, тобто народжені у роки після закінчення Другої світової війни. Вони отримали все краще, що могли дати їм змучені військовим лихоліттяя батьки, проте не схотіли приймати заборони й обмеження, якими були оточені. Вони повстали проти «нудної» політичної, соціальної і сексуальної ортодоксальності своїх батьків. У 1960-і рр. секс без обмежень стає таким же атрибутом волі, як джинси і рок-н-рол. Провісником і каталізатором Р. С. на Заході вважають книгу Г.Маркузе «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда» (1955 р.).

У свій час З.Фрейд, спираючись на ідеї Платона, вважав, що панування Еросу – всеохоплююче: у житті, у творчості, у задоволенні. Думка З.Фрейда, висловлена у праці «По той бік принципу задоволення» (1920 р.), про два основні інстинкти людської природи – Ерос, потяг до життя (і задоволення як припинення роздратування), і Танатос, потяг до смерті, – стала відправною точкою в розмірковуваннях Г.Маркузе. Безперешкодне задоволення цих потягів несумісно з цивілізованим існуванням. Тому суспільство придушує їх. Воно ставить собі на службу, за допомогою сублімації, сексуальні потяги та переорієнтує деструктивні імпульси на зовнішній світ у формі праці і на внутрішній світ у формі совісті. Принцип задоволення обмежується реальністю, в основі якої – факт нестач, необхідність боротьби за існування.

З історії відомо, що з другої половини 1960-х рр. і надалі в західних країнах спостерігалося в цілому покращення добробуту, зниження рівня безробіття, розширення можливостей різного роду соціальних програм. Усе це проходило під знаком створення «суспільства загального благоденства». Тобто зменшувалися тяготи нестач і боротьби за існування. Г.Маркузе також визнавав, що завдяки технічним досягненням людство наблизилося до перемоги над нестачами (мова йшла насамперед про західні промислово розвинені країни) і звільнення інстинктів від непотрібного придушення. Однак він вважав сучасне йому західне суспільство «репресивним», таким, що придушувало почуттєву людину з метою уникнути розпаду сталого порядку. Як спосіб контролю, на його думку, може виступати продуктивність. А коли індивіди не зайняті продуктивною працею? Тоді контроль над свідомістю здійснюється за допомогою контролю над інформацією, за допомогою індустрії дозвілля і розваг, за допомогою формування непотрібних («помилкових» за Г.Маркузе) потреб, за допомогою маніпулювання свідомістю. Г.Маркузе у своїй книзі виступив за біопсихологічну перебудову людини на основі «нової почуттєвості». Це була теоретична спроба змінити людину, визволити її сексуальну енергію, що століттями сковувалася соціальним контролем.

Протиріччя, що накопичувалися в західному світі сторіччями, і породили Р. С. Вона стала засобом їхнього якщо не зняття, то, принаймні, деякого ослаблення. Захід «знайшов» просте і геніальне рішення: якщо все «замкнулося» на свободі сексуальних стосунків, то вихід полягає у тому, щоб дати їй вихід. Тим більше, що боротися проти Р. С. було марно. Її підтримали нові соціальні сили – молодь і жінки. Р. С. відповідала насамперед їхнім настроям. Ведучим настроєм стає прагнення до істинності і відкритості. Цікаво відзначити, що характер чоловічої сексуальної поведінки протягом останнього півстоліття змінився набагато менше, ніж характер жіночої. Тому що жінки значно більше, ніж чоловіки, були рушійною силою Р. С., яка значно сприяла їх емансипації. Або ж сама з'явилася її складовою частиною. Жінки прагнули звільнитися від влади чоловіків і «роду»-соціуму в тому, щоб самостійно розпоряджатися своєю долею. Жінкам пізнього індустріального і постіндустріального суспільства вдалося багато в чому зламати традиції, що панували тисячоріччями. Можливо, саме в цьому полягає справжня сутність Р. С. – у «звільненні половини людства». Дочки Єви отримали більше прав і можливостей, зокрема в одержанні освіти, професії, що дозволяє заробляти і бути економічно незалежними. Відбулися кардинальні зміни в жіночій самосвідомості. Значно похитнувся «подвійний стандарт». Було також знайдено нову біологічну свободу, надану появою й активним використанням різних засобів контрацепції. Тобто жінки можуть взяти відповідальність на себе і менше побоюватися небажаної вагітності. Наслідки – надзвичайно різноманітні: від усвідомлення того, що у жінки теж є право на особисте щастя, причому не обов'язково в заміжжі, до розуміння, що сімейне буття – це не обов'язкове щорічне народження чергової дитини і довічне обслуговування чоловіка і всіх домочадців. Неминучим наслідком Р. С. стали кардинальні зміни сімейних відносин. Проте спектр наслідків є набагато ширшим. Серед них – загроза зникнення європейської цивілізації, в якій відбувається депопуляція саме через те, що жінки народжують набагато менше дітей, ніж, наприклад, мусульманки.

Література: Орлова Т. В. Сексуальна революція: причини і наслідки //Дзеркало тижня. – 2003. – № 44. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www/dt/ua/3000/3855/43742; Кон И. С. Три в одном: сексуальная, геднерная и семейная революции //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. - № 1; Маркузе Г. Эрос и цивилизация: Философское исследование учения Фрейда /Пер. с англ. – М., 1995; Райх В. Сексуальная революция. – СПб., 1997; Хобсбаум Э. Революция и секс. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_823.htm

Тетяна Орлова

«РЕВОЛЮЦІЯ ТИХА (МОВЧАЗНА)» – міжгенераційний зсув, викликаний прискореним старішанням населення в різних країнах світу або демографічним старінням, під яким розуміють збільшення частки літніх і старих людей в загальній чисельності населення. У жовтні 1998 р., проголошуючи початок Міжнародного року людей похилого віку, генеральний секретар ООН Кофі Аннан зазначив: «Ми перебуваємо у самому розпалі мовчазної революції,

потрясіння якого відчуваються далеко за межами демографії і охоплюють такі сфери життя людського суспільства, як економічна, соціальна, культурна, психологічна і духовна…»

Демографічне старіння – результат тривалих змін у характері відтворення населення. Старіння йде з двох сторін – «знизу», через постійне скорочення чисельності дітей внаслідок зниження народжуваності, і «зверху», що зумовлюється збільшенням числа літніх і старих людей і є результатом збільшення тривалості життя. Впродовж другої половини XX ст. середня тривалість людського життя збільшилася на 20 років. У 1950 р. вона в світі становила 46 років, у 2050 р. досягне 76 років. За розрахунками демографів, якщо у 2005 р. число людей старше 60 років становило 673 млн., так у 2050 р. воно зросте до 2 млрд. (їх частка у загальній чисельності людності подвоїться: з 10% до 22%). Майже одночасно – вперше в історії людства – чисельність людей похилого віку перевищить чисельність дітей (до 14 років). Так завершиться грандіозний демографічний перехід – з тисячоліть високої народжуваності і високої смертності в епоху більш низьких народжуваності і смертності і, як наслідок, старішання населення. У розвинених країнах процес демографічного переходу вже практично закінчився: там кількість людей похилого віку перевищила число дітей, а рівень народжуваності опустився нижче рівня відтворення населення. Історичний бар'єр перейдено і в Україні наприкінці минулого століття. Проте справжній демографічний вибух старіння станеться у найближчі 30 – 50 років у країнах, що розвиваються, де сьогодні населення ще досить молоде. У цих країнах вже почалися демографічні процеси зменшення народжуваності і смертності, що невідворотно потягне за собою постарішання населення. Так, у Китаї у 2050 р. житиме близько 440 млн. осіб старших за 60 років, або понад чверть усіх людей похилого віку планети. У країнах, що розвиваються постарішання населення здійсниться впродовж десятиріч, а не сторіч, як це було у Західній Європі.

Процес старіння населення – новий феномен в історії людства, що виник як закономірний наслідок переходу від високих рівнів смертності та народжуваності до низьких. В економічно розвинених країнах Європи цей процес позначився в останній третині XIX ст., а повною мірою проявився в другій половині XX. Це був час безпрецедентного прогресу науки і технології, що зумовило небувале поліпшення якості життя та його тривалості, хоча і не всюди і не для всіх. Але збільшення тривалості життя відбувалося одночасно із розвитком суспільства і є одним із найбільших досягнень людства. Люди живуть довше завдяки більш правильному харчуванню, наявності каналізації, досягненням медицини, охорони здоров'я, освіті та економічному добробуту. З іншого боку, старіння суспільства в цілому і кожного його члена окремо – це універсальні, фундаментальні процеси. Від правильного їх розуміння і вміння вирішувати пов'язані із ним питання і проблеми залежить соціальний, політичний та економічний розвиток суспільства на всіх рівнях: від сім'ї до усього світового співтовариства. Процес демографічного старіння відбивається на економічному зростанні, заощадженнях, інвестиціях і споживанні, ринках праці, пенсіях, оподаткуванні, трансфертах між поколіннями. Що стосується соціальної сфери, так старішання населення – це і проблеми здоров'я людей,

системи медичного обслуговування, складу родини, способу життя, житлових умов та міграції. У політичній області старіння населення здатне впливати на розподіл голосів і представництво різних вікових груп. Особливе значення має проблема зростання навантаження числа людей похилого віку на працездатне населення. У 1950 р. на одного жителя планети віком старше 60 років припадало 6,5 працездатних осіб, у 2000 – 5,5, до 2050 р. ця пропорція скоротиться до 1 : 2,2, у 2100 р. – до 1 : 5. Це зумовлює чимало складних проблем у всіх сферах.

З середини минулого століття людство почало серйозно замислюватися над процесом старіння. Від 1948 р. ООН включає ці питання до свого порядку денного. У 1982 р. представники світового співтовариства вперше зібралися на Всесвітню асамблею з питань старіння у Відні. 16 жовтня 1992 р. Генеральна Ассамблея ООН прийняла Декларацію із проблем старіння. У квітні 2002 р. в Мадриді пройшла ІІ Всесвітня асамблея ООН із старіння. У її підсумкових документах – Політичній декларації і Міжнародному плані дій із питань старіння – визначено концепцію продуктивного, активного старіння, що має стати центральною при розробці підходів до відвернення кризи старіючого суспільства. Так званий Мадридський план визначив три пріоритетні напрями: люди похилого віку і суспільство; здоров'я і добробут у похилому віці; умови, які сприяють і підтримують індивідуальний розвиток людини впродовж усього її життя. Мета дій в рамках першого напряму – інтеграція процесів старіння і розвитку суспільства. Її можна досягти за умови, що люди усіх віків, включаючи і похилий, одержують можливість робити свій внесок у розвиток суспільства і водночас користуватися плодами економічного зростання й суспільного прогресу. Треба відмовитися від звичного ставлення до старіння і усвідомити, що люди похилого віку можуть і часто хочуть бути корисними членами суспільства. Задля здійснення мети другого напряму необхідні спільні зусилля держави, громадянського суспільства і кожного індивіда. Кожна людина особисто відповідальна за вибір здорового способу життя. При цьому держава мусить забезпечити умови, що сприяють реалізації свідомого вибору своїх громадян. Третій напрям передбачає дії, покликані забезпечити умови для індивідуального розвитку людини впродовж усього життєвого шляху, до найпізніших його етапів. Мадридський форум визначив основну універсальну для всіх країн мету дій в області старіння: гарантувати кожній людині безпечну і гідну старість разом із можливістю продовжувати брати участь у житті суспільства в якості повноправного громадянина. Актуальність цих ідей зумовлена тою обставиною, що старіння населення є однією із домінуючих тенденцій XXI століття.

Література: Денисенко М. Тихая революция //Отечественные записки. – 2005. – № 3; Сидоренко А. Безмолвная революция, или кризис седеющего общества //Зеркало недели. – 2003. – № 24; Старение в XXI веке: триумф и вызов //www.unfpa.org/webdav/site/global/shared/documents/publications/2012.

Тетяна Орлова

РЕГЕНТ (від лат. rego – правити, regentis – правлячий)

1. Тимчасовий правитель монархічної держави або кілька правителів (тимчасова колегіальна регентська рада), які призначаються в разі відсутності, хвороби, неповноліття і т. ін. монарха, а також, коли престол залишається незайнятим протягом тривалого часу (при припиненні монаршого роду).

Державно-правовий інститут регентства виник за доби Середньовіччя і зберігся до нашого часу у державах з монархічною формою правління. Особи, наділені регентською владою, спочатку вважались охоронцями держави, адміністраторами, намісниками короля чи принца. Лише з XIV ст. їх стали називати регентами. На початку свого виникнення інститут регентства розглядався у сукупності з інститутом влади. Цю думку, зокрема, обстоював Г. Гроцій.

Порядок встановлення регентства в різних країнах вирішувався по-різному. В одних воно завчасно встановлювалось актом монарха на випадок своєї смерті, в інших – набувало чинності на підставі постійно діючого закону. В деяких країнах, за відсутності відповідних законів, призначалося парламентом, у кожному випадку окремо (наприклад, в Англії). У Баварії монарх мав право самостійно призначати Р. на випадок своєї смерті, але займати цю посаду могли лише принци крові. У Франції Р. називали також осіб, які управляли державою у період відсутності короля, але за його дорученням. У Бельгії Р. призначався, за необхідності, палатами парламенту на спільному засіданні. Особливістю було те, що регентство розглядалося окремо від права опіки над особою монарха. Аналогічний підхід до розмежування регентства й опіки існував у Греції, Іспанії та Португалії. У багатьох конституціях (баварській, бельгійській та ін.) передбачалося, що під час регентства не допускається внесення змін до основного закону. Найвідоміші Р.: в Ісландії Р. представляв короля Данії, поки країна не була проголошена республікою у 1944 р.; дочка Ярослава Мудрого, Анна Ярославна, ставши королевою Франції, була Р. малолітнього короля Філіпа I; мати французького короля Людовика XIV, Анна Австрійська була Р. під час його малоліття. В історії Росії відомо чимало випадків вступу на трон малолітнього монарха. Так, Олена Глинська була Р. при малолітньому Івані IV (1533 – 1538 рр.), царівна Софія Олексіївна – при малолітніх царях Івані V і Петрі I (1682 – 1689 рр.), курляндський герцог Е. І. Бірон – протягом 22 днів при малолітньому спадкоємцеві престолу Івані VI Антоновичу (1740 р.). Колегіальне регентство Верховної таємної ради було встановлене за малоліття Петра II (1727 –1730 рр.). Інститут регентства в Росії уперше набув правової регламентації за часів Павла I. Було встановлено, що при вступі на престол імператора до його повноліття, тобто до 16 років, мав призначатися правитель (Р.) і встановлюватись опіка з призначенням опікуна. Ці посади могли займати як одна особа, так і кілька. Підставою для встановлення регентства в Росії могло бути лише малоліття імператора. Призначення правителя (Р.) чи опікуна залежало від згоди його та монарха, який займав трон. У випадку смерті імператора, який не залишив відповідного розпорядження, право регентства належало батькові або матері спадкоємця престолу. Не могли бути Р. чи опікуном вітчим і мачуха. При правителі (Р.) мала утворюватися рада із 6 осіб,

рішення якої були суто рекомендаційними.

Регентство припинялося після зникнення умов, що спричиняли необхідність його встановлення. В історії мали місце випадки припинення Р. у зв'язку з ліквідацією монархії (у Болгарії – в 1946 р., Єгипті – в 1953 р. та ін.).

2. Керівник церковного хору (зазвичай в Православній церкві).

Література: Гроций Г. О праве войны и мира. – М., 1994; Лавров А. С. Регентство царевны Софьи Алексеевны. – М., 1999 г.

Інна Заболотна

РЕГІОН ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ (від лат. regio – область) – таксономічна одиниця районування, виділена за ознаками своєрідності умов проживання людей на певних територіях, особливостей історичного розвитку, специфічності рис матеріальної і духовної культури, регіональної ідентичності. Р.І.Г. – одне з основних понять регіоналістики історичної – галузі знань, що виділилась в Україні на рубежі XX – XXI ст. в окремий науковий напрям і в рамках сучасної комунікативно-культурної парадигми досліджує процеси регіоналізації соціумів і механізми регіональних ідентифікацій. В регіоналістиці історичній Р.І.Г. розглядається як базовий термін, що перекриває найуживаніші в історико-краєзнавчих дослідженнях поняття «край», «земля».

Кожному історичному періоду були притаманні власні межі певних Р.І.Г. Для XIX – XX ст. усталеним можна вважати умовний укрупнений поділ українських земель на Правобережну, Лівобережну, Слобідську, Південну та Західну Україну (в межах останньої виокремлювалися Галичина, Буковина, Закарпаття). Виявом підвищеного інтересу до проблем української етнічної території, який особливо зріс під час української революції 1917–1921 рр., була більш дрібна таксономізація Р.І.Г.: 30 земель у М.Грушевського, 16 у С.Рудницького. Поєднавши географічний, економічний, політичний. та етнічний підходи, В.Кубійович поділив українські етнічні території на 16 історико-географічних країв: Карпатська Україна, Галичина, Буковина, Волинь, Холмщина й Підляшшя, Поділля, Київська земля, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Одещина, Дніпровщина (Запоріжжя), Донеччина, Крим, Кубань, Східне Передкавказзя.

Слід зазначити, що поділ етнічної території України на Р.І.Г. є доволі умовним і залежить від тих критеріїв, які кладуться в його основу. Сучасний підхід до історико-географічного районування території України ґрунтується на дослідженні процесів зародження, формування й розселення українського етносу із урахуванням етапів його розвитку в умовах тривалої бездержавності та в складі різних державних утворень. Як правило, в основу історико-географічного поділу кладеться комплексний принцип, що враховує як природні, господарські, так і історичні та політико-адміністративні чинники. Кордони Р.І.Г. не збігаються ані із сучасним адміністративно-територіальним, ані з традиційним історико-ландшафтним чи етнографічним. поділом. З урахуванням досвіду районування в минулому, оптимальною бачиться така узагальнена схема регіоналізації України, що передбачає п’ять великих регіонів з виокремленням додаткових рівнів поділу територій на історико-географічні

землі (краї).: 1) Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); 2) Західна Україна (Галичина, Буковина, Закарпаття, Холмщина і Підляшшя); 3) Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина); 4) Слобідська Україна (Харківщина, Сумщина); 5) Південна Україна (Запоріжжя, Донеччина, Херсонщина, Одещина, Південна Бессарабія, Крим).

Література: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003; Його ж. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. –У 2-х чч. – К.: 2009; Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992; Заставний Ф. Українські етнічні землі. Львів, 1993.

Олександ Гончаров

РЕЙХ – німецьке слово, яке є похідним від кельтського "rig" – "король". Термін вживається у трьох значеннях.

1. В загальному розумінні, він позначає територію, область або сферу. Reich der Natur позначає світ природи; Tierreich – царство тварин. Подібним чином німецький термін "королівство", Königreich, висловлює ту ідею, що будь-яка держава є Reich. Британська імперія – це Britische Weltreich . Німецька назва Франції – Frankreich.

2. В релігійному контексті термін «Р.» використовується у значенні царства Божого або царства небесного.

3. В історичному та політичному сенсі слово «Р.» використовується німецькомовцями для позначення імперії. Термін, як правило, застосовується до імперій класичної давнини, які об’єднували кілька племен і націй під однією владою, як вавілонська, хетська, асирійська, перська, а також римська імперія.

Як історична концепція термін «Р.» без перекладу конкретно вживається стосовно німецької держави на різних стадіях розвитку. У цьому контексті термін був адаптований у різні мови з особливою конотацією "Третій рейх" Адольфа Гітлера. Німецькі історики і німці взагалі, говорять про три німецькі рейхи. Перший з них – Середньовічний рейх – розглядається як прямий наступник Римської імперії. Коронація Карла Великого у 800 р. вважається передачею Римської імперії Папою Каролінгам. Коронація Оттона Великого в 962 р. розглядається як подальша передача імперії саксонським королям слідом за передачею східної половини імперії Карла Великого за Верденським договором у 843 р. германським правителям. Далі середньовічна імперія згадується у документах XI – XШ ст. як Romanum Imperium, Sacrum Imperium та Sacrum Romanum Imperium (Священна Римська імперія). Середньовічний рейх, який спершу складався з Германії, Італії та Бургундії, протягом перших кількох століть свого існування був наднаціональним за характером. У XШ та XIV ст. характер рейху виявився у дедалі завзятішому протистоянні новостворюваній суверенній національній державі. І на XV ст. рейх втратив більшу частину політичної влади, якою тільки володів. До назви Священної Римської імперії були додані слова "германської нації", спочатку для позначення германської

територій імперського простору, а починаючи з XVII ст. – для висловлення претензій германської нації на імперію.

Завершення створення нової європейської державної системи у 1648 р. (Вестфальський мир) залишило Р. історичним анахронізмом. Останній імператор Священної Римської імперії Франц II з дому Габсбургів-Лоренів в 1804 р. прийняв титул імператора австрійського і в 1806 р., підкоряючись вимозі Наполеона, відмовився від титулу Священного римського імператора германської нації. Так настав кінець Першого Р.

Після наполеонівських війн ідея Р. стала висловом бажання національної єдності та конституційних реформ, особливо сильного серед німецьких студентів і лібералів. Після Віденської мирної угоди 1815 р. Німеччина складалася із 37 незалежних суверенних королівств, герцогств, князівств і міст-держав. А мрія про Р. використовувалася для пошуку шляху для національного об'єднання.

Після перемоги Прусії над Францією у війні 1870 – 1871 рр. південно-німецькі держави приєдналися до Північнонімецької федерації, яку перейменували у Німецький Р. Вона закликала Вільгельма I Прусського бути німецьким імператором. Архітектором Другого Р. виступив О. фон Бісмарк. Експансіоністська агресивна політика, до якої перейшла Німеччина під правлінням Вільгельма II, надала терміну «Р.» його сучасного імперіалістичного значення, якого доти він не мав. В той же період концепція Р. також використовувалася проповідниками великонімецького об'єднання при висуненні вимог про включення до складу німецької держави територій Австро-Угорщини.

Другий Р. закінчився із зречення Вільгельма II у листопаді 1918 р. Конституцію Бісмарка замінила республіканська конституція, прийнята у 1919 р. національною асамблеєю у 1919 році у місті Веймар. Хоча веймарська конституція зберігала назву Німецький Р., німецька держава в період свого існування між 1919 та 1933 рр. загалом згадується як Веймарська республіка, а не Р..

Після Першої світової війни ідея Р. залишалася серед незадоволених націоналістів, які бажали реставрувати монархію і повернути Німеччину до величі і слави. Термін надалі був запозичений націонал-соціалістами, які проголосили свою державу Третім Рейхом, який був знищений в 1945 р. Обидві німецькі держави, які виникли з попелу Другої світової війни – Німецька Демократична Республіка і Федеративна Республіка Німеччина – викорінили будь-яку термінологію в своїх конституційних та політичних структурах, яка б могла нагадувати про Р. Після об'єднання двох німецьких держав в одну (1990 р.) про відродження Р. вже не йшлося.

Література: Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2 ч. – М., 1991.

Тетяна Орлова

РЕКОНКІСТА (від ісп. та порт. Reconquista – «відвоювання») – завоювання християнськими феодалами – в основному іспанськими, каталонськими, арагонськими, португальськими – території арабських держав Піренейського півострова. Поняття Р. в добу Середньовіччя на Піренейському півострові не

вживалося. Вперше воно з'явилося у французьких дослідженнях доби Нового часу і звідти прийшло в іспанську історіографію. Воно має яскравий ідеологічний підтекст, спрямований на легітимізацію християнської експансії на Південному Заході Європи. Де-юре і де-факто Р. була не відвоюванням, а завоюванням, оскільки до приходу арабів на Піренейському півострові не було іспанських та португальських володінь, а іспанські та португальські феодали не були прямими нащадками ні римлян, ні вестготів. Через це в іспанській публіцистиці та історичній літературі часто вживається термін «так звана Р.».

Вважається, що Р. почалась одразу після завоювання більшої частини Піренейського півострова арабами (маврами) в першій половині VIII ст. (християнські заворушення проти влади мусульман в Астурії 718 р.) і йшла з перемінним успіхом через те, що феодальні суперечки змушували християнських правителів часто боротися одним з одним, зі своїми бунтівливими васалами та укладати тимчасові союзи з мусульманами. В 1085 р. було досягнуто першого вагомого успіху – відвойовано Толедо.

Під час Хрестових походів боротьба проти маврів сприймалась як боротьба за весь християнський світ. 16 липня 1212 р. військо хрестоносців здобуло перемогу у битві при Лас-Навас-де-Толосі. Ця перемога стала поворотним пунктом Р. Ініціатива перейшла до правителів Кастилії та Арагону. В XIII – XIV ст. відвоювання стає усвідомленим, цілеспрямованим рухом, завдання якого – остаточне витіснення мусульман з Європи. 1235 р. арагонський король Хайме I Завойовник захопив Балеарські острови, 1238 р. – Валенсію. Король Кастилії і Леона Фернандо III Святий в 1236 р. завоював Кордову, 1248 р. – Севілью. В руках мусульман залишився лише Гранадський емірат.

Успіх Р. був пов'язаний з участю в ній широких селянських мас (особливо кастильських). Зростання міст, ремесла й торгівлі в Кастилії та Арагоні, а також освоєння кастильським селянством відвойованих територій означали підйом продуктивних сил в цих державах. З Р., що велася під гаслом релігійної боротьби з «невірними», пов'язане зростання ідеологічного впливу й економічної могутності католицької церкви в Іспанії і Португалії; духовно-лицарські ордени (Калатрава, Алькантара та ін.) перетворилися на найбільших земельних власників. Р. визначила й інші особливості феодалізму на Іберійському півострові: чисельність шару дрібного лицарства (у лави якого був відкритий доступ і селянам, і городянам, якщо вони могли спорядити коня); порівняно раннє посилення королівської влади, що диктувалося необхідністю об'єднання сил у боротьбі з зовнішнім ворогом. З Р. пов'язаний процес формування народностей – іспанської, каталонської, баскської, галісійської та португальської, становлення їхньої національної культури, національного характеру. Багато мусульман залишали захоплені християнами міста, йдучи на південь. Часто християни самі змушували нехристиянське населення залишити домівки, особливо це стосувалося стратегічно важливих міст і фортець. Якщо маврам та євреям дозволяли лишитися, їм виділявся окремий міський квартал. Християнські королі навіть називали себе монархами трьох релігій (християнства, ісламу, іудаїзму).

В 1469 р. було укладено шлюбний союз Фердинанда II Арагонського та

Ізабелли І Кастильської, що призвело до фактичного утворення королівства Іспанії. В 1487 р. було захоплено Малагу, 1489 р. – Альмерію. Завершення Р. припадає на 1492 р., коли відбулося завоювання Гранади. Під владою Фердинанда й Ізабелли об'єдналась більша частина Іспанії. Переможці відмовились від титулу монархів трьох релігій і проголосили себе Католицькими королями. Мусульман та іудеїв було вигнано з Іспанії. Сучасна критика процесу та ідеології Р. виходить з того, що культура держав маврів (землеробство та іригація, розвиток міст, архітектури, науки, медицини, мистецтва, писемності) була значно вищою, ніж у прийшлих християн.

Література: Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании = Historia de España y de la civilización española. – М., 1951. Т. 1 – 2; Кудрявцев А. Е., Испания в средние века. – Ленинград, 1937; Пискорский В. К. История Испании и Португалии, 2-е изд., – СПб, 1909; Spain: A history / Ed. by R. Carr. – Oxford, 2000; O'Callaghan, J. F. Reconquest and crusade in medieval Spain. – Philadelphia, 2003.

Юрій Латиш

РЕЛІГІЙНІСТЬ НОВА а також похідні цього поняття : «нові релігії», «нова релігійна свідомість», «нові релігійні рухи», «нетрадиційна релігійність» та ін. – широко використовується у сучасних гуманітарних науках. Явище нетрадиційної релігійності – одна з характерних ознак сучасного духовного життя. Суть його полягає у поширенні віровчень, не пов'язаних із звичними, традиційними релігіями. У широкій сукупності різноманітних напрямків Р. Н. виокремлюються три найбільш загальні групи: власне релігійна (нетрадиційні для Заходу східні секти та неохристиянство), окультно-містична і квазірелігійна (містифікована психотерапія). Всім їм притаманна інтенсифікація соціальних функцій релігії, часто навіть має місце пропаганда нових соціально-релігійних утопій, спрямованих на оновлення, опозицію або альтернативність, а також розробка на засадах радикально змінених (зазвичай нетрадиційних) віровчень.

Серед західних дослідників, які вивчають названий феномен, можна назвати М. Баха, П. Бергера, Е. Бенца, С. Брюса, П. Бурдьє, Е. Вандерхілл, Г. Казанову. К, Кемпбелла, Х. Кноблауха, М. Кюльхенштейна, Дж. Саліба, Р. Старка та ін. Вивчення Р. Н. названими та іншими науковцями ведеться у двох основних напрямках: дослідження нових релігійних рухів (тобто інституціональних форм Р. Н.) і аналіз сучасних тенденцій соціокультурної динаміки релігійності, причому пріоритет зазвичай віддається саме першому напряму.

Серед причин появи нових релігій та культур на одному з чільних місць – криза сучасного буржуазного суспільства. Технчіна модернізація і дегуманізація суспільства викликають протестні настрої, що призводять до зростання ірраціоналізму і потягу до містики. У порівнянні із традиційними релігіями нові релігійні рухи є більш успішними і швидко зростаючими. Вони приваблюють молодь, студентів, висококваліфікованих фахівців, мігрантів та ін. Філософія цих рухів активно вплітається у модернізаційні процеси, зокрема, у великий бізнес, через зростаючу потребу у «New Age – менеджменті і

психотерапевтичних тренінгах». Девіз «Божественна сила всередині тебе» вселяє віру в успіх, власні сили, досягнення мети. New Age пропонує доступні й зрозумілі більшості працездатного населення технології досягнення успіху і виживання, що не потребують ані схвалення традиційної церкви, ані певної релігійної практики.

Ключова ознака сучасної релігійності: вона формується в умовах релігії, що змінюється, стає все більш наближеною до повсякдення і все більш «повсякденною». За умов турбулентної сучасноті релігія перетворюється на «поп-релігію» (Х. Кноблаух), яку людина може використати в визначених цілях і у визначених контекстах. Постмодернізм призвів до того, що індивід значно звільнився, відбулися зміни у християнському світі, де раніше місце і роль релігії була чітко означена і тому однозначно ідентифікувалася. Під тиском сучасності, що трансформується, інституціоналізовані релігії намагаються бути активними гравцями на «ринку» виробництва і розподілу світоглядів й суспільно значущих норм і настанов свідомості. Однак традиційна релігійність поступається у силі якісно новим формам, які відповідають повсякденним потребам соціальних акторів, відповідають їхнім соціальним статусам, а тому відрізняються більшою різноманітністю, рухливістю та комбінаторністю.

Література: Вандерхилл Э. Мистики ХХ века: Энциклопедия. – М., 1997; Каргина И. Г. Новые религиозности: социологические рефлексии //Вестник МГИМО – Университета. – 2012. – № 2; Киселев Г.С. Современный мир и "новое" религиозное сознание //Вопросы философии. – 2000. – № 6; Его же. Новая религиозность как проблема сознания // Вопросы философии. – 2002. – № 5; Рыжов Ю. В. Ignoto Deo: Новая религиозность в культуре и искусстве. – М., 2006.

Тетяна Орлова

РЕЛІГІЯ (від лат. religio – зв'язок) – особлива форма суспільної свідомості, світосприйняття, світогляду, система духовних, моральних та культурних цінностей, є однією з найдревніших форм відображення світу, але відображення своєрідного.

Відомий римський оратор, письменник, політик Цицерон (I ст. до н.е.) вважав, що слово «Р.» пов’язане з relegere, що означає іти назад, повертатися, знову читати, обмірковувати, збирати, обговорювати, боятися, вживати в особливих випадках, тобто як благоговіння, ставлення з особливою повагою, богобоязнь, страх і пошанівок богів. За Цицероном, Р. це – благоговіння перед вищими силами, божеством, і воно є однією з найголовніших складових Р., проте, не визначальним, а лише одним із почуттів, які має людина до бога. Християнський письменник Лактанцій вважав, що поняття «Р.» походить від латинського religare тобто «зв’язувати», «з’єднувати». На його думку, Р. означає благочестивий союз людини з Богом. Блаженний Августин звертався до латинського «reeligare» – возз’єднання, а, отже, Р. розглядав як відновленням колись втраченого союзу між людиною і Богом.

Термін «Р.» як означення відношення «людина-Бог» запроваджується в активне використання в XV – XVI ст. Спочатку його вживали лише в

теїстичному значенні, а до того часу мислителі вдавалися до понять «совість», «пошана», «страх» перед Богом.

Філософія Нового часу започаткувала осмислений погляд на Р. як на особливий феномен, і в цьому велика заслуга німецьких філософів Ф.-І. Канта, Е.-Д. Шлейєрмахера, Г.-В.-Ф. Гегеля, Л.-А. Фейербаха, К. Маркса, Ф. Енгельса, француза О. Конта, англійських мислителів Д. Юма, Г. Спенсера та ін.

Г.-В.-Ф. Гегель вважав, що Р. є породженням Божественного духу, як результат Божественного впливу на людину. Е. Тейлор у праці «Первісна культура» (1871 р.) значну увагу приділив питанню виникнення та еволюції Р. Вихідною її формою учений вважав віру в духовні істоти, яку назвав первісним анімізмом. Е. Тейлор розглядав Р. як явище індивідуальної психології, а не як факт суспільної свідомості. Для свого часу концепція Е. Тейлора стала по суті першою істинно науковою теорією походження і розвитку Р.

За Дж. Фрезером, епоха магії передувала епосі Р. Р., на його думку, – це умилостивлення й умиротворення сил, що стоять над людиною, сил, які направляють і контролюють хід природних явищ і людського життя. Р. в такому розумінні складається з теоретичного і практичного елементів, зокрема з віри в існування вищих сил і з прагнення умилостивити їх і догодити їм.

К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що Р. тлумачиться як фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними у їхньому певному житті, – відображення, у якому земні сили приймають форму неземних.

Дати універсальне визначення Р., яке б відображало всі її ознаки і особливості, природу, багатофункціональну особливість та історичну змінність неможливо. Невипадково, що нині існує понад 500 визначень Р.

Р. це – духовний феномен, що постає як форма самовизначення людини у світі, виражає її віру в надприродне Начало – джерело буття всього існуючого, є засобом спілкування з ним, входження в його світ, причетності до нього, це – зв’язок, поєднання або возз’єднання і спілкування з вищими світом, сутністю, Абсолютом, тобто з усім тим, що називається Богом. Основою всіх Р. є віра, тобто особливий погляд на світ, сукупність уявлень, образів, обрядово-культових дій, що випливають із переконаності в існуванні того або іншого різновиду надприродного, а також об’єднання віруючих людей у певну організацію, створення відповідних інституцій, має штат духовенства, яке виконує богослужбові функції.

Р. містить у собі чотири основні складові: віру, віровчення, культ і організацію. Разом з тим, слід відзначити, що спільним є те, що всі вони пов’язані з людським буттям, сутністю людини, вірою в надприродне.

Р. – явище суспільно-історичне та є дієвим суспільним чинником. Способи, рівень, напрями впливу Р. на соціальну систему та окремого індивіда виявляються в її різноманітних функціях, серед яких найголовнішими є світоглядна, компенсаторно-терапевтична, культурно-формуюча, легітимізуюча, інтегративно-дезінтегративна. Виокремлюють також богослужбову, місіонерську, пропагандистську, політичну, господарсько-економічну, благодійницьку, філантропічну, просвітницьку функції тощо.

Література: Глосарій релігієзнавця / За ред. В.О.Балуха. – Чернівці, 2013; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; Большой Российский энциклопедический словарь. – М., 2009.

Галина Коцур

РЕЛІГІЯ ПОЛІТИЧНА може бути визначена або як особлива форма релігії, яка обґрунтовує політичну дію, або як форма ідеології, яка обґрунтовує політичну дію через апеляцію до потойбічних сил. Інакше кажучи, Р. П. являє собою гібрид релігії та ідеології, посередницьку форму, що дозволяє пов’язати релігію із політичною дією. Р. П. – це ідеологія, яка дозволяє прикласти релігію до політики. Прикладами можуть бути ісламізм та православізм.

Термін «Р. П.» вперше був використаний німецьким вченим Е. Фйогеліном у 1938 р. В такий спосіб він позначав тотальні ідеології, подібні до комунізму, фашизму, які мали всі ознаки релігії, але не передбачали віру в Бога.

Перша хвиля появи політичних релігій у наведеному вище розумінні припала на кінець XIX – першу половину XX ст., коли незахідний світ вперше пережив модернізацію за західним зразком. Здебільшого ця модернізація виявилася невдалою, оскільки не призвела ані до очікуваного зростання добробуту мас, ані до демократизації управління. Навпаки, вона спровокувала кризи у всіх сферах життя суспільства. Друга хвиля політизації релігій піднялася у 1990-і роки у зв’язку із розпадом соціалістичного табору і посиленням ліберальної глобалізації. Соціальні наслідки глобалізації виявилися вкрай тяжкими для більшості незахідних держав, що знову, які і у період першої хвилі, спровокувало багатоаспектну суспільну кризу. Соціалістична ідеологія самоусунулася з історичної арени, залишивши великосяжний вакуум. Із розгортанням глобалізації очікування людей зростали все більше, а можливості їх задовольнити звужувалися. Можна зробити висновок, що політичні релігії з’являються в результаті невдалої модернізації. З іншого боку, їм притаманна дуалістичність сприйняття світу як арени протистояння «своїх» і «чужих», причетних до небесного і тих, хто його заперечує. Розділення, у їхньому розумінні, проходить не між православними і неправославними, мусульманами і немусульманами, іудеями і неіудеями тощо, а між «нашими» і «всіма іншими». До «не-своїх» відносяться найчастіше ієрархи даної релігії, релігійні й державні діячі, з чиїми ідеями та справами представники «Р. П.» не згодні. Водночас своїми прихильниками вони вважають не тільки прибічників своєї релігії, але й усіх тих, хто їх підтримує, навіть атеїстів та представників інших релігій.

Сучасний характер Р. П. зумовлює наступні спільні риси. По-перше, політичні релігії вільно ставляться до догматики і практики вихідних релігій, інколи допускаючи суттєві відхилення і запозичення з інших релігій або світських ідеологій. Майже всі Р. П. містять запозичення із соціалізму, навіть ті, що проголошують принциповий антикомунізм. По-друге, Р. П. можуть розглядати прибічників вихідної релігії в якості супротивників, якщо ті не поділяють їхніх поглядів. Як правило, перший удар прибічники Р. П., які вирішили перейти до насильства, наносять по своїх єдиновірцях. При цьому чимало з них, як аятола Хомейні, звертаються із своїми посланнями не менше, як до «пригноблених усього світу». По-третє, Р. П. відрізняються крайнім

еклектизмом. Це може розглядатися як пряв постмодернізму, хоча заперечується адептами Р. П.

Р. П. – феномен, поширений по усьому світу. Він має місце як у суспільствах Заходу, так і в Латинській Америці, Азії та Африці. У різних суспільствах і на різних етапах їх розвитку він набуває різноманітних форм. При тому, що у цього соціального явища – неабиякі перспективи, вивчення його тільки почалося.

Література: Кырлежев А. Политические религии //http://www.religare.ru/2_6814html(16.02.2012); Семедов С. А. Политические религии в современном мире //Вестник института социологии. – 2012. – № 4; Страда В. Размышления о «политических религиях» XX века //Религия и политика в XX веке. – М., 2005; Тиби Б. Политизация религии //Internationale Politik. – 2000. – № 2.

Тетяна Орлова

РЕМЕСЛО – дрібне виробництво із застосуванням здебільшого найпростіших ручних знарядь праці та виробничих пристроїв, що базується на особистій майстерності виробника. Зазвичай Р. визначають як діяльність, не спрямовану безпосередньо на видобуток продуктів харчування. Це вірно для етапу привласнюючого господарства, а також ранніх періодів відтворюючого. Проте із ускладненням структури господарювання деякі різновиди переробки сільгосппродукції, виготовлення готового для споживання продукту набули характеру Р. (наприклад, пекарська справа). Як характерну рису Р. часто зазначають його спрямованість на виготовлення готових виробів (вжиткових предметів, знарядь праці, прикрас, зброї, транспортних засобів, будівель тощо), що дозволяє відокремити Р. від промислів (останні спрямовані на видобуток сировини). Проте такий розподіл не завжди є коректним. Деякі виробництва, що традиційно вважаються ремісничими, наприклад, чинбарство та ткацтво, кінцевим продуктом мають фактично сировину (вичинену шкіру та тканину відповідно), що потребує подальшої обробки для отримання вжиткового продукту.

Р. притаманне людству від початку його існування, адже іманентною ознакою людини є використання знарядь праці, а виготовлення останніх слід розцінювати саме як ремісничу діяльність. Розрізняють три послідовні етапи в розвитку організаційних форм Р., кожен з яких мав певні соціально-економічні особливості. Найдавнішою формою було т. з. домашнє Р., тобто виготовлення ремісничих виробів в межах домогосподарства. Обсяг такого виробництва виходив з потреб цього домогосподарства й передбачав споживання ремісничої продукції тільки в його межах. Останнє, щоправда, не виключало можливості створення певного надлишку ремісничих виробів, які при нагоді могли бути обміняні на інші вироби або продукти харчування. Подібні обмінні операції, ймовірно, стимулювали появу другої форми Р. – виробництва на замовлення, виготовлення серій ремісничих виробів для заздалегідь обумовленого обміну. Нарешті, вищою формою розвитку стало товарне Р., тобто виготовлення ремісничих виробів для реалізації на ринку.

Домашнє Р. пов'язано насамперед із пануванням натурального господарства, а відповідно – добою первісності. Появу Р. на замовлення відносять до періоду розкладу первісного ладу. Обмін, навіть у найпростіших формах, мав на увазі наявність достатньої кількості надлишкового продукту, поява якого була пов'язана, насамперед, із запровадженням відтворюючого господарства в ході неолітичної революції. Розповсюдження ж товарного Р. припадає вже на час появи перших цивілізаційних осередків, що базувалися на розвиненій відтворюючій економіці. Остання забезпечувала відносно стабільний надлишок продуктів, що дозволяло певній кількості населення не брати участі у сільськогосподарських роботах й зосередитися на Р. (другий суспільний поділ праці).

Поява більш складних організаційних форм Р. жодною мірою не означала, що попередні форми відмирали. Значна кількість галузей продовжувала існувати у формі домашнього Р., а робота на замовлення або ринок стосувалася, насамперед, високотехнологічних для свого часу виробництв. Опанування професійної майстерності в таких галузях потребували тривалого навчання, досить тривалими були й технологічні цикли виробництв. Відповідно, ремісники, які працювали в таких галузях, з об'єктивних причин виключалися з традиційного господарського циклу, за якого заняття Р. у домашній формі відбувалися у вільний від сільгоспробіт час. Найпершими спеціалізованими галузями Р. стали металургія та металообробка. Професіоналізація гончарства, що відбулася дещо пізніше, була пов'язана із ускладненням технології виробництва посуду (початок використання гончарного кола та обпалювальних горнів).

Поступовий перехід більшості галузей Р. до товарної форми визначався цілою низкою економічних факторів. Крім зростання купівельної ємкості ринку (збільшення надлишкового продукту) велике значення мало те, що заняття виключно Р. дозволяло ремісникам відшліфовувати майстерність, удосконалювати технології, а отже створювати більш якісні вироби, ніж ті, що виготовлялися в рамках домашнього Р. Намагання досягнути досконалості визначало таку загальну практично для всіх галузей товарного Р. тенденцію як доволі дрібна спеціалізація. Зокрема, з металообробки досить рано виділилися ювелірне Р. та зброярство, а згодом відбувається ще більш дрібна диференціація (для часів античності відомі майстри, які виготовляли, наприклад, тільки сільськогосподарський реманент або навіть лише ножі, зброярі ж спеціалізувалися на виготовлені конкретних різновидів зброї та обладунків). Ці ж фактори сприяли розвитку простого розподілу праці в межах майстерні, коли кожен робітник зосереджувався на певній виробничій операції.

Розвиток насамперед Р. визначав таке знакове явище для давньої та середньовічної історії як формування урбаністичних осередків. Саме поселення, де концентрувалися ремісники, ставали економічними центрами певних околиць й згодом переростали у міста.

До часу індустріальної революції Р. забезпечувало потреби в будь-яких вжиткових предметах. Натепер в індустріально розвинених країнах Р. існує здебільшого в якості своєрідного історичного та етнографічного релікта, хоча в

деяких галузях (наприклад, ювелірній) ремісниче виробництво є помітним явищем. Натомість, у країнах, що розвиваються, ремісниче виробництво зберігає значення суттєвого сегменту економіки.

Література: Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л., 1976; Социально-экономические оношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М., 1986.

Євген Синиця, Павло Шидловський

РЕНЕСАНС (від франц. renaissance – відродження) – період у культурному та ідейному розвиткові деяких країн Європи, що настав після епохи Середньовіччя. Великий культурний рух, який розпочався в Італії у 40-х рр. XIV ст., пізніше поширився на Англію, Францію, Німеччину, Нідерланди, Іспанію та інші країни і завершився на початку XVII ст. В той час чимало європейських вчених і митців, особливо в Італії, вивчали наукову і мистецьку спадщину стародавніх Греції та Риму, прагнучи вловити її дух і втілити у своїх творах. Під словом «Відродження» розумілося відродження саме ідей і досягнень античності (греко-римської стародавності). Повернення до античності, реанімація її ідеалів виявилися у найрізноманітніших сферах: у філософії, літературі, мистецтві. Культура Відродження виникла спочатку серед інтелектуалів і була надбанням небагатьох, але поступово нові ідеї, нехай у спрощеному вигляді, просочувалися у масову свідомість, змінюючи традиційні уявлення. Діячі Р. відкидали більшість із настанов та ідей Середніх віків. Так середньовічні мислителі вважали, що головний обов'язок людей – молитви Господу і зосередження на спасінні душі. Вони були переконані, що суспільство сповнене спокус Лукавого. Із свого боку, мислителі Р. підкреслювали відповідальність і зобов'язання людей по відношенню до суспільства, у якому вони жили. Вони вірили, що суспільство радше цивілізує людину, ніж розбещує.

Ідейні зрушення відбувалися на тлі докорінних змін в інших сферах суспільного життя, зокрема в економці. На цей час стає очевидним, що справжній прогрес неможливий без пожвавлення економічного життя регіону, зростання міст і поліпшення міських умов. Італія, яка мала найсильніші традиції античних студій і могла розглядати спадщину Риму як свою власну, зазнала нових значних вдосконалень у торгівлі, підприємництві та характері цивільного життя. Суттєві зміни відбувалися у суспільній свідомості, у настроях різних соціальних верств, особливо пополанства і ранішньої буржуазії, що зароджувалася у його надрах. Пополани у XII – XVI ст.– торгово-ремісничі верстви міст Північної та Середньої Італії, які об'єднувалися у цехи. У боротьбі з феодалами у XIII ст. вони встановили свою владу у Венеції, Флоренції та деяких інших великих розвинутих містах. Форма правління – республіканська, а уряд – під контролем правлячого класу. Так, у флорентійській республіці цей клас утворювали приблизно 800 найбагатших сімейств міста. Інші міста контролювалися одією родиною, наприклад, сімейство Вісконті управляло Міланом від початку XIV ст. до 1447 р., коли помер останній нащадок чоловічої статі. Невдовзі владу над Міланом узяла родина Сфорца і керувала містом до кінця XV ст. Інші правлячі родини мали владу у Мантуї, Урбіно та ін. містах.

Можновладці сплачували не тільки зведення ошатних палаців для себе, а й величні релігійні та громадські споруди, чудові пам’ятки, виконувані ренесансними митцями. Вони також займалися меценатством, підтримуючи художників та інтелектуалів. Крім того правлячий клас заохочував вивчення давньогрецьких та давньоримських авторів, прагнучи додати тогочасному суспільству елементів культури античності. Якщо середньовічні художники малювали людські фігури закляклими і нереалістичними, найчастіше заради символічних релігійних цілей, так майстри Р. підкреслювали красу людського тіла, намагалися виявити гідність і величність людини у життєвих картинах та скульптурах. Людей і природу вони зображали реалістично. Найвидатнішими художниками італійського Р. вважаються Мікеланджело, Рафаель, Леонардо да Вінчі та ін. Якщо архітектори доби Середньовіччя проектували величезні собори, аби підкреслити велич Господа, так архітектори часів Відродження проектували будівлі меншого масштабу, але з метою допомогти людям усвідомити власну силу і гідність. Найвідомішими архітекторами тих часів були Л. Б. Альберті, Д. Браманте, Ф. Брунеллескі та ін.

Аскетизм церковної моралі в епоху активного розвитку торгово-ремісничого та фінансового підприємництва розходився із реальною життєвою практикою тих верств населення, які тим займалися, з їх прагненням мирських благ, накопичення, потягом до багатства, нерозбірливістю у засобах. У психології все виразніше проступали риси раціоналізму, сміливості у ділових справах, усвідомлення оособистих здібностей і широких можливостей. Складається мораль, яка виправдовувала «чесне збагачення», радощі мирського життя. Найбільшим успіхом вважався успіх сім’ї, повага з боку співгромадян, слава у пам’яті нащадків. Посилення світських настроїв, цікавість до земних справ людини – важливий чинник, що справив великий вплив на тодішнє і майбутнє життя.

Одне із найважливіших досягнень Р. – це поява гуманізму у філософії. Ранні гуманісти: поет і філософ Ф. Петрарка, письменник Дж. Бокаччо та ін., – прагнули створити прекрасну людську особистість, вільну від забобонів Середньовіччя, і тому насамперед намагалися змінити систему освіти: ввести до неї гуманітарні науки, зробивши акцент на вивченні античної літератури та філософії. При цьому гуманісти не відкидали релігії, хоча сама по собі церква та її служителі були об’єктами глузувань. Радше, вони прагнули сумістити дві шкали цінностей.

Наставала епоха самоствердження особистості, яка звільнялася від середньовічної корпоративності та моралі, що підпорядковувала індивіда цілому. Це був час титанізму, котрий виявлявся і в мистецтві, і в житті. Особи, подібні Мікаланджело або Леонардо да Вінчі, являли собою реальні зразки безмежних можливостей людини. Однак титанізм мав і зворотний бік, приводячи не тільки до добра, але й до зла. Епоха Р. уславилася і зловісними, хоча і титанічними постатями, такими як Цезарь Борджіа або Лоренцо Медічі, які поєднували любов до мистецтва із жорстокими інтригами із використанням отрути і кинджалу.

Наприкінці XV ст. Р. поширився з Італії до Франції, Німеччини, Англії,

Іспанії. Тому сприяли торговці, банкіри, дипломати і особливо молоді вчені, які відвідали Італію. Останні отримали від італійців основні «інструменти» для гуманістичних студій – історію та філологію. Серія вторгнень до Італії також суттєво вплинула на поширення Відродження на інші частини Європи. Від 1494 р. до початку XVI ст. в Італію неодноразово вдералися армії Франції, Німеччини та Іспанії. Загарбники були засліплені красою італійського мистецтва та архітектури, і поверталися додому під сильним впливом від побаченого. В Італії пам'ятки класичної античності зустрічалися повсюдно. Відносна рідкість зразків класичного мистецтва вплинула на розвиток європейського мистецтва за її межами. У художників було обмаль прикладів античних творів для наслідування, і на них сильніше впливав північний готичний стиль пізнього Середньовіччя. Перші великі досягнення у живопису Відродження поза Італією з'явилися у творах митців, які мешкали у Фландрії (більша частина фландського регіону нини – території Бельгії та Франції). Фламандські майстри уславилися точністю деталей. Фігури на їхніх картинах були реалістичними, проте їм не вистачало скульптурності, характерної для італійського живопису.

Р. залишив по собі інтелектуальну і художню спадщину, яка є важливою досі. Від часів Відродження вчені використовували його методи гуманітарних студій, навіть якщо не поділяли ідей і духу гуманізму. У літературі письменники впродовж століть намагалися імітувати і вдосконалюватися на основі творів майстрів Р. Особливо сильним був вплив художників, скульпторів, архітекторів, які надовго встановили стандарти для мистецтва Західного світу. Від часів Р. людей надихали також інтелектуальні пошуки гуманістів. Провідні діячі тих часів вирвалися за межі інтелектуальних обмежень і йшли на незвідані території. Ймовірно, не випадково деякі з найвидатніших першопрохідців кінця XV – початку XVI ст. були італійцями, які відчули на собі ренесансні впливи. Яскравим прикладом – генуезький мореплавець Христофор Колумб. Важливо підкреслити, що від доби Р. змінилося людське мислення і ставлення до оточуючого світу. Якщо у Середні віки людей вчили або із благоговінням піднімати очі до неба, або смиренно опускати їх долу, то від часів Відродження людина почала дивитися вперед, спостерігаючи життя навколо себе, насолоджуючись ним.

Література: Виппер Б. Р. Итальянский Ренессанс XIII – XVI вв. – В 2 т. – М., 1977; Всемирная история: в 24 томах. – Т. 10. Возрождение и Реформация Европы. – Минск, 1998; Гуковский М. А. Итальянское Возрождение. – 2-е изд. испр. и доп. – Ленинград, 1990; Эстетика Ренессанса. Антология. – в 2-х т. /Сост. В. П. Шестаков. – М., 1981.

Тетяна Орлова

РЕНТА ФЕОДАЛЬНА (від лат. reddita – повернена) – постійний прибуток, одержуваний власником землі, не пов'язаний з підприємницькою діяльністю; частина додаткового продукту, що вироблявся селянином, котрий привласнював землевласник. Р. Ф. передбачала відокремлення використання землі від власності на неї. У даному випадку земельна власність перетворювалася лише в титул, що давав право земельним власникам отримувати прибуток з землі, який

використовувався іншими особами, стягувати данину з тих, хто її безпосередньо обробляв. Феодальна рента мала 3 основні форми, які відображали певні етапи розвитку феодального способу виробництва: відробіткову, продуктову і грошову (панщина, натуральний і грошовий оброк). Існувала у середньовічній Європі і рента централізована – у формі податків, що сплачувалися селянством феодальній державі.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3-х т. – М., 1985. – Т.1; М., 1986. – Т.2; Феодальная рента и крестьянские движения в Западной Европе XIII – XV вв. – М., 1985.

Микола Рудь

РЕПАРАЦІЯ (від лат. reparatio – відновлення) повне або часткове відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародно-правовими актами) державою, що розв'язала агресивну війну або вчинила інше міжнародне правопорушення, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу і визнана його жертвою. Обсяг і характер Р. повинні визначатися відповідно до завданого матеріального збитку (принцип сорозмірності, або відповідності). Виплата Р. здійснюється у вигляді грошової чи іншої матеріальної компенсації, або у вигляді одночасної реституції (повернення матеріальних цінностей, які були неправомірно захоплені й вивезені державою-агресором із території держави, яка зазнала нападу) та компенсацією збитків.

В міжнародному праві вперше право на одержання Р. було обґрунтовано у Версальському мирному договорі 1919 р. між Антантою і Німеччиною та у договорах із колишніми німецькими союзниками по Першій світовій війні. В Неїському договорі Антанти з Болгарією 1919 р. вперше було зазначено суму Р.– 2,25 млрд. золотих франків. яка була непідйомною для Болгарії. Це на практиці виявило бажання переможців у Першій світовій війні перекласти значну частину своїх витрат на переможені країни, тим самим роблячи з репарацій приховану форму контрибуції. Більш наочно дана тенденція виявилася у астрономічних сумах Р. для Німеччини – після довгих дебатів країни Антанти змусили переможену Німеччину в 1921 р. погодитися на суму в 132 млрд. марок золотом, яка була абсолютно нереальна. Виконання Німеччиною репараційних платежів наприкінці 1922 р. призвело майже до повного економічного колапсу і фізично унеможливило подальшу виплату Р. У відповідь Франція і Бельгія в січні 1923 р. окупували Рурську область в Німеччині. Здолати Рурську кризу змогли в 1924 р., ухваливши новий репараційний план для Німеччини, який за прізвищем його автора Ч. Дауеса (відомий американський банкір, віце-президент США в 1924 – 1928 рр.) був названий планом Дауеса. За ним умовою сплати Німеччиною Р. визнавалося відновлення її економіки і фінансової системи, яке було успішно здійснене впродовж 1924 – 1925 рр. План Дауеса був розрахований на 5 років і передбачав щорічні виплати від 1 млрд. до 2,5 млрд. марок золотом. Джерелами покриття Р. були державний бюджет Німеччини, прибутки від залізниць та промисловості. Під приводом світової економічної кризи Німеччина домоглася в 1929 р. заміни плана Дауеса на новий репараційний план (план Юнга), за яким

загальна сума Р. скорочувалася до 111,9 млрд. марок золотом, а термін сплати продовжувався до 1988 р. Хоча за сприянням США в 1931 р. було оголошено мораторій на сплату Р., і план Юнга фактично припинив свою дію, репараційний тягар з його астрономічним розміром сприяв поширенню реваншистських настроїв в Німеччині і багато в чому зробив можливим прихід до влади в 1933 р. націонал-соціалістів на чолі з А. Гітлером.

Оскільки система запровадження надмірних репараційних претензій до переможених довела свою абсолютну неефективність, під час Другої світової війни країни антигітлерівської коаліції продемонстрували набагато гнучкіший підхід до визначення Р. та системи їх сплати. Форми Р. з нацистської Німеччини та її союзників на відшкодування збитків, заподіяних ними впродовж Другої світової війни, були визначені на Кримській (Ялтинській) конференції 1945 р. На Потсдамській (Берлінській) конференції 1945 р. було досягнуто наступну угоду щодо системи отримання Р.: репараційні претензії СРСР будуть задоволені шляхом вилучень з радянської (східної) зони Німеччини, а також за рахунок німецьких активів, які знаходилися на теренах колишніх союзників та сателітів Німеччини. Репараційні претензії Польщі СРСР задовольнить зі своєї частини; претензії США, Великої Британії, Франції та інших країн, що мають право на Р., будуть задоволені із західних зон Німеччини. Було також домовлено, що деяку частину репараційних платежів СРСР додатково мав отримати із західних зон Німеччини, хоча це рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції виконане не було. Стягнення Р. з утвореної в 1949 р. Німецької Демократичної Республіки (НДР) було припинене за спільною угодою СРСР та Польщі 1954 р. Р. з держав, які воювали на боці Німеччини в Європі, були зафіксовані в мирних угодах 1947 р. і базувалися на наступних принципах: а) відповідальність за агресивну війну (хоча було враховано й те, що ці країни вийшли з війни, розірвали відносини з Німеччиною, а деякі з них оголосили їй війну); часткове відшкодування збитків, завданих війною заради того, щоб виплата Р. не підривала, як це було після Першої світової війни, економіку переможених країн; 3) сплата Р. натурою, зокрема за рахунок демонтажу устаткування військової промисловості, а також поточною промисловою продукцією. Єдиною країною, яка повністю сплатила визначені для неї військові Р. (226,5 млн. дол. США) за наслідками Другої світової війни, є Фінляндія.

Література: Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. /Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. – Т.2. – К., 2004; Большая историческая энциклопедия /Под ред. В.В. Славкина. – М., 2003.

Олександр Комаренко

РЕСПУБЛІКА (лат. res – справа і publicus – громадський, всенародний) – форма політичного устрою, де джерелом усіх видів влади є народ і вищі органи державної влади обираються громадянами на певний термін. Республіканська форма правління виникла за античної доби. Відомі аристократичні Р. (Спарта, VI – IV ст. до н.е.; Рим, кінець VI – I ст. до н.е.) і демократичні (Афіни, V ст. до н. е.), які різнилися здебільшого мірою участі громадян у виборах та інших

державних справах.

У Середні віки існували міста-республіки (наприклад, Венеція та Генуя у Північній Італії, Псков і Новгород у Північній Русі), де республіканська форма правління була результатом соціально-політичного компромісу між феодальною верхівкою і впливовими ремісничо-торговельними верствами населення. З переходом від аграрного феодального суспільства з його натуральним господарством, соціально-становою ієрархією і монархічною формою правління до індустріального громадянського суспільства з його ринковою економікою, соціальним розкріпаченням Р. утверджується як найдемократичніша форма політичного устрою (в 1609 р. виникла Р. в Голландії, в 1649 – 1660 рр. існувала в Англії, в 70 – 80-х рр. XVIII ст. республіканський устрій оформився у США, в 1792 р. було проголошено першу Р. у Франції).

Розрізняють два основні типи Р.: парламентську і президентську.

Парламентська Р. (нині існує в Австрії, Італії, Греції, Німеччині та інших країнах) грунтується на принципі верховенства парламенту, який зі свого складу, спираючись на певну партію чи коаліцію партій більшості, формує уряд, що має колективну політичну відповідальність перед парламентом за свою діяльність. Якщо уряд втрачає довіру й підтримку парламентської більшості, то або він іде у відставку, або через главу держави у встановленому законом порядку проводяться достроковий розпуск парламенту і позачергові парламентські вибори. В парламентській Р. главою виконавчої влади – прем'єр-міністром – стає зазвичай лідер партії чи коаліції партій парламентської більшості. Президент як глава держави в такій Р. виконує лише номінальні представницькі функції і обирається переважно парламентським шляхом, а не всенародно.

Президентська Р. (США, Аргентина, Бразилія, Мексика та ін.) характеризується чітким організаційним і персональним розмежуванням законодавчої та виконавчої влади. Президента обирають позапарламентським шляхом здебільшого на всенародних виборах. Він за власною ініціативою і фактично незалежно від парламенту формує уряд, поєднує повноваження глави держави і глави виконавчої влади. Посади прем'єр-міністра та інституту парламентської відповідальності уряду немає. В президентській Р. неможливі ні висловлення парламентом вотуму недовіри урядові і його відставка, ні достроковий розпуск парламенту. У деяких країнах (Франція, Португалія, Фінляндія та ін.) поєднуються різною мірою риси президентської і парламентської Р., залежно від цього вони визначаються як республіки змішаного типу: президентсько-парламентські або парламентсько-президентські. В таких республіках разом із всенародно обраним президентом із певними владними повноваженнями діє прем'єр-міністр, який безпосередньо очолює уряд. Уряд формується як за ініціативи президента, так і за згодою парламенту і несе політичну відповідальність як перед президентом, так і перед парламентом.

Олександр Іванов

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. referendum – те, що має бути повідомлено) – це форма безпосереднього волевиявлення громадян, що виражається в голосуванні із найбільш значущих питань загальнодержавного, регіонального або місцевого масштабу. Р. реалізує право громадян на участь в управлінні державними справами на всіх рівнях, є найважливішим інститутом прямої демократії (на відміну від демократії непрямої – представницької) та є проявом безпосередньої правотворчості народу. Умови проведення Р. і його процедура регулюються конституціями та законодавством відповідних країн. У світовій політичній і державно-правовій теорії і практиці Р. трактується не завжди однаково. Він нерідко ототожнюється зі всенародним опитуванням або плебісцитом і розглядається як затвердження того чи іншого державного рішення шляхом народного голосування, що додає йому остаточний і обов'язковий характер. Відповідно до світової практики Р. здійснюється шляхом прямого таємного голосування. Різновидом Р. є плебісцит. Оскільки процедура проведення плебісциту нічим не відрізняється від процедури Р. ці поняття найчастіше ототожнюються. У деяких країнах (наприклад, у Франції) плебісцит вважається синонімом Р. У конституційному праві термін плебісцит практично повністю замінений терміном «Р».

За своїм змістом і формою здійснення, тобто предметом і методом правового регулювання, Р. істотно відрізняється від інших форм народовладдя. Відмінності між Р. і виборами: якщо в ході виборів обираються кандидати, які репрезентують інтереси виборців у представницьких органах влади або обіймають виборні посади, то в ході Р. виборець приймає остаточне рішення з тієї чи іншої проблеми, відповідаючи «так» чи «ні» на поставлене питання. Залежно від предмету, способу проведення, сфери застосування розрізняють: Р. конституційний (на всенародне голосування виноситься проект конституції або зміни до конституції); Р. законодавчий (з будь-якого законопроекту); Р. міжнародно-правовий (щодо участі країни у міжнародних структурах); Р. адміністративний (рішення управлінського характеру); Р. дозаконодавчий або консультативний (проводиться для виявлення громадської думки, його рішення не є обов'язковим ні для парламенту, ні для уряду); Р. післязаконодавчий (ратифікуючий – після ратифікуючого референдуму законопроект набуває сили закону); Р. обов'язковий (має місце у випадках, коли з певних питань рішення не може бути ухвалене іншим шляхом, окрім народного голосування, причому законом завжди чітко обкреслене коло цих питань, а сам Р. відбувається при настанні точно встановлених законом умов. При обов'язковому Р. проект відповідного акту підлягає ратифікації всіма виборцями. Наприклад, в США проект поправки до конституції США повинен бути схвалений у всіх 50 штатах); Р. факультативний (його проведення залежить від рішення уповноваженого на цю дію суб'єкта права. Ініціатива проведення факультативного Р. може виходити від виборчого корпусу, окремих суб’єктів федерації або центральної влади). Також обумовлений і територіальний принцип: у сучасній державі Р. проводиться на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях. Р. бувають визнані, невизнані, частково визнані різними політичними силами або країнами. Відповідно до світового досвіду з певних питань (податки, бюджет,

регулювання прав людини і т.п.) вважається недоцільним проводити Р., вони вирішуються представницькими органами державної влади. Проте в певних ситуаціях тільки проведення Р. може вирішити політично значущі, у тому числі і конституційні, проблеми.

Ростислав Конта

РЕФОРМА(франц. réforme, від лат. reformo – перетворюю, змінюю) – перетворення, що вводиться законодавчим шляхом. Зокрема, 1) процес перетворення держави, розпочатий владою з певної необхідності і доцільності; 2) перебудова певної сторони суспільного життя (порядків, інститутів, установ, організацій), яке не знищує основ існуючої соціальної структури. З формальної точки зору, під Р. розуміють нововведення будь-якого змісту; 3) В політичній теорії і практиці Р. називають прогресивне перетворення, перевлаштування, свідомий крок до кращого.

Кінцева мета будь-якої Р. – зміцнення, оновлення державних і економічних правил, що, однак, не завжди несе за собою покращення рівня життя, скорочення державних витрат та навпаки – збільшення доходів та зборів. Р. також може трактуватися як «re-» і «form», тобто, зміна форми, змісту або суті чого-небудь (будь-якого об'єкту реформи). Р. передбачає суттєві зміни в механізмі діяльності об'єкта, можлива зміна основних принципів, які ведуть до принципово нового результату і отримання нового економічного чи політичного об'єкта. Не потрібно ототожнювати поняття Р. і «вдосконалення» чи «модернізації». Р., в такому випадку, виступає як механізм корінного перелому сталих процесів, традицій тощо. Саме таке трактування використовується в історичному аспекті: скасування кріпосного права, міська, військова, земська реформи, Столипінська аграрна реформа та ін.

В умовах розвиненого соціально диференційованого суспільства Р. можуть бути різноманітними, суперечливими за змістом, формами здійснення, впливом на перебіг соціальних процесів. Р. спрямовані на прогресивні зміни у суспільстві, вони постають водночас і як захід, покликаний зберегти існування стабільності у суспільстві, суспільного ладу, тих чи інших соціально-політичних, економічних або ідеологічних структур, інститутів, установ тощо.

Як доведено історією, в індустріальному та постіндустріальному суспільстві неминучі такі етапи його розвитку, коли відбувається глибока, докорінна перебудова усталених економічних, соціальних, політичних та організаційно-ідеологічних структур, усіх сторін суспільного життя, яка не тільки потребує Р., а й призводить за певних умов до карколомних змін. Для того, щоб забезпечити країну від потрясінь, влада проводить державу шляхом більш чи менш поступових трансформацій соціальних інститутів і закладів, що перешкоджають розвиткові. Р. спрямовуються також на забезпечення подальшої демократизації суспільства, розширення можливостей для захисту своїх прав.

Інструментом визначення необхідності Р. виступає соціологічна наука. Вона вивчаючи духовний стан суспільства, його громадську думку, що виражає ставлення людей і соціальних груп до здійснення тих чи інших Р., їх наслідків, надає суспільству цінну, своєчасну інформацію та практичні рекомендації для

сфери управління соціальними процесами, здійснення Р. з метою якісних суспільних перетворень.

Література: Колохіна А.С. Історична трансформація змісту терміну „реформа” у контексті державного управління // http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Patp/2011_2/11kaskdu.pdf; Кульчій І.О. Сутність понять “реформування” і “оптимізація” та їх застосування в системі виконавчої влади України // http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm

Леонід Могильний

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. reformare – оновлювати, перетворювати, виправляти) – термін, що з’явився у XVI ст. і спочатку позначав суперечку відносно належної інтерпретації християнської віри, пізніше вона переросла у потужний релігійний, а потім суспільно-політичний рух. Він розпочався як спроба реформувати римо-католицьку церкву, а з часом призвів до виникнення у Європі декількох церков – лютеранської, кальвіністської, англіканської, анабаптистської та ін., які постали проти католицької і у сукупності відомі як протестантські. Всі вони конкурували із католицькою церквою і між собою за відданість вірян. З тим закінчилася доба, коли релігійну єдність у Європі підтримувала одна церква, а її центральне положення було зруйновано.

Батьківщиною Р. стала Німеччина. Її початком вважають події 1517 р., коли доктор богослов’я Мартін Лютер виступив із своїми 95 тезами проти продажу індульгенцій. З цього моменту розпочалася його тривала боротьба із католицькою церквою. Слово «протестант» вперше було використано на рейхстазі в Шпейєрі у 1529 р. для позначення учасників, які підписали Protestatio, документ, де відкрито висловлювалася незгода із рішенням рейхстагу заборонити низку реформ всередині церкви. Пізніше «протестантами» стали називати всіх, хто вийшов із покори Папі Римському під час Р. Своїх теоретиків Р. набула і в Швейцарії, де виник другий після Німеччини найбільший її центр. Там остаточно оформив реформаціонну думку Жан Кальвін. Р. щвидко поширилася також у Нідерландах, Франції, Англії, Італії. Приблизно 40 роками пізніше протестантизм встановився майже у половині Європи. Р. завершилася у другій половині XVI ст. офіціальними рішеннями політичних правителів європейських країн щодо легалізації або відкинення нової протестантської релігії. Таким чином, історію Р. характеризують дві тенденції: теологічний диспут про належне розуміння християнської віри і політичні суперечки про законний статус нових церков.

Появі Р. сприяла сукупність факторів релігійного, культурного, політичного та соціально-економічного плану. Наприкінці існування Римської імперії та на початку Середньовіччя чимало європейських народів були навернуті у християнство, а Папа поступово одержав велику владу в церкві і по відношенню до світських правителів. Однак з часом влада останніх почала зростати, і церква мала для них все менше значення. У самій католицькій церкві посилювалися зловживання. Зокрема, заради збільшення фінансових надходжень вона вдавалася до різноманітних засобів на шкоду своїй духовній природі. Серед них – продаж важливих посад в ієрархії, широке поширення

відпущення гріхів за куплені індульгенції тощо. В Італії вище духовенство вело спосіб життя світських вельмож, будувало розкішні палаци і вдавалося до корупції. Часто священики відправляли таїнства суто механічно, а духовне послання церкви про божу благодать послаблювалося акцентуванням на добрих справах вірянина, під чим розумілися пожертви на церкву. Деякі релігійні діячі, такі як Дж. Уїкліф в Англії, Я. Гус у Богемії, Дж. Савонарола в Італії протестували проти зловживань, проте не могли їх зупинити. Велике значення мало розгортання Ренесансу, спочатку в Італії, а потім за її межами. Між 1300-м і 1500 р. кількість університетів в Європі зросла більше, ніж втричі. Гуманісти вважали, що шляхом відродження античної класики вони започаткують новий золотий вік культури. Інтерес до античної культури, який надихався Ренесансом, мав важливий вплив на релігію. Знання давньоєврейської та давньогрецької мови надало вченим можливість перечитати Священе Писання мовою оригіналу. Також, вивчаючи ранньохристиянські часи, вони побачили, як змінилася церква впродовж століть. Винайдення і впровадження у Європі книгодрукування від середини XV ст. надало більших можливостей для поширення наукових праць та критики. Все більше людей крім духовенства одержувало освіту. Протестантські діячі також всіляко підкреслювали необхідність освіти. Це вважалося важливим, аби віруючі могли самостійно читати Біблію для розуміння істин, що допомагають врятувати душу. Таким чином Р. руйнувала уявлення про непохитність духовної влади церкви, про її роль посередниці між Богом і людьми. Не таїнства церкви наближають людину до благодаті, а особиста віра. Єдиним авторитетним джерелом для християнина проголошувалося Писання, а не декрети Пап. Вимагаючи реформувати церкву, М. Лютер доводив, що потрібно секуляризувати церковне майно, розпустити чорнечі ордени, а у монастирях розмістити школи й лікарні. Гасло «дешевої церкви» було дуже популярним, проте головне досягення Р. полягало у тій особливій ролі, яка надавалася особистості у її індивідуальному спілкуванні з Богом. Позбавлена посередництва церкви людина мала сама відповідати за свої вчинки, тобто на неї покладалася набагато більша відповідальність. Р. підвищувала значення мирського життя й діяльності, проповідуючи можливість спілкування з Богом чере влаштоване відповідним чином суспільство. Ж. Кальвін вчив, що знак Божественного благовоління до людини розкривається у її практичній діяльності: успіх або неуспіх – критерій, який дозволяє зрозуміти, прокляття чи благодать лежить на людині. Таким чином Р. надавала багато стимулів всім сферам життя. Усі роботи набували духовного значення і важливості. Протестантське підкреслювання святості повсякденного буття заохочувало працелюбність, ощадливість і турботливе управління матеріальними благами. Це ставлення стало важливою рисою протестантської етики. Трудова етика Р. освящала практицизм, підприємництво, що в подальшому вплинуло на розвиток промисловості і торгівлі. Про це йдеться у відомій праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905 р.): «Результатом Р. … було насамперед те, що на противагу католицькій точці зору моральне значення мирської професійної праці і релігійна відплата за неї надзвичайно виросли». І Р. , і Ренесанс поставили в центр людську особистість, енергійну, націлену на

перетворення світу, з яскраво вираженим вольовим началом. Проте Р. при цьому мала більш дисциплінуючий вплив: вона заохочувала індивідуалізм, але вводила його у суворі рамки моралі, заснованої на релігійних цінностях. Автономія особистості стверджувалася із повагою до ролі і місця церкви у суспільстві. Розпад серцевини середньовічного суспільства позначив необхідність переформулювання всіх сторін життя, приватного і громадського. Проблеми освіти, права, торгівлі, особистої поведінки тощо розглядалися з великим ентузіазмом. Набагато більшого значення набула світська культура. Однак це не означало секуляризованого суспільства. Релігія в значній мірі вбачалася у суті речей, хоча б з причини загальної згоди про те, що існує божественний порядок, що регулює все живе. Якщо основною ідеєю середньовічного світу було поняття єдності суспільства під егідою церкви, так єдність у Р. передбачала рівність церкви і суспільства.

Р. справила величезний вплив на масову свідомість європейців. Нерідко ствердження нових релігійних ідеалів тягло за собою кровопролитні громадянсько-релігійні війни, такі як війна протестантських князів Німеччини, війна католиків та гугенотів у Франції. В результаті Р. Європа розділилася між католицькими країнами на півдні і протестантськими на Півночі. Виникнення нових протестантських конфесій призвело до урізноманітнення релігійного життя, що з часом зумовило необхідність релігійної толерантності і поваги до значущості індивідуальної свідомості. Р. також стимулювала зміни всередині католицької церкви, вона відновила чистоту і силу у період від середини XVI ст. до початку XVII-го у русі, що одержав назву Контрреформації.

Література: Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма /Пер. с нем. – М., 2006; Карпов А. О. Диспозитивные истоки ренессанса и реформации //Человек. – 2012. – № 1; Смирнов М. Ю. Реформация и протестантизм: Словарь. – СПб., 2005;

Тетяна Орлова

РИСОРДЖИМЕНТО (італ. Risorgimento, букв. – відродження)

1. Спочатку слово «Р.» використовувався в Італії виключно в культурному, літературному аспекті і лише при посередництві ідеолога італійського Просвітництва В. Альфьєрі, це поняття поступово розширюється в національному контексті, поєднуючи політичні, національні та культурні аспекти. Хронологічні межі Р. – досить широкі. Вважається, що Р. пройшло декілька етапів: перший – кінець XVIII ст. – перша половина XIX ст.; другий – період з 1848 до 1870 рр.

Перший етап Р. характеризувався розвитком ідей просвітницької філософії, критикою феодально-абсолютистських порядків, проте італійська буржуазія була ще надзвичайно економічно слабкою, неоднорідною за своїм соціальним складом, а народні маси перебували під впливом католицького духівництва, що стояло на захисті феодальної реакції. Основною перешкодою на шляху Р., виявилися: політична роздробленість, іноземне гноблення, панування феодалізму та абсолютизму. Найбільш розвинутою державою на півночі Італії було Сардинське королівство (П'ємонт, Савойя, та о. Сардинія). Ломбардія з

Міланом, герцогство Тосканське належали Австрії. Аристократичні республіки Венеція і Генуя переживали період занепаду. Найбільшої роздробленості зазнала центральна частина країни. Іноземні держави втручалися в італійські справи. Опорою феодальної реакції виступала Папська область з м. Римом. Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. сприяла початку боротьби італійського народу за національну незалежність та єдність. Ця боротьба становила основний зміст процесу Р., вона пробуджувала національну свідомість, сприяла зростанню визвольних прагнень серед передової частини італійського суспільства. В країні створювались політичні товариства, виходили газети, які закликали маси до проведення ліберальних, демократичних реформ. Однак в країні зберігався абсолютизм, дворянство й правлячі династії італійських держав були налякані революцією у Франції. Завоювання Італії Францією у 1797 – 1798 рр. та перетворення її на ряд залежних від Франції республік, сприяли повстанню проти місцевих династій. Французькі завойовники не лише проводили в Італії буржуазні реформи, вони водночас нещадно грабували країну. Рух за Р. набував значних масштабів під час буржуазних та буржуазно-демократичних революцій (рух карбонаріїв, Неаполітанська революція 1820 – 1821 рр., революція в Центральній Італії 1831 р.).

Другий етап руху Р. починається з 1848 р. і триває до 1870 р. Характерними особливостями ідеологічних передумов Р. були: ліберальні, республіканські, соціалістичні та антиклерикальні ідеї. В 30-ті рр. XIX ст. в Італії існували дві політичні течії: республіканська та ліберальна. Першу очолював Д. Мадзіні, який створив таємне товариство «Молода Італія», що боролося за об’єднання країни та проголошення республіки під гаслом «Єдність та республіка». Здійснити це можливо було, на думку Д. Мадзіні, тільки шляхом індивідуального терору та повстань, які мали перерости в переможну революцію. До цього руху приєднався Д. Гарібальді, який згодом очолив народний рух. Ліберали прагнули об’єднати італійські держави під владою Савойської династії. Лідером цієї течії був К. Кавур, який з 1847 р. видавав політично-економічну газету «Відродження». 12 січня 1848 р. на о. Сицилія в м. Палермо почалося повстання, яке згодом переросло в революцію. Першим відкрито відмовився від ідей Р. і боротьби проти Австрії Папа Римський Пій IX. Однак рух за Р. підтримала Венеціанська область. Повстання в Тоскані змусило австрійського герцога ввести до складу уряду лібералів на чолі з Дж. Монтанеллі, який закликав до об’єднання та спільної боротьби. В Римі відбувалися збройні сутички між демонстрантами та швейцарською гвардією, яка охороняла Ватикан. Рух революційних мас в П’ємонті зазнав поразки. Монархічні режими в Італії відновилися. В 50-ті рр. XIX ст. ідеї Р. знову оволодівають народними масами. Цьому сприяє прихід до влади в П’ємонті ідеолога поміркованих лібералів К. Кавура, який у 1857 р. створює «Італійське національне товариство», гаслом якого стає об’єднання Італії на чолі Савойської династії. Рух за Р. охопив все ширші кола демократів, лібералів не лише в роки війни П’ємонта з Францією та Австрією (1859 р.), а й під час повстання в Палермо (1860 р.). З 1870 р., після поразки Франції у війні з Пруссією, національно-визвольний рух італійського народу за Р. остаточно завершується

приєднанням Риму до складу італійської держави З 1871 р. він стає столицею об'єднаного королівства. Об'єднання Італії відбулося у формі конституційної монархії.

2. Р. називають періодом вступу Італії в Першу світову війну на боці Антанти, так як внаслідок війни до складу Італії увійшли прикордонні території з італійським населенням (Трентіно, Істрія).

3. Р. – визвольна боротьба італійського народу 1943 – 1945 рр. проти німецьких та італійських фашистів у роки Другої світової війни.

Література: История Европы. – Т.5. – М., 2000; История Италии. – Т.2. – М., 1970.

Наталія Папенко

РИТУАЛ (від лат. ritualis – обрядовий, ritus – релігійний обряд) – дія, що здійснюється внаслідок своєї символічної важливості та спроможності викликати емоції у присутніх, також нерідко вважається, що Р. може впливати на природні та надприродні сили.

Р. слід вважати обряди надзвичайно урочистого, демонстративного характеру, де форма виконання жорстко регламентована. До Р. відносяться норми складних символічних дій, що історично виникли або були навмисно встановлені, й система яких набула жорсткої канонізації. Р. являє собою демонстрацію форми, що втілює не стільки змістовність цінностей, скільки ставлення до них – визначення, повагу. Р. наповнює змістом ситуацію і поведінку в ній, дає відчуття початку чи завершення подій. Це забезпечує почуття доцільності, немарності поведінки, особливості моменту, правильності того, що відбувається, є маркером завершеності подій. Спільне виконання громадських Р. стверджує єдність, дає можливість відчути свою причетність до спільноти та її життя.

Теоретичним осмисленням Р. займались представники міфологічної, еволюціоністичної, функціональної шкіл соціальної антропології. Так, міфологічна школа пояснювала появу Р. в відтворенні міфологічних сюжетів в пантомімі та драмі (Г. Спенсер, Е. Тайлор, А.Н. Афанасьєв). Тісний зв'язок Р. та міфу наглядно прослідковується в тотемістичних міфах та обрядах. Так, австралійці розігрують в Р. епізоди священних оповідань про першопредків; кожній дії, кожному рухові виконавців обряду відповідає той чи інший епізод в оповіданні про подвиги предків.

Дж. Фрезеру належить відтворення первісних сюжетів аграрної міфології на основі різнобарвної мережі культової обрядовості. Особливо наглядно в дослідженнях Дж. Фрезера показаний тісний зв'язок міфів та обрядовості на прикладі культу Озіріса. Прямий зв'язок Р. з міфом демонструють грецькі культи Деметри, Діоніса, Орфея тощо. За думкою Е. Дюркгейма, Р. покликаний зняти протиріччя між сакральним та побутовим, профанним. Оскільки релігійна свідомість завжди розділяє світ на сакральне та мирське, то в Р. відновлюється первинна міфологічна єдність світогляду, досягається психологічний комфорт. Для Б. Маліновського Р. – передусім, необхідний елемент існування суспільства, який несе функцію єднання соціальної групи.

Приклади Р. як пояснення міфологічних текстів та суспільної солідарності можна простежити на церковних та народних обрядах, що побудовані на мотивах євангельських оповідань. Такими сценічними постановами переповнені календарні обряди та свята народів Європи. Поруч із звичаями та Р. місцевого, часто дохристиянського походження, є багато таких, що відображають епізоди євангельської історії: такими були середньовічні містерії – сцени народження Ісуса, драматизація пасхального циклу «страстей Христових», урочисте святкування «воскресіння Христового», із запалюванням вогнищ, традиційних вітань, благовістом дзвонів та ін. Проте в більшості випадків ці релігійні інсценування вже втратили чи поступово втрачають характер суворої обрядовості, перетворюючись на народну забаву, або на офіційну церковну літургіку.

Література: Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. – Т. 2. – М., 1998; Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М:, 1989; Durkheim E. Elementary forms of the Religious Life // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). – N.Y., 1973.

Павло Шидловський

РІД – один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я – Р. – фратрія – плем 'я. Складався з кровних родичів. У межах Р. шлюбні стосунки були заборонені, тому члени Р. брали шлюб із представниками інших родів або шлюбних кланів. Таким чином частина членів Р. переходила до інших громад відповідно до традицій патрилокального чи матрилокального шлюбу, але більшість кровних родичів, які залишалися в своїй громаді, утворювали своєрідне родове ядро господарської громади.

Література: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М., 1983.

Михайло Гладких

РОЗВІДКА.

1. В широкому розумінні – спосіб одержання інформації про те, що старано приховується.

2. Система органів держави, наділених спеціальною компетенцією для добування й аналізу розвідувальної інформації, а також проведення інших спеціальних заходів в інтересах забезпечення переваг своєї держави в політичній, економічній, військовій та науково-технічній діяльності. В організаційному відношенні – це розгалужена мережа загальнодержавних і відомчих спеціальних розвідувальних служб, які мають свої підрозділи у власній країні та за її межами, координаційних органів (національних і міждержавних) спеціальних служб і установ (науково-дослідних, технічних тощо). Р. використовує у своїх інтересах недержавні, у т.ч. й приватні агенства й організації, детекривні, емігрантські та ін. Функції Р. часто виконують спеціальні структури політичніх партій, комерційних структур та інших приватних, неурядових організацій. Органи Р. підпорядковуються, як правило,

вузькому колу вищих посадових осіб своєї держави та підзвітні спеціальним комісіям представницьких органів влади. В організаційному відношенні органи Р. звичайно поділяються на автономні, які займають звичайно самостійне місце в системі органів державної влади і управління, та на відомчі, які є лише частиною того чи іншого нерозвідувального органу державного управління (міністерства оборони, міністерства закордонних справ тощо).

3. Розвідувальна діяльність – в широкому розумінні діяльність розвідувальних органів держави, а також інших державних і приватних організацій та осіб, яка полягає у добуванні розвідувальної інформації про противника й безпосередньому підриві його сил, зазвичай таємними, конспіративними засобами та методами. Є специфічною формою політичної та воєнної боротьби і покликана сприяти виконанню зовнішньої та внутрішньої функцій держави.

За основними сферами дії розрізняють розвідки зовнішню тавнутрішньополітичну (внутрішню); особливою сферою є розвідувальна діяльність збройних сил, яка ведеться ними у власних інтересах (військова розвідка).

Зовнішня Р. полягає в добуванні інформації про політичне й економічне становище інших держав, про стан їхніх збройних сил та науково-технічний потенціал. В залежності від характеру даних, що є об'єктом зовнішньої Р., розрізняють політичну, економічну, науково-технічну, військову Р., а також Р. з метою контррозвідки (оперативна Р., або зовнішня контррозвідка). Залежно від важливості завдань забезпечення державної політики вона поділяється на стратегічну й тактичну. З точки зору організаційної зовнішню Р. поділяють на Р. з нелегальних позицій, Р. з легальних позицій та на технічну Р.

Внутрішньополітична Р. (політичний розшук) обслуговує внутрішньополітичні інтереси держави в цілому та її окремих органів. В процесі вутрішньополітичної Р.збирається як відкрита, так і приховувана інформація про організацію внутрішньополітичних противників, про їх програми і плани, практичну діяльність та її результати, про характер і ступінь впливу цих сил всередині країни та з кордоном, про наявність внутрішніх суперечностей і конкуруючих груп в середовищі внутрішньополітичних противників, про їхніх союзників тощо. Зібрана інформація використовується для послаблення сил політичних противників шляхом їх внутрішнього розкладу й розколу, дискредитації всередині країни й за рубежем, відриву від союзників, для утруднення їхньої політичної діяльності застосуванням загальних попереджувальних заходів, адміністративної або фізичної розправи. Внутрішньополітична Р.звичайно здійснюється спеціалізованими службами, об'єднаними з контррозвідкою.

Військова Р. – це добування, збір та вивчення даних про противника (військово-політичну обстановку в окремих країнах і коаліціях ймовірного чи діючого противника, його збройні сили та військово-економічний потенціал, склад, положення, характер дій і наміри угруповань військ), а також про театр воєнних дій (насамперед про

місцевість і погоду). Є видом забезпечення воєнних (бойових) дій. У збройних силах організується командуванням і штабами всіх рівнів. За масштабами, призначенням і завданнями поділяється на стратегічну, оперативну і тактичну. В залежності від сфери дій підрозділяється на наземну, повітряну, морську і спеціальну, а за специфікою виконуваних завдано, способам ведення і джерелам одержавння даних про противника – на агентурну Р., спеціальну, військову (тактичну), радіо- й радіотехнічну, артилерійську, інженерну, радіаційну, хімічну, біологічну (бактеріологічну), гідрографічну, гідрометеорологічну. В інтересах забезпечення військ організується топографічна, медична, технічна, тилова Р. та ін. Виходячи із застосовуваних технічних засобів, виділяють Р. радіоелектронну (радіо-, радіотехнічну, тепловізорну, лазерну), оптико-електронну (телевізорну, тепловізорну, лазерну), оптичну (візуальну, фотографічну), звукову (звукометричну, гідроакустичну, сейсмоаку4стичну), магнітометричну та ін. Основними способами добування розвідувальних даних є: спостереження (слідкування), підслуховування, фотографування (наземне, повітряне, надводне, підводне, космічне), перехоплення інформації на лініях зв'язку, технічний аналіз випромінювання радіоелектронних засобів, пеленгування, пошук (виявлення, прихований підхід і несподіваний напад на об'єкт з метою захоплення носіїв інформації), напад, засідка, Р. боєм, опитування місцевих мешканців, допит полонених і перебіжчиків, вивчення захоплених у противника документів.

Олег Божко

РОЗКУРКУЛЕННЯ – репресивна політика радянської влади спрямована проти селянства під час здійснення колективізації. Мета Р. полягала у залякуванні українського селянства та ліквідуванні його опіру політиці масової примусової колективізації. Сам термін «куркуль» не мав економічного або юридичного обґрунтування. Формально куркулями вважали селян, які використовували найману працю. З початком колективізації в Україні проводилась політика економічного «вичавлювання куркуля» із села, що на практиці реалізовувалася адміністративними та економічними методами. 30 січня 1930 р. було прийнято таємну постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». В основу цього документу було покладено виступ Й. Сталіна на з'їзді аграрників-марксистів, де він закликав ліквідувати куркульство як клас. Згідно цієї постанови заможна частина сільського населення ділилася на 3 категорії. До першої зараховували активних противників колективізації, які підлягали ізоляції або розстрілу. До другої категорії віднесли власників великих господарств, колишніх поміщиків, непманів, учасників антибільшовицького руху тощо, їх мали виселити разом із родинами у віддалені райони СРСР – Сибір, Казахстан. До третьої категорії були включені усі селяни, що не бажали вступати до колгоспів, вони підлягали арешту та висилці з села із конфіскацією усього майна. Масові арешти та висилки проводилися органами Державного політичного управління із

частковим залученням регулярних частин Червоної Армії. Активну допомогу каральним органам у проведенні Р. надавали найбідніші верстви українського села. Слідчі функції, складання списків куркулів, опис майна здійснювали комнезами (комітети незаможних селян), політвідділи при МТС (машинно-тракторних станціях), а також правління колгоспів та артілей.

Перша хвиля масових репресій проти селян припала на лютий – березень 1930 р. У цей період Р. охопило 29 округів УСРР. Репресії проти селян продовжувалися до кінця 1930 р. Усього, за офіційними даними, в Україні було ліквідовано 200 тисяч селянських господарств. Разом із членами сімей постраждало близько 1,2 – 1,4 млн. осіб. В сучасній історіографії наводиться також цифра 350 тисяч господарств, що були знищені під час політики Р. та колективізації.

Мирослав Борисенко

РОЯЛІЗМ (фр. royalirme, від royal – королівський) – ідейно-політична течія в Західній Європі, що об'єднувала прихильників монархії. Вперше термін «Р.» увійшов у вжиток у Франції наприкінці XVIII ст. під час французької буржуазної революції (1789 – 1799 рр.) для позначення прихильників монархії Бурбонів. У період реставрації Бурбонів у Франції існувало дві політичні партії цього напрямку: 1) ультра-роялісти або крайні монархісти, які прагнули відновити абсолютну монархію, не хотіли пристосовуватися до умов розвитку капіталістично-індустріального суспільства і вбачали гарантію свого існування й добробуту у відновленні феодальних привілеїв. Ідеологами і лідерами цієї партії стали Л. де Бональд, Ж. де Местр і Ф. де Шатобріан; 2) конституціоналісти-роялісти або помірковані роялісти, які виступали за збереження конституційної монархії, лідер – П.-П. Ройє-Коллар. Р. зображали владу монарха як дану Богом, а республіканську форму правління – як продукт недосконалості людського розуму. Л. де Бональд наголошував, що лише спадкова монархія є легітимною і має переваги над республіканською формою правління. Це: бажання «загального блага», тобто подолання соціальних конфліктів; відносини між монархом і його підданими мають патріархально-сімейний характер; неподільність монархічної влади сприяє виробленню та здійсненню управлінських рішень і правових форм; спадковий характер монархічної влади обумовлює особисту відповідальність, з якою монархи виконують свої функції.

Монархи в сучасних умовах не відіграють значної ролі у здійсненні державного керівництва суспільством, а в ряді країн є суто символічними фігурами, що наділені лише церемоніальними повноваженнями.

Література: Монархи Европы. Судьбы династий. – М., 1996.

Наталія Папенко

РУХ ЖІНОЧИЙ – поняття, що позначає сукупність жіночих організацій, діяльність яких спрямована на підвищення соціально-політичного статусу жінок і досягнення рівних прав з чоловіками. На відміну від інших видів соціальних рухів суб'єктом цього руху є група, що виділяється за ознакою статі, її специфічними інтересами. Ці інтереси сформувало протиріччя між чоловічою і

жіночою соціально-демографічними групами, що склалося історично, в основі якого – проблема нерівноправного положення жінки в суспільстві. Дослідникі вважають, що Р. Ж. треба розглядати як у вузькому, так і широкому значенні. У вузькому значенні – це громадський рух, що ставить за мету мобілізувати активність жінок на досягнення ними справедливого і гідного місця в суспільстві. Основою його є добровільне об'єднання жінок, які діють відповідно до цілей і завдань, закріплений в прийнятих ними програмах і статутах. В широкому розумінні Р. Ж. являє собою розвиток соціально-політичної активності жінок взагалі. Якщо рух орієнтується на зміну структури гендерних відносин, то його називають фемінстичним, якщо діє, виходячи із існуючих гендерних ролей, тоді – просто жіночим.

Жіночий рух як рух за емансипацію і як соціальне явище виник у середині XIX ст.: у Сполучених Штатах Америки – у 40-х рр., у Великій Британії – у 50-х, У Франції та Німеччині – у 60-х, в Скандинавських країнах – протягом 70-80-х років. Це був час прискореного розвитку капіталізму на базі індустріалізму, що викликало гостру потребу у нових працівниках. Жінки масово залучалися у виробництво. Відчувши власність на свої робочі руки, вони поступово почали відчувати потребу у захисті своїх громадських прав. З одного боку, пролетарські маси були основою зміцнення марксистського фемінізму. З іншого, середній клас, тобто представниці заможних верств, які мали певну освіту, проте прагнули доступу до професійної діяльності, яка була неможлива без вищої, живив ліберальний фемінізм.

В Україні феміністичні погляди почали поширюватися також у XIX ст. Організаційно український Р. Ж. оформився у 1884 р. заснуванням Н. Кобринською першого жіночого товариства у Станіславі (нині – Івано-Франківськ) і жіночого гуртка в Києві під керівництвом О. Доброграєвої. Пізніше організувалися «Клуб русинок», «Гурток українських дівчат», «Жіноча громада», «Союз українок» та ін. Ідеологами українського Р. Ж. виступили Н. Кобринська, С. Русова, Хр. Алчевська та ін. Радянська влада, формально надавши жіноцтву всю повноту прав, не терпіла громадських організацій, які б діяли поза її контролем. Тому всі феміністські організації були оголошені «буржуазними» і розпущені. Натомість при партійних комітетах були створені жінвідділи, призначені для мобілізації жіноцтва на побудову соціалізму. Були також огранізовані жіночі ради і делегатські збори, які мали вирішувати жіночі проблеми. З часом, попри жорсткий контроль, вони виявили небажану активність у відстоюванні інтересів працівниць. Тому, оголосивши «остаточне вирішення жіночого питання» у зв'язку з успіхами соціалістичного будівництва, названі структури були розпущені. Жіночий рух продовжував існувати у Західній Україні до встановлення там радянської влади, а також за кордоном.

З набуттям Україною державної незалежності Р.Ж. відродився. Почали створюватися організації, які дослідники поділяють на декілька типів. До першого типу відносяться організації історичні або традиційні. Вони відродилися на базі тих, що існували в різні періоди на різних теренах України. Це такі, як "Союз Українок", "Українська християнська партія жінок", "Жіноча Громада", "Всеукраїнські жіноче товариство ім. О. Теліги", "Спілка жінок

України" та деякі ін. Названі організації стоять на різних ідейних позиціях, часом навіть діаметрально протилежних ("Спілка жінок України" була створена на основі жіночих рад – єдиної жіночої організації, яка існувала за радянських часів, а "Союз Українок" задекларував відродження дорадянських традицій), розглядають себе як продовження традицій українського Р.Ж. Їхні лідерки вбачають в якості головних цілей участь жінок у процесі розбудови української національної держави і від уряду вимагають визнання за ними права впливати на суспільно-політичні процеси в країні. Другий тип – це соціально-орієнтовані жіночі організації, що виникли як відгук на пекучі соціальні проблеми, "занедбані" суспільством. Діяльність таких організацій зосереджується не на жіночих проблемах, а радше на покращенні життя суспільства. Прикладами можуть бути "Організація солдатських матерів України", Асоціація жінок "За генофонд України", "Всеукраїнська спілка організацій багатодітних", Всеукраїнська громадська організація "Рада жінок-фермерів України" та багато інших. Саме соціально орієнтовані жіночі організації являють найбільшу за чисельністю групу. Організації ділових жінок складають третю групу або тип. Такі організації виявляють відстороненість від українського державного будівництва, вважаючи головним питанням економічне виживання. Прикладами можуть бути об'єднання ділових жінок різних міст – "Либідь" у Києві, "Жіноча взаємодопомога" – у Харкові, "Феміна", "Донецька ліга ділових жінок" та ін. Четвертий тип – це організації "освітнього типу", які своєю діяльністю сприяють трансформації суспільних поглядів на становище жінок через реалізацію різного роду освітніх програм, в першу чергу впливаючи на підвищення свідомості самих жінок, особливо молодих. В цьому задіяні існуючі центри гендерних досліджень. Сюди ж відносяться організації, створені представницями творчих професій (Українська асоціація жінок-кінематографісток, Київський мистецький жіночий центр, Харківський міський центр солідарності жінок творчих професій "Фемін-інформ" та ін.).

При тому, що кількість організацій рахується сотнями, участь жіноцтва в них не можна назвати масовою. Дослідники називають показник у 0,2% жіночого населення, яке бере участь в роботі жіночих об'єднань України. Вузькість соціальної бази обумовлює слабкість Р. Ж., як би не вихваляли його розмах і масштабність функціонерки тих чи інших організацій. Розглядаючи питання стосовно соціальної бази Р. Ж., слід дивитися на проблему ширше, аналізувати соціальний склад українського суспільства з огляду на представленість середнього класу. Адже саме середня верства населення створює найкраще середовище для сприйняття і поширення ідей демократії, модернізації, до яких відноситься ідея емансипації жіноцтва. Проте сучасне українство в кращому випадку має питому вагу середнього класу на рівні приблизно 10 % із тенденцією до скорочення, тоді як в країнах розвиненої демократії цей показник сягає від 60 до 80%.

Певною мірою особливості соціального розвитку українства вплинули на основні тенденції, що виявляють себе у сучасному Р. Ж. Перша з них – традиційна, пов'язана з діяльністю жінок, спрямованою на відновлення національної мови, народних традицій і звичаїв. Прихильниці цієї тенденції або

повністю не сприймають ідеї фемінізму, або ведуть мову про "прагматичний (практичний) фемінізм", тобто такий, що зайнятий практичними справами, а не боротьбою за забезпечення умов вільної самореалізації жіноцтва. Друга тенденція має феміністичне спрямування, пов'язана дійсно із визначенням жіночих інтересів і захистом їх. Проте, у сучасному українському суспільстві подібні погляди не є поширеними, навпаки, сприймаються як чужі, оскільки або самі жінки впевнені, що їх соціальний статус від давнини високий, або не мають самоусвідомлення власного реального становища і проблем.

Пріоритетними напрямками діяльності жіночих організацій в Україні нині є: розбудова громадянського суспільства, правозахист, запобігання торгівлі людьми, відтворення і планування сім'ї, соціальна робота, благодійність, бізнес-тренінги, культурно-просвітницькі заходи, міжнародне співробітництво. Слід наголосити, що на першому місці, як і в минулі часи, залишається харитативна робота. Основні функції жіночих громадських організацій: організаційна (створення нових об'єднань, залучення молоді в якості нових членів); інтеграційна (об'єднання з іншими організаціями); ідеологічна (визнання своєї світоглядної ролі в реалізації політичних завдань); виховна (формування у жінок власної гідності, ініціативності); координаційна (взаємодія із іншими громадськими організаціями); творчо-культурологічна (проведення масових заходів); благодійницька (захист окремих категорій жінок та надання їм соціальної допомоги). Головна ж місія неурядових жіночих організацій полягає у репрезентації інтересів жіноцтва з точки зору утвердження гендерної рівноправності.

Література: Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://party.civicua.org/women/zhruh.htm; Луценко Е. Современное женское движение в Украине //Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике / Ред. И. Жеребкина. – Х. , 1999.

Тетяна Орлова

РУХ ІСТОРИЧНИЙ – складний і багатогранний процес історичного розвитку людини і суспільства, спосіб їх існування в часовому і просторовому вимірах. Це поняття взаємозв'язане з науковими категоріями історичного процесу, історичного часу, історичного простору та ін. Р.І. включає в себе еволюцію самої людини, усіх форм її життєдіяльності, зміни характеру соціокультурних та економічних відносин між людьми, поширюється на історію людських цивілізацій і спільнот, на розвиток історичного пізнання та історичної думки. Він виявляється в різних формах розвитку та сферах: виробничій, інтелектуальній, суспільній, соціокультурній, політичній, пізнавальній, дипломатичній, військовій та ін. Він далекий від приписування йому лінійності, незалежно чи це «лінійний прогрес» чи «лінійнитй регресс». Його слід розуміти швидше як хвильовий процесс із численними переходами, наслідки яких зазделегідь не можливо визначити. З проблемою Р.І. пов'язані такі

фундаментальні питання історичної науки як хронологія та періодизація історії, причинно-наслідкові зв'язки, сутність історичного факту тощо. Він характеризується численними перервами, стрибками, має різну динаміку, темп, наповнюваність та інтенсивність. Історія знає чимало типів розвитку та проявів Р.І.: а) швидкі якісні зміни прогресивного спрямування (революційний тип); б) поступові прогресивні зміни (еволюційний тип, шлях реформ); в) застій, топтання на місці (стагнація); в) назадній або зворотний рух(регрес).

Ідеї Р.І. висунули ще мислителі античних часів, трактуючи історію за послідовністю подій і хронологією життєдіяльності видатних діячів. Вони отримали подальший розвиток у добу середньовіччя, відтак Відродження та Просвітництва. У кожному моменті історичного дослідження важливо розмежовувати довготривалий та короткотривалий рух, їх особливі імпульси; рух, який виник недавно, і рух, який йде з глибини віків. Виявом Р.І. виступає й сучасність з її різними часовими ритмами: вчора, сьогодні, тільки що. Його мірою служить наукове дослідження, яке дозволяє пояснити його сутність, виявити особливості в порівнянні з рухом в інші періоди, або в інших країнах.

Одна із функцій Р.І. полягає в забезпеченні наступності історичного процесу, в успадкуванні традицій поколінь, адже кожне нове покоління сприймає та інтерпретує минуле на базі тих концепцій і світоглядних цінностей, які визначають його ставлення до навколишнього світу та формує своїх власних дослідників. Категорія Р.І. відіграє важливу світоглядну роль, оскільки засобом цього поняття у свідомості людей формується розуміння спрямованості історичного процесу.

Література: Бойченко І. В. Філософія історії: підручник. – К., 2000; Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства . – Вид.3-є, доп. – К., 2001; Зашкільняк Л.О. Сучасна світова історіографія: посібник. – Львів, 2007; Ковалев А.М. Законы истории и общества современного мира. – М., 2003; Семенов Ю.И. Всемирная история как единый процесс развития человечества во времени и пространстве // Философия и общество. – 1997. –№1.

Ярослав Калакура

РУХ НЕПРИЄДНАННЯ – назва групи країн, пов'язаних довільною угодою неучасті у будь-яких військово-політичних блоках. Основою для формування Р. Н. став «Дух Бандунга» – концепція єдиної політики держав «третього світу» (на той час ще існували два світи – «капіталістичний» і «комуністичний»), що була вперше сформульована на бандунзькій конференції (1955 р.), де 23 азіатських та 6 африканських держав проголосили свій нейтралітет і неприєднання до будь-яких блоків. У 1961 р. у Белграді відбулася перша конференція країн, що не приєдналися. Конференція проходила в період політичної напруженості між двома суспільно-політичними системами, яку загострювали Берлінська криза та конфлікт у Лаосі. Ініціаторами проведення конференції виступили прем'єр-міністр Індії Дж. Неру, президент Об'єднаної Арабської Республіки Г. А. Насер, президент Югославії Й. Броз Тіто. У конференції взяли участь представники 25 держав. Нині Р. Н. об'єднує понад 100 держав. Члени його не дотримуються

єдиної політичної лінії. В основі їх співробітництва – визнання таких загальних принципів, як неучасть у будь-яких військово-політичних блоках, антиколоніалізм, мирне співіснування, міжнародне роззброєння і повага до цілісності й суверенності інших держав. З Р. Н. було тісно пов'язане звільнення «третього світу», що відбувалося внаслідок деколонізації після Другої світової війни. З середини 1970-х рр. поглиблюється глобальна проблема конфронтації між «багатою» Північчю та «бідним» Півднем, що позначається на економічній, соціальній , політичній та культурній сферах. Ця проблема нині є однією з тих, що входять до кола проблем Р. Н.

Література: Матьовка М.П. Рух неприєднання: стан і перспективи розвитку (60-90-ті роки XX ст.). – Ужгород, 1998; Костюк Р.В. Движение неприсоединения в эпоху холодной войны // Клио.– 2011. – № 4; Крылов С.А. Движение неприсоединения : от Белграда до Гаваны // Латинская Америка.– 2008. – № 4.

Тетяна Орлова

С

САМОДЕРЖАВСТВО – монархічна форма правління в Росії, за якої вся повнота влади належить царю. С. в Росії було встановлено у другій половині XVI ст. за царювання Івана Грозного. Воно було підготовлене всім ходом попередньої російської історії і відповідало рівню розвитку продуктивних сил.

Селянська війна поч.атку XVII ст. була могутнім ударом по системі самодержавної влади. Відродилися на певний час станово-представницькі форми управління країною, проте соціально-політичні зміни в суспільній структурі Московської держави за часів правління Івана Грозного виявилися такими вагомими, що знищити їх було неможливо. Поміщицьке землеволодіння перетворилося на основну соціально-економічну базу панівного класу; було запроваджено кріпосництво; державну організацію військової служби; церкву підпорядковано царській державі; встановлено адміністративну регламентацію та податок на торгівлю; створено єдину державну податкову систему.

Зміцнення С. в серед. XVII ст. відобразилося в Соборному уложенні 1649 р. і фактично стало реставрацією основ самодержавної влади, що були закладені в опричнині Івана Грозного. Початкові форми апарату влади С. з часом поступилися місцем іншим формам, які в свою чергу змінювалися у процесі історичного розвитку. Проте в усій історії С. простежуються ті чи інші методи опричнини. С. в Росії було знищено в ході Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

В'ячеслав Мордвінцев

САМУРАЇ (япон. 侍: «служиві [люди]») – привілейований військовий стан традиційної Японії. У самій Японії для найменування означеного стану частіше використовують термін буші («військові люди»). Головною причиною

виникнення самурайства став фактичний розклад армії попереднього покоління, що комплектувалася на засадах загальної військової повинності, в умовах краху пов'язаної з нею державної надільної системи, всебічного занепаду керованої аристократичним кланом Фуджівара системи цивільно-бюрократичної державності та відповідної неспроможності війська старого зразка ефективно виконувати свої функції по захисту існуючих кордонів та здійсненню необхідних завоювань. Поява самурайства пов'язана з мілітаризацією тих родів аристократів (куґе), які програли боротьбу за владу в столиці та були витіснені на службу до провінції. Там колишні куґе вимушено змінили «профіль діяльності» на військовий та інкорпорували до своїх кланів частину ґьоші – напівпривілейованих військових поселенців, поява яких була інспірована владою для захисту та розширення кордонів Японії в умовах кризи попередньої військової системи. Це спричинило соціальну мутацію таких кланів із аристократичних на мілітарні та призвело до появи наприкінці X – на початку XI ст. у суспільній структурі Японії нового стану професійних спадкових військових – буші (самурайства). Користуючись абсолютною військовою перевагою над конкурентами із числа аристократів і буддійських теократів, у XII ст. самурайські клани взяли курс на встановлення в Японії режиму військової диктатури, першим варіантом якої стала диктатура клану Тайра (1156 – 1185 рр.). Проте намагання Тайра утвердити свою диктатуру всупереч пануючим у тогочасній Японії принципам кланової «правової держави» (ріцурьо кокка) спричинили кризу і крах режиму їхньої нелегітимної військово-самурайської диктатури та майже повне фізичне винищення самого клану Тайра. Результатом системної кризи стало належним чином законодавчо оформлене утвердження в Японії політичного режиму шьоґунату (яп. бакуфу), в межах якого церемоніальним главою держави формально залишався імператор (тенно), проте уся реальна політична, економічна та судова влада за чинним законодавством була передана шьоґуну – легітимному військовому диктатору. Означена система державного управління, вперше запроваджена в Японії самурайським кланом Мінамото в 1192 р., визначала політичне буття «Країни Вранішнього Сонця» до «Повернення державної влади імператору» (Реставрації Мейджі, 1867 р.), після чого в ході подальших «великих реформ» самурайство як окремий привілейований стан традиційного японського суспільства був ліквідований внаслідок запровадження у 1873 р. загальної військової повинності.

Література: Рубель В.А. Як визначати рівень життя середньовічного самурайства? Постановка проблеми //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2006. – Вип. 82/84; Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. – К., 1997; История Японии: В 2 т. / Отв. ред. А.Е. Жуков. – М., 1998. Т. 1; Курэ М. Самураи. – М., 2007; Тёрнбулл С. Самураи. Военная история / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 1999.

Вадим Рубель

СВІДОМІСТЬ ІСТОРИЧНА – складова суспільної свідомості, яка виступає результатом осмислення та усвідомлення історичного процесу, подій, явищ у форматі історичних знань і способу бачення минулого, складає важливу передумову розвитку історичної думки.

Сучасна наука трактує С. І. як систему знань, уявлень, поглядів, ідей, концепцій, традицій, звичаїв, на основі яких у людей, соціальних груп, народів, націй формується відповідне розуміння свого походження, найважливіших подій своєї історії, її співвідношення з історією інших осіб, народів і людства загалом, складається оцінка видатних діячів минулого. Структури С. І. тісно пов’язані з такими категоріями як історичний час, історична пам’ять, історична думка, історичне мислення, історіографія, історична лінгвістика та ін.., але не тотожні жодному з них. С. І. виступає як індивідуальне або колективне бачення історії в усій її багатоманітності. Осмислюючи свою історію в просторі і часі, суспільство та його індивіди отримують спроможність відтворювати в свідомості події, факти і процеси у їх трьох вимірах – минулому, сучасному і майбутньому, усвідомлювати зв'язок і наступність поколінь, свою причетність до відповідної спільноти людей, ідентифікувати себе з певним народом і нацією. С. І. – форма і компонент суспільної свідомості, яка, формуючись разом із розвитком суспільства, концентрує в собі складну сукупність взаємопов’язаних елементів: історичну пам’ять, знання історії, осмислення історичного досвіду і його уроків, соціальне прогнозування майбутнього, усвідомлення історичної відповідальності. Вона має індивідуальну, соціально-групову, етно-національну та історичну специфіку і декілька рівнів вияву: а) емпіричний (повсякдення, досвід, пам’ять, ментальність); б) когнітивний (сукупність знань, історичне мислення); в) теоретичний (наука, історіософія); г) цивілізаційно-світоглядний (культура, світогляд, мораль, етика). Головною складовою С. І. є, з одного боку, людський фактор, природне прагнення кожної людини розширити свої історичні знання, свій кругозір, а з другого боку, політика історичної пам’яті, яку проводить держава та громадянське суспільство.

Формування **С. І.** – складний, тривалий і багатогранний процес розвитку духовності суспільства та його індивідів. Її історія невіддільна від історії людського суспільства, відображає весь його поступ і охоплює шлях від примітивно-міфічних уявлень про світ, від античного історіописання і суто релігійного розуміння історичного процесу до його наукового пояснення. **С. І.** кожної епохи має свій спосіб і певні особливості пізнавальної діяльності та відображення минулого, які зумовлюються низкою конкретно-історичних чинників і світоглядних цінностей. Пріоритетне значення для формування **С. І.** має вивчення історії на основі джерел, науково-достовірної реконструкції та інтерпретації. Будучи духовним явищем у житті суспільства та окремих людей, **С. І.** виступає як складна система з багаторівневою структурою, зумовленою особливостями мети, методів, шляхів та способів формування. Ключову роль на всіх етапах цього процесу відіграють сім`я, родина, дошкільні установи, система освіти, науки і культури, громадськість. Колосальний вплив на формування **С. І.** справляють художня література, мистецтво, включаючи монументальне, кіно,

радіо, телебачення, соціальні мережі Інтернету. **С. І.** індивіда формується на основі набуття знань і безпосереднього життєвого досвіду як сучасника або учасника подій. Паралельно відбувається передача традицій від старших поколінь, засвоюються моральні цінності, принципи поведінки.

Отримані знання, враження, відомості про них відкладаються в пам'яті і з часом набувають характеру уявлень і спогадів. На початках історичні факти ще не складають цілісну систему, індивіди ще не здатні осягнути їх у всій повноті та взаємозв'язках, а **С. І.** виявляється в розмитих, емоційно зафарбованих уявленнях і суб'єктивних оцінках. І тільки з часом під впливом науки, освіти і культури вони набувають характеру суджень, розуміння, усвідомлення і переконань. Тим не менше, в суспільстві інколи у силу певних факторів можуть проявлятися неісторичні погляди, деформована і неконструктивна історична свідомість. Значних деформацій зазнала С. І. українського народу в імперську добу, за часів радянського тоталітарного режиму, рецидиви яких проявляються і в сучасних умовах трансформації українського суспільства. Створення наукової історії України на основі цивілізаційного бачення і оновленої джерельної бази, подолання ідеологічних стереотипів минулого, партійно-класового трактування історичного процесу закладає надійне підґрунтя для формування якісно нової, незаангажованої С. І. українського суспільства. Завдяки більш-менш однаковій С. І. народ самоусвідомлює, зберігає і захищає свою самобутність, ідентифікує себе як етнічна або політична нація, визначає своє місце в світовому історичному процесі.

Література: Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. – К., 2002; Колесник І. Історична свідомість // Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013; Мандебура Т. Історична свідомість //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.,2002.

Ярослав Калакура

СЕГРЕГАЦІЯ (від лат. segrego – розділяю segregatio – відокремлення,) – один з проявів політики й практики расової дискримінації, що полягає в примусовому відокремленні «кольорового» населення від «білого». С. зазнають афроамериканці в деяких штатах США, араби в Ізраїлі. Сучасне міжнародне право відносить С. до найтяжчих злочинів, зокрема це відбито у Декларації про раси й расові упередження, що була прийнята на XX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1978 р.).

Геннадій Черевичний

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від. середньолат. saecularis – світський)

1. Звільнення від церковного впливу в громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості.

2. Вилучення чогось із церковного відання і передання його громадському чи суспільному (наприклад, шкільного викладання).

3. Перетворення церковної та монастирської власності на державну. У

цьому значенні термін «С.», як встановив М. Хеккель, уперше було вжито для позначення подібних процесів у 1646 р. французьким посланцем в Мюнстері Лонгевіллем. З того часу він став загальноприйнятим у західноєвропейській (особливо англомовній) історіографії. Російські історики вживали цей термін лише стосовно західноєвропейського досвіду і секвестрування монастирського землеволодіння (1764 р.) на терені центральної Росії. Українські історики також використовують термін «С.» стосовно церковних реформ на Лівобережній та Правобережній Україні в кінці XVIII – першій пол. XIX ст.

С. конфесійної власності в Європі була однією з істотних ознак кризи феодальних відносин, вона сприяла перетворенню церкви на слухняне знаряддя держави.

Література: Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К., 1994; Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної України (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994; Грановский Т. Н. Лекции по истории позднего средневековья. – М., 1971; Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни й секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Исторические записки. – 1985. –Т. 112.

В'ячеслав Мордвінцев

СЕЛЯНСТВО – сукупність дрібних сільськогосподарських виробників, які ведуть індивідуальне господарство власними засобами виробництва і силами своєї родини. Вони можуть бути або дрібними землевласниками або сільгоспробітниками. Термін "С." спочатку стосувався дрібних аграріїв у Європі у давні часи, але багато інших суспільств, як в минулому, так і зараз, мають клас С. Селянське господарство зазвичай має відносно просту технологію та поділ праці за віком та статтю. Основна одиниця виробництва – це домогосподарство. Однією з відмітних рис селянського господарства є самодостатність або автаркія, тобто забезпечення власною працею на землі майже повного достатку у відношенні їжі, одягу та прихистку для своєї сім'ї. Селянські родини споживають істотну частину виробленого ними, в той час як деяка частина виробленого може продаватися на ринку. Їхне загальне виробництво, як правило, не набагато більше за потрібне для утримання родини. Продуктивність на одного селянина та врожаї на одну одиницю землі довгий час були дуже низькими.

С. формувалося як особливий клас під час розкладу первісного суспільства і становило основну експлуатовану верству в епоху Середньовіччя, на якій тримався весь аграрний феодальний лад. З піднесенням промисловості та торгівлі були відкриті нові шляхи звільнення від утисків вимогливих лендлордів. Коли втеча феодально залежного селянина була неможливою, він міг або прийняти свою долю, або повстати, як багато з них робило під час Селянської війни 1524 – 1525 рр. у Німеччині та численних повстань, які мали місце в більшості країн Заходу і Сходу. Протягом тривалого часу землероби в останню чергу отримували увагу суспільства до своїх потреб у покращанні умов життя або участі у справах управління. До XIX ст. С. в Європі здобуло звільнення від

деяких пут, але не від усіх, як показувало становище кріпака в Російській імперії.

Проникнення капіталізму до сільського господарства супроводжувалося розшаруванням С. З нього виділяються наймані сільськогосподарські робітники, парцелярне С., яке спроможне лише частково забезпечити себе продовольством з власної або арендованої ділянки землі, середнє С. (у деяких країнах у формі дрібного і середнього фермерства) та заможне С. – сільська буржуазія.

С. як клас має тенденцію до зникнення в міру індустріалізації суспільства. Це викликано механізацією обробки землі, наступним об'єднанням оброблюваних земельних ділянок у більші одиниці та одночасною міграцією сільського населення до міст або інших місць індустріальної зайнятості. Дрібномасштабне сільське господарство, пов'язане з селянською працею є просто надто неефективним, щоб бути економічно життєздатним у розвинутих країнах. У сучасних промислово розвинутих країнах сільськогосподарське виробництво забезпечується головним чином великими технічно оснащеними фермерськими господарствами, що спираються на державну підтримку. Частка населення, зайнятого в їх аграрному секторі, – невелика (у США та розвинених європейських країнах вона коливається на рівні 4%).

Сьогодні соціологи розглядають традиційне аграрне суспільство як таке, де родина є основною соціальною одиницею, суспільний статус всього класу низький, домінує сільський спосіб життя і родинне господарство, і де простота й традиції керують родинними і груповими відносинами. Однією з найважливіших потреб, які відчуваються у країнах, що розвиваються, є пошуки можливостей інтеграції аграрного суспільства до всіх рівнів розвитку сучасного світу – світу технології, економіки, соціальної мобільності, політичного розвитку та обмеження зростання сім'ї шляхом контролю за народжуваністю. Це також турбує промислово розвинуті країни, які шукають шляхів допомоги відсталим країнам, аби ті пройшли відповідні стадії економічного, соціального та політичного розвитку. Зростає усвідомлення того, що шанси на успіх чи провал у запровадженні новацій залежать від їх сприйняття родиною – первісною соціальною та економічною одиницею С. А воно зараз складає від третини до половини населення світу. Революція зростаючих очікувань доходить і до них. Реалізація їхніх очікувань ще попереду.

Література: Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу //Confratermitas. – Л., 2006-2007; Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К., 2006; Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – Черкаси, 2002; История крестьянства в Европе. В 3-х томах. – М., 1985; Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М., 1993.

Тетяна Орлова

СЕМІТОЛОГІЯ – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням мов і писемностей, історією, економікою, етнографією, політичним та культурним розвитком семітських народів в усіх проявах. Є складовою частиною орієнталістики і водночас самостійною науковою галуззю знань.

Мовна і культурно-релігійна строкатість семітських народів та наявність великих відмінностей в їхньому політико-історичному та цивілізаційному розвитку спричинило поглиблення предметної спеціалізації окремих галузей С. та вичленуванню в її рамках у статусі самостійних наук арабістики, юдаїки, гебраїстики, ефіопознавства, берберології. Водночас, враховуючи стратегічну мовну спорідненість семітських народів, поява означених галузевих наук не відміняє самого феномену С., в системній сукупності якого поряд з поглибленням регіонально-галузевої спеціалізації продовжують функціонувати наукові напрями надгалузевого, надрегіонального, міжпредметного і узагальнюючого семітологічного масштабу, особливо в галузі семітського мовознавства і регіональної близькосхідної політології.

В системі української гуманітарії С. як комплексна наукова галузь вперше оформилася в першій третині ХХ ст., проте в ході сталінських репресій вона була ліквідована, а більшість її представників знищені. Відбудова української С. почалася в 1990-х роках і триває донині.

Література: Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. –К., 2009; Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; Weisberg D. B. Leaders and Legacies in Assyriology and Bible. – Warsaw, 2012.

Вадим Рубель

СЕПАРАТИЗМ (лат. separatus – відокремлений) – прагнення спільнот, груп населення чи організації до відокремлення, відособлення; рух за надання частині держави права автономії чи за її повне відокремлення й створення нової держави. На відміну від масового національно-визвольного руху, С. здебільшого виражає інтереси певної політичної чи націоналістичної партії, угруповання. Найяскравіше С. виявляється в Індії, народи якої завжди прагнули здобути незалежність. Так, організація «Тигри визволення Таміл іламу» бореться за створення незалежної держави тамілів, сикхи вимагають створення незалежної сикхської держави. У результаті впродовж тривалого часу спалахують збройні конфлікти, здійснюються терористичні акти. У Канаді однією з найскладніших є проблема Квебекської провінції, де переважає франкомовне населення. Квебекська партія наполегливо дотримується сепаратистського курсу на відокремлення Квебеку від Канади. С. виявився напередодні та після розпаду СРСР, зумовивши виникнення локальних збройних конфліктів і воєн (напр., між Абхазією та Грузією, Чечнею та Росією).

Сепаратний договір, або перемир'я, означає укладення миру з противником однією з держав, що входить до коаліції країн, які ведуть війну, без відома чи згоди своїх союзників. Так, після захоплення влади в Росії, яка воювала на боці Антанти, більшовики 20 листопада (3 грудня) 1917 р. почали сепаратні контакти з Німеччиною, що призвело до мирних переговорів і підписання сепаратних мирних договорів спочатку (27 січня/9 лютого 1918 р.) між Українською Народною Республікою, з одного боку, і державами

Четверного союзу, з другого, пізніше (3 березня) – між РСФРР, з одного боку, і державами Четверного союзу, з другого. Це дозволило Німеччині передислокувати значну частину своїх військ зі Східного фронту на Західний і в березні 1918 р. почати успішний наступ проти Антанти.

Сергій Пивовар

СЕРВІТУТИ (від лат. servitus – служити, бути в рабстві;. servitutis – залежність, повинність) – термін римського права, що перейшов до феодального і буржуазного права.

1. С. означає обмежене право користування (частково або спільно) чужою власністю за звичаєвим чи законом встановленим правом. Є формою контролю за раціональним використанням землі. Правовий інститут С. виник у Давньому Римі в період громадського володіння землею. Від часів римського законодавства визнається загальне положення про те, що власник землі може довільну частину прав чи привілеїв, пов’язаних з його наділом, передати сусіду – право проходу чи проїзду цією ділянкою (на коні, пішки чи на носилках), щоб той мав можливість потрапити на свою ділянку чи використовувати її за призначенням; право випасу худоби чи викосу сіна на ній тощо. Власник ділянки не міг чинити перешкоди суб'єктові сервітутного права у користуванні С.

З розвитком товарного виробництва право користування чужою земельною ділянкою було поширено і на речі, які належали іншим особам, – особисті С. Такі С. встановлювалися на користь конкретної особи, належали тільки їй, не могли переходити в спадщину і відчужуватися іншим особам. Особисті С. відрізнялися від земельних об'єктом, суб'єктом і строками, встановлювалися конкретній особі в основному довічно. Найпоширенішими особистими С. були: узуфрукт, узус – право користування чужим житлом, тваринами або рабами. Узуфрукт – речове право певної особи користуватися і одержувати прибутки з чужої неспоживчої речі без зміни її субстанції. Узус – право користуватися чужою річчю без вилучення зиску, плодів з неї. Право користуватися чужим житлом, тваринами або рабами належало конкретній особі персонально і не підлягало відчуженню. Воно могло бути довічним або на певний термін. Сільські С. доповнювали право прогону худоби, право проїзду з поклажею, право проведення води. Існували і міські С. (наприклад, право влаштування даху за рахунок повітряного простору сусіда, право опори будівлі на чужу стіну та ін.).

В Україні на правах С. селяни користувалися панськими угіддями (пасли худобу, косили траву на поміщицьких пасовищах, збирали хмиз, гриби, ягоди). По-суті це було збереження старих общинних прав, але оформлене після захоплення феодалами общинних угідь як сервітутне право. Довколо цих сервітутних прав точилася боротьба між селянами і власником.

Земельна реформа в Австро-Угорщині (1848 р.), що скасувала підданство на селі, на українських землях не врегулювала права власності на ліси і пасовища (селянам передавано лише орну землю), дідичі обстоювали далі своє виключне на них право та вимагали від селян за користування ними сплати грішми або відробітками, що спричиняло суперечки сільських громад з

панськими дворами, а часто й селянські виступи. Тому вже з 5 липня 1853 р. цісарський патент ввів викуп та регуляцію С. Ліквідація С. тривала до 1890 р. Селянські С. в Галичині викуплено частково грошима, частково т. зв. еквівалентами, тобто відступлено селянам (звичайно сільським громадам) у власність малі ділянки лісу чи пасовищ, або визначено громадам мізерні відшкодування. За угорським законом 1853 р. селяни могли викуповувати С.

На українських землях під владою Російської імперії після скасування кріпацтва (1861 р.) сервітутові землі (в основному пасовища і сіножаті) залишено у спільному користуванні селян і поміщиків, але указом Сенату 1886 р. вирішено ці землі повністю ввести до поміщицького землеволодіння, що давало поміщикам значний зиск з плати за користування ними та селянських відробітків.

Деякі положення цього права закріплено і в сучасній Україні, насамперед у галузі регулювання земельних відносин.

2. В XX ст. в дипломатичній практиці термін «міжнародний С.» застосовувався для позначення певних обмежень територіальних прав однієї держави на користь іншої держави, або інших держав (наприклад, створення морських і військових баз, транзит через канали).

Література: Огоновський О. Система австрийского права приватного. Науки загальні і право річеве. – Львів: 1897. – Т.1; Підопригора О.А. . Основи римського приватного права. – К., 1995; Бартошек М . Римское право (понятия, термины, определения). – М., 1989; Памятники римского права. – М., 1997.

Інна Заболотна

СЕРЕДНІ ВІКИ (СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ) (лат. medium aevum**)** – період всесвітньої історії між історією Стародавнього світу та Новою історією. Термін «С. В.» був запропонований у XV ст. італійським гуманістом Ф. Бьондо, автором «Історії з часу падіння Римської імперії», де він, намагаючись осмислити сучасну йому дійсність, назвав «середнім віком» період, що відокремлював епоху Відродження від періоду, який служив гуманістам джерелом натхнення – античності. Італійські гуманісти тлумачили це поняття як період варваризації античного світу, занепаду культури, як час зіпсованої «кухонної» латини.

У XVIII ст. професор Галльського університету у Німеччині Х. Келлер (Целаріус) увів термін «С. В.» у загальну періодизацію всевітньої історії, поділивши її на античність, Середньовіччя та Новий час. Початково Х. Келлер вважав, що Середньовіччя тривало з часу поділу Римської імперії на Східну і Західну (завершився у 395 р. за Феодосія І) до падіння Константинополя під ударами турків у 1453 р. Згодом він дещо підкоригував й обгрунтував нові хронологічні межі цього періоду, позначивши їх часом від падіння Римської імперії (476 р.) до падіння Візантійської імперії (1453 р.).

Історики епохи Просвітництва услід за гуманістами оцінювали С. В як час суспільного і культурного регресу, як період утисків розумової свободи, панування догматизму, релігійної свідомості і забобонів. Початок Нового часу відповідно пов’язувався ними з винайденням книгодрукування, відкриттям європейцями Америки, реформаційним рухом – явищами, що істотно розширили

і змінили світогляд середньовічної людини.

Романтичний напрям в історіографії, що виник на початку XIX ст. у значній мірі як консервативна реакція на ідеологію Просвітництва, загострив інтерес до Середньовіччя і на якийсь час призвів до його ідеалізації як до періоду, коли панували рицарські ідеали, а також «чиста віра у бога», традиція, у котрій романтики вбачали оплот проти революційних потрясінь і перетворень.

На рубежі XVIII і XIX ст. два методологічні досягнення, важливі для розвитку історичного пізнання, істотно поглибили поняття «С. В». Одним з них стала ідея безперервності суспільного розвитку, що змінила теорію коловороту, або циклічного розвитку людства, і християнська ідея кінця світу. Це дозволило побачити еволюцію західноєвропейського середньовічного суспільства від стану занепаду до економічного і культурного піднесення, початковим рубежем котрого стало XI ст.

Іншим досягненням слід визнати спроби аналізу не лише політичної, але й соціальної історії. Ці спроби призвели до ототожнення терміну «С. В.» з поняттям «феодалізм», що розповсюджується у французькій публіцистиці напередодні Французької революції 1789 р. як похідне від юридичного терміну «феод» у документах XI – XII ст., що означає земельний наділ, котрий передається у користування за службу васалу його сеньойором. Його аналогом у німецьких землях є термін «лен». Історія С. В. стала тлумачитись як час панування феодальної, або ленної, системи суспільних зв'язків у середовищі феодалів – земельних власників.

З появою у XIX ст. нової філософії історії – позитивізму – зріс інтерес до комплексного бачення історичного процесу, критичного підходу до аналізу джерел, що дало змогу більш всебічно оцінювати середньовічний період, хоча полярні точки зору, стосовно значення Середньовіччя, продовжували існувати. У 60-х роках XIX ст. з'являється і наука з вивчення європейського середньовіччя – медієвістика, де з кінця 20-х років XX ст. вельми авторитетною стає французька «Школа «Анналів». У працях її представників Середньовіччя постає перед нами як епоха, що суттєво змінила вигляд Європи: саме тоді виникло більшість європейських країн і народів, склались сучасні етнічні кордони. Виникли перші університети, парламенти, конституції і суди присяжних, виросли нові західноєвропейські міста – центри дрібнотоварного виробництва і торгівлі, з'явилися банки і біржі, корпорації ремісників і гільдії купців. Християнство, що виникло в епоху античності, не тільки пережило загибель античного світу, але й було прийнято у С. В майже усіма народами Європи, стало домінантою європейської цивілізації.

У С. В. сформувалось багато європейських мов, з'явилися замки і вітряні млини, родові герби і куртуазне поклоніння Прекрасній дамі, ратуші, романські і готичні собори, рукописні кодекси і манускрипти. Спадщина С. В. – це архітектурні ансамблі більшості сучасних європейських міст, рицарський роман і провансальська поезія трубадурів, багато відкриттів і винаходів. Саме у С. В. з'явився механічний годинник, вогнепальна зброя, ножиці і каравели, перший друкарський верстат, віконне скло, гудзики і окуляри, штани і спідниці. Людина Середньовіччя навчилася використовувати компас і стремено, застосовувати

добрива, написала перші енциклопедії, а також багато праць з математики, медицини, філософії. У С. В. були закладені основи технічного лідерства сучасної Європи, середньовічна людина відкрила новий континент – Америку.

Дискусії традиційно викликає питання про періодизацію С. В. Середньовіччя, як правило, починають з умовної дати – з падіння Західної Римської імперії у 476 р. Для історії Візантії початком Середньовіччя вважають кінець IV ст. (395 р.), коли утворилася Східна Римська імперія.

Складнішим є вирішення питання про рубіж між Середньовіччям і Новим часом. У радянській історіографії таким вважали англійську революцію (1640 – 1660 рр.), що мала загальноєвропейське значення і поклала початок новому, капіталістичному устрою в Західній Європі, а також закінчення Тридцятилітньої війни (1648 р.). У пострадянській історичній науці XVI – середину XVII ст. називали Перехідним періодом від Середньовіччя до Нового часу, іноді – Раннім Новим часом, що є ознакою зближення пострадянської історіографії зі світовою історичною наукою, яка традиційно виводить XVI – першу половину XVII ст. за хронологічні рамки Середньовіччя. Українська медієвістика, котра перейшла з кінця XX ст. на західну періодизацію, датує кінець С. В або серединою XV ст. (1453р. – загибель Східної Римської імперії, кінець Столітньої війни), або кінцем XV ст. (дата відкриття Колумбом Америки). Втім окремі французькі медієвісти продовжують Середньовіччя до початку XVIII ст., а Ж. Ле Гофф – до кінця XVIII ст. (на його думку, ментальність європейського селянства – основної маси тодішнього населення Європи – залишалася середньовічною аж до Великої французької революції (1789 – 1794 рр.). У західній історіографії є кілька варантів періодизації С. В. Проте найбільш поширеною, засвоєною й українською медієвістикою, є така періодизація:

1. Раннє Середньовіччя (кінець V – перша половина XI ст.) – перехідний період від античності і варварства до феодального суспілства.
2. Високе Середньовіччя (друга половина XI – XIII ст.) – період становлення і розквіту феодального суспільства.
3. Пізнє Середньовіччя (XIV – XV ст.) – період розкладу феодальних відносин.

Термін «С. В.», що виник стосовно до історії країн Західної Європи, застосовується і по відношенню інших регіонів світу (хоча епоха С. В і час існування у них феодалізму не завжди співпадають).

Література: Блок М. Феодальне суспільство /Пер. з фр. – К., 2002; Дюби Ж. Европа в средние века /Пер. с фр. – Смоленск, 1994; История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8-ми т. – М., 1992. – Т. 2: Средневековая Европа; Кёнигсбергер Г. Средневековая Европа. 400 – 1500 годы /Пер. с англ. – М., 2001; Ле Гофф Ж. Цивилизация Средневекового Запада /Пер. с фр. – М., 1992; Его же. Средневековый мир воображаемого /Пер. с фр. – М., 2001.

Микола Рудь

СЕРЕДОВИЩЕ ІСТОРИЧНЕ – це часопростір історичної життєдіяльності людини і суспільства, територія локалізації народів і держав, їх взаємодії з географічними і природними умовами, домінування об’єктів історико-

культурної спадщини. Його зміст можна викласти як сукупність соціокультурних, духовних, матеріальних, суспільних, природно-географічних, геополітичних та інших умов побутування людини, людських спільнот і людства загалом. Історичний простір представляє сукупність природно-географічних, суспільно-політичних, соціокультурних процесів, які протікають на певній території.

С.І. виникло історично як відображення дійсності, охоплюючи не лише суспільство, але й природу, на що звертав увагу ще Геродот. Просвітителі XVII – XVIII ст. висунули ідею єдності С.І. і наполегливо доводили вплив географічного чинника на людське суспільство. Марксизм, надаючи перевагу матеріальним факторам С.І., пов'язував його із свідомісною діяльністю людей.
Сучасна наука розуміє під С.І. не стільки певну територію, скільки сукупність природно-географічних, економічних, політичних, соціокультурних процесів, які протікають на цій території. Під впливом природно-географічних факторів формуються побут народів, різновиди діяльності, психологія, складаються особливості соціокультурного, господарського суспільно-політичного і духовного життя. З глибоких давен склався географічний поділ народів на західні та східні, а відтак їх приналежність до Заходу (Європа) і Сходу (Азія), формувалися деякі спільні цивілізаційні ознаки цих народів. Інколи це поняття застосовується умовно, поза конкретною територією, наприклад, християнський світ як синонім Заходу, а мусульманський – як синонім Сходу. Разом з тим, С. І. має ознаки цілісності та неперервності, які символізують нерозривний зв'язок людини і суспільства з природою, з історико-культурною спадщиною.

Поняття С.І. несе на собі сліди історичного часу, хоча само по собі відбиває статичну картину на тлі динамічного часу. Його наукове розуміння орієнтує історика на послідовне дотримання правила: всі події, факти, явища, процеси мають пізнаватися і аналізуватися в нерозривному зв'язку із середовищем, яке охоплює всю сукупність соціокультурного і природо-географічного оточення людей, яке перебуває в розвитку і є формою їх життєдіяльності. Водночас слід враховувати, що до С.І. відносяться й пам'ятки історії і культури, історико-заповідні території, які виступають носіями історичної пам'яті та перебувають під опікою і захистом держави (Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

Література: Бойченко І.В. Середовище історичне // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002; Семенов Ю.И. Всемирная история как единый процесс развития человечества во времени и пространстве // Философия и общество. – 1997. – №1.

Ярослав Калакура

СИКХИ (санскр. сикх – учень) – послідовники релігійно-реформаторського руху, що виник в Індії на території Пенджабу на початку XVI ст. Засновником руху С. був індійський поет і мислитель Нанак, який став першим їхнім наставником (гуру), організатором громади (хальси), автором священної книги «Ади Грантх». Проповідував віротерпимість, релігійне єднання, духовне самовдосконалення, соціальну і кастову рівність. С., серед яких спочатку

переважали торгово-ремісничі верстви населення, оголошували рівність усіх людей перед єдиним Богом. Негативне ставлення С. до індуїстських принципів кастових відмінностей сприяло посиленню масового залучення до руху селян-общинників у XVII ст. Тоді ж утвердилися зовнішні атрибути, які відрізняли С. від пенджабців, що проповідували індуїзм (чоловіки носили тюрбан, довге волосся й бороду, завжди при собі в них були три сталеві предмети: браслет, гребінь і меч). Кожному сикху присвоювалося почесне звання «сінгх» (лев), яке ставало складовою частиною прізвища. Десятий гуру сикхів Говінд Сінгх у XVII - на початку XVIII ст. значною мірою реформував сикхізм. Він проголосив себе останнім наставником і звелів скасувати посаду гуру після його смерті, зазначивши, що влада має належати всій хальсі. Говінд Сінгх перетворив громаду сикхів на замкнуту воєнізовану організацію. У XVII – на початку XVIII ст. С. вели боротьбу з Великими Моголами і створили свою державу (1765 – 1849 рр.). Сучасні С. живуть головним чином у штаті Пенджаб, але власної держави не мають.

Література: Альбедиль М. Ф. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. – М., 1996; Захарьин Эволюция религиозного самосознания сикхов в XV – первой половине XIX вв. – М., 2000,

Юрій Слюсаренко

СИМВОЛІКА ІСТОРИЧНА – з одного боку, це різноманітні символи у формі умовних знаків, стилізованих зображень із означенням розмаїтих понять історичної дійсності, а з іншого, – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію походження та функціонування різновидів історичних символів з метою здобуття та використання закодованої в них джерельної інформації.

З глибокої давнини дійшли різноманітні знаки у вигляді крапок, ліній, геометричних фігур, які використовувались для означення світил, планет, стихій, різних предметів і самої людини. Вони проникали в усі сфери суспільного життя: побут, звичаї, обряди, вірування, трудову діяльність і військову справу. Ці знаки відбивають процес розвитку культури людства, в т.ч. й українського народу. Символи слугували одним із способів вирізнення етносів з поміж інших народів.

У доісторичні часи, до виникнення писемності символи відігравали ключову роль у фіксації явищ та ідентифікації племен. Наші пращури, які були сонцепоклонниками, з часів Трипільської культури зображали знак Сонця у вигляді кола та спиць, які йдуть від його центру. Християни об'єдналися навколо знака Хреста, який був відомий у індійців, китайців, скандинавів, германців задовго до появи самого християнства. Сам знак Хрест як символ віри зазнав видозмін з урахуванням течій християнства та особливостей країн (грецький, латинський, єрусалимський, православний, руський тощо). На українських землях ще в дохристиянські часи отримав поширення і знак свастики як частина орнаменту, однак з XIX ст. він почав використовуватися як символ арійських народів, а в XX ст. свастика сприймалася на теренах Німеччини спочатку як антисемітський знак, згодом стала офіційною емблемою націонал-соціалістичної партії А. Гітлера, а з вересня 1935 р. – головною

державною емблемою третього Рейху. Після Нюрнберзького процесу і офіційного засудження нацизму майже усі країни заборонили використання свастики як символу, скомпрометованого гітлерівцями. І все ж, у Фінляндії свастика входить до оформлення президентського штандарта. Цей кельтський знак застосовують у своїй символіці деякі сучасні політичні об'єднання шовіністичного спрямування.

Кожен народ, кожна нація, в т.ч. й українська, мають свою систему символів як відповідних знаків та кольорів. Для українців таким знаком є Тризуб (тридент), який теж має давнє походження. Археологи знайшли зображення Тризуба на речових пам'ятках (на Київщині, Полтавщині та інших теренах), які датуються VI – VIII ст. В Києво-Руській державі він слугував гербом з часів Володимира, використовувався як родовий знак Рюриковичів на держаках прапорів, на давньоруській зброї, а також як емблема на срібних монетах, на цеглинах Десятинної церкви. Його зображення було на гербі французької королеви Анни (дочки Ярослава Мудрого). Існує близько 50 версій походження Тризуба та його змістової інтерпретації, зокрема про зашифрування в ньому імені князя Володимира Великого і зображення хреста.

Упродовж століть Тризуб зберігався в історичній пам'яті українського народу, використовувався у прикладному і образотворчому мистецтві, а в 1918 р. був відновлений як загальнонаціональний символ УНР, що уособлював продовження традицій Києво-Руської держави. Його зображення було на печатці Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Тризуб став складовою державної символіки ЗУНР, а згодом українського руху опору. Нині Тризуб є Малим Державним Гербом України і головним елементом Великого Державного Герба (зафіксовано в ст. 20 Конституції України 1996 р.). До національних символів українського народу належить і синьо-жовтий колір державного прапора. До речі, під час встановлення радянської влади вздовж червоного полотнища біля древка були нашиті дві смуги – жовта і блакитна, але невдовзі ці кольори були заборонені тоталітарним режимом як антирадянські та націоналістичні символи.

Змістова структура символів, як правило, дуже глибока і розрахована на інтелектуальне розшифрування та наукову інтерпретацію. Цим власне і займається С. І. як спеціальна історична дисципліна, з'ясовуючи історію створення, розвитку, функціонування й використання символів у історичному контексті, включаючи їх джерельний потенціал.

Література: Іщенко Я. Символіка // Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник / Під ред. І.Войцехівської. – К., 2008; її ж. Символіка // Енциклопеія історії України. – Т.9. – К., 2012; Мельник Л. Національна символіка на Україні. – К.,1989; Сергійчук В.І. Національна символіка України. – К., 1992; Символика//Специальные исторические дисциплины /Под ред. В.Замлинского, М.Дмитриенко. – К., 1992; Шиян В. Українська символіка. – Торонто, 1990; Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. – М., 1995.

Ярослав Калакура

СИМОНІЯ – продаж і купівля церковних посад або духовного сану, які часто практикували представники католицького і православного духовенства, монархи, великі феодали в період Середньовіччя. С. називали також вимогу плати за таїнство причастя та за прийняття в чернецтво за гроші. Одним з видів С. був продаж індульгенцій – в католицькій церкві часткове чи повне звільнення від мук за гріхи, які вже були відпущені через таїнство покаяння та підлягають сатисфакції добрими справами.

Термін «С.» походить від імені біблейського волхва Симона, який, як сказано в «Діяннях апостолів», «побачивши, що через покладання рук Апостольських подається Дух Святий, приніс їм гроші, говорячи: «Дайте і мені владу цю, щоб той, на кого я покладу руки, отримував Духа Святого», на що отримав сувору відмову від апостола Петра.

Апогей С. припав на XI – XIII ст. Наслідком глибокої корумпованості церкви стала поява єретичних рухів катарів і вальденсів. Прибічники катарів (від лат. katharos – чистий), переважно серед ремісників і частини селянства, закликали до аскетизму, докоряли католицькому духовенству за розбещений спосіб життя. Вальденси (від імені засновника П'єра Вальдо) також закликали до євангельської бідності, виступали проти католицької церкви, відкидаючи необхідність духовенства як особливої соціальної групи, вважаючи, що кожна достойна людина може бути священослужителем. Із засудженням практики С. пов'язують також появу протестантського руху на чолі з Мартіном Лютером.

Розуміючи негативний вплив С. на розвиток католицької церкви, деякі релігійні діячі намагалися боротися з нею. Обраний на папський престол в 1073 р., Папа Григорій VII наступного року скликав Синод в Римі. На Синоді він перелічив суворі покарання для духовенства за порушення целібату, а також купівлю й продаж церковних посад. Однак більшість реформ Папи зазнали невдач через сильний опір опозиції. Подібна ситуація склалася і в православній церкві. Попри 29 Правило Святих Апостолів та інші законодавчі акти православної церкви, С. побороти так і не вдалося. Проблема «сріблолюбства» досить гостро стоїть і в сучасних католицьких та православних церквах.

Література: Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. – К., 1999; Борзунов В. Правила Православной Церкви / Украина шенгенская. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.zaistinu.ru/; Православний апологетичний портал. [Электронный ресурс] – Режим доступа: – http://sahoioij.ru/; Сушков В. Духовная жизнь в Церкви и деньги / Русская линия. Информационно-аналитическое агентство. [Электронный ресурс] – Режим доступа: – http://rusk.ru/analitika/.

Оксана Сморжевська

СИНДИКАЛІЗМ (від грец. σύνδικος – захисник, франц. syndicat – профспілка) – теорія, що розвинулась на основі французького профспілкового руху. Інколи термін «С.» вживають для позначення профспілкового руху взагалі. Найчастіше його відносять до соціалістичної теорії, згідно з якою стверджується, що боротьбу робітництва проти капіталізму мають вести профспілки або інші виключно робітничі організації, застосовуючи методи «прямої дії», такі як

страйки, бойкоти, саботажі, демонстрації, а не вдаючись до політичної чи державної діяльності. Радикальні заходи, на думку синдикалістів, мають привести до перемоги ліберального (вільного) комунізму або анархо-комунізму. Тому синдикалістів часто називають анархо-синдикалістами.

Синдикалісти вважають, що профспілки повинні діяти на основі принципу прийняття рішень усім колективом, через загальні збори на місцях. Вони відкидають розділення людей за статевою, сексуальною, віковою, етнонаціональною ознакою, так само як і будь-які інші види сегрегації та дискримінації. Для синдикалістів кожна людина цінна насамперед як унікальна особистість, яка є частиною всього людського суспільства. Метою С. є об'єднання людей у вільні комуни та федерації аж до світового рівня включно; організація праці з допомогою створення асоціацій виробників; ліквідація приватної власності і держави, капіталістичної ієрархії та примусу; вільний розвиток кожної особистості в усіх проявах.

Теоретиками С. були Ж. Сорель, Ю. Лагардель та ін. Основні ідеї С. викладено в Ам'єнській хартії, прийнятій 1906 р. на з'їзді Загальної конфедерації праці у Франції в Ам'єні.

С. зародився і поширився переважно у Франції, Італії, Іспанії та країнах Латинської Америки, де існував значний дрібнобуржуазний прошарок населення, з якого постійно поповнювались ряди робітничого класу.

Література: Синдикалізм // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000; Фостер У.З. Очерки мирового профсоюзного движения / Пер. с англ. – М., 1956.

Іван Патриляк

СИНЕРГЕТИКА (від грецьк. сінергос (συνεργός) – «спільна [узгоджена] дія») – термін, вперше запроваджений німецьким фізиком Г. Хакеном на початку 1970-х рр. для позначення нового напрямку міждисциплінарних наукових досліджень. С. основне своє завдання вбачає у виявленні та пізнанні загальних закономірностей, що управляють процесами самоорганізації у системах будь-якої природи, а також у вивченні процесів виникнення хаосу та дезорганізації. У соціальних системах – концепція соціоеволюційного розвитку людських спільнот як хвильоподібного почергового чередування станів врівноваженої стабільності (смуга флуктуації) і тотальної системної нестабільності (точка біфуркації). Смуга флуктуації (від лат. fluctuatio – «коливання») – стан суспільної системи, коли її еволюція відносно жорстко підпорядковується детерміністичним соціоісторичним закономірностям, а вплив на неї факторів випадковості та людської суб'єктивності є вкрай незначним. Точка біфуркації (від лат. bifurcus – «роздвоєний») як «поріг між двома стійкими стаціонарними станами» – стан суспільства, коли в умовах тимчасової системної нестабільності вибір подальшого шляху суспільної еволюції означеного соціуму перестає відповідати законам об'єктивного розвитку і тому починає залежати, насамперед, від малопомітних в минулому суб'єктивних факторів або навіть простого збігу обставин. Наслідком біфуркаційної трансформації стає поява «якісно нових типів режимів, для становлення яких при детерміністичних потоках знадобилися б незрівнянно складніші схеми реакцій», причому для

існуючої соціальної структури вихід із точки біфуркації може бути не лише оновлююче конструктивним, а й регресивним, стагнаційним чи навіть руйнівним. Таким чином, в рамках синергетичної концепції історія людських спільнот і людства в цілому постає не лінійним потоком однозначно детермінованих подій, а рухом, що гнучко поєднує у сьогоденні безліч варіантів майбутнього і вміщує не тільки категорії «причина» та «наслідок», а й категорії «випадковість», «ймовірність», «можливість» і «дійсність»; і отже відносно рівноправними «рушійними силами» історії є народні маси, видатні історичні особистості та історичні обставини, в яких діють народи та їхні лідери.

Концепція синергетичного осмислення соціоеволюційного розвитку людських спільнот була розроблена на основі синкретичного розуміння світового історичного процесу, в якому людина, суспільство і сама природа підпорядковуються загальним синергетичним закономірностям, а отже можуть розглядатися в якості структурних компонентів єдиного процесу самовпорядкування, оскільки еволюція будь-якої системи містить як детерміністичні, так і стохастичні ознаки. Вона базується на тезі, що за своїми основними параметрами розвиток надорганічної матерії людських спільнот базується на тих самих засадах, що й розвиток органічної та неорганічної матерії, а отже пізнання закономірностей історичного розвитку має базуватись на визнанні їхньої глибинної єдності й аналоговій тотожності з фундаментальними законами буття живої та неживої речовини. Це означає, що для отримання об'єктивного розуміння закономірностей історичного розвитку людських спільнот цілком може застосовуватися метод аналогової екстраполяції базових законів існування живої та неживої речовини на осмислення соціоеволюційного системного розвитку людства.

Література: Бранский В. П,, Пожарский С. Д. Глобализация и синергетическая философия истории //Общественные науки и современность. – 2006. – № 1; Князева Е.Я., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М., 1994; Пригожин И. Определено ли будущее. – Москва; Ижевск, 2005; Хакен Г. Синергетика. – М., 1983.; Шаповалов В. И., Казаков Н. В. Законы синергетики и глобальные тенденции //Общественные науки и современность. – 2002. – № 3.

Вадим Рубель

СИНКРЕТИЗМ (від грец. συνκρητισμός – з'єднання; лат. synkretismos – поєднання) – нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища. Розрізняють С. у релігії, світогляді, філософії, культурі, мистецтві, у мовознавстві та ін. Термін «С.» вживається з середини XIX ст.

1. У мистецтві С. на початкових стадіях людської культури первісна нероздільність його видів та жанрів (музика, танець, поезія тощо не були роз'єднані між собою). До синкретичного мистецтва часто відносять фольклор в цілому. Першопочаткову злитість поезії, музики, танцю відзначали античні вчені Платон («Закони») і Лукіан (трактат «Про танець»).

В стародавні часи щодо синкретичних видів мистецтва вживались

відповідні терміни: «хорея» – в Греції, «сангіта» – в Індії, «ює» – в Китаї. В другій половині XVIII ст. англійський вчений Д.Браун вперше теоретично обгрунтував ідею єдності музики, поезії і танцю на ранній стадії розвитку культури. Його ідею про зменшення суспільного значення мистецтва, розділеного на роди і жанри, поділяли А.Сміт, Д.Уебб (Велика Британія), Д.Дідро, Ф.Ж. де Шатлю (Франція), Й.Ешенбург (Німеччина), Г.Державін (Росія). Теорія С. займала чільне місце в працях представників т. зв. історико-етнографічної і етнопсихологічної школи XIX ст. (Е.Тейлор, К.Мюлленгоф, В.Вундт). Названа теорія була розвинута В.Шерером, А.Веселовським. Ряд дослідників акцентували увагу на первісному зв'язку мистецтва з релігійно-магічною обрядовістю (Е.Анічков «Весняна обрядова пісня на Заході і у слов'ян», 1903 – 1905 рр.). В працях Н. Марра походження звукової мови, як і танцю, співу і музики, пов'язується з магічними діями, необхідними для успіху виробництва

2. У філології С. – формальне нерозділення, злиття грамматичних категорій (значень), що раніше розрізнялись в одній формі, яка в результаті цього стає багатозначною (поліфункціональною). Може проявлятися не лише в морфології, але й у синтаксисі.

3. У медицині С. – нерозчленованість психічних функцій на ранніх ступенях розвитку дитини. Відбираючи в процесі наступної практики синкретичні зв'язки, що відповідають дійсності, дитина відтворює для себе істинне значення поняття.

4. В історії релігії С. – змішання ідей і образів різних релігій, окремих їх елементів шляхом ідентифікації богів і міфів (наприклад, дохристиянські вірування і християнство). Типовою рисою С. є співіснування різних релігійних форм, що суперечать одна одній, або виникнення нових сект, релігій. Потужний стимул до релігійного С. дав еллінізм, в якому змішались і переплавились різні релігійні уявлення. Різні поняття і релігійні погляди в своїй пантеїстичній системі об'єднав гностицизм, як характерний представник еліністичного С.

5. У філософії С. – поєднання різнорідних, суперечливих, протилежних одна одній філософських ідей, несумісних і непорівнюваних способів мислення та поглядів в одну систему. В XVI ст. синкретистами називали тих філософів, які намагались займати проміжні позиції між вченнями Платона та Арістотеля.

Література: Релігієзнавство / За ред. В.І. Лубського, В.І. Теремка. – К., 2000; Столяр А.Д. Происхождение искусства. – Ленинград, 1980; Языковая деятельность: переходность и синкретизм: Сб. ст. – М.; Ставрополь, 2001.

Інна Заболотна

СИНОЛОГІЯ (китаїстика, китаєзнавство) – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням історії, мови і писемності, економіки, етнографії, філософії, релігії, політичного та культурного розвитку Китаю в усіх проявах. Назва походить від пізньолатинського найменування Китаю як «країни Sina» та грецького слова logos (λόγος) – «вчення». В Китаї її місцевими аналогами є «наука про ханьців» (ханьсюе: 漢学), яка займається всебічним вивченням цивілізаційного розвитку власне китайського (ханьського) етносу, та

«наука про батьківщину» (ґосюе: 国学), предмет якої охоплює історію та культуру усіх народів, що проживають в межах нинішньої КНР. В Європі як самостійна наукова галузь склалася у другій половині XVI ст. в середовищі, здебільшого, представників християнського духовенства різних течій, діяльність яких була зосереджена на проповіді християнства в Китаї та забезпеченні духовних потреб проживаючих у Китаї християн. Як світська академічна дисципліна зародилася в другій половині XVIII ст. у Франції. З другої половини XIX ст., після насильницького відкриття Китаю європейцями, стала розвиватися в Європі і США як цілісна багатогалузева складова європейської орієнталістики, залишаючись при цьому самостійною науковою галуззю знань. В Україні формування китаїстики як самостійної галузі знань датується другою половиною XX ст. З 2003 р. існує Українська асоціація китаєзнавців.

Література: Кіктенко В.О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи. – К., 2002; Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. – К., 2009; Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007; Chan A. Orientalism in Sinology. – Cambridge, CA, 2009.

Вадим Рубель

СИНТОЇЗМ (япон. сінто, букв. – шлях богів, духів) – найпоширеніша релігія в Японії. Виник у процесі розвитку первісних родоплемінних вірувань. В основі С. – культ обожнювання природи і предків. Синтоїсти вважають, що людина походить від одного з численних духів, впливових богів (Камі). Найвище божество – богиня Сонця Аматерасу. Її нащадок – Дзімму вважається першим імператором, засновником Японської держави. Від нього походять імператори Японії (тенно або мікадо).

Визначальна ідея С. – поклоніння Камі, сукупному уявленню про богів, природні стихії, надприродні сили та обожнюваних людей. Камі – це все, що існує: божественний розум, життєва сила світу. Камі має здатність втілюватися в ритуальні предмети (сінтай), які перетворюються в об’єкт поклоніння. Синтоїсти вважають, що спасіння досягається через виконання безлічі суспільних та індивідуальних табу, які стали органічною частиною життя більшості японців. Спасінням вони називають такий стан, за якого людина недосяжна для злих духів і нещасть. На їх думку, людина є доброю, тому що вона створена богами. Тому, той, хто вмилостивлює богів і духів померлих, виконує всі табу і поклоняється Камі, отримає спокій і безсмертя, воз’єднавшись з духами пращурів у безтілесній субстанції Камі.

У процесі формування вчення зазнало помітного впливу з боку буддизму. За умов поширення буддизму в Японії та відсутності єдиної канонічної літератури були створені два збірника давніх історичних міфів, легенд і сказань, які стали священними книгами синтоїстів: у 712 р. – „Кодзікі” („Хроніки давності”) і в 720 р. – „Ніхонгі” („Японські хроніки”). Вони дозволяють зрозуміти сутність добуддистського С. Значну роль у ньому відігравав культ мертвих пращурів-духів на чолі з клановим першопращуром удзі-гамі, який символізував єдність членів роду. Об’єктами вшанування були божества землі,

ланів, гір, лісів, вітру, дощу. До померлих ставились як до тих, хто йде в інший світ, куди їх супроводжують люди і предмети, які виготовлялися з глини і ховалися разом із померлими.

У V – VI ст. імператорський двір почав керувати діяльністю головних синтоїстських храмів; у VII ст. імператора проголосили верховним жерцем С. У період, коли буддизм відігравав провідну роль у релігійному житті країни (VIII – XVI ст.), більшість японців сповідували одночасно дві релігії – буддизм і С. Буддисти в ході насаджування свого вчення в Японії включили синтоїстські божества до своєї системи, в результаті чого виникла змішана форма синто, яку назвали Рьову (двоїстий). У XVII –XVIII ст. почала діяти т. зв. «історична школа» (М. Камо, Н. Мотоорі та ін.), яка поставила за мету зміцнити С., відродити культ и могутність імператорської влади. Зрештою активізація націоналізму обумовила відродження С., який за своєю суттю є яскраво вираженим націоналістичним релігійним ученням. Важаючи, що синтоїстом може бути тільки японець, вони проповідували любов і відданість японської нації своєму імператору, які в свою чергу спиралися на синтоїстські принципи. У 1882 р. імператор Мейдзі проголосив С. державною релігією Японії. С. перетворився в політичну силу, яка обґрунтовувала переваги японської нації та божественного призначення Японської імперії. Японія стала синтоїстською державою: засновувались державні храми загальнонаціонального характеру, людям прищеплювалися синтоїстські уявлення, пропагувались ідеї „священної землі” і „священної нації”. Спираючись на давні синтоїстські міфи, офіційна японська пропаганда обґрунтовувала ідею створення „Великої Азії” і об’єднання світу під владою Японії та її імператора. Патріотизм і відданість імператору, що спиралися на синтоїстські норми, під час японо-американської війни сприяли створенню підрозділів воїнів-камікадзе (вважалося, що смерть за імператора звільняє від гріхів). Після поразки Японії в Другій світовій війні та відмови імператора від свого „божественного” походження, основи С. похитнулися, він втратив статус державної релігії.

Однак С. продовжив існування в різних сектантських формах. Нині налічується майже 150 різних синтоїських напрямів. Діє Асоціація Синтоїстських Храмів (Дзіндзя Кьокай). Жерці синто відправляють ритуали в понад 100 тис. святилищ. У будинку кожного синтоїста також є святилище, де здійснюються молитви та жертвоприношення. У грудні 1966 р. уряд Японії відновив колишнє національне свято «день заснування імперії» – кігенсецу (11 лютого) – день, коли згідно з С. Дзімму в 660 до н. е. зійшов на престол.

Література: Мартиш Т.Є. Формування сучасної японської ментальності в контексті синтоїзму // Культура і сучасність. – 2010. – № 2; Артюнов С. А., Светлов Г. Е. Старые и новые боги Японии. – М., 1968; Васильев Л. С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество). – М., 1983; Сашин Л. Банкет с привидениями // Япония сегодня. – 2010. – № 8; Спеваковский А.Б. Религия синто и войны. – Ленинград, 1987.

Сергій Пивовар

СИНХРОНІСТИЧНІ ТАБЛИЦІ – ряд колонок (стовпчиків), які фіксують одночасні події, синхронну діяльність історичних осіб, і застосовуються в науково-дослідній, музейній та педагогічній діяльності. С.Т. набули особливого поширення в навчальному процесі у зв’язку із запровадженням незалежного тестування знань із всесвітньої та вітчизняної історії. Практика виробила методику і низку правил укладання та використання С.Т., одне з яких передбачає строге дотримання наростаючої хронології подій та фактів. Найбільш поширеними формами С.Т. для дослідження і вивчення історії України в контексті всесвітньої історії та історії зарубіжних країн є виділення в них щонайменше трьох граф: а) хронологія; б) події світової історії; в) події в Україні.

С.Т. відіграють важливу роль у проведенні персоналістичних і біографічних досліджень, у формуванні логічно-історичного мислення та історико-хронологічної компетентності молоді.

Література: Лихачова Л., Соловей О., Непран Л. Синхроністичні таблиці: Історія України // Історія України. – 2004. –№7.

Ярослав Калакура

СИНХРОНІЯ (СИНХРОНІЗМ) – (грецьке – sygchronismos) – одночасність, збіг у часі двох чи більше історичних подій, їх співпадіння, співіснування або паралельне протікання. Термін пов'язаний з поняттями «діахронія», «історичний час», «історична свідомість», «психологічна історія» та ін. Історичний синхронізм трактується і як здатність людини жити уявленнями та думками в кількох часових і просторових вимірах, моделюючи ніби паралельне протікання подій у площинах, нерідко розділених століттями і тисячоліттями.

Принцип синхронності як суттєва альтернатива лінійного причинно-наслідкового зв’язку уперше докладно виклав психоаналітик К.Юнг – автор теорії єдиного смислового поля, за яким, принцип синхронності має ключове значення для розуміння співпадіння подій, розділених у часі та просторі. Одним із видів синхронічності К. Юнг називав співпадіння внутрішніх смислів індивіда (думок і почуттів) із зовнішніми подіями, інтуїції і реальності. Феномен і поняття С. відіграє велику роль осмисленні багатох процесів, які відбуваються у вселенній, в мезо- і мікросвіті, в історичному розвитку загалом. Понятте С. важливе для розуміння взаємодії еволюції і прогресу, развитку людини, природи і суспільства.

Історія людства знає безліч прикладів історичного синхронізму, які найбільш яскраво виявляються в історії людських цивілізацій, релігій, в етнічній, інтелектуальній, економічній та військовій історії, в історіографії, а також у регіональному вимірі національної історії. Йдеться, наприклад, про такі події як Українська революція, рух опору тоталітарним режимам, криза СРСР і відновлення незалежних держав на пострадянському просторі та ін.

Із С.і. пов'язаний синхронічний метод дослідження і викладання історії, спрямований на порівняльне з’ясування подій, які відбуваються одночасно чи паралельно в одній або багатьох державах. Цей метод особливо ефективний для

осмислення історичних категорій частини і цілісності, наприклад історії України та історії Європи чи світу в одних і тих хронологічних межах, наприклад, Україна в добу Великої французької революції або Україна в роки Другої світової війни. Із синхроністичним методом пов'язані синхроністичні таблиці.

Література: Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. – Вид.3-є. – К., 2001; Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Изд.2-е. – М.,2011.

Ярослав Калакура

СИСТЕМА БАГАТОПАРТІЙНА – партійна система, за якої більше ніж дві політичні партії мають реальну можливість вибороти контроль над урядом, самостійно чи у складі коаліції. Формування реальної багатопартійності зазвичай є результатом складного і тривалого розвитку демократичних інститутів, насамперед інтитутів парламентаризму. Вважається, що найбільш сприятливою для формування багатопартійності є пропорційна виборча система, тоді як мажоритарні системи найчастіше підштовхують до формування двопартійних систем.

Володимир .Литвин

СИТУАЦІЯ ІСТОРИЧНА – (від лат. – situs – становище) – сукупність або поєднання просторово-часових умов і обставин, що створюють певне становище, яке за сукупністю спільних ознак може розглядатися як умовно окремий етап, стадія, фаза історичного процесу. Конкретна С. І. представляє собою органічну єдність економічної, політичної та культурної обстановки в тій чи іншій країні, регіоні, чи в світовому просторі, стану розвитку на певний час як ланки в ланцюгу суспільно-історичного процесу, вона має свою ґенезу в минулому і своє продовження в сучасності та майбутньому. При цьому на ситуацію впливають як об'єктивні фактори розвитку, так і конкретні люди та їх спільноти.

С.І. визначає соціокультурний стан суспільства, часові і просторові межі якого зумовлені змінами суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-духовних параметрів життєдіяльності людей. Вона асоціюється з певним відрізком часу, в рамках якого відбувалися важливі події, що суттєво вплинули на економічний, політичний і культурний розвиток суспільства, сталися історично значимі зміни, що мали істотне значення як для сучасників, так і нащадків. Важливим компонентом С.І. є культурні та духовні параметри, а також ціннісні орієнтири.

Поняття С.І. застосовується здебільшого для характеристики принципово нового стану суспільного розвитку в порівнянні з попереднім або наступним, з'ясування унікальності, визначення місця як фрагменту в історичному процесі. Наприклад, «Ситуація України в добу Хмельниччини», або «Ситуація в Європі в умовах «холодної» війни» проливає світло на виявлення чинників, що істотно вплинули на історичний розвиток у відповідний період, встановити його особливості тощо. У межах кожного такого стану аналізуються його специфіка,

сутність, найбільш характерні ознаки, вплив на події та суспільні явища.

Сучасна наука виділяє в історії суспільства наступні загальні типи С.І.: а) кожен новий стан суспільства; б) перехід від одного стану системи до іншого, пов'язаного з утвердженням нової якості суспільства в порівнянні з попереднім; в) стан системи, який передував переходу до нового рівня, заклавши її основи і сформувавши нові елементи, підготував умови виходу системи за власні межі. З поміж більш конкретних різновидів С.І. виділяють такі як: конфліктна, кризова, застійна, революційна та ін.

У науково-педагогічній діяльності практикується моделювання С.І., у т.ч. зворотної, проведення ситуаційно-польових ігр з метою з'ясування мотивів і причин вибору того чи іншого шляху розвитку. Моделювання конкретних С.І. на основі різноманітних джерел, наукової та навчальної літератури, пошук альтернативних шляхів виходу з неї сприяє поглибленню і закріпленню знань з історії, формуванню історичної свідомості та громадянської зрілості. Ефективним методом наукового пізнання С.І. є ситуаційний аналіз у контексті системного підходу.

Таким чином, будь-яка С.І. є частиною або фрагментом загального історичного процесу, вона завжди конкретна і реальна, має часовий та просторовий вимір, постає як наслідок діяльності людей, їх груп, носить об'єктивно-суб'єктивний характер і потребує наукового осмислення.

Література: Бойченко І.В. Філософія історії: підручник. – К., 2000; Ящук Т. Історична ситуація //Історична наука:термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002; Железнина И.А. Историческая ситуация. Методология анализа. – М., 1987; Лубский А.В. Альтернативные модели исторического исследования. – М., 2005.

Ярослав Калакура

СИТУАЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНА – термін, який відображає одне з ключових понять історіографії і має значний теоретико-методологічний потенціал. С. І. – це певний фрагмент історично-історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі, характеризує його дискретність, уривчастість. Вона відображає властиві для кожного окремого історичного періоду або моменту найбільш характерні умови і прикмети історичного пізнання. Якщо категорія «історіографічний процес» характеризує історичне пізнання з позицій динаміки, тривалості та цілісності, то категорія «історіографічна ситуація», навпаки, — з позицій статики на певному відрізку часу і конкретної території.

Формула «С. І.», як і поняття «історіографічний процес», з'явилася в історіографії на межі 70 – 80-х років XX ст. і стала вживатися в літературі як синонім об'єктивного процесу розвитку історичної науки. Дефініцію цієї формули як наукового терміну першим подав А. Є. Кертман, наголосивши на двох групах процесів, які впливають на розвиток історичної науки: «внутрішні» і «зовнішні». До «зовнішніх» він відніс те середовище («обставини», «умови», «процеси», «учасники»), в якому розвивається і функціонує історична наука: соціально-економічні, політичні процеси, культурно-духовні, соціальне

замовлення, характер ідеологічної боротьби, політика уряду щодо науки, загальна методологія наукового пізнання і т. ін. «Внутрішні» процеси визначаються особливостями саморозвитку історичної науки: підготовка, склад і кваліфікація дослідників, наявність наукових інституцій, наукових шкіл, джерельна і видавнича база тощо. Зовнішня та внутрішня сторони історіографічного процесу тісно пов'язані між собою і в кінцевому підсумку забезпечують накопичення наукових знань про минуле, розширення проблематики, зростання джерельної бази, збагачення методики і техніки дослідження, розвиток методології, уточнення і перегляд концепцій, зміни в кадровому складі наукових установ, принципах організації науки і т. ін.

С. І. – це своєрідний образ обставин розвитку історичної науки, її стану, що складається в результаті синхронізації певних стадій (або рівнів) власних (відносно самостійних) історіографічних процесів, а також «зовнішніх» процесів, які впливають на розвиток історичної науки. Кожна конкретна С. І. неповторна, бо, окрім співвідношення рівнів розвитку власних історіографічних процесів, її характеризують й інші риси та явища, які не можна ігнорувати при осмисленні й аналізі ситуації. При всіх відмінностях між ситуаціями їм притаманна одна спільна риса: наявність протиріччя або системи протиріч між рівнями власних історіографічних процесів.

Протиріччя виступають головною сутнісною ознакою С. І.: наприклад, якщо в даній окремій ситуації головним є протиріччя між значним масштабом накопичених знань і недостатнім розвитком методології, а звідси і обмеженість наукових узагальнень, то решта рис знаходяться в залежних відносинах до цього стрижневого протиріччя. Воно і є джерелом розвитку ситуації. Наявність однотипних протиріч вказує на належність історіографічних ситуацій до одного типу, на їх закономірність. Типологічна спільність між тим не знімає індивідуального, специфічного в кожній ситуації і служить основою встановлення особливостей, притаманних тому чи іншому типу ситуацій.

С. І. слід розглядати також у залежності від її характеру: вона загальна, локальна чи глобальна, належить до всього наукового процесу, чи окремого напряму, школи або проблеми тощо. Наприклад, С. І. в Україні середини XIX ст. характеризувалась, з одного боку, реакційною антиукраїнською політикою царизму, переслідуванням вільнодумства і заборонами української мови, а з іншого боку, національним пробудженням і підвищенням суспільного інтересу до історії України, пошуком українських старожитностей, діяльністю Київської археографічної комісії, створенням наукової історичної школи В.Антоновича. Іншою була С. І. на рубежі XIX – XX ст., що відбивала якісно нові тенденції в розвитку української історіографії як окремої від російської, польської та австро-угорської, розгортання досліджень на принципово новій методології позитивізму, нової схеми української історії і синтезу історичних знань про Україну. Істотно відрізнялася С. І. в УРСР 1930-х та другої половини 1950-х рр., породженої хрущовською «відлигою» та критикою культу особи Сталіна. Принципово нова С. І. склалася у 90-х рр. XX ст. в результаті краху СРСР і комуністичної ідеології, відновлення державної незалежності України та демократичних трансформацій. Без врахування особливостей кожної С. І.,

характерних для неї нових явищ і процесів, не можливо створити об'єктивну картину тенденцій історіографічного процесу загалом, з'ясувати умови діяльності істориків, їх впливу на створення тих чи інших праць.

Література: Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К.,2004; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000; Пікалов В. Історіографічна ситуація // Історіографічний словник. – Х., 2004; Волобуев О. В. К вопросу о понятии «Историографическая ситуация» // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. – Томск, 1987; Кертман Л. Е. Понятие «Историографическая ситуация» и его методологическое значение //Там же; Попова Т.Н. О понятии «историографический процесс» // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. – 1995. – Вип. 1.

Ярослав Калакура

СІМ'Я – це засноване на шлюбі або кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Через С. змінюються покоління людей, в ній здійснюється продовження роду, відбувається первинна соціалізація і виховання дітей, значною мірою реалізується турбота про непрацездатних членів суспільства. С. є основним осередком організації побуту і культурного дозвілля людей.

Основу С. складає шлюбний союз між чоловіком і жінкою, санкціонований суспільством. Своїм виникненням, існуванням і розвитком С. зобов'язана, передусім, громадським потребам, нормам і санкціям, які приписують подружжю піклуватися про своїх дітей.

В історичному плані сімейні стосунки розвивалися від нічим не обмежених стосунків між статями через груповий шлюб до парного і моногамного шлюбу. Для ранньої стадії первіснообщинного ладу був характерний так званий дуально-родовий, або груповий, шлюб, що зв'язував не окремих чоловіків і жінок, а роди (усередині роду статеві зв'язки були суворо заборонені). На зміну йому прийшов шлюб, що зв'язує представників різних статей, але одного покоління. Наступним кроком був перехід від групового шлюбу до парного.

Перша історична форма моногамної С. – патріархальна С., керована батьком. Патріархальна С. була моногамною лише для жінок. Для чоловіків же розвиток рабства та інших форм залежності та панування надавав можливості для багатоженства.

Феодальна патріархальна селянська С. зазвичай була численною. Вона була і виробничою і споживчою одиницею. Розпад натурального патріархального господарства, яке було економічним базисом старої сім'ї, спричинив зникнення і самої цієї С.. Замість неї почали складатися трудова С. і С. буржуазна.

Капіталістична індустріалізація зруйнувала, принаймні в містах, характерний для феодалізму зв'язок між життям С. і виробництвом. У зв'язку з цим при капіталізмі відпала необхідність у великих "неподілених" С. і їх патріархальній структурі. С. в основному стала складатися з подружжя та їх дітей (нуклеарна С.), а сімейні стосунки набули менш ієрархічного характеру.

С. тривалий час розглядалася як основа суспільної побудови, головне місце

соціального відтворення. Однак останніми десятиліттями інститут С. переживає кризу. Сутність того, що відбувається у сучасній родині, полігає у розподілі трьох видів поведінки: шлюбної, сексуальної і про креативної. Внаслідок сексуальної революції кожний з названих видів поведінки став самостійним. Одружуватися чи не одружуватися – це одне, мати сексуального партнера – це інше, мати чи не мати дітей – зовсім інше рішення. В багатьох країнах світу, особливо розвинених західних, від середини 1960-х рр.. все виразніше виявляються такі феномени, як зменшення кількості шлюбів, їхнє «старіння», збільшення числа шлюбів без реєстрації, а також гомосексуальних союзів, падіння народжуваності, збільшення числа позашлюбних дітей, поширення добровільної бездітності. На підставі цього песимістично налаштовані демографи та соціологи ведуть мову про зникнення в майбутньому С. як такої. Більш оптимістично налаштовані науковці вказують на те, що в реальності складається плюралізм сімейних форм. Серед них – зареєстровані і незареєстровані, пробні, родини з одним батьком, родини одностатеві. Вважається, що різноманітність сімейних форм створює більш стійке середовище, у якому кожен знаходить свій шлях.

Віктор Пилипенко

СІОНІЗМ – національний рух, національна ідеологія єврейського народу. Виник в другій половині XIX ст. на хвилі масового виїзду євреїв до Палестини. Назва походить від гори Сіону, (Ціон) що стала духовним символом відродження єврейської державності. Засновником політичного С. вважають Н. Бірнбаума, Т.Герцеля та ін. Т. Герцель сформулював основні принципи С. у книзі «Єврейська держава» в 1896 р. Назва С. була затверджена на сіоністському конгресі в Базелі у 1897 р., на якому було створено Всесвітню єврейську організацію. Головна мета – створення для єврейського народу безпечної території на Палестинських землях. Ідеологічно С. є еклектичною доктриною і не відображає єдиної світоглядної системи. С. сформувався під впливом іудаїзму, соціалізму, націоналізму. Після проголошення в 1948 р. держави Ізраїль став державною ідеологією.

Мирослав Борисенко

СЛОВ’ЯНОЗНАВСТВО – комплекс взаємопов’язаних наукових дисциплін, які вивчають мову, історію і культуру слов’янських народів Центральної та Південно-Східної Європи в минулому й сьогодні, в контексті зв’язків цих народів між собою і з народами інших регіонів. С. виникло в другій половині XVIII ст. як переважно філологічна наукова дисципліна, котра займалася вивченням мови, літератури слов’янських народів, їх старожитностей, виданням та критикою давніх писемних пам’яток. Засновником наукового С. вважається чеський філолог та історик Й. Добровський. Становлення С. відбувалося в слов’янських землях в добу національного відродження та було пов’язане з проникненням просвітницьких ідей, їх трансформацією, переосмисленням з урахуванням місцевих національно-культурних традицій. Упродовж XIX ст. С. перетворюється на дисципліну викладання в провідних європейських університетах. У 1830 –

1840-х рр. відкриваються перші кафедри історії і літератури слов'янських наріч в Московському, Петербурзькому, Казанському, Харківському університетах, а також у паризькому Колеж де Франс та інших навчальних закладах (Відні, Будапешті, Берліні, Лейпцигу). З часом з'являються спеціальні періодичні видання, монографічні праці, виникають фахові наукові товариства, напрями, школи, установи, які охоплюють С. комплекс в цілому (науково-дослідні інститути) або займаються координацією відповідних досліджень (комітети славістів). З 1929 р. було започатковано традицію проведення міжнародних конгресів славістів. У 2008 р. відбувся XIV конгрес (м.Охрид). Сьогодні С. займаються практично в усьому світі, вивчаючи різноманітні прояви життєдіяльності слов'янських народів. Поступово, із розвитком, С. з єдиного предмета трансформується у низку самостійних науково-дидактичних дисциплін: історію, філологію, етнологію, археологію. У всіх слов'янських народів, які нині живуть в умовах національної державності, активно розвивається вітчизняна історіографія.

Історичне С. наразі являє собою сукупність країнознавчих та компаративних досліджень. Складовими частинами С. є галузі, представники яких вивчають історію та культуру окремих слов'янських земель – богемістика (Чехія), полоністика (Польща), болгаристика (Болгарія), рагузистика (Дубровнік) тощо. У 1946 р. в Київському університеті було засновано кафедру слов'янської філології. У 1967 р. розпочала свою роботу кафедра історії зарубіжних соціалістичних країн, з 1996 р. – кафедра історії слов'ян, яку в різні часи очолювали професори Дзюбко І.С. (1967 – 1971 рр.), Джеджула К.О. (1972 –1988 рр.), Яровий В.І. (1988 – до сьогодні).

Література: Славістичні науково-освітні центри в Україні. – К.,1995; Историография истории южных и западных славян. – М., 1987; Лаптева Л.П. История славяноведения в России в Х1Х веке. – М., 2005; Славистика в университетах России. – Тверь, 1993; Славянские съезды XIX – XX вв. – М., 1994.

Світлана Мотрук

СМЕРДИ – основна маса вільного сільського населення Давньої Русі XI – XIII ст., соціально-економічний статус яких визначався таким чином : 1) за соціально-економічним становищем – це землевласники, що мали коня, господарство та землю, яку феодал міг відібрати; 2) перебували під юрисдикцією і в «підданстві» свого князя; були членами князівського війська; 3) на час війни ставали членами князівського пішого війська і в них мобілізували коней; 4) князівський правовий захист мав забезпечувати незалежність С. від «сильних»; 5) як вільні С. сплачували князівському суду за здійснені злочини; 6) проживали у погості та сплачували фіксовану данину князеві; 7) після смерті все майно С. належало князеві як главі держави, в особі якого персоніфікувалося право верховної власності феодальної держави на землю. Проте С. зазнавали тяжкої державної експлуатації через систему податків, судових вір. С. жили громадами – «вервями». З часом (упродовж XII – XIII ст.) громади й громадські землі переходили у власність князів та бояр, а С. опинялися в дедалі більшій залежності, виконуючи на них різні повинності й сплачуючи данину.

З розвитком феодальних відносин С. потрапляють у залежність від феодалів, назва «С.» поступово зникає, натомість входять в ужиток назви «кметі», «люди».

Література: Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград, 1983.

В'ячеслав Мордвінцев

СОБОР

1. Зібрання єпископів для обговорення важливих питань церковного й релігійного життя. Собори бувають Вселенські і Помісні.

2. Головний храм єпархії, міста чи монастиря, де вища духовна особа (патріарх, архієпископ) здійснює богослужіння.

3. С. святих – назва загальних свят на честь св. ангелів: архістратига Михаїла, інших сил небесних, а також Богородиці та Іоанна Предтечі. Іноді С. святих називають лише перший з них – 8 (21) листопада. Слово «С.» у назві свята належить до т. зв. безтілесних сил – дев'яти чинів ангельських. Релігійні ідеї, пов'язані з С. святих, є наймістичнішими у православному віровченні.

В'ячеслав Мордвінцев

СОЦІАЛІЗМ (фр. socialisme)

1. Суспільно-політичний лад, заснований на відсутності експлуатації, подоланні класової нерівності, колективній власності на засоби виробництва, принципах соціальної справедливості, свободи та рівності.

2. Політико-економічне вчення про побудову такого ладу;

3. Перерозподіл національного доходу через державний бюджет на користь найменш захищених верств суспільства.

Термін «С.» вперше було використано в роботі французького філософа та політеконома П. Леру «Індивідуалізм і соціалізм» (1834 р.). Він протиставляв нову течію пануючому ідеалу необмеженого індивідуального підприємництва.

Першим досвідом С. вважаються неолітичні поселення в Анатолії (Чаєню, Чатал-Хююк), де близько 7200 р. до н. е. відбулась соціальна революція, що призвела до утворення миролюбного безкласового суспільства, з рівними правами для чоловіків та жінок. Ідеї С. вперше були викладені в діалогах давньогрецького філософа Платона «Держава» і «Закони» (IV ст. до н. е.). Вони також представлені у давньогрецького філософа Евгемера (IV – III ст. до н. е.), вченнях іудейської секти ессеїв (II ст. до н. е.), Ісуса Христа та раннього християнства. В добу Середньовіччя ідеї соціальної справедливості знаходили вираження у формі єресей – богумілів, катарів, анабаптистів, таборитів, стригольників у християнстві; хариджитів, карматів, бабідів – в ісламі; байланьцзяо – в буддизмі. В епоху Просвітництва виник «С. Утопічний».

В середині XIX ст. терміном «С.» позначали широкий спектр ідей, об'єднаних потребою заміни приватної власності на засоби виробництва суспільною та створення безкласового суспільства з виробництвом, орієнтованим на задоволення потреб людини. К. Маркс та Ф. Енгельс створили «Науковий С.» (на противагу «С. Утопічному»). Вони розглядали С. як перехідний етап між

капіталізмом та комунізмом. Провідну роль у революційних процесах, котрі мали покінчити з капіталізмом, відводили пролетаріатові. На практиці соціалістам не завжди вдавалося дійти згоди про шляхи досягнення своїх цілей, а розмаїття соціалістичних мислителів, партій та рухів призводило до частих конфліктів між ними. На базі основних цінностей С. виникли такі доктрини, як анархізм, комунізм, соціал-демократія.
На основі вчення В. Леніна, котрий вважав С. державно-капіталістичною монополією, оберненою на користь всього народу, яка внаслідок цього перестала бути капіталістичною монополією, в СРСР було збудовано «Реальний, або Радянський С.». Він базувався на принципах індустріалізму, державного управління економікою та соціальної держави. Була скасована приватна власність на засоби виробництва; усе доросле працездатне населення організовано в трудові колективи, перетворившись на найманих працівників держави; сформована єдина планова економіка, контрольована та керована державою; створена єдина державна ідеологія, потужні збройні сили та каральні органи; влада зосереджена в руках єдиної правлячої партії; завдяки соціальним ліфтам вихідцям з трудящих верств було відкрито шлях до кар’єрного зростання; громадянам було гарантовано роботу, безкоштовні освіту, медичне обслуговування, пенсію, доступ до досягнень науки та культури тощо. Теорія С. в СРСР майже не розвивалась, застигнувши на рівні 1920–1930 рр.

В Західній Європі соціал-демократичні й лейбористські партії виступали за контроль над капіталом і досягнення соціальної справедливості через державне управління економікою й часткову націоналізацію (держава загального благоденства). Після Другої світової війни західна соціал-демократія остаточно відмовилась від марксизму та революційних гасел і перейшла до політики міжкласового компромісу. Так виник «Етичний С.», який сьогодні сповідує більшість соціал-демократичних партій. Він більше не вважає С. новим суспільним ладом, особливою стадією розвитку людства, що має прийти на зміну капіталізму, а зводить його до набору моральних принципів (справедливість, солідарність тощо), наближення до яких може тривати нескінченно довго. Внаслідок взаємних поступок буржуазних партій та соціал-демократів у Європі (найбільш послідовно у Швеції) відбувалося впровадження елементів С. Однак після приходу до влади на рубежі 1970–1980-х рр. нових консерваторів цей процес зупинився, а соціал-демократи все більше дрейфують в бік лібералізму.

На противагу радянській практиці сформувалася концепція «Демократичного С.». У політичній сфері вона базувалась на принципах багатопартійності, вільних виборів, парламентаризму, розвитку місцевого самоврядування; в економічній схилялась до змішаної економіки з широким розвитком суспільних форм власності та виробничого самоврядування. Сьогодні «Демократичний С.» разом з єврокомунізмом є ідеологією більшості європейських політичних сил, що позиціонують себе «лівішими за соціал-демократів» і об’єднані в Партію європейських лівих.

Рухи та партії соціалістичного забарвлення протягом усього XX ст. виникали в колоніальних та залежних країнах, особливо в період розпаду

колоніальної системи. Регіональні соціалістичні доктрини (арабський С., лівійська джамахірія, африканський С., уджамаа, ідеологія чучхе, червоні кхмери, меланезійський С.) спирались не на пролетаріат, а на селянство, дрібних міських підприємців, міську бідноту. Тому ідеологія та політика цих рухів набувала рис, властивих утопічному С. Більшість з них носила не соціалістичний, а національно-визвольний характер, а соціалістичні ідеї лише забезпечували їм підтримку бідних верств населення.

З 1990-х рр., коли не виправдалися ліберальні міфи про «кінець історії», а держава загального благоденства впала в кризу, все більшої популярності набуває гасло «С. XXI ст.». Воно введене в обіг німецьким соціологом Х. Дітеріхом і базується на ідеях комп’ютерно-планової і еквівалентної економіки А. Петерса. Гасло використовується Президентами у Венесуелі (померлий У. Чавес та його наступник Н. Мадуро), Еквадорі (Р.Корреа) та Болівії (Е. Моралес), а також входить до програм деяких традиційних компартій, зокрема Компартії Російської Федерації. Ця модель відкидає як вільноринковий неолібералізм, так і попередні, одержавлені варіанти С.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Великій Британії зародилася група соціалістичних концепцій, в основу яких покладено якийсь один принцип організації соціалістичного суспільства.

«Муніципальний С.» передбачає передачу основних засобів виробництва в муніципальну власність, що дозволить запобігти концентрації влади в руках бюрократичного центрального апарату й наблизить управління суспільним майном до рядових громадян.

«Гільдійський С.» заснований на об’єднанні громадян у спілки за професійною ознакою, які повинні здійснювати регулювання господарської діяльності, а також виконувати функції політичного представництва.

«Кооперативний С.» виступає за розвиток кооперативних товариств, які виникають в межах капіталістичної системи, але засновані на некапіталістичних принципах. Передбачалось, що ефективність цих товариств і звільнення від експлуатації приваблюватиме до них все більше людей, внаслідок чого економічна система перетвориться на систему виробничих, споживчих, кредитно-ощадних, житлових та ін. кооперативів. Досить вдалим прикладом втілення подібного підходу став «Кібуцний С.» в Ізраїлі.

«Християнський С.» критикує існуюче суспільство з точки зору принципів християнської етики. Однією з його найрадикальніших течій є «теологія визволення», яка сформувалась наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. в Латинській Америці. Її авторами були католицькі священики (Г.Гутьєррес Меріно, Л.Бофф), які прийшли до висновку про сумісність революційної боротьби проти бідності та гноблення з ідеалами християнства. До прибічників «теології визволення» зараховують Матір Терезу, яка в 1986 р. заявила: «Я вважаю вчення Христа глибоко революційним і абсолютно відповідним справі соціалізму. Воно не суперечить навіть марксизму-ленінізму».

«Екосоціалізм» поєднує теорії марксизму, С., альтерглобалізму та екологічної політики. Його прибічники вважають, що капіталізм є причиною соціальних проблем та деградації довкілля в умовах глобалізації.

«Соціалістичний фемінізм» стверджує, що гендерна нерівність може бути подолана лише шляхом подолання економічних і культурних джерел гноблення жінок.

Література: Мигович І.І. Марксизм для всіх. – К., 2011; Бузгалин А.В. Ренессанс социализма. – М., 2003; Шубин А. Социализм XXI века // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 5; Колганов А.И. Что такое социализм? Марксистская версия. – М., 2012; Социализм: XXI век / Под. ред. И.И.Миговича. – К., 2013.

Юрій Латиш

СОЦІАЛІЗМ ЕТИЧНИЙ – ідейна течія в соціалістичному русі, що ґрунтується на критиці існуючого капіталістичного суспільства з етичних позицій та обґрунтуванні соціалістичного ідеалу на основі моральних принципів. На противагу економічному детермінізму, властивому марксизму, прибічники С. Е. основу міжлюдських відносин та соціальної організації вбачають насамперед в моральних мотиваціях.

Теоретичним підґрунтям С. Е. стала філософія неокантіанства. Першим теорію «С. Е.» на рубежі XIX – XX ст. сформулював німецький філософ, основоположник Марбурзької школи неокантіанства Г. Коген. Філософи-неокантіанці ототожнювали соціалізм з певним моральним світоглядом, розглядали етику перш за все в якості соціальної педагогіки, покликаної нівелювати соціальні протиріччя та гармонізувати суспільне життя, виявляти та розвивати в людських відносинах базову цінність соціалізму – солідарність.

В соціалістичному русі теорія С. Е. розвивалася в рамках концепції демократичного соціалізму, прибічники якої виступили за еволюційний шлях просування суспільства до соціалізму. В основі такої еволюції має лежати перш за все моральна еволюція людства та усвідомлення людьми раціональності та моральної вищості соціалізму. Соціалізм прибічники теорії С. Е. розглядали насамперед як моральну мету і моральний ідеал. Держава в концепції С. Е. розглдядалася як інструмент підвищення соціальної справедливості і соціального прогресу. Етичні соціалісти бачили соціалістичну традицію в термінах демократії і парламентаризму.

Ідеї С. Е. справили значний вплив на політичні концепції німецького політичного діяча Е.Бернштейна, який першим застосував етичну концепцію Г.Когена відносно проблем соціалістичного руху. Своєрідний варіант С. Е. розвинувся в Великій Британії, де ідеї С. Е. надихалися ідеями критика і літератора В. Моріса, автора популярної соціалістичної утопії «Листи з нізвідки», якого сьогодні також називають предтечею екологічного анархізму. На відміну від континентального соціалістичного руху, який мав виразне антиклерикальне забарвлення, значна частина британських соціалістів, такі як Дж. К. Харді, застосовуючи моральний підхід до критики капіталістичного суспільства, розглядали соціалізм як пряме продовження християнського вчення. Для інших британських соціалістів, таких, як Б. Глейсір, ідеологія соціалізму стала своєрідним замінником релігії. Найбільш впливовим теоретиком С. Е. в Британії був вчений-економіст і громадський діяч Р.Тоуні.

Його ідеї справили вирішальний вплив на формування сучасного британського соціалізму. Етичне обґрунтування соціалізму характерне також і для інших відгалужень сучасної соціал-демократії.

Література: Adams I. Ideology and politics in Britain today. – Manchester, 1998; Linden van der H. Kantian Ethics and Socialism. – Indianapolis, 1988; Tawney R. H. Religion and the Rise of Capitalism. – New Brunswick, 1998.

Микола Боровик

СОЦІАЛІЗМ УТОПІЧНИЙ – вчення про ідеальне суспільство, засноване на спільній власності, обов'язковій праці, справедливому розподілі. Виникнення поняття «С. У.» пов'язане з книгою англійського гуманіста і політичного діяча Т. Мора під назвою «Вельми корисна, ще й цікава, справді золота книжечка про найкращий устрій держави та про новий устрій Утопія» (1516 р.), де описано неіснуюче ідеальне суспільство. Т. Мор одним із перших висловив думку, що державні закони спрямовані на захист інтересів багатих, а приватна власність є джерелом зла в суспільстві. Згодом ідеї С. У. розвинув італійський публіцист і поет Дж. Кампанелла, автор твору «Місто Сонця». Засуджуючи приватну власність як джерело усіх бід у суспільстві, він вбачав ідеальний устрій у республіці, всі громадяни якої рівні.

Перші теорії С. У. були створені у XVIII ст. С. У. висував ідеї досконалої соціальної системи, виходячи з ідеалізованого розуміння принципів справедливості, свободи, рівності, братерства. Більшість представників цього вчення вважали, що перетворення в супільстві можна здійснити шляхом мирної пропаганди соціалістичних ідей і заперечення революційної боротьби. Найвідоміші представники С. У.: Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, Дж. Уінстенлі, Ж. Мельє, Е.-Г.Мореллі, Г.Б. Маблі, Г. Бабеф, Т. Дезамі, К.А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, О. Герцен, М. Чернишевський. Їх вчення було названо «утопічним» К.Марксом і Ф.Енгельсом, які прагнули цим підкреслити «науковість» власної комуністичної доктрини. Незважаючи на марксистську критику С. У., деякі масові громадсько-політичні організації початку XX ст. орієнтувалися на ідеї мирного перетворення суспільства, висунуті саме соціалістами-утопістами. Загалом С. У. мав істотний вплив на формування проектів соціальних реформ деякими політичними діячами Новітнього часу.

Сергій Пивовар

СОЮЗ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ – об'єднання двох або більше держав з метою спільних дій на міжнародній арені. С. В.-П. створюється для досягнення певних воєнно-політичних цілей: захист спільних інтересів від агресивних намірів однієї або кількох держав; підготовка до воєнних дій проти інших держав чи військових союзів держав; забезпечення глобальної, регіональної або національної безпеки.

С. В.-П. почали створюватися в кінці XIX – на початку XX ст. (Німецько-австрійський союз 1879 р., Троїстий союз 1882 р., Антанта 1904 – 1907 рр. “Антикомінтернівський пакт” 1936 р., Антигітлерівська коаліція 1943 р.). Після Другої світової війни в умовах “холодної війни” з'явилося багато С. В.-П.,

наймогутнішими серед яких були Північноатлантичний союз (НАТО) і Організація Варшавського договору (ОВД). С. В.-П. НАТО, створений за ініціативою США на основі договору у Вашингтоні у 1949 р., включав США, Велику Британію, Францію, Бельгію, Данію, Ісландію, Нідерланди, Люксембург, Канаду, Італію, Норвегію, Португалію. У 1952 р. до НАТО приєдналися Греція і Туреччина, у 1955 р. – ФРН, у 1982 – Іспанія. Головним суперником НАТО був Варшавський договір, який уклали Албанія, Болгарія, Угорщина, Німецька Демократична Республіка, Польща, Румунія, Радянський Союз і Чехословаччина у м. Варшаві у 1955 р. Албанія вийшла з нього у 1968 р. С. В.-П. ОВД дозволяв СРСР повністю контролювати збройні сили і оборонну політику його членів; у 1968 р. здійснив інтервенцію в Чехословаччину. Протистояння двох могутніх С. В.-П. викликало небезпечну гонку озброєнь і численні міжнародні конфлікти. Припинення "холодної війни" та втрата єдності інтересів країн-учасниць радянського блоку призвели до розпуску ОВД у 1991 р. У нових міжнародних умовах НАТО змінює свою доктрину, направлену на зміцнення європейської і міжнародної безпеки, реалізує програму "Партнерство заради миру", стає на шлях його розширення за рахунок східноєвропейських країн. У 1999 р. до НАТО приєдналися Польща, Чехія та Угорщина. У березні 2004 р. Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія і Естонія стали членами НАТО. В сучасному світі, окрім НАТО, існує ще кілька С. В.-П.: АНЗЮС (Австрія, Нова Зеландія, США), Американсько-японський Союз безпеки.

Борис Гончар

СОЮЗ ПЛЕМЕН (також **конфедерація племен**) – форма насамперед потестарної, а також етносоціальної організації, притаманна фінальному етапу первісності. Виникнення С.П. зумовлювалося насамперед військовими потребами, необхідністю концентрації сил для грабіжницьких походів та завойовницьких війн, які були однією з характерних рис доби військової демократії, та/або захисту власних територій від ворожих зазіхань.

Як явище С.П. з точки зору етнографії вперше описав відомий американський етнограф та історик Л. Г. Морганом в класичній праці «Давнє суспільство» (1877 р.) на прикладі Ліги ірокезів. Згодом подібні утворення етнографічно досліджувались серед інших індіанців Північної Америки, тубільного населення Африки тощо. В історичних дослідженнях С.П., такі, наприклад, як склавини та анти самого початку Середньовіччя або ж «племінні князівства» східних слов'ян напередодні утворення Русі, є результатом реконструкцій, створених на підставі етнографічних аналогій та достатньо скупих відомостей письмових джерел.

Початково С.П. мали, ймовірно, добровільний характер. Зокрема, Ліга ірокезів об'єднувала п'ять (згодом шість) близьких за культурою племен. Це об'єднання мало двох військових вождів, раду старійшин, до складу якої входили всі голови родів та племен, а також спільні народні збори, що складалися із усіх чоловіків-воїнів, кожен з яких мав право висловити власну думку. У компетенції Ліги були питання лише щодо загальних для всіх племен об'єднання справ. Проте, переважна більшість відомих нам етнографічно С.П.

мали ієрархізовану структуру, де більш чисельні, заможніші, а відповідно – й більш потужні у військовому відношенні племена підпорядковували власним інтересам спрямованість союзу в цілому. Відомі чисельні випадки втручання «старших», «кращих» племен у внутрішні справи «молодших».

Близькість культури та мови не була обов'язковою передумовою створення С.П., до подібних об'єднань могли входити досить різні за етнокультурними рисами племена. Зокрема, таким строкатим в етнічному відношенні конгломератом були «держава», створена германцями-готами в Північному Причорномор'ї, або ж «імперія» тюркомовних кочовиків гунів, що об'єднувала населення Центральної та Східної Європи на межі античності та середньовіччя. Натомість, близькі у культурному та етнічному відношенні племена могли утворювати декілька С.П. Наприклад, для вже згаданих склавинів та антів всі джерела зазначають однаковість мови, ідентичність спосіб життя, системи вірувань, соціального устрою тощо. Проте, політичні інтереси цих об'єднань досить часто не співпадали, вони воювали між собою, укладали союзи з іншими племенами, спрямовані одне проти іншого, тощо. В деяких випадках політичні претензії на провідну роль певного племені в С.П. навпаки призводили до навмисного підкреслення культурної різниці між спорідненими племенами. Наприклад, літописець, обґрунтовуючи справедливість домінування полян серед східних слов'ян, зазначає упорядкованість від діда-прадіда полянського способу життя порівняно із «звірячими» звичаями найближчих сусідів – древлян, а також радимичів та в'ятичів.

Складання С.П. визначалося насамперед військово-політичною доцільністю, а етнокультурні фактори були другорядними. Зрозуміло, що в рамках С.П. значно інтенсифікувалися контакти (економічні, релігійні, шлюбні тощо) між представниками різних племен, що входили до подібних об'єднань. Відповідно, одним з наслідків існування С.П. було поступове нівелювання культурних відмінностей племен-учасників союзу. Щоправда, невідомі випадки, коли б С.П. згодом перетворився на уніфіковане етнокультурне утворення.

Порівняно нетривалий час існування С.П. визначався навіть не стільки рихлістю внутрішньої структури подібних об'єднань. Значно більше значення мала докорінна перебудова соціального устрою, що відбувалася за доби військової демократії. Руйнація традиційного родоплемінного укладу та формування ієрархічної структури суспільства (утворення класів), виділення еліт, поступова заміна потестарних інститутів ієрархізованою системою влади (державотворення) у часі співпадали із укладенням С.П. Нові принципи організації суспільства та соціальні інституції виявилися більш життєздатними, ніж С.П., що базувалися на традиційних для первіснообщинного ладу засадах.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М.: Наука, 1986.

Євген Синиця

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ (СІД) – комплекс джерелознавчих галузей історичної науки, що вивчають окремі типи (види) історичних джерел та розробляють теоретико-методологічні засади їх дос-

лідження.

Виникнення СІД пов’язано із суспільно-економічною практикою, розвитком та вдосконаленням господарської діяльності, становленням та функціонуванням держави, процесом людських взаємин та спілкування. Необхідність у користуванні знаками, поняттями, величинами, які б виступали еквівалентом (еталоном) у господарських розрахунках, вимагало знання мір довжини, площі, місткості, ваги. Ці поняття з'явилися у різних народів в найдавніші часи як необхідна складова економічного розвитку і слугували появі метрології. Потреба обліку часу, зміна дня і ночі, фаз місяця, пір року викликала необхідність фіксації явищ природи, а відтак – вироблення одиниць лічби часу, що привело до виникнення хронології. Поява перших знаків-символів для висловлювання думки і передачі її в просторі та часі – спричинило формування давніх систем писемності, історію та еволюцію якої вивчає палеографія тощо.

Формування СІД як окремих наукових знань припало на XVIII ст., коли відбувався процес перетворення сукупності відомостей про факти та події минулого в історичну науку. Становлення їх як комплексної системи сформувалося в умовах наукового інституювання у другій половині XIX – на початку XX ст., що пов’язано з інтенсивним суспільно-економічним та культурним розвитком.

У першій половині XX ст. усталився традиційний комплекс СІД (хронологія, метрологія, нумізматика, геральдика, сфрагістика, дипломатика, палеографія), їхній джерельно-інформаційний потенціал використовувався у наукових дослідженнях, а спецдисципліни викладалися у вузах.

У 1960-1980-х рр. активізувалося розроблення теоретико-методологічних проблем СІД, їхніх класифікаційних моделей, з’ясовувалися специфічні ознаки, місце і роль в історичній науці. Була визначена інтегративна роль джерелознавства як базової галузі у формуванні комплексної системи СІД, що сприймалася як підсистема історії, субдисципліна джерелознавства, яка і сама виступала як система із власною структурою.

Усталеним і підтвердженим практикою є поділ комплексу СІД на 2 групи: дисципліни, що вивчають окремі типи (види) джерел (нумізматика – монети, боністика – паперові грошові знаки, геральдика – герби, сфрагістика – печатки, фалеристика – нагороди, вексилологія – прапори) та дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами і вивчають окремі риси та особливості, притаманні джерелу незалежно від його видової приналежності (палеографія – зовнішні ознаки писемних пам'яток; хронологія – системи літочислення; ономастика – категорії власних імен та назв; маргіналістика – читацькі записи на берегах книг; мемуаристика – оповідні твори особового походження (спогади, щоденники, автобіографії) тощо.

Термін «С. І. Д.» остаточно закріпився у середині 1980-х рр. і прийшов на зміну існуючому «допоміжні історичні дисципліни». Сучасна назва комплексу наголошує на самостійній ролі дисциплін, які виконують спеціальні дослідницькі завдання, мають цільове призначення і спираються на різновиди джерел, що вимагає системного підходу до кожної з них. Проте об’єднуючим чинником є те, що предметом свого пізнання вони визначають закономірності

формування джерел і кодування у них джерельної інформації. Так, нумізматика та боністика не тільки розшифровують зчитану з джерел інформацію про існування грошових одиниць як засобів розрахунку у різні історичні періоди, а й дозволяють простежити економічні зв'язки між регіонами, державами, перебіг фінансово-господарських процесів тощо. Геральдика, окрім блазонування герба (знака), що виконував функцію атрибуції (розпізнавання) окремої особи, товариства, установи, досліджує знакову систему та символіку різних епох, вивчає давні традиції та розробляє сучасні правила герботворчості. Фалеристика не тільки вивчає історію виникнення, становлення та функціонування нагородної системи й супровідних документів до неї, в яких відбилася ідеологія, світосприйняття та уподобання часу, а й комплексно досліджує історію вшанування найбільш гідних представників суспільства.

Розвиток історичної науки закономірно призвів до видозміни в системі СІД. Кількість дисциплін збільшується за рахунок виокремлення з їх традиційного комплексу таких, що мають власний предмет та об'єкт дослідження і володіють спеціальними методиками дослідження: з палеографії виокремилась філігранологія, берестологія, папірусологія; з нумізматики – фалеристика тощо. З появою нових методик формуються нові дисципліни (використання методів математичної статистики зумовило формування кліометрії; підвищення уваги до вивчення ролі та місця жінки в суспільному житті спонукало виникнення фемінології; бажання зберегти пам'ять про наших предків, визначних представників народу покликало до життя некрополістику та ін.).

До основних завдань кожної СІД входить визначення передумов виникнення, основних етапів формування та розвитку, стану дослідження та аналізу основних джерельних комплексів, відпрацювання методик, визначення джерельної цінності, а відтак актуалізації інформативного потенціалу спецдисциплін.

Метою дослідження СІД є отримання об'єктивної достовірної наукової інформації задля вирішення різнопланових проблем історичної науки. С. І. Д. дають можливість встановити автентичність джерела, час і місце його виникнення, авторство та ін. Вони тісно пов'язані з джерелознавством та архівознавством, оскільки спрямовані на всебічне вивчення документальних (оригінальних) джерел.

При дослідженні СІД використовуються загальноісторичні методи (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний тощо), власне джерелознавчі (наукової евристики, систематизації, класифікації та критики джерел) і міждисциплінарні методики, властиві іншим наукам (методи математичної статистики, соціологічних досліджень, лінгвістичні, психології, хімічного аналізу та ін.).

Нині сукупний комплекс СІД налічує понад 80 найменувань, що стосуються різних проблем та періодів історії, мають свою специфіку, власні методики дослідження, предмет та об'єкт вивчення, завдання, завдяки чому отримали статус «джерелознавчих знань», оскільки спрямовані на всебічне вивчення різновидів джерел: писемних, речових, зображальних, аудіовізуальних та ін.

Література: Бондаренко Г. В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997; Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. – К., 2008; Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посівбник – К. 2010; Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др. – К., 1992; Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие / С.В.Белецкий, И.В. Воронцова, З.В. Дмитриева и др.; сост. М.М. Кром. – 2-е изд. – СПб., 2003.

Ірина Войцехівська

СПІВДРУЖНІСТЬ НАЦІЙ (англ. Commonwealth of Nations) – сучасна назва (похідна від назви Британська С. Н., що вживалася в 1926 – 1949 рр. як альтернативна попередній назві – Британська імперія) об'єднання Великої Британії та її колишніх колоній, які отримали незалежність. Виникла як вільно структурована і неформальна організація. Створення у 1965 р. Секретаріату С. Н. зі штаб-квартирою в Лондоні зміцнило адміністративні зв'язки об'єднання. Секретаріат сприяє економічним, науковим, медицинським і культурним зв'язком за допомогою створеного в 1971 р. Фонду С. Н. для технічного співробітництва, а з 1982 р. за допомогою Ради з науки. Раз на два роки Конференції С. Н. збирають голів урядів для неформальних дискусій. Спроби досягти угоди про спільні принципи С. Н. призвели до проголошення Сінгапурської декларації (1971 р.), яка підкреслювала важливість мирних ініціатив і засудила расові забобони і дискримінацію, а також Декларації в Хараре (1991 р.), яка наголошувала на необхідності сприяти розвитку демократичних урядів, поліпшити статус жінок і гарантувати права людини. Лідери С. Н. колективно діяли у справі впровадження расової гармонії на півдні Африки. Жоден з учасників не може бути виключений з С. Н., хоч у 1995 р. Нігерію було попереджено про таке покарання, якщо вона протягом двох років не відновить демократичне правління. Оскільки С. Н. є добровільною асоціацією, її члени мають право виходу: Південна Африка залишила С. Н. у 1961 р. і повернулася у 1994 р.; Пакистан залишив її у 1972 р., але повернувся у 1989 р. Ірландія формально вийшла із С. Н. у 1949 р. На кінець XX ст. у С. Н. входило 54 країни, включаючи Мозамбік, котрий ніколи не був залежним від Великої Британії.

Література: Безбородов Ю. Г. Особенности международно-правового статуса Британского Содружества //Международное публичное и частное право. – 2010. – № 1.

Борис Гончар

СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА АЗІАТСЬКИЙ

1. За К.Марксом, початкова форма класового суспільства; спосіб виробництва, який слідував за первіснообщинним ладом і передував античному рабовласницькому. "Спосіб виробництва" в історичному матеріалізмі К.Маркса – це специфічне поєднання продуктивних сил (робочої сили і засобів виробництва) і виробничих відносин (відносини між людьми і результатами їхньої праці,

власність на засоби виробництва, влада, ін.), комбінація яких визначає ставлення людей до навколишнього світу і один до одного.

2. Концепція, що використовується деякими сучасними вченими в двох основних значеннях – для переосмислення п'ятичленної формаційної схеми історичного розвитку людства; для виокремлення специфіки розвитку східної цивілізації, основаної на державній власності на засоби виробництва, на противагу західній, в основі якої – інститут приватної власності.

За К.Марксом, для С. В. А. характерні: слабкий розподіл праці; відсутність або обмеженість приватної власності на засоби виробництва; самозабезпечуваність сільських общин; нерозвиненість торгівлі; "деспотія" як особливий тип монархічної форми правління; будівництво великих працеємних споруд (іригаційні споруди, єгипетські піраміди, Велика китайська стіна тощо), неможливе без участі держави та масової мобілізації населення. С. В. А. базується на експлуатації не рабів, а членів громад; кількість рабів незначна, їх використовують в якості слуг. Ремісників і купців також мало, торгівля менш розвинута порівняно з рабовласницьким ладом. Два найважливіші класи суспільства – селяни і бюрократія. Селяни формально вільні, проте неможливість продажу землі та державні повинності роблять їх залежними від держави.

Перша дискусія про С. В. А. відбувалася в СРСР у 1920 – 1930-х рр., коли на основі цієї концепції було зроблено спробу пояснити унікальність розвитку Сходу на противагу античному світу, де сформувався класичний рабовласницький лад. Їм протистояли прихильники однолінійної інтерпретації історії, які розширили початковий географічний ареал аналізу азіатських виробничих відносин і прийшли до висновку про їх існування на початкових періодах розвитку не лише в східних суспільствах, а й в усьому світі. В такому випадку С. В. А. уявлявся еволюційною ланкою між первіснообщинним ладом і рабовласницьким. Ще одну позицію представляли історики, які відкидали поняття окремого С. В. А. Важливе значення мав перехід на їхній бік одного з провідних радянських сходознавців В.Струве, який розглядав С. В. А. в якості складової рабовласницької формації. В 1933 р. він сформулював п'ятичленну схему суспільно-економічних формацій (первіснообщинна – рабовласницька – феодальна – капіталістична – комуністична, початковим етапом якої є соціалізм), яка залишалася пануючою схемою радянської історичної науки для аналізу історичних процесів та для визначення спільних рис в політичному, економічному і соціальному прогресі різних суспільств до кінця 1980-х рр.

Дискусія про С. В. А. в СРСР періодично відновлювалася і досягла піку в 1987 – 1991 рр. Аналогічна дискусія відбувалася також в КНР. В ході дискусії сформувалися нові формаційні схеми, відмінні від п'ятичленної схеми В.Струве. В деяких концепціях (Ю.Семенов, Р.Нурєєв, ін.) формаційна схема включає "азіатський (політарний) спосіб виробництва" як такий, що є наступним після первіснообщинного ладу і передує рабовласницькому. В інших схемах С. В. А. разом з рабовласницьким і феодальним розглядається як специфічна варіація єдиної докапіталістичної формації, що приходить на зміну первіснообщинній ("велика феодальна формація" Ю.Кобіщанова або "станово-класове суспільство" В.Ілюшечкіна). З'явилися також інші, багатолінійні схеми всесвітньої історії, які

завдяки концепції С. В. А. фіксують відмінність розвитку західної цивілізації від незахідних суспільств (Л.Васільєв), в тому числі використовують її для вивчення історії Росії та соціалізму в СРСР.

Такі підходи не є загальновизнаними. Так, опоненти використання концепції С. В. А. для виокремлення східної і західної цивілізацій вважають, що таке трактування руйнує цілісність історії людства: Схід немовби випадає з процесу зміни формацій, а регіональні історії Сходу і Заходу підкоряються різним закономірностям розвитку.

Література: Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. – Т.1. – М., 2001; Семенов Ю.И. Политарный (“азиатский”) способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Философско-исторические очерки. – М., 2008.

Наталія Городня

СТАТУС-КВО (лат. status quo –положення, в якому) – в міжнародному праві термін, що визначає стан в будь-який галузі міжнародних відносин або взаємовідносинах держав, існуючий на даний момент або такий, що існував у минулому у певний час. Вживається для позначення будь-якого фактичного або правового положення, яке існує на дану мить, або існувало в минулому, й про відновлення або збереження якого йде мова. У міжнародній правовій практиці вживається також термін «status quo ante bellum», що означає «положення, що існувало перед початком війни».

Крім того, термін «С.-К.» традиційно вживається у дебатних іграх і є С.-К. визначає стан, у якому знаходиться суспільство, країна тощо по заданій резолюції. Цей термін часто використовується в американському парламентському форматі, і статистичні дані, як правило, приводяться в С.-К.

Найбільш часто зустрічаються словосполучення: «підтримати С.-К.» або «відновити С.-К.», – коли мова йде про збереження існуючого стану або повернення до такого.

Валерій Павленко

СТОЇЦИЗМ – одна з найголовніших течій античної філософії. Заснований Зеноном із Кітіона бл. 300 р. до н.е., С. проіснував до II ст. н.е. Назва походить від портику (стоя) – закритої галереї з колонами в Афінах, де відбувалися зібрання стоїків, де навчав Зенон. Наукова періодизація: Стародавня Стоя (III –II ст. до н.е.; представники – Зенон, Клеанф, Хрісіпп), Середня Стоя (II – I ст. до н.е.: Панетій, Посідоній), Пізня Стоя (I –II ст., римські стоїки – Сенека, Епіктет, Марк Аврелій). С. пояснював світ (космос) у саморозвитку, як розумну істоту. Його саморозвиток відбувається циклічно; кожний цикл закінчується перетворенням всього у вогонь; на початку нового циклу бог-логос породжує чотири першооснови: вогонь, воду, повітря, землю. Всесвітом керує Логос, який є природним законом і водночас має божественний характер. Люди є часткою світового космічного процесу. Душа людини – частина світової розумної душі, після смерті відділяється від тіла. Психологічні процеси відбуваються в серці людини. Пізнання виникає на основі відчуттів і уявлень. Найголовніше

спонукання людини – прагнення до самозбереження, яке поширюється на все людство. Стоїки вважали, що дії людей відбуваються тільки за необхідністю, незалежно від того, чи це робиться добровільно чи примусово. Доля сприяє тому, хто їй добровільно підкоряється, і насильно примушує того, хто чинить спротив. Завдяки причетності всіх людей до Логосу вони є громадянами єдиної світової держави – Космополісу. Таким чином, стоїки започаткували теорію світової держави. У Космополісі править закон, який регламентує поведінку людей на принципах міркувань здорового глузду, тобто закону природи, закону Бога. Стоїчний космополітизм зрівнював перед законом усіх людей: чоловіків і жінок, правителів і підданих. Людина повинна брати участь у суспільному житті реальної держави, якщо це не вимагає аморальних вчинків. За умови, коли неможливо жити й діяти морально, вважалося допустимим і виправданим самогубство. Згідно із С., кінцева мета людини – щастя – життя згідно з природою, Логосом. Етичний ідеал стоїків – мудрець, який досяг доброчесності й апатії, тобто незалежний від зовнішніх обставин. Він діє згідно з природним законом і тому всі його вчинки є правильними, справедливими.

Етика С. мала великий вплив у Середньовіччя, період Відродження.

Сергій Пивовар

СТРАЙК (англ. strike) – одна з основних форм боротьби найманих працівників; одночасна колективна відмова робітників і службовців від праці з пред'явленням підприємцям чи урядові економічних і політичних вимог.

За метою розрізняють економічні і політичні С. Форми С.: повне або часткове припинення роботи на різний період часу на підприємстві, в місті, регіоні або по всій країні, уповільнення темпу роботи підприємства, відмова від роботи з присутністю на робочих місцях (італійський страйк) та ін. Види С.: частковий (страйкує частина робітників з підприємства або галузі господарства), загальний паралізує одну, декілька або всі галузі економіки; декілька або всі галузі промисловості; транспорту і т.ін. Якщо ним охоплена вся країна, тоді це національний С., якщо частина, наприклад, район, – локальний. Форми боротьби правлячиїх кіл із С.: антиробітниче законодавство, локаути, штрейкбрехерство, збройна сила тощо; при цьому вона активно використовуються державний апарат, правові та адміністративні інститути.

С. як типові явища, що характеризують зміни у суспільних відносинах, беруть свій початок у XVI – XVIII ст. Вони були економічними, стихійними, недостатньо організованими (хоча перший зафіксований в історії Європи С. відбувся у 1345 р. у Флоренції). З часом С. ставали більш організованими, поєднуючи як економічні, так і політичні вимоги робітників; досить часто вони переростали в збройні повстання: Ліонські повстання ткачів (1831, 1834 рр.), Сілезькі (1793, 1844 рр.) тощо. Доволі часто С. супроводжувалися демонстраціями, гострими зіткненнями з поліцією, урядовими військами, штрейкбрехерами та спеціально озброєними загонами, створеними господарями підприємств для боротьби із страйковим рухом. Протягом XVIII – XIX ст. більшість капіталістичних країн пройшли еволюційний шлях від законодавчої заборони права робітників на об'єднання та С. (закони у Франції

від 1791 р. та у Великобританії від 1799 р.) до їх легалізації. Страйкова боротьба стимулювала виникнення робітничих організацій (профспілок, політичних партій пролетаріату).

На межі XIX – XX ст. страйковий рух набув масового характеру. Цей процес торкнувся і України, де протягом 1861 – 1894 рр. відбулося біля 150 С. (Юзівські страйки 1875 і 1887 рр. та ін.), а у 1905 р. страйкувало 0,5 млн. осіб.

У XX ст. С. стають складовою частиною національно-визвольної боротьби народів колоніальних та залежних країн (Шанхайський С. 1925 р. та ін.). З часу світової економічної кризи 1929 – 1933 рр. до страйкової боротьби приєдналися деякі верстви службовців, що до цього не брали участі у С. С. використовували як дієвий засіб боротьби з фашизмом у Європі у 30-х роках XX ст. (Франція, Іспанія). Під час Другої світової війни С. використовувались проти фашистських окупаційних режимів (Нідерланди – 1943 р., Париж – 1944 р.). А вже по її завершенню вони стали формою боротьби з впливовими транснаціональними корпораціями. Значного поширення у післявоєнний час набули загальні С. у масштабах промислових районів, галузей господарства або всього господарства, в яких брали участь сотні тисяч і навіть мільйони робітників та службовців (загальнонаціональний С. у Франції 1968 р. – 9,5 млн. осіб, загальний С. в Італії 1968 р. – 12 млн. учасників тощо); спостерігався процес інтернаціоналізації вимог у страйковій боротьбі (країни "Спільного ринку"). З 1955 р. у Японії виникли т.зв. "весняні наступи" трудящих, в яких щорічно брали участь кілька мільйонів осіб; у Франції – "національні дні боротьби" та ін. Ці виступи охоплюють різні верстви населення, проходять під єдиними лозунгами, відрізняються різноманітністю масових заходів (С., мітинги, демонстрації). Післявоєнний період характеризувався створенням нового антистрайкового законодавства у західних країнах (закон 1947 р. у США, закон про заборону С. на державних підприємствах та службах у Японії тощо). Особливой активності страйковий рух набув наприкінці 2000 – на початку 2010-х рр. через погіршення соціального становища в багатьох країнах, завданого світовою фінансово-економічною кризою.

Відновлення масових С. в Україні спостерігалося за часів «перебудови». Так, навесні 1991 р., тоді ще в УРСР, прокотилася хвиля шахтарських виступів, які організовувалися страйкомами; їх учасники поряд з економічними висували й ультимативні політичні вимоги. Серед них: надання Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного закону; забезпечення реальної незалежності республік СРСР; відставка союзного та республіканського урядів. 16 квітня 1991 р. в Києві було утворено республіканський страйковий комітет. Невдовзі виникла і Всеукраїнська організація солідарності трудящих (ВОСТ). Прикладом страйкового руху в Україні вже як суверенній державі можна вважати потужний С. шахтарів Донбасу у червні – липні 1993 р., до якого приєналися трудові колективи інших галузей промисловості. Страйкарі поряд з економічними висували й політичні вимоги, зокрема проведення референдуму про недовіру Верховній Раді, Президентові, місцевим радам, про вступ до Економічного союзу країн СНД. В червні 1993 р. під тиском шахтарських С. було прийняте рішення провести у

вересні референдум про довіру Президентові і Верховній Раді, а у другій половині того ж року керівництво країни ухвалило політичне рішення про проведення дострокових виборів до Верховної Ради і виборів Президента України.

Література: Євсюкова Н.В. Профспілки і страйковий рух України у політичному вимірі (1991 – 2000 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2005. – Т. 4; Швець Н.М. Основні причини страйків // Проблеми законності. – 2007. – Вип. 90; Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999; Новейшая история зарубежных старн (XX в). В 2-х частях. Часть 1, 2. – М., 1998.

Геннадій Черевичний

СТРАТЕГІЯ (грец.strategia – військо і ago – веду).

1. Стратегія політична – наукова теорія й програма досягнення однієї з основних політичних цілей; система великомасштабних політичних рішень і накреслених напрямів діяльності, послідовна реалізація яких забезпечує досягнення головної мети основними суб'єктами політики; генеральна лінія, що спрямована на вирішення завдань цілого історичного періоду, на досягнення фундаментальних, довгострокових цілей. Для С. П. характерним є чітке визначення головного напряму боротьби, засобів і шляхів, які ведуть до поставлених цілей; продумана концепція співвідношення сил і засобів, які має держава або інший суб'єкт суспільної політики; визначення основних етапів у досягненні головних цілей, усвідомлення специфіки кожного етапу, його переваг і недоліків.

2. Стратегія військово-політична – система теоретичних положень, принципів і настанов, що виступають як обґрунтування та практичне керівництво щодо створення і застосування збройних сил для реалізації основних зовнішньополітичних інтересів та воєнно-політичних цілей держави. На відміну від воєнної доктрини, в якій викладаються офіційні погляди керівництва країни на війну чи міжнародні конфлікти та шляхи їх розв'язання, основний зміст С. В.-П. складають погляди на планування та реалізацію конкретних заходів щодо застосування збройних сил як у мирний, так і воєнний час. С. В.-П. тісно пов'язана з воєнною доктриною і базується на основних доктринальних засадах. Воєнна доктрина в цьому відношенні виступає основною ідеологічною та концептуальною базою, на якій ґрунтується, і реалізації якої підпорядкована С. В.-П.

3. Стратегія зовнішньополітична – система теоретичних положень і практичних заходів держави для досягнення цілей зовнішньої політики. С.З. формулюється державними документами, що включають концепцію зовнішньої політики, зовнішньополітичну та військово-політичну доктрину, концепцію національної безпеки та ін., або не оформлена державними актами, натомість є системою принципів, що регулюють діяльність державних органів та посадових осіб у зовнішньополітичній сфері у С.З. відображаються основні групи національних інтересів, зовнішньополітичних цілей та засобів їх досягнення, а також визначається співвідношення всіх зазначених елементів. С.З. регулює

застосування державними органами всіх засобів зовнішньої політики (дипломатичних, військових тощо), визначає ієрархію зовнішньополітичних цілей держави, а також виступає основою для розробки комплексних програм дій державних органів, спрямованих на досягнення визначених цілей.

Борис Гончар

СТРУКТУРА ІНФОРМАЦІЇ ДЖЕРЕЛА – це організація, порядок, архітектоніка, система достатньо стійких зв'язків історичних відомостей, закодованих у джерелі. Під інформацією джерела розуміють один із різновидів соціальної інформації (створеної людиною за допомогою найрізноманітніших традиційних і електронних засобів), яку добуває і якою оперує історик у процесі реалізації наукових та навчальних проектів. Кожне історичне джерело містить у собі декілька пластів або шарів інформації, що відкладаються на різних етапах його створення та існування, й мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Складність структури, різнохарактерність інформації джерела зумовили розробку сучасних методів її структуризації, класифікації та вивчення з точки зору філософського вчення про соціальну інформацію, під якою розуміють сукупність знань, що використовується суспільством для свого функціонування та розвитку (сукупність задіяних знань).

С. І. Д. – це сукупність наявних у джерелі с сегментів і типів інформації, стійких зв'язків між ними, які забезпечують її цілісність та здатність слугувати основою для отримання наукового фактичного знання . Будь-яке джерело несе у собі певний обсяг соціокультурної інформації, оскільки на етапі свого створення (доджерельний) воно було елементом тих чи інших суспільних процесів, виконувало службову або інші функції. На другому етапі документ, пам'ятка, твір, картина тощо, коли вони стають об'єктом історичного дослідження, набувають характеру джерела і слугують носієм історичної інформації, скарбницею відомостей про зміст і характер соціокультурних та інших процесів минулого.

Джерельна інформація складається з різних типів: суспільно-політичної, економічної, наукової, технічної, культурної, релігійної і т.д. Історика цікавлять усі типи та різновиди інформації, але в залежності від мети конкретного історичного дослідження він вирішує, який вид інформації є для нього основним, і відповідно до цього відбирає саме ті джерела, або ту їх частину, які містять потрібні йому відомості. Наприклад, історики, що вивчають політичну історію, основну увагу приділяють дослідженню документів державних інститутів, політичних партій, рухів, об'єднань, творів політичних діячів тощо. Дослідники, що спеціалізуються в галузі економічної історії, перш за все вивчають документи статистичного характеру, матеріали з історії окремих підприємств, господарств, банків, твори економістів. Крім того, існують комплексні різновиди джерел, зокрема періодична преса, які містять різнопланову інформацію.

Для підвищення інформативної віддачі джерела та інтенсифікації наукових досліджень важливе значення має системний аналіз структури інформації

джерела. Існує декілька різновидів джерельної інформації – відкрита і закрита, прихована (латентна), пряма і непряма, актуалізована і потенційна. Відкрита інформація дозволяє досліднику відразу з'ясувати, з чим саме він працює – це форма та зміст джерела. Відносно писемних чи електронних джерел відкритою є інформація, що стосується їх мови, видової приналежності, способу створення, призначення тощо. Кожна освічена людина може відрізнити законодавчий акт від приватного листа, рукопис від друкованого тексту, українську мову від латини. Це – формальні ознаки відкритої інформації. Те ж саме стосується і змісту: його буквальне значення в тому, про що йдеться у джерелі, про що говорить автор (наприклад, політичний, історичний, економічний твір). Це – змістові ознаки відкритої інформації. Відкрита інформація має надзвичайно важливе значення в процесі класифікації історичних джерел, у реалізації завдань конкретного дослідження.

Одночасно, кожне історичне джерело містить значний пласт закритої та прихованої (латентної) інформації, яка іноді може дати дослідникові набагато більше цінних у науковому плані відомостей, ніж інформація відкрита. Часом автори тих чи інших публіцистичних, мемуарних, епістолярних творів ігнорували правдивість подій, перекручували їх, замовчували окремі факти, або вигадували те, чого насправді не було і т.п. У такому випадку для істориків важливим є встановлення причин та мотивів, що спонукали авторів до подібного спотворення фактів, тобто вилучення закритої інформації джерела. Закрита інформація може відображати як усвідомлені наміри, концепцію автора, його ідеологічну або політичну орієнтацію, так і його неусвідомлені уявлення, емоційно-психологічний стан. Виявлення такої інформації – не тільки важлива умова перевірки і оцінки відкритої інформації джерела, але й засіб встановлення її вірогідності. Вона має і самостійне значення для з'ясування мотивів створення джерела.

Досить часто дослідникам доводиться мати справу із прихованою інформацією історичних джерел. Вона могла бути створена навмисно, щоб свідомо приховати через різні обставини суспільного або приватного життя деякі достовірні факти. Автори політичних, публіцистичних, сатиричних та ін. творів часто маскували свої справжні імена за псевдонімами. Для приховування інформації застосовувалися різні системи тайнописів, умовних знаків, шифрів, кодів, необхідних для передачі таємної інформації: певних повідомлень, фіксації обрядів, дій тощо. Слід згадати й поширену в умовах цензурних переслідувань «езопову мову», яка дозволяла авторам говорити про заборонені речі, але не нести за це кримінальної відповідальності. «Езопова мова» була прекрасно зрозумілою для її сучасників, але не одразу зрозуміла сьогодні.

Прихована інформація могла відкластися в джерелі й ненавмисно, у процесі копіювання, переписування. Це, так звані, технічні помилки, коли частина тексту могла випасти, або зазнала змін, наприклад про авторство, дату і місце створення тощо. Крім того, для сучасних істориків ненавмисно прихованою інформацією є вживання у джерелах застарілих слів, що вийшли з ужитку, деяких професійних, виробничих, господарських термінів, географічних назв тощо.

До інформаційного потенціалу джерела входять й такі різновиди інформації як пряма й непряма (побіжна). Пряма інформація – це ті відомості, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, говорять про неї прямо. Непряма інформація підказує історику шлях до пошуку інших джерел, що можуть мати доповню вальні відомості про досліджувані події та явища. Побіжна інформація спонукає дослідника до пошукової роботи, до формування комплексів джерел, необхідних для вирішення відповідних пізнавальних завдань, до реалізації системного підходу до аналізу свідчень. У разі виявлення прогалин у джерелах, побіжна інформація набуває особливої цінності, оскільки може служити єдиною, що засвідчить ті чи інші факти минулого.

Нарешті, важливими різновидами інформації джерел є актуалізована та потенційна. Той сегмент інформації, яку вже вилучив, проаналізував та використав у науковому дослідженні історик, є для нього актуалізованою інформацією. Уся інша інформація залишається потенційною, тобто на даний момент не задіяною, не оприлюдненою. По мірі розширення наукових інтересів історика та додаткового дослідження ним джерела потенційна інформація перетворюється на актуалізовану. Власне, саме в такий спосіб відбувається процес повного розкриття інформаційного потенціалу джерела, залучення до наукового обігу нових історичних фактів, відомостей, постановка нових дослідницьких завдань.

Актуалізована інформація джерел – це той масив відомостей з тієї чи іншої історичної проблеми, якими вже оперує історична наука, а потенційна – та, що на сьогодні ще залишається поза межами історичних знань і потребує засвоєння. Таким чином, джерельна інформація у всіх її різновидах практично невичерпна, а знання її структури дозволяє глибше осягнути здатність слугувати носієм відомостей про події, факти, явища і процеси минулого та основою продукування наукових знань з різних аспектів історії.

Література: Варшавчик М.Я. Структура інформації джерела //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002; Історичне джерелознавство: підручник / Кер. автор. кол. Я.С.Калакура. – К., 2002.

Ярослав Калакура

СУБКУЛЬТУРА (від лат. sub – під і cultura – обробка, вирощування, розвиток).

1. Культура певного соціального середовища в конкретний історичний час.

2. Система переконань, цінностей і норм, які поділяє і використовує явна меншість людей в межах певної культури.

3. Своєрідна автономна форма організації людей (найчастіше молоді) всередині пануючої культури, що визначає стиль життя і мислення її представників і відрізняється не лише своїми звичаями та ідеалами, а навіть інститутами (М.Брейк, Р.Швендтер).

4. Трансформована професійним мисленням система цінностей традиційної культури.

5. Сукупність деяких негативно інтерпретованих норм і цінностей традиційної культури, що функціонують як культура злочинного прошарку суспільства (делінквентна підкультура).

С., як правило, з'являються в суспільстві, члени якого з огляду на релігійну, расову, етнічну, соціальну, професійну, вікову приналежність тощо, мають різні, а то й протилежні культурні цінності та інтереси. Окрім того, С. виникають в результаті безперервного розвитку культури, і є складовими соціальної взаємодії в ході цього процесу, що часто призводить до оновлення культури. Для С. характерні системи внутрішніх правил (групові правила і стандарти), які дозволяють їхнім членам самоідентифікуватись. Соціальною базою формування С. є неформальні об'єднання, вікові групи, соціальні прошарки.

В цілому сучасні С. є специфічним способом диференціації розвинених національних і регіональних культур, в яких при збереженні основної тенденції, існує ряд сучасних культурних напрямків, що за формою та змістом відрізняються від провідної культурної традиції, але одночасно є прямим генетичним породженням останньої.

На думку Д.Даунса, слід розрізняти С., що виникає як позитивна реакція на соціальні і культурні потреби суспільства (професійні С.), і С., що є негативною реакцією на пануючі в суспільстві соціальну структуру і культуру (делінквентні і деякі молодіжні С.). В американській соціології з 1920-х рр. домінує традиція дослідження делінквентних С. (А.К.Коен, Д.Маца, У.Б.Міллер). Найбільш поширеною є точка зору, яка стверджує, що злочинна С. характеризується насамперед комплексом антиправових норм поведінки, досить стійка в середовищі молоді нижчих прошарків суспільства. У Великій Британії домінує пізніша традиція дослідження молодіжних С., пов'язана зі світоглядною диференціацією всередині альтернативного молодіжного руху. (Ф.Коен, М.Брейк, Д.Хебидж, С.Фріз). Д. Хебидж і С. Фріз визначають два основні типи ставлення неконформної молоді до життя і суспільства: 1) молодих людей з середовища робітничого класу і 2) груп «богемної молоді». Спільним між ними є орієнтація на дозвілля, в першому випадку, здебільшого, у зв'язку з проблемами з працевлаштуванням, в другому – це результат свободи вибору. Як правило, С. формуються навколо харизматичного символу чи літератури. С. проявляється у мистецтві, моді, ритуалах, тощо. Колишні альтернативні С. можуть відроджуватись у домінантній культурі (ретро, рейв і панк).

Література: Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідженн. У 5 т. – К., 2008. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура; Слющинський Б. Глобалізація та субкультури. Теоретичні засади соціологічного аналізу // Віче.– 2008. – № 24; Ильин А. Н. Массовая культура и субкультуры современного общества6 специфика соотношения //Общественные науки и современность. – 2011. – № 4; Левикова С. И. Молодежная субкультура. – М., 2004.

Інна Заболотна

СУБКУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА – автономне цілісне утворення в політичній метакультурі суспільства, яке визначає стиль політичного життя і мислення його конкретних носіїв. Про політичну культуру можна говорити як у зв'язку з аналізом суспільства в цілому, так і в зв'язку з аналізом його окремих складових частин. У цьому випадку в межах загальної політичної культури суспільства й вирізняються більш чи менш автономні структуровані утворення, які називаються політичними субкультурами. Таким чином, йдеться про підсистеми політичних орієнтацій і моделей політичної поведінки, характерних для певних груп, які відрізняються у своїй системній цілісності від орієнтацій та моделей, притаманних як іншим окремим групам, так і суспільству в цілому. Евристичний зміст концепції С. П. полягає у тому, щоб відобразити диференціацію політичної метакультури, її складну структуру.

Поняття С. П. було запропоноване до категоріального апарату політології Г. Алмондом для фіксації неоднорідності політичної культури в межах не тільки великого регіону, а й у державно організованій національній спільноті. Пізніше у праці, написаній разом із С. Вербою («Культура громадянина. Політичні стосунки і демократія у 5-ти країнах», вийшла друком у 1963 р.), ним було запропоновано класичну схему С. П. : поєднання трьох прототипів політичної культури утворює її реальні варіанти – патріархальний, підданський, активістський. Останні на рівні індивіда і регіону утворюють «культурно-політичні суміші» – переважаючі в історії проміжні політичні культури – патріархально-підданську, піддансько-активістську і патріархально-активістську. Оптимальний варіант утворює змішана з трьох прототипів субкультура, яку вони назвали «культура громадянина».

У сучасній політології існує величезна кількість варіантів систем С. П., в яких для типологічної ідентифікації використовуються найрізноманітніші підстави: характер втілення владних відносин, відповідно до якого Є. Вятр виділяє три основні типи С. П. (авторитарна, тоталітарна, демократична); тип відносин між громадянським суспільством і політичною системою, відповідно до якого Ф. Бурлацький та О. Галкін розрізняють архаїчну, елітарну, представницьку С. П. і субкультуру високого громадянства; спосіб розв'язання соціальних конфліктів, відповідно до якого Г. Лембрух вирізняє три моделі С. П. – модель конкуренції, модель пропорціоналізму, модель бюрократичної ієрархії; класова диференціація, яка утворює субкультуру різних класів; національно-етнічні відмінності, що формують субкультури різних етносів і т. ін. Проте не кожна група породжує свою С. П., а лише та, члени якої поєднані спільним і специфічним досвідом відтворення політичного життя. Виділення і аналіз С. П. дозволяє, з одного боку, точніше й повніше зрозуміти загальну політичну культуру, що має велике загально-теоретичне значення, а з іншого боку – розробляти ефективні рекомендації політикам, що надає цій ідеї прикладного значення.

Література: Золін А. О. Політична субкультура: теоретико-методологічні проблеми // Роль політології у реформуванні політичної системи України. – К., 2006; Його ж. Регіональна політична субкультура: спроба комплексного аналізу // Нова парадигма. – 2007. – Вип.64; Єропудова О. В. Протиріччя між

технократизмом і духовністю як фактор становлення політичної субкультури в інформаційному просторі // Нова парадигма. – К., 2008. – Вип. 76.

Інна Заболотна

СУВЕРЕНІТЕТ (фр. souveraineté – найвища влада) – верховенство, повнота і зовнішня незалежність державної влади, які виявляються у відповідних формах будови та внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності держави.

Вперше поняття «С.» у державно-правовому значенні було введено французьким теоретиком держави Ж. Боденом у XVI ст. За часів абсолютизму воно означало верховенство і незалежність монарха як єдиного носія верховної державної влади і основного джерела усіх видів права.За доби Просвітництва ряд мислителів (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.), піддавши критиці ідею божественного походження влади монарха, на противагу С. монарха висунули і обгрунтували вчення про народний С. як єдине легітимне джерело всіх видів державної влади і права, один із засадничих принципів демократії. Відповідно до їхнього розуміння принципу народного С., лише сам народ (а не його окремі правитель чи правителі) є верховним носієм державної влади, лише він може обрати форму державного правління та найвищих державних посадовців. У його інтересах повинні прийматися закони та здійснюватися державна влада. Цей принцип реалізується через загальнонародні вибори представницько-законодавчого органу влади – парламенту, члени якого, отримавши свої повноваження від усього народу, можуть приймати закони, створювати інші органи державної влади, втілювати в державній політиці волю та інтереси народу. Принцип С. означає право народу на політичне самовизначення, створення й захист своєї держави, а отже, поряд із внутрішньою, передбачає і зовнішню незалежність держави, тобто недоторканність і цілісність її території, невтручання інших держав у її внутрішні справи. Принцип державного С. – один з основних принципів міжнародного права. Він дістав юридичне закріплення в Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах.

Олександр Іванов

СУЛТАН (араб. «владика») – титул верховного світського правителя в системі традиційної ісламської політичної доктрини, «тінь Аллаха на землі». Вперше в такому статусі утвердився в рамках державності Сельджуцького султанату (1038 – 1157 рр.), коли інститут верховного правителя вперше в ісламській владній традиції був офіційно розділений на дві вищі посади: халіфа, який вважався духовно-релігійним лідером мусульманського світу, і С., який був оголошений «володарем» вищої всеісламської світської влади. З занепадом і крахом Великого Сельджуцького султанату титул С. частково втратив колишню загальномусульманську претензіозність і став доволі поширеним в ісламському світі найменуванням незалежних світських правителів (султанами проголошували себе мамлюцькі диктатори Єгипту, правителі численних мусульманських держав в Індії та на теренах Малайсько-Індонезійського архіпелагу, Алауїти Марокко тощо). Своєрідну спробу по відновленню статусу

С. як «владики» всеісламського масштабу здійснили турецькі правителі із династії Османів, яким в ході грандіозних завоювань XVI – XVII ст. вдалося поставити під свій воєнно-політичний контроль значну частину ісламського світу, хоча великодержавні амбіції турецьких султанів так і не були визнані шиїтськими шахами Ірану, падишахами мусульманської Індії із династії Великих Моголів, Саадитами Марокко, бухарськими емірами, ханами Коканду і Хіви та деякими іншими менш авторитетними в мусульманському світі династами). Останню крапку в гегемоністських намірах османських султанів поставила Перша світова війна (1914 – 1918 рр.), за підсумками якої поліетнічна імперія Османів була знищена, а в самій Туреччині на зміну монархії прийшла політична система національної Турецької республіки. В ході республіканських перетворень інститут султанату був ліквідований у 1922 р.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. Пер. с тур.: В 2 т. – Москва., 2006; Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Пер. с англ. – М., 2010; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

СУНІЗМ є найбільшим напрямком в ісламі. Майже 90 % мусульман в світі сповідують сунітський іслам. Сунніти в перекладі з арабської означає “люди Сунни” тобто віруючі, які визнають авторитет і святість не лише Корану, а й “Сунни” – збірки прикладів і звичаїв із життя Пророка, роз’яснень і деталізацій окремих положень Корану. Вона складається з вчинків пророка Мухаммада (фі'л), його висловлювань (каул) і невисловленого схвалення (такрір).

Сунна передавалася усно сподвижниками (асхабами) пророка Мухаммеда і була зафіксована у вигляді хадисів. Використання хадисів почалося ще за життя пророка Мухаммеда. Кожен хадис повинен був мати безперервний ланцюжок передавачів “існад”, тобто, перелік всіх осіб, які брали участь у передачі, починаючи від сподвижника, який вперше озвучив хадис. Чим більше незалежних передатчиків відповідало хадису, тим достовірнішим він вважався. Однак наявність безперервного існад було необхідною, але не достатньою умовою визначення достовірності хадисів. Після складання ланцюжка, мухаддіси (вчені, що вивчали хадиси) також перевіряли біографії самих передавачів. Якщо були відомості, що передавач страждав поганою пам'яттю, був психічно неврівноваженим або просто славився нечесністю, він вважався слабким передавачем, і переданий їм хадис не міг бути прийнятий як достовірний. За ступенем достовірності хадиси класифікуються на достовірні (сахіх), хороші (хасан), слабкі, недостовірні і видумані. Варто відзначити, що хадиси не є просто переказами. Мухаммед говорив, що та людина, яка стане приписувати йому те, чого він не говорив, неодмінно займе своє місце у вогні. Ці слова, звичайно ж, впливали на богобоязливих сподвижників.

Суть хадисів полягає в тому, що вони розкривають більш докладно приписи, які містяться в Корані. Наприклад, в Корані говориться, що потрібно здійснювати намаз. Хадиси ж розповідають, як саме потрібно це робити. Сунна

тісно взаємопов'язана з Кораном, пояснює і доповнює його. Для традиціоналістів слідування Сунні пророка Мухаммада є головним змістом життя мусульманина.

Після смерті Мухаммада Сунна дозволяла вирішувати багато практичних питань життя громади та Халіфату. Її значення відразу ж було дуже великим, а з IX – X ст. її починають вшановувати чи не нарівні з Кораном. Проблема співвідношення Корану і Сунни займає важливе місце в трактатах з основ релігії (усуль ад-дін). Іноді поняття Сунни включає в себе Сунну Аллаха (Коран), Сунну пророка Мухаммада і Сунну двох перших праведних халіфів. Сунна також може означати бажані, відповідні Сунні вчинки. У деяких мусульманських країнах слово «Сунна» використовується у значенні обряду обрізання (хіта).

Приписів, що містяться в Корані, недостатньо для вирішення всіх державних суспільних проблем. Якщо рішення не могли знайти в Корані, то зверталися до дій або висловлювань пророка Мухаммеда з даного питання (Сунни), на крайній випадок, вдавалися до думки судді, який мав вирішувати «по справедливості». Таким чином, вже на ранньому етапі формування мусульманської громади виникло три тенденції: використання приписів Корану, заснованих на документально зафіксованих нормах тобто тих, що виходили з уст Пророка; використання прикладу (Сунни) пророка; незалежне судження богослова-законознавця (фікха), яке не суперечить Корану і Сунні Пророка, який повинен був брати на себе відповідальність за прийняття рішення (мусульманський правознавець, знавець шаріату). Спочатку використання особистої думки богослова-законознавця не отримало широкого розповсюдження, але в подальшому, коли суспільні зміни не знаходили прямої відповіді в Корані та Сунні, думка правознавця-вченого набула серйозної ваги.

При дослідженнях Корану і Сунни виникали дискусії щодо трактування тих чи інших положень прикладів і можливості їхнього застосування для вирішення конкретних питань. Ці дискусії вилилися у формування релігійно-правових напрямків-шкіл (масхабів). Традиція повідомляє про існування у суннітів шістьох масхабів, проте на нинішній час отримало поширення лише чотири: малікітський, шафіїтський, ханіфітський, ханбалітський.

Найважливішими ознаками приналежності до сунізму є: визнання законної влади чотирьох праведних халіфів; відсутність сумнівів у достовірності шести канонічних збірників хадисів, які були зібрані Мухаммедом аль-Бухарі, Муслімом ібн аль-Хадджадж, Джамі ат-Тірмізі, Сунаном абу Даудом, Сунаном ан-Насаї і Сунаном ібн Маджі; приналежність до однієї з чотирьох шкіл правових шкіл сунізму – малікітської, шафіїтської, ханіфітської або ханбалітської. Сунніти відкидають можливість посередництва між Богом і людьми після смерті Пророка Мухаммеда і не сприймають ідею про «божественну» природу Алі ібн Абу Таліба і право його нащадків на духовну владу в мусульманській громаді.

Література: Годованець Н.І. Вплив Корану на формування релігійно-правових шкіл сунітського та шиїтського спрямування //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Філософія. Політологія». – 2010. – Вип. 98; Мирский Г. И. Исламский фундаментализм,

сунниты и шииты //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 9.

Юрій Гоман

СУНЬЯТСЕНІЗМ - ідеологічна система, розроблена Сунь Ятсеном (С.Я.), революціонером, якого титуловано «Батьком нації», першим (тимчасовим) президентом Китайської Республіки (утвореної у 1911 р. внаслідок перемоги Сіньхайської революції) та ідеологом Гоміньдану (Національної Народної партії).

Погляди С. Я. являють собою синтез китайської та західної думки, коли технічні та політичні досягнення Заходу осмислювалися через традиційні ідейні стереотипи. Марксистську тезу про класову боротьбу заперечувалася. Суспільний прогрес, за С. Я., можливий в результаті співробітництва та взаємодопомоги. Його соціальний ідеал виражався через утопічну соціально-політичну концепцію да тун (велике єднання), що передбачала суспільство всезагальної рівності, тотожнє за змістом поняттям «соціалізм» та «комунізм». Починаючи з 1905 р. С. Я. розвиває ідею т.зв. "трьох народних принципів" (сань мінь чжуі): "націоналізм" (повалення влади маньчжурів та встановлення китайської (ханьської) державності), "народовладдя" (знищення абсолютизму, встановлення республіканського ладу) та "народний добробут" (забезпечення соціальної справедливості). Вони мали стати ідеологічною платформою китайської революції та держави нового типу. Задля уникнення негативних, на думку С.Я., рис західного суспільства (майнової нерівності, несправедливості в розподілі багатства) пропонувалися, зокрема, націоналізація і введення єдиного податку на землю, усуспільнення капіталу шляхом створення великого виробництва під контролем держави.

Згодом, трактування «трьох народних принципів» зазнає деякої трансформації. Принцип "націоналізму" пов`язуватиметься з необхідністю боротьби за об`єднання Китаю проти світового імперіалізму та китайського мілітаризму. "Народовладдя" має бути забезпечене загальним виборчим правом та розподілом на 5 гілок влади (законодавча, виконавча, судова, контрольна та екзаменаційна). Досягнення "народного добробуту" можливе шляхом викупу землі у поміщиків, урівняння прав на землю, обмеження великого капіталу та припинення іноземної економічної експлуатації Китаю. Допускалося, що методи досягнення цих завдань можуть базуватися лише на співробітництві різних соціальних груп.

В одній зі своїх найголовніших робіт – "Програмі будівництва держави" (1918 р.) С. Я. виклав план модернізації країни. Розвиток виробничих сил (інфраструктури, промисловості, сільського господарства) повинен відбуватися під централізованим державним контролем і визначався як важлива складова політичної незалежності країни. Одержавлення власності мало забезпечити прискорений розвиток та нейтралізувало б соціальні антагонізми. Таку соціально-економічну систему С. Я. називав "державним соціалізмом". Приватне підприємництво дозволялося в тих галузях, які не мали загальнонаціонального значення. Державне будівництво, за С. Я., мало

поєднувати впровадження технічних, наукових досягнень Заходу на основі концепції активної дії – революційного, прискореного суспільно-економічного прогресу, що дозволило б Китаю наздогнати розвинені країни. Як приклад перетворення в потужну державу за рахунок використання ресурсу "національного духу", активної реакції на зовнішні виклики С. Я. наводив Японію. Водночас критикувався японський мілітаризм та агресивний зовнішньополітичний курс Японії. Наголошувалося, що завдання соціально-економічного розвитку повинні здійснюватися одночасно із продовженням національно-визвольної боротьби за політичне об`єднання Китаю та протидію колоніальній та імперіалістичній політиці країн Заходу і Японії. Прикладом вдалої протидії іноземній інтервенції та швидких соціально-економічних перетворень вважалася Радянська Росія. У 1924 р. С. Я. проголосив політичний курс "три основні політичні установки": союз із СРСР, Комуністичною Партією Китаю (КПК) та опора на робітників і селян. Проте радянська модель не була для С. Я. зразком, а лише матеріалом для роздумів і формування власного бачення перспектив розвитку Китаю.

Розуміння того, що китайський народ не готовий до швидкого запровадження принципу "народовладдя" призвело до висунення ідеї про необхідність керованої поетапної еволюції країни: "воєнного правління", під час якого були б знищені реакційні сили; "політичної опіки", як періоду однопартійної диктатури, в який би за допомогою партійної структури Гоміньдану було б закладено політичні та економічні основи для останнього періоду – "конституційного правління".

У наш час офіційна пропаганда КНР найважливішими елементами політичної програми С.Я називає його прагнення до повалення феодальної маньчжурської династії, а також діяльність, спрямовану на політичне об'єднання та економічний розвиток Китаю. В той же час для тайванських політиків Сунь Ятсен залишається засновником та ідеологом Китайської Республіки (КР), політичні традиції та цінності якої знайшли своє втілення з 1949 р. вже в історії КР на Тайвані.

Література: Бесєдіна О. М. Теорія дії Сунь Ятсена у контексті трансформації китайського суспільства // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. – Донецьк, 2009; Сунь Ятсен. Избранные произведение. – М., 1985; Тихвинский С.Л. Завещание китайского революционера. Сунь Ятсен: жизнь, борьба и эволюция политических взглядов. – М., 1986.

Макар Таран

СУСПІЛЬСТВА ПЕРВІСНІ – суспільства, які існували чи існують в умовах первіснообщинного ладу. До появи цивілізацій первісні суспільства пройшли певні етапи розвитку: праобщина (первісне людське стадо), рання первісна община (ранньородове суспільство), пізня первісна община (пізньородове суспільство), первісна сусідська (протоселянська) община.

У первісному людському стаді, яке відповідає ранньому палеоліту археологічної періодизації, в процесі антропосоціогенезу відбувалося

становлення людського суспільства. Ранньородове суспільство відповідає привласнювальному господарству, а пізньородове — відтворювальному. Відтворювальне господарство, а в деяких районах і високорозвинене спеціалізоване привласнювальне господарство, наприклад, інтенсивне рибальство, дає можливість отримати надлишковий та додатковий продукт, таким чином створюються передумови для використання чужої праці, виявів приватної власності та розкладу первіснообщинного ладу. Місце первісної общини, яка існувала завдяки родинним стосункам, заступає сусідська община, члени якої займали певну адміністративну територію ранньокласового утворення. На розвиток первісного суспільства значною мірою впливало його відношення до цивілізованих суспільств. До появи цивілізацій первісні суспільства розвивалися природним шляхом (такі суспільства визначаються як апополітейні). Після появи цивілізацій первісні суспільства утворили їх периферію і розвивалися значною мірою під їхнім впливом (суспільства синполітейні).

Література: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М., 1983.

Михайло Гладких

СУСПІЛЬСТВО ІНДУСТРІАЛЬНЕ (від лат. industria – діяльність, на разі – промисловість) – стадія історичного розвитку людства, якій властиве домінування промислового виробництва над аграрним, кількісне переважання міського населення над сільським; високий рівень промислового виробництва характеризується його механізацією та автоматизацією, використанням досягнень науково-технічного прогресу, що зумовлює великі якісні зміни і в інших сферах суспільного життя – соціально-побутовій, політичній, культурно-духовній. Поняття С. І. було сформульоване авторами теорії стадій економічного зростання – французьким соціологом Р. Ароном та американським економістом і політологом У. Ростоу. Відповідно до цієї загальносоціологічної теорії розвиток суспільства здійснюється як перехід від відсталого, традиційного аграрного суспільства, де панують натуральне господарство і станова ієрархія, – через кілька перехідних стадій – до С. І. з його ринковим господарством, масовим товарним виробництвом і демократичним політичним ладом. Цей перехід здійснюється на основі послідовних технічних нововведень у виробництві у поєднанні з певними психологічними мотивами діяльності (духом підприємництва та конкуренції, протестантською етикою, націоналізмом, особистими амбіціями політичних діячів тощо). Головним критерієм прогресивності суспільного ладу автори цієї теорії поступального розвитку людства (яку вони самі розглядали як альтернативу марксистсько-ленінському вченню про соціально-економічні формації) вважали рівень виробництва товарів масового споживання. У. Ростоу та його послідовники характеризували високорозвинене С. І, ще одним поняттям — суспільство масового споживання.

Теорія стадій економічного зростання та індустріального суспільства справила великий вплив на економічні, історичні, соціологічні та політологічні дослідження. Так, процес переходу від аграрного суспільства до індустріального

почали розглядати як універсальний для всього людства шлях і характеризувати поняттям «модернізація». Вважалося, що Радянський Союз та інші країни комуністичного табору також були втягнуті у процес модернізації, але в них він набув своєрідної, хворобливої форми. У своїй основоположній праці «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест» (1960 р.) У. Ростоу висловив припущення, яке з часом цілковито справдилося, що з настанням високого рівня масового споживання «комунізм імовірно зав'яне», а через кілька десятиліть еволюціонує в бік ринкової економіки.

У 70-х рр. ХХ ст. теорія і поняття С. І. набули розвитку в концепції постіндустріального суспільства

Олександр Іванов

СУСПІЛЬСТВО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ (ІНФОРМАЦІЙНЕ) – поняття, яке робить наголос на центральній ролі теоретичного знання як осі, навколо якої вибудовуються нова технологія, економічне зростання і нова стратифікація суспільства. Ідея П. С. була сформульована у 1917 р. А.Пенті, який, співчуваючи соціалістичній теорії, розглядав його як певну альтернативу буржуазного устрою. Після Другої світової війни термін «С. П.» вжив американець Д.Рісмен у 1958 р. Слідом за ним кілька суспільствознавців, серед яких можна назвати А.Турена, Д.Белла, З.Бжезинського, А.Тоффлера, Ж.Фураст'є, Й.Масуду та ін., дійшли висновку, що наприкінці 60-х рр. ХХ ст. суспільство в розвинутих країнах стало втрачати чимало важливих характеристик індустріального ладу і набувати нових ознак. Це дало підставу говорити про становлення якісно нового соціуму. Нове суспільство у різних авторів одержало кілька варіантів назви. Крім більш відомого «постіндустріального» з'явилися терміни «інформаційне суспільство» (Й.Масуда, Японія), «технотронне суспільство» (З.Бжезинський, США), «наукове суспільство» (М.Понятовский, Франція), «суперіндустріальна цивілізація» і «третя хвиля» (О.Тоффлер, США) та ін.

Особливий внесок у розробку нової концепції був зроблений видатним американським соціологом Д.Беллом у його фундаментальній праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» (1973 р.), де всебічно охарактеризовано риси соціуму, що народжувався. У центр концепції автор поставив інформаційний фактор, підкресливши при цьому, що "постіндустріальне суспільство… є "ідеальним типом", побудовою, створеною соціальним аналітиком на підгрунті різноманітних змін у суспільстві, які, зведені до купи, стають більш менш пов'язаними між собою і можуть бути протиставлені іншим "концепціям". Він пояснював, що "поняття постіндустріального суспільства виступає аналітичною конструкцією, а не картиною специфічного або конкретного суспільства". І ще: «Зовсім очевидно, що постіндустріальне суспільство являє собою суспільство знання в двоякому сенсі: по-перше, джерелом інновацій в усе більшій мірі стають дослідження і розробки… по-друге, прогрес суспільства, вимірюваний зростаючою часткою ВНП і зростаючою частиною робочої сили, все більш однозначно визначається успіхами в області знань». Якщо в доіндустріальному суспільстві головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному – машинна

техніка, то в постіндустріальному – це знання, інтелект. Метою тут є не кількість зроблених благ, але їхня якість, а ширше – якість життя. Інший відомий дослідник – О.Тоффлер – назвав наступні ознаки переходу до нового типу суспільства: поступовий перехід від традиційних викопних джерел енергії до нетрадиційного; заміна масового виробництва виробництвом товарів і послуг, чітко орієнтованих на споживача; заміна нуклеарної родини «багатоформною»; зсув в організації корпорацій до форм менш бюрократичних, більш спеціалізованих і орієнтованих на вирішення конкретних проблем; демасифікація засобів комунікацій, чому сприяє розвиток кабельного телебачення, супутникового зв'язку і т.ін.

На межі XX – XXI ст. з’явилася концепція формування суспільства нового типу як наступного щабля С. П. Воно одержало назву “Knowledge society”, “К-суспільство” або “суспільство, засноване на знаннях”. Воно характеризується такими вимірами: крім технологічного, з’явився соціальний, етнічний і політичний. Невід’ємними його компонентами стали нові міждисциплінарні знання, що генеруються науковими і соціальними інститутами, підготовка високоякісного людського капіталу, яку здійснює освіта, створення додаткових багатств економікою знань і формування на цій основі інтегрального вектору розвитку суспільства, зорієнтованого на підвищення якості і безпеки життя усіх його членів.

Разом з тим деякі дослідники вважають, що з методологічної точки зору буде невірно вести мову про становлення в західних країнах С. П. Саме це поняття є абстракцією дуже високого порядку. Реальне ж життя дає різні типи суспільств, що формуються на основі постіндустріального господарського укладу. Ще півтора десятка років тому, говорячи про основні центри інформаційного суспільства, що формується, аналітики називали США, Західну Європу і Японію. На початку XXI ст. перспективи Японії з погляду просування в цьому напрямку стали проблематичними. А розходження між Америкою і Європою виявляються все більш помітно. Тому можна вести мову про дві моделі сучасного постіндустріалізму – європейську й американську. Якщо глянути на проблему з історичної точки зору, так у Європі становлення індустріального суспільства йшло не менше чотирьохсот років, в Штатах – удвічі швидше. До промислової революції в Європі минули сторіччя, що сформували її багату, специфічну культуру. В США індустріальне суспільство, як і сама суто американська культура, створювалися практично «з нуля». В Європі формування постіндустріальних тенденцій значною мірою було сприйнято в контексті «антиіндустріалізму». У Сполучених Штатах постіндустріалізм не означав нічого, крім соціального порядку, що наступив «після індустріалізму». Можливо, саме в наслідок цього досягнення обома регіонами постіндустріального рівня технологічного прогресу в середині 1970-х рр. мало різні наслідки. У США почалося економічне піднесення, що у 1990-х рр. вилилося в небачений бум з дуже високими темпами збільшення валового продукту і дуже низькими показниками безробіття. В Європі темпи економічного розвитку різко уповільнилися, а безробіття до 1997 р. стало подібним до стану справ періоду світової кризи 1929 – 1933 рр. Парадокс

полягає в тому, що при більш вражаючих показниках в області науково-технічного й економічного потенціалу, американська модель є «менш постіндустріальною», ніж європейська.

Останнє твердження можна аргументувати тим, що успіхи американської економіки в XX ст. ґрунтувалися багато в чому на розробці і виробництві стандартизованих споживчих і технологічних товарів: автомобілів, холодильників, телевізорів, пилососів та іншого. Пізніше комп'ютери й інша електроніка з'явилися й одержали масове поширення насамперед у США. У XXI ст. американські підприємці зосередилися на створенні і випуску масової продукції, яка відповідає вимогам постіндустріалізму, наприклад, тиражуванні комп'ютерних програм й інших елементів інформаційного забезпечення. Зазначена обставина почасти пояснює те, що в сучасній Америці дотепер не виникло індивідуалізованого споживання. А позиції масової культури не тільки не послабшали, але й зміцнилися.

Європейці, навпаки, в міру зростання матеріального добробуту усе більше зосереджуються на диверсифікованості споживання і формуванні нового способу життя, підвищуючи не стільки його рівень, скільки якість. Як помітив найбільш відомий російський дослідник постіндустріалізму В.Іноземцев: «...Якщо для покупки продуктів у магазині потрібна лише одна десята чи одна двадцята щомісячного прибутку, то «життя для заробляння» закінчується. Починається життя заради життя. Для одних це життя заради знання і змісту. Для інших – заради символів. Для одних – заради відмінності сьогоднішнього себе від себе вчорашнього. Для інших – заради відмінності себе від інших». У процесі постіндустріализації такий мотив до праці, як висока заробітна плата, зсунувся з першого-другого місця, які він займав ще три-чотири десятиліття тому назад, на п'яте-сьоме серед інших мотивів до праці. На перші ж позиції в мотиваційній ієрархії вийшли зміст праці, можливість самореалізації, перспективи професійного і соціального росту, психологічний клімат у фірмі й інші. Зрозуміло, навіть у високорозвинених країнах для десятків мільйонів людей праця залишається головним засобом до існування. Але, з іншого боку, все більше людей вважають, що праця – це не тільки можливість заробити шматок хліба, нехай навіть з маслом. Більшість респондентів під час соціологічних опитувань відповідають, що робота сприяє самореалізації і приносить насолоду, дозволяє використовувати свої навички і знання. В одержанні задоволення від праці європейці бачать елемент «мистецтва жити» (l'art de vivre). Сьогодні європейці більш орієнтовані на саморозвиток. При тому, що ВНП на душу населення в Сполучених Штатах дуже високий, навряд чи можна сказати, що якість життя там перевершує європейські показники. Так більше 40% американців хворі на ожиріння – проти 6% у країнах ЄС ; 78% ніколи не виїжджали за межі своєї країни – проти 12% у ЄС ; 95% громадян США не володіють жодною іноземною мовою – проти 31% у ЄС. Європейці також мають більш високу культуру споживання, у якій на першому місці цінуються індивідуальний вибір і якумога вища якість споживаного. Як приклад достатньо порівняти американські пункти швидкого харчування МакДональдса і французькі ресторанчики, відвідувані так само часто. Тобто, з погляду

характеристик « класичної моделі » постіндустріалізму, а саме – розвитку особистості, а також її потреб, європейці вже сьогодні демонструють переваги перед американцями.

Якщо в доіндустріальному суспільстві головними інститутами виступали сільське господарство, церква й армія, в індустріальному суспільстві провідним інститутом є промисловість з корпорацією і фірмою на чолі, то в постіндустріальному суспільстві основним інститутом є наука, що виробляє інформацію. Не дарма С. П. ще називають « інформаційним ». Інформаційне суспільство – це форма економічної та соціальної організації, за якої одержання, зберігання, обробка, розповсюдження та використання інформації та знань, а також зростаючі технічні можливості комунікації відіграють вирішальну роль.

Література: Костючик О.В. Обгрунтування теорії інформаційного суспільства у методологічних рамках постіндустріальної парадигми //Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2012. – Вип. 27, т. 2; Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. – М., 1999; Кочетков В.В., Кочеткова Л. Н. К вопросу о генезисе постиндустриального общества // Вопросы философии. – 2010. – № 2; Ровинская Т. Информационное общество: теория и практика //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 9; Уэбстер Ф. Теории информационного общества /Пер. с англ. – М., 2004.

Тетяна Орлова

СУФІЗМ (араб. ат-тасаввуф – «[вчення] укритих вовною») – містико-аскетична течія в ісламі, що веде початок від перших збирачів хадісів, мандрівних проповідників мусульманства та аскетствуючих читачів Корану, які приділяли особливу увагу уточненню текстового складу проповідей пророка Мухаммеда та максимально повному виявленню усіх відтінків закладеного у них змісту. Назва походить від того, що груба вовняна накидка здавна вважалася на Близькому Сході одягом відлюдника і в такому статусі стала ознакою суфіїв. Формальним фундатором С. як цілісної специфічної течії в ісламі вважається аскет-проповідник аль-Хасан аль-Басрі (VIII ст.), який закликав у своїх проповідях безкорисливо любити Аллаха, ділився своєю тугою по Ньому та бажанням наблизитися до Нього. Особливу популярність ідеї С. набули в IX –XIII ст., коли у філософських, літературних (особливо поетичних) та політичних працях суфіїв поширилися ідеї езотеричного переосмислення текстів Корану та інших базових релігійно-філософських текстів мусульманської традиції, а всередині С. склалися десятки шкіл і «братств» (турук, в однині – таріка), кожна із яких знаходила свої символіко-алегоричні відтінки у пошуках «прихованого» сенсу священних текстів, доступного лише «істинно посвяченим». Набувши популярності в інтелектуальних колах мусульманського суспільства С. залишився, здебільшого, поза увагою мусульманського простолюду, проте істотно вплинув на розвиток ісламської культури, особливо в галузі поезії, архітектури і образотворчого мистецтва. Під тиском масштабних європеїзаційних запозичень XIX – XX ст. С. втратив минулу популярність, проте

продовжує користуватися певним впливом в середовищі консервативно налаштованих мусульман Алжиру, Тунісу і Єгипту, а також в ісламських громадах США, де останніми десятиліттями фіксується факт появи нових суфійських турук.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Baldick J. Mystical Islam: An Introduction to Sufism. – N. Y., 2012; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009; Green N. Sufism: A Global History. – Chichester, 2012.

Вадим Рубель

СУФРАЖИЗМ (від англ. suffrage – право голоса) – термін, що позначає рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав, взагалі, за право брати участь у політичному житті.

Серед ранніх і нечисленних прибічників політичного рівноправ'я жіноцтва був один з провідних діячів французького Просвітництва Ж. де Кондорсе. У своїй статті «Про дарування жінкам громадянських прав» (1790 р.) він доводив, що жінки, так само, як і чоловіки, обдаровані розумом і моральними ідеями і тому повинні мати ті ж самі права, що і чоловіки. Він вимагав для жінок активного і пасивного виборчого права. За його думкою, проголошений революцією принцип рівності був попраний, оскільки половину населення позбавили права брати участь у законодавстві. Проте у Франції жінки одержали виборчі права тільки у 1945 р.

На національному рівні права брати участь у виборах жінки вперше добилися у 1893 р. у Новій Зеландії. В тому ж році було створено Національну американську жіночу суфражистську асоціацію (NAWSA), хоча фактично рух почався із конференції у містечку Сенека Фоллс (штат Нью-Йорк), яка відбулася у 1848 р. На ній було заявлено, що жінка повинна мати прямі відносини із державою, а не через посередництво чоловіка. У 1867 р. виникла перша суфражитстська організація у Великій Британії. Вимоги жінок підтримував видатний англійський філософ Дж. С. Мілль, який виступив в парламенті із петицією стосовно надання жінкам виборчих прав. Його книга «Підкореність жінок» (1869 р.), написана у співавторстві із власною дружиною Гарріет Тейлор, вважається класичним ліберальним твором на захист прав жіноцтва.

У 1904 р. суфражистські організації США, Канади, Великої Британії, Німеччини, Нідерландів, Норвегії та Швеції об'єдналися у Міжнародний союз за жіноче рівноправ'я, який вже у 1911 р. нараховував в якості членів 24 національні асоціації. У своїй боротьбі суфражистки заради привернення уваги громадськості до своїх вимог вдавалися до різних способів, навіть екстравагантних: приковували себе до парканів, оголошували голодування, здійснювали терористичні акти. За це часом несли покарання. Так у 1913 р. у Великій Британії було заарештовано приблизно 200 представниць Руху за виборчі права жінок.

У Європі в 1913 р. право жінок брати участь у виборах було гарантоване у Норвегії, а у 1919 – в Німеччині. Сполучені Штати Америки надали всім своїм жінкам, старшим за 21 рік, право голосувати у 1920 р. У Великій Британії

наслідком суфражистської агітації стало гарантування виборюваного права жінкам, старшим від 30 років, у 1918 р. і тільки у 1928 р. – тим, кому виповнився 21 рік. На цей процес вплинула Перша світова війна, коли чоловіки були на фронті, а жінки змушені виконувати обов'язки, що традиційно вважалися за чоловічі: праця на заводах та установах, забезпечення своїх сімей тощо. За таких умов здавалося звичайним, що вони беруть участь у громадському житті, приймають самостійні рішення на виробництві. Із закінченням війни жінки не воліли відмовлятися від досягнутого і знов опинитися в залежності від чоловіків. Це зумовило підвищення їхньої громадської активності, в тому числі і в боротьбі за виборчі права.

Римо-католицька церква не підтримувала і навіть перешкоджала праву жінок на участь у виборах, через це в багатьох католицьких країнах воно було надано лише після Другої світової війни: у Франції – у 1944 р., в Бельгії – 1948 р., а у Швейцарії – лише у 1971 р.

В Російській імперії, до складу якої входила Україна, вимоги надання виборчих прав жінкам почали лунати на початку ХХ ст. Свій вплив на політичні настрої мала революція 1905 – 1907 рр. Проте царський Маніфест 17 жовтня, який проголосив деякі громадянські і політичні свободи, передбачав їх надання тільки чоловікам. В Росії «рівноправки» (жінки, які боролися за надання рівних прав з чоловіками на освіту, професійну діяльність, громадянські свободи тощо) відчували тиск не тільки з боку консервативних кіл, але і з боку революційно налаштованих, оскільки останні вважали, що фемінізм відволікає гноблене жіноцтво від боротьби за повалення старого ладу і встановлення нового – комуністичного. У липні 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив про своє рішення надати жінкам країни усі політичні права, серед інших – право брати участь у виборах до Установчих зборів. У Радянській Росії жінки одержали рівні права з чоловіками після жовтневої революції 1917 р. Після Першої світової війни виборче право для жінок запровадили у себе новостворені східноєвропейські держави, а після Другої світової війни – решта Східної Європи. У країнах так званого "третього світу" воно за звичай приходило з одержанням незалежності, гарантовано навіть у більшості мусульманський країн. Одним з наслідків С. стала поява у ХХ ст. видатних жінок-політиків, таких як Голда Мейер, Індіра Ганді, Маргарет Тетчер, хоча питома вага жінок, які беруть активну участь в політиці, в цілому, залишається низькою.

Література: Ніколаєва Н. Б. Виникнення суфражизму в США: передумови і причини //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2002. – Вип. 59-60; Успенская В. И. Суфражизм в истории феминизма //Женщины в социальной истории России. – Тверь, 1997 – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www/a-z.ru/women/texts/sufr/htm ; Садовникова О. А. Идейные основы суфражистського движения //Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2007. – № 4.

Тетяна Орлова

СФЕРА ВПЛИВУ – термін для позначення географічної території, на якій провідні держави XIX ст. проголошували своє пріоритетне право під власною протекцією "переводити місцеве населення від відсталості до цивілізації". Наприкінці XIX ст. англійський економіст Дж.А.Гобсон у своїй праці "Імперіалізм" (вперше надрукованій у 1902 р.) зазначив, що більшість "відсталих" народів опинилися у тій чи іншій формі залежності від "цивілізованих" держав в якості колоній, протекторатів або С. В.

Ідея створення С. В. з’явилася у зв’язку з поділом світу між іспанською та португальською юрисдикціями після відкриття Америки. Доктрина Монро 1823 р. проголосила: "Америка – для американців", таким чином вона акцентувала принцип політичного невтручання європейських держав у питання, що торкалися обох американських континентів. Надалі ця доктрина стала основою посилення впливу США на своїх південних сусідів. Європейські держави погодилися розділити Китай на С. В.: британці контролювали долину ріки Янцзи, французи – території, що примикали до Індо-Китаю, росіяни і японці контролювали Манчьжурію та Північний Китай і т. ін. Термін «С. В.» часто використовується до розподілу територій Африки наприкінці XIX ст. На початку другої колоніальної ери Британія, Франція, Німеччина, Італія і навіть невеликі країни, такі, як Бельгія, довільно провели лінії через "Чорний континент" і проголосили над розподіленими територіями свою юрисдикцію. Країни, які перетворилися на потужні держави після цього періоду, виявили, що їх обійшли у розподілі колоніальних володінь і примусили або погодитися із станом, що склався, або виборювати свою частку здобичі.

Встановлення С. В. дало поштовх до виникнення контрсили у субколоніальних територіях, яка стала передвісником націоналізму XX ст. у Африці та Азії.

Тетяна Орлова

СФРАГІСТИКА, СИГІЛОГРАФІЯ (грец. σφραγις, лат. – sigillum – печатка) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки. Об'єктом дослідження С. є пломби, клейма, циліндри, булли, штампи, герби, скарабеї тощо. В історичній науці печатки досліджують як джерело при вивченні пам'яток матеріальної культури та прикладного мистецтва, історії державних інституцій, символіки, емблематики, суспільно-ідеологічних поглядів.

Перші письмові згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі містить «Повість минулих літ». В Україні відомі сфрагістичні джерела княжої доби, печатки Війська Запорозького, гетьманського управління, козацької старшини, владних органів місцевого самоврядування. Сфрагістичні знаки виконували різноманітні за своїм характером функції. Найважливіша – затвердження документів, надання їм юридичної сили. Вона збереглася і донині. Печатки використовують для штампування листів, засвідчення права власності. Відбитки печаток-штампів знаходимо на ремісничих і промислових виробах, металевому та гончарному посуді, зброї, цеглі тощо. За походженням печатки поділяються на особові (княжі, гетьманські), міські, полкові, цехові, судові, ратушні, приказні та ін.; за способом відтворення – вислі та прикладні.

Процес роботи з сфрагістичним матеріалом має три етапи: а) пошук і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; б) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, що використали печатку, встановлення достовірності джерела; в) класифікація пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях.

Загалом класифікація залежить від завдань і мети, які ставить перед собою дослідник. Основними принципами можуть бути: а) хронологічний; б) групування за власниками або установами; в) зображальне відтворення; г) за формою та ін. Під час роботи зі сфрагістичними джерелами застосовують такі методи: сфрагістичної аналогії – зіставлення печаток з однорідними сфрагістичними зображеннями і матеріалами, дослідженими раніше; порівняльно-історичний, суть якого полягає в тому, що сфрагістичні пам'ятки порівнюють з відомостями з історії, мистецтвознавства та мовознавства (цей метод використовують при датуванні сфрагістичних пам'яток, встановленні їх достовірності, визначенні осіб та урядових установ, які виставили печатки); статистичний – виявлення, групування і встановлення всієї суми фактів, що стосуються теми дослідження; картографічний – нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок та ін. Інколи постає потреба використання і методів природничих наук: хімічного, фізичного та ін. Під час вивчення та аналізу сфрагістичних пам'яток їх складові елементи розглядаються відокремлено, остаточний результат має бути на основі сукупності даних, виявлених у процесі дослідження. С. тісно пов'язана з геральдикою, вексилологією, фалеристикою та ін. дисциплінами джерелознавчого характеру.

Ірина Войцехівська

СХИЗМА (від гр. σχίσμα – розкол, розділення, розходження) – розкол, як результат суперечностей між послідовниками різних поглядів усередині церкви, який започаткувався у 867 р. і спричинив 1054 р. поділ християнства на католицизм та православ'я. Період 1378 – 1417 рр. у католицькій церкві отримав назву «Велика Схизма», коли загострення конфлікту папства з рядом країн (Англією, Німеччиною, Францією) призвело до одночасних виборів двох, а іноді й трьох Пап.

Вперше термін «С.» використали для позначення розколу всередині християнської церкви, спричиненого дискусією, яка була започаткована під час Халкидонського собору (451 р.) й стосувалася питання про дві природи Ісуса Христа – людську і божественну, а відповідно, як правильно називати матір Ісуса Христа. Тоді не було отримано точної відповіді на поставлені питання. Розв'язати їх взявся візантійський імператор Зенон, видавши у 482 р. «енотикон» (віросповідне, об'єднавче послання), складений Константинопольським патріархом Акакієм, направлений на примирення прихильників і опонентів Халкидонського собору (451 р.), що спричинило конфлікт, який тривав понад тридцять п'ять років й отримав назву Акакіанська С. Папа Римський Сипліцій засудив «енотикон», а його наступник піддав анафемі патріарха, який у відповідь викреслив ім'я папи з церковних диптихів.

Ця так звана «С. Акакія» була припинена лише у 518 р. за правління імператора Юстина І.

Наступною значною С. став конфлікт між патріархом Константинопольським Фотієм і Папою Римським Миколаєм, причиною якого послужили догматичні розбіжності та намагання взяти під свій контроль християнську церкву Болгарії. Результатом цих суперечок стало те, що у 863 р. на соборі італійських Єпископів Фотія відлучили від Церкви, а на Константинопольському Соборі 867 р. аналогічно вдіяли з Миколаєм. Ці події передували найбільшій С. в християнстві – розколу на православ'я і католицизм 1054 р. А спричинила її боротьба між папою Римським і Константинопольським Патріархом за главенство у Вселенській церкві. Певний вплив на розвиток цього протистояння мали, перш за все, історичні умови, які склалися відповідно на Заході й Сході, що сприяли встановленню так званого папізму, тобто зосередження і світської, і духовної влади в руках пап та цезарепапізму: розподіл влади між імператором і патріархом та синодом, який скликався для вирішення важливих питань. До цього додалися суперечки богословського характеру. Східна церква дотримувалась Нікейсько-Константинопольського Символу віри, а в Західній церкві був прийнятий додаток filioque. Крім того існували й інші розбіжності в догматиці, організації, обрядах. У літературі прийнято датувати великий розкол церкви 1054 р., коли конфлікт між римською курією, яка претендувала на підкорення духовенства Південної Італії та константинопольським патріархом, вилився у взаємне анафемування римського легата Гумберта і Патріарха Константинопольського Михаїла Кируларія, що завершилося остаточним розірванням стосунків між церквами. Не дивлячись на офіційний характер подій 1054 р., кінцевий розкол церкви стався лише після завоювання Константинополя хрестоносцями 1204 р. Після II Ватиканського собору 1965 р. анафеми Великої Схизми були взаємно зняті представниками Католицької і Православної церков. Чимало вірян велику С. вважають історичним непорозумінням, покладаючи вину за неї на обидві Церкви і прагнуть до об'єднання.

Слід зауважити, що С., як розкол, є явищем, характерним не лише для християнства, але й інших релігійних вірувань. Подібного характеру події в різні періоди стосувалися юдаїзму, ісламу та ін.

Отже, всі релігійні розколи і не тільки в християнстві, але й інших релігіях, відбуваються виключно через амбіції і прагнення влади окремих вірян, які в силу тих чи інших причин набрали загально церковного значення.

Література: Жданович О. П. Схизма // Енциклопедія історії України. / В. А. Смолій (голова) – К., 2012. – Т. 9; Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; Яроцький П. Схизма // Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996.

Галина Коцур

СЮЗЕРЕНІТЕТ (фр. suzezenite, від suzezain – верховий) – система особистих, майнових і адміністративно-судових відносин між сюзеренами (великими феодалами – герцогами, графами, баронами) та їх васалами – середніми і

дрібними феодалами. Найбільшого поширення набула у період Середньовіччя в країнах Західної Європи.

В основі системи С. була ієрархічна структура феодальної власності на землю. Великі феодали вважалися васалами верховного сюзерена – короля і отримували від нього земельні наділи, які надавали у користування своїм васалам – дрібнішим феодалам. Крім землі, сюзерен надавав васалові покровительство і захист. За це васал мусив служити сюзерену (сеньйору); на випадок війни виставляти загін воїнів, кількість яких залежала від розміру отриманої землі. Сеньйорально-васальні відносини закріплювались договором та різними символічними обрядами – врученням сюзереном васалу списа і меча, присяга васала на вірність сеньйору. Порушення однією із сторін договору вело до його розриву. В межах отриманої території васали мали певну автономію. Діяв принцип: «Васал мого васала не мій васал».

У Київській Русі сеньйорально-васальні відносини діяли між великим князем та удільними князями. Після розпаду Давньоруської держави місцеві князі стали васалами ханів Золотої Орди.

З утворенням централізованих держав сеньйорально-васальні відносини втратили своє значення.

Література: Колесник Н.Ф. Феодальное государство (VI – XV вв.). – М., 1967; Удальцова З.В., Гутнова Е.В. Генезис феодализма в странах Европы – М., 1970.

Микола Щербак

Т

ТАБІР КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ – спеціально обладнаний заклад для утримування під арештом небажаних осіб: політичних в’язнів, представників національних або релігійних груп та ін., свобода яких обмежується з причин державної безпеки, експлуатації або покарання. Люди потрапляють до таких таборів часто на основі ідентифікації їх з певною етнічною або політичною групою, а не через особисту провину, без звинувачувального акту або справедливого судового процесу. Т. К. треба відрізняти від в’язниць, де утримуються особи, чиї цивільні чи кримінальні злочини доведено за законами, а також від таборів для військовополонених, у яких захоплені у полон люди утримуються за законами воєнного часу. Існує також відмінність від таборів біженців та центрів для переміщених осіб, де тимчасово збирається велика кількість людей.

Вперше Т. К. були створені під час англо-бурської війни у Південній Африці 1899 – 1902 рр., коли в них були сконцентровані цивільні мешканці Трансвааля та Капської колонії (серед них – жінки і діти). Офіційне пояснення: захист їх від тягот англійської політики "випаленої землі", проте прихована мета полягала в тому, щоб тримати місцеве населення у покорі і запобігти його підтримки бурських партизан.

У багатьох тоталітарних режимах однією з форм зміцнення контролю

держави виступало створення політичних Т. К. – найбільше поширення вони набули у Радянському Союзі та фашистській Німеччині. У Радянській Росії табори примусової праці були започатковані діяльністю Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (1917 р.). Була створена величезна мережа, якою керувало Головне Управління Таборів (ГУЛАГ російською мовою), через яку пройшло кілька десятків мільйонів радянських громадян, чимало з них там і загинуло. До 1933 р. в Радянській Росії діяло вже 23 Т. К., де утримувалися ті, кого вважали політичними опонентами, разом із кримінальними елементами. Багато виправних трудових таборів існувало на Півночі та за Уралом, особливо під час першої п'ятирічки (1928 – 1932 рр.), коли тисячі "куркулів" за програмою колективізації були виселені із своїх господарств і оголошені "ворогами народу". Сталінські "чистки" другої половини 1930-х рр. помножили чисельність радянських "рабів". Приєднання західноукраїнських та прибалтійських земель, а під час Другої світової війни покарання "зрадників" – тих, кого підозрювали у співпраці з фашистами, або тих, хто потрапив до німецького полону, стали факторами, які теж збільшували обсяги ув'язнень. Після смерті Й. Сталіна почалася реабілітація засуджених, хоча вона проводилася непослідовно.

Перші німецькі Т. К. були створені невдовзі після приходу фашистів до влади. У 1933 р. в країні збудували три головні Т. К.: Дахау, Бухенвальд і Заксенхаузен для ув'язнення політичних опонентів нацистської партії – комуністів і соціал-демократів. Пізніше до них додали профспілкових діячів, священиків, євреїв, циган, а також всіх, хто був незгодний з режимом (часто за наклепами "пильних сусідів"). Чисельність ув'язнених зростала і з'явилися Равенсбрюк, Бельзен в Німеччині, Маутхаузен в Австрії та ін. У серпні 1934 р. Геббельс визначив призначення таборів: "Перетворити антисоціальних членів суспільства у корисних членів за допомогою таких гуманних методів, які тільки можливі". Насправді ж їм довелося побачити і відчути на собі найстрашніші муки, тортури, катування, жах і масові вбивства ХХ ст. Керівництво Т. К. знаходилося в руках СС. До початку Другої світової війни, впродовж 1934 – 1939 рр., до таборів потрапило приблизно 200 тисяч осіб, з початком війни їх кількість значно збільшилася. У Східній Європі (табори Майданек, Треблінка та багато інших) ув'язнені спочатку використовувалися як робоча сила. Пізніше головною метою став геноцид – знищення "неповноцінних" слов'ян, євреїв, циган. У Т. К., таких, як Аушвіц, газові камери могли знищити 12 тис. полонених за день. На Заході (Дахау, Бухенвальд, ін.) окрім інших знущань – медичні експерименти над людьми. Мільйони військовополонених та цивільних осіб різних національностей загинули до того, як почалося визволення.

Після закінчення війни чимало нацистських катів було засуджено і покарано, проте багатьом з них вдалося втекти. Як символ-попередження про небезпеку фашизму – на місці колишніх Т. К. Бухенвальду, Треблінки та ін. організовані музеї та меморіали. Після 1953 р. Західна Німеччина сплатила 37 млрд. доларів відшкодувань євреям – жертвам нацизму. У 1990-х рр. аналогічна акція проводилася по відношенню до тих жителів України, які під час війни перебували у німецькому полоні.

Література: Іржавська А. Концентраційні табори – знаряддя антислов'янського геноциду //Історія слав'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – 2000. – Вип.6; Иванова Г.М. Советские концентрационные лагеря в годы Гражданской войны // Труды Центра "Россия, СССР в истории XX века".– 2010. – Вып. 1; Мельников Д., Черная Л. Империя смерти. Аппарат насилия внацистской Германии. – М., 1987; Стецовский Ю.И. История советских репрессий. В 2-х томах. – М., 1991.

Тетяна Орлова

ТАЛАСОКРАТІЯ (від грецької thalassa – море, κράτος – влада) – тип цивілізації чи держави, яка базується на діяльності, пов'язаній з мореплавством, контролем морського простору та стратегічно розташованих прибережних територій, островів, портів, бухт. Для неї характерний розвиток морської торгівлі, підприємництва, динамізм, рухливість, схильність до технічного, наукового розвитку. За такого типу цивілізації індивідум має значні права та можливості, приватна власність є домінуючою, державний, соціально-економічний устрій, етичні та юридичні норми еволюціонують, легко змінюються відносно потреб розвитку суспільства. На політичному рівні для Т. характерний демократичний устрій, ліберальні цінності.

Ментальність мешканців прибережних територій сформувалася під впливом мореплавства та торгівлі. Схильність до індивідуалізму пояснюється тим, що в небезпечній морській стихії досить часто доводиться розраховувати на власні сили, приймати нестандартні рішення, а успіх торгових справ залежить від індивідуальних вмінь, знань та досвіду. Такий тип людей збагачує кругозір діловими подорожами до інших країн, континентів, схильний переймати нове, більш ефективне та дієве, легше відмовляється від догм, пережитків, які заважають рухатись уперед.

Першими зразками Т. були давні торгові суспільства: Мінойський Крит, Афіни, Карфаген, Фінікія. За Середніх віків Т. можна вважати міста-держави Венецію та Геную. Від часів Великих географічних відкриттів, тобто з кінця XV ст. Т. остаточно зміцнилась як стабільна, постійно діюча геополітична сила планетарного масштабу. В XVI–XVII ст. провідними таласократичними державами були Іспанія, Португалія та Нідерланди, в кінці XVII – на поч. XX ст. – Англія (згодом Британська імперія). У XX ст. – на поч. XXI ст. домінуючою Т. вважаються США.

Антиподом Т. є телукратія (суходільна влада), до якої можна віднести давні Спарту та Рим, імперію Карла Великого, монгольську імперію XIII ст., Московську (Російську) державу. Ці два цивілізаційні типи перебувають у постійному протиборстві, яке є одним з рушіїв історії. У період «холодної війни» (друга половина 1940-х рр. – кінець 1980-х рр.) традиційне геополітичне протистояння між Т. (США, блок НАТО) та телукратією (СРСР) досягло найбільш виразних форм та максимальної напруженості.

Література: Зарудний Є. О. Таласократія VS телукратія: типи культур і моделей суспільства. – Харків, 2005; Зарудний Є. Таласократія і телукратія як ідеальні моделі суспільства // Філософська думка. – 2007. – № 5; Вегеш М. М.

Політологія: Підручник. – К., 2008; Мэхэн Л. Г. Влияние морской силы на историю. 1660-1793. – М.-Л., 1941; Цыганков П. А. Теория международных отношений. – М., 2003.

Олег Машевський

ТАЛІБИ (араб. «таліб» (у множині – «талібан») буквально означає «той, хто шукає знання», тобто еквівалент слова «семінарист») – «Талібан» – ісламістський рух, що з'явився на військово-політичній сцені Афганістану у 1994 р. Перші загони Т. нараховували приблизно 800 осіб, на початку лютого 1995 р. їх чисельність сягала вже 25 тис. вояків, пізніше їх лави значно збільшилися. На озброєнні вони мали не тільки автомати, але й бронетехніку, реактивну артилерію, гелікоптери, літаки. Інколи можна зустріти відомості про те, що Т. – це в основному учні афганських релігійних шкіл (медресе). Але це не відповідає дійсності, оскільки в Афганістані до початку громадянської війни налічувалося тільки 12 медресе, в яких навчалося 10,5 тис. студентів. Значну частину складали бойовики з різних угруповань, які не мали релігійної освіти. Частина вояків надходила з Пакистану, де місцеві спецслужби взяли активну участь у їх підготовці. За своєю етнічною приналежністю Т. – майже виключно пуштуни, які сповідують іслам сунністського толку.

Т. розпочали військові дії восени 1994 р., у вересні 1996 р. повалили існуючий режим у Кабулі і створили власний, проголосивши країну Ісламським Еміратом Афганістан. Вони виступили насамперед під гаслом встановлення миру. І символіка була відповідною: білі прапори і білі шапочки, хоча деякі з них носили чорні шовкові тюрбани. Т. зажадали від ворогуючих угруповань припинення боротьби за владу, оголосивши тих «силами анархії». Вищим керівним органом стала «Керуюча колегія руху Талібан», очолювана особисто «повелителем правовірних» муллою Мохаммедом Омаром. Послідовно здійснювалася основна концепція мусульманського державного права, за якою центральним інститутом виступав глава держави і общини правовірних – водночас і релігійний глава. Іслам, на разі сунітського ґатунку, визнано державною релігією. Спочатку були створені керівні ради, які називалися «Велика шура» (40 вищих духовних керівників) і «Мала шура» (6 осіб), але потім їх розпустили і натомість створили уряд в Кабулі. На чолі всіх міністерств і відомств стали мулли. В основу правової системи держави чистого ісламу, за розбудову якої на території Афганістану із наміром поширення її за його межі з ентузіазмом взялися Т., були покладені принципи Шаріату – форми релігійного права, якій підпорядковане життя кожного мусульманина. Таким чином, головною рисою державного устрою Емірату стала неподільність релігії й політики, а талібська держава за своєю суттю виявилася військово-теократичною диктатурою.

Т. поставили за мету відродити ті норми ісламу, які ще від часів Пророка й правовірних халіфів регламентували всі питання економіки, фінансів, торгівлі тощо. Так, наряду із деклараціями про недоторканість приватної власності й пріоритетний розвиток приватного сектору було оголошено скасування лихварства й банківського проценту. Всі аспекти життя зазнали суворої

ісламізації з метою підняти рівень «благочестя». Заборонялися музика, кіно, телебачення, фото- та кінозйомка, користування Інтернетом. Життя людей детально регламентувалося з точки зору відповідності нормам ісламу їх зовнішнього вигляду, поведінки та вчинків. Всюди з'явилися шаріатські суди, які практикували жорстокі покарання, наприклад, за крадіжку відрубали кисті рук або ступні ніг. «Ворогів» вішали на танкових гарматах або розстрілювали. За невиконання щоденної п'ятикратної молитви – тюремне ув'язнення. Жіноцтво було виключено із громадського життя, позбавлене прав на освіту та роботу, натомість – повне затворництво та ізоляція, забезпечення максимуму жіночої скромності й непомітності, аби не приваблювати поглядів сторонніх чоловіків. Виходити з дому жінки могли лише у чадрі до п'ят із сіткою для очей і тільки у супроводі чоловіка – родича. Якщо ж у жінки в чадрі випадково оголювалася рука чи нога, то жорстоко били не тільки її, але й її чоловіка. Чоловіків зобов'язали носити бороди визначеної довжини. За порушення – побиття нагайкою по спині і приміщення до в'язниці на час, поки у «злочинців» не відросте борода необхідного розміру.

Жорстокість Т. викликала негативну реакцію в світі. Разом із тим в цілому задіяні ними заходи – наведення адміністративного порядку призвело до певного умиротворення. Т. вдалося на підконтрольних землях (до 2001 р. 90% території Афганістану перебувало під їх владою) створити потужний репресивний апарат, вертикаль виконавчої і судової влади і встановити свою релігійно-політичну диктатуру, яку деякі політологи називали «муллократією».

У 2001 р. після терористичних актів 11 вересня, у яких звинуватили ісламістську організацію «Аль-Каїду» на чолі з Усамою бен Ладеном, Т. відмовилися видати останнього Сполученим Штатам Америки. Також виявилося, що на афганській території утворилося близько 80 опорних баз, тренувальних центрів й таборів із підготовки бойовиків з різних ісламістських організацій як самого Афганістану, так і Пакистану, арабських й центральноазіатських держав, Бангладеш, Філіппін, Китаю й російського Північного Кавказу. Тобто тут формувалося агресивне інтернаціональне співтовариство релігійних екстремістів. 7 жовтня 2001 р. США розпочали військову операцію «Непохитна свобода», метою якої проголосили знищення лідерів та інфраструктури «Аль-Каїди», усунення правлячого режиму Т., побудову в Афганістані сучасної демократичного суспільства. До антитерористичної операції приєдналася Велика Британія, з кінця 2001 р. почали діяти Міжнародні сили сприяння безпеки (на 2011 р. 48 держав відрядили своїх військовиків загальною чисельністю 132 тис. осіб). У бойових діях значну роль відіграв афганський «Північний Альянс» сил, опозиційних «Талібану».

В ніч з 12 на 13 листопада 2001 р. Т. без бою залишили Кабул. Бойові загони й техніку відвели на південь. Духовна столиця Т. – Кандагар чинив опір до 7 грудня. Частина Т. здалися, частина перейшли на бік противника, частина відступила у прикордонні з Пакистаном райони. Талібський режим формально було повалено. Хоча Т. були змушені відступити, але після зниження активності у 2002 – 2003 рр., у наступні роки вони дали про себе знати. Закріпившись у південних та південно-східних провінціях Афганістану (Кандагар, Заболь,

Урузган, Патія, Хост), вони продовжили боротьбу проти урядових військ та міжнародних сил, активізуючись рік від року. Талібська тактика урізноманітнилася: менше масштабних бойових дій – більше несподіваних точених ударів. Все більше терактів, в яких, на відміну від минулих років, задіяні смертники. Надалі Т. значно розширили зону свого впливу. Безробіття, злиденність, корупція штовхають населення, насамперед, молодь, до лав Т., де вони одержують кошти на існування. Чимало польових командирів, які мають власні збройні формування і неприязно ставляться до центрального уряду Афганістану, співробітничають із Т. Таким чином «Талібан» знов став реальною політичною силою, з якою уряд країни не може не рахуватися.

Література: Бойко В. Контуры государственной политики талибов //Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 9; Князев А. Талибы возвращаются //Международная жизнь. – 2009. – № 1; Туранова Е. Талибан в Афганистане: возвращение к власти или путь в никуда? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eastwest-review.com/rus; Цветкова Н. А. Информационная война талибов: Вашингтон в обороне //Азия и Африка сегодня. – 2013.– № 1.

Тетяна Орлова

ТАТУЮВАННЯ – термін, що одночасно означає зображення (малюнок) на шкірі живої людини, а також процедуру його нанесення. Етимологічний корінь терміну «Т.» остаточно не встановлений. На сьогодні є декілька версій його походження, які виводять його з полінезійських слів «ta» (малюнок), «atu» (дух) і «atoua» (божество). Найпоширеніші: від таїтянського слова «tatau», що перекладається як «рана», та маркезанського «ta-tu», у перекладі – «знак».

Сам термін почав використовуватися у Європі на початку 70-х рр. XVIII ст. після того, як капітан Дж. Кук повернувся в Англію з подорожі до Таїті та привіз з собою полінезійця, тіло якого було вкрито татуюваннями. Цей термін був використаний у звіті мандрівника про експедицію, опублікованому у 1773 р., однак спочатку під ним розуміли тільки відповідну таїтянську процедуру. Пізніше він набув поширення, у сучасному значенні вперше потрапив до «Словника медицини», підготовленого бельгійцем П. Ністеном в 1856 р.

Що стосується слова «Т.» як процесу, то воно означає мистецтво прикрашати людське тіло за допомогою «вічного малюнку» (пікти), що передбачає введення у шкіру механічним способом – вколюванням гострим знаряддям фарбуючих речовин різного кольору (вугілля, сажа, туш та ін.). Різні види Т. були поширені переважно у світлошкірих народів, в той час як етноси із темною шкірою досить часто використовувати шрамування як різновид Т. Через це в Африці отримала широке розповсюдження скарифікація (від лат. scarifico – дряпаю) в якості способу передавання малюнка шрамом. У надрізи, що робилися кістяними ножами, могла втиратися сажа. Пізніше для цього застосовували акулячі зуби, риб'ячі кістки, натерту сажею нитку (яку протягували під шкірою), голки і туш.

Інколи одним із різновидів Т. називають не «вічні», а тимчасові малюнки, виконані на тілі людини хною чи іншими барвниками, що наносяться на шкіру, а не під неї. Відповідна техніка використовувалася в Давньому Єгипті, Північній

Африці, Індії, країнах Близької та Середньої Азії, а пізніше почалася розповсюджуватися в країнах Європи та Америки. Таке тату тримається від двох тижнів до одного місяця, хоча воно не є класичним Т., виходячи із техніки його виконання.

Важко сказати, коли вперше виникла традиція наносити на людську шкіру малюнки, і з чим це було пов'язано, але існує думка, що ця традиція з'явилася в в період палеоліту. Її поява інколи пояснюється випадковістю: шрами чоловіка, одержані після збройних сутичок або полювання, демонстрували його міжність і сміливість, відрізняючи його серед загалу. Природнє шрамування тіла могло поєднуватися з випадковим потраплянням у рану окремих барвників, що могли змінювати колір шкіри. У подальшому ця особливість людського організму «запам'ятовувати» малюнки почала використовуватися членами одного племені для внутрішньородової ідентифікації та могла виконувати інші декоративні, релігійно-магічні та соціальні функції. У різні історичні проміжки часу мотивація до нанесення на шкіру «вічних малюнків» та їх значення суттєво відрізнялися. Разом із тим, ставлення до Т. в різні історичні епохи суттєво відрізнялося: його забороняли, вважаючи гріховним, посилаючись на Біблію; в часи Великих географічних відкриттів тату вважалося свідоцтвом примітивності людини; сьогодні ж ставлення до Т. поблажливіше.

Історія тату відповідно до знайдених викопних решток людей нараховує, за різними даними, від 4 до 7 тис. років. Арабські вчені його батьківщиною називають Месопотамію, де в результаті розкопок на території сучасного Іраку були знайдені залишки «вічних малюнків» на тілі шумерських жінок. Зразки тату були знайдені також і в єгипетських пірамідах на шкірі жерців та датуються III тис. до н.е.

Ще в первісному суспільстві люди зображали на своєму тілі малюнки, які не лише прикрашали їх носія, але й вказували на його приналежність до певного племені, демонстрували соціальний статус людини, а також виконували магічно-захисну функцію. Інколи Т. виконували роль випробувань при обрядах ініціації та одночасно символізували про перехід людини з однієї вікової групи до іншої з відповідними правовими та соціальними наслідками.

Звичай Т. набув поширення у різних частинах світу у багатьох народів: ескімосів, чукчів, гренландців, сіамців, індійців, арабів, китайців, японців, індіанців та ін. Серед населення Європи та слов'янських племен тату також було поширене і виконувало переважно декоративну функцію, але через вплив християнства, яке забороняло подібну практику, Т. почало зникати приблизно в XIII ст. У різних народів Т. були різними, але, як правило, у кожного клану був свій предмет культу, що зображався на тілі людини. Малюнок на шкірі не лише ідентифікував її з певною родовою спільнотою, але й містив інформацію про риси характеру та вдачу людини, її фізичну силу та вік, соціальний статус, сімейний статус, наявність дітей тощо. Т. також виконувало магічну функцію (по-різному у різних народів): тату оберігали дітей від батьківського гніву; дорослих захищали на війні та полюванні; людей похилого віку оберігали від хвороб; а жінок від порчі та зурочення. Араби писали на тілі цитати з Корану, що виконували роль талісману. Магія тату використовувалася не лише в давніх

традиційних суспільствах. Існує думка, що практика Т. використовувалася ранніми християнами, які зображали на тілі ініціали Христа або інші християнські знаки. У подальшому подібні прояви християнського культу були заборонені церквою. Однак у Новий час британські моряки зображували у себе на спині велике розп'яття, що мало виконувати захисну функцію.

Крім того, Т. таврували злочинців в багатьох народів в різні часи, як в Європі, так і в Азії. Китайці, японці, греки, римляни та ін. використовували татуювання як покарання за злочин, причому самий знак наносився на обличчя, аби його було неможливо приховати. Таврування злочинців попереджало добропорядних громадян про потенційну небезпеку від людини-носія відповідного тату. Дещо пізніше в'язні стали добровільно наносити Т. на свою шкіру, що стало свого роду мовою, яка розповідала її знавцям кримінальну біографію носія та його ієрархію в злочинному світі. Інколи такі малюнки наносили в'язням примусово інші в'язні для позначення їхнього низького статусу в межах кримінальної субкультури. У багатьох народів існувала також практика татуювати рабів та військовополонених. Т. як спосіб ідентифікації використовувалося у Першій і Другій світових війнах.

Якщо у стародавньому світі досить часто мати Т. могли лише обрані люди – вожді, чаклуни і жерці, так нині його може зробити будь-яка особа. Справжню революцію у технології здійснив американець О'Рейлі, який в 1891 р. винайшов татуювальну машинку, що дозволила значно вдосконалити процес нанесення тату. Разом із тим, останнім часом набуватъ популярності одноразові імітації Т. Традиційна хна часом замінюється спеціальними маркерами. Сучасне Т. виконує низку давніх та відносно нових функцій. Можна виділити наступні види тату: кримінальні символи, знаки відмінності військового чи морського походження, тату-прикраси. Останні можуть використовувати зображення декоративного, релігійного, патріотичного, любовного чи сексуального характеру. Окремим видом тату в даному випадку можна виділити символіку антихристиянського та окультного спрямування, а також малюнки, що демонструють належність їх носіїв до окремих переважно молодіжних субкультур (готи, панки та ін.). Останнім часом з'явилися нові форми тату – рекламні та косметичні (перманентний макіяж). Якщо раніше зображення на тілі виконували функції соціальної ідентифікації чи магічного захисту, то сьогодні вони більше оцінюються з естетичної точки зору та є одним із способів самовираження.

Література: Радченко Г. Ю. Актуальні питання вітчизняної та світової культури. – Суми, 2010; Юрій М. Ф. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2006; Леви-Стросс К. Печальные тропики. – М., 2010; Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 2001; Мещеряков А. Н. Книга японских символов. – М., 2003.

Ростислав Конта

ТЕЛЕСИНЕСТЕЗІЯ (від грец. συναίσθηση – одночасне відчуття, спільне почуття) – термін, створений бельгійським художником, теоретиком мистецтва Юго Ерманом (псевдонім Доктор Юго) для підтвердження висунутого ним твердження про можливість одержання через медіа та Інтернет-мережу різних

видів інформації, які мають специфічно телепатичну природу, й таким чином відрізняються від звичайних форм комунікації. Термін «синестезія» означає «злиття, змішування декількох відчуттів в одне ціле».

Вперше його почали застосовувати в науковому обігу наприкінці XIX ст. у Франції, Великій Британії, Росії, потім – в 1920-х рр. в Німеччині та США. Кінець XX – початок XXI ст. позначився новим сплеском цікавості науковців різних галузей до явища синестезії. Однак різні дослідники вкладають в нього різний зміст. Термін «синестезія» використовують найчастіше в теорії мистецтва і психології. Синестезією називають насамперед: 1) міжвідчуттєві зв'язки в психіці; 2) результати їх проявів в конкретних галузях мистецтва; 3) поетичні тропи і стилістичні фігури, пов'язані з міжвідчуттєвими переносами; 4) кольорові і просторові образи, які викликає музика; 5) взаємодії між мистецтвами (зоровими і слуховими). Приклади літературної синестезії: вислови на кшталт «Флейты звук зоревоголубой» поета-символіста К. Бальмонта; образотворчої: картини засновника абстракціонізму В. Кандинського; музичної: твори основоположника імпресіонізму в музиці К. Дебюссі, композитора, диригента М. Римського-Корсакова. Особливо зріс сьогодні інтерес до «синестетичних» видів мистецтва (світломузика, музичний живопис, абстрактні фільми), що пов'язано, насамперед, з можливостями аудіовізуальних та комп'ютерних технологій. «Теле» в прекладі з грецької мови означає «далеко», або те, що відбувається на великій відстані. Отже, термін «Т.» можна розуміти як «мандрівні чуття», найвище застосування людського досвіду, адекватне сприйняття «віртуальної реальності». «Віртуальна реальність» не лише уможливлює неможливі речі, а й робить їх цілком функціональними. Переглядаючи ресурси Інтернет-мережі та вільно долаючи відстані завдяки кіберпростору, легко вивчати світ засобами комп'ютерних технологій, обмінюватися набутими знаннями – в цьому полягає сутність віртуальної реальності. Водночас це призводить до синхронізації образів, звуків, рухів, відчуття дотику, які електронні медіа здатні сплавити в одне ціле (синестизувати), внаслідок чого можна почути колір, зробити звуки видимими, а до музики доторкнутися. Кіберпростір – справді колективне ментальне середовище, «глобальне селище». Телесинестетичний досвід надає можливість глибше проникнути в природу природних відчуттів і відчуттів, підсилених електронно. Т. надає можливість відтворити у «віртуальній реальності» давно минулі історичні події, «відчути» їх, що може стати новим напрямом в розвитку історичної науки.

Література: Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Е.Вінквіста, В. Е.Тейлора. Пер. з англ. В.Шовкуна. – К., 2003; Галлеев Б.М. Что такое синестезия: мифы и реальность // Leonarda Electronic Almanac. – V. 7, 1999, №6. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://prometheus.kai.ru/

Оксана Сморжевська

ТЕОРІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНА – це логічне узагальнення історичного та історіографічного процесу, теоретична систематизація історичних знань, виведення закономірностей розвитку історичної науки, система її загальних

засад і основних ідей, історії збагачення знань. Для сучасного етапу світової та вітчизняної історичної науки характерні їх теоретизація та компютеризація. Т. І. включає з'ясування сутності історії та історіографії, періодизацію історичної науки, дослідження закономірностей її розвитку, понятійно-термінологічний апарат, трактування історичного процесу. Вона тісно пов'язана з історіософією та методологією, оскільки ключова проблема Т. І.– співвідношення теорій історичного знання і теорій історичного процесу в їх розвитку. Існує декілька напрямів теорії вивчення історії, зокрема релігійне, матеріалістичне, ліберальне, локально-історичне, раціонально-критичне, історіографічне, методологічне. Теорія стоїть між історичним фактом (подія, явище, процес) і його науковим осмисленням. Наука вирізняє теорію самої історії, теорію історичного знання і теорію історіописання, які перебувають у взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Інтерес до Т. І. започаткували античні історики і філософи, увага до неї зросла в добу Відродження та Просвітництва. Праці Дж.Віко, М.де Кондорсе, А.Тюрго, І.Дройзена, Вольтера, К.Лампрехта, Г.Гегеля, І.Канта, Й.Гердера, та ін. стали помітним кроком на шляху теоретичного осмислення процесу нагромадження історичних знань. З середини XIX ст., названого «золотим віком історії», студії з Т. І. посіли важливе місце в діяльності історичних кафедр провідних університетів Європи, була запроваджена навчальна дисципліна «Історика», присвячена теорії історії. Питання Т. І. привернули до себе увагу наукових історичних шкіл, зокрема Ф.Савіньї, Л.Ранке, школи еліт Г.Моски, школи «Анналів» та ін. Дослідження В.Дільтея, О.Шпенглера, О.Конта, Е.Дюргейма, Г.Спенсера, Д.Мілля сприяли інституціалізації історії, історіографії, джерелознавства та філософії історії як окремих наук, утвердженню еволюційного підходу до їх розвитку. Доктрина К.Маркса та Ф.Енгельса відстоювала матеріалістичне розуміння історії, формаційний та класовий підходи до історичного процесу, пріоритет соціально-економічних факторів його розвитку. Значення теорії для історіографії обґрунтував Б.Кроче, довівши нерозривний зв'язок історії та філософії, історичного і філософського мислення. Кожен історик, досліджуючи факти, неминуче осмислює теорію історії і в такий спосіб забезпечує належний рівень історичного та історіографічного пізнання. Важливу роль у розвитку новітньої Т. І. відіграли парадигмальні підходи американського історика Т.Куна до теоретичних конструкцій науки, у т.ч. історичної, соціологічне бачення історії лідерами школи «Аналів» Л.Февром та М.Блоком, теорія цінностей Г.Ріккерта, цивілізаційна доктрина А.Тойнбі та його теорія «паралельних культур», концепція «нової історичної науки» Ф.Броделя, постмодерністська ідея історичного прогресу, теорія модернізації в історії, за якою історичний поступ відбувається шляхом подолання традиціоналізму, історична локалістика (мікроісторія), інтелектуальна історія, синергетичний та конфліктологічний підходи тощо.

Помітний внесок у розвиток Т. І. належить українським ученим, зокрема М.Максимовичу, М.Костомарову, В.Антоновичу, М.Грушевському, М.Драгоманову, І.Франку, Д.Багалію, І.Витановичу, М.Володимирському-Буданову, Д.Дорошенку, О.Оглоблину, М.Брайчевському, Я.Дашкевичу,

С.Дністрянському, М.Ковалевському, М.Ковальському, М.Кордубі, І.Кревецькому, І.Крип'якевичу, В.Кучабському, І.Лисяку-Рудницькому, В.Липинському, І.Лучицькому, М.Марченку, В.Піскорському, М.Петровському, О.Пріцаку, В.Сарбею, С.Томашівському, Д.Чижевському, Ф.Шевченку, та ін. В їх працях з'ясовано особливості українського історіографічного процесу, викладені теоретичні засади народницького, національно-державницького та соціально-економічного напрямів української історіографії. Питанням теорії історіографії приділяють увагу сучасні історики як в Україні, так і в діаспорі: В.Смолій, Л.Винар, Я.Гицак, Я.Ісаєвич, Л.Зашкільняк, Я.Калакура, І.Колесник, С.Кульчицький, С.Макарчук, В.Масненко, О.Реєнт, С.Стельмах, О.Удод, Н.Яковенко, О.Ясь та ін.

Важливе місце в Т. І. посідають наукові категорії, терміни і поняття: історіографічний процес, історіографічний час, історіографічний факт, історіографічний простір. Опанування новітніми теоріями історичного процесу та історіографії належить до пріоритетних завдань підготовки професійних істориків.

Література: Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник. – Л..2007; Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К.,2004; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії ХУІІ-ХХ століть. – К.,2002; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми/ За ред. Л.О. Зашкільняка. – Л.,2004; Кареев Н. Историология. Теория исторического процесса. – Петроград, 1915; Степин В.С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – М., 2000; Румянцева М.Ф. Теория истории. Учебное пособие. – М.,2002; Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. 2-е изд. – М.,2009.

Ярослав Калакура

ТЕРОР ЧЕРВОНИЙ – офіційна політика придушення політичних і потенційних противників насильницькими заходами, яку здійснювали більшовики в роки Громадянської війни. Ініціатором і надхненником масового терору був лідер більшовиків В. Ленін. Після захоплення влади він постійно переконував своїх соратників у необхідності застосування "найжорстокішого революційного терору". 20 грудня (за новим стилем) 1917 р. було створено спеціальний орган – Всеросійську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем, яка стала основним знаряддям більшовицького терору. 5 вересня 1918 р. Рада народних комісарів – тодішній уряд – прийняв постанову про Т. Ч, яка надавала насильницькій політиці офіційного, державного характеру. Лише за постановою Петроградської Надзвичайної Комісії у відповідь на вбивство М. Урицького було розстріляно не менше 500 заручників. Більшовики розстрілювали людей не тільки за їх політичні погляди, але й за приналежність до "експлуататорських класів". Активно застосовувався метод заручництва. За будь-яку акцію, спрямовану проти більшовицького режиму, або навіть за поразку Червоної армії на фронті, карали офіційно санкціонованим розстрілом десятки, сотні невинних людей. Придушуючи антибільшовицькі повстання, каральні загони знищували цілі села,

вбивали дітей та жінок (наприклад, так діяли війська М. Тухачевського під час придушення селянського повстання в Тамбовській губернії в 1920 – 1921 рр.). Точних даних про кількість жертв Т. Ч. немає. За офіційними даними, до грудня 1920 р. Всеросійська Надзвичайна Комісія розстріляла 12 733 осіб. Дослідники вважають, що жертвами більшовицького терору стали сотні тисяч осіб. Застосування Т. Ч. стало одним з найважливіших факторів, які обумовили перемогу більшовиків у Громадянській війні.

Література: Красный террор в годы Гражданской войны по материалам особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / Ред.-сост. Ю.Г.Фельтишинский. – Лондон, 1992; Мартыненко Б.К. "Красный террор" в истории советского государства (1918-1919 гг.) // История государства и права. – 2009. – № 9; Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918 – 1923. – М., 1990.

Сергій Пивовар

ТЕРОРИЗМ (від лат. terror – страх, жах; фр. terroriser – страхати насильством, тримати у стані постійного страху). При тому, що визначень нараховується більше трьох сотень, можна запропонувати таке: Т. – насильницькі дії (переслідування, руйнування, захват заручників, вбивства тощо) з метою залякування, придушення противників, конкурентів, нав'язування певної лінії поведінки. Головна ціль терористів – не безпосередні жертви їхніх акцій, а ті, хто про це дізнається і має зробити так, як того прагнуть організатори теракту. Природа Т. – поєднання насильства й страху як насильницьки-примусового методу досягнення бажаної мети.

Поняття "Т." запровадив ще Аристотель для позначення особливого типу жаху, який оволодівав глядачами трагедії у давньогрецькому театрі. Ідея використання реального жаху у масовій свідомості задля завоювання і утримання влади – стара як світ. Єгипетські фараони використовували для залякування населення таку каральну санкцію, як штучний голод: тим, хто не бажав сплачувати непомірні податки і виконувати повинності, перекривали воду, для чого засипалися канали. З'являвся страх, що настане голод і прийде смерть. У 66 – 73 рр. під гаслами звільнення Іудеї від влади римлян діяло одне з перших терористичних угрупувань – секта сікаріїв (сіка – кинджал або короткий меч). Сікарії вбивали римських чиновників і проімперськи налаштованих євреїв, спалювали міські зерносховища і виводили з ладу системи водопостачання в Єрусалимі.

Засновником теорії сучасного Т. став німецький радикал К.Гейнцген. Ще у 1848 р. він доводив, що заборону вбивства не можна прикласти до політичної боротьби, і що фізична ліквідація сотень і тисяч людей може бути виправданою, виходячи із "найвищих інтересів людства". Він вважав, що силі і дисципліні реакційних військ треба протиставити таку зброю, за допомогою якої невелика група людей може створити максимальний хаос. Це й є так звана "філософія бомби". Його філософія набула подальшого розвитку у "теорії руйнування" М.Бакуніна. В якості засобів боротьби він пропонував отруту, ніж і мотузку. Революціонери, вважав М.Бакунін, повинні бути глухими до стогонів

приречених і не повинні йти ні на які компроміси. У 70-ті роки XIX ст. анархісти висунули ідю "пропаганди дією". Суть її полягала у тому, що не слова, а тільки Т. може спонукати маси до тиску на уряд. Ця ж думка проходить пізніше і у П.Кропоткіна, який визначав анархізм як "постійне збудження за допомогою слова усного і письмового, ножа, гвинтівки і динаміту". Наприкінці XIX ст. особлива роль у пропаганді Т. в Європі і США належала Й.Мосту, який проповідував "варварські засоби боротьби з варварською системою".

Т. (як систематичне залякування, провокування, дестабілізація суспільства насильством) стає постійним фактором суспільного життя з другої половині XIX ст. Його представники – російські народники, радикальні націоналісти в Ірландії, Македонії, Сербії, анархісти у Франції, Італії, Іспанії, США. До Першої світової війни Т. вважався знаряддям лівих, але до нього вдавалися не тільки вони. Прикладом може бути діяльність правої організації –американського Ку-клукс-клану. Із закінченням війни праві узяли терор на своє озброєння: Національ-сепаратисти і фашистські рухи в Німеччині, Франції та Угорщині, "залізна гвардія" у Румунії. Найбільшими терактами того часу були політичні вбивства німецьких соціал-демократів К.Лібкнехта і Р.Люксембург у 1919 р., югославського короля Олександра і французького прем'єр-міністра Л.Барту у 1934 р.

У XX ст. спектр мотивів для використання методів терору суттєво розширився. Якщо російські народовольці, есери розглядали терор як самопожертву на благо суспільства, так для італійських "червоних бригад" він слугував способом і засобом самоствердження. "Червоний" терор і "коричневий" терор фашистського типу стоять недалеко один від одного, і не мають нічого спільного з тим, що робили народовольці. Тим більше – сучасний Т., який ніяк не турбується про благо суспільства.

Т., незалежно від його функціональних характеристик, притаманні такі атрибути: насильство, застосування сили, примус як основні методи впливу; залякування, акцентований страх як основні цілі цього впливу; відсутність будь-яких моральних і юридичних обмежень; висування вимог до «третьої» сторони; випадковість, довільність вибору жертв, їхня невинність; таємний, конспіративний характер підготовки терактів поряд з публічністю їхнього здійснення; прагнення до одержання широкого розголосу; повторюваність, серійність терористичної діяльності.

У XX ст. відбулося перенесення Т. на державний рівень (Т. "згори"). Найяскравіший приклад – фашизм у Німеччині. Радянський Союз – тоталітарно-терористична держава також з перших днів свого існування "душила" громадян беззаконням всередині країни, примушувала їх постійно відчувати безсилля і слабкість. Почавшись майже з перших днів після жовтневих подій 1917 р., одержавши офіційне визнання у 1918 – 1919 рр., "червоний терор" перетворився на державну політику, пізніше відому під назвою "сталінські репресії". Після смерті Й.Сталіна методи були дещо змінені. Зокрема, широко використовувалися психіатричні лікарні, де людей катували і перетворювали на інвалідів за допомогою сильнодіючих хімічних засобів. Державний Т. діяв і за

кордоном: від спецоперацій з усунення політичних опонентів (наприклад, вбивства Л.Троцького, С.Бандери) до ведення відкритих війн проти народів, які не бажали коритися ставленикам Москви (Афганістан). Після розвалу СРСР терористичні акції стали частими на терені нових незалежних держав.

Розроблено десятки класифікацій Т. Розрізняють Т. класовий, політичний, революційний, етнічний, воєнний, релігійний, економічний, транспортний, біотероризм, агротероризм, кримінальний, екологічний, туристичний, інформаційний, кібертероризм, медіа-тероризм і т. ін. Найбільш традиційна і поширена типологія поділяє Т. на внутрішній (всередині держави) і міжнародний.

Сучасний етап в історії Т. характеризується низкою відмінностей у порівнянні із попередніми часами. Відомий російськиx дослідник цього феномену В. Г. Хорос називає такі: збільшення масштабів терористичної діяльності – не тільки кількості відповідних акцій, але й їх зростаючої жорстокості, числа жертв. Урізноманітнюються методи залякування (вибухи у людних місцях, угон літаків, захват заручників тощо), вдосконалюється зброя; збільшуються витрати; бюджети деяких терористичних організацій перевищують ВВП багатьох країн, що розвиваються. Відбувається розмивання «ідейного» Т., що помітно хоча б з того, що за здійснені акції часто ніхто не бере на себе відповідальність. Соціал-революційний Т. ще існує (насамперед, у латиноамериканських країнах), однак він стає все більш маргінальним і часто єднається з кримінальними елементами (наркомафія). Має місце глобалізація Т., міцнішають взаємні зв'язки між національними терористичними групами, їхнє базування на території різних держав. Відбувається явне зростання кримінального, мафіозного Т., хоча він часом прикривається «ідейними» гаслами. Частішають випадки немотивованого, спонтанного і поодинокого Т. Помітний сплеск етнічного та релігійного Т., зокрема, ісламістського. Існують відмінності у проявах цих різновидів в різних регіонах світу: для розвинених країн більш типовий спонтанний, немотивований Т. Захід зазнає атак етнічного та релігійного Т., центри якого знаходяться у периферійних країнах. Глобальною проблемою сучасності став міжнародний (транснаціональний) Т.

Акти Т. створюють серйозну загрозу міжнародному світопорядку в цілому. Боротьбу з міжнародним Т. деякі аналітики розглядають як четверту світову війну. Спроби створення системи міжнародного антитерористичного співробітництва спецслужб орієнтовані на придушення терактів. Однак вони залишають осторонь головну проблему – пошуки шляхів глобальної зміни умов, що породжують Т.

Література: Васильків Ф. Ф. Генезис тероризму //Держава і право. – 2012. – Вип. 57; Шарий О. В. Проблеми сучасних класифікації тероризму. Класифікація терористичних організацій //Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Вип. 36; Долгий В. И. Становление терроризма с наднациональным характером: фактор космополитизации //Вестник МГИМО – Университета. – 2013. – № 2; Кива А. В., Федоров В, А. Анатомия терроризма //Общественные

науки и современность. – 2003. – № 1; Степанова Е. Терроризм: проблемы определения и функционально-идеологическая типология //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 7; Хорос В. «Крона», «корни» и «климат» терроризма //Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 3.

Тетяна Орлова

ТИП ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ – комплекс господарства та культури, типовий для різних за походженням народів, що існують у подібних екологічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Підґрунтям формування Т. Г.-К. є фізико-географічні пояси земної кулі. Відповідно до них в умовах господарства привласнювального формуються Т. Г.-К. морських звіробоїв арктичного узбережжя, мисливців-збирачів арктичної зони тундри та лісотундри, холодної зони тайги та ін. Розмаїття клімату, ландшафтів, рослинного і тваринного світу різних регіонів Землі сприяють виникненню різних моделей адаптації людини до навколишнього середовища (господарський цикл та обрядовість, прийоми полювання, типи жител та одягу тощо), що зумовлює формування різних моделей культури. З розвитком суспільства на зміну Т.Г.-К. привласнювального господарства приходять типи господарства відтворювального. У помірній зоні лісостепу та степу вони утворюють генетичний ряд: господарство мисливців-збирачів (палеоліт – мезоліт), ранніх мотикових землеробів (неоліт), розвинутих землеробів-орачів, скотарів (доба міді – бронзи).

У розвитку цивілізацій велику роль відігравав спеціалізований Т.Г.-К. зрошувального землеробства заплав великих річок: Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Хуанхе та Янцзи. Внаслідок різноманітності навколишнього середовища та нерівномірності історичного розвитку суспільства в різні епохи співіснували різні Т.Г.-К., а в одного й того самого народу (етносу) –різні форми Т.Г.-К., напр., у тундрових чукчів – кочове оленярство, у чукчів осілих – морське звіроловство.

Т.Г.-К. справив значний вплив на розвиток різних етнічних формувань.

Михайло Гладких

ТИСЯЦЬКИЙ (від тисяча) – 1) Вищий земський урядовець у княжій Русі; 2) У IX – X ст. намісник і воєначальник великого київського князя або удільного князя, очолював земське або військове ополчення («раті») – тисячу («воїв»); 3) Виконував функції судді та поліційного характеру, у XI – XIII ст. Т. став виборним урядовцем; 4) В Росії до 1861 р. Т. – виборний від селян, старшина, який виконував адміністративні обов’язки; 5) Головний розпорядник в селянському стародавньому весільному обряді.

У Новгородському князівстві Т. обирався на віче з бояр на певний термін (найчастіше на рік) і виступав помічником посадника (фактично друга особа за значенням). Він головував над новгородськими міщанами і наглядав за станом укріплень, стежив за збором податків, був суддею по торгівельних справах. Т.,

який виконував свої повноваження, називався степенним Т., а після обрання на віче іншого Т. отримував звання старого Т. У містах, які не мали вічового управління, Т. назначалися князями. У Твері і Москві – з числа знатних бояр, а їх посада ставала спадковою.

Спочатку військовий керівник міського ополчення («тисячі»), якому підпорядковувалося 10 сотників (сотських). Перша згадка про Т. відноситься до 1089 р., коли в «кыевскыя тысяща» воєводство тримав Ян Вишатич. Пізніше, в процесі розвитку міст, поряд з військовими функціями в руках тисяцьких зосереджуються повноваження щодо окремих сфер керування містом (міський суд, адміністративний контроль торгівлі). У містах з поєднанням вічових традицій і князівської влади, Т. в XII ст. стає виборною посадою. Посада Т. у містах з сильною князівською владою нерідко на десятиліття зосереджувалася в руках одного з найбільш впливових боярських родів, інколи навіть передавалася у спадок. Після ліквідації посади Т. його повноваження зосередилися у руках намісників.

Література: Котляр М.Ф. Феномен княжого двору на Русі //http://histans.com/JournALL/journal/2006/4/4.pdf; Андреев А.Р. Российская государственность в терминах. IX – начало XX века. – М., 2011; Отечественная история в терминах и понятиях / Под ред. М.В. Зотовой. – М., 2002.

Леонід Могильний

ТИТУЛ (від лат. titulus – напис, почесне звання) – спадкове чи отримане за особисті заслуги почесне звання, що підкреслює привілейований статус його носія і вимагає відповідного титулування. Найбільшого поширення Т. набули у Середні віки. Але у деяких країнах світу Т. збереглися і донині. У Західній Європі найбільш поширеними Т. були: король, принц, герцог, лорд, граф, барон, віконт.

У період Київської Русі глава держави мав Т. великого князя, а галицькі, волинські, новгородські, переяславські, суздальські, чернігівські та ін. правителі мали Т. князя. Після розпаду єдиної держави більшість із них проголосили себе великими князями, хоч і були васалами ханів Золотої Орди. У 1547 р. великий князь московський присвоїв собі титул царя, а в 1721 р. Петро I проголосив себе імператором. З того часу сини і онуки імператора носили Т. великих князів. Нащадки знатних родів мали Т. князів. Згодом російські царі почали надавати титули князів та графів за певні заслуги і високопосадовцям незнатного походження. Так, син конюха улюбленець Петра I О.Меншиков отримав Т. світлійшого князя, а С.Вітте за підписання Портсмудського миру з Японією – Т. графа. Т. передавалися лише по чоловічій лінії. Деякі нащадки знатних родів мали кілька Т. Наприклад, убивця Г.Распутіна титулувався князь Юсупов граф Сумароков-Ельстон.

Від Т. залежала форма звертання до його носія. До імператора і його дружини звертались „Ваша імператорська величність”, до спадкоємця престолу – „Ваша імператорська високість”, до великих князів – „Ваша високість”, до світлійших князів – „Ваша світлість”, до князів і графів „Ваше сіятельство”. Ніяких матеріальних вигод Т. не давали. Лише члени правлячої династії

Романових отримували від міністерства царського двору суми від 20 тис. руб. на рік на представницькі цілі.

Система титулів у Росії була ліквідована декретом ЦВК і РНК РСФСР „Про знищення станів і цивільних чинів” від 10 листопада 1917 р.

Література: Карнович Е.П. Родове прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими. – СПб., 1886; Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М., 2005.

Микола Щербак

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (від лат. tolerantia – терпіння) – визнання за людиною, політичними, релігійними, культурними утвореннями, етнічними спільнотами права на власне розуміння істини, на свою правду, життєву позицію, світоглядні цінності й самобутність, тобто визнання багатоманітності культурних проявів життєдіяльності людського суспільства та окремо взятого індивідуума. Т. постає одним з головних критеріїв оцінки культури загальнолюдських відносин. В першопочатковому значенні поняття «Т.» використовувалося в значенні «релігійна Т.» (Англія, XVII ст., Америка, XVIII ст.). В 1763 р. Вольтер написав свій знаменитий «Трактат про віротерпимість», в якому з обуренням і сарказмом викривав судові помилки, церковний фанатизм, обскурантизм (вкрай негативне ставлення до науки й просвітництва) й нетерпимість. Вольтер писав: «Всі вірування повинні мати можливість для існування, і верхом божевілля слід вважати переконання, що усі люди мають однаково думати про відсторонені предмети».

Т. – терпимість до ідей, переконань, вірувань, традицій, способу життя інших людей. При цьому Т. не передбачає терпимого ставлення до дій чи вчинків, що наносять шкоду правам і свободам людей та суспільству. Отже, Т. – це ще й активна життєва позиція, не байдуже ставлення до проблем людей, що тебе оточують. Т. – терпимість до чужих думок та вчинків, здатність сприймати їх без роздратування. В цьому сенсі Т. – рідкісна риса характеру. Толерантна людина поважає переконання інших, не прагнучи довести свою виключну правоту. В більш вузькому розумінні термін «Т.» використовують у медицині – здатність організму без втрат переносити негативні впливи зовнішнього середовища.

Генеральна конференція ЮНЕСКО в 1995 р. прийняла «Декларацію принципів толерантності», в якій, зокрема, сказано: «Т. – це те, що робить можливим досягнення миру й веде від культури війни до культури миру… Т. – це єдність в різноманітті…». В 1995 р. ООН оголосила 16 листопада щорічним міжнародним Днем толерантності. За словами Генерального Секретаря ООН в 1997 – 2006 р., лауреата Нобелівської премії миру 2001 р. Кофі Аннана, «Т. – це мистецтво жити з іншими людьми та з іншими ідеями». В сьогоденних умовах Т. є, насамперед, готовністю та здатністю реагувати на зовнішній світ через довіру, співчуття, вміння вести конструктивний діалог. Також Т. визначається як складний, послідовний шлях від конфлікту до взаєморозуміння і взаємодії, що сприяє переходу із стану конфронтації до відносно мирної, ненасильницької ситуації.

Література: Толерантність: теорія і практика. Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги) / Упоряд., автор передмови Бабій М.Ю. – К., 2004; Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.philospedia.com;

Оксана Сморжевська

ТОТАЛІТАРИЗМ – (від лат. totalis – весь, повний, цілий, англ. – totalitarianism) – теорія та практика, особливо небезпечна форма автократії. Передбачається всезагальний і повний контроль державної влади, зосередженої у вузької групи осіб, над всіма сторонами життя суспільства і громадян, фактична ліквідація конституційних прав і свобод, згортання демократії, широкомасштабне насильство і репресії проти реальних і удаваних опозиційних елементів. Слово «Т.» використовується також для позначення системи поглядів, що виправдовують тоталітарну діяльність влади.

Сам термін «Т.» вперше ввів у політичний лексикон італійський диктатор Б.Муссоліні для характеристики свого руху і режиму. При цьому він спирався на праці одного з провідних ідеологів італійського фашизму Дж.Джентіле – апологета тоталітарної держави як втілення морального духу. Він закликав до «тотального» підкорення особи державі і розчинення індивіда у політичній історії. У своїй промові 28 жовтня 1925 р. Б.Муссоліні проголосив абсолютне всесилля держави: «…все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави». Однак в Німеччині цей термін не прижився: Гітлер не любив запозичень і визнавав за краще визначати свій режим як авторитарний. Водночас – наприкінці 1920-х рр. в англійських газетних публікаціях термін «Т.» поширювався і на Радянський Союз.

Наукова розробка поняття «Т.» почалася у 1950-х рр. К.Фрідріх і З.Бжезінський у книзі "Тоталітарна диктатура і автократія" (1956 р.) визначили шість головних характеристик тоталітарного "синдрому" : єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером; офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма; монополія на засоби масової інформації; монополія на всі засоби збройної боротьби; система терористичного поліцейського контролю; централізована система контролю та управління економікою. Ці ознаки Т. вважаються класичними, хоча майже відразу після появи публікації вони викликали дискусії та критику.

Історичні умови виникнення Т. характеризувалися насамперед кризою лібералізму після закінчення Першої світової війни, зростанням ролі держави у політичній і економічній сферах, посиленням бюрократизації всіх сфер життя. Своєрідною відповіддю на кризу ліберальної демократії було виникнення і зміцнення тоталітарних рухів, найпотужнішими з яких виявилися нацизм у Німеччині і сталінізм у Радянському Союзі. В цілому, у 17 з 27 європейських держав до початку Другої світової війни були встановлені тоталітарні, авторитарні, військово-бюрократичні або бюрократичні диктатури. Появу Т. режимів можна розглядати як спробу розв'язати цивілізаційну кризу країн, що модернізувалися. Це була спроба антиліберальної модернізації, що намагалася

поєднати військово-технологічний та індустріальний активізм з напівтрадиціоналістським ідеалом суспільства, яке однаково думає, піддається регламентації і підкорюється.

У ширшому розумінні Т. характеризується потужною центральною владою, яка намагається контролювати і спрямовувати всі аспекти індивідуального життя через примус та репресії. В цьому відношенні попередниками в деякій мірі можна вважати династію Мауріїв в Індії (приблизно 321 – 185 рр. до н.е) та китайську династію Цинь (221 – 206 рр. до н.е.), але цим та іншим раннім формам автократії бракує кількох найбільш характерних рис Т. Світська ідеологія месіанських очікувань, що вимагає тотального зруйнування існуючого суспільства та його заміни утопічним ладом ("Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим…" – слова "Интернаціоналу" – гімну комуністів всіх країн) поєднана з монополістичною централізацією будь-якої влади в руках єдиної партії, керованої цією ідеологією, є, мабуть, найважливішими рисами Т. режимів плюс зазначені вище ознаки. Тобто Т. – "продукт" виключно ХХ ст.., коли стали реальністю величезні промислові, військово-технічні потужності, що давали колосальні можливості масового знищення людей та їх примусу, а також засоби масової інформації і пропаганди, що уніфікували свідомість "масової людини".

В той же час Т. режими відрізняються від авторитарних режимів, військових клік, які виникли у Латинській Америці і Африці вже після Другої світової війни. Насамперед Т. режими спираються передусім на масові рухи, партії, вожді яких, як правило не входили до старих структур влади, авторитарні ж режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку – армії, церкви, бюрократії. Авторитарні режими задовольняються політичним контролем над суспільством, а тоталітарні претендують на увесь політичний, соціальний і моральний лад, на всю людину в цілому.

Т. суспільство в багатьох відношеннях – суспільство перманентної революції («И вновь продолжается бой. И сердцу тревожно в груди. И Ленин – такой молодой, и юный Октябрь впереди…» – популярна пісня урочистих концертів радянських часів) або перманентної війни. Т. структура життєздатна лише за умов війни («гарячої» або «холодної»), матеріального дефіциту у сполученні з політичним терором, що зумовлює державну надцентралізацію.

В історії набули прояву дві яскраво виражені форми Т. – фашистська і комуністична, «чорна» і «червона», «права» і «ліва», з яких більш рання комуністична форма виявила себе як більш життєздатна. Ретельний порівняльний аналіз показує, що ці дві форми Т. дуже схожі в усьому крім ідеології. В них – спільна суть – агресія надідеологізованої і через те безконтрольної військово-бюрократичної держави проти людської особистості.

Через комбінацію пропаганди, терору і примусу чотири Т. диктатори ХХ ст. – Муссоліні, Гітлер, Сталін і Мао Цзедун здобули більше влади, ніж будь-які володарі в історії. Але вони не втрималися б при владі без масової підтримки, масового конформізму. Ця підтримка не була спонтанною, її виникнення залежало від харизматичності лідера, і вона стала можливою тільки завдяки тогочасному рівню розвитку комунікацій, транспорту і засобів масової

інформації. З іншого боку, встановленню Т. сприяли тодішні зміни масової соціально-політичної свідомості, пов’язані з виникненням «людини маси», а також масової негативної маргинальності, тобто коли величезна кількість людей втрачає свій звичайний лад життя, виявляється вибитою із звичних соціальних чарунок в наслідок кризи, війни, революції та іншого. Такі люди ладні і згідні на «сильну руку», яка забезпечить їм гарантований прожитковий мінімум. За це вони згодні на певні обмеження своїх демократичних прав і свобод.

Відома дослідниця феномену Т. Х. Арендт («Джерела тоталітаризму», 1951 р.) зазначала, що Т. відрізняється за своєю природою від інших форм державного насильства – деспотії, тиранії, диктатури, бо в нього – особлива духовна основа – сполучення сліпої віри з крайнім цинізмом. Серед інших проявів цинізму – те, що тоталітарна держава. переслідує певну особливу мету, наприклад, індустріалізацію чи завоювання, аж до виключення будь-яких інших цілей. Всі ресурси спрямовуються на її досягнення, не зважаючи на ціну. Все, що може сприяти цій меті, підтримується, все, що відхиляється від цієї мети, відкидається. Перейняття нею породжує ідеологію, яка пояснює все в контексті цієї мети, враховуючи всі перешкоди, що можуть виникнути, та всі сили, які можуть суперничати з державою. Всенародна підтримка, яка цим викликається, надає державі найширший простір дій за будь-якої форми правління. Будь-яка незгода таврується як зло, а внутрішні політичні розбіжності не допускаються. Оскільки переслідування мети є єдиною ідеологічною основою Т. держави, досягнення цієї мети ніколи не може бути визнано.

Раніш, ніж рух стане тоталітарним, він видає себе за противника дійсності, рятівником суспільства. Першим етапом створення Т. держави є повна демократизація. Усі Т. режими потребують демократичної легитимації, яка здійснюється псевдодемократичними методами. Закріпившись, влада переходить до протилежності – згортання будь-яких справжніх демократичних інститутів, суперцентралізації, повної уніфікації всіх сфер життя і всезагального контролю. В 1952 р. на симпозіумі у США було дано визначення, що стало хрестоматійним: «Тоталітарним можна назвати закрите суспільство, у якому все – від виховання дітей до випуску продукції – контролюється з єдиного центру». Створюється воєнізована управлінська машина, в якій людина – лише гвинтик, і «незамінних немає». Розгублена «маленька» людина за умов страшного зовнішнього світу вбачає у такій всезагальності можливість відчути свою непокинутість, несамотність, причетність до великого цілого (великого народу, панівної раси тощо), вона «тікає від свободи», кидається в обійми Т. машини і часто буває розчавленою нею.

Масові репресії не були результатом "психічних особливостей" тих чи інших керівників і не залежали від ідеологічного забарвлення того чи іншого Т. режиму. Вони були неодмінною умовою його існування, бо страх і невизначеність – важливі засоби тримати в покорі великі маси власного народу. Великомасштабно організоване насильство стає дозволеним, навіть необхідним за Т. правління, виправдовується всепереможною відданістю державній ідеології та переслідуванням державної мети. В нацистській Німеччині і сталінському Радянському Союзі цілі соціальні верстви людей, такі як,

відповідно, євреї та куркулі, обиралися для переслідування та винищення. В кожному випадку переслідувані асоціювалися з певним зовнішнім ворогом і звинувачувалися у негараздах держави. Таким чином проти них поверталася громадська думка, з боку якої не виникало протестів проти вручення їх долі в руки репресивного апарату.

Незалежно від ідеологій, всім т. режимам притаманні три визначальні риси: бюрократизм, популізм та імперіалізм. Надзвичайна бюрократизація суспільного життя зумовлювалася тими завданнями, які ставила перед собою влада, а саме: прискорена модернізація, подолання внутрішніх і зовнішніх труднощів країни, забезпечення їй суворого порядку, стабільності і зовнішнього високого престижу. Все це потребувало жорсткої, бюрократичної мобілізації суспільства. Суспільство проголошувалося тотально мобілізованим заради досягнення нав'язаних йому тоталітарною бюрократією, насамперед, правлячою партією-державою, цілей, які видавалися за життєво необхідні для нього. З боку ж суспільства – патерналістські очікування, тобто прагнення передоручити себе сильному покровителю, який подбає про необхідне, найчастіше шляхом перерозподілу реальних або удаваних суспільних або індивідуальних багатств. Ці багатство можна знайти за кордонами власної держави. Імперіалізм може бути замаскований будь-якими гаслами («світова комуністична революція» або «світове панування великої германської нації»), але це не змінює суті експансіоністської зовнішньої політики Т.держав. Серед інших чинників дієвими виступають побоювання загрози з боку інших держав, крім того бажання режиму ствердитися за допомогою мілітаристської, активної зовнішньої політики в очах світової спільноти, а також власного народу (підтримка якого набуває форми «народного імперіалізму»).

Як свідчить історія, Т. не здатен до еволюційних змін, він може лише бути зруйнованим або зруйнуватися сам. «Чорний» Т. Німеччини, Італії, Японії був знищений з поразкою у Другій світовій війні. «Червоний» Т. в СРСР став жертвою саморозпаду. Звичайно, можна говорити про вичерпаність ресурсів, невправне керівництво, неадекватність загальносвітовим тенденціям розвитку, втрату поваги й довіри в очах власного народу. Найголовніше полягає в тому, що Т. руйнує сам себе тим, що давить під собою власну людську підоснову. «Перебудова» була спробою часткової детоталітаризації «згори», але вона зазнала поразки.

Література: Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2005; Вонсович С. Г. Дискурс тоталітаризму. – К., 2008; Арон Д. Демократия и тоталитаризм /Пер. с англ. – М., 1993; Головатенко А.Ю. Тоталитаризм XX века. – М., 1992; Тоталитаризм: к истории и теории вопроса. – М., 1992.

Тетяна Орлова

ТОТЕМІЗМ (від алгонкін. O-totem – «його рід») – віра в надприродний зв'язок людської групи з тим чи іншим класом матеріальних предметів – «тотемами» групи. Тотемами частіше за все виступають тварини, але також можуть бути і рослини, інші об'єкти та природні явища.

Розробці поняття «Т.» приділено значну увагу з боку визначних

дослідників первісності, серед яких слід назвати Дж. Мак-Ленана, Дж. Фрезера, Е. Дюркгейма та ін. В системі Т. більшість дослідників вбачають два компоненти – з однієї сторони психологічний та релігійний (віра в зв'язок з тотемом та поклоніння йому), з іншого боку – соціальний (самоусвідомлення через тотема та репрезентація назовні групи споріднених членів). Саме в цьому проявились і напрямки дослідження Т. Якщо одні вчені концентрувались на вивченні психологічних основ виникнення явища (Е. Тайлор, Дж. Фрезер, М. Мюллер) і намаганні пояснити його через релігійний досвід індивідуума і розвиток від більш давніх релігійних форм – анімізму, аніматизму, натуризму, то інші автори акцентували на колективістський характер Т. і спрямовували пошук на вивчення соціально-економічних причин появи феномену (Е. Дюркгейм, С.О. Токарєв).

За думкою більшості сучасних вчених, Т. є стадіальним явищем, характерним для родового суспільства і виступає як перша форма релігійного усвідомлення родових відносин. Так, Т. відомий в якості розгалуженої системи у австралійців, північноамериканських індіанців, мешканців півночі Євразії. Пережитки Т. зберігаються у багатьох народів Африки та Азії, в суспільствах яких родова структура не втратила важливого значення. Виділяється декілька видів Т. за тими суспільними утвореннями, з якими пов'язані тотемістичні вірування та обряди: 1) родовий або клановий Т., 2) Т. фратрій, 3) Т. шлюбних класів, 4) статевий Т., 5) індивідуальний Т.

Перший вид Т. найбільш поширений і є базовим для розвитку всіх інших видів. Він передбачає уявлення групи споріднених родичів по материнській чи по батьківській лінії про містичний зв'язок з природним об'єктом. Цей природний об'єкт (тварина, рослина та ін.) вважається самою сутністю роду, родичем чи прародителем колективу. Територіальна група, структуроутворюючим компонентом якої є рід, відчуває через тотемні місця, свій зв'язок з територією. Тотемістичні обряди покликані демонструвати символічну єдність самої групи, тотем якої виступає символом, уособленням роду – наприклад окропленням власною кров'ю тотемічного зображення, в чому виявляється солідарність, символічне братерство колективу. Часто тотемістичні обряди та культи знаходились у віданні тільки обмеженого кола людей – у австралійців жінки та непосвячені підлітки не допускались до їхнього виконання. Це не означало, що жінки взагалі не мали власних тотемів, але за принципом екзогамності вони належали до інших родів; посвяти ж підлітків – ініціації – якраз і проводилась під час тотемних свят.

При поділі родів та появі фратрій, тотемічний символ залишався спільним для декількох родів, але це не виключало можливості створення нових символів для утворених колективів. При дуально-родовій системі шлюбні відносини утворювалися між членами двох різних фратрій, що складали плем'я. Суперництво між фратріями часто виражалося у міфологічних сюжетах боротьби двох тотемів, дуальних першопредків тощо. Екзогамні відносини між двома фратріями стали основою для розвитку статевого тотемізму, коли в конкретній групі чоловіки відчували зв'язок з одним тотемом, а жінки – з іншим. Жорсткий статево-віковий поділ праці став основою для виникнення в деяких

групах тотемізму шлюбних класів. Так, в деяких племенах Австралії, діти зазвичай проходили підготовку до ініціації в групах, що не належали ані до батьківського, ані до материнського роду і тому сприймали тотем групи, в якій проходили посвяту. Таким чином утворювались шлюбні (статево-вікові) класи, в яких батьки, матері та діти мали різні тотеми.

Індивідуальний Т. є явищем доволі пізнім – він був поширений у небагатьох племен (північноамериканські індіанці). Особистий тотем зазвичай надавався не всім членам роду, а особливим індивідуумам – шаманам, знахарям, які повинні були, окрім загальної ініціації, пройти ще й окрему посвяту, метою якої було придбання додаткового духа-покровителя, в чому відчувається зв'язок з анімізмом. З розвитком ідей про тотема-першопредка групи його образ часто приймав зооантропоморфний вигляд, а часто і взагалі «олюднювався», набуваючи рис культурного героя племені, а то і цілого етносу (наприклад, у нганасан Таймиру).

З огляду на роль, яку відігравав Т. в суспільній організації первісних людей, важливого значення набуває питання походження цього явища. Психологічні корені Т. лежать у потребі абстрактного мислення в систематизації об'єктів та явищ оточуючого світу за певними ознаками. Єдиною системою координат для первісного світогляду була система спорідненості між членами групи, яка випливала з природного поділу колективу на чоловіків, жінок та потомство. Соціальною базою розвитку Т. стала екзогамія, яка передбачала чіткий поділ спільнот за рівнем спорідненості та усвідомлення єдності родового колективу. Перенесення родової структури на оточуючий світ призвело до уявлень про те, що всі об'єкти та явища природи перебувають у тому чи іншому ступені спорідненості між собою та з колективом. Вибір тотемів переважно тваринного вигляду пояснюється «первісним анімалізмом» мисливських колективів, в якому образи тварин виступали найпростішими і водночас найважливішими елементами світобудови, а сама людина ще не вирізняла і не протиставляла себе оточуючому середовищу. Звідси – вірування у можливість людей перетворюватись на тварин; в існування антропозооморфних істот; в те, що тварини мають такі ж інститути, що і люди; проведення обрядів, покликаних на відтворення тотемних тварин (інтічіума австралійців) тощо. В такому випадку тотем уявлявся в якості уособлення, репрезентанта кровноспорідненої групи, в чому Т. знаходить певні аналогії з пізнішою геральдикою, яка, в свою чергу, виникла з тотемічних символів

Таким чином, Т. поняття значно ширше, аніж одна з форм первісних релігій – своєрідна картина світу, в якій всі суспільні та природні явища і об'єкти – людські колективи, тварини, рослини, сторони світу, пори року, елементи ландшафту – були поділені на тотемічні групи. Саме тому Т. мислиться як універсальний метод структурування всесвіту первісним світоглядом, в якому виражається соціальна структура родового суспільства в її зв'язку з природним оточенням.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. – К., 2002; Тайлор Э.Б. Первобытная культура: /Пер. с англ. – М., 1989; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990; Леви-

Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. – М., 1930.

Михайло Гладких, Павло Шидловський

ТРАДИЦІЯ (від лат. traditio – передання, tradere – передавати) – у найбільш загальному значенні – елементи соціально-культурного спадку, що передаються від покоління до покоління й зберігаються в певних суспільствах або окремих сегментах цих суспільств (класах, конфесійних групах, професійних, політичних, наукових спільнотах тощо) протягом порівняно значного часу. Як Т. виступають певні суспільні настанови, стандарти поведінки, цінності, ідеї, виробничі прийоми, звичаї та обряди тощо.

Досить часто Т. асоціюється виключно з минулим, тим, що втратило не лише новизну, але й практичну доцільність, а відповідно, є рудиментарним для сучасної «живої» культури. У такому аспекті Т. сприймається як елемент консерватизму, що спричиняє уповільненість розвитку й навіть застій. Зокрема, для традиційних суспільств, що спостерігаються етнографічно, зазвичай зазначають їх нижчій рівень розвитку у порівнянні із найбільш розвиненими соціумами сучасності. З іншого боку в багатьох випадках саме Т. є структуроутворюючим компонентом певних соціальних явищ, стабілізуючим елементом для соціальних, етнічних, конфесійних та інших подібних спільнот, що вирізняють їх поміж інших подібних утворень.

Основу Т. складає насамперед стереотипність поведінки, вчинків, виробничих операцій тощо, законсервована у певних настановах, утилітарна складова яких іноді вже не усвідомлюються (особливо це стосується релігійної сфери). Однак будь-які інноваційні зміни (від лат. innovatio – нововведення) є, перш за все, перекомпонуванням таких стереотипів, утворенням на їхній основі нових соціальних стандартів. Отже, Т. та інновація складають діалектичну пару, а інновація, будучи закріплена в колективному досвіді, природно переростає у Т.

Багатогранність поняття Т. спричиняє досить довільне його вживання у науковій літературі, зокрема, історичній, етнологічній та археологічній. Слід враховувати, що навіть за вживання терміну «Т.» по відношенню до однієї сфери, він досить часто має контекстні відтінки значень, що іноді суттєво різняться за обсягом та змістом. Наприклад, «виробнича Т.» є означенням не тільки певного набору технологічних прийомів та практичних виробничих навичок в певній галузі, а й сукупністю результатів застосування зазначених прийомів та навичок, готових виробів, виготовлених в рамках цієї Т. Або ж «академічна Т.» має на увазі не лише методичні настанови, що сповідуються представниками певної наукової школи, а й корпус наукових праць, створених в рамках цього напрямку досліджень.

Література: Бенуа Ален де Определение традиции // Альманах «Полис». – 2008. – № 1; Полонская И. Н. Традиция: от сакральных оснований к современности. – Ростов н/Д, 2006; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. – М.: Наука, 1986.

Євген Синиця, Павло Шидловський

«ТРЕТІЙ СВІТ» – термін, що означав сукупність країн, що розвиваються, на відміну від «першого» світу – сукупності соціалістичних країн і «другого» – капіталістичних країн. До «Т. С.» відносились країни, які звільнилися від колоніальної залежності і стали на шлях самостійного розвитку (головним чином Азії та Африки). Країни «Т. С.» поділялися на ті, що обрали ринковий (капіталістичний) шлях розвитку, і країни соціалістичної орієнтації. Лідери перших двох «світів» – СРСР і США вели запеклу боротьбу за залучення країн «Т. С.» до свого табору. Після краху соціалістичної системи на межі 80-90-х років XX ст. такий поділ втратив свою актуальність.

Література.: Дрейер О.К. Глобальные проблемы и "третий мир". – М., 1991; Мирский Г.И. "Третий мир": общество, власть, армия. – М., 1976; Осипов Ю.М. "Третий мир". – М, 1975; Сентэш Т. Третий мир. – М., 1974.

Борис Гончар

ТРОЦЬКІЗМ – теорія, що стала варіантом розвитку марксизму на основі поглядів, викладених Л. Троцьким і іншими лідерами лівої опозиції в СРСР у 1920 – 1930-х рр., а також лідерами Міжнародної лівої опозиції і Четвертого Інтернаціоналу.

Термін «Т.» вперше був ужитий російським ліберальним істориком і лідером партії конституційних демократів (кадетів) П. Мілюковим у 1907 р. П. Мілюков, аналізуючи події осені 1905 р., намагався пояснити, чому кадетська партія не організовувала мітингів проти «революційних ілюзій» Т. Надалі термін «Т.» був використаний в ході політичної дискусії восени 1924 р. як опис специфічних поглядів Л. Троцького, начебто ворожих поглядам В. Леніна і партії більшовиків. Саме у такому контексті поняття «Т.» використовувалося в офіційній радянській історіографії і офіційному радянському марксизмі до кінця 1980-х рр. Найзначнішими теоретиками революційного марксизму після смерті Л. Троцького вважаються Е. Мандель, Т. Грант, Т. Кліфф.

Ключовими пунктами троцькістської теорії стали: теорія перманентної революції; необхідність світової соціалістичної революції через масові дії робочого класу; критика відсутності внутріпартійної демократії і радянського керівництва після 1923 р.; необхідність продовження політичної революції в СРСР; визнання «Перехідної програми».

Теорію перманентної революції в протилежність марксистській теорії двох стадій (капіталістичної і соціалістичної) Л. Троцький обгрунтував ще на початку XX ст. Він вважав, що в країнах, в яких зовсім недавно розпочався процес індустріалізації і розвитку пролетаріату, можливо зробити відразу соціалістичну революцію, минаючи буржуазно-демократичну стадію. Л. Троцький був переконаний, що революція не може обмежуватися Росією, а повинна розповсюдитися на капіталістичні країни, і згодом по всьому світу.

Л. Троцький вважав, що встановлений в Росії після Жовтневої революції 1917 р. режим пролетарської диктатури заклав соціалістичний базис держави, націоналізувавши засоби виробництва. Проте протягом 1923 – 1929 рр. радянська бюрократія, на думку Л. Троцького, здійснила переворот,

експропріювала владу у правлячого класу – пролетаріату. Пролетаріат для того, щоб повернути собі владу і контроль над усуспільненими засобами виробництва, мусить здійснити політичну революцію. Інакше, перемога і зміцнення влади бюрократії, яка все більш розширює власні привілеї і збільшує соціальну нерівність, приведе до реставрації капіталізму.

У 1929 р. Л. Троцького вислали за межі СРСР. У 1930 р. прихильники Л. Троцького, виключені з комуністичних партій, створили Міжнародну ліву опозицію, з 1933 р. – Міжнародна комуністична ліга. На основі цієї організації було створено Четвертий Інтернаціонал. На установчому конгресі нового Інтернаціоналу у вересні 1938 р. недалеко від Парижа, були присутніми 30 делегатів із всіх найбільших країн Європи, Північної Америки, декілька делегатів з країн Азії і Латинської Америки. Утворення Четвертого Інтернаціоналу обгрунтовувалася як створення нової масової революційної партії для керівництва пролетарською революцією, що могла розпочатися в умовах розгортання нової світової війни. Серед резолюцій, прийнятих на конгресі, були Маніфест та «Перехідна програма». Маніфест нового Інтернаціоналу, відредагований Л. Троцьким, проголосив неминучість світової соціалістичної революції. Документ був спрямований проти фашизму і «московської бюрократії», яка «встановила ненависний тоталітарний режим». «Перехідна програма» (повна назва «Агонія капіталізму та завдання Четвертого Інтернаціоналу /мобілізація мас навколо перехідних вимог як підготовка до захоплення влади/» закликала комуністів всього світу допомогти робітничому класу Росії скинути бюрократію і відібрати владу у липових комуністів-сталіністів, оскільки сам по собі робітничий клас Росії зробити цього не зможе через гноблення й поневолення, в якому він опинився через знищення державною бюрократичною машиною основ робочої демократії.

В роки Другої світової війни Четвертий Інтернаціонал перебував у кризі. Л. Троцького вбили в 1940 р., багато секцій було знищено в період німецької та японської окупації. Уцілілі секції в європейських і азіатських країнах залишалися відрізаними одна від одної і від міжнародного керівництва. Другий світовий конгрес Інтернаціоналу, що зібрався в квітні 1948 р., сприяв зближенню контактів з троцькістськими групами по всьому світу. На початку 50-х рр. XX ст. у Четвертому Інтернаціоналі відбувся розкол. У червні 1963 р. в Римі відбувся сьомий об'єднавчий конгрес, на який приїхали делегати від більшості троцькістських організацій. На конгресі обрали нове керівництво Інтернаціоналу, до якого увійшли Е. Мандель, П.Франк, Л. Майтан і Д. Хансен. Однак єдності в троцькістському русі не було і надалі. Всього відбулося 16 світових конгресів Четвертого Інтернаціоналу. У роботі 16-го конгресу, який відбувся у лютому 2010 р. (Бельгія), взяли участь делегати, і спостерігачі з 40 країн світу: з більшості держав Західної Європи, Латинської Америки (Бразилія, Болівія, Венесуела, Мексика, Еквадор, Колумбія), Африки (Алжир, Марокко, ПАР, Сенегал), Близького Сходу (Ліван, Палестина), Азії (Пакистан, Шрі-Ланка, Гонконг, Японія, Філіппіни), Австралії, США і Канади. Східну Європу представляли учасники з Польщі, Росії, Боснії. Нині партії і організації троцькістів діють в більш ніж 60 країнах світу. За приблизними оцінками, в них

налічується до 100 тисяч осіб.

Література: Осокін М.В. Троцкізм як різновид більшовизму // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2003. – Вип. 54/55; Дойчер И. Троцкий в изгнании. – М., 1991; Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет. В 2-х книгах. – М., 1992.

Андрій Пижик

ТРУБАДУРИ (фр. troubadour, від прованс. trobar – знаходити, творити, складати вірші) – південнофранцузькі поети кінця XI – XIII ст. Відомо майже 500 імен Т. (з них 30 жінок), котрі займали різне суспільне становище. Серед Т. було багато рицарів, що проживали при дворах могутніх сеньйорів, менше – міщан (наприклад, Фолькерт Марсельський – син генуезького купця, Пейре Відаль – син тулузького хутровика, Фінейра – з сім'ї кравця та ін.), кліриків, зустрічаються імена королів, знатних феодалів. Лірика Т. носила світський характер, не дивлячись на те, що вона зазнала великого впливу з боку середньовічної латинської духовної поезії. На її формування у деякій мірі мали вплив класична римська поезія, а також арабо-андалузька поезія та фольклор. У поезії Т. спостерігаються різні ступені складності. На ранньому етапі був створений «темний стиль». Першими його представниками стали Т. – аристократи, які хотіли бути зрозумілими лише у вузькому колі придворної еліти, естетично підготовленої до сприйняття куртуазної концепції в ускладненій поетичній формі. Пізніше утверджується «ясний стиль». Поети цієї манери розуміли, що справжня цінність твору – в його доступності для всіх, їхня творчість звернена вже до широкої аудиторії. Змагаючись між собою, поети працювали над метрикою, строфікою, римою. Поезія Т. не відокремлена від мелодії, музики, творцем якої був звичайно Т. або виконавець пісні – жонглер. Для акомпанементу служили віола, арфа, цистра та інші музичні інструменти.

Центральне місце у поезії Т. займала тема високого, куртуазного кохання, що зображувалось як могутнє моральне почуття, котре облагороджує і підносить людину. Визнаним майстром любовної лірики XII ст. був Бернарт де Вентадорн – один з найталановитіших поетів Провансу. Кохання було основною, але не єдиною темою лірики Т.. Деякі з них оспівували військові подвиги. Збереглося близько 35 пісень Т. про хрестові походи (у тому числі їх безпосередніх учасників Гільома де Пуатьє, Рембаута де Вакейрас та ін.). Значне місце займала і суспільно-політична проблематика (наприклад, у Бертрана де Борна) та антипапські мотиви (у Гюго де Брегі Понса Кальдюельського, Ельяса Кайреля). У відповідності до змісту своєї поезії Т. створили нові жанрові форми: канцона (любовна пісня), альба (пісня ранкової зорі), тенсона (віршований диспут на любовну, філософську чи літературну тему), сирвента (соціально-політичні і моральні теми). На початку XIII ст. у результаті альбігойських війн культура Провансу була знищена. Багато Т. загинуло, інші шукали притулку на чужині – в Італії, Іспанії, Німеччині, що сприяло поширенню їх мистецтва у цих країнах. Поезія Т. вплинула на розвиток лірики північнофранцузьких труверів, німецьких мінезингерів і поетів «солодкого нового стилю» в Італії, а через Данте і

Петрарку – на любовну лірику Відродження.

Література: Жизнеописания трубадуров. – М., 1993; Иванов К. А. Трубадуры, труверы и миннезингеры. – СПб., 1901; Мейлах М. Б. Язык трубадуров. – М., 1975; Поэзия трубадуров. Антология галисийской литературы. – СПб., 1995.

Микола Рудь

ТРУДОВА ТЕОРІЯ АНТРОПОГЕНЕЗУ – теорія, що пояснює становлення та появу людини сучасного фізичного типу через виникнення виробничої діяльності. Витоки Т.Т.А. лежать в роботах Ж.-Б. Ламарка та Ч. Дарвіна, присвячених проблемам антропогенезу, в загальних рисах була сформульована Ф. Енгельсом.

Виробнича діяльність, що виникла у перших людей, вимагала і зробила обов’язковим зародження мислення, волі, мови та соціальних, перед усім виробничих, відносин, тобто зробила можливим перехід від біологічного об’єднання до людського суспільства. Виробнича діяльність, розвиваючись протягом всього процесу антропосоціогенезу, постійно входила в протиріччя з існуючою морфофізіологічною організацією найдавніших людей і вимагала подальших її змін в напрямку пристосування до своїх потреб. За Ф. Енгельсом, для того, щоб привласнити природні ресурси, людина діє своєю силою на зовнішню природу та змінюючи її, в той же час, змінює свою власну природу.

Першим кроком до знаряддєвої діяльності було прямоходіння – мавпи почали відвикати від допомоги рук при ходінні і засвоювати більш пряму ходу, що стало рішучим кроком для переходу від мавпи до людини. Однак саме прямоходіння, як і розвиток мозку не є випадковим біологічним надбанням. Їхню появу неможливо зрозуміти без того факту, що рука попередника людини почала виконувати більш різноманітні і складні операції, ніж це спостерігається у вищих мавп. Рука, в такому випадку, є не тільки органом праці, але також й її продуктом. Розширюючи кругозір і спричиняючи все більше єднання первісних людей у суспільстві, праця викликала потребу в мовленні. За допомогою мовлення людина передавала наступним поколінням не лише природжені стереотипи поведінки, а й навички, набуті протягом життя. Праця та розвиток звукової мови призвели до розвитку мозку, появи людини та виникненню людського суспільства з стада мавп. Наступний етап розвитку найдавнішого людського суспільства пов’язується з переходом до м’ясної їжі як основного джерела харчування, до використання вогню, з появою найпростіших жител та найпростішого одягу, що забезпечило людству можливість міграцій з жаркого клімату прабатьківщини до більш холодних теренів. Причому людина – єдина істота, яка виявилася здатною розселитись в придатних до існування просторах землі самостійно.

Подальший розвиток ідеї про роль праці у становленні людини набув в «теорії двох стрибків» в антропосоціогенезі. За цією теорією, перший стрибок пов’язується з якісною зміною в діяльності давніх попередників людини – з появою культурної адаптації до навколишнього середовища. Стадо розвинених антропоїдів наприкінці третинного періоду перетворилося в первісне людське

стадо, що почало здобувати необхідні засоби існування за допомогою штучних «органів» – знарядь праці. В подальшому, праці – організованому впливу на природу – належало вирішальне значення як в розвитку самого суспільства, так і в розвитку людської культури. Питання про час, коли відбувся перший стрибок, залишається відкритим. Так, Р. Дарт та інші відносять початки культурної (штучної) діяльності ще до часів існування прямоходячих мавп – австралопітеків (6 – 1,5 млн. р. тому). Частина дослідників пов'язує початок процесу антропогенезу з хабілісами (3 – 1,7 млн. р. тому), вказуючи на морфологічні зміни в останніх, які свідчать про фізичну адаптацію до культурної діяльності – збільшення мозку, розширення нігтьових фаланг. Проблема полягає в тому, що формальної морфологічної грані між давніми прямоходячими мавпами та першими людьми не існує – хабіліси, хоч і здатні були до знаряддєвої діяльності, морфологічно значно ближче до австралопітекових мавп, ніж до найдавніших дійсних людей – архантропів (2 млн. р. тому – 400 тис. р. тому).

Критики Т.Т.А. наголошують, що ця теорія практично ігнорує зовнішні та біологічні фактори – зміни природного середовища, сонячної та земної радіації, прискорення мутаційних процесів та ін. Проте в будь-якому випадку, початок становлення виробничих відносин означає зародження нових, соціальних за своєю природою факторів поведінки, завершення цього процесу – перетворення цих факторів у такі, що повністю визначають людську поведінку. Становлення нових, соціальних факторів поведінки не могло не бути процесом витіснення на задній план раніше пануючих біологічних факторів поведінки – інстинктів. Соціогенез передбачав поставлення біологічних інстинктів, перш за все статевого та харчового, під суспільний контроль.

Література: Сегеда С. П. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл.. – К., 2009. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека //Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20.

Павло Шидловський

ТРУДОДЕНЬ – одиниця, в якій здійснювався облік праці в колгоспах СРСР у 1930 – 1966 рр. Термін «Т.» згадувався в Зразковому Статуті сільськогосподарської артілі, затвердженому Постановою ЦВК та РНК СРСР від 13 квітня 1930 р. У постанові Колгоспцентру СРСР від 7 червня 1930 р. Т. був затверджений в якості єдиної міри обліку праці колгоспників та розподілу доходів, а у виданні «Організація та оплата праці в колгоспах» (1930 р.) надавалися рекомендації та роз'яснення щодо порядку нарахування трудоднів.

У 1930 р. Т. вважався звичайний вихід на роботу колгоспника будь-якої спеціальності, оскільки чіткої відрядної системи ще не існувало. Розподіл продукції, одержаної в результаті господарювання, відбувався як за їдоками, так і за трудоднями. Оплата праці мала місце двічі на рік: 50% авансу та остаточний розрахунок. Навесні 1931 р. в більшості колгоспів було впроваджено норми виробітку за відрядною системою. Види робіт розподілялися на п'ять розрядів: 1) ручні роботи – посадка, копання картоплі (1 Т.); 2) в'язання снопів, об'їзд колгоспних ланів, оранка плугом (1,25 Т.); 3) копка буряків, робота вагаря, пасічника, няні дитячих ясел (1,5 Т.); 4) праця косарів, ковалів, кочегарів,

теслярів, рахівників (1,75 Т.); 5) робота трактористів, бригадирів, слюсарів, садівників (2 Т.). У 1933 р. впровадили семирозрядну тарифікацію. Основні види робіт оцінювалися в 1,5 – 2 Т. Різниця між розрядами становила 0,25 Т.. До середини 1930-х рр. зберігалася мішана система розподілу – за їдоками, Т. та поденщиною (щоденним відвідуванням колгоспу). Грошова та натуральна вартість Т. стало залишалася мізерною, а виробничі норми зростали. Колгоспників штрафували відмінусовуванням зароблених Т. за невиконання хлібозаготівельних завдань, за неявку на роботу. В результаті, трудова активність колгоспників, кількість зароблених ними Т. та натуральні й грошові виплати не співпадали.

Згідно зі Зразковим Статутом сільськогосподарської артілі 1935 р., правління колгоспу мало право самостійно розробляти, а загальні збори колгоспників затверджувати норми виробітку та розцінок кожної роботи в трудоднях. Всі види сільськогосподарських робіт мали відповідне фізичне нормування та термін виконання. Оцінка в трудоднях здійснювалася в залежності від кваліфікації працівника, складності, трудомісткості і важливості роботи. Статут рекомендував колгоспам здійснювати розподіл доходів в залежності від отриманих результатів праці. Для колгоспників, які без поважної причини не виходили на роботу, передбачалися покарання аж до виключення з артілі.

27 травня 1939 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання», якою встановлювався обов’язковий мінімум Т. в обсязі 60 – 100 на рік (в залежності від регіону) для жінок у віці від 16 до 55 років та для чоловіків у віці від 16 до 60 років. Постановою «Про підвищення для колгоспників обов’язкового мінімуму трудоднів» від 13 квітня 1942 р. норму підняли до 100 – 150 Т. на рік. За невиконання передбачалася кримінальна відповідальність. Під час Другої світової війни ввели мінімум Т. для підлітків. Члени сімей колгоспників у віці 12 – 16 років повинні були відробити не менше 50 – Після війни підвищений рівень Т. було збережено, а в квітні 1948 р. підняли норми виробітку в колгоспах: на оранці на 12 – 17%, на боронуванні – на 12 – 20%, на смиканні льону – на 25% тощо.

У 1959 р. ввели нову систему оплати праці в колгоспах: людино-день з грошовою оплатою. Припинення використання Т. пов’язано із прийняттям 18 травня 1966 р. постанови ЦК КПРС та РНК СРСР «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва», якою вводилася гарантована оплата праці.

Література: Гаврилов В.М. Оплата праці селян-колгоспників в перші повоєнні роки (на прикладі областей Північного Лівобережжя України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – № 13; Терлюк І.Я. Історія держави і права України. – К., 2011; Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя. – К., 2012; Безнин М.А., Димони Т.М., Изюмова Л.В. Повинности российского крестьянства в 1930 – 1960-х годах. – Вологда, 2001; Хисамутдинова Р.Р. Государственные трудовые повинности советского крестьянства в 40-е – начале 50-х годов ХХ века (на

материалах Урала) // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2013. – № 2 (6).

Ірина Адамська

ТЮРКОЛОГІЯ – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням мов, історією, економікою, етнографією, політичним та культурним розвитком тюркських народів. Фундатором Т. як комплексної системи знань про тюркські народи вважається видатний караханідський науковець Махмуд ібн Хусейн ібн Мухаммед аль-Кашґарі – автор енциклопедичного «Компендіуму тюркських мов» (Дівану і-луґат ат-турк). В якості самостійної галузі європейської науки Т. зародилася у XV – XVI ст. як продукт описово-розвідувального вивчення Османської імперії задля організації спротиву християнських народів турецько-османській експансії. У другій половині XVIII ст. Т. трансформувалася у комплекс академічних наукових дисциплін. В XIX ст. політичні реалії тогочасного світу (існування поліетнічної Османської імперії) спричинили поглиблення предметної спеціалізації окремих галузей Т. та вичленування в її рамках у статусі самостійних наук османістики і балканістики, існування яких водночас не відмінило існування Т. як багатопрофільної складової орієнталістики і водночас самостійної наукової галузі знань.

В системі української гуманітарії Т. як комплексна наукова галузь вперше оформилася в першій третині XX ст., а в 1929 р. запрацювала Тюркологічна комісія у складі Всеукраїнської академії наук (ВУАН), проте в ході сталінських репресій вона була ліквідована, а більшість її представників знищені. Відбудова української Т. почалася в 1990-х роках і триває донині.

Література: Циганкова Е. Г. ВУНАС: тюркологічні сюжети //Східний світ. – 2011. – № 1; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы, 2005; Menges K. H. The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies. – Wiesbaden, 1994.

Вадим Рубель

У

УКРАЇНСТВО в переважній більшості довідкової літератури трактується як спільнота українців. Іноді цей термін визначається як процес, а саме: діяльність українця в національному розумінні. Подекуди цим терміном позначають учасників процесу культурно-національного відродження українського народу.

У. як етнонаціональний феномен пройшло довгий та складний шлях свого становлення, який можна розділити на декілька етапів. Первісною формою об’єднання протоукраїнства були роди, які складали племена. Останні у свою чергу об’єднувалися в союзи племен, що можна умовно назвати першими протоукраїнськими державами. Особливе місце в даному контексті займає

Київська Русь, в якій споріднені слов'янські племена завдяки державному об'єднанню та централізації управління почали перетворюватися на етнос з власною самосвідомістю та ідентичністю. Цьому сприяли норми державного права («Руська правда»), а також запровадження християнства східного зразка як єдиної державної релігії.

Що стосується питання виникнення У. в сучасному розумінні цього слова, то на сьогодні є декілька концепцій етногенезу українського народу, які суттєво відрізняються, особливо в питанні часу виникнення цієї етнонаціональної спільноти: автохтонна; трипільська; ранньослов'янська; києворуська; пізньосередньовічна. Не вдаючись детально в кожну з цих концепцій, слід зазначити, що в цілому в історії формування У. можна виділити такі етапи: плем'я – народність – нація. Найдовшим є саме племінний або, як його ще називають, етнічний період У., який за різними даними складає близько 1 тис. років і більше. Прийнято вважати, що українська народність з'являється у період пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Застосування терміну «нація» по відношенню до У. свідчить про період виходу українського етносу на політичну арену, де основним завданням стала розбудова власної державності. Таким чином, характеризуючи термін «У.», враховуючи етапи його розвитку, що пов'язуються із етносом та нацією, слід враховувати, що термін «етнос» у даному випадку використовується у вимірі культури, в той час як термін «нація» характеризує українство як політико-державну спільноту, однієї з ознак якої є громадянство.

У даному контексті іноді використовується термін «староукраїнство», який пов'язується з періодом кінця XVIII – початку XIX ст. часу, коли нащадки козацької старшини першими поставили українське питання на порядок денний суспільно-політичного життя. У подальшому період активної діяльності «любителів малоросійської старовини» призвів до поширення ідеї українського національного відродження, утвердження у свідомості провідних верств ідеї народності. Сутність останньої полягала у поширенні інтересу до історії свого народу, до його життя і побуту, народної мови та усної народної творчості. Цьому процесу сприяло зародження та розвиток таких наук як етнографія та фольклористика, які стали базисом для наукового обґрунтування У. як історичної реальності, з притаманними усіма атрибутами культурної нації та традиції державності.

Наступним етапом в розвитку У. як етнонаціональної спільноти став період «нового українства», яке прийшло на зміну «староукраїнству». Соціальною базою у даному випадку виступили вихідці дрібного поміщицтва, духівництва, заможних міщан і селян, які сформували інтелектуальний пласт свідомого У., до якого увійшли письменники, вчителі, художники, лікарі, агрономи, інженери та ін. представники розумової праці. «Новоукраїнці», як переважно вихідці з народу, вважали себе представниками нації, котра має сама вирішувати своє державне майбутнє, тому вони розпочали активну діяльність, спрямовану на розвиток української нації.

На сьогодні головною подією в існуванні У. як такого стало здобуття Україною незалежності в 1991 р. Але разом з тим, варто врахувати, що сучасне

У. складається із двох структурних елементів: ядро українського етносу, що розміщене на території України, а також ті частини української етнонаціональної спільноти, які перебувають в іноетнічному оточенні, на території інших етнополітичних організмів. На сьогодні вихідці з України та їхні нащадки мешкають у понад 70 країнах світу, а їхнє число складає понад 20 млн. осіб. По відношенню до останніх часто використовується термін «українська діаспора». Таким чином, до світового У. належать громадяни України (близько 45,5 млн. чол.) та громадяни українського етнічного походження, які проживають за межами України.

Даючи визначенню терміну «У.» в сучасному його розумінні, слід згадати трактування М. С. Грушевського, дане майже століття тому: «Теперішнє У. – се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами – права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським, а як ся назва стала означати і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сим іменем називатись і пошукав собі іншого імені». На думку видатного історика та державного діяча, У. виникає у середині XIX ст., оскільки «іменем Українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей». Таким чином, на нашу думку, М. С. Грушевський дав найбільш чітке та комплексне визначення терміну «українство», що враховує виникнення та існування цього етнонаціонального феномену в двох вимірах: цивілізаційному (національно-державному) та культурно-духовному (етнічному).

Серед сучасних вчених, які займаються українознавчою проблематикою, варто відзначити П. П. Кононенка, який зазначає, що поняття «У.» охоплює: українців як світовий феномен (в Україні і зарубіжних країнах); етнонаціональні групи, що: а) займали і займають питомі українські землі поза теперішніми державними кордонами України з найдавнішого по теперішній часи; б) живуть у багатьох країнах світу, творять там матеріальну й духовну культуру, але визнають свою етнонаціональну ідентичність, зумовлену єдністю етнонаціонального генотипу, мови і долі, ментальності, усвідомлення історичної місії України й українців.

Література: Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991; Кононенко П. П. Українознавство. Підручник. – К., 2006; Пасемко І. Українство: світові обшири: есеї, статті, розвідки. – Тернопіль, 2010; Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини /За заг. ред. В. І. Сергійчука. – К., 2004; Поліщук І. О. Ментальність українців: політичний аспект // Людина і політика. – 2002. – №1.

Ростислав Конта

УЛЕМ (араб. «знавець») – в ісламській культурній традиції представник наукового прошарку суспільства, який володіє «знанням» (ільм) мусульманського богослов'я та обрядовості, розбирається в історико-релігійних

переказах та етико-правових нормах класичного ісламу, є фахівцем у сфері судочинства на основі шаріату та традиційних формах ісламської освіти.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Пер. с англ. – М., 2010; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

УРБАНІЗАЦІЯ (фр. urbanisation, від лат. urbanus – міський) – історичний процес зростання ролі міст в економічному й культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення у переважно великих містах.
Можна виділити такі етапи процесу У.: 1) «ембріон» (IV – V ст.); 2) раннє місто (V – IX ст.); 3) масова У. (X – XI ст.); 4) створення міської системи (XII –XIII ст.).

Форми міського життя, види міст неоднакові в історичній горизонталі й різко відмінні за історичною вертикаллю. Особливо великі якісні відмінності спостерігаються у міст патріархальної та промислово-індустріальної епох.
У мистецтві, архітектурі, містобудуванні XX ст. був поширений напрям – урбанізм, що мав свої особливості у кожній із зазначених галузей.

Геннадій Черевичний

УРБАНІСТИКА ІСТОРИЧНА (від лат. urbanus – міський) – один з напрямів розвитку сучасного історичного знання, що передбачає комплексне дослідження міста і продукованих ним явищ в історичній перспективі. Виникнення У. І. припадає на середину 50-х років XX ст., коли місто стало об’єктом всебічного вивчення прихильників міждисциплінарного підходу, у центрі уваги яких знаходиться одна з вузлових урбаністичних проблем про значення міста у суспільстві та його роль в історичному розвитку. З другої половини 1970-х рр. у західній урбаністичній історіографії під впливом «нової соціології міста» виникла «нова міська історія», що протиставила традиційним – біографічному, типологічному, автономно-локальному – підходам так званий контекстуальний підхід, як варіант системного, що передбачає дотримання принципу детермінації локальних форм соціально-економічним або соціально-політичним контекстом. Головне, що об’єднало прихильників контекстуального підходу, – це розуміння міста як часткового вираження більш значних систем (цивілізацій, держав, суспільств, способів виробництва) на противагу дуалістичним концепціям, які відокремлюють місто від його оточення і протиставляють їх одне одному. У рамках цього підходу місто постало перед дослідниками як комплексний об’єкт (або субсистема) у єдності своїх різноманітних (господарських, адміністративно-політичних, соціокультурних та ін.) функцій. На відміну від прибічників еволюціоністського напряму представники «нової соціології і історії міста», розглядаючи його як історично конкретну соціально-просторову форму існування суспільної системи, відтворюючу і концентруючу її основні елементи і відносини, підкреслюють як стадіальну специфіку урбанізаційних процесів, так і відмінності у їх цивілізаційному змісті.

Великий вплив на сучасну історіографію західноєвропейського міста епохи Середніх віків і раннього Нового часу мала концепція Ф. Броделя, згідно якій міста, зазвичай, розглядаються як центр різноманітного простору: в одному випадку він обмежується мінімальними околицями з кількох сіл, в іншому – може включати всю країну. У цілому, на думку Ф. Броделя, сфера впливу міста умовно утворюється послідовністю концентричних кіл, усередині яких знаходяться його зона постачання продуктами і сировиною, зона повсякденних торгових контактів, зона імміграції, зони посередницької і далекої торгівлі, адміністративний округ, інформаційно-культурний простір. Власне сукупність цих різних просторів, що лише частково перекривають один одного, і визначають місто як таке, його розміри, багатство і специфіку, його місце у просторово-переселенській структурі регіону. Базове значення у цій системі міських ареалів відводиться зоні регулярних соціально-економічних зв’язків, що обіймають цілу низку приблизно співпадаючих або дещо доповнюючих один одного просторів і надають їм певної єдності і відносної самодостатності. Чим більшим був радіус базового ареалу, тим далі проникали і ширше розповсюджувались стійкі господарські, управлінські і культурні функціональні зв’язки міста, тим більшим було його значення і вищим статус як міського центру. Основним емпіричним показником для визначення рангу і типу міста служать масштаби його регулярних товарообмінів, радіус потоку іммігрантів, площа і кількість населених пунктів його адміністративного округу. Ці параметри досить чітко відображають ранг і роль міста у його регіональній мережі – ієрархічній системі міських поселень: ринкових містечок, локальних, провінційних, регіональних, надрегіональних центрів, що володіють відповідними сферами впливу.

Вивчення регіональних міських систем середньовічної Європи становить лише один з напрямів, за яким здійснюються пошуки синтезу в сучасній У. І. Нова міська історія практично з самого початку розвивалася у тісному тандемі з новою соціальною історією і брала на озброєння її методи і концепції. Найбільш очевидно дослідницькі поля цих двох історичних субдисциплін перетинаються при аналізі соціальних груп міського населення і зв’язків усередині міського співтовариства.

Постійну увагу істориків привертають такі соціальні спільноти, як сім’я, сусідство, цех чи гільдія, релігійні братства, міська община. Нові дослідження чітко виявляють два головні підходи, що склалися у сучасній урбаністиці до вивчення соціальних спільнот. Перший підходить до цієї проблеми з боку індивідів, які утворюють ту чи іншу спільноту, і має предметом дослідження життєвий шлях людини від народження до смерті. Той описується через зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки та розглядається у контексті соціального життєвого простору, що займається нею на тому чи іншому етапі. Другий підхід відштовхується від розкриття внутрішньої організації і функціонування самого соціального середовища, макросвіту общини, асоціації, корпорації, всього різноманіття міських спільнот і виявляє їх співвідношення між собою.

У найбільш розгорнутій моделі аналізу міське суспільство розглядається

як упорядкована сукупність індивідуальних соціальних позицій, взятих у соціокультурних контекстах формальних (домогосподарство, професійна корпорація, релігійне братство, інститути місцевого управління) і неформальних соціальних груп (сім'я, сусідства або майнові страти), а також у динаміці індивідуальних життєвих циклів. При цьому також з'ясовується роль окремих малих груп у процесі соціалізації особистості і в індивідуальній соціальній мобільності. Повсякденне життя міської общини, у свою чергу, пов'язується з мікропроцесами у демографічній, економічній, соціальній і культурній сферах.

Література: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: У 3-х т. /Пер. з фр. – К., 1995 – 1998; Город, общество, цивилизация: историческая урбанистика в поисках синтеза // Город как социо-культурное явление исторического процесса. – М., 1995; Ястребицкая А. Л. Европейский город (Средние века – раннее новое время). Введение в современную урбанистику. – М., 1993.

Микола Рудь

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ – виборні тимчасові збори представників народу, покликані виробити або змінити конституцію держави і на правовій основі оформити новий державний і суспільний устрій. Ідея скликання У. З. належить французьким просвітителям XVIII ст. Перші У. З. були скликані в Парижі під час Великої Французької революції. 17 червня 1789 р. представники третього стану Генеральних штатів (557 осіб з 1118 депутатів) проголосили себе Національними зборами. У відповідь на спробу короля Людовіка XVI припинити діяльність законодавчого органу його депутати перебрали на себе функції У. З. 26 серпня 1789 р. У. З. прийняли Декларацію прав людини і громадянина, в якій було проголошено націю єдиним джерелом влади, рівні права людини, свободу слова, думки, друку, віросповідання, недоторканість особи і приватної власності. У. З. виробили Конституцію Франції, яка закріпила конституційну монархію і введення демократичного принципу розподілу влади. Складовою частиною Конституції стала Декларація 1789 р. Після затвердження Конституції королем (вересень 1791 р.) У. З. припинили своє існування і передали повноваження Законодавчим зборам. Пізніше подібні інститути представницької демократії було створено в інших країнах світу. Після виконання своїх функцій У. З. розпускалися і втрачали юридичну силу. Натомість починали діяти державні структури й закони, обумовлені конституцією. Спираючись на представництво всіх верств населення, У. З. сприяли встановленню загальнонаціональної злагоди й миру, стримували екстремістські сили від ескалації громадянської війни.

У Росії У. З. відбулися в ніч з 5(18) на 6(19) січня 1918 р. у Таврійському палаці в Петрограді. З 46,5 млн. громадян, які взяли участь у виборах, 40% проголосувало за представників партії соціалістів-революціонерів. Більшовики, яких понад три чверті виборців країни не підтримали, запропонували У. З. визнати їхню владу, насильницьки захоплену ними за 10 тижнів до того, і ратифікувати декрети, видані більшовицькою Радою народних комісарів, як тоді називався уряд. Відмова більшості депутатів ухвалити таке рішення зумовила

розпуск У. З. Розігнавши У. З., більшовики покінчили з демократією в країні й звільнили собі шлях до створення комуністичного тоталітарного режиму, який вони називали «диктатурою пролетаріату». Вождь більшовиків
В. Ленін пізніше визнав розгін У. З. радянською владою повною і відкритою ліквідацією «формальної демократії» в ім'я «революційної диктатури», а Л.Троцький записав, що «в особі есерівської учредилки Лютнева республіка отримала оказію померти вдруге...»

В Україні до питань, пов'язаних зі скликанням У. З. політичні діячі звернулися в роки революції. Вимога скликання кожною нацією та краєм «національно-краєвих суверенних У. З.» була однією з основних вимог Центральної ради. Негативно поставившись до проведення в Москві Державної наради, Центральна Рада заявила, що «тільки Всеросійські Установчі збори й Установче зібрання на Україні можуть висловити волю народу й утвердити діяльний демократичний лад у формі демократичної федеративної республіки». Ця ж вимога містилася в наказі делегації Центральної Ради, що представляла Україну на Демократичній нараді (Передпарламент) у Петрограді. У III Універсалі було заявлено, що на всеросійських та Українських У. З. будуть вироблені «нові державні форми» Вибори до У. З. в Україні було призначено на 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.), а днем скликання 9 (22) січня 1918 р. До скликання У. З. України вся влада мала належати Центральній Раді та Генеральному Секретаріату. Проте через воєнні події вибори були відкладені й проведені вже в квітні й не по всій Україні.

Сергій Пивовар

УТОПІЗМ (від грец. – u – ні і topos – місце, буквально: місце, якого нема) – позначення для будь-якої системи політичних ідей, що змальовує або захищає ідеал суспільства, де будуть досягнуті загальні мир і щастя, а його члени житимуть у довершених умовах.

Слово «У.» вигадав і назвав ним свою книгу у 1516 р. англієць Т.Мор. У цьому творі подається картина острівної держави, де немає приватної власності, де праця – обов'язок всіх і кожного, а розподіл продуктів відбувається за принципами повної рівності.

Утопічні ідеї з'явилися задовго до появи праці Т.Мора. Вони сягають корінням Біблії. Їх можна зустріти у Платона, який обстоював жорсткі соціальні відмінності: кожна людина займає те місце, на яке вона найкраще годиться від природи, а контроль за управлінням має здійснюватися наймудрішою особою. У своїх творах "Тімей" та "Крітій" Платон змалював ідеальне легендарне суспільство острову Атлантида.

Після книги Т.Мора з'явилося ще чимало утопій: "Нова Атлантида" Ф.Бекона (раніш, ніж 1617 р.) подавала ідеальне суспільство, де щастя досягається регулюванням життя наукою; "Місто Сонця" Т.Кампанелли (1623 р.) характеризувало соціалістичну державу, чиї громадяни спільно мешкали у громадських будинках, працювали кілька годин на день і засуджували неробство. Окрім зазначених можна згадати "Мандрівку до Ікарії" Е.Кабе (1840 р.), "Вісті з Нідеї, або Епоху щастя" У.Морріса (1891 р.), "Нову Утопію"

Г.Уеллса (1905 р.) та ін. З іншого боку існує напрямок антиутопій, які піддають цей об'єкт сатиричному висміюванню і жорсткій критиці. Найвідоміші з них: "Мандри Гулівера" Дж.Свіфта (1726 р.), "Едін" С.Батлера (1872 р.), "Чудовий Новий Світ" О.Хакслі (1932 р.) і "1984" Дж.Оруелла (1949 р.).

Системи побудови ідеальних суспільств пропонувало чимало політичних теоретиків. Найвпливовішим з них вважається К.Маркс – засновник "наукового комунізму". Він пропагував знищення капіталізму і створення суспільства, де розподіл здійснюватиметься за принципом "від кожного – за здібностями, кожному – за потребами". У своїх розробках К.Маркс спирався на спадщину так званих соціалістів-утопістів Ш.Фур'є, Р.Оуєна, К.А.Р.де Сен-Сімона.

Утопічна література проповідувала загальний аскетизм і грубу зрівняльність, що заперечувала особистість людини. Джерело соціальної нерівності вбачалося у приватній власності, тому знищення останньої мало привести до зникнення першої. Економічні стимули діяльності й ініціативи придушувалися і замінювалися на позаекономічні – "свідоме прагнення усіх громадян до творчої праці на користь суспільства", до цього додавався примус. Усуспільнення власності потребує, аби держава взяла на себе розподіл у всіх галузях, відповідно допускалося її втручання у всі без винятку сфери життя громадян. Таке всеохоплююче управління формує новий тип особистості – менш заповзятливої та ініціативної, більш слухняної з середніми здібностями і потребами. Її існування позбавлене ускладнень, пов'язаних із свободою вибору і особистою відповідальністю, разом із тим позбавлене і самої свободи.

Існує певний зв'язок між "багатовіковою мрією людства", що втілено у класичних утопіях, і соціалістичною реальністю СРСР, КНР, деяких країн "соціалістичного табору", де було здійснено грандіозну спробу втілити утопічні задуми в життя.

У сучасному розумінні "У." – ідеальне суспільство з досконалими умовами життя людей. Це слово може бути використано також для позначення надуманого соціального плану, який ігнорує реалії стосовно людської природи й дійсно існуючих умов та обставин і таким чином залишається в області фантазії, яким би бажаним і привабливим такий план не здавався. До цієї категорії можна віднести подібні пропозиції радикального перевлаштування суспільства.

Література: Запорожець Т., Привалов Ю. Феномен утопії в соціальній думці. – К., 2004; Корогод Г. І., Логвиненко М. І. Ідеальна держава ранніх соціалістів-утопістів. Томас Мор і Томазо Кампанелла: Навч. посібник. – Суми, 2005; Ойзерман Т. И. Марксизм и утопизм. – М., 2003; Розова Т. В. Утопия как социокультурный феномен. – Одесса, 1996; Самсонова Т. Н. Справедливость равенства и равенство справедливости: Из истории западноевропейской утопической мысли XVI – XIX векав. М., 1998; Фогт А. Социальные утопии / Пер. с нем. – М., 2007.

Тетяна Орлова

Ф

ФАКТ ІСТОРИЧНИЙ – це реальна або науково доведена дійсна подія, явище, які мали чи мають місце в історії, і характеризуються наступними ознаками: локалізація у часі та просторі; об'єктивність; суб'єктивність; невичерпність. Вся минувшина людства зіткана із множинності Ф.І., які стосуються як окремих людей, так і певних груп, народів, суспільств, країн, світу. Носіями конкретно-історичних фактів виступають історичні джерела як пам'ятки минулого, в яких відклалися історичні свідчення про діяльність людини і навколишній світ. Система Ф.І. побудована за принципами логіки, створює історичну картину тієї чи іншої доби.

Історична наука має справу з простими (власне історичними) і складними (науково-історичними або історіографічними) фактами. Перші (власне Ф.І.) охоплюють безпосередні події: реформи, повстання, революції, війни, натомість другі – відбивають знання про них, їх трактування, наукову інтерпретацію. Науково-історичні факти здебільшого суб'єктивні, оскільки відбивають світоглядну позицію вченого, рівень його кваліфікації, освіченості, відповідальності. В навчальному процесі переважають науково-історичні факти, які описані в підручниках. Будь-який Ф.І. може включати загальне і одиничне, в залежності від цього діляться на наступні групи: а) факт-подія, що характеризується унікальністю, неповторністю; б) факт-явище, що відображає типове; в) факт-процес, який визначає загальний розвиток. У процесі логічного опрацювання ці факти набувають наступних форм: уявлення (образи), що відбивають переважно характеристику зовнішньої сторони у формі описання; поняття, ідеї, теорії, які характеризують сутність і забезпечують пояснення минувшини; факти-процеси представлені узагальненнями, поясненнями та оцінками.

Проблема Ф.І. з погляду теорії почала осмислюватись з XIX ст., коли сформувались дві протилежні точки зору: а) класичний позитивізм (Ш. В. Ланглуа, Ш. Сеньобос), який визнавав відповідність фактів історичній дійсності, або й ототожнював їх з фактами історичної науки. Процес історичного пізнання обмежувався викладом фактів на основі добросовісної ретрансляції змісту джерел. У такий спосіб доводилась реальність фактів історичної дійсності шляхом їх «документалізму»; б) неокантіанський ідеалізм (Г. Ріккерт, В. Дільтей) вважали, що факти історії позбавлені чуттєвої безпосередності і не піддаються перевірці, а тому історик наділяє факти змістом, виходячи з особистого сприйняття джерела. Ближче до позитивізму у ставленні до фактів стояв марксизм, але він орієнтував на партійно-науковий підхід до оцінки та інтерпретації фактів.

У XX ст. продовжувались дискусії навколо Ф.І., виникло декілька історичних шкіл, включаючи модернізм, постпозитивізм та постмодернізм. Прихильники останнього, визнаючи будь-яке знання конвенціональним та абсолютизуючи роль особистості історика в роботі з фактами, схиляються до їх неокантіанського трактування.

У сучасних умовах, коли зростає інтерес до мікроісторії, до історії повсякдення, підвищується роль так званих «дрібних» фактів, здебільшого

соціологічного, побутового характеру, що диктує необхідність застосування відповідних джерелознавчих методик їх дослідження.

Література: Варшавчик М. Факт //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.,2002; Історіографічний факт //Колесник І. І. Історіографічна ситуація //Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013.

Ярослав Калакура

ФАЛАНГА (грец. φάλαγξ – стовбур, обрубок) – бойовий стрій передусім у Давній Греції й Македонії, при якому воїни були вишикувані щільно плече до плеча в прямокутник. Ф. мала від 8 до 25 рядів. Спартанська й афінська фаланги складалися з 8 шеренг, в них налічувалося 8 тис. воїнів. Македонська Ф. складалася з 8, 10, 12 і 24 шеренг, до неї входило від 15 до 18 тис. воїнів. Фронтальна ширина Ф. під час бою досягала 500 м, а кількість воїнів в одному ряду – 1000 осіб. Перший ряд воїнів мав звичайні списи, завдовшки до 2 м, а воїни кожного наступного ряду – довші списи, які виступали поміж воїнами перед військом, утворюючи таким чином свого роду частокіл зі списів. З боків Ф. захищали кіннота та лучники-піхотинці. За часів Філіппа II велика македонська Ф. налічувала 16 384 гопліта (важкоозброєні воїни з великими щитами і довгими списами), 8192 пелтаста (легкоозброєні лучники) і 4096 вершників. Ф. була головною ударною силою македонської армії, за допомогою якої Олександр Македонський здобув чимало перемог і створив величезну імперію. Чисельність Ф. у державах діадохів – наступників Олександра після його смерті і розділення імперії, сягала 16584 воїнів. У Римській імперії Ф. була поширена спочатку в IV ст. до н. е., коли легіон шикувався у 8 шеренг на зразок Ф. Пізніше цей стрій було замінено маніпулами і когортами. Згодом римляни повернулися до Ф. (у IV ст., під час боротьби з варварами). Загалом антична Ф. мала значну ударну силу, проте була малорухливою, особливо на пересіченій місцевості, а також вразливою на флангах і в тилу.

У вченні французького соціаліста-утопіста Ш. Фур'є фалангою називалася трудова громада чисельністю 1600 – 1800 осіб, яка вела колективне господарство.

Сергій Пивовар

ФАЛЕРИСТИКА (від лат. phalara – металеві прикраси) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, нагородних медалей, хрестів, знаків відзнаки, значків та нагородних жетонів, розвиток нагородної системи, а також нагородні документи та матеріали нагородної статистики.

Слово "Ф." вперше ввів до наукового обігу чеський дослідник і колекціонер нагород О. Пільц у 1937 р. Становлення Ф. як самостійної спеціальної дисципліни, що відмежувалася від нумізматики, припадає на середину XX ст.

Ф. як наукова дисципліна охоплює: загальну Ф., що вивчає причини, спонукальні мотиви виникнення й розвитку нагородних знаків і системи в цілому; галузеві та особисті фалеристики, що вивчають нагородні системи

окремого регіону чи періоду; нагороди окремих осіб; емблематику та символіку нагородних знаків. Опрацьовуючи пам'ятки, фалеристи використовують такі науково-дослідницькі методи: порівняльно-історичний, класифікаційний, типологічний. Поряд із ними застосовують методи й інших спеціальних історичних дисциплін та галузей знань – археології, палеографії, генеалогії, текстології. Об'єктом Ф. є власне нагороди: ордени, медалі, пам'ятні знаки, що є цінним джерелом для вивчення ступеня розвитку матеріальної культури, духовного життя держави у певний період.

Перші нагороди-ордени з'являються в XIV ст. у Західній Європі. До найдавніших орденів належать: англійський орден Підв'язки (1348 р.), бургундський, а потім іспанський та австрійський – Золотого Руна (1429 р.), шведський Меча (1522 р.), французький – Святого Духа (1579 р.). Орденами відзначались представники дворянських родів, улюбленці королів, ієрархи церкви. Ордени надавали привілеїв нагородженим, серед яких вважалося отримання кавалером рицарського звання, пізніше – права на осібне або спадкове дворянство.

На Русі за бойові подвиги воїнів вшановували перед строєм нашийними гривнами (золотий чи срібний обруч, виготовлений ювелірами), дорогоцінною зброєю. З XV ст. в Московській державі з'явились золоті медалі-монети з вушком, якими відзначали за ратні подвиги. У Московії навесні 1698 р. Петро І заснував перший російський орден св.Андрія Первозваного, другим кавалером якого став у 1700 р. гетьман Лівобережної України Іван Мазепа.

Перші фалеристичні пам'ятки власне в Україні з'явилися під час Першої світової війни 1914 –1918 рр. та в добу визвольних змагань. Українським Січовим Стрільцям належать понад 40 різновидів відзнак, нагрудних знаків, кокард.

Формування системи почесних звань України припадає на середину 20-х рр. XX ст. Нині чинними є 29 почесних звань: "Народний артист України", "Народний художник України", "Заслужений працівник культури України" та ін.

Найвища нагорода у сучасній нагородній системі України посідає відзнака Президента України "Герой України", яка складається з двох орденів – "Золота Зірка" та "Орден Держави" (1998 р.). Рангом нижче в цій системі посідає "Орден князя Ярослава Мудрого" п'яти ступенів (1995 р.). Третє місце в ієрархії нагород посідає триступеневий орден "За заслуги" (1996 р.), за ними йдуть: "Орден Богдана Хмельницького" трьох ступенів, орден "За мужність" трьох ступенів, "Орден княгині Ольги" трьох ступенів, "Іменна вогнепальна зброя" тощо. Згідно Закону, прийнятому Верховною Радою України "Про державні нагороди" (2000 р.) статус державних нагород отримали такі сім видів: звання "Герой України", орден, медаль, відзнака "Іменна вогнепальна зброя", Почесне звання України, Державна премія України, Президентська відзнака.

Література: Дмитрієнко М. Фалеристика // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008; Нагороди України: історія, факти, документи: У 3-х кн. // Кер. авт. кол. Д. Табачник. – К., 1996; Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Кер. авт. кол. І. Н. Войцехівська. – К., 2008.

Ірина Войцехівська

ФАНАТИЗМ (від лат. fanaticus – несамовитий, fanum – храм)

1. Безрозсудна, неконтрольована розумом одержимість певними ідеями, поєднана з нетерпимістю до інших поглядів та небажанням навіть вдумуватися у їхній зміст.

2. Сліпе слідування переконанням, особливо у галузі релігійно-філософській, національній або політичній, доведена до крайнощів відданість якимсь ідеям, віруванням чи переконанням, зазвичай близька нетерпимості до чужих поглядів і переконань.

Спершу слово «фанатик» мало в латинський мові значення, аналогічне до таких слів, як святенник, ханжа, а згодом стало означати «несамовитий», «навіжений». У багатьох римських авторів поняття «Ф.» вживалося виняткою щодо жерців Беллони, Кібели та інших божеств східного походження, в яких практикувалися екстатичні культи. Походження Ф. виводиться від культу богині Кібели у стародавньому Римі, жерців якої називали фанатиками, бо вони мали повністю підпорядковуватися їй. Римляни негативно ставилися до кривавого культу, що проявилося в оцінковому смислі поняття «Ф.». В XVI ст. Ф. асоціювався із буйним божевіллям, що не має релігійного пояснення.

Уперше широко поняття «Ф.» застосував Ж. Боссюе, католицький єпископ, який був одним з головних ідеологів французького абсолютизму. Згідно з його поглядами, кожний, хто за своїм віросповіданням не католик, – це фанатик. Будь-які прояви почуття Бога, містичного досвіду він сприймав як «духовну чуму» і в кожному носієві такої релігійності вбачав фанатика, сектанта або єретика.

До осмислення феномену віри як основи для Ф. зверталися релігійні мислителі, зокрема Августин Аврелій. Одними із перших про нетерпимість та Ф. заговорили англійські та французькі просвітителі: Ф. Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро, Дж. Локк. Ф. Вольтер зазначав, що саме фанатикові притаманні екстаз та видіння. Проте саме в стані афекту людина, втрачаючи контроль над своїми вчинками, стає непередбачуваною, здатною вбивати.

Спеціально феномен Ф. досліджувався в працях М. Бердяєва «О фанатизме, ортодоксии и истине» (1937 р.), А. Фойгеля «Соціальна природа релігійного фанатизму» (1973 р.), Т. Санаєвої «Соціальний фанатизм» (2001 р.). Умовно виділяються філософські (С. Франк, М. Бердяєв) та психологічні (А. Асмолов) напрямки дослідження феномену Ф. У філософії проблеми Ф. пов'язувалися із аналізом феномена віри та почуттів (Б. Спіноза, Е. Фромм). Проблеми Ф. як ідеології висвітлювали Л. Альтюссер, А. Грамши, К. Манхейм. Дослідженням особливостей одиничного та колективного суб'єкта Ф., специфіки виникнення і розвитку масового Ф. займалися З. Фрейд, Х. Ортега-і-Гассет та ін. Серед відомих українських філософів, соціологів та психологів сутність релігійного Ф. висвітлюють В. Андрущенко, Л. Губернський, І. Добронравова, В. Кремень, Ф.Кирилюк, Б. Новиков, Л. Сидоренко, В.Табачковський, В. Ярошовець, Т. Ящук та ін.

Як емоційне явище, Ф. характеризується надмірним ентузіазмом, одержимістю, сліпою вірою у правдивість своїх переконань, у зверхність та беззаперечність предмету свого обожнення. Прем'єр-міністр Англії У. Черчіль

вважав фанатиками людей, які нездатні змінити свого рішення і ніколи не змінюють тему. Американський філософ Д. Сантаяна відмічав, що Ф. складається із подвоєння зусиль, коли забута мета. Поведінка фанатика розглядається як порушення соціальних норм. Є кілька видів Ф.: релігійний, політичний (ідеологічний), етнічний, національний, расовий тощо.

Ф. виявляється заради чогось (ідеї, вищої мети) або когось (лідера, вождя), несе деструктивний потенціал, адже знаходячи виправдання власним вищим цінностям, він руйнує інші, насаджуючи «єдино вірний шлях». Тому Ф. агресивний, не схильний до поваги по відношенню іншої віри, іншої думки. Насамперед дослідники звертають увагу на релігійний Ф., адже саме в релігії протягом сторіч відтворювався такий феномен як фанатична віра. Дослідники виділяють дві моделі формування Ф. в релігійному суспільстві – мусульманську та іудейсько-християнську. У Старому Завіті та в Корані містяться завуальовані заклики до винищення інакомислячих, недопуску невірних. Християнська церква продукувала Ф. як засіб захисту та зміцнення своїх позицій впродовж багатьох сторіч: вогнища інквізиції, хрестові походи тощо. Так інквізиція може розглядатися як одна із форм прояву релігійного Ф. Це була установа римсько-католицької церкви з основною метою розшуку, суду і покарання єретиків. Вона контролювала практично всі сфери діяльності мільйонів людей, використовувала різні методи управління, в тому числі і таємні. Достатнім підґрунтям для звинувачення слугували витвори мистецтва, філософські, політичні трактати, в яких вбачався натяк на відступ від канонів католицької церкви. Єрессю вважали античні ідеали життя, самостійне мислення. Тобто пригнічувалися будь-які можливості вільного розвитку людських природних здібностей, талантів, творчого духу та генію.

Ф. як соціальний феномен виникає в свідомості людини на основі зміненої віри (фанатичної) та призводить до виникнення фанатичної свідомості. У психіатрії фанатиків відносять до параноїків, людей які з виключною пристрастю присвятили власне життя слугуванню одній справі, що не залишає місця для жодних інших інтересів. Фанатична свідомість не може бути вільною від нетерпимості, яка безпосередньо пов’язана із догматичністю. Існує тільки ворог. Ворожч сили уніфікуються, уявляються єдиним ворогом, адже спрощення полегшує боротьбу. Незалежно від того, чи вождь фанатик чи ні, його діяльність провокує Ф., змінюючи свідомість людей. Для вождя-фанатика характерні відсутність почуття міри, пристрасність та екзальтованість, жорстокість методів, абсолютна одержимість ідеєю. Причиною появи Ф. може бути й соціальний конфлікт.

Література: Бурлак С. М. Природа та сутність релігійного фанатизму // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2002. – Вип. 42; Бурлак С. М. Інквізиція – зброя римської католицької церкви // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія.» – 2003. – Вип 54; Ким В.В. Фанатизм как предмет философского анализа / Материалы 40-й научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов КГПУ. – Комсомольск-на-Амуре, 2000; Ким В.В. Массовое сознание и фанатизм //Актуальные

проблемы социогуманитарного знания. Сборник научных трудов кафедры философии. – 2000. –Вып. VIII.

Марія Казьмирчук

ФАРИСЕЇ (гр. pharisaioi; від д-євр. פְּרוּשִׁים – прушім, перушім, – відокремлені) – спочатку релігійно – національне, пізніше політико-релігійне угруповання в Іудеї, що діяло з початку II ст. до н. е. – до поч. I ст. н. е. Ф. як одну з трьох давньоєврейськіх релігійно-філософських шкіл («сект») вперше згадує Йосип Флавій. Вчення Ф. лежить в основі сучасного іудаїзму.

Існують різні версії походження поняття «Ф.» Як вважають деякі дослідники, воно пов'язане з біблійним оповіданням про повернення євреїв з вавилонського полону і відмежуванням їх від чужинців: «... сини Ізраїлеві, що вернулися з вигнання, і всі, що відділились до них від нечистоти народів землі, щоб звертатися до Господа, Бога Ізраїлевого» (1 Ез. 6: 21). Інші дослідники припускають, що назва течії виникла в середовищі противників Ф. – садукеїв і мало зневажливе значення («відступники»). Також, ймовірно, термін «Ф.» позначає групу людей, які суворо стежили за дотриманням єврейського Закону та уникли помітного впливу еллінізму на відміну від садукеїв.

Ф. виникли в епоху Другого храму і правління династії Маккавеїв (біля 150 р. до н. е.), хоча виникнення фарисейського вчення сягає часів книжника Ездри (бл. VI ст. до н.е.), що дав тлумачення Тори. Появу Ф. слід розглядати як реакцію ревних захисників вітчизняних традицій на елінізацію ізраїльського суспільства, що була наслідком успішних походів Олександра Македонського (356 – 323 до н. е.). Особливо жорстку політику елінізації проводив правитель Іудеї греко-сирійський цар Селевкідської держави Антіох IV Єпифан. В 167 г. до н. е. він перетворив Ієрусалимський храм в святилище Зевса Олімпійського, запровадив тут язичницькі жертвоприношення, що викликало збройне повстання хасидеїв в 166 р. до н. е. та прихід до влади іудейської Маккавейскої династії (з 152 по 37 до н. е.). В ході національно-визвольного руху утворилися різноманітні єврейські угрупування – Ф., садукеї, єссеї, зилоти, сікарії. Коли Іудеєю почала правити династія Хасмонеїв, яка походила від Макавеїв, на перший план суспільно-релігійного життя виходять Ф. і садукеї. Самі Ф. називали себе товаришами (hăḇūrōt), мудрецями (kăḵāmīm) і писцями, книжниками (sōfĕrīm). і претендували на роль вчителів єврейського закону (пізніше їх стали називати "раббі"), користуючись авторитетом серед народу.

Ворожі до будь-якої влади, Ф. вступили в конфлікт з представниками Хасмонейської династії, що зосередили в своїх руках владу первосвященника і монарха, пізніше протистояли Іроду I, а потім вели боротьбу з римлянами. Однак вони надавали підтримку тим властителям, які правили у вівідповідності з фарисейським вченням, зокрема Хасмонейській цариці Соломеї Александрі і царю Агриппі I. Саддукеї ж завжди підтримували верховну владу. Крім того, первосвящеників фактично завжди призначала римська влада з садукеїв.

Незадовго до Р. Х. Ф. розділились на школу Гіллея і школу Шаммая. Шаммаїти міцніше трималсь букви закону і не допускали такої свободи тлумачення, яку допускали гіллеїти. Останні, завдяки високим моральним

якостям, перемогли, і їх вчення було сприйнято як релігійна норма. Так, на прохання язичника розповісти про іудейське віровчення за стислий час (поки він зможе встояти на одній нозі), Шаммай прогнав його, в той час як Гіллей відповів: «що тобі неприємно, того не роби своєму ближньому – ось весь закон; все інше – лише коментарі».

За декілька років до остаточного падіння Ієрусалиму з середовища Ф. виділились дві політичні партії: гілеїти, що виступали за мир з Римом, і партія зілотів (ревнителів) з середовища шаммаїтів, котрі були натхненниками повстання народу проти римлян і спровокували повний розгром Іудеї (70 р. н. е.). Після зруйнування Храму в 70 р. садукеї зійшли з історичної арени і вчення Ф. визначило подальший розвиток іудаїзму у вигляді його раввіністичної форми.

За фарисейською доктриною, Тора, дана Богом Мойсею, включала як Письмовий, так и Усний Закони – доповнення і роз'яснення пророками П'ятикнижжя. Усна Тора включала частину, яка охоплювала сукупність законів і постанов іудаїзму, що регламентують релігійне, сімейне та громадське життя (Галаха) та частину, що містила афоризми і повчання релігійно-етичного характеру, історичні перекази і легенди (Аггада). Коментарі і законодавчі приписи розширювали сферу застосування Тори письмової.

Садукеї заперечували Усну Тору і приймали лише Писану, тлумачити яку могли лише священники, а своє вчення базували на трьох принципах: Тора, Храм, духовенство. Садукеї, на відміну від Ф., брали активну участь в політичному житті, утворювали віддану первосвященику фракцію в синедріоні.

Ф. боролись проти релігійної монополії садукеїв. Релігійний ритуал і молитва, які раніше були частиною храмового культу, стали відправляти в будинках, а Ф. – вчителі закону, що не були священиками і походили з будь-якого стану (як біблейські пророки), почали відігравати важливу роль у релігійному житті народу. Головними питаннями ставали суботній відпочинок, виплата десятини та обрядова чистота.

Ф., на відміну від садукеїв, заперечували долю, вважаючи, що людина має свободу вибору між добром і злом, вірили в безсмертя душі, існування ангелів і духів, посмертну відплату і майбутнє воскресіння з мертвих перед настанням Царства Божого на землі, прихід якого вони очікували. Вони проповідували суворе життя, ритуальну чистоту і точне виконання закону. Представники цієї течії боролися проти язичницького впливу на народ, відстоювали національну самостійність. Визнаючи незмінність Божественного закону, Ф. допускали небуквальне його виконання з огляду на нові вимоги життя, розвиток моральності. Так в Усній Торі йдеться про заміну вітхозавітного закону «око за око…» грошовою компенсацією, виходячи з логіки «око за око, але не життя за око», адже рана могла загноїтися і спровокувати смерть. Кінцевою метою Ф. у сфері кримінального законодавства було скасування смертної кари. Отже фарисеїзм можна вважати поступовою реформою Закону Мойсея. Це було тим, що Христос назвав «приставлянням латки до вітхого одягу» чи «вливанням молодого вина в міхи вітхі» (Мф. 9:16-17).

Всупереч забороні Господа через Мойсея введення нових заповідей і скасування вже даних («Не додавайте до того, що Я вам наказую, і не зменшуйте

від того, щоб виконувати заповіді Господа, Бога вашого, що Я вам сьогодні заповідаю» (Вт. 4:2)), Ф. ввели 613 нових настанов: 248 повелінь (за кількістю кісток в людському тілі) і 365 заборон. Намагаючись зміцнити Закон новими правилами та приписами, Ф. покладалися на власну праведність, суть якої вбачали в зовнішньому виконанні Закону. Наслідком цього було лицемірство і самозамилування (Мт. 6:5,16; 23:5-7; Лк. 18:11). Деякі їхні приписи були спрямовані на те, щоб обійти Закон (наприклад, під час поїздки в суботу на віслюку на сідло клали міхи з водою, тому що Закон дозволяв в суботу долати більшу відстань по воді, ніж по суші).

В Євангеліях Ф. описуються як противники Ісуса Христа. Христос часто викриває показне і демонстративне зовнішнє благочестя, формалізм, гординю, пихатість Ф., закликає їх до внутрішнього очищення: «Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що чистите зовнішність кухля та миски, а всередині повні вони здирства й кривди» (Мт. 23: 25). Осуду Ф. присвячена викривальна промова Христа, що міститься у 23 главі Євангелія від Матфея. Своїх учнів Ісус Христос застерігав від «закваски фарисейської» (Мф.16: 11) як небезпечного духовного стану. Існує думка, що осуд Христа був частіше спрямований проти Ф. з огляду на те, що багатих і гордовитих садукеїв взагалі не було сенсу закликати до Царства Божого.

Садукеї та Ф. виступали проти Ісуса Христа єдиним фронтом (Мт. 16:1,6,11), підбурювали народ проти Христа під час суду над Ним у Пилата, хоча Ф. ненавиділи Ісуса за Його вчення і порушення приписів (наприклад, зцілення в суботу та ін), а саддукеї вважали, що усунення Ісуса необхідно з політичних міркувань.

Кращі представники Ф. стали християнами: Симон, Никодим, Йосип з Аримафеї. Апостол Павло говорив про себе: «Я фарисей, син фарисея» (Діян 23: 6). Заарештованих апостола Павла і інших апостолів звільнили з-під варти завдяки заступництву фарисейського лідера Гамаліїла (Діян. 5: 34-40).

2. В переносному розумінні – лицеміри, ханжі (від характеристики, данної в Євангелії).

Література: Костів Н. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – 1995. – К., 1995; Фарисеи // Христианство. Энциклопедический словарь / Ред. кол. С.С. Аверинцев (гл. ред.), А.Н. Мешков, Ю.Н.Попов: В 3 т. – М., 1995. – Т.3.

Інна Заболотна

ФАШИЗМ (іт. fascismo, від лат. facis — в'язанка хмизу) – правоекстремістський ідейно-політичний рух, що виник у 1919 р. в Італії' внаслідок національного невдоволення результатами Першої світової війни, а також як реакція на економічну та політичну нестабільність і зростання ліворадикального руху в країні. Очолюваний колишнім соціалістом Б. Муссоліні, Ф. відображав настрої фронтовиків, дрібних власників та інших соціальних верств, що, відчуваючи невпевненість і хисткість свого становища, прагнули до встановлення «твердої» державної влади, яка стабілізувала б становище в країні та піднесла зовнішньополітичний вплив Італії. Спираючись на свої збройні загони, які

називалися «бойові спілки» (Fascio di Combattimento), фашисти 28 жовтня 1922 р. здійснили «похід на Рим» і примусили короля Італії призначити Б. Муссоліні главою уряду, що стало початком фашистського панування в Італії. В основу програми італійського Ф. було покладено такі ідеї: співробітництво класів; сильна державна влада, яка забезпечить це співробітництво; націоналізм («Нація і держава — над усе!»). Б. Муссоліні схарактеризував всесильний і всеосяжний вплив держави поняттям «тотальна держава».

Подібні соціально-економічні, політичні та міжнародні суперечності, що не менш гостро виявилися в Німеччині після поразки у Першій світовій війні, спричинили зародження (1919 р.) і зростання впливу очолюваного А. Гітлером націонал-соціалізму, що став носієм фашистського руху в країні. Отримавши політичну владу (1933 р.) та утвердивши свою диктатуру в Німеччині, гітлерівський Ф. вдався до зовнішніх агресій і розв'язав Другу світову війну. Особливістю німецького нацизму були ідеологія і практика расизму та антисемітизму, зовнішня експансія, які завдали німецькому народові і всьому людству багатомільйонних жертв. За різних національних особливостей Ф. властиві такі загальні риси: застосування форм і методів політичного терору і фізичного насильства; знищення інститутів демократії та парламентаризму, встановлення всеосяжного державного контролю в усіх сферах суспільного та особистого життя; командно-державні методи регулювання економіки та її мілітаризація, економічна автаркія; панування однієї політичної партії та ідеології, якій властиві крайній шовінізм, культ вождя; здатність шляхом демагогії соціально мобілізувати й політично активізувати населення в інтересах панівного режиму; завойовницька зовнішня політика (геополітика), мілітаризм. Розгром у 1945 р. нацистської Німеччини та її союзників, викриття перед усім людством та осудження світовою громадськістю злочинів Ф. завдали йому нищівної поразки. Проте окремі його риси проявлялися й після Другої світової війни, в роки панування військово-авторитарних режимів у деяких країнах Латинської Америки та Європи (Іспанія, Португалія, Греція та ін.) або в діяльності певних правоекстремістських політичних угруповань (ФРН, Італія), що дістало назву неофашизм.

Література: Фашизм //Полис. – 2012. – № 3.

Олександр Іванов

ФЕДЕРАЦІЯ (від лат. foederatio – об’єднання, союз) – форма державного устрою, союзна держава, що складається з кількох державних утворень (штатів, земель, провінцій, республік тощо), які юридично мають певну політичну самостійність. Утворюється зазвичай на добровільній основі. Ф. має єдину територію, яка у політико-адміністративному відношенні не є одне ціле. Складові федеративної держави є суб’єктами Ф. та мають власний адміністративно-територіальний поділ. Ф. може бути побудована за територіальним (США, Бразилія, Мексика, Австрія, Німеччина, Австралія та ін.), етнічним (Бельгія, Індія) або змішаним принципом (Росія).

Ф. має дві системи вищих органів влади – федеральні органи та відповідні органи членів Ф.. Федеральні органи здійснюють свої повноваження та функції

на території всієї країни, їм належить верховна законодавча, виконавча та судова влада. До процедури прийняття рішень в національному центрі залучається електорально або іншим чином утворене регіональне представництво, яке не може бути змінено за допомогою процедури простої більшості (тобто є «укріпленим»). Федеративна держава має спільні для всіх суб'єктів збройні сили, грошову та податкову систему, конституцію, законодавство, встановлюється одне громадянство. Суб'єкти Ф. не мають суверенітету та права одностороннього виходу з союзу (права сецесії); вони не можуть бути суб'єктами міжнародного права, але в договірних міжнародних відносинах може виступати як Ф. в цілому, так і кожний із її суб'єктів. Члени Ф. мають власну конституцію або Статут, законодавчі, виконавчі та судові органи, можуть мати право на власне громадянство (ФРН, Австрія, США).

Ф. розрізняються: за способом утворення – договірні (виникають на основі угоди, договору, установчого пакту), конституційні (засновуються шляхом прийняття конституції, наприклад Індія), договірно-конституційні (США, ФРН, Швейцарія, Росія); за ступенем централізації – централізовані (Індія, Пакистан, Венесуела, Мексика, Аргентина, Бразилія) та децентралізовані (США, Австралія, ФРН, Швейцарія); за особливостями конституційно-правового статусу – симетричні (суб'єкти мають однаковий конституційно-правовий статус, наприклад Ефіопія, США) та асиметричні (конституційно-правовий статус суб'єктів різний, наприклад Індія, Бразилія, Росія).

До наукового обігу поняття «Ф.» ввів німецький юрист І.Альтузіус, який працював наприкінці XVI – на початку XVII ст. Він зазначав, що Ф. утворилася в результаті ієрархічного піднесення новоутвореного союзу над меншими за розміром союзами – починаючи від родини аж до держави. Вперше юридичну відмінність Ф. від конфедерації обґрунтував у XVI ст. Ж.Боден. Розробкою поняття у XVII – XVIII ст. займалися Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.Кондорсе, А.Тюрго.

Під час утворення США почалося нове теоретичне осмислення поняття «Ф.». В ході дискусій щодо ратифікації Конституції США, А. Гамільтон, Дж. Медісон та Дж. Джей опублікували в газетах Нью-Йорку 85 статей з роз'ясненнями до Конституції, які в 1788 р. були об'єднані у збірці «Федераліст». В результаті їх дій утвердилася моністична теорія, згідно з якою державний суверенітет мала тільки Ф. в цілому.

Завдяки А. де Токвілю та його праці «Демократія в Америці» (1835 р.), де він розкриває теорію подільності суверенітету, активізувалося вивчення проблеми співвідношення понять суверенітет та Ф. європейськими вченими у XIX – на початку XX ст. Зокрема, про можливість поділу суверенітету у Ф. писав Г.Вайц. Прибічники сепаративної теорії підкреслювали неподільність суверенітету. Дж. Кальхаун та М.Зейдель заперечували суверенітет Ф., вважаючи суверенними виключно її суб'єкти. Представники унітарного (центристського) підходу Г.Єллінек та П.Лабанд не погоджувалися з наявністю суверенного статусу в суб'єктів Ф., а суверенною визнавали лише федеральну державу.

Прототипами Ф. можна назвати Етрурію (після створення в VI ст. до н.е. союзу етруських міст), Ахейський союз (існував в ІІІ – ІІ ст. до н.е. в Давній Греції), Київську Русь (починаючи з ХІІ ст.), Арагонську корону (започатковану династичним союзом Арагона і Барселони в ХІІ ст.).

Прикладами Ф. у Європі є Річ Посполита (створена Люблінською унією 1569 р.), Республіка Об'єднаних провінцій Нідерландів (створена Утрехтською унією 1579 р.), Швейцарія (після прийняття конституції 1848 р.), Німецька імперія (1871 – 1918 рр.) та Веймарська республіка (1919 – 1933 рр.), СРСР(1922 – 1991 рр.), Югославія (відповідно до конституції 1946 р.), Чехословаччина (після прийняття конституції 1967 р.); в Америці – США (після прийняття конституції 1787 р.), Венесуела (з 1830 р.), Аргентина (починаючи з прийняття конституції 1826 р.), Мексика (у 1824 – 1836 рр. та після прийняття конституції 1917 р.), Канада (після підписання Акту про Північну Британську Америку в 1867 р.), Бразилія(з 1889 р.); в Африці – Нігерія (після прийняття конституції Річардса в 1947 р.), Танзанія (після об'єднання Танганьїки і Занзібара в 1964 р.); в Азії – Об'єднанні Арабські Емірати (після підписання в 1968 р. угоди про Ф.), Індія (після отримання незалежності в 1947 р.), Індонезія (відповідно до конституції 1949 р.); в Австралії та Океанії – Австралія (після утворення Австралійського союзу в 1901 р.), Мікронезія (після прийняття конституції 1979 р.). На даний момент в світі існує більше 20 Ф.

Ф. називають також міжнародні та національні громадські організації (наприклад, спортивні Ф., Ф. профспілок, Ф. роботодавців).

Література: Корольов Г.О. Український федералізм в історичному дискурсі (ХІХ – початок ХХ століття). – К., 2010; Престон Кінґ. Класифікування федерацій // Ї. – 2001. – № 23; Гайдук В.В. Институт федерализма: вопросы теории. – М., 2008; Калина В.Ф. Развитие идеи федерализма и его теоретических моделей в истории политической и правовой мысли // Юриспруденция. – 2004. – № 2; Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Академічний курс: підручник. – К., 2008.

Віктор Колесник, Оксана Чеберяко

ФЕДЕРАЛІЗМ (лат. foedus – союз, угода) – один із принципів, що визначає форму державного устрою – федерацію чи конфедерацію.

У римському державному праві розрізнялися 2 види договірних союзів: foedus aequum – угода, яка укладалась між двома рівноправними партнерами, а також foedus iniquum – угода між нерівноправними партнерами, яка, наприклад, існувала з IV ст. до н.е. між Римом і численними містами та племенами Італії. Поряд з цим існували так звані федерати (foederati), тобто здобуті на основі угоди (foedus) соції, які були зобов'язані нести військову службу і сплачувати податки. Федерати існували і поза межами Римської імперії, наприклад, галльські племена за часів Цезаря, зокрема компактно розселені на кордонах Римської імперії у пізній античний час германські племена.

В XVIII ст. поняття «Ф.» вводить у вжиток Ш.-Л.Монтеск'є для характеристики принципу побудови правової спільноти, що складається з

багатьох держав в сенсі наголошення права її членів на самовизначення та участь у вирішенні спільних справ. Теорія Ф. була далі розвинута у Франції Прудоном, в Німеччині К.Франтцем, О. фон Гірке та ін. Здійснення цього принципу відбувалося у двох формах: утворенням союзу суверенних держав – конфедерації та утворенням союзної держави – федерації. Як показує історичний досвід США, Швейцарії, Німеччини та інших федеративних держав, конфедерація була перехідним етапом у їхньому політичному становленні та розвитку до більш цілісної і міцної форми державного устрою – федерації.

Ф. як принцип державного устрою вперше було офіційно закріплено в Конституції США 1787 р. Після здобуття незалежності північно-американськими колоніями поборники ідеї створення союзної держави, які називали себе федералістами (А.Гамільтон, Дж.Джей та ін.), взяли гору над прихильниками збереження союзу держав – конфедерації. Подібним чином у ході процесу деколонізації федеративний державний устрій утвердився також у Канаді та Австралії. Принцип Ф. було покладено в основу державного устрою Швейцарії, хоча офіційно за Конституцією 1848 р. вона й дотепер зберегла назву конфедерації.

В Німеччині союз окремих князівств, який існував з 1815 р. по 1866 р. під назвою Німецький союз, був по суті конфедеративним утворенням під егідою Австрії. Окремі держави, з яких складався цей союз, посилали своїх представників до єдиного спільного органу – Бундестагу (засідав у Франкфурті на Майні під головуванням Австрії). З об’єднанням німецьких земель в єдину Німецьку імперію у 1871 р. було утворено союзну державу, в основу побудови якої було покладено принцип династичного Ф. Федеральним представницьким органом Конституція 1871 р. визначала Бундесрат, в якому домінували представники Прусії, хоча автономні права окремих земель тут були помітно ширші, аніж у складі Веймарської республіки (1919 – 1933 рр.) чи навіть в складі сучасної ФРН, де помітна тенденція до посилення функцій єдиної держави.

У Франції, як і в Італії, федералістські прагнення, які тут називалися регіоналізмом, виявилися безуспішними. В ході Великої французької революції принцип державного централізму (унітаризм) взяв гору над Ф. Основними противники “єдиної і неподільної республіки” тут виступали поряд із монархістами також і федералісти, які разом зазнали поразки.

Сьогодні Ф. виконує 2 основні функції. По-перше, універсальну функцію поділу влади через її вертикальне розмежування на центральну (федеральну), регіональну (автономну) та місцеву (муніципальну) поряд із класичним поділом влади на 3 гілки шляхом її горизонтально-функціонального розмежування (законодавча, виконавча, судова). По-друге, в умовах багатонаціональної держави Ф. виконує ще й специфічну функцію захисту інтересів національних меншин, збереження їх соціокультурної самобутності, задоволення їх особливих потреб на певній території їх компактного проживання (землях, провінціях,

штатах і т.п.) шляхом надання цим національно-територіальним частинам політичної автономії. Водночас це забезпечує інтеграцію гетерогенних спільнот в єдиному соціально-економічному, політичному, військовому просторі – федеративній державі. Таким чином, Ф. спрямований на те, щоб досягти в суспільно-політичному житті певної єдності, цілісності при збереженні значної багатоманітності. У федеративно побудованій політичній системі йдеться про опосередкування, узгодження суперечливих суспільних інтересів і прагнень, що дозволяє досягти певної рівності умов життя і цілісності державного устрою при задоволенні різноманітних та самобутніх інтересів окремих територіально чи етнічно визначених груп населення.

Література: Фарукшин М. Х. Федерализм: теоретические и прикладне аспекты. – М., 2004.

Олександр Іванов

ФЕМІНІЗМ – (від лат. femina – жінка, франц. Feminisme). Цей термін запропонував французький соціаліст-утопіст Ш. Фур'є на початку XIX ст. Він писав про «феміністку», «нову жінку», яка змінить суспільне життя і водночас сама зміниться у суспільстві, заснованому на асоціації та взаємності.

Протягом століть виникли і посилилися три форми дискримінації: расизм – дискримінація за расовим, етнічним принципом; ейджизм – дискримінація за віком і сексизм – дискримінація за статтю. Ідея подолання останньої форми дискримінації, а також емансипації жінок оформилася в ідеологію Ф. Тобто, в якості боротьби за рівноправність людей і більшу свободу Ф. став невід'ємною частиною загального демократичного процесу.

Загальновизнаного визначення поняття " Ф. " немає: в науковій літературі нараховується понад 300 його тлумачень. Російська дослідниця Н Пушкарьова зводить усю цю багатоманітність до п'яти більш загальних варіантів: 1) соціально-політична теорія, в якій аналізується гноблення жінок і вищість чоловіків в історичному минулому і сучасності, а також обмірковуються шляхи подолання чоловічої переваги над жінками; 2) широкий соціальний рух за рівність прав і можливостей для жінок, що протистоїть соціальній системі, в якій положення людей різних статей не є рівноправним; 3) ідеологія, що протистоїть усім жінконенависницьким теоріям та діям; 4) філософська концепція соціокультурного розвитку, альтернативна по відношенню до існуючої європейської традиції, яка виявляє невраховування жіночого соціального досвіду в уявленнях про світ і суспільство; 5) методологія досліджень, що являє собою суму дослідницьких практик, заснованих на артикуляції жіночого погляду на світ і жіночої системи цінностей. Слід розмежовувати поняття "Ф." і "жіночий рух": перше частіше використовується для визначення ідеології або теорії (хоча іноді Ф є синонімом жіночого руху), а друге використовується для визначення організованої діяльності, що реалізує феміністичні ідеї.

Соціальні передумови поширення феміністичних ідей дослідники вбачають у розхитуванні станової організації феодального суспільства за умов зародження буржуазних відносин, що потягло за собою залучення жінок до роботи за наймом і перетворення їх на власниць своїх робочих рук. Інтелектуальні

передумови були створені процесами секуляризації суспільної свідомості, виникненням критичних за своєю спрямованістю утопічних теорій соціальної рівності. У зв’язку з цим дослідники історії Ф. часто згадують твір Кристини Пізанської «Книга про Град Жіночий» (1405 р.), де змальовано ідеальне місто – прихисток усіх достойниць, які потерпають від гноблення і несправедливості чоловіків та суспільства.

Рівноправність двох статей вперше спробували обґрунтувати французькі філософи доби Просвітництва – Вольтер, Д.Дідро, Ш.-Л.Монтеск’є, Ж. де Кондорсе. Першим документом Ф., де рівноправність вимагалася, вважається "Декларація прав жінки і громадянки", яку написала француженка Олімпія де Гуж у 1791 р., де, зокрема, були такі слова: «Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти і на трибуну». Проте революційна Франція негативно поставилася як до самої ідеї, так і до авторки декларації – у 1793 р.за доносом її стратили на гільйотині, а жінкам було заборонено збиратися у громадських місцях. Практично водночас, у 1792 р. свою книгу «Захист прав жінки» видрукувала в Англії і США Мері Уоллстонкрафт, а в Німеччині Теодор Готтліб фон Гіппель – «Про покращення громадянського становища жінки».

Від того часу Ф. пройшов довгий шлях: від зародження, розвитку, навіть певної соціальної реалізації основних цілей до критичного переосмислення власних теоретичних підвалин. У його історії виокремлюють дві "хвилі". Перша почалася у середині XIX ст., спочатку із виборювання права на вищу освіту, а потім за право брати участь у голосуванні. Цей рух у західних країнах одержав назву суфражизм. Його учаниці вірили у те, що одержавши легальну можливість голосувати на виборах, жінки незабаром звільняться від усіх інших форм дискримінації. Набуття з часом права голосу, Друга світова війна, відбудова, відродження культу домашнього вогнища призвели до того, що перша «хвиля» пішла на спад.

Друга "хвиля" піднялася на початку 1960-х рр. Поштовхом для неї стала книга француженки Сімони де Бовуар «Друга стать» (1949 р.), а також активізація соціальних рухів у 1960-х рр., зокрема, «студентської революції» у 1968 р. Протягом 1960-1990-х рр. Ф. як ідеологія продемонстрував свою внутрішню диференційованість. У поясненні того, в чому полягає несправедливість світу по відношенню до жіноцтва, і як ця несправедливість може бути подолана, виділилися різні концепції.

Ліберальний Ф. є найсоліднішим за часом існування, від нього, власне, веде початок Ф. як такий, він є основою жіночого руху, виріс із суфражизму. Як і всяка ліберальна течія, відстоює принцип свободи і захисту прав людини, забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків. Його суть полягає не в боротьбі з чоловіками, а у відстоюванні прав усіх людей, а також у боротьбі проти суспільних стереотипів. Чимало феміністок вважають, що ліберальний Ф. сильно нашкодив жінці – її завантажили «по повній програмі» і багато законів працюють проти неї.

Марксистський Ф. – його основи були розроблені соратницями В. Леніна, зокрема, О. Коллонтай. Ключ до звільнення жінки бачився в тому, щоби перекласти турботу про дітей на державу. Передбачалися заходи для звільнення працюючих жінок «від побуту» (гуртожитки, громадські їдальні, пральні і т.д.).

При цьому підході чоловік виявлявся взагалі не при справах. Він просто ходив на роботу і заробляв гроші. Ідеї повинні були втілитися в новому суспільстві, однак їхня реалізація зазнала істотної трансформації.

Радикальний Ф. – найбільш яскравий і епатажний напрямок. Головна ідея полягає в тому, що дискримінація жінок органічно випливає із соціального устрою, заснованого на домінуванні чоловіків. Будь-яка особиста поразка або приниження жінки розглядається як політичний акт, що доводить порочність патріархальної системи влади. Тому завдання полягає у докорінній зміні суспільних відносин на користь жінок. Найбільш радикальні феміністки закликають до знищення чоловіків як класу.

Амазон-феміинізм присвячений створенню і втіленню в життя образа жінки-героя. Акцентує увагу на фізичній рівності чоловіків і жінок і всіляко пропагує образ жінки-атлета, солдата, представника силових структур. При цьому «амазонкам» дозволяються милі жіночі слабкості – страх мишей, наприклад. Різновидом є «нові амазонки» – вони переконані в тому, що треба досить сильно захотіти, щоб багато чого домогтися в житті і перенести безліч труднощів на своєму шляху. Зайняті досягненням власної фінансової заможності і, як наслідок, незалежності від чоловіків.

Культурний Ф. схильний сприймати світ з естетичної, культурної позиції і прагне виробити власний стиль життя, створити особливий, жіночий світ. Його послідовниці шукають спосіб самореалізації в різноманітних видах творчості. Іноді винаходять особливу жіночу релігію, центральне місце в який займає яка-небудь нова чи забута стара богиня.

Екологічний Ф. – його основна теза: патріархальне суспільство експлуатує природу, не думаючи про наслідки. При цьому прослідковуються паралелі між відношенням такого суспільства до навколишнього середовища і ставленням до жінки. Екофеміністки виступають проти руйнування планети і проти будь-якої експлуатації і насильства над жінками.

Існують й інші варіанти «Ф.». На підставі їх різноманітності дехто з дослідників стверджує, що феміністична думка на сьогодні не склалася як систематична. Можливо, з точки зору тонкощів методології так воно і є, але якщо перейти на рівень буденної свідомості, головна ідея Ф. формулюється буквально так: "Жінка – теж людина, в якої мають бути рівні з чоловіком права і можливості". На Заході Ф, суттєво вплинув на політичні інститути, на самосвідомість жінок, на зміну гендерної системи, він відкрив закриті теми та змінив інтерпретацію певних тем. Відкрито новий етап переосмислення становища статей в сучасному світі.

Література: Кісь О. Дефініції фемінізму // Незалежний Культурологічний Часопис "Ї" – 2000. Число 17; Павличко С. Д. Фемінізм. – К., 2002; Айвазова С. К истории феминизма // Общественные науки и современность. – 1992. – N6; Бовуар С. Друга стать: У 2-х томах /Пер. з франц. – К., 1995; Пушкарева Н. История феминизма. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/FEMINIZM.html; Теория и история феминизма: Курс лекцій: Учеб. пособие /ред.. И. Жеребкина. – Харьков, 1996.

Тетяна Орлова

ФЕМІНОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА (від лат. – femina – жінка і грец. logos – слово, вчення) – галузь історичного знання, яку найчастіше в історіографії визначають як «жіночу історію» або ж «історію жінки». Адже саме історія жінки зокрема та жіноцтва загалом, еволюція соціального та культурного образу жінки, зміна її становища у суспільстві на різних етапах історичного процесу – усе це можна назвати предметом вивчення Ф. І. І якщо на початку становлення такого роду досліджень вони отримали у західній історіографії красномовну назву women's history, то вже у 1975 р. до світового наукового вжитку було введено новий термін – «історична фемінологія». Західні дослідники, адепти новонародженого напряму історичного знання, вивели оригінальне трактування слова history як his–story, що у перекладі з англійської буквально: «його історія», тобто «історія чоловіків». І саме гострою необхідністю появи нової історії, історії очима жінки, західні фемінологи пояснюють виникнення, становлення, а тепер вже й всесвітню популярність жіночих студій.

У значній мірі поширенню та популяризації у науковому світі Ф. І. сприяв розвиток соціальної історії, а також поява інтересу до антропологічного та психологічного напрямів історії. Саме із зацікавленості історією приватного життя, особистісних стосунків, родинних звичаїв та цінностей індивідів у різні історичні епохи викристилізувався новий напрям історичних досліджень, який і став підґрунтям для формування Ф. І. Слід зауважити, що історія жінок сьогодні – це складний науковий феномен, адже поєднує у собі соціальні, політичні, культурні, психологічні аспекти історії, для вивчення яких застосовуються різноманітні наукові підходи та методи. Величезним досягненням Ф. І. є не лише повернення та реабілітація перших жіночих, у тому числі, й феміністичних досліджень, але й наукове обґрунтування становлення жіночої самосвідомості.

Література: Буряк Л. Фемінологія історична //Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. – К., 2008; Пушкарева Н.Л. Как женщин сделали видимыми // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Выпуск 1 / Под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск, 2001; Пушкарева Н.Л. Рождение исторической феминологии // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – М., 2001; Чикалова И. Женские и гендерные исследования и их субдисциплины. Женская и гендерная история // Женщина. Образование. Демократия. Материалы 4–ой международной междисциплинарной научно–практической конференции. Минск, 7-8 декабря 2001 г. – Минск, 2002; Успенская В.И. Женская история и развитие феминистского сознания // Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете. – Тверь, 2000.

В'ячеслав Мордвінцев

ФЕОД (пізньолат. feodum, feudum від франськ. fehu-od – худоба як майно)

1. У країнах Західної Європи за Середньовіччя – спадкове земельне володіння, надане сеньйором васалу за умови виконання певних обов'язків: несення військової служби, участі в суді чи управлінні, грошової допомоги тощо. У свою чергу, васали частину одержаної землі (або прибутку) передавали

на таких самих умовах у володіння своїм васалам. Так врешті-решт над одним і тим самим земельним володінням виникала так звана «феодальна драбина». Власником Ф. вважався не тільки його безпосередній держатель – васал, а й сеньйор, від якого васал отримав землю, та деякі інші сеньйори, що посідали вище місце у феодальній ієрархії. Питома вага різних прошарків феодальної ієрархії у цій власності протягом Середньовіччя змінювалась. Якщо у перший період історії Ф. (X – XI ст.) спадкові права васалів на Ф. (його попередником був бенефіцій) ще не зміцніли (допустити чи не допустити його спадкоємця до Ф. залежало від сюзерена), а платежі сюзерену (основний з них рельєф – плата за допуск спадкоємця) залишалась волею сеньйора, то у розвинутому Середньовіччі баланс власності докорінно змінився на користь васала, платежі якого стали фіксованими, а його спадкоємець, за умови сплати рельєфу, вступав у володіння феодом безперешкодно, згода сюзерена на відчуження Ф. стала суто формальним актом.

2. Фіксований прибуток (у грошах чи натурою), що одержувався васалом від сеньйора чи «наданий сеньйором васалу». Характерний для кінця XIII – XIV ст., коли головною формою зв'язку між сеньйором і васалом стало уже не умовне земельне надання, а так званий «рентний Ф.», тобто не земельний наділ, а прибуток (рента) з нього, що отримувалась васалом за свою службу від сеньйора.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Бессмертный Ю.Л. Изменение структуры межсеньориальных отношений в Восточной Франции XIII в. // Средние века. – 1965. – Вып. 28; Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – М., 2003.

Микола Рудь

ФЕОДАЛІЗМ – суспільна система, для якої характерна наявність двох основних класів – феодалів (землевласників) і залежних від них селян; при цьому феодали пов'язані один з одним специфічним типом правових відносин, відомих як феодальна ієрархія: той, хто стоїть нижче (васал), отримує за службу земельний наділ (лен, феод чи ф'єф) і залежних селян від того, хто стоїть вище (сеньйора). На чолі феодальної суспільної вертикалі стояв монарх, проте його влада, як правило, виявлялася значно ослабленою у порівнянні з повноваженнями великих сеньйорів, котрі, у свою чергу, не мали абсолютної влади над усіма землевласниками, що стояли нижче їх у феодальній ієрархії (принцип «васал мого васала – не мій васал», що діяв у багатьох країнах континентальної Європи). Селяни працювали на землях, що належали феодалам усіх рівнів, сплачуючи їм феодальну ренту (натуральну, відробіткову, грошову). Пануючий тип економіки за феодального ладу – натуральне господарство.

Етимологічно термін «Ф.» є похідним від поняття феод, тобто спадкового земельного держання, отриманого васалом від сеньйора на умовах несення військової чи іншого виду служби. Ф. сформувався у результаті зіткнення світу пізньої античності зі світом варварським, переважно германським, і синтезу різних елементів цих двох світів. Передумови цього розвитку корінились у варварських завоюваннях Західної Римської імперії у V – VI ст. Соціальні

процеси, що розпочались у результаті цих завоювань і переселень, отримали нові імпульси у ході боротьби з другою хвилею навали VIII – X ст. – нападів на Захід арабів, скандинавів та угорців. Змістом цих соціальних процесів було становлення сеньйорії – осередку суспільства, у якому залежні селяни підкорялись соціально-політичній і економічній владі феодала. Розвиток Ф. знайшов своє відображення в оформленні імунітету – приватної судової влади сеньйора, у становленні таких специфічних форм організації пануючої соціальної верстви, як васалітет і рицарство, що базувались на умовних земельних наданнях – феодах або ленах, у створенні замків і феодальних резиденцій, котрі контролювали навколишню територію.

Характерними рисами Ф. у Західній Європі був високий ступінь політичної децентралізації, дуалізм світської і духовної влад, специфіка європейського міста як центру ремесла і торгівлі, ранній розвиток горизонтальних суспільних структур, публічного приватного права. Ф. знайшов своє відображення у корпоративній структурі суспільства. Корпорації набрали найрізноманітніших форм: міські комуни і союзи міст, ремісничі цехи і купецькі гільдії, сільські общини, всілякі братства і ордени, сеньйоріально-васальні союзи, університети, що складались із земляцтв; єретики, які об’єднувались у релігійні секти і т.і. Найбільш всеохоплюючою і загальнообов’язковою була приналежність до церкви. Індивід шукав союзу з особами рівного статусу і професії, лише в складі корпорації він був здатним знайти і відстояти власну ідентичність. Вважається, що в Європі генеза і розвиток феодальних відносин зайняли приблизно тисячоліття з V ст. (умовний рубіж – падіння Західної Римської імперії у 476 р.) до початку XVI ст., коли вони трансформувались у буржуазне суспільство. Однак, системоутворюючі ознаки Ф., характер соціальної еволюції, що відбувалась у його надрах, витлумачуються в історичній науці неоднозначно. «Ф.» як науковий термін був введений в обіг у ранній Новий час, він використовувався англійськими юристами XVII ст. як позначення типу власності; як суспільно-політичний термін він вперше використовується істориками епохи Просвітництва, котрі трактували його лише як політичну і правову систему, що панувала у середньовічній Європі. Історики-просвітники відносились до Ф., як і до середньовічного періоду у цілому, негативно, ототожнюючи його з пануванням насильства, забобонів і невігластва. Уявлення про Ф., як про етап соціально-економічної історії людства, що відповідав у Європі Середньовіччю, одержало розвиток у французькій історіографії початку XIX ст., насамперед у Ф.Гізо. Науковець основними рисами цього суспільства вважав: умовний характер земельної власності, поєднання земельної власності з верховною владою, ієрархічну структуру класу феодальних землевласників. Історична наука XIX ст. тлумачила Ф. по-різному: як етап політичної роздробленості, як соціально-юридичний становий порядок, як специфічну форму військової організації сеньйорів і васалів, засновану на особистій вірності і службі, як панування великого привілейованого землеволодіння, нарешті, як суспільно-економічну формацію, що базується на експлуатації великими землевласниками залежних від них селян. Ці багато в чому не сумісні характеристики Ф. виходили або з більш вузького розуміння (у юридичному чи

військово-політичному аспекті), або з системного його тлумачення, котре передбачає, що Ф. охоплював усі рівні соціального, політичного, правового, економічного і релігійно-ідеологічного життя. Згідно марксистській інтерпретації історії, Ф. включав у себе як «базисні» відносини (дрібне виробництво, підпорядковане великому землеволодінню), так і юридичну, політичну та ідеологічну «надбудову». Ф., з цієї точки зору, являв собою необхідну фазу всесвітньо-історичного розвитку, котрій передували первіснообщинний лад і рабовласницька формація і за якою неминуче йшов капіталістичний спосіб виробництва. Хоча теорія К. Маркса базувалась переважно на вивченні історії Європи, історики, що дотримувались цієї теорії, виходячи з її логіки, шукали Ф. у різних регіонах світу. Навпаки, ті історики ХХ ст., котрі збагатили свій понятійний апарат спостереженнями соціо-культурної антропології і порвали з всеохоплюючими філософсько-історичними концепціями, схильні були інтерпретувати Ф. радше як феномен, притаманний переважно одній лише середньовічній Західній Європі. Проблема Ф. породила у ХХ ст. величезну літературу. Вона викликала інтерес в істориків, філософів, соціологів, культурологів, публіцистів. Найбільш вагомий внесок у її розробку зробила французька історіографія, насамперед М.Блок і Ж.Дюбі. Підходячи комплексно до вивчення Ф., головні ознаки цього ладу М.Блок бачив у підкоренні селян їх феодалам, у наявності феодів, що надавались за службу, у пануванні відносин покірності і покровительства всередині військового класу у вигляді васалітету і розпиленні політичної влади, що породжувала анархію, котра лише поступово слабшала із посиленням держави у другий період Ф. (ХІ – ХІІІ ст.). Погляди М.Блока на Ф. мали значний вплив на зарубіжну медієвістику ХХ ст., зокрема, на істориків школи «нової історії», що вийшла зі школи «Анналів» у Франції, одним із засновників якої він був. Особливий інтерес серед представників школи «нової історії» являють погляди на Ф. відомого французького медієвіста Ж.Дюбі. Так само, як і М.Блок, він вбачає у Ф. цілісну систему економічних, ідеологічних і соціально-психологічних структур. Втім панування феодалів у західноєвропейському середньовічному суспільстві, на думку Ж.Дюбі, обумовлювала не їх економічна могутність (велика земельна власність), а політичні функції передані їм державою. Так формується економічна (велике землеволодіння) і соціальна (сеньйоріальний лад) структура феодального суспільства.

Література: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2002; Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей. Человек в истории. – М., 2006; Дюби Ж. Европа в средние века /Пер. с фр. – Смоленск, 1994.

Микола Рудь

ФЕТВА (араб., перс., тур. «роз'яснення») – в ісламській цивілізаційній традиції богословсько-правовий висновок, зроблений уповноваженим знавцем шаріату і спрямований на роз'яснення окремих шаріатських настанов або на розтлумачення не до кінця врегульованого шаріатом політичного, правового, майнового чи династійного казусу. Протягом першого століття ісламу Ф.

видавалися безпосередньо халіфами. В подальшому формулювалися у письмовій формі найвидатнішими ісламськими факіхами (знавцями мусульманського богослов'я і права). Зазвичай Ф. видавалася у відповідь на офіційний запит правителя, але могла видаватися і без такого запиту чи навіть всупереч його волі, що зробило її ефективним інструментом контролю ісламського духовенства за діями світської влади.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ФЕТИШИЗМ (від португ. feitiço – талісман) – первісне релігійне уявлення про надприродні властивості певних предметів.

В літературі існує вузьке та широке розуміння Ф. Перше передбачає шанування неживих земних предметів. Ф. в широкому сенсі – поклоніння будь-яким матеріальним предметам, включно з небесними тілами, тваринами та людьми – в такому вигляді Ф. набуває багато спільних рис з первісним анімізмом. Інколи поняття ще більше розширюється – в нього включається не тільки об'єкти поклоніння, але і матеріальні приладдя культу (одяг, посуд та ін.). Деякі автори взагалі вважали Ф. найдавнішою формою релігійних уявлень. Так, Дж. Леббок поділив історію релігії на сім стадій – атеїзм, Ф., тотемізм, шаманізм, поклоніння ідолам, політеїзм, монотеїзм.

За думкою С.О. Токарєва, Ф. неможливо розглядати як окрему форму культу, бо він супроводжує будь-яку фазу розвитку релігійних уявлень: фетишистські вірування утворюють невід'ємну частину світогляду як у первісних суспільств, так і в сучасних релігіях. Психологічною основою виникнення Ф. є уявлення про те, що всі об'єкти та явища оточуючого світу окрім видимих властивостей, наділені ще й невидимими, містичними якостями, що можуть впливати на життя людини та колективу. Такі уявлення виникли з особливостей первісного «паралогічного» мислення, що не розрізняло сам об'єкт та емоційне враження від нього.

Про зв'язок Ф. з іншими релігійними уявленнями свідчить культова практика австралійських аборигенів вшановування чуринг, що являлись священними предметами клану і належали до певного тотема. В більш розвинутій індивідуальній формі Ф. зафіксований серед племен Західної Африки, традиційною та пануючою релігією яких є культ загально-племінних та родових предків-покровителів. Але, окрім спільного вшановування предків, кожна людина могла отримати собі і індивідуального божка – фетиша – у вигляді будь-якого каменю або дерев'яної фігурки, яку вона сама і вирізає. Цей фетиш перевіряється на «корисність», і якщо в його силі немає сумнівів, то його володар приносить йому жертви приватним порядком. Свідчення про індивідуальний Ф. досить широко представлені етнографічною наукою – у представників народів Півночі (чукчі) часто існують особисті «захисники» – антропоморфні фігурки, зроблені з дерева чи шкурки тварини, що носяться на шиї або на поясі.

В сучасному світі Ф. проявляється в релігійній практиці у вигляді вшановування чи поклоніння реліквіям – іконам, символам, мощам. В менш яскравій формі та ж сама категорія вірувань у вигляді пережитків поширена значно ширше – звичай носіння амулетів, які відіграють роль особистих надприродних захисників людини.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. – К., 2002; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. – М., 1930.

Павло Шидловський

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ (філіграннознавство) (від лат. filum – нитка, granum – зерно; фр. les filigranes – виріб з дроту; італ. filigrana – витончений виріб) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію паперу та водяних знаків (філіграней) на ньому. Основне завдання Ф. полягає у визначенні часу та місця написання недатованого документа, рукописного або друкованого видання, дослідження технології виробництва та розповсюдження паперу, історії заснування папірень, їх центрів та діяльності.

Ф. як наукова дисципліна виникла у ХУІІІ ст., а отримала розвиток та поширення на межі XIX – XX ст. Традиційно вона вважалась складовою палеографії, а у другій чверті XX ст. відмежувалась, утворивши окрему науку зі своїми завданнями та предметом дослідження.

В Україні перші наукові філігранологічні розробки припадають на середину XIX ст. Найбільш рання публікація водяних знаків (1842 р.) належить львівському історику О. Батовському, який, описуючи середньовічну хроніку Бежановського, представив у вигляді літографії водяний знак XVII ст. 1843 р. він опублікував ще сім філіграней. Перше дослідження історії папірництва в Україні підготував Д. Зубрицький (1844 р.), котрий актуалізував відомості про заснування Брюховицької папірні поблизу Львова у XVI ст. П. Троцький 1865 р. описав папір, на якому друкувалися видання Києво-Печерської Лаври у другій половині XVII ст. Філіграні лаврської папірні та історію радомишльської папірні XVII ст. опублікував у 1916 – 1918 рр. Ф. Титов. У XX ст. Ф. займалися К. Бадецький, О. Вітвіцька, Я. Дашкевич, І. Каманін, І. Крип’якевич, С. Маслов, О. Мацюк, Л. Проценко, В. Романовський та ін.

Основним об’єктом вивчення Ф. є філігрань (український відповідник «водяний знак») – прозоре, що видно оком на світло зображення (візерунок) на папері, спеціально зроблений під час його виготовлення. У початковому значенні філігрань – це майстерно виготовлений художній виріб із переплетеного і з’єднаного між собою тонкого металевого дроту та зерен, що являв собою ювелірну прикрасу. У паперовому виробництві філігрань – ознака для комплексної атрибуції паперу, його якісного складу, часу та місця виготовлення, поширення паперової продукції.

Вперше водяний знак на папері з'явився у 1282 р. в Італії (м. Фабріано) у формі хреста. У Росії його поява датується кінцем XVII – початком XVIII ст. Для українських філіграней кінця XVIII – першої половини XIX ст. характерна наявність не лише прізвища власника папірні чи майстра, а й назви населеного

пункту, де була розташована паперова фабрика.

Сюжетом для створення філіграней слугували різні предмети: глечики, ключі, звірі, птахи, рослини, герби міст і країн, дати, інколи зображення людини тощо. Літери на філігранях позначали імена і прізвища майстрів і власників паперових фабрик, а також назви населеного пункту, де виготовлявся папір.

Філігрань характерна для паперу європейського виробництва. Спершу для виробництва паперу використовували конопляне або льняне ганчір'я. Технологічний процес складався з варіння, промивання, дрібнення та відбілення у вапні ганчір'яної паперової маси, яку виливали у форми (чани), на дні яких робилася сітка з тонкого дроту, викладена контурним малюнком. Дротяна сітка і малюнок затримували рідку паперову масу, не дозволяючи їй осісти на дно форми. Після того, як зайва вода стікала через сітку, ще м'яті і вологі аркуші перекладалися шарами жорсткого сукна або войлока і пропускались через прес для вилучення залишків вологи. Потім їх проклеювали, розгладжували, лощили. Оскільки на дротяному сітчастому малюнку паперова маса затримувалася, вона утворювала більш тонкий шар, що на готовому паперовому листі давав прозоре зображення (філігрань). Горизонтальні лінії сітки отримали назву «вержер» (vergeurs); вони були більш вузькими і розташовувались досить щільно; вертикальні лінії – «понтюзо» (pontuseaux) – були ширшими і знаходились на більшій відстані одна від одної. І «понтюзо», і «вержер» добре проглядаються на світло.

Оскільки технологія виготовлення філіграней була досить недосконалою і форми, в яких відбувався виробничий процес паперу швидко виходили з ладу і на зміну їм виготовлялись нові, разом з цим змінювались і малюнки філіграней. Різні філіграні однієї назви, тобто ті, які означають один предмет у Ф. об'єднуються у типи. Однотипові філіграні, що відрізняються деталями називаються різновидами. Різновиди, в свою чергу, поділяються на варіанти і т. ін. Характерними філігранями для українських паперових фабрик XVI – XVIII ст. були герби, пізніше написи і знаки. До найбільш ранніх можна віднести знаки, виготовлені у папірні, яку заснував Єлисей Плетенецький у Києво-Печерській Лаврі наприкінці першої чверті XVII ст. На філігранях зображені герби Є. Плетенецького і З. Копистенського. Відома і філігрань папірні гетьмана Івана Мазепи (Чернігів, 1708 р.).

У 1667, 1774, 1778, 1787, 1791 рр. у Росії було прийнято низку постанов щодо маркування паперу. Зазначалося, що на папері мали бути позначені рік і місяць виготовлення, а також ім'я і прізвище фабриканта; згодом вимагалося, щоб на аркушах зазначався сорт паперу, назва папірні і знак (штемпель) фабрики.

З початку XX ст. у палеографічній практиці застосовується метод описування філіграней як обов'язковий елемент їхньої зовнішньої критики. Цим методом послуговувалися В. Перетц, В. Розов, С. Маслов. Перший український альбом філіграней видали І. Каманін та О. Вітвіцька (1923 р.). Він умістив 1336 філігранологічних знаків, скопійованих з судово-адміністративних книг східної та західної Волині за проміжок часу від середини XVI до кінця XVII ст. Нині в історіографії Ф. наявні чотири опублікованих альбоми водяних знаків, де

представлено понад 2500 філіграней.

Наукові межі сучасних досліджень з Ф. поряд з вивченням водяних знаків на папері включають й історію українських папірень, виробництво та поширення паперу, його символіку та геральдичні знаки, економічні зв'язки, генеалогію виробників і власників, торгівлю папером тощо.

Наявність філіграні і правильна її атрибуція дає можливість досліднику визначити час і місце виготовлення паперу, а відтак з більшою вірогідністю датувати документ.

Література: Войцехівська І. Н. Палеографія // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. – К., 2008; Дашкевич Я. Р. Філігранологія та завдання українського джерелознавства // ЗНТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – Т. CCXL; Дзебан А. О., Мацюк О. Я. Филигранология: История и задачи исследований на Украине // Филигранологические исследования. Теория, методика, практика: сб. науч. тр. – Л., 1990; Филигранология // Специальные исторические дисциплины / Замлинский В. А. и др. – К., 1992.

Ірина Войцехівська

ФІЛЬВАРОК (пол. folwark, від нім. vorwerk – хутір, маєток з будівлями, ферма, господарство) – 1) у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV – XIX ст. панський сільськогосподарський хутір, багатогалузеве господарство (рільниче або рільничо-скотарське), орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж; 2) комплекс земельних угідь, на яких великий землевласник вів власне господарство, використовуючи працю кріпаків. За панщини у Ф. використовувалася праця кріпосних селян, пізніше – наймана.

В українських землях Ф. вперше з'явилися в Галичині після запровадження польським королем Казимиром IV кріпацтва у 1447 р. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання почала широко запроваджуватися після Люблінської унії 1569 р. Розквіт Ф відбувся у XVI – середині XVII ст. У зв'язку з розвитком внутрішнього і особливо зовнішнього ринку (мануфактурне виробництво західноєвропейських країн потребувало сільськогосподарської сировини) у великих землевласників виникла потреба організації власного господарства з виробництвом хліба на продаж і переробкою сільськогосподарської продукції. З іншого боку, новосформований шляхетський стан Великого князівства Литовського прагнув економічної стабільності господарства в умовах постійного перебування шляхтичів у військових походах. Згідно з «Уставою на волоки» (1557 р.) спочатку на великокнязівських (державних землях) Великого князівства Литовського було проведено «волочну поміру» і кращі землі віддано під Ф. Селяни зобов'язувалися виконувати дводенну панщину на тиждень з однієї волоки землі, що була у їхньому користуванні. У приватних маєтках магнати та шляхта також стали запроваджувати Ф. як найбільш економічно вигідні для них господарства. Поширенню Ф. сприяло не тільки обезземелення селян, але і наявність великої

кількості вільних земель та колонізаційний процес у напрямку на схід і південний схід України. Сільськогосподарська продукція у Ф. не лише вироблялась, але і переороблялася й відправлялася великими партіями на зовнішні та внутрішні ринки у вигляді напівфабрикатів.

За «Уставою на волоки» безпосереднє управління Ф. здійснював «двірник», котрий слідкував за дотриманням визначених для фільваркового господарства вимог щодо його розмірів та способу ведення. Подекуди Ф. мали тваринницький характер (вирощування волів). Інші Ф. поширили свою діяльність на сільськогосподарські промисли (виготовлення поташу, бортництво, гуральництво).

З другої половини XVII ст. відбувається занепад Ф. господарства. У XIX ст. Ф. через неприбутковість, брак сучасної сільськогосподарської техніки і коштів, робочої сили почали занепадати (у Гетьманщині Ф. зникли ще у серед. XVII ст.), особливо цей процес посилився після звільнення селян з кріпацтва. Власники Ф. починають використовували найману працю. На Правобережжі і в Галичині Ф. також називали панські (шляхетські) господарства й угіддя аж до революції 1917 р., а в окремих випадках і польські господарства міжвоєнного періоду.

Нагадуванням про Ф. залишилися польські та старі українські географічні назви, як то Folwarki, Folwarki Tylwickie, Folwarki Wielkie.

Література: Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000; Тимочко Н.О. Економічна історія України: Навч. посіб. – К., 2005.

Леонід Могильний

ФОЛЬКЛОР – це усна творчість народу. Термін «Ф.» (англ. folk — народ, lore – мудрість, знання) вперше вжитий у 1846 р. англійським археологом В.Томсом на позначення «неписаної історії, що фіксує залишки давніх вірувань і звичаїв в сучасній цивілізації». Отже, словом Ф. було найменовано всю сукупність знань народу і знань про народ.

Спершу термін «Ф.» в європейській та американській науці продовжував бути надто широким, сумарним, невиразним. Під ним розуміли «народні знання» найрізноманітнішого змісту і характеру, поза критеріями як соціальними, так і художніми, включаючи, наприклад, такі галузі «народного знання», як народна медицина, народна ветеринарія, звичаєве право тощо. Так, в «Енциклопедії американській» Ф. визначається як «швидко зникаючі» рештки старих пісень і оповідань, уявлень і вірувань, традицій і забобонів, обрядів і звичаїв простого люду панівних націй, а також усна творчість підлеглих, колонізованих, «неповноцінних» народів, якими вважалися, наприклад, індійські племена Північної Америки, негрів південних штатів США та ін. Предметне поле Ф. то розширювалося (включаючи не тільки духовну, а й матеріальну культуру народу), то звужувалося (до творів усної народної творчості). Офіційно це поняття було визнано англійським Фольклорним товариством у 1879 р.

В українській науці термін «Ф.» у 80-х роках XIX ст. почав вживати М. Драгоманов. В українській науці XIX ст. стосовно усної творчості вживались

поняття «народна словесність» (О. Веселовський, О. Потебня), «усна народна словесність» (Ф. Буслаєв), «народна поезія» (І. Франко), в радянські часи – «народна поетична творчість», «уснопоетична творчість». Часто усні твори і розвідки про народну творчість включались як складова частина до етнографії, науки про матеріальну і духовну культуру народу та його побут. З початком XX ст. термін «Ф.» став використовуватися для визначення словесної усної народної творчості.

Словесність – це творчість, виявлена в слові, як усному, так і письмовому. («Толковый словарь русского языка» за ред. Ушакова). Народна словесність – сума всіх пісень, згадок, оповідань, приказок і т.ін., які творяться в широких масах народу, а не письменниками-професіоналами, там живуть, розвиваються, шліфуються і побутують (М. Рильський).

У 1985 р. на нараді урядових експертів зі збереження Ф. при ЮНЕСКО було вироблене широке визначення Ф. для подолання термінологічної невпорядкованості, притаманної новітнім дослідженням: «Ф. – це колективна, заснована на традиціях творчість груп чи індивідів, зумовлена надіями і сподіваннями спільноти як адекватне вираження її культурної та соціальної самобутності; фольклорні зразки та цінності передаються усно, шляхом імітації та іншими каналами. Його форми охоплюють мову, слово, поезію, музику, жести, танці, міфи, обряди, ремесла, архітектуру та інші різновди художньої творчості.»

Ознаки Ф.:

1. Ф. – явище колективне. Це одна з найістотніших ознак усної творчості. Народ протягом багатьох століть складав поетичні твори, шліфував їх, передавав із покоління в покоління. Колективне у Ф. виявляється і в тому, що кожний виконавець залежно від потреби чи особистого творчого задуму може змінити твір. Наприклад, виконавець народної думи, знаючи, які перед ним слухачі, міг відповідно інтерпретувати текст.

2. Колективність народнопоетичної творчості породила і похідну її рису – анонімність. При колективній творчості авторство неможливе, а коли народний твір на початку свого існування мав ім'я автора, то в процесі свого побутування він його втрачав, воно просто забувалося виконавцями. Тільки в поодиноких випадках за твором закріплювалось ім'я автора. Наприклад, кілька пісень XVII ст. приписуються народній поетесі і співачці Марусі Чурай («За світ встали козаченьки», «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці»), дума про Сорочинські події 1905 р. – кобзареві Михайлу Кравченку.

3. Також Ф. властива імпровізаційність – творення без попередньої підготовки. Виконавець не просто відтворював текст, але й був співавтором прочитаного, проспіваного.

4. Однією з найістотніших ознак фольклорних творів є їх варіантність. Традиційні твори в кожному новому виконанні актуалізуються по-іншому, водночас зберігаючи змістову та поетичну традиційну спадкоємність, що дає підстави визначати їхні взаємини як варіантні. Варіативність виникає внаслідок тривалого побутування творів в усному виконанні в народному середовищі, часто в різних місцевостях, і залежить від характеру творчого сприйняття їх

народом.

5. Важливою ознакою народної творчості є традиційність, тобто відносна сталість словесного тексту. Зокрема, найдавніший текст думи «Козак Голота», записаний у 1610 р., дуже близький до запису XIX ст. Ця обставина є дуже важливою для науки, оскільки дає змогу зробити узагальнення про особливості фольклорних жанрів далекого минулого.

6. Традиційність зумовлена також усною формою побутування фольклорних творів, які треба обов'язково запам'ятовувати. Ф. передається між людьми засобами безпосередньої комунікації. Тобто необхідною умовою є фіксація творів у пам'яті. Усність Ф. зумовила й такі його риси, як безперервність існування і передача від покоління до покоління.

Література: Гриця С.Й. Фольклор у просторі та часі. – Тернопіль, 2000; Кирчів Р.Ф. Двадцяте століття в українському фольклорі. – Львів, 2010; Росовецький С.К. Український фольклор у теоретичному висвітленні: підручник для студ. вищих навч. закл. – К., 2008; Руснак І.Є. Українськй фольклор: навчальний посібник. – К., 2010; Семеног О. М. Український фольклор: Навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. пед. навч. закл. – Глухів, 2004.

Наталія Громова

ФОЛЬКЛОРИСТИКА – наука, що досліджує закономірності й особливості розвитку, характер і природу, сутність і тематику, специфіку фольклору. Термін «Ф.» буквально означає «вивчення фольклору» (англ. folk – народ, lore – мудрість, знання).

У Європі Ф. зародилась у другій половині XVIII ст. Тривалий час її вважали проміжною ланкою між філологією й етнологією. Однак вона має власні історію, об'єкт дослідження, польову – практику і методики, послуговується також пізнавальним інструментарієм інших наук. Основними завданнями фольклористики є: збирання, систематизація і видання творів усної народної творчості; дослідження загальнотеоретичних проблем фольклору і його історії; з'ясування змісту фольклору, його ролі у суспільному і культурному житті народу, його національної специфіки; дослідження міфологічного мислення представників традиційної культурі, ритуального контексту фольклорних творів; вивчення етапів розвитку науки про фольклор; з'ясування взаємозв'язків фольклору з іншими видами народного і професійного мистецтва, насамперед, з художньою літературою, музикою, театром.

Залежно від вирішення конкретних завдань у структурі фольклористики розрізняють теорію фольклору, історію фольклору, текстологію фольклору, класифікацію та систематизацію фольклору, які тісно взаємопов'язані між собою.

Теорія фольклору вивчає сутність фольклору як специфічного синкретичного явища народної культури, художнього мислення народу; типологію фольклорних форм, що дає змогу виявляти загальнолюдські, національні, локальні та регіональні особливості фольклору; способи побутування, збереження й усної передачі фольклорних текстів у часопросторі. Зрештою, теорія фольклору розробляє термінологію (вдосконалює існуючу, окреслює

предметне поле нових понять) і переймається змістом навчальних дисциплін.

Історія фольклору займається створенням загальної історії усної народної творчості; дослідженням поетики вербального, музичного і пластичного фольклору; реконструюванням архаїчних народнопоетичних пластів – палеофольклору; вивченням фольклору як системи в його видовому і жанровому розмаїтті; розвитком окремих напрямів фольклористики як філологічної науки; інтерпретацією сучасних фольклорних форм; дослідженням фольклорних взаємозв'язків на жанровому, міжжанровому, образному, стильовому та інших рівнях; осмисленням фольклору в контексті етнокультурного ландшафту (в історичному, етнографічному, культурному і природно-географічному середовищах).

Текстологія фольклору досліджує специфіку фольклорних текстів (варіантів, редакцій, версій, інваріантів, гіпертекстів тощо), зв'язок словесних текстів з музикою, драматичною грою, голосом, інтонацією, жестами, мімікою; розробляє спеціальні методики і принципи текстологічної експертизи і правила наукового фіксування фольклорних текстів на паперових, аудіо-, відео- носіях.

Окремий щабель у структурі Ф. займають класифікація і систематизація фольклору, в компетенції яких – максимальне уточнення обсягу окремих розділів фольклору (вербального, музичного, хореографічного); розроблення різних класифікацій (наприклад, поділ на обрядовий і необрядовий фольклор, роди, жанри, види тощо) і систематизування сюжетів та інших елементів поетики; створення жанрових, хронологічних, тематичних, регіональних та інших фольклорних покажчиків; розроблення принципів формальної систематизації фольклору із застосуванням комп'ютерної техніки.

Ф. тісно пов'язана з етнологією та етнографією, історією, музикознавством (передовсім етномузикознавством), літературознавством, лінгвістикою, релігієзнавством, естетикою, етикою, філософією, хореографією, театрознавством, етнопсихологією тощо.

Література: Дмитренко М.К. Українська фольклористика: Історія, теорія, практика. – К., 2001; Росовецький С.К. Український фольклор у теоретичному висвітленні: підручник для студ. вищих навч. закл. – К., 2008; Руснак І. Є. Українськй фольклор: навчальний посібник. – К., 2010; Українська фольклористика: словник-довідник / М.Чорнопиский (уклад.і заг.ред.). – Тернопіль., 2008.

Наталія Громова

ФОРМИ КУЛЬТУРИ ДУХОВНІ представлені релігією, філософією, освітою, правом. Це водночас основні напрями розвитку духовної культури, тобто такої сфери людської діяльності, що охоплює різні сторони духовного життя людини та суспільства. Тому духовна культура включає у себе форми суспільної свідомості (політичну, правову, моральну, релігійну, естетичну, філософію, інші науки) та втілення їх у мистецьких пам'ятках людської діяльності, бо створені людською діяльністю предмети репрезентують собою опредмечену думку. Духовною культурою є явища не тільки пов'язані із свідомістю, а з інтелектуальною та емоційно – психологічною діяльністю людини, – це мова,

звичаї, вірування тощо. Духовна культура задовольняє наші інтелектуальні та емоційні потреби. Завдяки закріпленню у знаках, символах, організаційних формах вона стає відносно самостійною від свого творця – людини.

Нові методологічні засади у вивченні такого глибокого і складного явища як Ф. К. Д. полягають у наступному. Безперечно, матеріальне забезпечує життєдіяльність духовного, проте було б досить необачливо говорити про повну відповідність між розвитком матеріальної бази суспільства і розвитком його духовності. Загальновідомо, що за умов високого рівня розвитку матеріальної культури соціуму його духовна культура може перебувати на низькому рівні, і навпаки. Хоч на практиці духовне і матеріальне взаємодоповнюються, однак розвиток духовності має самостійну природу (що заперечується адептами діалектичного матеріалізму). З іншого боку, виділення світоглядної сутності культури дозволяє розглядати її як діяльність людського духу і одночасно не зводити усе культурне надбання виключно до духовної культури.

У вужчому розумінні Ф. К. Д. – це рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності.

Результати культурної діяльності, перш за все, репрезентовані в системі духовних цінностей, у продуктах духовної праці. Історія людства – це свого роду інтелектуальні змагання, суть яких – духовне удосконалення. Ще німецький просвітитель І. Г. Гердер вважав, що культура є способом реалізації людського генію, який дає людині можливість транслювати духовні цінності через мовлення. Плідна ідея у розумінні Ф. К. Д. пов’язана із реалізацією у цінностях творчих можливостей людини. У цій ідеї закладена фундаментальна функція культури – креативна (творча). Звертаючись до творчості видатних представників науки, неможливо не помітити, що їх титанічні зусилля призводили до прориву із однієї культурної парадигми до іншої. Осмислюючи та переосмислюючи минуле, і мислитель, і вчений, і винахідник творять нові цінності, збагачуючи предметний світ культури. Водночас людина сама по собі є культурною цінністю, і найважливішу частину цієї цінності складають її творчі можливості, увесь механізм реалізації замислів та планів.

Однією з глобальних сучасних проблем є культурна катастрофа, адже жодні економічні успіхи та політичні свободи не вважаються довготривалими, якщо існує небезпека занепаду духовних та моральних цінностей.

Література: Гіптерс З. В. Культурологічний словник – довідник. – К., 2006; Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій /За ред. А. К. Бичко. – К., 1992..

Олена Петасюк

.**ФОРМИ КУЛЬТУРИ МАТЕРІАЛЬНІ** у широкому розумінні репрезентовані сукупністю матеріальних цінностей, створюваних народом у процесі його історичної діяльності (знаряддя праці, одяг, взуття, їжа, транспортні засоби, механізми, пам’ятники, житло, речі повсякденного користування, зброя, військова та побутова техніка, ін.). Бо в історичному сенсі під терміном культура розуміється певний рівень розвитку суспільства, який знайшов свій вираз у створюваних людьми матеріальних та духовних цінностях. Відповідно до цього,

з точки зору культурологічної, виділяють матеріальні форми або вияви культури: архітектура, скульптура, живопис, графіка, література, музика, театр, кіно, цирк, декоративно – ужиткове мистецтво тощо. Сучасне розуміння взаємодії матеріальних та духовних форм полягає у тому, що її неможливо чітко поділити на дві сфери. Про це красномовно свідчать такі приклади як колчан для стріл чи амфора, які мають матеріальну та естетичну цінність. Так, архітектура розглядається передусім як мистецтво створення будівель споруд та їх комплексів. Це явище матеріальної культури і водночас один із провідних видів пластичного мистецтва. Або художня література, з одного боку – це різновид мистецтва, з іншої – особлива форма суспільної свідомості, що зображує дійсність у художніх образах. У художніх сценічних образах відображає дійсність театр, проте його поява зумовлена джерелами народної творчості, трудовими та релігійними обрядами.

Згідно із вітчизняною досліджувальною традицією ХХ ст., вивчення культури відбувалось у рамках філософської думки, яка намагалася виробити цілісний, системний підхід до аналізу культури як соціального явища. З його позицій сутність культури розглядалася як універсальна властивість суспільства. В межах такого підходу створювався штучний поділ цілісного культурного процесу на матеріальний і духовний рівень. Подібне широке розуміння культури стало в марксистській літературі загальновживаним. Згодом розвиток філософсько – культурологічної думки виявив обмеженість даного підходу до аналізу культури. Витоком, який об’єднав різні погляди на суть культури, став діяльнісний підхід, який дав змогу створити різнобарвні моделі культури як цілісної системи. В його межах виділяються наступні найпоширеніші позиції: культура – процес творчої діяльності, в межах якої відбувається самотворення людини як суб’єкта культурно-історичного процесу; культура – специфічний засіб людської діяльності, що забезпечує збереження і відтворення цивілізації в умовах мінливості навколишнього світу. Різні орієнтації не слід розглядати як діаметрально протилежні, бо вони доповнюють одна одну. Їх спільною методологічною базою є прагнення пояснити культуру, виходячи з сутності людської діяльності, різниця ж полягає тільки в тому, що для одних дослідників культура – це засіб людської діяльності, для інших – особливий вид творчості.

Література: Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій /За ред. А. К. Бичко. – К., 1992; Українська культура: історія та сучасність: Навч. посібник – Львів, 1994.

Олена Петасюк

ФРАТРІЯ (від грец. φ(ρ)ατρία – братство) – один із головних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я – рід – Ф. – плем'я. Ф. як підрозділ племені складалася з кількох родів, які здебільшого походили від одного первісного роду. Як і рід, Ф. були екзогамні. Шлюбні стосунки здійснювалися переважно між членами двох Ф., що відбивало дуальну структуру первісного суспільства. У первісному суспільстві Ф. виконувала значні суспільні та релігійні функції, що спостерігалося в багатьох давніх народів як пережиток первісного ладу, наприклад в афінських греків.

Михайло Гладких

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ (від лат. fundamentum – основа) – поняття, яким характеризують теоретичні засади і організовану практику, спрямовану на захист і збереження основ (фундаменту) певних цінностей, що увійшли в суперечність з новими суспільними тенденціями, процесами, явищами. Ф. є проявом свавільного опору процесу оновлення, модернізації. У більшості випадків поняття Ф. потребує термінологічного уточнення сфери його застосування.

Вперше в суспільно-політичну лексику поняття «Ф.» увійшло в XIX ст. Тоді в сфері релігії і теології воно позначало протидію модернізму, який набирав силу в зв'язку із здійсненим І.Кантом поворотом у філософії. Модерністські позиції, проти яких виступала як католицька, так і протестантська церква, відображали проникнення духу Просвітництва в теологію і релігію, що відобилося в літературній і історичній критиці Біблії, в обмеженні І.Кантом ролі релігії лише функцією гаранта моралі, в науковій ідеї еволюційного походження людини.

На початку XX ст. поняттям «Ф.» характеризували певний варіант протестантської набожності в США. З 70-х років XX ст. загальну увагу в світі привернув ісламський Ф., оскільки в Ірані шляхом масового революційного перевороту йому вдалося прийти до влади з войовничими антизахідними гаслами. Відтоді він відіграє значну політичну роль в ряді ісламських країн. Прояви фундаменталістської духовної позиції чи руху сьогодні мають місце майже в усіх великих релігіях, навіть в таких, які з огляду на відсутність розробленої догматики, як наприклад індуїзм, здавалося б повинні мати стійкий імунітет відносно фундаменталістських спокус.

Прояви Ф. трапляються також і в нерелігійних ідеологіях і рухах, як наприклад ортодоксальний марксизм-ленінізм чи метафізичні різновиди екологічного руху. Ф. як теоретичний принцип і певним чином організована практика антимодернізації має сьогодні стільки ж форм і проявів, скільки їх має сам всесвітній процес модернізації. В своїх теоретико-пізнавальних засадах Ф. не має певного характерного змісту, який би лежав в основі його ідеології. Однак у формах його проявів характерним є прагнення уникати щонайменших сумнівів та критики своїх постулатів, а відповідно – уникати будь-якого діалогу чи дискусії.

Спираючись у своїх войовничих політичних формах на таку певним чином імунізовану основу, Ф. прагне легітимізувати претензії на владу і панівне становище. Не допускаючи жодних спроб критики, сумнівів, діалогу, альтернативи відносно системи власних поглядів, Ф. зпричиняє в політичній сфері цілковите або вибіркове нехтування правами людини, принципами демократії, відкидає плюралізм та толерантність в ім'я уявної істини, якою начебто володіє лише він сам.

З комунікативно-теоретичної точки зору Ф. є формою систематичного спотворення комунікації. Діалог передбачає, що однаково здатні до суджень

суб’єкти можуть свідомо сперечатися, дискутувати відносно різних думок, інтересів і поглядів. Не може бути жодної точки зору, яку апріорі слід визнати єдино вірною і керівництвом до дії. Ф. розглядає конфлікт як зраду і виставляє суперника ворогом блага та істини. Тому він не може визнати у опонента здатність до раціонального судження і вимушений замість стратегії діалогу ставити стратегію умовляння чи перевиховання або просто компроментації.

Причини виникнення та поширення релігійного чи політичного Ф. можна знаходити в індивідуально-психологічній, соціологічній, культурно-філософській чи навіть антропологічній площині. Якщо розглядати Ф. як довільне проголошення імунізованої від критики певної абсолютної визначеності в сучасних умовах мінливої, відносної невизначеності, то причини і мотиви в психологічному плані полягатимуть в нездатності індивіда витримувати складні і багатозначні ситуації; в соціологічному плані – це нездатність забезпечити соціальну ідентичність в плюралізованому суспільстві; в політичному плані – недостатня спроможність жити в умовах демократії, широкого плюралізму і відкритої конкуренції; в культурно-філософському плані – це нездатність прилаштовуватися до мінливих умов сучасного світу.

Олександр Іванов

Х

ХАДЖ (араб. аль-хаджж – «потяг до уславленого», паломництво) – один із п’яти «стовпів» (рукн) ісламу, запроваджений і започаткований пророком Мухаммедом ібн Абдаллахом обов’язок кожного мусульманина хоча б раз за життя здійснити паломництво до священних для ісламу місць в районі західноаравійського міста Мекка. Поява інституту мусульманського Х. пов’язана з компромісом, досягненим між керованою Мухаммедом общиною мусульман (умма) і язичниками Мекки, де найвпливовішим на той момент родом був рід Омейядів, результатом чого стало формування цілісної арабо-мусульманської держави. Метою компромісу з боку Мухаммеда було збереження інституту релігійного паломництва, як важливого інструменту консолідації ісламської спільноти, та його одночасна «аравізація» після розриву Мухаммеда з іудеями Медини, внаслідок чого киблою (напрямом, куди обернувшись обличчям має молитися мусульманин) замість напряму на Єрусалим була проголошена Мекка. Метою компромісу з боку Омейядів було збереження самого інституту масового релігійного паломництва до Мекки взагалі та до центрального мекканського храму Кааба зокрема, «ключами» від якого розпоряджалися Омейяди, оскільки доходи від прочан з язичницьких часів були одним з основних джерел існування мекканської громади і втрата означених прибутків ставила останню у дуже складне матеріальне становище. Щоб підкреслити легітимність і нову мусульманську релігійну насиченість Х. Мухаммед спочатку здійснив у 629 р. перше паломництво до Кааби, протягом

якого «звільнив» її від усіх язичницьких ідолів, а в ході свого другого «прощального» Х. у 632 р. визначив його основні «обряди» (манасік аль-хаджж). Вони передбачають, що Х. починається з прибуттям прочан до Мекки сьомого дня останнього 12-го «паломницького» місяця зул-хіджжа і триває до 14-го дня означеного місяця та включає ритуалізоване відвідування храму Кааба, «стояння» на горі Арафат, кидання в долині Міна камінців у кам'яні стовпи, що символізують Ібліса (мусульманського диявола), принесення в жертву тварин та бриття голови, після чого той, хто виконав усі атрибути Х., здобуває почесне звання хаджи та право носити зелену чалму. Необов'язковим, але популярним додатком до Х. є відвідування Медини, де похований пророк Мухаммед і три із чотирьох перших халіфів. Будучи своєрідною формою спілкування та гуртування, Х. донині відіграє видатну політико-ідеологічну та історико-культурну функцію як елемент специфічного єднання мусульман незалежно від їхньої мови, раси, професії, соціально-майнового статусу чи географії проживання.

Література: Коран. Дослідження, переклад (фрагмент), коментарі В.С. Рибалкіна. – К., 2002; Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – М., 2007; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991.; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ХАДІС (араб. «оповідь») – в ісламській цивілізаційній традиції невелика за обсягом, проте сюжетно завершена розповідь про вислови та вчинки пророка Мухаммеда ібн Абдаллаха. Складається із двох частин: власне інформаційної (матн) і персоніфікаційного елементу (існад), в якому детально перераховані імена людей, які зафіксували та зберігали означений матн, передаючи його з покоління до покоління, до моменту його загальновизнаної фіксації у відповідній збірці хадісів – Сунні. Першу таку збірку, названу аль-Муватта («Узгоджена»), у VIII ст. скомпонував і записав мединський імам («предстоятель [на молитві]») і факіх («знавець»), а за сумісництвом – торговець шовковими тканинами Абу-Абдаллах Малік ібн Анас ібн Малік ібн Абу-Амір аль-Асбахі – засновник малікітського напряму суннітського ісламу. В подальшому початковий варіант Сунни неодноразово доповнювався, уточнювався і перекомбіновувався, в результаті чого в мусульманській традиції утвердилось кілька її канонічних варіантів, із яких шість, складених впродовж IX ст., вважаються найдостовірнішими. Це: аль-Джамі ас-Сахіх («Правильна мечеть»), яку склав уродженець Бухари імам Абу-Абдаллах Мухаммед ібн Ісмаїл ібн Ібрагим аль-Джуфі аль-Бухарі; аль-Муснад ас-Сахіх («Правильний запис»), яку скомпонував уродженець іранського Нішапура аль-хафіз («хранитель» Корану – тобто людина, яка знала його весь напам'ять) Ходжат аль-Іслам Абуль-Гусейн Муслім ібн аль-Хаджадж ібн Муслім ібн Варат аль-Кушейрі аль-Нішапурі; Сунан ібн Маджах («Сунна Маджаха») і Сунан Абу-Дауд («Сунна Дауда»), названі так на честь їхніх кодифікаторів Абу-Абдаллах Мухаммед ібн Язід ібн

Маджах аль-Рабі аль-Казвіні та Абу-Дауд Сулейман ібн Ашат Азді-Сіджистані; ще одна – аль-Джамі аль-Сахіх, автором якої став уродженець міста Термез (нині узб. Терміз) Абу-Іса Мухаммед ібн Іса ібн Саврах ібн Муса ібн аль-Даххак аль-Суламі аль-Термізі та Сунан аль-Сугра («Яскрава (Красива) сунна»), укладачем-кодифікатором якої став Ахмед ібн Шуайб ібн Алі ібн Сінан Абд ар-Рахман ан-Насаї. Усі ці визнані «достовірними» і зібрані у канонічні збірки Х. мали зберегти для віруючих офіційну біографію Посланця Аллаха, тому містили елементи історико-хронікальної традиції і водночас набули сакрального статусу, ставши другим після Корану джерелом ісламського права, етики й моралі.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – М., 2007; аль-Бухари М. Сахих аль-Бухари [Свод хадисов имама аль-Бухари] (Мухтасар полный вариант) / Пер. с араб. – М., 2003; Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с араб. – М., 2003; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ХАЛІФ (араб. халіфа: «заступник») – початково офіційний титул обраного мусульманами глави мусульманської громади після смерті у 632 р. засновника ісламу та арабо-мусульманської держави пророка Мухаммеда ібн Абдаллаха Смерть Мухаммеда була сприйнята мусульманами як його тимчасове відбуття до Аллаха, де пророк перебуватиме до Судного дня, коли Аллах, спустившись з небес, судитиме людей згідно підсумків їхніх прижиттєвих діянь, а Мухаммед, як його останній найважливіший пророк, допомагатиме Аллаху в цій справі. Таким чином, Х. був проголошений тимчасовим заступником пророка на землі на час його відсутності з усіма відповідними повноваженнями верховного релігійного, політичного, військового, судового і законодавчого керівника мусульманської громади (умми), повна титулатура котрого іменувалася «повелитель віруючих, заступник посланника Аллаха» (емір аль-мумінін, халіфа расуль Аллах). Єдиним повноважним обмеженням, яке накладалося на Х. і тим різнило його від пророка Мухаммеда, полягало в тому, що Х. не мав права говорити безпосередньо від імені Аллаха, а отже не володів даром божественних одкровень.

Якісні зміни у статусі халіфа сталися в часи Дамаського халіфату династії Омейядів (661 – 750 рр.) , коли на зміну виборності Х. прийшов принцип династійного успадкування влади, а самі Х. оголосили себе прямим представниками вищої божественної влади на землі, відповідно наділивши себе титулом безпосереднього «заступника Аллаха» (халіфа Аллах). Зберегли означену титулатуру і Х. наступної династії Аббасидів (750 – 1258 рр.).

Занепад Багдадського халіфату Аббасидів, що стався в IX – X ст., а також поява в середовищі ісламського світу одночасно ще двох халіфських династій (суннітської династії кордовських Омейядів (929 – 1031 рр.) в мусульманській Іспанії та ісмаїлітської династії Фатімідів (969 – 1171 рр.) у Єгипті, позбавили багдадських Х. абсолютної більшості владних повноважень світського

характеру, залишивши за ними лише статус духовного, релігійного глави мусульманського світу. Юридичне відокремлення посади Х. від претензій на світську владу було оформлене в часи Сельджуцького султанату (1038 – 1157 рр.), коли в рамках діючої політичної системи верховна влада в ісламському світі була офіційно поділена на вищу духовну (верховним главою якої вважався Х.) – і вищу світську (верховним главою якої проголошувався султан).

Нове возз’єднання інститутів Х. і султана було здійснено в Османській імперії турецьким султаном Селімом I Грізним (Явуз: 1512 – 1520 рр.), який після захоплення Єгипту змусив останнього представника династії Аббасидів аль-Мутеваккіля III (що перебував до того у Єгипті під воєнно-політичним покровительством місцевих мамлюцьких султанів) відмовитися у 1516 р. від усіх своїх прав на Х. на користь османського султана. Відтоді інститут верховного турецько-османського правителя знову офіційно поєднував повноваження вищого духовного і світського глави, чим Османи обґрунтовували претензії на статус загальномусульманських «повелителів усіх віруючих» (щоправда, означені претензії так і не були визнані шахами Ірану, султанами Марокко, індійськими падишахами із династії Великих Моголів та деякими іншими правителями мусульманських країн). Крах імперії Османів після Першої світової війни спричинив ліквідацію інституту монархії в Туреччині, на зміну якому прийшла нова політична система національної Турецької республіки. В ході розбудови республіканських органів влади інститут халіфату був офіційно скасований у 1924 р.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – М., 2007.; Большаков О.Г. История Халифата: В 4 т. – М., 2002 – 2010; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.). – М., 2006; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009.

Вадим Рубель

ХАЛІФАТ (араб. халіфа – спадкоємець, наступник) – мусульманська теократія, очолювана верховним правителем – халіфом, що поєднував світську та духовну владу. Перші халіфи (632 – 661 рр.) вважалися правонаступниками посланця Аллаха – пророка Мухаммеда («Праведні халіфи»), а за династії арабських Омейядів (661 – 750 рр.) – намісниками самого Аллаха. Продовжуючи справу Мухаммеда, його найближчі сподвижники та родичі створили велику імперію – Арабський Х., володіння якої простягалися від узбережжя Атлантичного океану до кордонів Індії та Китаю. На всій території Х. швидко збільшувалася кількість прихильників ісламу, що пояснюється не тільки пануванням завойовників, а й стимулюючою податковою політикою: спочатку мусульмани взагалі звільнялися від подушного податку, згодом платили, але значно менше, ніж немусульмани. Першим правителем був найближчий соратник Мухаммеда Абу Бакр (632 – 634 рр.), який назвав себе халіфом, тобто заступником божого посланця. Залишаючись духовним вождем, він прагнув об’єднати арабів під прапором ісламу, організовував придушення повстань, ініціював «священні війни» проти Іраку та Сирії. За другого халіфа Омара (634 – 644 рр.) були завойовані Сирія,

Єгипет, Кіренаїка, Ірак, розпочалося завоювання Ірану. Йшов процес створення теократичної імперії, що спиралася на мілітаризоване управління. За ініціативою Омара почали складати Коран.

Водночас після смерті Мухаммеда в ісламі відбувся розкол. Різні підходи до обґрунтування права успадкування влади призвели до громадянських війн, які почалися після вбивства третього халіфа Османа (644 – 656 рр.). Перша війна тривала з 656 по 661 рр. і змусила призупинити завоювання арабів, які встигли дійти до Карфагена на півночі, р.Амудар'ї – на сході, а тепер втратили території Африки й Туркменії. За четвертого халіфа Алі (двоюрідний брат і зять Мухаммеда) столицю було перенесено з Медіни до Куфи. Після вбивства Алі хариджітами в 661 р. владу захопила династія Омейядів (першим халіфом династії Омейядів був намісник Сірії Муавія І, 661 – 680 рр.), яка правила з Дамаска. За Муавія І араби здобули Кабул, Бухару, Самарканд. Друга громадянська війна тривала з 680 по 689 рр. і призвела до зруйнування Мекки та Медіни, втрати Аравією свого значення в мусульманському світі. Саме в цей час серед мусульман виника секта шиїтів, які вважали Алі законним наступником Мухаммеда, визнавали священною книгою лише Коран («промову Аллаха»), відкидали Сунну (збірник оповідей про висловлювання та вчинки пророка), вважали, що віруючими повинні керувати духовні наставники – імами. Халіфи з роду Омейядів були сунітами, які визнавали священною книгою ісламу не тільки Коран, а й Сунну, вважали халіфа главою мусульманської церкви. Шиїти закликали народ до повалення Омейядів, які позбавили нащадків Мухаммеда їхнього «законного права» на престол халіфа, обіцяли звільнення від податків, що спровокувало широкомасштабне народне повстання. У 685 – 705 рр. правив халіф Абд ель Мелік, якому вдалося припинити міжусобиці, відновити єдність і могутність арабської держави, здобути Карфаген, ввести в обіг арабські гроші. Найбільших розмірів Х. досяг за Валіда І (705 – 715 рр.): араби завоювали Ташкент, Ферганську долину, Іспанію, досягли кордонів Китаю та Індії. Перейшовши через Піренеї, араби напали на королівство франків, але зазнали поразки біля Пуатьє в 732 р., що зупинило їхнє просування на Заході. У результаті тривалих завоювань було утворено величезну державу, яка контролювала торгівлю від Атлантичного океану до Китаю та Індії, поширювала на підкорені народи іслам. У 750 р. Омейяди були повалені (останній омейядський халіф – Мерван ІІ) та знищені (навіть трупи всіх халіфів було вирито, спалено й розвіяно по вітру), а престол посіли Аббасиди, династія арабських халіфів, нащадки Аббаса, дядька Мухаммеда (750 – 1258 рр.), які відрізнялися віроломством щодо своїх родичів і слуг. У 762 р. за халіфа Мансура (754 – 775 рр.) столицю перенесли до Багдада (богоданного міста). На зміну домінуванню арабів прийшло панування персів. За Аббасидів Х. було перетворено в загальномусульманську державу, яка спиралася на давні етатистські традиції. Халіф, оточений придворними, став недосяжним для громади. Водночас це була могутня торгова держава, а міста Багдад, Басра, Куфа – важливими центрами світової торгівлі. За час правління Аббасидів до Х. були приєднані частина південної Італії, острови Кипр, Крит, Сицилія. Періодом найбільшого розквіту Х. Аббасидів (Багдадського Х.) вважаються роки

правління халіфа Гарун аль-Рашида (786 – 809 рр.).

На відміну від тогочасної Європи, в арабській державі розвивалася культура. Незважаючи на поліетнічність Х., цей процес відбувався завдяки ісламській релігії й арабській мові, яка стала панівною. При найвідоміших мечетях у великих містах діяли вищі мусульманські школи – медресе. Знатні люди намагалися мати серед свого оточення поетів, учених. Покровителем учених був халіф Маамун (813 – 833 рр.), який заснував у Багдаді «будинок науки», де вивчалися астрономія, математика, філософія. Особливо розвинутою була географія, що спиралася на пристрасть арабів до подорожей заради науки. Відомим географом став Масуді, який побував у багатьох країнах, описавши їх у праці «Золоті луги». У сфері медицини прославився вчений Ібн-Сіна (Авіценна) – автор праці «Канон лікарської науки», яка стала настільною книгою лікарів Європи. У Багдаді й Дамаску діяли обсерваторії. Завдяки арабському винаходу паперу з бавовника поширювалася дешева книга. Арабською мовою створювалася наукова, описова й поетична література. Знаменитий поет Фірдоусі написав поему «Шах-наме» («Книга царів»). Халіф Гарун аль-Рашид став героєм знаменитого збірника казок «Тисяча і одна ніч». В Арабському Х. зводилися шедеври архітектурного мистецтва (палац Альгамбра в м. Гранаді, мавзолей в Єрусалимі та ін.). Оскільки іслам забороняв зображувати людей і тварин, живопис і скульптура не розвивалися.

Арабський Х. був неміцною державою, що значною мірою обумовлювалося боротьбою підкорених народів. У VIII – IX ст. прокотилася хвиля народних повстань проти арабського панування. Одним з найбільших було повстання, очолюване Бабеком. Воно почалося в Азербайджані, згодом перекинулося на територію Вірменії та Ірану, викликавши суттєве занепокоєння в Багдаді. Значною загрозою були кармати — одна з течій шиїтів, які з кінця IX ст. тривалий час вели війни проти Х. Поступово політична влада халіфів почала слабнути. Халіф Муктадір (908 – 932 рр.) передав всі справи управління головнокомандувачу армії, що призвело до втрати халіфами світської влади, зведення її до справ духовних. У 936 р. влада в Х. перейшла до старшого еміра Амір аль Умара. Водночас виявлялася тенденція до політичного занепаду й розпаду мусульманської держави, відокремленого розвитку її колишніх частин, очолюваних самостійними династіями. У VIII – IX ст. від Багдадського Х. відокремились Іспанія, Єгипет, Закавказзя, Афганістан, Іран, Середня Азія. На початку X ст. Х. Аббасидів складався лише з Сирії, Іраку, Аравії. У 945 р. Багдад захопили Буїди – династія правителів Іраку та Західного Ірану, в 1055 р. – турки-сельджуки, в 1258 р. – монголи, які вбили халіфа Мустасіма, припинивши правління династії Аббасидів. Одному з представників династії Аббасидів вдалося втекти до Єгипту, де він був проголошений халіфом. Каїрський Х. Аббасидів було знищено оттоманським падишахом Селімом у 1517 р. Пізніше турецькі султани називали себе халіфами, доводячи, що після завоювання Єгипту останній представник династії Аббасидів передав їм цей титул. Турецький Х. було скасовано в березні 1924 р.

З 909 р. у Тунісі, а в 972 – 1171 рр. у Єгипті правила династія халіфів-ісмаїлітів (Х. Фатимідів), яка нібито походила від Фатіми — дочки Мухаммеда.

У 929 р. із Кордовського емірату, заснованого в 756 р. представником династії Омейядів Абд ар Рахманом I (756 – 788 рр.), виник Кордовський Х. – мусульманська держава на Піренейському півострові зі столицею в Кордові (Андалусія). Це відбулося завдяки найвидатнішому з Омейядів – Абд ар Рахману III (912 – 961 рр.), який подолав внутрішні міжусобиці, відновив єдність держави, проголосив себе халіфом і володарем правовірних. За правління його наступників було запроваджено штучне зрошування, відкрито поклади срібла, налагоджено торгівлю тощо. У столиці Х. Кордові було бл. 113 тис. будинків. 3 тис. мечетей, 80 шкіл, велика бібліотека з сотнями тисячами томів, вища школа, яку відвідували тисячі студентів, у тому числі з християнських країн. Проте згодом у Х. почалися чвари, державні перевороти, громадянські війни тощо. Період занепаду держави почався в 1008 р. зі спроб повалити халіфа Хішама II. За 1009 – 1031 рр. на престолі побувало 9 халіфів, а також кілька місцевих претендентів. Останній представник Омейядів Хішам III (1027 – 1031 рр.) зрікся престолу. У 1036 р. Кордовський Х. було скасовано, країна розпалася на дрібні емірати (арагонський, севільський, толедський та ін.).

Література: Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. – М., 1965; Босворт К. Мусульманские династии. – М., 1971; Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерк истории (600 – 1258). – М., 1988.

Сергій Пивовар

ХАН – (від тюрк. хаган, каган, хакан – монарх, властитель)

1. Титул правителя у тюркських і монгольських народів в Середньовіччі і Новий час. Зустрічається з найдавніших часів аж до часів Монгольської імперії, а пізніше в Криму, а також в тюркських державах, що виникли у Східній Європі після розпаду Золотої Орди. Тюркський і монгольський титул в формі «кан» спочатку означав вождя племені, згодом – верховного правителя, государя. При Сельджуках і Хорезмшахах вживався як князівський титул. В Монгольській імперії XIII – XIV ст. ханами називали правителів улусів. В державах утворених після розпаду монгольської імперії Х. був титулом монарха. Титул Х. в Османській імперії носили султани. В Персії за часів правління династії Сефевидів його жалували емірам – правителям областей, з другої половини XVI ст. цей титул був вищий титулу султана. Одночасно титул Х. одержав поширення в Ірані й Афганістані як назва глави племені чи роду у кочових і напівкочових народів. У XIX ст. при Каджарах Х. – звання військових і цивільних чиновників різних рангів.

2. Родовий дворянський титул у деяких країнах Сходу, а також носій цього титулу. У деяких державах Сходу – назва правителя області або титул військово-феодальної знаті. В Азербайджані Х. – правитель, що володів областю. В мусульманських державах Індії Х. – сановники різних рангів.

3. Цехова організація в китайських містах періоду Середньовіччя і Нового часу. Початкове значення – декілька торговців і ремісників однієї спеціальності на міському ринку. У VIII – X ст. – назва цехової організації. Цехогільдії (торговельно-ремісничі об’єднання), які переважали в Китаї очолювані старійшинами (хан-лао), маючи систему учнівства, зберігаючи секрети

виробництва, та борючись з конкурентами, виконували адміністративні, доброчинні та релігійні функції. Х. була юридично безправною організацією, яку держава використовувала для збору податків, розподілу трудової повинності та нагляду за міщанами. В XVII ст. більшість функцій Х. перейняли земляцькі торгово-ремісницькі організації (хойгуани, бани), у XVII –XIX ст.– торгівельно-промислові кампанії власників і підприємців – гунсо. Інститут Х. проіснував в Китаї до XIX ст.

4. У Стародавньому Сході приміщення для гостей у багатих будинках.

5. В Середньовіччі – постоялий двір або торговельний заклад в деяких східних країнах (наприклад, в Туреччині).

6. Елемент каркасної решітки монгольської юрти.

Література: Крисаченко В. С. Історія Криму. Кримське ханство. – К., 2000; Стужкина Э.П. О характере цеховой организации в Китае в XVII – первой пол. XIX в. // Проблемы восточниковедения. – 1961. – № 1; Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., 2007.

Інна Заболотна

ХАРТІЯ (грец. Χαρτί – аркуш папірусу, грамота) – матеріал, на якому написаний рукопис, а також сам рукопис.

1.В Середні віки джерелом з історії західноєвропейського міста були міські хартії вольностей, тобто грамоти, де зафіксовані певні досягнення міщан у сфері комунального руху. Записані найчастіше від імені сеньйора і ніби з його милості, вони віддзеркалювали соціально-економічні й політичні вимоги міщан, спрямовані проти найбільш тяжких форм сеньйоріального визиску. Міські Х. – документ нормативний, тут записано те, що було необхідно міщанам, до чого вони прагнули. Однак далеко не завжди Х., гарантовані королівською печаткою привілеї, повністю втілювалися у життя. Записане в Х. не завжди реалізовувалося на практиці. Особливий інтерес становлять Х. німецьких міст, насамперед Страсбурга. Найдавніше міське право Страсбурга датується 1189 р., містить 118 статей, які сприяють забезпеченню миру. Безпеку міщанам міста гарантував його сеньйор – місцевий єпископ, який доручав посадовим особам міське управління. Міщани повинні були виконувати панщину на користь сеньйора і надавати йому усілякі послуги. Ці повинності майже не відрізнялися від повинностей селян. Міста прагнули звільнитися від сеньйоріальної залежності. В містах Центральної та Східної Європи, в Німеччині набуло право Магдебурга, що виникло у IX ст. Міста зростали за рахунок імміграції сільського населення, тому Х. багато уваги приділяють переселенцям з помість, кріпакам-утікачам, а також селянам, які йшли в міста зі згоди сеньйора на умовах сплати оброку і, проживши там у відповідності зі звичайною формулою «рік і один день», ставали вільними. Значний інтерес становлять Х. Бремена, Гельстоуна, Оксфорду, в яких виражено прагнення міст взяти під захист міщанина.

2. Яскравим свідченням зростання політичної активності англійського суспільства на початку XIII ст. була «Велика хартія вольностей», видана у 1215 р. від імені короля Іоанна Безземельного. Це затверджений королем і скріплений його печаткою звід вимог повсталих проти сваволі Іоанна, який затіяв війну на

континенті і яку рицарство вважало безперспективною. Х. містила 63 статті. Вона була складена латинською мовою, містила численні поступки і привілеї феодалам. Баронам і рицарям вона забезпечувала спадкові володіння їх феодами і сплату помірних васальних платежів «згідно із звичаєм». Стаття 12 фактично дозволяла королю брати субсидії з феодалів, тільки з їхнього дозволу, за згодою «Великої ради королівства», що складалася з баронів і рицарів, король міг одержувати від феодалів додаткові кошти. Стаття 39 забороняла королю заарештовувати і позбавляти майна феодалів без законного вироку суду. Для спостеження за виконанням Х. був обраний комітет у складі 25 баронів, який у разі її порушення королем міг почати проти нього війну (стаття 61). Ряд статей Х. стосувалися міст. Городянам вона гарантувала свободу внутрішньої і зовнішньої торгівлі, вільний проїзд водними шляхами, єдність мір та ваги, міське самоврядування. Селяни-фрігольдери разом з рицарями дістали гарантію недоторканості їхнього фрігольду (землі). Лише закріпаченим селянам Х. ніяких прав не надавала, бо не скасовувала кріпосне право. Х. стала важливим чинником у підготовці створення станової монархії в Англії.

3.Конституційними актами європейських держав правники називають «Хартію 1814 р.» у Франції, що обмежувала владу короля Законодавчим корпусом із двох палат: аристократичної верхньої палати перів, яких призначав король, і нижньої палати, яку обирало вузьке коло виборців. Виборче право надавалося лише чоловікам, що досягли 30-річного віку і платили не менш як 300 франків прямих податків на рік. Для обрання в депутати – віковий ценз 40 років і сплата щороку не менш як 1000 франків прямих податків. Міністрів призначав король і вони були підзвітні лише йому, король розпускав нижню палату, накладав «вето» на закони, ухвалені Законодавчим корпусом. Х. була кроком до створення буржуазної монархії.

4.У 1838 р. у Великій Британії учасники громадського демократичного руху за політичні права виробили першу національну петицію про Народну хартію, яка містила 6 вимог, зокрема: загальне виборче право для чоловіків, які досягли 21 віку і проживали у своїй парафії не менше 6 місяців, скасування майнового цензу для кандидатів у депутати парламенту, рівне представництво і зрівняння виборчих округів, таємне голосування, щорічне переобрання парламенту, платня депутатам. Цей рух дістав назву чартизм (від англійського слова «чартер» – хартія). Того ж року в Лондоні відбувся I з’їзд чартистів, який дістав назву Національного конвенту. За час його роботи чартисти визначилися у формах і методах боротьби за прийняття Народної хартії.

5. «Хартія праці» була прийнята 16 січня 1934 р. в Німеччині, визначала новий порядок трудових взаємовідносин в Третьому рейху. Вступила в дію 1 травня 1934 р. Після того як нацистська влада заборонила діяльність профспілок та створення Німецького трудового фронту, Х. праці мала на меті створити ілюзію класової та соціальної єдності між робітниками та підприємцями. Вона відміняла право на страйк, анулювала робітничі ради на підприємствах, право укладання тарифних угод, сприяла необмеженій владі підприємця на виробництві.

6. Атлантична хартія була підписана 14 серпня 1941 р. урядами США та

Великої Британії як програмний документ антигітлерівської коаліції, згодом до неї приєднався СРСР. Х. визначала основні цілі війни для союзників, які були викладені у 8 пунктах: країни зобов'язавались не прагнути територіальних надбань, не вдаватися до жодних територіальних змін без вільно висловленої згоди тих народів, яких вони стосуються, право вільно обирати для себе форму правління, всі держави повинні мати доступ до сировинних ресурсів, спільно працювати задля економічного й соціального прогресу, встановлення миру, що гарантуватиме міжнародну безпеку, здійснення загального скорочення озброєнь. До початку 1942 р. антигітлерівська коаліція нараховувала 26 країн.

7. Європейська Х. місцевого самоврядування була прийнята Радою Європи 15 жовтня 1985 р.

8. Паризька Х. для нової Європи була прийнята в листопаді 1990 р. на зустрічі глав держав і урядів 34 країн – учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у Парижі. Цим документом закладалися нові структури НБСЄ – Ради міністрів закордонних справ, Комітет високих посадовців як виконавчий орган Ради і 3 постійні органи: Секретаріат у Празі, Центр запобігання контактів у Відні та Бюро вільних виборів у Варшаві. Україна стала учасниею НБСЄ 30 січня 1992 р.

9.«Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва» була підписана 20 – 24 листопада 1994 р. під час візиту Л. Кучми до США. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ.

10. Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО була підписана 9 липня 1997 р. у Мадриді, де зібралися глави 16 держав і урядів – члени Північноатлантичної ради. Цей документ давав можливість Україні впливати на схвалення рішень у рамках НАТО, що стосувалось інтересів України. Передбачалося, що консультації та співробітництво здійснюватимуться між Україною і НАТО на рівні Північноатлантичної ради з періодичністю, яка визначатиметься за взаємною згодою, взаємних візитів високого рівня, механізмів військового співробітництва, включно з періодичними зустрічами з найвищими військовими керівниками країн НАТО, а також заходами в рамках розширеної і поглибленої ПМЗ («Партнерство заради миру»).

11.Хартія основних прав європейського союзу – міжнародний акт, ухвалений у Ніцці Європейським парламентом, Радою Європейського Союзу та Європейською комісією 7 грудня 2000 р. Мета Хартії основних прав ЄС – забезпечення захисту прав та свобод людини від можливих порушень з боку наддержавних органів ЄС.

Література: Історія західноєвропейського середньовіччя. Хрестоматія /Під ред. М. Рудя. – К., 2005; Дюрозель Ж. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. – К., 1995.

Наталія Папенко

ХВИЛІ КОНДРАТЬЄВА (К-ХВИЛІ) – умовна назва теорії циклів в економічному, соціальному і культурному розвиткові капіталістичних країн, розробленої російським вченим М.Д. Кондратьєвим у 1920 – 1928 рр. Згідно цієї

теорії, починаючи з XVII ст. і до нашого часу в історії економічного розвитку і супутніх явищ в Голландії, Англії, Франції, Німеччині, Сполучених Штатах Америки та інших розвинених країн спостерігається закономірне чергування циклів піднесення і спаду з інтервалом приблизно у 25 років. У статті «Великі цикли кон'юнктури», надрукованій у збірці «Питання кон'юнктури» у 1925 р., науковець писав: «Вважаючи поки неможливим визначити достеменно роки перелому у розвиткові великих циклів і враховуючи неточність визначення моментів таких переломів (на 5 – 7 років), що випливає із самого методу аналізу даних, можна все ж намітити наступні найбільш вірогідні межі великих циклів: 1. Хвиля піднесення першого циклу – з кінця 80-х – початку 90-х років XVIII ст. до періоду 1810 – 1817 рр.; 2. Хвиля спаду першого циклу – з періоду 1810 – 1817 рр. до періоду 1844 – 1851 рр.; 3. Хвиля піднесення другого циклу – з періоду 1844 – 1855 рр. до періоду 1870 – 1875 рр; 4. Хвиля спаду другого циклу – з періоду 1870 – 1875 рр. до періоду 1890 – 1896 рр.; 5. Хвиля піднесення третього циклу – з періоду 1891 – 1896 рр. до періоду 1914 – 1920 рр.» Розвиток схеми послідовних великих циклів призвів до передбачення тих з них, що здійснилися вже після друку основних праць науковця. Це стосується великої депресії 1929 р. і фінансово-економічної кризи, яка накрила світ у 2008 р.

Розрахунки М. Кондратьєва спиралися на ретельно перевірене дослідження основних параметрів економіки розвинених капіталістичних країн за три сторіччя. Йому вдалося охарактеризувати великі цикли піднесення і спаду та їх чергування за закономірністю, яку було описано математичними формулами. За поясненням, запропонованим вченим, цикл піднесення починається завдяки використанню і широкому впровадженню зробленого (як правило у період спаду) відкриття. Наприклад, така роль технічних новацій наочна на початку перших циклів, які виникли завдяки широкому застосуванню парових машин, електрики, залізничного транспорту. Можливості, закладені у подібному відкритті, вичерпують себе у перші десятиріччя циклу. Цим викликається спад, під час якого робиться нове відкриття, впровадження якого веде до виходу із спаду. Відстань порядку 25 років, що фігурує у розрахунках М. Кондратьєва, він сам витлумачував як період, потрібний для зміни поколіть: прийняття і освоєння нового відкриття вимагає приходу зовсім нових молодих фахівців; попередня генерація, як правило, неспроможна оцінити нове.

Цикли, відкриті М. Кондратьєвим, важливі не тільки для історії економіки і прямо з нею пов'язаних і на неї впливаючих областей науки і техніки. За М. Кондратьєвим, періоди спаду є часом інтенсивного пошуку нових відкриттів і часом соціальних переворотів, революцій і війн. Тому дана теорія створює основу для побудови, що охоплює різні сторони історичного процесу. Згідно висновкам вченого, «війни і революції виникають на грунті реальних, і перш за все економічних, умов… на грунті підвищення темпу і напруги кон'юнктури економічного життя, загострення економічної конкуренції за ринки і сировину… Соціальні потрясіння виникають легше за все саме в період бурхливого натиску нових економічних сил». Було зроблено висновок про переважання війн і революцій у початковій фазі довгої хвилі піднесення.

Найбільш цікавий для історичної науки розвиток ідей М. Кондратьєва

базується на дослідженні припустимих довгих (великих) циклів, які можна виявити ще до початку європейського промислового капіталізму. Згідно надрукованим останніми роками книгам і статтям Дж. Модельскі і У. Томпсона, а також Т. Девезаса, закономірне чергування великих циклів («К-хвиль» по 50 років кожна) та їх комбінацій (по 100 років кожна) простежується у світовій історії техніки, мореплавства, економіки, культури, починаючи з ринкового господарства середньовічного Китаю (епоха Сун, X ст. н. е.). Розширення прикладань теорії М. Кондратьєва здійснюється через дослідження великих циклів в різних областях функціонування суспільства. За Дж. Модельскі і У. Томпсоном, великі цикли у IX – XVI ст. н. е. виявляються у комерції, мореплавстві та інших сферах.

Припущення про наявність великих Х. К. у більш рані періоди призвело до створення попереднього начерку загальної історії усієї Євразії за останню тисячу років. Спільна еволюція ринкової економіки і пов'язаних із нею областей техніки, морських перевезень, торгівлі, військової справи, освоєння нових колоній виявлена у довгих «К-хвилях», починаючи з Китаю самих перших років минулого тисячоліття. Перші чотири великих цикли мали місце у середньовічному Китаї, де вони були пов'язані із винаходом книгодрукування і використанням паперу, формуванням ринку, що охоплював усю країну від північних областей до південних, створенням державної бюджетно-податкової системи із використанням стандарту валюти і паперових грошей, а потім і із значними успіхами у мореплавстві, досягнутими завдяки використанню компасу і великих вітрильних кораблів.

Наступні великі хвилі – у середньовічній Європі, насамперед, у Середземномор'ї, де у країнах Південно-Західної Європи виникла ринкова організація економіки. Невдовзі технічні досягнення мореплавства Східної Азії засвоюються в Європі. У цей час великого значення набуває морська торгівля у Чорному морі, розвивається венеційський флот, який використовував галери. Нові ринки створюються у Північній Європі. Наступні великі цикли пов'язані із поступовим розширенням можливостей європейських мореплавців і торговців, які послідовно освоювали інші континенти.

Крім захоплюючих занять із переосмислення далекого минулого, послідовники кондратьєвських теорій роблять спроби знайти шляхи і до розуміння майбутнього. Дехто з них намагається, спираючись на схему останніх чотирьох великих циклів, передбачити, з якими технічними нововведеннями можуть бути пов'язані економічні потрясіння наступного циклу, початок якого можна очікувати приблизно з 2020 р. Розвиток техніки на основі швидкого впровадження найбільш перспективних нових наукових та інженерних відкриттів може (у відповідності до схеми Х. К.) допомогти подолати економічні труднощі. Крім того, на шляху накресленого М. Кондратьєвим поєднання емпірично обґрунтованих висновків соціальних наук з математичними моделями, що їх описують, можна очікувати подальших результатів сучасних міждисциплінарних досліджень та їх практичного застосування.

Література: Абалкин Л. Научное наследие Н. Д. Кондратьева и современность //Вопросы экономики. – 1992. – № 10; Иванов В. В. Волны

Кондратьева и история человечества //Общественные науки и современность. – 2010. – № 2; Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды. – М., 2002. Модельски Дж., Томпсон У. Волны Кондратьева, развитие мировой экономики и международная политика //Вопросы экономики. – 1992. – № 10.

Тетяна Орлова

ХІДЖАБ (араб. «завіса, перегорода») – в ісламській побутовій традиції накидка (чадра, паранджа, покривало), яка приховує обличчя й фігуру і яку жінка-мусульманка має одягати при виході з домівки на люди. Початково носити Х. було приписано лише дружинам пророка Мухаммеда, однак уже за його життя означений звичай почав активно поширюватися, ставши з часом приписаним обов'язком кожної вільної мусульманки, хоча і не набув тотального поширення в ісламському суспільстві (особливо часто він ігнорувався в сільській місцевості та в середовищі кочових племен). Існувало багато видів Х.: чорні (або інших кольорів) довгі накидки для усієї фігури або лише для обличчя, зі спеціальною сіткою-вуаллю на обличчі або з прорізями для очей, чорне напівпрозоре покривало для голови тощо. В 1870-х рр. у Єгипті зародився рух за відмову від Х., що стало одною з ознак боротьби за модернізацію, демократизацію та всебічне оновлення ісламської цивілізації, проти чого категорично виступили консервативні кола мусульманського суспільства, вбачаючи в ньому необхідний атрибут етики правовірних. Інститут Х. як обов'язкового елементу жіночого одягу неодноразово відмінявся в багатьох ісламських країнах (зокрема, у кемалістській Туреччині, у мусульманських республіках СРСР, у шахському Ірані доби «білої революції», Афганістані часів народно-демократичної республіки тощо), але так само неодноразово і повертався (наприклад, в Ісламській республіці Іран), і в більшості ісламських спільнот донині продовжує зберігати свої позиції як ознака особливої жіночої моральності істинної мусульманки. Щоправда, в наш час його повна версія трапляється рідко, і найпоширенішим різновидом Х. став його спрощений варіант – головна хустина та одяг, що закриває руки і шию жінки.

Література: Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –М., 2007; Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. – N. Y., 2009; Hamzeh Manal. Pedagogies of Deveiling: Muslim Girls and the Hijab Discourse. – Charlotte (North Carolina), 2012.

Вадим Рубель

ХОЛОКОСТ (від давньо-грец. ὁλοκαύστος – всезагальне спалення) – термін, що використовується для позначення винищення нацистами євреїв у Європі протягом 1933 – 1945 рр. З метою згуртування німецької нації державна фашистська ідеологічна машина потребувала внутрішнього ворога, а для виправдання агресії – зовнішнього. На цю роль було обрано єврейство як «носій самого духу більшовистського терору».

В історії х. виокремлюються кілька етапів. Перший – із січня 1933 р. до серпня 1939 р. Після приходу А. Гітлера до влади почався процес оформлення та

інституціоналізації антисемітської політики. Приймалися закони, спрямовані проти євреїв, вони витіснялися із громадського та економічного життя країни. Після нюренбергських законів 1935 р. ними було втрачено права громадянства, право тримати публічні контори, займатися приватною фаховою практикою (юридичною, медичною та ін.), вступати у шлюб з німцями, працювати в закладах освіти. Їхня власність і заняття реєструвалися і часом секвеструвалися, тобто державна влада накладала заборону або обмеження на користування або розпорядження тим чи іншим майном. Проти євреїв постійно здійснювалися акти насильства. 15 червня 1938 р. приблизно півтори тисячі євреїв вперше були кинуті до концентраційних таборів. Офіційна фашистська пропаганда надихала "справжніх" німців ненавидіти і боятися їх. Закономірною стала масова еміграція, що скоротила вдвічі півмільйонне німецьке й австрійське єврейське населення. Другий етап датується вереснем 1939 – червнем 1941 рр. Точкою відліку стало розділення Польщі між Німеччиною і Радянським Союзом. Німеччина на загарбаній території почала створювати гетто та концтабори. Еміграція була заборонена. Саме в той час з'явилися відзнаки у вигляді зірки Давида на одязі євреїв а також на будинках, де вони мешкали. Від червня 1941 р. до осені 1943 р. тривав третій етап, який проходив під знаком втілення в життя плану масового знищення «небажаних елементів». Відповідальність за це покладалася на рейсфюрера СС Г. Гіммлера та очолювані ним структури. На окупованих територіях саме підрозділи СС займалися масовим знищенням місцевого населення. Величезних масштабів набуло створення концентраційних таборів, де значну частину ув'язнених складали євреї. На четвертому етапі – зима 1943 – травень 1945 рр., коли ситуація для Німеччини змінилася на несприятливу, було віддано наказ про використання праці ув'язнених в інтересах ведення війни. Висувалися пропозиції звільнити частину євреїв в обмін на політичні поступки (переговори про сепаратний мир із західними країнами) або за викуп. Переможне просування радянських і союзницьких військ змусило нацистів вдатися до знищення наслідків своїх злочинів. За підрахунками Всесвітнього єврейського конгресу, число загиблих під час Катастрофи становить 6 млн. осіб, з них в Україні – приблизно 1 млн. 400 тисяч.

На відміну від А, Гітлера генерал Ф, Франко, який стояв на чолі фашистського режиму в Іспанії, надав прихисток євреям з Балканського півострову, Франції, Нідерландів та Бельгії. За клопотанням іспанського уряду були звільнені євреї, які утримувалися у концентраційних таборах Франції. Декілька десятків тисяч євреїв змогли емігрувати через португальський Ліссабон. З іншого боку, у Сполучених Штатах Америки лише у січні 1944 р. було створено Раду із справ біженців війни, на той час понад 90% жертв вже загинули. Швейцарія від другої половини 1930-х рр. заборонила іміграцію німецьких та австрійських євреїв, а тих, хто намагався врятуватися на її території, видавали фашистам. Швейцарські банки привласнили гроші і цінності жертв х., під які кредитували промисловість Німеччини. Аналогічну політику проводили банки Швеції.

У багатьох країнах люди намагалися допомогти: ризикуючи власним життям, вони рятували євреїв від небезпеки. Після закінчення Другої світової

війни їх вшановують як Праведників народів світу, серед яких є дипломати, представники церкви, громадські діячі, прості людин. 1 листопада 2005 р. сесія Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй затвердила пропозицію Ізраїлю щодо проголошення 27 січня – дня визволення Освенциму – Всесвітнім днем пам'яти Холокосту. Міжнародний фонд «Всесвітній форум пам'яти Холокосту» ініціює програми із збереження історичної спадщини війни по різних країнах Європи в цілому, і в Україні зокрема.

Література: Кнопп Г. Холокост. Неизвестные страницы истории. – Харьков, 2007; Холокост – Сопротивление – Возрождение. – Еврейский народ в годы Второй мировой войны и послевоенный период 1939 – 1984: Учебное пособие. – М., 2000; Холокост. Убийство евреев в 1933 – 1945 гг.: антология, документы, свидетельства, литература. – М., 2003; Холокост: энциклопедия /Пер. с англ. – М., 2008; Сатановский Е. Жил-был народ… [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.intelros.ru/intelros/reiting/reyting_09/material_sofiy/9775-zhil-byl-narod.html

Тетяна Орлова

ХОЛОПИ – термін, що дійшов до нас ще з праслов'янського періоду; в родоплемінному суспільстві означав людей неповноправних або молодших у сім'ї. Як термін, так і соціальна категорія «Х.» існували у східних слов'ян і означали стан юридично безправних людей, що посідали певне місце в матеріальному виробництві та забезпеченні панського господарства слугами та робочою силою. Термін «Х.» вперше зустрічається в літопису (ПСРЛ, II, стб. 492 – 493) під 986 р. («обельний холоп»). Згідно з давньоруським правом Х. за своїм становищем наближалися до рабів. Господар мав повне право розпоряджатися особою холопа, вбити його, продати, віддати за борги. Х. не могли виступати в суді як свідки, оскільки були позбавлені будь-яких прав. Водночас господар ніс відповідальність за вчинки своїх Х. Джерелом поповнення холопства був полон, самопродаж, запродаж за невиплатні борги й злочини, одруження з холопкою. В розряд Х. рекрутувалися люди різних суспільних станів: 1) юридично вільні та економічно незалежні; 2) економічно залежні та обмежені в правах, але такі, що зберегли свободу захисту; 3) діти холопів. До кінця XV ст. Х. становили більшість «челяді невольної». що виконувала різні господарські функції при замку великого князя чи магната.

У середньовічній Русі існувало кілька категорій Х.: 1) повні, давні та докладні Х.; 2) кабальні люди. Перші відрізнялися один від одного способами втягнення в холопську неволю. З розвитком феодальних відносин частка Х. в економічному житті країни поступово зменшувалася завдяки низькій продуктивності їхньої праці порівняно з кріпосними селянами. Кабальні люди – один з різновидів Х. Вони з'явилися в XV ст. В кабальну залежність потрапляли через зубожіння. Не маючи змоги утримувати своє господарство без сторонньої допомоги, вони змушені були брати у феодала гроші.

На українських землях згідно з Уставою на волоки 1557 р. інститут холопства або челядництва був ліквідований. В Росії, навпаки, наприкінці XVI ст. кабальне холопство набуло великого поширення по всій території, а в 1722 –1724 рр. Х. тут були юридично зрівняні з селянами.

Вячеслав Мордвінцев

ХРАМ (церковнослов. «дім, житло, будівля», за змістом наближене до однокорінного «хороми»; у релігійних та богослужебних церковнослов'янських текстах словосполучення «храм Божий» вживалося у значенні «дім Бога», що сприяло закріпленню саме сучасного розуміння терміну) – присвячена божеству споруда, що використовується для релігійних відправ, богослужінь.

Найчастіше як верифікаційну ознаку саме Х. зазначають обов'язкову наявність жертовника. Зокрема, в християнському Х. має бути вівтар, на якому під час літургії (меси в західній традиції) здійснюється одне з головних таїнств – євхаристія (пресуществління крові та плоті Господньої та причащання вірних, по суті – безкровне жертвопринесення). Християнська культова споруда, що не має вівтаря, кваліфікується як каплиця і не може використовуватися для літургії (а відповідно – й євхаристії). Жертовники присутні в Х. практично всіх релігій.

Для традиційних релігій з їх обоготворенням природних об'єктів (джерел, гаїв або окремих дерев, печер тощо) Х. як інфраструктурний об'єкт культу взагалі був непотрібен. Певним прототипом храмових споруд можна вважати спеціальні культові місця, язичницькі капища, що передбачали вже певне устаткування для ритуальних процедур (зазвичай такі язичницькі культові об'єкти називають святилищами). Оформлення ідеї Х. у сучасному розумінні (насамперед – як спеціальної споруди), ймовірно, було безпосередньо пов'язане з формуванням антропоморфних образів богів. З цього випливала необхідність існування «будинку бога» як помешкання, що за екстер'єром та інтер'єром, в принципі, відповідає людському житлу. Принаймні, саме таке призначення мали найдавніші Х. Давнього Сходу, античні храмові споруди. При цьому Х. зберігали й функцію осередку для ритуальних дій, насамперед – жертвопринесень та молінь.

Ідея Х. як «помешкання» антропоморфного божества, щоправда, жодною мірою не нівелювала розуміння надлюдської природи богів. Це розуміння намагалися втілити насамперед в архітектурі храмових споруд. Відповідно, будівлі Х. досить швидко набувають пишності та монументальності, що згодом стають чи не обов'язковими атрибутами для таких споруджень. В багатьох релігіях Х. або окремі їх частини втілюють певні світоглядні настанови, ритуальні аспекти релігійної практики тощо, що визначає архітектурні рішення та декор цих будівель. В багатьох випадках величні Х. виступають архітектурними домінантами забудови, визначають характер архітектурних ансамблів цілих міст.

Вже найперші Х. не обмежувалися виключно релігійними, культовими функціями. Досить часто Х. були також архівами та/або бібліотеками, осередками освіти, сховищами казни тощо. Певні особливості Х., пов'язані насамперед із релігійними функціями цих будівель, згодом знаходили й суто утилітарне застосування. Наприклад, за часів античності у багатьох храмах постійно підтримували священний вогонь. Такі споруди, розташовані на узбережжі, досить часто ставали своєрідними маяками, орієнтирами для кораблів. Більшість християнських Х. оздоблювалися дзвіницями, основне призначення яких – сповіщати прочан про початок служби. Однак чи не від

самого початку церковні дзвони використовували також для повідомлення населення найближчих околиць церкви про небезпеку (пожежу, ворожий напад тощо). Оскільки Х. у давнину та – значно частіше – у Середньовіччя в багатьох випадках були найбільшими громадськими спорудами для певних осередків, то їх використовували не лише для релігійних відправ, а й для світських урочистостей, громадських зборів тощо.

В науковій літературі, зокрема історичній, термін «Х.» зазвичай вживають по відношенні до культових споруд будь-якої релігії (християнський Х, буддійський Х, давньогрецький Х.), що не завжди відповідає канонічним настановам певної релігії. Зокрема, в іудаїзмі Х. можливий лише один – Х. Яхве в Єрусалимі (на даний момент зруйнований), а синагоги є не Х., а місцями зібрань для молитви. До того ж, молитовні зібрання в іудаїзмі не передбачають обов'язковість спеціального приміщення для їх проведення. В ісламі поняття Х. взагалі відсутнє, а мусульманські мечеті функціонально відповідають іудейським синагогам. Більше того, ритуальні відправи (наприклад, головне жертвопринесення в річному циклі ісламських календарних свят – курбан-байрам) приписано здійснювати поза межами мечеті. Відкидають значення Х. як спеціального місця для релігійних відправ й деякі відгалуження християнства (наприклад, значна кількість протестантських течій).

Література: Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004; Шуази О. Всеобщая история архитектуры. – М., 2008.

Євген Синиця

ХРЕСТОНОСЦІ – учасники хрестових походів (1096 – 1270 рр.) до країн Близького Сходу (Сирії, Палестини, Північної Африки). Це були військово-колоніальні походи західноєвропейців з метою отримання у володіння в Східному Середземномор'ї нових земель та збільшення прибутків. Ініціатором виступала католицька церква, яка, прикриваючись гаслами боротьби проти «невірних» (мусульман), звільнення «гробу Господнього» і «святої землі» (так європейці називали Єрусалим і Палестину), оголошувала хрестові походи «священними війнами». Причиною занепокоєння станом справ на Сході було захоплення тюркським племенем сельджуків Близького Сходу, розгрому ними візантійського війська. Сельджуки, на відміну від арабів, утискали християн, перешкоджали здійсненню паломництва до «святої землі». Уже Папа Григорій VII планував похід західноєвропейського лицарського війська на допомогу східним християнам. Однак уперше публічно з гаслам хрестового походу («Бог хоче цього») в листопаді 1095 р. поблизу французького міста Клермона виступив Папа Римський Урбан ІІ, закликаючи десятки тисяч лицарів, селян, міських жителів, монахів йти війною проти турків і визволити Палестину. Папа обіцяв усім Х. звільнення від страждань чистилища, прощення боргів, забезпечення охорони родин і майна на час їх відсутності. Х. нашивали на свій одяг червоний хрест, деякі навіть випалювали хрест на власному тілі, на знак обітниці взяти участь в поході. Основною військовою силою хрестових походів були безземельні лицарі, т. зв. голяки, до яких приєднувалися бідні селяни, монахи, волоцюги, злочинці. Для захисту й розширення володінь Х. створили в

Палестині духовно-лицарські ордени: тамплієрів, госпітальєрів, тевтонців. Ті, хто входив до цих орденів, були водночас і ченцями, і лицарями. До ватажків Х. належали відомі історичні діячі: німецький імператор Фрідріх І Барбаросса, англійський король Річард І Левове Серце, французький король Людовік IX та ін.

П е р ш и й х р е с т о в и й п о х і д (1096 – 1099 рр.) закінчився відвоюванням Х. колишніх володінь Візантії (Нікеї, західної частини Малої Азії), захопленням у сельджуків Едесси, Антіохії, Триполі, Єрусалима та утворенням Єрусалимського королівства, Антіохійського князівства, Едесського і Триполійського графств на зразок європейських феодальних держав. Було встановлено прямі відносини між Європою й Близьким Сходом, відкрилися торгові шляхи до Аравії, Персії, Індії. Особливе місце в державах Х. займала церква: було запроваджено посаду патріарха, створено 5 архієпіскопств, 9 єпіскопств, багато монастирів, надано у володіння землі. Д р у г и й похід (1147 – 1149 рр., привід – захоплення в 1144 р. сельджуками Едесси), очолюваний французьким королем Людовиком VII і німецьким королем Конрадом III, був для Х. безрезультатним. Т р е т і й похід (1189 –1192 рр., привід – захоплення в 1187 р. Єрусалима султаном Салах ад Діном) був найбільшим за кількістю учасників і завершився захопленням Кіпру і м. Акри, яке стало столицею Єрусалимського королівства. Під час цих трьох походів загинуло багато селян, що відвернуло їх від подальшої участі в завоюваннях. Хрестові походи перетворилися переважно на лицарські заходи, проте здійснювались, як і раніше, під релігійними гаслами. Ч е т в е р т и й похід (1202 – 1204 рр.), організований за ініціативою римського папи Інокентія III, внаслідок зусиль венеціанських купців виявився спрямованим проти Візантії, що призвело до захоплення та пограбування Константинополя (12 квітня 1204 р.) та утворення Латинської імперії (1204 – 1261 рр.), до складу якої входили європейські володіння Візантії. У 1212 р. відбувся хрестовий похід дітей. У результаті тисячі дітей були переправлені шахраями з Марселя до Олександрії, де їх продали в рабство. Під час п ’ я т о г о походу (1217 – 1221 рр.) Х. вторглися у Єгипет, захопили фортецю Дамієтта в гирлі Нілу, але незабаром змушені були повернутися назад. Ш о с т и й похід (1228 – 1229 рр.) очолював німецький імператор Фрідріх II, якому вдалося дипломатичним шляхом на деякий час повернути Єрусалим (до 1244 р.) та деякі інші міста. С ь о м и й (1248 – 1254 рр.) і в о с ь м и й (1270 р.) хрестові походи були для Х. невдалими. Французький король Людовік IX, який очолював Х., під час сьомого походу потрапив у полон до мусульман, а під час восьмого загинув від чуми. Поступово європейці втратили всі свої володіння на Сході: в 1268 р. Єгипет захопив Антіохію, в 1289 р. – Триполі, в 1291 р. – Акру.

У широкому смислі хрестовими походами називалися виступи проти усіх інакодумців, єретиків. Так, з XII ст. під прапором поширення християнства німецькі лицарі здійснювали походи проти слов’ян і прибалтів, скандинавські – проти фіннів і карелів. У 1396 р. відбувся невдалий т. зв. нікопольський хрестовий похід п’яти європейських держав (Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехії, Франції) проти турків.

Література: Виноградов В.Н. Последний крестовый поход христианской

Европы // Новая и новейшая история. – 2011. – № 1; Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. –М., 1980; Куглер Б. История крестовых походов. – Ростов-на-Дону, 1998.

Сергій Пивовар

ХРИСТИЯНСТВО (грец. Χριστός – Христос, помазаник) – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Виникло в другій половині I ст. у східних провінціях Римської імперії. Засновник Х. – Ісус із Назарета, який народився у Віфлеємі від Марії, дружини Йосифа. Ісус був охрещений Іоанном Хрестителем, проповідував любов до Бога і до ближнього, рівність і братерство, зібрав навколо себе 12 апостолів-учнів. В Єрусалимі його видав римським властям один із учнів – Іуда. Іудейський суд засудив Ісуса до страти. Римський намісник – прокуратор Понтій Пілат намагався врятувати Ісуса, але під тиском іудейських жреців і збуреного ними натовпу затвердив вирок. Ісуса розіп’яли на хресті, поховали у печері, але він воскрес і явився своїм учням.

Розповіді про Христа було зібрано й докладно описано в чотирьох канонічних Євангеліях (від апостолів Матвія, Марка, Луки і Іоана), які складають основу важливої частини Святого Письма (Біблії) – Нового Заповіту. Апостоли розповідають про народження й життя Божого Сина, його проповіді, діяння, його послідовників, про переслідування Ісуса, зраду його Іудою, розп’яття на хресті, його воскресіння, вознесіння на небо та сходження Святого Духа. Головна ідея Нового Заповіту – спасіння людей, представників усіх народів, їх покликання до вічного життя (у Царстві Божому). При цьому кожна особа має право вільного вибору. Євангеліє пройшло три фази формування: 1) саме його історичне здійснення, оголошене Ісусом Христом; 2) усне розповсюдження апостолами; 3) запис – створення книги.

Х. відповідало сподіванням і прагненням широких мас. Спочатку нова релігія поширилася серед євреїв Палестини та їхньої середземноморської діаспори, згодом з’явилися послідовники серед багатьох інших народів Римської імперії. Поступово демократичні засади керівництва християнською церквою були ліквідовані, натомість виник ієрархічний устрій, за якого єпископи і священники протиставлялися мирянам. Християнське вчення призвело до сутички між церквою та римською державою. Дії християн, які не вірили у традиційних богів і відмовлялися брати участь в язичницьких релігійних церемоніях, в Римській імперії розглядались як державний злочин. Християн переслідували та страчували. Незважаючи на переслідування, Х. поширилося по всій території Риму. Враховуючи величезний вплив і популярність Х. і водночас керуючись інтересами держави, імператор Костантин вирішив його одержавити. У 313 р., згідно з Міланським едиктом про толерантність, християнська церква стала дозволеною та рівноправною з іншими релігіями, що офіційно легалізувало Х. на території Римської імперії. Відтоді ця релігія називається християнською. У 391 р. згідно з указом Феодосія I було заборонено всі язичницькі культи, таким чином Х. стало офіційною релігією Риму. Ставши державною релігією, Х. швидко витіснило язичництво. Водночас християнська церква поступово пристосовувалася до цілей і потреб правлячої верхівки,

перетворювалася на організацію, що служила своїм власним володарям або іншим носіям політичної влади, які зуміли підкорити собі церкву. До V ст. Х. охоплювало головним чином географічні межі Римської імперії, а також території її впливу (Вірменію, Ефіопію та ін.). У другій половині І тис. Х. поширилося серед германських і слов’янських, у XIII – XIV ст. – балтійських і фінських народів.

Характерні риси Х.: визнання Ісуса Христа посланцем Бога на Землі; віра в Трійцю – єдиного Бога в трьох особах (Бога-Отця, Бога-Сина та Бога-Святого Духа); віра в існування потойбічного світу і в прийдешній «Страшний суд» тощо. Поділ Римської імперії на Західну та Східну сприяв поділу церков на греко-православу (східну) і римо-католицьку (західну). Уже в 867 р. відбулося серйозне зіткнення між Патріархом Фотієм і Папою Ніколаєм І, що свідчило про розкол церков. Після тривалого протистояння у зв’язку з претензією обох церков на всеохоплюваність в 1054 р. Х. остаточно поділилося на католицизм і православ’я. Розрив між західною та східною гілками християнської церкви спирався на політичні (тенденція до підкорення церкви державі на Сході та зворотний процес на Заході) і культурні (грецьке надбання в Східній церкві та римське – в Західній) відмінності Сходу та Заходу. Поступово між обома гілками Х. виявилися розбіжності: Східна церква визнавала зійдення Святого Духа тільки від Бога-Отця, Західна – від Бога-Отця та Бога-Сина; у Східній церкві заборона на одруження поширювалася лише на архієрейський сан, у Західній – на все духовенство; у Східній церкві всі учасники літургії причащалися хлібом і вином, у Західній – причастя обома видами допускалося лише для духовенства тощо. Зрештою суперечності призвели до того, що в 1054 р. Папа Лев IX відлучив від церкви патріарха Константинопольського Михаїла Керулларія, натомість останній піддав анафемі Папу, звинуватив Рим у єресі, закрив католицькі церкви. Хоча через три роки імператор Ісаак Комнін усунув патріарха Михаїла, замирення між католицизмом і православ’ям не відбулося. Схизма продовжується досі, хоча в грудні 1965 р. папа Павло VI і Патріарх Константинопольський Афінагор постановили піддати забуттю анафему 1054 р.

Література: Святе Письмо Старого та Нового Завіту. –1992; Робертсон А. Происхождение христианства /Пер. с англ. – М., 1959; Свенцицкая И.С. От общины к церкви (О формировании христианской церкви). – М., 1985; Немировский А.И. Евангельский Иисус как человек и проповедник // Вопросы истории. – 1990. – № 4.

Сергій Пивовар

ХРОНОЛОГІЯ (від грец. χρόνος – час і λόγος – вчення)

1. Послідовність історичних подій у часі.

2. Наука про вимір часу.

3. В астрономії галузь науки, що вивчає закономірності розвитку небесних явищ, які повторюються, встановлює точний астрономічний час.

4. Спеціальна галузь історичних знань, що вивчає системи літочислення й календарі різних народів і країн, встановлює точні дати історичних явищ, подій, історичних джерел, зв'язок між історичними подіями в часі, її завдання –

перевести на сучасне літочислення дати інших літочислень і календарів минулого. Хронологічних систем налічується понад 200.

5. Перелік певних подій у їх часовій послідовності.

Анатолій Слюсаренко

ХРОНОЛОГІЯ АРХЕОЛОГІЧНА – спеціальний підрозділ археології, що вивчає часові аспекти певних археологічних явищ. Якщо історична Х. орієнтована насамперед на встановлення точних дат, а також приведення датувань за давніми календарними системами у відповідність до сучасного літочислення, то Х.А. апріорно не може ставити перед собою таких завдань. Час побутування будь-якого археологічного предмету, період функціонування давньої споруди або пам'ятки були нехай й вкрай нетривалими, але часовими інтервалами. Відповідно, завданням Х.А. є насамперед максимальне звуження інтервалу, в межах якого мало місце те чи інше археологічне явище, встановлення його відносно чітких хронологічних рамок. Комплекс різноманітних методичних прийомів, що застосовуються для визначення часу існування певного археологічного явища, зазвичай визначають як хронологічний метод.

Інтервальний характер археологічних дат, їх «неточність» визначає пріоритетність у напрямках хронологічних досліджень археологів. Основна увага приділяється т. з. відносній (релятивній) Х., тобто послідовності археологічних явищ у часі відносно одне одного, встановлення їх одночасності (синхронності), послідовної зміни (діахронності) або ж відсутності перетинань у часі (асинхронності), а також з'ясуванню тривалості періоду існування певних артефактів.

Ще на початку XIX ст. археологія запозичила з геології стратиграфічний метод (від лат. stratum – пласт, шар та грец. γραφο – пишу) – спостереження за послідовністю залягання культурних нашарувань. Його застосування дозволяло встановлювати відносну Х. культурних відкладів, спираючись на елементарну закономірність: чим глибшим є залягання певного культурного шару, тим він давніший. Відповідно, пов'язані із певним стратиграфічними горизонтами знахідки та споруди також отримували хронологічне визначення одне відносно іншого.

Протягом XIX ст. поступово випрацьовувався й найпоширеніший на тепер суто археологічний метод встановлення відносної Х. – кореляційний (від пізньолат. correlatio – співвідношення). Сутність його полягає у визначенні наборів речей, типів житлових та поховальних споруд, що притаманні певним проміжкам часу. Своєрідними хронологічними «вузлами» виступають насамперед т. з. «закриті комплекси», тобто археологічні об'єкти, потрапляння до яких речей було відносно одномоментним (поховання, згоріла будівля, скарб). Оскільки форми деяких групи речей (наприклад, прикрас або зброї) еволюціонують зазвичай швидше порівняно із, скажімо, керамічним посудом або будівлями, з'являється можливість вибудовувати ряд послідовних закритих комплексів, що містять у наборах як спільні, так і відмінні артефакти, встановити послідовність зміни одних типів речей іншими, а отже отримати

відносну хронологічну колонку.

Кореляційні процедури дозволяють визначити типи артефактів, що побутували відносно короткі проміжки часу. Вони набувають значення хронологічних індикаторів; з огляду на них зазвичай визначають час існування певних археологічних комплексів, періоди формування культурних відкладів тощо. За наявності достатньої кількості хроноіндикаторів та відносно швидкій динаміці їх змін, проміжки часу, якими оперує відносна Х. (хронологічні горизонти), звужуються до 20 – 25 років. Зрозуміло, що динаміка розвитку матеріальної культури в різні епохи значно відрізнялася, відповідно, різниться й тривалість хронологічних горизонтів. Наприклад, для кам'яної доби інтервали відносної Х. складають тисячі, десятки, а для найбільш ранніх періодів – навіть сотні тисяч років.

Абсолютна Х.А. має на увазі визначення часу існування певних археологічних явищ в рамках сучасної системи літочислення. Надати необхідну для цього інформацію археологія самостійно нездатна. Для встановлення абсолютних дат залучаються відомості нумізматики (дати карбування монет, знайдених під час розкопок), історії (наприклад, інформація про час загибелі певної споруди або пам'ятки), природничих наук (радіокарбонне та схожі з ним за принципом різновиди ізотопного датування, геомагнітні методи, дендрохронологія тощо). Узгодження із сучасним літочисленням жодною мірою не впливає на інтервальний характер археологічної дати. Наприклад, монета могла потрапити у поховання одразу після карбування або ж після певного періоду перебування в обігу; історична дата загибелі споруди визначає лише момент, до якого вона функціонувала; навіть найточніший з природничо-наукових методів – дендрохронологічний – дозволяє визначити лише рік, коли було зрубано дерево, яке згодом використали для виготовлення певного предмету. Тож, абсолютна Х. А. оперує певними проміжками часу, так само як і відносна, а пропоновані абсолютною Х. календарні дати в переважній більшості випадків є гіпотетичними. З огляду на це відносна Х., визначена за допомогою кореляційного методу та підкріплена стратиграфічними спостереженнями, є більш адекватною, ніж абсолютна. Натепер значно частіше оперують саме відносними хронологічними горизонтами, а не проміжками календарних дат, встановленими методами абсолютної Х.

Література: Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М., 1972; Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Євген Синиця

ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА (від грец. χρόνος - час, та λόγος - вчення) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає системи ліку часу у різних народів в конкретні історичні періоди і встановлює послідовність подій у часі. Головними завданнями Х. І. є: встановлення на підставі аналізу матеріалів історичних джерел часу, в який відбувалися події; а також розробка математичної методики перекладу дат різних календарних систем на сучасну систему лічення часу.

Х. І. як спеціальна історична дисципліна, вперше була визначена у творі

французького вченого Ж. Скалігера «Нова праця про покращення ліку часу», який вийшов у 1583 р. В цій та іншій праці «Скарб часів» від 1606 р. Ж.Скалігер впровадив систему уніфікації літочислення, яка і досі широко використовується в астрономічних та хронологічних підрахунках.

Усе життя суспільства пов'язане з часом і регулюється періодичною зміною дня ніччю та зміною пори року. Зміну дня ніччю, фаз Місяця, пори року спостерігала ще первісна людина. Поступово у неї під впливом передовсім господарських інтересів виникла потреба фіксувати окремі періоди часу, розробити методику його обрахунку. Спостереження за природними явищами, математичні підрахунки при визначенні часу з давніх давен сприяли виникненню хронології. Вона виникла ще у давньокам'яній добі, коли первісні жерці створювали перші місячні та сонячні обсерваторії з кам'яних брил (такі як мегалітичний комплекс ІІІ тис. до н.е. Стоунхендж у Великій Британії). На підставі отриманих астрономічних даних з'явилися перші календарі – системи лічення часу.

Остаточно як наука хронологія сформувалася у центрах найдавніших цивілізацій – у стародавньому Єгипті та Месопотамії, Індії та Китаї. Згодом вона отримала розвиток у стародавній Греції, Римській імперії, Перській державі. Незалежно від цивілізацій Стародавнього Світу вона виникла в найдавніших цивілізаціях Нового Світу – у Мезоамериці і Південній Америці. Насамперед, це досягнення цивілізації майя.

Для виміру часу у різних країнах були знайдені загалом уніфіковані засоби. У природі для вимірювання часу були виділенні такі явища, які періодично повторюються – зміна дня та ночі, зміна місячних фаз і зміна пори року. Ці явища створюються обертанням за добу земної кулі, рухом Місяця навколо Землі, а також рухом Землі навколо Сонця. Перелічені явища дають головні одиниці виміру часу – добу, місяць та рік, покладені в основу різних календарних систем давніх часів і сучасності. Так виникли місячні, сонячні та місячно-сонячні календарі.

У добу Середньовіччя хронологія отримала активний розвиток в Аравії, Середній Азії, Київській Русі. З'явилися видатні вчені, які присвятили наукові праці цій дисципліні. В Середній Азії це був Біруні, у Київській Русі – Кирик Новгородець. В праці Кирика Новгородця «Учение им же ведати человеку числа всех лет» 1136 р. були визначені такі поняття як термін сонячного року, рахування місяців сонячного і місячного календарів, візантійська хронологія.

Свій внесок в розвиток хронології зробили українські вчені. В XVI ст. в створенні календарів брав участь доктор філософії Ю. Катермак з Дрогобича, який викладав у Краківському та Болонському університетах. Наприкінці XVI ст. в Острозі була видана хронологія А. Римші. В XVIII ст. з'явився перший вітчизняний підручник з історичної хронології ректора Київської духовної академії І.Я. Фальковського. В XIX ст. М.І. Горбачевський та П.В. Хавський створили таблиці перекладу дат давньої історії на юліанський календар. Окремо стояло питання вивчення народного календаря, свят і звичаїв українців. Увагу цьому питанню у XIX ст. приділяли М.О. Максимович, Я.Ф. Головацький, І.Я. Франко. В XX – початку XXI ст. їх працю продовжили митрополит Іларіон, В.

Скуратівський та інші вчені.

В 988 р. великий князь Київської Русі Володимир Великий прийняв християнську релігію у якості державної, запровадивши візантійський юліанський календар. В часи польського панування в Україні ХХІ – XVIII ст. мали вжиток два календарі – григоріанський як офіційний і юліанський як побутовий. Під владою Російської імперії в XIX – початку XX ст. юліанський календар знову став офіційним. З 20-х років XX ст. в Україні був введений григоріанський календар. Юліанський залишився у вжитку православної церкви.

Література: Климишин И.А. Календарь и хронология. – М., 1990; Скуратівський В.Т. Місяцелік: Український народний календар. – К., 1992.

Андрій Зубко

ХРОНОТОП (від давньогрец. Χρόνος – час і τόπος – місце, буквально – часопростір) – єдність часових і просторових параметрів. Термін «Х.» вперше використав фізіолог і психолог О. Ухтомський в створенні вчення про домінанту, яка має філософські, культурологічні, релігійні, моральні аспекти. Домінанта – спрямованість свідомості людей на вчинки, які підтверджують спільність цілі в єдиному просторі та часі. Широкого поширення поняття Х. набуло в працях літературознавця й культуролога М. Бахтіна. Він відзначив множинність смислів Х., які виражають багатошаровість й поліфонізм культури. Розкриття культурно-історичних смислів ставлення до простору і часу в різних культурах стає основою діалогу, стимулює розуміння і переживання культурних ситуацій минулого, створює духовну близькість поколінь. М.Бахтін запропонував поняття «Великого часу», яке виводить з далекого минулого різні за своєю історичною значимістю сюжети, події, біографії і відтворює в пам’яті їхній попередній життєвий сенс і значення, тим самим поєднуючи історію та сучасність. «Часоутворення» як якість культури, надає їй значення фактора, що сприяє оновленню життєвих форм і стимулює творче довголіття. Філософ і соціолог Ж. Гурвич визначив 8 станів часу: архаїчний, сезонний, циклічний, нестійкий, вповільнений, перемінний, оманливий, вибуховий. В різних історичних умовах людина здатна випереджати свій час, стаючи незрозумілою сучасникам і отримуючи визнання у нащадків (Леонардо да Вінчі, Нікола Тесла). Можлива й інша ситуація, коли виникає втрата почуття часу, консервація свідомості та поведніки (відкладання «на потім», особливо характерне для молодих людей).

Х. культури містить аксіологічну спрямованість, яка свідчить про домінування ціннісних орієнтацій. Наприклад, для античності було характерним циклічне уявлення про взаємодію простору і часу; Середньовіччя сформувало лінійну модель незворотного часу в ієрархічному просторі; на сучасному етапі людство прагне «заволодіти» часом і підкорити простір глобальним перспективам загальнолюдської єдності. Філософська сутність Х. – в культьурі немає нічого «мертвого»; кожна подія, очікує «виходу з небуття», сприяючи діалогу поколінь, доступності минулих епох, розумінню сучасниками історично іншого простору і часу.

Література: Гумбрехт Х.-У. «Современная история» в настоящем

меняющегося хронотопа // Новое литературное обозрение. – 2005. – №83; Иконникова С.Н. Хронотоп культуры как основа диалога поколений / Очерки по истории философии и культуры. – СПб, 2001.

Оксана Сморжевська

ХУНТА (ісп. junta – збори, об'єднання) – назва об'єднань, союзів, державних органів, військових урядів в іспаномовних країнах (Іспанія та більшість країн Латинської Америки).

У широкому значенні Х. – група осіб, які захопили владу неконституційним, зазвичай збройним шляхом, за допомогою державного перевороту і зосередили її в своїх руках. Наприклад, Х. називали уряди, що правили у Венесуелі впродовж 1945 – 1959 рр., уряд т. зв. «чорних полковників» у Греції (квітень 1967 р. – липень 1974 р.), антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР (19 – 21 серпня 1991 р.). Х. була досить характерним явищем політичного життя в Чилі. Військова Х. прийшла до влади в цій країні у вересні 1924 р., але, не маючи стійкої опори, протрималася лише кілька місяців. У червні 1932 р. було створено Тимчасову урядову Х., яка проголосила Чилі «соціалістичною республікою», але вона також проіснувала тільки кілька місяців. Найдовше правила урядова Х., очолювана генералом А.Піночетом (від 11 вересня 1973 р. до березня 1990 р.).

Оскільки цю назву часто використовували змовники, які здійснювали державні перевороти і встановлювали диктаторські режими, термін «Х.» набув негативного значення.

Сергій Пивовар

Ц

ЦЕЗАРЕПАПІЗМ (від лат. Caesar - цезар і papa - папа) - політика монархів по відношенню до церкви, при якій монарх фактично є главою церкви і керує нею. Термін був уведений в науковий обіг у XIX ст. німецьким вченим І. Хергенретером. Використовується цей термін в історичній літературі і нині, насамперед стосовно до Візантії, де імператори (цезарі), по суті, керували Православною церквою. Однак у дійсності Ц. не відображав істинних взаємовідносин між візантійськими імператорами та церквою. У економічному відношенні візантійська церква знаходилась у значно більшій залежності, ніж католицька. Права візантійської церкви не були регламентовані, призначення патріарха було прерогативою імператора; візантійське духовенство відігравало незрівнянно меншу роль у державній адміністрації, ніж західноєвропейське, воно так і не виокремилось в окремий стан. Однак у деякі періоди розвитку Візантійської імперії патріархи здійснювали значний вплив на державний апарат. Далеко не завжди візантійські імператори могли нав'язати свою волю церкві, так наприклад, їм не вдалося здійснити іконоборство, провести церковну унію, добитися права призначати єпископів і митрополитів. У російській історії

тенденцію до Ц. пов'язують з появою «Соборного уложення» 1649 р. царя Олексія Михайловича, його зміцнення – з реформами Петра I, що скасував патріаршество, конфіскував на користь держави церковне майно і реформував церковне управляння. Прагнення протистояти Ц. ряд істориків вбачають у діяльності патріарха Никона.

Література: Лінч Д. Г. Середньовічна церква. Коротка історія. /Пер. з англ. – К., 1994; Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада /Пер. с фр. – М., 1992; Тальберг Н. История христианской церкви. – Москва, Нью –Йорк, 1991.

Микола Рудь

ЦЕЛІБАТ(від лат. callibatus, celibat, caelebs – неодружений, самотній, одинокий) – обов'язкова безшлюбність католицьких священиків і православних ченців, іноді так можуть називати неодруженого, самотнього чоловіка.

У перші три століття ніякої уваги на сімейний стан духовенства не зверталося. Людина, яка готувалася до прийняття духовного сану, мала вільний вибір щодо подружнього життя. Поступово складається тенденція духовенства до безшлюбності, оскільки вважалося, що сімейні узи заважатимуть повному й абсолютному служінню Богові. Ця думка підтверджувалася словами апостола Павла, який твердив, що одружений чоловік постає перед вибором: кому більше приділяти уваги – сім'ї чи Богові? Проте, документів, які б вимагали безшлюбності кліру, не збереглося. Окрім того, у Біблії теж немає прямих вказівок на заборону шлюбу.

Вперше до питання про Ц. для духовенства звернулися учасники Ельвірського собору, який проходив у Іспанії (поч. 300-х рр.). 33-тє правило під загрозою позбавлення духовного сану забороняє єпископам, священикам і дияконам проживати зі своїми дружинами. Наступне правило було прийняте 314 р. у Арлі (Арелаті, в Галії): 29-й канон собору ввів безшлюбність для єпископів, пресвітерів і дияконів. Таким чином, процес дивергенції між східним і західним напрямками у християнській церкві набирав обертів.

На I Вселенському Соборі, який проходив у м. Нікеї 325 р., у п. 3 Правил 318-ти святих отців, записано, що «ні єпископу, ні пресвітеру, ні диякону, і взагалі нікому з кліру, не дозволялося мати у домі сторонню жінку, хіба що матір, або сестру, або тітку, або тільки тих осіб, які поза всякою підозрою». Проте, ця спроба виявилася невдалою, адже не знайшла однозначної підтримки. Тому на наступних соборах питання Ц. знову поставало на порядку денному.

Законодавчо на Трульському соборі 680 – 692 рр. прийнято 13-те правило, яке засуджувало Ц. духовенства і певним чином було спрямоване проти римської практики обов'язкової безшлюбності усього кліру. Безшлюбність правилами собору вимагається лише від єпископів (пр. 12, 48) і членів кліру, які вступили в сан неодруженими. Після рукоположения взяти шлюб дозволяється тільки читцям (пр.6). Однак інші Собори схилялися до традиції перших століть християнства. Більшість Соборів Західної церкви VI і VII ст. визнавали можливість шлюбу для всіх ступенів духовенства.

Папи Лев IX і Григорій VII у XI ст., щоб припинити тенденцію «морального занепаду», коли, наприклад, передача єпископської кафедри синові

або близькому родичеві стала буденною справою, хабарництво, корупція тощо набирали розмаху, підтримали постанови соборів у Руані (1063 р.), Вінчестері (1076 р.) та ін. про безшлюбність католицьких священиків. Лише в XII ст. було зроблено практичні кроки до закріплення безшлюбного стану католицького кліру. Перший Лотеранський собор 1123 р. прийняв кілька законів про шлюбний статус духовенства, серед інших було заборонено народжувати дітей, під страхом того, що дітям духовенства відмовлялося у здійсненні церковних таїнств, вони позбавлялися цивільних прав.

У червні 1967 р. папа Павло VI видав енцикліку, що підтверджувала обов'язковість Ц. У цьому питанні католицька церква наражається на критику чималої кількості своїх опонентів. Деякі з них, а це представники не лише католицизму, щораз покладають надії на те, що новий Папа розв'яже цю давню суперечку. Але, можемо констатувати, поки-що, католицька притримується існуючих традицій у питанні Ц.

У православ'ї Ц. є обов'язковим для чернецтва та єпископів. Також одруження забороняється після хіротонії в сан диякона чи священика.

Протестантизм не схвалює безшлюбність і надає перевагу подружньому життю, тому сімейний стан пресвітера не має значення.

Література: Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К., 2003; Глосарій релігієзнавця / За ред. В.О.Балуха. – Чернівці, 2013; о. Хома І. Нарис вселенської церкви. – Рим, 1990; http://nation.org.ua/files/File/Biblioteka; http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/TSELIBAT.html; http://www.memoid.ru/node/Problema_obeta_bezbrachiya_v_sovremennom_katolichestve; Правила 318-ти святих отців прийнятих на першому Вселенському Соборі в 325-му році у Нікеї http://www.parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselenskyh-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-ottsiv/#toc--318.

Галина Коцур

ЦЕНЗУРА (лат. Censura – суворе судження, оцінювання) – контроль офіційної (світської або духовної влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва тощо для того, щоб не допустити чи обмежити поширення ідей або фактів, які влада вважає таємними чи шкідливими для суспільства, такими, що підривають політичні, економічні, соціальні засади держави. У країнах Західної Європи Ц. виникла у XV ст.., в Російській імперії – на початку XVIII ст..

В Україні перше обмеження друкованого слова було запроваджено указом Петра І від 5 жовтня 1720 р. і стосувалося лише духовної літератури. Перші цензурні установи з'явились в 1796 р. при Радзивилівській митниці та в міжнародному порту в Одесі. У 1804 р. першим цензурним статутом було покладено початок формуванню з окремих цензурних установ системи і створено інститут цензорів. Основою організації Ц. став поділ імперії на навчальні (університетські) округи. В Харкові, Києві та Одесі були створені цензурні комітети, функції цензорів у яких виконували професори університетів. В губернських містах, де не було університетів, функції цензорів покладались на

віце-губернаторів. До 1863 р. Ц. підпорядковувалася Міністерству народної освіти, а потім була передана до Міністерства внутрішніх справ.

До України, крім загальних цензурних правил, застосовувались ще й додаткові: їх метою була асиміляція українців, витіснення їхніх мови, культури та літератури. 18 липня 1863 р. був виданий Валуєвський циркуляр, який забороняв друкувати книги українською мовою і проголошував, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може». 18 травня 1876 р. Олександром II у м. Емсі був підписаний таємний указ, який забороняв ставити в театрах українські вистави, виконувати на сцені українські пісні та ввозити в імперію книги і брошури, написані українською мовою, незалежно від їх змісту. Ці та інші обмеження української мови діяли до 1905 р., коли маніфестом 17 жовтня населенню було обіцяно громадянські свободи і серед них – свободу слова. У тому ж році Ц. набула карального характеру: редактори газет і журналів зазнавали не адміністративних, а судових переслідувань. Царська Ц. була ліквідована постановою Тимчасового уряду від 25 квітня 1917 р.

В Радянському Союзі Ц. здійснювало Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт), яке складалось з центрального апарату, республіканських і обласних відділень та міськрад уповноважених, які призначалися у міста та райони, де видавалися газети. Без їх дозволу не можна було випускати будь-яку друковану продукцію: оголошення, рекламу, книжки, газети чи журнали. Крім того, вони займалися перевіркою і вилученням і передачею до спецфондів книг і документів з бібліотек і архівів, що гальмувало розвиток науки і культури в державі. Діяла Ц. також на радіо і телебаченні. З розпадом СРСР діяльність Головліту і його місцевих органів була припинена.

Конституція України і закони «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» та ін.. проголошують, що в нашій державі Ц. заборонена.

Проблема Ц. не є простою і однозначною. З одного боку, Ц. як державний контроль за змістом поширюваної в демократичному суспільстві інформацією неприпустима. З іншого боку, Ц. в різних формах (економічна, наукова, військова і т. ін.) певною мірою є і буде присутня у всіх державах. Ст. 64 Конституції України передбачає можливість запровадження Ц. при оголошенні режиму надзвичайного чи військового стану.

Література: Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917 – 1990). – К., 1990; История советской политической цензуры: документы и материалы. – М., 1997; Лемке Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904.

Микола Щербак

ЦЕНТРАЛІЗМ (від лат. centrum або centralis, іт. centralismo, англ. centralism; нім. zentralismus – зосередження, центральний) – система конкретних заходів політичного чи економічного управління або організації, за якої місцеві органи підпорядковані центральній владі, центрові. Його змістом виступає реалізація принципу підпорядкування нижче підпорядкованого органу місцевої влади,

вищому, який керується з єдиного центру.

Змістом Ц. виступає реалізація принципу чіткого підпорядкування нижчого органу влади вищому, наявність у суспільстві одного центру, котрий жорсткими, адміністративними засобами регламентує усе політичне життя суспільства, підпорядкованих політико-владних структур та інститутів.

Ц. виступає як головний елемент самодержавної, абсолютиської або тоталітарної політичної системи, тим механізмом, який дозволяє режиму реалізовувати своє політичне панування. У такій системі Ц. підміняється поняттями «ефективного управління» і «демократичного Ц.», які покладені в основу діяльності усіх державних, партійних або інших структур. Відповідно до принципу «демократичного Ц.», в суспільстві і державі здійснюється виборність усіх органів державної влади знизу до верху, підзвітність їх народу, обов'язковість рішень вищих органів для нижчих, поєднання єдиного керівництва з дозволеною ініціативною творчою активністю на місцях і т.д. Інколи зазначається, що демократія без Ц. дуже небезпечна і може призвести до стихійного, некерованого розвитку, негативними відомчими і місницькими тенденціями. А Ц. без демократії приводить до бюрократизації керівництва, застою. Практика суспільно-політичного розвитку довела, що жоден з відзначених принципів «демократичного Ц.» в дійсності не працював, був спотворений до своєї протилежності, невпізнанності, фактично був звичайним Ц. без демократії. Тому будь-яка країна має створити умови, передумови для втілення в життя децентралізованого місцевого керування і управління, яке б сприяло самостійному, відповідальному і демократичному вирішенню окремих місцевих проблем.

Література: Державне управління: теорія і практика /За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. , 1998; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1996.

Леонід Могильний

ЦЕРКВА

І. Специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації зі складною чітко централізованою та ієрархізованою системою стосунків між священнослужителями та віруючими, що продукують, зберігають і передають релігійну інформацію, координують релігійну діяльність і здійснюють контроль за поведінкою людей. У православ'ї та католицизмі Ц. – не людська спільнота, а надприродний утвір, що має риси божественної вічності, непорушності, нетлінності, святості, «містичне тіло Ісуса Христа», посередниця між Богом і людьми, охоронниця скарбниці дарів благодаті, поза якою неможливе спасіння. Як соціальний інститут Ц. оформилася в Римській імперії в II – V ст. н.е. Найвпливовішими стали Римська католицька і Константинопольська православна церкви. Протестантські церкви сформувалися в XVI ст. внаслідок Реформації в Європі.

2. Назва християнської культової будівлі, в якій є олтар і приміщення для богослужіння.

В'ячеслав Мордвінцев

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. civitas – місто, міська община) – основна типологічна одиниця історії. Поняття «Ц.» є полісемантичним, тобто має багато трактувань. Американські дослідники у тлумачних словниках, що виходили від XVIII ст. (тобто від часу, коли слово було вперше використане французьким маркізом О. Г. Мірабо і шотландським філософом А. Фергюсоном), знайшли понад його 100 визначень. В наш час слово «Ц.» є дуже популярним: часто виступає в ролі синоніму таких понять, як культура взагалі або локальна культура; громадянське суспільство або соціальна організація суспільства, матеріальна культура на противагу духовній або людство в аспекті природоперетворюючої сили та ін. Все це є прикладами некоректного використання наукової термінології

У сучасних підходах до визначення поняття «Ц.» можна виокремити природничо-науковий, або негуманітарний, і гуманітарний. Перший пов'язаний із припущенням, що ми є не єдиною Ц. у Всесвіті. У пошуках позаземних Ц. відпрацьовано таке визначення: Ц. є системою розумних істот, які обмінюються інформацією, енергією і матерією як між собою, так і з навколишнім середовищем (задля вироблення дій та засобів, що підтримують їх життя та прогресивний розвиток). Завдяки цьому система адаптується до середовища, створює умови для розвитку усіх індивідів та соціальної системи в цілому. У такому контексті під цивілізацією часто розуміють людство на планеті Земля.

У наведеному визначенні акцент у розумінні цивілізації зроблено на фізико-хімічних явищах, чого недостатньо. Важливо не випустити з поля зору чотири слова: «розумні істоти» та «соціальна система», оскільки Ц. являє собою високий ступінь, досягнутий у розвитку соціальної форми руху матерії. Ц. притаманні дві основні якості: по-перше, наявність у живих істот свідомості, розуму, здатності до ідеального відбиття дійсності, наявність цілеспрямованої діяльності. Ц. являє собою утворення, яке перетворює природу, використовує задля цього знаряддя праці, техніку. По-друге, важливою, фундаментальною якістю Ц. є матеріальна виробнича діяльність, і ширше – наявність способу виробництва суспільного життя, що обіймає як матеріальне виробництво, так і виробництво суспільних відносин і соціального суб'єкта, тобто соціальної людини.

Проте спочатку людство на планеті не можна було назвати Ц., оскільки впродовж двох мільйонів років існував первісний лад. Перші Ц. виникли на межі IV і III тис. до н. е. Це – якісно новий щабель у розвиткові людства. Його сутність – у наступному визначенні: Ц. є власне соціальною організацією суспільного життя, що характеризується загальним зв'язком індивідів або елементарних соціальних утворень з метою відтворення суспільного багатства, що забезпечує її існування та прогресивний розвиток.

Наведене визначення підкреслює певну стадіальність у розвитку людства, яке переходить від дикунства, варварства, тобто первісності, до – Однак людство не тільки єдине. Воно й різноманітне, що відбивається в існуванні як у минулому, так і в наш час, і в майбутньому різних соціокультурних регіонів, обмежених у просторі і часі, або "локальних цивілізацій". Як конкретно-історичні утворення, локальні Ц. являють собою післяпервинні соціальні утворення, які протягом тривалого часу зберігають свою цілісність та специфіку.

Кожна локальна Ц. ґрунтується на певній спільності та однотипності матеріальної та духовної культури і на такій же певній спільності та однотипності соціальної структури. Остання в рамках однієї і тієї ж цивілізації може з плином часу зазнавати суттєвих змін.

Сучасна епоха відзначається парадоксальним сполученням двох феноменів – інтернаціоналізації багатьох процесів у світовому масштабі (глобалізації) з одночасним посиленням рис своєрідності різних людських культур. У цій ситуації саме поняття «Ц.» набуло унікального статусу, бо воно охоплює обидва полюси – як єдність, так і багатоманітність. Це поняття використовується і для позначення усього сучасного «світу людей» як цілісності, що складається, і для характеристики унікальності, неповторності історичного вигляду тих чи інших регіональних спільнот.

Але не слід змішувати поняття «Ц.» і поняття «культура». Ц. – явище значно ширше, ніж культура. Культура – це елемент Ц.. Культура з'являється ще за часів первісності, хоча і в примітивному вигляді. Ц. виникає значно пізніше. Ті племена, які в наш час продовжують жити майже на первіснообщинному рівні, мають свою культуру, хоча в них немає Ц. В історичному процесі культура відіграла найважливішу роль у становленні та еволюції Ц. як нового соціуму, що виник внаслідок активного розвитку ранньоземлеробських общин. Під час цього розвитку складалися найважливіші передумови виникнення Ц.

В якості передумови виникнення Ц. слід передусім розглядати конфлікт, що виник між природою та первісною спільнотою людей, які втратили адаптивні можливості і були змушені компенсувати їх перетворюючою трудовою діяльністю (виникнення скотарства і землеробства). Вона потребувала постійного стимулювання /або примусу та організації. Ц. і стала тією соціальною організацією, що забезпечувала відносну незалежність людського роду від природи.

Передумовами виникнення Ц. також були: 1) зростання та концентрація населення; 2) поява та певний обсяг додаткового продукту, його концентрація; 3) розвинута іригація (поливне землеробство); 4) розвиток ремесла; 5) розвиток обміну; 6) соціальна диференціація. Усі передумови пов'язані одна з одною, обумовлюють одна одну. І тільки в комплексі вони могли підготувати виникнення нового соціуму, що якісно відрізнявся від первісного суспільства.

Коли йдеться про відмінність Ц. від первіснообщинної спільноти, можна виділити наступні сфери або ознаки: 1) порівняно високорозвинене землеробство і ремесло, що вже відокремилося від нього; 2) класове суспільство; 3) держава; 4) міста; 5) монументальне будівництво; 6) високорозвинене мистецтво; 7) писемність; 8) спільність порівняно розвинутої релігії та ідеології. Треба підкреслити, що оригінальність тієї чи іншої локальної Ц. найбільше виявляється у чотирьох останніх сферах, а саме: естетичній, знаковій, релігійно-ідеологічній, а також у передбаченому способі життя.. Для того, щоб Ц. дійсно існувала, необхідна сукупність всіх названих ознак. Наявність однієї Ц. не є свідченням наявності цивілізації. Наприклад, найстародавніше в світі місто, відоме історикам, – палестинський Єрихон. Дослідження довели, що вже 10 тис. років тому в ньому мешкали 3 тис. осіб, і лад життя був суто міським. Проте це

не була Ц. у повному розумінні слова.

В центрі уваги сучасної цивіліографії – науки про Ц., перебуває проблема визначення провідних тенденцій у розвиткові світового співтовариства Ц. У зв'язку з цим важливою є типологія Ц., щодо якої існує чимало точок зору. Це пояснюється відмінностями в обсязі та характері змісту, що вкладається у поняття «Ц.». Основа типологізації може бути різною залежно від завдань дослідження. Вчені поділяють цивілізації:

- за умовами генези – на первинні і вторинні, тобто ті, що виникли серед первіснообщинного середовища, і ті, що певним чином скористалися історичним досвідом попередніх Ц. (до перших відносяться, наприклад, доколумбові Ц. – майя, ацтеків, інків, а до другого типу – латиноамериканська Ц., яка виникла на їх місці як католицький варіант європейської Ц.);
- за стадіями життєвого циклу – на ті, що формуються, зрілі, стагнуючі, або такі, що розвиваються, а також зниклі (приклади: дехто вважає, що зараз формується світова Ц., яка є єдиною для всіх; зрілою є європейська Ц.; початок стагнації, хоча про це не дуже говорять, спостерігається в японській Ц., яка вже не один десяток років перебуває у системній кризі; кожна з Ц. на певному історичному етапі була такою, що розвивалася; а стародавні Ц., такі, як єгипетська або месопотамська – зниклі Ц.;
- за географічною ознакою – деякі дослідники називають Ц. річкових долин (єгипетська), морських узбереж (давньогрецька), гірську (інків), пустель і оазисів (арабо-мусульманська) та ін. Інколи беруться ознаки цілого континенту (європейська Ц.); відомий поділ на одну західну і кілька незахідних або східних Ц.;
- за етнічною ознакою – тоді виділяються Ц. за назвою народу, який відіграє у тій чи іншій соціокультурній спільності найважливішу роль (китайська, японська);
- за релігійною ознакою (християнська, мусульманська, буддійська, конфуціанська).

В основу типології Ц. може бути покладено типологію відтворення. Усі суспільства, які існували досі, тією чи іншою мірою наближалися або до статичного типу відтворення, орієнтованого на підтримку своїх цінностей і соціальних відносин у як тільки можливо незмінному вигляді, або до динамічного, інтенсивного, спрямованого на постійне змінювання, на розгортання своїх можливостей, найповніше їх розкриття. Якщо перші найбільше цінували і цінують традиції – такі суспільства називають традиційними. Другі націлені на змінювання, оновлення, найвищою цінністю для них є інновація. До статичного типу відтворення тяжіли всі стародавні суспільства. Традиційні суспільства могли існувати, лише твердо дотримуючись накопиченого досвіду. Будь-яке суттєве відхилення загрожувало статичному суспільству руйнуванням.

Протилежний за своїми характеристиками тип Ц. поступово сформувався з традиційного суспільства на території Західній Європі. Першим його паростком, праобразом була античність (греко-римська стародавність) – певне виключення з числа традиційних Ц. Антична структурна почала сильно відрізнятися від

структур Ц., які існували до того, приблизно у VII ст. до н.е. у Середземномор'ї відбулося дещо схоже на соціальну мутацію, яку ще називають архаїчною соціальною революцією. Виникли такі структурні параметри: 1) приватна власність; 2) товарне виробництво і вільний ринок; 3) висунення на перший план індивідуальності громадянина; 4) розвинене приватне право, що охороняло власника-громадянина; 5) створення основ громадянського суспільства у вигляді поліса з підкоренням йому виборної адміністрації, де мало місце зростання самоуправління при відсутності сильної централізованої влади. Все це було принципово новим і відсутнім у попередніх структурах, заперечувало ті основи, на яких ті структури інституційно базувалися.

Відмінність полягала не тільки в елементах, але й у динаміці еволюції. Протягом століть Схід існував у своєму звичному ритмі як в тих країнах, що зазнавали нашесть і гинули, так і там, де катаклізмів не було. В обох випадках структура відзначалася стабільністю і статичністю. Вона регенерувала після катаклізмів, але не змінювалася. І тільки енергійний вплив європейського капіталу від початків колоніальної експансії заклав основи для вимушеної трансформації Сходу у деяких аспектах.

Структура, яка склалася за часів античності, виявилася динамічною. Після катаклізмів, пов'язаних із загибеллю Риму і навалою варварів, вона зуміла відродитися, хоча в повну силу далеко не відразу. Проте після Ренесансу динамізм її проявився енергійно й результативно, набувши форм капіталістичного розвитку. Новий час остаточно закріпив цінності нової "ліберальної" нетрадиційної Ц., поступово вдосконалюючи її структури, інститути, відносини, особистість. Почався перехід від аграрної традиційної Ц. до нетрадиційної індустріальної. В наш час відбувається перехід до постіндустріальної Ц.

Література: Орлова Т. В. Історія цивілізацій: теоретичні аспекти курсу. – К., 1998; Ионов И. Н. Теория цивилизаций: этапы становления и развития //Новая и новейшая история. – 1994. – № 4 – 5; Истоки цивилизации / Пред. редсов. А. О. Чубарьян. – М., 2009; Рашковский Е. Цивилизационная теория: познание истории – познание современности //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 9; Хорос В. Цивилизации сегодня //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 9; Черняк Е. Б. Цивилиография. Наука о цивилизации. – М., 1996.

Тетяна Орлова

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНА – поняття, що визначає сучасну відносно самостійну цілісність, суспільно-політичну і культурну єдність демократичних держав по обидва боки Атлантики. Ідеологічним обґрунтуванням Ц. Є. є посилання на наявність широкого кола фундаментальних спільних політичних інтересів, єдиної системи соціальних норм, цінностей та інститутів Сполучених Штатів Америки, Канади і країн Західної Європи. Поняття Ц. Є. набуло широкого вжитку після Другої світової війни у зв'язку з необхідністю зміцнення євроатлантичної єдності в умовах «холодної війни» та демонстрації зверхності відносно радянського цивілізаційного простору, в який

входили СРСР і країни Східної Європи. Після закінчення «холодної війни», розпаду Організації Варшавського Договору та дезінтеграції СРСР прихильники атлантизму намагаються залучити до Ц. Є. східноєвропейськи держави. Ц. Є. є складовою частиною Західної цивілізації.

Борис Гончар

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЗАХІДНА (вживається також «Захід», «Західний світ», «західне суспільство») – сукупність матеріально-технічних, політичних, економічних і духовних ознак, що об'єднують країни Західної Європи і Північної Америки і виділяють їх у середовищі інших держав світу: характеристика особливого локального типу цивілізаційного (культурного) розвитку, що історично виник у Західній Європі і пройшов певні етапи модернізації (європейське середньовічне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство). Ц. З. – це тип цивілізації, який поєднаний з прогресивним розвитком, постійними позитивними змінами в житті людини. Основними цінностями західного типу цивілізації, за М. Вебером, є наступні: динамізм, орієнтація на новизну; утвердження гідності та поваги до особистості; індивідуалізм, орієнтація на автономію особистості; раціональність; ідеали свободи, рівності, толерантності; повага до права приватної власності; віддання переваги демократії перед усіма іншими формами демократичного правління. Ц. З. за рівнем соціально-економічного розвитку, дотриманням прав людини та громадянських свобод, правовими взаєминами особи і держави, якістю життя тощо ототожнюється з найрозвиненішим центром і провідною силою сучасного світу. Система цінностей Ц. З. поступово стає універсальною, набуває глобального поширення. Одночасно поглиблюється міжцивілізаційний діалог між Заходом і Сходом. Інтенсивно йде процес взаємовпливу і взаємозбагачення різних типів розвитку при збереженні цивілізаційних особливостей кожного суспільства. Сентенція британського письменника Р. Кіплінга «Схід є Схід, і Захід є Захід, і ніколи ці близнюки не зустрінуться» перестає бути абсолютною. Схід освоює західні цінності, а Захід – східні, визначаючи тенденцію до історичного становлення структур універсальної світової цивілізації.

Література: Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. – М., 2008; Ионов И.Н., Хачатурян В.М. Теория цивилизаций от античности до конца XIX-го века. Санкт-Петербург, 2002; Осборн Р. Цивилизация. Новая история западного мира. – М., 2008.; Саййид Муджтаба Рукни Мусави Лари. Западная цивилизация глазами мусульманина. – Баку, 1994.

Борис Гончар

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ПРОМІЖНА – тип цивілізації, яка відійшла від традиційного суспільства, орієнтованого на статичний тип відтворення, орієнтованого на підтримку своїх цінностей і соціальних відносин у максимально незмінному вигляді, але не прийшла до інноваційного суспільства, яке базується на динамічному типі відтворення – розгортанні можливостей, найповнішому їх розкритті заради змінювання, оновлення. Ц. П. стала на шлях модернізації, що вимагає кардинальних зрушень у цінностях, однак суспільство не може рухатися

цим шляхом. Серед найхарактерніших рис подібних суспільств можна назвати такі: 1) недостатня розвиненість всезагальних соціальних зв'язків, товарно-грошових відносин, такого універсального механізму обміну, яким є єдиний національний ринок; 2) інша в них роль і розуміння грошей; 3) знижені можливості засвоєння та масового поширення інновацій, особливо, якщо вони торкаються соціальної сфери, сфери людських стосунків; 4) складним, неоднозначним залишається ставлення до культурного плюралізму, особистої творчості; 5) глибокі протиріччя пронизують всю структуру і зміст культурних цінностей, саме розуміння умов, засобів і цілей людського життя, діяльності, спілкування; 6) глибокі зрушення відбуваються у розумінні традиційного авторитету та політичної влади, звичаєвого права і закону, ролі і цінності окремої особистості у суспільстві і в історії тощо.

До типу Ц. П. дослідники відносять російську і латиноамериканську культурно-історичні спільноти. Росія вже у XVIII ст., починаючи з реформ Петра І, стала на шлях Ц. П., внаслідок чого її розвиток набув дивного зигзагоподібного напряму. Спроби модернізації раз по раз «пробуксовували», а якщо здійснювалися, то йшли важко і на зовсім іншій основі, ніж на Заході. Модернізація у Росії здійснювалася «згори», за імперською моделлю, вибірково. Тобто модернізувалися, головним чином, військова техніка і необхідні для цього галузі. Розвиток промисловості не призводив до збільшення громадянських свобод. Навпаки, це супроводжувалося ще більшим уярмленням населення. Вільнодумство неухильно виганялося (за часів Петра І переслідувалися старообрядці, за часів В. Путіна фактично ліквідовано свободу засобів масової інформації). Новації частіше приймалися і поширювалися для затвердження старих структур і цінностей, що перетворювало модернізацію у традиціоналізуючий її тип. Інакше кажучи, модернізація проводилася в основному на рівні засобів при ігноруванні необхідності відповідного зрушення у цінностях. Багато особливостей історичного розвитку Росії підтверджують, що вона є Ц. П. – перехідна форма від традиційної статичної до нетрадиційної динамічної цивілізації, яка виявилася неспроможною завершили цей перехід. Ц. П. є конфліктною, оскільки в ній постійно відбуваються зіткнення між обома типами цивілізації. Одна за одною робляться спроби побудувати форми переходу між ними, згладити протиріччя між протилежними цінностями, зразками, нормами, притаманними традиційному і нетрадиційному суспільствам. Один за одним відбуваються болісні "прориви" до нетрадиційної цивілізації. Вони не завершуються успіхом, а приховують у собі більше або менше "відкочування" назад. Жовтнева революція 1917 р. може розглядатися як реакція широких мас, які ще не розсталися із ілюзіями докапіталістичного суспільства і злякалися наступу нової, нетрадиційної цивілізації у її початкових, грубих і навіть жорстоких формах. Після намагання модернізувати країну, було досягнута її архаїзація, коли створена система (радянська) дуже нагадувала з своїм характером деспотію минулих часів.

Ц. П. характеризується не тільки феноменом "розколу", але й прагненням до синтезу різних культурних начал, або, якщо використати термін мексиканського філософа Л.Сеа до "культурної метисації". Разом із тим для

подібних цивілізації характерною є ідея своєрідної “переваги відсталості”. Наприклад, мексиканський мислитель Х.Васконселос вбачав перспективу Латинської Америки у тому, що “ми з більшою легкістю, ніж представники інших культур, сприймаємо чужинців. Внаслідок цього наша цивілізація з усіма її дефектами може бути обрана історією в якості знаряддя творення … людини нового типу”. Що стосується Росії, так схожа ідея “переваги відсталості” і “вселюдської місії Росії” проходить через усю її національну суспільну думку від П. Чаадаєва до народників і більшовиків до сучасних гуманітаріїв. Треба бачити, що частково подібні амбіційні ідеї виконують компенсаторну роль.

Література: Ахиезер А. Промежуточная цивилизация //Социокультурный словарь [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://terme.ru/dictionary/173/word/promezhutochnaja-civilizacija; Рашковский Е. Цивилизационная теория: познание истории – познание современности //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 9.

Тетяна Орлова

ЦИВІЛІЗАЦІЯ СХІДНА – термін, яким визначають культури, соціальні структури і філософські системи країн Сходу, тобто Близького Сходу (Західна Азія і Єгипет), Далекого Сходу (Східна Азія), Південної Азії (півострів Індостан), Центральної Азії, іноді й Росії. Поняття “Схід” з'явилося в період античності з протиставлення давніми греками власної полісної системи з характерними для неї демократичними правами громадян (“Захід”) деспотичній Перській імперії. З часом змінювалися як територіальні рамки “Сходу”, так і уявлення про суть його відмінності від “Заходу”. В середньовічній Європі уявлення про “Схід” формувалося на основі відмінності між європейською християнською та іншими культурами. Нерідко до “Сходу” відносили й Східну Європу, ареал православ'я. Генеза в XVI – XVII ст. капіталістичних відносин, пов'язаний з цим економічний ривок Європи та встановлення європейського колоніального панування над країнами Азії, Африки й Океанії наповнили поняття “Схід” новим змістом в сенсі протиставлення його відсталості розвинутості Заходу. Таким чином, поняття “Схід” було запроваджено європейцями і з часом увійшло до наукового обігу для пояснення історичної динаміки та особливостей розвитку східних суспільств на противагу західним.

Термін “цивілізація” має кілька значень, часто вживається як синонім терміну “культура”. Іноді цим терміном визначають певний рівень розвитку людського суспільства, в якому визначальними є політичні й ідеологічні зв'язки (на противагу родовим); термін “культура” характеризує при цьому складові частини цивілізації. Цивілізації, як правило, не співпадають з етнічними кордонами і виникають завдяки могутньому культурному впливу певних центрів (в давнину – Месопотамії, Єгипту, Китаю, ін.) на оточуючі їх країни і народи. Спільність цивілізації не виключає, а навпаки передбачає значне різноманіття місцевих культур.

Важливими в цьому контексті є питання про цілісність Сходу як історичного регіону та єдність східної цивілізації. Адже на Сході вже з давніх часів сформувалися принаймні три цивілізації – Близькосхідна, Індійська та

Далекосхідна, в основі яких лежать три потужні релігійні й філософські системи – іслам, індуїзм, конфуціанство. Чи мають вони спільні риси, на основі яких їх можна об'єднати і протиставити іншим цивілізаціям?

Існування таких спільних характерних особливостей загально визнане. Це плавний ритм розвитку; повільний еволюційний процес при відсутності різких змін; стійке збереження архаїчних форм соціальної організації та складної ієрархічної структури суспільства; особлива роль громади, кланів, каст, конфесійних спільнот; авторитарна адміністративна система, що характеризується високою мірою залежності людей від пануючих структур; сильна держава, що виконує провідні господарські, соціальні, культурні та інші функції, забезпечені великим апаратом влади і примусу; невираженість індивідуалізації особистості; зародковий стан правових гарантій життя і майна підданих. В окремих випадках специфіка Сходу визначається існуванням особливого "азіатського способу виробництва", в основі якого – державна власність на засоби виробництва, на відміну від приватновласницьких структур на Заході. Хоч більшість дослідників відкидає цю концепцію як недостатньо обгрунтовану, слабкий розвиток на Сході приватної власності ними визнається. Відмінності між Сходом і Заходом спостерігаються також у різному сприйнятті людьми оточуючого світу, в різному типі мислення тощо. Комплекс відносин, що склався в східних суспільствах, вважався причиною відсталості Сходу в Новий час, його колоніального і напівколоніального підкорення Заходом.

Після здобуття в XX ст. реальної незалежності країни Сходу обрали різні моделі розвитку, проте спільні риси, що об'єднують їх цивілізаційно, збереглися. На рубежі XX – XXI ст. в умовах успішного розвитку провідних азійських країн поняття "Схід" втратило свій негативний відтінок. Важливим фактором свого успішного економічного розвитку вони вважають спільні "азійські цінності": пріоритет обов'язків над правами (на противагу Заходу); колективізм; збереження міцної сім'ї, організованої за принципом патерналізму; прагнення до гармонії та уникнення конфліктів; першорядна роль освіти, головного фактора соціалізації індивіда; дисципліна в політиці, сім'ї, на роботі; органічні уявлення про державу і суспільство, коли вони сприймаються як єдине ціле. Такі культурні цінності породжують специфічні особливості моделей азійського капіталізму, в основі яких – провідна роль держави в економічних процесах. В азійських державах високо цінується політична стабільність; пріоритет надається не демократії, а якісному управлінню, незалежно від того, яким типом режиму воно забезпечується.

Література: Павленко Ю. Історія світової цивілізації. – К.: Либідь, 2000; Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В.Шовкун. – К.: Основи, 2001; История Востока: В 6 т. / РАН; Институт востоковедения. – М., 2002 – 2008.

Наталія Городня

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТЕХНОГЕННА – цивілізація, основу функціонування й розвитку якої у всіх сферах, насамперед в економіці, складають у значному обсязі наукомісткі техніка й технології, що мають високу ефективність та економічність. Поняття «техне» зустрічається в античній філософії і позначає

будь-яке мистецтво вироблення речей, починаючи від мистецьких творів і до технічних виробів, таких як воєнні прилади. «Техне» можна розглядати як здатність до примноження знань та винайдення нового. Висунення його на перший план людської діяльності внаслідок еволюції західноєвропейської цивілізації в епоху пізнього Середньовіччя призвело до виникнення Ц. Т. Її характерна риса – швидке змінювання техніки та технологій завдяки систематичному застосуванню у виробництві наукових знань. Наслідком такого застосування є технічні, а потім і науково-технічні революції.

Ц. Т. належить до іншого рівня соціальної динаміки і має небачену для традиційних суспільств здатність до прогресу. На відміну від традиційних цивілізацій, яким притаманні уповільнені темпи соціальних змін, у Ц. Т. темпи соціального розвитку прискорилися, екстенсивний розвиток змінився на інтенсивний. Найвищою цінністю стали не традиції, що зберігаються у незмінному вигляді впродовж тисячоліть (основа назви «традиційна цивілізація»), а інновації, творчість, що формують нові оригінальні ідеї, зразки діяльності, цільові та ціннісні настанови. Традиція має не просто відтворюватися, а постійно модифікуватися під впливом інновацій.

Ц. Т. почала свій розгін у XVIII – XIX ст., в епоху підготовки та розгортання першої промислової революції, становлення науки Нового часу, ранніх буржуазних революцій, які закріплювали панування капіталістичних відносин. Але її передумови закладалися набагато раніше. Саме виникнення Ц. Т. було підготовлено низкою мутацій традиційних культур. Перша з них сталася в античну епоху і була пов’язана із культурною античного полісу. Серед його винаходів, що можна розглядати в якості передумов для майбутнього прогресу, – виникнення теоретичної науки і досвід демократичної регуляції соціальних відносин. Іншою важливою соціальною мутацією, що мала значення для майбутнього становлення Ц. Т., було виникнення християнства із властивим йому розумінням людини як створеної за образом і подобою Бога, з трактуванням людського розуму як малої копії божественного розуму, здатного осягати задум божественного творення.

Синтез досягнень античної культури з християнською культурною традицією в епоху Ренесансу і наступний розвиток цих ідей за часів Реформації та Просвітництва сформували систему цінностей Ц. Т. У своїй сукупності вони функціонували як змістовно-життєві орієнтири, які визначали відтворення та динаміку цієї цивілізації. До найбільш важливих цінностей можна віднести: розуміння людини як діяльної істоти, яка протистоїть світові у своїй перетворюючій діяльності; визначення самої діяльності як креативного, інноваційного процесу, який спрямовано на перевлаштування об’єктів зовнішнього світу та забезпечення влади людини над об’єктами; сприйняття природи як закономірно впорядкованого поля об’єктів, що вступають матеріалом та ресурсами перетворюючої діяльності; цінність активної самодіяльної особистості; цінність інновації та прогресу; цінність наукової раціональності. Людина, яка живе в світі техногенної культури, звикла до всіх цих цінностей, сприймаючи їх в якості основ та ідеалів соціального розвитку. Але людині традиційного суспільства вони зовсім не здалися б ідеальними.

Розвиток техніки і технології, які проходять все більш спресовані цикли оновлення, стає головним фактором, що визначає процеси змін соціального життя. Таким чином виникає новий тип розвитку, що базується на прискореній зміні предметного середовища, безпосередньо оточуючого людину. В свою чергу, активне оновлення другої природи, в котрій відбуваються життєві процеси людини, призводить до прискорення трансформацій соціальних зв'язків.

Технічні й науково-технічні революції змінюють ставлення людини до природи, її місце в системі виробництва, а також в суспільстві. Якщо в традиційних цивілізаціях існує висока міра залежності людини від природи, то у випадку Ц. Т. людина намагається розірвати залежність від природи, стати її господарем, перетворити її у своїх інтересах. Найвищими принципами життя людини й суспільства стають оновлення, зростання, прогрес. Розвиток техніки, технології, наукових знань стають детермінантою еволюції.

В суспільствах, що належать до Ц. Т., принципово змінюється характер зв'язків між людьми, відносини між особистістю та соціумом. Якщо для традиційних цивілізацій притаманна так звана «групова людина», тобто тісно пов'язана із соціумом, залежна від сили соціальної групи, її настанов, то інша ситуація у Ц. Т. Остання передбачає мобілізацію творчого потенціалу, ініціативи окремого індивіда. З іншого боку, необхідність свободи індивідуальної діяльності потребує більшої автономії індивіда по відношенню до соціальної групи. Свобода та вихідна рівність людей, незалежність статусу індивіда від його соціального походження стають принципами суспільного життя, найбільш адекватними вимогам Ц. Т. Ці принципи є засобами, що забезпечують виявлення індивідуальних здібностей, повноправну участь кожного у міжіндивідуальній конкуренції, результатом якої стає відтворення фактичної залежності та нерівності. Однак і затвердження цих принципів у суспільній свідомості, і прогрес практичних форм їх втілення у сферах права і політики (демократія, соціальний захист, права людини) є одним із досягнень Ц. Т.

Еволюція західних суспільств у XIX – XX ст. виявила фундаментальне протиріччя Ц. Т. З одного боку, її найвища мета – нарощування матеріального багатства на основі постійного оновлення технічних систем – перетворює людину і соціальну організацію відносин між людьми на прості функції, знаряддя ефективної економічної діяльності. Це формує розподіл «соціальних ролей», що ґрунтується на відносинах панування-підкорення у виробництві, перетворює робітника на додаток до машини, міцно прив'язує власність на засоби виробництва до функції нарощування прибутків. Але, з іншого боку, мобілізація людської активності, вільної діяльності людей у суспільстві, яка властива Ц, Т., не може не вступати у протиріччя з їхньою тотальною залежністю від імперативів технології та економічної ефективності. У людей з'являється потяг добиватися поліпшення свого матеріального та правового становище. І ця боротьба перетворюється на постійний фактор суспільного розвитку.

Разом із тим виявилося, що Ц. Т. породила чимало глобальних проблем, серед найголовніших: проблема виживання за умов безперервного

вдосконалення зброї масового знищення; проблема зростаючої екологічної кризи у глобальних масштабах; проблема збереження людської особистості за умов посилення процесів відчуження та загрози для біогенетичної основи людського буття (ці небезпеки створюють маніпуляції над мозком та свідомістю, посилення стресових навантажень, накопичення рецесивних генів внаслідок шкідливих мутацій, що загрожує різким погіршанням генофонду людства і т. ін.). У другій половині XX ст. з усією очевидністю постала криза, сутність якої можна висловити так: людство не знайшло ще надійних засобів відвернення глобальних катастроф військового, економічного, екологічного характеру. Більш того, загроза цих катастроф постійно відтворюєється діями зовнішньополітичних, економічних, соціальних механізмів та структур, які склалися на попередньому етапі історії. Не виключена можливість омніциду – тотального самознищення світового співтовариства та середовища його життя внаслідок ядерної та екологічної катастроф. Найбільш очевидний історичний край Ц. Т. утворюють загострення екологічної кризи, винахід та розповсюдження зброї масового знищення та антропологічна катастрофа. Ці явища виявили ірраціоналізм найвищих принципів Ц. Т.: невпинне зростання та науково-технічний розвиток, які ще вчора вважалися творцями прогресу, сьогодні створили загрозу фізичному існуванню людства.

Література: Степин В. С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации //Вопросы философии. – 1989. – № 10; Его же. Философская антропология и философия науки. – М., 1992; Степин В. С., Кузнецова Л. Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. – М., 1994; Хайбуллина И. В. Техногенная цивилизация, общество, человек – [Электронный ресурс] – Режим доступа: vestnik.osu.ru/2008_7/22.pdf

Тетяна Орлова

ЦІННОСТІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України. До Ц. К.- І. зараховуються історичні документи, предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства, держави а також ті, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, культури, церкви. Ц. К.- І. вважаються книги, журнали, оригінальні художні твори образотворчого мистецтва, декоративно-прикладного мистецтва, що становлять наукову або художню цінність. Пам'ятки археології та етнографії в комплексі, або їх частини. Манускрипти, інкунабули, стародруки, архівні документи, включно із кіно-фото-фоно документами. Колекції зброї, одягу, листівок, монет та банкнот й інших предметів колекціонування, що мають велику наукову цінність. Рідкісні зразки флори та фауни, мінералогії, анатомії, палеонтології, окремо чи в колекції, що становлять наукову, навчально-виховну або естетичну цінність. Ц. К.- І. знаходяться під охоронною держави. Їх зберігання та переміщення регламентується законодавством України.

Мирослав Борисенко

Ч

ЧАЙКА – безпалубний плоскодонний човен запорізьких козаків XVI – XVIII ст.

Існують кілька версій походження назви «Ч.»: від птаха Ч. і підкреслює легкість, швидкість маневреність човна; від татарського «каїк» «чаїк», тобто «круглий човен»; від староруської назви невеликого судна «шайки», яке широко застосовувалося ушкуйниками (через розбійницькі повадки ушкуйників назва судна перенеслася і на його команду).

Човен у вигляді величезної видовбаної колоди (з верби або липи), по бортах обшитої дошками. Довжина – 15,5 – 21,5 м, ширина й висота бортів – до 3,5 – 4 м.

Ч. не мали ні кіля, ні палуби. Головною частиною Ч. був кіль-човник довжиною близько 15 м, видовбаний з липової або вербової колоди, розширений догори. Від нього розбудовували корпус, прибиваючи дошки цвяхами, розширюючи і його зі збільшенням висоти. Міцно спаяні дошки обтягували липовою корою і обливали смолою. Потім ззовні по обох боках прив'язували снопи очерету, які не дозволяли човну затонути навіть тоді, коли він наповнювався водою. Вони також охороняли екіпаж від куль.

За гетьманування І. Мазепи на один козацький човен, окрім дерева, витрачалося 13 пудів заліза, 2 діжки смоли, 200 аршинів полотна, 20 сажнів линви, 3 пуди клоччя, 195 аршинів різних шнурів для підв'язування очерету. Доречно вказати, що на будівництво однієї турецької галери витрачалося 150 ц заліза, 168 ц мотузок і канатів на снасті.

Довжина чайок сягала 20 м, ширина – 4, осадка – 1,5 м. На чайках було два стерна, спереду і ззаду, щоб не треба було повертати; була й щогла для вітрил, але козаки надавали перевагу веслам. З кожного боку Ч. мали по 10-20 весел. Крім веслярів на човні могли розміститися 50 – 70 озброєних козаків та 2 – 6 фальконетів (гармати калібром 30 мм), порох, свинець, ядра, харчові продукти.

У будівництві Ч. брали участь до 60-ти майстрів. На її спорудження йшло два тижні.

Французький інженер Ґ. Боплан, який у XVII ст. перебував на польській службі і займався будівництвом фортець в Україні, писав: «Козаки будують човни довжиною 60, шириною від 10 до 12, і глибиною і 12 футів. Човни ці без кіля, дно їх складається з видовбаної вербової або липової колоди, довжиною близько 45 футів, воно обшивається з боків на 12 футів догори дошками, завдовжки від 10 до 12, і завширшки1 фут і прибиваються одна до одної так точно, як і при побудові річкових суден... Довжина човна поступово збільшується догори: це ясніше видно із прикладеного малюнка. На ньому можна помітити товсті канати з очерету, які обвиті ликами або глодом й, як зв'язані бочечки, обхоплюють човен від корми до носа... Човни козацькі, маючи з кожного боку по 10 – 15 весел, плавають на веслах швидше за турецькі галери... Помічають же ворожий корабель чи галеру швидше, ніж турки помітять їх човни, що піднімаються над морською поверхнею не більше ніж на 2,5 фути».

Література: Кобалія Д.Р., Нефьодов В.В. Запорізька чайка. Історія однієї знахідки. – Запоріжжя, 2005.

Леонід Могильний

ЧАС ІСТОРИЧНИЙ – показник часу і тривалості історичних подій, явищ і процесів. Він невіддільний від поняття «періодизація історії» і представлений такими хронологічними категоріями як момент, година, день, місяць, рік, століття, тисячоліття, вік, ера, період, етап тощо. Ч.І. забезпечує локалізацію історичного процесу в часовому вимірі та надає йому часових орієнтацій. Поза цим поняттям історія не існує. Будучи однією із форм існування матерії, він представляє собою складну конструкцію, оскільки фокусує в собі життєдіяльність людини і людства загалом, процес розвитку суспільства, зміни історичного середовища. Кожен його відрізок включає безліч фактів, подій, тісно пов'язаних між собою.

Погляди на Ч.І. почали складатися в давнину, але тривалий період він розглядався як проста сума днів, місяців, років і т.д. . Первісна людина уявляла час лише як початок і кінець життя, не надаючи йому соціального змісту. В міфах, легендах, казках, епосі час не розвивається і не змінюється. Уявлення про лінійний час стали одним із досягнень античності, історики якої представляли час у вигляді круговороту. Гесіод, наприклад, звернув увагу на лінійний перебіг світоутворення: епоха Урана – простір без часу та енергії; епоха Хрона – додала час; епоха Зевса – додала енергію. Він поділяв історію людства на золотий, срібний, бронзовий і залізний віки. В античному світі час отримав соціальну характеристику, формувалось розуміння зв'язку часів. Зокрема, Аристотель, який першим включив час до переліку фундаментальних категорій людського пізнання, писав, що сьогоднішній час стикається з минулим часом і майбутнім. Ч.І. в релігійних концепціях – священний час, час Бога. Августин Блаженний застерігав: час стоїть, а ми проходимо. На його думку, час – це простір людського життя, який встановлює межі індивідуальності. Християнство трактує Ч.І. драматично: початок драми – гріхопадіння Адама, а сам час – це очікування кінця земного життя і настання вічності.

Розуміння Ч.І. не раз змінювалося, що відбивалося на підходах до періодизації історичного процесу. В якості критерію історичної орієнтації людини і суспільства загалом він почав сприйматися з часів Відродження, коли його синонімом стає практична діяльність людей, її ритм. Гуманісти відмовились від традицій хроністів Середньовіччя і окреслили трьохчлену періодизацію історії – давню, середню та нову, а також запровадили в методологію історії розмежування далекого і близького минулого. На періоди поділялася не лише всесвітня історія, але й історія окремих країн і народів. Появилися такі терміни як бароко, класицизм, модерн, що стали ознакою не лише мистецько-літературних стилів, але й періоди в історії, насамперед культури.

К.Ясперс запропонував термін «осьовий час» для характеристики історичних процесів у період між 800 і 200 рр. до нової ери, коли, на його думку, відбувся кардинальний поворот в історії (Китай, Індія, Західна Європа) та появилася людина сучасного типу. Корінні зміни уявлень про історичний час пов'язані з напрацюваннями школи «Аналів», яка запровадила в історичну

науку поняття «тривалості» і за його допомогою дала визначення самого предмету історії як науки про минуле і сучасність.

Новітня концепція Ч.І. як пізнавального принципу історичної науки, підходи до його реалізації у працях істориків Європи, Америки та Азії обговорювались на XVII Міжнародному конгресі історичних наук (Мадрид, 1990 р.). М. Барг назвав календарний час «зовнішнім» часом історії, а соціально-історичний час – її «внутрішнім» часом. Календарний час – безперервний, абсолютний, симетричний, натомість історичний час – перервний і відносний, у ньому можливі певна циклічність та повторюваність, своєрідна аритмія, зупинки, навіть тимчасовий рух назад. Однак вектор реального Ч.І. має один напрям руху – тільки вперед, і лише в науковому чи педагогічному контексті можливе зворотне сприйняття часу, тобто ретроспективний підхід.

На думку деяких дослідників, кожній формі руху матерії, кожній науці, наприклад, філософії, фізиці, біології, кібернетиці властивий інший час, ніж історії. Якщо фізичний час однолінійний, то в історичному часі координати минулого, сучасного і майбутнього пересікаються в діяльності людини. Для історичної науки проблема часу має пріоритетне значення, оскільки об'єкт пізнання в ній і той чи інший суб'єкт відокремлені один від одного часовою відстанню, яка в багатьох випадках складає століття та тисячоліття. Ч.І. завжди має свій початок: він починається разом з людського суспільства. Час у фізиці наближається до чисто кількісного виміру, а його якісні параметри були виявлені лише А. Ейнштейном. Час в історії має яскраво виражену якісну властивість, адже в один і той період існують якісно різні часи.

При застосуванні поняття «момент» слід враховувати відмінності історичного часу від календарного. В історичній термінології «момент» набуває протяжності, наприклад, «історичний момент», «знаковий момент», «трагічний момент», «поточний момент». Вони можуть характеризувати події різної тривалості, аж до десятиліття. .

Історія сприймається і досліджується через призму часу. Події, які йдуть одна за другою, створюють часовий ряд, який віддзеркалює причинно-наслідкові зв'язки між ними. Ось чому проблема Ч.І. є однією з тих містків, який надає історії енергетичного сенсу і пов'язує її із іншими науками – гуманітарними і природничо-технічними, забезпечуючи їм історичну складову і стимул для інтердисциплінарних досліджень. Багатогранність Ч.І. виявляється в тому, що один і той же відрізок часу для кожного народу попри певні спільні риси має багато особливого, специфічного і самобутнього. В. Дильтей, визначаючи час як конкретну форму протікання життя, звертав увагу на єдність часу і змісту.

Таким чином, категорія «Ч. І.» увібрала в себе цілий комплекс знань, які відбиває органічну цілісність минулого, сучасності та майбутнього. Люди не спроможні змінити протікання і напрям календарного часу, але діяльність людей змінює цінність одиниці Ч.І., оскільки однакові інтервали астрономічного часу по-різному насичені соціальними явищами і діями. Зокрема, XX ст. в історичному вимірі – це не просто століття, яке механічно наступило за XIX ст., а час, який мав принципово нове змістове наповнення – століття двох світових воєн і численних революцій, століття освоєння космосу, століття великих тривог

і великих надій. Час не лише фіксує тривалість, послідовність, швидкість, ритм, напрям суспільних процесів, але є і реальним обмежувачем соціального буття, що обумовлює його неперервність. Для сучасної епохи властиве певне спресування Ч.І., стрімкі переміни, напруження пам'яті і традиційних зв'язків з минулим. Те, що в історичному процесі тривало сотні років, у сучасних умовах науково-технічного та інформаційного прогресу триває десятиліття.

Література: Бойченко І. В. Філософія історії: підручник. – К., 2000; його ж. Час осьовий // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.,2002; Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. – Вид.3-є, доп. – К., 2001; Семенов Ю.И. Всемирная история как единый процесс развития человечества во времени и пространстве // Философия и общество. – 1997. – №1.

Ярослав Калакура

ЧАС СОЦІАЛЬНИЙ

1. Особлива форма соціальних відносин, інтенсивність яких залежить від того, чи намагається хоча б одна із сторін таких відносин їх змінити на свою користь, виявляючи при цьому певну активність.

2. Темп і ритм подій за певний період існування індивіда, групи чи суспільства.

3. Зміни соціального простору в його динаміці, ритмах, циклах, послідовності станів, що фіксуються свідомістю, пам'яттю та вимірюються обраним еталоном.

Первісні люди сприймали світ як щось незмінне, а тому уявляли час тільки як кінець життя, не надаючи йому соціального значення. Час сприймався залежно від певних подій (вдале полювання, народження дитини, ініціація), які не фіксувалися. За доби античності час отримує соціальне забарвлення, адже сприймається як важливий фактор у життєдіяльності людини. Людина усвідомлює взаємозв'язок між теперішнім, минулим і майбутнім. Так, Арістотель вважав, що час це «міра», за допомогою якої люди вимірюють динаміку процесів. За Середньовіччя соціальні аспекти лінійного часу висвітлював Аврелій Августин. У добу Відродження починають усвідомлювати власну історію як історію, що розвивається в часі. Філософи та мислителі Нового часу наголошували на зв'язку часу з формою діяльності свідомості (І. Кант, І. Фіхте). У XX ст. питанням часу велику увагу приділяла школа «Анналів», розглядаючи час та простір соціальних процесів у історичному контексті. Її представник – Ф. Бордель писав, що Ч. С. являє собою складне та суперечливе явище, яке містить минуле та сучасне людства.

Термін «Ч. С.» ввійшов до наукового обігу в 60 – 70-ті рр. XX ст. Нині виділяються три напрямки у його дослідженні: соціологічний, філософський та історичний.

Соціологічний підхід (Е. Дюркгейм, П. Сорокін, М. Хальбвакс) розглядає Ч. С. широко. У науці час виступає як порядок, послідовність речей, подій, явищ та їхніх станів. Виділяють кілька проекцій часу: фізичний, астрономічний або об'єктивний час (у фізиці) та час, прив'язаний до чогось або належний якомусь

явищу/предмету (у психології). Час, пов’язаний з соціальними явищами або відносинами, є Ч. С. Ч. С. є продуктом суспільства, він є сукупністю соціальних відносин. Ч. С. характеризується відносністю та множинністю. Французький історик Ф. Бордель розробив теорію «соціального часу різних швидкостей». Він виділяв час, відповідний ритму повсякденного життя особи; час, притаманний циклу економічного життя; «довготривалий» час, під яким розумілася історія людства разом з оточуючим середовищем. Е. Дюркгейм наголошував, що категорія часу відображає ритми діяльності соціальних груп, а уява про час – це уява про Ч. С., загальний для певного суспільства. Так, для стародавніх народів тривалість такої одиниці виміру часу як тиждень була різною. Часові рамки періодів обумовлювалися природними умовами життя (сезон дощів, фази луни) або особливостями соціальних відносин (стадії розвитку суспільства, специфіка соціальної структури). Тож ритмічність – це теж властивість Ч. С. Ч. С. є дискретним (не безперервним) та певні події можуть повторюватися, залежно від пануючої моделі часу (лінійна – неповторні, циклічна – повторні). Повторюваність Ч. С. пов’язана із соціальним прогресом або регресом. Ч. С. може мати кількісний вираз, адже вимірюється секундами, годинами, хвилинами, роками тощо, проте він не є визначальним. Для Ч. С. характерне якісне вираження.

У філософії проблемами Ч. С. та розробкою різних концепцій щодо його форм на основі ідей марксизму щодо форм руху матерії займалися В. Жога та Г. Зборовський. Природничі проблеми часу висвітлювалися Д. Дубровським та Т. Беспаловою. У більшості праць акцентувалася увага на мінливості соціальної системи та розробці поняття «соціально-історичний час». Сучасна філософія (К. Павлюц) вважає, що Ч. С. – це одна із фундаментальних категорій соціального буття, не є простою тривалістю, відірваною від просторових параметрів та соціальних процесів.

Соціальний час як історичний вивчається у працях М. Барга, І. Блауберга, Н. Французової.

Література: Авраменко К. Ю. Понятие и свойства социального времени // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. Праць, 2008 //http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mtpsa/2008/articles/Avramen.pdf; Павлюк К. Н. Проблемы становлення категорий «социальное время» и «социальное пространство» в философском и социальном знании //http://www.dissercat.com/content/problemy-stanovleniya-kategorii-sotsialnoe-vremya-i-sotsialnoe-prostranstvo-v-filosofskom-i-sotsialnom-znanii; Сивиринов Б. С. К вопросу об особенностях конструктивно-необходимого понятия «социальное время» в социологии // Теория и практика общественного развития. – 2013. – Вип. 7.

Григорій Казьмирчук

ЧЕРНЕЦТВО – релігійне об'єднання, що склалося в християнстві наприкінці III – на початку IV ст. в Римській імперії як форма протесту проти соціального гноблення внаслідок прагнення створити справедливий суспільний устрій. Та релігійна ідея, що оволоділа Ч., перетворила його на особливий церковний інститут, який проповідував відхід від реальних життєвих цінностей,

необхідність ізоляції від світу, аскетизм в ім'я спасіння душі. У міру того, як християнські церкви ставали організованішими, деякі віряни почали вважати, що вони втратили дух благочестя, прилучившись до мирської марноти. Вони кидали міста, шукали усамітнення в далеких і глухих місцях, дотримувалися суворого самозречення, поєднаного з молитвами в ім'я спасіння душі та роздумами над Святим Письмом. Як носії стихійних і суворих традицій релігійної поведінки, вони кидали виклик нормативному християнству і прямо чи непрямо засуджували ідею утворення досконало організованої церкви, тісно пов'язаної із суспільством. Однак нормативне християнство зуміло приєднати їх до своєї структури і вже в V ст. монастирський рух став невід'ємною частиною нормативного християнства, віддушиною для надто палкої меншості, яка інакше могла б відколотися від основної маси віруючих.

На Русі Ч. з'явилося наприкінці X – на початку XI ст. Чернець (рос. инок – не такий, як усі) дає обітницю послуху (абсолютне підкорення монастирському статуту і керівникам), відмови від власності, від подружнього життя, цілковитого зречення власної волі. Ченці одного монастиря називаються братією. Існує три ступені Ч.: рясофор, малосхимник, великосхимник. Одяг ченців – символ відмови від миру. Той, хто хоче стати ченцем, приймає постриг. З Ч. формується вище керівництво церкви – єпископат.

В’ячеслав Мордвінцев

ЧИН – службовий розряд державного службовця (військового чи цивільного), пов’язаний з можливістю займати ту чи іншу посаду в державному апараті. У широкому розумінні Ч. – це становище людини у суспільстві. На українських землях, які в різні періоди історії входили до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Польщі, Російської імперії, діяли системи Ч. цих країн. У Запорізькій Січі система управління складалася з: військових начальників (кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінні отамани); військових чиновників (булавничий, гармаш, довбиш, канцелярист, пушкар, тлумач, хорунжий, шафар); похідних та паланкових начальників (полковник, писар, осавул, сотник).

У Росії система Ч. була запроваджена Петром I у 1722 р. введенням у дію „Табеля про ранги”. Кожен державний службовець, в залежності від посади, одержав чин. Усього чинів було 14: найнижчий – 14-й називався колежський реєстратор у цивільних службовців і прапорщик в армії. Найвищим Ч. був канцлер для цивільних чиновників, генерал-фельдмаршал для військових та генерал-адмірал для моряків. Ч. ділилися на обер-офіцерські (14 – 9-й класи), штаб-офіцерські (8 – 5-й класи) та генеральські (4 –1-й класи). Формою звертання до перших було „Ваше благородіє”; до других – „Ваше високоблагородіє”; до генералів – „Ваше превосходительство”. До титулованих чиновників – князів і графів зверталися „Ваше сіятельство” незалежно від чину. До губернаторів та ректорів університетів прийнято було звертатися „Ваше превосходительство", навіть якщо вони не мали генеральських чинів. У російській імперії військові чини мали перевагу над цивільними. Так, особисте дворянство з 1856 р. військовим і цивільним давав чин 9-го класу – титулярний

радник чи капітан. А спадкове дворянство – чин 6-го класу (полковник) для військових і чин 4-го класу (дійсний статський радник) для цивільних чиновників. Ця система чинів була ліквідована декретами ЦВК і РНК РСФСР „Про знищення станів і цивільних чинів” від 10 листопада 1917 р. та „Про зрівняння усіх військовослужбовців у правах” від 16 грудня 1917 р.

У Радянському Союзі, як і в незалежній Україні, термін „Ч.” був витіснений терміном „звання”, а чини нині мають лише працівники органів прокуратури.

Література: Табель о рангах// Российское законодательство Х – ХХ вв. В 9 т. – Т.4. – М., 1986; Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: ХУІІІ – нач.ХХ вв. – СПб.,1999.

Микола Щербак

ЧИСТКИ ЕТНІЧНІ – дії одного етносу проти іншого / інших, спрямовані на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної належності, що приймають різні форми: від масового переселення етнічних груп та змушення до еміграції, а також депортації й геноциду. В широкому розумінні Ч. Е. є вигнанням з території проживання з релігійних, політичних, національних та інших причин певних етнічних груп населення.

Витоки цього явища сягають давньої історії людства: підкорення ізраїльтянами Ханаану (XIII ст. до н. е.), вигнання євреїв після повстання в Іудеї (І ст. н. е.) Пізніше і в Середньовіччі та Новому часі зустрічалися прояви Ч. Е.: це і вигнання євреїв з Іспанії періоду Реконкісти (XV ст.); індіанських племен з територій, на яких вони традиційно мешкали до резервацій – узаконено з 1830 р. Президентом США тощо.

Новітня доба позначилася великою кількістю етнічних чисток, зокрема щодо вірмен, здійснена младотурками на початку ХХ ст.; кавказьких народів (чеченців, інгушів, карачаєвців та ін.), а також кримських татар під час Другої світової війни в СРСР; виселення українців з теренів південно-східної Польши в 1947 р. під час так званої акції «Вісла» тощо.

Етнічні чистки супроводжували міжетнічні конфлікти і на пострадянському просторі, зокрема осетино-інгушський (1992 р.), а також вірмено-азербайджанську війну (1992 – 1994 рр.). Так, з 31 жовтня по 5 листопада 1992 р. на території Приміського району республіки Північна Осетія відбулися збройні сутички, що увійшли в історію як «відкрита фаза» осетино-інгушського конфлікту. Внаслідок масових насильницьких дій загинуло 546 осіб (з них 407 інгушів, 105 осетин), біля десятка населених пунктів було зруйновано. Інгушське населення Приміського району змушене було залишити місця свого проживання та переселитися на територію тільки-но створеної Республіки Інгушетії – за різними підрахунками біженців нараховувалося від 40 до 60 тис. Наслідком вірмено-азербайджанської війни виявилося встановлення контролю над Нагірним Карабахом, а також Кубатлинським, Зангеланським, Джебраїльським, Фізулінським, Кельбаджарським та Агдамськими районами Азербайджану вірменською стороною і створення там так званих «зон безпеки». Азербайджанці – понад 350 тис. осіб – залишили цю територію, боячись

розправ: конфлікт вирізнявся особливою жорстокістю з обох сторін по відношенню до населення іншої національності.

Геннадій Черевичний

Ш

ШАМАНІЗМ (від евенського «шаман» – чаклун, заклинатель духів, посередник у спілкуванні із потойбіччям). Існує декілька точок зору на Ш. в якості ранньої форми релігії. Перша сприймає Ш. як локальне явище, характерне для народів «арктичного кола» Європи, Азії та Північної Америки, яке було викликане культурною та психологічною адаптацією до суворого клімату Крайньої Півночі (Ф. Гребнер, В. Шмідт, О. Ольмаркс). Інша точка зору бачить в Ш. стадіальне явище, яке було властиве багатьом народам на певному рівні розвитку суспільства і наводить факти, що свідчать про наявність шаманських вірувань та обрядів у народів всіх частин світу (М. Еліаде, С.О. Токарєв, Л.П. Потапов). Названі дослідники вбачають найбільш типову особливість Ш. в застосуванні методів екстатичного спілкування з надприродними силами і у зв'язку із цим виділення особливих осіб, яким приписується здатність такого спілкування. Так, за М. Еліаде, Ш. – це «архаїчна техніка екстазу», що являє собою нерозчленовані містику, магію та релігію в загальному сенсі. Більшість дослідників в основі Ш. бачить анімізм – віру в індивідуальну душу та окремих духів, що постала внаслідок спостереження за станами сну, екстазу, припадку, смерті. На основі аналізу матеріалів Сибіру та Далекого Сходу, С.О. Токарєв пропонує декілька стадій еволюції Ш.: перший ступінь – шамани практично не виділялись з пересічних членів общини, займатись шаманством міг будь-який член роду, особливо жінки похилого віку (ітельмени, чукчі). Другий ступінь – «родове шаманство» – Ш. тісно переплетений з родовим культом. Відправником обрядів виступає головним чином голова роду (юкагири, тунгуси, остяки, вогули, буряти). Третій ступінь – «професійне шаманство» – Ш. відривається від родових культів, набуває загальноплемінного характеру з обожненням культурного героя, шаманство перетворюється на професію з тенденцією до спадкового наслідування, утворюється ієрархія шаманів з певною специфікацією роду діяльності (евенки, ненці, алтайські народи). За переходу до цивілізації, слідує наступна стадія розкладу Ш., що характеризується або витісненням його офіційними релігіями ранніх держав, де він зберігається як пережиток (казахи, киргизи, фіно-угорські народи Поволжя), або включенням його в релігійну систему (ламаїсти Тибету, маньчжури, монголи, буряти).

Спілкування з потойбічним світом відбувається, зазвичай у двох формах: надприродні істоти вселяються в тіло шамана, який виступає посередником, або ж душа самого шамана подорожує у потойбічному світі. Звичний ритуал дії шамана – камлання – танок з співами при наявності неодмінних атрибутів – музичних інструментів (бубон, колотушка, барабан чи просто дві палиці), ритуального одягу (плащ, головний убір, маска), часто антропо- та зооморфних зображень. Зміст камлання полягав у викликанні гіпнотичного та

самогіпнотичного стану, завдяки якому, шаман не тільки примушує глядачів вірити в свої надприродні здібності, але зазвичай вірить в них сам, переживаючи галюцинації. На думку багатьох дослідників, шаманське камлання схоже з істеричним припадком, що часто навмисно викликається з допомогою галюциногенних препаратів. На перших стадіях розвитку Ш. метою обрядів є практично всі сторони життя первісного колективу – здоров'я його членів, гадання про вдачу промислу, прогноз погоди, здобрення тотемічного предка, відтворення в ритуалі міфологічних та епічних сюжетів. На стадії розвинутого Ш. спостерігається певна спеціалізація в діяльності шаманів.

Хоч особливості Ш. як ранньої форми релігії можуть значно варіюватися в просторі та часі, існують загальні ознаки, які дозволяють стверджувати стадіальний характер цього явища. Зазвичай, шаман є обранцем духів, свідченням чого для оточуючих є незвична поведінка, характерні сновидіння, здатність входити в змінені стани свідомості. З метою становлення в якості «професійного», йому необхідно пройти ряд процедур, що засвідчують його окремішний стан – жорстоку дієту, віддалення від групи на певний час, інколи, жорстокі посвяти. Ш. в багатьох випадках переплітається з тотемізмом та з промисловим культом. В першому випадку шаман під час камлання ототожнюється з тотемом – культурним героєм групи. В другому – на шамана покладається обов'язок супроводжувати духів вбитих тварин в потойбічний світ з метою їхнього наступного відродження (обряд інтічіума у австралійських аборигенів, ведмеже свято у народів Сибіру, бізоняче свято північноамериканських індіанців). Соціальна роль Ш. уявляється в примітивному розподілі праці, за якого окремі особи, часто неврівноважені, наділялись іншими, не утилітарними функціями. В подальшому це передбачало виникнення групи людей, яка значною мірою або повністю отримувала засоби для існування за рахунок виконання релігійних обрядів. З розвитком Ш. спостерігається поступове посилення ролі чоловіка у виконанні сакральних дій, що безпосередньо пов'язане з формуванням родо-племінної верхівки та становленням культу чоловічих предків.

Елементи Ш. зберігаються в багатьох пізніших релігіях. Такими були культи родючості ранніх цивілізацій, оргіастичні культи античної Греції, оповідання про діяння старозавітних пророків та численні розповіді про чудесні зцілення у християнській релігійній традиції.

Література: Линденау Я.И. Описание народов Сибири (первая половина XVIII века): Историко-этнографические материалы о народах Сибири и Северо-Востока. – Магадан, 1983; Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990; Элиаде М. Шаманизм: архаические техники экстаза. – К., 2000.

Павло Шидловський

ШАРВАРОК (з нім. scharwerk, schar – натовп, загін, ватага, werk – дія, справа, робота), через польск. szarwark – спільна робота) – 1) додаткова до панщини феодальна повинність з будівництва і ремонту мостів, шляхів, протиповіневих валів, гребель, переправ, шляхетських (панських) будинків і господарських

споруд. 2) У переносному значенні Ш. – напружена робота, здійснювана спільними зусиллями, гуртом. 3) Безладна метушня; розгардіяш.

На території Польщі, Литви, Білорусі та України Ш. почали застосовувати в поміщицьких маєтках в XV – першій половині XVI ст. На Лівобережжі України скасовані гетьманом Б. Хмельницьким під час національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр.

У більшості випадків тривалість Ш. була різною, від декількох до 30 днів на рік, в залежності від регіону. Часто збільшення Ш. на користь поміщиків у фільварках пояснювалася, як додаткова панщина. На Правобережжі за виданими у 1847 – 1848 рр. царським урядом інвентарними правилами тривалість Ш. становила 3 – 24 робочі дні на рік з селянського двору. Ш. ліквідовані селянською реформою 1861 р. Після скасування кріпацтва у 1861 р. Ш. називали повинності, які виконували сільські громади для ремонту доріг.

Література: Гайдай Л.І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини): Навч. посібн.-коментар. – Луцьк, 2000; Тимочко Н.О. Економічна історія України: Навч. посіб. – К., 2005; Економічна історія: Лекції / Тимочко Н. О., Пучко О. А., Рудомьоткіна Л. М. та ін. – К., 2000.

Леонід Могильний

ШАРІАТ (араб. шаріа шаріа, букв. – належний, намічений шлях) – зведення правових і теологічних норм, принципів і правил поведінки мусульманина, які проголошені ісламом «вічним і незмінним» плодом божественних настановлень. Згідно з ісламською релігією, всі необхідні для мусульман закони були викладені Мухаммедом і його сподвижниками. Мусульманське право вважається божественним правом, яке черпає свою силу не в державній владі, а у волі Аллаха. Тому мусульманська держава не повинна створювати нові закони, а лише забезпечувати виконання волі Аллаха. Ш. спирається на загальні положення Корану й Сунни про поведінку мусульман. Конкретні форми Ш. розроблені ісламською системою нормативного регулювання (фікхом), яка передбачає не тільки юридичні норми, а й правила релігійного характеру. Його розробка була завершена в XI – XII ст.

Ш. містить чотири групи нормативних приписів: 1) норми, що фіксують релігійну догматику ісламу; 2) норми, що закріплюють основи мусульманської моралі та етики; 3) норми, що регламентують відносини віруючих з Аллахом; 4) правила поведінки між мусульманами і немусульманами. Усі правовірні мусульмани зобов'язані виконувати норми Ш. Правила поведінки в суспільстві, згідно з Ш., вимагають від мусульманина не вбивати, не красти, не брехати, не перелюбствовати, любити свого ближнього, поважати батьків, бути скромним, терплячим, не вживати алкогольні напої, не грати в азартні ігри, не мати більше, ніж чотири дружини тощо. У 70-ті рр. XX ст. мусульманські теологи закликали до відновлення правових норм Ш. Ш. має силу закону в країнах, де іслам є державною релігією (наприклад, Ірані, Афганістані за влади талібів, Саудівській Аравії, у Чеченській республіці Ічкерія та ін.). У деяких країнах (Єгипет, Сирія, Мавританія) Ш. відіграє особливу роль у системі законодавства, але одночасно

тут існує тенденція до врегулювання суспільних відносин державними правовими актами, позначеними впливом європейського права. Все помітнішим стає вплив мусульманського права в країнах Центральної Азії – колишніх республіках СРСР.

Сергій Пивовар

ШАХ (перс. – цар, володар) – у деяких східних країнах титул монарха. Вперше термін Ш. було використано в державі Сасанідів, згодом – у країнах Близького та Середнього Сходу, Делійському султанаті. Династія перських шахів, засновником якої був Ардашир І Папакан (бл. 180 – 239 чи 241 рр.), правила впродовж 224 – 651 рр. Офіційний титул перських (іранських) монархів — шах-іншах, тобто цар царів. Спочатку слово Ш. використовувалося попереду імені (наприкл. шах Джахан). У ХХ ст. у зв'язку з походженням правлячої в Ірані династії від турецького племені каджарів, термін Ш. використовували після власного імені (наприкл. Реза-шах). В Ірані титул Ш. існував до січня 1979 р., коли в результаті революції було повалено монархічний режим Мохаммеда Реза Пехлєві, який правив з 1941 р.

Сергій Пивовар

ШАХІД – в ісламі – людина, що принесла себе в жертву за віру, загинула у насильницький спосіб.

Згідно з переказами про слова і вчинки Мухаммада (хадісами), Ш. перевіряють, утверджують свою віру через загибель у війні з невірними (джіхад). Вони неодмінно потрапляють до раю, уникнувши звичайних випробувань у могилі та в мусульманському чистилищі. Ш. прощаються всі земні гріхи, в раю вони приєднуються до «героїв ісламу», займають почесне становище, перебуваючи поблизу трона Аллаха. Члени їх родин отримують високе соціально-релігійне становище в общині (уммі). Також Ш. вважаються всі особи, що загинули унаслідок насилля – вбиті людиною або твариною, загиблі під час стихійного лиха, епідемій, потонулі, отруєні, а також ті, що померли під час хаджу.

Сьогодні набув поширення спеціальний термін – шахідизм, який трактується як різновид ісламістського тероризму та спричинений індивідуальною мотивацією, фанатизмом членів мусульманських релігійно-політичних угруповань. Не дивлячись на те, що ортодоксальний іслам засуджує самогубство, Ш. часто такими не вважаються, оскільки діють в ім’я «шляхетної» мети – поширення й утвердження ісламу. Теракт-самогубство представляється ісламськими радикалістами як необхідність, викликана законами «священної війни» з невірними. В якості Ш. часто залучаються люди, які традиційно не викликають підозр – діти, жінки. З людиною, обраною Ш., проводяться спеціальні бесіди, які мають психологічно підготувати терориста до виконання «почесної» місії, пояснити, що його вчинок не має нічого спільного зі звичайним самогубством, тож не буде засуджений. Поширеною є тактика використання спеціального виду зброї – так званого «пояса Ш.», створеного із вибухівки.

Зародження шахідизму відносять до 70-х рр. ХХ ст. і пов’язують із розвитком

Палестинського руху опору. З 1980-х рр. Ш. найчастіше виступають мусульмани-шіїти, оскільки після перемоги «ісламської революції» в Ірані значно активізувались терористичні дії у регіоні. З 90-х рр. ХХ ст. «живі бомби» представляють радикальні ісламістські угруповання, що діють на території Лівану, Палестини та в інших країнах Близького Сходу – «Джихад Ісламі», «Хамас», «Хезболлах». Останнім часом великого резонансу у світі набули дії палестинських терористів-смертників на території Ізраїлю, міжнародної ваххабітської терористичної організації «Аль-Каїда» у США та країнах Середнього і Близького Сходу.

Окремо слід сказати про поширення шахідизму у Російській Федерації, особливо в Південному федеральному окрузі. Його активізація спостерігається від 1999 р. та спричинена розгортанням військової, контртерористичної кампанії. Її масштаби та характер призвели до застосування проти федеральних військ та мирного населення такої екстраординарної форми супротиву як дії Ш. Численні терористичні акти в Аргуні, Гудермесі, Урус-Мартані, Грозному Моздоці, Назрані, Москві, Кісловодську протягом 2002 – 2004 рр. були здійснені молоддю та жінками-смертницями, які свідомо йшли на такі дії. Найбільш масштабними визнані теракти проти мирного населення у Москві, в Театральному центрі на Дубровці 23 – 26 жовтня 2002 р., коли 40 бойовиків на чолі з М. Бараєвим захопили глядачів та акторів мюзиклу «Норд-Ост», та захоплення середньої школи у м. Беслані (Північна Осетія) 1 – 3 вересня 2004 р.

Література: Ислам: Энциклопедический словарь /Г.В. Милославский, Ю.А. Петросян, М.Б. Пиотровский, С.М. Прозоров (отв. секретарь). – М., 1991; Добаев И.П., Немчина В. И. Новый терроризм в мире и на Юге России: сущность, эволюция, опыт противодействия : учебное пособие. – Ростов-на-Дону, 2005.

Олена Ляпіна

ШЕЙХ (або шайх, від араб. šeyh, букв. – старий)

1. В арабських країнах – глава племені, роду, родини, старійшина, сільський староста.

2. Представник вищого мусульманського духівництва, богослов і знавець релігійних дисциплін, глава суфійського братства, дервішського ордену або торгово-ремісничої корпорації, наставник, вчитель; інколи так називають людей, відомих своїм благочестям.

Для певних категорій осіб цей титул є обов’язково вживаним, наприклад, як частина титула середньовічного правителя Бухари. Слово «Ш.» може бути складовою частиною посадового титулу, зокрема шейх ал-балад – начальник поліції, шейх ал-джамал – глава паломників, які здійснюють зійару (зіяру), тобто відвідування мусульманських «святих» (мазарів), шиїтських імамів, поховань реальних або міфічних релігійних діячів і пророків.

Інколи шейхами проголошують лідерів ісламських рухів або організацій. Наприклад, шейхом ал-джебіль («володарем гори») називали лідера секти ісмаїлітів (асасінів, XI – XIII ст.), легендарним героєм для народів Північного Кавказу є Ш. Мансур – керівник національно-визвольного повстання, що

охопило територію Чечні, Кабарди та дагестанську Кумикію у 1785 – 1791 рр. Із сучасних загальновідомим є Ш. Ахмед Ясин, який до 2004 р. очолював палестинську терористичну організацію «Хамас».

Похідним від даного терміну є шейх ал-іслам – шейх уль-іслам, «старійшина ісламу». Як почесний титул час від часу використовувався з X ст. по відношенню до факіха (богослова-правознавця) чи суфія. З XIII ст. так часто називали авторитетних муфтіїв – знавців шаріату, які тлумачили його основні положення і вирішували таким чином різні суперечливі питання. В Ірані шейхом ал-іслам називали голову шаріатського суду, який діяв у кожному великому селищі. Найбільш відомими в історії є Ш. ал-іслам – муфтії Константинополя, Верховні муфтії Османської імперії. Протягом XVI –XVIII ст. були другими за рангом сановниками в державі, відігравали важливу роль у придворному церемоніалі. Основна функція Ш. ал-іслам полягала у наданні фатви – тлумачення положень шаріату або вирішення певного прецеденту відповідно до норм шаріату, що освячувало рішення султана з політичних і соціальних питань.

Література: Ісламознавство: Навчально-методичний комплекс /За ред. Лубського В.І. – К., 2009; Ислам: Энциклопедический словарь /Г.В. Милославский, Ю.А. Петросян, М.Б. Пиотровский, С.М. Прозоров (отв. секретарь) – М., 1991.

Олена Ляпіна

ШЕРИФ (анг. Sheriff)

1. У середньовічній Англії – головний королівський урядник графства, тепер почесний урядовець.

2. У США – посадова особа місцевої виконавчої влади, яка обирається населенням графств строком на 2, 3 чи 4 роки, з юрисдикцією над сільською місцевістю. Наділений поліцейською та адміністративною функціями з підтримання правопорядку, здійснення арештів, нагляду за місцями ув'язнення, дотримання місцевого законодавства тощо. Символ влади Ш. – п'яти або шестиконечна зірка різної конфігурації і розміру з зазначенням прізвища Ш. і назви графства.

3. (від араб. шараф – шляхетний), у мусульманських країнах особа знатного походження, яка веде свій родовід від засновника ісламу Мухаммеда; цей почесний титул носили правителі Мекки з роду Хашимітів; в Марокко титул правителя країни.

Борис Гончар

ШИЇЗМ – релігійна течія в ісламі, назва якої походить від арабського слова “шиа”Алі або група, партія Алі. Це мусульмани, переконані у тому, що наступником Пророка на чолі умми повинен бути виключно його родич, яким і був племінник Мухаммада Алі ібн Абу Таліб, котрий до того ж був другою людиною після дружини Пророка, хто визнав проповідь Пророка. Першопочатково шиїти були політичною партією і боролися за обрання Алі халіфом, але смерть Алі, який помер від ран після замаху, а також смерть його

сина Хусейна, убитого під Кербелою в 680 р. сприяли перетворенню Ш. в релігійну течію.

Як і всі мусульмани, шиїти вірять в посланницьку місію пророка Мухаммада. Відмінною рисою шиїтів є переконання в тому, що керівництво мусульманською громадою має належати імамам – призначеним Аллахом, обраним особам з числа нащадків Пророка, до яких вони відносять Алі ібн Абу Таліба і його нащадків від дочки Мухаммада Фатіми, а не виборним особам – халіфам. Шиїти критично ставляться до халіфату перших трьох халіфів Абу Бакра, Умара і Усмана. Так як Абу Бакр був обраний невеликим числом сподвижників, Умар був призначений Абу Бакром, а Усман був обраний з шури (ради) із семи претендентів, яких призначив Умар з такими умовами, що обрання когось, крім Усмана не було можливим. На думку шиїтів, обрання керівника – Імама мусульманської громади, подібно обранню пророків є прерогативою Аллаха. Шиїти, як і сунніти, вважають Сунну другим після Корану джерелом мусульманського віровчення. Однак на відміну від послідовників сунізму шиїти вважають головними авторитетами четвертого халіфа Алі і його найближчих соратників та імамів з роду Алі. Свої священні перекази вони називають «Ахбар» – «вістка, повідомлення».

Дуже важливою для шиїтів є ідея величі страждань за віру, яка втілена в трагічну долю деяких шиїтських імамів, починаючи з Алі і його сина Хусейна. Міста Неджеф, де, за переказами, похований Алі, і Кербела (Ірак), де знаходиться мечеть, споруджена на ймовірному місці поховання Хусайна, якого вони вважають найбільшим мучеником, є святинями шиїтів і місцями паломництва.

У Ш. є безліч сект і напрямків, які сформувалися в ході дискусій щодо передачі влади імама. Після смерті Алі ібн Абу Таліба духовна влада передавалася від батька до сина в лінії нащадків загиблого халіфа. Більшість шиїтів визнають дванадцять імамів: Алі ібн Абу Таліб (помер 661 р.), Хасан ібн Алі (помер 669 р., старший син Алі і Фатіми), Хусейн ібн Али (помер 680 р., молодший син Алі и Фатіми), Зайн-аль-Абідін (помер 713 р.), Мухаммед аль-Бакір (помер 733 р.), Джафар ас-Садик (помер 765 р., засновник однієї із ісламських правових шкіл – джафарітського мазхабу), Муса аль-Казім (помер 799 р.), Алі ар-Ріда (Імам Реза, помер 818 р.), Мухаммед ат-Такі (помер 835 р.), Алі ан-Накі (помер 865 р.), аль-Хасан аль-Аскарі (помер 873 р.), Мухаммед аль-Махді (Махді), який за переказом у віці пяти років втаємничився (ймовірно, був убитий) і до сих пір перебуває схованим від людей.

Шиїтське віровчення базується на п'яти основних стовпах: Віра в Єдиного Бога (Таухид), Віра в Справедливість Бога (Адль), Віра в пророків і Пророцтва (Набувват), Віра в Імамат (віра в духовне і політичне керівництво 12 імамів), Потойбічний світ (Маадій). Окремі богослови виділяють окремим принципом релігії (стовпом віри) атрибут Аллаха – Божественну справедливість (Адль).

У VII – IX ст. в результаті суперечок про кількість імамів Ш. розпався на такі секти, як: ісмаілітів, зайдитів, кайсанітів та імамітів. Секта кайсанитів припинила своє існування ще в XI ст. Одним із провідних напрямів шиїзму є імаміти або існаашаріти (шиїти двунадесятники), які визнають 12 імамів, а

останнього з них (Мухаммеда аль-Махді) вважають месією, Махді, який покликаний встановити на землі царство справедливості. А до свого повернення на землю він направляє життя шиїтів через посередництво муджтахідів – вищого духовенства (його авторитет забезпечується за рахунок містичного зв'язку із "прихованим імамом").

Розглядаючи імамат як божественне встановлення, імаміти відкидали саму можливість виборності імама. За їхніми поняттями, імамат є еманація вічного божественного світла в роду нащадків Алі. Божественна природа імамату зумовлювала виняткові якості її носіїв, причому, за їхніми уявленнями, влада до кожного наступного імама повинна була переходити у спадок від попереднього за його одноразовим рішенням, яке виражало божественну волю. Проте ще при Омейядах, після смерті п'ятого імама Мухаммада аль-Бакира в 731 р. в шиїтському середовищі стався перший розкол.

Основна маса шиїтів після смерті Мухаммеда аль-Бакира визнала шостим імамом його сина Джафара ас-Садика. Однак частина шиїтів, незадоволена миролюбністю і пасивністю Мухаммеда в боротьбі проти Омейядів, об'єдналася навколо його більш активного молодшого брата Зайда ібн Алі і проголосила п'ятим імамом саме його. Зайдити вважали, що імамом за заслуги перед ісламом може бути обрана будь-яка людина з роду Алідів. Обраний меншістю шиїтів, Зайд ібн Алі очолив повстання проти омейядского халіфа Хішама в 740 р. і разом із своїми нечисленними прихильниками загинув у битві з халіфським військом. Хоча повстання, підняте Зайдом ще при Омейядах, було придушене, але рух його прихильників не припинився. Зайдити розробили власну теологічну доктрину, і хоча в області «теорії» вони були найпоміркованішими серед шиїтів (вони, наприклад, погоджувалися визнати право на халіфської престол перших трьох " праведних" халіфів), політично вони були найбільш активними.

Нащадкам Зайда ібн Алі і його прихильникам вдалося за допомогою пропаганди залучити на свою сторону жителів гірських областей південно-західній частини узбережжя Каспійського моря і в 864 р.здійснити те, чого не могли добитися інші алідські лідери шиїтів з часів халіфа Алі. Вони утворили свій незалежний емірат в Табарістані і Гілані. Цей емірат проіснував близько тридцяти років. Зайдитські еміри, звичайно, не визнавали законності аббасидського правління. Успіхам зайдитів в прикаспійських провінціях сприяла та обставина, що весь цей район, в силу своєї географічної важкодоступності, до того часу ще піддавався радикальній ісламізації, і шиїтське сектантство тут мирно уживалося з сунітським правовірністю.

Успіх супроводжував зайдитів і в південно-західній частині Аравійського півострова, яку багдадській владі було важко контролювати. Тут, на території Ємену, в часи халіфа аль-Мутадіда в 901 році утворилася інша зайдитська держава, якій судилося проіснувати аж до XX століття.

У середині VIII ст. в шиїтському напрямку ісламу стався новий розкол: поряд з помірними шиїтами – імамітами та зайдитами, що відрізнялися від суннітів лише вченням про спадкове право Алідів на імамат і визнававшими це право за дванадцятьма імамами, з'являються секти, догматика яких далека не тільки від віровчення і культу суннітів, але і поміркованих шиїтів. Ці секти отримали

найменування "гулат" (від дієслова «гала» – «проявляти надмірність, переходити межі»). Спільною рисою цих сект було обожнювання халіфа Алі і його нащадків, уявлення про «інкарнації» (Хулуле) – «втіленні Божества в людині». Вірування таких шиїтських сект представляли собою химерне переплетення основного шиїтського віровчення з домусульманскими давньосхідними культами, східним християнством, а іноді і з буддизмом.

Найвідоміша з таких шиїтських сект – ісмаіліти – виникла ще у VIII ст., але її філософсько-догматичні основи і організаційна структура цілком склалися лише до кінця IX ст. На відміну від існаашарітов (двунадесятніков) вони послідовно визнають сім імамів до Джафара ас-Садика, але після нього зводять імамат не до Муси аль-Казіма, а до іншого сина Джафара – Ісмаїла, який помер раніше свого батька. У IX ст. ісмаіліти розкололися на фатимідських ісмаілітів, що визнавали прихованих імамів, і карматів, які вважали, що імамів має бути лише сім. Кармати заснували свою ідеологію на принципах соціальної справедливості, вважали, що суспільство повинно володіти основними засобами виробництва. Держава карматів проіснувала у Бахрейні з кінця IX по XI ст. В Іраку і Сирії кармати підняли повстання, що ледь-ледь було придушене. Популярністю користується факт захоплення ними Мекки, коли був вивезений Чорний камінь, згодом повернутий на своє місце в Каабі. Наприкінці XI – початку XII ст. кармати припинили існування.

У X ст. в Північній Африці утворилася велика ісмаілітська держава Фатимідів. Після смерті 1094 р. фатимідського халіфа ал-Мустансіра новим халіфом був оголошений його син Нізар, але владу в державі захопив його молодший брат аль-Мусталі. Прихильники Нізара відмовилися визнавати аль-Мусталі та його нащадків і оголосили імамами нащадків Нізара, тому вони стали іменуватися нізаритами (східними ісмаілітами), а прихильники аль-Мустали – мусталіти. Нізарити утворили державу з центром в іранській фортеці Аламут, яка була знищена у 1256 р. монгольським ханом Хулагу. Центральною фігурою в розвитку цієї гілки ісламу і засновником держави низаритів став Хасан ібн Саббах , що виклав доктрину неоісмаілізму (Да'ват-і джадид). Найбільш відомою з нізарітських сект стали хашшашіни, більш відомі як асасини.

Після падіння Фатимідів духовний центр іншої ісмаілітської гілки – мусталітів, перемістився вЄмен, а в XVII ст. - в індійське місто Гуджарат, де осіла більша їхня частина. Тоді ж вони розділилися на даудитів (більша частина мусталітів), що перебралися до Індії, і сулайманітів, що залишилися в Ємені. У XVIII ст. перський шах офіційно визнав ісмаілізм течією Ш.

Вчення шиїтів – ісмаїлітів та інших радикально налаштованих шиїтських сект сучасники зводили до ідейного основоположника шиїзму, йеменіта з іудеїв, Абдаллаха ібн Саба (середина VII ст.), який обожнював особистість Мухаммада, вчив про його прийдешнє «повернення» і про призначення їм своїм заступником Алі. Ця концепція виникла під впливом легенди про пророка Ілію, який після описаного в Біблії вознесіння на небо нібито не помер, але продовжував жити і повинен повернутися на землю (в християнстві повернувшимся Ілією вважається Іоанн Хреститель). Пізніше крайні шиїти розвинули вчення Абдаллаха ібн Саба і доповнили його ідеєю про передачу божественної іскри від

одного пророка до іншого.

Література: Матвеев К.П. История Ислама. – М., 2005; Попов А. Полная история ислама и арабських завоеваний. – Москва, Спб., Владимир, 2010; Ходжсон М. История Ислама Исламская цивилизация от рождения до наших дней / Пер. с англ. – Москва, 2013.

Юрій Гоман

ШКОЛА ІСТОРИЧНА – термін, для якого не існує загальновизнаного визначення. В широкому розумінні під Ш. І. розуміють коло вчених, які дотримуються спільних поглядів.

Можна виділити два концептуальних підходи щодо поняття «Ш. І.». Перший головну увагу звертає на вивченні структури школи як суб'єкту історичного пізнання, другий – на вивченні історіографічного процесу як об'єкту пізнання. Деякі дослідники, зокрема Л.Винар, подають якісні ознаки наукової Ш. І. і виділяють таку її структуру: засновник, учні та співробітники, організаційна основа з науково-дослідними та науково-педагогічними установами, спільність історіософських та історіографічних концепцій, видавнича база, тематика, середовище і наявність «емоційного фактору». Інші, зокрема О.Пріцак, виділяють суто функціонально-технічні ознаки наукової історичної школи – наявність авторитетного лідера з учнями, сполучення науково-дослідних і науково-допоміжних структур; створення належної фінансово-економічної бази і наявність постійних спільних завдань. Часто дослідники виділяють дві складові наукової історичної школи – науково-педагогічну основу появи школи і спільність методів праці й близькість тематики як методологічне підґрунтя. Я.Грицак вважає наукову Ш. І. своєрідною майстернею для допомоги лідеру в його творчості, а головну її ознаку вбачає у методі і матеріалах праці, а не ідеології чи характері досліджень.

Наукові Ш. І. впливають на спрямованість наукового розвитку, коло основних дослідницьких проблем. Функціонування в суспільстві різних наукових Ш. І., які висувають альтернативні підходи до розв'язання дослідницьких проблем, їх взаємовплив та взаємодія сприяють повноцінному розвитку та процесу пізнання. Існування Ш. І. створює умови для спадкоємності наукових і суспільних традицій різних поколінь дослідників, збереження зв'язку між творчою спадщиною попередників та сучасників.

При визначенні основних детермінантів Ш. І. сучасні дослідники, в першу чергу, зосереджують увагу на організаційній структурі (формі і організації наукової праці, яка включає науково-навчальні установи і науково-дослідні осередки (наукові товариства, академії наук тощо; спільності головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; спільності методології історичного дослідження; спільності історіографічних засад; наукових виданнях, зокрема існуванні головного історичного періодичного органу (журналу, наукових збірників тощо).

Загальновизнаною є думка про те, що упродовж XIX – XX ст. в Україні існували "Київська школа істориків-документалістів" В.Антоновича, народницька школа М.Грушевського, історичні школи Д.І.Багалія, М.В.Довнар-

Запольського, М.Є.Слабченка. Фундаторами державницької історичної школи в еміграції були В.Липинський, Д.Дорошенко, С.Томашівський.

Віктор Пилипенко

ШЛЯХТА – (польск. szlachta, чеськ. šlechta від верхньонімец. slacht (сучасне нім. geschlecht – рід, порода).

1. Привілейований, провідний суспільний стан, світські дрібні та середні феодали в Польщі, Литві, та на українських і білоруських землях у XIV – XVIII ст. Первісно Ш. – рицарство, нижча група світських феодалів. Ш. сформувалася, головним чином, у період феодальної роздробленості. За несення військової служби уряд надавав їй різні привілеї: звільнення від податків, залежності від місцевої адміністрації тощо.

З метою ліквідації феодальної роздробленості та утворення централізованої держави великі князі литовські та польські королі часто шукали підтримки у Ш. Уже в першій половині XIV ст. польська Ш. здобула право брати участь у загальнодержавних з'їздах аристократії. За т. зв. Кошицьким привілеєм (1374 р.) Ш. була звільнена від усіх повинностей, за винятком поземельного податку, одержала фіскальний і судовий імунітет, право займати посади воєвод, каштелянів, суддів тощо. Після Кревської (1385 р.) і Городельської (1413 р.) уній литовська Ш. одержувала нові права за умови прийняття католицької віри. Поступово Ш. перетворювалася на окремий спадковий стан, що включав великих феодалів (панів, баронів), середніх і дрібних землевласників. Краківський привілей 1433 р. ґарантував Ш. особисту недоторканість. Нешавський статут 1454 р. розширив участь Ш. у виданні законів, вирішенні питання про війну і мир, звільняв її від королівського суду. Пьотркувський статут 1496 р. узаконив прикріплення селян до землі, звільнив Ш. від сплати ввізного мита, зрівняв західноукраїнських феодалів у правах з польською Ш. Українська Ш. утворилася переважно з дружинників, частини бояр та дворян. Остаточне зрівняння у правах руських і литовських князів і бояр відбулося згідно привілею Казимира (1447 р.). Права і привілеї Ш. були кодифіковані у Литовських статутах: 1529 р. – визначено умови зарахування до шляхетського стану, однак провідна роль в суспільстві зберігалась за маґнатами; 1566 р. – розширено привілеї рядової Ш., яка могла бути представлена у сеймі; 1588 р. – закріплено привілеї Ш. і закріпачено селян, визначено шляхетське право на землю.

Після Люблінської унії 1569 р. Ш. Волині, Київщини, Брацлавщини, урівняна у правах з польською, відбувала військову службу у короля, за що звільнялася від податків і була незалежною від місцевої адміністрації, мала особисту недоторканість тощо. Українська Ш. мала окрему вищу судову інстанцію – Луцький трибунал, відстоювала інтереси православної церкви на сеймах і сеймиках. З часом частина заможнішої Ш. була полонізована і покатоличена. З 1649 р. некатолики були позбавлені доступу до сенату і староств. У XVI – XVIII ст. у Польсько-Литовській державі утвердилася шляхетська республіка. Багато вихідців з Ш. відіграли значну роль в

українському політичному і культурному житті: (А.Кисіль, Д.Вишневецький, К.Косинський, П.Сагайдачний і ін.), брали участь у Визвольній війні українського народу, склала основу державного апарату (І.Виговський, Ю.Немирич, Д.Нечай та ін.) Після смерті Б.Хмельницького Ш. продовжувала відігравати певну роль на Гетьманщині у XVII – XVIII ст.

У кодексі «Права, по которым судится малороссійскій народ» (1743 р.) Ш. визнавали всіх, хто походив зі шляхетських родів чи отримав шляхетство від польської влади. З ліквідацією автономії України та після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Ш. та козацька старшина приєднаної до Російської імперії Правобережної України була урівняна в правах з російським дворянством.

Польське шляхетство в Російській імперії поділялось на нечисленних маґнатів, шляхтичів і велику групу чиншової Ш. На відміну від магнатів, дрібна Ш. прагнула реставрувати Річ Посполиту. Після польського повстання 1830 – 1831 рр. в результаті верифікації (перевірки документів щодо шляхетства) на Правобережній Україні шляхетства було позбавлено 340 тис. осіб. Після польського повстання 1863 р., відбулось подальше обмеження Ш. у політичному, громадському і культурному житті. У відновленій після 1918 р. Польщі і на окупованих нею українських землях конституція 1921 р. відмінила шляхетський стан.

На загарбаних Австрією і Пруссією польських землях українська (та польська) Ш. отримала відповідні права місцевої провідної верстви, зокрема в 1775 р. для Галичини було створено становий сейм. На українських землях, що увійшли до Австрійської монархії з середини XIX ст., Ш. мала вплив адміністративному апараті і освіті.

Література: Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. – Л., 2007; Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття. – К., 2000; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008.

Інна Заболотна

ШОВІНІЗМ (фр. chauvinisme, в англ. версії – джингоїзм) – 1) пропагування національної переваги на чужих етнічних територіях (на територіях іншої етнічної спільноти одним народом (нацією) – іншим народам (націям)). 2) В ширшому значенні, це ідеологія, суть якої полягає в пропаганді національної переваги з метою обґрунтування «права» на дискримінацію і пригнічення інших народів. 3) Крайня форма націоналізму, яка полягає у войовничій проповіді винятковості, «обраності» своєї нації щодо інших, протиставленні її інтересів інтересам інших народів.

Цей термін з’явився 1831 р. у Франції – в комедії братів І. та Т. Коньяр «Триколірна кокарда», одним із героїв якої був агресивний новобранець Ніколя Шовен де Рошфор. Не зважаючи на непопулярність бонапартизму в період

Бурбонської реставрації (1815 – 1830 рр.), Шовен, за текстом, був гарячим прихильником Наполеона, для підтвердження свого захоплення носив на лацкані одягу фіалку, яка являлася знаком відданості усунутому від влади імператорові. Відповідно до міфу, Шовен залишався фанатично вірним, без огляду на власну бідність, непрацездатність і насмішки. Він боготворив імператора, вважав його у всьому правильним і був готовий воювати з усім світом на його стороні.

Вважається, що прообразом цього персонажа була реальна особа – солдат наполеонівської армії Ніколя Шовен (фр. Nicolas Chauvin), вихований у дусі поклоніння імператору – творцю «величі Франції», що став відомим унаслідок жорстокого ставлення до завойованого арабського населення під час єгипетської експедиції французької армії (1799 – 1801 рр.) та наполеонівських війн (до 1815 р.).

Словом «Ш.» прийнято позначати різноманітні прояви національної нетерпимості, зверхності, екстремізму та расизму.

Як політичну ідеологію Ш. використовували агресивні антидемократичні сили для розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Особливо широко культивувався урядами й політичними партіями під час підготовки до загарбницьких війн і для виправдання поневолення інших народів. Так, Ш. активно прищеплювався наприкінці XIX – на початку XX ст. в період загострення боротьби за остаточний переділ світу в індустріально розвинених державах.

Ш. може виникнути в будь-якій країні, у будь-якої нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. У вікторіанській Великій Британії наприкінці 70-х рр. XIX ст. виник власний варіант Ш. – «джингоїзм», у Сполучених Штатах Америки – ідея «стовідсоткового американця», під час Першої світової війни країни Європи поглинула хвиля Ш. на рівні державної політики. В цей час увійшов у вжиток термін «соціал-шовінізм», яким т. з. соціалісти-інтернаціоналісти називали течію в міжнародному соціалістичному русі, представники якої підтримали воєнні зусилля урядів своїх держав. У Німеччині Ш. набув найгострішого вияву в ідеології пангерманізму, а пізніше – фашизму.

У російській суспільно-політичній та історичній думці й літературі термін «Ш.» набуває поширення у 50–60-х рр. XIX ст. У суспільно-політичних та наукових колах Російської імперії, що направляли й підтримували офіційну політику уряду щодо «інородців», термінами «Ш.» і «шовініст» таврували всіх, у т.ч. і людей, які любили свій народ, мову й культуру та вимагали припинення національних утисків підневільних народів.

Колоніальна політика царизму використовувала для ідеологічного забезпечення своєї національної політики міф про т. зв. «триєдиний російський народ», «єдину і неділиму Росію», «православ’я, самодержавство та народність». До українців, які боролися за задоволення своїх національно-культурних потреб, а пізніше за створення власної держави, застосовували ярлики «мазепинці», «сепаратисти», «хохломани» тощо. В офіційній ідеології Російської імперії пануючою була ідея існування одного народу – «русского» – з акцентом на те, що українського народу як окремішнього взагалі не було й немає. Ця концепція позбавляла український народ права на існування. Україна трактувалася як

«окраїна Росії», а українці – не що інше, як «малоросійське плем’я».

У радянській суспільствознавчій літературі був поширений термін «великодержавний Ш.» – ідеологія і політика правлячих верств нації, яка посідає в багатонаціональній державі панівне (державне) становище. Інші народи в такій державі зазнають дискримінації.

Прикладом шовіністичної психопатії став такий випадок: у листопаді 1970 р. 45-річний японський письменник, один із реальних претендентів на літературну Нобелівську премію Юкіо Місіма вчинив харакірі для того, щоб продемонструвати свою відданість батьківщині.

В науці проводиться чітка межа між націоналізмом і Ш.. Ш. виявляє себе як ідейна основа сил агресії й експансії (духовної, економічної, військової тощо), а націоналізм виступає в обороні своєї нації, захищає її мову, звичаї, традиції, допомагає в збереженні й розвитку пам’яті, самоідентифікації, самопізнанні, зростанні національної свідомості, утвердженні державності, відстоюванні національних інтересів. Але націоналізм нації, що розвивається, у т.ч. і української, не виступає проти свободи інших націй, не нав’язує іншим народам свого світосприйняття й своїх інтересів всупереч їхнім власним, не протиставляє свою націю іншим етнічним спільнотам. Отже, націоналізм і Ш. діють у протилежних напрямах. І тільки тоді, коли націоналізм як ідеологія національного розвитку, що твориться відповідно до законів людського буття, підміняється суто егоїстичними політичними устремліннями, непродуманими заявами та діями урядовців і політиків, може мати місце невідповідне його розуміння як засобу відстоювання прав своєї нації та її співжиття з іншими націями, народами.

Шляхами подолання шовіністичних настроїв є, насамперед, правильна національна політика багатонаціональних держав, яка враховує й захищає інтереси всіх націй і національних меншин, пошук найбільш ефективних шляхів виходу з економічної, політичної й духовної кризи суспільства; повага до прав людини і демократії. Основою цивілізаційного поступу й розвитку людства є співіснування націй, взаємоповага їх одна до одної, до культурних та моральних цінностей, до права людей і народів на власний вибір суспільного устрою і форм життєдіяльності, що й зафіксовано у ст. 7 Загальної декларації прав людини і громадянина ООН, де проголошено, що всі люди рівні перед законом і мають право на однаковий захист без будь-якої дискримінації.

Література: Пюимеж Ж. Шовен, солдат-землепашец = Chauvin, le soldat-laboureur: Эпизод из истории / Пер. с фр. В.А. Мильчиной. – М., 1999. – //http://padaread.com/?book=42410

Леонід Могильний

ШТРЕЙКБРЕХЕРСТВО (нім. streik – страйк і brechen — ламати, зривати) – участь у роботі підприємства, всупереч волі робітників, які оголосили страйк. Похідне від штрейкбрехер (нім. streikbrecher) – особа, як правило, найнята поза межами підприємства під час страйку, яка відмовляється страйкувати або підтримувати страйкарів, підтримує адміністрацію своїм виходом на роботу в період страйку. Штрейкбрехери часто рекрутувались з найбідніших верств

населення. Економічною основою Ш. є безробіття. Серед робітників другої половини XIX – початку XX ст. Ш. вважалось аморальним явищем, яке порушувало корпоративну солідарність. Сьогодні Ш. виправдовується правом на свободу праці. В багатьох країнах, особливо в США, існують легальні організації, що займаються постачанням робітників на охоплені страйком підприємства.

Термін Ш. вживався і в політичному сенсі в розумінні зради спільних інтересів. В. Ленін назвав „штрейкбрехерами революції" Г. Зінов'єва та Л. Каменєва після розголошення ними плану більшовицького повстання. У статті „Штрейкбрехери революції" (1917 р.) Й. Сталін звинувачував у Ш. тих діячів лівих партій (есерів, меншовиків), які виступали проти передачі всієї влади радам, відстоювали передпарламент і Установчі збори, а також підконтрольні їм газети „Известия" і „Дело Народа".

Література: БСЭ. Т. 29. 3-е изд. – М., 1978.; Сталин И. В. Штрейкбрехеры революции // Сталин И. В. Сочинения. Т. 3. – М., 1946.

Юрій Латиш

ШЬОГУН (яп. 将軍: «воєначальник») – у системі традиційної японської державності офіційний титул легітимного військового диктатора. Посада Ш. була запроваджена в Японії у 1192 р. з метою утвердження режиму легітимної військово-самурайської диктатури при формальному збереженні непохитними принципів кланової «правової держави» (ріцурьо кокка), в межах якої в Японії не могла бути змінена імператорська династія «сакральних нащадків богині Сонця Аматерасу», але усі керівні посади в імператорському уряді обіймали за законом лише представники аристократичного клану Фуджівара, а за владу з ними суперничав інститут пробуддійських екс-імператорів-ченців (інсей), котрі через власну адміністративно-управлінську вертикаль намагалися повернути реальну владу в країні главі імператорської родини (ним у цей момент зазвичай ставав діючий інсей). В умовах не до кінця впорядкованого багатовладдя Японія поринула в адміністративний колапс, виходом із якого після серії внутрішніх воєн стало утвердження легітимної військово-самурайської диктатури, керівником якої за законом став у 1192 р. глава найпотужнішого на той момент самурайського клану Мінамото Йорітомо. Так був утворений перший шьогунат (1192 – 1333), який отримав назву Камакурського за містом Камакура, де знаходилася урядова «ставка» (бакуфу) Ш. Режим бакуфу передбачав, що при збереженні інституту імператора, за ним був залишений лише статус релігійно-церемоніального глави держави, а всі владні повноваження військового, адміністративного та судового характеру за діючим законодавством були делеговані Ш., посада якого була легітимно закріплена виключно за представником клану Мінамото. Після убивства у 1204 р. другого Ш. із династії Мінамото – Йорііе, реальну владу в першому шьоґунаті перехопив пов'язаний з Мінамото через матримоніальні зв'язки іншій самурайський клан Ходжьо, проте в системі ріцурьо кокка посада Ш. була за законом закріплена виключно за представниками клану Мінамото, тому для узаконення владно-диктаторських повноважень Ходжьо в апараті Камакурського бакуфу була запроваджена і

закріплена виключно за представниками клану Ходжьо посада шіккена (канцлера шьоґунського уряду), через інститут якої Ходжьо здійснювали мілітаризоване управління Японією до 1333 р. У 1333 р. внаслідок чергової зміни балансу сил між основними самурайськими кланами рід Ходжьо був відсторонений від влади і знищений, проте намагання імператорського роду повернути собі усю повноту влади («Реставрація Кемму»: 1333 – 1336 рр.) виявилися непродуктивними через відсутність у роду імператорів належних військових і економічних потужностей для здобуття надійного управління країною.

У 1336 р. Японія повернулася до системи військово-самурайської диктатури, в рамках якої за імператорами знову залишився статус лише церемоніально-релігійного глави держави, а реальним володарем країни знову став найпотужніший на той момент самурайський рід Ашікаґа, який був бічною гілкою клану Мінамото і через це родство аргументував свої законні права на шьогунат. Другий шьоґунат (1336 – 1573 рр.) увійшов в історію під назвою Мінамото бакуфу за найменуванням кварталу у столичному м. Кіото, де в часи Мінамото перебувала урядова ставка другої династії легітимних військово-самурайського диктаторів. Апогей владного диктату шьоґунів стала епоха третього бакуфу, фундатором якого став лідер самурайського клану Токуґава Іеясу. Його ставка знаходилася в м. Едо (нині Токіо), тому третій шьоґунат увійшов в історію як Едо бакуфу (1603 – 1868 рр.) або як шьоґунат Токуґава за найменуванням самурайського роду Токуґава, із якого походили усі Ш. означеної епохи. Насильницьке відкриття у 1853 – 1854 рр. Японії американською ескадрою коммодора М.К. Перрі, укладання США та європейськими державами серії нерівноправних «ансейських» договорів з Японією зруйнувала авторитет режиму військово-самурайської диктатури та віру японців у необхідність збереження режиму шьоґунату. Криза Едо бакуфу завершилася ліквідацією режиму шьоґунату та поверненням в ході «Реставрації Мейджі» 1867 – 1868 рр. усієї повноти влади в Японії до імператора.

Література: Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. – К., 1997; История Японии: В 2 т. / Отв. ред. А.Е. Жуков. – М., Т. 1.; Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава. – М., 2010.; Тёрнбулл С. Самураи. Военная история / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 1999.; The Cambridge History of Japan: In 6 v. / General editors J. W. Hall, M. B. Jansen, M. Kanai and D. Twitchett. – Cambridge, 2005-2007. V. 3-5.

Вадим Рубель

Ю

ЮДАЇКА (лат. Judaica – «[наука про] юдеїв») – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням єврейства. До кола її професійних інтересів входять юдаїзм та інші релігійні вірування єврейського народу, давні і сучасні єврейські мови, історія, філософія, побут, етнографія, традиційне єврейське право, політичний і культурний розвиток єврейського народу в усіх проявах. Як самостійна складова модерної європейської наукової традиції Ю. сформувалася на початку XIX ст. в Німеччині. Вона є складовою частиною орієнталістики, галузевою складовою семітології і водночас самостійною науковою галуззю знань. Враховуючи діаспорну розпорошеність і мовну строкатість єврейства, в системі Ю. вичленувалися частково самостійні наукові напрями (зокрема, гебраїстика), спрямовані на поглиблене дослідження галузевих складових єврейського минулого. Водночас, враховуючи стратегічну етно-релігійну та ментальну спорідненість єврейства, поява означених галузевих наук не відміняє самого феномену Ю. як комплексної сукупності відповідних (насамперед, гуманітарних) дисциплін.

В системі української гуманітарії Ю. як комплексна наукова галузь розвивається з 1990-х років.

Література: Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. – К., 2009; Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007; История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997; Holloway S. W. Orientalism, Assyriology and the Bible. – L., 2006; Weisberg D. B. Leaders and Legacies in Assyriology and Bible. – Warsaw, , 2012.

Вадим Рубель

Я

ЯКОБІНЦІ (франц. Jacobins) – назва походить від місця – домініканського монастиря Св. Якова, де знаходився клуб під назвою «Товариство прихильників конституції». Клуб розгорнув активну діяльність від початку Великої французької революції (1789 – 1799 рр.), він об’єднував виданих політиків різних поглядів, згуртованих метою боротьби з королівським абсолютизмом – якобінців. Я. були прихильниками необмеженою демократії, революційної диктатури і насильства. До них належали найрізноманітніші особи – від герцогів В.Ф. де Брольї, А. де Віньєро Егільйон, Шартрського (майбутнього короля Луї-Філіпа), адвокатів М. Робесп’єра, Ж. Дантона, редакторів газет К. Демулена, Ж.-Р. Ебера та ін. до так званих «шалених» – представників найбільш лівої політичної течії революції, ідеологів міського плебейства (Ж. Ру, Т. Леклерк, Ж. Варлен та ін.).

Під час повстання у Парижі 31 травня – 2 червня 1793 р. влада в країні

фактично перейшла до радикалів з якобінського клубу. Поміркована течію Я., прихильників конституційної монархії, очолили О. Мірабо, Ж. Лафайєт, Ш. Талейран, Е. Сієс, А. Барнав, Ж. Муньє. Радикально налаштовані Я., вихідці з дрібнобуржуазного середовища, гуртувалися навколо М. Робесп'єра, в минулому адвоката із Арраса, депутата Генеральних зборів від третього стану. Активна діяльність М. Робесп'єра припадала саме на часи якобінської диктатури (2 червня 1793 р. – 27 липня 1794 р.), під час якої він був керівником Комітету громадського порятунку.

24 червня 1793 р. Конвент прийняв нову Конституцію, яка гарантувала «природні права людини»: свободу, рівність, безпеку і власність, – ліквідувала поділ громадян на «активні» та «пасивні». Для тієї доби конституція була прогресивною, але реальне введення її в дію спеціальним декретом відкладалося до кращих часів. А поки що державний механізм повинен був працювати на основі надзвичайних декретів (27 липня 1793 р. – декрет про смертну кару за спекуляцію товарами першої необхідності), законів, наказів.

М. Робесп'єр заперечував верховне право держави втручатися у відносини власності, проте різко порушувати ці відносини він аж ніяк не був схильний, як і його вчитель Ж.-Ж. Руссо. Конвентом був прийнятий закон щодо продажу емігрантських земель дрібними ділянками з розстрочкою на 10 років; усі общинні землі оголошувалися власністю селян; повністю і безоплатно скасовувалися усі феодальні повинності. Так були знищені залишки феодальних земельних відносин. Задовольнивши інтереси селян, Конвент дістав з їхнього боку могутню підтримку.

У соціально-економічній сфері Я. проводили політику, яка враховувала вимоги найбідніших верств населення – санкюлотів. Виконувався закон 4 травня 1793 р. про загальнообов'язковий «максимум» цін. Водночас запроваджувався «максимум» заробітної платні. Під час Я. диктатури посилилась боротьба в середовищі Я.: праве крило Я. – дантоністи (Ж. Дантон, К. Демулен, Ф. д'Еглантін) виступали за відміну «максимуму», обмеження терору (за що їх прозвали «поблажливими»), повернення до конституційного ладу. Революційний трибунал виніс їм смертний вирок. Їм протистояли ліві Я. – ебертисти (Ж.Р. Ебер, П. Шометт), так звана «друга влада», тобто Комуна Парижа. Наприкінці 1793 р. Францією прокотилася так звана хвиля дехристиянізації. Закривалися католицькі храми та храми інших християнських конфесій, священиків змушували зрікатися сану. Ініціаторами тих акцій були ебертисти. Протягом 1793 р. відносини ебертистів та робесп'єристів стали настільки напруженими, що М. Робесп'єр оголосив ебертистів агентами іноземних держав, що нібито навмисно насаджують у Франції атеїзм з метою викликати внутрішні ускладнення. Мова йшла про право власності, посилення терору по відношенню до ворогів революції та спекулянтів. У березні 1794 р. ебертисти очолили повстання проти правих Я. Повстання зазнало поразки. Ж.Р. Ебера було страчено.

Під час якобінської диктатури у Франції посилилася боротьба у провінціях. 4 – 5 вересня 1793 р. відбулися виступи паризьких низів, очолюваних «шаленими». «Шалені» були виразниками найбідніших верств населення,

вимагали знищення станів, націоналізації землі й безкоштовного розподілу її між селянством, встановлення твердих цін на предмети першої необхідності. Врешті решт союз «шалених» з робесп'єристами було розірвано.

У березні – квітні 1793 р. Конвент за ініціативою Я. прийняв рішення про створення органів влади з надзвичайними, тобто диктаторськими повноваженнями, та про посилення заходів боротьби із зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією. Так був створений Комітет громадського порятунку, який контролював збройні сили, зовнішню політику, внутрішнє продовольче постачання. До Комітету увійшли М. Робесп'єр, Л. Сен-Жюст, Ж. Кутон. Функції поліції в якобінській диктатурі виконував Комітет громадської безпеки. Вироки контрреволюційним силам виносив Революційний Трибунал. «Революційне правління, – проголошував М. Робесп'єр, – це деспотизм свободи проти тиранії». Панування терору запровадив Комітет громадської безпеки і використовував його як усвідомлене знаряддя політики. Терор не обмежувався знищенням активних супротивників революції, він мав створити атмосферу страху й невпевненості, щоб ні в кого навіть думки не виникало про опір. Зброєю терору був закон про «підозрюваних» (17 вересня 1793 р.), тобто тих «хто нічого не зробив для встановлення свободи». Закон ставив кожну французьку родину під загрозу раптової, безпричинної катастрофи, ненаситно живив гільйотину потоком невинних жертв. Загальна кількість страчених у Парижі сягала кількох десятків тисяч. Серед жертв терору 1793 – 1794 рр. дворяни складали 9%, а 91% – рядові учасники революції. Історики важають, що число жертв терору становило від 33 до 40 тис. осіб. Криза в суспільстві та криза в Конвенті призвели до контрреволюційного перевороту, на чолі якого стояли П. Баррас, Ж. Фуше, Ж. Тальє та інші. Вони організували змову проти М. Робесп'єра. 27 липня 1794 р. М. Робесп'єра та його прихильників було страчено.

Так закінчилася історія якобінської диктатури. Вона увійшла в історію Франції як уособлення системи державного терору проти власного народу.

Література: История Европы. – т. 5. – М., 2000; Левандовский А.П. Триумвиры революции: Повесть о Марате, Дантоне, Робеспьере. – М., 1980; Молчанов Н. Монтаньярн. – М., 1989.

Наталія Папенко

ЯНИЧАРИ (тур. yeniçeri – нове військо) – ударна сила османської армії в дні її успіхів – регулярні піхотні війська, вірні особисто султану, почали створюватися приблизно з 1330 р. із полонених християн. На відміну від інших воїнів-мусульман, Я. голили бороди, створивши образ вусатого турка. Корпус Я. – «оджак» поділявся на «орти» або «оди» – роти. Центром роти був казан – воїнська святиня, що замінювала європейські знамена. Іншою відмінною ознакою була ложка, що кріпилася до шапки. Постійним супутником і духовним покровителем цієї військової частини виступав дервішський орден Бекташи. Існувало членство воїнів в ордені, вони носили капелюхи ченців. Дервіші жили з ними в казармах і разом сміливо йшли до бою, обіцяючи раювання усім, хто загине за віру

Від початку солдатам султанської гвардії заборонялося заводити сім'ю: їхнім домом була «ода», а главою родини – командир, найкращим другом – ятаган – «меч, що вкладав ворога на місці». Начальник корпусу призначався безпосередньо султаном і стояв вище за інших воєначальників. Відсутність будь-яких суттєвих інтересів, крім державних, робила Я. надійною опорою трону. Але постійні війни невідворотно приводили до втрат особового складу. Задля заохочення воїнів від 1566 р. Я. одержали право мати сім'ю. Одруженим воякам дозволялося переселитися з казарм до приватних будинків і приходити на службу лише у визначений час. З цього моменту скарбниці довелося сплачувати утримання не тільки самих Я., але й їхніх родин. Облік всіх численних родичів виявився вельми ускладненим. В «оджаці» все частіше з'являлися «мертві душі», утримання яких перетворювалося на прибутковий промисел. До того ж Я. добилися дозволу своїм дітям вступати до корпусу в обхід системи «девширме» (християнських хлопчиків навертали до ісламу, після чого новаки служили лише одному султану). Залишався лише один крок до дозволу вступати до корпусу всім бажаючим, що й було зроблено.

Чисельність Я. постійно зростала: від початкових 12 тис. до 1660 р. вона перевищила 50**.** Державних коштів на утримання корпусу із тисячами родичів з часом забракло. Тому зрештою султани дозволили своїм воякам самостійно заробляти на хліб, займаючись торгівлею, що часто ставало важливішим джерелом прибутків, ніж військова служба. Дисципліна у корпусі слабшала. Я. мали чимало привілеїв, зокрема податкових та судових. Серед них було виключне право гасити пожежі, що часто перетворювалося на підпал заможних садиб із наступним пограбуванням. Як і будь-яка інша привілейована каста, Я. з часом від охорони престолу переходили до спроб впливати на нього. Наміри деяких султанів змінити взаємини із своїми гвардійцями коштували їм трону і навіть життя. Так, несвоєчасна виплата жалування Я. призвела 12 серпня 1648 р. до повалення Ібрагіма І, якого через кілька днів задушили. Через яничарське невдоволення втратили свій трон Мустафа II, Ахмед III, Селім III. Але легендарна військова доблесть Я. уходила в минуле. 15 червня 1826 р. під час чергового бунту через незгоду із реформуванням війська за наказом Махмуда II Я. були розстріляні з гармат на стамбульській площі Етмейдан. Того, хто намагався втекти, вбивали на місці. Тих, хто спробував сховатися у власній домівці, вбивали разом із сім'ями. В той день знищили до 10 тис. Я., ще 40 тис. вислали у віддалені провінції імперії. Самий корпус було ліквідовано.

Література: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 років. – К., 2010; Введенский Г. Э. Янычары. – Санкт-Петербург, 2003; Николле. Янычары .– М., 2004.

Тетяна Орлова

ЯПОНІСТИКА (японознавство) – сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням мови, історії, економіки, етнографії, філософії, релігії, політичного та культурного розвитку Японії в усіх проявах. Як самостійна наукова галузь Я. склалася в Європі у другій половині XIX ст. Вона є

складовою частиною орієнталістики і водночас самостійною науковою галуззю знань.

В системі української гуманітарії Я. як комплексна наукова галузь почала формуватися у другій половині 1920-х рр., проте в ході сталінських репресій вона була ліквідована, а більшість її представників знищена. Становлення сучасної української Я. почалося в 1990-х роках і триває донині.

Література: Бондаренко І., Добко Т., Комісаров К. Японістика в Україні: історія та сучасність //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Східні мови та літератури» – 2007. Вип. 12; Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007; George P.A. Japanese Studies: Changing Global Profile. – New Delhi, 2010; Japanese Studies in Europe: In 2 v. – Tokyo, 1999; The Cambridge History of Japan: In 6 v. / General editors J. W. Hall, M. B. Jansen, M. Kanai and D. Twitchett. –Cambridge, 2005-2007.

Вадим Рубель

ЯРМАРОК (від нім. jahrmarkt, букв. – щорічний торг) – торг, що регулярно влаштовуЄться в певному місці та визначений час для купівлі-продажу товарів, укладання торгових угод.

Я. стихійно виникли за давніх часів для реалізації потреби людей в обміні та спілкуванні. Постійно проводились з X ст. У XII – XIII ст. перетворилися на основний інструмент міжнародної торгівлі та зберігали свою роль протягом наступних століть. XVI ст. – апогей розвитку європейських Я. У XVII – XVIII ст. починається їх поступовий занепад, спричинений створенням постійно діючих центрів торгового і грошового обігу (наприклад, товарних та фінансових бірж). У XIX – XX ст. великі Я. перетворилися на ярмарки-виставки, де торгівля відбувалася за зразками товарів.

В Україні Я. поширилися з XVI ст. Як правило, початок Я. приурочувався до релігійного свята, від якого він і одержував назву. Найвідомішими були Хрещенський у Харкові, Іллінський у Полтаві, Воздвиженський у Кролівці, щорічний Хрещенський контрактовий ярмарок у Києві. Я. тривали від одного дня до двох тижнів. Розмір торгового обігу на дореволюційних українських Я. досягав кількасот мільйонів карбованців.

Окрім значного впливу на економічного розвиток, Я. справляли також вплив на розвиток культури та сфери громадського життя народу – сприяли спілкуванню людей з далеких околиць, а також родинно-товариським зв'язкам, соціалізації особистості, на них відбувалися ярмаркові вистави, зокрема лялькові, музичні виступи та різні атракціони, переважно на імпровізованих майданчиках, у т. зв. балаганах. Типово український Я. описав в оповіданні «Сорочинський ярмарок».

В СРСР Я. проводилися з 1921 по 1930 р., у повоєнний час відновилися як одна з форм державної та кооперативної торгівлі. Найбільш відомий в Україні Сорочинський ярмарок, який проводиться в с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області, відроджено у 1966 р.

Нині в Україні у зв’язку з розвитком ринкових відносин торгові Я. набувають все більшого значення. Ярмаркова діяльність регулюється низкою

нормативно-правових актів. У передостанній тиждень серпня як загальнонаціональний захід з широким залученням вітчизняних та іноземних учасників проводиться Сорочинський ярмарок. Він є не лише місцем активної та багатогранної торгівлі, а й вражаючим видовищем з яскраво вираженим національним колоритом.

Література: Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кін. 17 ст. до 1861 р.). – К. 1962; Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М. 1960; Забело Я.П. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок. – Полтава 1892; Соловей Д. Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли. – Полтава, 1925.

Олександр Гончаров

ЯСИР (тур. esir – бранець, поневоленний, раб) – бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, білоруські, російські й польські землі з XV – до середини XVIII ст. Найближча етимологія: «полонений», донск., ясыґр, ясыґрь (див. словник В. І. Даля), укр. ясир – те ж саме що староруськ. ясырь. Із турецько-арабської esir. Сучасне тур. esir – полонений, раб, слуга; тур. esir düşmek – потрапляти в полон; тур. esir etmek – брати в полон; тур. esir olmak – потрапити в полон, бути залежним.

Частину бранців продавали на невільничих ринках (Кафа, Ґезлев, Бахчисарай, Стамбул та ін..) в різні країни Сходу, частину залишали для робіт в своїх маєтках, на ґалерах тощо. Іноді бранці переходили в іслам й досягали визначного становища в Османській імперії, наприклад, Роксолана – дружина султана Сулеймана I. Бранців звільняли за викуп, запорожці визволяли їх під час походів, деколи бранці повставали і самі визволялися (у 1599 р. успішне повстання невільників на турецькій галері організував С. Кішка; повстання у Криму в XVII ст. під проводом О. Шафрана).

За умовами таємної Жванецької угоди між польським королем і кримським ханом, останній мав право збирати Я. на території, підконтрольній Б. Хмельницькому.

Важке життя бранців у турецькій неволі – улюблений сюжет дум та історичних пісень, стало основою й творів української літератури («Маруся Богуславка» М. Старицького, «Людолови» З. Тулуб та ін.).

Література: Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історично-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. – К., 1993; Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001.

Леонід Могильний

ЗМІСТ